ders ile sohbet arasında

ON DOKUZUNCU ASIR İSTANBULU'NDA İLİM, KÜLTÜR ve SANAT MECLİSLERİ

ŞEMSETTİN ŞEKER

ders ile sohbet arasında

ON DOKUZUNCU ASIR İSTANBUL'NDA İLİM, KÜLTÜR ve SANAT MECLİSLERİ

ŞEMSETTİN ŞEKER

Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları
Kitap No: 29

Yayın Koordinatörü
Ömer Arısoy
Mustafa Aydın

Ders ile Sohbet Arasında

On Dokuzuncu Asır İstanbulu'nda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri

Şemsettin Şeker

ISBN 978-605-85988-0-5
TC Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 20640

1. Baskı
İstanbul, Mayıs 2013

Kitap Tasarım **Salih Pulcu / HAYAT**
salihpulcu.com
Tasarım Uygulama **Fatma Efe**

Baskı-Cilt **Kültür Sanat Basımevi**
Rekl. ve Org. San. Tic. Ltd. Şti.
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi ZB-11
Topkapı İstanbul
Sertifika no: 22032
Tel: 0212 674 00 21

444 1984
www.zeytinburnu.bel.tr

ders ile sohbet arasında

ON DOKUZUNCU ASIR İSTANBULU'NDA İLİM, KÜLTÜR ve SANAT MECLİSLERİ

ŞEMSETTİN ŞEKER

Sunuş

Fikir ve sanat adamlarının toplum üzerindeki etkisi öteden beri bilinir, söylenir. Milletlerin gelişmesi, öncü vasfına sahip kimselerin faaliyetleri neticesinde gerçekleşmiştir. İlim ve sanat erbâbı denildiği vakit akla biraz da yaşadıkları mekânlar / muhitler gelir. Bu muhitler; saray, konak, yalı olabildiği gibi düşünür ve sanatkârların sohbet ettikleri, ders verdikleri değişik mekânlardır. İletişim araçlarının sınırlı olduğu devirlerde ilim ve sanatın merkezleri hükmünde olan bu yerler, devrin sanat ve düşünce kuruluşları olarak da düşünülebilir.

İktidar nerede ise fikir ve sanat adamları da tabii olarak onun çevresinde toplanmışlardır. Toplumlardaki düşünce ve sanat zenginliği, iktidarın ilim ve sanat erbabıyla kurduğu ilişkiyle doğrudan alâkalıdır. Yöneticilerin ilim ve sanat ehliyle ilişkilerinin derecesi, tarih boyunca fikir ve sanat hayatımızın seviyesini belirlemiştir. İktidar gerekli alakayı gösterdiği zaman kendini ve milletini taşıyacak düşünce zenginliği bulabilmiştir. Kanunî Sultan Süleyman devri aynı zamanda âlim Ebussuud Efendi'nin, şair Bâkî'nin ve Mimar Sinan'ın da devridir.

Sanatçılara ve fikir adamlarına, birbirlerini görecekleri ve kendilerini topluma sunabilecekleri yerler hep gerekmiştir. Eskiden beri saraylar, camiler, medreseler, tekkeler, konak ve yalılar; ilim ve sanat hayatının devamlılığını sağlayan yerler arasındadır. Dünyanın değişik ülkelerinde bu faaliyetlere zemin hazırlayan mekânlar olmakla beraber, Osmanlı'da çok daha geniş bir çerçevededir. Avrupa'da ise ilim ve kültür çevrelerini himaye edenler daha dar bir zümredir. Yönetici kesim ile burjuvazinin yanında özel teşebbüs olarak nitelendirebileceğimiz salonlar, kulüpler hep aynı işlevi yerine getirmiştir. Floransa'nın ünlü Medici Ailesi'nin İtalyan sanatı ve Rönesans için yaptığı katkılar bütün dünyaca bilinmektedir.

Bir millet içinde kıymetli adamların çıkmasına o milletlerin kıymet-şinasları vesile olur. Osmanlı'da fikir ve sanat adamlarını destekleyen, teşvik eden çok sayıda yönetici ve aile vardır. Bugün hayret ve hayranlıkla seyrettiğimiz eserlerin arkasında bu teşvik ve himayenin olduğu unutulmamalıdır. Bu destek ve ilginin neticesi olarak konaklar, camiler, medrese ve tekkeler, hatta kahvehâne ve meyhaneler bile tarihimizin Osmanlı devresinde birer kültür merkezi hâline getirilmiştir. Şairler, hattatlar, müzehhipler, müzisyenler, yazarlar, fikir adamları hep bu tarz yerlerde bir araya gelmişlerdir. Toplumumuzun dünü ve bugününü kavrayabilmek, hikâyesini daha derinliğine anlayabilmek için bizce çok önemli bir konudur bu.

Şemsettin Şeker çok titiz bir şekilde hazırladığı bu çalışmasında, on dokuzuncu yüzyılı merkeze alarak Osmanlı'daki ilim ve sanat çevrelerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koyuyor. Umarız hak ettiği ilgiyi bulur ve Türkiye'nin bu gün geldiği noktayı anlamamız için hepimize yeni perspektifler kazandırır.

Murat AYDIN

Zeytinburnu Belediye Başkanı

İçindekiler

Önsöz

ON DOKUZUNCU ASIR, batı karşısındaki geri kalmışlık kompleksinin de tesiriyle siyasî, iktisâdî ve fikrî bakımdan cemiyetimizin yeni bir istikamet arayışına girdiği zaman dilimini ifade eder. Hayatımızı ilgilendiren ve bugüne kadar tesirini sürdüren gelişme ve değişmelerin neredeyse büyük bir kısmı bu asrın mahsulüdür. Siyaset, ekonomi, hukuk, edebiyat, sağlık, eğitim ve basın-yayın alanındaki gelişme ve değişmeler münevver zümreden başlamış ve cemiyetin her kademesine yayılarak adeta yeni bir düşünce, dolayısıyla yeni bir toplum ortaya çıkartmıştır. Bu asırda cemiyet hayatı yeni bir yöne doğru giderken bundan hâliyle en çok etkilenen cemiyetin kalbi mesabesindeki ilim ve sanat çevreleri olmuştur.

On dokuzuncu asır çalışmalarında tedkik edilen pek çok meselenin yanı sıra umumî hatlarıyla da olsa devrin edebî, ilmî havasını aksettirecek, esere ve şahsiyete tesiri itibariyle muhakkak sûrette ele alınması icab eden mevzulardan biri de ilim ve sanat çevreleridir. Diğer bir deyişle edebî, ilmî, siyasî muhitlerdir. Vakaların esrarına miftah ve mukaddime teşkil eden muhitlere vakıf olmak, devri ve şahsiyetleri anlamanın esaslı yollarından biridir. Malumdur ki insanın ahlâkî, fikrî, siyasî, bediî hususiyetlerinin teşekkülünde muhitin mühim bir mevkii vardır. Şahsiyet ve mizaca akseden hâkim karakterin tesbit ve tedkikinde merkeze alınması gereken hususlardan biri de muhitlerdir. Henüz inkişâf hâlindeki şahsiyet ve fikre tesir eden âmillerin tetkiki ancak sanatçının çevresini tanımakla mümkün olabilir. Teşekkül devresi bilinebilirse eser ve şahsiyet de bütün cepheleriyle anlaşılabilir. Bu manada biz de, "önce müessir sonra eser" diyoruz. Müessir anlaşılmadan eser de anlaşılamaz. Kaynaklarda *bezm-i edeb, daire, cemiyet, encümen, muhit, mahfil* gibi kelimelerle de karşılanan meclislerde şiir, mûsikî, hat, kitap, tarih, hukuk gibi ilmî – bediî bahisler konuşulur; bazen istidad ve iktidar sahibi kimselerin yazacağı mevzulara karar verilir. Şairlerin iştihar edecekleri mahlaslar burada verilir. Bir nevi muhitin ilgisi buralarda esere dönüşür.

Muhitler bir devrin zâtiyyât ve ledünniyâtı olmak hasebiyle mühim bir mevkie sahip olsa da maalesef biyografi ve monografilerde bu bahis genelde birkaç satırla geçiştirilir. Türk edebiyatında son zamanlarda bu meseleyi şahıs bazında veya bazı mahfilleri umumî hatlarıyla ele almayı deneyen birkaç eser varsa da henüz istenilen seviyede bir çalışmanın olmadığı bir gerçektir. Özellikle monografi, biyografi türündeki eserlerde şahısların hâl tercemelerinde "eğitimi", "yetişme şartları" gibi başlıklar altında verilen bilgilere bakıldığında bu meselenin özet mahiyetinde kaldığı görülür. Son zamanlarda ülkemizde artmakta olan edebiyat-coğrafya ilişkisi merkezli çalışmalar ise tahlil veya tahkiye tarzı itibariyle çok daha içler acısı bir mâhiyet arz etmektedir. Türk sanat ve ilim tarihine dair yazdıkları eserlerle pek çok meseleyi halleden, halli gereken meselelerin de nasıl çözülmesi gerektiği gösteren Ahmet Cevdet Paşa, İbnülemin Mahmud Kemâl İnal ile maruf ve mümtaz edebiyat tarihçimiz

Ömer Faruk Akün Hoca istisna tutulursa yapılan çalışmalarda edebiyat – muhit münasebetinin yeterince dikkate alınmadığı söylenebilir.

Bu çalışmada muhitten insana, yani şiir, edebiyat, mûsikî ve hüsn-i hata gidildiğini ifade etmekte bir mahzur yok. "On Dokuzuncu Asır İstanbul'nda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri" gibi iddialı bir başlığın da gösterdiği gibi çalışmamız, bu asra hâkim olan fikrî, edebî, siyasî zemini ve devrin matbuatında ve eserlerinde görülen temalara hâkim unsurları ele almaktadır. Böylesi uzun bir dönemi kuşatma iddiasında bulunan bir tedkik müddeasını isbatla yükümlüdür, fehvasından hareketle çalışma temellendirilirken tahkik ve tahkiyede mümkün mertebe kaynak eserlerden hareket edildi. Muhitlerin, buralara devam eden kişilere hangi cephelerden tesirde bulunduğu eldeki bilgi ve belgelerden hareketle gösterildi. Türk ilim ve sanat tarihi maruf şahsiyetlerinin hatıralarına sahip olmak bakımından pek de şanslı değildir. Hâtırat türünün yaygınlaşması daha sonraki devirlere mahsus bir şey olduğu için ilim ve edebiyat çevrelerinin hayatlarına dair vesikalardan mahrumuz. Eldeki kaynaklar da, fikrin ve şahsiyetin kemâle erdiği, diğer bir ifadeyle olgunlaştığı bir devrede kaleme alındığı için anlatılanlara zamanın ve zihniyetin ne kadar karıştığını tespit etmek bir hayli güç. Bu tür metinlerde, unutulmuş, bilerek atlanmış yahut çarpıtılmış kısımlarla, değerlendirmelerle sıkça karşılaşabiliyoruz. Bütün bunların yanında çalıştığımız konuyla bağlantılı bilgi ve belgelerin birbirinin tekrarı olması da karşılaşılan bir başka zorluktur. Bilhassa hâtırat nev'indeki bazı eserlerdeki bilgiler - hükümler kaynakların güvenirliliği, imkân ve sınırları gözetilerek başka kaynaklarla mukayese edilmeden mehazlarımız arasında yer almadı. O devri idrak edenlerin anlattıklarına, şahsiyâtın yahut başka hesapların karıştığını hiç unutmadan malzeme tasnif edildi. Bizatihî hesabî olan metinlerdeki hesaba alet olunmamağa özen gösterildi. Bununla beraber hâdiseler anlatılırken güvenilir mehazlara olabildiğince sâdık kalındı. Değerlendirmede ayrıldığımız noktalarda ise müelliflerin görüşlerini dikkate almadan kendi tesbitlerimiz ileriye sürüldü. Bazı hâdiseler ise herhangi bir yorum katılmadan tahkiye edildi, çünkü bizatihi hikâye edilenler meseleyi gözler önüne serdiğinden malumu ilam kabîlinden izahlar yapılmadı. Her şeye rağmen bu eserde, başkalarının yazdıklarından hareketle bir devrin incelendiği unutulmasın. Bunun yanında "kalem"e eskilerin yüklediği bütün manalara sadık kalmaya, "edeb" çizgisini aşmamaya gayret edildi.

Bu asrın en mühim hususiyeti edebiyatın siyasetle, cemiyet hayatıyla iç içe bulunmasıdır. Asrın iştihar eden sanatçıları cemiyeti, insanı ilgilendiren her meseleyi sanatın, hususen de edebiyatın temel mevzuları arasına sokmuşlardır. Bu sebepten muhitleri ele alırken bu meseleye azamî derecede dikkat edildi. Özellikle konakların fikirler ile siyasî tavırların teşekkülündeki rolü gösterildi. Devlet adamları arasındaki mücadelede şair, yazar ve ilim adamlarının, mûsikî erbâbının yeri belirtildi. Büyük çoğunluğunun birden fazla konağı bulunduğundan şuarâ ve vükelâ konakları şahıslar üzerinden yazıldı. Tahkîkimiz daha muhtasar ve tahlîli bir şekilde yapılabilirdi ama biz tasvîrî ve mufassal olanı tercih ettik. Yalı ve konaklara dair malumatın ekserisi buraya dâhil olundu. Lâkin hacim zarureti ve daha bazı hususlardan ötürü bir kısmı kenarda bırakıldı. Oldukça kapsamlı olan bazı muhitlerle alâkalı kısımların bilâhere neşredilmek üzere tayy edildiğini de belirtelim. Renkli, şen, şuh, laubali-meşreb, zekî, garip tavırları, sözleri ve mütala-

alarıyla bulundukları meclisi dolduran renkli simalara çalışmada ayrı bir kısım ayrılmıştı; fakat câmiu'l-mecâlis olan bu zatların hususiyetleri, menkıbe ve fıkraları, dâhil oldukları meclislere dair şiirleri geniş bir yer kapladığı için şimdilik hâriçte bırakıldı.

Eserin hazırlık devresi ise ayrı bir bahis mevzuu. 2005 senesinde eskilerin "eşref saat" düstûrûna riâyetle bir mübarek vakitte bu meseleyi çalışma niyeti, kuvveden fiile dökülerek "vira bismillah" denildi. O günden itibaren gerekli bilgi ve belgeler toplanıldı, tasnif edildi, işlenmeye hazır hâle getirildi. Yine aynı düsturdan hareketle yazılmaya başlandı. Çalışmanın mevcut hâline gelmesi için manevî himmetlerini gördüğümüz, zaman zaman karşılaştığımız problemleri aşma noktasında yardımlarını her zaman şükranla hatırlayacağımız İsmail Kara Hocamızın teşvikleri ve eserin muhtevasının işlenmesine dair fikirleri mütamadiyen dikkate alındı. Uzun çalışma süreci boyunca bazı hususlar kendilerine şifahî olarak anlatıldı, üzerinde derin derin düşünüldü, ne yazılacak ne yazılmayacak bir karara bağlandı.

Çalışmamızın en başından beri, diğer bütün çalışmalarımızda olduğu gibi, erbâb-ı tedkik, marifet ve himmetten sevgili dostumuz İsa Akpınar Beyefendi başvuru mercilerimizden bir diğeri oldular. Etüdümüzü okudular, eksik gedik ne varsa işaret ettiler, gereğini yaptılar. Aynı şekilde dostlarımızdan Rıdvan Özdinç Beyefendi de hem fikrî bakımdan muavenet ettiler, hem de eserin münderecatındaki bazı eksikliklere dikkat çektiler, velhasılı pek güzel katkılarda bulundular. Hukuk tarihçisi dostumuz Ali Âdem Yörük Beyefendi de çalışmamıza muavenette bulundular. Neşe, Elif Reyhan ve Zeynep Rana Hanımefendiler de eseri hazırlama sürecinin hay u hûyuna katlanarak mesaimize çok ehemmiyetli katkılar yaptılar. Eksik olmasınlar. Aynı şekilde Ramazan Gülendam Hocamız ile Ömer Çakır hocamız da eseri nazar-ı tedkik buyurdular. Teşvik ve alâkalarına mazhar olduğumuz Barış Kapucu Beyefendi'ye şükranımız ise kelimelerin acziyetiyle malûldur. Desteklerini unutamam.

Kitabın neşri için ilgilerini esirgemeyen Zeytinburnu Belediye Başkanı Sayın Murat Aydın ile Başkan Yardımcısı Ömer Arısoy Beylere de ayrıca teşekkür ederiz.

Çalışmamızı kitaplar ve tarihî şahsiyetlerin menkıbeleriyle ünsiyet peyda etmemize vesile olan muhterem babam Emin Hoca (İmir Hoca) ile annem hanımefendiye ithaf ediyorum.

Midhat Cemal Kuntay, Nâmık Kemâl'e dair etüdünde çok haklı olarak "insanın yüzünü, biraz da, etrafındakilerin yüzleri teşkil eder ve insanın hayatı kendinin ve başkalarının vakalarından ibarettir" der. Süleyman Nazif de "eserlerde müessirin şahsiyetiyle beraber -tabir mazur görülsün- zamânın şahsiyeti, mekânın şahsiyeti var" diyerek aynı hususa işaret eder. Esasen uzun uzun yazmayıp da sadece bu iki cümleyle bile iktifa ederek asıl mevzumuza geçebilirdik. Ama eserin hazırlanma şekli ve süreci hakkında bir miktar malumat verilmesi icap etti. Bu çalışmayı, bir devrin ihmal edilen taraflarına dikkatleri çekme denemesi olarak da görmekte fayda var.

Şemsettin Şeker
Gözcübaba 2012

Giriş

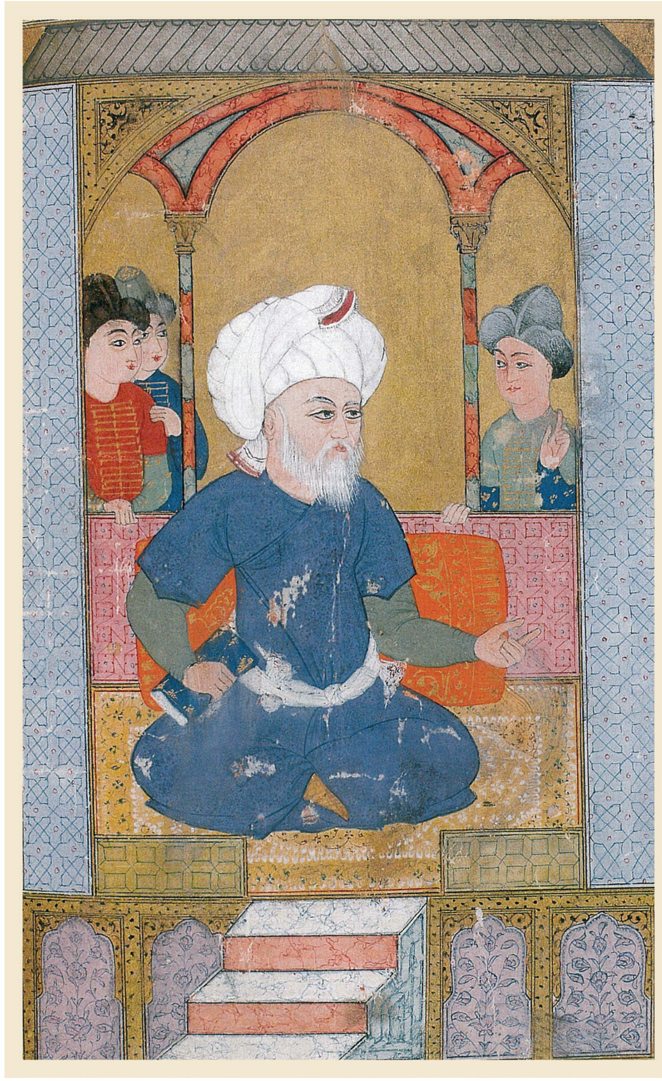
“Kâlâ-yı maarif satılır sûklarında
Bâzâr-ı hüner ma‘den-i ilm ü ulemâdır.”

Nedim

MEŞHUR kelâm-ı kibarla da ifade edildiği üzere "başlangıçta söz vardı." En eski zamanlardan beri Türklerde, hayat tarzı / telâkkisi itibariyle sözün, sohbetin mühim bir mevkii vardır. Yazılı edebiyatımızın gelişmemesinin arkasındaki en büyük amillerden biri hiç şüphesiz düğünlerde, merasimlerde, belirli gün ve gecelerde çadırda yahut bir ateş kenarında cemiyet akdedip söz ve saz ehlinin sohbetler gerçekleştirmeleridir. Tasavvuf, dolayısıyla tekkeler de sohbete meyletmemizin arkasında bir başka mühim âmildir. *Kutadgu Bilig* gibi eserlerde metodolojik bir şekilde tekke adabının ve sohbet kültürünün izlerini görebilmek mümkündür. İslâmiyet'i kabul ettikten sonra yeni bir medeniyet dairesine intikal eden Türkler arasında söz meclislerinin tertip şekli de değişmeye başlamıştır. Özellikle milâdî 8. Asırdan sonra medrese, camii ve tekke çevrelerinde ilim ve irfan meclisleri akdedilmiştir. Bu manada, Yahya Kemâl'in "bizim medeniyetimiz sohbet medeniyetidir" sözüne ne kadar hak verilse yeridir. Geniş bir destan, türkü, hikâye, mani, ninni, masal repertuarımızın olması da sohbet medeniyeti olduğumuzun ehemmiyetli bir göstergesidir.

Meclislerin oluşmasının arkasındaki bir başka âmil de mûsikîdir. Eski Türklerde söz kadar ehemmiyet verilen mûsikî, hayatımızın her alanında önemini muhafaza etmiştir. Hem sosyal hayatta hem de tasavvufî çevrelerde mûsikînin geniş bir dairede meşk edildiği izahtan vârestedir. İşte mahfillerin arkasındaki iki esas unsur: Söz ve mûsikî. Bunlara bir de "işret"i dâhil edersek tablo tamamlanmış olur.

Cenab-ı Allah'ın *Kur'an*-ı Hakîm'ine "oku" emriyle başlaması, Hz. Peygamber Efendimizin hadîs-i şeriflerinde ilmi ve ilim adamını medhetmesi, Müslüman âleminde ilim ve sanata büyük bir ehemmiyet verilmesini de beraberinde getirmiştir. Devlet idaresinde bulunan kimseler ilim ve sanat erbâbını himâye etmişler, kendilerinden istifade etmek için dairelerinde âlim ve sanatkârların devam ettiği meclisler tertip etmişlerdir.[1] İlim ve edebiyat bahis mevzuu edildiğinde saraya, rical ve kibar dairelerine ayrı bir bahis açma mecburiyeti vardır. Matbuatın yaygınlaştığı vakte kadar ilim adamları ile sanatkârlar hükümdar, rical ve kibardan kimselerin himâyesine muhtaçtılar.[2] Hüseyin Baykara'nın tertip ettiği ilim ve sanat meclisleri edebiyat tarihimizde en fazla akis bulanlardandır. Hüseyn-i Baykara, her Cuma günü, meclisine şâirleri toplar, eserlerini okur, okutur ve kendilerine ihsanlar verirmiş. Baykara meclisine devam edenler arasında Ali Şir Nevâi, Molla Câmî, Hilâlî, Hatifî gibi şairler vardır. Sultan Fatih, II. Bayezıt, Yavuz Selim, Kanûni, IV. Murad, III. Ahmed, III. Selim ve II. Mahmud gibi padişahların zamanı da tertip olunan ilim ve edebiyat meclislerinin şetaretiyle meşhurdur.

Osmanlı şairleriyle arasındaki mesafeyi şiirleriyle yakınlaştıran Ali Şir Nevâî'nin minyatürü. Osmanlı şairleri için bütün Çağatay, Nevâî'den ibarettir.

İlim ve edebiyat meclislerinde söz söylemek hakkı, hiç şüphesiz erbâb-ı kemâle aittir. Her devirde söz; âlim, vaiz, şair, âşık gibi hüner erbâbı tarafından irad edilmiştir. *Kutadgu Bilig, Dîvân-ı Lügati't-Türk, Atabetü'l-Hakâyık, Dîvân-ı Hikmet* gibi İslâmiyet sonrasından günümüze ulaşan ilk eserlerimizde de sözün nerede kimler tarafından söylenip söylenmeyeceği hususu üzerinde özellikle durulduğu görülür.[3] Hatta nasihatnâme, siyasetnâme, seyahatnâme, tarih, şiir türündeki eserlerde bu bahse ayrı bir ehemmiyet verilerek kısımlar açılmış ve sözün tesiri, işlevi hakkında fikirler ifade edilmiştir. Söz, ehline intikal edince dinleyenlere düşen sükûttur. Yani "Bişnev", yani sus, yani dinle. Süleyman Nahifî de *Mesnevi*'nin üçüncü beytini lisanımıza aktarırken "İhtisâr üzre gerek söz vesselâm" buyurur. Bu tercih, aslında bütün bir söz ve meclis adabını içinde barındırdığı gibi cüz'ü olduğu medeniyetin hayat tarzını da verir. On dokuzuncu asra kadar bu kaideye riayet edilmiş, fakat matbuatın yaygınlaşmasıyla birlikte bir yerde söz gazeteye, mecmuaya, en nihâye de sokağa düşmüştür.

Meclislerin bir diğer hususiyeti de ilim ve sanatı memleketin gündeminde tutmasıdır. Buralarda isbat-ı vücud etmek isteyen kimselerin

"Hoş sadâ"sı hâlâ kulaklarımızda *bâkî* olan Sultânü'ş-şuarâ bir şiir meclisinde...

şiirle, ilimle iştigal etmeleri gerekir. Mesela Cevdet Paşa padişaha takdim ettiği bir arizada bu durumu şöyle ifade eder:

> "… hatt-ı sülüs ve nesihten icazet aldığım zaman çakerlerine *Vehbî* mahlası verilmişti. 1259 senesine kadar *Vehbî* deyu tahallus ederdim. Şiire heves ederek ara sıra manzum sözler söylerdim. Lâkin mübtedilik âleminde söylenen sözler encümeni şuarada okunacak şeyler olmadığından evâil-i hâlimde söylenmiş olan eş'âr bittabi mahvolmuşdur."[4]

Şunu da ifade edelim ki meclislerde her daim ilmiyle, fen ve edebiyle iştihar etmiş kimseler bulunmaz. Bazen cehaletiyle meşhur kimseler de meclislerin başköşesinde kendilerine yer bulurlar. Şânizâde, *Târih*'inde "Mudhike" başlığı altında şöyle bir hikâye anlatır ki bahse mutabıktır:

> Ulemâ'-i Mısr'ın cem'iyyet günlerinde mecma'larına gâyet de kebîr 'imâme ve vâsî' câmelü bir Arab gelüp, sadr-ı meclisde câlis ve ehl-i meclis birbirleriyle hâl ü mahalle münâsib temhîd-i mebâhis ederler iken, kerkûm hemân sükûta mümâris imiş. Ulemâdan biri

andan su‘âl ve istiskâ‘-i ahvâl edüp: "Yâ Şeyh! Entüm mine'l-müfessirîn? Lâ. [Şeyh Efendi! Müfessir misiniz? –Hayır]. Em entüm mine'l-muhaddisîn? Lâ. [Yoksa muhaddis misiniz? -Hayır]. Entüm mine'l-fukahâ? Lâ [Fakîh misiniz? -Hayır]. deyücek, tekrâr istisfâr edüp: "Lime lebiste esvâbe'l-ulemâ ve'l-imâmete'l-kübrâ" [Peki öyleyse bu ulemâ elbisesiniz niçin giydin ve bu büyük sarığı başına niçin sardın?] dedikde: "Mehâbe ya seyyidî mehâbe" [Heybetli görünmek için efendi, heybetli görünmek için] demiş.[5]

Her sözü yazıya dökme modernleşmeyle birlikte görülen bir hadisedir. Eskiler eser telif etmenin, ismini öne çıkarmanın mahzurlarına her daim işaret etmişlerdir. Tasavvufî gelenekte şöhretin âfet olarak nitelendirilmesi ve te'lif yerine tasnifin yaygınlığı da bu durumu gösterir. Şerh ve hâşiye meselesini de bu meyanda zikredebiliriz.[6] İlim tarihimizde müstakil birer eser olarak kabul edilebilecek şerhler ve hâşiyelere dikkat edilirse müellifin ismi değil, eserin ismi ön plândadır. Sultan Abdülmecid devrinin sonlarına kadar padişaha arz edilmeden eser neşredilmemesini de bu meyanda görmek iktizâ eder.[7]

Milâdî 1826 yılı, kültürel manada memleketimizdeki esas kırılmanın gerçekleştiği tarihlerden biridir. Bu tarihten sonra devletin istikâmeti ile tahsil ve terbiye şekli ve gayeleri değişmiş; Tıbbıye, mühendihâne, harbiye mektepleri yeniden tanzîm edilmiş, buralara talebe yetiştirmek için rüşdiyeler kurulmuş, ecnebî lisanına devlet işlerinde çalışacaklar için bir zaruret gibi bakılmaya başlanmıştır. Yahya Kemâl'in terkip fikrini tam burada hatırlayabiliriz:

"…Hepimiz bir terkibiz, doğmadan evvel fizyolojik bir terkip, doğduktan sonra iklim tesirleri ve bilhassa muhit ve kültür tesirleriyle vücut bulan bir terkip."[8]

Daha evvel İslâmiyet dairesinde vücut bulan terkibe bu asırda artık yeni unsurlar karışmaya başlamıştır. Eski Şark ile batı arasında kalmış bir cemiyet, bir insan söz konusudur artık. Bu devir, bilhassa fikir cephesinde, pusulasız ve dümensiz suların akışına bırakılmış bir yolculuğa benzer.[9] İlim geleniğinden kopma da hâkeza…

İstanbul, Devlet-i Âl-i Osman'ın payıtahtı olduğu vakitten itibaren milletimizin pek ziyade itina ve ihtimam gösterdiği ilim ve sanat mahfili[10] hâline gelmiştir. Medrese, cami, tekke, lonca, meyhâne, kahvehâne, sahaf, kütüphane, konak, yalı ve saraylarıyla, devlet daireleriyle, buralarda tertip olunan ilim ve sanat encümenleriyle dünyanın sayılı sanat ve kültür merkezlerinden birisidir. Yahya Kemâl'in "İstanbul olmazsa Türk olamayız. Zira Anadolu ve Rumeli birleşecek, herkes millî terbiyeyi burada alacak" sözüne burada ne kadar hak verilse yeridir. Cevdet Paşa İstanbul'da akdedilen bezm-i edeblerin hususiyetini büyük bir tahassürle şöyle ifade eder:

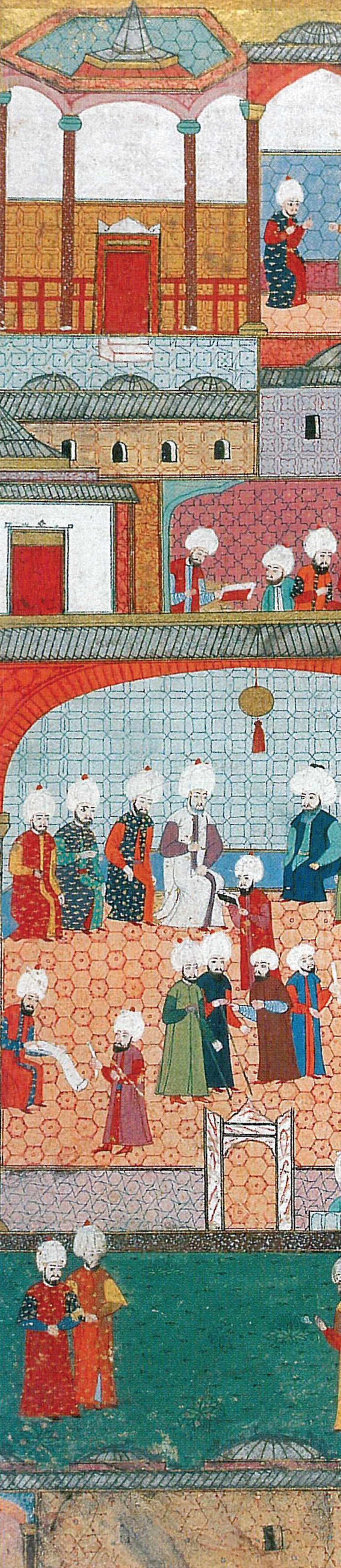
"Ol devirde ne güzel günler gördüm. Ne tatlı ömür sürdüm. Her dem ferâğ-ı hâtır ile safâ-yi derûn bana hem-dem idi. O âlem ne güzel âlem idi. Dâimâ talebeden biri ya iki türlü yemek pişirip birlikte yedikten sonra kendi odamda tenhâ kalıp tatlı tatlı mütâlaa ve te'lifât ile meşgul olurdum ve ba‘zan tab‘ımın zamân-ı cûd u sehâvetine tesâdüf ederek şiir yapardım yâ münşiyâne bir şey

kaleme alırdım. Ulemâ ve üdebâdan ahbâb u yârânım çok idi. (…) Bazen İstanbul'un kış gecelerini üdebânın encümen-i ülfetlerinde imrâr ederdim. Yazın dahi bu vesîle ile Boğaziçi'ne giderdim. El-hâsıl gayet sebük-bâr ve gam-ı endîşe-i ferdâdan âzâde olarak her gün istediğim yerde gezerdim. Bahr-i havâdis ne kadar telâtüm eylese ben su üzerinde saman gibi yüzerdim."[11]

İstanbul'un edebî, ilmî mahfillerinin ehemmiyetini Cevdet Paşa'nın bir ara Lofça'ya sıla-i rahim için gittiği esnada hislerini ifade ettiği şu satırlarda da görebiliriz:

"Hâlbuki İstanbul'un safâ vü râhatı ve Boğaziçi'nin letâfeti şöyle dursun Lofça'da bana göre musâhabet edecek ahibbâ ve müşâ'are edecek üdebâ yok. Bu cihetle sıkılmağa başladım. Meğer İstanbul bana vatan-ı hakîkî olmuş."[12]

Şark insanının her zaman ufku olmuş Dersaadet'te akdolunan meclisler bütün bu coğrafyanın istikametini tayin edecek mühim roller icra etmiş ve iki yüzyıldır eşiğinde olduğumuz bir medeniyetin alınacak, atılacak yerleri, karşı çıkılacak ve küçümsenecek fikirleri bir tarafıyla buralarda tedavüle sokulmuş, alıcı bulmuştur. Devrin bütün netameli meseleleri hep bu mahfillerde akis bulmuş, buralardan sokağa, matbuata hatta bütünüyle İslâm coğrafyasına yayılmıştır.

I. Saray ve Çevresi

"Vaktiyle bir gece bezm-i sohbetinde bulunduğumuz bir Şeyhülislâm, devletin şevket-i kadîmesinden ve Macar kıralının, Sultan Süleyman'ın huzuruna girerken tesir-i mehâbetle yere düşmek üzere iken Sadrazam altına iskemle koyduğundan bahs edince Emirî Efendi kemâl-i ciddiyetle Efendim, mehâbette elfâzın da tesiri vardır. O zamanlar meselâ "dürür, olubdur gibi kelimeler kullanılırdı. Şimdiki kelimeler, cümleler zenne! sözü gibi kuvvetsiz ve tesirsizdir demesiyle bu mütalâaya umumen hayran olmuştuk."

İbnülemin Mahmud Kemâl İnal

AHMET HAMDİ TANPINAR, eski şiirin hayal sistemi üzerinde dururken "saray istiaresine" büyük bir ehemmiyet verir. Ona göre eski şiirin üzerine oturduğu asıl zemin saraydır:

> "Saray, aydınlığın ve feyzin kaynağı muhteşem bir merkeze, hükümdara, onun cazibesine ve iradesine bağlıdır. Her şey onun etrafında döner. Ona doğru koşar. Ona yakınlığı nisbetinde feyizli ve mes'uttur. (…) Müsliman Şark sarayının büyüklük ve debdebesi hükümdarın kudreti, hülasa hükümdarlık fikrinin bazen de realiteye rağmen düşüncelere kabul ettirdiği değerler –güzellik de içlerinde olmak üzere– üç büyük işte toplanırdı: *muharebe, av, şarap ve musiki meclisi.*"[13]

En eski tarihlerden itibaren sarayın, hem cemiyetin hem de sanatın tekâmülünde büyük bir rolü vardır. İlim ve sanat hayatı için on dokuzuncu asrın ilk yarısında da geçerli olan bu rol, 1850'lerden itibaren yerini çok daha komleks bir yapıya terk eder. Tesir sahası itibariyle evvela ehemmiyetini yitirmeye başlamış, nihâyetinde ise yerini matbuat ve cemiyetlere terk etmiştir.

Şiir, hat, mûsikî, resim gibi sanatın muhtelif nev'ilerine müteallik faaliyetlerle uğraşan Osmanlı hükümdarlarının sanatı ve sanatçıyı korumaları; bu asrın son çeyreğine kadar sanatın muhtelif şubelerinde iştihar eden şahsiyetlerin özellikle sarayla bağlantılı, sarayın himayesinde, sanatlarını icra etmelerine vesile olmuştur. Sarayın, Enderun'un ve padişahın huzurunda gerçekleştirilen "Huzur Dersleri"nin ilim ve sanat hayatına doğrudan tesirde bulunmaları hasebiyle kültür tarihimizde çok ehemmiyetli bir yeri vardır. Saray-ı Hümayun'da Ramazan-ı şerîf gelince "Huzur Dersleri" adıyla bir meclis tertip etmek Devlet-i Âliyye'nin güzel âdetlerindendir. Sultan II. Mustafa zamanında esaslandırılan Huzur Dersleri, her Ramazan ayının 1. günü toplanıp 8. günü hitam bulur. Sultan II. Abdülhamid'in cülûsundan sonra bu usûl terk edilmiş, padişah sekiz dersin her birini istediği gün cem' etmiştir.[14] Sarayda Kandil geceleri hatim ve mevlid okutulur; cülus, doğum, sünnet ve evlilik günlerinde alâyişli, şatafatlı şenlikler, meclisler tertip edilir. Şairler Mâbeyn'e kasideleri arz ederler, ihsan ve atıyelerine kavuşurlar. Bunlar sarayın güzel âdetlerindendir. Bir diğer güzel âdet de her sene Rebîü'l-evvel ayının 12. günü *Mevlîd-i Şerîf* alayı düzenlenmesidir.[15] Lütfi Efendi'nin bildirdiğine göre hicrî 1280 Velâdet-i Hazreti Peygamberî'de *Mevlîd-i Şerif* alayı Beyazıt Camii'nde düzenlenmiş, *Velâdet* bahri okunduktan sonra, bütün cemaat kıyam hâlindeyken Bâbıseraskerî'den atılan 101 pâre top, hazır bulunanları "deryâ-yı feyz" ve "sürûr-ı ma'nevî" eylemiştir. Bu seneden sonra bu güzel âdetin icra olunmadığını yine Vak'anüvis Lütfî Efendi

Sultan II. Mahmud Han at üzerinde. Türkçe'nin büyük ustası, münşi, şair, mûsikîşinas, hattat, mutasavvıf, halife-i rûy-i zemîn, yenilikçi... Fes ve kıyafetinden anlaşılacağı üzere artık yeni devir başlamış.

"Kelâmından malum olur kişinin kendi mikdârı."

> "Şevketlü kerametlü mehabetlü kudretlü veliyy-i nimetim efendim padişahım
> Bu defa Âmedî Odası'na memuriyetle çerağ buyrulan Muhammed Akif Efendi kullarına birkaç satır yazı yazdırılub hâk-i pây-i ekseriyâ-yı şahânelerine arz u takdim olunması mukteza-yı irâde-i seniyye-i mülûkânelerinden olduğuna mebni efendi-i mûmâileyh kullarına çend satır yazı yazdırılub teşekkür-i a'lâ vü ihsân-ı şehriyârîleri zımmında inşâd etmiş olduğu kasidesiyle me'an manzûr-ı hüsrâveneleri buyrulmak içün mekârim neşûr-i kişver-küşâyîleri kılındığı muhât-ı ilm-i âlîleri buyruldukda emr ü fermân şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü velinimetim efendim padişah hazretlerinindir."

Sadrazamın arz ettiği bu telhise Sultan II. Mahmud'un hatt-ı hümâyunudur:

> "Benim Vezîrim
> Mûmâileyhin yazısı ve kasidesi güzeldir. Bu makulelere itibâr ve istihdâm olundukça aklâmda erbâb-ı hüner çoğalmağa başlar. Buna müceddeden bir tayin veresin."

(BOA, HH. 229192.)

haber veriyor.[16] Padişahların cülûs ettiği vakitlerde gerçekleştirilen merasimlerden biri de Gelibolu'dan Yazıcızâde Mehmed Efendi'nin deryâ-yı irfanlarının mahsûlü olan *Muhâmmediyye*'nin Dersaadet'e celb edilerek padişahın huzurunda ziyaret edilmesi "usûl-i mu'tade"-sidir. Abdülaziz'in cülûsu üzerine 1861 ağustosunda mezkûr kitabın türbedârı Mehmed Efendi vâsıtasıyla padişahın huzuruna getirilerek ziyaret edilir.[17] Bu asrın başlarında tahtta bulunan Sultan III. Selim, kendisi de sanatkâr bir ruha sahip olmasından ötürü şâirleri ve ilim adamlarını himâye etmiş, sanatıyla tebârüz edenleri bizzat meclisinde ağırlamıştır. Bu asrın başlarında tahtta bulunmasına rağmen (1808'de hal' ve şehit edilmiştir) çalışmamızı Sultan II. Mahmud devriyle başlattığımızı da ifade edelim.

Sultan II. Mahmud Han'ın saltanatı zamanı (1808-1839) sosyal ve siyasî hayatı değiştirecek pek çok önemli değişikliklerin yapıldığı bir ıslahat devridir. Devlet kurumlarının yeniden düzenlenmesi, askerî ıslahatlar, kılık-kıyafet değişikliğinin yapılması, Muzika-i Hümayun'un kurulması, nüfus sayımı, karantina uygulaması gibi ıslahatlar onun tahtta bulunduğu sırada gerçekleştirilmiştir. Yine, ilköğretimin mecburi kılınması da II. Mahmud zamanında gerçekleşmiştir.[18]

II. Mahmud devrinin sanat hayatına tesir en mühim husus ıslahat hareketleridir. Kethüdâzâde Ârif Efendi, Keçecizâde İzzet Molla başta olmak üzere bazı ilim ve sanat erbabı yapılan ıslahatların bir kısmına mesafeli dururken; Pertev ve Akif Paşalar, Vakaüvis Esad Efendi gibi yeniliği temsil eden kimseler ise Sultan'ın etrafında yer almışlardır. II. Mahmud, batılı manadaki ıslahatların pek çoğunda ulemânın desteğini arkasına almıştır. Nezaretlerin kurulması, yeni bir askerî sistem tesisi, nüfus sayımı, Muzika-i Hümayun gibi yeniliklerde Vakanüvis Esad, Şeyhülislâm Yasincizâde Abdülvehhab Efendi, Şeyhülislâm Kadızâde Mehmed Tahir Efendi gibi devrin maruf ve itibar sahibi ulemâsının desteğini hep yanında görmüştür. Bektaşi Tekkelerinin kapatılması, Karantina ve nüfus sayımı gibi pek çok meselede de ulemayı görevlendirmiştir.[19] Bunun yanında; ıslahatları sıhhatli bir zemine oturtmak, teşebbüslerini geniş halk kitlelerine benimsetmek ve en önemlisi ulemayı fiilen icraatların içine çekebilmek için meşveret meclislerine bilhassa önem vermiştir."[20] Özellikle Yeniçerilerin ilgası ve kılık-kıyafet değişikliğine dair fermanları devrin şairleri tarafından desteklenmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması esnasında, padişah adına söylenilen şarkı ve türküler bu manada pek mühim bilgileri ihtiva eder. Aynı şekilde padişah hakkında yazılan şiirlerde hünkarın sanat çevreleriyle münasebetini görebiliriz.[21] Mesela kılık kıyafet değişikliği sırasında Pertev Paşa, Feshâne'nin açılışına tarih düşürür, Bursalı İffet "fesler" gazelini inşâd eder, Aynî ise dört tane fes redifli gazel yazar. Meselenin edebiyata yansıması sadece bununla sınırlı değildir. Devrin pek çok şairi de sultanın icraatlarını şiirleriyle methetmişlerdir. Erzurumlu Emrah "Püskül Destânı"nı, Konyalı Şem'î ile Âşık Dertli de aynı başlıkla "Fes" gazelleri yazarlar.[22] Mehmed Fuad Köprülü, Sultan Mahmud'un bu gibi faaliyetlerini *"saz şairleri, halk arasında büyük bir propaganda vasıtası olduğu cihetle, hükümet, bunların kontrolüne dikkat eder, hatta bazen âşıklar reisi*

vasıtasiyle bunları kendi propagandası için kullanırdı" şeklinde değerlendirir.[23] Bu dönemde Köprülü'yü doğrulayacak pek çok örnekle karşılaşırız. Mesela; Tavukpazarı'nda bulunan Âşıklar Loncası, Yeniçeriliğin kaldırılması ve sair ıslahatlar için Sultan Mahmud'a büyük destek vermişlerdir. Âşıklar Loncası, bu devirde kaleme aldıkları şiirlerle halkın ıslahatlara destek vermesini sağlamışlardır. Alevî-Bektaşî saz şairleri tarafından tenkit edilen Sultan II. Mahmud'un 1834'te âşıklar kethüdası olarak Âşık Hüseyin'i seçmesi, otuz kadar âşığa saraydan maaş bağlaması, zaman zaman bunları huzuruna çağırarak fasıllar tertibiyle ihsanlarda bulunması, Şâmilî'yi sarayda altı ay kadar misafir edip her gece bir halk hikâyesi dinlemesi bu manada zikre değerdir.[24] Meşhur halk şairi Seyrânî de Yeniçeriliğin ilgası öncesinde Et Meydanı'nda çıkan bir kargaşa esnasında halk arasında çok makbul olan bir destanla Sultan Mahmud'u desteklemiştir.[25] Bu şiirler ve medhiyeler, padişahı halkın gözünde çok farklı bir mertebeye yükseltmiştir. Pertev Naili; Sultan Mahmud'un halk arasındaki gezintilerinin büyük bir ilgiyle karşılanmasından hareketle "halk ananesinde çok popüler bir mevki aldığını" belirtir.[26] Daha tahta çıktığı ilk zamanlarda ulemanın haklarını düzenleyen II. Mahmud, Yeniçerilerin ilgası sırasında esas olarak onların desteğini almış, mahalle imamları, medrese talebeleri ve sair ulemanın propagandalarıyla halkın desteğini ve gönlünü kazanmıştır.

Sultan II. Mahmud devrinin sanatla münasebetini gösteren hususlardan bir diğeri de padişahın tasavvufî çevrelerle münasebetidir. Onun devrinde yapılan ıslahatlardan tekkeler de nasibine düşeni almıştır. Sultan'dan sâdır olan 1811 tarihli ferman doğrudan tasavvufî hayatı düzenlemeye yöneliktir. Mustafa Kara Hoca, padişahın hedeflerini şöyle özetler:

> "Tarikat pîrinin medfun olduğu tekke 'merkez tekke' olmalı ve diğer tekkelerin yönetimi buradan yapılmalıdır.
>
> Tekke şeyhliği vefat ve benzeri diğer sebeplerle boşaldığında merkez tekke atama yapmalı ve Şeyhülislamlığa bilgi vermelidir.
>
> Tekke şeyhliğine atama yapılırken liyakat ve kabiliyete özelikle önem verilmeli, ehliyetsiz ve yeteneksiz kimselerinin tayini yapılmamalıdır.
>
> Tekkelerde yapılan harcamaların kaynağı olan vakıflar, Evkâf-ı Hümâyun'un kontrol ve denetiminde olmalıdır.
>
> Bu esaslar, asırlardan beri idari ve mali özerkliğe sahip olan tekkelerin yönetimine ciddi bir müdahale olarak değerlendirilmelidir. Bu fermandan on beş yıl sonra 1826'da Bektaşîlik konusunda alınan tedbirler ise çok daha sert ve acımasız olmuştur."[27]

Yeniçeriliğin ilgası (1826), sarayın Bektaşîlik'le münasebetlerinde de bir kırılmaya yol açmıştır:

> "İtiraf etmek gerekir ki Sultan II. Mahmud yeniçeri meselesini halletmek için çok sert tedbirlere başvururken dervişleri de tedirgin etmiş ama diğer taraftan döneminin meşhur mutasavvıflarıyla dostluk ve diyaloglarını da sürdürmüştür. Bunun en açık belgelerinden biri de Galata ve Yenikapı mevlevihaneleri başta olmak

> üzere birçok tekkenin onun zamanında onarılmasıdır. Hattat, şair ve neyzen olan bir padişah için bunlar çok şaşırtıcı şeyler olarak değerlendirilmemelidir. (…) Burada şöyle bir soru da sorulabilir: Sultan dervişlere böyle bakarken dervişler sultana nasıl bakıyordu? Bu sorunun cevabının iki yönü vardır. Yani bazı dervişlerin yöneticilerle arası iyi olmamış, "el-muhâlif dâima" saflarında yer almışlardır. Büyük çoğunluk ise sultanları alkışlamamakla beraber vazifelerinin ağır olduğunu, duaya muhtaç olduklarını düşünmüştür.
>
> Hayatının olgunluk yıllarını Sultan II. Mahmud döneminde geçiren ve tasavvuf edebiyatının zirve şahsiyetlerinden biri olan Ahmed Kuddusî'nin "çokdur" redifli elli bir beyitlik uzun şiiri bu ikinci grubun belgesidir. Şair, 46. beyitte altmış beş yaşında olduğunu söylediğine göre şiir 1834'te, yani II. Mahmud'un sağlığında yazılmıştır. Derviş-sultan, tasavvuf-siyaset ilişkisi açısından önemli olan ve benzeri pek bulunmayan bu metni okumak gerekir. Kuddûsî bu manzumesinde, padişahın babasını rüyasında gördüğünü ve oğluna yardımcı olmasını istediğini söyleyerek konu ile ilgili fikir ve yorumlarını dile getirmiştir."[28]

Mustafa Kara Hoca'nın da işaret ettiği üzere Sultan'ın zamanında pek çok tekke binası yeniden onarılmıştır. Özellikle Bektaşiliğin problemli görüldüğü devirde Nakşî ve Mevlevî tekkeleri tasavvufî hayatın merkezleri hâline gelmiştir. Vakanüvis Lütfi Efendi'nin bildirdiğine göre onun zamanında Konya'da Kubbe-i Hadra-i Mevlana, Yenikapı Mevlevihânesi, Emir Buharî Türbesi, Sütlüce'deki Hasırcızâde Tekkesi imar edilen tasavvufî mekânlar olarak dikkati çekmektedir.[29] Daha evvel, Selimiye Tekkesi'nde III. Selim'in inşâ ettirdiği bina padişah tarafından II. Mahmud tecdid ve tevsi' ettirilmiştir. Meşhur Pertev Paşa da buraya bir kütüphane inşa eylemiştir. Padişah Selimiye Tekkesi'nin maruf ve meşhur şeyhi Ali Behcet Efendi'nin vefatından sonra ruhu için okunan *Mevlid*'e katılmıştır:

> "Reîs-i Etıbbâ-yı Sultânî Behçet Efendi merhumun ihyâ-yı rûhu için biraderi Abdülhak Molla Efendi, Fındıklı tarafında vaki tarîkat-ı Sünbüliyyeden Keşfî Cafer Efendi Zaviyesi'nde menkabe-i Mirâc-ı Nebevî kıraatini tasvip eylediğinden yevm-i mahsûs olan bir cumartesi günü esnâ-yı kırâatte Sultan Mahmûd-ı Sânî de hazır bulunmuştu. Dergâhın mescidinde de cuma namazını edaya irâde-i seniyye sadır oldu."[30]

Sultan II. Mahmud devrinde, çalışmamızın "Matbuat" kısmında bahsedeceğimiz üzere, gerçekleştirilen bir diğer kültür hamlesi ise gazetenin tesis edilmesidir. Aynı şekilde önceleri mesafeli yaklaşılan resim sanatı da onun zamanında devlet dairelerinde başlayarak sanat muhitlerinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Devlet dairelerine "tasvîr-i hümayun" asılması bu asırda her alanda karşılaşılan tenakuzu da beraberinde getirmiştir. Ulema, üdebâ ve halkın tepkisini bu çeken bu uygulama onun vefatıyla son bulmuştur.[31] Aynı şekilde tepki çeken bir başka husus da öteden beri saray-ı hümayundan dışarı çıkmalarına müsaade edilmeyen saray kadınlarının "arzularını almaları için" ferace giymelerine mesire ve gezinti yerlerine çıkmalarına müsaade edil-

mesidir.[32] Padişahın devrinde askerî yenilgilerin de etkisiyle ulemâ ve halkın bir kısmın bu yeniliklere büyük bir infial duyduğu görülür. Hatta yabancı müellif ve devlet adamları da onun taklide kaçan kılık-kıyafet değişikliği, resmî dairelere resimlerini astırtması ve müzik konusunda gerçekleştirdiği inkılâpları tenkit etmişler, "Türkiye'deki devrimlere kuyruğundan başlandı" demişlerdir.[33] Padişahın bu husustaki uygulamaları devrinde olduğu gibi daha sonraları da tenkit edilmiştir.[34]

Kendisi de sanatkâr bir ruha sahip olmasından ötürü Sultan II. Mahmud, şâir ve ilim adamlarını daima himâye etmiş, sanatıyla tebârüz edenleri bizzat meclisinde ağırlamıştır.[35] Sarayın "sanat ve fikir akademisi" olan Enderun'un tarihine bakmak bile şiir, edebiyat, hat, tezhip, mûsikî vs. sanat şubelerinde sarayın ve padişahların tesirini gösterir.[36] Enderun, hemen sanatın bütün şubelerinde ortaya çıkan yeteneklerin keşfi ve tekâmülüne yardımcı olmaları noktasında tam bir sanat akademisi, ilim meclisi hüviyetindedir. Kalfalardan güzel sedaya malik ve musikiye istidadı olanlar isterlerse saray dâhilinde tesis edilmiş olan Meşkhane'de talim görürler. Sultan III. Selim ile II. Mahmud zamanlarında Tamburi İshak, Sadullah Ağa, meşhur Dede İsmail Efendi, Kemanî Rıza Efendi gibi birçok ustalar bu meşkhanede muallimlik etmişlerdir. Bu şekilde kalfalardan mürekkep mükemmel fasıl takımı yetiştirilmiş olduğundan ve bunlar beste, nakış, semaî ve şarkılar da taallüm eylemiş olduklarından ekseriya huzûr-ı hümâyûnda fasıllar icra ederlermiş. Münşî, hattat[37] ve mûsikîşinas olan II. Mahmud devrinde Topkapı Sarayı'nda bir "Küme Faslı" teşkil edilmiştir. Bu faslın erkânı arasındaki hânendeler; Dede Efendi, Dellâzâde, Şakir Ağa, Çilingirzâde, Ahmed Ağa, Salih Efendi, Kömürcüzâde Hafız Efendi, Basmacı Abdi Efendi'idir. Küme Faslı'nın neyzenleri Mustafa İzzet Efendi, Musahib Said Efendi; kemânîleri Rıza Efendi, Mustafa Ağa, Ali Ağa; tanbûrîleri ise Numan Ağa, Zeki Mehmed Ağa, Keçi Arif Ağa'dır. Besetkârlıkla meşhur olan Rıza Efendi, kemandaki iktidarından dolayı Sultan Abdülmecid devrinde Harem-i Hümayun fasıl takımına keman muallimi tayin olunmuştur.[38]

Sultan II. Mahmud'un mûsikîye ihtisası ve ibtilası olduğundan davudî sadalarıyla ekserî tambur refakatiyle taksimi tercih edermiş. Sersâzende Tamburi Şevkidîde Kalfa peşrev hitamında taksim etmelerini rica edince padişah, "Bugün nezlem var." şeklinde itizar edince rica ısrara dönüşür ve taksime rağbet buyurmadıkları surette sazı tatil edeceğini bile lisân-ı münâsible anlatırmış. Sultan Mahmud; "Şevkidîde, sen de her zaman bana musallat oluyorsun!" der ve taksime başlarlar ve pek güzel taksim ederlermiş. Bunların yanında sonraları kızlardan mürekkep birer takım da rakkas, cambaz, perendebâzlar yetiştirilmiş ve bunların kemençe, flâvta ve birkaç hânendegândan mürekkep olan "tavşan takımı" tabir olunan sazları da ayrı imiş. Bu oyuncu takımı meşhur ustalar tarafından mükemmel bir surette yetiştirilmiş olduğundan zaman zaman huzurda icra eyledikleri lu'biyyât fevkalâde mahzûziyyeti mucip olurmuş. Hele oyun esnasında Merakî Abdi Bey'in haberi olmaksızın perendebâzlar üzerinden aşmak suretiyle rüzgâr perendesi atıp geçtikçe, Abdi Bey neye uğradığını bilmeyerek

"Gel ey sâzende-i bezm-i zamâne
Ki sâzınla şeref geldi cihâne"

Revânî

"Sadr-ı eyvâna ki ol sadr-ı cihân-bân geldi
Meclisin sînesine sanki hemân cân geldi"

Nedim

"Aklımı aldı kâfir p…ç!" diye avazı çıktığı kadar haykırır ve hele kalyoncu oyununda darılıp ber-takrîb önünden kaçmış olan maşukasının Abdi Bey'in arkasına gizlendiğini hisseden kalyoncu bir elinde iri bıçak, diğer elinde tabanca olduğu hâlde "Herif, sevgilimi teslim et!" diye Abdi Beyin üzerine hücum ettikçe "İbadullah! Can kurtaran yok mu?" diye korkup kaçması ve bir taraftan da "Çoluğuma çocuğuma hasret gideceğim" diye haykırıp bağırması pek eğlenceli olurmuş. Bir defasında da kalyoncu taklidine çıkan kız, Abdi Beyin göğsünü nişan alıp çektiği tabancanın patlamasıyla beraber Abdi Bey'in filhakika kendisini vurulmuş zannederek o anda düşüp bayıldığını ve aklı başına geldikten sonra "Acaba hangi tarafımdan vuruldum, hayatım tehlikede mi?" diye sual eylediğini ve kalyoncuya ağzına geleni söylediğini hikâye ederler.

Sultan II. Mahmud, klâsik Türk müziğinin usta bir icracısı olması hasebiyle bu sanatı desteklemiş, sesi, sözü ve sazı güzel olan her sınıftan sanatçıyı himaye etmiştir. Mesela, Bahçekapısı'na inşâ ettirdiği Hidâyet Camii'ne cuma günü geldiği esnada Tosyalı Mustafa İzzet Efendi, zamanın en güzel eserlerinden olan

"Aldım hayâl-i perçemin ey mâh dîdeme"

matla'lı hüzzam bestenin sahibi ve padişahın musâhibi olan Kömürcüzâde Hafız Efendi'den meşk ettiği bir *Naat-ı Şerîf*'i, müezzin mahfilinde pek latîf bir sadâ ve edâ ile okur. Mûsikîye alâkası ve mûsikî bilgisi ileri seviyede olan padişah beğenir ve terbiyesine itina edilerek bilâhere Enderûn'a alınmasını Silahdâr Gazi Ahmed Paşazâde Ali Bey'e emreyler. Önce Galatasaray'ına, orada istidadını gösterince Enderun'a alınması kararı verilir. Kazasker'in Davudî sesi, hüsni edası ve "nây-ı nâlânı cümleden bâlâ" olduğundan ve hüsn-i hattaki yeteneği görülünce Ali Bey Silahdar İlyas Ağa'ya "Böyle ehl-i kemâl, Galata Sarayı'nda kalmak revâ-yı hak mıdır?" diye sual edince Huzur-ı Hümayun'a çıkartılır. Orada neyi ile Acem-şiran makamında bir taksim edince huzurda bulunanlardan bazıları "Bu kulunuzun çaldığı nay gibi kutb-ı nâyi değil, Çalılı dahi çalamadığı şüphesizdir" deyince Çavuş tarîkine dâhil olunup birçok ihsan verilir ve kilere çerağ olunur. Çömez Mustafa Vâsıf Efendi'den sülüs ve nesih, Yesârizâde Mustafa İzzet Efendi'den ta'lik temeşşuk ederek icâzet alır. Kendisinin ve hocalarının isimlerinin Mustafa olması garip tesadüflerdendir.[39]

İzzet Efendi padişahın müsaadesi ve ihsanıyla beraber 1830'da hacca gidip Mekke'de Şeyh Mehmed Can Efendi'ye hizmetle tekmîl-i sülûk eder. Dönüşünde Mahmud Paşa Hamamı civarında bir ev satın alır. Fakat ekseri zamanını Necip Paşa köşkünde geçirir. Bir Ramazan günü başında tâcı ve arkasında Dehlevî hırkası olduğu hâlde Beyazıd Camii'nde müezzin mahfilinde kendi hatmini okurken birkaç zat namazda kâmet almasını rica ederler. "Ekseren bu camie Padişahımız geliyor, benim sesimi işidecek olursa iyi olmaz" derse de padişahın o gün İstanbul'a gelmediğini ve gelmeyeceğini temin ederler. İkindi namazında "bülend-âvaz ve kemâl-i letâfetle" kâmet alırken padişah camiye girer. Namazın edasından sonra Yaver Işkır Ali (Paşa) mahfile çıkıp "Şevketli efendimiz sual buyuruyorlar, kâ-

met alan kimdir?" demesiyle Müezzinbaşı, efendiyi gösterir. Ali Bey kapı yoldaşlarından olduğu halde efendiyi orucun da tesiriyle tanıyamayıp bir Özbek dervişi olduğunu arz eyler. Bir kere gördüğü bir adamı bir işittiği sesi bir daha unutmayan Sultan, "Mustafa Efendi'nin sadâsını ben bilmez miyim. 'Özbektir' diye beni mi aldatıyorsunuz" deyip müezzin mahfilinde bulunanların birer birer aşağı inmelerini emreder. İnenler arasında efendiyi göremeyince bir adam göndererek onu da indirtir ve "Mustafa Efendi'yi ben bilmez miyim?" der. Hizmetini terk ederek böyle bir kıyafete girmesine pek ziyade kızar ve derhal imhasını parmağıyla ve şiddetle işaret eyleyince Hüsrev Paşa "Ferman efendimizin" der. Padişahı daima hayra sevk eden Musâhib Said Efendi bunun üzerine "Paşa sen çocuk musun ne yapıyorsun?" diyerek Paşa'nın eteğini çeker. Sultan II. Mahmud hiddetinden camide durmayıp Dolmabahçe'ye geçer. Teravih namazından sonra Kömürcüzâde Hafız Efendi'ye "Senin hac refîkine ne dersin? Özbek kıyafetiyle Beyazıd Camii mahfiline çıkıp 'Ey cemaat-i Müslimîn, işte beni gördünüz mü? Padişah-ı zamâne, sinîn-i vefîre hidmet eyledim. Emeğim şu kıyafetde karar verdi' diyerek halka teşhîr ediyor. Bunun içün ifnâsı hakkındaki fermanın, Said Efendi'nin ilhâhıyla Hüsrev Paşa'nın istid'a etdiği afve müsaade edişim nefyine netice verdi" der. Kömürcüzâde ertesi gün Beyazıt Camii Muvakkithânesi'nin önünde tesadüf ettiği Kazasker'e "Şevket-meab efendimiz, Özbek kıyafetiyle göründüğüne infial buyurdular. Câmeni tebdîl et. Başına fes giy" demesiyle "sikkeyi başka kisveye tebdîl edemem" cevabını alır. Kömürcüzâde "Öyle ise bir daha nazar-ı şahaneye tealluk edecek yerlerde bulunma. Zira hakkında mazarrat me'muldur" der. Nasihati dinleyen efendi hânesine döner. O gece yine teravihten sonra padişah Kömürcüzâde'yi huzuruna getirterek "Gerçi nefyden de afv etdim. Emma şu kıyafetle beni ilân edişine pek canım sıkıldı" deyince Kömürcüzâde'nin "Bugün Beyazıt muvakkıthânesinin önünde gördüm. Tekdir-âmiz pek çok söz söyledim. 'Bir bende velînimetine hâlini arz eder mi etmez mi' dedi. 'Evet, eder' dedim. 'Bu heyeti ihtiyarım, velînimet efendimize arz-ı ahvâle vesîle olur mütelaasına münhasır idi. Hâl-i acz-iştimâlimi anlatamadığımı anladığımdan pek me'yus oldum' dedi. Ağlıyarak evine gitdi" demesiyle padişah, önüne bakar, bir şey söylemeksizin odasına gider. Ertesi gece yine teravihten sonra "Hafız Efendi, ne dedi idi" diye sormasıyla Kömürcüzâde evvelki arzını tekrar eder. Padişah "Benim ona dargınlığım yokdur. Ancak hüner ve kadrini zayi' etme sevdalarında gördüğümden canım sıkılıyor" der. Huzurda bulunanların hepsi şükranlarını arz ile Mustafa Efendi'yi senâ ederler. Ekseren bulunduğu Necip Paşa'nın konağına bayramdan sonra bir adam "Bugün Mâbeynde saz faslı olacağından Mustafa Efendi'nin bulunması emir buyuruldu" haber ve iradesiyle gelir. O sırada Kuruçeşme'de Esma Sultan'ın başağası Hafız Dilaver Ağa'nın nezdine misafir bulunan İzzet Efendi'ye Necip Paşa'nın oğlu Ahmed Bey yeni elbise ve ney ile gönderilir. Efendi saraya götürülür. Huzurda ney taksim eder ve atiyyeye nâil olur.

Bir gün âhenk arasında kendisi de şâir ve "Adlî" mahlasıyla şiirler kaleme alan padişah, kendi şarkılarının okunmasını ve Mustafa Efen-

di'nin dinlemesini emreder. Birkaç şarkı okunduktan sonra, "Nasıl olmuş ise beyân eylesün" buyruğuna "Efendimizin şarkıları da şarkıyâtın padişahıdır. Tahsinden başka bir şey denilebilir mi?" tarzında cevap verir. Faslın nihâyetinde padişahın "Üç defadır Mustafa Efendi'yi dervişâne davet ve hakkında olan hüsn-i teveccühümüzü ifhâm eyledük. Bundan sonra bir işi olmadığı halde bazen saz nevbetlerine gelsün" dediği tebliğ olunması üzerine efendi hayret ve tereddüt gösterir. "Efendimiz haremî teşrîf buyurmak üzeredir. Ne durursun cevap ver" denildiğinden "Şunu teemmül ediyorum ki ber-muktezâ-yı memlûkiyet, şevketli efendimizin duâ-yı şevket-i şahânelerinden başka aceba ne işim var ki böyle buyuruluyor" der. Bu sözü işiten padişah mahzuz olur ve tekrar atiye ile taltif eder. Efendi, Sultan Mahmud'un vefatına kadar saz nevbetlerine devam ile nice iltifat ve ihsanlara nâil olur. Sultan Abdülmecid'in cülûsunda tebdîl-i meslek için müsaade ister ve Eyüp Camii hatipliğini ihtiyar eder. 1261 muharreminde (1845) Sultan Abdülmecid bir Cuma günü Eyüp Camii'nde hutbesini dinlediği efendiyi önce ikinci imamlığa, 1849'da ise Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği payesiyle Başimamlığa getirir. Bir süre sonra da şehzadelerin yazı muallimliğine ve veliahd olan Sultan Abdülaziz'in müzakerecilik hizmetine tayin eder.[40]

Mustafa Râkım Efendi, ricâl-i devletin ileri gelenlerinin çocuklarına yazı dersleri verdiği esnada Reîsü'l-Küttâb Râtib Efendi'ye intisap eder. Râtip Efendi onun resimlerinden birini III. Selim'e takdim edince tasvir-i hümayunu da yapması emredilir. Bu vesileyle mükerreren huzurda bulunur. Tasvir tamamlanınca müderrislik rüusu verilir ve Sikke-i Hümayun ressamlığına ve tuğra-yı hümayun tanzîmine memur edilir. Sultan Mahmud'a da şehzadeliğinde yazı hocalığına tayin olunur.[41]

Yesârizâde Mustafa İzzet Efendi ile Keçecizâde İzzet Molla bir gün huzurda bulundukları sırada Sultan Mahmud, "Molla, Yesârizade ile seni her yerde beraber görüyorum, bu ne kadar mahabbet" demiş. Molla, şöyle cevap vermiş: "Yesarizade dâiniz güzel yazar, kulunuz da biraz okurum. İkimiz bir araya gelince okur yazar bir âdem oluruz."42 İbnülemin'in bu fıkrayı nakletmesinin sebebi şudur:

> "O zemanlarda hem okur, hem yazar âdemler ma'dud, ba husus medreseden yetişen hocalarla hattatlar içinde –ifadei meram edecek derecede- düzgün yazanlar mahdud olduğiçün 'okur yazar ta'birinin zatı pâkine münhasır' olduğunu söyleyerek merhumun fezailine terceman oluyor. Hattatlar hakkında –haklı haksız- irad olunan "Küllü hattâtin câhilin" kaziyesine ma sadak olmadığını anlatıyor. [Keçecizâde'nin düştüğü tarihte onun yalnız hattat değil, "behre-dâr-ı şiir ü inşâ" ve "sunûf-ı fazl ile" mevsûf bir merd-i bî-hemtâ olduğunu da i'lâm ediyor"]43 Bu cümle aynı zamanda Yesârîzâde'nin okumaktan o kadar nasibi olmadığını da ima eder.[44]

Sultan Mahmud'ın mûsikîdeki malumatını, meclislerinde sanatın bu şubesine verilen ehemmiyeti ve şii düşmanlığı ile Dede Efendi'nin maharetini gösteren şu fıkrayı da Ali Rıza Bey anlatıyor:

> "Sultan Mahmud'un imamı Cennet Filizi Abdülkerim Efendi ile o aralık müezzinbaşı bulunan meşhur Dede Efendi arasında bürudet

varmış. Bir Ramazânda sohbet edilirken Abdülkerim Efendi münasebet getirerek Dede Efendi'nin musikide zannolunduğu kadar kemâl-i mahareti ve husûsâ hiç fetaneti olmadığından bahis açması üzerine Sultan Mahmud'un isticâb ve istizah etmesi ile Abdülkerim Efendi 'Acemlerin saltanat-ı seniyyeniz hakkındaki ihaneti herkesçe malûm olduğu hâlde Dede Efendi bunu teyakkun edip de teravih namazında Acem besteden tekbir almamak ve o besteden ilâhî okumamak, buna bedel şevkefza bestesini istimal etmek lâzım gelir ise de, kendisinin şevkefza bestesini istimal ve idareye iktidarı olmaması buna mâni oluyor' der. Padişah ise Dede'nin sanatında iktidar ve kemalini bildiği gibi kendisi de dekayık-ı mûsikîye tamamıyla vâkıf olduğundan, o gece bir tecrübe edilmek üzere karar verilir ve bittabi Dede Efendi bundan haberdar olmaz. O gece teravih namazında dördüncü dört rekâttan sonra evç bestesinden ilâhî okunduğu sırada Sultan Mahmud tarafından gönderilen biri müezzinlerin yanına gelerek Dede Efendi'ye 'Acem yapmasınlar şevkefza yapsınlar diye ferman buyuruyorlar' deyip irâde-i seniyyeyi tebliğ edince, o zamana kadar şevkefza bestesinden hiç ilâhî yapılmamış olduğundan ne yapacaklarını düşünen müezzin efendiler Dede Efendi'nin yüzüne mütehayyirâne ve muztaribâne bakmışlar. İçlerinden biri Dede Efendi'nin ihtar ve işareti üzerine şevkefzadan tekbir aldığı gibi imamın dahi *Fâtiha-ı Şerîfe*'yi şevkefzadan okumakta olduğunu işitince bunun mürettep ve musammem bir şey olduğunu anlamışlar. Dede Efendi dahi 'Hele namazınızı kılın bakalım' demiş ve dört rekât teravih namazı kılınıncaya değin oturup şevkefza bestesinden bir ilâhî bestelemiş ve selâm verilir verilmez hemen ilâhîye başlayıvermiş ve arkadaşlarının cümlesi de musikide üstat zevat olduğundan Dede Efendi'ye kulak vererek ağız kalabalığıyla ilâhîyi güzelce okuyup bitirmişler, padişahın da mazhar-ı tahsîn ve âferîni olmuşlar."[45]

Hatt-ı ta'likte üstad, Yesarizâde Mustafa İzzet Efendi

Mübalağaya mübtelâ olan Yesârizâde hakkında *Sicill-i Osmânî*'de "natuk, hüner ve marifet erbabından olup mûsikîde hâce-i zemân ve hatt-ı ta'likde İmad-ı Rûm idi. Yalanı hakkında Yemin etse Yesârizâde gerçekden yalan söyler denmişdir" yazılmıştır. Bir Ramazan akşamı kayıkla Boğaziçi'ne iftara giden Yesârizâde fırtınanın şiddetini tarif ederken "Furtuna o kadar şiddetli idi ki dalgalar bizim kayığı minarenin şerefesine kadar yükseltiyordu" deyince zurefâdan biri "Ezan vakti karîb idi, hemen çubuğu minarenin kandilinde yakmalı idiniz" demiş. İzzet Efendi'nin Bebek'teki yalısı vefatından sonra Reîsü'l-Ulemâ ve Nâkıbü'l-Eşraf Kazasker Mustafa İzzet Efendi tarafından satın alınmıştır. İbnülemin, yalının bir büyük hattattan bir büyük hattata, bir İzzet'ten diğer İzzet'e intikâlini "tesadüfât-i hasene"den görür.

II. Mahmud'un mühim hususiyetlerinden biri de ilim ve irfan sahiplerini atıyyeler, ihsanlar vererek teşvik etmesidir. Kethüdâzâde Ârif Efendi'ye İstanbul Pâyesi vermesi için Şeyhülislâm Mekkizâde Âsım Efendi'ye haber gönderir. Mekkizâde vermez, geçiştirir. Yine haber yollar, fakat netice hâsıl olmaz. Bunun üzerine "Gayretullah zuhur eder de Sultan Mahmud'a bir gayret gelir" ve Mabeyn-i Hümayun kitapçısı Selim Efendi'yi Hoca'ya göndererek "Haydi Hoca Efendi'ye tebşîr et, biz ona İstanbul Payesi verdik" der. Mekkizâde'ye de şu cümleyle biten irade-i hümayunu yollar: "Defterine kaydetsin."[46]

Bu devrede eser yayınlamak isteyenler evvela saraya arz ederler. İrade sâdır olursa eserin neşri mümkün olur. Vakanüvis Esad Efendi, Hekimbaşı Mustafa Behcet Efendi, Gelenbevî İsmail Efendi, Şânizâde Atâullah Efendi gibi devrin maruf zatları eserlerini padişahın himaye ve izniyle neşretmişlerdir.

Bu asırda padişahlar içerisinde konaklara en çok teşrîf buyuran Sultan Mahmud'dur. O, sadrazam, şeyhülislâm ve havas-ı vükelâsının konak veyahut yalılarını ziyaretle onları taltif ve izaz eylemeği âdet edinmiştir. *Letâif-i Vekâyi-i Enderûn*'da Sultan II. Mahmud'un 16 Şaban 1227'de (h. 1202) Arnavutköyü'nde Mehmed İzzet Paşa köşkünün yanındaki köşke giderek saz çalınmasını emrettiğinden bahsedildikten sonra Basmacı Abdi nâmıyla maruf olan "Şehlâ Abdi" ile Çavuş Numan Ağa

> "Ey keman ebru helâk-ı hançer-i müjgânınım
> Bulmuşum feyz-i nazar senden, senin kurbanınım
> Cane meylin var ise emr eyle teslim eyleyim
> Pâdişâhım ben senin bir bende-i fermânınım"

gazelini taksim ederler.[47]

Sultan II. Mahmud'un meclislerinin en renkli siması hiç şüphesiz Musâhib Hayâlî Said Efendi'dir (-1855). Enderûn-ı Hümâyûn'da yetişen Said Efendi; zekâsı, fikirleri, ince ve zarif nükteleriyle şöhret sahibi olmuştur.[48] Said, aynı zamanda pek değerli bir hayalîdir. Neyzen ve girift-zen de olduğundan III. Selim'in fasıl takımında bulunmuştur. Zurefâdan olması sebebiyle de Veliefendizâde Emin Efendi, müşâvir-i devlet Hâlet Efendi, Hoca Numan Efendi, Yenikapı Mevlevî şeyhi Abdülbaki Efendi ile Keçecizâde İzzet Molla gibi ulemâ ve zurefânın senelerce encümen-i ülfetlerinde bulunmuş ve Sultan II. Mahmud'un nüdemâsı, diğer bir tabirle musâhibi olarak gazab-ı padişahîye uğrayan pek çok âdemin halâsına muvaffak olmuştur.[49] Bir diğer musahip Küpeli Çavuş lakaplı Abdi Efendi ile huzur-ı hümayunda aralarında cereyan eden muhavere ve birçok menkıbelerinin ahali arasında deveran ettiği menkuldur.[50] *Atâ Tarihi*'nde kendisi şöyle tavsif ediliyor:

> "…Yalnız neyzen ve girift-zen olmayub evâsıt-ı asr-ı Selimhânî'den berü mecâlis-i zürefâda bulunmuş ve husûsiyle kibâr-ı meşâyih ve ulemâdan Beşiktaş Mevlevîhânesi Şeyhi el-Hac Yusuf Dede Efendi, Abdülakadir Dede Efendi ve Yenikapu Şeyhi Abdülbaki Dede Efendi ve Kasımpaşa Mevlevîhânesi Şeyhi Şemseddin Dede Efendi ve Kerestecizâde Nuri Dede Efendi ve meşhur Veli Efendizâde Emin Molla ve Şemseddin Molla ve Devlet Kethüdâsı İbrahim Nesimî Efendi ve Sırkâtibi Ahmed Fâiz Efendi, ve Halil

Paşazâde Mabeynci Ahmed Muhtar Beyefendi ve Reîsü'l-etıbbâ Behcet Efendi ve Nâkibü'l-eşrâf Sâdık Molla Efendi ve Şehremîni Hayrullah Efendi ve meşhur Hâlet Efendi ve urefâ-yı meşhûreden Numan Amuca ve Hatif Efendi gibi zürefânın encümen-i ülfetlerinde bulunmuş…"[51]

Bu ifadeler kendisine devirde ne kadar itibar edildiğinin de bir göstergesidir. Yine Atâ, "okuma yazmaya çok fazla muvaffak olamasa da okumayı bilir ve yazdığı okunur maarif sahiplerinden bulunduğundan, zekâsı ve münazarâttaki ustalığından, bir kere gördüğü ve işittiğini bir daha unutmayan hafızasının metinliğinden" bahseder. [52] Bu kanaatlerde hata vardır, çünkü Said Efendi'nin III. Selim devri hadiselerine dair oldukça güzel bir üslupla yazılmış gayr-ı matbû bir tarihi vardır.[53]

Sultan Mahmud'un teşviklerine rağmen Sıbyan mekteplerinde eğitimin istenilen seviyeye gelmemesi, talebelerin mekteplere rağbet etmemesi devrinde tenkit edilen bir diğer husustur. Bir gece Said Efendi, Sultan'ın huzurunda hayal oynatır. Oyun Sıbyan mekteplerinin taklidi olduğundan Hacivat mektep hocası, Karagöz talebe olur. Alfabeden sonra hoca "bir üstün" der, talebesi aynen tekrarlar. Hoca "bir esre" deyince Karagöz "Olmaz yanlış okutuyorsun, bir altın" der. Hoca "Dersin usûlü budur, bir esre diyeceksin!" der. Talebe "Bir nesnenin altı olur da üstü olmaz mı? Bir altın!" deyince hoca talebeye bir tokat akşeder. Talebe hocaya el kaldırır. Muhavere kızışır. Sultan perdenin derûnuna bir altın bıraktırır. Karagöz derhal "Davamın doğru olduğunu şevket-meab efendimiz de takdir buyurdular" der ve derse devam edilir. Hoca "İki üstün" dediğinde de talebe aynısını söyler, fakat iş esreye gelince onun yerine yine "iki altın" der. Perdeye iki altın bırakılmakla beraber "Said halt ediyorsun" buyrulur. Said Efendi bunun üzerine "Efendim, mekteblerimizin tarz-ı tahsîlini taklid ediyorum" cevabını verir. Bu hadiseyi aktaran ravinin yorumu "Bu temsilin tesiri olsa gerektir ki 1244 (1828 / 29) tarihlerinde İstanbul kadılığına hitaben tastîr buyrulan fermân-ı âlîde bir müddetten beri ehl-i İslâm çocuklarını altı yedi yaşlarında mektepten alıp sanata vererek halkı cehil istilâ eylediğinden bahisle, herkes evlâdını mürâhik derecesine varmadıkça ve tecvid ve ilmihâl derslerini ve şerâit-i İslâmiyyesini öğrenmedikçe mektebden alıp ustaya vermemesi tavsiye olunmuş…"[54] Balıkhâne Nazırından okuyalım:

"Bir gün Sultan II. Mahmûd Kâğıthane'deki Çağlayan Köşkü'ne gitmek üzere Beylerbeyi Sarayı'ndan tebdil kayığına binmiş, karşısına da musâhib-i meşhur Hayalî Sait Efendi'yi almış ve demiş ki 'Said, köşkün filân sofasına çıkıncaya kadar beni güldüremezsen imanım hakkı için seni idam ederim.' Sultan Mahmud'un 'imanım hakkı için' yeminiyle takayyüt ettiği sözünü mutlaka icra eder olduğunu ve padişah kendisini severse de sözünü icra eder göstermek ve herkese bir gözdağı daha vermek için kendisini feda edeceğini bildiği için Sait Efendi cidden telâşa düşmüş ve lâtif zeminli hikâyeler söylemiş, gayet fıkırdaklı taklitler yapmış ve padişahın mizacını ve zevkini okşayacak sözler söylemiş, güldürmek mümkün olmamış. Bu tarzın tesir etmediğini ve güldürmeye muvaffak olamazsa hayatına uğurlar olsun demek iktiza edeceğini

> görmüş. 'Aman' demiş 'Padişahım ben senin eski kulunum, çoluk çocuk sahibiyim, lütfet kerem et ne olur gülüver' diye yalvarmış. Bir aralık da merhamet eder diye hüngür hüngür ağlamış. Padişah ise asla vazını tağyir etmeksizin Sait Efendi'nin tahlîs-i nefs için çırpındığına bakar ve veçhindeki taabbüsü muhafaza edermiş. Merdivenden sofaya çıkmaya bir iki basamak kalınca o vakte kadar yalvaran, ağlayan Said Efendi önünde yürüyen padişahın bir iki defa eliyle omuzuna dokunmuş. Sultan Mahmud da dönmüş arkasına bakmış. Sait Efendi demiş ki 'İki basamak daha çıkınca bize öteki dünyaya doğru uğurlar olsun değil mi? Bundan sonra ha s... gül, ha s... gülme' demiş. Bu söz üzerine Sultan Mahmud kendisini tutamayıp kahkahayı salıvermiş."[55]

Sultan II. Mahmud'dan sonra sanat hayatında sarayın belirleyici etkisi nispeten azalmıştır.

Sultan Abdülmecid devri, İstanbul'un bir başka âlemini temsil eder. Adeta, "II. Lale devri" olarak nitelendirilebilir. Özellikle sanatın mûsikî, hat, tiyatro gibi şubelerinde devrin serbest havası içerisinde saray ve konaklar devrin ilim ve kültür hayatının kalbi mesabesindedir. En-

"Ehl-i feyzin eseri kalmasa da nâmı kalır."

Âta Bey *Enderun Tarihi*'nde Sâid Efendi'nin hususiyetlerine dair şunları yazıyor:

> "Musahip Said Efendi yalnız neyzen ve giriftzen olmayıp Üçüncü Selim'in zamanından beri meclis-i zurefâda bulunmuş ve hususiyle kibâr-i meşâyih ve ulemâdan Beşiktaş Mevlevihanesi şeyhi Elhac Yusuf Dede, Abdülkadir Dede ve Yenikapı şeyhi Abdülbaki Dede, meşhur Veli Efendizade Emin Molla, Devlet Kethüdası İbrahim Nesim Efendi, Dürrizâde Abdullah Molla Efendi ve Keçecizâde İzzet Molla Efendi, Şehremini Hayrullah Efendi ve meşhur Hâlet Efendi gibi zurefânın encümen-i ülfetlerinde bulunmuş ve meclis-i üdebâda cereyan eden mutayıbât ve letâif-i münazırâta iştirak etmiş, herkese elinden geldiği kadar hayırhahlık etmişti."

İbnülemin'in tavsifi ise şöyle: Musikide olduğu kadar karagöz oynatmakta da mahareti bulunan Said Efendi'nin, oğlu Ahmed Şekib Bey'in sünnet düğününde bizzat hayal oynattığı meşhurdur. Sulu boya resim yapmaktaki kabiliyeti bazı eserleri ile de sabittir.

Said Efendi zamanının oldukça zenginlerindendi. Bahariye'de bir yalısı, Bebek'te Halim Paşa yalısı yanında diğer bir yalı, Beşiktaş'ta Abbasağa Camii civarında bir konak, Zincirlikuyu'da da bir çiftliği var idi. 1855'de vefat eden Said Efendi'nin kabri Eyüp'te Bahariye'de İplikhâne kışlasının büyük kapısı karşısındaki kabristandadır. Muhtelif makam ve ikalarda eserleri bulunan Said

Musâhib Said Efendi.

Efendi'nin yazma şarkı mecmualarında birçok şarkıları kayıtlı ise de esef olunur ki bizlere kadar gelememiştir. Musiki mecmualarında görülen eserlerinden bazıları şunlardır:

Âsumâna çıktı âhım: *Sûzinak*
*Gel benim g*ül yüzlü yârim*: Rast*
Günc-i firkatte kodun tenhâ beni: *Rast*
İzmir'in çoktur güzeli: *Puselik aşiran: Rast*
Dün sen bakıp benden yana*: Rast-ı cedîd.*
Söyle niçin güldün bana*: Rast-ı cedîd*
Bir hata etmiş ki gönlüm müptelâ olmuş sana: Hüseyni aşiran
Şair Safvet'in Said Efendi'nin ölümüne söylediği tarih:
*Saîd olsun musâhib hazreti Mollâ'ya mev*âde 1272 (1855).

İbnülemin, *HS*, s. 257.

derûn'un mûsikî takımı eğlence hayatının yaygınlaşmasıyla birlikte hem kemiyet hem de keyfiyet itibariyle kemâle ermiştir. Padişah sanat muhitlerinde istidadı olan kimseleri bizzat arayıp bularak himayesine almıştır. Saraya mensup talebelerin her şeyleriyle ilgilenen Sultan Abdülmecid'in hususî görüşmelerle gençleri tanıyıp onları daha fâik olacakları mesleklere yönlendirdiği anlatılır. Muzika-i Hümayûn'a talebelerin nasıl alındığına dâir malumatı Dergâh-ı Âlî kapucubaşılarından Yenişehir Fenerli Hacı Şerif Ağa'nın ilginç bir kişiliğe sahip olan hoş-edâ ve sadâ oğlu Mahmud Râtib Bey'in (1826-1899) *İnek Kasîdesi*'nin ilgili kısımlarından okuyabiliriz:

> "Enderûna girecek her kim ise âdet imiş
> Çıkarub hazreti sultâna anı göstermek
> Beni de eylediler arz, huzûr-ı şâha
> Bana sor, titriyerek terlemek ol dem ne demek
> İsmimi, sinnimi sordu pederin şühretini
> Hânemiz halkını hep tâ aded-i mâdere dek

Sultan Abdülmecid Han

Cevdet Paşa'nın tabiriyle "melek-haslet" bir padişah olmasına rağmen devrin yenilik rüzgârı onu da çarpmıştır. Sultan Abdülmecid, Fransızca okuyup söyler, piyano çalar, tiyatroyu ve garp musikisini sever, fransızca resimli gazetelerden hoşlanır. Cemiyet içinde muhafazakâr bir tavır sergileyen Sultan Abdülmecid, hususî hayatında alafranga yaşayış tarzını tercih etmiştir. Bu yaşam şekli de bedenini ve dimağını günden güne tüketmiştir. En ziyade korktuğu istikraz olmasına rağmen ilk dış borç onun zamanında alınmıştır. Vefatından evvel evlatlarından sadece Sultan II. Abdülhamid ile görüşüp vedalaşmıştır. Vefatı günü İstanbul'u azîm bir keder ve hüzün kapladığını *Târih-i Cevdet* müellifi söylüyor. Sultan Abdülmecid'i biraz da Cevdet Paşa'nın şu cümlelerinde aramalıdır:

> "Sultan Abdülmecid Hân-ı Gazî hazretleri bahtı kavi, tâli'i yaver, kadir-şinas, bende-perver bir pâdişâh-ı merâhimgüster idi. Asrında Memâlik-i Mahrûse ma'mûr ve herkes nâil-i emn ü huzur oldu. Doğrusu evâil-i saltanatı pek güzel geçdi. Hele altmış tarihinden yetmiş tarihine kadar Dersaâdet, ale'l-husûs Boğaziçi ferih ü inbisât ve ta'rif olunamaz esbâb-ı nişât ile nümûne-î Cennât idi. Kırım muharebesinden de muzaffer olarak çıkdı. Andan sonra bâlâda şerh ü beyân olunduğu üzre fevka'l-âde israf u sefahat yollan açılmağla neticesinde azîm müzayaka çekildi. Devlet müstağrak-ı duyûn oldu. Kendüsü de kederinden hastadandı. Kendisinin nisaya mecbûriyyeti buna sebebiyyet vermiş ise de hakikat-i hâlde anı bu hâle düşüren havâss-ı vükelâsı idi ki, yekdiğeri nazar-ı hümâyûndan düşürmek içün israf yolunda yarış ediyorlardı."

Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 82.

Enderûna girişim etmedi emma tasvîb
Dedi *Olmaz mı seni muzıkaya kaydetsek*
Gelmemiş idi benim hâtırıma ömrümde
Sâz çalmak, muzıka dâiresine girmek
İşidince bu sözü beht ile donup kaldım
Gelmedi hâtırıma lâ vü nam bir diyecek
Anladı muzikadan nefretimi şâh-ı fehîm
Beni nevmîd edüb istemedi incitmek
Dedi *Mutlak demem emmâ emelin yanlışdır*
Kendi gadrine sebebdir sözümü dinlememek
Enderûn menşe-i feyz ise de evvel, şimdi
O yolu sanma kadîmi gibi elan işlek
Böyle fermân edicek eyledim îmâ-yı kabûl
Yâni âdâb-ı mülûk üzre zemîni öperek
Emr ü fermânı tebelluğ ile gönderdi beni"[56]

Padişahın sesini beğenerek Enderûn'a aldırdığı musiki erbabının meşhurlarından biri de Kadıköylü Ali Bey'dir. Taşrada kadı olan babası, kel olan Ali'nin tedavi olması için İstanbul'a biraderinin yanına gönderir. Tedavi olunacak çocuklar müessesine konulan Ali burada vakit ezanları okur. Civardan geçen rical, sesinin güzelliğini önce sadrazama, sonra da Sultan Abdülmecid'e duyururlar. Enderûn-ı Hümayun'a alınıp burada Dellâlzâde'den musiki meşk etmeye başlar. Sultan'a talebesinin sesini dinletmek isteyen Dellâlzâde, padişahın Enderun'a geldiği bir gün Ali'ye mani okutur. Paravananın arkasında çıkan Sultan, maniyi kimin okuduğunu sorar. Dellâzâde'den "Ali kulunuz" cevabını alınca saraya götürülmesini emreder. Sarayda hareme sokar, o zamanlar on yaşındaki çocukların bile giremediği hareme 14 yaşındaki Ali'nin geldiğini gören sultanlar ve saray kadınlarının kaçışması üzerine padişah "kaçmayın, size insan suretinde bir bülbül getirdim" deyip bir mani okutur. Kırmızı kese içinde yirmi altın verir. Ali, itinayla koynuna yerleştirken padişah "ne yapıyorsun" der. Ali "Çalarlar efendim, saklıyorum" cevabını verir. Padişah "çalmazlar" dedikçe o sözünü tekrar eder. Bir mani daha okutur ve bir kese daha verir. Tahsilini tamamlaması için tekrar Dellâzâde'ye teslim olunur. Ali, Mûsika-i Hümayun ileri gelenleriyle Enderun ileri gelenleri arasındaki müsabakalarda hep birinci olur. Rivayete göre tek rakibi Hacı Ârif Bey'dir. Emekli olunca onunla çok iyi dost olurlar. Hatta sadâsının güzelliğinin eserlerin kıymetini arttıracağı düşüncesiyle Hacı Ârif Bey Lemi Bey'in hocayı Hafız Yusuf Efendi'ye "sen de, ben de bestelediğimiz eserleri, evvelâ Ali Bey'e geçelim. O, bir yoluna koysun sonra ondan biz geçelim, neşredelim" dermiş.[57] Daha sonra saraydaki hizmetini terk ederek Yusuf Kâmil Paşa dairesine intisap etmiştir. Bu dairedeki değerli hânendelerin ser-firâzı idi. Burada bir taraftan da Zeynep Hanım'ın cariyelerine, musikî meşk ettirmiştir. XIX. asrın başlarında yetişen Ermeni asıllı bestekârlardan Nikogos musikîdeki maharetinden dolayı Enderûn efendilerine mûsikî talimine memur olur. Enderunlulardan Hacı Fâik Bey'in ilk gençlik senelerinde bestelediği bir şarkısını pek beğenen Sultan Abdülmecid, bunun Enderunlulara öğretilmesini emreder. Şarkıyı okutup dinleyen Nikogos "böyle bozuk şarkı çocuklara talim edilmez" diye reddedince irâdeye karşı

durduğu için Enderun'dan Birun'a atılmış, bir müddet sonra gene eski vazifesine iade edilmiştir. Niko, Abdülmecid ve Abdülaziz'in musikî meclislerinde sazlı sözlü eserlerini meşk ettiği vakitler pek beğenilir.

Hükümdarlar, devrinin lazım gelen ilimlerini öğrenmeye bunca meşguliyetleri arasında bile zaman ayırmışlardır.[58] Sultan Abdülmecid, Fransızca öğrenmek arzusunda bulunduğundan Safvet Paşa, 1845'te [11 Şevval 1261] "10000" kuruş maaş ve -emsaline tevfikan- tayinat ve ulâ sınıfı sanisi rütbesi ile mabeyni hümayun dördüncü kitabetine tayin eder. Safvet Paşa bilâhere Şehzade Murad Efendi ile Fatma Sultan'a Fransızca talimine memur edilir. Safvet Paşa'nın (o zaman Efendi) teessür hâlinde yüzü titrermiş. Bir gün ders okuturken yüzü titremeğe başlamasıyla -hocası gibi asabiyü'l-mizac olan- Fatma Sultan, dersi bırakıp babasına gider ve "Ben artık okumayacağım. Hocam yüzünü oynatarak benimle eğleniyor" der. Padişah, kızına hakikati anlattıkdan sonra murassa bir saat verir ve bunu hocasına ihda ve hatırını tatyib etmesini emreyler.[59]

Saray her devirde olduğu gibi Sultan Abdülmecid zamanında da kadınlar için bir eğitim merkezidir. Arapça, Farsça, Fransızca, dinî ve aklî ilimler, edebiyat, hat, mûsikî konularında zamanın maruf uleması saray ahalisine ders talim etmişlerdir. İsmail Paşa'nın kızı şâir Leylâ Hanım (1850-1936) babasının Hekimbaşı olması münasebetiyle çocukluğunda saraya alınıp da terbiyesine azamî dikkat edilenlerdendir. Hayatının yedi senesi sarayda geçer, saray kalfalarından biri tarafından okutulur. Küçük yaşta alafranga mûsikî tahsiline başlar. Saraya gelen muallimlerden de alaturka mûsikî meşk eder. Leyka Hanım özellikle piyanoda maharet kesb etmiştir. Abdülmecid Hân muzıka-i hümâyûn feriki Necip Paşa'nın taht-ı nezâretinde olmak üzere, kerimeleri Fatma Sultan, Refia Sultan, Cemile Sultan, Münire Sultan ile merhume Atiye Sultan, kerimeleri Seniye ve Feride Hanım sultanların saraylarında kızlardan mürekkep birer takım orkestra ve rakkas tertip olunmuştur. Muzıka-i hümâyûn için Avrupa'dan getirtilen ecnebi muallimler tarafından bu kızlara da talim ettirilerek bando muzıkacılar ve oyuncular yetiştirilmiştir. Harem ziyafetlerinde bayramlarda ve arzu eyledikleri sair vakitlerde bu kızlar muzıka-i hümâyûn efradına mahsus olan üniforma misilli elbise iktisâ edip, o geniş müzeyyen sofalarda saz çalarlar ve rakkaslar da dans ederlermiş. Bu oyuncu kızların alafranga danslarından başka o vakitler matrak oyunu namı verilen bir oyun temaşa edenleri hayran edermiş.

Onun devrinde sanat hayatına taalluk eden faaliyetlerden biri de tiyatro binaların tesisidir. Sultan Abdülmecid, Dolmabahçe Sarayı'nı inşa ettirdikten sonra Valide Camii Muvakkithanesi karşısına 1859'da tiyatro binası ettirmiştir[60] ki burası, üç sıra üzerine otuzu mütecaviz loca olup, üç yüz kişi istiabına kâfi cesamettedir. İçerisi altın yaldızla müzeyyen olarak Avrupa'da bile emsali nadir tiyatrolardan olduğunu, Avrupa'yı görenler belirtiyorlar. Özel olarak Avrupa'dan getirtilen muallimler marifetiyle muzıka-i hümâyûn efradından yetiştirilen oyuncular pandomima, komedi, dram, opera gibi lu'biyyâtta kesb-i maharet etmiş olduklarından ekseriya mezkûr tiyatroya vükelâ, süferâ davet olunarak, gerek bunların ve gerek Beyoğlu'nda Naum Tiyatrosu'ndan celp olunan

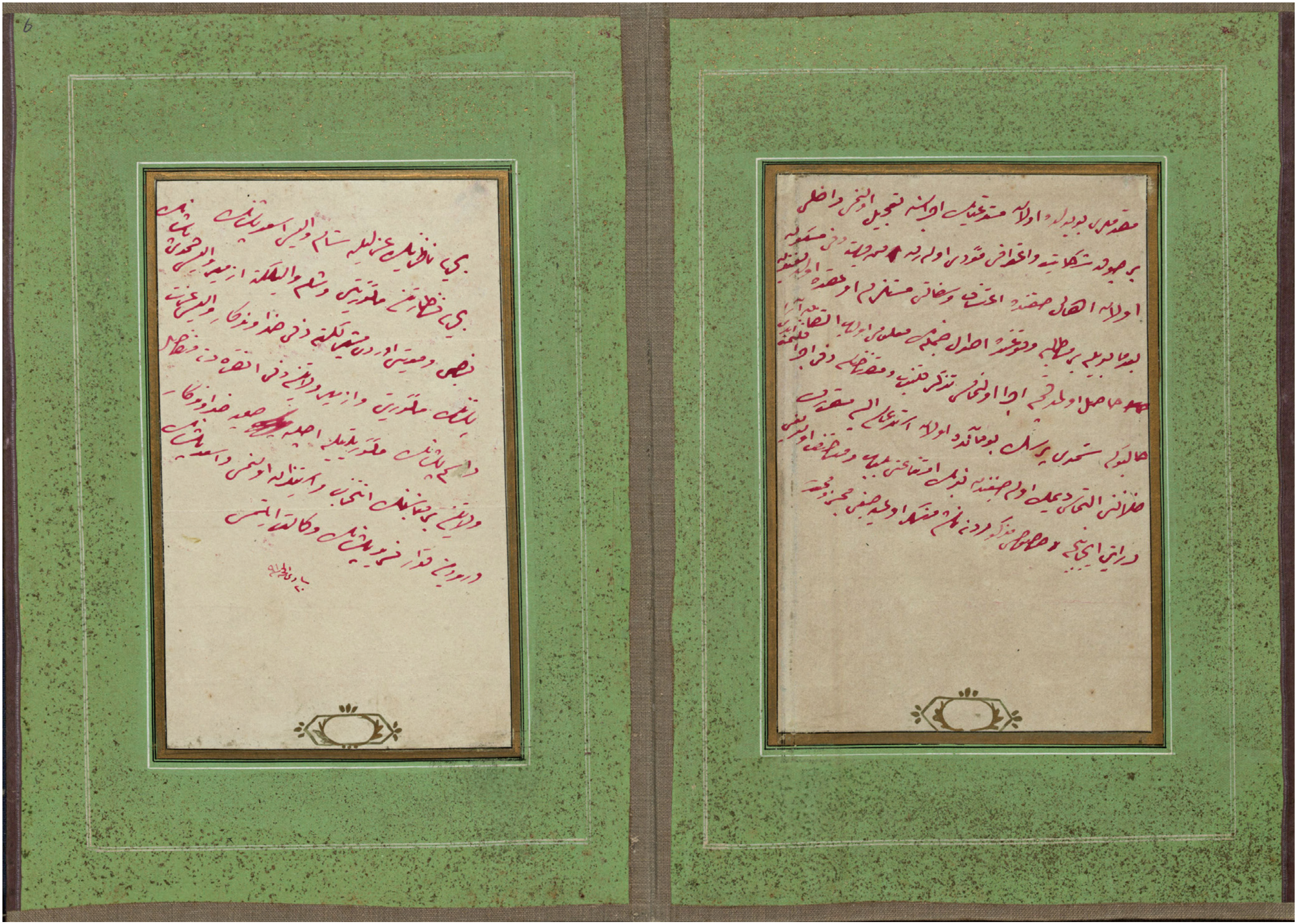
Sultan Abdülmecid Han.

opera takımının icra eyledikleri lu'biyyât seyir ve temaşa olunurmuş. Sultan Abdülaziz'in hîn-i cülusunda Sadrazam bulunan Kıbrıslı Mehmet Paşa, istihsal eylediği bir irâde-i seniyye üzerine tenkihât icrası için bunların kimini askere aldırtır, kimisini açığa çıkarıp cümlesini dağıtır. O vakit Hariciye Nazırı bulunan Âli Paşa'nın muzıka-i hümâyûnun mükemmel bir sanâyi-i nefise mektebi olduğundan bahisle, bunca masraf ihtiyarıyla Avrupa'dan muallimler celp olunarak ve buradaki erbâb-ı ihtisas taraflarından nice emekler sarf edilerek vücuda getirildiğini, böyle ecânibin bile gıpta ettiği bir müessesenin defaten perişan edilmesi nefsü'l-emre muvafık olamayacağından, âher suretle bir çaresine bakılması hakkında vaki olan ihtârâtı semere-bahş olamamıştır. Daha sonra tiyatro binasının büyük bir kısmı 1863 tarihinde yanmıştır.[61]

Sanattan pek ziyade anlayan ve güzelden, güzellikten mahzuz olan Sultan Abdülmecid Han,[62] Harem-i Şerîf-i Nebevî ebniye-i âliyesinin yazılarını yazdırmak üzere mevcud hattatların yazılarından birer nümune gönderilmesi hakkında Bâbıâlî'ye tebliğ ettirdiği irâde-i seniyye mucibince devrin hattatları istenilen nümûneleri yazarlar. O vakitler çok genç olan Abdullah Zühdi Efendi (?-1879) de dostlarının teşvikiyle bir nümûne yazar. Eski Evkâf nâzırlarından Hasip Paşa'nın konağının bulunduğu arsaya inşa edilen Katırcıoğlu Hanı'nın arkasında ikâmet eden Zühdi Efendi'yi bir memur gelerek Topkapı Sarayı'na davet eder. Saraya varınca kendisi de hattat olan Sultan'ın huzuruna kabul edilir. Bâbıâlî'den takdim olunan nümûneler içerisinden Zühdi Efendi'nin yazısını alıp "Oğlum bunu sen mi yazdın" diye sorar. "Kulunuz yazdım" cevabını alan padişah "Allah feyzini müzdâd etsün. Sana kaydı hayat ile 7500 kuruş maaş tahsis ile Harem-i Şerîf'in yazılarını yazmağa memur etdim" der. Abdülfettah Efendi'nin "Ben varken böyle bir çocuk memur edilir mi?" dediğini menkuldur. Sadrazam Âlî Paşa'nın tahrir ettiği bir fermanla Medine'ye gönderilir. [63]

Sakızlı, mühtedî Abdullah'ın oğlu Hattat Abdülfettah Efendi "icad ve tanzîm ettiği büyük kalem" ile İstanbul ve Bursa'daki büyük camilere, tekkelere celî ve tâlik yazılar / levhalar yazar. Bu büyük kalemin sürat ve sühûletle yazmasını görmek isteyen Sultan Abdülmecid, vukelânın da hazır olduğu bir anda ona Hırka-i Saâdet dairesinde Resül-i Ekrem Efendimiz'in ism-i şerîflerini yazdırır. Abdülfettah Efendi takdire mazhar olur.[64]

Sultan Abdülaziz devrinde padişahın müsaadesiyle ilim ve sanat hayatında başlangıçta tam bir serbestlik hâkimdir. Özel gazete ve mecmuaların yaygınlaşması, devlet idaresi dışındaki yayınevlerinin tesisi, batılı tarzda cemiyetlerin kurulması onun devrine mahsustur. Bütün bunlar, konak ve saray hâricindeki ilim - sanat muhitlerinin faaliyet ağının genişlemesinin önünü açmıştır. Askeriyenin talim ve tensîkine, yeni silâhlarla teçhizine, harb levazımının ve sair ihtiyaçlarının memleket içinde tedârik edilmesi için fabrikalar tesisine itina göstermiştir. Özellikle donanmaya çok ehemmiyet vermiş, onun zamanında yaptırılan harp gemileri Osmanlı Devleti'ni zamanın en büyük donanmalarından birine sahip kılmıştır. Bunun yanında askerî ve mülkî mektepleri ıslah ve teksir ile Mekteb-i Sultanî'yi tesis ederek maarifin terakkisine, mehâkim-i nizamiye ve ticarîye teşkî-

Sultan Abdülaziz'in kendi hattı ile bir irâde-i seniyyesi. Sultan Aziz, irade-i seniyye ve hutût-ı hümayun müsveddelerini mutadı üzere kırmızı kalemle yazarmış.

liyle hukuk-ı âmmenin teminine, telgraf hatları temdidi ve postaların tezyidi ile muhaberatın kolaylaştırılmasına ve şoseler ve demir yolları yapılmasına, belediye daireleri teşkiline, idare-i mülkiyenin ıslahına, vilâyetlerin teşkilâtına, Şûra-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye dairelerinin tesisine ve sair nafi eserler vücude getirilmesine gayret etmiştir.[65]

Memduh Paşa'nın "gayet fatin, kuvve-i nutkiyesi mükemmel ve hazır cevab idi. En müşkil meselelere derhal cevab-ı savâb vermeğe kâdir idi" dediği Sultan Abdülaziz, hat ve mûsikîde de ecdâdı gibi maharet sahibidir. Aksaraydaki Valide Sultan Camii'nde celî sülüsle bir levhası vardır.

Sultan Abdülaziz evvelâ "fâzıl-ı meşhur" Vidinli Hoca'dan, daha sonra iki defa Şeyhülislâmlığa tâyin ettiği Akşehirli Hasan Fehmi Efendi'den kavaid ve Arap edebiyatı okumuştur. Hasan Fehmi Efendi "Huzur Dersleri"nde mukarrir iken tahkiklerini beğenen hünkâr, kendisini saray muallimliğine tayin eder. Sultan Aziz ondan yedi sene ders görmüş, hatta ders esnasında ileri sürdüğü fikirlerden hareketle bir risâle dahi yazmıştır. Beşiktaş Sarayı Kütübhanesi'nde bulunan bu risâle daha sonra meşhur Hâlis Efendi'nin eline geçmiştir. Fakat yabancılara sattığı kitaplarla pek çok mühim eserin yurtdışına çıkmasına sebep olan Hâlis Efendi emsali kitaplar gibi bu eseri de ortadan kaldırmıştır. Aldığı eğitim sayesinde padişahın inşâsı gayet düzgündür.

Mûsikîde mahareti vardır, besteye kâdir, tarîk-i Mevlevî'ye muhabbetlerinden nâşî üstadâne ney üfler. Her sazı çalmasına rağmen Mevlevî sohbetlerinde yadigâr olarak ney üflemeğe pek ziyade meraklı olduğunu, yaz gecelerinde harem-i hümayunda yatak odasının pencereleri açık olmakla bazen ney ile hazin hazin taksim eylediğini devrini idrak edenler söylüyor.[66] Resimde de gayet iyidir. Rusya'da yaşayan meşhur ressam Ermeni Ayvazofaki'nin;

> "Ben, Sultan Abdülaziz'den tasvirim mukabilinde aldığım ihsanı hiç bir hükümdardan almadım. Fakat onun bende cihan hazineleriyle mübadele edemiyeceğim bir yadigârı vardır ki yegâne medâr-ı mefharetimdir. O ise bana sipariş etmiş oldukları bir sandal nümûnesidir ki kırmızı kalemle dört beş hattın keşîdesiyle hâsıl olmuşdur. Ben, ressamım, pek çok resim müsveddesi de gördüm. Lâkin dünyada bir sandalın o vaz'a mahsus olan hâlini böyle dört çizgi ile iraeye muvaffak olmuş hiç bir ressam tasavvur edemem"

dediğini ve Rusya İmparatoru II. Aleksandr'a hediye eylediği bu müsveddenin fotoğrafını aldırdığı nüshasını gördüğünü Ebüzziya mecmuasında söyledikden sonra,"Vakıa müsvedde-i mezkûre âdeta bir kalemi i'caz-rakamın eser-i bedii olduğunu hiç resimden anlamıyan bir âdem bile vehleten teslim eyler" diyor. İbnülemin de Sultan Aziz'in kırmızı kalemle çizdiği küçük kıtada iki at resminin komşularından ressam Şeker Ahmed Ali Paşa'nın salonunda çerçeveletilerek duvara asıldığını söylüyor. Bu resimler, paşanın vefatından ve meşrutiyetin ilânından sonra oğlu İzzet Bey tarafından, Şehzâde Yusuf İzzeddin Efendi'ye takdim edilmiştir.[67]

Sultan Abdülaziz, cülûsunun ilk vakitlerinde orta oyuncularının maruf ve mahir olanlarını Muzika-i Hümayûn'a aldırır. O vakitler bunları milletin ahlâkına hizmet edecek yolda tanzîm ve ıslah etmek arzusunda bulunduğu rivâyet olunur. Fakat bir süre sonra anlaşılır ki Mâbeyn'de bulunan Ziya Paşa ve Dilâver Paşazade Muhtar Bey gibi nedimlerin teşvik ve tergibiyle orta oyuncuları Âlî, Fuad ve Yusuf Kâmil Paşa ve sâir zamanın vükelâsının taklidini yaparak padişahı eğlendirirmiş.[68] Sultan Aziz'in geceleri orta oyunlarında vükelânın taklidlerini yaptırarak eğlenmesi hal'ine teşebbüs eden kimselerin menfuru olmuştur.[69]

Sultan Aziz, makamât-ı mûsikîden hicazkâr ve şehnaz makamlarını pek sevdiği için, asrında bestelenen marşlarla şarkıların çoğu o makamlardadır. Cülûsunun ilk zamanlarında tavşan raksına merak buyurduklarından kızlardan mürekkep namdar oyuncular yetiştirilmeye başlanmıştır. Şunu da ifade edelim ki Aziz Han'ın 1876'da hal'i ve öldürülmesi, kendisini pek seven İstanbul ahalisini çok üzmüştür. Halk, bu üzüntüsünü türkülerle, ağıtlarla ifade etmiştir. Bu durumu gösteren en iyi örneklerden birini Ali Kemâl hâtıralarında anlatır. Ali Kemâl'in babası Hacı Ahmed Ağa; ticaretle uğraştığı, resmî hiçbir irtibatı olmadığı hâlde hükümete, gayret-i diniye saikasıyla saltanata büyük bir hürmet besler, "nâm-ı şahâneyi" büyük bir ihtiramla telaffuz eder, aile efradına aynı şekilde davranmalarını telkin edermiş. Hacı Ağa küçüklüğünden itibaren her sabah muhakkak Süleymaniye Camii'nde namazını eda ettikten sonra konağına döner, ticaretle bir ibadet aşkıyla meşgul olurmuş. Cuma günleri selamlık merasimine çocuklarıyla birlikte gider, uzaktan Sultan Abdülaziz Han'ı görünce o

gün ona bir bayram olurmuş. Sultan'ın hal'inden mütessir olan Ağa, hal'e dahli olan paşalara da büyük bir garaz besler. Hatta bir Cuma sabahı salât-ı sabahı eda ettikten sonra Süleymaniye civarındaki konağının üst katındaki Boğaz'a nâzır pencereye oturup pek müteheyyiç, pek rakik bir sesle o zaman dillerde ve gönüllerde deveran eden şu şarkıyı Çırağan Sarayı'na doğru me'yusâne, mütehassırâne teganni etmiş ve sonra da hüngür hüngür ağlamış:

> "Beni tahttan indirdiler
> Beşçifteye bindirdiler
> Topkapı'ya gönderdiler
>
> Uyan, Sultan Aziz, uyan
> Bütün kan ağlıyor cihan"[70]

Bu şarkı yanık bestesi ve güftesiyle o neslin adeta ruhuna işlemiştir. Ahalinin devlet-i ebed-müddet fikrine ne derece bağlı olduğunun da en büyük nişânesi olarak okunabilir. Şarkı, bir nevi efkâr-ı umûmiyenin nabzıdır.

Sultan Abdülhamid devrinde sarayın ilim ve sanat hayatına tesiri çok daha farklıdır. Türk romanın yaygınlaşması, yeni edebiyat ve düşüncelerin eski edebiyatla, şiirle münasebeti onun zamanında karşımıza çıkan değişikliklerden sadece birkaç tanesidir. Matbuat çevresi bu asrın kemiyet itibariyle en bereketli devresidir. 33 yıl süren bu devirde gazete ve mecmuacılık, baskı tekniği bakımından Avrupaî bir seviyeye gelmiştir. Roman, tiyatro, hikâye ve şiirler matbuat eliyle halka intikal ederek sosyal hayatta yeni bir devrenin inkişaf etmesine sebep olmuştur. Sultan Abdülhamid de kendilerinde değer gördüğü ilim ve sanat erbâbını himaye etmiştir. Namık Kemâl, Şemseddin Sâmî, Ahmed Midhat Efendi, Teodor Kasab, Ebüzziya Tevfik, Ali Kemâl, Ahmed İhsan, İkdamcı Cevdet bunlardan sadece birkaçıdır. Onun tesis ettiği okullarda yetişenler, saltanatından sonra ve cumhuriyet devrinde devlet yöneminde mühim vazifeler almışlardır. Kalem ve kelâm erbâbına yardım ile gazete ve mecmualara aynî ve nakdî desteğini esirgemeyen Sultan II. Abdülhamid Han kendisi için yazılan kasîdelerden ziyâde fikrî yazıları beğenir, sadre şifa atıyyeler, caizeler verirmiş. Hatta sürgüne gönderilen kalem ehlini unutmaz, bir şekilde maddî – manevî destekler verir.

Üsküdarlı Tal'at 1904-1905 Japon-Rus Harbi esnasında Rusların yenilmesi üzerine bu savaşı anlatan ve içinde

> "Ey Rus! Çözülsün hele bir kere şu donlar
> Elbette sever silsileni, korkma Japonlar"

mısralarının da yer aldığı uzun bir manzûme yazar. Sultan Hamid, bu manzûmeyi kendisine okudukları zaman pek beğenir ve Tal'at'a 300 altın gönderir.[71]

Sultan Abdülhamid ile kendisinden iki yaş büyük ağabeyi Sultan Murad, tahsillerini beraber yapmışlardır. Sultan Hamid Türkçe'yi Gerdankıran Ömer Efendi'den, Farsça'yı Ali Mahvî Efendi'den; Arapça, coğrafya ve ilm-i serveti Ferid ve Şerif Efendilerden; Osmanlı tarihini Vakanüvis Lütfi Efendi'den; Fransızca'yı Edhem ve Kemâl Paşalar ile

Gardret isimli Fransız bir profesörden öğrenmiştir. Çok sevdiği batı müziğini de Guatelli ve Lombardi isimli iki İtalyandan öğrenmiştir. Sultan Abdülhamid'in resim merakı bugün herkesin malumudur. Ebüzziya Tevfik, Yıldız Sarayı'nda Per Cheron'un oğullarından birine Ayvazofski'nin tablolarını astırırken ziyaret ettiği Sultan Hamid'in isteği üzerine resimlerin yeri hakkında kanaatlerini izhar eder.[72] Meşhur Şarkiyatçı F. Max Müller'in eşi G. Adelaide Müller, 1894 senesinde geldikleri İstanbul'da Sultan Abdülhamid'in özel ilgisine mazhar olmuş ve sarayın kimsenin göremeyeceği kısımlarını gezmişlerdir. Yazdığı mektuplarda saray kütüphanesindeki eski İran ve Hint yazmalarından, sultanın kütüphanecilerinin nezaket ve bilgisinden; İngiliz, Fransız, Alman klâsiklerinden oluşan özel koleksiyondan bahseder.[73] Burası devrine göre hayli iyi ve zengin bir kütüphanedir. Alafranga piyano çalmakta mâhir olduğundan Sultan Abdülhamid merhum devrinin sadrazamlarından Ahmed Arifî Paşâ'ya Viyana'dan notalar getirtir, huzurunda bulundukça kendisiyle notalardan, musikiden ve umûr hâricindeki mevzularda sohbet edermiş.[74]

Sultan Abdülhamid'in cülûsunu müteakıben Ziya Paşa'nın başkanlığında Nâmık Kemal, Nuri, Ebüzziyâ ve diğer zatlardan bir heyet teşkil edilerek "Terceme cemiyeti" namı verilir. Cemiyete sarayda bir daire tahsis olunur. Bu cemiyet, Şark ahvaline ve Osmanlı Devleti'ne dair Avrupa matbuatında intişar eden makaleleri tedkik edecek ve muhtelif lisanlarda eserler neşriyle o makalelerdeki hataları düzeltecektir. Birinci içtimaın sonlarında o vakit Mabeyn Feriki olan Said Paşa gelerek,

> - "Zât-ı şahâne, Süavi Efendi'yi de cemiyetinize almanızı ve kendisiyle teşrîk-i mesai etmenizi arzu buyuruyorlar."

der. Heyetçe, onun kabul edilemiyeceği söylenir. Hatta Kemâl; "akranına hitap ediyormuşçasına serbazâne" bir üslupla

> - "Bu cahil âdemin aramızda hiç bir işi yokdur. Cemiyetimizde kimlerle teşrîk-i mesai edeceğimiz, bizzat bizim tarafımızdan tayin olunur ve bu kararımızı zât-ı şahâne, yalnız tasdik eder. Yoksa ilk celseden cemiyetimizin umûruna bu suretle müdahale, muvafık olmasa gerek."

cevabını verir. Said Paşa, ilk defa sâdır olan bir irâdenin, reddi münasib olmadığını söyler ise de kabul edilmez. Yarım saat sonra tekrar gelen Said Paşa,

> - "Bu günkü içtimaınız bu kadar olacak. Atîdeki içtimalar içün haber verilecekdir."

dedikten sonra cemiyet dağılır ve bir daha toplanmaz. Suâvî'nin padişah tarafından cemiyete dâhil edilmek istenmesi, malumatından istifade etmek için değil de Ziya Paşa ve Nâmık Kemâl gibi ürktüğü ve emniyet edemediği adamların hâl ve kalini tecessüs etmek maksadıyladır. Yeni Osmanlılardan Menâpirzâde Nuri Bey'in İbnülemin'e naklettiğine göre Avrupa'ya henüz vardıkları zaman, Suâvî'nin, Ali Paşa ve hükümet aleyhine müzakerat ve neşriyatda bulunduklarını İstanbul'a yazdığına dair evrak ele geçirmişler ve istiskal ederek ara-

larından çıkartmışlardır.[75] Cemiyet azalarının Ali Suâvî'ye karşı çıkmalarının mühim sebeplerinden biri de budur.

Aslında Hâriciye Nezâreti'ne bağlı olması gereken bu cemiyetin, sarayda toplanması Sultan Abdülaziz'in akıbetinden ders alan yeni hükümdarın iç ve dış matbuata çok büyük bir ehemmiyet vereceğini gösterir. Padişahlığı süresince matbuatı iç ve dış politikanın önemli bir enstrümanı olarak kullanmıştır. Kültür, edebiyat ve sanatın diğer şubeleri bu devrede, dâhilde ve hâriçte devlet ve milletin menfaatleri doğrultusunda efkâr-ı umûmiyenin tesisi için önemli bir vasıtadır. Nitekim Sultan Abdülhamid; Türk matbuatının büyük isimlerinden Ahmed Midhat Efendi, Ebüzziya Tevfik ve Ahmed İhsan'a atıye ve ihsanlarda bulunarak matbuattaki ecnebi tahakkümünün önünü almak isteyecektir.

Sultan Abdülhamid, cülusunu müteakip şuurlu bir şekilde evvela maarif müesseselerine yönelmiştir. "Standart kültür ocağı, yapıcısı ve taşıyısı" olan liselerin maarif sistemi içinde yer alması ve bu okullarda çok muhtevalı bir tedrisat programının gerçekleştirilmesi; mekteplerin müfredâtında nazarî bilginin yanında derslerin hayata da hitap etmesi; kitâbet ve inşâ derslerinin "ulûm-ı edebiye" gibi Türk edebiyatı ile pek irtibatı olmayan bir anlayışın aksine edebiyat kavramı içinde yer almaya başlaması ve *Ta'lîm-i*

Osmanlı tarihinin en çok tartışılan padişahlarından Sultan II. Abdülhamid'in el yazısı örnekleri. İlki, kendisinin çektiği bir tuğradır. Tuğranın hemen altında hocası Ali Mahvî Efendi'nin hastalığı esnasında yazdığı bir kıta vardır. Bu kıta Sultan Abdülhamid'in ecdadı gibi hem mülkün hem de sözün sultanları arasında yer aldığını gösterir. Bugüne kadar onunla alakalı değerlendirmelerde dikkatlerden kaçan bir hususiyetini ortaya koyması bakımından da ayrıca dikkate değer. O, suret ve sîretini, siyaset ve kıyâsetini değil; aynı zamanda şairliğini de ecdâdından miras almıştır. Şiirin çevrimyazısı şöyle:

Haber-i inhirâfı tab'-ı şerîf
Oldu gayet teessüre bâdî
Hak vire âfiyetle ömr-i dirâz
Bâ- kemâl-i meserret ü şâdî

Sultan Abdülhamid'in diğer iki hattı, Abdurrahman Nureddin Paşa ile Mehmed Said Paşa'yı sadârete tayiniyle alakalıdır.

Edebiyat, Edebiyât-ı Osmânîye gibi ders kitaplarıyla şahsiyet kazanması; Fransızca, Rusça ve İngilizce gibi batılı dillerin orta öğretimde okutulmaya başlanması;[76] okulların inşâsında millî mimârî üslûbun getirilmesi için çalışmalar yapılması;[77] kütüphanelerin tanzîmi, eski eserlerin muhafazası ve teftişi; batı matbuatını parayla satın alıp Avrupa efkâr-ı umûmiyesini lehimize döndürmek için yayınlar yaptırtması; Şemseddin Sâmî'nin elinden tutup *Kâmusu'l-A'lâm* ve *Kâmûs-ı Türkî* ve *Kâmûs-ı Fransevî* gibi meşhur lügatleri hazırlatması hep Sultan Abdülhamid'in maarifimiz, dolayısıyla kültür hayatımız için çok verimli neticeleri olan teşebbüslerdir.[78] Memleketin ihtiyaç duyduğu idare ve politika erbâbını yetiştirmek için, 1859'da açılan Mekteb-i Mülkiye'nin kaderi de Sultan II. Abdülhamid devrinde değişmiştir. Sultan Abdülhamid'in özel ilgisine mazhar olan bu mektepte hususî bir kadro yetiştirme fikri ilk olarak uygulanmaya başlanmıştır. Sultan Abdülhamid, cülusundan hemen kısa bir süre sonra (2 Şubat 1877) bir iradeyle Mekteb-i Mülkiye'nin yüksek tahsile uygun şekilde yeniden yapılandırılmasını istemiş, bu şekilde de mektebi himaye-i hümayuna almıştır. Tanzîmat Dairesi'nin maarife dair layihasında Mekteb-i Mülkiye'de derslerin Fransızca okutulup okutulamayacağı hakkında ihtilaf çıktığının belirtilmesi[79] üzerine Şûrâ-yı Devlet azaları tarafından Serasker Rıza Paşa'nın hânesinde bir encümen-i meşveret akdedilerek derslere yardımcı kaynakların çoğunun Türkçe'ye tercüme edildiği, ihtiyaç duyulan hususlar için de aynı yolun ihtiyar edilmesi ve derslerin Türkçe tedrîs edilmesi, Fransızca'nın yabancı dil olarak okutulması gerektiği karara bağlanmıştır. 23 Şubat 1877 tarihli bir irade ile de Şûrâ'nın kararları hakkında irade çıkmıştır.[80] Bu asrın sonlarına doğru mekteplerin her türlü muhalif fikrin merkezi olması, yetişen talebelerin dinî hususlara lâkayt kalması sarayın da dikkatini - tepkisini çekmiş, bizzat Sultan Abdülhamid derslerin muhtevasına, işleniş şekline, özel bir ilgi göstermiş, hatta müdahale etmiştir. Talebe arasında İslâm adâbına aykırı fiilleri, "etvâr ve efkârı matlûba gayr-ı muvâfık" kişilerin görüldüğü hususu bir iradeyle ifade edilmiş ve bu yönde önlem alınması devrin sadrazamından istenmiştir. Sadrazam Cevad Paşa, Maarif Nâzırı Zühdü Paşa'dan lazım gelen tadilat ve tashihin yapılması için sudûr eden irâde-i seniyyenin gereğince amel edilmesini istemiştir. Camilerde İslâm'dan olan talebelerin okuduğu derslerden özellikle "Akaid"in her sınıfta okutulması, bunun yanında edebiyat ve kavâid derslerinde de tedrîs ve takrîr ettirilmesi kararı alınmış, ayrıca "Ahlâk ve Terbiye" ile "İlm-i Ahlâk" dersleri Mülkiye müfredatına konulmuştur.[81] Bu hususlara azamî derecede riâyet edilmesi hususunda tekrar bir irade çıkarılması üzerine nezârette ders programı yeniden hazırlatılmıştır.[82] Umûr-ı siyasiyede söz sahibi olacak bu mektebe Sultan Abdülhamid'in özel bir önem verdiğini gösteren bir başka husus da "Velâdet-i Nebevî" merasimlerinde *Mevlîd-i Şerîf*'i Mülkiye'de okutmayı âdet edinmesidir.[83] *Mevlid* merasiminden sonra da Sultan Abdülhamid'in özel olarak gönderdiği mevlüd şekerleri[84] talebeye merasimle dağıtılır veya aşure ziyafeti çekilir.[85] Bu sırada maarifte olduğu kadar edebî, siyasî, fikrî hayatımızda çok büyük tesirler icra eden bir başka uygulama da Avrupa'ya talebe gönderilmesinden vaz geçilmesidir. Tahsil için gönderilen talebelerin memleketin ihti-

yacı olan ilimleri öğrenmek yerine siyasî faaliyetlerde bulunmaları, farklı düşüncelerin tesirine kapılmaları neticesinde memlekete ayrı ayrı kurtuluş reçeteleriyle dönmeleri ve dâhilî, hâricî bazı meselelerle ilgili zamanın havasını dikkate almadan olur olmaz fikirler ileri sürmeleri Sultan Abdülhamid'i tedbir almaya yöneltmiştir. Nihayetinde, talebelerin Avrupa'ya tahsile gönderilmesinden 1892'de vaz geçilmiştir.[86] Bu karar, daha sonraları Jön Türk efkârına sahip pek çok kimsenin Avrupa'ya savuşmasına sebebiyet vermiştir.

Bu asırda, şehzade konaklarının önceki asırların aksine ilim ve sanat çevreleriyle münasebeti sınırlıdır. Bununla beraber Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinin nisbî rahatlık ortamı içerisinde şair ve yazarların bazı şehzadelerin konak ve kasırlarına devam ettiği ve ihtilâl oluşumları içerisinde bulunduklarını görürüz. Özellikle V. Murad birinci veliahd iken "Yeni Osmanlılar" veya "jön Türkler" olarak bilinen bir kısım meşveret yanlısı, parlamenter sistemin getirilmesini savunanların onun çevresinde toplandıklarını görürüz. Bu teşebbüsler edebiyatın siyasetle, politikayla en fazla iç içe olduğu devrin önemli bir basamağı mahiyetindedir. Daha önceleri *Cerîde-i Havâdis*'te başlayan ve nazariyattan, sınırlı bazı hareketlerden ibaret olan muhalif fikirler, matbaanın ve şehzadenin desteğiyle, geniş bir kitleye mal olmuştur.

Daha evvel de ifade ettiğimiz üzere matbuatın yaygınlaşması ve iktidarın Bâbıâlî'de toplanmasıyla saray, ilim ve sanat merkezi olma hüviyetini kaybetmeye başlamıştır. Şehzade konaklarına - dairelerine baktığımız vakit Şehzade Murad Efendi derecesinde dairesinde sanatı himaye edenle karşılaşmayız. Murad Efendi; tahta geçmek için veliahdlığından itibaren nüfuzunu ilerletmek, efkâr-ı umûmiyeyi tesir altına almak için özellikle eli kalem tutan Şinasi, Namık Kemâl, Sadullah Paşa, Mehmed, Âyetullah, Ebüzziya, Menâpirzâde Nuri, Kayazâde Reşad gibi ihtiraslı şair ve yazarları etrafında toplamıştır. Bunlardan Nuri ve Reşad Beyler saraydan çıkartılmış, Ziya Paşa Bâbıâlî'nin baskısıyla tard edilmiş, diğerleri ise hürriyet davasına bir şekilde kendilerini adamış kimselerdir. Hidivlik hakları ellerinden alınan Fâzıl Paşa, Ahmed Midhat Paşa ile güç birliği yapmışlardır. Serbest fikirli, hürriyet taraftarı, meşrutiyetin yegâne kurtuluş olduğu fikrine zahip bu çevrenin bir araya gelme sebepleri arasında ikbale ulaşma arzusu da vardır. Nitekim saray çevresinden ciddi bir tepki gördükleri anda tavırlarını değiştirdiklerini görürüz. Fâzıl Paşa'nın Yeni Osmanlılar namıyla maruf bu zatlara zaman zaman müdahalelerde bulunması da buna misaldir. Aynı şekilde Midhat Paşa'nın Sadâret'e geldiğinde aynı zamanda kendi dairesinin has adamları olan bu gençleri muhafaza yerine sürgüne göndermekte tereddüt etmemesi de aynı şekilde... Daha Avrupa'dayken Şinasi ve Fâzıl Paşa'nın hürriyetle ilgili gayretlerini fark ederek kendilerini uyarmışlardır. Aynı şekilde Namık Kemâl Paris'te bu durumun farkına varmış gönderdiği bir mektupla *Tasvîr-i Efkâr*'ın başına getirdiği Ekrem'i ikaz etme gereği duymuştur. Kemâl bu mektubunda "herkes kullanacak adam arıyor" der.

Sultan V. Murad'ın şehzadeliği ve Yeni Osmanlılarla özdeşleşen Kurbağalıdere Köşkü, hiç şüphesiz bu asrın belirli bir devresinin kaderin-

Sultan V. Murad. Talihi yaver olmadı... Tahtı terk mi etti yoksa zihnî bir rahatsızlığı mı vardı? Bu süalin cevabını vermek çok müşkil.

de söz sahibi olanların toplandığı bir mekândır. Sultan Murad, İstepan adındaki bir İngiliz'le olan davasının, kendisine tavsiye edilmiş olması çok muhtemel, evraklarını *Tasvîr-i Efkâr*'da yazılarını takip ettiği ve beğendiği Kemâl'in yazmasını ister. Şehzadeyle bu vasıtayla tanışan Kemâl, daha sonra burada kendisine edebiyat talim ettirecektir. Zahiren bu vazifede bulunduğu hakikâtte ise çok daha farklı maksatlarla bir araya geldiklerini de tahmin edebiliriz.[87] Şehzâde Murad, ihtilâle destek verenlerle burada sazlı, sözlü, içkili geceler düzenler. Bu sırada harcadığı paraları banker Mıgırdıç'tan zatıan borç alarak yapmıştır. Burada etraflıca konuşulan mevzu meşrûtiyettir. Bu mecliste bu ikisi dışında Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne dâhil daha pek çok kimse yer almıştır. İhtilâl için sabahlara kadar konuşmalar yapıldığı menkuldur. Murad Efendi'nin burada uzun süre oturmasından rahatsız olan Sultan Aziz, Dolmabahçe'deki Veliahd dairesine getirtir.[88]

Yeni edebiyat çevrelerini teşkil eden bu şair ve yazarların nazarında V. Murad, bayrak adamdır. Memlekete, kurtuluşun anahtarı olacak meşrutiyet ve hürriyeti getirecek hükümdardır. Midhat Paşa'nın cumhuriyeti ilanla kendi saltanatını başlatmak istemesi üzerine "eba hürriyet" namı kendisine verilmiştir.

II. Resmi Müesseseler Etrafında

O devirde iki dil var: yazı dili, konuşma dili. Yazı dili zengin, debdebeli, mutantan bir dil. Saltanat dili. Saltanatın dili. Dil bir cümbüştü, bir mûsikî idi. Itrî'nin devâmı idi. Cümleler Süleymâniye'nin sütunları gibi, kubbesi gibi ihtişamlıydılar. (...) Şiir bir şölendi, nesir bir şölen. Fâtihler dinlenmek için okuyorlardı. Kelime resimdi, nakıştı, büyü idi. Avrupa'nın kaypak, dişi, hasta kavramlarını, hâin endişelerini aksettiremezdi bu dil. Bu mânâda kamuslar da kifâyetsizdi. Yâni Osmanlı'nın asırlarca Avrupa'ya ihtiyacı olmamıştı. Avrupa dilini öğrenmek bir tenezzüldü, bir lekelenişti. Tercümanları vardı Osmanlı'nın. Tercümanları, yâni uşakları. Avrupa manevî hisarların gediklerinden yurda yayıldıkça, Fransızca öğrenmek bir zaruret oldu. Bir zaruret-i elîme."

Cemil Meriç

a. Kalemler

"Nûn ve kalem ve ehl-i kalemin satıra dizdikleri (dizmekte oldukları) ve dizecekleri hakkı için…"

Kur'ân-ı Kerîm

Osmanlı idarî mekanizmasının temel saç ayaklarından biri olan Kalemiyye; Mâbeyn, Dâhiliye, Hâriciye, Âmedî, Tophane, Gümrük Mektubî gibi şubeleriyle umûra dair işlerin yürütüldüğü merkezler arasındadır. Bunun yanında, müntesiplerine verdiği tahsil ve terbiyeyle, yetiştirdiği insan tipleriyle ilim ve sanat hayatına doğrudan tesirde bulunmuştur.[89] Son devir vüzerâ, ulema ve üdebasının pek çoğunun kalemlerden yetiştiğini söylersek bu tesirin izahına dair kastetiğimiz şey daha kolay anlaşılır.

Kalemlerin edebiyata taalluk eden en hususî tarafı mensuplarının yazı sanatında ustalaşmalarıdır. Zaten klâsik İslâm kaynaklarında kâtip olmanın temel şartları arasında özellikle "söz söylemekte kaadir olmak ve hûbb-ı hat" gösterilir.[90] Kaleme "çerağ" edilecek kâtip adayı öncelikle "hattı" ile değerlendirilir. Padişah kendisine arz edilen,

> "Bu defa Âmedi Odâsı'na me'mûriyyetle çerağ buyurulan Mehmed Akif Efendi kullarına birkaç satır yazı yazdırılub hak-pây-ı şahanelerine arz u takdim olundu. Muktezâ-yı irâde-i seniyyelerinden olduğına mebnî efendi-yi mûmâ-ileyh kullarına çend satır yazı yazdırılub teşekkürü'l-Allâh u ihsân-ı şehriyârîleri zımnında inşâd itmiş oldığı kasîdesiyle manzûr-ı maâl-i mevfûr-ı hüsrevâneleri buyurılmak içün... takdîm kılındığı muhatt-ı ilm-i âlileri buyurıldıkda emr ü ferman..."

bu arîzanın altına

> "Mumaileyhin yazısı ve kasîdesi güzeldir bu makûlelere itibâr u istihdam olundukça aklâmda erbâb-ı hüner çoğalmaya başlar..."

iradesini düşmüştür.[91]

Osmanlı kâtibinin için kaleme çerağ edilene kadar sıbyan mektebinden ya da husûsî bir hocadan Arapça'nın gramerini, Farsça'nın temel kaidelerini öğrenmesi gerekir. Osmanlı'da kaleme çerağ olabilmenin yollarından biri de bir hâminin himmetidir. Nitekim son devrin mühim şahsiyetlerinin hâl tercemelerine bakıldığı vakit umumiyetle bir hâmî vasıtasıyla mühim kalemlere "çerağ" edildikleri görülür.

Osmanlı kaynaklarında Âmedî Odası gibi devlet işlerinin yürütüldüğü önemli merkezler arasında yer alan bazı kalemlere girebilmenin şartları ise çok daha başka vasıflara bağlıdır. Devlet sırlarını ihtiva eden bu kalemin memurlarının seçiminde daha itinalı davranılır. XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başında, Âmedî ve Mektûbî kalemleri devletin "maslahat-ı esrarına müteallik" kalemler olduklarından buralara girenlerde zekâ, yetenek ve sûret güzelliği aranmıştır. Pertev Paşa'nın Kalemiye'de istihdam edildiği devre ait 11 Rebiü'l-âhir 1229 - 2 Nisan 1814 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre bu dönemde Mektûbî ve Âmedî kalemlerine giriş, sadece padişahın iznine tabiidir:

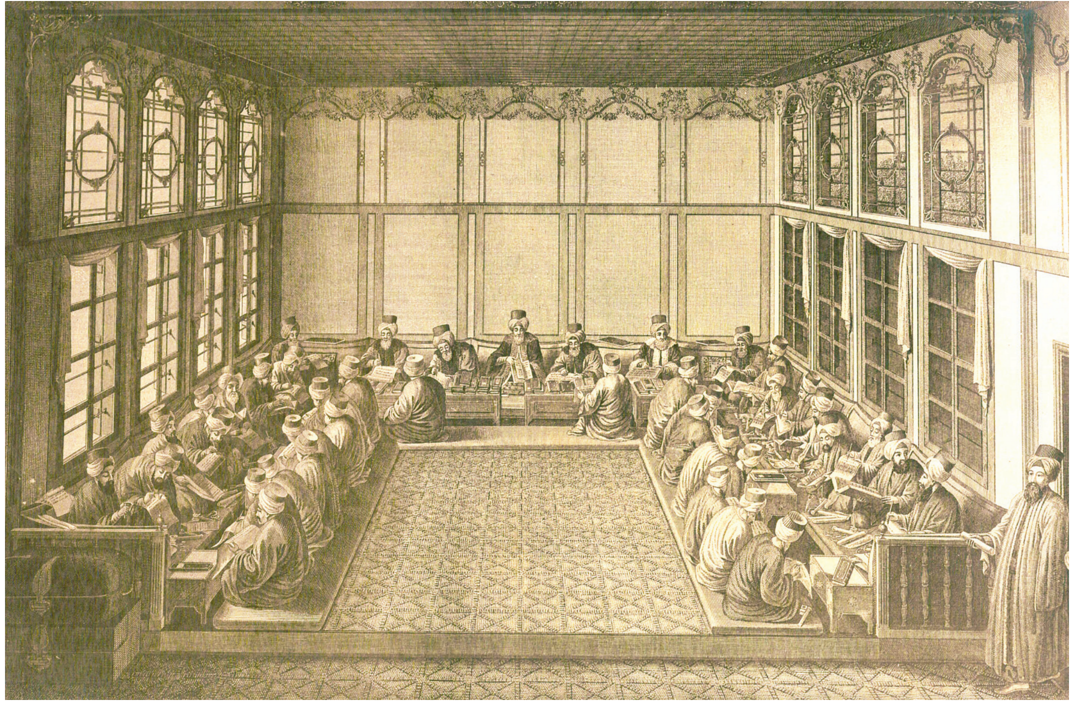
> "… fi-mâbâd Âmedci ve Mektubcu odalarına hatt-ı hümâyûnum olmadıkça kimesne memur olmasun ve Dîvân Kalemi ve aklâm-ı sâirenin şurûtuna riâyet olunub…"[92]

Kâtiplerin mühim özelliklerinden biri de sükûtu kelâmına galip, güvenilir olmalarıdır.[93] Bu manada Mâbeyn kâtipliğinin ayrı bir husûsiyeti vardır. Sultan Abdülhamid, devlet umûrunun bütün esrârına vâkıf olacak kâtip efendilerin "mazîde asla lekelenmemiş erbâb-ı fazîlet ü ahlâktan olmalarını iltizam eder" ve ahlâk - şeref bakımından lekelenmemiş olmalarına azamî derecede riâyet edermiş. Babasının vefâtından sonra Mâbeyn'e alınan Ali Ekrem hatırâlarında, biraz neşredildiği devri gözetse de, kalem hayatına dair mühim bilgiler verir. O sıra büyük çoğunluğu Mülkiye kökenli olan kâtipler aynı zamanda edebiyat sahasında da maharet sahibidirler ve ulûm-ı içtimâîyi (sosyal bilimleri) az çok kesb-i vukûf etmişlerdir. Ali Ekrem'in kâtip arkadaşları edebiyatı Recâizâde Mahmud Ekrem Bey'den öğrendikler için Namık Kemâl'in eserleriyle ülfet peyda etmişler.[94]

Kâtiplerin "kara" yazıya vâkıf olmaları icap eder. Kalem erbâbının pek azı "kara cümle"ye vâkıftır. Yani yazının her manasıyla dekâyıkına vâkıf ve bunda mâhir olan kimselerin ortaya koydukları mükemmel cümleye…

Kâtip yazıda hata yaparsa, amiri tarafından tebyîz edilmesi lüzumu adeta yazıyı yazana hakaret olarak görülür. Mâbeyn Başkâtiplerinden Süreyya Paşa ile devrin Mâliye Nâzırlarında Tevfik Bey arasında cereyan eden "vukû bulan" mücadelesi bu manada dikkate değer. Süreyya Paşa müsveddelerinde "vukubulan" yazar, Tevfik Bey bunu "vukû bulan" diye tebyîz eder. Bu mücadele senelerce devam etmiştir. Her ikisi de makamın getirdiği azametle davalarında ısrar ederler. En sonunda hakikâte kulak veren Paşa, mağlup olur. O devirde Mekteb-i Mülkiye'den birincilikle mezun olanlara Paşa'nın doğru dürüst bir tahsili olmadığı hâlde "aşk-ı meslek"le kaleme aldığı yazı müsveddeleri meşk ettirilirmiş. Süreyya Paşa Rüşdiye'yi bitirdikten sonra tahsiline devam etmemiş, kalemlere "çerağ" olmuş ve burada feyz alarak, gördüğü hususî derslerle de Arapça'dan *Maksud* ve İzhâr risâlelerini, Farsça'dan *Gülistan*'ı ve kalem için lazım gelen diğer ilimleri husussî hocalardan okumuş. Hatta kalemdeki memurlar, Paşa'nın surh (kırmızı mürekkep) ile tashihlere boğduğu müsveddelerin başına toplanır, hata bulmaya çalışırlar, nihâyetinde kusursuz olan bu tashihler karşısında hayret ve takdirle kalkarlarmış. Paşa, benzer kelimeleri birbirlerinin yerine yazdırmaz, resmî lisanın uzun ve mutantan cümlelerini

İsmail Kara Arşivi

Osmanlı Kalemi ve kâtipler...

Vemâ min kâtibin illâ se-yefnî
Ve yabka'd-dehre mâ ketebet yedâhu

"Kâtib fenâ bulur yine âsâr-ı hâmesi
Bâkî kalır sahîfe-i âlemde bir zamân"

Tercüme: İbnülemin Mahmud Kemâl

Devirde kalemlere dair darb-ı mesel hükmüne geçmiş bir söz: "Kendi bazen gelir ammâ sözü gelmez kaleme."

Ahmet Hamdi Tanpınar, "Sultan Abdülaziz ile Abdülhamid devrini bir şarkı hülasa eder: Kâtibim" diyor. Oldukça iddalı ve şâirâne bir söz.

öyle yerli yerinde kullanırmış ki diğerleri hayran kalırmış. Paşa, yazılarını da büyük bir süratle yazarmış. Katipliği mukaddes bir vazîfe olarak gören Paşa, en alt dereceden bir memura yazılan müsveddeyle Padişaha arz olunan arîzanın aynı mükemmeliyet ve güzellikte yazılmasını istermiş.[95]

İşte bu gibi sebeplerden ötürü kalemlerde "çerağlık" devresi altı ay ile on beş on yedi yıl arasında sürebilir. Çerağın kaleme dâhil olduktan sonraki yükselme aşamaları tamamen kabiliyeti, azmi, zekâsı ve çevresiyle münasebetlerine bağlıdır.

Kaleme başlayanların eğitimine azamî derecede riâyet edilir. Mesela 1838'de (1254) teşkil olunarak Babıâlide'ki kâtiplerin devam ettirildiği Mekteb-i İrfâniye bu cümledendir. Kalemde bulanan kâtibin ne gibi şeylere vâkıf olması gerekiyorsa o tahsil verilmiştir. Lazım gelen ilimler arasında bulunan hüsni hat, lisan, umûr-ı mâliye, siyâset, ahlâk, fıkıh, hadis, hukuk, mûsikî devrin en iyi hocaları tarafından hususî sûrette verilir. Özellikle hutût dersleri almaları için devrin önde gelen hattatları hoca tayin edilerek kâtiplere her çeşit yazı meşk ettirilirmiş.[96] Hüsn-i hat sanatına vâkıf olmak; dîvânî, rik'a, nesih, sülüs gibi yazı çeşitlerini bilmek kâtiplerin vazifelerini lâyıkıyla yapabilmeleri için önemlidir. Bu asrın ikinci yarısında açılan mahalle mektepleri ile rüşdiyelerin yazı talimi için yeterli olmaması, kalemlere memur olmak isteyenlerin veya kalem mensuplarının hususî hocalardan yazı dersi alma ihtiyacını doğurmuştur. Rik'a, nesih, sülüsden ketebe gibi hat sanatının muhtelif şubelerinde ustalaşmak için uzun senelere ihtiyaç vardır. Dîvanî ve siyakat için muallim bulmak müşkil olduğundan yazının bu çeşitleri ancak kalemlerdeki çıraklık devresinde öğrenilebilir. Bu manada kalemler, hat sanatının tekâmülü ve gelişmesi noktasında mesut bir basamak hüviyetindedir. Kalemler vasıtasıyla bu sanat ilerlemiş, güzîde sanatçılar yetişmiştir. Burada

yaygın ama yanlış bir başka kanaatin de altını çizmekte fayda var. Matbaanın girmesi hat sanatına öldürücü bir darbe vurmamıştır. Ancak inhitatına sebep olduğu söylenebilir. Bazı vakitlerde de her daireye bir hoca tahsisiyle ketebeye yazı talim edilmiştir. Milletimizin icrâ ettiği, kemâle erdirdiği sanatın bu şubesiyle alakalı inhitatı ortadan kaldırmak ve Divân-ı Hümayun'daki memurlarını ikdam etmek isteyen Ahmed Cevad Paşa, sadrazamlığı esnasında Bâbıâlî'nin en eski dairesi ve "önceleri marifetin merkezi iken bilâhere medfeni olan" Divân-ı Hümayun'da bir tâlim-i hat şubesi tesis etmiştir. Paşa'nın bu müesse için saraya yazdığı tezkire şöyledir:

> "Sunûf-ı evâmir-i âliyeye mahsus hutût-ı terkîme muktedir olanların teksîr-i âdâdı zımnında Divân-ı Hümayun dairesinde bir usûl-i tâlim vaz' ve te'sisi irâde-i seniyye-i hazreti hilâfet-penâhî muktezâ-yı âlîsinden olmasına mebnî hutût-ı mezkûreyi tâlim içün Nişân-ı Hümâyun Kalemi mümeyyizi Saâdetlû Sami Efendi hazretlerinin münâsib mikdâr meaşla muallim tâyini hakkında Beylikçi-i Divân-ı Hümayun Utûfetlu Efendi [Rik'a yazısının güzelliğiyle meşhur Raif Efendi] hazretlerinin takrîri leffen arz ve takdîm kılınmış olmağla zikr olunan muallimliğe mahsus ve mukayyed olmak üzere Divân-ı Hümayun tahsîsâtına ilâveten "750" kuruş meaş tahsîsi ve müşârün ileyhin işbu muallimliğe tâyini hakkında her ne vech ile emr ü fermân-ı hümayun hazreti hilâfet-penâhi şeref-sünûh ve sudûr buyrulur ise hükm-i âlîsi infaz edileceği beyanile tezkîre-i senâveri terkîm kılındı efendim.
>
> 20 Remazan 1311 – 10 Mart 1310 - Sadrıâzam ve Yâver-i Ekrem Cevâd"

Tezkirenin arzından altı gün sonra 26 Ramazan 1311'de mûcibince irâde sâdır olmuş fakat az bir zaman sonra Paşa'nın Sadâret'ten azlini müteâkıp bu müessese iskât edilmiştir.[97] Önceden olduğu gibi dairedeki hattatlar tarafından veya husûsi hocalar vasıtasıyla bu dersler devam ettirilmiştir.

Kalem erbâbının yetişme şartlarını öğrenebileceğimiz mehazlardan biri de hâl tercemeleridir. Bu bahiste pek çok örnek varsa da biz birkaç farklı terbiye usulünü göstermekle iktifa edeceğiz. Ahmed Midhat Paşa 1834'te İstanbul'a geldiğinde biraz kitabet öğrendiğinden Reisülküttab Akif Efendi'nin [Paşa] delaletiyle Divanı Hümayun Kalemi'ne çerağ edilmiştir. Divanî hattı altı ayda tahsil eden Ahmed'e şairliğinden ötürü daha önceden verilen "Şefik" mahlası yerine kalemin usulü gereği "Midhat" mahlası uygun görülmüştür. Midhat; Divan Kalemi'ne devam etmekle beraber Fatih Camii'nde Toyranlı Mehmed, Zağralı Şerif ve Şeyh Mehmed Efendilerden nahiv, mantık, meani, fıkıh ve hikmet tahsil etmiş; sudurdan Beşiktaşlı Kethüdazâde Arif ile Murad Molla Dergâhı şeyhi Murad Efendilerden ve Mahmud Paşa Camii'nde İran fudalâsının mümtazlarından "ehl-i sünnet" Mirza Şeyh Safa Efendi'den Farsça okumuştur.[98] 1838 [1254 H.] de teşkil olunarak Babıâlide'ki yine kâtiplerin devam ettirildiği Mekteb-i İrfâniye'ye bir müddet gitmişse de oradaki dersleri evvelce okuduğundan mektebi terk ederek yine cami dersleriyle meşgul olmuştur. 1849 senesine kadar meşhur Mesnevihan Hoca Hüsamüddin Efendi Hazretlerinin dersinde de bulunmuştur. Bir taraftan da devrin Nakşî ve Mevlevî tekkelerine devamla buralardan feyiz almıştır.[99]

Meşhur münşilerîmizden
Mahmud Celaleddin Paşa.

Bir başka kâtip örneği ise Mahmud Celâleddin'dir. Yakın dönemde kâtiplikle vazifeye başlayıp da çok daha ileri merhalelere gidenlerden birisi olan Mahmud Celâleddin Paşa, henüz 15 yaşındayken Bâbıâlî kalemine girip vükelânın büyüklerinin taht-ı terbiyesinde bulunmuş, mühim işlerde kullanılarak devlet yönetiminde vukuf kesbetmiştir. Paşa, zekâ, fetânet ve resmî kitâbette emsallerine fâik, nabız-âşina ve şuh-meşreb olduğundan maiyetinde bulunduğu devlet adamlarının teveccühünü kazanarak zamanında Bâbıâlî'nin en değerli kâtibi olur. Mükemmel bir tahsil görmediği hâlde devlet işlerinde hâsıl ettiği meleke ve rüsuh bilâhare en âlî makamlara yükselmesini sağlamıştır.

Bir çok şair, mütefekkir ve edibin istikametini değiştiren tesadüfler kalemlerde gerçekleşmiştir. Şinasi de Tophâne Mektubî Kalemi'ne devam ettiği sırada kalemin kudema ve ulemasından İbrahim Efendi'den ilim tahsil etmiştir. Ebüzziya'nın kavlince bu sıra, "hocasının teşvikiyle *Kamus*'un nısfından ziyadesini" ezberlemiştir.[100] İleride hazırlamayı planladığı lügatin ilk ciddi mesaisi de budur. Ebüzziya'nın haber verdiğine göre; Ziya Paşa Bâbıâli Kalemi'nde erbâb-ı irfanla düşüp kalktığı sıralarda Fatin'le de muarefe peyda etmiştir. Çocukluğunda şiirle ünsiyetini sağlayan halk şiirlerinden divan şiirine geçiş o aşamadan sonra gerçekleşir.[101] Recâizâde Mahmud Ekrem henüz 16 yaşındayken Harbiye'yi bırakıp Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemi'ne devama başladığında burada Hersekli Ârif Hikmet, Leskofçalı Galib, Namık Kemâl, Mehmed Ayetullah gibi devrin önemli şairleriyle temas etmiştir. Onun hayatında yeni bir anlayışın başlaması üzerinde hiç şüphesiz bu devrenin çok mühim tesirleri olmuştur.

Kalemlere intisapta istisnâî bir durum olarak şu hadise de zikredilebilir: 1839'da Rüşdiyelere emsal olarak teşkîl olunan Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye'den mezun olanlar istedikleri kaleme çerağ olunmuşlardır. Bizde ilk defa teşkîl edilen bu sivil mektebin ilk mezunlarından Aşçı Dede ismiyle maruf İbrahim Bey, Sultanahmet Camii'nde yapılan ve padişah, sadrazam, şeyhülislâm ve bilcümle vükelânın katılımıyla verdiği imtihan neticesi[102] Kendisi, Bâbıâlî Seraskerî Kalemi'ne çerağ olunmasını şöyle anlatır:

> "İmtihandan sonra bir hayli gün tatil olundu. Fakirin niyetim kaleme gitmemek idi. Lâkin eniştem Beşir Ağa rıza göstermediğinden Bâbıserakerî Kalemi'nden birisine çerağ buyurulmaklığım niyaz olunması üzerine fakiri dahi Bâbıserakerî'ye ve müsteşar beyefendiye gönderdiler. Anlar da o zamanlar ordular rûznasça kalemi tabir olunan kaleme gönderdiler. Müdürü Nazmi Efendi idi. Doğruca gidip eteğini öpüp anlar da Dersaâdet ordusu mümeyyizi Muhtar Efendi'nin maiyetine verdiler.
>
> Mektepden imtihan ile gelmiş olduğum cihetle diğerlerinden fark ve temyîz için yerdeki mindere oturtmayıp yukarıdaki minder üzerine oturttular.
>
> Fakir mekteb-i rüşdiyede Molla Cami'ye kadar ders görmüş, oldukça dersden lezzet almış olduğumdan dersi terk etmemek için Beyazıt Camii şerîfinde Kara Halil Efendi denmekle meşhur fâzıl ve âlim bir zâtın dersine oturup İ*zhar* okumağa başladım.
>
> İşte sabahları orada ders okudukdan sonra doğruca Bâbıserakerî'ye gelirdim ve görmüş olduğum Arabî kuvvetiyle kalemde

> pek çabuk iş öğrenip görmeğe başladım. Mekteb-i rüşdiye'den imtihanla kaleme çerağ buyurulduğum cihetle Nazmi ve Muhtar Efendiler beni sâir efendilere tercih ederlerdi.
>
> İşte birkaç sene böylece devam ederek artık büyük efendiler sırasında olup henüz yirmi yaşına gelmeden sakal salıverdim. Bunun asıl sebebi âdetâ mümeyyiz refki gibi işlere bakmaklığım olmuşdur ve evrâkı derdest torbasından efendilere ben tevzi ederdim."[103]

Bu misallerden de anlaşıldığı üzere haddizâtında kalem efendisi, terbiye ve tahsil sahibi insan demektir. Devlet terbiyesi denilen şey biraz da budur. Midhat Paşa siyasetteki hasımlarından Mahmud Nedim Paşa hakkında "… Paşa, Bâbıâli'den yetişmiş kâtib ve kişizâde bir zat ise de…" diyerek kalemlerin bu ehemmiyetine işaret eder.

Kalemlerin Türkçe açısından asıl ehemmiyetli tarafı resmî inşâ tarzı yahut kitâbet dilidir. Sultan II. Mahmud'dan itibaren kitâbet dilinde sadeliğe meyledildiği görülür. Resmî yazışmalarda sade ve anlaşılır bir lisanın tercih edilmesi, ekseri güzel söz yazma uğruna fikrin feda edilmesine karşı çıkılması ve maksadı / fikri merkeze alan bir yazı usûlünün ihtiyarı yolunu Reşid Paşa'nın açtığı kanaati yaygındır. Biraz da Reşid Paşa dairesine mensup olanların gayretleri ve Paşa'nın şahsı ve uygulamalarının sembol hâline gelmesi dolayısıyla bu zan devam edegelmiştir. Reşid Paşa bu şöhretini Cevdet Paşa'dan[104] sonra en çok Ebüzziya Tevfik'e borçludur. Ebüzziya matbaasında ilk defa 1872'de olmak üzere resmî yazılarını toplamış ve *Âsâr-ı Siyâsiye-i Reşid Paşa* ismiyle müteaddit defalar bastırmıştır. Dikkati çeken bir husus da, Tanzîmat sonrasında faydalı olan her yenilik evvela Reşid Paşa'ya, daha sonra Midhat Paşa'ya izafe edilirken; devlet ve millet için menfî neticeler doğuran hususlarda padişahlar sorumlu tutulmuşlardır. Kalemlerdeki resmî inşâ tarzı hiç şüphesiz Sultan II. Mahmud'un lisanın sadeleşmesi için verdiği emirler neticesinde ortaya çıkmıştır. Padişahın açtığı yoldan yürüyerek bu vadiyi daha da genişleten Pertev, Âkif, Sâdık Rifat, Reşid, Âlî, Fuad, Yusuf Kâmil, Ahmed Vefik, Said, Cevdet Paşalar ile Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemâl gibi münşîlerdir.[105]

Lisanda sadeliğin ihtiyar edilmesi devri ve belirli mahfilleri gözeten bir uygulama olup devlet eliyle gerçekleştirilen bir usuldür. Malumdur ki her zamanın bir tarz-ı beyânı vardır. O vakit resmî işlerde kullanılan lisânı değerlendirirken Cevdet Paşa şöyle der:

> "Mensur kelâm iki kısım üzeredir. Biri müsecca', diğeri müresseldir. Müsecca' kıta kıta îrâd olunur ve şiirde kafiye olduğu gibi bunda da seci vardır. Müressel ise ale'l-ıtlâk îrâd olunup kıtalara bölünmez ve seci bulunmaz. Fennî ilimlere dair kitaplarda, ferman, tenbîhât, talimât ve sâir resmî evraklarda tarz-ı tersîl kullanılması lazımdır ki secî, cinas ve sâir muhassenât-ı bediiye ona yakışmaz. O vakitler Bâbıâlî'de resmî kalemlerde, işlerde müsecca' yazıldığı için kelâmın hakkı verilmez ve maksat anlaşılmaz. Kâtipler çoğu zaman bir secî' için manayı feda ederler. Bu sebepten resmî yazışmalar ekseren belâgatten ârî olur. Reşid Paşa ki kelâmda belâgâti iltizâm etti ve Bâbıâlî'nin kitâbetini tesrile dökmüştür.[106]

İnşâ tarzının değişmesi sırasında eski kitâbet üslûbunun karşısına yerleştirilen husus "kaba Türkçe" tabiridir. İlk olarak Âlî Paşa'nın

Cevdet Paşa'ya yazdığı bir mektupta karşımıza çıkan bu tabir "sâde, secîden azâde yazı manasında kullanılmıştır.[107] O dönemde "secîden azâde, lafızdan çok manayı öne çıkaran sade, anlaşılır yazılar için kullanılan bu tâbir Cevdet Paşa'nın tarihinin ilk üç cildinde de karşımıza çıkar. Müverrih Paşa tarihinin bu kısımlarını "kaba Türkçe" ile yazmıştır. Önceleri "müsecca' ve sanayi-i lâfziye ile murassa' ibârelere merak eden üdebâ-yı asr bu mesleği çendân beğenmediler ise de sonradan güzel ve beligâne münşeâtın zevkıne varıp bu yola sülûk eden çoğaldı ve sonra böyle sâde ve herkesin anlayabileceği yolda gazeteler çıkarıldı. Binâenaleyh vâdi-i inşâda açmış olduğumuz çığır giderek şâh-râh oldu"[108] diyerek meseleyi sahiplenen Cevdet Paşa, yeni devrin tarz-ı inşasının hangi aşamalardan geçtiğini kendi zaviyesinden tahkiye eder.

Bir diğer tarz da Vak'anüvis Esad Efendi, Sadık Rifat Paşa ve Şinasi ile başlatılıp Namık Kemâl'le zirveye ulaşan "gazeteci lisanı"dır. Tabirin keşfini aynı isimle bir de eser kaleme alan Said Paşa'ya borçluyuz. Said Paşa'nın bu eseri aslında Türkçe'nin bu asırdaki macerasının yahut tekâmülünün hikâyesidir. Kalemlerde inşâya ve Babıâlî geleneklerine bağlı kalmada yazının ehemmiyetini Said Paşa'nın *Gazeteci Lisanı*'nda yazdıkları da bize gösterir:

> "Ahmed Vefik Paşa ve Edhem Paşa dahi silsileli cümleler ile yazı yazamamak tarizine hedef olduklarını, o yolu iltizam edenlerin tarîzat, hattâ tehezzülâtı delâletleriyle anlamış, galiba müteessir de olmuşlar idi. Bilmem ki galebe-i teessür eseri mi idi, yoksa silsile-i faside ile yazı yazmakda meleke-i makbuleden meleke-i adiyeye intikal mahzurunu mu düşündüler, zarureti kat'iye olmadıkça şu iki zat, tahrirat-ı resmiye içün, ellerine kalem almadılar. Bunların birisi ise maalesef tekrar edeyim, elsine-i şettade vukuf-ı kâmili, Türk ve Fransız lisanlarında beliğâne inşa-yı kelâme iktidar-ı müsellem olan lehçe sahibi Ahmed Vefik Paşa, diğeri ulûm-ı riyaziye, tabiîye, fünun-ı idare ve siyasiyede tefennüniyle beraber Fransız edebiyatında mahir, Türkçe bilâ-noksanın kitabete muktedir, Edhem Paşa'dır. İki mânasîyle müstehakk-ı itibar olan *Endülüs Tarihi*'ni Türkçe olarak kaleme alan Edhem Paşa idi. Nesak-ı tahrir fasılalı cümlelerle olduğu içün üslûb-ı mahude tevfikîni Ziya Paşa'dan rica etmişdi. O da meslek-i edebisine muhalif ise de sahib-i eserin temenni-i rakîkanesini is'afen nüsha-i asliyenin cümlelerini bir dereceye kadar cümel-i müteselsileye, elfâzını zevk-i adi-i edebimize elverir terakibe tahvil etmişdir."[109]

Resmî kitâbet üslûbu her ne kadar devlet eliyle sadeleşmeye yüz tuttuysa da kâtiplerin tarz-ı kadîme meyli bitmemiştir. Bu meyil, kitâbet üslûbunun kadîm geleneğinin yanında yeni devrin yönelişleriyle mücadele etmenin de bir gereğidir. Yusuf Kâmil Paşa, Kenan Bey, Sami Paşa, Ahmed Vefik Paşa, Sırrı Paşa gibi münşîler de bu yolda tarizlerle karşılaşmışlardır.

Kendisi de kalemlerden yetişen ve üslubuyla, bilgisiyle emsâline tefevvuk eden Said Paşa *Gazeteci Lisanı*'nda, Âli Paşa'nın Girit dönüşünde kaleme aldığı bir layihada "tekellüfât-ı münşiyâne" ve secilere meyleden bir üslup kullanması üzerine şu değerlendirmeyi yapar ki zannedildiğinin aksine Bâbaıâlî kitâbet üslûbunda her vakit

tekellüften ârî bir lisanın ihtiyar edilmediğini göstermesi bakımından mühimdir:

> "Garibdir ki Reşid Paşa, Âmedci iken ne kadar mazbata kaleme almış ise cümlesi tarz-ı cedîde muvafık olduğu halde sonraları o da bir dereceye kadar usûl-i mahude üzere yani merbut cümleler ile yazı yazmıya başlamış ve Âli Paşa ise muhtaç kaldığı zamanlar, yani daire-i silsilede hakkile tasvir-i meram bittabi gayri mümkün ve aksinde lüzum-ı kat'î beyyin bulunan işler müstesna olmak üzere bütün bütün nesk-ı mahude iktifa etmiş, fazla olarak inşasında seci'ler dahi iltizâm eylemişdir. Şu iki zatın bu yola rağbet göstermelerine sebeb ise gerek kavlen gerek fiilen gayri musîb olan bir şey, bir milletin ahlâfına geçdigi gibi andan inhirâf, tabir-i âherle zehâb-ı ammeyi şakketmek erbab-ı temyiz içün de müşkil olmasıdır."[110]

Yusuf Kâmil Paşa için Şûrâ-yı Devlet Reisi iken Başkitâbete tayin ettirdiği Sadullah Bey [Paşa] dermiş ki:

> "… Paşa merhum, gâh muhafazakâr olur, gâh terakkiperver olur. Bazan fart-ı gayret ve sürat ile tedvir-i umûr eder. Bazan hâl-i sükûnda bulunur, faaliyet göstermezdi. Hâsılı zemanın hükmüne ve rical-i asrın hâline göre hareket ederdi."[111]

Bu durumda gösteriyor ki tarz-ı tahrîr, yukarıda bahsettiğimiz üzere, devirle çok bağlantılıdır.

Kalem ve Kelâm

18 sene burada, Mâbeyn-i Hümayun'da, kâtip olarak çalışan Namık Kemâl'in oğlu Ali Ekrem'den okuyalım:

> "… Orada bir de hayât-ı ilm ü irfân vardı. Edebiyat, tarih, felsefe, siyâsiyât, iktisat, ulûm-ı tabiîyyeye hattâ ulûm-ı riyâziyye Dâire-i Kitâbet'in dört duvarı arasında tanîn-endâz-ı bedâyi ü hakâik olup dururdu: Mâliye Nâzırı Tevfik Bey'in işsiz bir zamanda bir muâmele-i riyâziyyenin üzerinde yarım saat, bir saat mütemâdiyen kaldığını mârûzât bittikten sonra gece uykusunu fedâ ederek sabahlara kadar fenne, iktisâda, târihe, siyâsiyâta âit mücelledât okuduğunu bilirim. Pek ziyâde ve pek çok âsâr-ı ciddiye okuyan bir zât da esbak Dâhiliye Nâzırı Reşid Bey'dir. Şimdi Bâbıâlî Hazîne-i Evrak Müdürü Refik Bey de elinden kitap düşürmeyenlerden biridir. Zâten mektepli arkadaşların içinde hiçbir şey okumayan kimse yoktu. Yalnız okumak değil, herkes okuduğunu hiç olmazsa hulâsasını dinleyenlere, hattâ dinlemeyenlere anlatırdı. Hele mârûzât arasında hukuk gibi, iktisat gibi fünûndan birine temâs eden bir tezkere bulunuverince onu bir noktası hafî kalmayıncaya kadar îzah ve tefsîr etmek Dâire-i Kitâbet'çe bir itiyâd-ı kavîm olmuştu. Râgıb Paşa, esbak Roma Sefîri Kâzım Bey, Reji Komiseri Nuri Bey gibi zevâtın da iltihâkıyla bâzı günler bizim de oda bir encümen-i dâniş salonuna dönerdi. Lezâiz-i mâneviyesi bu kadar ceyyîd ve bî-misâl olan Dâire-i Kitâbet'in lezâiz-i maddiyyesi mâkûsen mütenâsip idi."

Yıldız Sarayı Büyük Mâbeyn.

Ali Ekrem Bolayır, *Hâtıralar*,
haz. Kayahan Özgül, Ankara, s. 349-350.

Divân-ı Hümâyûn Kalemi'nde hüsn-i hat ve divanî hat tastîr edildikten sonra belirli bir dereceye gelen çıraklar hulefâ sırasına geçer ve icâzet makamında muallimi tarafından kendisine müştehir olacağı mahlas verilir. Hulefâ artık kalemde mahlasıyla yâd olunur ve çerağ minderinden hulefâ minderine oturur.[112]

Kalemlerin, bütün bu hususiyetlerinden ötürü, edebiyat ve ilmin muhtelif şubelerinin inkişâfına katkısı büyüktür. Çok kıymetli şair ve münşîlerin yetişmesine vesile olması da ayrıca zikre değer. Kalemler, kâtiplerin pek çoğunun edip ve şair olması münasebetiyle edebî eserleri kavâid, fesâhat, cümle yapısı bakımından etkilemiş, Türkçenin beyan ve bedî'sine, istikamet ve inkişâfına mühim tesirlerde bulunmuştur.

Yeni edebiyatın "mübdîlerinden" kabul edilen Namık Kemâl'in şaşaalı ama bir o kadar da sade üslûbuna Şinâsi'nin tesiri öteden beri söylenegelmiştir. "Şinasi'nin örsünde yeni bir nesir dövdüğü"[113] söylenilen Kemâl'in üslûbunda eski edebiyatımızdan gelen unsurların yanında kalem hayatında kendisine öğretilen, eski nâsirlerden gelen derin bir kuvvet daha vardır. Buna bir de Victor Hugo'yu dâhil edersek o mutantan üslûbun hangi aşamalardan geçtiğini sarahaten izleyebiliriz. Bâbıâlî katiplerinin pek çoğunda olduğu gibi Kemâl de tarz olarak, "Ârifî Paşa hattı"nı[114] kendisine örnek almıştır.[115] Hemen belirtelim ki bu örneklik sadece yazı şekli itibariyle değildir, cümle kuruluşu ve vaz' ediş şekliyle de alâkâlıdır. Bu asrın okur yazar kesiminin nesirde örnek aldığı bir diğer zât da Kara Çelebizâde'dir. Tanzimat sonrasının en ehemmiyetli devlet adamlarından olan Mehmed Emin Âlî Paşa da Divân-ı Hümayun Kalemi'ne dâhil olduğunda "hüsnü etvârı ve isti'dadına" binâen[116] asıl ismini unutturacak olan "Âlî" mahlasını almıştır. Âlî Paşa'nın el yazısı onun devlet adamı tarafını gösterdiği gibi Türkçe inşâdaki maharetine de delildir. Rık'a yazısı nefis olan Âli Paşa'nın Türkçe ve Fransızca inşası güzeldir. Terceme-i hâli ve iki tane yazı örneği *Son Hattatlar*'ın rık'a yazanlar kısmına da alınmıştır.[117] Âlî Paşa, Şeyhülislam Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin eserlerini daima mütalaa ederek "Ben, kitabeti Karaçelebizâde'den öğrendim" dermiş. Devrine göre gayet sade ve eskiye göre seci'den azade yazılar yazmıştır.[118] Tanzîmat sonrası nâsirlerinin ekserisi Nergisî, Karaçelebizâde gibi ustaları idealize ederken daha sonraki nesil için inşâda üstad mevkiinde bulunanlar Cevdet Paşa, Şinasi ve Nâmık Kemâl'dir. Kemâl'in nesrinin devri doldurduğunu, yeni edebiyat çevrelerinde yazıya başlayacaklar için esas mehaz olduğunu görürüz. Hâmid, Ekrem, Ebüzziya, Süleyman Nazif, İbnülemin, Midhat Cemal ve Mehmet Akif gibi maruf ediplerimiz onun nesriyle yetişenlerdendir. Tesiri, Kemâl'in gölgesinde kalsa dahi Cevdet Paşa'nın nesrinin kuvveti de bir kısım yazarlar tarafından ifade edilir.

Tanzimat sonrası edebiyatımıza tesir eden kalemler arasında tercüme odalarının ayrı bir yeri vardır. 1261 Yunan isyanından sonra özellikle Mabeyn ve Bâbıâlî kalemlerinde tercüman olarak ecnebî ve azınlıkların yerine Müslümanlar çalışmaya başlamıştır. Bu sırada devlet ecnebi lisan bilen gençleri yetiştirmek üzere Bâbıâlî

Tercüme Kalemi'ni tesis etmiştir. Tanpınar'ın da ifade ettiği üzere 1839'dan sonra burası adeta bir mektep hâline gelmiştir.[119] Tercüme Odası'nın açılması ve buraya Müslüman ahalinin yerleştirilmesi zihnî dünyamızda yeni bir devreyi başlatmıştır. Batıya dair fikirlerin yayılma yerlerinden biri de buralar olmuştur. Tercüme kaleminin yeni anlayış ve aydın tipinin ortaya çıkmasına vesile olması itibariyle diğer kalemlerden ayrılan hususî bir tarafı vardır. Yeni edebiyat çevrelerinin neredeyse tamamı bu kalemlerde yetişmiş veya bu kalemler hayatlarının bir devresinde yer almıştır. Tanzîmat devrinin devlet adamlarından Âlî, Fuad ve Safvet Paşaların yetişmesine katkıda bulunan bu oda "yeni yetişen nesle sadece lisan ecnebi dili öğretmekle kalmaz. Yavaş yavaş yeni bir dünya görüşünün, yeni bir siyasî idealin geliştiği çok ileri bir muhit olur. Abdülaziz devrinde hızlanan fikir hayatının başında bu kalemin büyük hissesi vardır." [120] "Bâbıâlî'nin muhalefet fırkası" adı verilen Nâmık Kemâl, Mustafa Refik, Edhem Pertev, Sadullah Paşa, Âyetullah gibi gençler bu muhitte şahsiyetlerini idrak etmişlerdir.

b. Mektepler

"Seni deli eden şey yine sendedir sende"

Yunus Emre

"Her derde bir devâ var anı bulmadır hüner"

Şeyhzâde Vak'anüvis Esad Efendi

Osmanlı'da modernleşmenin tesisinde olduğu gibi yeni bir edebiyatın teşekkülüne mühim tesirlerde bulunan hususlardan biri de mekteplerin inşadıdır. Bu asırda memleketi yeni bir yola sokmağa çalışanlar, askerî ve siyasî bazı değişikliklerden sonra maarif sisteminde birçok değişik yapmışlardır. Özellikle temel bir mesele / gaye olarak gördükleri yeniliğin istediği insan tipine vücut vermek için maarifi tekrar tekrar düzenlemişlerdir. Siyasî ve sosyal hayatta, dolayısıyla edebî telâkkide yeni bir devreyi başlatacak olan faaliyetlerde hareket noktası, batı karşısında geri kalmışlığa çare bulmak, yani terâkki etmektir. Bilindiği üzere "yenileşme, medenîleşme, asrîleşme" gibi kavramlara hayatımızda işgal ettikleri mevkii sağlayan en mühim unsur o devri idrak eden ulemâ, üdebâ ve ümerânın batı karşısındaki mağlubiyetimizin önüne geçme düşüncesidir. Maarife terakki bakımından böyle bir mevki verilince, Sultan Abdülmecid devrinde[121] bu sahada daha geniş bir şekilde faaliyet yapmanın gerekliliği hissedilmiş, talim ve terbiye için yeni mekteplerin küşâdına, komisyonların oluşturulmasına başlanmıştır. Bu değişimin öncüsü de hiç şüphesiz Meclîs-i Maarif'in teşkil edilmesidir. Bu meclisin muhtelif ilimlere olduğu kadar edebiyata da geniş bir etkisi olduğundan söz edilebilir. Zamanın en maruf umera, ulema ve üdebasının azası olduğu Meclîs-i Maarif; sıbyan mekteplerinin ıslahı, rüşdiye mektepleri namıyla yeni okullar ve Dârü'l-fünûn açılması için faaliyetlerde bulunmuştur. Bu asırda tesis edilen mekteplerin edebiyat müfredatı incelendiği vakit bu kurumlarda her şeyden evvel geleneksel medrese eğitiminin devamı olarak lisanı merkeze alan bir eğitimin verildiğini görürüz.[122] Talebeye tedris ettirilen dersler arasında edebiyata taalluk edenleri genel itibariyle şunlardır: İnşâ-i Türkî (Türkçe kompozisyon), Arapça, Farsça, Fransızca, Edebiyat-ı Osmânî, Kavâid-i Osmânî, Usûl-i Tesvîd ve İnşâ, Hüsn-i Hat,[123] Resm-i Hattî vs.

Bütün bu düzenlemelere rağmen mekteplerde hükümetin istediği talim ve terbiyenin verildiğini söyleyemeyiz. Bunun en büyük sebeplerinden biri de kadro meselesi, yani dersleri takrir eden hocaların birbirinden çok farklı eğilimlere, fikirlere sahip olmalarıdır. Malumdur ki mekteplerde hocaların talebe üzerinde mutlak denecek bir tesiri vardır. Mekteplerde âdeta zihniyetler hocalara göre şekillenmiş, talebeler hocaların ve onlarla münasebetlerinin tayin ettiği çerçevede yeni ufuklara, şahsiyetlerini idrak edecekleri fikirlere yönelmişlerdir.

Gazanfer Ağa Medresesi hoca ve talebeler.

Mekteb-i Mülkiye'den hareketle söyleyelim, herkes kendi meşrebine uygun hocanın yanında yer alarak bir diğer deyişle saf tutarak, onun gösterdiği yolda ilerlemenin gayreti içerisine girmiştir. Talebelerin bir araya gelip dergi çıkartmaları, batılı tarzda örgütlenmeleri, takip ettikleri mecmua ve gazetelerin, okunan eserlerin arkasında belirleyici bir unsur olarak hep hocalar vardır. Mektep hocalarının matbuat ve siyasetle, bürokrasisiyle iç içe şahıslar olması da bu geniş alakayı ve tesiri belirlemiş, beslemiştir.

Devrin edebiyata dair dersleri takrir eden hocalarına baktığımızda bunların her şeyden evvel ilim ve irfanlarıyla tanınmış şahsiyetler olduklarını görürüz. Mekteb-i Hukuk, Mülkiye, Tıbbıye, Harbiye, Sultânî gibi son devirde ilim, edebiyat, siyaset ve askerî hayata istikamet veren mekteplerde birbirinden kıymetli şâir, yazar ve devlet adamı kimlikleriyle tanınan hocaların derslere girmesi okulların seviyesini göstermesi bakımından da ehemmiyetlidir. *Belâgât-ı Osmâniye*'yi Ahmet Cevdet Paşa; *Tedrîsât-ı Edebiye*'yi Abdurrahman Feh-

mi Efendi; *Sefîne-i Belâgât*'ı Abdurrahman Süreyya Efendi Mekteb-i Mülkiye'nin matbaasında bastırmışlar ve ders kitabı olarak okutmuşlardır. Mezkûr okullarda Ekrem; *Talim-i Edebiyat*'ı; Hacı İbrahim Efendi *Şerh-i Belâgât*'ı tedris ettirmiş; Naci de burada verdiği edebiyat derslerin büyük bir kısmını *Mecmua-i Muallim*'de neşretmiştir. Bu eserlerin her biri aynı zamanda devrin matbuatında da geniş akisler bulmuş eserlerdir.

Talebe üzerinde derin izler bırakan, hâtırâsı unutulmayan, daha sonraları cemiyet hayatımızdaki değişmeleri de göz önüne alarak söyleyelim en geniş tesiri gerçekleştiren hoca Recâizâde Mahmud Ekrem'dir. Muallimlik ettiği sıralarda *Tâlim-i Edebiyat* müellifinin etrafında büyük bir hayran kitlesinin olduğunu görürüz. Ekrem, Galatasaray'da ders verirken ilave olarak Mülkiye'de, 1879'da, göreve başlamış ve "Belâgât-ı Osmâniye" ve "Kitâbet-i Resmiye" derslerini okutmuştur.[124] 13 Ağustos 1888'de bu vazifelerinden "ahrârâne tedrîsâtinden dolayı" ayrılmıştır. Ekrem'in etrafında büyük fırtınalar kopartılan *Talim-i Edebiyat-ı Osmânî* kitabı da taş basması olarak Mekteb-i Mülkiye'nin matbaasında tab' edilmiştir. Ali Kemâl, Abdülhalim Memduh, Ali Ferruh, Menemencizâde Tâhir ve *Servet-i Fünûn* mecmuası etrafında faaliyetlerde bulunan yeni edebiyat temsilcilerinin büyük çoğunluğu hep onun talebeleridir.[125] Çağdaşlarının tavsifiyle Üstad Ekrem'in mekteplerdeki en ehemmiyetli rolü büyük oranda onun tesirinde bulunan talebelerinin daha sonraları edebiyatımıza yön veren şahsiyetler hâline gelmesidir. Ekrem, mektep talebeleri içerisinde eli kalem veya rebâb tutan gençleri biraraya getirip, dağınık ilgi ve mesailerini belirli bir gayeye sevk etmiştir.[126] Mekteb-i Mülkiye'nin şiire istidatlı ve muhabbetli gençlerinden Ali Kemâl, İbnürreşad Ali Ferruh ve İrfan'ı Üstad Ekrem talebelerin önünde açıkça methedermiş.[127] Abdullah Cevdet; daha çok, Mekteb-i Tıbbıye'de iken yazdığı şiirlerden müteşekkil *Tulûat*'ı çıkarttığı vakit, "yeniliğe meyyal gençleri teşvik etmede, yüreklendirmede misline nadir tesadüf edilen kimselerden olan" hocası R. Ekrem bu esere bir de takriz yazmıştır.[128] Mektepler etrafında bu şekilde bir takriz edebiyatının da doğduğunu söyleyebiliriz. Naci ve Ekrem bu manada edebiyatımızda en fazla takrizat yazanlar olarak dikkati çeker. Naci de Ali Ruhi'nin *Lemaat* (1885) ına onu teşvik ve tebrik için bir takriz yazmıştır.

Yeni bir edebiyatı tesis etmek isteyen Ekrem, üstadı Nâmık Kemâl 93 Harbi'nden sonra İstanbul'daki edebî muhitlerden çekilince meydana çıkmış, diğer bir deyişle iştihar etmiş, yeniliğin temsilcisi rolünü üstlenmeye başlamıştır. Özellikle Muallim Naci'yle dil ve edebiyat üzerine yaptığı münakaşalar uzun süre tesirini devam ettirmiştir. Mektep hocaları arasındaki bu farklılıklar talebeye de intikal etmiştir. Edebiyatımızdaki eski-yeni tartışmalarının arkasında biraz da bu gibi etkenlerin bulunduğunu söyleyebiliriz.[129] Nâci- Ekrem tartışması eski-yeni mücadelesine dönüştüğünde Mekteb-i Mülkiye talebeleri arasında da ihtilâfa yol açmıştır. [130] Bu iki kutup için Nâmık Kemâl ve onun şahsında Ekrem ile Muallim Naci tesiri adeta şahsiyetin hareket noktasıdır. İlk bakışta veya mevcut algıda birbirlerinin zıttıymış gibi görünen bu iki zatın etrafında bir eski-yeni mücadelesi yapılır. Nâmık Kemâl'in mekteplerdeki karşılığı Ekrem'dir ve ona yardımcı unsurlar da Mizancı Murad, Kemal Paşazâde Said ve Ahmed Midhat Efendi. Bunların dışında azınlıklardan bazı hocalarla, bir ara Maarif

Nâzırlığı da yapmış bulunan Münif Paşa'dır, *Kâmus-ı Türkî* müellifi Şemseddin Sâmî'dir. Mekteb-i Mülkiye'nin ilk iki sınıfında eski edebiyata yoğun bir alaka varken[131], üst sınıflara geçildiğinde bu ilginin yeniye teveccüh ettiği görülür. Naci'nin ortadan çekilmesi biraz da "yeni"lerin ekmeğine yağ sürmüş, son sınıfa doğru talebelerin ilgisi ve zihni bambaşka vadilere akmaya başlamıştır. Yeniyi temsil eden hocalardan Mizancı Murat'ın[132] da talebenin edebî zevkinin teşekkülünde, batıya meyletmesinde mühim bir rolü vardır.[133] Gazeteler vasıtasıyla herkese her şeye ilişmesi, hükümete ve bazı şahıslara dair mizahî makaleler ve şiirler neşretmesinden ötürü geniş bir okuyucu kitlesine hitap eden Kemâl Paşazâde Said Bey de mekteplerin tesir sahası geniş hocalarındandır. Lisan tartışmalarında hadiseyi kavmiyetçilik çerçevesine çeken yazıları ve şiirleriyle Türkçülük fikrinin geniş kitlelerce benimsenmesinin yolunu açan[134] ve tercüme faaliyetlerini kaleme aldığı eserlerle farklı bir mecraya sürükleyen Said Bey, 1877'de Hâriciye'deki vazifesine ek olarak Mekteb-i Mülkiye'nin "Usûl-i Tesvîd ve İnşâ", "Kavâid-i Osmânî"; Mekteb-i Hukuk'un "Hukûk-ı Siyâsiye-i Dâhiliye-i Osmâniye" (Hukûk-ı Esâsiye ve Hukuk-ı İdare-i Mülkiye) ve Galatasaray Sultâni'sinin "Fransızca Dikte ve Tercüme" derslerini tedrîse tayin olunur.

Mekteplere dair hatıralar incelendiğinde şark âleminin pek çok tuhaflıkları barındırmasına karşılık garb âlemi bütün cerzebe ve cezbesiyle talebenin gönlünü, ufkunu doldurmaktadır. Talebenin sadece lisan hususundaki tavırları bile bu fikrimizi teyit eder. Bu neslin lisan konusunda önceliği, bir kez daha söyleyelim, batı dilleri, ama daha çok Fransızca ve bu lisanda ortaya konan edebiyattır. Edebiyat-ilim âleminde müştehir olup da bu lisandan şöyle veya böyle çeviri yapmamış, batılı yazarlara telmihte bulunmamış bir müellif göstermek neredeyse imkânsızdır. Özellikle devlet dairelerinde ve mekteplerde lisan öğrenmeye verilen ehemmiyet, lisan-aşina kimselere gösterilen teveccüh, batının ilimlerine asıl kaynağından ulaşma arzusu, ecnebî lisanlarla ünsiyet kuran Fransız ve Osmanlı vatandaşı azınlık menşe'li hocaların, derslerde ve bulundukları muhitlerde talebeyi yabancı dillere, garb irfanına sevk etmeleri bu neslin ecnebî dil ve edebiyatlarına duydukları alakanın esas amilleridir. Bu yeni devrede umerâ, üdebâ ve hatta yer yer ulemâ batı lisânıyla hemhâl olmayanları küçümsemişlerdir. Talebenin takip ettikleri müelliflerin tutumlarına baktığımız vakit bu daha net görülebilir. Şinasi, Kemâl, Ahmed Midhat Efendi, hatta Naci gibi hocaların büyük bir kısmı lisan hususunda batıyı öne çıkartmışlardır. İlim âleminde lüzumu inkâr edilemeyecek kadar mühim olan bu mesele, her şeyde olduğu gibi topyekûn herkesin bilip öğrenmesi gerekir noktasına intikal ederek nesiller üzerinde çok yıkıcı bir hususiyet göstermiştir. Batının hâkimiyet sahasını genişletmiştir. Şu da bir vakıa ki ecnebî lisan bilenler batılı muharrirleri, mecmua ve gazeteleri asıllarından okumalarının tesiriyle devri, memleketin meselelerini büsbütün başka bir şekilde görmüşlerdir. Bir başka deyişle batı hakkındaki malumatları arttıkça mazi ve kültürümüzle bu neslin arasındaki irtibat kopmuş, ahlâkî ve siyasî hassasiyetleri değişmiştir. Bu kopuşun ilk göstergeleri şiir[135] ve diğer edebî nev'ilerdeki[136] mevzu değişiklikleridir. Artık eski edebiyattan ve onun temilcisi olarak görülen Nâci hakkında dikkate şayan ibtilâlardan söz edilemez. Kısaca talebeler, sadece lisanı öğrenmekle

kalmamışlar, aynı zamanda o lisanın arkasındaki kültürün de tesirine kapılmışlardır. Özellikle tercüme faaliyetleri sosyal hayatı tesis eden müşterek unsurları sarsmış, bir kısmını ortadan kaldırarak yerlerine yeni, bambaşka fikirleri yerleştirmiştir. Genelde yeniliğin mübdileri, mukaddimeleri olan şahsiyetlerin eski kültürün "son safhası" olarak nitelendirilmelerinin esbabı arasında Fransızca öğrenmelerinin öne çıkartılması da yakın dönem tarihimizi hangi zaviyeden ele aldığımızın en bariz göstergesidir. Mesela indî ve keyfî hükümlerle dolu *Tanzimattan Beri Edebiyat Tarihi* isimli eserinde İsmail Habib Sevük, Mütercim Asım'ın Fransızca öğrenmesini "yeniliğimizin ve garblılaşmaklığımızın ilk pırıltısı" olarak değerlendirir.[137] Asım'ın şahsında "âlim olmak" için ortaya konulan bu kıstas Hoca İshak Efendi için de geçerlidir. Naci'nin Said Paşa ile Avrupa'ya gitmemesini edebiyatımız için bir talihsizlik şeklinde değerlendirenler de meseleyi aynı zaviyeden görmüşlerdir. Bu lisan meselesi Tanzimat'ta beri bitmek tükenmek bilmeyen bir dert, bir mukayese unsurudur.

Batıya karşı gösterilen aşırı ilgi beklenilen neticeyi vermemiş, eski şiir ve edebiyatın tesiri ne kadar uğraşılırsa uğraşılsın kırılamamıştır. Batıya karşı gittikçe artan ilgi, ilimde de istenilen seviyeye gelinmeyi sağlayamamış, dağınık tecrübelere nizam verecek bir düşünce tarzına ulaştıramamıştır. Mektepler, hayatın her alanında görülen düalizmin tesirinden bir türlü kurtulamamışlardır. Talebeler arasında siyasî, sosyal ve edebî hayatımızda görülen ikilikler, tenakuzlar bütün tesirleriyle görülebilir.

Batıya gösterilen bu aşırı alaka, Arapça ve Farsça gibi Türk kültür ve edebiyatına vâkıf olabilmek için bilinmesi gereken lisanlara gelindiğinde değişir. Bu nesil; *Mesnevî, Bostan, Gülistan* gibi eserlerle Hafız gibi sanatçılarının divanlarını okuyacak-anlayacak kadar Farsça öğrenmişler, lisanı daha iyi kullanmak için kelimelerin dekâyıkına vâkıf olacak kadar da Arapça… Fakat bu lisanların kâinatını eserlerinde göremeyiz. Arapça ve Farsça'nın tesiri daha çok tarz-ı tahrirlerinde görülür. Hatta müşterek kültürü hazırlayan bu lisanlarda telif edilen eserlerdeki kavramların bu neslin yazdıklarında farklılaştığını, değişip dönüştüğünü bile söyleyebiliriz.[138] Üslup, meseleleri vaz' ediş şekli, kullandıkları dil, mazmunlar, konular hep eskinin devamı veya daha çok adaptasyondur. Bu manada "yeni"nin yanında eskiyi de devam ettirirler. Batıyı tam anlayamadıkları için biraz gayret biraz da teknik ve rejim değişikliği yaşandığı vakit memleketin bütün problemlerinin çözüleceğine adeta iman etmişlerdir. Gelenek ve eski kültürün izleriyle dolu dersler ve bu dersleri takrir eden şark tipi hocalara karşı batıyı referans alarak ve eskiye savaş açarak yeni bir edebiyat ortaya koymağa çalışan hocalar, bu asrın ikinci yarısında talebenin zevk ve estetiğinin teşekkülüne katkıda bulunmuşlardır. Hususen batıya duyulan alaka, hocaların şahsında ete kemiğe bürünmüştür.[139]

Mekteplerin şark cephesini oluşturan hocaların, Muallim Naci dışında, geniş bir etkisinin olduğundan söz edemeyiz. Zaten hatıralar arasında dolaştığımız vakit "şark tipi" hocaların tavsif edilişinde tezyif, tenkit ve yer yer tahkirin iç içe olduğu görülür. Eskiyle hesaplaşmak ve durdukları yeri daha muhkem hâle getirmek saikiyle tasvir edilen eski tip hocalar adeta bir aracı hükmündedir. Recâizâde Ekrem, Kemâlpaşazâde Said ve Mizancı Murat gibi yeniliği temsil eden hocaların mekteplerden tard edilmeleri üzerine edebiyat derslerine Hoca

İbrahim Efendi'nin tayin edilmesi devlet iradesinin tavrını göstermek adına mühim bir değişikliktir.[140] Eski hocalar için pek çok yerde karşımıza çıkan bu tasvirler, tariz ve tahfifler kısa bir süre sonra sınırlarını iyice genişleterek ulemanın, dolayısıyla geleneksel eğitim sisteminin inkârına kadar varmıştır.[141]

Talebeler girdikleri bu yeni ve farklı kültür merkezlerinin elverişli şartları içinde tahsillerini ilerleterek eli kalem tutacak seviyeye gelince, aynı çevrede bulunan şairlerle tanışmışlar, ilk edebî tecrübelerini de buralarda ortaya koymaya başlamışlardır. Bir taraftan da İstanbul'da zamanın şöhret sahibi şair ve yazarlarıyla münasebet kurmuşlar. Bu yeni temaslar, onların edebî-fikrî şahsiyetlerinin oluşmasına katkıda bulunduğu gibi değişik tesirlerle yeni yeni eser denemeleri yapmalarına da vesile teşkil etmiştir. Takip edilen mecmua ve gazeteler ile şiire istidadı-ibtilası olan talebelerin kendi aralarındaki sohbetlerin temel mevzuları arasında ilk sırada edebiyat gelir. Edebiyatın siyasî-sosyal meselelerden bağımsız olmadığını burada bir kez daha hatırlatalım. Hatıralar arasında dolaştığımız vakit görürüz ki bu sohbetler ve takip edilen neşriyatın edebiyat zevkinin oluşmasında, gönüllerinin ve mesailerinin bu vadiye intikal etmesinde büyük bir tesiri vardır.

Takip edilen mecmualar arasında *Vakit, Basîret, Saadet, Tercümân-ı Hakikât, Mürüvvet, Hazîne-i Fünûn* ve *Mektep* gibi mecmua ve gazeteler dikkati çeker. Diğerlerinin yanında *Cerîde-i Havâdis*'in mektepler içinde ayrı bir ehemmiyeti vardır. Mekteb-i Mülkiye'nin üst sınıflarında okuyan bazı talabeleri, mesela Ali Ulvi, bu gazeteye gazeller gönderirler, yazılarını derç ettirirler. İsmet Efendi'nin başında bulunduğu *Cerîde* o devirde umumen genç isimlere sütunlarını açıyor, bu hususta *Tercümân-ı Hakikât*'ten daha fazla müsamahakâr davranıyordur. [142]

Her hafta gazeteleri, mecmuaları muntazaman okuyan Mekteb-i Mülkiye'deki edebiyat heveslisi talebeler, tatil günlerinde soluğu Bâbıâlî'deki kitapçı dükkânlarında alırlar. Arakel, Karabet, Kasbar ile Asır ve Vatan kitaphâneleri -sahipleri Kirkor ile Ohannes biraderlerin tesiriyle- en sık gidilen mekânlardandır. Bu iki kardeş gelen talebeye büyük bir ehemmiyet verir, hürmetle karşılar, onlara adeta istikbâl-i edeb nazarıyla bakarlarmış.[143]

Naci'nin *Saadet*'te "Ukâz-ı Osmânî" ismiyle teşkîl ettiği edebiyat zümresine karşı yeniliğe hevesli bu gençler de İzmir'deki *Hizmet* gazetesinde "Ukâz-ı Şebâb" namıyla bu zümreyi tanzîre kalkışırlar. Bu gençlerin çoğunluğu Mekteb-i Hukuk ve Mülkiye talebelerinden Ali Ferruh, Abdülhalim Memduh, Sami, Ali Kemâl, Nevzad ve İzmir'de bulunan Halid Ziya da mensur şiirleriyle bu ukâza iltihak eder. "Ukâz-ı Osmânî" erkânını kızdırmak için Muallim Nâci, Şeyh Vasfi ve Hoca Hayret'i taklîden ve tezyîfen "Muallim Ali Ferruh, Şeyh Mehmed Celâl, Hoca Nevzad" gibi isimlerle şiirlerini neşrederler. Bir müddet sonra Matbuat Müdiriyeti tarafından men edilen[144] bu gibi hareketler genç neslin istikâmetini göstermek bakımından ibretliktir. Zira ne kadar karşı olunursa olunsun zikri geçen edip ve şair hocaların talebeleri tarafından bu şekilde tezyifi maarif ve ilim geleneğimizden kopuşun habercileridir.

Mekteb-i Mülkiye talebelerinin 1880 ila 1890 yılları arasında mektep dışında da muhtelif vesilelerle bir araya geldiklerini görürüz. Ali

Muallim Naci. Bütünüyle Naci, İhlas Sûresi'sinin i'câzını tahkik ettiği *Hülâsatü'l-İhlâs* isimli eserinin kapağı ile mezar taşında kayıtlı şu beyittedir:

"Hak-perestim arz-ı ihlâs ettiğim dergâh bir
Bir nefes tevhidden ayrılmadım Allah bir"

Mekteb-i Mülkiye'yi Jön Türklerin ana karargâhlarından biri hâline getiren Mizancı Murad.

Kemâllerin evinin yanında özellikle Mısırlı Beliğ Efendi'nin mahdumu Sadık Beliğ'in Vefa'daki Taş Konak'ında sık sık toplanıp edebiyattan, siyasiyattan, felsefeden bahsederler. Memleketin içerisinde bulunduğu durumun fenalığından, hayatlarının yeknesaklığından dem vururlar. Bu toplantılardan birinde Ali Kemâl, Fehim ve Sadık Beliğ İstanbul'u terk etmeye, Avrupa'ya hatta Amerika'ya savuşmaya karar verirler. Bu tasavvuru kuvveden fiile çıkaran sadece Sadık Beliğ olur. Beliğ, evvela Mısır'a oradan da İsviçre'ye geçip Cenevre'ye yerleşir.[145] Talebeler bazen de Sirkeci'deki Selim Hüsnü ile Hüsameddin'in odalarında da toplanırlar. Mekteb-i Hukuk'tan bazı talebelerin de katıldığı bu toplantılarda konuşulan mevzular genelde edebiyat ve siyasettir.Yine toplantıların birinde memlekete gidildiğinde herkesin bir Kanûn-ı Esâsî projesi hazırlaması, dönüşte de bir toplantı yaparak ona en iyi şekli vermeyi kararlaştırırlar.[146] Bu tasavvur, Jön Türk efkârının talebe arasında hayli yaygın olduğunu gösterir. Talebelerin akdettikleri bu sohbetler sırasında tavrı ve şahsiyetiyle Abdülhalim Memduh hayli dikkat çeker. Memduh, "sırf gösteriş" için elinden geleni yapar ve herkesi yaptığı hareket ve sözlerle kendisine merbut eder. Muallim Naci'ye fevkalâde bir düşmanlık besler, Hâmid'e çılgıncasına bir muhabbet izhar eder. Cihanın aleyhinde bulunur, âlemi zemmeder, "hıfz-ı lisan" nedir bilmez biridir. Gayet hoş sohbettir. Bulunduğu her meclisi şenlendirir. Her neresi olursa olsun devamlı Sultan Abdülhamid'in aleyhinde atıp tutar, hicviyeler söyler. İşte bu gençler akşamları mektepten çıkınca doğru Beyoğlu'na giderler. Kalekapısı'ndaki İsviçre Mektebi'ne Almanca öğrenmek için devam ederler. Bu şekilde serbest hareketlerine devam edince çevrelerindeki arkadaşları birer birer ayrılırlar. Ve bir gün Sultan'ı hükümetten uzaklaştırmak için gizli bir cemiyet kurmaya karar verirler. İlk olarak Memduh ile Ali Kemâl'den neş'et eden bu teşebbüsü kuvveden fiile çıkartmak için buluştukları Nikoli'nin birahânesinde buluşurlar.[147] Tabii ki bu teşebbüs de niyet hâlinde kalır.

Mektepler daha sonra edebiyat vadisinde ısrar ile iştihar edecek pek şâirin şiirle ilk karşılaştığı, edebiyata heves ettikleri yer olmaları itibariyle de mühimdir. Ali Ulvi ve Ali Kemâl'den sonra Abdülhalim Memduh, Şehâbeddin Süleyman, Ali Ferruh, Mehmet Celâl, Hüseyin Sîret, Tevfik Fikret, Hüseyin Cahit, Babanzâde Naim ve Ahmet Haşim'i daha mektep sıralarındayken neşrettikleri yazılar, romanlar, şiirler veya çevirilerle iştihar edenlere örnek verebiliriz. Galatasaray'da şiir, edebiyat ve fikir meraklısı gençler bahçede toplanır, sohbet ederler. Bunlar arasında Ahmet Samim, Orhan Şemseddin, Hamdullah Suphi, Ahmet Haşim, İzzet Melih, Refik Halid, Emin Bülend ve Ahmet Bedî vardır. Bu gençlerin bir kısmı bir süre sonra Fecr-i Âtî edebî topluluğunu oluşturarak edebiyatta çığır açmak isteyeceklerdir. Bu şairler yaz tatillerinde de zaman zaman Hamdullah Suphi'nin Küçük Çamlıca'da babasından kalan köşkünde toplanarak edebiyattan konuşurlar. Geceleri Ali Kemâl ile Reşit geceleri dershanede *Harabât* okurlar.[148] Galatasaray'da yatılı olmayan talebelerden biri de kitapçılık yapar, gündüzleri istedikleri kitapları getirir. Ahmet Haşim ve İzzet Melih onun vasıtasıyla *Mecmua-i Edebiyye*'ye yazılar gönderir, tatil günlerinde de gazetenin idarehânesi *Servet-i Fünûn*'la aynı binada olduğu için de devrin meşhur yazarlarını görmekle pek alakadar olurlar. Haşim bu zamanlarda özellikle Fransızca öğrenmek için etüdlerde, derslerde bü-

yük bir gayret ve cehd gösterir. Galatasaray'ın bazı talebeleri de Beyoğlu'ndaki kitapçı dükkânlarındaki Fransızca kitaplara büyük bir alaka duyarlar, Bibliothegue Nationale Kütüphanesi'nin mavi kaplı küçük kitaplarının büyük bir kısmını okurlar. *Servet-i Fünûn*'un yanında her hafta *Les Annales* isimli mecmuayı alırlar, Viktor Hugo okurlar, Paul Verlaine'nin şiirlerini ezberlerler. Fransızların meşhur piyesleri ve buralarda oynayan meşhur aktörleri de ilgi alanlarına girer. Özellikle bunların bir kısmının Tepebaşı Tiyatrosu'na gelip gösteri yapmaları bu alakayı ziyâdeleştirir ve talebelerin devrin popüler piyeslerini i'zâm etmelerine vesile olur. Yakup Kadri, bu müessesede "manevî muhitin meclubiyetinin, şark ve garp âleminin fikirlerinin, tatlarının birer birer nimet, birer mûsikî, birer şiir, birer vaad tarzında duyulduğunu" ifade eder.[149] Bütün bu hususlardan dolayı mektebin "İstanbul'un en iyi mahsullerinden biri, muayyen ve canlı bir hüviyeti" ve "memleketin en münevver bir ruhu esen bir irfan müessesi" olduğunu söyler.[150]

Hâsılı bu neslin üzerinde frenk kültürünün, garbın meşhur adamlarının, hatiplerinin, siyasilerinin, eserlerinin, fikirlerinin fevkalade bir tesiri olduğu yetişme şartlarını veren her satırda kendisini gösterir. Diğer bir deyişle mekteplerden yetişen nesillerin büyük bir kısmı garptan gelen her şeye bir merak ve hayranlık duymuşlardır. Bunun yanında bir taraftan da eski kültüre sahip, bu kültürün ortak eserlerini okuyarak yetişenlerin, sayıca az da olsa, bulunduğu görülür. Onların fikirlerini, sanat telâkkilerini büyük oranda tesiri altına alan eserler; idrak ettikler zamanı ve o zamanın meselelerine nasıl baktıklarını tayin etmiştir.

Mektepler bahsine eklenecek, talebenin gönül dünyasında heyecanlar ve tatlı bir hatıra bırakan mektebe başlama merasimlerine de ayrı bir bahis açmak gerekir. Esasen "Âmin Alayları", mekteplere başlamak, talebeye edebiyat ve mûsikî zevki aşılamanın başlangıcı olmak hasebiyle mektepler bahsinin mukaddimesi olmalıydı. Aynı şekilde edebî zevkin oluşması bakımından da mukaddime mahiyetindedir. Hem mûsikî, hem söz hem de marifetin kıymetini daha o yaşlarda çocuklara aşılayan bu merasimlere havas "Bed'i Besmele Cemiyeti" derken halk "Âmin Alayı" tesmiye etmiştir. Bu merasime bilhassa hâli vakti yerinde olan ailelerin büyük bir ehemmiyet verdiğini biliyoruz.[151] Mektebe veya tahsile başlamada belirli bir yaş sınırı olmamasına rağmen genel itibariyle "eşref-i saat" düstûruyla harekete geçildiğini hâtıralar üzerinden müşâhede etmekteyiz. Fakir ailelerde talebe adayı mahalledeki, genelde cami imamlarıdır, en yakın mektebe götürülüp hocanın eli öptürülerek tahsil hayatının mukaddimesi başlarken varlıklı ailelerde durum biraz daha değişik ve şatafatlıdır. Zengin çocuklarının mektebe başlaması aynı zamanda gideceği mektebin talebelerinin de eğlenmesi demektir. Bir çocuğun mektebe başlaması sadece ailesi için değil, bütün bir mahalle için başlı başına bir hadisedir. Kibarın çocukları için düzenlenen "Âmin Alayı", genelde fakir ailelerin çocuklarından müteşekkildir. Çoğu kere pazartesi veya perşembe günleri gerçekleştirilen[152] bu alaylarda bahsimizi ilgilendiren husus o zamanki âdetlere göre dinî terbiyeyi şâmil ilahilerdir. Bu merasimlerde en ziyade Yunus Emre ile Niyazi-i Mısrî'nin ilahilerinin okunduğunu görürüz.[153] Bir kısım cönklerde de Âmin Alaylarında okunan ilahilere rastlayabiliyoruz.[154] "Bed'i Besmele" / "Âmin Alayı" gibi ilmin ve okumanın tebcil edildiği bu merasimler modernleşmenin iyice arttığı devirlerde yavaş yavaş ortadan kalkmış ve mazinin tatlı hâtıraları arasına karışmıştır. [155]

c. Cemiyetler

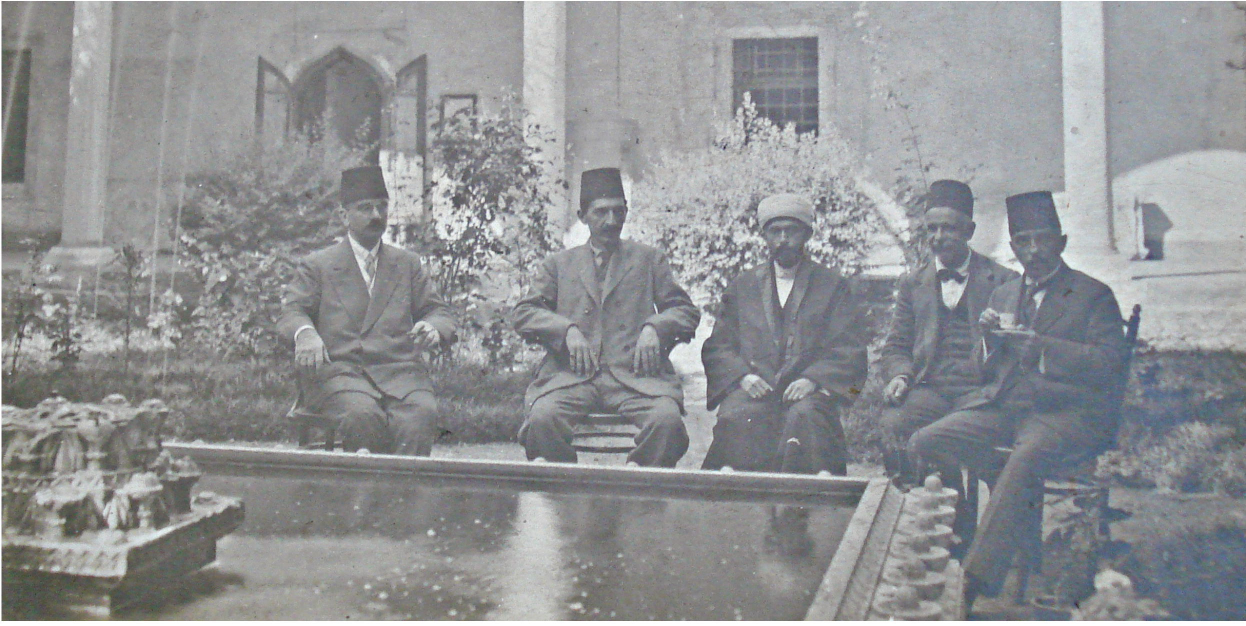
Cümlenin maksûdu bir ammâ rivâyet muhtelif"

Muhibbî (Kanuni Sultan Süleyman)

"Meclisinde söyledirsen söz de var söyler de var"
Lâ-edrî

Tanzimat sonrasında tesis edilmeye başlandığı hâlde ancak Sultan Abdülaziz devrinde kamuoyunun ilgi alanına giren cemiyetler başlangıçta belirli sahaları ihtiva edecek şekilde kurulmuşlar, zamanla da gelişmişlerdir. Bizde esas itibariyle II. Meşrûtiyet'ten sonra yaygınlaşan bu yerler, resmî bir hususiyetinin yanında daha çok yarı resmî, bugünkü dernekler karşılığında kullanılmıştır. Abdurrahman Şeref, İngilizce bir kelime olan "kulüp" kelimesi yerine bizde "musâhabehâne" demenin daha münasip olacağını ifade eder. Bunun üzerine bir muallim A. Şeref'e "Efendi bu kulüpleri sen istihfaf etme, onların *Kur'an-ı Kerîm*'de de yeri vardır. Estaîzubillah *Ve zâde fî kulûbihim maradun*… âyet-i kerîmesindeki işaret onlaradır.' demiştir ki o devirde hemen her yenilikte İslâm'ın temel kaynaklarına atıfta bulunulmasına bir örnektir. [156] Muayyen vakitlerde, bu vakitler genelde akşamlarıdır, azâlar toplanır, sohbetler eder, konferanslar verilir, kitap ve süreli yayınlar okunur, kimi oyun oynar, kimi yemek yer. Buralar aynı meşrep ve düşünceye, aynı zevklere sahip insanların buluşma yerleri olduğu kadar daha farklı işlevleri de yerine getirir.

1845'te ilim ve maarifin ıslahı gayesiyle tertip edilen ilk cemiyet Meclîs-i Muvakkat'tır. Devletin maarif politikalarına uygun çalışmalarda bulunan bu meclis, 1846'da yerini Meclîs-i Maarif'e bırakmıştır. Zamanın en maruf umera, ulema ve üdebasından müteşekkil Meclîs-i Maarif; sıbyan mekteplerinin ıslahı, rüşdiye mektepleri namıyla yeni okullar açılması ve dârü'l-fünûn inşâ ve küşâdına dair faaliyetlerde bulunmuştur. Üç layiha kaleme aldıktan sonra daimî bir Meclis-i Maarif-i Umûmiye teşkil edilmiş, reisliğine önce şuarâdan Vakanüvis Esad Efendi, daha sonra Hekimbaşı Abdülhak Molla getirilmiştir. Mecliste müzakere edilen kararların uygulanması için Mekâtib-i Umumiye Nezareti kurularak başına erbâb-ı marifetten Kemâl Efendi; muavinliğine de Âli Paşa dairesi müntesiplerinden olan ve Cevdet Paşa'nın tabiriyle "ulemanın zîrinde bulunan cühelâdan" Vehbi Efendi getirilmiştir. Fakat maarif sisteminin bu yeniden düzenlenişi esnasında işin içine zâtiyyât da karıştırılmıştır.[157] Cevdet Paşa maarifin terakkisi için onca gayrete rağmen bir mesafe kat edilememesini Vehbi Molla gibi "Sıbyan mektebinden başka tahsili bulunmayan" şahısların eğitimde söz sahibi olmalarına bağlar.[158] Özellikle bu faaliyetler sırasında gereksiz bazı düzenlemelerin[159] yapılmaya kalkışılması ile eski-yeni çatışmasından tevellüt siyasî husumetler arzu edilen

Hat sanatını ihya etmek için tesis edilen Medresetü'l-Hattâtîn ve müessislerinden İbnülemin Mahmud Kemâl Bey ile bazı dostları. Muhitinin İbnülemin'inini biraz da Süleyman Nazif'in şu cümlelerinde aramalıdır:

> "... Herkes, hepimiz ne zeman tarih-i millimize aid bir tahkik ve taharride sıkılır ve İstanbul'un umumî ve hususî kütübhanelerinden cevab-ı yeis alırsak Mahmud Kemal'e koşarız. Eşhas ve vekayi hakkında en büyük seyyid ve senedimiz, Emin Paşa'nın bu faziletli ve -iki manasile- büyük oğludur. O da bilmezse artık o bahis, büsbütün adem ve nisyana karışmış demek."

ıslahatların tatbikinde engel teşkil etmiştir. Bu çatışmalardan ötürü maarif daha evvel olmadığı kadar politikayla iç içe bir hâle gelmiştir. Modernleşmeyi temsil eden Reşid Paşa dairesiyle paşanın muhalifleri ve medreselilerin hadiselere bakışı maarifi ve meselelerini oldukça çetrefilli bir hâle getirmiştir. Aslında medreseyi temsil eder gibi görünen Vehbi Molla ile Cevdet Paşa, o zaman "Efendi", modernleşme hareketlerini yürütenlerin yanında saf tutmuşlardır. Maarifle ilgili düzenlemelerde ortaya çıkan birtakım farklılıklar, aynı daireye mensup iki grubun arasındaki çizgiyi daha da derinleştirmiştir. Cevdet Paşa ve çevresiyle, Vehbi Molla ve onun temsil ettiği zihniyet arasındaki fikrî ayrılıklar, husumetler maarif meselemizde daha sonraları çok daha belirgin hâle gelecek bir kutuplaşmaya sebep olmuştur.

Meclis-i Maarif'e Türkçe ve Arapça inşâsı mâhirâne ve güzel olan sudûrun tayinine azamî derecede riâyet edilmiştir.[160] Her ay düzenli olarak vükelâdan birinin konağında veya yalısında akşam ziyafeti düzenlenir ve Meclîs-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Reisi ile Hâriciye Nâzırı'nın taht-ı riyâsetinde Meclîs-i Maarif-i Umûmî akdolunur. Bu toplantılarda meclisin daimî azalarıyla birlikte Serasker Rüşdü Paşa ile bazı vükelâ dahi hazır bulunur. Bu durum, devletin her kademesinin maarife verdiği önemi göstermesi bakımından dikkate şayandır. Meclisin kâtibi, kendi deyişiyle "umumi muharriri" makamında bulunan Cevdet Paşa bir ay boyunca meclisin icraatların bir hülâsâsını ve gelecek ayda ne yapılmak mutasavver ise onun müzekkeresini Meclis-i Umûmî'de okur. Buradaki müzakereler neticesinde alınan kararlar Meclîs-i Daimide (Bâbıâlî'deki Daire-i Hümayun'da) müzakere ile icra edilir. Meclis-i umûmilerde maarif, sanat, edebiyat, dinî ilimler ve siyasî meselelerin yanında müzakere edilen mevzulardan biri de Fransa'daki "Akademi" tarzında bir ilmî cemiyetin kurulmasıdır. Burada alınan karara göre aza sayısı kırk ve mahdud miktarda haricî azadan müteşekkil "Encümen-i Dâniş" isminde bir ilmî cemiyetin kurulmasına karar verilir. Bu hususta Meclis-i Umûmî tarafından bir mazbata yazılarak Mabeyn'e takdim olunur.[161]

Yakın tarihimizde ilmî olarak karşımıza çıkan ilk ciddi çaba veya hayırlı teşebbüs Encümen-i Dâniş'in teşkilidir (11 Şubat 1851). Bu müessesenin o devirde ilim ve edebiyatımızın en mühim mevzuları arasında zikredilen hususlarda çok ciddi değişiklikler meydana getireceği tasavvur edilir. Encümen-i Dâniş küşâd olunduktan sonra ayda bir kere Dârü'l-Maârif'te toplanmaya başlar. Evvelâ bir *Kavâid-i Osmâniyye* ile lisanımızın kaideleri zabt olunmuş, bir de lügat yazılıp dilimizde bulunan ve yaygın olarak kullanılan Arapça, Farsça ve ecnebî dillerinden giren kelimelerin Türkçe addedilmesi, bunlarında dışında kalan kelimelerin hâriçte bırakılmasına karar verilerek bir "Lügat-ı Osmâniyye" komisyonu oluşturulur. Bu teşebbüsler daha sonra bitmek tükenmek bilmez tartışmaları beraberinde getirecek, en sonunda da Yeni Lisan Hareketi'nin fikirlerinin nüvesini teşkîl edecektir. O vakitler edebiyattan bağımsız görülmeyen tarih ilminde birkaç kısma taksim edilerek azalara dağıtılır. Cevdet Paşa'ya 1774–1824 (1188–1240) yılları arasında geçen olayları ihtiva eden bir tarihin yazılması vazifesi verilir. Encümen-i Dâniş, tesis edilmesi düşünülen Dârü'l-Fünûn'da okutulacak ders kitapları ile genel anlamda halkın kültür düzeyini yükseltecek telif ve tercüme bir kısım eserlerin hazırlanması amacına da matuftur. Cemiyete Divanyolu'nda Sultan Mahmud türbesi arkasındaki Dârü'l-Maarif Mektebi binası [bugünkü Cağaloğlu Anadolu Lisesi binası] tahsis edilir. Üyeleri arasında Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey, Hâriciye Nâzırı Âlî Paşa, Maarif Nâzırı Sami Paşa, Yusuf Kâmil Paşa, Fuad Paşa gibi devlet adamları; Ahmed Vefik Paşa, Hayrullah Efendi, Ahmet Cevdet Paşa gibi ilim adamları vardır. Ayrıca Avusturyalı tarihçi Hammer ile her ikisi de lügatleriyle tanınmış İngiliz Redhouse ve Fransız Bianchi gibi şarkiyatçılar da Encümen'e aza olarak kabul edilmişlerdir. Türkçe açısından encümenin en mühim vazifesi neşredilecek eserlerin "elfâz-ı garîbe isti'mâlinden ve tekellüfât-ı münşiyâneden sarf-ı nazarla herkesin anlayabileceği tâ'birât ile yazılması"dır. Bu cümle, aynı zamanda o devirde müsbet ve menfî manaları da ihtiva eden "kaba Türkçe" tabirinin tanımıdır.[162] Âlî Paşa'nın reyi, azaların "fiilen tercüme ve te'lif ile meşgul olacak zevattan intihâb olunması" suretidir; fakat "meri-i intihâba zâtiyyât karışarak" ehli olmayanlar dahi "kırklara karışınca" Encümen'in binası sağlam temeller üzerine kurulamayarak dağılır. [163]

Encümen-i Dâniş'ten sonra 1861'de bu sefer Batı bilim ve kültürünü tanıtmak için yabancı dil bilen bir kısım aydın tarafından Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye kurulmuştur. Petesburg Sefiri Halil Bey'in başkanlığında Münif Bey'in (Paşa) önderliğinden tesis edilen bu cemiyetin temel gayesi, kısaca, Avrupa'da Rönesans'tan sonra gelişen modern bilimleri genç nesillere tanıtmaktır:

> "Kitab te'lif ve tercümesi ve umuma ders i'tâsı velhâsıl her türlü vesâit-i mümküne ile memalik-i mahrûsa-i şahânede intişâr-ı ulûm ve fünûna sa'y ve ikdâm etmek…"[164]

Nizamnamesinde din ve politika dışında her meseleye açık olacağı ifade edilen cemiyet için, Fuad Paşa tarafından Yeni Camii arkasında Çiçekpazarı'ndaki Taş Mektep binası merkez olarak tahsis edilir. Âzâlardan

arzu edenlere yabancı dil ve "fünûn-ı nâfia" ile ilgili ücretsiz derslerin de verildiği cemiyet merkezinde bir kütüphane ve okuma salonu açılmıştır. Okuma salonunda otuzdan fazla Türkçe, Fransızca, İngilizce, Rumca ve Ermenice gazete ve mecmua okuyucuların istifadesine sunulmuştur. Kütüphanesinde müspet ilimlere dair 1000 cilt kadar batıda neşredilmiş kitabın da bulunduğu cemiyet merkezinde, haftanın belirli günlerinde halka açık ilmî konferanslar düzenlenmiştir. Cemiyetin yayın organı olarak aylık çıkartılan *Mecmua-i Fünûn*'da, Avrupa'da neşredilen popüler yayınlardan devrin ihtiyaç ve talepleri dikkate alınmadan yapılan tercüme ve adaptasyonlar ağırlıktadır. Mecmua, 1862-1867 yılları arasında bazı kesintilerle ancak 47 sayı neşredilebilmiştir. Tanpınar, *Mecmua-i Fünûn*'un Türk ilim âlemine katkılarını şöyle ifade eder:

> "*Mecmua-i Fünûn* tam bir mekteptir ve bizde, büyük Fransız ansiklopedisinin on sekizinci asırdaki rolünü oynar. Sadece muhtelif bilgiler değil, onların muhassalası olan muasır ve müsbet görüş ve ayrıca ilim ve felsefe dili, onun vasıtasiyle münakaşa sahasına girer. Daha başından itibaren tarih, kozmoğrafya, coğrafya, jeoloji ve iktisada dair kimisi tefrika, kimisi tek makale yazılar görülür. Dördüncü sayıdan itibaren *mütalâat ve muhakemât* karıştırılmaksızm o ay içinde olup bitenlerden de bahsedilmeğe başlanır. Nihayet beşinci sayısında bizzat Münif Efendi'nin "Ehemmiyet-i terbiye-i sibyan" adiyle, türkçede modern pedagojiye dair ilk tecrübe olan yazısı çıkar.
>
> Mecmua 12 nci nüshasında *Thiers*'in Fransız Mebusan Meclisinde 1864 senesinde Avrupa umumî politikası hakkında verdiği o mühim nutku neşreder.
>
> Bu mecmua, belki de o zamanların en faydalı teşebbüsüydü. Ethem Paşa, Cemil Paşa, Reşit Paşa zade Halil Bey, Kadri Efendi (Paşa), Ohannes Efendi gibi Avrupa'da tahsil etmiş, yahut İstanbul'da fransızca öğrenmiş, mevki sahibi gençleri toplıyan mecmua, Münif Paşa'nm kalemiyle ve *Ebnâ-yı vatana bir hizmeti acizane ibraz niyet-i hayriyesinden mütevvellit* olduğu için bir *birader-i tev'em* olarak bahsettiği *Tasvir*den hiç de aşağı kalmaz. İkinci sayısında Ali Paşa'nın, Şinasi'yi az çok hatırlatan bir üslûpla bir takrizi vardır. Paşa, bu yazısında *Medeniyet cemiyet-i beşeriyeyi tertib eden efradın her yüzden mazhar-ı emniyet-i kâmile ve mutena im-i nimet-i âşâyiş ve refah olması demektir: imdi daire-yi emniyet ve refah bir hal-i vasatta kalmayıp bittedriç tevessü etmek ister ve bu tevessüe terakki itlâk olunun* diyerek mecmuanın kuruluş gayesini öğer.
>
> Münif Paşanın büyük yol açıcı rolü bu mecmua ile biter. Paşa *Mecmua-i Fünûn*'u 1882'de tekrar çıkarmağa teşebbüs ederse de ilk nüshasına koyduğu "Bir Yıldız Böceği" fıkrası, o zaman artık tamamiyle Yıldız'a çekilmiş olan Abdülhamid'i kuşkulandırdığı için mecmua kapatılır ve nüshaları toplanır. Abdülhamid devrinde neşrettiği kitaplar ve derslere gelince, onlar daha ziyade bilgi ve öğretim tarihimizi ilgilendiren eserlerdir. Fakat, bu kadarı da Münif Paşayı -daha doğrusu Münif Efendiyi- bizim için unutulmıyacak çehrelerden biri yapar."[165]

Cemiyet beş altı yıl kadar faaliyette bulunduktan sonra dağılmıştır.[166] Bu yıllarda Hoca Tahsin'in gayretleriyle tesis edilen bir başka cemiyet de halka açık dersler, konferansların düzenlendiği Cemiyet-i Tedrîsiye-i İslâmiye'dir. Özellikle 1864 yılında Yeni Osmanlılar çevresinin iştirak ettiği bu dersler; hürriyet, meşrutiyet fikrinin akisleriyle doludur. İslamcılık siyasî düşüncesi ilk defa buradaki derslerde ifade edilmiştir. Hakkında çalışma yapılmayan bu cemiyetin faaliyetleri bir kısım çevreler tarafından İslâmcılık siyasî düşüncesinin bize bazı şahıslar vasıtasıyla dışarıdan geldiği fikrinin ne kadar yersiz yurtsuz olduğunu gösterir. Cemiyet, *Mebâhis-i İlmiye* isimli bir de mecmua neşretmiştir.

Siyaset ve sanat hayatımızda mühim bir mevkii bulunan bir diğer cemiyet de Encümen-i Ülfet'tir. 1287 (1870) hilâlinde Âsım Paşa konağında açılan Encümen-i Ülfet, o vakitler Mâliye Nâzırı bulunan Mustafa Fâzıl Paşa tarafından tesis edilmiştir. Paşa'nın Avrupa'da görüp de meslek ve meşrebine uygun bulduğu şeyleri tatbik ettiği yerlerden birisi de burasıdır. Bütün masrafları kendi kesesinden karşılayan Paşa'ya bu müessesenin açılmasında destek verenler arasında Yeni Osmanlılar'la sıkı bir münasebeti bulunan Şirvanîzâde Rüşdü Paşa'nın oğlu Hakkı Bey de vardır. Burası, Osmanlı'da, Avrupalıların "kulüp" adını verdiği yerlere uygun olarak açılmış olan ilk müessesenin adıdır. Kurucular ilkin "kulüp" gibi yabancı bir kelimenin istimalini münasip bulmadıkları için bu tâbiri seçmişlerdi. Encümen-i Ülfet'in açılışını vakanüvis Lütfi Efendi "Küşâd-ı Kulüp" başlığı altında şöyle yazmıştır:

> "Avrupada kulüp tâbir olunur encümen-i ülfet ve mecmaâ-i fezâil-i ünsiyet içün Der-i âlîye'de öyle bir encümen küşâdı (bizde de kahvehaneler, taşralarda köy odaları vardır ki bunlar da mahall-i ülfettir. Farkları, gazete yerine Battal Gazi hikâyeleri, şampanya yerine pekmez, nardenk şerbetleri, ispermeçet yerine çıra ışıklarıdır.) beyne'l-vükelâ tezekkür olunmuştu. Muahharen bunun için Sadefçiler'de Asım Paşa Konağı bi'l-isticâr levâzım-ı ihzar olunarak Ramazân-ı Şerîf'in ilk akşamı Şûra-yı Devlet Reisi Kâmil ve Mehmet Rüşdü ve Maliye Nazırı Fazıl Mustafa Paşalar ile sâir vükelâ hazır oldukları halde küşad olundu. O gece saat beşe kadar her vadiden musahabet ile imrâr-ı vakt olunmuştu.[167]

Muhalif menbaı muhitlerden biri de burasıdır. Mehmet Zeki Pakalın; Türkiye'de ilk muntazam kumar oynatılan yerin bu kulüp olduğunu ifade eder. Zaten bu kumarın alenen oynatılmasından ve sair sebeplerden ötürü de Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığı esnasında kapatılmıştır.[168]

Bu cemiyetin faaliyetleri devrin matbuatında geniş bir alakayla karşılanmış, hakkında müsbet-menfî haberler yapılmıştır. Yeni Osmanlılar'la yakınlığı bulunan *Diyojen*'e yazılan şu fıkra bu meyandadır:

> "Encümen-i Ülfet âzâsından lisân-âşinâ yirmi kadar zevâtın teşkîl ettikleri tercüme cemiyetini biz de tebrik ederiz. Doğrusu bir güzel eserdir. Lâkin Mösyö Bordiyano'nun mütalaası gibi emsâlinin tutduğu yola giderse teessüf olunur. Azâsından bazısı vaktiyle tercüme edip yedlerinde bulunan âsârını şimdiden meydâna koyacak imiş. İnşaallah yakında hey'et-i cemiyetin dahi güzel eserlerini görerek iftihâr ederiz."[169]

Bağlarbaşı'ndaki konakta tertip edilen Hamid gününde devlet adamları ve şairler bir arada...

Encümen-i Ülfet'in burada akdedilen meclislerden, gerçekleştirilen sohbetlerden, dolayısıyla, ilim ve marifet hayatımıza katkılarından çok öne çıkartılan hususiyeti Fâzıl Paşa'nın zenginliği, buraya ettiği masraflardır. Masrafın büyük bir kısmı da mutfağına harcanmıştır. Aşçıbaşısı zamanın mâhir aşçılarından Dimitri Efendi'dir. Mustafa Fâzıl Paşa'nın, Orta Elçilerden birinin şerefine düzenlediği bir ziyafette sunulan yemekler için Ohannes Paşa'ya şöyle dediği menkuldur:

> "O akşam on beş türlü yemek yedik. Yediğimiz yemeklerde o kadar sanat var idi ki, et mi, sebze mi, balık mı fark olunamıyor idi. O kadar yedik, o kadar doyduk, binnetice o kadar batâet-i hazma dûçar olduk ki bir iki gün aç gezmeğe mecbur kaldık."

Encümen'in başmüdürü olan Andon Alik Efendi'den menkuldür ki buraya edilen masrafları gösteren bir başka misal de şöyledir: Beş on kişiden mürekkep böyle bir ziyafetin hesabını belki paşa sorar diye önceden aşçıbaşına sual edince Dimitri otuz beş bin kuruş olduğunu söyler. Alik Efendi'nin taaccüple yüzüne baktığını görünce "Yüzüme ne bakıyorsun! Verdiğim çorba "hurûs" hayasından yapılır; konserve olarak Avrupa'dan gelir, şişesi on frangadır. Sade ondan on beş şişe gitti. Daha sonra Paşa'nın "istikra‘" etmesini bekleyerek sorduğu suale verdiği cevap üzerine Paşa istikra‘ etmek şöyle dursun "Bizim Dimitro'nun hâllerine mikyâs olmak üzere" diyerek bu hikâyeyi nakledermiş.[170]

Bu encümene daha çok memurlar devam etmiştir. Üye olabilecek memurların da mütemâyiz rütbesinde, sonraları "rütbe-i evveli sınıf-ı sânisini hâzi olmaları" lazımdır. Hatta encümene aza olmak isteyen bazı Maliye ve Rüsûmât memurları paşanın nüfûzu sayesinde rütbelerini terfi ettirmişlerdir. Araç bulmanın zorluğundan dolayı bazı

âzâların kulübe devam etmesi mümkün olmayınca Beyazıt, Aksaray, Beyoğlu, Beşiktaş, Edirnekapısı gibi merkezlerde araba ahırları bulundurulmuş ve ihtiyacı olanlara gönderilmiştir. Bir seneden ziyade faaliyetlerine devam eden encümen, Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığı esnasında kapatılmıştır. Bunda, yukarıda da söylediğimiz üzere, Fâzıl Paşa'nın kumar düşkünlüğü ve burasını kumarhâneye çevirmesi önemli bir etkendir. Aynı şekilde, bu kadar masraf yapılmasına rağmen ulemânın maaşını ödemekte Mâliye Nâzırı bulunan müesissinin ihmâli de tepki çekmiş ve kapanması için ulemâ harekete geçmiştir. Şeyhülislâm Hasan Efendi'nin rolü de bu manada zikredilmeye değer.

1879'dan sonra faaliyet gösteren bir başka cemiyet de Cemiyet-i İlmiye'dir. Hoca Tahsin Efendi, Ahmed Hamdi Efendi gibi ilmiye mensupları tarafından teşkil olunduğu söylenen cemiyetin hedefi devletin maarif politikasına uygun olarak ilim ve tekniği yaymak ve geliştirmektir. Cemiyet-i İlmiye mensupları 7 sayısı çıkmış olan *Mecmua-i Ulûm*'da ilmî ve edebî makaleler neşretmişlerdir.[171] Bu makaleler arasında Ahmet Midhat Efendi'nin romanlarındaki gayr-ı ahlâkî ve dinî unsurlara dair yedi sayı neşredilen tenkit silsilesi önemlidir.

On dokuzuncu asırda ilmî ve edebî faaliyetler gerçekleştirilen bu cemiyetler, devrin siyaset, maarif ve sanat hayatına çok ciddi katkılarda bulunmuşlardır. Özellikle batının ilmî, fikrî ve edebî gelişmeleri bu cemiyetlerin faaliyetleri ve yayın organları vasıtasıyla ekâr-ı umûmiyeye nakledilmiştir.

Cemiyetlerden sonra ilim ve kültür hayatına etkisi bulunan bir başka mekân da - şimdilik ayrı bir başlık açma lüzumu hissetmediğimiz-sefâretlerdir. Devrin sosyal ve siyasî hayatını şekillendiren hususların bir kısmı sefâretler vasıtasıyla iç bünyeye tesir etmiştir. Ecnebî sefirlerin devlet umuruna karışmaları, dış borcun ve siyasî nüfuzlarının artması özellikle 1860 sonrası ilim ve edebiyat çevrelerini de tesiri altına almıştır. Sefâretlerin Osmanlı edebiyat çevreleriyle münasebeti biraz da devletin zaafiyetiyle bağlantılır. Bu manada bu asırdaki siyasî muhaliflerin hemen neredeyse tamamının batıdan destek görmüş olması dikkat çekicidir. Aynı şekilde matbuat çevrelerinde de batının elçilikler, konsolosluklar vasıtasıyla çok ciddi bir etkisinin bulunduğunu söyleyebiliriz. Doğrudan edebî bir muhit olarak kabul edilemese dahi muhalif edebiyatı-edebiyatçıları himâye etmeleri hasebiyle önemli mekânlar arasındadır. Yine aynı şekilde Osmanlı toplum yapısına, eğlence anlayışının değişim-dönüşümüne katkıları sebebiyle sefârethânelerde verilen baloların ve buralarda kadın-erkek bir arada eğlenilmesinin önemli tesirlerde bulunduğu açıktır. Yabancı tesiri önce rical ve kiibar arasında görülmüş daha sonra oralardan edebiyat ve sanata, en nihâye de cemiyete dâhil olmuştur. Türk romanının başlangıç devresindeki eserleri incelendiği vakit görülür ki balo ve suvareler bir dönem hem cemiyete tesir etmiş hem de cemiyetten beslenen edebî eserlerin temel mevzuları arasında yer almışlardır.

III. Dinî ve İçtimâî Muhitler

"Nâdanlar eder sohbet-i nâdânla telezzüz
Dîvânelerin hem-demi dîvâne gerektir."

Ziya Paşa

CAMİLERİN MEDRESE ve tekkeler ile birlikte cemiyetin inandığı kıymet hükümlerinin oluşmasında, yaygınlaşmasında önemi inkâr edilemeyecek bir mevkii vardır. Dinî muhitlerin eser sahipleriyle cemiyetin eserle bağını tesis noktasında katkısı büyüktür. Malum olduğu üzere eser, içinde doğup büyüdüğü cemiyetten bağımsız değildir. Dinin, cemiyet hayatıyla beraber sanata da büyük tesirleri vardır. Hatta denilebilir ki edebiyatın, lisanının gelişiminde en önemli rollerden biri dine aittir. Şunu da ifade edelim ki esasen buraya dâhil ettiğimiz tekke, medrese ve genel itibariyle medresenin esaslı bir uzvu olan cami dersleri devletten bağımsız olmamaları hasebiyle "Resmî Müesseseler" kısmına dâhil edilebilirdi, fakat biz bu mekânların devletle değil de cemiyetle bağlantısını esas ittihaz etmemizden nâşî bu başlık altına dâhil ettik. Bunun yanında içtimâî muhitler arasında yer alan kahvehâneler, meyhane ve han odaları ile matbuat çevresini de olabildiğince muhtasar bir şekilde tasvir etmeye gayret ettik.

a. Camiler

"Geçmiş zamân olur ki hayâlî cihan değer"

Hayâlî

"Cem' eden, derleyen, toplayan, toplayıcı yer" manalarına gelen cami; ilk kez inşâ edildiği Hz. Peygamber (a.s.) devrinden bu yana dinî, sosyal, siyasî, ilmî ve edebî meselelerin konuşulduğu; cemiyetin dinî, fikrî, amelî cephelerinin tesisinde rolü bulunan mühim merkezler arasındadır.[172] Camiler küllî eserler olması hasebiyle bütün İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da cemiyet hayatının merkezinde yer almaktadır. Türklerin İslâmlaşmasından başlayarak Selçuklu ve Osmanlı asırlarında fethedilen yerlerin millîleşmesi camiler vasıtasıyla mümkün olmuştur. Tanpınar, *asıl Türk İstanbul'u bu mimarîde aramalıdır*[173] derken de bunu kasteder. Yahya Kemâl camilerin Türk üslûp ve hayat tarzındaki önemini şöyle ifade eder:

> Bir semtin esâsı olan câmî yalnız bir tek binâdan ibâret olan ibâdet yeri değildi; o câmii vakfedenin devrini gösterir bir manzûmeydi; câmiin yanında medrese, imâret, tâbhâne, hamam, mektep, muvakkithâne, câmiin mihrap tarafından vakfedenin türbesi, akrâbasının ve yakınlarının gömüldüğü mezarlık… Hâsılı bütün şekliyle, vakfedenin adını taşıyan ve devrini temsil eden bir levhaydı.[174]

Camiler mimarisiyle, tezyînat ve kitâbeleriyle, çinileriyle, hat sanatının müstesna tablolarıyla ayrı bir hususiyete sahiptir. Camiler bir taraftan da mâhir imam ve müezzinler sayesinde birer musikî mektebi hüviyetini haizdir. Husûsî bir besteyle güzel sesli müezzinler tarafından tevhidler, naatlar, mevlidler, kasîdeler okunması itikadî tesirlerin yanında halkın edebiyat - şiirle bağını tesis eden güzel âdetler arasındadır. Özellikle Beyazıt ve Nuruosmaniye Camileri, Sultan II. Mahmud devri sonrası tabii birer mûsikî mahfili hüviyetindedir sahiptirler. Asrın meşhur hânende ve sâzendelerinin büyük bir kısmı buralarda *Kur'an-ı Kerîm* tilâveti ve dinî mûsikîmizin en güzîde eserlerini müezzin mahfilinden meşk etmişlerdir.[175] Mabedlerde ibadet ve sanat zevkinin tarih boyunca bir arada yürüdüğü görülür. Camilerin bir diğer hususiyeti de İslâm medeniyetinin tabii bir rüknu olmasıdır.

Camiler bunların yanında her sene rebiü'l-evvel ayının 12. günü Hz. Peygamber'in doğumu münasebetiyle *Mevlîd-i Şerîf* alayına ev sahipliği yaparlar. Bu millî anane Topkapı Saray'ından başlar. Oradan Sultan Ahmed Camii'ne gidilerek *Mevlid-i Şerif* okunur, dualar, niyazlar, top atışları, havaî fişek gösterileriyle merasim sona erer. Gerçi "Mevlid alayı" zaman zaman değişik camilerde de tertip edilmiştir. Vakanüvis Lütfi Efendi'nin bildirdiğine göre hicrî 1280 Velâdet-i Peygamberî'de *Mevlîd-i Şerif* alayı Beyazıt Camii'nde düzenlenmiş, *Velâdet* bahri okunduktan sonra, bütün cemaat kıyam hâlindeyken Bâbıseraskerî'den atılan 101 pâre top, hazır bulunanları "deryâ-yı feyz" ve "sürûr-ı ma'nevî"ye gark eylemiştir. Sonraki senelerde bu güzel âdetin bu şekilde icra olunmadığını gene Lütfî Efendi haber veriyor.[176] Asırlardır bu topraklarda bir ibadet aşkıyla okunan, okutulan Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'inin biz de millî bir mazisi vardır. Bu eser, adeta bir dinî edebiyat çığırı açmış, bir mûsikî hareketine mebde olmuştur. Her sene rebîü'levvel ayının 12. gecesinde hususen tertiplenen bu merasimler, *Mevlîd*'i millî, mukaddes ve ma'şerî bir eser hâline getirmiştir.[177]

Mûsikî meşkinin yanında camilerde hat da talim edilmiştir. Camii ve mescidlerdeki büyük levhalar ve halkın istifadesi için güzel bir hatla tahrir edilen *Mushaf-ı Şerîf, Yüz Hadis, Kırk Hadis*, *Şifâ-i Şerîf* gibi eserlerin hayırseverler tarafından erbabına yazdırılması medar-ı maişet olmasının yanında halkın bedîî sevgisinin teşekkülüne de katkıda bulunmuştur. Nûr-ı Osmâniye Camii'nin avlusundaki meşk-hâne yazı talim edenlerin özellikle tercih ettikleri yerler arasındadır.[178] Camilerdeki zevk-i tabiat erbabından mahir bir müzehhibin tezhib etdiği nefis yazılar bu sanatın inceliklerini öğrenmek isteyenler için bir ziyaretgâh hükmündedir. Hüsn-i hat hocaları derslerinin bir kısmını camilerde temeşşuk etmişler,[179] talebeler duvarlardaki nadide ve nefis hatlar vasıtasıyla bu sanatın dekâyıkına vakıf olmuşlardır.

Halkın din ve dünya görüşünün tesisi ve edebî eserlere ilham kaynağı olmaları itibariyle vâizler[180] ve vaazlar camilerin kültürel açıdan bir başka cephesini gösterir. Camilerin edebî hayata tesirlerinden bahsederken vaazları da dâhil etmek gerekir. Türk şiirindeki rind-zahid çekişmelerinde zâhid tipinin arkasında biraz da vâizler vardır. İstanbul camilerinde vaaza çıkan birbirinden ilginç tipler edebî eserlere de bahis mevzuu olmuştur. Bu asrın meşhur şair ve yazarları, eserlerinde

sırası geldikçe vâizleri muhtelif konularda tahfif ve tezyif ederler.[181] Bu tenkitlerde öne çıkan husus, vâizlerin vaz' ettikleri mevzuların terakkinin önüne bir set oluşturduğudur. Mesela Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Efendi, bazı cahil vâizlerin kürsülerde "fani olan dünyada azîm ve şeddâdî binalara lüzum olmadığı" gerekçesiyle medeniyetçe ilerlenmesinin önüne geçmeye çalıştıklarını, halkın mesken ve hânelerin imar ve intizâmına heves etmemelerine sebep olduklarını iddia eder.[182] Devrin matbuatında "medeniyet" bahsinde çıkan yazıların arkasında biraz da vâiz-gazeteci çatışmasının bulunduğu unutulmamalıdır. Devirdeki halkla aydın kesim arasındaki tenakuzu da gösterecek mahiyetteki bu tenkitler daha sonra, devr-i meşrûtiyette, "dîn-i mübîn-i İslâm'ın müessis-i medeniyet ve fazilet olduğunu âlem-i medeniyete neşredecek erbâb-ı kemâl yetiştirmek" gayesiyle Medresetü'l-Vâizîn'in tesisini beraberinde getirmiştir (1911). Bu manada, İsmail Kara Hoca'nın belirttiği üzere hutbe ve vaazlar, dolayısıyla camiler, modernleşme ve meşrutiyet için çok önemli fonksiyonları icra etmişlerdir.[183]

Camilerin kültür ve edebiyat tarihine taalluk eden bir başka hususiyeti de Ramazan aylarında bazı camilerde umumî sergilerin açılmasıdır. Bunların en meşhurlarından biri Keçecizâde Fuad Paşa'nın ilk sadâretinde Nuruosmaniye Camii avlusunda açılan sergidir. 1863'te de Sultanahmed Meydanı'nda "Umûmî Sergi-i Osmanî" açılmıştır. Padişah, Alî, Yusuf Kâmil ve Fuad Paşalar da hazır bulunarak açılan bu sergi alâyişleriyle batı basınında da akis bulmuştur. Camilerdeki bu sergiler devrin maruf ve muteber şahsiyetlerinin zaman zaman bir araya gelmelerine vesile olmuştur. Buralarda nadir ve nefis eşyalar; Şeyh Hamdullah, Hafız Osman, Rakım, Celâleddin gibi meşhur ve mahir hattatların yazıları; bazı antika ve eski maden tabaklar, kâseler, nadide çubuk takımları, çîniler, halı, kilim ve seccâdeler, baharatlar, tesbihler ilgililerin ilgisine sunulur ve eşya sahipleri iyi atiyyeler kazanırlarmış. Beyazıt Camii'nde açılan sergideki Gaffar'ın Çadırı İstanbul'un ekâbiri, şâirleri, mûsikîşinasları ve nüktedanlarının toplanma yerleri arasındadır. Burada Ramazan gecelerinde zarif, latif musâhabeler edilirmiş.[184] Yeni edebiyatın hakikî müessislerinden Nâmık Kemâl ile Ziya Paşa da Beyazıd Camii'nde açılan bir sergide tanışmışlardır. Bu tanışıklık daha sonra kalem ve fikir arkadaşlığını da beraberinde getirmiştir.[185] Nâmık Kemâl, edebiyat hayatında yeni bir safhayı başlatan eserle de, Şinasi'nin İlâhî'si, talihin bir cilvesi olarak yine Beyazıd Camii avlusunda tanışmıştır.[186] Bu temas, Kemâl'in "yeni edebiyat"ın hakîkî mübdii olması yolundaki ilk adımdır.

Camiler bütün bu hususiyetlerin yanında her bakımdan birer ilim ve terbiye müessesesidirler. Medreseler[187] ve kütüphanelerin camilerin birer parçası olması kültür ve maarif bakımından camilere mümtaz bir mevkii sağlamıştır. İslâmiyet'in ilk yıllarında *Kur'an-ı Kerîm* ile *Hadis*, *Fıkıh* gibi muhtelif ilimler camilerde takrir ve tedris edilirken, daha sonraları medrese, tekke ve mektepler açıldığı hâlde camiler "okul" hüviyetini her zaman muhafaza etmiştir. Mektepleşmenin yaygınlaştığı II. Mahmud'a kadar, hatta yakın zamanlara kadar, ilk ve orta derecede eğitim camilerde imamlar vasıtasıyla verilmiştir. Zamanla

camilerde İslâmî ilimlerin yanında onlara yardımcı olacak edebiyat, felsefe, belagat gibi dersler de okutulmaya başlanmıştır. Osmanlı'da Müderrislik imtihanları umumiyetle Fâtih, Süleymaniye ve Beyazıt gibi büyük camilerde halka açık olarak yapılmıştır. Müderris adayı bu camilerin birinde devrin muteber hocalarının ve cemaatin huzurunda dersini takrir etmiş, kendisine yöneltilen sualleri cevaplamıştır.

Saydığımız bütün bu sebeplerden ötürü ilim tarihimizde camilere dolayısıyla camilerde tedrîs olunan oldukça zengin bir muhtevaya sahip derslere ayrı bir sahife açılması gerekmektedir. Asırlarca ilim ve terbiye müessesesi hüviyetini hâiz olmasına rağmen Türk düşünce ve edebiyatının ihmal edilen, hakkında tetkik yapılmayan mevzularından birisi de cami dersleridir. Bu makalede camilerde tedrîs olunan derslerin edebiyata taalluk edenlerinin muhtevası, takipçileri üzerinde ne gibi değişiklere yol açtığı ve cami derslerinin meşhur hocaları üzerinde durulmuştur. Bunun yanında, bu dersleri takip edenlerin edebî - fikrî şahsiyetinin oluşumunda cami derslerin rolü / ehemmiyeti ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Cami dersleri genel itibariyle medrese eğitiminin bir kısmını teşkil eder. Bu ifademizden buralarda verilen derslerin medrese eğitiminin devamı olduğu manası çıkartılmasın; zira muhtevası, derslerin takrir şekli, dinleyicileri itibariyle bu derslerin medrese müfredatından ayrılan tarafları var. Cami derslerinin umum halkın da istifade edebileceği bir mahiyet arz etmesi bu farklılığın en bariz göstergeleri arasındadır. Her sınıf halk ilgisi, bilgisi nispetinde öğrenmek istediği hocanın dairesine dâhil olarak bu derslerden istifade edebilir. Talip olanın tercihine bağlı olarak devam edilen bu derslerin bir diğer hususiyeti de ihtisaslaşmaya azamî derecede riâyet edilmesidir. Biraz aşağıda anlatacağımız üzere cami dersleri aşama aşamadır. En alt seviyeden başlayarak üst seviyedeki metinlere kadar muhtelif eserlerin merkeze alındığı bir talim tarzı vardır.

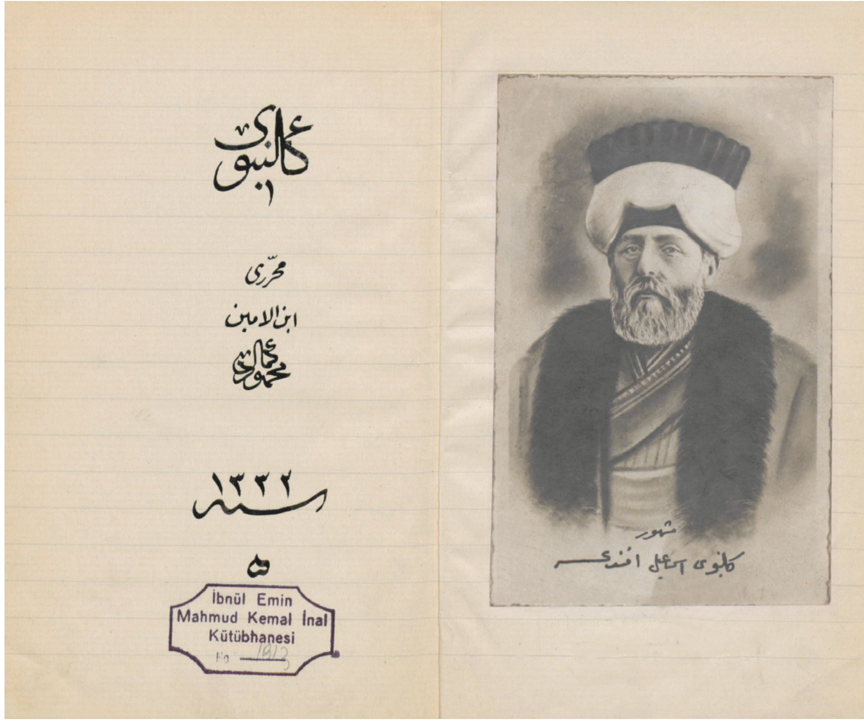
"Koltuk dersleri", "kuşluk dersleri" ve "ikindi dersleri" gibi isimlendirmeler de doğrudan cami derslerinin yerine kullanılamaz. Bunlar daha muayyen çerçevede, yani talebelerin belirli vakitlerde gördükleri ders vakitlerine tekabül etmektedir. Tanzîmat'tan (1839) evvel medreselerde talebelerin kütüphanelere gitmesi, okuyacağı dersleri istinsah etmesi ve hususî işlerini görmeleri için salı günleri istirahat verilir, ders yapılmayan bugünlerde arzu edenlere "koltuk" denilen bazı yardımcı dersler gösterilirdi.[188] Aynı şekilde sabah ve ikindi namazlarından sonra da bir kısım dersler okutulur. Bu uygulama medrese talebesi haricindeki kimselerin, özellikle memurların, bu derslere devam etmesi için bir vesiledir. Kaynakların bize bildirdiği kadarıyla söyleyecek olursak, cami derslerine en çok kuşluk vakti derslerinde devam edilmiştir. Tanzimat sonrası devlet dairelerinde resmî tatil olan cuma günlerinin yanına perşembe öğleden sonraları da ilave edilmesiyle buradaki derslere her sınıftan insanın devam etmesinin önü açılmıştır. Bu dersler, hemen bütün cami ve mescitlerde verilmiştir. Fakat meşhur hocalar daha çok selâtin camilerde veya medreselerin bulunduğu Fatih, Beyazıt, Süleymaniye, Ayasofya ve Nuruosmâniye'de ders okutmuşlardır. Bununla beraber dersiamların meşhurları, derslerini ilerlettikten sonra (her senenin başında bir müddet mensup

oldukları selâtin camilerde ders verirler) münasip gördükleri çevredeki cami veya mescitlerden birinde derse devam etmişlerdir.[189]

Camii derslerinin mevzuumuzun esasını teşkil eden tarafı umumun istifadesine açık bir şekilde aklî ve naklî ilimlerin yanı sıra Türk, Arap, Fars dilleri ve edebiyatlarına ait müşterek düşünce ve inançları yansıtan eserlerin mütalaa edilmesidir. Medrese derslerinin bir kısmının "koltuk", "kuşluk" ve "ikindi" dersleri adı altında burada takrir edilmesi, Türkçe, Arapça ve Farsça kaynaklı edebî metinlerin okunması camileri tabii bir ilim - edebiyat mahfili hâline getirmiştir. Buralarda görülen derslerin,-Arapça ve Farsça'nın o zamanki ehemmiyetini dikkate alarak söyleyelim- kişinin tahsil, memuriyet, hatta cemiyet hayatındaki mevkiini belirlemede ehemmiyetli bir yeri vardır. XIX. asrın mühim şahsiyetleri daha sonraları hayatlarına yön verecek büyük başlangıçları camii derslerinde yapmışlardır. Buralarda okunan dersler ve kitaplar; şahısların ilmî, fikrî tekâmülünde önemli bir basamak hüviyetindedir. Bu asırdaki önemli kimselerin şahsiyetleri ve fikirleri üzerindeki amil ve amirleri görmek bakımından cami derslerinin bilinmesi gerekir. Fakat bu konunun bugüne kadar ihmal edildiği, hakkında yeterli araştırmanın yapılmadığı da bir vâkıadır.

Hâl tercemesi, biyografi veya monografi çalışmalarında sıkça karşımıza çıkan "filanca camide ders verdi" veya "filanca camide filanca kimseden filan şahısların eserlerini okudu" gibi cümleler, camilerin kişinin yetişme sürecinin yanında maarif ve kültür hayatımıza katkılarını göstermek bakımından fevkâlâde dikkat çekicidir. Fakat nedense şahısların hâl tercemelerinde bu mevzu birkaç cümle ile geçiştirilir. Hoş, pek çoğunda bu da yoktur. Bu derslerden bir şekilde istifade edenler daha sonraları, emsali pek çok mühim meselede olduğu gibi, derslerin muhtevası, hocaların takrir tarzları hakkında gerekli bilgiyi yazmamışlar, eğitim ve kültür hayatımızın bu devresini karanlıkta bırakmışlardır. Bütün bu sebeplerden ötürü derslerin nasıl işlendiği, hocaların hangi usûlleri takip ettikleri hakkındaki bilgilerimiz çok kısıtlıdır.[190] İfade edilmesi gereken bir diğer bir husus da, camilerde tedris edilen derslerin Osmanlı irfanını inşâ eden ve idâme ettiren eserler üzerinden yürütülmesidir. Halkın dinî ve millî terbiyesini sağlayan ve "ulûm-ı âliye" olarak isimlendirilen tefsir[191], hadis[192], fıkıh, akaid, tasavvuf, ahlâk, âdâb-ı muaşeret gibi ilimlerin yanında Arap, Fars ve Türk dili ve edebiyatlarının vasıflı metinleri, ilm-i aruz, şiir, muhtelif şerhler ve hüsnihat okutulan - okunan dersler arasındadır.[193]

Camilerde okutulan derslere umumî hatlarıyla baktığımız vakit şöyle bir tabloyla karşılaşırız: Farsça'dan; Mevlana'nın *Mesnevî-i Şerîf* ve *Fîhi Mâ Fîh*'i ile menkıbelerinin toplandığı Ferîdûn b. Ahmed Sipehsâlâr'ın *Risâle-i Sipehsâlâr be-Menâkıb-ı Hudâvendigar'ı*; Feyzî-i Hindî, Hâfız ve Örfî'nin divanları; Sâdî'nin *Gazeliyât, Bostan* ve *Gülistan*'ı, Feridüddin Attâr'ın *Pendnâme*'si ile *Mantıku't-Tayr*'ı; *Kasîde-i Sülûkiye-i Hakânî*; *Rubâiyat, Celâleddin ed-Devvânî'nin ez-Zevra ve'l-Havra*'sı, Şebusterî'nin *Gülşen-i Râz*'ı; Molla Camî*'nin Divan*, *Baharistan, Lüccetü'l-Esrâr* ve *Levâyih* gibi isimli eserleriyle Vehbî ve Şahidî'nin *Tuhfe*leri camilerde yaygın olarak okunan – okutulan eserler arasındadır. Arap dili ve edebiyatınından sarf, nahiv ve belagâta dair eserler, tasavvufî kasîdeler, Muhyiddin İbn Arabî'nin Türk

Ş. Şeker arşivi

“Ayaklı kütüphane”lerimizden Gelenbevî İsmail Efendi. Varlığıyla bir milletin ebediyyen iftihar edeceği zevâttan.

düşüncesinin menbaı eserlerinden biri olan *Füsûsu'l-Hikem*'i,; manzum akaid kitaplarıyla ilm-i aruzlar, *Kasîde-i Bür'e*, *Kasîde-i Bürde*, *Kasîde-i Nûniyye, Kasîde-i Tâiye, Kasîde-i Hamriye*'nin[194] metinleri ve şerhleri, *Muğni'l-Lebîb* ve *Makamât-ı Harirî* en çok okunan eserler arasındadır. Türk edebiyatından ise *Mevlîd-i Şerîf* (*Vesîletü'n-Necât*), Yazıcızâde'nin *Muhammediyye*'si ile *Dürr-i Meknûn*'u, *Şifâ-i Şerîf* ve Kısâs- Enbiyalar daha çok halkın istifade ettiği dersler olarak dikkati çeker. Bütün bu derslerin Türkçe tercüme, şerh ve haşiyeler eşliğinde okutulduğunu da belirtelim.[195]

Farsça eserlerin hususiyetine ve tesirlerine geçmeden evvel bir hususu daha vüzuha kavuşturmakta fayda var. Osmanlı'da müşterek sanat, edebiyat ve kültürün teşekkülünde ehemmiyetli bir mevkii bulunan Farsça'ya medrese çevrelerinde, dolayısıyla halkta bir tepki olduğu mütearife hâline gelmiş bulunsa dahi bu kanaat yanlıştır. XIX. asrın ilk yarısında Farsça'ya siyasî bakımdan bir tepki doğduğu, muayyen çerçevede de olsa, söylenebilir. Şöyle ki; özellikle Yeniçeriliğin ilgası sırasında (1826) onlarla özdeşleştirilen Bektaşîliğin oldukça tehlikeli sayılması, Farsça'nın Şiiliği çağrıştırması ve bu lisanda ortaya konan mahbub ve mahbube edebiyatının bazı kesimlerce hoş karşılanmamasından ötürü bir dönem böyle bir anlayışın yaygınlaşıp genel kabul gördüğü söylenebilir. Fakat asrın başlarındaki bu tepkiler umuma teşmil edilemez. Devri inceleyen eserlere bakıldığı vakit durumun tam tersi olduğu görülür. Cevdet Paşa, Ziya Paşa ve diğer bir kısım müelliflerin naklettiklerinden[196] hareketle umumî bir telâkki hâline gelen bu yaygın ve yanlış kanaat mezkûr müelliflerin eserlerinden hareket eden bir kısım araştırmalarda da yer almıştır. Medrese ders programlarında Arapça merkeze alındığı için Farsça'ya mesafeli yaklaşıldığı düşünülebilirse de bu mesafenin zannedildiği gibi olmadığı açıktır. Yukarıda bahsi geçen eserlere bakıldığı vakit camilerdeki li-

san ve edebiyat merkezli eserlerde Farsça'nın önemli bir ağırlığı olduğu görülür. İlk zamanlarda Farsça için "Cehennem lisânıdır" diyen softalar daha sonraları bu lisanın ehemmiyetine binâen mühim bazı dersleri bu lisanla öğrenmiş - öğretmişlerdir. Aynı şekilde asrın sonralarına doğru da yeni edebiyatın mübdîleri tarafından Farsça'ya eski edebiyatı tenkit bağlamında bilinçli bir tenkit ve tepkinin doğduğunu da ifade edelim.[197]

Cami derslerinde okutulan Farsça eserlerin[198] dikkat çeken müşterek hususiyeti hikemî / tasavvufî mahiyetleridir. Hemen hepsi didaktik bir üslupla kaleme alınmışlardır. Bütün bu eserler aynı zamanda Farsça'nın giriş, orta ve üst seviyede okutulduğunu gösterir. Farsça eğitiminde *Baharistan* ve *Tuhfe* giriş, *Bostan* ve *Gülistan* orta, Örfî ve Feyzî ise en üst seviye olarak kabul edilebilir. Örfî ve Feyzî divanları, dakik manalarla doludur. Bu şiirlerin okutulması bu derslerin ne kadar iyi bir seviyede yapıldığının işaretidir. Bunlar içerisinde *Hâfız Divanı,* Türk okuyucularının nezdinde mümtaz bir mevki elde etmiş, halk arasında büyük şöhret kazanmıştır. Edebiyat heveslilerinin en azından bir kısmının hafızasını süslediği Hâfız'ın şiirleri, âdeta Farsça bilmenin gereklerinden biri olarak kabul edilir. Hafız'ın velî olarak kabul edilmesi, divanının "derin bir müphemiyet içinde her ruhun ihtiyacına cevap verecek" beyitleri ihtiva etmesi,[199] divanına olan geniş alakanın arkasındaki en büyük âmildir. Şiirlerindeki müphemiyet dolayısıyla eser yaygın olarak fal kitabı (kitap açma) olarak da kullanılmıştır. "Fâl-ı Hâfız" deyimi, *Hâfız Dîvânı*'ndan fal açmak anlamındadır.[200] Hâfız'ın *Divân*'ını okutanlar arasında ilk sırada Kethüdâzâde Ârif Efendi'yi sayabiliriz. Efendi, bir süre camilerde ders okuttuktan sonra Beşiktaş'ta Sultan II. Mahmud'un hediye ettiği evde muhtelif ilimlere dair verdiği hususî derslerde Hâfız başta olmak üzere İran edebiyatının pek çok eserini arzu edenlere okutmuştur. Ârif Efendi, *Hâfız Divanı*'nı okuturken "hakikât manası"na karışmaz, "Şârih Sûdî dahi karışmamış" dermiş. Zira "içkiden murad şarab değildir, tamamıyla ondan murad aşkdır" dese bu yorum Hoca Hâfız'ın anlayış ve meşrebine ters düşer; "İçkiden murad bütün bütün şarabdır, mana tarafı hiç kast edilmemişdir" dese öyle de değildir. Bu sebeplerden ötürü *Hâfız Divânı* okuyanla okutan arasında "bir zevk-i mânevîdir. Ehl-i aşk olan bilir. Gerek okuyan ve gerek okutanda, eğer ezel-i mayasında aşk ve muhabbet var ise zevkine varır, tarif kabul etmez." şeklindeki düşüncesini derslere de tatbik eder.[201] Hâfız'ı okutan diğer hocaların bir kısmı da şöyledir: Şair Mehmed Tahir Nadi Beyazıd Camii'nde okuturken; Erbilli Esad Efendi de bir ara Fatih Camii'nde tedris eder. Erbilî derse başladığı vakit "erbâb-ı aşk"ın da burada cem' olmaya başladığı anlatılır. Esad Efendi, bir aralık da Molla Câmî'nin *Lüccetü'l-Esrâr*'ını okutur. Her hafta salı günleri koltuk dersleri olarak okuttuğu bu derslere tasavvuf erbâbı geniş alaka gösterir.[202] Yine, Bâbıâlî *Buhârî* hocalarından ve Sultan Abdülaziz'e takdim ettiği "Tarz-ı Cedîd" namındaki *Mevlîd*'iyle meşhur İbrahim Ref'et Efendi Üsküdar'da Atikvalide Camii'nde; Mesnevihan Gelibolulu Hoca da muhtelif camilerde *Hafız Divanı*'nı okutmuşlardır.[203]

Camiler ve sair eğitim muhitlerinde lisan-i Fârisî'den en çok Molla Câmî'nin eserlerinin okutulduğu görülür. Abdurrahman Câmî'nin

en çok teveccühü toplayan eseri de *Bahâristân*'ıdır. Câmî'nin *Baharistan*'ı Sâdî'nin *Gülistan*'ıyla aynı mevzuda kaleme alınmıştır. Tesirinde bulunduğu eser gibi tasavvufî muhtevası ön plânda olan bir eserdir. Bahaüddin Nakşibendî'nin halifelerine intisap etmiş olan Molla Câmî, Osmanlı Türklüğünün yakından tanıdığı ve takip ettiği birisidir. Sultan Fatih'in de bizzat davet gönderdiği[204] Molla Câmî'nin, Bayezid-ı Velî (II. Bayezit) ile yaptığı muhabereler *Feridun Bey Münşeâtı*'nın 361. ve müteakıp sahifelerindedir. Câmî, bu eserini Ali Şir Nevâî gibi Türk âlimlerinin de bulunduğu meclislerine devam ettiği, saltanatı sırasında hayatının en mesut devresini yaşadığı Sultan Hüseyin Baykara adına yazmıştır.[205] Molla Câmî'nin eseri hikemî, tasavvufî ve ahlakî muhtevasının yanında Farsça öğretimini kolaylaştırmak gibi bir gayeye de sahiptir.

Şebüsterî'nin (ö. 720 / 1320) *Gülşen-i Râz* mesnevisi; tasavvufî muhtevası münasebetiyle tekke ve medrese çevrelerinde çok rağbet edilen bir diğer eserdir. "Yazıldığı tarihten itibaren büyük ve haklı bir şöhret kazanmış olan" bu kitap, Ferîdüddin Attâr, İbn Arabî ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin vahdet-i vücud konusundaki fikirlerinin tesirinde yazılmasından ötürü neşredildiği tarihten itibaren vahdet-i vücûdu izah ve tasavvufî remizleri tahlil eden müelliflerin Kur'an, Hadis ve *Mesnevi*'den sonra daima müracaat ettikleri bir kaynak hükmündedir.[206] Turan'da, İran'da ve Osmanlı'da pek çok şerhinin yapılması da ilim çevrelerindeki tesirini ve yaygınlığını gösterir.[207] Sadece şerh değil bu eserden ilham alınarak yazılan eserler de vardır.[208] Ziya Paşa *Harâbât*'ının üçüncü kısmına eserin tamamını alırken,[209] bu asrı idrak edenlerden Rıza Tevfik de cami derslerinin etki sahasının iyice daralıp yerini mektep ve gazetelere bıraktığı II. Meşrûtiyet sonrasında bu eserin önemi hakkında bir makale serisi yayınlamıştır. Rıza Tevfik, Şebüsterî'nin eserinin Osmanlılarda gördüğü rağbeti ifade ederken Âşık Paşa'nın *Garib-nâmesi*'nin "tekmil muteviyâtının" *Gülşen-i Râz*'dan "hemen aynen" alındığını iddia eder.[210] Tabii bu düşüncelerin iddiadan öte bir anlamı yoktur. Bektâşî-meşrep müellifin bu iddiasının arkasında, Âşık Paşa'ya milliyetçi camianın gösterdiği büyük teveccühe ve tasavvuf erbâbına dönük bir hesap da vardır.

Cami derslerinde eserleri tetkik ve tetebbu' edilen bir diğer isim Feridüddin Attâr'dır. Feridüddin Attâr şiirlerinde selâset, letâfet ve nasâyıh ve ârifâne mısralarından ötürü çok sena edilmiştir. *Pend-nâmesi* ile *Mantıku't-Tayr*'ı Osmanlı düşünce dünyasını en çok etkileyen eserlerindendir. Meşhur Murad Molla Dergâhı şeyhi Murad Molla'nın *Mâ-Hazar* namıyla *Pend*'ini şerh etmesi de bu asırdaki geniş alakayı göstermesi bakımından manalıdır.[211] Mevlânâ ve Attâr'dan bahseden eserlerde Celâleddîn-i Rûmî'ye nispet edilen

> Attâr rûh idi, Senâî onun iki gözü,
> Biz, Senâî ve Attâr'ın peşinden geldik

beyti de bu teveccühün arkasındaki bir başka âmildir. Esâsen Mevlânâ'nın, *Dîvân ve Mesnevî-i Manevî*'sinde tebcil ettiği iki isim Attâr ve Senâî'yi tebcîl eder.

Manastırlı İsmail Hakkı Efendi. Varlığıyla bir milletin ebediyyen iftihar edeceği büyük zevâttan. Cevdet Paşa'nın Devlet-i Âli Osman'ın elinde beş tane Manastırlı bulunsa bütün Avrupa'yı İslâmlaştırırdım şeklinde tavsif ettiği büyük âlim.

XIX. asrın sonlarına doğru camilerde, mekteplerde ve matbuatta devrin siyasî havasıyla bağlantılı olarak en çok rağbet edilen müellif Sâdî-i Şirazî olmuştur. Şemseddin Sâmî'nin *Kamûsu'l-Âlâm*'da naklettiğine göre, 102 yıl yaşayan Şeyh Sâdî hayatının ilk 12 senesini çocukluk, sonraki 30 senesini tahsil, 30 senesini seyahat ve gaza ile son 30 senesini de inzivâ ve ibadetle geçirmiştir.[212] Şeyh Şihâbeddin Sühreverdî ve Abdülkadir Geylani'ye intisap etmiş olan Sâdî'nin en büyük şöhreti gazeliyattır. Şiirleri tasavvufî rûmuzlarla doludur. Eskiden beri cami derslerinde okunan Sâdî'nin *Bostan* ve *Gülistân*'ı asrın sonlarına doğru Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin tahtına oturmuştur. Sâdî'ye bu geniş teveccühün arkasında devrin siyasî havası, Sâdî'nin edebî kuvveti ve "söylenmesi gerekenleri" söylemesinin de büyük bir rolü vardır. Özellikle bu devrede "yeni edebiyat" çevrelerinde Sâdî'ye büyük bir teveccüh gösterilmeye başlanmıştır. Yeni edebiyatın mübdîlerinden Ziya Paşa ile başlayan bu temâyül Muallim Naci ve Mehmet Akif ile daha geniş bir alakaya bürünmüştür.[213] Ziya Paşa, *Harabat*'ta[214] Sâdî'yi eserlerinin "cezâlet, selâset ve letâfetinden" dolayı değil devlet adamlarına büyük bir cesaret ve maharetle "adaletin sevabı" ve "zulmün azabı"nı anlatmasından ötürü ta'zîm ve tebcîl ederek,

> "Sadî'dedir efser-i fazîlet

diyor. Paşa; *Bostan*'la alakalı olarak da

> Maksûd ise hayr-ı âm eserden
> Ayrılma o nazm-ı mu'teberden"

ve

> "Bir kimse okur ise Bûstân'ı
> Anlar o zaman nedir cihânı"

beyitlerini irad eder ki bu fikirler ileride münakaşa mevzuu haline gelecektir.[215] Paşa, şiirinin merhalelerini anlatırken Sâdî okuduktan sonra lisânı keşfettiğini belirtiyor:

> "Ammâ okudukca Gülistân'ı
> Derk etmeğe başladım lisânı"

Bahsi geçen bu mısralar Sâdî'nin Osmanlı mütefekkirleri üzerindeki tesir derecesini de gösterir.

Ziya Paşa, "büyük bir icaz" kudretine sahip "rindâne edâlı" Hafız'ı ise:

> "Bir nükte-ver-i sütûde-etvâr
> Hâfız'dan okutdu hayli mikdâr
> Oldu sözlere meşrebim kapıldı
> Gûyâ kapalı gözüm açıldı."[216]

ve

> Eş'ârı lisân-ı gaybdandır[217]

mısralarıyla ile ta'zîm ve tevkîr eder.

Ziya Paşa "Destinde anın sühan zebûndur" diye takdim ettiği Molla Câmî' için *Harâbât*'ta altı beyit ayırmıştır. Bunlarda şairin ilmi, fazlı ve muhtelif ilimlerdeki ihtisası üzerinde durmuş ve *Yûsuf u Züleyha*'sını senâya layık görmüştür.

Ziya Paşa, Acemlerden Feyzî ile Örfî'yi ise şöyle takdim eder:

"Feyzî ile Örfî hem-inandır
Ser-cümle-i âhirü'z-zamandır
Feyzî'de mevâ'iz âteşindir
Örfî'de kasîdeler metîndir
Ammâ aranursa evleviyet
Feyzî'de kalır yine fazîlet

Feyzî mu'cem iken ser-â-pâ
Tefsîr'ine[218] nokta konmaz asla."[219]

Muallim Naci de neşrettiği eserlerinde Fars edebiyatı ve Sâdî'ye büyük bir ehemmiyet verir. "Osmanlı Türkçesinin hayat kaynağı olarak nitelendirdiği"[220] Arap ve Fars edebiyatı ve şahsiyetlerine dair eserlerinde zikrettiği bahisler ve şahısların Naci'nin edebî şahsiyetinin tekâmülünde önemli bir yeri vardır. Yeni Türk edebiyatında seyr-i sülûka dâhil olmadığı hâlde şiirlerinde tasavvufî kavramlara - ıstılahlara Naci kadar yer veren çok az kimse vardır. Naci'nin şiirlerindeki tasavvufî muhtevâ "Şeyh" olarak tavsîf ettiği[221] Sâdî; "Mesnevî-i mânevî" sahibi Mevlânâ, Molla Câmî, Hâfız, Sâib, Hazreti Fahrüddin Râzî, "Şeyh-i Ekber" Muhyiddin Arabî, İbnü'l-Fârız vs gibi müelliflerden gelir. O devirde genç şair ve yazarlar arasında Sâdî'ye büyük bir hürmet beslenmesinin arkasında "şeyh"in cami derslerinde yoğun bir şekilde okutulması ve Naci'nin yazdıklarının da tesiri olduğunu ifade edelim.[222]

Şeyh Sâdî'yi ta'zîm ve tebcîl eden bir diğer müellif de Mehmet Akif'tir. Akif, "üstâd-ı irfânım" şeklinde tavsîf ettiği Sâdî'nin üslup, muhtevâ ve lisan itibariyle derin ve büyük tesiri altında kalmıştır. Kendisi bu durumu 1898'de neşrettiği bir şiirinde şöyle ifade ediyor:

"Şu üstâd-ı irfân-penâhın
Hakîkâtte şâkirdiyiz biz bütün
Mürebbî-i efkâr-ı ümmet odur
Eden halka tedrîs-i hikmet odur
Odur şiiri hikmetle mezc eyleyen
Odur şiir nâmıyla hakkı söyleyen
"Gülistân"ı hâlâ hazân bilmiyor
Safâ-yı rebîîsi eksilmiyor.[223]

Akif, *Servet-i Fünûn*'un bir anketine verdiği cevapta da aynı hususu belirtir:

"Acemlerden Sâdî'yi pek çok okudum. Öyle zannederim, en çok tesiri altında kaldığım edîb Sâdî olacaktır.[224]

Akif, *Safahat*'taki manzum hikâyelerini de büyük ölçüde Sadi tesiriyle kaleme almıştır.[225]

Fatih Câmii'nde ikindiden sonra Selanikli Esad Dede'den *Hafız Divanı*, *Gülistan* ve *Mesnevî* gibi klasikleri okuyan Mehmet Akif,[226] Sâdî'den evvela *Gülistân*'ı ezberlemiş, Ziya Paşa'nın yukarıda bahsi geçen mısraları, Muallim Naci'nin eserleri ve muhitinde bulunduğu Ispartalı Hakkı'nın "Senin için Bostân'ı okumamış olmak âdetâ rezâlettir" sözünün de yol göstermesiyle edebî – fikrî hayatında ona merkezî bir yer vermiştir. *Safahat* incelendiği vakit Sâdî tesiri doğrudan yahut dolaylı pek çok kısımda görülür.[227]

Camilerde okunan Arap dili ve edebiyatına dair eserleri üç başlıkta inceleyebiliriz. Birincisi, naatler ve kasîdeler. Camilerde tedris olunan Arap edebiyatı nümuneleri her şeyden evvel Hz. Peygamber sevgisi ve hürmetinin ifadeleridir. Bununla beraber tasavvuf ve akaide dair Arap ve Türk edebiyatının klâsiklerinin okunması da adeta vecîbe olarak görülmüştür. Asıl adı *el-Kevâkibü'd-Dürriyye fî Medh-i Hayri'l-Beriyye* olan 161 beyitlik *Kasîde-i Bür'e*; Muhammed b. Saîd b. Hammad b. Abdullah el-Bûsîrî'nin (ö. 695/1296) Hz. Peygamber Efendimiz için yazdığı meşhur kasîdedir. Müellifi bu kasîdeyle şifa bulup sıhhatine kavuştuğu için de bu şekilde tesmiye olunmuştur.[228] İsminde ihtilaf vardır, farklı isimlendirmelerin yanında "Kasîde-i Bürde" olarak da bilinir. Çünkü kaside Resûlullah'ı methettiğinden ona lâyık bir elbise veya onun bürdeleri mesâbesindedir. Ulemâ arasında daha çok bu ismiyle meşhurdur. Büsîrî'nin iyileşme şekli kasîdenin asıl isminin unutulmasına ve mezkûr isimlerle hatırlanmaya başlamasına vesile olmuştur. İslâm dünyasında onun kadar meşhur olan ve çok okunan; üzerine şerh, haşiye, tahmîs, tesdîs, tesbî', taştîr ve nazîreler yazılan bir başka kaside yoktur.[229] Bu şekilde yazılan eserlerin yekûnü 350 civarındadır. Bütün bu eserlerde kasîdenin yazılış sürecinden bahis vardır.[230] Hz. Peygamber aşkının çok lirik, hisli ve beliğ bir şekilde ifade edilmesinin yanında şifa niyetiyle de İslâm âleminde çok yaygın bir şekilde okunmuştur.

Camiler ve sair ilim ve edebiyat muhitlerinde yaygın olarak okutulan, Hz. Peygamber aşkı ve hürmetinin yaygınlığını gösterecek bir başka kasîde de Kâ'ab bin Züheyr'in (ö. 24/645) Hz. Resûlullah'a arz ettiği meşhur kasidesi olan *Kasîde-i Bürde*'sidir. Hz. Peygamber'in sağlığında yazılmış olan bu kasîdenin en mühim hususiyeti Hz. Peygamberimizin takdirine mazhar olmasıdır. Bu sebepten İslâm ülkelerinde tertip edilen ilim ve edebiyat meclislerinin Ka'ab'ın kasîdesiyle açılması bir gelenek hâline gelmiştir. Bu da, bir tekrarla söyleyecek olursak, onun zatında Hz. Peygambere hürmetin ifadesidir. Bu takdir, aynı zamanda eserin Osmanlı ilim ve kültür çevrelerinde en makbul metinler arasında müstesna bir yere sahip olmasını sağlamıştır.[231] Manzum kaleme alınan bu eserlerin *Mevlid*, Şifâ-ı Şerîf ve *Kısâs-ı Enbiyalar* gibi metinlerle bir arada okutulduğu da unutulmamalıdır. Kasîde ve naat türünün bu derece yaygınlığı Türklerdeki peygamber sevgisinin boyutlarını izah edecek mahiyettedir.

Hz. Peygamber (s.a.v.) aşkı ve kerametleriyle meşhur İbnü'l-Fârız'ın *Kasîde-i Tâiyye*'si de camilerde talim olunan bir başka manzum metindir. 750 beyitlik bu kasîdeye pek çok şerhler yazılmış ve müellifin *Kasîde-i Elfiyye* ve *Kasîde-i Mimiyye* ve *Râiyye*'siyle birlikte okutulmuştur. Şiir olarak değil de hakîkât nazarında büyük bir eser olarak tavsif edilen bu kasîdeyi Sadreddin Konevî "*Kur'an* gibi her mecliste bir beytini okurmuş." Konevi'nin halifesi Şemseddin-i Eygî de "Sûfiyyûna, bunu ezberlemek farzdır" dermiş. Camilerde bu derslere devam edenlerin de kasîdeyi ezberlediği menkuldur. Kasîdenin şerhleri arasında en meşhur ve makbulü "Şârih-i *Mesnevî*" İsmail Rusûhî-i Ankaravî'ninkidir. Molla Camî, Şeyh Abdullah Salahî, Şeyh Saîd-i Fergânî, İmam Yâfiî gibi zatların da şerhi bulunması bu eserin bütün

İslâm âleminde makbul olduğunu gösterir. Şihâbeddin Sühreverdî ve Muhyiddin Arabî de bu eseri tazim ve tebcîl etmişlerdir.[232]

Arap edebiyatından okunan metinlerin bir başka hususiyeti ise Arapça'nın *Kur'an* lisanı ve anadil olarak görülmesi münasebetiyle bu lisanın kaidelerini öğrenme – öğretme üzerine kurulu olmalarıdır. Cami derslerinde iptidaî seviyeden başlayarak en üst seviyeye kadar tedrîs olunan derslerde Arapça eserlerin ağırlıklı kısmını bu ciheti oluşturmaktadır. Yani Arap diline dair kitaplar sarf, nahif (gramer) ve belâgâta dair lisan öğrenmeye yardımcı unsurlardır. Lisanın kelime ve cümle yapısına tesir eden bu eserlerden medresede tahsil olunanların dışında daha hususî bir mahiyette olanlarının da bulunduğunu söyleyebiliriz. Türkçe'nin tekâmülünde, ses ve mana yapısının oluşmasında medrese ve tekke çevrelerinde Arapça'nın yaygın bir şekilde okutulması ve öğretilmesinin geniş bir etkisi bulunduğundan bahsedilebilir.

Bu tarz eserler arasında camilerde Sa'dettin Teftazanî'nin Arap edebiyatına dair *Telhîs*'i en yaygın okunanıdır. Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer Teftazânî'nin (1312-1390), Hatib Dımışkî'nin *Telhîsü'l-Miftâh* kitabına yazdığı şerh olan *el-Mutavvel ale't-Telhîs* adlı eseri asırlarca medrese çevrelerinde ders olarak okutulmuştur. Kısaca *Mutavvel* diye bilinen bu şerh; *Kur'an*'daki ifadelerin güzelliğini en iyi izah eden eser olarak kabul edilir. Seyyid Şerif Cürcânî, (-1413), Semerkandî (1483), Siyalkûtî (-1656) ve Hasan Çelebi (-1481) tarafından yapılan şerh ve haşiyeleri meşhurdur. Eser lisanımıza Abdünnafi İzzet Efendi (-1890) tarafından da tercüme edilmiştir.

Orta seviye olarak okutulan sarf ve nahiv kitapları arasında Birgivî Muhammed Efendi'nin *Avâmil* ve *İzhar*'ı, İbni Hacib'in *Kâfiye* kitabı, "asıl adı *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye fî Şerhi'l-Kâfiye* olduğu halde Câmî (1414-1492) tarafından hazırlandığı için "Molla Câmî" adıyla bilinen nahiv kitabını / şerhini[233] sayabiliriz. Daha üst seviyede okunan sarf kitapları arasında İbni Hişam'ın *Muğni'l-Lebîb*'i dikkati çekmektedir. "İbni Hişam" namıyla bilinen ve Arapça'nın inceliklerine vâkıf Abdullah b. Yusuf'un (1309-1360) bu lisandaki edatlar ve harflerle ilgili bu eseri ancak Arap, Fars ve Türk edebiyatlarının dekâyıkına vâkıf olanlar okuyabilir. Hoca Hayret Efendi *Muğni'l-Lebîb*'i bir ara camilerde ders olarak okutmuştur. Geniş bir bilgi ve ilgi isteyen bu derse talip olanlar çok muayyen bir zümreyle sınırlıdır. Kısaca "İbni Mâlik" diye bilinen Muhammed b. Abdullah'ın (1203-1273) nahive dair bin beyitlik meşhur *Elfiye*'si de medresenin "demir leblebi" kitaplarındandır. İbni Malik burada nahiv kurallarını açıklarken örneklerini *Kur'*ân, hadisler ve meşhur Arap şiirlerinden seçmiştir.

Camilerde, hatta Kalemlerde okutulan bir başka eser de *Makâmât*'tır. Arap dili ve belagâtının şaheserlerinden biri olarak kabul edilen *Makâmât-ı Harîrî*, Ebu Muhammed el-Kâsım ibni Ali ibni Muhammed ibni Osman tarafından kaleme alınmıştır. Daha önce Hemedânî'nin yazdığı *Makâmât* türünün en güzel örneğini veren Harîrî, kısa hikâyelerden oluşan eserinde sanatının bütün hünerlerini ustalıkla sergilemiştir. Eserinde, cemiyet hayatındaki eksiklik ve yanlışlıkları mahirâne bir şekilde anlatır. İslâm'da dilin rolü, önemi, gücü ve dil kusurları

Sultan Abdülhamid devrinin şeyhülislâmlarından Cemâleddin Efendi. İttihad-ı İslâm fikrinin teşkil edilmesinde emeği var. Ulemânın resme tavrının bittiğinin de göstergesi. Kendisinden önce sadece Uryânizâde fotoğraf çektirmiş. Bu manada elimizdeki nâdir şeyhülislâm resimlerinden…

hususunda da çeşitli bilgiler vermektedir. *Makâmât*'ta o devrin edebiyat meclisleri ve söz ustalarını da takip etmek mümkündür. Edebî meclislerden uzun uzun bahseden sahifeler, Osmanlı'daki edebiyat mahfillerinin arka plânını da gösterecek evsaftadır. Harîrî'nin fıkhî meseleleri edebî sanatlardan, şiirlerden istifade ederek vaz' etmesi kendisinden sonraki fakihlerin üslûbunu da önemli ölçüde etkilemiştir. Sonraki devirde yazılan fıkıh kitaplarındaki şâirâne üslûbun arkasında biraz bu eserin olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Osmanlı'da Kalemlerdeki resmî inşâ tarzının arkasında da bu eser vardır.

Sümbülzâde Vehbi'nin (-1809) Farsça öğretmek için yazdığı manzum *Tuhfe-i Vehbi* adlı sözlük ile Arapça öğretmek için yazdığı manzum *Nuhbe-i Vehbi* ve Şahidî'nin *Tuhfe*'si de lisan öğretiminde yardımcı diğer eserlerdir. Özellikle lisan derslerinin takrir ve tedris tarzında ezbere çok fazla rağbet edildiği için manzum metinler öne çıkartılmıştır. Medreselerde okunan kitaplardan birçoğu ezberleniyordu. İslâmî bilimler genellikle naklî bilimler olduğu için, bilginin olduğu gibi korunması ve daha sonraki kuşaklara bozulmadan aktarılması önemlidir. Bunun en sağlam yolu da kitapların eski âlimlerin yazdığı şekliyle aynen hıfz edilmesidir. Bir kitabı ezberlemenin en kolay usulü de, oradaki bilgileri nazım haline getirmektir. Sadece lisan değil, akaid ve ahlâk başta olmak üzere muhtelif ilimlerin (akaid, feraiz, tecvid ve nahiv vs.) bir kısmı da manzum kitaplar üzerinden öğretilmiştir. "Kâfiye" ve "Elfiye" kitaplarının manzum olarak birçok şerh ve hâşiyesi görülmektedir. *Kâfiye*'yi Germiyanlı Hüsamzâde İbrahim Efendi

(-1607); *Fıkh-ı Ekber* ve *Şâfiye'*yi, Abdülkadir Feyyumî (-1613); *Ferâidü'l-Belâga*'yı, Tokatlı İshak İbni Hasan (-1688); *Akaid'*i, Hıbrî Ali Efendi (-1669); Türkçe manzum bir akaid kitabı olan *Zuhru'l-Masîr*'i, "İshak Hocası" Ahmet Efendi (-1708); *Akaid*'i Ayn-ı Ekber Muhammed Efendi (-1722); Türkçe "Şemail-i Şerif"i, Abdürrahim Efendi; Abdürrahim Efendi (-1885) de "Kaside-i Nûniye", "Kaside-i Tâiye" ve "Şerh-i Şâfiye"yi, Elbistanlı Hayatî Ahmet Efendi de "Kaside-i Nûniye"yi manzum hale getirmişlerdir. Bütün bu eserler uzun süre camilerde ders olarak okutulmuştur.

Arap dili ve edebiyatından okutulan eserlerin diğerleri daha çok mantık, kelam ve tasavvufa dair kitaplardır. Bir kısmı manzum olan bu eserler mütalaa edenlerin şiir ve edebiyatla bağını tesis eder. Medrese ve camilerde ehl-i sünnet çizgisindeki manzum akaid kitapları arasında en meşhuru *Cevâhirü'l-Akaid* olarak da adlandırılan *Kaside-i Nûniyye*; Osmanlı âlimlerinden Hızır Bey'in (ö. 863/1459) 105 beyitten müteşekkil manzum akaid risalesidir. İstanbul kütüphanelerinde yüze yakın yazma nüshası bulunan esere muhtelif şerh ve haşiyeler yazılmıştır. İlk kez 1258 (1842) yılında baskısı yapılan eseri çeviren veya şerh edenler arasında Hızır Efendi'nin talebesi Hayalî, İsmâil Müfîd Efendi, İmamzâde Mehmed Esad Efendi, Prizrenli Şem'î ve Manastırlı İsmail Hakkı gibi şahsiyetler yer almaktadır. Muhteva itibariyle bir akaid metni de olan kasîdede Hızır Bey; herkesin bilmesi gereken akîdeleri Ehl-i sünnet çizgisinde, Ebû Hanîfe ve Maturîdi'nin görüşlerinden istifade ile ifade etmiştir. Bu durum da Osmanlı'da amelî sahada İmam-ı Azam'ın; itikadî sahada ise Maturûdî'nin fikirlerinin ne kadar yaygın olduğunu gösterir. Bu eserlerin muhtevası tasavvufun, dolayısıyla tekkelerin, Türkler arasında yaygınlığını da izah edecek mahiyettedir. Tetkik ve tetebbuda bulunulan bu eserler aynı zamanda müşterek akîde, kültür, lisan ile milletin teşekkülünde geniş ve derin bir tesir icra etmişlerdir. Arapça'nın sarf - nahiv bilgisine sahip insanların verdiği dersler Türk kültürünün iki yardımcı lisanının (Farsça ve Arapça) sarf ve nahiv bilgilerine aşina kimselerin bu dillerin tercüme ve şerhi mahiyetindeki eserleri talim ettirmeleri Türkçe'nin istikametini de belirlemiştir.[234]

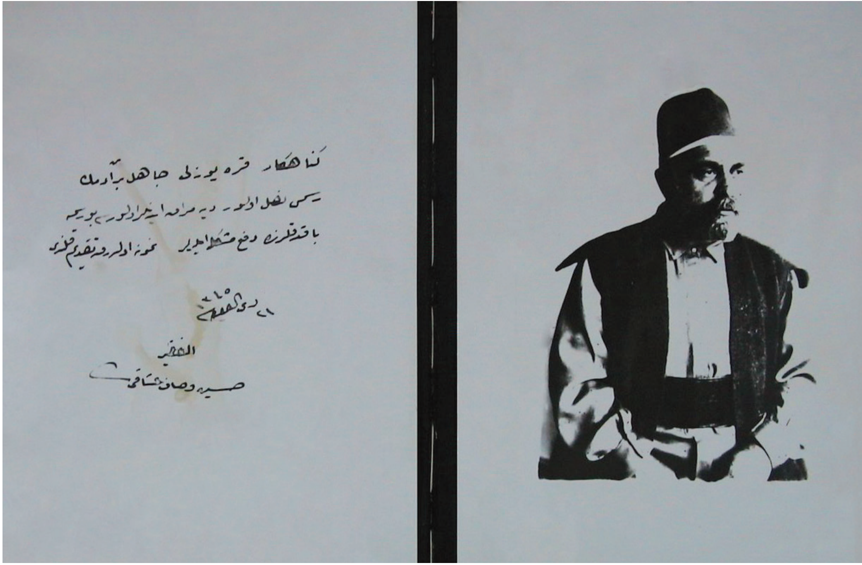
Cami derslerinin en mühim unsurlarından biri de *Mesnevî* okumalarıdır.[235] Diyebiliriz ki Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si belki de bu asırdaki kadar başka hiçbir zaman bu kadar geniş bir çevre tarafından okutulmamıştır.[236] Daha evvel medreselerde kıraat olunmayan[237] *Mesnevî* XVIII. asırda Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın kendi adına kurduğu medresede ders olarak okutulmasıyla medrese dersleri sırasına da girmiştir.[238] Tabii bu durum, o devrin siyasî hayatıyla çok bağlantılıdır. Yeniçeriliğin devlet için önemli bir problem olarak görülmesi, bazı padişahların Mevlevîlik'e intisap etmesi, rical ve halkın Yeniçerilere tepkisi, Yeniçerilerin tarîkati olarak görülen Bektaşîliğin yerine teşkilatlı bir yapı hüviyetini hâiz olan Mevlevîliğin öne çıkartılmasına vesile olmuştur. Buna, "Lale Devri" olarak da bilinen bu yılların entelektüel ortamına Mevlevîlerin dünyasının daha uygun olmasını da ekleyebiliriz. Şiir, mûsikî ve raks gibi bedîiyatın üç aslî unsurunu dinî bir şekle sokan Mevlevîlik sanatkâr ruha sahip padişahların ilgisine mazhar olmuştur. Bu asrın hükümdarları yanında şehzadelerinin bir kısmı da Mevlevîliğe intisap etmişlerdir: III. Selim, II. Mahmud,

Sultan Abdülmecid ve Mehmed Reşad. Bunlardan III. Selim, II. Mahmud, V. Murad ve V. Mehmed Mevlevî şeyhlerin elinden kılıç kuşanmışlardır.[239] Sultan II. Mahmud'un "saltanat kethüdâsı" meşhur Hâlet Efendi'nin ikbal zamanları da (1911-1822) Mevlevîlerin önplândan olduğu bir devirdir. Sultan II. Mahmud'un "saltanat kethüdâsı" meşhur Hâlet Efendi'nin ikbal zamanları da (1811-1822) Mevlevîlerin önplândan olduğu bir devirdir.

Mesnevî yazıldığı tarihten itibaren büyük bir teveccühe mazhar olmuş, başta Mevlevîler olmak üzere ilim, tasavvuf ve edebiyat âşıkları tarafından sevilmiş, her tasavvuf kitabına *Kur'an* ve hadisten sonra şahid olarak *Mesnevî* beyitleri alınmıştır.[240] (Gölpınarlı, 1942: VI).Tabiri Cevdet Paşa'dan alalım "mehâfil-i ehl-i dilde" en çok okunan eserler sırasında en önde *Mesnevî-i Şerîf* gelir. Bu eserin rumuz ve işaretlerine herkes aklı erdiği kadar mana verir. *Mesnevî* bizim kültürümüzde hiç eskimeyen eserlerden biridir. Her devir onda kendine dair bir neş'e bulmuştur. Herkes feyiz almış, rengîn ve zengin hayallere dalmış, o manevî feyizden bir yudum içmiştir.[241] *Mesnevî* bütün İslâm âlemince *Kur'an-ı Kerîm*'den sonra en mukaddes kitap telâkki edilmiş ve ona "*Kur'an*'ın özü" mânasında "Magz-ı Kur'an" denilmiştir.[242] Ali Şir Nevâyi'nin mürşidi olan Molla Câmî, Mevlânâ'yı "mâna cihânının hükümdarı" olarak tavsif eder.[243] Denilebilir ki Mevlânâ, *Mesnevî*'siyle yaygın ve derin olarak İslâm âleminin müşterek vicdanını oluşturmuştur. Yahya Kemâl de Türk'ün medeniyet anlayışından bahsederken "pilav yiyerek ve *Mesnevî* okuyarak Viyana kapılarına gittik" der.

XVIII. Asrın ortalarından itibaren tasavvufî çevrelerden halka doğru geniş bir kitleyi tesiri altına alan *Mesnevî*; XVIII. asırda özellikle Kadirî ve Nakşî tekkelerinde de daha geniş bir katılımla kıraat edilmeye başlanmıştır.[244] Mesnevî-hanlar bu eseri tasavvuf, ilim ve edebiyat muhitlerinde lisan ve mâna bakımından tahlile koyulmuşlardır. Hâsılı, *Mesnevî* Türk kültürü ve irfanı üzerindeki mühim mevkiini 1925'e kadar özellikle tekkeler ve camiler vasıtasıyla sürdürmüştür. XIX. asırda devlet ricalinin Mevlevîlerle yakın irtibatı, tekkelere devam etmeleri, bazı Mevlevî büyüklerini ve Mesnevihanları öne çıkartmıştır. Bu asrın ortalarında en meşhur ve muteber Mesnevihanlardan biri Hoca Hüsam Efendi, diğeri de Murad Molla Tekkesi şeyhi Mehmed Murad Efendi'dir.

Asrın sonlarına doğru, yukarıda işaret ettiğimiz üzere, *Mesnevî* yerini daha çok *Bostân* ve *Gülistân*'a ve biraz da Molla Camî'nin *Bahâristân*'ına bırakmıştır. Bunda, Sultan Abdülaziz'in hal'i sırasında bazı Mevlevî şeyhlerinin Midhat ve Hüseyin Avni Paşalar dairesinde bulunmasının büyük bir tesiri vardır. Şehzade Mehmed Reşad'ın Osman Selahaddin'e intisaplı olması, dedenin I. ve II. Nesil Jön Türklerle sıkı bir münasebet içerisinde bulunması da Sultan Abdülhamid'in Mevlevîlerle münasebetini tayin etmiştir. Sultan II. Abdülhamid, hal'de dahli bulunan Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Osman Selâhaddin Dede'yi önce saraydan (sarayda Mesnevî okutmaya memurdur), uzaklaştırır, sonra da dergâhta oturup evrâd ve ezkârıyla uğraşması fermanını verir. Onun saltanatı zamanında İstanbul'un ilim ve edebiyat mahfillerinde bariz şekilde Nakşîlerin ağırlığı hissedilmiştir. Cami derslerinde de aynı şekilde Nakşî hocaların fazla olduğu müşahede edilir.

Sefîne-i Evliyâ müellifi Hüseyin Vassaf Bey.

Abdülhamid, devr-i saltanatında Mevlevîlere mümkün mertebe uzak durmuş, Nakşîler devlet kademelerinde daha ön plânda yer almışlardır. Sultan Abdülhamid devrinde bazı hususların çeviri eserler ile tarihî hadise ve şahıslar üzerinden dolaylı bir şekilde ifade edilmesi de Sâdî'ye gösterilen teveccühün arkasındaki bir diğer husus olarak zikredilebilir.[245] Sâdî'deki insan tipi bazı yönleriyle devrin aradığı - özlediği insan tipinin bir aksidir. [246]

Tefekkür tarihimizle olduğu kadar edebiyatla da doğrudan alakalı bu derslerin tedris ettiriliş şekilleri hakkında, bir başka deyişle cami derslerinde talim ve terbiyenin nasıl yapıldığına dair maalesef geniş bir malumata sahip değiliz. Bildiğimiz; sadece takrir değil bilakis tedkik, tetebbu, münakaşa ve münazara esaslı bir eğitim-öğretimin yapıldığıdır. Bu derslerin, caminin bir köşesine hocanın rahlesinin etrafına halka teşkil edilerek daha samimi bir ortamda geçtiğini biliyoruz. Caminin içerisinde kurulan halkalar bu derslerin en önemli rükünlerindendir. Şâir Ali Ruhi Bey'in hâl tercemesinde öne çıkan husus "ders halkasında bulunmadığı hoca yok gibidir." cümlesidir. Bu derslerden herhangi birinden icazet almak da duruma göre ehemmiyeti hâizdir. Bu derslere devam eden talebeye devrin mütebahhir şahsiyetlerinin verdiği icazetnameler; diploma hükmündedir. Diğer bir deyişle adeta ilim mahfillerinde "pasaport" hüviyetini hâizdir. Bu icazetnâmeler sayesinde onlar da medreselerde, camilerde, daha sonraları mekteplerde ders vermişlerdir. Ayrıca bu icazetnâmeler, dolayısıyla bu derslerin talimi, memuriyet hayatında da kişiye pek çok fayda sağlamıştır. Ehlinden liyakat esasına göre alınmayan icâzetnâmelerin bu asrın sonlarında zararları da olmuştur. Maarifteki problemlerin bir kısmının arkasından ehline tevcih edilmeyen icâzetnâmelerin tesiri bulunduğundan bahsedilebilir. Cami derslerine devam eden bir kısım kimselerin de aldıkları icazetnâmeler vasıtasıyla camilerde muhtelif dersler okuttuklarını biliyoruz. Bazı talebeler de mahalle mektebinde sarf, nahiv, mantık ve biraz da Şerh-i Akâid gördükten sonra bir "rahle yakalayıp" mahalle camilerinde ücret karşılığında arzu edenlere ders okuttukları bilinmektedir.[247]

Takrir olunan derslerin camilerde talim ve terbiyeye tesiri biraz da hocalar sayesindedir. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere, ders halkasında bulunulan veya icâzet alınan hocaya göre o konu hakkındaki malumatın derecesi de ortaya çıkar. Malum, talebe hocasıyla, hoca da talebesiyle iştihâr eder. XIX. asırda geniş bir talebe halkasına sahip olmaları hasebiyle edebiyat ve fikir hayatına tesir eden hocalar arasında Hoca Neş'et, Kethüdâzâde Ârif, Palabıyık Mehmed Efendi, Abdurrahîm Efendi, Gelenbevî İsmail Efendi, Ali Behcet Efendi, Hoca Vahyî Efendi, Şeyh Galib, Rusçuklu Hoca Mustafa Efendi, Tikveşli Yusuf Efendi, Bodrumî Ömer Lütfi Efendi, Rizeli Sinanzâde Seyyid Osman Azmi Efendi, Mesnevî-hân-ı şehîr Hoca Hüsameddin Efendi, Vidinli Mustafa Efendi, Birgivî Şâkir Efendi, Akşehirli Hasan Fehmi Efendi, Hoca Şakir Efendi,[248] "şehrî hoca" Ahmed Remzi Efendi, Siyahî Hoca Reyhan Efendi, İstanbullu Hafız Esad Efendi, Mirza Safâ, Filibeli Mehmed Râsim, Hoca Şevket Efendi, Mesnevîhan Selanikli Mehmed Es'ad, Adanalı Hoca Hayret Efendi, Ahmed Ziyâeddin Efendi, Bağdatlı Ref'et Efendi, Müsevvid Hüseyin Efendi, Diyarbekirli Hoca İbrahim Ref'et Efendi, Hoca Mecid Efendi, Denizlili Şâkir Efendi, Berkofçalı İbrahim İlmî Efendi ve Trabzonlu Hoca Hüsnü Efendi'yi sayabiliriz.

Cevdet Paşa'nın bu asrın "müselle-i enâm iki mesnevî-hânından birincisi"[249] olarak takdim ve tebcil ettiği Hoca Hüsameddin Efendi Hoca Neş'et ve Kethüdâzâde Arif Efendi'den sonra talebesinin çokluğuyla iştihar eden hocalardandır. Neredeyse, halktan, ricalden kibardan dersinde, sohbetinde bulunmayan yok gibidir. Sultan Abdülmecid bile zaman zaman derslerine iştirak etmiştir. Kocamustafa Paşa'da ve Eyüp'te *Mesnevî-i Şerîf* okutan Hoca Hüsameddin Efendi hakkında Cevdet Paşa şunları yazar:

> "Hüsn-i zann-ı enâma mazhar bir pîr-i rûşen-zamir olup ricâl ü kibârdan pek çok zevât ana mu'tekîd idi. Her tarafdan ve her sınıfdan nice zevât anın dersine müdâvemet ile nutkunu ni'met ve nasîhatini ganîmet bilirlerdi. Bazen biz dahi gidip takrîr-i dil-pezîrini istimâ' ederdik. Ba'dehû Eyyûb-ı Ensârî semtine nakl-i ikaamet-gâh edip âhir-i ömrüne kadar orada ikaamet eyledi. Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Osman Efendi anın telâmîzindendir."[250]

Sultan Abdülaziz'in cülûsunda kılıç merasimi 1277 senesinin 27 zilhiccesinde Perşembe günü Eyüp Camii'nde gerçekleşir. Burada Hoca Hüsam Efendi caminin içine alınarak *Sûre-i Fetih* okunduktan sonra Şeyh Necâti Efendi dua etmiş Hoca Hüsam Efendi de "Fatiha demiştir.[251]

Burada şunu da belirtelim; Mesnevîhanlık icazeti alan devrin pek çok maruf uleması, üdebâsı tekkelerin yanında camilerde de *Mesnevî* halkası teşkil etmiştir. Bunlardan biri de Erzurumlu Şeyh Abdürrezzak İlmî Efendi'dir. İlmî Efendi, İstanbul'a geldiği vakitlerde Ramazan'da Beyazıt Camii'nde vaaz sûretinde *Mesnevî* takrir etmiştir.[252] Hoca Hüsam Efendi'nin *Mesnevî* derslerine devam edenlerden biri de Ahmed Râşid Efendi'dir. Beş sene istifâde etmiştir.

Şeyh Vasfi küçük yaşlarda babasının teşvikiyle ders aldığı Hoca Hüsameddin Efendi'yi şöyle tebcil eder:

> "Hazret Hâce Hüsâmeddin idi
> Kâşif-i sırr-ı kitâb-ı *Mesnevî*
> Vech-i pâkinde o kutb-ı a'zamın
> Müncelîdi feyz-i nûr-ı mânevî"[253]

Bu asırda Hoca Hüsam'dan sonra cami derslerinin en meşhur ve makbul hocaları arasında yer alan, bir ara Sultan Abdülaziz'in şehzadeliği döneminde ders okutan Vidinli Hoca nâmıyla meşhur Mustafa Efendi'dir. Bu asrın ilim ve faziletçe iştihar edenlerinden pek çoğu onun talebesidir. Meşhur Hoca Tahsin Efendi de bunlardandır. Hoca Tahsin, hocasının vefatında şu tarihi söylemiştir:

> "Yazıldı eşk-i tahsîn ile târih
> Vefât etdi Vidinî-i muhakkik."[254]

Talebelerinden Cevdet Paşa'nın ifadesine göre Vidinli Hoca; "Merâtib-i selâseye riâyet eder" ve talebe dersinden "âlâ ve evsat ve ednâ derecelerine göre müntefi'" olur. Cevdet Paşa Vidinli Hoca'nın o devirdeki şöhreti ve tesir sahası hakkında şunları yazar:

> "Binâenaleyh asrımızda en ziyade talebe yetiştirmiş hoca odur ki her diyârda anın talebesinden bir müftî yâ müderris yâ nâib bulunurdu ve icâzetine karîb vakitlerde dersine hâzır olanlar içinde Amasyalı Kara Halil Efendi ve Eski zağralı Şerîf Efendi ve Kezûbî Hasan Efendi ve Nasuh Efendi kesb-i iştihâr etmişler idi ve bunlar icâzet almamış oldukları halde tabaka-i râbiada bulunan hocalara tefevvuk davasında olarak daima müzâkere ile meşgul idiler. Çünki ol vakit derse çıkacak olanlar evvel-i emirde bir müddet müzâkere ile meşgul olarak beyne't-talebe kesb-i şöhret ve marufiyet etmeğe mecbur idiler. Mechûlu'l-hâl bir hoca derse çıkacak olsa başına talebe toplanmaz idi."[255]

Vidinli Hoca'nın talebelerinden Hoca Şakir Efendi, halkasında bulunan talebelere hocasından tevarüs eden bir zihniyetle her daim şöyle buyururmuş:

> "Muallimin feyzi, müteallimin göstereceği icab ve iktizaya tabidir. Müteallim feraseti, çalışkanlığı, merakı hasebiyle muallimi öyle bir surette icbar etmeli ki üstad yatsı namazı için aldığı abdest ile sabah namazını da kılmalı. Yani bütün geceyi ders-i ferdanın hüsn-i tehiyyesi için uyanık geçirmeli." [256]

Bu cümleler Vidinli Hoca ile talebesi Hoca'nın ders talim ve takririnde ihtiyar ettiği yolu gösterir. Hoca Şakir Efendi'den Ruscuk'ta vazife yaptığı sırada ders halkasında bulunarak pek çok istifade eden Ahmed Midhat Efendi de cami derslerinin maarif noktasından ehemmiyetini bilmesine rağmen bizim görebildiğimiz eserlerinde bu hususa hiç temas etmemiştir. Cami derslerinde hocaların bilgisi kadar "lisanındaki talâkat ve beyanındaki halâvet" de önemlidir. Yani sadece dersi mükemmel bilmek, okutmak yetmez; aynı zamanda çok zeki ve malumatlı talebelerle meydan-ı mübâhesede de başa çıkmak lazımdır. Kendisi de camilerde hem ders okumuş hem de okutmuş olan Ahmet Cevdet

Muallim Naci'nin yakın dostu, kalem arkadaşı Şeyh Vasfi Efendi.

Paşa[257] *Tezâkir*'de maarifin bu cephesini aydınlatacak pek mühim bilgiler verir. Onun aktardıklarına göre; talebelerin bazıları ilim bakımından ilerleyince hocalar onların tedrîsine muktedir olamazlar, talebeler de istifade edecek başka hoca ararlar. Özellikle münazara şeklinde geçen derslerde "mechûlü'l-hâl" hocalar talebelerin "kıyam" etmesine sebep olur. "Ehl-i kıyâm"ın[258] meydanda görünmesi biraz da malumatı yetersiz hocalardan dolayıdır. Fatih Camii civarındaki ilim ve irfan âşıkı talebeler, burada derse çıkan hocaları sorularıyla canlarından bezdirip kaçırınca devreye Vidinli Hoca girer. Hoca'nın icâzet vermesi üzerine "ehl-i kıyam"ın bir kısmı derslerinden kalkıp Vidinli'yi Nişancı Camii'nde, bir kısmı da Birgivî Şâkir Efendi'yi Dülgerzâde Camii'nde derse çıkarırlar. Bunlar muhtelif derslerden kalkıp gelen hep davalı güruhtandır. Cevdet Paşa sabahları Şâkir Efendi'den mantık, ikindileri de Vidinli Hoca'dan *Mutavvel* okur. Vidinli Hoca'nın tekrar Fatih Camii'nde *Mutavvel* derslerine başlaması üzerine Cevdet Efendi de dâhil üç yüz civarında talebe toplanır. Hoca ile bahse girişenler çok olur. Fakat zamanla "ehl-i kıyâm"ın sesleri kesilir. Uzakta kalanların dersten istifadesi güçleşince medresenin bir odasında derse devam ederler. Cevdet Paşa'nın tavsîfine göre "gayet mütekebbir ve muta'azzım" bir zat olan Hoca'nın "insafı dahi pek ziyâde olup kibri hakkâniyetine hâil olmazmış." Hoca, bir gün derste bir bahiste ısrar eden Cevdet'i fena hâlde tekdir eder. Bu azardan ötürü Cevdet Efendi, birkaç ders ağzını açıp bahse girişmez. Birkaç gün sonra derse çıkan hoca, aralarında "muhtelefün fih" olan mevzuyu açarak pek güzel tafsîl eder ve "Hak Lofçalı'nın yedinde imiş" diyerek talebesinin bir kat daha derse devam-ı ikdamına vesile olur. Vidinli Hoca daha sonra aynı camide *Tehzîb* derslerine de çıkar. Talebelerin ekseri *Tasdîkât*'tan *Tasavvurât*'tan veya *Fenârî*'den kalkmış oldukları cihetle mantık ilmini lâyıkıyla okumuş olmadıklarından noksanlarını tamamlamak için muavini konumunda bulunan Şerîf Efendi'ye bunlara *Burhân-ı Gelenbevî*'yi okutmasını teklif edince Şerîf Efendi "Ben böyle anasının ipliğini pazarda satarak meydân-ı bahse çıkmış olan bir gürûh ile uğraşıp da şöhretimi kıramam" diyerek kabul etmeyince Nasûh Efendi bu dersi kabul ederek tatil günlerinde Fatih Camii'nde derse çıkar. Ehl-i kıyâm hemen Nasûh Efendi'nin etrafını alarak hocayı bî-zâr ederler. Beş on gün sonra "Biz de bu kadar ders okutabiliriz" diyerek dağılırlar. Hadise Vidinli Hoca'ya intikal edince hoca "ehl-i kıyâm"ı azarlar ve "Biz eğer izâ'a-i vakt edecek olsak kendi hocalarımızın dersinden kalkmaz idik" der. Bu cevap, bu asra kadarki tedrîs usûlünü hülasa edecek mahiyettedir. Nasûh Efendi'nin ayrılması üzerine Vidinli Hoca, *Burhân-ı Gelenbevî* okutmayı talebeleri arasında "emsaline fâik" olan Cevdet'e teklif eder. Cevdet Efendi, Hoca vasfıyla değil de "müzâkerecibaşı" sıfatıyla teklifi kabul eder ve Fatih Camii'nde *Burhân-ı Gelenbevî*'yi okutmaya başlar. 24 saatini bu derse hasrederek, muhtelif kitaplara müracaat ederek derse hazırlanır ve önce *Burhân*'ın sonra da "ehl-i kıyâmın" üstesinden gelir. Cevdet Paşa "Bi-hikmeti'llâhi teâlâ sonra İstanbul'da ulemâya o kadar inkiraz geldi ki ol vakit ehl-i kıyâmın beğenmediği hocalar allâme-i zamân oldular" der.[259]

Cami derslerinin bir diğer meşhur hocası da Kara Halil Efendi'dir. Daha sonra *Mecelle* Cemiyeti'nde de yer alacak olan Kara Halil, Fa-

tih Camii'nde *Vaz'iyye-i İslâm*'ı okutmaya başlayınca bütün "ehl-i kıyâm" başında toplanır. Pek şiddetli mübâhaseler cereyan eder. Meydan-ı mübâhasede en ileri at sürenlerden biri de Cevdet Efendi'dir. Cümlesine dayanan Kara Halil pek ziyade şöhret kazanır ve en itibarlı hocalar sırasına katılır. Bir müddet Fetvahâne'ye devam eden Halil Hoca, *Mecelle* Cemiyeti'nde de bulunur ve en sonunda da Şeyhülislâmlık makâmına nâil olur.

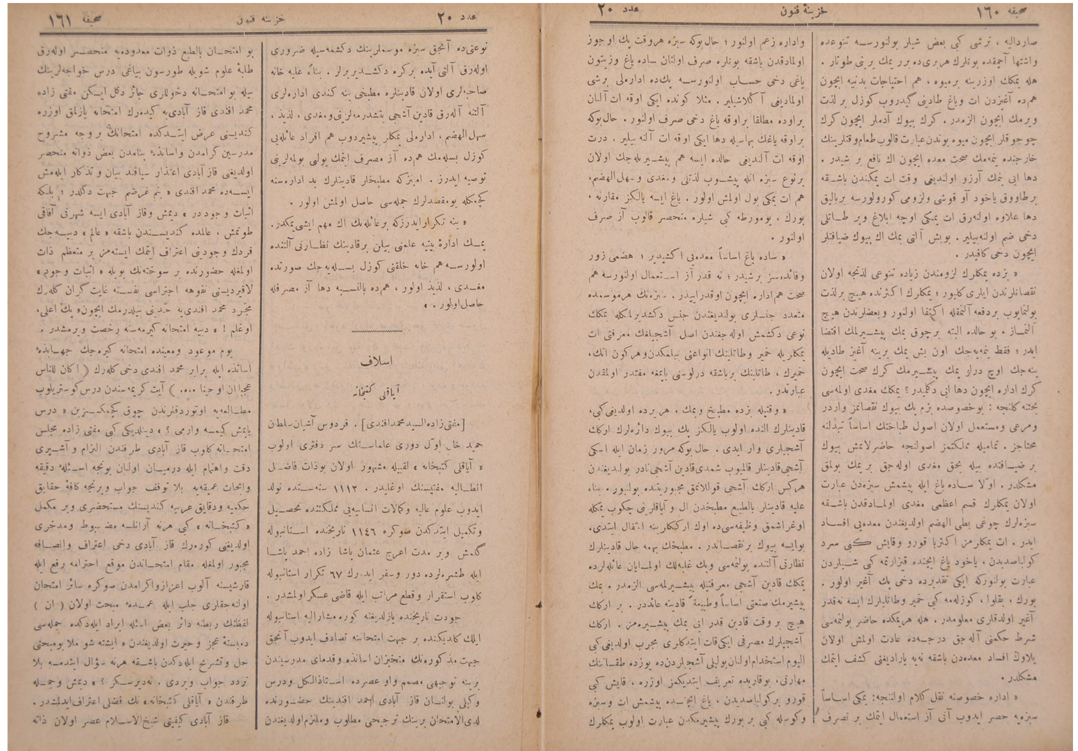
Meşhur hocalardan Giridli Hoca tarîk-i tedrise dâhil olmayan "katar" şeyhlerindendir. Selâtin camilerde özellikle Sultanahmet'te vaaz verir. Zaman zaman Fatih Camii'nde de ders okutur. Bir ara *Mutavvel* okuturken Cevdet Paşa da derslerini takip etmiştir.

Palabıyık Mehmed Efendi (1804) ile kardeşi Hoca Abdurrahîm Efendi (-1836) zamanlarının en meşhur âlimleri arasındadırlar. İlimde "nâkil" geleneğine mensup olan iki kardeş pek çok talebe yetiştiren ulemâdandır. Özellikle "Ayaklı Kütüphane" ismiyle maruf Palabıyık Efendi "Kitap yaparlar, yine anlamazlar" diyerek devrin müelliflerini hemen her dersinde tenkit eder.[260] Her iki hocanın da kerâmetlerine atıfta bulunulur.[261] Kâğıthâne civarındaki Karaağaç adlı yerde bulunan Bektaşî Dergâhı'nın post-nişîn vekili İbrahim Baba her gün Bektaşî kıyafetiyle Fatih Camii'nde Abdurrahim Efendi'nin ikindi derslerine gelir, namaz kılar ve ders okur. O devirde yeniçeri hadiselerinden ötürü Bektaşîlere karşı beslenen kin ve nefretin ve Bektaşilerin camilerde pek fazla görünmemesinden mütevellit babanın gelişi talebe tarafından acayip karşılanır. İbrahim Baba, Abdurrahim Efendi'nin dersinde "tekmîl-i nusah" edip mezun olur. Efendi'nin derslerine bundan başka bazı canlar da sarhoş olarak gelirlermiş. İçlerinden aşkınlık taşkınlık yapanları hazret ya kovar yahut terbiye edermiş. Camilere her sınıf insanın tahsile geldiğini şu fıkra da teyit eder. Meşhur hocalardan Birgivî Efendi'ye bir gün bir torlak gelir ve şöyle bir sual sorar:

> Hoca, sen 'Kara karıncanın taş üzerinde yürüdüğünü Allah teâlâ görür ve ayağın dokunuşunu işidir' demişsin. Hak teâlâ bunu kendi gözleriyle, kulağıyla mı görür, işidir; yoksa karıncanın gözüyle, kulağıyla mı görer, işidir?

İlm-i siyasette behresi fazla olan Hoca hiçbir şey demez, tenbih de etmez.[262]

Cami derslerinin en ilginç ve hakkında, İbnülemin merhumun sayesinde, en fazla bilgi sahibi olduğumuz hocalarından biri Trabzonlu Hoca Hüsnü Efendi'dir. Hüsnü Hoca'nın şahsında, müderrisler dışındaki ulemanın cami derslerini nasıl takrir ettiğini görebiliriz. Hoca'nın hususiyetlerini bilmek cami derslerinin nasıl yapıldığı hakkında malumatımızı daha ileriye taşır. Hoca Hüsnü Efendi, hayatını okumağa ve okutmağa vakfeden ahyâr-ı ümmettendir. Cami ve mekteplerde tedrîsat ile iştigalinden ve mütaaladan hali kalmadığından, daha doğrusu "kitap te'lif etmekten ise te'lif olunan kitapları anlamağa çalışmak" umdesini emsali diğer ulemâ gibi mühim bir düstur hâline getirdiğinden dolayı eser telif etmekten çekinmiş,[263] faziletiyle mütenâsip eserler vücuda getirmemiştir. İbnülemin; Şehzade Rüşdî Mektebi son sınıf talebesiyken Farsça imtihanında karşılaştığı Hüsnü Hoca'yı Mekteb-i Hukuk'a başlayınca[264] burada Farisî muallimi olarak bulur. Hoca ders esnasında

صحیفه ١٦١ خزینهٔ فنون عدد ٢٠

اسلاف

آیاقلی کتبخانه

خزینهٔ فنون عدد ٢٠ صحیفه ١٦٠

“Ayaklı Kütüphane” hakkında Faik Reşad Bey’in bir yazısı. Faik Reşad, *Eslaf* isimli eserini evvela tefrika olarak neşretmiştir.

belli etmeden talebeyle eğlenir, niçe nükteler savururmuş. Hâli ve kâli garip olan hoca ders esnasında gülenlere çok kızar, talebeden biri Farisî beytin veznini muhafaza ederek okuyamayınca yahut o beytin hangi bahirden olduğunu sorduğunda “Hani ya bunun efâilü tefâilü” dermiş. İbnülemin ve kardeşi Ahmed Tevfik’e mektep senelerinde bir meseleden darılan hoca ne vakit onları görse sıkılır, sokakta tesadüf etse başka sokağa saparmış. İki kardeş, latife ile karışık serzeniş-âmiz sözler söyleyerek hocayı büsbütün ürkütürlermiş. Senelerce devam eden bu vahşet, ülfete münkalip olur ve hoca evlerine gidip gelmeye başlar. Günün birinde *Buharî-i Şerîf* okutacağını, derste bulunmalarını söyler. Her sabah Beyazıt veya Şehzâde Camilerinde sabahları uzun süre ders okutur. Üç beş kişi dışında katılan olmaz. Caminin soğuğunu ve kayyımlar süpürürken kalkan tozu bahane ederek sıcak ve temiz bir hânede diğer talebelerin de hazır oldukları bir mecliste derslere devam fikrine Hoca, “*Hadîs-i Şerîf*, cami-i şerîfte okunur, talebe ve cemaat de orada dinler. Yuttuğunuz tozlar mahz-ı şifadır. İstiyen gelir, istemiyen gelmez” diyerek karşı çıkar. Emin Paşa’nın evlatları derse gitmeyecek olsalar, derhal eve gelir, kandırmağa çalışır, Beyoğlu’ndan nefis ekmek ve Kağıthâne Köyü’nden kaymak getirir. Dersi müdekkikâne ve gayet mufassal şerh ettiğinden (Muhtelif şerhleri teneke borular içinde gezdirirmiş) her derste ancak üç dört hadis-i şerîf okutabilir. Senelerce devam eden bu derslere iştirak edenler maddeten ve manen istifade ederler. Hoca, bir aralık Beyazıt’ta *Tefsîr-i Keşşaf* da okutmaya başlar. Kendisi en müşkül ibareleri büyük bir hız ve vukûfiyetle okur, talebenin de aynı şekilde *Keşşâf*’ı keşfetmesini ister. Nihayet “Sizler, bu işin henüz ehli değilsiniz” diyerek dersten sarf-ı nazar eder. İbnülemin ve arkadaşları, Hoca Hüsnü’den, Feyz-i Hindî’nin

Ya ezeli'z-zuhûr yâ ebediyyü'l-hakk?
Nûrun fevka'n-nazar hüsnün fevka's-senâ'

beytiyle başlayan kasîdesini de tedkik ve tahkik ederek okurlar.

Hoca Hüsnü Efendi, derslerde kendisine dinî meselelerin hangi bahsinden sual edilse cevap verir, ama itiraza ve ondan tevellüt eden münazara ve münakaşaya kıyam olunursa çok kızarmış. İbnülemin'in latife ile karışık, kardeşinin ise ciddi olarak serdettiği mülâhazalar ve bu mülâhazaların tevlîd ettiği münazaralar üzerine İbnülemin'e "Sen zaten fırka-i Mu'teziledensin", kardeşi Ahmed Tevfik'e de "Sen de Rafizî'sin" diyerek hiddetlenirmiş.

Talebeler bir meseleyi halletmek için kütüphaneleri dolaşmağa, kitapları karıştırmağa vakit bulamadıkça yahut üşendikçe, hocanın tabiriyle o meseleyi "şukkaya" yazarlar, ilme hizmet etmek şiâr-ı mahsûsu olan Hüsnü Efendi de o mesele hafızasında yoksa kütüphaneleri devreder ve meseleyi halledermiş.

Hoca derslerde sırası geldikçe latif ve zarif nüktelerden, aşüfte-dil olduğu mazmunlar sarf etmekten geri durmazmış. Derslerine muntazaman devam eden hoca efendi bir aralık kaybolur. Zamanın büyük paşalarından birinin kızının bir çerkesle birlikte Bandırma'ya kaçtığı, o paşa ile hukukları eski olan hocanın da kızı ikna etmek için peşlerinden gittiği şayi olur. Beş on gün sonra Hüsnü Efendi zuhur edip de derslere tekrar başladıklarında İbnülemin hocanın gaybûbeti, kızın kaçışıyla alakalı tanzim ettiği bir manzûmeyi[265] rahlenin üzerine bırakır. "Şukka-i ilmiye" zanneden hoca "şakk-ı şefe" etmeyip cebine sokar. Bir sonraki ders gazubâne şu beyti okur:

Gitmeden taşraya gitti dediler
Müfterîler yine bir b..k yediler

Sırf latîfeden ibaret olan bir sözü ciddiye alarak birkaç gün İbnülemin'e muğber olur.[266]

Nakşî olan Hoca Hüsnü Efendi'nin dersine devam edenler arasında Halil Edib, Yenişehirli Hüseyin Hâşim Bey'in yanında son devrin mühim müelliflerinden Hüseyin Vassaf ile Mehmed Şerafeddin Yaltkaya da vardır. Yaltkaya, İsmail Saib Efendi'den de "koltuk dersleri"ni okumuştur.[267] Kendisi de daha sonra, 1923'ten medreselerin ilgâsına kadar, camilerde ders okutmuştur.[268]

Cami derslerinin bir kısım hocaları daha sonra mekteplerde de vazife almışlardır. Özellikle mekteplerdeki Arapça, Farsça ve dinî ilimleri tedris eden hocalar, medreselerden buralara nakledilmişlerdir. Mekteb-i Hukuk'un fıkıh hocalarından Ali Haydar Efendi mekteplerde vazife yapan örnek olarak verilebilir. Fatih Camii'nde Rusçuklu Hoca Mustafa Efendi'nin dersinden istifade eden Kastamonulu Ali Haydar Efendi, hocanın vefatı sonrası ders şeriklerinden meşhur Hafız Şakir Efendi'nin yanında devrin meşhur hocalarından Tikveşli Yusuf Efendi'nin derslerine devam eder. Gene aynı şekilde Şeyh Galib'den "Usûl-i Fıkıh", Maarif Nezareti Teftiş ve Muayene azasından Hoca Şakir Efendi'den coğrafya, heyet, cebir, hendese, müsellesat ve Tabib Miralay Ahmed Bey'den *Mevâlid*, hikmet-ı tâbiiye, kimya ve nazarî teşrih okur. Mekteb-i Hukuk talebesine talim ettirdiği *Usûl-ı Fıkıh*

dersleri II. Meşrûtiyet'i müteakip talebelerinden Hacı Âdil Bey tarafından bastırılmıştır. Aynı zamanda şâir de olan Hoca; Meclîs-i Maarif reisi iken Çemberlitaş hamamında meclisin başkâtibi bulunan Halil Edib Bey'le karşılaşınca "bir beyit tulû etti, okuyayım, dinle" diyerek kendine mahsus bir âhenkle şu beyti okur:

> "O kızıl kanı ki dil besledi dîdem dökdü
> Allah Allah kazanan kim idi kim etti telef."[269]

Cami derslerinin bir başka hocası da Hoca Şevket Efendi'dir. Yeni Osmanlılar Hareketi içerisinde yer alan ulemâdan Bereketzâde İsmail Hakkı, hocasının ders takriri hakkında bize oldukça müfit bilgiler vermektedir. Bereketzâde, henüz mektepte "ta'lim" okurken fazilet ve kemâlini işittiği Hoca Şevket'in Molla Câmî'nin "Kâfiye Şerhi"ni Fatih Camii'nde okutmaya başlamasıyla bu derslere devama başlar. Bereketzâde, daha çok, hocanın tatil vakitlerinde verdiği koltuk derslerine iştirak etmiştir. Hocanın ders verme usûlü şöyledir: Derse geç gelip geç bırakır. Önce metin okutur, sonra derse geçer, daha sonra takip ettiği haşiyeyi harfi harfine anlatmaya başlar. Bu takrir sırasında muhaşşî ve şârihlerin konuyla ilgili mütalaalarını ve kendisinin itirazlarını aktarır. Konuyu tafsilâtı ve muhâkemâtıyla birlikte tahlil eder, saatlerce kılı kırk yararcasına tetkik eder. Takrir esnasında konuyla bağlantılı nice bilgi ve kaidelerden zevk ve şevk ile bahseyler. Anlatımı gayet akıcıdır. Takip edenler kendi idraki seviyesinde istifade eder. Medrese derslerindeki geleneğe uygun olarak muallimîn ile müteallimîn arasında da sual ve cevaplar vuku bulur.[270]

Hoca Şevket çok genç yaşta vefât etmesine rağmen (1291 muharreminde 38 yaşında vefat etmiştir.) asrın pek çok meşhur şahsını "ulûm-ı ta'lî ve tedrîs" ile ihyâ etmiştir. Hayatını ilme ve ders vermeye hasretmiş olduğundan ilmi nispetinde eser yazmaya vakit bulamamıştır. Cami ve medreselerdeki ders kitaplarının pek çoğuna dakik ve derin mütalaalar ihtiva eden notlar yazmıştır. Kenarlarına şerh ve haşiyeler düştüğü eserlerin ekserisi defalarca tab' edilerek talebelerin ellerinde dolaştığını Bereketzâde haber veriyor. Hoca; Beyazıt, Süleymaniye, Fatih camileriyle civardaki cami ve mescitlerde uzun süre ders okutmuştur.[271]

Bereketzâde'nin hatıralarından öğrendiğimiz diğer hocalar da Fatih Camii'nde tefsir, hadis ve Arap edebiyatı okutan Ahmed Şetvân Efendi ile Şeyh Temimî'dir. Ahmed Hoca dersi gayet fasih, kelime ve telaffuz hatasından uzak bir şekilde anlatır. Sözlerini kuvvetlendirmek ve kelimelerin manasını izah sadedinde muhtelif ediplerin beyitlerinden örnekler getirir, meşhur âlimlerin konuyla ilgili sözleriyle delillendirir. Hoca Temîmî de Arap Edebiyatı'nı bu lisanla anlatır, ders esnasında münasebet düşürüp hoş fıkralar ve menkıbeler söyler.[272]

Hoca Şevket Efendi'nin talebelerinden Mevlevî şeyhlerinden Selanikli Mehmed Esad Efendi de camilerde -bir yandan da tekkedeki odasında- uzun süre *Mesnevî, Hafız Divanı, Bostan, Pend-i Attâr, Kasîde-i Sülûkiye-i Hakânî, Rubâiyat, Levâyih-i Câmî, Kasîde-i Tâiye, Kasîde-i Hamriye, Zevra Havra, Füsûsu'l-Hikem, Menâkıb-ı Sipehsalar, Gülşen-i Râz* tedris ettirmiştir.[273] Halidî şeyhlerinden Mehmed Efendi'nin

Mâruf ulemamızdan Bereketzâde İsmail Hakkı Bey. Şair, hukukçu, ilim adamı, ihtilâlci... Hakkı Bey'in daha pek çok vasfı var.

oğlu Mehmed Esad da Fatih Camii'nde bir süre *Hafız Divanı* ile Molla Câmî'nin *Lüccetü'l-Esrâr*'ını okutmuştur.[274]

Cami dersleri bir ara Yeni Osmanlılar efkârını neşretmek için vasıta olarak kullanılmıştır. Özellikle yeni edebiyatın edebî eserlere akseden mevzularının cami derslerinde bazı hocalar tarafından mevzubahis edildiğini, hükûmete ait icraatın bir kısım ulemâ tarafından cami derslerinde tenkit edildiği de vâkıadır. Dersiamlar vaazları, bazı hocalar da takrir ettikleri dersleri vesile ittihaz ederek özellikle tefsir ve hadis derslerini devrin idaresine imalı bir sûrette anlatmışlardır.[275] Bu "serbest fikirli" ulemâ arasında idarenin en ziyade üzerine dikkatini topladığı zat, Sarıyerli Sâdık Efendi'dir. Sâdık Efendi'nin şahsiyeti, dersleri ve talebeleriyle birlikte iştirak ettiği siyasî faaliyetleri iç ve dış basında hayli alaka toplamıştır. Avrupa basını ile *Hürriyet* gazetesi etrafında toplanan Yeni Osmanlılar mevcut hükûmetin (Âlî Paşa'nın şahsında Bâbıâlî ve saray) tenkidi için Sâdık Efendi davasını vesile ittihaz etmişlerdir. Beyazıt'taki Kaptan Paşa Camii'nde Tefsir okutan Sâdık Efendi'ye devrin şeyhülislâmı Hasan Efendi tarafından derslerinde kendisine ve vükelâya dair imalı mevzulara girmemesi haberi yollanmış, o da *Mızraklı İlmihâl* okutmağa başlamıştır. Ancak derslerinde îmâlı sözleri gene terk etmemiştir. Buradaki dersleri hem halk arasında hem de devlet ricali üzerinde nüfuz sahibi olması üzerine hükûmet takibi sıklaştırmış, derslerini sarıklı kimseler gelip tahrir etmişlerdir. 1869 Ramazan'ındaki derslerinde siyasî yorumlarını iyice arttırması üzerine zaten daha evvel gerçekleşen Veli Efendi Çayırı'ndaki içtima'[276] yüzünden endişeleri iyice artmış olan hükûmet harekete geçer. Sâdık Efendi'nin talebelerinden Râşid Efendi de Ayasofya Camii'nde hünkâr mahfili altında ders okuturken Ali Suavî'nin vaazlarını hatırlatacak fikirler ileri sürmesiyle Mâliye Nâzırı Şirvânîzâde Rüşdü Paşa tarafından tahkir edilerek Zabtiye Müşiri Hüsnü Paşa'ya

Mahmud Esad Efendi.

gönderilir. Bir diğer talebesi Mesnevîhan Mehmed Ali Efendi de Bâyezıd Camii'nde ders okuturken doğrudan doğruya Zabtiye Müşiri tarafından dersten kaldırılarak tevkîf edilir. Bu hocaların hücrelerinde taharrî olunmuş kitap, risale ve evrak bulunur. Sadık Efendi'nin adamlarına ait Şirket-i Muvahhidîn'in şirket adı altında siyasî bir cemiyet olduğu anlaşılır. Bu risâlelerde İstanbul "Dârü'l-harb" olarak gösterilir. Bu üç hoca derhal kalebend olarak Akka'ya sürülürler.[277] Yeni Osmanlılar olarak bilinen zevat (Mustafa Fâzıl Paşa, Ziya ve Nâmık Kemâl Beyler, Ali Suavi, Menâpirzâde Nuri, Mehmet Ayetullah, Kayazâde Reşad) matbuat yoluyla hükûmete muhalefet ederken, bunlar da medrese ve camilerde aynı fiili sürdürmüşlerdir.

Edebî, fikrî, siyasî şahsiyeti dolayısıyla camilerde vaaz veren, ders okutanların iştihar edenlerinden biri de Ali Suavî'dir.[278] Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin ulemâ içerisindeki mümessillerinden olan Ali Suavi Şehzâdebaşı Camii'nde yaşı daha 30'u bulmamışken Ramazan-ı Şerîf'te vaaza çıkar. "Hakâyık-ı İslâmiye'yi anlatıyor" diye ricalden, kibardan, esnaftan, halktan birçok zevat vaazında hazır bulunur. Genç Suavî'nin vaazlarında ateşîn bir şekilde "müsavat, hürriyet, meşveret" vs. gibi kavramlara özel vurgu yaptığı belirtilir. Suavî sadece vaaz değil bir ara devrin ekabirinin de katıldığı dersler okutmuştur. İbnülemin'e babası Mehmed Emin Paşa merhum, "Suâvî bir aralık Şehzade Camii'nde mutesavvıfâne bir kasîde-i Arabiye okutdı. Dinledik, beyendik…" demiştir.[279]

Bu asrın siyasî hüviyeti ön plânda olan meşhur hocalarından bir diğeri de Cemâleddin Efganî'dir. Sultan Abdülaziz devrinde İstanbul'a gelen Efganî[280] Dârü'l-fünûn ile Fatih Camii'nde bir ara ilmî müsâhabelerde bulunmuştur. Efgânî'nin bir gün Fatih Camii'nde rical-i devlet, ulemâ ve kalabalık bir cemaat huzurunda *Mesnevî* takrîr ederken Mevlanâ'nın bazı mısralarını,

> "Hakikât ilmi sûfînin ilmi içinde kaybolur. Halkın inandığı söz şudur: Sûfînin ilmi, kadîm olan Cenâb-ı Hak'dan zuhûr etmiştir. Ey Selîm! Bu böyle anlaşılır."

şeklinde tercüme etmesi üzerine cemaat içerisinde bulunan sudûrdan Hoca Yûnus Vehbî Efendi, bu değerlendirmeleri Şeyhülislâm Akşehirli Hasan Fehmi Efendi vâsıtasıyla Sultan Abdülaziz'e arz ederek onun Mısır'a nefyedilmesini sağlar. Efgânî, daha sonra Sultan II. Abdülhamid devrinde Münif Paşa'nın tavassutuyla İstanbul'a döner ve Meclîs-i Maarif azalığına tayin olunur. Bir müddet sonra da padişahın kendisine ihsan ettiği Nişantaşı'ndaki konağında Jön Türklerle mesailerde bulunur. Her cuma ve pazar ziyaretçileri kabul ederek ilmî sohbetler yapar. Mehmet Emin Yurdakul'un milliyetçiliği ve *Türkçe Şiirler* isimli eseri biraz da uzun süre sohbetinde bulunduğu Efganî'den yadigârdır.[281]

Mektepleşmenin iyice hız kazandığı Sultan II. Abdülhamid devrinde[282] medrese hocalarının büyük bir kısmını artık mekteplerde de görürüz. Onun zamanında "mekteplerin medreseleşmesi" meselenin arkasında biraz da bu vardır.[283] Burada şunu da hatırlatabiliriz, 1915'te Darülfünûn'da İttihatçıların Ziya Gökalp vasıtasıyla gerçekleştirdikleri değişiklikler maarif tarihimizde çok derin bir kırılmayı da beraberinde getirmiştir. 1915 senesine kadar medrese-mektep münasebeti bir şekilde devam etmiş, daha sonraki aşamada ise muhabbet muhasımlığa yerini bırakmıştır. Cami derslerinin en ilginç ve hakkında, İbnülemin merhumun sayesinde, en fazla bilgi sahibi olduğumuz hocalarından biri Trabzonlu Hoca Hüsnü Efendi'dir.

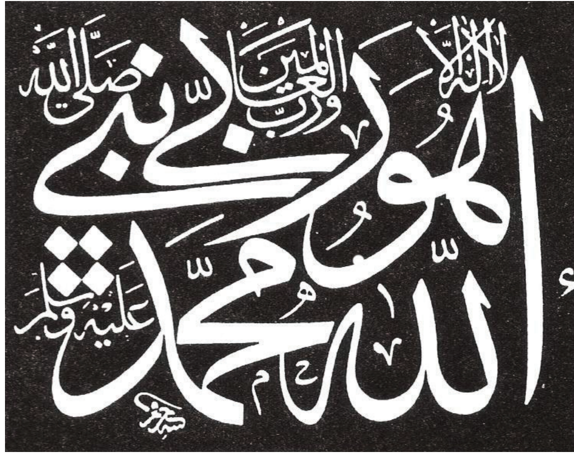
Hocalar ve dersler hakkındaki bu umumi bilgilerden sonra; cami derslerinin şahıslara ve devrin edebî havasına katkısının hangi hususlarda olduğunu daha müşahhas örneklerle izah edebiliriz. Her şeyden evvel, Türk dili ve edebiyatıyla pek çok ortak noktası bulunan Farsça ve Arapça'ya vukûfiyet, ibâre okumada ve yazmada kolaylık cami derslerinin ilk olarak zikredilmesi gereken neticelerindendir. Özellikle mekteplerde okuyup da camilere devam edenler, Arapça ve Farsça'yla ilgili derslerde büyük bir muvaffakiyet sergilemişlerdir. Ayrıca millî terbiyeye ait eserlerin henüz tahsil devresinde okunması, dimağlara serpilmesi daha sonraki kalem mahsullerinde ifadesini bir şekilde bulmuştur. Gene aynı şekilde yolu cami derslerinden geçenler eski - yeni mücadelesinde ifrat ve tefrite düşmemişler. En azından Arap ve Fars edebiyatlarının Türk irfanı - edebiyatı için neye tekâbül ettiğini bildikleri için aleyhinde kıyam etmemişlerdir. Cami derslerine bir süre de olsa devam eden yenileşme devri Türk edebiyatçılarının eski-yeni edebiyat tartışmalarında, lisan bahislerinde daha itidalli bir tavır sahibi oldukları görülür Cevdet Paşa, Mehmed Said Paşa, Hoca Tahsin, Muallim Nâci, Ali Kemâl, İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, Mehmet Âkif Ersoy gibi şair ve yazarları bu manada zikredebiliriz. Bunun yanında resmî dairelerde, Kalemlerde, uzun bir "çerağlık" devresi geçiren memur adayları da bilinmesi gereken ilimleri cami derslerine devam ederek ikmal etmişlerdir.

Bu asrın ilim, edebiyat ve siyaset sahasında önde gelen şahsiyetlerinin hâl tercemelerine bakıldığı vakit camilerde okudukları derslerin

ve bu dersleri ta'lim veya takrîr eden hocaların onların şahsiyetlerinin teşekküllünde mühim bir basamak olduğu görülür. O devirde sadece ilmiyede değil, memuriyet hayatında da muvaffakiyet göstermenin temelinde bilginin olduğunu görebiliriz. Kalemlerde çalışanlarlar ile bazı erbâb-ı mûsikî; sabahları, tatil günleri veya ikindi vakitlerinde malumatlarını arttırmak için camilerde okutulan derslere devam etmişlerdir. Âlî, Yusuf Kâmil, Midhat, Safvet, Ankaralı Sadrazam Mehmed Said Paşalar gibi pek çok devlet ricali resmî vazifelerinden arta kalan zamanlarda, özellikle sabah namazlarından sonra günün bu en bereketli, zihnin en açık olduğu vakitleri camilerdeki ders halkalarına dâhil olarak değerlendirmişler, kıymetlendirmişlerdir.

Diyebiliriz ki; bu asrın ricâlinden büyük bir kısmının yetişmesinde cami derslerinin rolü vardır. Mesela sadrazamlardan Âli Paşa gençliğinde Bebek'teki evlerinden yürüyerek gelip Beyazıd Camii'nde Arapça sarf ve nahiv okumuştur.[284] Safvet Paşa da Divan-ı Hümayun Kalemi'nde iken yaz kış demeden uyku ve rahatı terk ile sabaha doğru Haydar'daki baba evinden fenerle sokağa fırlayıp Beyazıd Camii'ndeki derslere devam ile ilim tahsil edermiş.[285] Küçük yaşta hafız olan Midhat Paşa Divan-ı Hümayun Kalemi'ne devam ettiği esnada bir taraftan yazı çalışması yaparken bir taraftan da cami derslerine devam etmiştir. Paşa, Divan kalemine devam etmekle beraber Fatih Camii'nde Toyranlı Mehmed, Zağralı Şerif ve Şeyh Mehmed Efendilerden nahiv, mantık, meânî, fıkıh, hikmet ve Arapça tahsil etmiştir.[286] "Asfiyâ-yı kirâm"dan Hoca Hüsâmeddin Efendi'nin *Mesnevî* derslerini bir süre takip etmiş, Kethüdâzâde Ârif Efendi ile Murad Molla şeyhi Hafız Mehmed Murad Efendi'den Farsça okumuş, Acem edebiyatına merak salan arkadaşlarıyla birlikte Mahmud Paşa Camii'nde Mirza Safa'dan da Örfî'nin kasîdelerini okumuştur. Mirza, Hicaz'dayken talebelerini taltif maksadıyla gönderdiği manzûmede onun da ismini yazmıştır.[287] Ulemâ menşe'li sadrazamlardan Şirvânîzâde Rüşdü Paşa, Vidinli Mustafa Efendi'nin dersine devam ile icazetnâme almış ve Bayezıd Camii'nde bir süre ders okutmuştur.[288] Hicri 1283 senesinde vefat eden ve "meczûb-i İlâhi" olarak tavsif edilen meşhur Düğümlü Baba merhumun terceme-i hâl ve menakîbini havi olarak ayandan Vecihî Paşazâde Kemâl Paşa'nın *Kemâlnâme-i Düğümlü Baba* namıyla yazdığı manzum eserde naklettiğine göre Rüşdi Paşa, İstanbul'da henüz ders okutmakta iken bir gün Düğümlü Baba "Vecihi Paşa ile refakatin çok olur, ülfetin var mı, onunla hiç konuşdun mu?" der. Bu sözden maksadı ne olduğu anlaşılamaz. Aradan hayli zaman geçtikten sonra Vecihi Paşa, Hicaz valisi iken Taif'te vefat eder. Daha sonra Rüşdi Paşa da Taif'de irtihal ederek Vecihi Paşa'nın yanına defnolunur, refakatin mânası anlaşılır.[289] *Gazeteci Lisânı* isimli tedkîkiyle Türk edebiyatının en çetrefilli meselesini etraflı bir şekilde ele alan Ankaralı Mehmed Said Paşa da cami derslerinden azamî derecede istifade edenlerdendir. [290] Kalem'den yetiştiği için eski usûl yazı tarzlarını çok iyi bilen Said Paşa, hiç kimsenin kolay kolay girmeye cesaret edemediği bir mevzuyu hakîmâne mütalaa etmiştir. Paşa'nın hâl tercemesinde tahsil hayatının bu devresi şöyle ifade edilir:

> "Erzurum'da İbrahim Paşa camii medresesinde dört ve İstanbul'da Ayasofya camiinde yedi sene Arebî sarf, nahv, mantık, meani ve fıkıh ve hususi muallimlerden Farisi, hisab, coğrafya, tarih ve müahharen hukuk, ekonomi politik ve Fransızca tahsil eyledi.

Mustafa Rakım Efendi'nin celi sülüs hattı.

Kırım muharebesi esnasında Anadolu ordusu müsteşarı iken maiyetinde bulunduğu ayandan Bursalı Rıza Efendi merhumun teşvikîle -yirmi altı yaşından sonra- İstanbul'da Fransızca tahsiline başladığını bana söyledi.

Evaili halinde sabahları -entari ve hırka ile- Ayasofya camiine derse gitdiği ve bir tarafdan da fransızca öğrenmeğe çalışdığı sıralarda bir sabah camide ders dinlerken koynunda bulunan Fransızca elifba risalesi düşmesiyle yanında oturan ders şeriklerinden biri alub bakdıkdan sonra yavaşça 'aman, koynuna sok. Arkadaşlar görürlerse alimallah camiin ortasında yumrukla canına okurlar' demesi üzerine ürküb bir takrible savuşduğunu, kendinden işitdiğini sadrı esbak Tevfik Paşa nakl eyledi."[291]

Cami derslerini takip edenlerin üslûbuna, hayata bakış açısına şark kültürünün hâkim olduğu görülür. Kaynakları, düşünme şekli hep bu cümledendir. Klâsik üslûbun son temsilcileri arasında yer alan Ali Kemâl de cami derslerinden feyz alanlardandır. Balkabanı'nda ticaretle meşgul olan babası Ali'yi yanına alıp ticaretle meşgul olmasını ister. Ali Kemâl, cami derslerine devam ettiği bu süreçte talihini değiştirecek şahıs ve hadiseyle karşılaşır. Kendisi hatıralarında bu süreci şöyle anlatır:

"Sabahları seherden evvel kalkardık, babamla beraber Süleymaniye Camii'ne giderdik. Orada sabah namazını kılardık, namazdan sonra ders dinlerdik. Bu derslerin bir kısmı izhar, kâfiye şerhi, azi ve merah idi, hiç anlaşılmazdı. Fakat bir kısmı da Tuhfe-i Vehbî, Gülistan, Baharistan idi, yavaş yavaş hoşuma gitmeğe başladı.

Hele o asude hayat içinde öyle alessabah dinlerken hocanın sözleri zihnime suhuletle girerdi, hafızama yerleşirdi.

Bir gün böylece camiden çıktık, eve dönerken komşumuz Başmâbeyinci İzzet Bey'e rast geldik. Kapının önüne çıkmış duruyordu, geleni ve geçeni seyrediyordu. Bizi durdurdu, cami derslerine dair bazı suallerden sonra beni Tuhfe-i Vehbî'den, Gülistan'dan imtihan etti. Öteden beri haylazlığımı, mektepten kovulduğumu işittiği için mahfuzatıma mütehayyir oldu:

-'Hacı Efendi, öyle söyledikleri gibi değil. Oğlun pek zeki. Baksana, bu yaşta bile Tuhfe'yi, Gülistan'ı ne güzel hıfz etmiş. Günahtır. Bu çocuğu mektebe gönder, Mekteb-i Mülkiye'ye yazdır.'

dedi. Bu sözler pederimin hoşuna gitti, amma işine gelmedi, çünkü beni ticarete alıştırmak, mağazada alıkoymak istiyordu. Lâkin İzzet Bey'in o ihtarı annemi heyecana düşürdü. Hademe-i hümayun zabitlerinden bir dayım vardı. Hafız Behram Ağa'nın kâtib-i hususîsi idi. Ara sıra bize gelirdi. Bir gün bu macerayı dinledi. Annemin ısrarıyla beni aldı, Behram Ağa'dan bir tavsiye ile Mekteb-i Mülkiye'ye götürdü, kayt ettirdi.[292]

Meşhur şâir ve mûsikî-şinas İsmail Fennî Efendi de Midhat Paşa'nın Tırnavi'de açtığı Mekteb-i Rüşdiye'den mezun olduktan sonra cami ve medrese derslerine bir müddet devam etmiştir. Bu asrın şairlerinden İbrahim Râşid Efendi cami derslerine devam ettiği esnada;

"Usûl-i şi'ri tahsîl eyledik üstaddan Râşid
Ne seyri bâği Şirazü ne gülgeşti Hucend etdik."

beytinde söylediği vechile Antepli şair Hoca Aynî Efendi'den şiir kavaidini öğrenmiştir.[293] Türk lisanı üzerine çalışmalarıyla tanınan Samih Rifat da Müderris Şâkir Efendi ile onun talebesi Denizlili Şâkir Efendi'den Arapça; *Târih-i Haydarî* sahibi Hacızâde Ali Rıza Efendi'den de Farsça ve mantık okur.[294] Muallim Naci ve Yenişehirli Avni ile Üsküdarlı Hakkı gibi eski şiirin son büyük temsilcileriyle temasında ve şiire merak salmasında bu sıralarda okuduğu Acem divanlarının tesiri hayli fazladır.[295] Samih Rifat'in ilk çocuğu Hatif'e verdiği isimde de Fars edebiyatına-kültürüne duyduğu derin alakanın tesiri hayli fazladır.[296]

Yazık ki yeni bir edebiyat ve lisanın oluşumunda mühim bir mevkii hâiz olan bu zatlar daha sonra kaleme aldıkları eserlerinde bu derslerin muhtevası ve neyi ne kadar okuduklarına dair mufassal malumat vermemişlerdir.

Cami dersleri, mekteplerin açılıp yaygınlaşmasıyla nisbeten rağbetten düşmüştür. Asrın son çeyreğinde doğanların hâl tercemelerine bakıldığı vakit bu görülür. Mekteplerden yetişen ve ilimde daha çok batılı usulleri öne çıkartan nesil camileri ve cami derslerini daha ayrı görmüşlerdir. Pratik ve faydacı bir zaviyeden ele aldıkları eğitim meselesinde cami derslerini de gündemlerine almamışlardır. Bunun yanında Arapça ve Farsça tahsil edilen hususî mekteplerin açılması da medresenin alanını daraltmış, bu da cami derslerine tesir etmiştir. Bu daralmada, cami derslerine katılmayan son devrin bazı mühim şahsiyetlerinin maarife dair fikirleri ve ıslahatlarının da dahli vardır. Mesela; son devrin tesir sahası en geniş fikir ve edebiyat adamlarından Nâmık Kemâl'in maarife dair fikirlerinde, cemiyeti ıslah için vasıta addettiği hususlar içerisinde camilerin olmadığını da burada belirtelim. Arap, Fars ve Klâsik Türk Edebiyatı'na vâkıf olan Nâmık Kemâl, toplumu eğitmek için tiyatro, edebî eser, matbuat, sıbyan mektepleri, rüşdiye ve yüksek okulları sayarken "eski"yi hatırlatan her şey gibi cami derslerini de gündemine almaz. Diğer bir deyişle maarif telâkkisinde camilere yer yoktur. Aynı şekilde yeniyi temsil eden kimselerin maarif hakkındaki planlarında cami derslerine yer yoktur. Hususen bu asırdaki maarif politikalarında cami derslerinin plânlı bir şekilde ele alınmaması bu derslerin yeni devrede devre dışı bırakıldığını da gösterir. Maarife dair fikirlerle yetişen sonraki nesil için hatırlanmaması da bu manada gayet doğaldır.

Cami derslerinin edebiyat ve maarif noktasından en mühim hususiyeti Türk, Arap, Fars dilleri ve edebiyatlarına ait müşterek düşünce ve sanatları yansıtan eserlerin buralarda ehil hocalar vasıtasıyla mütalaa edilmesidir. Camiler; talim olunan dersler münasebetiyle, diğer bir deyişle Türk, Arap ve Fars edebiyatının hususiyetli metinlerinin mütalaa edilmesinden ötürü tabii birer ilim - edebiyat mahfilidir. Buralarda görülen dersler bir taraftan devam edenlerin edebî – fikrî şahsiyetlerinin inkişafını sağlarken bir taraftan da Türk irfanını inşâ ve idâme ettirmiştir. İslâm dünyasında müşterek sanat, edebiyat ve kültürün teşekkülünde bu derslerin ehemmiyetli bir mevkii vardır. Birbiriyle pek çok bakımdan münasebeti bulunan lisanlarda okunan eserlerin ortak özelliği "Ehl-i Sünnet" çizgisinde olmasıdır. Bunun yanında okutulan eserlerin muhtevası tasavvufun, dolayısıyla tekkelerin, Türkler arasında yaygınlığını da izah edecek mahiyettedir.

Bu asrı idrak eden ilim ve sanat erbâbının pek çocuğunun hâl tercemesi bize onların ilmî, fikrî, edebî şahsiyetlerini kazanmalarında cami derslerinin ne kadar mühim bir basamak olduğunu gösterir. Bu derslere bir şekilde devam edenler eski-yeni edebiyat ve lisan tartışmalarında daha mutedil bir tavır sergilemişler; eski kültür ve edebiyatla bağlarını belirli bir seviyede tutmuşlardır. Eserlerindeki üslûp, muhteva ve tarz-ı tahkiye de okunan - mütalaa edilen kitaplardan izler taşımaktadır. Cami derslerinin medrese, mektep, tekke ve zaviyelere alternatif bir eğitim tarzı olduğunu da rahatlıkla söyleyebiliriz. Daha serbest ve hususî mahiyetteki "cami dersleri" umumun, yani bütün halkın istifade edeceği dersleri ihtiva etmektedir. Bununla beraber bu dersler, ulemânın belirli konularda ihtisaslaşma vasıtasıdır. Türkçe, Arapça ve Farsça eserlerin merkezde olduğu dersler Osmanlı'nın istediği insan tipine de vücut vermiştir. Türk, Arap ve Fars lisanlarında okunan eserler devrin şuarasının "sahih şiir"le bağını tesis eden mühim bir vasıta hükmündedir.

XIX. asırda cemiyetin yöneldiği istikametten en çok etkilenen muhitlerden bir de camiler olmuştur. Cemiyetin eğitiminde, sanat telâkkisinde asırlarca merkezî rolü bulunan camiler, medreselerle birlikte, yeni devre uygun insan tiplerinin yetişmesinde mekteplere biçilen rolden dolayı maarif ve kültür hayatından tecrit edilmeye başlanmıştır. Bunun ilk işaretlerini Sultan II. Mahmud'dan itibaren imamların yetkilerinin tırpanlanması sırasında görürüz. Bu durum mekteplerin vücut bulduğu, medreselerin arkaik hâle getirilmeye çalışıldığı bir zamanda medrese zihniyetinin menbaı kabul edilen cami derslerinin de işlevsiz hâle gelmesine yol açmıştır. Medreselerin ilgâsıyla birlikte cami dersleri de kültür hayatımızdan çekilmiş, mazinin acı tatlı hatıraları arasındaki yerini almıştır. Daha sonraları, zaman zaman farklı kimseler tarafından bu anane yaşatılmak istense dahi, talim - terbiye metotlarının değişmesi ve maarif sisteminde yer almamasından dolayı katılım muayyen bir çerçevede kalmış ve tesir sahası istenilen seviyeye ulaşamamıştır.

b. Tekkeler

"İhtiyâr-ı ârifün bir hırkadur bir kûşedür
Ben de zülfün gibi anı ihtiyâr itsem gerek"

İbni Kemâl

"Himmet-i merdân ile âsân olur her müşkil iş"

Bâkî

Tarih boyunca dil, edebiyat, mûsikî, tezhip, hat gibi Türk sanatlarının gelişmesinde tekkeler çok önemli fonksiyonları yerine getirmiştir. Dergâhlar sadece ilmî, dinî, edebî sohbetlerin yapıldığı yerler değildir. Bu mahfiller aynı zamanda sanat ve kültürün idamesini sağlayan yerlerdir.

Osmanlı toplumunda şiirle mûsikîyi bir araya getiren en bereketli platform, zikir meclisleridir. Nakşibendîlik hariç bütün tarikatlarda var olan zikir meclislerinin vaz geçilmez unsurları arasında ilahi, naat ve tevhidleri sayabiliriz. Yunus Emre, Mevlânâ, Niyâzi-i Mısrî, Hacı Bektaş Velî, Şeyh Galib'in şiirleri bestelenerek coşkunun hâkim olduğu bir atmosferde meşk edilir. Itrî, Hafız Post, Dede Efendi, Tanbûrî Cemil Bey, Nezyen Tevfik gibi klâsik mûsikîmizin büyük üstadları da dergâhlardan feyz almışlardır.[297] Tekke kelimesi bizatihi İslâmî bir hayatın nasıl mümkün olabileceğini gösterdiği için biz de rahatlıkla şunu söyleyebiliriz: Tekke çevrelerinin lisan ve mûsikîsine hâkim temalar İslâmî unsurlarla örülüdür. Bu manada tekkelerin Türk'ün hayatındaki temel iki kavrama katkısının ne olduğu izah edilmeden anlaşılması mümkün değildir. Hem mûsikîmiz hem de lisanımız tekkeler vasıtasıyla tekâmül ve tekaddüm etmiştir. Tekke çevrelerinde yetişen mürşid ve müridlerin divanları, özellikle de Yunus Emre, Mevlânâ, Eşrefoğlu Rûmî, Niyazi-i Mısrî, Nâbi, Şeyh Galip gibi büyük mutasavvıfların manzum ve mensur eserleri çok yaygın olarak mütalaa ve mukabele edilmiştir. Tekkelerde yaygın olarak okunan eserlerin alt alta sıralanması bile ayrı bir mesai ve yer ister.[298]

Tabiri Cevdet Paşa'dan alacak olursak "mehâfil-i ehl-i dilde" en çok okunan eserler sırasında evvela *Mesnevî-i Şerîf* gelir. Bu eserin rumuz ve işaretlerine herkes aklı erdiği kadar mana verir. *Mesnevî* bizim kültürümüzde hiç eskimeyen eserlerden biridir. Her devir onda kendine dair bir neşve bulmuştur.[299] Bunun yanında klâsik edebiyat ve düşüncenin teekkülüne mühim katkıları olan eserlerin de – Camii Dersleri kısmında bahsetmiştik- geniş bir çevrede okunduğunu ifade edip geçelim.

Her meşrep ve meslekten insanın barındığı, devam ettiği tekkelerin hemen hemen kâffesini ilim, hikmet, mûsikî yahut edebiyat meclisi olarak değerlendirebiliriz. Ama biz burada bu asır tasavvufî çevreleri

içerisinde temsil gücü yüksek Murad Molla Dergâhı ve şeyhi üzerinden edebiyat – tekke münasebetlerini muhtasaran ifade etmekle iktifa edeceğiz. Bunun yanında camii dersleri, saray ve çevresi ile konaklarda bu meseleye dair bazı hususları anlattığımızı da hatırlatalım.

Murad Molla Tekkesi şeyhi Ahıskalı Abdülhalim Efendi'nin oğlu olan Mehmed Murad, 23 Muharrem 1203'te (24 Ekim 1788) Fatih'te, Çarşamba semtinde doğdu. İlk tahsiline babasının gözetiminde sûfî terbiyesiyle başladı. Bir taraftan da Çarşamba'da Mehmed Himmet Efendi Mektebi'nde okudu. On yaşında hafız oldu. Hoca Neşe't Efendi'den *Mesnevî*; Kethüdâzâde Ârif Efendi, Abdullah Kaşgarî, Süleyman Vahyî Efendi, Salih Arifî Efendi gibi hocalardan hususî derslerde Farsça ve Arapça okudu. Hoca Muhammed Efendi'den *Tuhfe-i Vehbî, Pend-i Attâr, Bostân* ve *Gülistân*-ı Şeyh Sâdî, *Divân*-ı Hâfız, *Dîvân*-ı Örfî okudu. 1844'te meşhur tekkesinin yanında Dârü'l-Mesnevî inşâ ettirdi. 18 Ocak 1845'te Sultan Abdülmecid'in de teşrifiyle bu mekân faaliyete geçti. Şeyh, 27 Şevval 1264'te (26 Eylül 1848) vefat ederek tekkenin hazîresine defnedilmiştir.[300] *Mâ-Hazâr, Dîvân, Hülâsatü'ş-Şürûh, Kavâid-i Fârisiye, Vekâyinâme, Mesmû'ât, Mektûbât, Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî* başta olmak üzere on bir tane eseri vardır.

Murad Molla Efendi, tekkesinde sadece şeyhlik yapmamış, burasını bir ilim ve irfan yuvası hâline getirmiştir. Çarşamba'daki Murad Molla Tekkesi ismiyle bilinen dergâh devrinin ilim irfan merkezi muhitlerinden biridir. Tekke, Cevdet Paşa'nın tavsifiyle "bayağı bir Dârü'l-fünûn"dur. Burada her nevi ilim ve maarif tahsil olunur. Her sene Ramazân-ı şerîfin bir akşamında Sultan Abdülmecid orada Murad Molla şeyhinin misafiri olarak iftar eyler. İstanbul'un ulemâ ve üdebâsının yanında rical ve kibardan zevât ile kenar mahallelerden, taşralardan hatta uzak memleketlerden dahi nice talebe ulûm tahsili ve istifade için buraya gelir.

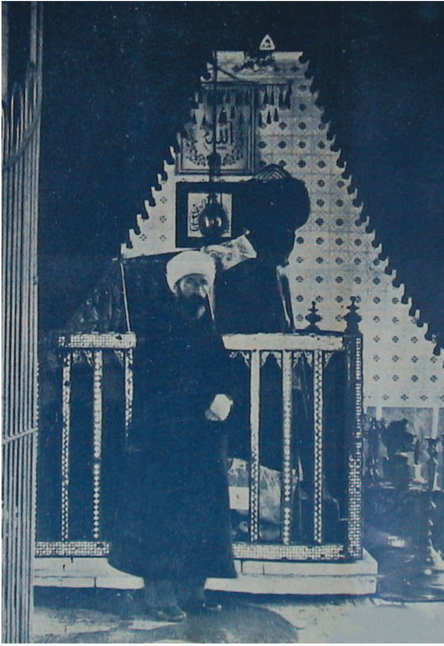
Tekkenin bu devresinde bu kadar çok meşhur ve bir cazibe merkezi olmasının arkasında ilim ve marifet ehli Mehmed Murad Efendi'nin şahsiyeti vardır. Vükelâ ve kibarın kendisine hürmet ettiği şeyh, cümle indinde büyük bir nüfuz ve rağbete sahiptir. Gayet açık sözlü olan Murad Molla, bir gün câmide vaaz ederken bütün heyet-i vükelâ mevcut olduğu hâlde,

> "Bir deli gâvur vardır, bir de gâvur deli vardır. Deli gâvur bizim bakkaldır. Francalanın bayatını, peynirin bozulmuşunu, hülâsa herşeyin fenasını verir. Ben onu çağırırım. Bir güzel tekdir ederim. Hemân yola gelir. Bir müddet öyle gider. Yine işi bozunca yine tekdiri yiyip düzelir. Gâvur deli ise Evkaf nâzırıdır ki camilerin kandilleri yağının parasından çalar!"

deyince orada hâzır bulunan Evkaf Nâzırı ne tarafa gizlenip nasıl savuşabileceğinden mütehayyir iken diğer vükelâ mebhût kalmışlar.[301] Epeyce bir servet sahibi olan Murad Efendi eline geçen paraları millet ve memlekete dair hayır işlerine sarf eder. 9 Muharrem 1260 tarihinde Sultan Abdülmecid'in de teşrifiyle açılışının yapıldığı Dârü'l-Mesnevî'de her sene muharrem ayının dokuzunda mersiye okumak adet olmuştur. 10 Muharrem'de okunması adet olan mersiyelerin bir gün evveline alınmasının esbâbı, o gün Kocamustafa Paşa Dergâhı'nda

Galata Mevlevihânesi mesut demlerinde... Şeyh Galib Dede'nin kabri buradadır. Alttaki resim ise Klasik Türk Edebiyatının büyük şairi Şeyh Gâlib merhumun kabridir.

Sefine-i Evliya'dan bir damla...

mersiye günü olması ve onunla çakışmamasına mebnidir. Bu açılış esnasında talebelerine *Mesnevî-i Şerîf* icâzeti verir. Cevdet Paşa bu asrın "müselle-i enâm iki mesnevî-hânından birincisi Hoca Hüsam, diğeri Mehmed Murad Efendi'dir" der. O, Hoca Hüsam'ın derslerini dinlemiş, Murad Efendi'den ise tekkesinde *Mesnevî* okumuştur. Murad Efendi, Dârü'l-Mesnevî'yi küşad edip eski talebelerine icazet verdiğinde bunlardan biri de Cevdet Efendi'dir. Cevdet Paşa "ol gün Mesnevî-hanların bir yevm-i mes'ûdu idi ki Cennet-mekân Sultan Abdülmecid Han hazretleri Dârü'l-Mesnevî'ye teşrîf ile anları taltîf buyurmuş idi" der.[302] Paşa, o gün *Kasîde-i Bür'e* ve *Hizbü'l-bahr* okumağa dahi mezun olur.[303]

Murad Efendi "eyyâm-ı muayene"de *Mesnevî-i Şerîf* okutur, "eyyâm-ı sâire"de ise sabahtan akşama kadar mütenevvi' dersler verir. Kendisinin talebelerinden Hafız Tevfik Efendi de burada hücre-nişîn olup müracaat edenlere Farsça okutmuştur. Cevdet Paşa da medreseye devam ettiği zamanlar boş vakitlerinde buraya devamla maarif tahsil eyler ve Hafız Tevfik Efendi'den Farsça öğrenir.[304]

Damad Said Paşa gâyet âbid ve zâhid bir zat olan ulemâdan Hâfız Seyyid Efendi'ye, bir istihâresinin aynen çıkması üzerine Çarşamba civarında bir hâne alıverir ve kendisini evlendirir. Tasavvufu inkârda en ileri gelenlerden biri olan Seyyid Efendi, Kuşadalı gibi şeyhlerin müridlerine telkîn ettiği râbıtayı şirk olarak görüp bunu isbat için de bir risâle telif eyler. Farsça kitaplara "Kızılbaş kitapları" diyen Seyyid Efendi, Mehmed Murad Efendi'yi de şii ve sapık diye eleştirirmiş. Şeyh Murad da onu "kaba sofu ve zâhid-i huşk" diye kadh eyler. Her ikisinden de ders gören Cevdet Paşa hocalarının birbirleri hakkında söylediklerini işitir, fakat ses çıkarmaz. Şeyh Murad Efendi ilim ve marifet ehli bir zat olmasından ötürü çok fakir olan Seyyid Hoca'ya lazım olacak kitapları tedarik eyleyerek Hafız Tevfik vasıtasıyla gönderir. Sanki aleyhinde kullanılması için Hoca Efendi'ye pek çok eslihâ verir. Cevdet Paşa da bu zıt fikirlerin arasında meselenin aslını çözmek için tasavvufa dair eserler ile özellikle Muhyiddîn-i Arabî Hazretlerinin eserlerini mütalaaya hayli vakit ayırır. Cevdet Paşa biraz da eski ilim meclislerine hasretini belli edecek[305] şekilde bu meseleye şöyle hatm-i kelâm eder:

> "Elhâsıl Fâtih semtinde ol vakit ulûm ve ma'ârife dâir bahisler cereyan eylediği sırada böyle zâhir ve bâtın mücâdeleleri dahi eksik değil idi. Şimdi ne o var ne bu var. O zevâtın cümlesi âlem-i bahs ü cedeli terk etdiler. Hep yerlerini boş koyup gitdiler. Kâşki bir Murad Molla şeyhi olaydı da anı zemm edecek bir de Hâfız Seyyid bulunaydı."[306]

Nâmık Kemâl'in *Tarih-i Cevdet*'in 12. cildine dair mektubunda 132. sahifedeki "Devlet âdemlerinin fezâilinden ise fevâzılından bahs etmek evlâdır" ibâresindeki "fezâil ile fevâzıl" kelimelerinin hâkikâte ve siyâk-ı kelâma göre yer değiştirmesi gerektiğinden bahsetmesi üzerine yazdığı cevapta Cevdet Paşa tekkenin onun edibliği üzerindeki tesirini şöyle anlatır:

Asrın üç büyük Mevlevî şeyhi ve müridleri sohbet esnasında.
Koltukta oturanlar:
Galata Mevlevihânesi şeyhi Atâullah Efendi, Bahariye Mevlevihânesi şeyhi Hüseyin Fahreddin Efendi ve Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Celâlüddin Dede.

"... kırk bu kadar sene evvel Murad Molla Dergâhı'na devam ile Sâmî ve Nef'î'ye taklîden şi're ve Veysî ve Okcu-zâde'ye taklîden inşâya heves olunduğu sırada seci' düşürmek için bellenmiş olan fevâzıl kelimesini şimdi hiç kimse isti'mâl etmediği hâlde Târih'e yazmak pek garîbdir. Bu türlü elfâz-ı garîbeyi isti'mâl etmek muhil-i belâgât olduğu müsellemdir. Fakat dalgınlıkla nasılsa kendimi Câmi'-i Fatih ile Murad Molla Dergâhı arasında mütereddid bir hâlde tasavvur ve tehâyyül ederek bu lafz-ı garîbi yazıvermişim. Buna sehv demekten ise gaflet demek daha münâsibdir."[307]

Murad Molla kendi yazdığı hâl tercemesinde tekkede *Mesnevî*'nin yanında *Şifa-i Şerîf*, Şevket ve Sâib-i Tebrîzî divanlarını okuttuğunu, kıraat, aruz ve fıkıh dersleri verdiğini söyler. Divan'ında *Hafız Divanı*'nı okuttuğunu şu beyitlerle ifade eder:

"Gel oku sıdk ile benden hazretin dîvânını
Olasın Hâfız gibi sen de müşârü'n-bi'l-benân

Çihil sâl oldu ki dîvânın okutmada Murâd
Geldi ihsânın zemânı belki geçdi çok zemân"[308]

Ferîddün Attar'ın *Pend-nâme*'sini okutup bir de şerh yazan Murad Molla, Attar'a dair manzûmesinde bunu şöyle ifade eder:

"Eyâ şeyh-i cihân râm et Murâd-ı nâ-murâda sen
Otuz yıldır kitâbını okudur yâd eder her bâr

Yine haddince şerh edib âdını Mâ-hazâr koydu
Murâd-ı intisâb-ı dergâhındır ey ulu hünkâr"[309]

Şeyhin tekkedeki sohbetlerini talebeleri *Mesmû'ât* nam eserde toplamışlardır. Eserin yazma nüshası İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi nr. 113'tedir.

c. Matbuat Çevreleri

"Ne arasan bulunur derde devâdan gayrı"

Koca Râgıb Paşa

1860 sonrasında özel gazete ve mecmuaların yayın hayatında etkili bir şekilde görünmeye başlaması, fikrî ve edebî çeşitliliği beraberinde getirmiştir. Gazeteler, mecmualar ve yayınevleri Osmanlı hayatında yepyeni bir yolu açmış, yeni fikirlerin yayılmasını, aydından halka ulaşarak genel kabul görmesini sağlamak adına daha geniş bir mahiyet almıştır. Matbuatın yaygınlaşması eğitime, maarife verilen önemle ziyâdeleşmiş, halkı eğitme noktasında matbuat iyiden iyiye revaç bularak envai çeşit mecmua, gazete ve kitap telifine başlanmıştır. Daha önceleri daha duru olan düşünce hayatı bir anda çeşitlilik hatta karışıklık göstermiştir. Tabii bu durum bazı olumsuzları da beraberinde getirmiştir. Herhangi bir mecliste iki kelimeyi bir araya getiremeyecek pek çok kimse kitap veya mecmua telifine girişmeleri bunlardan sadece biridir. Bunun yanında yayınevlerinin ecnebîler tarafından tesisi, çevirilerin bolluğu, İranlı matbaacıların efkâr-ı umumîyeyi tağşiş edecek neşriyatta bulunması, gazetelerin hükümet ve devletin idamesini sağlayacak temel hususlarda muhalefetin merkezi konumuna gelmesi, yayın ve fikir anarşisinin ahlâkî, fikrî, siyasî bakımdan problemleri beraberinde getirmesi bütün bunlara bir önlem almayı gerekli kılmıştır. Öncelikle Bâbıâlî'de matbuat dairesi tesis edilmiş, muhalif ve zararlı yayınların önüne geçilmesi için hükümetçe kanunlar çıkartılmıştır. Fakat bütün bu önlemlerin yeterli olmadığı anlaşılınca daha geniş bir çerçevede kontrol edilme gereği hissedilerek Maarif Nezâreti bünyesinde encümenler kurulmuştur. Bu encümenlerin, özellikle Sultan II. Abdülhamid devrinde, edebiyat tarihimize taalluk eden pek çok cephesi vardır.

Matbuat deyince akla ilk gelen Bâbıâlî Caddesi'dir. Maalesef eli yüzü düzgün bir tarihinin hâlâ yazılamadığı / yazılmadığı bu muhit Osmanlı'nın sosyal, siyasî, ekonomik ve kültürel atmosferinin esaslı belirleyicilerindendir. Sosyal ve siyasî hayattaki değişimlerin en büyük âmillerden birisidir. Muvakkaten de olsa siyasî nüfûzu saraydan buraya intikal ettiren Sadâret binasıyla yani Bâbıâlî'siyle, yayınevleri, kitabevleri ve gazete-mecmua binalarıyla siyaset, ilim ve edebiyatın kalbinin attığı yerdir. Matbuat için uzun süre Sadâret binasının da bulunduğu yerin isminin kullanılması da sembolik bir mana taşımaktadır. Çünkü matbuat yaygınlaşıp gelişince siyasî hayatta tartışmasız çok ehemmiyetli bir mevkie oturmuştur. Meşrûtiyet devrinde devlet yönetiminde söz sahibi olan pek çok kimsenin Bâbıâlî'nin önemli kalemleri arasında olması da bu manada ilginçtir. Ekrem, Rıza Tevfik, Ahmed Rıza, Ali Kemâl, Babanzâde ailesi, Mustafa Sabri bu isimlerden sadece

birkaçıdır. Babıâlî'nin dışarıdan görüntüsü böyle. Bir de içerisinde yer alanlara kulak verelim. Halit Ziya bu hâlden hiç de memnun değildir. Hayalinde muhteşem kütüphaneleriyle, muazzam matbalarıyla, sonu gelmeyen bir galeyan içinde alay alay şâirleri, edipleri, muharrirleriyle şâirâne romantik bir mekân hüviyetinde tasarladığı bu muhiti, yakından tanıyınca müthiş bir hayal kırıklığı yaşar. İlim ve irfan merkezi Bâbıâlî tasavvuru, ülfet peyda olunca yerini hayal kırıklığına bırakır. Kasbar, Arakel, Aleksan, Karâbet gibi Ermeni kitapçı ve matbaacılarla malamal olan bu cadde ırklarına mahsus çalışkanlıklarını istisna kabul ederek tam da perişan bir tablo hâlini alır.[310]

Osmanlı fikir ve edebiyat hayatı için ehemmiyetini ifade ettiğimiz yayınevlerine genel olarak baktığımız vakit Ermeni, Rum ve Yahudilerin bu sahada üstünlüğü ellerine geçirdikleri görülür. Arakel, Karabet, Ohannes, Kasbar gibi bu asrın önemli yayınevi sahipleri hep azınlıklardandır. Sultan II. Abdülhamid azınlıkların Türk fikir ve edebiyat hayatında bu kadar çok söz sahibi olmalarını önlemek için Ebüzziya, Basiretçi Ali Efendi, Ahmed İhsan gibi Müslüman şahıslara devletin bütün imkânlarını, biraz aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde göstereceğimiz üzere, seferber etmiştir.

Bâbıâlî Caddesi'nin sağ tarafında Ermeni kitapçıların yoğun olarak bulunur ve bunlar ekseri işin ticarî cihetini gözetirler. Ve daha çok telif kitaplar yerine tercüme romanlara ağırlık verirler. Belirli bir devrede ilim, fen, sanat, tarih yerine daha çok bu tip eserler neşretmişler. Bunlar arasında Hamid Vehbi'nin *Meşâhir-i İslâm*'ı, Ş. Sami'nin *Kâmusu'l-Âlâm*'ı istisna edilirse edebî eserlerin ağırlıkta olduğu bir yayın politikası hâkimdir.[311] İlk eserler, heyecanlar, hatalar, tashihler, kalem vasıtasıyla kazanılan ilk paralar, kişinin kendisine güvenini ve gelecekten emin olmasına vesile olan teşvikler hep buralarda vuku bulmuştur. Gazete veya mecmualar bazen bir kişinin şahsında rağbet görürler. Filip Efendi'nin *Vakit*'i de zamanın yektâ münşîlerinden, yazdıklarıyla herkesi yıldıran Kemâl Paşazâde Said'le varlığını iştihar ettiren Babıâlî'de her daim gündemde yer alan gazetelerdendir.[312] Tekrar ifade edecek olursak Türk matbaacılığında bu ara Ermeni, Rum ve Vâlide Hanı'ndaki İranlıların etkisi çok fazladır.[313]

Halit Ziya; bir Fransız edebiyatı tarihi yazmaya karar verdiğini -Paul Albert, Mennechet, Sainte-Beuve, Vapereau gibi bu sahada eser kaleme almış olanların kitaplarından hareketle- Abdülhalim Memduh'a açar ve beraberce Arakel'in yanına giderler. Arakel teklifi hemen kabul eder ve eserin formasına bir lira vereceğini belirtir. Biraderinin Hocapaşa'daki evinde kendisine tahsis edilen bir odada işe başlar ve tekrar Arakel'in yanına gelir. Şartlarda anlaşırlar. Beş lira da para alır. Buna göre matbaa provaları tashih edilmeden eser basılmayacaktır. Uşaklıgil, İzmir'e dönünce bir zarf ile kalınca bir kitap alır: *Fransız Tarih ve Nümûne-i Edebiyatı*. Arakel anlaşmaya riâyet etmemiş, son hâlini müellif görmeden kitabı bastırmıştır. "Kendi görüşüne ve bilişine fazla bir itimad ve dükkânında musahhih sıfatile çalışan ihtiyar ermeni kâtibin mütalea ve muhakemesine müfrit bir emniyet göstererek her şeyden evvel eserin cesameti peşin verilmiş tahrir ücretini tecavüz etmemesine dikkat etmiş", kitabın ilk kısımlarının çoğunu çıkartmıştır. Tertip

Bu memlekette ilk hususî gazeteyi Şinasi ile tesis eden Agâh Efendi. Ketum, diplomat, siyaset ve kıyâset ehlinden... Hayatının, faaliyetlerinin karanlıkta kalan pek çok noktası var.

Ebüzziya Mehmed Tevfik Bey, Türk matbuatının gayr-ı Müslim tasallutundan kurtulmasında öncü bir isim. Tesis ettiği Matbaa-ı Ebüzziya'nın yeni edebiyatın, yeni fikirlerin ve yeni baskı tekniklerinin yaygınlaşmasında ehemmiyetli bir mevkii var.

ve cümle yanlışlıkları, ifadelerdeki tutarlığı ortadan kaldıracak hatalar kitabı baştan sona istila etmiş. Kitabın yegâne teselliyet verecek ciheti Ebüzziya Matbaası'nda nefis ve selîm bir kisveye bürünmesidir.[314]

Ebüzziya Tevfik Sultan Abdülhamid'e arz eylediği bir arîzasında devrin yayıncıları hakkında çok müfid malumatlar verir. İstanbul ve taşrada Müslüman elinde bulunan matbaaların "velev ağırlığınca altun mukâbilinde olsun hükûmet-i metbû'asının marzîsi hilâfında hiçbir yazmayacağını"; hatta Ermeni matbaaların da "hükûmet-i metbû'asının kavânini mukaddes" bilmelerinden ötürü aynı şekilde davranacağını; lâkin "fırsat buldukça her dürlü ef'al-i seyyieye cür'et eyleyen" İstanbul'daki Rumların "Yunanîlik fikriyle havalanmalarından" ötürü matbaalarında her türlü yasak yayını basabileceklerini ifade eder.[315] Bunlara "mülkün en tehlikeli bir âfeti hükmündeki" Valde-hânı'ndaki Şirket-i Îrâniyye Matbaası'nı da dâhil eder. Bu matbaa her türlü yayınlanmasında mahzur olan eseri neşredebilirler. Bunun yanında para kazanmak için bugünkü tabirle "korsan kitap" dahi basarlar. Bunları ne Zabtiye ne de Maarif Nezâreti denetleyebilir. Nitekim Nâmık Kemâl'in Sadâkât gazetesinde tefrika edilen *Rü'ya-yı Kemâl*'ini gizlice basmışlardır. *Vatan yahud Silistre*, *Zavallı Çocuk* piyeslerini dahi elli defa tab' ettirmişlerdir. Arakel'in *Kıraat* nâmıyla mekteplerde okutulmak için bastırdığı kitabın çok revaç bulduğunu işitince bunu da defalarca basmışlar, Arakel Maarif Nezâreti'ne müracaat ettiği hâlde neşrini men edememiştir.

Abdülhalim Memduh, Mekteb-ı Hukuk'ta okuduğu esnada derslerle iştigal etmek yerine ekseri vaktini Vatan ve Asır kütüphanelerinde geçirirmiş. Hoşsohbet, cihanın aleyhinde bulunur, herkesi tenkit eder, önüne gelenin mübalağalı bir şekilde taklidini yapararak, bulunduğu meclisleri şenlendirirmiş.[316] Süleyman Nazif'in deyişiyle, Naci'ye derin bir husûmet duyar, kinini ona, büyük bir muhabbet beslediği Hâmid'e de dinini hasredermiş. Naci bir gün *Fürûzân*'ını o sıra neşretmiş bulunan Ohanes'in Vatan Kütüphanesi'nde otururken Memduh da gelir ve karşısına oturur. O sıralarda İmdâdü'l-Mi*d*âd ve *Havâdis-i Edebiye* mecmualarında isim vermeksizin alay ettiği Naci ile karşı karşıya asık bir suratla otururlarken dükkânın kapısından başını içeriye bir köpek uzatmış. Memduh derhal, "Ohanes Efendi baksanıza, *Füruzân*'a müşteri gelmiş, bir nüsha versenize" diyerek gayet kötü bir kinâye yapmış. Muallim Naci, ses çıkarmadan büyük bir vâkarla ve müteessir olarak oturduğu yerden kalkıp tebdîl-i mekân etmiş.[317]

Kirkor Efendi'nin "Asır Kütüphanesi" Bâbıâlî Caddesi'ndedir. Kirkor devrin pek çok genç yazarına verdiği destekle tebârüz etmiş bir şahsiyettir. Fakat onun en mühim hususiyeti de –hisseti demek daha doğru olur- eserin niteliğinden öte nasıl ve ne kadar para kazandıracağıdır. Matbuatta yeni yeni boy gösteren gençlerin buluşup sıhbet ettikleri tanışıp kaynaştıkları yerler arasındadır. Tabii ki buraların revaçta olmasının arkasında sahiplerinin tavırlarının da rolü büyüktür.

Ahmed Râsim, Darüşşafaka'yı bitirdiği sıralarda evinde tercüme ve tahrirle meşgul olur. Ev ahalisinden yazdıklarını anlayan, dinleyen çıkmayınca Kitapçı Kirkor'a müracaat eder. Fransız ediplerinden birisinden tercüme ettiği *Yolcu* manzûmesini Kirkor'a okur. Manzûmeyi beğenen Kirkor bu tercümenin *Tercümân-ı Hakîkât*'te yayınlanması

için Ahmed Midhat Efendi'ye yönlendirir genç Râsim'i. Manzûme yayınlanmayınca tekrar mülakî olurlar. Kirkor, henüz genç bir talebe olan Rasim'e *Hombolt* niçin basılmadığını, matbuatta işlerin nasıl yürüdüğünü içeren bir konuşma yapar.[318]

Süleyman Nazif burada Mehmed Emin Yurdakul'u Abdülhalim Memduh'la tanıştırır. O vakitler İbn Haldun hayranı olan Emin, bu müverrih hakkında uzun ve müfit bir konuşma yapar, müverrihin "isminden başka hiçbir şeyi bilmiyen" Memduh hayretlere düçar olur.[319] Tabii bu konuşma daha sonra "diyar-ı mağribden Altaylara sefer edip, oralarda şâirlik etmesine" tariz maksadıyla söylenmiştir. Fikirlerinin değiştiğine vurgu yapmak maksadına matuf olarak mülâkat şeklinde neşrettirdiği, tabiri kendisinden ödünç alalım, "mev'iza-i edebiye"de bu hususu hususiyetle vurgular.

Ali Kemâl ve edebiyatla iştigal eden arkadaşları, Mekteb-i Mülkiye'deyken tatil günlerinde kendilerine hürmet gösteren Kirkor ile kardeşi Ohannes'in dükkânında soluğu alırlar. Bir gün Kirkor Efendi Ali Kemâl'e; "sizinle bir mecmua-ı mevkûte çıkarsak pek mükemmel olur" teklifini söyleyince o hafta mektepte mevzu hep bu mesele etrafında deveran eder. Ali Kemâl, mektebin en faal öğrencilerinden Fehim'le birlikte *Gülşen*'i çıkartmaya başlar. Süleyman Paşazâde Sami, Reşid, Hüsameddin başta olmak üzere mektepte eli kalem tutan herkes gazete boyundaki bu mecmuaya yazılar, şiirler vermeğe başlar. Mecmuanın nüshaları üzerinde teneffüslerde ve akşam etüdlerinde hararetli tartışmalar yapılır.[320] Ali Kemâl o devir nazımla pek fazla uğraştığından her hafta *Gülşen*'de üç dört şiir neşretmeye başlar. Mektepteki bu gençler edebiyat âleminde iştihar etmek için bir taraftan da fırsat kollarlar. Bu fırsatı onlara Nâmık Kemâl'in mektup ve şiirleri ile Abdülhak Hâmid'in şiirlerini neşreden Baba Tâhir'in *Gayret*'i verir. *Saadet Gazetesi*'yle *Gayret* mecmuaları etrafında cereyan eden "Nâ-kâfî" mübâhesesi de bu sırada orada çıkmıştır. *Gayret*'te Menemenlizâde Tâhir'in bir *Tevhid*'i çıkar. Ali Kemâl "*Büyük Bir Cür'et, ya Küçük Bir Dikkat*" başlığıyla bu *Tevhid*'i lafız ve mana bakımından tenkit eder. Malum, şöhretin bizim memleketteki en kolay yollarından biri tenkittir. Bir eserde bulduğu üç beş hatadan hareketle -ister mürettip ister müellif hatası olsun- malumatını ortaya koymanın kendisini âlim olarak kabul ettirmenin en kolay yollarından biridir. Menemenlizâde Tâhir bu tenkide çok kızar ve *Gayret* yerine *Âsâr* mecmuasında bir cevap yazarak Ali Kemâl'in bazı şiirlerini tenkit eder. Ali, *Cevap el-cevap*'la mukabele eder. Bu şekilde bir müddet bu münakaşa devam eder ve onun edebiyat âleminde oldukça iştihar etmesine vesile olur.[321] Bu münakaşanın getirilerini gören Ali Kemâl, İbnürreşad Ali Ferruh'la beraber; bu sefer devrin Arapça, Farsça, Türkçe'ye ve bu lisanlarda ortaya konan edebiyata vukûfiyetiyle hakikâten büyük ilim adamlarından olan Hoca Hayret Efendi hakkında, edebiyat anlayışı itibariyle tarz-ı kadîmi devam ettirmesi ve Ekrem hakkında *Saadet* Gazetesi'ndeki kendine mahsus üslûbuyla yaptığı tenkitler münasebetiyle "Herkesin bir revişi, her revişin bir kesi var" başlıklı bir hicviye neşreder. Ali Ferruh;

> “Karagöz! Arkadaşın cumbaya çıkmış sesi var,
> Yürü, sor hâtırını, rahâtı yok nezlesi var
> Hayret! Esvâbı muşambalı değil, atlası var
> Herkesin bir revişi, her revişin bir kesi var”

mısralarını yazar, Ali Kemâl de ona nazîre olarak

> “Kimi yan yana çağanoz-vâri nümâyişle gider
> Kimi de sağa sola kotra gibi volta eder,
> Seyreden bunların ahvâlini Hayret! ile der:
> Herkesin bir revişi, her revişin bir kesi var”

mısralarını inşâd eder. O gece bu manzûmeyi pek beğendiğini söyleyen Tâhir Bey bir de şunu söyler:

> “Bakınız, beni muâheze ederken siz de lâfzen ne derece bî-pervâlık gösteriyorsunuz. Demek, lafz bazen manaya feda edilebilir.”

O geceden sonra da Menemenlizâde Tâhir’le Ali Kemâl çok sıkı dost olurlar.[322] Üçüncü sayıdan itibaren iki arkadaş anlaşamazlar ve Fehim ayrılır. Ayrılış sebebi de şöyledir: Bir gün *Gülşen*’e Abdülkerim Sabit ile Muallim Nâci takdir makamında birer kıta gönderirler. Sabit’in kıtasını en başa, Muallim’in kıtasını ise en sona koyar. Ali Kemâl ve diğer bazı arkadaşları buna karşı çıkarlar. Bu hürmetsizlikten ricat etmek de mecmuanın tertibini bozar. Nihâyetinde ayrılırlar. Fehim, *Gülşen* tarzında *Nahl-i Emel* isimli bir mecmua çıkartmaya başlar. Fakat iki sayı çıkarabilir. *Gülşen* ekibi de bu kapanış üzerine mektep koridorlarında pek beğenilen ve hayli güftü gûya vesile olan şu tarihi düşürürler:

> “Kurudu *Nahl-i Emel* tam kökünden eyvâh”[323]

Gülşen bir müddet daha yoluna devam eder. Encümen-i Teftiş ve Muayene’yi bir şekilde atlatıp o devirde “neşrolunamaz” denilen eserleri neşrederler. Mesela Lamennais’in meşhur *Menf*â neşidesini uzunca bir mütalaa ile neşrederler ki içindeki “Menfâ daima, daima yalnız değil midir?” mısraı ile “Menfânın Allah’tan başka kimi olabilir?” tarzında mısralar hakikâten o devirde zülfü yâre dokunacak türdendir.

Osmanlı’da daha evvel görülmeyen zevk ve mevzu değişiklikleri ile bunların terennümü, dinî ve bediî kayıtlardan sıyrılan dünyevî bazı fikirlerin muhite tebliğ tarzı devrinde akis bulmuş ve okuyan kesimin çoğuna yeni ufuklar, yeni idealler göstermiştir. Önceleri daha muayyen bir çevreye hitap eden edebiyat, matbuat vasıtasıyla imkânlarını geliştirmiş ve büyük kitlelere hitap eder vaziyete gelmiştir. Bu fikirlerin cemiyet hayatındaki tezahürleri kesin olmuş, matbuatı takip eden zümrenin telakkileri üzerinde çok kuvvetli tesirler vücuda getirmiştir. Bütün bunlar birdenbire cemiyetin manzarasını, yaşayış tarzını değiştiren, yeni bir zihniyetin girmesini sağlayan, batılı moda, giyim-kuşam gibi neticesini doğuran hareketlerdir. Bu asırda medeniyet ve onu bütünleyen, şekillendiren taraflarıyla cedid kavramının, cemiyet hayatımızı idare eden büyük zembereklerden biri hâline geldiğini görürüz.

Siyaset ve fikirdeki tebeddüller, lisan öğrenme, tercümeler ve eserler üzerinden batıyla kurulan bağ yeni bir zümreyi meydana getirmiş,

Tanpınar'ın dediği gibi eskinin yanında yeni, kâh eskiyle iç içe kâh karşı karşıya gelecek şekilde yerini alarak cemiyet hayatımızdaki ikiliğe sebep olmuştur. Bu asırda yönetimde, siyasette, fikirde, edebiyatta hep bu ikiliği görürüz. Hatta yeniliği savunanlarda dahi bu ikilemin akisleri kuvvetli bir şekilde hissedilir, müşâhede edilebilir. Hitap ettikleri kitlelere onların anladıkları dilden, cemiyetin ruhunu asırlardır besleyen kavramlarla seslenirler.

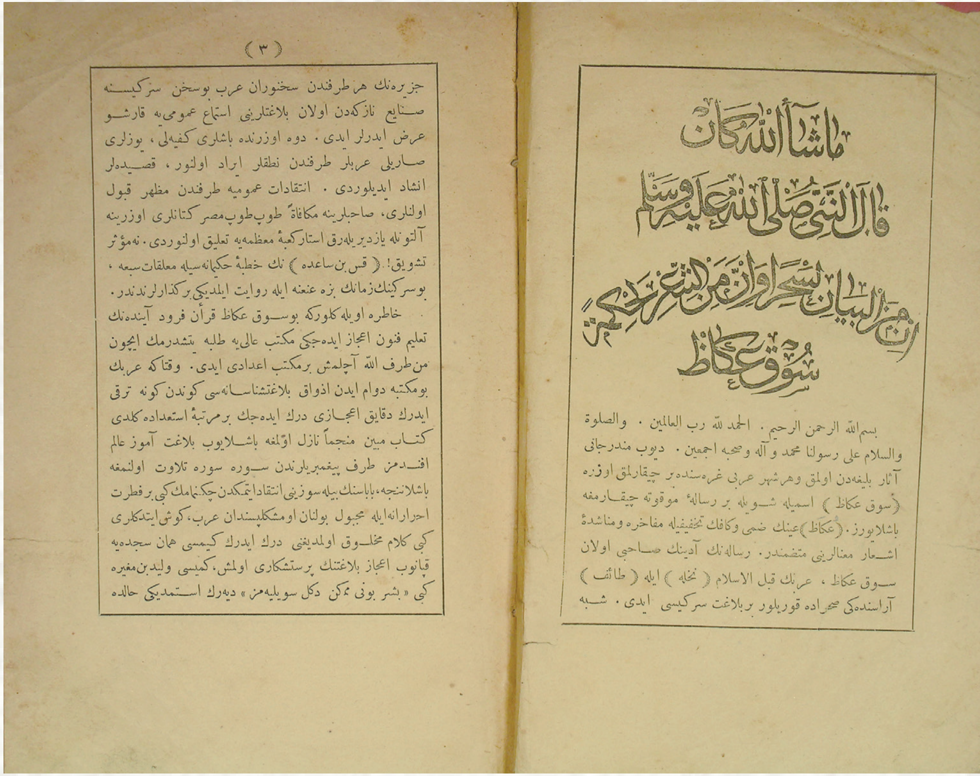
Hâsılı, Tanzimat sonrası içtimaî hayatı idare eden kıymet hükümlerinin nasıl değişip dönüştüğünü görmek için gazete, mecmua ve yayınevlerinde neşredilen eserleri takip etmek bu meseleyi vüzuha kavuşturacak bilgileri ihtiva eder.

Lisanın sadeleşme cereyanı da gazeteler vasıtasıyla olmuştur. Bu asrın son çeyreğinde eski-yeni edebiyat tartışmaları lisan etrafında gelişir. Daha sonra asıl mihverine oturarak Türkçülük fikrinin bazı muhitlerde neş'et etmesine vesile olur. Sami ile Midhat Efendi'nin 1891 senesinde *Orhun Abideleri*'ni bizde ilk defa gündeme getirmeleri, ileride göreceğimiz üzere Efganî'nin muhitinde bulunan şair ve müelliflere tavsiyeleri, daha sonraları 1897 Yunan Harbi sırasında edebiyatımızda görülen yayın bolluğunun daha geniş kitleleri Türkçülük fikrine alıştırdığını-râm ettiğini söyleyebiliriz. Hatta Arapça üzerine yazılarıyla Elhac İbrahim Efendi'nin dolaylı da olsa milliyetçilik düşüncesinin yaygınlaşmasında mühim tesirleri olduğundan söz edilebilir.

Taşrada, devrin edebiyat mahfillerinden uzakta yetişmiş ve bu muhitlere az çok iştihar ettikten sonra girmiş şâirler de her asırda olduğu gibi yazdıkları nazîreler, kasîdeler ve tanıştıkları kimseler vasıtasıyla, matbuat yoluyla veyahut kalemlerdeki memuriyetleri münasebetiyle belirli dairelere intisap etmişlerdir. Bir muhite dâhil olmanın her devirde olduğu gibi aynı mecmua ve gazetelerde yazma, muhitin anlayışıyla bağlantılı eserler ortaya koyma, eserleri üzerine yazılar yazılması şeklinde karşımıza çıkan bazı getirileri vardır.

Gazete ve mecmuaların bu asırda Osmanlı fikir hayatında görülmesi fikri, bilgiyi yayma hususunda hudutsuz gelişmelere meydan vermiş, farklı zihniyetlerin ortaya çıkmasında mühim tesirler icra etmiştir. Mecmualar etrafında bir kısım şâir ve yazarların toplanıp memuriyet ve sâir işlerden kalan zamanlarında zamanlarını burada edebiyat ve ilmin muhtelif şubelerine dair yaptıkları konuşmalara ayırdıklarını görürüz. Mecmua, gazete ve yayınevlerinin, o zamanda "kitabevi" de bir yerde bu manayı ihtiva eder, aynı zamanda devrin şâir ve yazarların meslek ve meşrep itibariyle birbirlerine yakın olanların tanışma ve muarefe yerleridir. Memleketin dâhilî ve haricî meseleleri, dedikoduları, matbuat âleminde olup bitenler hep burada konuşulan mevzular arasındadır. Maalesef matbuat tarihiyle ilgili araştırmalar hep birbirinin tekrarı mahdut bilgilerle sınırlıdır. Çok geniş bir sahadaki dağınık malzemeyi tebir etmek bile tek başına bir insanın yıllarını alacak derecede müşkildir. Bu kısımda yazacaklarımız işte bu geniş malzemeden ayırdıklarımızın bir kısmını ihtiva etmektedir.

Osmanlı modernleşmesinde gazetenin çok mühim bir işlevi vardır.[324] Gazete sadece, halkı eğitmek, ona bilmediği, görmediği yeni bilgiler

ما شاء الله كان

قال النبي صلى الله عليه وسلم

إن من البيان لسحرا وإن من الشعر لحكمة

سوق عكاظ

بسم الله الرحمن الرحيم . الحمد لله رب العالمين . والصلوة
والسلام على رسولنا محمد و آله وصحبه اجمعين . ديوب مندرجاتی
آثار بليغه‌دن اولمق وهرشهر عربی غره‌سنده بر چيقارلمق اوزره
(سوق عكاظ) اسميله شويله بر رساله‌ٔ موقوته چيقارمغه
باشلايورز . (عكاظ) عينك ضمی وكافك تخفيفيله مفاخره ومناشدهٔ
اشعار معنالرينی متضمندر . رساله‌نك آدينك صاحبی اولان
سوق عكاظ ، عربك قبل الاسلام (نخله) ايله (طائف)
آراسنده‌كی صحراده قوريلور بر بلاغت سركيسی ايدی . شبه

(٣)

جزيره‌نك هر طرفندن سخنوران عرب بو سخن سركيسنه
صنايع نازكه‌دن اولان بلاغتلرينی استماع عموميه‌يه قارشو
عرض ايدرلر ايدی . دوه اوزرنده باشلری كفيه‌لی ، يوزلری
صاريلی عربلر طرفندن نطقلر ايراد اولنور ، قصيده‌لر
انشاد ايديلوردی . انتقادات عموميه طرفندن مظهر قبول
اولنلری ، صاحبلرينه مكافاةً طوپ طوپ مصر كتانلری اوزرينه
آلتونله يازديريله‌رق استار كعبهٔ معظمه‌يه تعليق اولنوردی . نه مؤثر
تشويق ! (قس بن ساعده) نك خطبهٔ حكيمانه‌سيله معلقات سبعه ،
بو سركينك زمانك بزه عنعنه ايله روايت ايلديكی بركذارلرندندر .

خاطره اويله كلوركه بو سوق عكاظ قرآن فرود آينده‌نك
تعليم فنون اعجاز ايده‌جكی مكتب عاليه‌يه طلبه يتشدرمك ايچون
من طرف الله آچلمش بر مكتب اعدادی ايدی . وقتاكه عربك
بو مكتبه دوام ايدن اذواق بلاغتشناسانه‌سی كوندن كونه ترقی
ايدرك دقايق اعجازی درك ايده‌جك بر مرتبهٔ استعداده كلدی
كتاب مبين منجماً نازل اولمغه باشلايوب بلاغت آموز عالم
افندمز طرف پيغمبريلرندن سوره سوره تلاوت اولنمغه
باشلاننجه ، باباسنك بيله سوزينی انتقاد ايتمكدن چكنمامك كبی بر فطرت
احرارانه ايله مجبول بولنان او مشكلپسندان عرب ، كوش ايتدكلری
كبی كلام مخلوق اولمديغنی درك ايدرك كيمسی همان سجده‌يه
قپانوب اعجاز بلاغتك پرستشكاری اولمش ، كيمسی وليد بن مغيره
كبی «بشر بونی ممكن دكل سويليه‌مز» ديه‌رك استمديكی حالده

Hoca Hayret Efendi'nin *Sûk-ı Ukâz* isimli eserinin ilk sahifesi.

"Nev'i şahsına münhasır hâl ve kaliyle bir devri dolduran Hoca Hayret Efendi"

Mehmed Bahâüddin Hayret Efendi (1848-1913), İstanbul'un edebiyat ve fikir mahfillerinde nazı, sözü geçen ulemâdandır. Adana'da doğan Hoca'ya, tarîkât-ı Nakşibendi hulefâsından bir zat tarafından "Mehmed Bahaüddin" tesmiye olunmuştur. Şiirle iştigal etmeye başladığında 'Hayret' mahlasını alır ve asıl ismi unutulur. Adana medreselerindeki tahsilinin ardından İstanbul'a gelerek Süleyman Subaşı medresesine girer. Darü'l-Muallimîn'den şehâdetnâme alarak bir müddet Mustafa Fâzıl Paşa'nın konağında hocalık ettikten sonra değişik mekteplerde Sarf-ı Türkî, Edebiyat-ı Türkiye ve Tükçe muallimliklerinde bulunur. 1881'de Kütüphaneler müfettişliğine atanır. 1886 yılında Maarif Nezareti "Encümeni Teftiş ve Muayene" üyeliğine tayin edilir. 1890'da ayrılmak zorunda kaldı. Sonra, bir süre Kandiye İdadi Mektebi'nde Edebiyat muallimliği yaptıktan sonra "nankörlere tedrîs-i ilim, şer'an câiz olamadığı gibi böyle bir kavm arasında bulunmak da câiz olmadığından" diyerek istifa eder. Senelerce uğraştıktan sonra, 1899'da Encümeni Teftiş ve Muayene azalığına nasb olunur. 1908'de Darülfünun "Ulûm-ı Diniye ve Edebiye" bölümlerinin müdürlüğünde bulundu. 1909'da "İslam" gazetesinde 31 Mart olaylarını medheden bir makalesi nedeniyle, beş yıl süreyle Rodos'a sürgüne gönderildi. O dönem Mâbeyn Başkâtibi olan Halid Ziya'nın (Uşaklıgil) vasıtasıyla 1910 senesinde affedildi ve İstanbul'a geldi. 1911'de emekli edildi. 1913'te Kazaskerdeki evinde vefat etti. Merkez Efendi Kabristanına defnedildi.

Hoca Hayret; mütedeyyin ve özellikle Türk-Arap lisanlarında ve edebiyatında mâhirdir. Mizacıyla ve ilmiyle bir devri dolduran adamdır. Fakat şöhret-i ilmiyesi nisbetinde eser bırakmamıştır. "Sûk-ı Ukâz" ve Said Paşa için yazdığı "Şehrâyin ve Sihr-i Beyan" kasîdesi matbûdur. "Ser-âmedân-ı mütekebbirinden" olan Hoca Hayret'in yüzü, gözü, özü, sözü, gülüşü, söz söyleyişi, yürüyüşü, yemek yiyişi, velhâsıl her şeyi kendisine mahsustur. Eskilerin "nev'i şahsına münhasır" tabirine en ziyade lâyık olan zatlardan biri de Hoca Hayret'tir.

Hayret, sinirlendiği vakit "el-hiddetü ta'terî hıyâra ümmetî" [Hiddet benim ümmetimin seçkinlerinin – hayırlılarının başına gelir.* Hiddet, benim ümmetimin hayırlılarına verilmiş bir haslettir.] dermiş.

Recâizâde Ekrem'in *Tâ'lîm-i Edebiyât* isimli eserini de çok ciddi şekilde hırpaladığı için edebiyatımızda hâkim olan unsurlar Hayret'in ismi gibi eserlerini de unutturmuşlardır. Hoca Hayret'e dair bir etüdümüz ikmal aşamasındadır.

vermek, efkâr-ı umûmiye oluşturmak ve halkın anlayabileceği bir yazı dili vücuda getirmekle kalmaz, yeni edebî türlerin girmesine ve yayılmasında yardım ederek yeni edebiyatın da kurulmasını sağlar. Türk edebiyatında tiyatro, roman gibi tercüme ve telif eserlerin ilk örnekleri daha ziyade gazeteler vasıtasıyla verilmiştir.[325] Tabii bu durum biraz da devri idrak eden şair ve yazarların gazeteye biçtikleri rolle ilgilidir.[326] Daha sonraları, gazetenin halka ulaşmada, onlara belirli fikirleri ifade etmede ne kadar etkili bir güç olduğunu batıdan hareketle müşahede eden Tanzimat nesli asıl gayelerini, faaliyetlerini, fikirlerini ifade etmek için gazeteyi bir vasıta olarak görmüştür. Yukarıda nispeten üzerinde durduğumuz üzere gazete ve mecmuaların çıkmasıyla, matbaaların kurulmasıyla ilim ve kültür hayatı bambaşka bir vadiye intikal etmiş, neşredilen eserler ve bunların cemiyet hayatındaki tezahürleri çok farklı olmuştur.

Osmanlı'nın gazeteyle tanışması 1831 senesine tekâbül eder. II. Mahmud'un devletin resmî görüşün aktarmak, Türkçe inşânın gelişimine katkıda bulunmak ve eğitim gibi gayelerle tesis ettiği *Takvîm-i Vekâyi*, zamanın malumatından ve meydana gelen hadiselerden halkı haberdar etmek amacıyla tesis edilmiştir. Daha önceleri Matbaa-i Âmire'de halka yönelik kitaplar, risâleler basılsa, vilayet merkezlerinden taşraya kadar pek çok yere kütüphaneler inşa edilse[327] dahi daha geniş bir kitleyi ilgilendiren gazetenin yayın hayatına başlaması halkın pek çok konuda haberdar olmasına vesile olmuştur. *Takvîm-i Vekâyî* isimli bu gazete üst düzey devlet görevlilerine, devlet dairlerine, yabancı sefirlere, taşradaki itibar sahibi kimselere, tüccarlara gönderilmek üzere beş bin adet basılmaya başlanmıştır. Vak'nüvis Esad Efendi, ulemadan Cemal Efendi, daha sonra sadrazamlık yapacak Sârim ve Hüsrev Paşalarla Divan-ı Hümayun Katibi Said Bey gazetenin idarî ve yayın işlerini yürütmek üzere atanmışlardır.

İngiliz vatandaşı Çörçil'in İngiltere politikasının etkisi iyiden iyiye görüldüğü 1840 senesinde hususi bir izinle yayın hayatına başlayan ve ilk yarı resmî gazete olan *Cerîde-i Havâdis*, uzun süre sadece iç ve dış haberleri vermekle kifâyet etmiş, ilmî birtakım gelişmelerden Osmanlı kamuoyunu haberdar etmiştir. Gazetenin bizim fikir ve edebiyat tarihimizdeki esas mühim rolü şair Müşfik ile Âli'nin idaresine getirilmesiyle başlar. Adeta yeni bir hüviyet kazanan gazete bu iki şâirin gayreti ve varlığıyla edebiyat ve fikir hayatımızı meşgul edecek düşüncelerin merkezi haline gelmiştir. Serbest tavırları, şair olarak iştihar etmeleri genç edebiyat meraklılarını gazetenin yayınlandığı binaya sevk eden mühim bir cazibedir. *Cerîde-i Havâdis*'in en çok ilgiye mazhar olduğu seneler Hafız Müşfik ve Âlî'nin gazetenin idaresini ellerine aldığı senelerdir. Özellikle Müşfik'in gelmesi ve etrafına bazı gençleri toplaması sadece gazetenin talihini değil, son dönem Osmanlısının kaderine de tesir etmiştir. Meşhur gazetecilerden Ahmed Cevdet Bey, *İkdam*'ın imtiyazını aldıktan sonra doğru Cevdet Paşa'nın yalısına gider. Sohbet esnasında Paşa, gazeteciliğin ve Hafız Müşfik'in delâletiyle Fransızca "opozisyon" denilen muhalefetin bizde nasıl başladığını izah eder.[328] Hafızasına güvenerek Paşa'nın izahatını kaydetmediğine pişman olan İkdam'cının pişmanlığına vesile olan bu malumat esasen *Maruzat*'ta şu şekilde kayıtlıdır:

> "Mektubî Odası hulefâsından Hafız Müşfik nâmında gayet zekî bir zât vardı ki şiir ve inşâda mânendi yoktu. Ve Mektubî Odası'nda dâimâ müstahdem olarak usûl-i mer'iye icabınca Amedî hulefâlığına namzed demek idi. Halbuki Amedî Odası'nda bir yer münhal oldukda Âlî Paşa kendi damadı Selahüddin Bey'i memur ediverdi. Hafız Müşfik, bundan müteessir olarak kalemi terk etti. Envâ-ı mevâid ile irzâya çalışıldı ise de kabul etmedi. *Cerîde-i Havâdis* ser-kitâbetini ihtiyar ile Çörçül'ün cerîdehânesine postu serdi.[329] Ol vaktin üdebâsı anın başında toplandı. Cerîdehâne bir encümen-i üdebâ oldu ve daha doğrusu muahharen Jön Türk nâmını alan gençlere bir yuva oldu. Pek münşiyâne ve mâhirâne bendler ve ihamlı fıkralar yazmağa başlamalarile *Cerîde-i Havâdis* evvelkinden ziyâde şöhret ve itibar buldu. Sonra Hafız Müşfik feleğe küstü, kesret-i işret ile cünûn gibi bir hâl getirdi. Lâkin anın takımı yine cerideyi idare ederlerdi. Çörçül de Hafız Müşfik'in hânesine iâne eylerdi. El-hâsıl Âlî Paşa, usûl-i ma'rufeye muhalif olarak damadını Amedî Odası'na memur edip Hafız Müşfik'i mağdur etti ve emsâlini gücendirdi ve İstanbul'daki 'Jön Türkî' efkârını uyandırdı."[330]

Hakîkaten daha sonraları Müşfik'le başlayan buğz ve nefret etrafındaki gençler tarafından devam ettirilmiş, Yeni Osmanlılar verilen fırkanın kurucusu ve rehberleri olan zevât tarafından devam ettirilmiştir. Müşfik bu sıralarda Reşid Paşa'nın fevkalâde destek ve takdirini kazanmıştır. Reşid Paşa'nın konağında bundan bahsettiğimiz için geçiyoruz. Halepli bir esircinin oğlu olan Müşfik, küçük yaşta hafız olmuş, henüz on yedi yaşındayken başına beyaz sarık sarıp Beyazıd Camii'nde vaazlar vermiş, devrin Leskofçalı Galib, Hersekli, Nâmık Kemâl, Ziya Paşa, Reşid, İbnülemin gibi meşhurlarının şiirlerini pek ziyâde beğendikleri, istediği vadide şiir söylemeğe muktedir, Arap ve Fars lisanlarında mâhir, hayatının bir kısmı cinnetle geçmiş bir şahsiyettir. Sesinin güzelliğinden ötürü Başmâbeynci Hamdi Paşa'nın himayesine girdi, yazdıklarının kuvvetinden ötürü de Rüşdü ve Reşid Paşaların himâyesini, akranlarının ve kendisinden sonra gelenlerin hürmetini ve hayranlığını kazandı. Bu himâyeler sayesinde ekseren "zâdegân" denilen ricalin çocuklarının kabul edildiği Sadâret Mektubî Kalemi'ne Hamdi Paşa'nın himmetiyle dâhil oldu. Bir taraftan da *Cerîde-i Havâdis*'e yazılar yazdı. Âlî Paşa'nın hakkını yemesini sinesine çekmeyip protesto ederek *Cerîde*'ye çekildi. İşretle şuurunu kaybedip "şâir-i yegâne iken şuura bîgâne olarak sokaklara düştü."

Hafız gazeteye devam ettiği sıralarda Halvetî Tarîkatının sâliklerinden Kuşadalı İbrahim Efendi'nin Zeyrek civarındaki Çinili Hamam sahibi Bosnalı Şeyh Mehmed Tevfik Efendi'ye intisap ettiği ve bu intisap sonrasında cezbe arız olduğu Hersekli Ârif Hikmet Bey'den menkuldur.[331] Ziya Paşa Şiir ve İnşâ'da Müşfik'in kıymetinin bilinmediğinden ötürü cinnet geçirdiğini ifade ediyor. Rind-meşreb bir zât olması münasebetiyle Ebüzziya Tevfik'e göre işretin tesiriyle aklını kaybedip başında Mevlevî külahı koltuğunun altında *Mesnevî* olduğu hâlde bir "neşve-i manevî" ile sokaklarda dolaşmağa başlamıştır.

Pertev Paşazâde Aziz Bey'in İbnülemin'e yazdığı mektupta hakkında şu bilgiler de veriliyor: Beyazıd Camii'nde mukâbele okurken Abdülmecid sadâsını pek beğenip saraya aldırır. Burada *Kur'an* okutup

خزینهٔ فنون

ناهید

خزینهٔ اوراق

XIX. asırda çıkan mecmualardan bir demet.

bir sırmalı setre hediye eder. Mütercim Rüşdü Paşa da Gedikpaşa'da Çıkmaz Turşucu Sokağında bir ev alıverip şâiri oraya nakleder. Hafız, cinnet geçirmeden evvel her sabah evinin üst katında *Kur'an* okur, komşular da şevkle dinlerlermiş. Cinnet geçirdiği sıralarda her akşam Gedikpaşa Camiinin karşısında durur, cemaatin her birini ayrı ayrı selamlar, cami boşaldıktan sonra caminin karşısındaki kuruyemişçi dükkânına giderek istediğinden istediği miktar para vermeden alır, biraz sema' edip çekilirmiş. Gündüzleri ise ekseren Çorlulu Ali Paşa Medresesinin yanındaki Hocalar Kahvehâne'sine gidip içeride oturan hocalara pencereden ayrı ayrı temennâ ettikten sonra semâ' edermiş. Cinnet geçirdikten sonra Atik Ali Paşa Mahallesindeki Pertev Paşa konağında Vassaf Efendizâde Mahmud Cemil Bey'le dostları bir gün "âmiz, engiz" kafiyesinde bir gazel tanzîm eyledikleri sırada kafiyenin darlığından bahsettiklerini kapıdan dinleyen Müşfik odaya kafasını sokarak "İngiliz de olur efendim" demiş.[332]

Şinasi ve Agâh Efendi tarafından çıkartılan ve ilk özel gazete olan *Tercümân-ı Ahvâl* bu asrın talihine etki eden bir başka merkezdir. Ahmed Rasim'in verdiği bilgiye göre *Tercümân-ı Ahvâl*, Bahçekapısı'nda,

Şekerci Hacı Bekir'in karşı tarafındaki eski, ahşap, altında dükkânlar bulunan, dar kapılı bir binanın üzerindeki odalarda tertib ve tab' edilmiştir.

Her sayısı iki bin, iki bin beş yüz nüsha çıkarılan gazetenin mürettipleri cami hatibi, imam ve tarik-i ilmiyyeye mensup kimseler olup Matbaa-i Amire'den emekli kimselerdi. Bunlar hurufât kasaları önünde bir kürsü üzerinde minderde oturur ve yanlarına yastıklar koyarlarmış. Matbaa binası beş odadan ibaret olup birinde el tezgâhı ve transport tezgâhı, diğerinde mürettipler ve diğer ikisinde de muharrirler bulunurmuş. Şinasi, Ahmed Vefik Paşa ve Tevfik namındaki bir zat yazar kadrosundadır.[333] Gazetenin Şinasi tarafından yazılmış olan mukaddemesi esasen gazetenin hangi hususlara vasıta olacağının bir göstergesidir:

> "Madamki bir hey'et-i ictimaiyede yaşayan halk bunca vezâif-i kânuniye ile mükellefdir, elbette kaalen ve kalemen kendi vatanının menâfiine dair beyân-ı efkâr etmeyi cümle-i hukuk-i müktesebesinden addeyler."

Şinasi'nin *Tercümân-ı Ahvâl* ile münasebeti 24 sayı devam etmiştir. Şinasi'den sonra gazetenin idaresi *Mir'at* mecmuasını çıkaracak olan Refik Bey ve *Gencîne-i Hüner* sahibi Hasan Suphi Bey'e havale edilmiş ara sıra Namık Kemâl de yazılarıyla muavenette bulunmuştur.[334] Şinasi'nin burada neşrettiği yazıların yanında gazetenin esas tesiri *Cerîde-i Havâdis*'le rekabete girmesidir.[335] Bu rekabet her iki mecmuanın müktesebatına yansımıştır.

Şinasi daha sonra tesis ettiği *Tasvîr-i Efkâr*'la (1862) başta Namık Kemâl, Ekrem ve Hâmid[336] olmak üzere kendisinden sonra Türk edebiyatının ufkunu kaplayacak müellifleri ilim âlemimize hediye etmiştir. *Tasvîr-i Efkâr*'ın maddî kaynağı hususunda muhtelif rivayetler dolaşsa da Şehzade Murad Efendi ile Fâzıl Paşa'nın maddî desteklerde bulunduğu bir vâkıadır. *Tasvîr-i Efkâr*'ın ilk nüshası Fuad Paşa tarafından Padişaha takdim edilince Abdülaziz, yaveri Rauf Bey aracılığıyla Şinasi'ye 500 altın göndermiştir.[337] Şinasi'nin büyük bir gayretle neşrettiği bu gazeteyi ve matbaasını *Cerîde-i Havâdis*'te zamanın muhtelif düşünceye sahip kimselerini etrafında toplayan ve gazetenin idarehânesini bir ilim ve edebiyat mahfili hâline getiren Ali[338] ve Hafız Müşfik'ten sonra yeni fikirlerin ve hükümete matbuat yoluyla muhalafetin öncüleri arasında sayabiliriz. *Tasvîr-i Efkâr*, devrin her türlü problemin konuşulduğu bir yer hükmündedir. Enver Ziya Karal, gazeteyi; siyasî, iktisadî, sosyal meselelerin görüşüldüğü bir kulüp olarak tasvir eder.[339] *Tasvîr-i Efkâr* Matbaasını gençler bir "Darü'n-nedve" olarak görürler.[340] Yirmi dört-yirmi beş yaşında gazeteye yazmaya başlamış olan Namık Kemal, yıllar sonra Ebüzziya'ya yazdığı bir mektupta *Tasvîr-i Efkâr* günlerini tahayyül ettikçe adeta yeniden doğmuş gibi hisseder kendini, büyük bir tahassürle yâd eder. O günler gözünün önünde dolaştıkça kendini bir kere daha dünyaya gelmiş sandığını söyler.[341] Nâmık Kemâl, edebiyat hayatında yeni bir safhayı başlatan "hayatının mesut bir tesadüfü olarak nitelelediği" Şinasi'yle tanışmasını *Tâlim-i Edebiyat'a Dair Risale*'de şöyle anlatır:

Ahmet Rasim *Tercüman-ı Ahvâl'i* anlatıyor:

Ahmed Rasim bu gazetenin ve matbaasının yerini şöyle anlatır:

"Bir gün Karagöz sahibi Fuad Bey ile Şekerci Hacı Bekir'in dükkânı önünden geçerken bana karşı tarafı gösterdi. Dedi ki:

-Burada eskiden kim var idi, bilir misin?

-Tönbekici Hasan Ağa.

-Evet, o da var idi. Fıkrat gazetelerden?..

-*Tercümân-ı Ahvâl* ilk defa olarak şu binânın üstünde dizilip basılmıştır. Sâhibi Agâh Efendi idi.

-Hani ya şu meşhur…

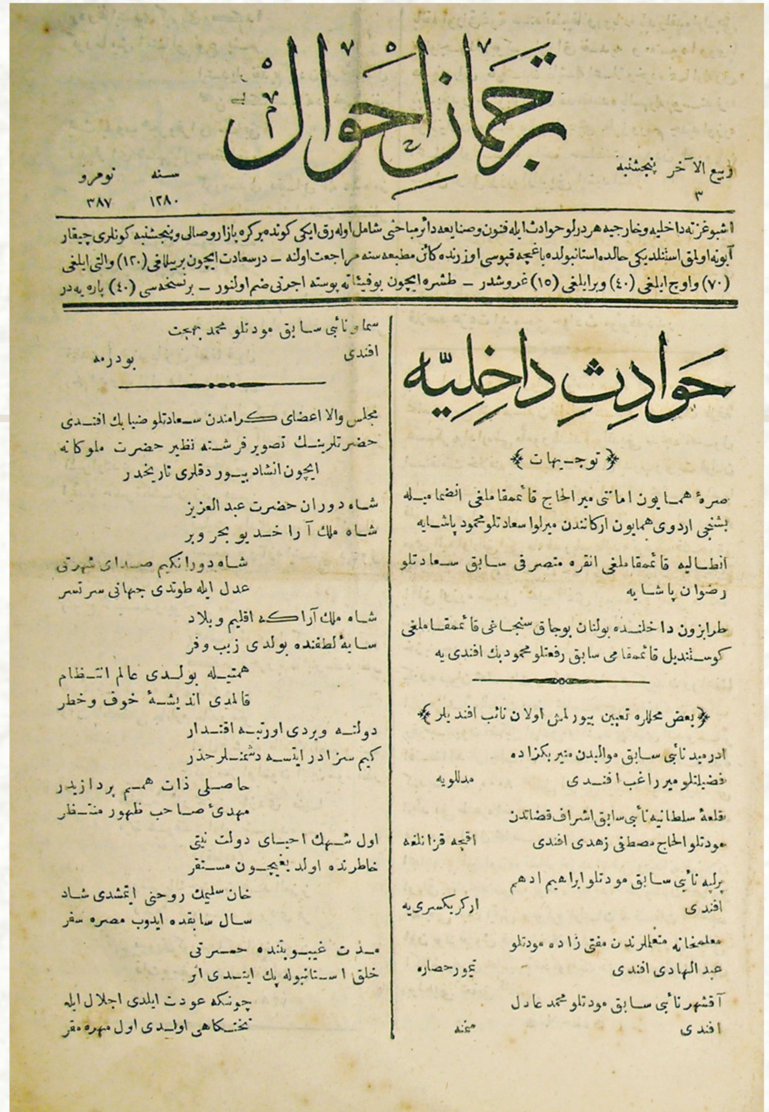
-Evet, evet… Agâh Efendi Tıbbıye'den doktor çıkacağı esnalarda Fransızca biliyor diye Paris sefaretine gönderilmek üzere mektebden alınmışdır. (…) Agâh efendi Tercümân-ı Ahvâl'i burada çıkarmışdır. Kapı da dâhil olduğu hâlde bütün üst kat matbaa idi. Beş oda kadar var idi. Odaların birinde el tezgâhı, birinde mürettibler, diğerlerinde muharrirler bulunurdu. Bunlar Şinasi, Ahmed Vefik Paşa, uzun boylu, sarı sakallı olduğu için 'sarı' diye mulakkab Tevfik Bey bu gazeteyi dokuz sene çıkardılar. Bilâhâre ayrıldılar. Ahmed Vefik Paşa ile Şinâsi *Tasvîr-i Efkâr*'ı neşrettiler. Merak bu ya, sordum:

-Nerede basarlardı?

-El tezgâhında.

-Ne?

-O zaman makine nerede? İstanbul'a ilk makine Amerika'dan gelmişdir. Bunlara körüklü makine derlerdi ki evvelâ Matbaa-i Âmire'ye getirilmiş, kaime basılmışdır.

ترجمان احوال

ربیع الآخر پنجشنبه ٣ — سنه ١٢٨٠ — نومرو ٣٨٧

حوادث داخلیه

توجیهات

Ben hurûfun ne sûretle dökülmüş olduğu tarihi sormağı unuttuğum hâlde dedim ki:

-Mürettibler, diyordun. Çok var mıydı?

Güldü.

-Var idi. Fakat sen görmeli idin!.. Bunlar Matbaa-i Âmire'den, sâir mahalden güç hâl ile alınmış cami hatibi, imam, ulemâdan zâtlar idi. En genci altmışlık!.. Kasaların önünde birer kürsü, onların üzerinde birer minder, iki tarafda yastıklar… Bunların içinde otururlardı. Şimdiki gibi ayakta durmazlardı. Arada bir

-Hasan Efendi bir mim başı ver!

diye ses çıkar, öteden biri atardı.

Gazetede basıldı mı, tönbekici Hasan yandaki merdivenden alır, dükkânında satardı."

(Ahmet Râsim, *Muharrir*, Şâir, Edîb, s. 52-54).

> “Hangi senede olduğu hatırımda değildir. Fakat zannıma göre yetmiş sekiz sene-i hicriyesinde olacak, bir ramazan günü kitap aramak için Sultan Beyazıd Camii avlusundaki sergilere girdim. Elime ta‘lik yazı ile bir kâğıt parçası tutuşturdular. Yirmi para istediler. Parayı verdim, kâğıdı aldım. Üstünde ilâhi unvanını gördüm. Derviş Yunus ilahisi zannettim. Bununla beraber okumağa başladım. O ilahi ne idi? Bilir misin neydi? Benim yazdığım yazının şimdiki derecesine isal etmeğe, milletin lisanını şimdiki hâline getirmeğe sebeb-i müstakil olan ilâhî bir ilâhî idi.”[342]

Bundan sonra gelen cümle ise “onu Nâmık Kemal yapan büyük sergüzeştin kısa hikâyesidir”:

> “Fikrimi edebiyat arkadaşlarıma anlatamadım, gittim gazetesine muin oldum.”

Nâmık Kemal, nesrini evvelce tanıdığı halde sevmediği Şinasi’ye ait olduğunu öğrendiği bu küçük risale sayesinde fikrî ve edebî şahsiyetine yeni bir istikamet verir.[343] Bu temas, Kemâl’in “yeni edebiyat”ın hakîkî mübdii olması yolundaki ilk adımdır.

Şinasi gazetesini muntazam bir mektep hâline sokmak istemesinden ötürü mütemadiyen kitap tefrika etmiştir. Matbaanın ser-mürettibi Rıza’dır. Şinasi’nin ölümünü müteakıp Mustafa Fâzıl Paşa *Tasvîr-i Efkâr* Matbaası’nı satın alarak Nâmık Kemâl, Menâpirzâde Nuri ve Ebüzziya’ya hediye eylemiştir. Kemâl ve Nuri Beyler daha sonra hakkını Ebüzziya’ya terk eyleyince matbaa da onun olmuştur. [344]

Şinasi’nin tesis ettiği gazete ve matbaası yeni edebiyatçılar için bir mektep hüviyetindedir. Eskiden kopup yeni fikirlere meyletmeleri Şinasi’nin matbaa ve gazetesi aracılığıyla gerçekleşmiştir. O zamanlar “Darünnedve” olarak tavsîr edilen *Tasvîr-i Efkâr* Matbaası’na devrin önde gelen marifet ehli devam etmektedir. Siyasî muhalefetin baskın olduğu bu konuşmaların asıl mevzularından biri devrin ricalinden Âli Paşa, onun şahsında hükümettir. Sağır Ahmed Bey’in oğlu Ali Haydar Bey İbnülemin’e anlattığına göre bir gün *Tasvîr-i Efkâr* Matbaası’na uğrar. Şinasi, Nâmık Kemâl ve Ayaşlı Hayri’yi orada bulur. O esnada “Vardır” redifli gazeli[345] tanzim ettiğinden Kemâl, Hayri’ye hitâben “Ali Haydar Bey’in bir gazeli var, okusun da nazîre söyle” der. Ali Haydar Bey gazeli okur. Hayri Efendi, Âlî Paşa’ya fevkalâde hürmet ve aleyhinde bulunanlara adâvet etmekte olduğundan bu gazelden de hisse-i tariz çıkararak söylenmeğe başlar. Kemâl ile Hayri münakaşaya başlar, söz uzar. Hayri, Kemâl’e “Âli Paşa efendimiz hakkında söz söylemek senin haddin değildir” dediğinden dava azar. Ali Haydar “Durun hocaya müracaat edelim, davayı fasl etdirelim” der. Şinasi hafifçe gülerek “Davayı nasıl fasl edeyim? Biri muannid ve serkeş (Kemâl), diğeri mutabasbıs ve mütezellil (Hayri)” cevabını verir.[346]

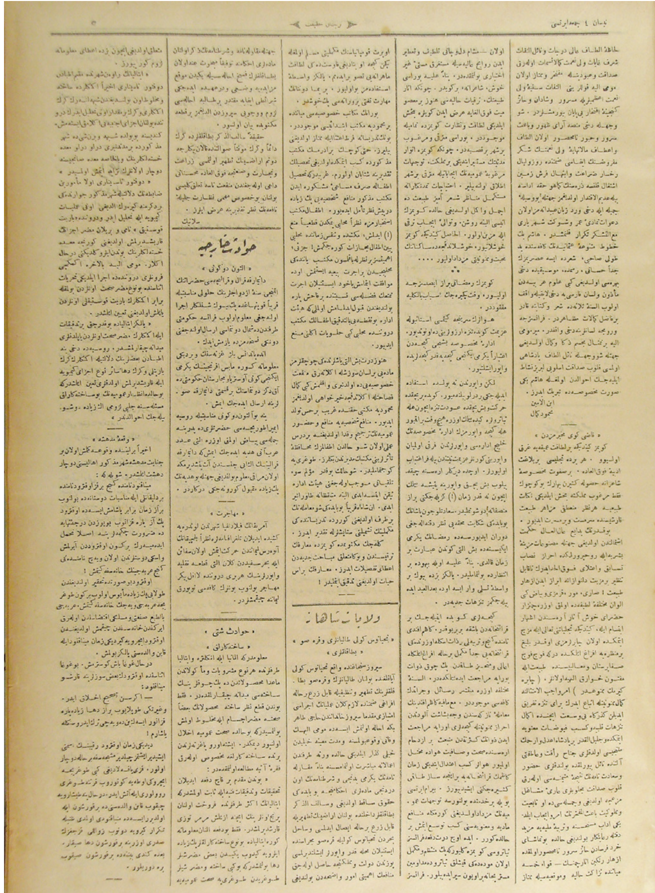
Ebüzziya’nın “mensup olduğumuz mekteb-i edeb ve siyâsetin müessis ve reisi” diye tavsif ettiği[347] Şinasi bu iki gazetesiyle memleketin siyasî terbiyesinde mühim bir rol oynamıştır.[348]

Şinasi ve Ebüzziya Tevfik’ten sonra Türk matbuatının öncü isimlerinden biri hiç şüphesiz Ahmed Midhat Efendi’dir. Özellikle *Tercümân-ı Hakîkât* gazetesi devrin mühim muhitlerinden bir tanesidir.

عبرت

Yeni Osmanlılar'ın yayın organlarından *İbret* gazetesi. Kemâl, Reşad, Nuri, Tevfik gibi imzaların hazırladığı yazı siyasî tarafı baskın bir beyânnâme...

İsmi Ahmet Midhat Efendi'yle özdeşleşen bu neşriyat 1878 senesinde Sultan Abdülhamid Han'ın milleti tahsil ve terbiye etme hareketiyle bağlantılı sarayın da desteğini alarak çıkmağa başlayan bir gazetedir. *Tercümân-ı Hakîkât* matbuat tarihimizin en uzun soluklu yayınlarından biridir. Edebiyat tarihimizin, kültürümüzün pek çok meselesi Tanzimat sonrasında gazetelerde, ama özellikle Midhat Efendi'nin çevresinde tartışılmış, milletimizi derinden etkileyen tartışmalar onun etrafında cereyan etmiştir. İlim ve edebî zevkinin geniş kitlelere ulaşmasında o devirde onun kadar tesirli bir başka gazete daha yoktur dense sezâdır. *Tercümân-ı Hakîkât,* bu bağlamda mektepten "memlekete" hareketinin en önemli temsilcisi, batılılaşmanın ise sözcüsü konumundadır. Bununla beraber *Tercümân-ı Hakîkât*, aynı zamanda eski edebiyatın, dilimiz ve kültürümüz için Arapça'nın ehemmiyeti üzerine kaleme alınmış mühim yazılar, eserler de neşretmiştir. Midhat Efendi'nin nâmı yedi düveli aşmış gazetesi sadece halkı değil, genç kalemleri de talim ve teşvik etme noktasında bir mektep hüviyetindedir. A. Cevdet, Hüseyin Rahmi ve Ahmet Rasim gibi pek çok müellifin ilk durağı, geniş kitlelere hitap etmesi, tanınması *Tercümân-ı Hakîkat* sayesindedir. *Tercümân-ı Hakikât*, *Hanımlara Mahsûs Gazete* ve Midhat Efendi Fatma Âliye Hanımın devrin edipleriyle tanışmasına vesile teşkil etmiş, Fatma Nigar Hanım, Fatma Şâdiye, Ali Muzaffer, Mehmed Celâl, Fatma Fahrünnisa, Tevfik Fikret, Muallim Nâci gibi devrin maruf edipleriyle bir araya gelip ilmî edebî sohbetler yapmasını sağlamıştır. Makbûle Leman ile Fatma Âliye ve Emine Semiye Hanım

Bir neslin tezgâhından geçtiği *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi. İsmi, Midhat Efendi'yle özdeşleşen gazete, matbuat tarihimizin en uzun soluklu yayınlarından biridir.

arasındaki dostluğun başlamasına sebep olması bakımından da dikkate değer. Girit muhacileri için nüsha-i fevkalâde çıkarmak isteyen *Tercümân-ı Hakîkât,* Makbule Leman'dan bir yazı istemiş, fakat muharriremiz hastalığından dolayı bu talebe cevap verememiştir. Bunun üzerine Fatma Âliye Hanım'a teklif ile burada yazısı yayınlanmıştır. Yazılan yazı da Makbûle Leman hakkındadır.[349] Daha sonra iki kardeş Göztepe'de ikâmet ederlerken Makbûle Hanım'la komşuluk eder ve onun yazılarının müsveddelerini hasta yatağının dibinde okur, yayınlanacak şiirlerini kendi sesinden dinler.[350] Bu sıralarda Leman Hanım yataktan kalkamaz bir hâldedir.[351]

Muallim Naci'nin gazetenin edebiyat sütûnlarını idare etmesi onu edebî, fikrî hayatımızın merkezine oturtmuş, devirde batıdan ve batılılaşmadan rahatsız olanların toplandığı - birleştiği bir edebî, kültür mahfili hâline gelmiştir. *Bu yıllarda* âdetâ bütün edebiyat âleminin ufkunda Naci vardır. Halit Ziya, *Tercüman-ı Hakîkat* Matbaası'nda bütün edebiyat cihanında iyi ve fena havalara hâkim olarak esen bir nefes" olarak nitelendirdiği Nâci'yi "edebiyat âleminin müstebid sultanı" olarak görür. Bu tavsifte biraz da aynı neslin Sultan Abdülhamid'in yönetim tarzına dönük bir tenkit olarak da okunabilir.[352]

Bu devir yeni edebiyat çevrelerinin nazarında biraz da Naci ve Sultan Hamid'den ibarettir. Nâci, lisan ve nazma tasarrufunda şayan-ı hayret bir muvaffakiyet ve sühûlet elde etmiş, her manasıyla muktedir bir muallimdir. Nâmık Kemâl'in yolunu tutanları Abdülhak Hâmid ve Recâizâde'nin şahsında yenilerin "hedm edecek bir vaz'ı muhale-

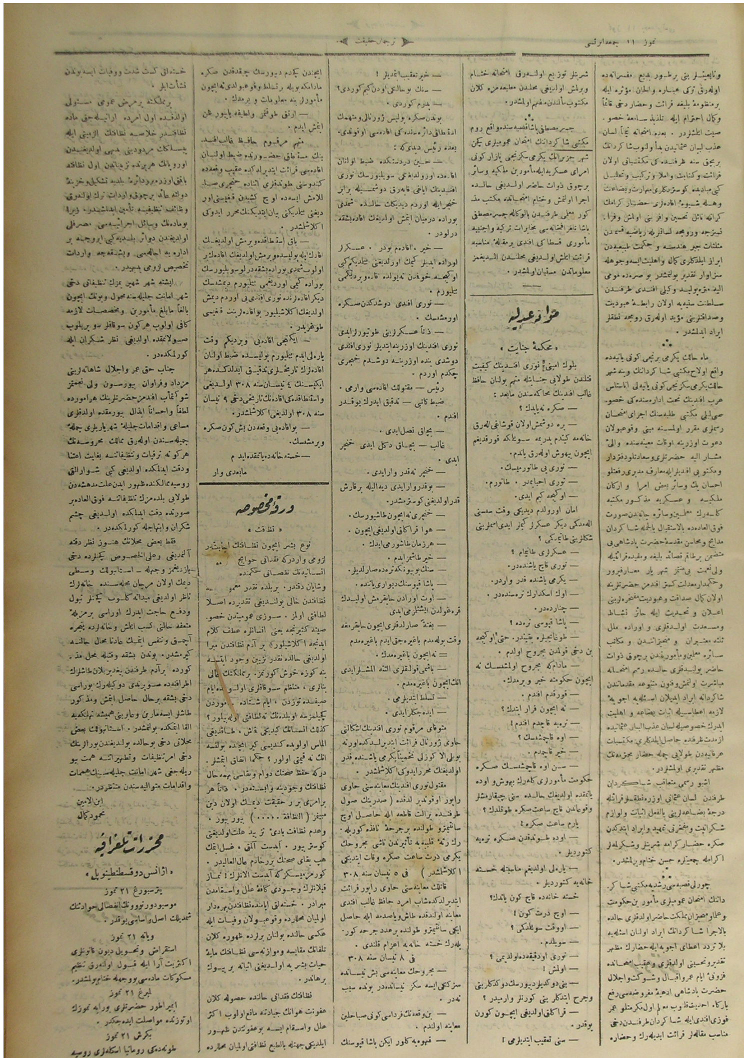
fet almış", yanlış kullandıkları kelimeler, mazmunlar veya cümleler üzerinden muallimlik mesleğini icra etmiş, tezahürlerini göstermiştir. Bu devirde hakikâten tek başına edebiyat ufkunu doldurduğunu görürüz.[353] *Tercümân-ı Hakîkât*'in ilmî ve edebî neşriyatını toplayan *Müntehabât-ı Tercümân-ı Hakîkât* sayfaları Naci'nin şiirlerine yazılan nazîrlerle doludur. Edebiyatımızın hiçbir devrinde bu kadar kısa sürede bir şâirin tebcîl edildiği, tesirini çok belirgin kıldığı görülmemiştir.

Edebiyat âleminde birazcık iştihar eden herkesin yolu 1880'den sonra bir şekilde *Tercümân-ı Hakîkât*'e uğramıştır. Fâik Reşad, Fikret, Cenap, Halit Ziya gibi daha sonraları sanat telâkkileri bambaşka vadilere intikal eden yeniliğin mümessilleri bile Naci'nin ve sanatının taht-ı terbiyesinde yetişmişlerdir. Mehmed Celâl 12 yaşında iki telli sazla şâirliğe başlamış ve genç yaşta Kâzım Paşa ve Muallim Naci'ye devam eyleyerek onların yanında yazmayı öğrenmiştir. Mehmed Celâl, Naci'nin *Tercümân-ı Hakîkât*'ten ayrılmasından sonra vakanüvis olarak taltif edilmesi üzerine Padişahların manzum tarihini yazmaya başlar. Muallim Feyzi de Naci'nin tavsiyesi üzerine talebe için Türkçe-Farsça, Farsça-Türkçe bir cep lügatı tertip etmiştir.[354]

Halid Ziya'nın da yolu bir gün buraya düşer. Naci'nin odasına girdiğinde bir gazelin yeni doğan mısralarını okurken takdirkârları da alkış tutmaktadır. Zekâsı ve mizacının neşveye meylini daima gülen çehresinde pek âşikâr gördüğü Nâci'nin ilk yazısının altına yazdığı tankîdî satırları bu mütebessim çehresinden gelen tesir ile silinir. Konuşurken bile şiirin tulû etmesine nazır bir vaziyette bekleyen Muallim, bir ara karşısındakinin cümlesini yarım bıraktırarak kalemi eline alır ve önünde bekleyen kâğıda kaçırmaktan korkarcasına bir şeyler yazar. Neşredildiği vakit büyük bir teveccühle karşılanan ve pek çok nazireler yazılan gazellerinden birinin bir beyti daha doğmuştur. Ebussuud Caddesi'ndeki yazıhâne Halid Ziya'nın Fransız kartpostallarında görüp de bizdekilerin de aynı olduğu hakkında hayalindeki Babıalî'ye uymayan sıradan bir han odasından farksız, oldukça derbeder bir yerdir.[355] Halit Ziya'nın daha sonra aleyhinde kelâm etmesinin arkasında eskinin sembol şahsiyeti olmasının yanında biraz da o gün karşılaştıklarında, kendi şiiriyle dolu olan Naci'nin kayıtsızlığının yanında yayınlanan eserinin altına düştüğü haşiyedeki ifadeleri hazmedememesinin de payı olsa gerek. Recâizâde ile tanıştıklarında onun teveccühü ve iltifatları karşısında hürmet ve mahabbet hisleriyle dolu olarak hânesine intikâl eder. Biraz da öyle değil mi, insan karşısındakinin muamelesine göre, bir diğer ifadeyle kendisine gösterilen hürmet ve verilen kıymetle orantılı olarak muhitini değerlendirir, karşısındakinde "ben"ini gördüğü kimselere meyleder. Ali Ferruh, Memduh gibi şairler de Naci'nin yetiştirdiği talebelerdendir.[356]

İbnülemin'in devrin telakkîleri ve tartışmalarıyla beraber gazetede ahlâk, vefayat yazıları, terceme-i hâl ve lisan meselelerine dair eserlerini burada neşretmiştir. Naci'nin çevresinde bulunup da farklı isimlerle gazeller, nazîreler yazanlardan biri de Hüseyin Hâşim'dir.[357]

Muallim Naci, idare ettiği sırada pek çok şaire de mahlas vermiştir. Şair Hamdi Bey'e "Nazimü'l-hikem" ünvanını verdiğinden edebî çevrelerde bu namla yâd edilmiştir. *Tercümân-ı Hakîkât*'te bu durumu şöyle izah eder:

Tercüman-ı Hakikat'ten bir sahife.

> "Mesûd-i Harabatî'nin bir hayli gazellerini tahmis eylediği cihetle sair Hamdilerden temyîz için 'Hamdi-i Muhammis' ünvanına müstehak görülmekde olan şâire 'Nazimü'l-Hikem' sıfatı mümeyyizesinin tahsisini tensib edenlerden bulunduğumuzdan nişân-ı ihlâs-ı mukaddiremiz olmak üzere kıt'a-i âtiyeyi ihdâ eyleriz
>
> Hamdî! Midâd-ı hikmet ile kilk-i mâhirin
> Zînetliyor sahâif-i icâzı dem-be-dem
> Etmekdedir zamân seni bir şâir-i hakîm
> Ünvânın olsa hikmeti var 'Nazimü'l-Hikem'"

Naci'nin *Tercüman*'da bulunduğu son zamanlarda idrehâneye gidip gelenlerin sayısı artmış, bununla birlikte neşredilen eserlerden ötürü Naci ve etrafındakiler hakkında yapılan dedikodular da alıp başını yürümüştür. İşret ve mahbub-perestlik bu dedikoduların başlıcalarıdır. Bu kîl ü ka'lleri biraz da yazılan şiirlerden ötürüdür. Mesela ağızdan ağıza gezen

> "Hasan'ım etme iba Âli âba hakkı içün
> Sana ben hayli zeman oldu abâyı yakalı"[358]

mısralarının bu düşüncelere bir delil olmak üzere ortada gezdiği söylenir. [359]

Osmanlı matbuatının maruf simaları.

Yine manzûmeleri arasındaki

> “Şâribü’l-leyl-i ve’n-nehâr oldum”
> “Ol kadar çaktım ki tersazâdegânın aşkına
> “Berke döndüm neşr-i envâr eyledim meyhânede”
> “Bayramda bir nizâma koydum ki hânemi
> Yârân görünce bir yeni meyhâne sandılar”

mısralarla emsâllerinin bu zanları hâricen takviye ettiği düşünülebilir. Muallim Naci’nin *Tercümân-ı Hakîkât* gazetesinden ayrılmasından sonra riyasetine geçtiği gazetenin idarehânesi eski edebiyat taraftarlarının buluşup birleştiği, beraberce vakit geçirdikleri bir mahfil hâline gelmiştir. Devrin genç edebiyat heveslilerinin de Naci etkisiyle yetişmesinde büyük katkıda bulunan gazete özellikle neşredilen ahlâka dair yazılarla, ahlâkı merkezli bir edebiyatın tesisinde çok mühim bir rolü yerine getirmiştir.

Gazete, roman tefrikaları, ansiklopedik mahiyetteki yazılar, eleştiriler ve lisan tartışmalarıyla, özellikle “Dekadanlık” tartışmalarında, kültür

Saadet gazetesi
"Kısm-ı Edebî" sayfası.

ve edebî hayatımızdaki "yeni"nin lokomotifliği vazifesini de üstlenmiştir. Maalesef yakın tarihimiz için ehemmiyeti inkâr edilemeyecek boyutta olan bu gazete hakkında dört başı mamur bir etüd yapılamamıştır.[360] Bu manada süreli yayınlarımız içerisindeki en talihsiz gazetelerden biridir. Öyle ki nüshalarını görmek, bulmak bile ayrı bir meşguliyet istemekte, adeta başlı başına bir iş hâline gelmiştir. Son devir fikrî, edebî hayatımızın bütünüyle ortaya çıkartılabilmesi için bu gazetenin ciddi bir şekilde tedkik edilmesi gerekmektedir. Meşrutiyet devrine kadar varlığını sürdüren gazete, bu devirde İttihad ve Terakki muhaliflerinin merkezi haline gelmiş, daha sonra ise İttihatçıların karşısında yer alan emsali gazete ve mecmualar gibi o da kapanmıştır.

Aynı devirde Hoca Hayret, Hacı İbrahim Efendi gibi eski edebiyat müdâfîlerinin karargâhı hükmünde bulunan *Saâdet* gazetesi de sayfalarında cereyan eden fikrî – edebî münakaşalarla, neşrettiği şiir ve makaleleriyle bir neslin yetişmesine katkıda bulunmuştur. *Saadet* gazetesi eski tarzın ihmal edilmesine tahammül edemeyen, edebiyatı ilim, hik-

met, ahlâk ve güzelliğe dair duygu ve düşüncelerin ifade vasıtası olarak gören müellifler özellikle Naci'nin etrafında birleşmişlerdir. "Ukâz-ı Osmânî" tesmiye edilen edebiyat zümresi aynı redif ve aynı kâfiyeyle gazeller neşrederek Ekrem ve çevresinde oluşan kesime karşı tenkitler, hicviyeler yayınlar. Gazete, bu asırda edebiyatın en temel mevzusu olarak görülebilecek lisan tartışmalarının da merkezinde yer almıştır.

Kayserili Kirkor Faik Efendi'nin imtiyaz sahibi olduğu *Hazîne-i Fünûn*, 1893-1896 seneleri arasında İstanbul'da yayınlanmıştır. Daha çok edebiyat ve fikir dergisi hüviyetindeki mecmuanın okuyucu kitlesi bir ara altı binlere kadar ulaşmıştır. Mecmuada; hemen bütün XIX. asır dergi ve gazetelerinde olduğu gibi batı kaynaklı sağlık, tabiat, coğrafya, jeoloji, eğitim, yeni keşif ve icatlar gibi konularda verilen ansiklopedik bilgilerin yanında din, tarih, ahlâk ve hukuk konularında da makaleler de yer alır. Bununla beraber derginin muhtevasında yekününü edebî metinler teşkil eder. Bütün yayın hayatında 300 küsur şairin 1600'den fazla şiirine yer vermiş olan *Hazîne-i Fünûn*'u Orhan Okay "bir şiir dergisi" olarak nitelendirir.[361] Şekil ve muhteva itibariyle eski, yeni ve bu ikisinin arasında yer alan şiirlerin yer aldığı dergi bu tarafıyla devri için çok mühim bir edebî muhittir. Dergide, büyük bir kısmı İbnülemin'in çevresinde bulunan şâirlerin başlıcaları şunlardır: Hersekli Ârif Hikmet, Osman Şems, Koniçeli Mûsâ Kâzım Paşa, Memduh Fâik, Manastırlı Salih Faik, Üsküdarlı İbrahim Hakkı, Yenişehirli Avni gibi Encümen-i Şuarâ mensupları ve taraftarları; Recâizâde Ekrem'le tartışmaları dolayısıyla eski edebiyat taraftarı görünen Muallim Naci ve onun çevresinden Şeyh Vasfi; Ali Ruhî, Müstecâbîzâde İsmet, Fâîk Esad (Andelib), Adanalı Hayret ve Mehmed Celâl.

Tarîk Gazetesi, 9 Cemâziyü'l-evvel 1884-7 Mart 1884 tarihinde çıkmağa başlamış, 1899'da 5076. sayısıyla da kapanmıştır. *Tarîk*; Sultan II. Abdülhamid'in milletin marifet ve sanattaki tekâmülüne yardımcı olmak gayesinin oluşturduğu hava içerisinde devirdeki diğer süreli yayınlar gibi neşir hayatına atılmış bir mecmuadır.[362] Daha çok edebî ve fennî makalelerle intişar eden gazetede, zaman zaman şiirler de neşredilmiştir. Elhac İbrahim Efendi, Ahmed Midhat, Muallim Naci, Şemseddin Sâmi, Abdurrahman Süreyya, Hoca Halis Efendi, Menemenlizâde Tâhir, Ali Sedad, Hüseyin Cahit, Tevfik Fikret gibi devrin maruf ve namlı ediblerinin öne çıktığı gazete genel itibariyle lisan, eğitim, ahlâk, din ve çeviri roman bakımından aynı zamanda devrin bir tarafını dolduran fikirler geçidine sahne olmuştur. Cevdet Paşa'nın *Belâgât-ı Osmaniye*'si hakkında Elhac ile Midhat arasındaki tartışma, Hoca Halis Efendi ile aynı konuda gazetede çıkan tenkitleri de bugün üzerinde durulmayan mevzulardan olması hasebiyle dikkati çeker. Devrin fikrî ve kültürel panoramasının görülebildiği "eski" ile "yeni"yi savunan şahısların bir arada olması-yazması ve yayınlanan makalelerdeki çeşitlilik dikkate alındığında *Tarîk* üzerinden rahatlıkla devrin fikrî-edebî panoramasının görüleceği söylenebilir. Kütüphanelerimizin hâli hazırdaki durumu üzerine yazılan bir seri makale ve bu makalelerin doğurduğu heyecanın neticesinde İbnülemin de iki makaleyle kitap, kütüphane ve kütüphaneciliğimizle alakalı tesbitlerini ifade etmiştir. Bunun yanında ticarete dair yazılarını da bu gazetede neşretmiştir. Bu ilk makaleleri, fikir adamı İbnülemin'in işaretlerini taşır.

خزینهٔ فنون

بهاسی ۱۰ پاره‌در

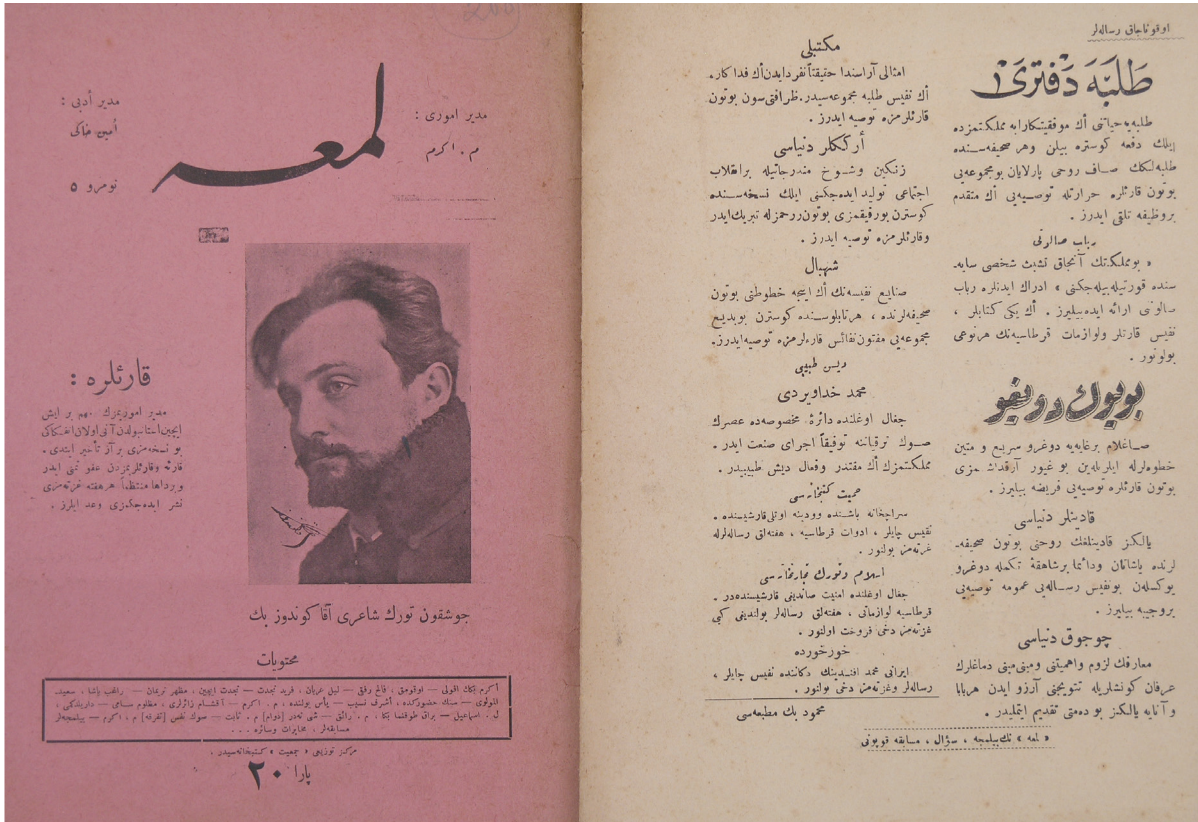
عدد : ۸ ادبیات و فنوندن باحث اولەرق پنجشنبه کونلری نشر اولنور اوچنجی سنه

مرحوم احمد وفیق پاشا

اصحاب طبقات سبعه

Hazîne-i Fünûn mecmuası.
Ahmet Vefik Paşa'nın *Hazîne-i Fünûn*'daki bu resmi ilk Müslüman tasviri olarak Maarif Nâzırı Münir Paşa'nın delâletiyle *Servet-i Fünûn*'un 28 Mart 1307 günü çıkan 3 numaralı nüshasının kapağına konulmuştur. Oradan devrin diğer gazete ve mecmualarına naklolunmuştur.
Bu resmi Hakkı Süha Gezgin şöyle yorumluyor: "Aziziye fesinin bol kenarlarını bile zorlatan geniş, fırlak alnı, simsiyah şimşekleri andıran gözleri, kabarık kanatlı burnu ve duygulu ağzı ile paşa madde bakımından da manalı bir adamdır. Duruşu, bakışı, yaradılışın onunla ayrıca uğraştığını gösterir. Varlığından, imtiyazlı bir hava dağıldığını daha ilk bakışta sezersiniz."

1894'te bir edebiyat mecmuası çıkartma teşebbüsü devrin kendisine mahsus şartları sebebiyle akim kalan İbnülemin, 1898 senelerinde muhtelif zamanlarda muhtelif şahsiyetlerin idare ettiği *Resimli Gazete*'yi; Hersekli Arif Hikmet, İsmail Saib Efendi, Ağlarcalızâde M. Hakkı, Halil Edib, Hüseyin Hâşim, Ali Emirî Efendi, Mehmet Âkif, Mehmed Enîsî, Midhat Baharî, Musa Kâzım, kardeşi Ahmed Tevfik, Ali Fakrî, Ahmed Reşad, Âtıf Efendi, Hoca Hayret, Tevfik Rıza, Şeyh Vasfi, Hüseyin Dâniş, Adanalı Ziya, Halil Edib, M. Âsâf imzayısıyla M. Celâleddin Paşa, Hafız Şem'î, İbnürrifat Samih, Süreyya Bey gibi muhitindeki, fikir ve sanat telakkileri uyuşan bir takım şair ve yazarların muâvenetiyle çıkartır. Gazetenin İbnülemin ve arkadaşlarının yazdığı devri fikir ve edebiyat bakımından en vasıflı devridir. Muhteva ve şekil itibariyle oldukça vasıflı bir mecmua olan *Resimli Gazetede* müellifleri dil ve edebiyat anlayışlarını bu mecmuanın sayfalarında aksettirirler. Ser-levhasında tahrir edilen "Makâlât-ı ilmiye ve fenniyenin vâsıta-i intişârı, gülzâr-ı edebiyatın tecelligâh-ı âsârıdır" cümlesi, gazetenin hangi mesleği ihtiyar ettiğini de gösterir. Leskofçalı'nın, Yenişehirli Avni'nin, Muallim Naci'nin, Osman Şems Efendi'nin ve sâir eski ediblerin mecmualarda kalmış bir kısım şiirlerini de burada neşretme imkânı bulmuşlardır. Tercüme eserlerde Arapça'dan yapılanların ağırlıkta olduğu mecmuada, batı edebiyatından Lamartin ve Lord Byron'dan çeviriler yapılmış, Hoca Hayret Efendi'nin *Sûk-ı Ukâz*'ı eski Arap inşâsının hususiyetlerini gösterme-

لمعه

مدیر ادبی : امین خاکی

مدیر اموری : م . اکرم

نومرو ٥

قارئلره :

مدیر امورمزك مهم بر ایش ایچین استانبولدن آنی اولان انفکاکی بو نسخه‌مزی بر آز تأخیر ایتدی . قارئه وقارئلرمزدن عفو تمنی ایدر وبرداها منتظماً هرهفته غزته‌مزی نشر ایده‌جکمزی وعد ایلرز .

جوشقون تورك شاعری آقا کوندوز بك

محتویات

اکرم بکك اقولی — اوقومق ، فالح رفقی — لیل عریان ، فرید نجدت — نجدت ایچین ، مظهر ترمان — راغب پاشا ، سعید المولوی — سنك حضورکده ، اشرف نسیب — یأس یولنده ، م . اکرم — آقشام زائرلری ، مظلوم سامی — داریلدکی ، ل . اسماعیل — براق طوقنما بکا ، م . رائق — شی نه‌در [دوام] م . ثابت — سوك نفس [تفرقه] م . اکرم — بیلمجه‌لر مسابقه‌لر ، مخابرات وسائره . . .

مرکز توزیعی « جمعیت » کتبخانه‌سیدر .

پارا ۲۰

اوقوناجاق رساله‌لر

طلبه دفتری

طلبه حیاتنی اك موفقیتکارانه مملکتمزده ایلك دفعه کوستره بیلن وهر صحیفه‌سنده طلبه‌لکك صاف روحی پارلایان بومجموعه‌یی بوتون قارئلره حرارتله توصیه‌یی اك متقدم بروظیفه تلقی ایدرز .

رباب صالونی

« بو مملکتك آنجاق تشبث شخصی سایه‌سنده قورتیله‌بیله‌جکنی » ادراك ایدنلره رباب صالونی ارائه ایده‌بیلیرز . اك یکی کتابلر ، نفیس قارتلر ولوازمات قرطاسیه‌نك هرنوعی بولونور .

بیوك دونیو

صاغلام برغایه‌یه دوغرو سریع و متین خطوه‌لرله ایلرله‌ین بو غیور آرقداشمزی بوتون قارئلره توصیه‌یی فریضه بیلیرز .

قادینلر دنیاسی

یالکز قادینلغك روحنی بوتون صحیفه‌لرنده یاشاتان ودائما برشاهقه تکمله دوغرو یوکسلن بونفیس رساله‌یی عمومه توصیه‌یی بروجیبه بیلیرز .

چوجوق دنیاسی

معارفك لزوم واهمیتنی ومبنی‌مبنی دماغلرك عرفان کونشلریله تنویرینی آرزو ایدن هربابا وآنایه یالکز بو دمنی تقدیم ایتملیدر .

مکتبلی

امثالی آراسندا حقیقةً آنفرد ایدن اك فداکار ، اك نفیس طلبه مجموعه‌سیدر . ظرافتی‌سون بوتون قارئلرمزه توصیه ایدرز .

ارککلر دنیاسی

زنکین وشوخ مندرجاتیله براقلاب اجتماعی تولید ایده‌جکنی ایلك نسخه‌سنده کوسترن بورفیقمزی بوتون روحمزله تبریك ایدر وقارئلرمزه توصیه ایدرز .

شهبال

صنایع نفیسه‌نك اك اینجه خطوطنی بوتون صحیفه‌لرنده ، هرتابلوسنده کوسترن بوبدیع مجموعه‌یی مفتون نفائس قارئلرمزه توصیه‌ایدرز .

دیش طبیبی

محمد خداویردی

جغال اوغلنده دائرۀ مخصوصه‌ده عصرك صوك ترقیاتنه توفیقاً اجرای صنعت ایدر . مملکتمزك اك مقتدر وفعال دیش طبیبیدر .

حمیت کتبخانه‌سی

سراجخانه باشنده وودبنه اوتلی قارشیسنده . نفیس چایلر ، ادوات قرطاسیه ، هفته‌لق رساله‌لرله غزته‌مز بولنور .

اسلام وتورك تجارتخانه‌سی

جغال اوغلنده امنیت صاندیغی قارشیسنده‌در . قرطاسیه لوازماتی ، هفته‌لق رساله‌لر بولندیغی کبی غزته‌مز دخی فروخت اولنور .

خورخورده

ایرانی محمد افندینك دکاننده نفیس چایلر ، رساله‌لر وغزته‌مز دخی بولنور .

محمود بك مطبعه‌سی

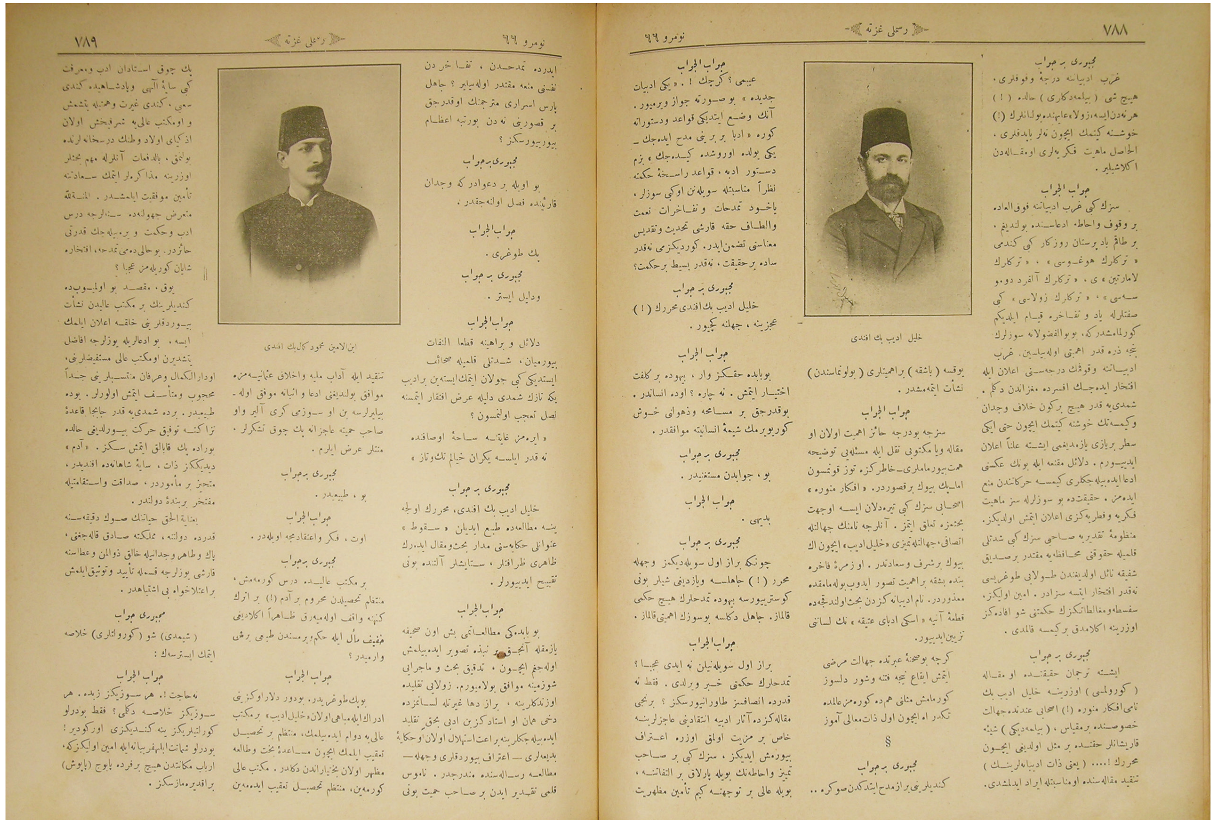
« لمعه » نك بیلمجه ، سؤال ، مسابقه قوپونی

Lem'a mecmuası.
Resimdeki şahıs cumhuriyet devrinin meşhur romancılarından Akın Gündüz.

sinin yanında o devirdeki lisan merkezli tartışmalara da bir cevap niteliği taşır. Fennî kısımlarda batıdaki birtakım olumsuzluklara dikkat çekildiği görülür. Mecmuada lisan üzerine yayınlanan makalelerdeki fikirler devre hâkim zihniyeti nazarı itibare alarak söyleyelim, bizi hayrete düşürecek kadar itidallidir. İbnülemin, Hâl tercümesi sahasındaki eser ve yazıların kültürümüz açısından önemini izah ettiği ve onun sonraki yıllarda meydana koyacağı abidevî eserlerinin arkasındaki gaye ve istikameti açıklayan makaleler silsilesi olan *Meşâhir-i Osmâniye* ve *Musâhabe*'leri burada neşretmiştir. Aynı şekilde hikâye ve edebî denemeler, hikmetli Sözler, *Der-Rahşan*'dan parçalar, ahlâk, marifet, terakki gibi edebî hüviyetinde öne çıkan fikirlerle örülü makaleleri ile medeniyet üzerine *Tercümân-ı Hakîkât*'te neşrettiği yazılarını bir kez de burada yayınlamıştır.

İbnülemin bu zümrenin *Resimli Gazete* etrafında biraraya gelmelerini şöyle anlatır:

> "Elhac Hafız Hasan Tahsin Hilmi Efendi Mahmud Bey matbaasının her nevi yazılarını yazarmış. Haricten müracaat edenlere de matbaada yazı talim ettirir.
>
> Vaktile tertib etdiğim *Hututi meşahir* mecmuasına yazdığı yazı nümüne olarak derc edildi.
>
> Müze muhasebecisi Receb Efendi merhumun -ki emsali nadir becerikli, iş bilir bir merdi gayur idi- imtiyaz sahibinden kiralayub neşr etdiği *Resimli gazete*yi müteaddid erbabı kaleme tevdi' etmişse de hüsni idare edilemediğinden yazı işleri riyasetini kabul etmemi reca etmişdi. Pek genc ve bu hususda tecribem noksan olmak sebeblerile kabulde tereddüd etdimse de teşvikatı vakıa ve

Resimli Gazete ve müessislerinden
Halil Edib ile İbnülemin'in fotoğrafları.

muaveneti mev'ude üzerine kardeşim Ahmed Tevfik, Yeni şehir fenerli Hüseyn Haşim, Mehmed Akif ve Aglarcalızâde lspartalı Hakkı Beylerile işe başladık.

Damad Halil Paşa zade Damad Mahmud Celâlüddin Paşanın, Hersekli Arif Hikmet Beyin, bilâhare Şeyhul islâm olan Musa Kâzım Efendinin ve -gazetenin evvelce bir müddet baş muharrirliğinde bulunub çekilen- Halil Edib Beyin muaveneti kalemiyeleriyle gazeteyi hayli müddet muntazaman çıkardık.

Gazetenin tab' edildiği Mahmud Bey matbaasındaki odamız, Tahsin Efendinin odasına bitişik idi, aralıkda görüşürdük.

Receb Efendiye, matbaa müstahdemlerine ve ehibbasına 'bu gazeteyi çıkaranların gürültüsünden ve bir takım münasebetsiz hallerinden rahatsız olurduk. Şimdiki heyet ne kadar edebli zatlar ki odada olub olmadıklarını his etmiyoruz. Çünki içlerinde bir ehli kemal! Var' dermiş.

Hüsni zannile müsab olsun ilâhî Tahsin"[363]

Matbuat dünyasında tesiri bugüne kadar devam eden bir başka mecmua da *Servet-i Fünûn*'dur. İstanbul'da Nikolayadi isminde bir gazetecinin 1887 senesinde çıkarttığı *Servet* isimli fennî mecmuası yanında çalışan ve Fransızca'dan çeviriler yapan Ahmed İhsan'ın Mülkiye'deyken buraya dâhil olmasıyla *Servet-i Fünûn* ortaya çıkar. Daha sonra da 27 Mart 1891 itibariyle derginin yayın haklarını, İhsan üzerine alır. Recâizâde Ekrem Mülkiye'den talebelerini bu mecmua etrafında toplayarak yeni bir edebiyat zümresi meydana getirir. Ahmed İhsan bu zümrenin teşekkülünü şöyle anlatır:

> "1312 /1896 senesine tesadüf eden bir kış ziyaretinde Ekrem Bey -Recâizâde- yalnız değildi. Bakışları çok kuvvetli, iri vücutlu, gayet sevimli çehreli bir delikanlı ile beraber gelmişti. Çok sevdiğim üstadın ellerinden öptüğüm zaman delikanlıyı göstererek:
>
> -Size Tevfik Fikret Bey'i getirdim. Kendisi benim çok sevdiğim müstaid bir gençtir. Mektep filan gibi bazı mecmualarda eserleri de çıktı. Fakat ben istiyorum ki Tevfik Fikret Bey, *Servet-i Fünûn*'un olsun!"[364]

İşte bu görüşmeden sonra Fikret, *Servet-i Fünûn*'un tashih ve tahrîr işlerine getirilir ve münderecat hususundaki bütün selâhiyet kendisine verilir. Bu mülâkâttan sonra "edebiyat-ı cedide mahfili" kurulmuş olur. Ekrem Bey haftada üç dört defa akşamları mecmuaya uğrar. Fikret muntazam devam eder. Ve bir süre sonra Cenab, Ali Ekrem, Safa, Halit Ziya, Sîret, Süleyman Paşazâde Sami, Mehmet Rauf, Reşit, Doktor Suad, Süleyman Nazif, Hüseyin Cahit, Cavit, Şuayb, Ahmed Hikmet, Hüseyin Kâzım, Faik Ali gibi daha sonraları edebiyatımızda şöhrete ulaşacak gençlerin karagâhı olur.

Mecmua ve gazetelerde *Servet-i Fünûn*'a kadar henüz tam manasıyla bir ayrışma yoktur. Farklı telâkkilere sahip yazar ve şâirler birbirlerine muarız fikirlerini, anlayış ve zevk olarak farklı şiirleri aynı sütunlarda neşrederken 1896 sonrasında matbuat hayatımızda belirli bir süre bu derece çeşitliliği görmek mümkün değildir. Bu tarihten sonra daha çok meşrep, mezhep ve mizaç olarak birbirlerini tamamlayan, aynı his ve sanat telakkisine sahip kimseler aynı mecmua ve gazetelerde yazılar neşretmişlerdir. İstisnâî da olsa İbnülemin, Süleyman Nazif gibi maruf ve mâhir ediplerimiz bir araya gelmeleri mümkün olmayan kimselerle aynı yerlerde yazılarını neşretmişlerdir.

Daha önceleri birbirlerini tam olarak tanımasalar dahi *Mektep* mecmuasında imzalarını gören veya burada neşredilen yazılar vasıtasıyla aralarında ülfet peydâ olan gençler dört yıl sürecek bir edebî mücadele – mücâhede devresinde sahne alırlar. Mecmuanın merkezi önceleri Ebussuud Caddesi'ndeki daracık matbaadayken bir müddet sonra Sultan Abdülhamid'in ihsanıyla Hazîne-i Hassa emlâkından güzel ve büyük bir binaya nakledilidir. Esasen Halit Ziya'nın hatıralarında bahsetmesine rağmen bugüne kadar *Servet-i Fünûn* ve edebiyatı hakkında yazı yazanların pek gündeme getirmedikleri bir husus da ilim ve marifete büyük bir ehemmiyet veren, hatta matbuata büyük destekler veren Sultan Abdülhamid'in bu ihsanıdır. Hatta Sultan bununla yetinmemiş Fransa'dan masrafı Hazîne-i Hassa'dan verilmek üzere "Napier" nâmında mâhir bir hakkâk getirterek matbaanın hizmetine verdirmiştir.[365] İşte *Mekteb* mecmuası sonrası bu genç edebiyatçılar büyük bir teşkilatçı olan Ekrem'in sayesinde *Servet-i Fünûn* çatısı altında birleştirilmişlerdir. Halit Ziya, kendisinin bu guruba dâhil olmasını şöyle ifade eder:

> "Recâizâde, Tevfik Fikret'in *Servet-i Fünûn* risâlesinde yazı riyasetini deruhde etdiğinden bahsederek oraya muntazaman yazı yazmağa beni dâvet edince buna derhal muvafakat etdim. Ahmed İhsanın risâlesi Tevfik Fikretin refakati, hele yazı yazmak fırsatı öyle cazip şeylerdi ki tereddüde mahal yokdu; buna he-

Hüseyin Kâzım Kadri.

men müteakıben Cenab Şehabeddinin iştiraki de inzimam edince âdeta beğenilen, sevilen, beraber bulunmakdan vicdanî bir saadet duyulan dostlarla bir tenezzüh seyranına çıkıyormuşcasına ruhuma kanadlar takılmış zannetdim. İstanbul muhitinin, resmî iş azabının boğucu havasından daha yüksek nezih, saf bir nesim tabakasında emellerle dolu ciğerlerime taze bir hayat doluyor zannetdim.

İşte Edebiyatı Cedidenin doğuşu…"[366]

Daha önce hâmîler vasıtasıyla yazılarını neşreden bu nesil, burada daha serbest ama daha çok Fikret'in zevk ve temâyüllerine göre yazılar tanzim edilmiştir. Pek çoğu acemi yanlışlıklarla dolu bu yazı ve şiirler bu genç zümreyi devrin maruf ve muteber ediplerinin tenkit ve alay etmesine sebep olmuştur. *Daha dün mektebe vardı, bugün üstad olayım* fehvasınca amel ettiklerinden bir taraftan büyük bir taannutla yürüdükleri yolda adımlarını sıklaştırmışlardır. Ne şahsen, ne hulkan ne de mevkii itibariyle aralarında ortak bir nokta olmayan bu zümreyi bir arada tutan biraz da şartların dayatmasıyla ortaya çıkan edebiyat telâkkileridir. Nihâyetinde ise her zorlama birliktelik gibi ayrılma, birbirlerini tenkit ve tehzil etme gibi durumlarla karşı karşıya bırakmıştır. Sultan Hamid'in idaresinden müştekî olan Halit Ziya ve diğerleri İttihad ve Terakki ricali arasına girmişler, tabiatları dışında siyasî vazifeleri deruhte etmişlerdir. Hüseyin Kâzım, Tevfik Fikret'le beraber II. Meşrutiyet'in ilanından evvel İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne girmiştir.[367] Yine bu dönemlerde Hüseyin Kâzım'ın masonluğa girdiği rivayet edilir.

Bu neslin sanat telâkkisine en ziyade merbut olduğu kişiler Cenap ve Fikret'tir. Birleştirici unsur da Ekrem Bey'dir. Esasen bu zümreyi teşkîl eden genç şair ve yazarlar, daha sanat hayatlarının neredeyse başlangıç aşamasındadırlar ve batı kültürüyle yetişmiş, lisan-âşinâ gençlerdir. Bunların ortak noktaları devrin siyasî havasından rahatsızlık duymalarıdır. Hepsi Abdülhamid düşmanı, batı hayranı, geleneksel değerlere karşı lâkayttırlar. Aslında her biri diğerine benzemeyen mesleklerden yetişmiş, yekdiğerinin maişet ve cemiyet sahasından uzakta yaşamış kimseler olmalarına rağmen bu saydığımız hususlar bir araya gelmelerine vesîle teşkil etmiştir. Meşreben yakın olanlar yazıhâneye getirilir ve birbirleriyle tanıştırılır. Başlangıçta bu yönüyle tam bir anlaşma vardır. Ahmet Hikmet bir gün Abdullah Zühdî'yi Halit'le tanıştırmak için getirir. Daha sonra Ahmed Hikmet bu konuşmanın neticesini şöyle ifade eder: "Abdullah Zühdî seni hiç tahayyül etdiği gibi bulmamış. Seni içinde ateşler kaynıyan, köpüren bir fırtına halinde görmek isterken pek nâzik bir kâtib bey, bir âmedî efendisi kadar merasime dikkat eder görünce şaşırmış!.." [368] Bu misalde de görüldüğü üzere bu gençleri bir araya getiren şey, ileri yaşlarda ortadan kalkacak olan heyecanlarıdır.

Haftanın belirli vakitlerinde mecmuanın merkezinde biraraya gelen genç edebiyatçılar zamanla hariçteki mekânlarda da görüşmeye başlamışlardır. Bu mecmua Rıza Tevfik'in de dediği gibi Edebiyat-ı Cedîde taraftarı genç edebiyatçıların matbuat âleminde Ekrem tarafından onlara bahşedilmiş bir kürsi-i hitâbettir.[369] Ekrem, sık sık bu gençleri evine davet eder. Bir gün Firuzağa'daki evine davetle bir vesile düşürüp

toplar, akşam yemeği yerler. Bu toplantılarda bir nevi resmiyet olur, gençler üstadlarının huzurunda kendilerine çekidüzen verirler.[370]

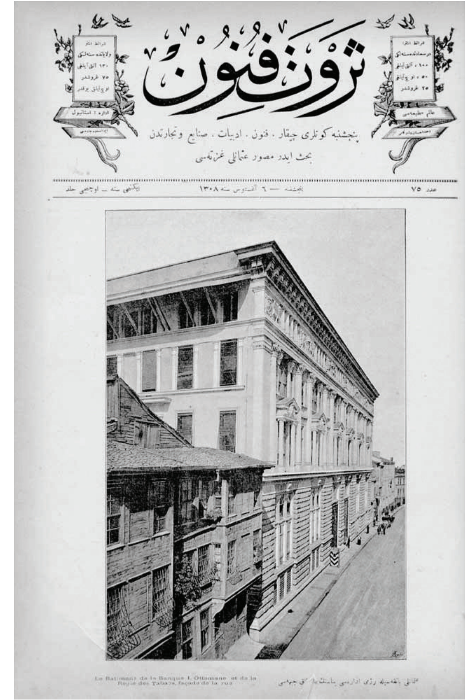
Bu gençler bazen de Fikret'in damat sıfatıyla bulunduğu evde birleşirler. Fikret'in pederinin Ağa Yokuşu'ndaki konağına taşınması sonrası Halit Ziya ile dostluğu iyice artar. Burada İsmail Safâ'nın tasannu'dan arî olmayan şiirlerine Fikret, tarizde bulunur. Bir gün Safâ, kardeşi Vefa'nın dimağını tedavi ettirmek için doktora gittiği zamanlarda yazdığı bir manzûmesini getirir. Aklî melekelerin zayıflaması sebebiyle yüksek fikirlerle, hikmetlerin yanında hezeyanların iç içe olduğu bu manzûmeyi defalarca okuyup gülerler. Mesela; Vefa önce insanın mukadderâtı ve talihin sefilliğine ağlarken iki mısra sonra insanların "pâmâl-i zulm ve sitem" olmalarını ister. Kâzım, Fikret'in hayatında Vefa'nın bu garip manzumesini hatıra getiren hâllerin çok olduğu düşüncesindedir. Bazen mecnun, bî-akıl, bazen ümitvar, neşeli, çok zaman bedbin ve bîkarar olan Fikret'i tasvir için yazmıştır sanki Vefa.[371] *Servet-i Fünûn*cuların ve bazı muharrirlerin toplanma yerlerinden biri de Bâbıâlî Caddesi'ndeki İştayin Biruh'un birahânesidir.[372]

Şemsettin Sami'nin *Kâmus-ı Arabî*'sinin birinci forması neşredildiğinde, *Servet-i Fünûn* okuyucularına onu daha yakından tanıtmak için Ahmed İhsan ve arkadaşları kendisini ziyaret etmek isterler. Şahsen tanışmadıkları için de bir mektupla kendisine müracaat etmeyi kararlaştırırlar. Mürcaatlarına Ş. Sami bir tezkereyle olur verdikten sonra (26 Zilkâde 1313) Yanlarına fotoğraf makinesini de alan ekip Sami'nin Erenköy'deki köşkünün yolunu tutarlar. Kütüphanesi dağınık olduğu için fotoğraf alamazlar ama masanın üzerindeki otuz civarında eserle hazırlamakta olduğu eserin müsveddelerinin önünde resmini çekip *Servet-i Fünûn*'un ilk sahifesine koyarlar.[373]

Mecmuanın yazı işleri uhdesinde bulunan Tevfik Fikret, Üstad Ekrem'den sonra *Servet-i Fünûn*cuların asıl önderidir. Arkadaşlarının yazılarını tashih, takdir ve tebcil eden genellikle odur. Fikret en küçük bir buluttan nem kapar, bir şekilde darıldığı hemen hiç kimseyi affetmezmiş. Onun davetine beş dakika geç gitmek, insanı en ağır cezaya müstehak kılar. Hassas, alıngan, kırılgan bir yapıya sahip olan Fikret, mecmuanın matbaasındaki sohbetlerde genelde edebiyata dair düşüncelerini ifade etmez, daha çok etrafındakilere sorar, fikrine muvafık olmayan hususlarda hakkında tahkir, tehzil veya tarizde bulunurmuş. Bir gün *Servet-i Fünûn*'da altı yedi arkadaş toplanıp otururlarken çok neşeli olan Fikret arkadaşlarını iğnelemeye başlar. Herkese ayrı ayrı hitaplarda bulunup tarizler yaptıktan sonra İsmail Safâ'nın önüne gelerek

Safâ-yı bî-vefâ-yı kec-edâ-yı mankafâ-yı men!

mısraını fırlatır. Bir kere gülmeye başladı mı arkası gelmeyen saatlerce gülen Safâ "mankafâ-yı men"den çok hoşlanarak gülmeye başlar ve sesi kısılıncaya kadar güler. Fikret bir taraftan da acayip garaip mısralar inşâd etmeye devam eder. Bu sırada Yunan askerlerinin hudutta silah attığını, bizimse mukâbele etmediğimiz haberiyle odaya birisi

Servet-i Fünûn mecmuası.

Servet-i Fünûn mecmuası.

gelir. Hemen devamında Abdülhamid Han'ın tavrı hususunda bir dedikodur gider. "Lanet, lanet, lanet" diyen Fikret, abus bir çehreyle koltuğa oturur, ortalığı derin bir sessizlik kaplar.[374]

Fikret kendisinden ve eserlerinden bahsetmez, daha çok etrafındakilerin eserlerini medheder, en çok da Cenab'ın şiirlerine bayılırmış. Halit Ziya bir gün kendisine *Mösyö Kanguro…* nam hikâyesini götürür. Hikâyeyi okuyan Fikret ağlamaya başlar ve Halit Ziya neşretmeyi düşünmese dahi Fikret zorla elinden alır ve yayınlar.[375] Fikret, âdeti vechiyle kendi şiirlerini neşredilmeden evvel kimseye okumazmış. Mutaassıbâne riâyet ettiği bu kâideyi bir defa ihlâl ederek Ali Ekrem'e *Nef'î* şiirini inşâd eder. Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere *Servet-i Fünûn* çevresi bir dönem Fikret'in tenakuzlarının merkezde bulunduğu bir yerdir.

Birbirlerini her bakımdan koruyup kollayan, bir arada vakit geçiren ortak eserler okuyan bu neslin dilinde Nâmık Kemâl, Hâmid; ufkunda ise bütün bütün batı vardır. Halit Ziya Sarıyer'deki evinde dostlarını ağırlar, burada aynı hisleri besleyen konuşmalar yaparlar, mütalaalarda bulunurlar. Mevzuları genel itibariyle lisan öğrenme, batı edebiyatı, tiyatro eserleri ve batı müziğidir. Mehmed Rauf bu evde ne garbın ne de bizim eserlerle meşgul olmayan Türkçe ve Fransızca romanlar ile bilhassa tiyatroya merak salar ve Halit Ziya'nın evinde ne kadar temaşa eseri varsa alıp okur getirir. Birbirlerinin eserlerinde eksik ve hataları konuşurlar. Goncourt kardeşler, Manette Salomon, Charles Demailly, A. Dumas, Frederic Soulie, Labiche, Seribe, Anicet Bourgeois, Dennery ile dostlukları pekişir. Yine Mehmed Rauf, "Hikâye" serlevhalı bir hikâye tarihini okuduktan sonra bu türe bakışı değişmiştir.[376] Uşaklıgil, bir gün aldığı bu eserleri anlayıp anlamadığına vâkıf olmak ister. Rauf'u konuşturunca kendi ifadesiyle "lisan kuvvetinden ziyade fıtratının sanata kabiliyetinden gelen bir anlayışla" bütün gavâmızıyla anlar. Zaten Rauf bu şekilde Fransızca eserleri okuyarak bu lisanı öğrenmiştir. Ve bu okuduğu eseler münasebetiyle tiyatroya mübtela olmuştur. Hatta Halit'in, *Ferdî ve Şürekâsı*'ndan hareketle bir piyes yazar, bastırır, lakin sahneletemez.[377] Ahmet Hikmet, Safvetî Ziya ve Halit Ziya da Nişantaşı'nda otururlarken birbirlerine komşu olurlar ve aralarında ülfet ve muhabbet kısa sürede mesafe kat eder.[378] Rauf'taki garb mûsikîsine alaka da onun sayesinde başlamıştır. Uşaklıgil, Sarıyer'de, Cihangir'de, Nişantaşı'nda otururken haftada, bazen on beş günde bir gelerek Odeon'da, Tepebaşı'nda, Oncordio'da operet dinlemeye giderler. Rauf'ta ibtila derecesine gelen bu tutku zamanla piyano alıp çalmaya-öğrenmeye kadar varır. 379 Rauf'un bir kısım romanları, *Servet-i Fünûn*'da neşredildikten sonra kitaplaşmıştır. Nazımda kendisi de süslü ve ağdalı bir lisanı tercih ttiği hâlde nesirde sadeliği ihtiyar eden Fikret, bu tefrika esnasında, bazı üçlü dörtlü terkiplere eserin bazı yerlerinde müdahale etmiş, özellikle edebiyatımızda hiç kullanılmayan kelime ve terkiplerle daha bir süslü yazma merakındaki Rauf'u durdurmuştur. Mehmed Rauf o yıllarda Hisar Yalısı'nda içgüveysiyken Eylül romanını kaleme almıştır. 380 Rauf'un Arapça ve Farsça, dolayısıyla eski edebiyat nümuneleriyle

iştigali pek mahdut olduğundan eserlerinde pek çok kusur görünür. *Servet-i Fünûn* halkası genişledikçe, tartışmalarla üzerine gidildikçe şöhretleri artar, birbirlerine kenetlenirler. *Kerbelâ* nazımı İbnürreşad Ali Ferruh da matbaaya kadar gelip memuriyeti yazmağa mani olduğu için kalemiyle olmasa da tavır ve sözleriyle bu yeni gençlere desteğini ifade eder. Bir taraftan da en başta Ali Kemâl olmak üzere devrin bir kısım müelliflerine, özellikle eski edebiyatı veyahut daha dengeli bir yol tutanlara yaman tenkitler yöneltilir. Edebiyat-ı Cedîde'cilerin menfuru olan zamanın vüzerâsından birinin vefatı sebebiyle yazdığı bir şiiri bitiren Ali Ekrem, İsmail Safâ ile buluşur. Şiirleri ona okuyunca Safa'nın teklifiyle sahura kadar oturmak üzere Fikret'in Ağa Yokuşu'ndaki pederinden kalma konağına giderler. Fikret, Âşiyân-ı Peder manzûmesinde bu konaktan teessürle bahseder. Fikret'in burada alaturka döşenmiş büyük bir odası vardır. Misafirleriyle burada görüşür. O gün Fikret daha kapıda karşılaşır karşılaşmaz vefat eden Paşa'nın aleyhinde konuşmaya başlar. Ekrem'in şiiri okununca arkası arkasına mazmunlar, nükteler, tarizler, tahkirler, kahkahalar derken müşterek şiir yazmaya başlarlar. O gece altmış yetmiş civarında kıt'a yazarlar. Sahuru geçip sabah olana kadar, ismi mevzu-ı bahis değil, mezkûr Paşa o geceki muhaverenin merkezidir. Sabah olunca Fikret'in ikram ettiği kahveyi içerler. Daha sonra Fikret bu kıtaları baskın ihtimaline karşı yakar.[381]

Tevfik Fikret.

Bunların bugün bize en ziyâde hayret veren teşebbüsleri *Yeşil Yurd* tahayyülüdür. Hüseyin Cahit'in *Hayât-ı Muhayyel* kitabı ve Fikret'in *Yeşil Yurd* şiirinin yadigâr olarak kaldığı bu hayal belde az önce bahsettiğimiz Sultan Abdülhamid düşmanlığının tezahürlerinden biridir. Bu hayâlin arkasında *Servet-i Fünûn* mensuplarının meşrebinin yanında biraz da Hüseyin Kazım vardır. Önce Seylan Adası'nda kurmak istedikleri bu muhayyel yurdu buranın havasıyla imtizac edemeyecekleri düşüncesiyle Hüseyin Kâzım'ın Manisa'daki çiftliğine kaydırırlar. Dünyadan bağlarını keserek kendi hayallerine göre bir cennet inşâ edeceklerdir. Çiftlikte sâfiyet, uhuvvet, samimiyet mayalarıyla yoğrulmuş bir cemiyet kuracaklardır. Fikret bir araya geldiklerinde sık sık "tükenmez şiir pınarından boşalttığı hayal suları" ile yeşil yurdun mezralarını, ağaçlarını, çiçek tarhlarını, köşklerinin çatılarına, duvarlarına tırmanan sarmaşıkları öyle anlatır ki Halit Ziya, esrarkeşlerin rüyalarını dolduran âlemlere benzetir. Fikret gözünü kapayınca bunu görür, içine girer orada yaşar.[382] Abdülhamid'i o kadar düşman olarak görürler ki gazete etrafındaki oluşan havanın dağılmasını dahi ona bağlarlar:

> "Büyük üstad Recâizâde Ekrem'in eliyle *Servet-i Fünûn*'a gelen Tevfik Fikret, 1896'dan 1901 senesine kadar altı sene gazetemizi aydınlatmış, Edebiyat-ı Cedîde'yi kurmuş ve Abdülhamid'in darbesiyle kenara çekilmiş idi. Arkadaşlarımızın çoğu sürülmüş ve gazetemiz de padişaha ihanetle itham olunarak bizler Cinayet Mahkemesi'ne verilmiştik."[383]

Babası Kadri Bey gibi gayet nekre-gû, nükte-perdaz, bedia-perver ve son derece ruh-istinas bir zat olan H. Kâzım, evinde Cuma günlerinde

akdettiği ve daha çok *Servet-i Fünûn* çevresinin iştirak ettiği toplantılarda kimsenin işitmediği fıkralar, hikâyeler anlatır. Tevfik Fikret de birkaç defa buradaki içtimalara katılmış, *Malumât* isimli bir mecmua neşretmeyi kararlaştırdıkları bir akşam Fikret, Nâmık Kemâl'in *Celâleddin Harzemşah* isimli tiyatrosunu sabaha kadar okumuş ve hep beraber ağlaşmışlar. [384]

"Fikrim, ruhum ve vicdânım üzerinde pek büyük intibâ'lar bırakmış olan bir zât" diye takdîm ettiği Tevfik Fikret'le tanışması Kâzım'ın hayatında adeta yeni bir devreyi başlatır. Aynı fikire mensup olanlarda görülen bir hâl ile birlikte vakit geçirmeye başlarlar. Bu devre özellikle siyasî düşüncelere kendilerini kaptırırlar. Hatta Kâzım'la Fikret beraber bir "inkılab-ı fikrî" yaratmak için "Ahmed Rıza Bey'in Paris'te neşrettiği *Mîzân* gazetesinde tab' edilmek maksadıyla ve tehzîl suretiyle bir hatt-ı hümâyûn" yazarlar ve "bunu bin türlü tereddütler ve endişeler içinde İstanbul sokaklarına" atarlar.[385] Bu "hatt-ı hümâyûn"un tesiriyle hâfiyeler her tarafı aramalarına rağmen bir sonuç elde edememişlerdir. Sultan Hamid'in tarz-ı siyasetini beğenmeyen bu yeni yetmeler memleketten ayrılmak isterler. Fikret, her zamanki asabiyeti ve coşkunluğuyla memleketi terk etmek fikrini ortaya atar. Uzun münakaşalardan sonra Avustralya'nın Yeni Zeland adasına gitmeyi kararlaştırırlar ve bu kararın verdiği şevk ve heyecan ile para biriktirmeye başlarlar.[386]

Hüseyin Kâzım'ın başında olduğu "bu hayali" gerçekleştirme gayretlerinin maddî çerçevesiyle ilgili planları Hüseyin Cahid şöyle ifade etmektedir:

> "Muhâcerat seyahati için îcâb eden parayı Esat Paşa bulacağını söylüyordu. Ankara civârında ailesine ait büyük bir çiftlik varmış, içinde iki gün dolaşılırmış. Bu çiftlik satılacak, parası Nuvelzelanda'ya gidecek Türk kolonisinin sermâyesini teşkîl edecekti... Nuvelzeland hicreti doğmadan ölü bir çocuk gibi akim kaldı. Çünkü barut bulamadık. Çünkü çiftliği satmak için büyük bir harâretle Ankara'ya giden Esat Paşa oradan bomboş döndü ve bittabi biz de bu hülyaya elvedâ dedik."[387]

Orhan Okay'a göre de; "yol ve oradaki geçim masraflarını karşılayacak sermayenin bulunmaması bu projelerini suya düşürür."[388] Osman Ergin ve İsmail Kara'ya göre yeni Zelanda'ya hicret edip orada bir köy kurarak yaşama teşebbüsünün akim kalma sebebi, aralarına karışan birinin bunu hükûmete bildirmesidir.[389] Bu teşebbüsün sonuçsuz kalması da söylenilenlere bakılırsa, adeta halli müşkil bir mesele hükmüne girmiştir. Herkes kendi düşüncesine göre bu mesele hakkında fikir beyan etmiş, buradan hareketle bir geçmiş zaman yargılamasına girişmiştir. Büyük bir hararetle hâdiseyi benimseyen Hüseyin Kâzım "içki" meselesinden dolayı Fikret'in vageçtiğini söylerken, Uşaklıgil iklimiyle imtizaç edememe kaygısını[390] dile getirir. Bu hayalin gerçekleşmemesi üzerine bu sefer Manisa civârında Sarıçam denilen köyde, Hüseyin Kâzım'a ait arazide muhayyel yurtlarını kurmaya karar verirler. Bu son düşünce de Tevfik Fikret'in "kendi nefsi de dâhil olduğu

hâlde, hiçbir şeyden memnun ve müteselli" olamayan mizacından dolayı vazgeçmesi nedeniyle ve II. Meşrutiyet'in ilanıyla hayatiyet bulamamıştır. [391] Tanpınar'a göre, tafsilatlı bir şekilde ele aldığımız bu hülyalar, "belki de bir sohbet anının lezzetine kapılarak kurulan ... çocukça tasavvurlar"dır.[392] Orhan Okay ise bu "hülya"yı şöyle değerlendirir:

> "Servet-i Fünuncular, umumiyetle hayattan kaçıp hayale sığınan insanlardır. Bunun şahsî yaradılışlarına bağlanmasıyla beraber, devrin siyasî baskısı ile de ilgisini görmek yerinde olur. Servet-i Fünuncular, cemiyetten gerçekten ve bilfiil kaçan, kaçmaya teşebüs eden insanlardır. Servet-i Fünun edebiyatçılarının bu aşırı kaçış duyguları onları, hayallerini yeryüzünde gerçekleştirecek bir mekan arama sevdasına düşürmüştür."[393]

Herkes bu çok abartılı hayalden bahsediyor. Hatta bu hadise / hülya üzerinden bir devir bütünüyle mahkûm edilmek isteniyor. Fatih M. Şeker de nitekim bu suali şu şekilde irad ediyor:

> "Bütün bu hususlar, *Servet-i Fünun*cuların 'istibdat'tan kaçma adına İngilizlerin neredeyse dünyayı sömürerek müstemleke hâline getirdikleri bir yere çekip gitmeye gayret gösteren tavırlarının ne tür bir anlayışa denk düştüğünün izahını hiç şüphesiz meydana koymaktadır."[394]

Kendilerince tahammülü zor bir devirde hayâl ve hakikat arasında eserlerini veren *Servet-i Fünûn* nesli 1901 senesinde dağılmış, lakin ilim ve edebiyat çevrelerinde tesirlerini az çok bugüne kadar devam ettirmişlerdir.

d. Kütüphaneler – Sahaf Dükkânları

"Âşinâya âşinâ bîgâneye bîgâneyiz"
Lâ-edrî

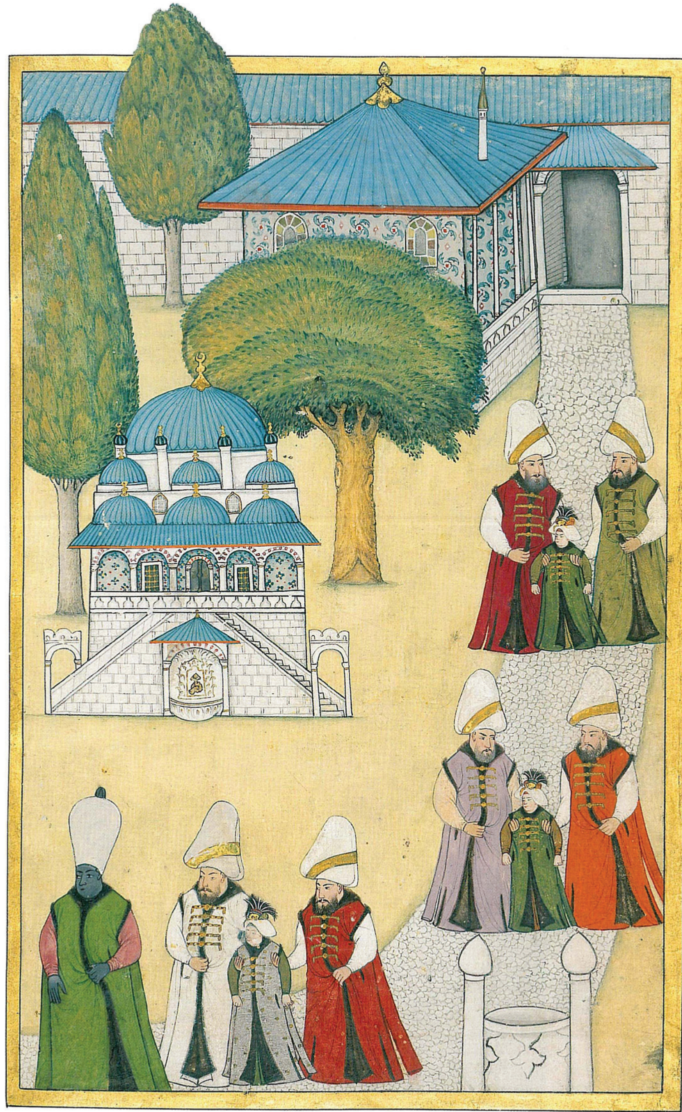
"Âlemde bir çerağ uyandır ki sönmesin"
Şeyhülislâm Yahya Efendi

Osmanlı'nın batı karşısındaki geri kalmışlığı üzerine fikir beyan edenler terakki için ilme büyük bir ehemmiyet atfederler. İlme verilen bu kıymet maariften matbuata kadar pek değişikliği başlatan muharrik unsurlar arasındadır. Tanzimat sonrasında batıya gidenler İngiltere ve Fransa örneğinden hareketle terakki için, memleketin kurtulması için ellerinde bazı hazır reçetelerle geri dönmüşlerdir. Bu reçetede batının "hasta adam" olarak gördüğü Osmanlı'yı iyileştirecek ilaçlar arasına Avrupakârî kütüphaneler tesisi de vardır. Devrin gazete ve mecmuaları incelendiği vakit kütüphane ve kitap hakkında çok miktarda yazı kaleme alındığı görülür. Bu yazıların müşterek hususiyeti ise Avrupa'ya kasideler, Osmanlı'ya hicviyeler düzülmesidir. Bu asrın sonlarına doğru tekkelerde, camilerde, vakıflarda, konaklarda ve muhtelif şahısların ellerinde dağınık bir şekilde bulunan millî hayatın bu önemli unsurlarını tek bir çatı altında toplayarak halkın istifadesine açma fikri ağırlık kazanmış, bu doğrultuda adımlar atılmaya başlanmıştır. Muhtelif mekânlarda kütüphaneler tesisi buraları ilim merkezleri hâline getirmiştir. Özellikle şair ve yazarların buluştukları mekânlar arasında Koca Ragıp Paşa ve Beyazıt gibi kütüphanelerin ayrı bir yeri vardır. Bâbıâlî'deki kitapçı dükkânlarının Beyazıt Kütüphanesi, Hasan Tahsin Efendi'nin hafız-ı kütüplüğü zamanında 1870 sonrası doğan şair ve yazarların buluştuğu, kitap mütalaasında bulundukları, hâl tercemesi, hutût-ı meşâhir, şiir gibi mevzularda müşkillerin halledildiği bir mahfil hâline gelmiştir. Beyazıd Kütüphanesi hafız-ı kütübü Tahsin burada ve imamlık yaptığı camide pek çok talebeye yazı meşk ettirmiştir. Pertevniyal Valide Sultan Camii ittisalindeki kütüphanenin hafız-ı kütübü olan Hattat Osman Nuri Efendi (1842-?) de burada yazı ile meşgul olurmuş. Hatta *Kur'an-ı Kerîm*, *Delâilü'l-Hayrât, En'âm, Evrad* gibi meşk ettiği eserlerin kısm-ı azamını burada yazmıştır.[395] Nuri Efendi kütüphanede vazife yaparken bir taraftan hat dersleri verir, bir taraftan da bu sanatın tarihine dair malumatlarını müracaat edenlere nakleder. Bu manada kütüphaneler sadece kitap okunan yerler değil, aynı zamanda tedkik ve tetebbu, ilim erbâbının buluşup görüştüğü, halleşip ilmî mevzuları müşkilleri hallettikleri yerlerdir. Bunun yanında başka işlevleri de vardır. Hafız-ı kütüpler vâsıtasıyla buralar bir encümen hâlini almıştır. Beyazıt'ın ilim ve edebiyat âlemimizdeki

asıl ehemmiyetli devresi cumhuriyet devrinde İsmail Saib Efendi'nin müdürlüğü zamanındadır. Beyazıt Kütüphanesi deyince akla hemen allâme İsmail Saib Efendi gelir. Doğudan batıdan müracaat eden herkesin müşkilini çözen Saib Efendi eskilerin tabiriyle "ayaklı kütüphane" ve tam bir ilim meclisidir.

Kitap meraklıları ile onların oluşturdukları hususî kütaphânelerin de ilim ve edebiyat tarihimizde müstesna bir yeri vardır. Hususî kütüphanelere ilgili yerlerde temas ettiğimiz için genel bir malumat vermek amacıyla konaklar dışında kalan bazı hususiyetli kitap sever şahıs ve kütüphanelere muhtasaran temas etmekle yetineceğiz. Hastalık derecesinde kitap düşkünü olan bu zatlar ve hâneleri eser kaleme alanların karşılaştıkları müşkilleri çözmek için müracaat ettikleri yerler arasındadır. Bunlardan meşhur olanlardan biri Hazine-i Hassa Muhasebecisi Hâlis Efendi'dir. Kitap meraklısı (bibliyofili) olan Hâlis Efendi'nin diğer erbâb-ı kitaptan farkı sahaflardan topladığı nadir ve nefis eserleri saklayıp büyük paralara ecnebilere satmasıdır. Büyük kitâbiyat âlimleri Ali Emirî Efendi ile İbnülemin eserlerinde doğrudan ve dolaylı olarak Hâlis Efendi'nin bu tarafını tenkit ederler. Kütüphanesiyle meşhur aynı isme sahip bir diğer zat ise Ders Vekîli ve Dârüşşafaka muallimlerinden Amasyalı Hoca Hâlis Efendi'dir (1843-1913). Ömrünün sonuna kadar ilimle meşgul olan Hoca Halis Efendi, hafızasının kuvveti ve Arap edebiyatındaki vukufuyla meşhurdur. Kütüphanesinde her dilden, her fenden binlerce eser vardır. Çağdaşları, onun büyük sarığının yarım asırlık kemâlinin tantanalı tâcı hitâbetinin ise geçmiş asırların ilmî ve mânevî intibâlarını câmi bir hazine olduğu hususunda hemfikirdir. Bakırköylü Mazhar Bey, tam bir kitap delisidir. Kazandığını kitaba verir, sandıklar dolusu kitaplarını hânesi almaz, dost ve akrabalarının tavan aralarında, bodrum katlarında dururmuş. Üzerinde düzgün kıyafeti olmamasına rağmen bütün parasını ve vaktini kitapçılarda geçirir. Bazen cebinde yol parası kalmaz, aldığı kitapları yüklenerek Beyazıt'tan Bakırköy'e kadar yayan yürümüş. Mazhar Bey, konuştuğu zaman da etrafındakileri malumatıyla mest edermiş.[396]

Mahfil hüviyetini hâiz bir başka mekân da Beyazıt'taki Sahaf dükkânlarıdır. Sahaflık Osmanlılarda fikrî - edebî hayatın merkezî yerleri arasındadır. Yazma kitap meraklılarının buluşma mekânları olmaları itibariyle sahaf veya kitapçı dükkânlarının ilim ve edebiyat ehlinin birbirleriyle temasa geçtikleri yer olmaları bakımından önemlidir. Matbuatla birlikte sahafların meşguliyetleri de faaliyet-ticaret sahaları da hayli gelişmiştir. Özellikle büyük konak sahiplerinin, kitap meraklılarının terekelerinin sahaflar tarafından satışa sunulması buralara ayrı bir ehemmiyet vermiştir. Buralar, Türk tarihi, edebiyatı ve lisanıyla alakalı keşif yerleridir. İbnülemin Mahmud Kemâl, İsmail Saib Efendi, Ali Emiri Efendi, Muallim Cevdet, Kilisli Muallim Rifat, Halil Edhem gibi nice erbab-ı tedkîk edebiyat ve fikir tarihimizin nice meşhullerini burada bulmuş, müşkillerini buralarda çözmüştür. Mesela, Ali Emiri Efendi'nin bir sahaf dükkânında tesadüflerin sevkiyle *Divanı Lügatit Türk*'ü keşfetmesi Türk fikir ve edebiyat hayatına bambaşka bir istikamet vermiştir.

Topkapı Sarayı Arz Odası ve Sultan III. Ahmed Kütüphanesi.

Bulunduğu mahallerde güzel şiir okumakla müştehir Hasan Naci Efendi, bir gün sahaf Sarıklı İsmail Efendi'nin dükkânında Ali Kemâl'le birlikte güzel, fakat ketebesiz bir yazıyı tedkik ederlerken sahaf "Ketebesi olaydı bu yazı çok para ederdi" deyince Naci Efendi, "Öyledir hocam" deyip şu beyitle mukâbele etmiş:

> "Halk esîr-i şöhret olmuş eylemez im'ân-ı zât
> Nâme-i hoş-harfe bakmaz zeylde nâm olmasa"[397]

İranlı Mehmed Nâzım'ın Üsküdar'da Karadavud Paşa Cami karşısındaki kitapçı dükkânı da Üsküdarlı şâirler ile kitap meraklılarının buluştuğu mekânlardan biridir. Osman Şems'in meclislerine devam eden sâhib-i dükkân, Meşrûtiyet'ten evvel Bektaşîlikle alâkâlı yazdıklarından dolayı sürgüne gönderilmiştir. Üsküdarlı Tal'at, Sâfî gibi şairler onun yakın dostları olup ekseri onun dükkânına devam ederlermiş.

Şârih-i *Mesnevî* Tahirü'l-Mevlevî de Yenikapı Mevlevihânesi şeyhi Celâlüddin Dede'ye intisap ile ikmâl-i çile ettikten sonra "mevlevihânedeki odasında oturup vakıf lokmasına göz dikmeği hoş görmedi-

ğinden" maişetini temin içün Beyazıd'da bir kitapçı dükkânı açar. *Mir'at-ı Hazreti Mevlânâ, Manzûme-i Mirâc* (Nâyî Osman Dedezâde Sırrı Abdülbaki Dede'nin) ve Cevrî'nin *Hilye-i Çihâr-ı Yâr-ı Güzîn* manzûmelerini birer mukaddimeyle bastırır. Dükkânını bilâhere Bâbıâli Caddesi'ne nakleylemiştir. Rüsûmat ketebesinden Vâsıf Efendi'nin topladığı *Medâyih-i Hazreti Mevlânâ*'dan yedi nüsha bastırdı. *Resimli Gazete*'yi isticâr etdi. Çıkardığı ilk nüshanın kapağına, mecmuanın ilanının yanında bir de sikke-i Mevlânâ resmi bastırdı. Gazete; kendisi de bir mevlevî olan veliahd Mehmed Reşad nâmına propaganda yapılacağına dair bir ihbarla kapatılır. Bu şartlar altında kitapçılık yapamayacağını anladığından bir müddet dergâhta sikke-pûşluk yapsa da bilâhere Orman ve Meâdin Nezaretinde açılan imtihanı kazanarak Defter-i Kebîr Kalemi'ne geçer.[398] Kitapçı dükkânı, mevlevî muhibbi şâir ve yazarların buluşup tekke âdâbını devam ettirdikleri bir yerdir. Konuşulan mevzuların ne olduğu basılan eserlerden tahmin olunabilir.

Fatih Camii avlusundaki ayak sahafları da kitap severlerin alakasını celp eder, nefis ve nadir pek çok eser buralarda erbâbının ilgisini bekler. Yalnız ayakçılar, sahaflar gibi kitaptan anlar âdemler değildir. İbnülemin, Abdülhak Molla'nın *Tarih-i Liva*'sı, Safvet'in *Beranje* manzumesi, Müstakimzâde Süleyman Efendi'nin *Mecelletü'n-Nisâb*'ı gibi paha biçilmez eserleri ya sahaflardan yahut bu gibi yerlerden almıştır. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Mecelletü'n-Nisâb*'ın müellif nüshası ile ilgili olarak şu hatırasını nakilediyor:

> "Vaktiyle, muhibbân-ı maarifete nüzhet-gâh olan Bedestân ağzındaki Sahaflar Çarşısının müdavimlerinden idim. Sabah ve akşam oradan geçtikçe sahaflar davet iderler, bir kitap yahud bir yazı gösterirler idi. Tahminen yirmi beş sene, evvel, bir akşam, geç vakit mevki'-i me'mûriyyetimden avdette bütün dükkânların kapandığını yalnız bir sahafın dükkânını henüz, kapatmak üzere olduğunu gördüm. O sahaf, beni da'vetle birkaç kitab göstereceğini söyleyüb -deftersiz, numarasız tertipsiz- yüzlerce kitab arasında taharriyât ile meşgul olduğu sırada ben dükkânın önüne atılmış olan kitap ve kâğıt parçalarının bir kısmını karıştırmağa başladım. Bir kitabın eczasından on dört sahife buldum. Bu sahifeleri ben tedkîk etmeden sahaf efendi, aradığımı bulamadığını, yarın uğranılmasını söyledikden sonra, elimdeki kâğıtları sordu, süpürüntü içinde bulduğumu söyledim. Ser-âmedan-ı cühela meyânında mevkii-i mümtaz sahibi olan bu zât, kâğıtlara baktıktan sonra, ben bunu nice zamandan beri arıyordum, demesiyle, hangi eserin parçası olduğunu sordum, bi't-tabii cevâp veremediğinden hiddetlendim. İşi latifeye döküp benden birkaç kuruş aldıktan sonra kâğıtları verdi. O gece tedkîk ettim, Müstakîmzâde'nin hattıyla muharrer *Mecelletü'n-Nisâb* müsveddiâtının eczasından olduğunu anladım. Diğer sahifelerin de bulunması muhtemel olduğundan ertesi sabah çarşıya şitâb ettim; ise de ortada birşey kalmamışdı. Şu vak'a hatırıma geldikçe müteessir olurum."[399]

Eski müzâyedeler ile sahaflık mesleği açısından mühim bilgiler içeren Şeyhülislam Arif Hikmet Bey'in metrukâtının İbnülemin tarafın-

Üdebâ-yı Osmanîye'den bazı zevat

dan satın alınma hikâyesi de çok ilginçtir. 1899 senesinde Şeyhülislam Arif Hikmet Bey'in kardeşi Abdullah Refet Bey'in oğlu Beykozlu İzzet'e kalan kitaplarının Sahaflar Çarşısı'nda müzayedede satılmaya başladığı haberini Yakacık'taki sayfiyelerinde otururken haber alan İbnülemin, yeğen bey gibi ilim âleminde mâlum olmayan bir zatın bırakabileceği kitapların kıymetli olamayacağı düşüncesiyle müzayedeye katılmaz. Gene bu sıra, *Cerîde-i Havâdis*'te daha önce çıkmış olan bir ilan hatırına gelir.[400] Bu ilan, Şeyhülislâm merhumun Medine'ye gönderilmeyen kitaplarının 1859'da satıldığını gösterdiğinden müzayedede satılacak kitapların İzzet Bey'e ait olduğundan şüphesi kalmaz. Bir müddet sonra bir salı günü İstanbul'a inen İbnülemin'e Sahaflar Çarşısı'ndaki ehibbâsı, birkaç haftadır devam eden müzâyedede nefis ve nâdir kitapların satıldığı haberini onu biraz da itâb ederek verirler. Müftî-i enâm'ın esaslı kitaplarının yeğen beyde kal-

dığı, satılanların bunlar olduğunu anlayınca İbnülemin müzâyedeye katılmadığına nâdim olur. Sahafların en eskisi ve kahyâsı olan Urfalı Mehmed Efendi önünde duran boş sandığı göstererek "Harman sonu dervişlerindir. Dibinde ne kaldıysa alınız" der. İbnülemin kısmetine düşen dört mühim eseri açık artırma olmadan makul bir fiyata alır. Bu eserlerden birisi Şeyhülislâm'ın dedesi olan Sadrazamlardan İsmail Raif Paşa'nın hattıyla şiir ve nesirlerini havî bir mecmuadır. İbnülemin, birkaç gün sonra müzayedede bulunmuş sahaflardan Ârif Hikmet Bey'in Arapça bir eserini, kitaplarının bulunduğu listeyi ve babası İbrahim İsmet'in yazısıyla eş'ârının bulunduğu yukarıda bahsi geçen defteri alır. Ayaküstü kitap satanlardan da Şeyhülislâm Ârif'in *Keşfü'z-Zünûn Zeyli*'nden bir kısmının müsveddeleri ile Hikmet'in Hicaz'a, Mısır'a ve Rumeli'ye gittiği esnada görüp, işitip kaydettiği defterlerin yanında şiir ve bazı eserlerinin müsveddelerini hâvî mecmuaları alır.[401] Aradan seneler geçtikten sonra dahi hâlâ o müzâyedede bulunup o nefis ve nâdir kitaplardan alamadığına teessüfler eder.[402] Kitapçı ve sahafların marifete hizmetlerinin yanında çok büyük zararları da olmuştur. Meşhur ve nadir nice eserin, sırf para kazanmak uğruna memleketimizden uçup gitmesine sebep olmuşlardır. Bir şahsın hayatı boyunca nice emeklerle topladığı cem ettiği kitaplar buralarda parça parça satılarak yok edilmiş, kayıplara karışmıştır. Bunlardan bir tanesini de gene İbnülemin'in himmetiyle haberdar olabiliyoruz. Pek nefis ve nadir hilyelere, dil-rüba levha ve kıtalara malik olan tüccardan Muhyiddin Bey, bunları elden çıkarmağa mecbur olunca Eskişehirli Süleyman Bey satın alır, ondan da sahaf Hacı Muzaffer Efendi alır ve perakende olarak satar. Fakat eski kültürün cumhuriyet devrindeki büyük hamilerinden Mimar Ekrem Hakkı Ayverdi Beyefendi bu eserleri Süleyman Bey'in elindeyken fotoğrafını aldırarak İbnülemin'e de bir sûretini verir.[403] En azından fotoğraflarının elde olması da kazançtır. İstanbul yangınları da kültür tarihimize telafisi imkânsız zararlar vermiştir. Fındıklılı İsmet, Süreyya Bey, Faik Reşad gibi kitap severlerin binbir masraf ve gayretle oluşturdukları kütüphaneler bu sebepten irfan hazinemizin kayıpları arasındadır.

e. Kahvehâneler

“Kimsenin kimseye yok faidesi
Herkesin faidesi nefsinedir.”

İbnülemin Mahmud Kemâl İnal

İçtimaî hayatın merkezlerinden biri olan kahvehâneler bu asırda o kadar revaç bulmuştur ki neredeyse her mahallede onlarca kahvehâne açılmıştır. Kahvehâneler, devam edenlerin vasıflarına göre çeşit çeşittir. Tulumbacıların farklı, kabadayılar, santranç ve dama meraklıları ile fikir ve şiir ehlinin kahvehâneleri ayrı ayrıdır. Kahvehânelerin genel görünümü ise şöylecedir: Her kahvehânenin etrafı peykeler ile çevrilmiş ve üzerlerine hasır veya kar keçeleri mıhlanmıştır. Bazı kahvehanelerin içerisinde hatırlı kimseler için biraz yüksekçene mahfiller dahi eklenmiş, buralara yastık ve minderler konulmuştur. Duvarlarında “gönül ne kahve ister ne kahvehâne” yahut “Ehl-i keyfin keyfini kim tazeler / Taze elinden pişmiş taze kahve tazeler” gibi ibareler yazılmış olan levhalar ile bazılarında Hazreti Ali’nin Zülfikar ile ifriti katleylediğinin veya Veysel Karani Hazretlerinin Yemen illerinde deve güttüğünün, Karaca Ahmed Sultan’ın dizginli arslana binip yılandan kamçı ile gezdiğinin, “ah minel aşk” ibaresindeki *he* harfinin göz farz edilip bundan çıkan gözyaşlarının dere hâline geldiğinin gayet kaba saba renkli boyalar ile yapılmış resimleri asılıdır.[404]

Muhtelif içtimaî fonksiyonlar üstlenerek bu asırda sosyal hayatın merkezinde yer alan kahvehaneler, devlet ve milletin yöneldiği yeni istikamete uygun olarak bir değişim ve dönüşüm yaşamışlardır. Bu asırda sosyal hayatta batılılaşma arttıkça kahvehânelerin mimârî yapısında da değişiklikler olmuştur. Daha önce zevk ve safâyla tefriş edilen iç mekânlarda batılılaşmayla beraber Avrupaî tarz mobilyalar arz-ı endam etmiştir. Bir de tiyatro oynanabilmesi küçük sahneler konulmuş, mûsikî erbâbının sanatlarını icra edecekleri yüksekçe yerler inşâ edilerek bu tezyîne dâhil edilmiştir. Duvarları süsleyen resimlerde de değişiklik olmuş. Hz. Ali, Hacı Bektaş, Sarı Saltuk, Arslan, hat levhalarının yerini özellikle Beyoğlu civarında bazı kahvehanelerde İngiliz, Fransız sanatçı ve devlet adamlarının resimleri almıştır.

Vefk yazanlar, evlenecek kimseler için istihareye yatanlar, havâle, halecân-ı kalp ve çarpıntı gibi hastalıkları “vesâit kuvvetiyle” tedavi edenler, sarılık hastalığına yakalananlarının alınlarını bıçaklarıyla kesip şifa niyetine tükürük sürenler, muskacılar, hiç kullanılmamış çini kâselere vefk yazarak içenler, cinler ve perilerden bahsedenler... Bunlar kahvehaneleri mesken tutmuş kimselerdir. Bunlardan biri de II. Mahmud’un berberbaşılığından emekli, ihtiyarca bir zat olan Muh-

Eski zaman İstanbul'unda bir kahvehane.

sin Efendi'dir. Muhsin Efendi, Topkapı Sarayı'nın içerisinden geçen şimendifer dolayısıyla burada bulunan serdâbın mimarî bakımdan değerinden bahseder, III. Selim'in burada yaptığı mûsikî âlemlerini büyük bir hasretle uzun uzadıya anlatır. Bu meselede en çok teessüf ettiği hadise ise serdâbın hemen yakınındaki şimşir ağacının kesilmesidir. Ona göre bu ağacın manen büyük bir kıymeti varmış ve çok kimseler buna vâkıf değilmiş. İnsanlar içerisinde periler en çok Osmanlı Müslümanlarına muhib ve müteveccih imiş. Bundan dolayı toplanma yerleri sarayın içiymiş. Padişahları her seher vakti divan kurar ve perilerin işlerine orada çare bulurlarmış. Hibe, vasiyet, veraset davaları hep orada halledilirmiş. Hâl bu vaziyet üzereyken ilm-i simya ulemâsına dahi başvurulmadan bu dîvan yerinin kaldırılması perilerin efkârını nasıl etkileyeceği ve bunun akıbetinin vehâmetinin kimse farkında değilmiş. Bütün bunları söyledikçe kederlenir, hiddetlenir, coşar, serdâbın kaldırılmasına sebep olanlara atıp tutarmış.[405]

Ramazan ayı gelince kahvehanelerin çok olduğu Direklerarası,[406] Beyazıt adeta yeni veçheye bürünür. Mekteplerin tatil olması, resmî vazifelerin hafiflemesi gündüz hayatın sakinliğine nazaran geceleri İstanbul

ayrı bir âlem olur. Geceleri Karagöz oynatılan yerlere gidilir, her taraf kandillerle donatılır. Velhâsıl yaşanılası bir âlem olup çıkar İstanbul. Kahvehânelerde Ramazan ayı gelince hazırlık yapılan hususların en başında geceleri büyük bir rağbet gören hayal ve orta oyunu, çalgı ve sonraları tiyatrocular olup gerek bunlara ve gerek geceleri çarşı hamamlarının açılmasına ramazanın sekizinde ve bazı sene onunda ruhsat verilirdi. Ramazan gecelerinde en ziyade kalabalık olan mahaller Aksaray, Divanyolu, Tophane, Şehzadebaşı, Direklerarası, Galata'da Çeşme Meydanı gibi caddeler olup, bu caddelerde bulunan kahvehane ve çayhânelerde büyük hazırlıklar görülür ve ramazan geceleri dükkânların içerisi dışarısı hıncahınç dolar. Bu misilli kahvehanelerin bazılarında saz şairleri ve bazılarında da zurna veya klarnet, çifte nağra, darbuka, maşalı zil gibi çalgılar bulundurulur. Daha sonraları münasip mevkilerde kıraathaneler küşat olunarak Ramazan geceleri, asrın en güzide sazende, hanendelerinden mürekkep ince sazlar bulundurulmaya başlanmıştır.[407]

Bazı mahalle kahvelerinde de bu gibi faaliyetleri beyhude vakit zayi etmek olarak görenler tarafından kitap mütalâası tensip olunur. Ebüzziya Tevfik kahvehânelerimizin hâlini, kirliliğini tenkit ederken şöyle bir öneride bulunur:

> "Bugün İstanbul'un muteber bir semtinde Paris'teki benzerleri gibi mükemmel bir kahvehâne tesis edilse, çay, çikolata, sütlü kahve de hazırlasa, gündelik gazete ve haftalık mecmualarla Avrupa'nın resimli yayınlarını da bulundursa 'erbab-ı haysiyetden' pek çok müşteri kazanabilir. Hâlbuki bugün İstanbul'da muteber bir semt gösterilmesi de zordur."

Matbuat yaygınlaştıkça okuyan kesimin ilgisini çekmek için devrin pek çok süreli yayını kahvehânelerde bulundurulmuştur. Okur yazar takımından kimseler buralarda buluşup ilmî, edebî hususlara dair sohbetler, münakaşalar yaparlar, devrin gündemi buralarda kritik edilir.[408] Bazı mahalle kahvehânelerinde "laklâkiyât ile beyhûde vakit kaybetmemek" için kitap mütalaa edilir. Kahvecinin, sahaflardan kiraladığı *Kan Kalesi*, *Hamzanâme* ve *Battal Gazi* gibi kitapları kahvehanenin müşterileri içerisinde okuması olan bir müşteri kıraat eder, diğerleri dinler. Kıraat eden müşteriden kahveci çay parası almaz. Bazen okuyan kimse çıkaramadığı yerleri heceleye heceleye okur. Huzzâr içerisinde afyon çekenler uyuklar, kimisi çubuklarından çektikçe lülesinden çıkanlar dumanlar ortalığı kaplar.[409]

Tiyatro gösterileri, meddah oyunları, Karagöz-Hacivat, şiir yarışmaları, semaî kahvelerindeki atışmalar ve muammâ çözmeler… Bütün bunlar aynı zamanda bütünüyle olmasa dahi kahvehânelerin – kıraathânelerin hangi vazifeyi ifa ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Yeniçeriler zamanında gazeteler olmadığından bir madde neşr ve ilan olunmak istenirse o madde üzerine bir türkü veya şarkı çıkarırlar ve o maddeyi bu şekilde ilan ederlermiş.[410] Mahalle kahvehânelerinin bir diğer hususiyeti de mahallelerdeki cami derslerine çıkarak "ahz-ı ücret ve celb-i şöhret" maksadıyla bir kısım muallimlerin kahvehânelerde özellikle Arapça'ya dair bahisleri açıp birtakım kıyaslarla muhataplarını "ağızlarına baktırır", hocanın fazilet ve kemâli kahve halkınca tahakkuk eder, ondan sonra derslere çıkarlar.[411]

“Halkın safâ-yı vakti geçen demlerindendir.”
Malik Aksel anlatıyor:

İstanbul’daki kahvehânelerin pek çoğunda şu mısraları ihtiva eden levhalar asılıdır:

“Her seherde Besmele’yle açılır dükkânımız
Hazret-i Şeyh Şazelî’dir pirimiz, üstadımız
Bu kahve öyle bir kahvedir ki her usulü bâ-safâ
İçinde sakin olanlar çekmesin asla cefâ
Bir gelen bir dahi gelsin demesinler bî-vefâ
Sâhibine kıl şefaat ya Muhammet Mustafâ
İlâhî sen saadetle müşerref kıl bu dükkânı
Letâfetle aziz eyle gelen ahbâb-ı ihvânı
Benini iki cihan içre murâdım ol Hüda’dır
Ümidim rûz-ı mahşerde Muhammed Mustafa’dadır”

Bunun altında çok defa ne münasebetle konulduğu anlaşılmayan büyük, içi okunur okunmaz yazılarla süslü ve yeniçeri palasını andıran ucu çatallı bir zülfikâr bulunur. Bu, zülfikarname ve menâkıbnamelerde görülen zülfikârlardan farklıdır. Buradaki yazılarda eski yazıyı okuyamayanların kopyalardaki acemiliği görünür.

Eski kahveler bir muhabbet meydanı, bir mekteb-i irfan idi. Çok defa bir ‘mir-i kelâm’ etrafında halka olunur, onun sohbetinden istifade edilirdi. Burada mekteplerde, medreselerde edinilemeyen bilgiler edinilirdi. Âlim başka arif başka, her âlim sohbet eri olamaz. Fakat kahvelerde öyleleri vardı ki, bunlar kitaplardan edinilemeyen bilgileri ortaya yayarlardı. Nihayet kahve deyince her şeyden önce bir konuşma, yarenlik yeri düşünülürdü. Kahve söz meydanı, olduğu kadar saz meydanıdır da.

Eski kahveler halk hikâyelerine de geçmiştir. Âşıklar karşılıklı beyitler söylerler, karşılıklı sazlar çalarlardı.”

Malik Aksel

Beyoğlu kahvehâneleri edebî, ilmî sohbetlerden ziyade eğlence merkezi olarak öne çıkar. Buralar daha ziyâde "cafe" veya "pastaneler"e dönüşerek cemiyetin daha alafranga kimselerine hizmet verecek bir hâle gelmiştir. Devrin İstanbul'unu romanlarından müşahede edebileceğimiz Ahmed Midhat Efendi, 1880'li yılların Beyoğlusundaki bir kahvehâneyi roman kahramanının ağzından şöyle tasvir eder:

> "… Bak işte bu da bir kahvehâne! Şu tarafta on tane perî-peyker Alman kızları çalgı çalıyorlar. Birkaç tane âfet-i cihân Fransız işvebâzları şarkı çağırıyorlar. Koca salon! Kırk elli gaz ile tenvîr edilmiş. Hizmetçi diye çağırdığın zât herkesin nazar-ı rağbetini kazanabilecek bir mahbûbedir. Ne de şeker-handelerle gelir, emre intizâr eder. Bir kahve istedin mi şekeri başka, kahvesi başka, fincanı tabağı temiz, güzel bir tepsiye yerleştirilmiş, bir şişe suyu, bir su kadehi beraber, hâsılı her ciheti iştihâyı tahrîk edecek sûrette gelir. Vereceğin topu altmış para."[412]

Bir yerde Midhat Efendi'nin zihniyetinin nereye bağlı bulunduğunu da gösteren bu satırlar, İstanbul içindeki kahvehânelere bir tenkit olarak da okunabilir.

Şu unutulmamalıdır ki kahvehâne her şeyden evvel birer sohbet mekânıdır, çay veya nargile vs. şeyleri içme, dinlenme, dostlarla görüşme yerleridir. Bunun yanında müzik ve sâir gösteriler daha çok bu asırda yaygınlaşmış, müşteri çekmenin bir aracı olarak öne çıkmıştır. Meddahlar, gölge oyuncuları, şarkıcılar, âşıklar en çok buralarda kendilerini gösterirler.

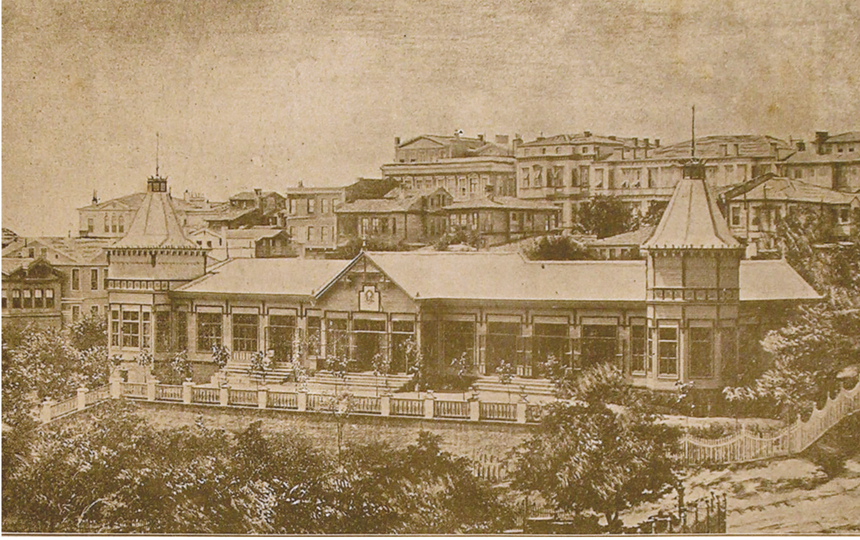
Kahvehaneler hakkında Türkiye'de ve Avrupa'da birbirinin tekrarı yayınlar ve derleme kitaplar son zamanlarda çokça yaygınlaştığından bu hususta da aynı malzemeden farklı görünümlerde pek çok elbise dikilmiştir. "Kahvehâneler", "Osmanlı'da Kahvehâneler", "Ehli Keyfin Kitabı" gibi isimlerin yanında Ramazan ayına ve adetlerine dâir yazılan kitaplarda da aynı yazıların derlendiğini söylemekte bir beis yoktur. Biz burada bu geniş malzeme yığınını tekrarlamayarak ilim ve fikir hayatıyla öne çıkan bazı kahvehânelerin, ehemmiyetleri nispetinde, üzerinde durmakla iktifa edeceğiz.

İstanbul kahvehanelerinden bahsederken semai kahvelerine ayrı bir yer açmak lazımdır. Adeta mûsikî mektebi hüviyetinde olan bu kahvehaneler, özellikle muhtelif semtlerde Ramazan aylarında kurulmuştur. Bu kahvehânelerin kendine mahsus mutribi vardır. Bu mutrib başta çığırtma denilen ibtidâî bir fülüt, darbuka ve zilli maşadan mürekkeptir. Buralarda semâî, mâni imtihanları yapılır. Meşhur kumarbazlardan Örücü Salih'in semâî okumakta yegâne olduğu menkuldur. Ekseri önce mutrib tarafından

> Efendim hû, nasibim şu, tecellî, taksîrat yâ hû
> Ciğer yandı kebâb oldu, aman sâkî bana su

beyti okunur, sonra halkça meşhur ve muteber bir ara nağme çalındıktan sonra mutribin repertuarındaki semâîler, destanlar, kalenderîler, koşmalar, kesik keremler, asıl keremler, murakkas, dudu Çingene şarkıları, zeybekler, Anadolu ve Rumeli türküleri çalınırmış.[413]

Refi' Cevad; semaî kahvehânelerini İstanbul'un büsbütün ayrı bir sınıfının his ve ruhuna tercüman olan hususiyeti olarak değerlendirir.

Yıldız Sarayı'nda Ağa sergisi.

Ona göre semai kahvehaneleri bir nevi "halk edebiyatı konservatuarları"dır. Özellikle Şehzâdebaşı, Sarıgüzel, Yeşiltulumba, Aksaray, Çeşme Meydanı gibi semtlerde ramazan aylarında açılan ve "çalgılı kahve" veya "semâî kahveleri" olarak adlandırılan bu mekânların mizansenleri şöyledir: Kahvenin önündeki meydancık yahut set, kazıklar üzerine oturtulmuş; çardaklara, ağaçlara asılmış fenerler, lüks lambalar ile gündüz gibi aydınlatılır. Ayrıca rengârenk kâğıt fenerlerle de süslenen bu mekânların ortasında yüksekçe bir yer hazırlanır. Buraya kırnatacı, çiftenaracı ve darbukacı oturur. Buralarda zurna olmaz. Kırnatanın kıvrak nağmesi ona tercih edilir. Dinleyiciler ellerinde fenerlerle arz-ı endam ederler ve her mahalle sanki anlaşmış gibi kümeli bir şekilde bir arada oturur. İstanbul'un yakın ve uzak semtlerinden hafızasına ve intikaldeki süratine güvenen ehl-i şiir buralara gelir ve birbirleriyle müsabaka ederler. Tam bir söz meydanıdır. Müsabakalar başlamadan Orta'da bir muamma asılır. Bu muammalar ekseren mutasıvvıfâne bir sözdür:

> "Hazreti Muhammed (a.s.) dünyaya gelmezden evvel bir ezan okundu. Sadâsı nedir?"
> "Dört kitab inmezden evvel bir elif çekildi. Noktası nerede?"

Bu muammaları halledene beş altın verileceği ilan olunur. Müsabakaya kırnata evvela neva'dan bir taksimle başlar. Kararlarda çiftenaranın boğuk tıkırdısı işitilir. Ses seda kesilir bu sırada. Eğer semaî ile başlanacaksa ona göre bir ara nağmesi tutturulur. O zaman kahvenin "çığırtkan" tabir edilen okuyucusu bir başlangıç söyler. Çığırtkan buranın mubassırı gibidir, münakaşaları o idare eder. Okuyucu önce giriş babında birkaç mısra okur, sonra asıl semaî okunur:

> "Gönül iklîm-i sevdaya cefâkariyle sürgündür
> Cefâkâr yâri terk etmek benimçin sanma mümkündür"

En meşhur okuyucular arasında bu asrın sonunda Haddehaneli Yusuf, Tophâneli Zil İzzet, "Bengi" mahlasıyla söyleyen maruf bir doktordur. Bu zatları bu tarz sanattan hoşlanan halk takip eder. Maniler hafıza ve intikal kuvvetini göstermek bakımından önemlidir. Çünkü çok saçma sözlere bile söz ehli hemen bir güfte uydurmak zorundadır. Bi'l-bedâhe şiir söylemenin çok geniş bir alanıdır.[414]

Kahvelerde semaî, mani, koşma, divan, destan okunur; ortaya atılan ayağa göre manisini yetiştiremeyen mağlup sayılır. Tavukpazarı'ndaki âşık kahvelerinin biraz daha zarifleşmiş şekli olarak kabul edilir. Buralarda okunan koşmalarda halk şiirinin büyük ustaları Yozgatlı Ceyhun Baba'nın, Bursalı Dikren Baba'nın (Serverî), Bayburdlu Zihnî'nin tesirleri büyüktür.

İstanbul kahvehaneleri arasında edebî faaliyetlere tesir bakımından Sarafim Kıraathânesi'nin ayrı bir hususiyeti vardır. Halit Ziya İzmir'den İstanbul'a geldiği vakit namını işittiği Sarafim Kıraathanesine gitmek ister. Kitaplar ve münasebette bulunduğu ecnebilerden hareketle burasını azîm bir bina, geniş salonları lebâleb kitaplarla dolu, yüzlerce tetebbû' ve mütalaa erbâbının uzun masaların başında oturmuş, kitap yığınlarıyla cem ettiklerini düşünür. Lâkin mekânın yerini sorduğu Abdülhalim Memduh'un "Ha Sarafim Efendi kıraathânesi öyle mi? Gel de onu sana göstereyim" cümlesindeki sıradanlık ilk hayal kırıklığını yaşatır memnû aşklar yazarına. Daracık merdivenlerden daracık odalarda daracık sedirleri görünce yeni bir hayal kırıklığı daha yaşar. Uşaklıgil'in hatıratı bu tip hayal kırıklıklarıyla doludur. Bu "darlıklardan" geçerler. Sarafim'in kıraathânesinin başlıca şöhreti olan eski ve yeni cerîdelerle karşılaşırlar. Bu cerîdeler ki tedkik ve tetebbu erbâbının meraklarını tatmin için en mühim vasıtalardan biridir.[415]

Halit Ziya'nın aksine Ahmet Rasim burası hakkında pek ziyâde iltifatkar bir dil kullanır:

> "Şuraya bizde ilk defa olmak üzere 'Sarafim' nâmında bir Ermeni tarafından Beyazıd'da Okçularbaşı'nda tesis edilmiş olan kıraathânenin de idhâli lazımedendir. Fikr-i kıraatın tamîmi için ilk hatve itlâkına şâyân olan bu müessese az zaman zarfında envâ-ı matbuatın merkezi olmuşdu. Eski, yeni gazete, risâle koleksiyonları ile münteşir kitab ve mecmuaların cümlesi numarası numarasına burada bulunurdu. (…) Eski müvezzi'lerden Tönbekçi Celil ile Hasan bu müessesenin gösterdiği faaliyetlerden dolayı ehemmiyetlerini gâib etmişlerdi. Sahaflar, Kaşıkçılarbaşı kitabcıları daimî bir muaattaliyete mahkûm olduklarından meşhûr kitabcı Arakel, Ohanes, Karabet, Kasbar gazete müvezi'liğini yeni sistemi kitabcılığa irtikâ edirmiş buluyorlardı.
>
> Bunlar Babıâlî yokuşuna birer birer tırmanmışlardı. İnsan bir sahâfın karma karışık, yığın yığın, raflara, âdî gözlere yerleşdirdiği ekserinin cildleri mekşûf ve perişân yatan kitap kümeleriyle tozlu kitabhânesinden kalkıp da bu kitabhânelere girdiği zaman velev pek iptidâî bir hâlde olsun gördüğü şîme-i intizâmdan mahzûz oluyordu.
>
> Sarafim Kıraathânesi'nde ise bu intizâm daha ziyâde mahsûs idi. Bâ-husûs müdavimîni, zevât-ı mütehayyireden mürekkeb idi. Masaları üzerinde günün gazeteleri ile en son münteşir kitab ve risâlelerden biri bulunur ve hizmete mukâbil meselâ kahveden kırk para alınırdı.
>
> Müessese, yalnız İstanbul ile değil taşra ile de tesis-i münâsebet etmiş idi. Ciddiyeti hasebiyle burada oturmak da ayrıca bir intizam görülürdü. Yan oturmak, kavuğu pencere kenarına dayayarak bacaklar çekik mızganmak, masaya çat çat urarak bana bir kahve

Beyazıt Meydanı ve Bâb-ı Seraskerî'den bir görünüm. Günümüzde İstanbul Üniversitesi'nin meşhur kapısı...

> getir diye bağırmak, hızlı hızlı konuşmak, sarhoş gelmek, velhâsıl zamanın kıyafet-i muntazamasına îcâb etdiği etvâr-ı edîbâneden müteberrî efrâda mahall-i telâki olmak gibi hâdisât vukû bulmazdı. Bu iki ayak merdiven ile çıkılır, uzunca, dar bir medhâlin iki tarafına dizili yuvarlak asmalara oturulurdu. Binâenaleyh burada velvele-i inşâddan eser bulunmaz, şuarâ-yı mütehâyiceden hiçbiri burada görünmezdi."[416]

Burası daha sonraları Orhan Seyfi, Halil Nihad, İbrahim Alâüddin, M. Enver gibi genç şâirlerin birleşip gazete ve mecmuaları tedkik ile sohbet yaptıkları bir mekândır. *Servet-i Fünûn*'u takip edenlerin sık uğradıkları bir mekân. Seyfi Orhon buradaki sohbetler sırasında eski şâirleri tanır, Divan şairlerini okumağa başlar.[417]

Bir başka meşhur kahvehane Hacı Reşid'in Çayhanesi'dir. Sahibinin ilginç kişiliği ve buraya devam şair ve yazarlardan bir kısmının hakkında müstakil yazılar yazması çayhaneyi ilgi çekici bir yer hâline getirmiştir. Ahmed Rasim buranın diğer çayhânelerden farkını ve çaycısını şu şekilde tavsîf ediyor:

> "Çayhâneler küçük olmakla esvât u harekât-ı inşâdiye de o nisbette bir ihtisâra uğrardı. Yalnız 'Çaycı Reşid'in dükkânında alabildiğine okumağa, beyân-ı mütâlaât ve tedkîk-i tenkidâd etmeğe müsaade var idi. Çünkü 'Reşid' merhum da şâirlik taslardı: Bunun şâirliği, 'kozmopolit' yani Arabî, Fârisî, Türkî mahfûzât-ı kadîmeyi muttasıl tekrar etmekden ibâret olmağla beraber bir takım letâif ü temeshurâta yol açdığı kibâr-ı şuarâda ehyânen buraya gelirdi. Dükkanın duvarları farisî, türkî beyitlerle bezenmiş, bâhusûs 'çay' hakkındaki iki üç beyitli bir mehdiye mangal hizasına asılmış idi. Hiç olmazsa günde beş on defa okunurdu. İçeriye biri girip de

"Çây-ı men hoş-bûy u hoş güvâr est"

dedi mi Hacı'nın Bağdâdî çehresi karmakarışık olur…"[418]

Şiir heveskârı olan Hacı, "Fuzûlî'ye son derece perestiş" eder fakat onu anlayacak zihnî ve bediî hazırlıktan mahrum olması hasebiyle buraya devam eden şairlerin latifelerine, tarizlerine maruz kalır. Hacı, Servet-i Fünûn çevresinde edebî faaliyetlerine devam eden ve yazdıklarından ötürü "dekadanlar" olarak nitelendirilen genç edebiyât-ı cedîdeciler ile halk şâirlerini hiç sevmez. Buraya kimlerin geldiği hakkında bilgiyi gene Rasim'den alalım:

"Edebiyat-ı cedîdecileri bilmem ama İstanbul'daki şuarâ-yı kadîmeden, zümre-i mutavassıtînden buraya uğramadık bir tane bile yok idi. Taşraya gidenlerden mektup yollayanlardan da nâdir değildi."[419]

Hacı Reşid, kendisi hakkındaki bu yazılar ile şiirleri şuarânın değerlendirmesini ister. Bu kahvehâne, matbuat âleminin meşhur simalarının, özellikle Muallim Naci çevresi, buluşma mekânıdır.

Hacı Ârif'in kıraathânesi de halk temâşâsına sahne olan kahvelerden biridir. Burada Hayalî Kâtip Sâlih Efendi "hayâl oyununu müzeyyen bir tarzda ifrâğ eder."

Taksim'deki "Flâmme" kahvehânesi de Şinasi'nin sık sık uğradığı yerler arasındadır. Kahvenin ortasında çalgıcılara mahsus tümsekçe yerin üzerinde iki İtalyan kemancı kız orada hem çalar hem söylermiş. İşte bu tümseğin dibinde Şinasi kendi kendine oturur, bastonunu hafif dudaklarına dokundurur, Hamid'in tasviriyle "iştiyâk çektiği Avrupa âlemine dair tefekkür eder gibi dalgın durur"muş. Hâmid bir akşam Vefik Paşa'nın oğlu Refik Bey'in takdimiyle (şâir veya nâsir Hâmid değil, Hayrullah Efendi'nin oğlu olarak takdim edilmiştir.) orada kendisiyle mülaki olur. O sıralarda Avrupa'ya savuşmuş olan Ziya Paşa, Londra'da Yeni Osmanlılar'ın yayın organı olarak çıkarttıkları *Hürriyet*'te *Rüya*'yı neşretmiştir. Hâmid'in " onu okudunuz mu?" süaline Şinasi, manalı bir şekilde başını sallayarak "onlar şimdi İstanbul'u rüyada görüyorlar!" cevabını verir.[420]

Kış aylarında mesîreler kapalı olduğundan ehl-i şiir ve mûsikî, özellikle Cuma ve pazar günlerini, Direklerarası'ndaki meşhur Fevziye Kıraathanesi'nde vakit geçirirler. Burada, Kemânî Tatyos'un taksimleri dinlenir, Osmanlı mûsikîsinin muhtelif makamları kahvehânenin müdâvimlerine ayrı bir safâ verir.[421] Oldukça kalabalık olan bu mekânda sanatını icra edenler arasında Kemânî Memduh gibi zamanın muteber mûsikîşinasları bulunur. Lâkin bu çok gürültülü ve kalabalık mekânda icra edilen eserlerin sanat değeri de bu manada bulunmaz. Bu çalgılı kahvelerden biri de Yakomi isimli Fevziye'nin karşısında yer alan yerdir. Burası daha çok zurna meraklılarının uğrak yeridir. Aydın havası, zeybek havası, köçekler,

İndim derelerine
Bilmem nerelerine

şeklinde halk zevkini okşayan şarkılar ve

Aman Tophâneli top top kâküllü kırma perçemli

Sultan II. Abdülhamid devrinde Bâbıâlî…

gibi semâiler burada çalınır. Bu gibi kahvehânelerde daha çok halk müziği icra edilmektedir.[422]

Üsküdar'da İhsaniye Mahallesi'nde Pertev Paşa Camii'nin yakınlarında Selîm-i Salis tuğralı çeşmenin karşısında yer alan Çiçekçi Kahvehânesi; tek katlı, kırmızı boyalı, bahçeli bir yerdir. Çiçekçi Aziz'in işlettiği zaman burası Üsküdar'da ikâmet eden şair ve ediplerin devam ettikleri bir yerdir. Çiçekçi'den sonra Hacı nâmında birinin eline geçmiş o da kiralık levhası asmıştır. Yazın bahçesinde, kışın içeride otururlurmuş. 1920'li yıllara kadar açık olan bu kahvehânede 1918'de Süheyl Ünver ile Ressam Ali Rıza Bey resim yapmak için dolaşırken burada oturup ihtiyar sahibiyle görüşmüşler. Civardaki asker, sivil, emekli gün görmüş sakinleri, edipler ve şâirler âdetâ yazlık ve kışlık semt klübü olarak buraya devam ile sohbet ederler. Muhtelif senelerde burasının müdâvimleri arasında Hattat Hakkı Bey, Hattat İlmî Efendi, Üsküdarlı Tal'at, Salih Saim, Muallim Naci, Şeyh Vasfi, Üsküdarlı Sâfî, Hersekli Ârif Hikmet, Tanburî Ahmed, Hüseyin Haşim, Hicrî, Ressam Ali Rıza, Şair Ziya, Esvabcıbaşı Behçet, Mehmet Akif Ersoy, Mahir İz, Necmeddin Okyay buraya devam ederler, ilmî-edebî sohbetler yaparlar. Şiirlerini okur, devrin edebî fikrî havasını hadiseleri tedkik ederlermiş. Âdeta bir meclîs-i irfan kurulurmuş.[423] Üsküdarlı Tal'at, Muallim Naci ile ilk kez burada mülâkî olur.

Bâbıâlî Caddesi'nde Salkım Söğüt'e giden caddenin köşesinde bulunan Yıldız (Yaldız) Kıraathânesi, günlük gazeteler ve küçük kitaplığında bulunan risâleler sebebiyle okur yazar kesimin rağbet ettiği yerler arasındadır. Sahibi Salih Efendi, müşterilerine isimleriyle hitap ede ede hepsinin gönlünü kazanmış, "müteferris" bir zattır. Halit Ziya Uşaklıgil kendisine her hususta delâlet eden ve samimiyetinden müstefid olduğu Abdülhalim Memduh ile ilk burada buluşmuştur. Buranın ismi önceleri "Yıldız" iken daha sonraları vehm-i hümayuna dokunmamak için "Yaldız"a tahvil edilmiştir.[424]

f. Meyhâneler ve Han Odaları

"Meyân-ı meclise nukl [meze] oldu sohbet-i eş'âr"

Nedim

"Bir şey kendinden başka bir şey değildir"

Ahmed Cevdet Paşa

Bu asrın edebiyat mahfili olarak adlandırılabilecek -her ne kadar terkibin manasına, ruhuna aykırı olsa dahi- mekânlarından biri de meyhanelerdir. Meyhaneler daha çok gayr-ı müslimlerin yoğun olarak oturdukları Galata, Beyoğlu, Fener, Cibali, Kumkapı, Yenikapı, Balat, Hasköy ve Kadıköy gibi mekânlarda toplanmışlardır. Meyhanelerin bir kısmı encümen-i zurafâ addolunmuştur. Eskiden biraz da hoş karşılanmamasından ötürü meyhanelere "şerbethane" de ıtlak olunurmuş. Şerbethanelerin meyhane olduğuna alamet olarak sokak kapısının üst sürmesine bir hasırlı eskisi asılır, böylece işret erbâbı buraların ne menem yerler olduğunu anlarlarmış. Şunu da ifade edelim ki İstanbul'da işrete meyil en ziyâde cülûsuna "müdmîn-i hamr" terkibi tarih düşürülen (974 /1566) Sultan II. Selim devrindedir. Genel olarak "kibar" kesimi meyhanelerin üst katında bulunan hususî odalarda işret meclisleri tertip etmişlerdir. Servete sahip olan bu şahıslar çok zaman yanlarında söz ehlini bulundururlar. "Akşamcı" tabir olunan bu kimseler arasında zurefâdan, nükte-şinas, nekre-gû ve şuarâdan zevatın yanında mûsikî ehlinden kemancılar, neyzenler, girift-zenler ve güzel sesliler de bulunur. Bunlar zenginlerin yanında gelerek hem kendileri eğlenir, hem de masraflarını karşılayanları eğlendirirler. Zira işretin ahvâl-i garîbesinden biri de ayık iken "hasis" ve "cimri" olan bir adamın münhasıran işret esnasında "semîh" olmasıdır.[425]

İstanbul'un muhtelif semtlerinde bulunan meyhanelerin yerine göre bazı özellikleri vardır. Bazı meyhaneler daha çok saz şâirlerinin devam ettiği yerlerdir. Saz şairleri duvarlara muammalar asar; mecliste hazır olanlarla birlikte koşmalar, Keremler, Âşık Garibler, destanlar, semâîler okunur; sazlar, zurnalar, nısfıyeler çalınır, neyler üflenir.[426] Alaturka meyhâne, gazino yahut birhanelerde karşımıza çıkan umumî tablo bu iken Beyoğlu'ndaki alafranga işrethanelerde ise daha çok batı müziği çalınır. Beyoğlu'ndaki eğlence yerlerinin isimleri dahi bu mahallerin Avrupa'daki, hususiyle Fransa'dakilere benzer tarzda faaliyet göstermek meylinde olduklarını düşündürür. Kafe Kuron, Kafe Komers, Kristal, Ruvayal, Odeon, Papi gibi yerleri sayabiliriz.

Ahmet Rasim'e göre meyhâneler "ecdâdın ses, söz, sûz-güdâz, aşk, bedbahtlık, sürûr ve emsâli tasavvurât ve tahassüsât nâmına tecelliyât-ı rûhiyesi kâbil-i lems ü temâs bir sûrette duyulan" en iyi yerdir.[427] Biz de diyelim ki "zehî tasavvur-ı bâtıl…" Ancak şâribü'l-leyli

Meyhane faslı.

ve'n-nehâr olan işretle meluf birisinin söyleyebileceği bir söz. Bu evsafa sahip şâirlerin meyhânelerdeki itibarını da Rasim'in şu cümlelerinde görürüz:

> "Şâir, buralarda kendi köşesine sahip, kendi keyfine tâbii, kendi gönlüne muhatab, kendi ruhunun âmâkına da alabildiği kadar dalgın olduğu hâlde istediği gibi oturur, çakar, çakıştırır."[428]

Ahmet Rasim'in kendini bulduğu yerler arasında ilk sırada yer alır meyhaneler. Daha ilk gençlik senelerinde Yenikapı'daki Sandık Burnu'nda erbâb-ı işretin sohbetlerine alaka duyması, Darüşşafaka'yı bitirdiği sıralarda da Perûkar'ın dükkânına devam etmesi onun hayatına meyhâneleri ve işreti bir daha çıkmamak üzere dâhil etmiştir. O, meyhânelere önce sohbet sonra işret için devama başlamıştır. Küçük yaşlarda annesinin "işretten uzak durması" tavsiyesine olabildiğince riâyet etmesine rağmen mektep hayatı onda değişiklik husûle getirmiştir. Bu sıralarda önce namazları kazaya bıraktığını, daha sonra aşk ve alâkaya dair telif ve tercüme romanlar, âşıkâne şiirler okumağa başladığını ve tiyatro eserleriyle hemhâl olduğunu ifade eder. Bu anlayış değişikliği tabiri Yahya Kemâl'den ödünç alacak olursak Rasim'i "anne millet"ten uzaklaştırmıştır. Bu değişiklikte hissesine düşenlerden biri de piyasada gezen kadınlara, camekân arkasından da olsa gizli gizli bakmaktır.[429]

İstanbul'da mahfil hâline gelmiş, işretle meluf şâir ve yazarların muhtelif toplanma yerleri vardır. Bunlar arasında hususiyeti olanlardan biri Saraçhanı Meyhânesi'dir. Meyhane sahibi Hacı Bey "mutavassıtîn-i şuarâdan pek çoğunu tanır", onların aşkınca ve taşkınca hâllerine tahammül eder, nabız-âşina bir heriftir. Bu hâli edebiyatla iştigal edenlerin buraya devamını sağlamaktadır. İrânî şâir Remzi Baba, ekseri burada oturur. Hacı Bey'in de ona ayrı bir düşkünlüğü vardır. Âdetâ Remzi'nin "vekîl-i umûr"udur. Onun için oda tutar, odasını sildirir, temizletir, dükkânında yedirir, içirir, sızarsa başının altına yastık koydurur, para verir, hasta olursa baktırır. Hacı Bey'in koruyup kolladığı şâirlerden biri de Mehmed Celâl'dir. Onun borçlarını öder, kendisine ikram ve izzette bulunur. Meyhanenin sahibi olmasına rağmen düzgün giyinir, elde tesbih, kehribar ağızlık, altın kordon, saat, kolalı gömlek ile vakurâne yürür. Akşamları meyhanede tıpkı bir müşteri gibi oturur, etrafına işret ehli erbâb-ı şiir ve inşâyı toplar, sabaha kadar edebiyat, hezeliyat konuşurlar. Hacı, parası olmayandan para almaz, şairler arasındaki "fukara-ı ayyâşîn"i kollar gözetir. Buraya devam edenler arasında Hacı'nın "daimî senâhan"ı Trablus Mektupçusu Ârif Hikmet Bey, hatta onun için "kara gün meyhânecisi" dermiş, Ahmet Rasim, Harputlu Hayri, Adanalı Ziya, Ali Rûhî, Vassâf, ara sıra Muallim Naci ve Şeyh Vasfi gibi asrın meşhur şairleri vardır.[430]

Taşhan, Küplü, Kafesli, Saraç Hanı gibi büyük meyhânelere "Selâtin meyhâneler" adı da verilir. Bu şekilde olanların iç dekoru cilalanmış, çıralı direklere doğru yükselen büyük fıçılar vardır. Anasonla karışık üzüm kokusu neşreden bu yerlerin tiryakileri vardır. Tanbûrî Cemil, Ahmed Râsim, Nuri Şeydâ, Mehmed Celâl gibi saz ve söz ehlinin tercih ettiği mekânlar genelde buralardır.

Andelib Fâik Esad ve Müstecâbîzâde İsmet, Bâbıâlî Caddesinde Meserret Apartmanı'nın karşısındaki sucu Yorgi'nin dükkânının üzerinde bir odayı müştereken tutmuş ve ayş u işretle vakit geçirmişlerdir. Oldukça dağınık olan odada yerde rast gele konulmuş iki yatak, soluk perdeler, köşelere atılmış kirli çorap, mendil, hırka, gömlek vs. Sayfaları birbirine geçmiş kitaplar, mecmualar, gazeteler, tabaktan bozma sigara tablaları kirli havlulardan, yemek ve envai çeşit meze artıklarından müteşekkil bu odanın müdâvimleri de daha çok akşamdan kalıp da sabahleyin nasıl olsa Andelib'de birkaç kadeh bulunur diye "def-i humâr" etmeye takati olmayanlardır. Bunlar arada sırada "tekke"ye aş da getirirler. Bir nevi "âhiler cemiyeti" olan bu arkadaşlıkta herkes mesârife ortaktır, para gizlemek ayıptır. Buraya gelenlerin dereceleri de şiir ve ilimde vereceği malumata göredir. Bu âlemlere şurekâ "sabûh" namını vermişler, genelde öğleye kadar devam eder, öğle uykusuyla nihâyete erer. Akşamleyin de Saraç Hanı'na veya Taş Han'a, Büyük - Küçük Muslim'e, Çemberlitaş'taki Vezi Han'ına veya Sirkeci'deki Pars Oteli altındaki Kafkas Birahanesi'ne gidilir, işrete devam edilir.

Ahmed Rasim burası için "İşte bu odadın içinde günün ne kadar mesâil-i edebiye ve siyâsiyesi var ise mevki-i tedkîke konulurdu" der. Müstecâbîzâde İsmet çoğunlukla içmediği, haftalarca perhizde bulunduğu hâlde bu işret meclislerindeki söz aktörlerinin en ileri gidenlerindendir. Burada üç lisandan seçilmiş mısralar, beyitler, kasideler, kıt'alar ve şarkılar okunur.[431] Sohbetler; "enva-ı müdhikât ve hicviyâta, hezliyât ve siyâsiyâta, o zaman için pek büyük tehlikeleri câlip tefevvühât ve teşniâta masdar olur". Andelib de emsâli şâirler

İsmail Kara arşivi

Şehzade Abdülmecid ve Şerif Ali Haydar 1919'da Bağlarbaşı'nda...

gibi işretle hayatını imha edenlerdendir. Kendisiyle Bâbıâlî'deki kitapçılarda sık sık karşılaşan ve bir defa olsun görüşmeyen İbnülemin onun vaziyetini şöyle izah eder:

> "Hemdemleri "etrafına bakamıyacak derecede" mest-i müdâm olduğunu ve Malatya'ya nefyedilmesi de serhoşluktan ileri geldiğini söylerlerdi."[432]

Sirkeci'deki İstasyon Birahânesi matbuatın tanınmış simalarının buluşma yeridir. Daha önceleri Halit Ziyaların, Ahmed Rasimlerin zaman zaman geldikleri bu mekân, yirminci asrın ilk senelerinde de şâir Eşref ve Neyzen Tevfik'in sık geldiği yerler arasındadır. İşlevini bir şekilde sürdürür yani. Eşref burada "rakıyı, kadehi öper gibi" içermiş. Eşref, meşrûtiyetin ilk senelerinde arkadaşlarıyla akşamları burada toplanır ve anlattığı fıkralarla ortamı şenlendirirmiş.[433]

Yenikapı'daki rum meyhaneleri de şairlerin tercih ettiği mekânlardır. Hersekli Ârif Hikmet, Deli Hikmet, Namık Kemâl, Muallim Naci, Neyzen Tevfik arkadaşlarıyla birlikte buralara devam ile gecelemişlerdir. 1877'de bir akşam şari Deli Hikmet, Hersekli Ârif Hikmet ile beraber bir akşam Yenikapı meyhanelerinden birinde çakarken bilmünasebe

> "... nisbetle tezek anberi sâra gibidir"

mısraını okumuş. Hersekli de

> "... nisbetle tezek anberdir"

deyince, bu mısraı nakarat ittihaz ederek o zamanın vükelâsı hakkında müştereken bir hicviye düzenlerler.[434]

Şairlerin ve yazarların takıldıkları yerlerden biri de Taş Han isimli meyhânedir. Burada bir taraftan içki yudumlarken bir taraftan da ilham peşinde koşan şâirlerle karşılaşırız. Perişan bir hâl ve etvâr ve

XIX. asırda Fransız Sefâretnâmesi'nin yazlık köşkü.

kıyafetteki şairin elinin altında kirlicene de bir divan vardır. Masanın üstünde kadehi, meze niyetine getirilen kalem, kâğıt, tütün paketi veya kutusu ve kirli bir divanla ilham peşinde koşan, ansızın gelen mısraları not eden, yeni inşâ ettiği bir gazelini etrafına gelenlere takdim eden şâirle karşılaşmak ihtimal dâhilindedir.[435]

İşret meclisleri mûsikîyle iç içedir. Ahmet Rasim, Darüşşfaka'dan mezun olduğu senelerde arkadaşlarıyla Kağıthâne'ye gitmek için İç Fener Gazinosu'nda birleşirler ve biraz yuvarlandıktan sonra gayet hazin bir sesle

"Arz etmediğim yâre meğer yâre mi kaldı?
Ya derd-i dile kılmadığım çâre mi kaldı?"

gazelini okur, arkasına burada bulunanlar hep bir ağızdan

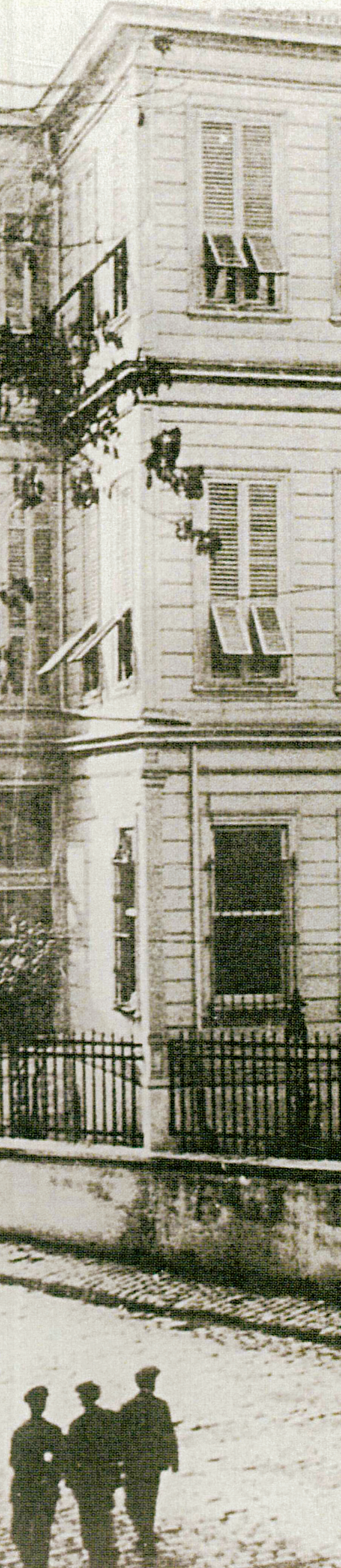
"Muntazır teşrîfine çifte kayık
İnce yaşmakla bu Cuma seyre çık
Pembe mantinden ferâce pek de şık
İnce yaşmakla bu Cuma seyre çık"

şarkısını terennüm ederler. Hiç şüphesiz mûsikî zevki ve eski şiirle alâkayı diri tutan unsurlardan biri de işretle mâlâmâl yerlerdeki şarkı ve türkülerin besteleridir.[436]

Kumkapı'daki Maksut İlya meşhur meyhânelerdendir. Buranın hususiyeti, ehl-i keyfin alçak iskemleleri tercih etmesinden ötürü bazı masaların hamur tahtası şeklinde olmasıdır. Mezeleri ve yemekleri gayetle nefis olan bu yerin müşterileri İstanbul'un kalburüstü zarifleridir. Şâirler, edipler, mûsikîşinaslar ekseriya oraya giderler. İstanbul'un meşhur nüktedanlarından Kanbur Nazif, Enderunlu Emin, Cin Ahmed, Tıflı Hasan "yeni yeni sarakalarla" ortalığı kırıp geçirirken Hâfız Osman gazel söyler, Bestekâr Şevki Bey, Tıflı Bey'in "Neredesin eskiler alayım" güftesini burada besteler. Bu nükte ve cinas ustalarının meyhâneyi terk etmemeleri için huzzâr bazen paralarını dahi öderlermiş.

Meyhaneler dışında mahfil hüviyetini hâiz diğer yerler arasında han odaları ve hamamları sayabiliriz. Hamamlar işret meclislerinin, mûsikî fasıllarının ve hamam oyunlarının gerçekleştirildiği mekânlar olma hasebiyle dikkat çeker. Hamamlarda tertip olunan bu meclislere en ziyâde, zengin mirasyediler katılır. Safâ esnasında söylenen divanlar, koşmalar kadar çengilerin raksı bu meclislerin olmazsa olmazıdır. Bu meclislerrde at koşturan bazı çengiler hakkında şarkı dahi yapılmıştır.[437]

Han odaları ise İstanbul'a bir şekilde gelen taşralı şair ve yazarların belirli süre ikâmet ettikleri yerlerdendir. Bununla beraber daha çok saz şâirlerinin rağbet ettiği yerlerdir. Bunlar içerisinde en meşhuru Şekerci Hanı'dır. Anadolu'dan gelenler, devam ettikleri vükelâ konaklarında barınamayanlar buralara gelip oda tutarlar ve kendileri gibi olanlarla veya muhibleriyle toplanıp ayş ü nûş ederler. Neyzen Tevfik de sara illetinin ilerlemesi sonrası gönderildiği Fatih Fethiye Medresesi'nde tahsilini devam ettirdiği sıralar babası ve kardeşiyle birlikte Şekerci Hanı'nda kiraladıkları bir odada yaşamışlardır. Tebrizli Remzi Baba da 20 yaşında geldiği İstanbul'da bir iş güç tutmayıp da yârânın yardımıyla taayyüş ettiği demlerde Aksaray'da Şekerci Sokağı civarındaki tütüncü dükkânının üzerinde Arnavutluk hânedânından Cafer Paşa'nın himmetiyle kiraladığı odada bazı şairlerler toplanıp müşâare etmiştir.

IV. Konaklar Etrafında

"Bezm-i meyde kusûra bakma sakın
Âlem-i âb başka âlemdir
Mey-i ikbâli hazm eden ammâ
Meşrebimce sahîh âdemdir."

Cevdet Paşa

ON DOKUZUNCU ASIR sosyal, siyasî ve sanat hayatının, dolayısıyla medeniyet serüveninin takip edilebileceği yerler arasında konaklar, yalılar, köşkler, daha genel bir tabirle söyleyecek olursak evlerin mühim bir yeri vardır. Diğer bir deyişle evler bir cemiyetin derûn ve birûnunun en iyi görülebileceği yerler arasındadır. Asrın icâbâtından olarak evlerin iç ve dış tezyînâtında batılı manada gerçekleştirilen değişiklikler, bütün bir cemiyet hayatına yansıyan tenâkuzları, Tanpınar'ın ifadesiyle "ikizli zihniyeti" beraberinde getirmiştir.[438] Evvela devlet ricali ve münevverler üzerinde görülen bu tenâkuz, zamanla hânelere intikal etmiş ve nihayet cemiyetin hayat şekli hâline gelmiştir. Denilebilir ki Osmanlı'nın hiçbir devresinde siyasî, ilmî ve edebî bir mahfil hüviyetinde bulunan ulemâ, vüzerâ ve şuara konakları cemiyet hayatını bu asırdaki kadar derinden etkilememiştir. Konak, köşk ve yalıların bu derece tesirli olmasında biraz da devrin kendine mahsus hususiyetleri vardır.[439] Bu devrin her açıdan tarihini yazan Cevdet Paşa; XIX. asrın ortalarında memur maaşlarının ziyâdeleşmesinden, ulemânın kâfî olan maaşlarının yanında arpalıklarının da bol olmasından, ayrıca ricale ve onlara mensup olanlara şuradan buradan hediyeler gelmesinden bahsettiği esnada[440] sefahatin günden güne arttığından bahseder. Bu maaş bolluğu, Boğaziçi'ne ve İstanbul'a yansımıştır. Özellikle Beşiktaş ve Boğaziçi, buralarda müceddeden inşa edilen yalılar ve köşklerle birer ulema ve ümera semti hâline gelmiştir. İstanbul'da evlerin çoğalmasında maaş bolluğunun yanında o zamanlar Sultan Abdülmecid'in umûr-ı devleti emanet ettiği bir kısım ricalin Sultan'ın "sirkat-i mü'evvele" diye tabir ettiği iltizam usûlü sayesinde hayli para kazanmaları ve bu kazançları muhafaza yerine sefâhat yolunda sarf etmelerinin de olduğu ifade edilir.[441] Yine aynı şekilde bu sıralarda Mehmed Ali Paşa hânedânından pek çok paşalar, beyler ve hanımların Mısır'dan savuşup İstanbul'a dökülerek getirdikleri yüklü paralarla sefâhat vadisinde yeni çığırlar açmaları da İstanbul'un konak, köşk ve yalılarla tezyîn edilmesinin arkasındaki bir başka âmildir. Mısırlı aileler büyük paralarla İstanbul ve Boğaziçi'nde konak, köşk ve yalılar satın alırlar. Bu binların bazılarını tadil ve tamir ettirir, bazılarını da müceddeden yaptırtırlar. Cevdet Paşa vükelâ ve memurların "bir vakitten beri hâne ve sahil-hâne inşaâtında ve bağ u bağçe tanzîmâtında ve alafranga sofralar tertîbâtında hayli isrâf ve sefâhat yoluna girdiklerini" ifade eder. Bu cihetten İstanbul'da emlak fiyatları iyice artar. Cevdet Paşa, Mısırlı hanımların İstanbul'a dökülüp geldiklerinde sefâhat ve israf kapılarının açıldığını, onlara bakan vükelâ ve memurların haremlerinin de -özellikle Âlî ve Fuad Paşaların haremleri- israfa düştüklerini, şehir hanımlarının bu tavır ve sefâhatlerinin nihayetinde saraya da sirâyet ettiğini belirtir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, Cevdet Paşa'nın toplumsal hayatı değiştiren hususların sarayda başladığıyla ilgili yaygın kanaatlerin aksini ifade etmesidir. Sultan Abdülmecid dahi onlara nisbet ile saray ve köşkler

Kasımpaşa semtinde Şeyhülislâm Mustafa Efendi Konağı'nın minyatürü.

yaptırarak büyük paralar harcamıştır. Vükelâ, bir taraftan sarayı şikâyet ederken diğer taraftan kendileri onlara hem öncülük hem de yarış etmiştir. Saraylılar bu yola sülûk ederek pek ziyade "azıtırlar", sonraları hakanın vücüduna gelen zaaf ahlâkına da gelir ve saraylıların israfına set çekemeyerek "seccadenin dört ucunu salıverir." Hazine tahammül olunmaz boçlara girer.[442] İsraf ve sefahat, dolayısıyla cemiyette batılı bir hayat tarzı alır başını gider.

Bu asrın ikinci yarısında Şirket-i Hayriye vapurları Boğaziçi'ne işlemeğe başladıktan sonra burası İstanbul'un en gözde yerlerinden biri hâline gelir.[443]

Cevdet Paşa'nın Sultan Abdülmecid'in tahtta bulunduğu 1850'li yıllardan başlattığı bu "inşirah ve sefahat" devresini Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, Kırım Harbi sonrasına çeker. Ona göre Osmanlı'da Kırım Muharebesi'nden sonra bir "devr-i inşirah" başlamış, İstanbul'da her türlü eğlence revaç bulmuştur. İstanbul ahalisi mesirelere, tenezzüh ve eğlence mahallerine rağbeti arttırmış ve sazlı sözlü, şaşaalı cümbüşler yapılmaya başlanmıştır. Yani, Boğaziçi ve İstanbul içlerindeki mimarî değişim Kırım Harbi'yle başlar.[444]

Vak'anüvis Lütfi Efendi, Kırım Harbi sonrasında Saray-ı Hümayun ve vükelânın harcamaları yüzünden devletin büyük borçlara girdiğini, rehin olarak deyn ve senetlerin ecnebî tüccarlar ve bankerlerin eline geçtiğini belirtir. Bu buhranın çaresine bakmak gerektiğine kânî olan Maliye Nazırı Safvet Paşa bir heyet teşkil edilmesini teklif eder. Teklifin kabulüyle Rıza Paşa maiyetinde Tophâne'de bir komisyon kurulur, fakat heyet kendisinden beklenileni veremez. Esas halli gereken meseleler için adım atamaz. Sadece konak ve yalılardaki israfın önlenmesine dair bazı tavsiyelerde bulunmakla yetinir. Lütfi Efendi, komisyonun maliyenin ıslahıyla ilgili bu kararlarını şöyle değerlendirir:

> "Bu tâdad olunan tasarrufâtdan husûle gelen menfaat lâ-şey mesabesindedir. Eshâb-ı rütbeden bir zâtın âdî çubuk takımı kullanmasından ve züvvârına kahve içirmemesinden falandan tasarruh hâsıl olur. Asıl tasarruf daire-i dâhiliyeleri tertîbât ve tezyînâtı ve mutbak ve kiler ve yalı ve köşkler, bağlar masrafları gibi lâyenkati yevmiye ve şehrîye vukû bulan masârife dikkat ve ekonomiye riâyettedir zannederim…"[445]

Bu malî buhran sırasında, daha evvel birdenbire fırlayan emlâk fiyatları düşmeye başlar. İstanbul bir taraftan da memur şehri olduğu için maaş sıkıntısı esnafa, sarrafa yansır. Bu buhranın ev hayatına tesirlerini Cevdet Paşa şöyle anlatır:

> "… Mukaddemleri odalarımızda üç yan minder bulunup, sayfiyyeye yâhud şitâiyyeye nakl olunacağı zaman bunları hararlara vaz' ve pazar kayığıyle nakl ediverirken, iki yan minder yerine kanepe ve sandalye komağa alışdık ve hîn-i nakilde bu kanepe ve sandalyaler kırılup ta'mîre muhtâc olmağla masarifimiz artdı. Alafranga sofra takımları edindik. Lâkin Ramazan iftarlarında eski sofra takımlarım da terk edemedik. Bu gibi şeyler de masarifimizi artırmış olduğu hâlde, aylıklar çıkmaz olunca halk ne yapacağını şaşırdı. İşte buraları herkese hayret verdi.
>
> Me'mûrîn ay başlarında müstehak oldukları maaşlarını isterler. Sultanlar ve kadınlar paranın nereden geldiğini bilmeyüp ve bilmek istemeyüp hemen 'para' deyü, taraf taraf saltanatı iz'âc ederler. Sarraf ve tüccar ve esnaf dahi para içün devleti tazyik ederler. Hazînede para yok. Vükelâ âciz. İstanbul bir azîm buhran içinde idi.
>
> Şimdi kabahat kimde? Kabahati kimse üzerine almak istemez. Herkes birbiri üzerine atar. Vükelâ der ki; *Sultanların ve kadınların masarifine tehammül gelmez. Evvelki gibi kadınlar saraydan çıkmasun, sarayın masrafı eski hâline irca' olunsun.*
> Vükelâya muhalif olanlar der ki; *Âlî Paşa hadden aşmış, taşmış olan dâiresi masarifini kesemez. Fuad Paşa familyası, madamalara taklîden ayda bir moda çıkarıp bunca ehl-i ırz nisvân-ı islâmın ahlâkını bozmakda iken, Fuad Paşa anları zabt edemez. Şu hâlde, anların Saray idaresine ve Hünkârın helâli olan kadınlara ne demeğe hakları var. Vükelâ kendüleri salâh yoluna girsün ve dâirelerini ıslâh etsünler ve sonra şâirine nasîhat eylesünler.*[446]

Tanzimat'la beraber (1839) müsadere usûlünün kaldırılması, batılı mimar ve mühendisler marifetiyle yeni yollar, meydanlar açılmasını

İsmail Kara arşivi

Yıl 1924. Akif'in yeni basılan eseri için biraraya gelen devrin büyük edebiyatçıları. Tabiîdir ki merkezde yine şiir var. Resimdekiler sırasıyla ev sahibi Midhat Cemal Kuntay, İstiklâl şairimiz Mehmed Akif, Sami Paşazâde Sezai, Abdülhak Hâmid Tarhan, Cenab Şehâbeddin ve Süleyman Nazif.

da İstanbul'un mimarisine tesir eden hususlar arasına dâhil edebiliriz. Bu asırda gerçekleştirilen imar hareketleri, şehrin manzarası kadar hayat tarzında da değişikliklere yol açmış ve geleneksel Türk ev üslubu ortadan kalkmaya başlamıştır.

Bu asırda ev hayatındaki değişimlerin bir diğer sebebi de eğitim merkezi olma hüviyeti taşıyan konak, köşk ve yalılarda batılı mürebbiyelerin görünmesidir. Evvela kibar konaklarında görülen mürebbiyeler yeni bir telâkkinin, dolayısıyla yeni bir neslin doğuşuna vesile olmuşlardır. Aynı şekilde kadın, cemiyet hayatında daha aktif ve batılı bir rolle yer almaya başlamıştır. Bu durum da bir bakıma içtimaî hayatın minyatürü kabul edilen aile[447] hayatını geleneksel birtakım değerlerden koparmıştır. Biraz aşağıda ayrıntılı bir şekilde ifade edeceğimiz üzere Hüsrev, Mustafa Reşid, Âlî, Fuad, Sâmi, Yusuf Kâmil, Mustafa Fâzıl, Cevdet ve Münif Paşaların aileleri ile konaklarındaki faaliyetler geleneksel aile yapısından farklılık gösterir. Konak ve yalılarda düzenlenen balo ve suvareler de batı kültürünün taşıyıcısı rolünü üstlenmiştir. İbnülemin'in "işte Niyazi'nin divanı da –cahiller gibi- taliin lütfuna oğrıyarak basılmak bahtiyarlığına nail olmuşdur" dediği Mehmed Niyazi'nin *Divan*'ında yer alan bir şarkı da bu durumu bize gösterir:

“Madmazelle baloya biz gidelim
Vuslatın sohbetini perkidelim
… [*Divan*’da 3. mısra yoktur]
Verelim kol kola bir dans edelim
Suvâre var bu gece geldi haber
Gidelim eğlenelim tâbeseher
Orada sevdiceğim varsa eğer
Verelim kol kola bir dans edelim
Semt-i konkordiyeden gel geçelim
Zevkine bir iki bâde içelim
Sıhhatin üstüne fistan biçelim
Verelim kol kola bir dans edelim”[448]

Sultan Abdülmecid devrinden itibaren iktidarın Bâbıâlî’de olması da İstanbul’da konak, köşk ve yalı hayatını[449] etkileyen bir diğer husustur. Devletin kaderini ilgilendiren kararların bir kısmının konaklarda konuşulup alınması buraları tabiî birer siyasî mahfil hâline getirmiştir. Her konak zamanın sosyal ve siyasî hadiselerinden bir şekilde etkilenmiştir. Özellikle Mütercim Rüşdü Paşa, Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa’nın hâneleri daha çok siyasî bir mahfil olarak düşünülebilir. Buraların sahiplerinin 1870-1877 arasındaki bütün toplumu derinden etkileyen hadiselerin yaşandığı mekânlar olmaları itibariyle bu vakaların edebiyat tarihimize, matbuat tarihimize aksi olmuştur. Ol sebepten bu hânelerin siyasî hadiselerdeki rolünü de öne çıkarttık. Siyasî hadiselerin edebî eserlere aksi konumuzu doğrudan ilgilendirdiği için konak hayatını ilgilendiren tarafları çok fazladır.

Konakların kâffesi ricâl-i devlete “kayd-ı hayat” şartıyla padişah tarafından hediye edilen yerlerdir. Mesela Sultan Abdülaziz devrinin makbul devlet adamlarından, eski tabirle “azad kabul etmez kölesi olan” Nevres Paşa’ya, padişah “Bâbıâlî’nin nüfûzunu kırmak için” Mâliye Nâzırlığına tayin ettiği esnada “hüsni hizmet ve sadakâtine binâen Boğaziçi Yeniköy’de sarraf Cezayirlioğlu Mığırdıç’ın “duyûn-ı kesîresine” mahsûben mîrîye alınmış olan nesim ve kargir yalısını kendisine ihsan eylemiştir.[450]

Konak, yalı ve sâir emlâkın şahısların vefâtından sonra müsadere olunması, borçlarına karşılık mahkemece veya başka sebeplerle el konulması şikâyet mevzuu olmuştur. Tanzimat Fermanı’nda bu usûl kaldırılmasına rağmen kanuna riayet edilmemesi bazı vükelanın vefatını müteakıp hânesinin çocukları yerine başkalarına verilmesi, dairesi halkını muztar kılmıştır. Bu manada Rifat Paşa’nın muharreratında yer alan şu cümleler dikkat çekicidir:

> “Fakat ehl-i cürüm olan memurîn ve tebeanın derecesi cürmüne göre te’dibât-ı lâzimesi azil ve nefiy ve tenzil-i rütbe ve hapis ve kürek misillû mücazât-ı adide üzere müretteb olur maamafih bu makûle te’dîbât dahi bir gûne icrâ-yı garaz ve nefsaniyete mebnî icra olunmayup bi’t-tahkil cünhâları lâyıkiyle tebeyyün eylediğinde iktizâsına göre icra kılma ve eâlî ve esâfilden her kim olur ise olsun kendüye servet ve samanı mucibi töhmet ve vesile-i mazarret olmayup kudretinin erdiği miktar esbab-ı meknet ibhârına taraf-ı hükümetden müdahale ve bundan dolayı muâhaze olunmaya ve hane ve sahilhane ve fabrika ve saire gibi imâr-ı beldeye

> hadîm ebniye inşası tebeaya çok görülmeyüp diledikleri vü'sat ve zinetde kârgir ve ahşap her ne gûne şey yapdırmak isterler ise inşasına ruhsat i'tâ belki teşvikât-ı lâzime ifa oluna. O makûle ehl-i servetden intikal edenlerin varisleri olduğu hâlde emvâline taraf-ı devletden müdahale ve müsadere olunmaya. Bilâ cünhâ mücerred ağraz ve nefsaniyetten dolayı hiç kimsenin itibârât-ı zâtiyesine halel getürülmeye. Ve kendü rızası olmadıkça hane ve sahilhane ve emlâk ve çiftlikâtı kimse tarafından cebren ahz olunmaya. Velhasıl kâffe-i tebea gerek şahsı ve haysiyet ve namusu ve gerek hukuku tasarrufiyesince bir gûna taarruz ve tecavüze dûçar oldukda hükümet ve mahkemeye müracaatla ihkâk-ı hak etdireceğinden ve mütearrızın desit taaddîsinden kurtulacağından emniyet-i kâmile ile mutmain ola."[451]

Şikâyet bahsi olan konakların müsadere edilmesi, borçlara mahsuben el konulması elbette hoş bir şey değildir. Lâkin ileride daha ayrıntılı bir şekilde temas edeceğimiz üzere Tanzîmat sonrasında bir kısım ricâlin ikbaldeyken devletin kendilerine sunduğu imkânları sorumsuzca bol keseden harcamaları, âlâyişli, debdebeli meclisler tertip etmeleri, daha çok dairesi mensuplarını gözetmeleri 1840 öncesi uygulamaların ne kadar yerinde olduğunu düşündürecek mâhiyettedir.

Konakların zevâlinin arkasında siyasî – sosyal birtakım hadiselerin yanında hiç şüphesiz konak sahibinin bir hayrülhalefinin kalmamasıdır. Mazideki debdebe ve ihtişamları birer masal sırasına geçen bütün o büyük konak ve yalılar, eskiye ait pek çok unsur gibi hâtıralarda ve eserlerde kalmıştır.

Memleketin ihsandan, sazdan ve sözden hoşlanan maruf zenginleri, hânelerinin kapısını her sınıftan halka açarlar, tabir-i maruf ile bunlara "kapusu açık hânedânından" denilir. Bunlar cedlerin kalan mirasla "servet ü sâmân" sahibi olan kimselerdir. Cevdet Paşa ilerleyen sayfalarda bahsedeceğimiz Rifat Paşa'nın vefatıyla eski azîm konak hayatının sona ermeye, bir devrin kapanmaya başladığından bahseder. Cevdet Paşa der ki:

> "Fuad Paşa'nın vefâtında yine Âlî ve Mısırlı Mustafa ve Kâmil Paşalar'ın dâireleri küşâde idi. Andan sonra anlar dahi kapandı ve İstanbul'da böyle hânedân evleri kalmadı. Sanki İstanbul bir güzel bağçe olup bu dâireler dahi anın güzel çiçekleri idi. Bu çiçekler bâd-ı hazân ile soldu. İstanbul güz mevsiminde yalnız yeşillikten ibaret bir çayır gibi oldu."[452]

Devrin önde gelen yöneticileri "vezirlik şanı" gereği, ilmiyenin haysiyetini muhafaza etmek için konaklarının kapıları daima açık tutarlar. Büyük konaklar iki kapıcı tarafından beklenir. II. Meşrûtiyet devrinin Dâhiliye Nâzırlarından Reşid Akif Paşa'nın vefatı ile bu gelenek nihayete ermiştir.

Bu manâda konaklar, ikbal ile idbar arasındaki yerlerdir. O devirde memuriyet hayatı biraz da hâmî – mahmî münasebetleri üzerine kurulduğu için vükelâ ve ulemanın kudemâsının hâneleri, bir diğer deyişle daireleri, devletin istikametini belirleyecek mevkidedir. Üst kademe memuriyetlere getirilenler, genellikle aynı daire mensuplarıdır. Ayrıca ricâl-i devletin husumetlerinden doğan politik dedikodu-

1977'de yıkılan
Yusuf İzzet Paşa Konağı.

lar hep buralarda neş'et eder. Devlet erkânı arasında birtakım sürtüşmeleri, dargınlıkların esbabını yalı ve konaklar üzerinden rahatlıkla müşahede edebiliriz.

Sultan II. Abdülhamid'in umûra iyiden iyiye hâkim olduğu devreye (1878) kadar vükelâ, ricalden birinin konak veya yalısında içtima ederek devlet ve milletin mukadderatına tesir eden bazı kararları buralarda almışlardır. Bu içtima ve meclisler Sultan II. Abdülhamid Han'ın vehm-i hümayunun tazyîk edilerek iyiden iyiye gün yüzüne çıkartıldığı Ali Suavi Vakası'na kadar devam etmiş, bu tarihten sonra vükelâ arasında hal' meselesinin görüşülmesi ihtimâli dikkate alınarak rical-i devletin birbirleriyle imtizaç ve ülfeti sakıncalı görülmeye başlanmıştır. Meşrep ve mezheben birbirine yakın olanların aynı zamanda devletin idare mekanizmasında bulunmamalarına gayetle dikkat edilmiştir.[453]

Dâhilî ve haricî bu gibi sebepleri bir kenara bırakıp da sözü asıl mevzuumuza irca ettirecek olursak diyebiliriz ki İstanbul yalı ve konakları bu asırda devrin siyasî, ilmî, edebî ufkunun temerküz ettiği yerler arasındadır. Burada akdedilen meclisler / encümenler şahsiyetlerin edebî ve fikrî tekâmülünde ehemmiyetli bir yere sahiptir. İlim ve sanat ehli, konak veya yalılarda bir araya gelmişler, yeni telâkkiler ve fikirlerle buralarda temas kurmuşlardır. Şiir ve mûsikî meclisle-

ri, eser mütalaaları, muhtelif ilimlere dair gerçekleştirilen sohbetler, sahnelenen Karagöz oyunları ve meddahların icrâ ettikleri sanatları devrin ilim ve sanat hayatının ufkunu - mahiyetini tayin etmiştir. Burada şunu da ifade edelim ki Abbasi, Emevi, Selçuklu, Harezmşah, Osmanlı gibi milletimizin tesis ettiği büyük devletlerde, hatta en eski Türklerde bile sanatın, sanat erbabının himâye ve bu tip meclislerin tertip edildiğini biliyoruz.

Anadolu Hisarı'ndan bir görünüm.
Resmin alındığı tarih: 1985.

Konak, yalı ve köşkler, Tanzîmat sonrasında bütün toplumu derinden etkileyen hadiselerin yaşandığı mekânlar olmaları itibariyle bu vakaların edebiyat, sanat ve matbuat tarihimize de akisleri olmuştur.

Bu umumî değerlendirmelerden sonra konak hayatının belirli hususiyetlerini, buralarda akdedilen encümenlerin muhtevasını, menâkıbını, tezyînât ve tezvîrâtını açıklayan - bütünleyen bazı hususlara temas etmek gerekiyor. Özellikle konak hayatını ihtiva eden bazı fıkraların anlaşılması için bu izah zarurudir. Malumdur ki tarihin cazip bahislerinden olan menkıbeler, bir devrin umumî hatlarıyla da olsa zihniyetini gösterecek mahiyettedir. Kısa nükteler, ufacık fıkralar ve vecizelerle bazı meseleleri anlatmak, his ve temayüllerini, tenkitlerini ibrâz ve irâe etmek atalarımızın şiarıdır.[454] Konakların derûn ve birûnunda olup bitenler, iç ve dış tezyînatı, ahalisi bu şekilde konaklarda yetişen veyahut misafir ve müşahid sıfatıyla buralarda bulunmuş olan şâir ve yazarlarımız tarafından muhtelif eserlerde hülâseten de olsa anlatılmıştır. Bunun yanında vükelâ ve şuarâ konakları ile saraydan, buradalarda akd edilen meclislerden bahsederken zaman zaman yazacağımız bilgiler, konuyu daha iyi anlamak için bir mukaddime mâhiyetindedir. Ol bahisler saded hâriciymiş gibi gözükse de mevzuun daha iyi anlaşılması için bu malumatın verilmesi icap etmektedir.

Eski İstanbul hayatına dair bilgi veren kaynaklar konak, yalı ve köşk inşa etmenin belirli usulleri olduğundan bahsederler. "Bilâd-ı selâse" olarak adlandırılan Eyüp, Üsküdar ve Galata semtlerinde inşa olunacak konaklar devrin mimar ağası nezâretinde yapılır. Birbirlerinin benzeri olan konaklar genel itibariyle "harem, selamlık ve zülvecheyn" daireleri olarak taksim edilir. Dış cephede daha çok kırmızı aşı boya kullanılır. İstanbul'un kalbini yakan Hoca Paşa yangınından sonra yavaş yavaş kargir binalar inşasına geçilmiştir. Klâsik Türk ev mimarîsinin aksine olarak konakların avlu yahut bahçeyle çevrilmesi de bu yangın sonrasında yaygın olarak görülmeye başlanmıştır. Sultan Abdülmecid devrinde konak kapılarına fener koymak âdeti de ortaya çıkmıştır. Geceleri gazhâne kurulmadan evvel büyük şamdanlar içerisinde çifte balmumu yakılır ve nöbetçi ağa her 15 dakikada bir odaya girerek "mıkraz" ile mumun fitilini keser. Vüzera ve rical her sene bahar ayı geldiği vakit, İstanbul içlerindeki konaklardan Boğaziçi'ndeki yalılara yahut Çamlıca, Adalar, Yakacık gibi sayfiye yerlerine taşınır. Sonbaharda da tekrar konaklara dönüş gerçekleşir. Bu taşınmalar da sadâretin iznine bağlıdır. Bir arzıhâlle nakil arzusu bildirilir, gereken izin çıktığında hâne nakledilebilir. Bir kısım vükelâda da "eşref saat", "eyyâm-ı sad" da denir, düsturuna riâyetle müneccimlere müracaat eder, onun verdiği "zayiçe" üzerine taşınır. Eşref saat zamanına kadar nakil hazırlığını tamamlayamayanlar, camilere *Mushaf-ı Şerîf* götü-

Konak kapısı ve
dışarıdan gelen aydınlık.

rüp bırakırlar.[455] Ebced hesabıyla birtakım istihraclarla geleceğe dair kanaatler ortaya koymak da bu meclislerin olağan hadiseleridir. İstanbul'da remil, vefk, müneccim, yıldıznâmecilere düşkün olunduğu bu devirde Bohur Levi isimli İzmirli bir Musevî resmî dairelere ve kibar konaklarına girip çıkar ve istekli olanların avucuna bakarak talihinden haber verirmiş.[456] Bu suretle konak ve yalılara nakil gerçekleştiği zaman komşuların "yekdiğerinin hanelerine gidip nakil tebriğini ifa etmeleri" de merasim icabındandır.

Devlet-i Âliyye'nin ilk zamanlarından itibaren uzun süre devlet büyüklerine ait konakların kapısının iki tarafında birer taş yalak bulunurmuş. Konağın hizmetkârları artan yemekleri o yalakların birine, diğerine de su koyarlarmış. Civardaki kedi ve köpekler o konağın sayesinde hayatlarını idâme ettirirlermiş. Kethüdâzâde bu şekilde olan hâneleri Allahu teâlânın belalardan koruduğunu, bir an bile çarpılmadan, eğilip yıkılmadan öylece durduğunu söyler.[457] Tanzîmat sonrasında inşâ edilen konak, köşk ve yalılarda bu tür güzel adetleri göremeyiz.

Renk, biçim ve hacim olarak birbirine benzeyen konakların iç tezyînâtının da müşterek hususiyetleri vardır. Her konakta muhakkak sûrette hamam bulunur. Kapılar, pencereler, camlar, dolaplar ve duvarlar sanatkârane oyma ve yaldızlarla tezyin edilir. Odalara klâsik süsleme sanatlarıyla kaplı minder takımları ve Anadolu halısı serilir. Daha sonraları minder takımlarının yerini kanepe, sandalye gibi eşyalar alır. Duvarlara meşhur hattatlar tarafından celî ve talik hatlarıyla yazılmış olan levhalar asılır.

Vüzerâ dairelerinde kâhya efendi, kitapçı efendi, divan efendisi, mühürdar bey gibi kimseler hane sahibinin mahrem-i esrârı olup dairenin birinci dereceden daimî muvazzaflarındandır. Çamaşır ağası, vekilharç, hazinedar ağa, kaftan ağası, anahtar ağası, karakulak ağa, tütüncü başı, kahveci başı gibi gedikli ağalar ve hazine kâtibi, kâhya kâtibi, vekilharç kâtibi, bahçıvan, bekçi gibi zatlar ise ikinci, hatta üçüncü dereceden muvazzaf sayılırlar.

Konağa gelen misafirler belirli mevkii ve ilmî derecelerine göre selamlıkta yerlerini alırlar. Sonra hazır olan hizmetçilere el çırpılır ve kahve söylenir, ondan sonra sohbet başlar. Akabinde çubuklar getirtilir. Büyük dairelerde kahve, çubuk gelmesinde de bir nevi teşrifat vardır. Evvelâ çubuklar uzun olmak ve kıymetli, kehribar ve belki murassa imamelerle müzeyyen bulunmak ve mevcut misafirlere bir anda verilmek şarttır. Hizmetçi çubuğu vereceği zatın önüne geldiğinde "bir dizi üstüne çöküp maden çubuk tablasını yere ve çubuğun lüle tarafını bu tablanın üstüne koyduktan sonra çubuğu çevirip öyle vermeli ki imamesi çubuk sahibinin tam ağzı hizasına gelmelidir. Hatta zürefâdan Hariciye Teşrifatçısı Mahşer Midillisi" lakabıyla yâd olunan Kâmil Bey'in hizmetkârların çubuk getirmesinden kinaye "Bu kargılı heriflerden ne vakit kurtulacağız?" dediği menkuldur.[458] Misafirlere kahve ikramının da ayrı bir kaidesi vardır: "Önce konağın kahvecibaşısı kadife kaplı ve gümüş kakmalı kahve tepsisini iki eliyle tutar, içeriye girer ve kahveci yamaklarından bir ağa da kahve ibriği elinde bulunduğu hâlde onun arkasından gelir. Bu ikisi odanın

İsmail Kara arşivi

Sami Paşazâde Sezai, Mehmed Akif, Midhat Cemal Kuntay (ayaktaki), Süleyman Nazif, Abdülhak Hâmid Tarhan ve Cenab Şehâbeddin.

ortasında dururlardı. Odada ne kadar misafir varsa içeriye de o kadar ağa gelmek şarttır. Ağalar, misafir kahveyi içinceye kadar karşısında dururlar. Gelen misafirler derecelerine göre ağalara bahşiş bırakırlar. Eskiden hemen hemen her şeyin teşrifata tâbi olduğunun tipik bir nümûnesi de bu kahve ikramı meselesidir.

Kibar konaklarında gümüş takımları, murassa çubuk ve kıymetli saksonya takımları, eski maden tabakları, ağır seccadeler, mücevherler, kürk ve şal ambarları ile sair nadir ve nefis eşyalar İstanbul'un büyük konaklarının ekserinde bulunan Bizanskârî sağlam kemerli ve kale kapıları gibi demir mahzenli hazine odalarında korunur ve hazinedar ağa ile hazine kâtibi tarafından bir deftere kaydolunur. Kibar konaklarında en ziyade rağbet olunan yemeklerin kuzu ve hindi dolmaları, mütenevvi kebaplar, yahniler, börekler, baklavalar, hamur tatlıları, tavukgöğsü, sütlaç, muhallebi, elmasiye, süzme aşure, paluze gibi şeylerdir. Salamandıra çorbası, kazciğeri böreği, dil balığı fletosu, av ve dana etleri gibi alafranga ve alaturka yemekleri ve tatlıları bilen aşçı enderdir. Hatta mayonezli levrek balığını pişiren aşçının parmakla gösterildiğini yine *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı* müellifi söylüyor.

Yemeğe geçilmeden evvel ağalar ellerinde leğen ibrik tutarlar, herkes elini yıkar, sofraya öyle oturulur. Misafirlerin ellerine su dökerken velev bir katre de olsa üzerlerine su sıçratmak ayıp addolunur. Yemekler bakır ve icabına göre gümüş veya saksonya kaplar içinde ikram edilir ve oturarak elle yenilir. Kaşık, çatal, bıçak gibi eşyalar daha sonraları kullanılmaya başlanmıştır. Vak'a-i Hayriyye'den sonra ilk kez Sultan II. Mahmud Avrupa'dan gümüş sofra takımı getirtmiş ve bu takımlar kerimeleri Mihrimah ve Saliha Sultanların tertip ettiği cemiyetlerde istimal edilmiştir.[459] Saraydan başlayan bu âdet zamanla Hüsrev Paşa konağı başta olmak üzere memleket sathında yayılmıştır.[460]

Her konağın kendine mahsus bir kütüphanesi vardır. Vüzera ile ricâl-i devletin konaklarında tesis edilen bu kütüphaneler ilme verilen kıymeti gösterir. Bu kütüphaneleri nefis ve nadir eserlerle tezyîn etmek

adettendir. Burada konakta talim olunanların yanında sahibinin ilgisine göre muhtelif konulara dair eserler yer alır. Birkısım küberâ da teclîd ve tezhip meraklısı olup "musavver kaplar, münakkaş yazma kitaplar müzeyyen ve müzehheb meşâhir-i hattâtîn yazılarıyla tahrir olunmuş *Mushâf-ı Şerîf* ve elvâh-ı nefîseye sahiptirler. Konaklara hemen her gün bir hattat devam eder. *Kur'ân-ı Kerîm*, *Buhâri-i Şerîf*, Şifâ-i Şerîf gibi mühim eserlerden birkaç sayfa kendilerine yazdırılarak hâneler bereketlendirilir.[461] Buralarda akdedilen meclislerde bu gibi eserlerin "elvan ve dekâyıkına" müteallik mübahaselerde bulunulur. İran'ın minyatür, İstanbul'un şemse, Edirne'nin usulî kaplarına çok rağbet edilir. Bunların kıymetli kısmı ekseriya İlmiye ricâlinde bulunur.

Kibar konaklarında harem ile selâmlığa ait işler için harem ağaları istihdam olunmuş ve ayrıca harem kâhyaları bulundurulmuştur. Halayıkların ufak tefek işlerinin halli için "dönme dolaplar" kurulmuştur. Haremde halayıklar bu dolaba vururlar, harem kâhyası veya münasip biri istedikleri her neyse dolaba koyup çevirir, hareme verir. Osman Hamdi Bey müze müdürlüğü yaptığı esnada, "Konaklardan bu dönme dolaplar kalkmadıkça bu memleket terakki edemez" dermiş ki modernleştikçe pek çok âdetin nasıl ortadan kalkmaya başladığını, bunun da hânelerin iç dekorunda ciddi değişikliklere yol açtığını gösteren bir cümledir.

Eski vüzera ve küberâ konaklarında evin idaresi kâhya efendilerle kâhya hanımlar uhdesindedir. Kâhya efendiler selamlık'ı, hanımlar ise haremi idare eder. Çocukların yetişmesinde de lala, dadı, dâye, odalık ve halayıkların büyük bir tesiri vardır.[462] Her konakta muhtelif milletlere ait esir ve esireler de bulunur. Bunlar konağın aslî unsurları arasında yer alır. Bunlardan birkısmı daha sonra ikbale erişerek hâne sahibiyle evlenip "hanımefendi" mevkiine kadar yükselmişlerdir. Kemâl Paşazâde Said Bey bu meyanda "Esir sahibi olan adam esire esir olur" dermiş. Edebiyat tarihimizde de anneleri cariye bazı şair ve yazarlar eserlerinde "esaret temi"ne yer vermeleri bu durumun yaygınlığını gösterir.

Konaklarda bunun yanında belirli vakitlerde lisan, edebiyat, mûsikî, hat, tezhip gibi konularda hususî muallimlik yapan hocalar vardır.[463] Genellikle ilmin bu şubelerinde devrin en muteber hocaları tarafından hâne sahibinin çocukları ve sâir mensuplarına ilim ve hüner öğretilir, sanat meşk edilir. Ders veren hocaların evsâfı, şüphesiz konaktan konağa farklılık arz eder. Özellikle Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz devirlerinde her büyük konak "dârülfünûn-ı millîden" bir şube hükmündedir. Her büyük konakta hocalara odalar tahsis edilir, kendileri ibate ve iaşe olunurlar. Tophane Müftüsü ve Şinasi'nin yakın dostu Bekir Efendi, Salıpazarı Sarayı'nda; Ali Suavi ile İranlı olmasına rağmen Sünnî olan Mirza Safa Taşkasap'ta Sami Paşa konağında; Bağdadî Abdülaziz Efendi Şehzadebaşı'nda Akif Paşa dâiresinde; Hindli İskender Efendi, Süleymaniyeli Molla Resül Koska'da Celâl Bey konağında emsali hocalar gibi kalırlar ve gelip gidene "tâlim-i ulûm ü fünûn" eylerler.[464]

Kibar çocuklarının bir kısmı zenginliğin, izz ü ikbâlin çokluğundan nâşî hiçbir şeye ihtiyaçları olmadığından talim ve terbiye ameliyesini külfetten addederek yeterli eğitim almazlar. Bu durumun bir neticesi olarak devlette önemli görevlere getirilen küberâ çocukları vazifelerini lâyıkıyla yapamamışlardır. Hele de ikbal zevâle yüz tutunca

Hidiv Kasrı.

mirasyedi tipler zuhur etmiştir. Sahip oldukları servetin kıymetini bilmeyen kibar çocukları babalarından kalan para ve emlakı kısa sürede zevk ve sefahat yolunda kaybetmişlerdir. Nitekim bu asrın edebî mahsullerinde yaygın bir şekilde karşımıza çıkan mirasyedi tipi böyle bir sosyal realitenin neticesidir. Bu aynı zamanda birçok konağın el değiştirmesinin esas sâiklerindendir.

Harf inkilâbına kadar hat sanatı eski itibarını, ehemmiyetini kalemler, resmî yazışmalar ve özellikle konak sahiplerinin himayesiyle devam ettirmiştir. Ulemâ ve vüzerâ tarafından *Mushâf-ı Şerîf*ler, *Şifâ-i Şerif*ler, hilyeler, muhtelif camilere, köşklere meşk ettirilen *âyet-i Celîle*ler vasıtasıyla; diğer bir deyişle nadir ve nefis eserlerin istinsah edilmesi bu sanatın devamı için fevkalâde ehemmiyeti hâizdir. İslâm âleminde resme rağbet edilmemesi hüsni hattın millî bir resim ittihaz edilmesini, dolayısıyla millî sanatlarımızın en güzellerinden biri addedilmesini beraberinde getirmiş, terakkisine pek çok çalışılmıştır. Halkı teşvik etmek için Türk hükümdar ve şehzâdelerinin, mülkî ve ilmî ricalin hüsni hatta rağbet buyurmaları, okur yazar kesiminin pek çoğunun bir başka meslek ihtiyar etmeyerek medâr-ı maişet addetmelerine vesile olmuştur.[465] Diyebiliriz ki millî sanatların bu şubelerinin muhafazasında ve sonraki nesillere intikâlinde konak ve yalılar mühim bir fonksiyon icra etmişlerdir. Bu manada her bir yalı ve konağın sanat evi hüviyetine büründüğünü söyleyebiliriz.

Konaklarda resmî dairelerde olduğu gibi "usûl-i teşrîfâta" pek ziyade itina edilir. Özellikle ricâl-i devlet ve ilmiye bu meseleye büyük bir ehemmiyet vermiştir. Ali Rıza Bey'in bildirdiğine göre Kazaskerlik payesini haiz olan bir zatın nezdine yine o payede olan biri geldiğinde hâne sahibi misafirini oda kapısından istikbale mecburdur. Rivayet olunur ki bir gün İstanbul payelilerinden bir zatın konağa geldiği uşaklar tarafından bildirilen hâne sahibi büyük bir telâşe düşer. Çünkü bu gelen zata Anadolu payesi ihsan olunmuş, lâkin henüz fermanı çıkmamıştır. Acaba öncesinde olduğu gibi oturarak mı yoksa oda kapısında mı karşılaması lazımdır? Tereddüt mevzuu budur. Nihayetinde henüz fermanı çıkmadığı için İstanbul payesi olarak odanın ortasından istikbal ile iktifa eder. Bu davranıştan muğber olan misafir daha sonra Şeyhülislâm'a giderek şikâyetçi olur. Bu hususa dair anlatılan bir diğer fıkra şudur:

“Devr-i Mahmûd Hân-ı Sânî evâyilinde reisülküttap bulunan Raşit Efendi infisal edip yerine Beylikçi Küçük Raşit Efendi tayin olunmuş. Bu Küçük Raşit Efendi’nin yalısı Kuruçeşme’de imiş. Berây-ı tebrik gelen misafirleri koltuklayıp kayıktan çıkarmak için rıhtımda ağalar bulunmakta imişler. Uzaktan bilfiil Rumeli kazaskeri mecâlis-i mükâlemeye memur İsmet Bey’in yalıya doğru geldiğinin görülmesi üzerine hemen yalı sahibine haber vermişler. O asırda İsmet Bey gayet nüfuzlu ve pek muhterem bir zat olduğundan acaba nereden istikbal edilmesi lâzım geleceğinden sâhib-i hâne mütehayyir kalmış ve yanında bulunan misafirlerle müzakere etmiş. Onlardan biri ‘Selefiniz Büyük Raşit Efendi, İsmet Beyefendiyi yalı kapısından, rıhtımdan istikbal ederdi’ demesi üzerine Raşit Efendi tefekkür etmiş. Kendisi Küçük Raşit Efendi olup selefinden daha fazla tazimat ibrazı muktezi olduğundan ve hâlbuki rıhtımdan daha ilerisi deniz olduğu için ona da imkân bulunamadığından ‘peştemal getirin’ demeye mecbur olmuş.” [466]

Bu asırda teşrîfât usûlüne riâyet etmeyen tek şahıs, Yusuf Kâmil Paşa’dır. Paşa, bu sebepten “kibir”le itham edilmiştir.

Konaklara devam eden şairler tarafından “dâriyye” adı verilen kasîdeler tanzîm olunmuştur. Nefî’nin, Nâbî’nin ve daha birçok şairin dâriyyesi vardır. Nedim’in, asrın ricalinden birinin yaptırdığı konak için inşâd ettiği;

“Ey âlem-i misâlin seyyâh- hûş-yârı
Hiç kasr sûretinde gördün mü nev-bahârı”

matlâ‘lı kasidesi hayli şöhret kazanmıştır.[467] Bu asırda Nef‘î’nin seviyesine ulaşamasalar da pek çok şairin intisap ettikleri dairelere dair “dâriyye” inşâd ettiklerini biliyoruz.

II. Meşrûtiyet’e kadar kadîm âdete riayetle saraydan başlayarak bütün vükelâ ve mülkî, ilmî, askerî ricalin konaklarında Ramazan-ı Şerîf’te tertip edilen iftarlara memurlar, dostlar, âşinalar, hatta ev sahibini tanımayanlar bile davetsiz olarak giderler, nefis yemekleri telezzüz ederek Cenab-ı Hakk’a hamd ü senâ ve devlet ve millete ve hâne sahibine dua ederlermiş. Bu usule riâyet etmeyen ricalden biri de Said Paşa’dır. Bunun bilenler onun konağına gitmezlermiş.[468] Sultan Mehmed Reşad zamanında bu iftar usulü lağvedilmiştir.[469]

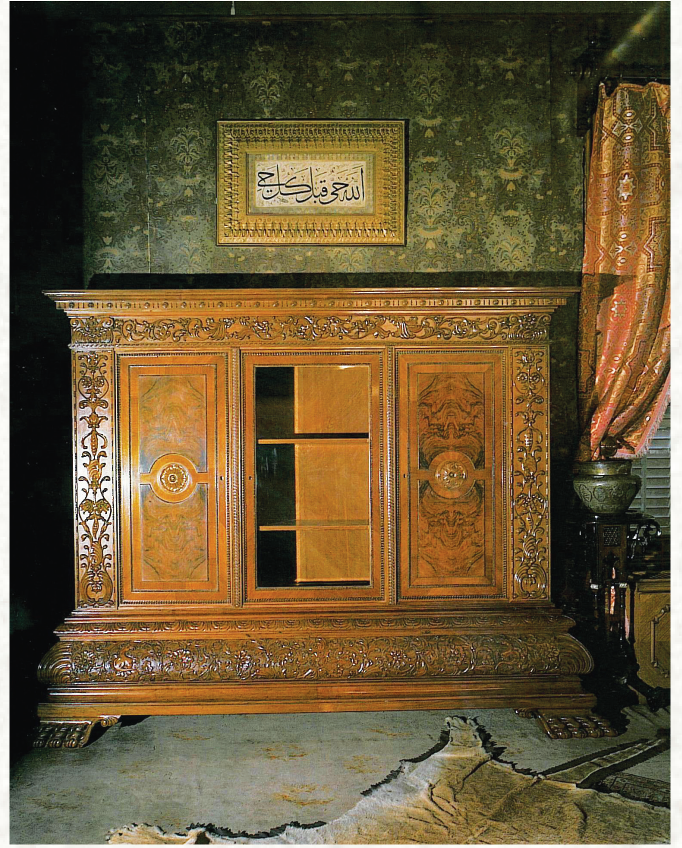
Ramazanlarda konak ve yalı ve köşk ve saraylarda ayrı bir telaş olur. Şehzâdegân dairelerine ve sultan saraylarına ve kadın efendilerin sahilhanelerine münasebet hâsıl etmiş halktan, hocaefendilerden, meşâyih, talebe ve fukarâ-yı dervişândan birtakım kimseler iftara gidip derecelerine göre hediyeler, atiyyeler alırlar. Rütbe ve memuriyet sahibi olanların vüzera konaklarına iftara gitmesi bu asrın son çeyreğine kadar âdetâ bir mecburiyet hükmündedir. O vaktin âdetlerine göre iftarcılar Ezân-ı Şerîf’e beş on dakika kala gelirler, akşam ne kadar misafir geleceği bilinmediğinden hazırlıklar da ona göre yapılır. Büyük dairelerde kâhya efendiler, vekilharçlar ve kâtipler Ramazân-ı şerifin teşrifinden evvel ona göre levâzımat defterleri tanzim ederler, kilercilere, kahvecilere, çubukçulara, aşçılara, tablakârlara, ayvazlara ek yamaklar tedarik ve ilâve olunur. Büyük dairelerin umumunda teravih namaz-

ları ayinler ve ilâhîler ile eda olunmak âdet olduğundan her daire muvazzaf imamından başka bilhassa bu mübarek ay için *Kur'ân-ı Kerim*'i güzel tilâvet eden imamlar ve fenn-i mûsikîde ihtisası olan güzel sesli beşer altışar tane müezzin tedarik ve intihap ederler. Teravih için her akşam konakların geniş divanhanelerine uşaklar, halılar ve seccadeler sererler, beşizli şamdanları münasip mahallere vaz ederler. Şehzâdegân dairelerinde ve sultan saraylarında ve bazı büyük dairelerde harem ile selâmlık arasını tefrik için büyük sofalara kafesler çekilir; kafeslerin arka tarafında da halayıklar arakiye ve sırmalı seccadeler sererler. Müezzinler yatsı vakti olunca çifte ezan okurlar, misafirler ağır ağır kollarını sıvayarak abdest almaya başlarlar, müezzin efendiler de arka safta cemaatin hazırlanmasını intizar ederler. Saflar yavaş yavaş düzelir, ayinler ve ilâhîlerle namazlar eda olunur. Yatsı namazında muayyen bir beste takip olunmaz ise de teravih namazının her dört rekâtı eda olundukça müezzinler tarafından ilâhîler ve âyîn-i şerifler yüksek avaz ile okunur. İlk dört rekât hitamında sabâ veya dügâh veyahut bestenigâr ve ikinci dört rekâtta hüzzam ve üçüncü dört rekâtta ekseriya ferahnak ve dördüncüde mutlaka evç ve beşincide de behemehâl acem bestelerinden ilâhî okunmak ve imam efendi dahi mihrapta okunan ilâhînin bestesinde tilâvete devam etmek zarurîdir. Abdülhamid devrinde uzun süre şeyhülislâmlık yapan Cemalettin Efendi meşîhati sırasında Bâb-ı Fetva'da ve infisâlinden sonra da sahilhanesinde bu iftar ve teravih âdetlerini muhafaza etmiştir. Bazı büyük konaklarda bulunan müezzin efendiler geceleri konakta kalırlar. Hane sahibi, müezzinleri getirterek onlara güzel güzel fasıllar okutturur. Sahurdan sonra sabah namazından evvel imam efendi tarafından mukabele-i şerîfe okunur. Bütün konaklarda teravih namazlarından sonra tepsilerle şerbetler ikramı da âdettendir. Çubuklar tazelenir, kahveler gelir, bir taraftan da teravih sonrası fasıl ve sohbet için ziyaretçiler gelmeye başlar. Konaklar geceleri dolar dolar boşalır.[470]

İftarlara katılmak da hangi Paşa'nın dairesinde bulunduğunun, kimlerle teşrîk-i mesai ettiğinin bir delili ve ulu orta yerlerde nüfuz ve gücünü göstermek için, övünmek için bir vesiledir. Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey; "Babıâli havadisini, vükelâ esrarını, rical ve kibar dedikodularını bir an evvel haber almaklığı kendine iş güç etmiş" olan birtakım taşra mazulleri ve devâir memurları ikindiden sonra cami maksurelerinde halka olarak yekdiğerine malûmatfuruşluk ederler ve "Filân Paşa'nın hâlâ iftarına gidemedim, pek ayıp oldu." Diğeri "Fakir bu akşam Şerif hazretlerinin iftarına niyet ettim." Bir başkası "Filân Paşa'ya dün sergide tesadüf etmiştim, 'Ramazan geleli görüşemedik' buyurdular. Hicabımdan yerlere geçtim." gibi sohbetlerle tefahür ettiklerinden bahseder. Diğer taraftan da paşalar için de konağına gelip gidenlerin çokluğu övünme sebebidir.

Bazı paşalar konaklarının izdihamından bahisle "Dün akşam bizde kırk sofra kurulmuş, artık buna tahammül olunmaz" diye zâhiren şikâyet hakikâtte de övünen cümleler sarf ederlermiş cami çıkışlarında karşılaştıkları ahbablarına. Bazen de ramazan gelmeden gazetelere ilan verilir, vükelâ konaklarına davet olunmadıkça gidilmemesi gerektiği özellikle vurgulanır fakat kimse dinlemez, ikazın fazla bir tesiri olmazmış.

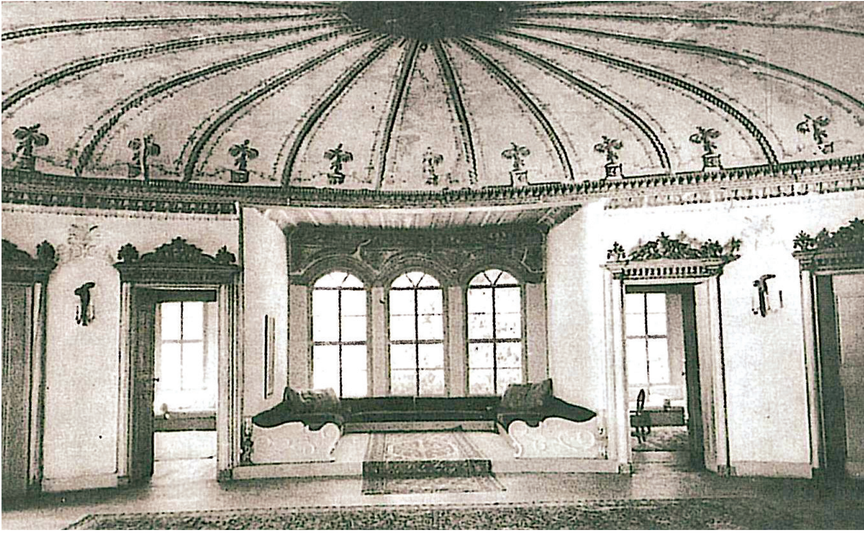

Konaklara dair...

"Devr-i Aziz'de her büyük konak darülfünûn-ı millîden bir şube hükmünde idi. Her büyük konakta hoca ve hocalara odalar tahsis edilir, ibâte ve iâşe olunurlar...(bu hocalar) gelip gidene tâlim-i ulûm ve fünûn eylerler idi... Cuma ve Pazar günleri o konaklara devam etmek ve huzzâr arasında cereyân eden muhâverâta şâhit olmak ancak bir nazîrîne, Paris'de, Kartiye Laten (Quartiev Latin)'de tesâdüf edilen konferanslar bezmi esnasında nasîb olabilen lezâiz ve huzûz-u rûhâniyeyi ifâza eyler idi." (...)

"Bazı vezirlerle zenginlerin konakları da mühim birer tahsil merkezi sayılır. Birçok edipler, şairler ve mütefekkirler-her ne maksatla olursa olsun-bir vezirin konağına devam ile orada yer, içer, yatar, kalkar; toplantılara, ziyafetlere iştirak ederler."

Sadullah Paşa Yalısı'nın ikinci katı orta sofa.

Sultan saraylarına ve kadın efendileri sahilhânelerine iftara gidenlerin muteber olanlarını baş ağanın odasına, daha aşağı rütbede bulunanları diğer harem ağaları ile baltacılar odalarına alırlar. İftar sonrası harem ağaları vasıtasıyla sultan ve kadın efendilere arz-ı ubûdiyyetler edilir, mukabilinde iltifatla beraber derecelerine göre hediye veya akça zuhur eder. Bunu getiren harem ağası hîn-i teslimde öpüp başına koyduktan sonra teslim eder. Tesellüm eden de bu resmi ifa ederek verilen hediyeyi kabul etmeye mecburdur.

Vükelâ, vüzera, küberâ konaklarının ekserisinde yemeğe fasıla verilmek usulü kabul edilmiş olduğundan iftara birkaç dakika kalarak hazır bulunanların önlerine ufak tepsilerde reçel, peynir ve zeytin gibi iştah açıcı yiyecekler ile bir iki ufak kâse de çorba olduğu hâlde getirilip vazolunur. İftarı müteakip nargile, çubuk, kahve, enfiye ve afyon misilli mükeyyifat ile keyifler yerine getirilir. Akşam namazları cemaatle eda olunur, envai çerezler ve meyvelerle müzeyyen sofralara oturulur, mükellef giyinip kuşanmış olan iç ağaları gelen misafirlere hizmet ederler. Önceleri yemekten evvel leğende ibriklerle eller yıkanmak âdet idiyse de yemeklerin ellerle yenilmesi "çirkin göründüğünden" sonraları çatal kaşık bulundurulmaya başlanmıştır. Vaktiyle yemek sonrası öd ve amber yakılarak dimağlar tatîr olunmak da âdet imiş.

Yine ramazan aynına mahsus olarak yevm-i şek gecesi (hilâlin tesbiti ve ramazanın başlamasıyla alakalı) İstanbul kadısı ile rical-i ilmiyenin Şeyhülislâm kapısında bulunması gerekir. O akşam ilmiye mensuplarına çekilecek ziyafetin masrafı da İstanbul kadısının cebinden çıkar. Üryanîzade Ahmet Esat Efendi'nin ilk meşihatında İstanbul Kadısı bulunan Gelenbevîzade Hayrullah Efendi, ramazana birkaç gün kala mezkûr ziyafetin tertip ve icrası hakkında o vakit vekâyi kâtibi bulunan Nafiz Efendi ile ettiği müzakere etmiş ve Yorgancı Çarşısı'ndan getirtilecek mobilya kirası ve diğer masrafların seksen lira civarında bir para ihtiyarı lâzım geleceğini anlaması üzerine, mücerret bu masrafı üzerinden atmak için bir çare tefekkür ederek derhâl binişini giyerek Fetvâhane'ye şeyhülislâmın huzuruna çıkmış.[471] Sohbet esnasında bir münasebet getirip "Canım efendim zamir, karîb ile baîd beyinlerinde

Eski bir Ermeni köşkünde sofa, kitaplık ve perdeli kapılar.

deveran ederse karîbe mi âtıf olunur yoksa baîde mi?" diye bir sual irad etmiş. Şeyhülislâm Efendi sualden maksut olan neticeyi fark edemeyerek vehleten "karîbe affolunur" deyince

> "Allah ömürler versin, öyle ise maksat hâsıl oldu. Ramazân-ı şerif takarrüp etti. İki üç gece sonra sübût-ı hilâl için dairede kalınacağından ve şimdiye kadar İstanbul kadıları bu kaideyi tefehhüm eylemediklerinden et'ime ve teferruatı kendi hanelerinden mobilyayı da Yorgancı Çarşısı'ndan celp ve ihzar ederlermiş. Bizim hane Fatih civarında ve hâlbuki mabah-ı âlî-i fetvâ-penâhîniz İstanbul kadılığı dairesinin ittisalinde bulunduğundan, mutat olan et'ime vesaire efendimize matuf olup, bundan bendenize bir hisse teveccüh ederse evde hazır olacak et'imeden sairleri gibi tenâvül etmekten ibaret kalır. Binaenaleyh kethüda efendi dâînize ferman buyurun da tedarikini görsün"

demiş. Şeyhülislâm çaresiz muvafakat etmekle beraber mobilya celbi külfetine mahal kalmamak üzere kadılık dairesinde icra olunacak merasim-i şer'iyyenin bu defalık Dâire-i Fetvâ'da icrasını tensip ve bu münasebetle ricâl-i ilmiyye ve mülkiyeden bir hayli zevatı davet buyurmuş. O akşam ziyafette bulunan Balıkhâne Nâzırı yenilen yemeği şu şekilde anlatır:

> "Doğrusu et'ime gayet nefis ve mebzul olmakla beraber teferruatı dahi mükemmel idi. Herkes ikram ve itam olundular. Bade't-taâm misafirler dairenin büyük odasına alındılar. Ol vakit odanın mefruşatı henüz sandalye ve kanapeye tahavvül etmemiş ve tarz-ı

Şişli'deki yıktırılan
Hüseyin Hilmi Paşa Konağı.

kadîmi veçhile üç yan sedirler, çuha makat ve çatma yastıklarla mefruş olunmuş olduğundan kabaları renk renk kürkler içinde yeşil ve beyaz imameli uzun kır ve beyaz sakallı yüksek mevkiler sahibi ricâl-i ilmiyye ve aralarında çember sakallı alaturka setreli ricâl-i mülkiyyenin bu sedirler üzerinde kimi dizini dikmiş, kimisi diz çökmüş, kimi de bağdaş kurmuş oldukları hâlde vakurâne oturup uzun çubuklarının dumanlarını savurarak arz ettikleri manzara hakikaten pek hoş ve mehabetli idi."[472]

Asrın şuarası, padişah, sadrazam, şeyhülislâm, vükelâ ve ricâle takdim etmek üzere ramazan ayına mahsus kasîdeler tanzim ederler. Şâir Sabit'in *Ramazineye*'si bu tarz kasidelerin en meşhurlarındandır.[473]

Türk edebiyatının muhtelif nev'ilerinde de konaklar bahis mevzuu edilmiştir.[474] Şiirlerden yeri geldikçe bahsedeceğiz. Roman türüne konu olan konaklar hakkında Handan İnci tarafından ayrıntılı bir çalışma yapılmıştır.[475] Sırası geldikçe biz bazı roman ve piyeslere de atıfta bulunacağız.

a. Vüzerâ Konakları

"Devlet istersen arka vir arka
Bir ulu âsitâna bir bâba"

Ziyâî

"Âdeme kendi ayağı ile devlet gelmez"

Seyyid Vehbi

On dokuzuncu asırda devrin ilim ve sanat hayatına sarayın tesiri devam etmekle beraber özellikle edebî faaliyetler, matbuatı bir kenarda bırakırsak, daha çok vüzerâ konakları etrafında teşekkül etmiştir. Sadece bu nev'ilerde değil, aynı zamanda cemiyet hayatının değişmesinde de konak ve yalıların mühim bir tesiri olduğunu söyleyebiliriz. Bu cümlelerdendir ki vezirlerin konak yahut yalıları aynı zamanda devrin siyasî, ilmî, edebî ufkunu tayin eden yerler olması münasebetiyle fevkalâde önemi haizdir. Sultan II. Abdülhamid devrine kadar devam eden bu tesir yerini tamamen matbuata bırakmıştır.

Daha önceleri İstanbul'un konak hayatında karşımıza çıkan şatafatlı, âlâyişli meclisler mehâbet, ihtişam ve cömertliğin göstergesiyken bu asrın ikinci yarısında maliyenin israfı, dış borçların artması, memuriyet şartlarının değişmesi gibi dâhilî ve hâricî sebeplerden ötürü konak hayatına bambaşka bir vadiden bakılmağa başlanmıştır. Bir süre öncesine kadar ihtişamın göstergesi kabul edilen şeyler "israf" olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Bunda, bütün olumsuzlukları haricî birtakım sebeplere bağlamak âdetinin de rolü unutulmamalıdır. O devir ulemâ, vüzerâ ve üdebâsı karşılaşılan olumsuzlukları daha çok meselenin esasına taalluk etmeyen birtakım hususlara bağlamışlardır.

Hâlet Efendi

Mehmed Said Hâlet Efendi (1760-1823) şahsiyeti, ilmi, siyaseti, kıyâseti ve kendine mahsus hâlleriyle bir devri dolduran zatlardan biridir. XIX. asrın başlarında devlet idaresindeki etkisiyle, tarihimizin özellikle 1811-1822 yılları, biraz da Hâlet Efendi'yle özdeşleştirilmiştir. İdrak ettiği devrin en muktedir devlet adamlarındandır. Tarz-ı siyasetiyle sarayı, askeriyeyi, mülkiyeyi ve tasavvufî çevreleri neredeyse tek başına avucunun içine almıştır. Sultan II. Mahmud "Pederim" hitâbıyla şâd ettiği Hâlet Efendi'yi tahta geçmesini müteakip devlet nâzırı yani saltanat kethüdâsı eyledikten sonra devlet işleri hep onun elinde kalır. Devrinin hemen hemen bütün kibarını, ulemâsını etrafına toplayan Hâlet Efendi'nin Beşiktaş'ta bulunan yalısı, Küplüce'deki sâhilhânesi, Süleymaniye ve Vezneciler'deki konakları; kibarın, ricalin, zurefânın toplanma yerleri arasındadır. Kendisine intisap edenle-

rin kıymetlilerine en âlî makamlara giden yolu açması onun nüfûzunu göstermesi bakımından ehemmiyetlidir. Dairesinde bulunmak ikbâle ulaşma yollarından biridir. Devrindeki tekke, sanat, ilim ve devlet adamlarının büyük bir kısmı onun dairesine intisaplıdır. Sözü nerede, nasıl kullanılacağını çok iyi bilen siyaset ve kıyâset erbâbından olan Hâlet Efendi, konak ve yalılarında akdettiği meclislerin mihveri konumundadır.[476] Şunu da bir tekrarla söyleyelim ki Efendi'nin mizacı dairesinin husisiyetini de belirlemiştir.

Şeyhülislâm Esad Efendizâde Şerif Efendi dairesinde yetişen Kırımlı Hüseyin Efendi'nin oğlu olan Hâlet de babasının yolunu takiple küçük yaştan itibaren zamanın muktedir ve maruf devlet adamlarına intisap etmiş ve gayreti, zekâsı ve ilmi ile kısa sürede en âlî makamlara yükselmiştir.[477] İlk gençlik senelerinde Rikâb-ı Hümayûn Reisi bulunan Mehmed Râşid Efendi'ye intisap etti. Geceleri meclisinde tarih okumak ve bazı gazellerini tanzîr suretiyle Râşid Efendi'nin teveccüh ve itibarını kazanarak dairesinde temeyyüz etti.[478] Bundan başka muhtelif dairelere de intisap eden Hâlet'in Galata Mevlevihânesi şeyhi Galib Dede'yle tanışması hayatında yepyeni, feyizli bir devreyi açmıştır. Hâlet Efendi, o devirde tabii bir eğitim merkezi olan kalemlerde usûle uygun bir tahsil görmemesine rağmen zeki ve anlayışlı bir zat olduğundan kendi gayretleriyle imlâ ve kitâbeti öğrenmiş, bulunduğu meclislerde şiire ve şaire rağbet edilmesi bu sanatla iştigal etmesini beraberinde getirmiştir.[479] Hâlet Efendi'nin, hangi mevkiye gelirse gelsin, kendisini takip eden bir hasleti vardır ki o da, devlete hâkim olduğu zamanlarda pek kıymetli devlet ve sanat adamlarının mağduriyetine sebep olmasıdır. Kaleminin kudret ve muvaffakiyeti ile bizde nesir dilinin gelişmesinde ehemmiyetli bir yeri olan rical-i devletten Sâdık Rif'at Paşa mensup olduğu muhitler itibariyle çok yakından tanıdığı Hâlet Efendi'yi şöyle tarif ediyor:

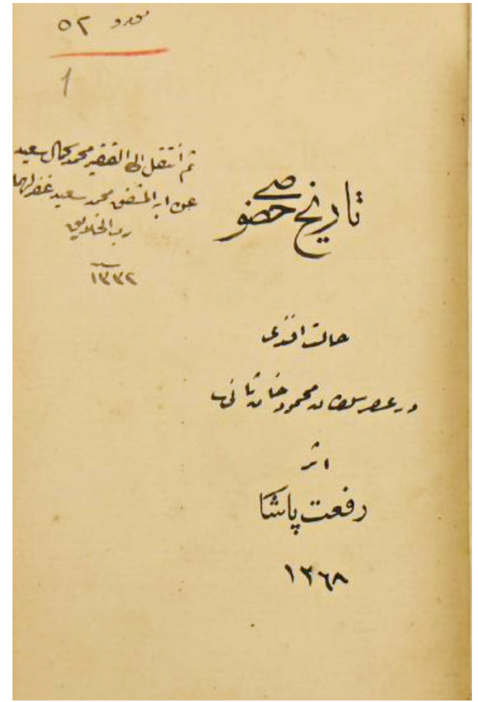
> "Uzun boylu, şişmanca, esmer, toparlak çehreli, güler yüzlü, kumral sakallı. Öldüğü vakit altmışına yakındı. Dirâyet ve kıyâset erbâbındandı. Nükteden anlar, latîfeden hoşlanır. Hîlede, desîsede birinci, hakikî niyetini saklamakda mâhir, hareketiyle, lisanıyla kendisini başka türlü gösterip istediğini kolaylıkla aldatır, kendi şahsı ve ikbali için dünyayı feda eder, hûn-rîz, gaddar, son derece hilekâr…"[480]

Cevdet Paşa'nın tavsifi ise şöyle:

> "… Zekî, fatîn, natûk, hasmını iknaa muktedir adamdı. Ancak mevkiini ve ikbâlini muhafaza için her fenalığı göze alır, yeniçeri sefihlerini tutmak maksadiyle onlara bol para yetişdirirdi."[481]

Bu asrın tarihini yazan Şânizâde, Lütfi ve İbnülemin gibi müverrihler tarafından da Efendi'nin "kendisiyle dolu" bir mizaca sahip olması öne çıkartılır. Hâlet Efendi bu tarafını ve çevresiyle münasebetlerinin derecesini şu sözleriyle kendisi de itiraf eder:

> "Ben şimdi farz ediniz ki minarenin aleminde bulunuyorum. Minarenin kapısından girenlere, hattâ şerefeye çıkanlara bir şey demem. Ammâ, alemin kurşununa el uzatan olursa parmaklarını bıçakla keserim, kendisini minarenin dibinde bin parça bulur." [482]

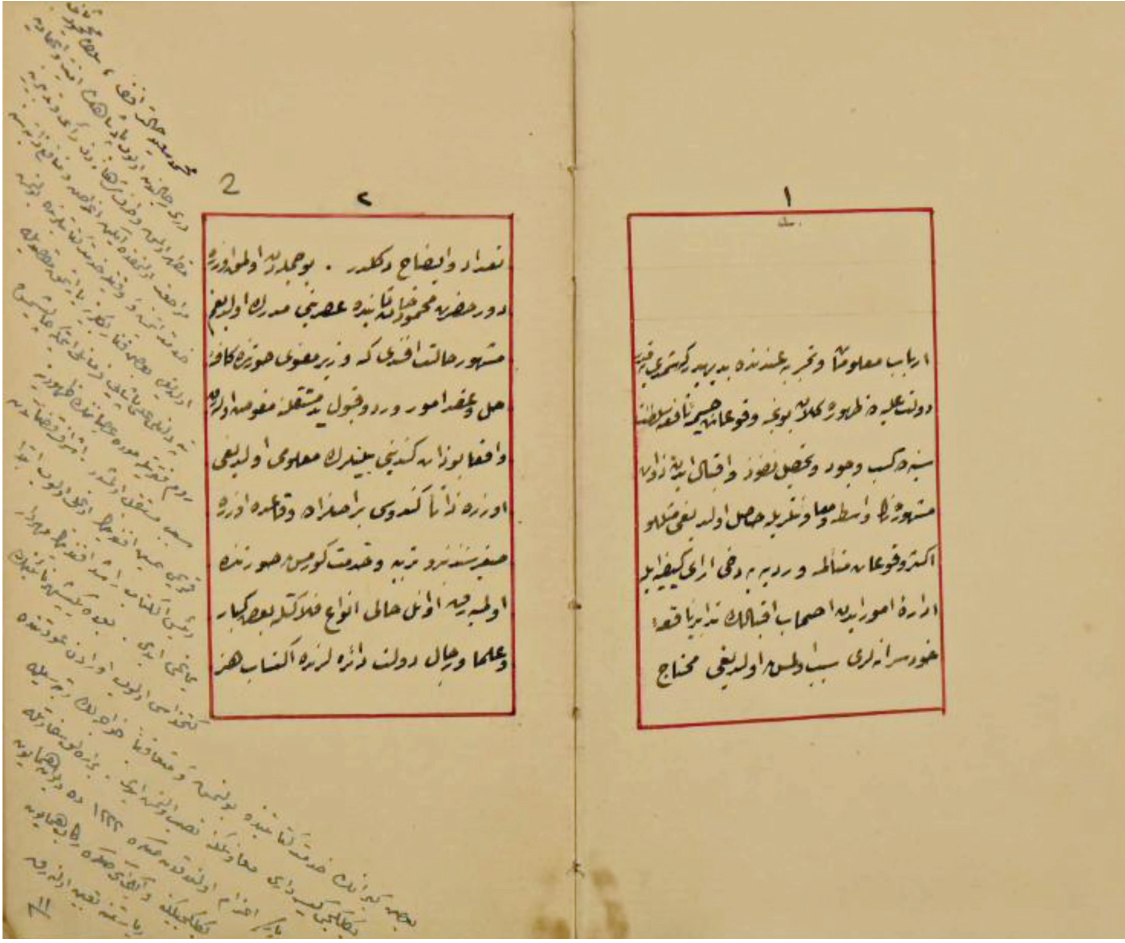

Sadık Rifat Paşa'nın Hâlet Efendi'ye dair tarihinin yazma nüshasının kapağı.

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın nazarında Hâlet Efendi'nin hususiyetleri şöyledir:

> "Büyük bir entrikacı olan Hâlet Efendi, sarayı, ocağı ayrı ayrı idare etmesini çok iyi biliyor, ve elinde tuttuğu bu iki kozla çok tehlikeli bir oyun oynuyordu. Memleketi adetâ haraca kesmişti. Şahsen çok sevimli, cüretkâr, zarif ve aynı derecede zâlimdi. Devrinin hemen hemen bütün zeki ve kibar adamlarını etrafına toplamıştı; Keçecizâde İzzet Molla, onun konağında, bir hükümdar sarayında imiş gibi i'zaz ediliyordu. Hâlet Efendi'nin zekâsı, çok defa bayağı bir sinizm'e giden nükteleri ve garip halleri Şânizâde ile Cevdet Paşâ'ya güzel sahifeler yazdırmıştır. Bununla beraber memleket hakkında, realitenin verimlerine dayanan hiç bir bilgisi yoktu. O, nüfuz ve tahakküm arzusundan başka politika ile ciddî bir alâkası olmadığı halde hayatlarını politikaya bağlayan insanlardandı. Paris'teki ikameti hemen hemen üzerinde hiç bir te'sir yapmamıştı. Oraya, garba ve garp hayatına karşı lâkayd gitmiş ve düşman dönmüştü. Selim III devrinde, diğer sefir ve murahhasların ve muhtelif vazifelerle seyahat edenlerin hemen hepsinde gördüğümüz avrupalılaşma fikrine onun yazılarında tesadüf etmek imkânsızdır. Hâlet Efendi, Avrupa örf ve âdetini bizimkine nisbetle çok bayağı buluyor ve bazı noktalarda müşahede ve kabul ettiği farklarında, şöyle küçük bir hüsnüniyetle ve bir iki senelik bir gayretle ortadan kalkacağını söylüyordu. Yunan isyanı esnasında tavsiye ettiği tedbirler, devletin ne kadar liyakatsiz ellerde kaldığını gösterir. Hakikatte bu zeki ve epiküriyen adam, devlet işlerinde birinci sınıf bir câhil ve avampesent bir entrikacı idi. Yeniçeri ocağının bir işe yaramadığına o da kani idi, fakat onu, hükümdarı elinde tutabilmek için bir silâh gibi kullanıyordu. İyi ama, sonra arslanımı kim zabteder sözü sâdece iki asırlık Osmanlı iç politikasını hülâsa etmez, bu mevlevî muhibbi ve sırasına göre şâir adamın gerek pâdişâha, gerek ocağa nasıl bir gözle baktığını gösterir. Gençliğinde Fener rumlarına intisab eden ve onların kâtibliğini yapan Hâlet Efendi, hemen hemen bu taifenin adamı olmuş gibiydi."[483]

Tanpınar'ın bu kanaatlerinin pek çok yanlışı ihtiva ettiğini belitelim. Hâlet Efendi yakın zamanlarda yaşamasına rağmen maalesef yalısının hususiyetleri, akdedilen meclisler, buraya devam edenlerin esamisi gibi bilgiler çok sınırlıdır. Devirdeki rolü ve tesirinden hareketle diyebiliriz ki onun evleri İstanbul'un meşhur sanatçılarının uğrak yerlerinden birisi olmuştur. Dairesindeki masrafların kesreti de Efendi'nin kalabalık bir çevresi olduğunu göstermektedir. Aileden gelme zenginliği bulunmayan Efendi, büyük bir servete sahiptir.[484] 1811 yılında getirildiği Rikâb-ı Hümâyûn Kethüdâlığı'ndan sonra muazzam bir servetin de sahibi olmuştur. Efendi, daha sağlığında müsadere usûlüne karşı bir önlem olarak mallarını yakınlarının üzerine yaptırmıştır. Parasını daima nakit olarak çalıştırmış ve Kethüdâsı Said Efendi'nin idamından sonra bildirdiğine göre "mahrem-i esrârı ve her bir maslahatına vâkıf ve muktezî olan "Sarraf Haskil'e emanet etmiştir. Gelir gider kayıtları hazînedârı Ahmed Efendi tarafından oldukça tertipli bir şekilde tutulan Hâlet Efendi'nin İstanbul'un muhtelif semtlerinde bulunan evlerine oldukça yüklü miktarda harcama yapıldığı görülmektedir. Efendi; devrin ulemâ, üdebâ ve

Sadık Rifat Paşa'nın Hâlet Efendi'ye dair tarihinin yazma nüshasının ilk sahifeleri.

ricâline, İstanbul'un fakir ailelerine, Mevlevîhânelere düzenli olarak yardımlarda bulunmuştur. 1811-1822 tarihleri arasındaki gelir gider kaydı 14758650 kuruş olan Efendi'nin sadece bu harcamaları Osmanlı'nın neredeyse bir yıllık bütçesine denk düşer.

Hâlet Efendi, Tanpınar'ın da ifade ettiği üzere devrinin ilim ve sanat çevrelerinin büyük bir kısmını dairesinde toplayan adamdır. Onun dairesinin müdavimleri arasında "has nedimi" olarak da görülen Keçecizâde İzzet Molla'yı ilk olarak zikredebiliriz. Molla'nın siyaset, sanat ve ilim dünyasında hak ettiği mevkii sağlaması, ikbale ulaşması kendi liyâkatinin yanında biraz da intisap ettiği bu daire sayesindedir. Efendi'nin idamında herkes aleyhine döndüğü hâlde Molla onu tebcil etmekten geri durmamıştır. Hâlet Efendi müntesiplerinin İstanbul dışına sürüldüğü, zulme uğrayanların da bir bir İstanbul'a dönmesi üzerine devrin edebî ve siyasî mahfillerinde uzun süre kendisi idam edildiği halde varlığı devam etmiştir. Hemen herkesin aleyhinde bulunduğu bir hengâmede "havâssı nüdemâsından" Keçecizâde İzzet Molla şu beyti kaleme almıştır:

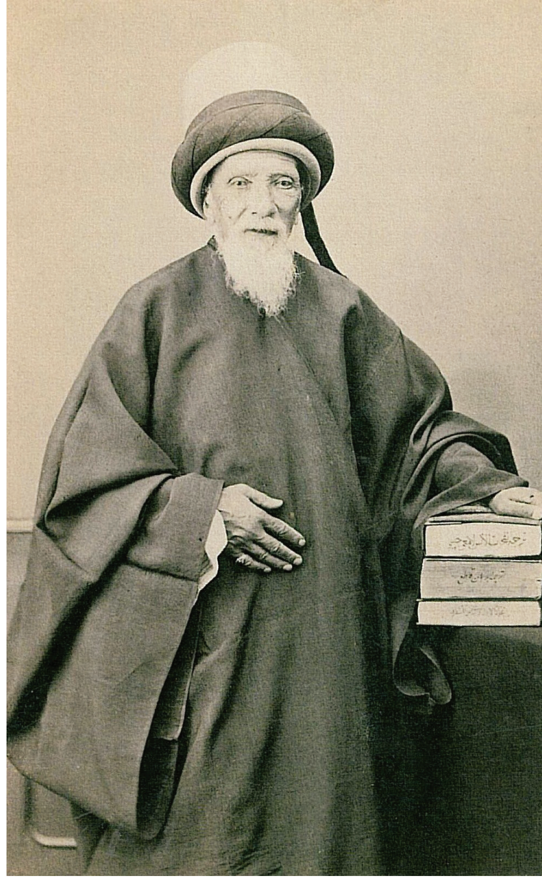
> "Hâlet'in cânını Hak, mâlını aldı mîri
> Kaldı ehl-i hasede hâyeleriyle kîri"[485]

Devrin ricali hakkında da manzum mensur hayli hicviyeler yazması üzerine Molla, Keşan'a sürülmüştür.[486] Hâlet Efendi'nin vefatına düş-

tüğü tarih de hayatında ikbali de idbarı da geniş manasıyla yaşamış bir devlet adamı portresidir:

> "Bir kerre ölme yohsa dünyâ ider ferâmûş
> Âkil ümîd ider mi fevtinde mâtem olsun
>
> Teskîn ider mi derd-i dünyâyı şehd-i ikbâl
> Hiç zahme semm-i mühlik mümkin mi merhem olsun
>
> Hâlet Efendi işte azmeyledi behişte
> İsterse hasmı dünya, â'dâsı âlem olsun
>
> Ben nân ü ni'metiyle dilsîrim itmem inkâr
> Yâ Rab o zât-ı mükrîm ukbâda mükrem olsun
>
> Gitdi o kân-ı himmet tarih yazdı İzzet
> Hâlet Saîd Efendi pîrâna hemdem olsun."[487]

İzzet Molla ekser vaktini Hâlet'in hânesinde geçirir. Bir gün Hâlet Efendi, Keçecizade İzzet Molla Efendi ile sahilhanesinde otururlarken asrın kudemâ-yı ricalinden Moralı Osman Efendi'nin geldiğini haber verirler. Hâlet Efendi hemen yerinden fırlar, Moralı'yı merdiven başında istikbal eder. Sohbet sırasında kendisine "envâ-ı tekâpû ve tabasbus gösterir" ve rical arasında mer'i olan merâsim ve tevkîrât ile ihtirâmiyyenin cümlesini yerine getirir. Bu hâli sessizce seyreden İzzet Molla misafirin gitmesinden sonra "Canım efendim, pekâlâ bilirim ki siz bu zatı asla sevmezsiniz ve mansıbını elinden almak da sizin için işten bile değildir. Böyle olduğu hâlde neden bu derece tekellüfât-ı ihtirâmiyyeyi ihtiyar ediyorsunuz bir türlü aklım almıyor" deyince Hâlet, "Ah Molla, onun elinden mansıbını almak değil bugün canını almaya muktedirim. Lâkin onda bir Moralı Osman Efendilik var ki onu elinden almaya muktedir olamıyorum" demiştir. Yine Şânizâde ile Cevdet Paşa'nın bildirdiğine göre Moralı Osman ile Cânib Efendi onun iki kuvvetli rakîbidir. Hâlet, tok sözlü, hiçbir şeyden yılmaz, hakikât adına her türlü fedâkârlıktan çekinmez bir Osmanlı efendisi olan Osman'ı İstanbul'da hiç barındırmamış, hep taşra memurluklarında gezdirmiştir. II. Mahmud'un akıl danıştığı kimselerden biri olan Cânib Efendi, Arap dili, edebiyatı ve düşüncesinde yüksek vukûfiyete sahip, Fransızca bilir, hamiyetli, faziletli, rical-i devletten bir zâttır. Rumeli Kazaskerliği payesini haiz ve halk indinde pek muhterem bir zat olan Hekimbaşı Behçet Efendi de Hâlet'in hânesine devam edenlerdendir. Behçet Efendi esasında zeki ve latif sözlere düşkün olduğu hâlde asrın ekâbiri dışında herkesle söyleşmezmiş. Bir gün İzzet Molla ile konakta otururlarken Hâlet Efendi bir aralık pencereden dışarıya baktığında Behçet Efendi'nin konağa doğru geldiğini görür ve "Vay Molla, Behçet Efendi geliyor!" der. İzzet Efendi "Gelsin ne var!" dediğinde "İyi ama şimdi kalkıp karşılamak için merdiven başına kadar gitmek lâzım!" diyerek telaşını ifade eder. İzzet Molla "Hayır öyle değil, çaresi var. Siz pencere önünde uyuyor gibi yaparsınız, ben de elime bir kitap alır arkamı kapıya dönerim. Behçet Efendi oda kapısına gelince sizi uyandırırım. Böylece olur biter" demiş. Molla Efendi'nin dediği gibi Hâlet Efendi uyuklamaya, kendisi de eline bir kitap alıp okumaya başlamış. Behçet Efendi oda kapısında görününce İzzet

Kudretullah Dede (1789-1871): Halet Efendi'nin desteğiyle Galata Mevlevihanesi postnişini oldu. Sultan II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid'in sevdiği saydığı bir şeyh. Galata Mevlevihânesi'ni XIX. asrın en güzide ilim, tasavvuf ve sanat mahfillerinden biri hâline getirdi. 50 yıldan fazla postnişin olduğu Mevlevihâne'ye kütüphane, sebil ve türbeler inşa ettirdi.

Molla haberi yokmuş gibi telâş gösterip Hâlet Efendi'yi uyandırmaya başlamış. Bu muamelenin tertipli bir şey olduğunu anlayan Behçet Efendi zâhirde mülâhaza suretinde, esasında hakikate telmihen İzzet Molla'ya demiş ki "Yoook Molla Efendi dokunma, el-fitnetü nâimetü'n le'anallâhü men eykazahâ (Fitne uyumaktadır, onu uyandırana Allah lanet etsin).

Hâlet Efendi devrin en maruf ulemasından Kethüdâzâde Arif Efendi'yi de pek severmiş. Her Ramazanda bir bohça donatarak içerisine giyecekler koyar, hocanın genelde oturduğu Hakkı Efendi'nin tekkesine ulaştırsınlar diye gönderirmiş. Bayram geldiğinde bakar ki hocaya gönderdiği elbiseler üzerinde değil. O zamanın usûlünce Ramazanları kibar ve ricalin davetlerine gitmek resmî bir vazife hükmündedir. Birkaç bayram aynı durumun devam ettiğini görünce çevresinde bulunanlara "Acaba Hoca Efendi beğenmiyor mu, neden giymiyor?" sualini irad edince "Efendim bohçayı bu sene hocanın kendi hânesine gönderin" cevabı verilince öyle yapar. Bayram geldiğinde hoca yeni elbiseleri giyerek arz-ı endam eder ve "terzi sanki ölçü almış gibi üzerime oldu" deyince keyfiyet Hâlet Efendi'yi şaşkına çevirir ve "Hakkı Efendi'nin tekkesinde Hoca Efendi'nin bohçasını yutsunlar ne demek, bu nasıl tekke, bu nasıl şeyh?" der ve keyfiyete vâkıf olur. Yine aynı minvâl üzere tekkenin şeyhi Hakkı Efendi, Hâlet Efendi'ye gidip hocanın evinde yağ ve pirinç kalmadığını ifade ile görülmesini talep eder. Talep yerine getirildiği hâlde bu gönderilenler de hep tekkede kalır, hocaya bir şey ulaşmaz. Bu duruma vâkıf olan hoca hiçbir şey demez

ve bildiğini de her yere birlikte gittiği Hakkı Efendi'ye bildirmez.[488] Sultan II. Mahmud tarafından satın alınarak kendisine hediye edilen evi Beşiktaş'ta bulunan Kethüdâzâde, komşu olmaları münasebetiyle ara ara Hâlet'in ziyaretine gider ve siyaset, ilim ve sanata dair meseleleri mübâhese ederler. Feylesof-meşrep olan Ârif Efendi, bu sohbetlerde sözün esas sahibi mevkiindedir. Kethüdâzâde bahsinde ifade edeceğimiz üzere Hâlet Efendi'nin Avrupa ahvâline ve yapılan ıslahatların muhtevasına vâkıf olan Ârif Efendi'yle teşrik-i mesaisi, Avrupa ve yenileşme hakkındaki fikirlerinin cehaletten değil siyasetten kaynaklandığını düşündürecek mahiyettedir.

Hâlet Efendi'nin dairesine intisap edenlerden biri de Sahaflar Şeyhizâde Ahmed Efendi'nin oğlu olan vakanüvislikte Şânizâde'nin halefi, *Üss-i Zafer* müellifi Mehmed Esad Efendi'dir. Fatih Camii'nde meşhur Hoca Emin Efendi'nin uzun müddet derslerinde bulunan ve "Sahaflar Şeyhizâde" denilmekle maruf olan Esad Efendi bu kapı vesileyle "Ruûs-i tedrîse ve maişet-i müderrisîne" nâil olur.

Daha ilk memuriyet yıllarında Yenikapı Mevlevihânesi şeyhi Ali Nutkî Dede'den sikke giyen ve sonraları Galata Mevlevihânesi şeyhi Galib Dede'ye intisap eden Hâlet Efendi Mevlevî çevrelerle hep irtibat hâlinde kalmış, onun iktidarı devresinde İstanbul'daki Mevlevîhânelere rağbet artmıştır.[489]Mevlevîlerin uzun süre himâye ettiği Hâlet Efendi 1811 sonrasında ise Çelebiler arasında "Mevlevî Kethüdâsı / tarîkat Kethüdâsı" olarak yâd edilmiştir. Bu devrede Mevlevî dergâhlarının post-nişinlerinin belirlenmesinde de aktif bir rol üstlenmiştir. Şeyh Galib sonrası Galata Mevlevîhânesi'nin post-nişini Rûhî Dede, Kudretullah Dede, Konya Mevlevîhânesi Post-nişîni Hemdem Dede onun evlerindeki meclislerde bulunan tasavvuf ehlinin bir kısmıdır. Hâlet'in zamanın tekke erbâbıyla arası iyi olan Hâlet Efendi'nin ziyaret ettiği yerler arasında Bektaşî tekkeleri de vardır.[490] Hâlet'in bu tarîkatle münasebetleri, Sultan II. Mahmud'un kendisiyle münasebetlerine de tesir etmiştir.

Hâlet Efendi, hâne halkını da Mevlevî tekkelerine göndererek usûl ve adab öğrenmelerini sağlar. Mesela, Reşid ismindeki uşağını Kulekapısı Mevlevîhânesine derviş olsun diye yerleştirir. Zaman zaman hücresine geldiği Reşid için "Şu köftehorun hâlini gördünüz mü? İşte bir abâ bir külâh. Ben şunun hâline imrenirim. Allah biliyor, bu kadar devlet ve ikbâl gözümde değildir, şunun hâli emelimdir, arzumdur" dermiş.[491]

Kudretullah Dede Efendi'nin 1232 [1817] tarihinde Kulekapısı Mevlevîhanesi'ne şeyh olması da mücerret Hâlet Efendi'nin himmet ve ianesiyledir. Hâlet Efendi'nin Kulekapısı Mevlevîhanesi'nde birtakım hasenatı vardır. Buraya kütüphane yaptırtmış, hücreleri tadil ve yeniden imar ettirmiştir.[492] Efendi'nin idâmından sonra Sultan Mahmud bir gün Galata Mevlevîhânesi'ne gider. Tekkenin meşhur ve maruf şeyhlerinden Kudretullah Dede'ye mezartaşını göstererek "Şeyhim, şu bizim Hâlet'e ne dersin?" diye sorması üzerine Dede,

"Efendim, o da bir Hâlet idi geçti" cevabını vermiştir.[493]

Hâlet Efendi dairesi deyince akla biraz da Keçecizâde İzzet Molla gelir. Bu sebepten Molla'nın menâkıbı Hâlet Efendi'nin zeyli olarak

buraya dâhil edildi. İzzet Molla, 14 yaşındayken babasının vefat etmesi üzerine eniştesi Şair Meşalecizâde Esad Bey'in yanında yetişir. Bir taraftan tabiat-ı şâirânesi inbisat kesbederken diğer taraftan şairliğin lazımı olan ayş ü nûşa mübtelâ oldu. Bu sebepten ilmiye tarîkinden ismi silindi. Büsbütün sefih olan Molla hayatına kastetmeğe kara verdi. Bir binlik rakı alarak Göksu'da canına kıymak üzere kayığa biner. Bu biniş, Molla'nın talihini de değiştirir. Adeta onun ba'sübâde'l-mevtidir. Vaniköyü'nden geçerken yalısının penceresinde *Vassaf Tarihi*'ni tedkik etmekte olan Bükreşli bir bey[494] eserdeki bazı ibareleri anlayamadığından Molla'nın geçişini nimet bilir ve yanına gelmesi için ısrar eder. Bey sorularına verdiği cevaptan memnun kalınca Molla'yı bırakmak istemez. Molla ısrar edince yanına hizmetlilerini katarak gönderir. Kıyıya gelince Molla'yı kolunda tutup mükellef bir işret sofrasına götürürler. Biraz sonra bey de gelir, nefis yemekler eşliğinde sazlar çalınır, şarkılar söylenir. Bey o gece Molla'yı konağında misafir eder, o sıralarda kendisinden bir hediye isteyen meşhur Hâlet Efendi'ye "İşte efendimize kıymetli bir hediye takdim ediyorum" diyerek takdim eder. Sefahatten dolayı ilmiyeden kaydının silindiğini öğrenen Hâlet Efendi bu takdimden hoşlanmasa da, "sühan-şinâs ve talâkat istinâs olmak takribiyle" konuştukça kıymetini takdir eder. Hayli müddet Efendi'nin meclis-i hasına dâhil ve izzet ü riâyetine nâil" olur. Efendi, Molla'ya bir ev verir, maişetini temin eder. Efendi sayesinde Sultan II. Mahmud'un huzuruna girmeğe, hatta birlikte işret etmeğe imkân bulur. *Mihnet Keşan*'da

"Dedim ben bilir mi idim Hâlet'i
Nasîb oldu bunca bana nîmeti
Olunca gelip devlete kethüdâ
Adın bilmez idim bilir kim Hüdâ"

demesine ve Hâlet Efendi'nin Rikâb-ı Hümayun Kethüdâlığına 1810'da tayin olunmasına göre o tarihten sonra nispet hâsıl eylediği anlaşılıyor.[495] Padişahın meclislerinde Molla, dilini tutamayıp zülf-i yâre dokunacak sözler sarf etse de latîfeye haml edilerek padişahın gazab-ı hümayunundan korunduğu naklediliyor. Hâlet Efendi'nin 1822'de önce nefyedilip sonra katledilmesi üzerine, onun dairesine intisap edenler bir şekilde belalara uğradığı halde Molla yakayı kurtarır. Fakat Cevdet Paşa'nın ifadesiyle "sühan-perdazlık vadisinde Hâlet Efendi'nin medhine ve âdasının kadhine dair söz söylemekten hâli değildir. Hâlet Efendi sayesinde pek çok mütemettî olduğundan onun gayretini güder. Hatta ol esnada, yukarıda da bahsedildiği üzere

Hâlet'in cânını Hakk, malını aldı mîri
Kaldı ehl-i hasede hayaleri ile kîri

beytini tanzîm eylediği ve Sadrazam [Abdullah Hamdullah Paşa] aleyhine söz söylediği mesmû' olmağla"[496] 15 Cümâde'lâhire 1238 tarihinde Keşan'a sürülmüştür. Menfadayken Hâlet Efendi'nin hasımlarından Galip Paşa'nın sadârete getirilmesinden bir müddet sonra ona bir kasîde takdim edip affını niyaz eder. Galip Paşa büyük bir âlicenaplık örneği göstererek affını padişaha arz eder ve af iradesini alır. İstanbul'a dönüşünü İzzet şöyle ifade ediyor:

“Stanbul’a oldum yalıdan revân
Ziyaret kılındı kibâr-ı zamân
Görüp her biri iltifât sezâ
Kimisi sevincinden etdi bükâ
Stanbul’u keşfetdim akşama dek
Girib her kapıya öpüp el etek
Olundukda bu farz-ı zimmet edâ
Ne kapılar açmışdı lütf-i Hüdâ”

İstanbul’a dönüşünde tekrar padişahın ve zamanın ricalinin meclislerine devam etmeye başlar, fakat dili yine rahat durmaz. 1830’da Rusya ile harp zuhur edince Bâb-ı Meşîhat’te toplanan mecliste önce harp taraftarlarıyla aynı fikri paylaşırken sonra fikrini değiştirerek yeni tesis edilen Asâkir-i Muhammediye’nin Rus ordusuyla başa çıkamayacağını beyan ve “bazı ukalâ ile de müzakere ederek harbin sulha tahvîlindeki hayır ve menfaati” ifade eden bir layihayı Defterdar Kesedârı Elhac Ömer Rasim Efendi ile birlikte kaleme alıp padişaha takdim eder.[497] Fakat gaflet eseri olarak bu *Lâyiha*’yı bazı kimselere de gösterir. Padişah, Reisü’l-etıbbâ Behçet Efendi’ye İzzet Molla’nın bir lâyiha hazırladığının mesmûu olduğunu söylemesi üzerine Behçet’in “Evet, öyle bir lâyihası var, kulunuz da gördüm” demesi üzerine, savaş esnasında Molla’nın akılları bulandırmasının da önüne geçmek maksadıyla gazab-ı hümayun harekete geçer ve Molla’nın Kıbrıs’a nefyi kararlaştırılır. Bazı şefaatçilerin araya girmesiyle bu sefer kalebent olarak Sivas’a sürülür. Kethüdâzâde Ârif’in bildirdiğine nazaran Molla Sivas’a nefyedilirken “Pederim, nefiy olunmağa Kadıaskerlikten sonra başladı, üç defa nefyolundu. Biz Galata Mollalığında başladık. Bakalım kaç defa nefyolunuruz” demiştir. Başka nefiy olmadan dokuz ay sonra vefat eder. Savaşın neticesi Molla’nın fikrini isbat ve mağduriyetini tahakkuk ettirdiğinden aff-ı şahâneye nâil olur. Fakat af fermanı vefatından iki saat sonra Sivas’a ulaşır ve mezarına konur.[498]

Hezle ve mizah mail olan Molla’nın uğradığı mihnetler / musîbetler hep dili yüzündendir. Kendisi de “Düştük lisan belâsı ile âh ü zâra” dirken tam da bunu ifade eder. Hangi mecliste, kimin huzurunda olursa olsun, güzel fakat kendisine zarar verecek sözler sarf etmekten sakınmaz. Dili ve kalemiyle rencide ettiği şahıslar musibete uğradığı vakitlerde intikam almağa kalkışmışlar veyahut yardımcı olmamışlardır. Ricâle ta‘ etmekten, sözlerine muhalefet edenlere sataşmaktan hali kalmaz.

İbnülemin’in işittiği veya mecmua ve kitaplarda görüp kaydettiği fıkralardan bazıları şunlardır:

> Hâlet Efendi, konağının bağçesinde Molla ile gezerken bir incir ağacının çıkarılmasını bahçıvana emreder. Molla “Çıkartmayınız, yerinde dursun, belki bir hanedanın ocağına dikersiniz” der.

*

> Bir mecliste Hâlet Efendi’den bahsolunurken “Efendiye i… diyorlar, ne buyurursunuz” derler. Molla “Bunca zaman onunla ihtilât ettim, pek çok şeye vâkıf oldum, söylediğiniz hâle dair bir şey hissetmedim. Fakat ‘..ne’lik de haspaya pek yakışır.”

*

Gümrükçü Tekirdağlı Ahmed Ağa'nın Beylerbeyi'nde Saray civarında yaptırdığı büyük yalı, Mollanın sinirine dokunduğundan "Herif saray kadar yalı yapdırdı" diye her yerde söylenmeğe başlar. Ahmed Ağa "Bu adem, beni diline doladı başıma bir belâ getirecek" diye ürkerek Mollanın dilini tutmağa çalışır. Kendinin Mühürdarı ve Mollanın eniştesi olan Nazfi Efendi (Paşa) vesatetile Mollayı yalıya davet eder. Fevkalâde ihtiram ile istikbal olunur. Molla derhal maksadı anlar. Avdette de o suretle izaz edilir. Kayiğa binince önüne bir boğça konur. Molla, kethüdaya hitaben "Boğça yolunda. Fakat yalı, Ağaya söyle yine büyük, yine büyük" der.

*

Hançerli Beyin yalısında bir mübahase-i ilmiye esnasında –âlim kıyafetinde- bir cahil, Beyin ilmine hayret ederek İzzet Mollaya hitaben "Bu zatın bu kadar ilmi varken niçin ihtida etmiyor" demesine mukabil, Molla "Senin de bu kadar cehlin varken niçin tanassur etmiyorsun" der.

*

Hekimbaşı Behcet Efendi, bir gün Göksu'ya gider. Derenin kenarına dizilmiş olan destilerin İzzet Molla tarafından ısmarlandığını öğrendikden sonra desticiye beş on kuruş verib destilerin birine şu kıt'ayı yazdırır:

"Sana nisbetle gevherî şair
Şenfera ü Ferezdak olmuştur
İzzetâ eski bildiğin çamlar
Kırılıb şimdi bardak olmuştur"

Molla, destileri aldığı sırada kıt'ayı görüb kimin yazdırdığını sorar. Destici "bir hoca efendi yazdırdı" der. Behcet Efendi ile görüştüklerinde kıt'ayi, kendinin yazdırdığını söyleyince Behcet Efendi "Benim yazdırdığımı neden bildin" der. Molla "Neden bilmeyim, Şenfera ve Ferezdak'ı[499] İstanbulda bilen, senden, benden başka kim kaldı" cevabını verir.

Sultan Mahmud, Yesarî zadeye yaşını sorar. Yesarî zade Mollayı da kendi gibi yaşlı göstermek için "Molla dainizle bir medresede birlikte okuduk. Kulunuz seksen yaşındayım" demesile Molla "Efendi dainiz kizbine ikimizin de malûm olan cehlimizden a'del şahid mi olur!" der.

İzzet Molla hem-demi olduğu Hâlet Efendi gibi Mevlevî muhibbidir. Ekseri mevlevîhâneleri ziyaret eder, dervişanla sohbetle vaktini geçirirmiş. Bir gün Yenikapı Mevlevîhanesi'nde şeyh efendinin odasında sohbet ederken söz, Üsküdar'daki Şemsi Paşa kasr-ı hümâyûnuna ve mevkiin letafetine intikal eder. Molla Efendi "Şevketmeâb efendimiz, 'Molla dile benden ne dilersen' buyursalar, ben de sağlığınızı dilerim' desem fermân-ı hümâyûnları tekerrür etse 'Efendim Şemsi Paşa kasr-ı hümâyûnunuzu Mevlevîhane'ye tahvil buyursanız ve meşihatını da şu kadar kuruş maâş-ı senevî ile dâînize ihsan etseniz, hayatımın sonuna kadar artık başka bir şey istemezdim, efendimize dua ile meşgul olurdum' demiş.[500] Tabii burada bir taraftan da post-nişînlere tariz vardır.

Pertev Paşa

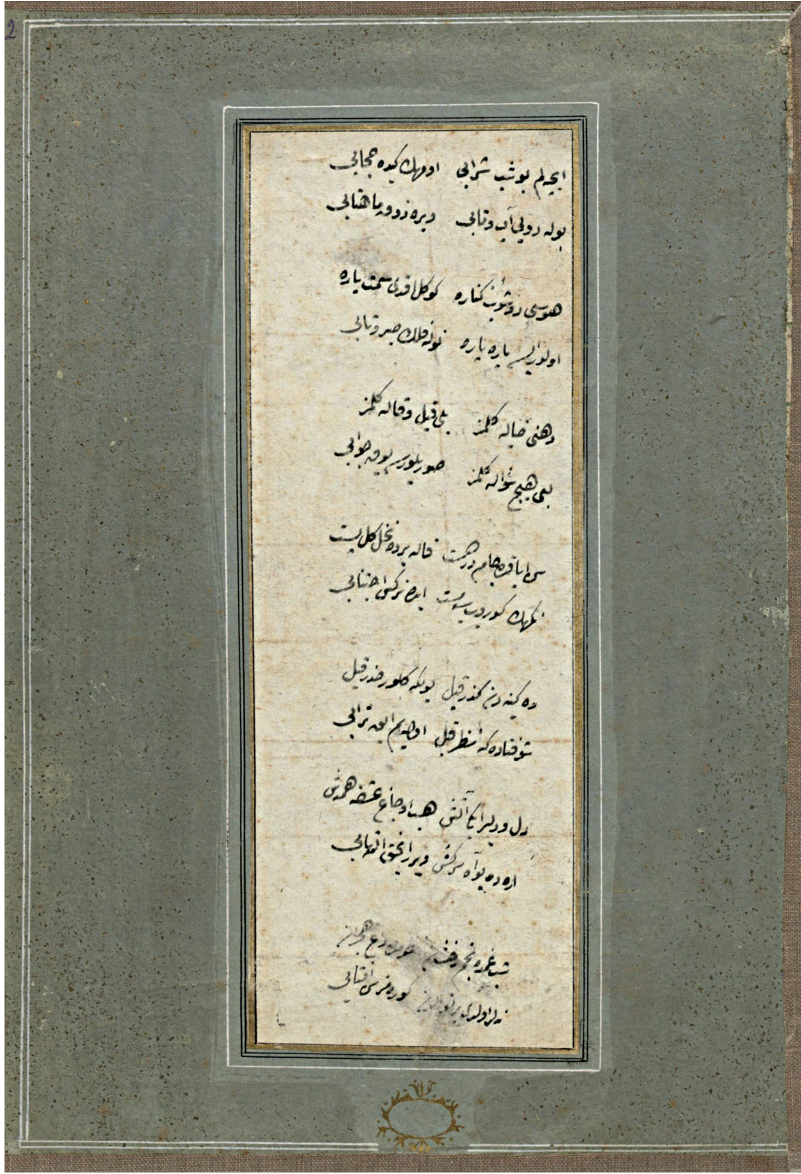
Kırım asıllı olan Mehmed Said Pertev Paşa 1785'te Darıca'da doğdu. Hoca Neş'et'ten Fârisi, Hoca Vahyi Efendi'den *Mesnevî* okudu. Bir gazelinde kullandığı "Meşreb" mahlasını kendisine Hoca Neş'et vermiştir. Tarîk-i ilmiyeye dâhil olarak Divan Kalemi'ne girdi. Kalem'in usûlüne uygun olarak burada kendisine "Pertev" mahlası verildi ve o namla iştihar etti. Bulunduğu vazîfelerde hüsn-i sûreti ve sîreti sebebiyle amirlerinin teveccühünü kazandı. Kısa sürede pek çok kimsenin hayret ve hasedini celbedecek makamlara getirildi.

Mütedeyyin, afif ve müstakîm bir zattır. Güler yüzlü, kimseyi incitmemeye çalışır, elbiseye ve nezafete pek ziyade itina eder. Tütüne mübteladır. Küçük Selimiye'de medfun Meşâyih-i Mevleviyye ve Nakşiyye'den Ali Behçet Efendi'nin halifelerindendir. Arap ve Fars lisanlarında nesir, nazım ve tekellüme muktedirdir. *Divan*'ı vefâtından sonra tab' edilmiştir. Yazdığı bir naatine dostlarından ve ulemadan Bursalı Seyyid Efendi Arapça şerh yazmış, bir diğer zat Türkçe'ye tercüme, Selimiye hangâhı müderrisi Ali Cami Efendi de *Mürtecâ* namıyla izah eylemiştir. Paşa, güzel rik'a yazanlardandır. Kitap merakı bulunan Paşa, hânesinde nadir ve nefis eserleri cem' etmiştir. Daha sonra Selimiye'ye vakf ettiği kütüphanesi, İbnülemin'in tavassutuyla Millet Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.[501] Mûsikîye de aşinalığı bulunan Pertev Paşa her yaz padişahın emriyle bir şarkı tanzim eder ve Sultan II. Mahmud bu şarkıyı besteler. Eser, saraydaki mûsikîşinaslar tarafından saz fasıllarında ve Muzika-i Hümayun'da okunup çalınır.

Sultan II. Mahmud devrinde, bir ara, damadı Vassaf Efendi'yle birlikte devlette sözün esas sahibi olarak gösterilen Paşa'nın dairesi, Tanzimat sonrası ricalin kısm-ı azamının burada yetişmesi hasebiyle önemi hâizdir. Paşa'nın yalısı Beylerbeyi'nde, konağı İstanbul içlerindedir. Padişahın onun yalı ve konağına sık sık ziyarete gelip orada gecelemesi Pertev Paşa'nın saltanat ve itibarının derecesini gösterir. Bu alaka düşmanlarıyla arasının iyice açılmasına sebep olmuştur.[502] Çok nahif ve zayıf olduğundan sık sık hastalanır. Tabibleri hastalığını konağın altındaki büyük mahzenin rutubetine haml edince padişah Cağaloğlu'nda "Çifte Saray"ın bulunduğu yeri (şimdiki İstanbul Erkek Lisesi'nin üzerinde bulunduğu arsa) konak yapılmak üzere kendisine ihsan eder. Paşa bundan sarf-ı nazar edilmesini niyaz etse de padişah kabul etmez. Nihayetinde konağın inşasına başlanır.

Niyâzi-i Mısrî Hazretlerinin hulefasından "heccâv-ı şehir" nâmıyla da iştihar eden Şeyh Mehmed Zâik Emin Efendi, Paşa'nın konağına devam ettiği esnada "menzil-i Pertev Paşa" kelimelerini hâvî bir tarih söyler. Lebib Efendi bilâhere Vakanüvis Lütfi Efendi'ye bir vesileyle, "meş'um tarihlerden biri de budur. Çünkü "menzil" ıstılahât-ı Sofiyede "kabir" manasınadır. Bir konak içün o kelimenin iradı nâ-be-mahaldir" demiştir. [503]

Pertev Paşa, bir mecliste şehzadelerden Abdülmecid ve Abdülaziz Efendiler hakkında takdirkârane sözler söyler. Aleyhinde bulunanlar bu sözleri birtakım ilavelerle padişaha yetiştirirler. Sonraları vükela ile arasındaki fikir ve meslek ayrılığından ötürü padişaha istifasını arz eder. Kabul etmeyen padişah teveccühünü göstermek için arkasından giden iki çavuşa iki hünkâr çavuşu ilave eder, peşinden götürülen

Ş. Şeker arşivi

Pertev Paşa'nın hatt-ı dest-i devletlerinden bir nümûne.

bir yedek atın ikiye iblâğını, donanmanın önünden geçtikçe resmen selamlanmasını ve sur hâricinde padişahlar gibi arabasına dört at koşabilmeye mezun olduğunu irade eder. Hasımları bunlardan rahatsız olduğu gibi halk da "Tuğsuz padişah oldu. Hünkârdan farkı, hutbede namının okunmaması ve sikkede isminin yazılmamasıdır" gibi sözler söylemeye başlar.

II. Mahmud'un hakkında ibrâz ettiği bu lütuf ve iltifatlar Akif Paşa ve sair bazı ricalle aralarının iyice açılmasına sebep olur ve Edirne'ye sürgüne gönderilir. Hasımlarının "Pertev Paşa, Şehzade Abdülmecid Efendi'yi iclas ettirmek üzere" ihâmıyla ikbâli idbâra dönen Paşa, 1253 (1837) yılında, Edirneye varışının 53. gününde 53 yaşındayken orada idam edilir. Padişahın masrafını ceb-i hümayundan vererek yaptırttığı kabri, maalesef mezar düşmanlığının ölüleri bile hayrette bırakacak derecede alıp yürüdüğü bir zamanda yola kalb olunmuştur.[504]

Bu idamdan sonra, devlet kademesinde Paşa'nın yârânı olanların neredeyse hiçbirisi barındırılmamıştır. Zamanının münşî devlet adam-

larından Sadık Rifat Paşa da Pertev Paşa'nın müntesibi zannolunarak uzaklaştırılanlardandır. Ali Fuad Bey bir makalesinde bu meseleyi şöyle anlatır:

> "Vaktiyle kahvehanelerde *Hamzaname* okunarak samiinin bir kısmı Kasım'cı, bir kısmı Bedi'ci namiyle ikiye inkisam ve yekdiğerleriyle sıkak ve cidale kıyam eyledikleri gibi o zamanda rical-i Babıâlinin bir takımı Pertev Paşa değer bir takımı Akif Paşa taraftarlığını iltizam ile birbirleri aleyhine düşmüşlerdi. Rifat Paşa dahi Pertev Paşa tarafında bulunarak ve o tarik ile müşarünileyhin damadı Serkâtibi Vassaf Efendi'ye ve Saraya hulul ederek Akif Paşa aleyhindeki maruzatı tahririye ve şifahiyeye vasıta olmuş olduğundan tebeddülü devirle saiki kader Pertev Paşa'yı mevki-i ikbalden iskat ve Akif Paşa'ya Dâhiliye Nezareti'yle anın yerine isat eyledikte müşarünileyh Babıâlice aleyhinde vaki olan maruzatı tedkik ile ekserisi Rifat Paşa'nın mahsulü kalemi olduğunu görünce alâ rivayetin kendisini ifnaya kadar çalışmış ise de muvaffak olamamış ve fakat ağır bir surette Âmedcilikten azl ettirerek Babıâliden ihraç ve Viyana Sefaretiyle İstanbul'dan ibad eylemiştir" [505]

Akif Paşa aynı şekilde Paşa ile tarikat ihvanından bulunan Şeyh İbrahim Hayranî ve Şeyh Mehmed Rıfkı Efendileri de İstanbul dışına sürmeye çalışmıştır.[506]

Cevdet Paşa'nın tabiriyle "Vaka-yı Hayriye'den sonra sefîne-i devletin dümenini eline alan"[507] Pertev Paşa'nın dairesinde bulunanların en meşhuru Mustafa Reşid Paşa'dır. *Tabsıra*[508] sahibi Akif Paşa, düşman addettiği Pertev Paşa'nın vücudunun ortadan kalkmasıyla beraber onun makamına oturmuş ve Mülkiye Nezareti'ni Dâhiliye'ye tebdil ettirmiştir. Reşid Paşa'nın Pertev Paşa'nın yetiştirdiği nimet-şinâsandan olmakla Akif Paşa'yı tenkil ile ahz-i sar ettiği mervidir. Hatta İstanbul'da Akif Paşa taraftarlarını barındırmamıştır. Cavit Baysun, İbnülemin'den dinlediği bir hadiseyi şöyle haber verir:

> "Reşit Paşa Fethi Paşayı her nedense Pertev Paşa aleyhdarlarından zannedermiş, sonraları kendi tahkikatiyle Fethi Paşa'nın teminatı bu zehabın doğru olmadığını ispat etmişse de Reşit Paşa:
>
> -Bu fikir bende o kadar yer etmiş ki doğru olmadığını bildiğim halde bir türlü [aklımdan] çıkaramıyorum dermiş."[509]

Esasen Pertev Paşa ile Akif Paşa daha kalemdeki memuriyetlerinden itibaren tanışmaktadırlar. Rivayetlere göre Akif Paşa'nın Reis-i Küttap'lık makamına tayin olunmasında Pertev Paşa'nın da dahli vardır. Pertev'in torunu Aziz Bey'in rivayetine nazaran nakledilen bu husus şöyledir:

> "… Riyaseti küttap mekamının inhilalinde sultan Mahmud, münasip bir zat intihabını emr eyledikde Pertev paşa, Akif efendiyi tavsiye eder. Padişah 'o, umuruı hariciyeye vakıf değildir, başkasını bulmalı' der. Pertev paşa, Akif efendi müddeti medide Babıâlide istihdam olunarak dekayıkı umura kesbi vukuf etdiğinden umurı hariciyeyi de hüsni idare edebileceğini arz etmesile kendi tarafından mazheri muavenet olmak şartile reisülküttap tayin olunur.

> Pertev paşa, müşarünileyhi saraya götürmek üzere konağına davet eder. Saçı sakalı kirli paslı, uçkuru meydanda, yakası düşük, pejmürde kıyafet olan Akif efendiyi hamama sokar. Yıykanıp çıktıktan sonra sakalı uzar."[510]

Pertev Paşa'nın desteği o kadar açıktır ki Akif Paşa, Sisam Beyi İstifanaki'ye yazdığı bir tezkirede Süleymaniye civarındaki konağını onun himmetiyle aldığını ifade eder. [511] Akif Paşa ile henüz aralarının açılmadığı bir devrede üç dilde şiir söyleyebilen, ilmi ve dirayetiyle temeyyüz eden Daniş Bey'i sık sık Pertev Paşa'ya tavsiye ve taltifini rica eder, paşa da kulak asmazmış. Bu temenniler sık sık vuku bulunca Pertev Paşa dayanamayıp:

> -"Ne yapalım? Devlet-i Âliye'de İran devleti gibi reîsü-ş-şuarâlık mesnedi yok ki, tevcih edelim."

demiş.[512] Âkif Paşa "hülya" kelimesini "vav" ile, Petrev Paşa ise "vavsız" olarak yazarmış. O sırada Âmedî Odası'nda hizmet eden Sâdık Rifat Paşa, Âkif Paşa'dan bu durumun sebebini sorar. Bunun üzerine Paşa "Oğlum onun "hülya"sı başka, benim "hulyam" başka cevabını vermiş. Bir başka defa da Âkif Paşa kaleminden çıkan bir müsvedde-

"Âlemde bir çerâğ uyandır ki sönmesin."

Ahmet Hamdi Tanpınar Reşid Paşa'yı şöyle takdim ediyor:

"Devlet müesseselerinin yeni baştan kurulmasına çalışıldığı, Avrupa ile münasebetlerin büsbütün başka bir şekil aldığı bu Tanzimat yıllarında, devletin yeni unsurlara, açık fikirli, dürüst ve iş bilir siyaset ve idare adamlarına ihtiyacı vardı. Reşid Paşa'nın büyük hizmetlerinden biri bu unsurları yetiştirmesi olmuştur. Daha ilk devirlerde tuttuğu Sâdık Rıfat Paşa, Nuri Efendi, Sarım Paşa gibi kendi nesline yakın, Âli, Fuad, Ahmed Vefik, Ahmed Midhat Paşalar gibi kendi zamanında ve kendinden sonraki devirde siyasî hayatta daima ön safta görülecek olan şahsiyetler - heyhat, Mahmud Nedim Paşa da içlerindedir - bu mektepten yetiştikleri gibi, Şinasi, Ziya Paşa gibi 1826 sularında doğmuş münevverlerin çoğu da bu dairenin az çok mensubu idiler. Devrinin en anlayışlı adamlarından biri olan Şinasi'nin Paşa'yı şiirlerinde nasıl öğdüğünü biliyoruz. Ziya Paşa ise, Şinasi'nin anlayışına varmamakla beraber, yine onu gerek kasidelerinde, gerek büyük mersiyesinde tebcil eder. Âli ve Fuad Paşalar birbirlerine yazdıkları mektuplarda ondan *velinimet* sıfatiyle bahsederek şükranlarını gösterirlerdi. Fakat asıl onun yetiştirici tarafını anlatan Cevdet Paşa'dır. Gerek "Cevdet Paşa ve Zamanı"nda, gerek "Tezâkir-i Cevdet" ve "Mâruzât"ta Paşa'nın şahsı ve konağı hakkında epeyce malûmat vardır. Bu sayede biz, Reşid Paşa'nın kendi mensupları arasında yaşamaktan, devlet işlerinde onların yardımını temin ederek çalışmaktan hoşlandığını, elinden geldiği kadar ve istidatları derecesinde onları yetiştirmeğe çalıştığını öğreniyoruz."

(Tanpınar, *On dokuzuncu. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s.109-110).

ye Pertev Paşa bir fıkra ilâve ederek "Efendi hazretlerine söyleyiniz ki, bana kalırsa bunu, böyle yazmak münasiptir" demesi Âkif Paşa'ya (o vakit Efendi) tebliğ olunduğunda "Kendilerine kala kala devlet bu hâle geldi ya" dediği vâkîdir.[513]

Kabiliyetli, ehil kimseleri daima koruyup kollayan Pertev Paşa, Tanzîmat sonrasının mümtaz şahsiyetlerinin büyük bir kısmını himâye etmiştir. Bu zatlar arasında en çok dikkat çekeni Reşid Paşa'dır. Pertev Paşa'nın 1830 yılında Mısır'a beraberinde götürdüğü Mustafa Reşid'in bilgi ve becerisini takdir eden Vali Mehmed Ali Paşa "vali muavini" olarak yanında alıkoymak ister. Reşid Bey talebi kendisine iletince Pertev Paşa, "ümid ederim ki, burada Mısır vali muavinliği değil, hattâ valilikten daha yüksek bir mevkii İstanbul'da işgal edersiniz" diye cevap vererek müsaade etmez. Mehmed Pertev Paşa'nın konağının müdâvimlerinden biri de sadrazamlardan olacak olan (1818) Mehmed Derviş Paşa'dır. Paşa, Şeyhü'l-Harem nasbolunduğu zaman veda için Pertev'in yanına geldiğinde "bendenizi oralarda unutmamanızı reca ederim" demiş ve "inşaâllah karîben zâtı devletinize halef olurum" cevâb-ı ârifânesini almıştır.[514] Dairesi tabiplerinden Uzun Hafız Efendizâde Ahmed Efendi, bilâhere damadı Vassaf Bey'in tavassutuyla Hekimbaşı tayin olunur.[515]

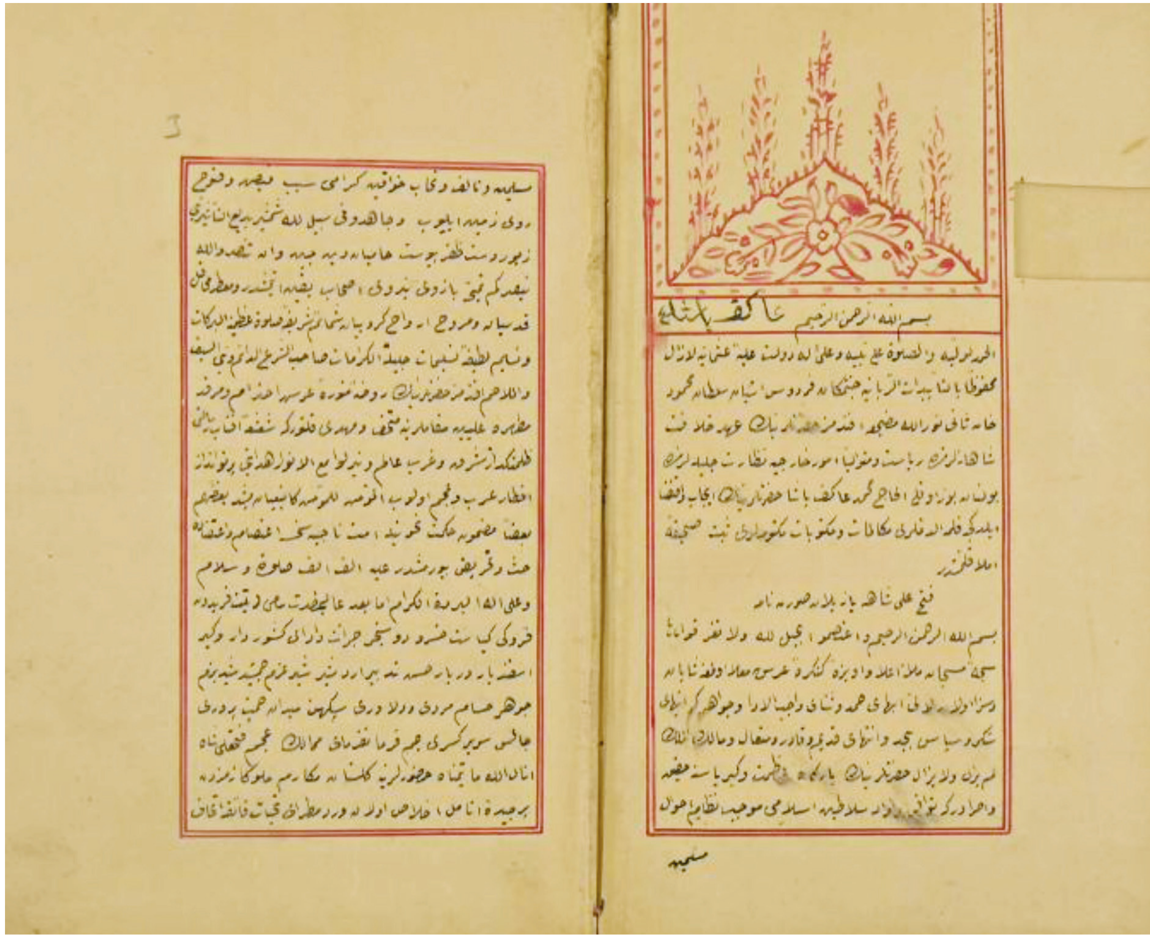
Şiir ve mûsikîye derin ve geniş bir alaka besleyen Paşa'nın ailesinden de şairler çıkmıştır. Torunu Mahmud Cemil Bey, Paşa'nın Beylerbeyi'ndeki yalısında dünyaya gelmiştir. Vak'anüvis Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi vefatına şu tarihi düşmüştür:

> "Kıldı Mahmud tevellüd ola her tavrı Cemîl"[516]

Onun hânesindeki ilim ve edebiyat meclisleri vefatından sonra da devam etmiştir. Torunu Mahmud Cemil Bey, Fatih'teki konağında mutad toplantılar icra etmiştir. Cemil Bey'in akdettiği meclislere katılanlardan biri de Hafız Müşfik'tir. Atik Ali Paşa Mahallesi'nde daha sonra yanan Pertev Paşa konağında Vassafzâde M. Cemil Bey dostlarıyla bir gün "âmiz, engiz" kafiyesinde bir gazel tanzîm eyledikleri esnada kafiyenin darlığından bahsettiklerini kapıdan dinleyen Hafız Müşfik, odaya başını sokarak tebessümle "İngiliz de olur efendim" der. O vakitler meczub olan Müşfik, Çorlulu Ali Paşa Medresesi'nin yanındaki Hocalar Kahvesi'ne gider, içeride oturan hocaları pencereden temenna ettikten sonra sema' edermiş.[517] Bir ara Menâpirzâde Nuri Bey de Paşa'nın bu konağını torunlarından kiralamıştır.

Pertev Paşa ve dairesinin bir diğer hususiyeti de lisanda II. Mahmud'un teşvikiyle sadeliği ihtiyar edenlerin karargâhı olmasıdır. Paşa, bu tarafıyla, modernleşme devrinin esas tartışmalarını muhtevasında barındıran "sadeleşme" cereyanının kendisinde toplandığı şahsiyetlerdendir. Tanpınar, Paşa'nın memuriyetlerinde hızla yükselmesini de buna bağlar:

> "Bu devirde Babıâli memuriyetlerinde yapılan terfilerde, hemen daima sâde, etraflı, açık bir ifâde tarzı meziyet olarak aranıyordu. Devrin iki münşîsi olan Pertev ve Akif Paşa'ların ikbâli bu suretle başladığı gibi, Mustafa Reşid Paşa, Sâdık Rıfat Paşa gibi gelecek devrin büyük siyâset adamlarının yetişmelerinde de en büyük hisse, muhtelif takrir ve telhisleri dolayısile mazhar oldukları teveccühündür."[518]

Pertev Paşa'nın rakiplerinden Yozgatlı Akif Paşa'nın hususî mektuplarından...

Tanpınar'ın da dediği gibi Bâbıâlî'de yükselmenin şartlarından biri de açık, anlaşılır, tekellüften azade bir inşa tarzını becerebilmektir. Pertev Paşa da bulunduğu vazifelerde bu hususa riayetle eli kalem tutan istidatları himaye etmiştir. Paşa'nın himaye ettiği mühim kimselerden biri de Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi'dir. Hatta bu himayenin yakınlık derecesini Tanpınar'ın şu satırlarında da görebiliriz:

> "Esad Efendi, Takvim nazırlığından sonra biraz daha sâde yazar. Bunun hükümdarın teşvikile olduğunu yukarda söyledik. Üssi-i Zafer, muharririn bizzat şahidi olduğu bir vak'ayı hikâye eden bir eser olmasına rağmen pek dikkati çekecek mâhiyette değildir. Daha ziyâde resmî görüşü ihtiva eder; bununla beraber sâdece tahkiyenin samimiyetinden gelen çok kuvvetli sahifeleri vardır. Bu kitabın Pertev Efendi tarafından tashih edilmiş olması hakkında, bu gün için tahkiki biraz da imkânsız olan bir rivayet vardır. O zamanlar çok genç bir molla olan Esad Efendi'nin ocağın ilgasına dair Pertev Efendi kalemile yazılmış olan fermanı Sultan Ahmed camiinde halka okuduğunu ve ikbâlinin bu suretle başladığını biliyoruz. Mümkündür ki hâdiseden sonra, o zaman gözde olan Pertev Efendi'nin nezareti altında bu kitabın kendisine yazdırılması emredilmiş olsun." [519]

(Pertev Paşa) Mevlana'nın torunlarından Mehmed Abdünnafi' Efendi'yi himaye ile memuriyette yükselmesini sağlamıştır. Âmedî hulefâ-

Pertev Paşa'nın hayru'l-halefi - torunu şair Aziz Bey. Fatih'teki konağında uzunca bir süre ilim ve edebiyat meclisleri akdetmiştir.

lığına tayinini sağladığında Sultan Mahmud, Nafi''in yazdığı mazbata tezkirelerini pek beğenerek o vakitler Âmedci bulunan Pertev Efendi'ye (Paşa), "Bu mazbata ve tezkireleri kim yazıyorsa yanıma alub yazılarımı yazdırmak istiyorum" der. Pertev "maruzatın güzel yazı ile yazılması arzu buyrulmakda olduğundan hulefâdan Abdünnafi' Efendi kullarına yazdırıyorum. Kalemde ondan daha güzel yazan kimse bulunmadığından ileride velinimet efendimizden mahcub olmakdan korkuyorum" demesi üzerine Sultan Mahmud "öyle ise bir gün senin dairende, bir gün de bende bulunsun" deyip ilâveten Mabeyn Kitâbeti'ne alıp gizli işleri ona yazdırmağa başlar. [520]

Konağa devam eden şairler arasında Vak'anüvis Esad Efendi, Şânizâde Atâullah Efendi, Âkif Paşa, Esad Muhlis Paşa, Şeyhülislâm Ârif Hikmet, Mehmed Arif Beyzâde Said,[521] Şeyh Mehmed Emin Zâik Efendi[522], bir ara idamdan kurtardığı şair Lebib Efendi[523] gibi devrin önemli kimseleri dikkat çeker. Pertev Paşa dairesininde yetişenler uzun süre umûr-ı devlete, ilim ve edebiyat âlemine hâkim olmuşlardır. II. Mahmud'la başlayıp Tanzîmat'la devam eden yeni uygulamaların Mülkiye ve İlmiye'deki yürütücüleri, yani Mustafa Reşid Paşa ile Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi çevresi, Pertev Paşa'nın husuŝî dairesinde yetişen şahsiyetler olmaları itibariyle dikkat çekicidir.

Hüsrev Paşa

XIX. asrın etkili devlet adamlarından biri olan Mehmed Hüsrev Paşa (1756-1855), Abaza asıllıdır. Küçük yaşta Çavuşbaşı Said Efendi'nin dairesine alınmış, zekâsı ve çalışkanlığı sayesinde emsalleri arasında öne çıkmış ve Enderûn'a kabul edilmiştir. Enderûn'dayken himayesinde bulunduğu Nizâm-ı Cedîd ricâlinden Damad Küçük Hüseyin Paşa'nın 1792'de Kaptân-ı Deryâlığa tayiniyle saraydan ayrılarak onun mühürdarlığına geçer. Paşasıyla birlikte III. Selim devrinin ıslahatlarını uygulayıcı olarak çok yakından takip eden Hüsrev, bu vasıflarından ötürü II. Mahmud zamanında yeni orduyu teşkîl etmek üzere Seraskerlik makamına getirilir. Rical-i devlet saflarına katılan Hüsrev Paşa'nın tarihimizde oynadığı rol de asıl bu tarihten sonra başlar. II. Mahmud devrinin askerî, siyasî ve sosyal ıslahatlarının arkasında biraz da o vardır. Daha sonraları Mustafa Reşid Paşa ve diğer bazı vezirlerle girdiği iktidar mücadelesi zamanının yenilik taraftarı paşasının en azılı yenilik düşmanı olarak takdim edilmesini beraberinde getirmiştir.[524]

Hüsrev Paşa'nın dairesini belirleyen hususiyetlerinin iki temel noktası vardır: Birincisi siyasî şahsiyeti, ikincisi ise mizacıdır. Hüsrev Paşa'nın siyasî hayatında -zannedildiğinin aksine- öne çıkan tarafı yenilikçiliğidir. Sarayda ve III. Selim devri yenilikçi devlet adamlarının dairesinde yetişen Hüsrev Paşa, II. Mahmud'un saltanatı sırasında gerçekleştirilen reformların pek çoğunda yer almıştır.[525] Öyle ki nabız-âşinâ bir şahsiyete sahip olan Paşa'nın destek konusunda çok hızlı gittiğini gören II. Mahmud'un "yavaş baba"' diyerek kendisini itidale davet ettiği nakledilir.[526] Askerî ıslahatlar ve mekteplesmedeki rolü, Mühendishâne-i Bahr-i Hümâyun'un müfredat ve hocalarının

belirlenmesi için gayretleri, Tanzimat'ın esaslarını belirlemek üzere 1838'de teşkil olunan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin reisliğine getirilmesi hep onun yenilikçi taraflarını gösterir. Paşa bu son vazifeye "ıslahatların en başta gelen koruyucusu"[527] olması hasebiyle devirde "ıslahatın piri"[528] sayıldığı için getirilmiştir. Paşa'nın bir diğer vasfı da "alafranga"ya düşkünlüğüdür. Devlet erkânının sefâretlerde düzenlenen balolara gitmesi, konak ve meclislerde kaşık-çatal kullanımı, kıyafet değişikliği ile resmî dairelere padişahın resminin asılması gibi yeniliklerin hepsinde Hüsrev Paşa ön plândadır. Vakanüvis Lütfi Efendi "alafranga" / batı taklitçiliği olarak nitelendirdiği "tasvîr-i hümâyûn"un asılması hadisesinin halkça epeyce "itirâzât"a sebep olduğunu ve bundan Hüsrev Paşa'nın sorumlu tutulduğunu ifade eder.[529] Katıldığı balo ve meclislerde Frenklerle içki içmesi,[530] yalısının salonunu "Fransa-kâri" tarzda döşetmesi, "bid'atler ve elbise-i ecnebiyyeye meyl ü rağbetin mucidi" olması ve bu hususta "Padişahı aldatan adam" olarak tavsif edilmesi[531] Paşa'nın yenilikçi taraflarını bütünleyen hususlardır. Hakkında hayli kıyl u kâl yapılan bu balo hadisesi şöyledir: 1828-29 Osmanlı - Rus savaşını bitiren Edirne Andlaşması'nın imzalanmasını kutlamak amacıyla İngiliz Sefîri Sir Robert Gordon, Haliç'te bulunan Blonde firkateyninde bir balo tertip etmiş ve padişah da dâhil tüm devlet adamlarını buraya davet etmiştir. Lakin, "o vakte kadar alafranga ziyafet ve hususiyle balo heyeti, İstanbulca görülmüş şey" olmadığından[532] yani balolarda kadın-erkek ihtilatı ve içki ikramı gibi hususlar hoş karşılanmadığından bu davet, Babıâlî ve sarayda büyük telaşa neden olur. Bir kısım devlet adamları baloya katılmak istememişse de Hüsrev Paşa'nın gayretleriyle yatsı namazından sonra davete icabet edilmiştir. Balonun davetlilerinden olan Müşavir Paşa (Sir Adolphus Slade), o gece yaşananları hayal ile hakikât arasında anlatır. Onun naklettiğine göre Serasker Hüsrev Paşa gecenin en dikkat çekici simasıdır. Baloda yemekler yenilmiş, içkiler içilmiş ve sonra valse kalkılmıştır:

> "...Türkler, herkesin gözü önünde erkekler tarafından kucaklanmalarına müsaade eden kadınlara, ilişki teklifinde bulunmanın hiç de ayıp olmayacağını akıllarından geçirmemişlerdi. Hayli ihtiyar serasker Hüsrev Paşa'nın pek güzel bir bayana çok hararetli sözler sarf etmesi, bayanın büyük elçiye şikayette bulunmasına sebep oldu. Büyük elçi gerekeni yaparak, güzel mahluku ihtiyar bir çapkından emin kıldı... Türkler kadınlarla dans, içki ve kumardan o kadar memnun oldular ki, kaptan Pabucçu Ahmet Paşa Selimiye kalyonunda, Hüsrev Paşa da kendi malikânesinde bir balo vermek isteğini izhar ettiler."[533]

Ertesi gün südûrdan Yahya Bey, Hüsrev Paşa'ya balo hakkındaki izlenimlerini sorduğu vakit şu cevabı almıştır:

> "Az vakitte çok tekellüf etmişler, biz bir ayda tanzîm edemeyiz, çare ne devletçe bir şey oldu, gidilmese olmaz, kaşık çatal gibi bazı mekruh şeyler var idi."

Hüsrev Paşa'nın bu cevabı Lütfi Efendi'ye göre "münâfıkça"dır, çünkü çatal ve kaşığı II. Mahmud'a ilk sunan ve padişahı "böyle şeylere

Koca Hüsrev Paşa'nın elimizde bulunan resimlerinden biri. Paşa, dairesi mensuplarının devlette büyük makamlara geldiği nadir devlet adamlarından.

alıştıran" odur.[534] Bu meselenin esasına "Saray ve Çevresi" kısmında temas ettiğimiz için bu nakille iktifa edelim.

Hüsrev Paşa, bütün bu hususiyetlerinden ötürü "adât-ı frengâne ve etvâr-ı lâubâliyânenin mürevvici hatta müessisi" olarak takdim edilir. Müderrislerden Boşnak Mustafa Efendi ve Saçlı Şeyh'in başını çektiği ulemânın vaazlarda ve muhtelif meclislerde "Frenk tarzında kıyafet" ve "kefere ta'lîmi" gibi hususlarda ona ve onun şahsında yeniliklere karşı kıyam etmeleri üzerine Hüsrev Paşa, adeta bir casus teşkilatı oluşturarak muhalifleri sindirmiştir.[535]

Hüsrev Paşa, iktidarı ve gücü çok seven, hâris bir zattır. Çağdaşları onu "harîs-i huhb-ı câh ve riyaset",[536] "esir-i huhb-ı câh",[537] "haris, çakır pençe, kurnaz, cebbar ve karşısındakini aldatmaya münhemik",[538] "cin fikirli, cerbezeli ve mizâc-ı asra aşina olarak kendisini taraf-ı saltanat-ı seniyyeye sevdirmiş"[539] ve "saray terbiyesi görmüş olduğundan, padişaha nasıl hizmet edilmekle göze girileceğini güzel öğrenmiş", "...fıtratında fart-ı fetânet" olan birisi şeklinde tavsif edilir.[540] Mısır olayında birlikte çalıştığı Moltke ise onu ihtiraslı birisi olarak takdim eder:

> "İktidar bu ihtiyarın biricik, gerçek zapt edilemez tutkusudur. Bu konuda ona karşı gelmek isleyen herkes kendisini sakınmalıdır. Kendi sayesinde olmadan önemli bir mevkie geçen herkesi, sırf bu yüzden düşman sayar... Durmak dinlenmek bilmez faal bir ihtiyardı"r.[541]

Daima güler yüzlü, şen şatır olan Hüsrev Paşa, yeni tanıştığı birine aldanmış gibi görünür, böylece muhatabının kalbine girip sırlarını ve maneviyatını keşfetmek ister. Kimseye güvenmemek ve ikbalini korumak için her şeyi mubah görmek, fıtratının bir parçasıdır.[542] Bu sebeple II. Mahmud onun için "o koca topal, insan şeytanıdır" demiştir.[543] Tedbirli ve ciddi görünmesine karşılık teklifsiz konuşması, latifeli ve istihzaya kaçan sözleriyle bulunduğu meclisleri şenlendiren birisidir.[544] Boynunda ve kolunda iki "muska" ile dolaşır.[545] İngiliz sefiri Ponsoby ise siyasî hasmı Mustafa Reşid Paşa'ya yazdığı bir mektupta onu "iş karıştırıcı, sebatsız, menfaatperest ve siyasi rakiplerini gözünü kırpmadan yok edebilecek" bir devlet adamı olarak nitelendirir.[546] Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Hüsrev Paşa hakkında "sûret-i zahirede muhibb u vefâdar ve iç yüzünde muzır ve gaddar" diyor.[547] Paşa hakkında halkın hislerinde de pek bir fark yoktur. Haziran 1840'da sadâretten azledildiği haberinin duyulması üzerine çarşı, pazar ve kahvehanelerde "Azl oldundukları saat herkesin üzerinden nuhûset kalktı", "Bizden bulmadı Hüdâ'dan buldu. Politikacı bir zat idi. İbâdullah'ı yaktı yıktı çıktı gitti", "Öteden beri kölemen taifesi muharriktirler", "Selefleri günlerinde niçün pahalılık olmaz idi. Kalpleri doğruya olduğundan beher şey de layıkıyla ganimet idi, eden bulur", "kim etti de dünyada bulmadı eden bulur" denilmiştir.[548]

"55 sene hamil-i rütbe-i vezaret olup asrında şeyhül vüzera"[549] olan Hüsrev Paşa'nın bir diğer lakabı da "Koca"dır. Bir süre Hüsrev Paşa'nın meclislerinin muteber konukları arasında yer alan Kanlıcalı Nihad Bey, Reşid Paşa dairesine girince muhitinin rengine bürünür ve hicviyesinde Paşa'yı şöyle takdim eder:

Hüsrev Paşa yalısının yakın zamanlardaki görünümü. Yalı, Paşa'nın vefatından sonra Reşid Paşa'ya intikâl etmiş, sonra da Mediha Sultan'a...

"Kocamışsın koca Hüsrev Paşa
Kocadıkça hoca Hüsrev Paşa
Ümm-i dünyâda senin için derler
Karı gibi koca Hüsrev Paşa"[550]

Hüsrev Paşa'nın birkısım menâkıbı da şahsiyetini gösterecek hususiyetlere sahiptir. Âlî Paşa genç yaşta (37) sadrazamlığa getirildiği vakit tebrik etmek için yalısına uğrayan Hüsrev Paşa, yalının kapıcısının uzun ve süt gibi beyaz sakalı gözüne ilişmiş. Tezyif ve mizah vadisinde en ileri at sürenlerden olan paşa "Aman kapıcı baba, ne kadar güzel sakalın var. Gel öpeyim, Allah seni paşa efendimize bağışlasın!" demiş ve herifin sakalını öpüp öyle gitmiştir. Müteakiben Hüsrev Paşa'nın kölelerinden Kaptanıderya Damat Halil Paşa da gelip Sadrazamla görüştükten sonra giderken orada bulunan Ömer Fâiz Efendi, Paşa'ya hitaben "Hüsrev Paşa pederiniz bu kapıcıya pek çok iltifat etti ve hatta sakalını öpüp öyle gitti" deyince Halil Paşa, "Paşa, kapıcıya bahşiş vermemek için öyle yapmıştır. Bak ben ne sakalını öperim, ne de bahşiş veririm" deyip kayığına atlamış gitmiştir.[551]

Hüsrev Paşa kısa boylu, tıknaz, büyük burunlu küçük mavi gözlü, keskin bakışlı ve kırmızı çehrelidir. Ak sakalını kısa kestiren Hüsrev Paşa, şişman ve kısa boylu oluşundan ötürü "iki katlı", genel görünüş olarak da "garibu'l-manzar" olarak tasvir edilir. Başına, kulaklarına kadar çektiği büyük kırmızı bir Tunus fesi takar ve topuklarına kadar inen lacivert bol bir harmani giyer, daima akan terini silmek için elinden mendili hiç eksik etmez.[552]

Moltke'nin şu satırları da dış görünüşüne dair nakledilenleri tasdik etmektedir:

> "Görünüşü bakımından muhakkak dünyada eşi zor bulunur. Seksenine yakın öyle bir ihtiyar tasavvur edin ki, bir delikanlının bütün canlılığını, hareketliliğini ve gelgeç tabiatını muhafaza etmiş olsun. Süt gibi sakalı, kıpkırmızı yüzü, iri gaga burnu, adam akıllı küçük, fakat pırıl pırıl gözleri, dikkat çeken bir fizyonomi meydana getirmektedir. Bunu kulaklarına kadar çektiği kırmızı fes de güzelleştirmiyor. İri başı, kısa çarpık bacaklı bodur enli bir vücudun üstüne oturmaktadır, ayakları da pek küçüktür."[553]

Hüsrev Paşa'nın yalı ve konağı İstanbul'da alafranga hayat tarzının ilk olarak görüldüğü yerlerden birisidir. Konağını alafranga usûlle tezyin eden paşa yetiştirdiği kölelerle de emsali konak ve yalılardan daha hususiyetli bir daireye sahiptir.

Çok zengin olan ve iki kez evlenen Paşa konak ve yalısında kalabalık bir nüfusu beslemiştir. Bahçekapı Hamidiye Sebili bitişiğinde büyük bir konağa, Emirgan'da bir yalıya, Saadet Deresi ile Karaköy ve Tekirdağ'da üç çiftliğe sahiptir. Vefatından sonra Emirgan'daki yalıyı hasmı Reşid Paşa satın almıştır. Seraskerlikten azledildiği sırada yalıda kendisini ziyaret eden Moltke burası hakkında çok kıymetli bilgiler verir:

> "Serasker Emirgan'da Boğaz kenarında gayet güzel bir malikaneye kapanmış bulunuyor. Kendisiyle karşılaştığım oda tam şark tarzındaydı ve padişahın sarayında eşini görmediğim kadar güzeldi... Odanın bir tarafı boğazı bir tarafı da gül tarhları, portakal fidanları ve muazzam gövdeli defnelerle bezeli güzel bir bahçeyi görüyordu. Çiçekteki zakkum ağacı billur gibi su dolu mermer yalağa aks ediyor ve daha geride havuzunda erguvan renkli balıklar yüzen bir fıskiye şakırdıyordu. Geniş bir ipekli tente, zengin arabesklerle süslü tavanın devamını teşkil ediyor ve muhteşem yer halısı çiçek tarhlarının sanatlı motifleri ve deniz kabukları dökülmüş ya da renkli çakıllarla mozaik gibi kaplanmış olan bahçe yollarının desenleriyle birleşiyordu. Nerede oda bitiyor bahçe nerede başlıyor, acaba fıskiye odada mı sakırdıyor yoksa geniş sedir üstünde bahçede mi oturuyorsun fark etmek güçtü. Boğazdan gelen nefis bir serinlik açık pencerelerin kamış kafeslerinden içeri dalıyor ve güneşin pırıl pırıl aydınlattığı bahçeciğin iç açıcı kokusuna karışıyordu. Yan tarafta bulunan haremden halayıkların çaldığı romaika ve bir flütün ahengi duyuluyordu."[554]

Yüzden fazla hizmetçisi bulunan yalının bahçesi nadide çiçekler, limon, portakal ağaçları ve fıskiyelerle süslüdür. Odalar da nadide ipekli kumaşlarla tefriş edilmiştir. Hüsrev Paşa'nın sadece iç ağalarının sayısı otuzdur.[555]

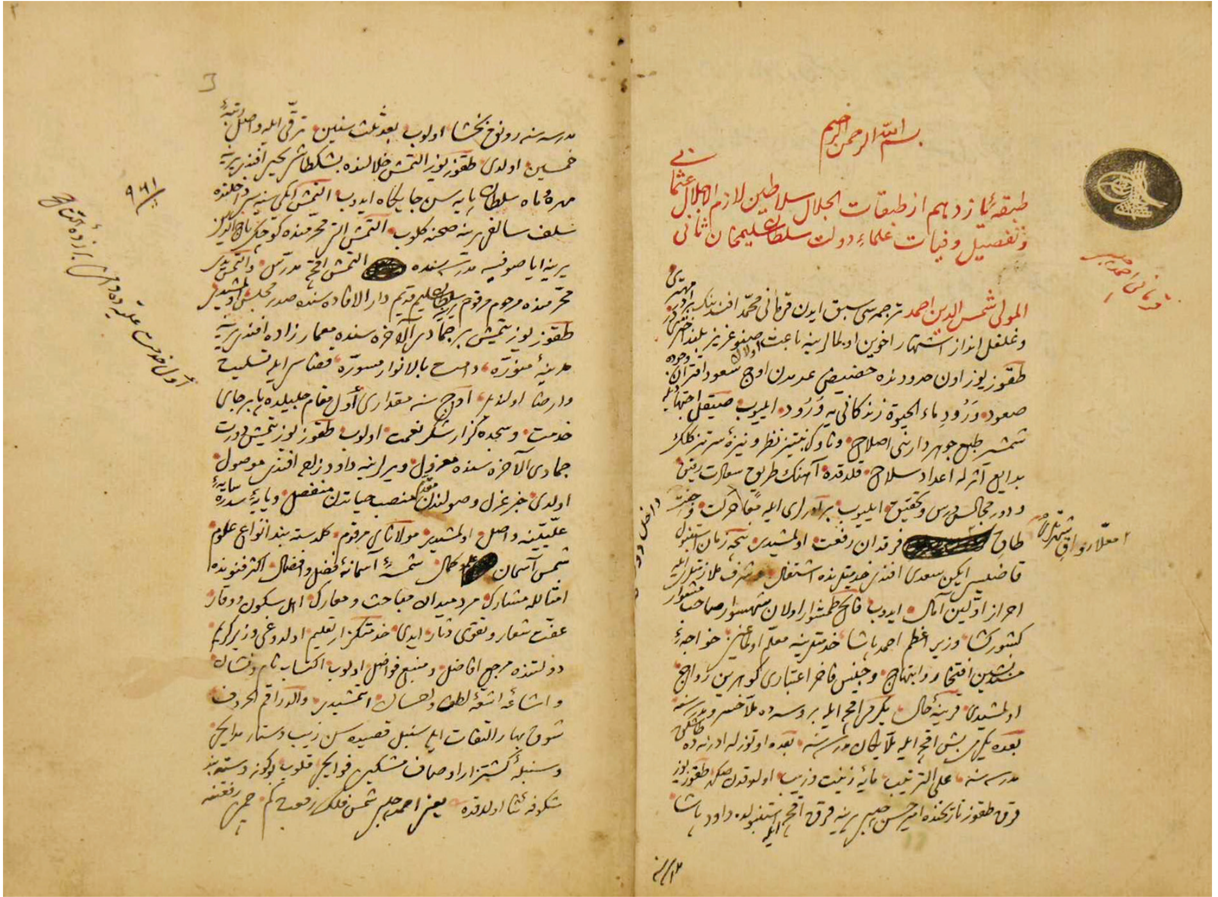
Hüsrev Paşa sadece icraatlarıyla, II. Mahmud'a yazdığı layihalardaki aşırı yenilikçi fikirleriyle değil dairesiyle de devlet ve milletin geleceğinde söz sahibi olmuş bir devlet adamıdır. Hüsrev Paşa, kölelerini ve sair kimsesiz çocukları konağında talim ve terbiye ettirir ve yetiştiklerinde büyük memuriyetlerde istihdamlarına delâlet etmiştir.[556] Hiç çocuğu olmadığından kölelerini "evlâdı addederek terbiye ve tefeyyüzlerine pederâne ve müşfikâne delâlet" eden Paşa,[557] hicrî 1216'da (1801/1802) tarihinde memlûk tedarikine başlamış ve bunlardan otuz kadarı askerîye ve mülkîyede tefeyyüz edip ricâl-i devlet sırasına geç-

mişlerdir. Kaptanıderya Damat Gürcü Halil Rifat Paşa, Koca Hakkı Paşa, Sadrazam Gürcü Reşit Paşa, Tophane Müşiri Vasıf Paşa, Müşir Çerkez Sadullah Paşa, Müşir Çerkez Abdi Paşa, Sadrazam Edhem Paşa, Gözlüklü Reşit Paşa, Zaptiye Müşiri Hayrettin Paşa, Ferik Haydar Paşa, İskender Paşa, Selim Paşa, Ferhat Paşa, Liva Hüseyin Paşa ve Hattat Abdülfettah Efendi gibi zatlar hep Hüsrev Paşa'nın dairesinde yetişmişlerdir. Bu dairede yetişen kimselerin Kafkasyalı olması bu manada dikkat çekicidir. Osmanlı – Rus ilişkilerinin bir aksi olarak da düşünülebilir.

Sultan II. Mahmud devrinde "devletin ihtiyacı olan ashâb-ı malûmâtı yetiştirmek" gayesiyle 1930'da Avrupa'ya gönderilen talebelerden dört tanesi de Paşa'nın kölelerindendir. Konağında yetiştirdiği çocuklardan Hüseyin, Ahmed, Abdüllatif ve Edhem'i bütün masraflarını karşılayarak yetiştirmek üzere Avrupa'ya göndermek ister ve Sultan II. Mahmud'a Aynalıkavak Köşkü'nde takdim eder. 1830'da bu çocuklar üç nefer refakatinde, Fransız müsteşriklerinden Amedee Jaubert ile birlikte bir yelkenliye bindirilerek Paris'e gönderilirler. Bunlardan Edhem, bilâhere sadrazam olacaktır. Bu çocuklar hakikâten talihin lütfuna mazhar olup daha sonraları devlette en âlî makamlarda istihdam edilmişlerdir. Paşa'nın konağında adi işlerde kullanılmayıp da eğitim verilmesi, hatta Avrupa'ya gönderilmeleri bu talihin eserlerindendir. Eğitimlerini bitirir bitirmez emsali gençler gibi maişet derdine düşmemişler, hemen memuriyete tayin ve rütbe tevcih edilmiştir. Bu saadetlerin en büyüklerinden biri de çoğunluğu rum iken bilâhere İslâm'la şereflenmeleridir. Ve hayatlarını İslâm muhitinde hizmetle geçirmeleridir.[558]

Hüsrev Paşa yalısı daha çok sahibinin mizacıyla bağlantılı olarak "Fransakârî mefruşat ve sair eşya" ile tezyin edilmiştir. Hüsrev Paşa servet sahibi olmakla birlikte, giderleri de o oranda yüksektir. Gider kalemleri arasında en önemli yekûnu, dairesi halkı ve hizmetkârları için harcanan meblağ tutmaktadır. İkinci seraskerlik görevinden azledildiğinde, atmış bin kuruş emekli maaşı yetmediğinden kaleme aldığı arîza ile ek tahsisat talep etmiş, bir ara hizmetkârlarının sayısını 120'ye kadar indirmiş, şan ve şöhretini zedeleyeceği gerekçesiyle hizmetli sayısını daha fazla azaltmaya şiddetle karşı çıkmıştır. Yine bu dönemde kendisini mali olarak rahatlatmak için hazineden 500 kese akçe atiye verilmiştir. Hüsrev Paşa'nın 1855'te vefatından sonra konağındaki kölelerinin çoğu devlet kadrolarında istihdam edilmek üzere müracaat etmişlerdir. Bunlar arasında, kethüdası Reşit Efendi, hazinedarlarından Sübhan Bey ile Zamir Efendi, Hazine Kâtibi Süleyman Bey, Mehmet Arif, içoğlanı çavuşlarından Abdülkadir ile Hacı Kadri Ağa, divittarlarından Ahmet Efendi ile Ali Bey, emektarlarından Hacı Mustafa Ağa ile Emin Efendi, Tevfik Ağa, Hacı Reşit Ağa ve İsmail Efendi, çamaşır ağası Hamdullah, İsmail Ağa, Dâhiliye Kalemi halifelerinden Mehmet Ahsen Efendi muhtelif memuriyetere yerleştirilmişlerdir.[559]

Bu kalabalık daireye gelip gidenler de hesap edildiği vakit harcamalarından dairenin debdesi anlaşılır. İstanbul'un her sınıf halkı buraya devam etmiştir.

Sultan Selîm-i Sâlis devri ulemasına dair bir tabakât kitabının ilk sayfaları...

Paşa'nın ev hâllerini ve şahsiyetini en çok fıkralar üzerinden görebiliriz. Hoşlanmadığı devlet adamlarına karşı, Hüsrev Paşa'nın takındığı aşağılayıcı ve alaycı tavrına dair çarpıcı bir başka örneği olaya bizzat şahit olan Moltke şöyle anlatır:

> "Dün kahvaltıdaydık Ahmet Paşa'nın geldiğini haber verdiler ihtiyar Hüsrev hemen sedirin üstüne çıktı ve sırtı kapıya dönük pencereden sokağa bakmaya başladı. Hassa müşiri içinden bu kabul tarzına öfke duyarak kapıda durdu. Birkaç defa *efendim* dedi ama ihtiyar duymuyordu. Bu sahne, Hüsrev Paşa, mağrur müşiri bir gâvurun karşısında kâfi derece küçük düşürdüğüne kani oluncaya kadar, muhakkak beş dakika sürdü. Sonra Hüsrev Paşa hiçbir şey olmamış gibi döndü ve *maşallah Ahmet Paşa hoş geldin* buyurun diyerek onu kucakladı. Ellerini çırpması üzerine içeriye bir sürü uşak doldu. Hüsrev Paşa onlara, değerli misafirinin gelişini haber vermedikleri için hepsinin kafalarını kestireceğini söyledi."[560]

Moltke'nin bu satırlarında Garp mübalağasının bulunduğunu da ifade edelim.

O vakitler dilenciler içerisinde yed-i tûlâ sahibi, cerbeze erbabından bir kethüda varmış. Bütün dilencilere sözü geçer, onlar içerisindeki düzeni o sağlarmış. Bir bayram günü bu kethüda Hüsrev Paşa'nın Emirgan'daki yalısına gelir. Bayram tebriği için gelen misafirleriyle sohbet etmekte olan Paşa dilenciler kahyâsının beklediğini görünce derhal herifi içeriye davet eder, kıyam edip baş sedire çıkarır ve bil-

Şâir-i azam Abdülhak Hâmid, Mehmed Akif, Midhat Cemal ve dostları Çamlıca'da Haydar Paşa'nın köşkünün bahçesinde.

hassa çubuk, kahve ısmarlar, izzet ü ikramda bulunur. Bu hâle şahit olan huzzârın hayret ve taaccübünü izâle için "Efendim, bu zat ileride cümlemizin âmir ve zâbiti olacaktır. Onun için berây-ı ihtiyât şimdiden lâzım gelen hürmeti îfâda kusur etmemekliğimiz iktiza eder" der.[561] Reşid Paşa'yla aralarında husumet bulunan Hüsrev Paşa bu sözleriyle Reşid Paşa dairesinde yer alan Âlî ve Fuad Paşalara tariz etmek istemiştir. Bilindiği üzere Âlî Paşa Bağçe Kapısı'nı, ücret mukabilinde, sabah akşam açıp kapatan ve Mısır Çarşısı'nda attarlık eden Ali Rıza Efendi'nin oğludur. Fuad Paşa'ya tarizin sebebi de nabız-aşinâ bir zât olması sebebiyledir.

Hüsrev Paşa zurefâdan olduğu için, kimin neyi, ne kadar idrak ettiğini bilir ve karşısındakinin ehliyet derecesine ve kabiliyetine göre konuşur.[562] Emirgân'daki yalısında (Bu yalı daha sonra Mustafa Reşid Paşa'ya geçmiş, o burada vefat etmiş, ondan sonra da Hidiv İsmail Paşa tarafından istimlak edilmiştir) mazulen ikamet eylediği esnada dairesinde bulunan aşçılardan birinin ismine kura isabet eder, askere alınması lâzım gelir. Memurlar teslimini talep ederler, lâkin kâhya efendi vermez. Zamanın Seraskeri bulunan Süleyman Paşa'ya şikâyet olunur. Süleyman Paşa da Hüsrev Paşa'ya bir tezkire yazararak aşçıyı talep eder. Hüsrev Paşa bu talebe şu mealde bir cevap yazar:

> "Vakıa dairemizde öyle bir aşçı vardır. Lâkin bu aşçı şu hâl-i şeyhûhetimde muhtaç olduğum lapa, çorba, muhallebi gibi

> pür-hüner yemeklerimi tabiatıma muvafık surette tabh ediyor. Vazifesinden infikakı gıdamı sektedâr edecektir. Kura nizamnâmesi iktizâsınca kurası çıkan efrâda aynen bedel verilmesi câiz olduğu gibi kölelerimden elyevm berhayat bulunan filân ve filân ve filân paşaların henüz ıtıknâmeleri verilmemiştir. Bu paşalar bi'1-celb usulü dairesinde muayene olunarak hangisi merkum aşçıya bedel olmaya elverişli ise onun askere kabul olunmasını rica ederim."[563]

Süleyman Paşa bu tezkireyi bizzat Sultan Abdülmecid'e arz eylediğinde, padişah, "Hüsrev Paşa devletin kudemâ-yı vüzerâsından ve erbâb-ı haysiyyetinden bir zattır ve yazdığı tezkire de varittir" buyururlar. Ertesi günü Hüsrev Paşa, Süleyman Paşa'nın yerine Seraskerliğe tayin olunur.

Enderûn-ı Hümâyûn ağalârından Ragıp Ağa, Sultan Abdülmecid'in şehzadeliğinden beri teveccühü bulunduğundan önce kurena sonra da Konya Valisi tayin edilince zamanın usûlünce "vükelâ-yı kudemâ-yı vüzerâyı" teşekkür ve veda için ziyaret eder. Bu sıra Hüsrev Paşa'nın yalısına gelip kendisiyle görüştüğü sırada Paşa; "Maşallah Ragıp Ağa oğlum, safa geldiniz hoş geldiniz!" diye hitap eder. Ragıp Paşa da "Zahir bizim rütbemizden ve memuriyetimizden haberdar olmamış ki böyle hitap ediyor" diye düşünüp memuriyetini anlatmaya başlar. Hüsrev Paşa yine "Ragıp Ağa oğlum, Ragıp oğlum" dermiş. Beriki "İhtiyar adama hâlâ paşa olduğumuzu anlatamadık" diye verdiği tafsilâtı tevsi ederek "Hiçbir şeyden haberim yokken huzûr-ı sadârette teşrifatçı efendinin 'Ragıp Ağaya rütbe-i vezâretle Konya valiliği tevcih' dediği gibi şaştım" demesi üzerine Hüsrev Paşa "Evet Ragıp Ağa oğlum sizin vezir olduğunuzu işittik de hep şaştık" dediği menkuldur. [564]

Esad Muhlis Paşa

Ayaş Müftüsü Hasan Efendi'nin oğlu olan Mehmed Esad Muhlis Paşa, 1780'de Ayaş'ta doğdu. Tahsilini tamamladıktan sonra Ayaş Vovyodası oldu. İstanbul'a geldi. Vükelâ ve rical ile ülfet ederek kendisini sevdirdi. Muhtelif memuriyetlerde bulunduktan sonra 1851'de Diyarbakır'da vefat etti.[565] *Dîvân*'ı 1852'de ta'lik yazı ve taş basması ile Takvimhâne'de basılmıştır. Meşhur Sadullah Paşa ile Said Bey onun oğullarıdır.

Esad Muhlis Paşa yaşadığı devirde hüner ve marifet, istikamet ve adalet, kibir ve azametinin yanında şiir ve inşadaki maharetiyle tanınmıştır.[566] Muallim Naci de kendisini "vezirlerin tedbirlilerinden, şâirlerin mâhirlerinden şanlı bir zât" olarak tavsif ve tebcil eder.[567] Bir şiirinde

> "Lâf-ı dâvâ-yı enâniyet ne lâyık âkile
> Herkesin âlemde bin mâ-fevki, bin mâdunu var"

dese de bu nasihatine kendisinin riâyet etmediği menkuldür. Özellikle kibir ve azametiyle kulaklar dolu olduğundan İstanbul'da bulunduğu zamanlarda kendisini görenlere "fevkalâde tevâzu ve nezâket" ibrâz etse dahi bu hâli "kibr ü azametine" haml edilir.[568] Paşa'nın hânesinde tahsil ve terbiye ettiği gençlerden Gürcü Yusuf Paşa ile Reşid Paşalar bilâhere ricâl-i devlet saflarına katılmışlardır. İbnülemin, dairesinde

yetişen vezirlerden ve "ilm ü marifet ile emsali arasında temeyyüz etmiş bir zât olduğundan, kibr ü azametten ve teşrîfât merasimine lüzumundan fazla riâyetten nefsini men edemediğinden" bahsediyor.[569] Esad Muhlis Paşa bir gün konağına gelen ricâl-i ilmiyyeden bir zatı Kazasker zannıyla oda kapısında karşılar. Sohbetin ilerleyen fasıllarında o zatın kazasker olmayıp da İstanbul payeli olduğunu anlaması üzerine "Öyleyse efendim biz size fazla muamele ettik. Kalkın yeniden oda kapısından giriniz de payenizin hakkı olan teşrifatı yapalım ve hatayı tashih edelim" demiş. Rivayetlere göre o zât da kalkmış, odaya "henüz gelir gibi" yeniden giriş yapmış. Muhlis Paşa da kendisini odanın ortasından istikbal ederek "evvelce işlediği günahtan kendisini bu surette tenzih" etmiş.[570]

Esad Paşa traş olurken bile berbere hitap etmeyi vezaret şanına yakıştıramayarak karşısında duran kethüdasına "berbere söyle, şu kılı alsın" dermiş. Yine bir zaman şirpençe çıkarttığından doktor çıbanı yakıp canını yaktığı hâlde tahammül göstermesinde ötürü yanında bulunup da tebrik ve takdir edenlere "öyle bağırıp çağırmak şân-ı vezârete yakışmaz" diye mukabelede bulunmuştur. Oğulları Said ile Sadullah [Paşa], Yusuf Kâmil Paşa'nın meclisine devam ettikleri esnada paşa Said'in "kıllet-i malumatıyla beraber azametine", Sadullah'ın "ilim ve marifetiyle beraber tevazuuna dikkat çekerek "Sadullah Bey, babanızın ilim ve irfânı sana, Said Bey, kibir ve azameti de sana intikal etmiştir" demiştir.

Esad Efendi, Musâhip Said Efendi, Erzincanlı İzzet Paşa, Midhat Paşa, Behâî Efendi, Diyabekirli Raşid Efendi gibi idrak ettiği devrin meşhur ve muteber zatlarının meclisine devam ettiğini biliyorsak da hânesinde teşkil olunan ilim ve edebiyat meclisleri hakkında maalesef yeterli bilgi mevcut değildir. Meclisine devam edenlerden Midhat Paşa, Muhlis Paşa'nın bir gazeline nazîre yazmıştır. Gazelin makta beyti şöyledir:

> "Cenâb-ı Muhlîs'e Midhat değil maksüdu peyrevlik
> Kemâl-i aczimi tefsir içün bir tercemândır bu"[571]

Şair Behâî Efendi ile Mehmed Dâniş Bey de bir gazelini tanzir etmişler ki onlar da bu kapıya devam edenlerdendir.[572]

Esad Muhlis Paşa'nın hânesi pek çok konak gibi tabiî bir eğitim yeridir. Lâkin diğer konaklardan ayrılan tarafı "kapısının herkese açık olmasıdır." Burada tayin olunan hususî muallimler hem Paşa'nın dairesi mensuplarına hem de talep eden zekî kimselere akâid, fıkıh, doğu ve batı edebiyatları, hikmet-i tabiye, Arapça, Farsça, servet-i milel, kimya ve Fransızca tahsil ettirmişlerdir.

Esad Muhlis Paşa'nın oğullarından şair, edip ve sefir Sadullah Paşa.

Ziver Paşa

Ahmed Sâdık Ziver Paşa (1793-1862) Defter-i Hâkânî ketebesinden Mehmed Sâdık Efendi'nin oğludur. 10 yaşındayken "muhibb-i Mevlânâ" olan pederi vefat ettiğinden Yenikapı Mevlevihânesi Post-nişîni Seyyid Ali Dede manevi evladı olarak kendisini himâye etti. Muhtelif kalemlerde çalıştıktan sonra Hâlet Efendi'ye intisap ederek kitâbet hizmetinde bulundu. Hâlet, Konya'ya sürüldüğünde o da onunla bir-

likte gitti. Rumeli Seraskeri Ağa Hüseyin Paşa'ya intisap etti, onun azledilmesi üzerine de Harbiye Nâzırı Ömer Lütfi Efendi'nin kitâbetinde istihdam edildi. Evkaf-ı Hümâyûn ve Meclîs-i Hassa Nâzırlıkları ile Meclîs-i Vâlâ ve Maarif azalıklarında bulundu.[573] Hazreti Rasûlüllah'a hürmet ve muhabbetinden ötürü öteden beri istediği Şeyhülharemlik mansıbına 1861 yılında nail olarak orada vefat etti ve Cennetü'l-Bâkî Mezarlığı'na küçük yaştan beri mütalaa ettiği bir *Mesnevî* nüshasıyla beraber defnedildi. İbnülemin, bu şekilde

> "Kimde kim aşkın nişânı vardürür
> Akıbet mâ'şuka anı gördürür"

hâkikâtinin zâhir olduğunu ifade eder.[574] Şiir ve yazılarının toplandığı *Asâr-ı Ziver Paşa* isimli eseri mahdumu Bahaddin Bey tarafından neşredildi. Oğlu ve tanıyanlardan menkul olarak İbnülemin, onu "sarışın, mavi gözlü, güzel ve güler yüzlü, asabî mizaçlı, Mevlevî tarîkatine intisaplı, kâmil bir akîdeye sahip, afif ve devlet ve millete sadık ve zuafa-perver" bir zât olarak tavsif ediyor. Oğlu tarafından yazılan hâl tercemesinde "ulûm u elsine-i Garbiye'nin lüzûm ve fevâidini bizde en evvel takdir edenlerden" biri olarak tavsif edilir. Edebiyat ve "fenn-i hey'et"e intisabı vardır.

Serveti olmayan Ziver Paşa memuriyet maaşıyla geçindiği hâlde Cağaloğlu'ndaki evinde (Ev, Hoca Paşa yangını esnasında içindeki kitaplar ve divanıyla beraber yanmıştır) şeyhler, dervişler, fakirler ve garipler eksik olmazmış. Sultan II. Mahmud ve Abdülmecid zamanlarında yaptırılan eserlerin mücevher tarih manzûmelerinin ekserisini o yazmıştır. Resmî işlerden fırsat buldukça kitap okurmuş. Hatta gittiği yerlere bir büyük çanta dolusu kitap götürürmüş. Yaşadığı zamanın zurefâsından olan Paşa, meclislerde tuhaf ve faydalı fıkralar anlatır. Ekseri, meclislerde mazmun irad etmekten hoşlanır. Sultan Abdülmecid'in fevkalâde teveccühüne mazhar olduğundan daima iltifat görmüştür. Hatta bir gün huzurunda herkesin keyfe ibtilâsından bahsolunurken padişahın "sizin keyfiniz nasıl gelir" sualine "Kulunuzun keyfim burnumdan gelir" diyerek enfiyeye iptilasını ima eylemiştir.

Lügat sahibi Hançerli, bir gün Ziver Paşa'nın ziyaretine gelir. Cehli malûm iken malûmat-furuşluk eden huzzardan biri, açtığı ilmî mübahasenin başlangıcında Hançerli'ye mağlûb olduğundan efendinin canı sıkılır. Hançerli gittikden sonra mağlup misafir "Bu kadar malûmat sahibi iken şu âdemin Müslim olmayışına teessüf olunur" demesiyle Efendi "Siz Müslim iken malûmatça ona tefevvuk edemiyecek bir halde bulunmanıza daha ziyade teessüf olunur" cevabını vermiştir. [575] Bu fıkra Ziver Paşa'nın Müslüman izzetini muhafaza için gösterdiği rikkat ve dikkati ihtiva etmesi bakımından fevkalade dikkati caliptir. Tarihlerinin heman hepsi "mücevher" olduğundan zamanındaki bazı şairlerin itirazlarına hedef olmuştur. Eserlerindeki tarihler, nazire ve tahmisler şiir değerinin yanında devrine ayna tutar ve Paşa'nın muhtini göstermesi bakımında önemlidir.

"Her görüştüğü zata bir sebeple gücenerek hicveden" Bayburdlu Zihni, bir ara meclislerinde bulunduğu Ziver Paşa (o vakit Efendi) hakkında *Sergüzeşt-nâme*'de şunları söylüyor:

Bayburtlu Zihni'nin *Sergüzeştname*'sinin yazma nüshasından bir varak.

"Nâm ile Zîver Efendi meşhûr
Nazm ü eş'ârı belâgatden dûr
Yapamaz tarih illâ cevher
Tam târihe değildir mazhâr
Gazeli sebk ü rabıtdan üryân
... ti çıblak, başı kel bir oğlan
Yapdığı târihi cevherdir heb
Şiiri kendi gibi bîferdir heb
Ana cevherci der İslâmbollu
Yapdığı şiirler allı pullu
Ne mecâzât bilür, ne mürsel
O belâgatler ana vermiş el
İstiarât ü mecâzı bilemez
Tam târihe ebed yol bulamaz
Severim sahte vekârânesini
Tarz-ı etvâr-ı beligânesini
Ol kadar suret-i hakdan görünür
Eğnine kisve-i salûs bürünür
Öyle erbâb-ı riyâ bir sofî
Kisve etmiş o sebebden sûfî
Ben mürüvvet umâr iken andan
Sever iken anı tatlı candan
Ol da tarihime kıldı hasedi
Yandı cisminde hasedden cesedi
Bâbıâlî'ye dedi ver, elbet
Ederiz biz de lisânen himmet"[576]

Ziver Paşa gibi oğlu ve torunun da kulakları işitmezmiş. Mustafa Reşid Paşa'ya istediği camii tarihlerine dair yazdığı 1 Rebîü'l-evvel 1265 tarihli tezkirede bu tarafını ihsas ettirecek şekilde şu kıtayı irad etmiştir:

"Kulağım sendedir ey dâver-i Sadr-ı iclâl
İşidir emrini, dirsem de eğer ben sağırım
Nüsha-i fenn-i ubûdiyeti tahrîr etsem
Tab'ı, imlâda sağır kâf gibi kullanırım"[577]

Sami Paşa

1792 tarihinde doğan Abdurrahman Sami Paşa, Mora Hangâhı şeyhi Hoca Ahmed Necip Efendi'nin oğludur. Evlerinde hususi muallimlerden ders görmüş, ama asıl tahsilini, feyzini babasından almıştır. 15 yaşında şiire başlayan Sami'ye hocası "Sabih" mahlasını vermiş, fakat pederi "Bu mahlas, nasara kokuyor. Mahlasın Sami olsun" demiş ve bu mahlasla tanınmıştır. Önce Mora İsyanı sırasında ailenin mal varlığına el konulması, akabinde babasının vefatı ve hangâhın ezan okunan kısmına çan takılmasından ziyadece müteessir olup "orada Ezan-ı Muhammedî'nin tekrar tilâvetinin kendisine müyesser olmasını" niyaz ederek Mısır'a geçer. Mora İsyanı'nını tenkile memur edilen Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile tanışması onun hamiliğini de beraberinde getirir.[578] Tabiri Naima'dan ödünç alalım "düşman elinde Allah emaneti olan" Tarapoliçe'yi fethetdikleri gün 'Ezân-ı Şerîf tilâveti de kendisine nasip olur. Kavalalı'yla Mısır'a geçer. Burada çok önemli görevler yapar. Bir ara üç sene kadar Avrupa'da bulunur. Diplomat, edip, şair ve devlet adamlarıyla temaslarda bulunur. Mehmed Ali Paşa'nın vefatından sonra Hidiv olan Abbas Paşa; Yusuf Kâmil, Sâmi, Kâni ve Suphi Paşalar gibi Türk kökenli devlet adamlarını Mısır'dan çıkartır. Sâmi Paşa da vatana azîmet eder. Tayin olunduğu Tırhala Mutasarrıfı'yken 1850'de muvakkaten İstanbul'a gelir. Sârim Paşa'nın meclislerine devam eder. O vakit Sadrazam bulunan Mustafa Reşid Paşa ile aralarındaki rabıta kavî, hukuk kadîm olduğundan[579] onu ziyaret eder. Bir hususî sohbette "sizden daha ziyada iltifata intizar ederken me'mulüme nâil olamadığımı görüyorum" deyince Reşid Paşa "hukuk-ı kadîmemizi düşündükçe sizin Sârim Paşa'yı bana tercih etmeniz beni rencide ediyor" cevabıyla mukabele eder. Sami Paşa "Reca ederim, insaf ediniz. Beni tanırsınız, aceba bu kadar bî-idrak miyim. Evet Sârim Paşa ile samimî ülfetim vardır. Fakat size nasıl tercih edebilirim? Eğer riyakârlığıma zahib oluyursanız riya irtikâbına müstaid olsam riyayı Sârim Paşa içün değil, mevkiiniz hasebiyle sizin içün irtikâb ederdim. Sârim Paşa'yı size tercih etdiğim sözüne nasıl inanıyorsunuz?" demiş. Bu mükâleme neticesinde Paşa, 1850 [muharrem 1267] de rütbe-i vezaretle Umum Rumeli Müfettişliği'ne tayin olunmuştur.[580] Sami Paşa bu tarihten sonra uhdesine verilen çeşitli vazifelerin hepsinin üstesinden gelmiştir. Onun memleket irfanında asıl iz bıraktığı memuriyet, Maarif Nazırlığı'dır. 1857'de tayin olunduğu bu makamda 1862'ye kadar görev yapar. 1881'de vefat eder.

Meclislerinden istifade eden komşusu Hâmid vefatı üzerine yazdığı mersiyede onu ve meclislerini şöyle vasfeder:

"Her sözü sâmia ders-i ibret
Pîr-i tedbîr idi bernâ-gayret
Merd idi merd-i melâik-siret
Uçdu ol nûr-ı semavî-sûret
İrtihâl eyledi Sâmi Paşa

…

Asridi asr-ı kemâl ü hikmet
Gitdi mâzîye o âlî-himmet
Kıldı müstakbele bir çok hizmet
Ruhi kudsîsine yüz bin rahmet
İrtihâl eyledi Sâmi Paşa

Şiir ü inşâdaki âsârı ıyân
Fazlı olmazsa da muhtâc-ı beyân
Söylerim ben yine giryân giryân
Etmesünler o edîbi nisyân
İrtihâl eyledi Sâmi Paşa

Varsa te'lîfe bu gün cür'etimiz
Mektebindendir anın neş'etimiz
Yoksa yetmezdi buna rü'yetimiz
Neylesün şimdi bizim heyetimiz
İrtihal eyledi Sâmi Paşa"[581]

İsmail Paşazade Üsküdarlı Hakkı Bey'in bir tarih manzumesinde de Paşa'nın hususiyetlerini görürüz:

"Göçdü kutbü'l-vüzerâ idi cihânda hayfâ
Servet-i ehl-i safâ Hazreti Sâmi Paşa
Lûtf-ı mahsûs idi fazl ehline ol düstûrun

Dergehiydi mutâf-ı şuarâ vü ulemâ
Bu âli-fehm ü hiken masdar-ı âsâr-ı edeb
Me'haz-ı küll-i fünûn ârif-i esrâr-ı Hüdâ
Zühd ü takvâ ile mânend-i Cüneyd ü Zünnûn
Feyz-i irfân ile sâni-i Cenâbı Molla"[582]

Sami Paşa; Yunanca,[583] Fransızca, Arapça, Farsça biliyordu. İslâmî ilimlere vukûfiyeti bulunan Sami Paşa'nın eski üslûpla yazdığı *Rıımûzü'l-Hikem*[584] (1287/1870) adlı tasavvufî - felsefî bir eseri ile *Kişver-i Derûn adlı* bir ahlâk kitabı vardır. Devirde hemen her aydında karşılaştığımız "ikizli zihniyet" *Rıımûzü'l-Hikem*'de de kendisini gösterir. *Rıımûzü'l-Hikem*'in yazma gayesi bir taraftan devirde batı etkisiyle uzaklaşılan kelam, tasavvuf ve mantık gibi klâsik ilimlerimize dikkat çekmeye çalışırken bir taraftan da bilim ve fenne ve batının medeniyet bakımından geldiği yere medhiyeler düzülür.[585] Sami Paşa'nın nesirlerinin bir kısmı oğlu Necib Bey tarafından *İnşâ-yı Sâmi* ismiyle neşredilmiştir.

Arapça'ya vukûfiyeti olan Paşa'nın ilmî hüviyetini ve konağındaki meşguliyetlerini oğlu Galip Bey'in İbnülemin'e tevdî ettiği hâl tercemesinden okuyalım:

Abdurrahman Sami Paşa'nın mezarı.

> "Mısırda iken ulema ile daima temasda bulunmuş ve anler nezdinde mahbubı kulub olmuş idi. Daimî teveggulü, kütübi islâmiye idi. Kendini ziyaretden hâli olmayan hoca efendilere kitab okutdurur, dinler ve anlarla bahsetmek ve münakaşada bulunmak en büyük zevki idi. Selâseti beyana malik ve tesavvufa mail, mümtaz bir münşi idi. Üslûb-ı beyâniyle yeni bir çığır açmış ve salâh-ı lisan-ı Osmanî'ye hizmet etmişdir."[586]

Mısır'da yirmi beş sene kaldıktan sonra (üç yılı Avrupa'da geçmiştir) 200 bin altınla İstanbul'a dönen Sami Paşa, diğer Mısır'dan dönen aileler gibi payitahttaki pahalı konak ve yalılardan bazılarını satın alır. Şeyhülislâm Sıdkızâde Ahmed Reşid Efendi'nin Taşkasap'taki meşhur konağı,[587] II. Mahmud devri ricalinden Sadâret Kethüdâsı Hâdi Efendi'nin Horhor'daki konağı,[588] III. Selim devri ricalinden Köse Kâhya Reşid Efendi veresesinden Büyük Çamlıca'daki köşkü,[589] Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın Küçük Çamlıca'daki köşkü[590] satın alınan ve her biri birer ilim, edebiyat ve siyaset mahfili olan yerlerdendir. Yukarıda bahsettiğimiz üzere Mısırlı ailelerin "servet ü sâmân" ile gelişi İstanbul'da bir devr-i inşirah" başlatır. Zenginlik, eğlence, pahalı bir yaşam ve sefahat[591] İstanbul'un konak hayatında büyük bir değişimi de beraberinde başlatır.

Sami Paşa'nın asıl hususiyetli konağı Taşkasap'takidir. Edebiyat, siyaset tarihimizin bir devresinde iz bırakan oğullarının asıl yetiştiği yer de burasıdır. Sami Paşa'nın konağı Taşkasap'ta, Sarı Musa Sokağı başlarında geniş bir sahayı kaplayan bahçelerin ortasında gülkurusu rengine boyanmış, iki katlı geniş saçaklı ve selâmlık cephesinde çıkıntı yapan dâireleri sütunlara istinad eden Sami Paşa konağı, İstanbul'un güzel yapılarından birisidir. Konağın geniş bahçeleri yüksek duvarlarla çevrilmiştir.[592] Molla Gürâni, Haseki, Perşembe Pazarı ve Taşkasap semtlerine açılan dört kapısı, harem ve selâmlık dairelerindeki kırk iki odası, büyük direkli sofaları, misafirlerin ağırlandığı dört büyük odası ve bahçeleri ile konak büyük bir sarayı andırır. Konağın iç ve dış tezyînâtı şöyledir:

> "Büyük salonlar hattat Yesarizade'nin yazılarıyla ve bu salonların dışarılara doğru çıkıntılı direkleri altın yaldızlı tezyinat ile süslenmişti, ayrıca her kapının üzerinde musanna levhalar vardı."[593] "Konağın selâmlık bölüğü bilhassa buradaki 'yaldızlı daire' eski mimarîmizin bütün güzelliklerini, hususiyetlerini taşıyordu... Selâmlık cephesinde, üst kattaki yaldızlı daire, ileriye doğru bir çıkıntı teşkil ediyor ve bu çıkıntı dört büyük direğe dayanıyordu. Yaldızlı daire, bir divan odasını, bir kütüphane odasını, kileri, musluğu ve servis merdivenini ihtiva etmekte idi. Yaldızlı daireye selâmlık tarafındaki üst kat sofasından geçiliyordu. Aşağıdaki sokak merdiveninin sahanlığı üstünde direklere tutturulmuş bulunan bu büyük sofanın tavanı güneş göbekliydi."[594] "Haremde veya selâmlıkta konağın tavanları ortasında göbekler kamilen yaldızlı idi."[595] "Sofada ayrıca gayet sanatkârane işlenmiş bir musluk taşı da vardı... Bu sofadan yaldızlı dairenin kütüphane kısmına girilirdi."[596] "Ta'lik müzehheb yazılarla bir kat daha zenginleşen kütüphane ve teneffüs odası abanozdan ma'mul levhalar içinde devrin en güzel yazılarını toplamıştı." [597] "Kütüphanenin yan tarafında divan odası ve binanın cephesine rastlayan direkler üstündeki kısmı teşkil eden 'yaldızlı oda' bulunuyordu. Yaldızlı odanın dört köşesinde üstleri Üs-

küdar çatması kaplı yerli minderlerle kaplı salonun bütün cepheleri pencereli idi. Kapılar, pencere kenarları yaldızlı cevizdendi. Tavan file şeklinde yaldızlı yapraklarla sarılmış bir şekilde inşa edilmişti. Aynca odanın iki tarafında pervazlara kadar uzanan kabartma yaldızlı yapraklarla işlenmiş hücreler, dolaplar bulunuyordu.[598] "Yaldızlı odanın tepe pencereleri ve altları boş saçaklarla direkleri, bunların altındaki fıskiyeli havuzlar ilk bakışta, hattâ her bakışta insana hayranlık ve o kadar da zevk ve neşe ve inbisat verirdi."[599] "Eski Türk eşyasıyla döşenmiş divan odasının güzel parçalarından birisini de üzerine meşhur hattatlarımızdan biri tarafından 'Âyete'l-Kürsî' yazılmış bir ayna teşkil ediyordu. Selâmlık dairesinin tek kanatlı olan oda kapılarına üzerleri devrin tanınmış hattatları tarafından altın yaldızlı beyitler yazılmış siyah abanoz levhalar asılıydı... Konakta yalnız divan odasında büyük bir çini Viyana sobası kuruluydu. Diğer odalar büyük göbekli pirinç mangallarla ısınırdı."[600] "Döşemelerin kumaşları, halılar, seccadeler, yol halıları kâmilen Şark mâmulâtı, avizeler ve aplikler kamilen bronzdan idi. "[601] "Harem dairesinin hususiyetini büyük hamamı teşkil ediyordu. Hamam çok güzel çinilerle döşeliydi. Mâşallahlar, diğer süsler ve hazine kapaklarının üstündeki kafesli pirinç yazılar bu hamama ayrı bir güzellik veriyordu."[602] Bu büyük konakta oturanların sayısı yüz kişiyi buluyordu.[603] Sami Paşa, ikinci hanımı Gülârâyiş Hanım, üçüncü hanımı Sünbülbahâ Hanım, çocukları, gelin hanımlar, dadılar, kalfalar, bacılar, lalalar, kâhyalar, ağalar, hademeler, seyisler ve aşçılar kocaman konağı ve müştemilâtını ve misafir dairelerini doldurmuşlardı. Doğrusu burası bir konak, bir saray değil, belki bir kasaba idi. Konak içinde daimî dolaşışlar, daireden daireye bölmelerden, mâbeyn odalarından geçişler, sofalardan sofalara gidiş gelişler, konağın kapılarından giriş çıkışlar, orada hiç durmayan bir hayat gösterirdi. "Akşam saatlerinde konağın odalarından ziyade geniş sofalarda oturulur, o devirde konakların içinde açık saçık kıyafetlerle dolaşmak hoş görülmediği için âdeta misafirlik havası içinde toplanılır, sohbet edilirdi... Herkes vaktinde yatar, kalkar; vaktinde üstünü başını giyer, vaktinde mektebine veya dairesine gider, evde kalanlar da ev işleriyle meşgul olurlar veya hususî hocalariyle çalışırlardı. Kalabalık aileye sık sık gelen misafirler selâmlıkta ve haremde günlerce yerler, içerlerdi. Konağın başlıca özelliği ciddiyetiydi; orada içkili eğlencelerin yeri yoktu. Yalnız düğünlerde hokkabaz, orta oyunu ve hayal oyunlarına müsaade edilirdi."[604]

Ş. Şeker arşivi

"Üsküdarlı Hakkı" namıyla maruf İsmail Paşazâde Hakkı Bey.

İlme ve erbâbına hürmet ile irfan-ı memlekete hizmet etmek şiâr-ı mahsûsu olan Sami Paşa, konağını âdeta bir ilim ve fazilet ocağı hâline getirmiştir. Devrinin en maruf ve "kapusu açık" kimselerinden olduğu için evinde misafir hiç eksik olmaz. Konak iki cephelidir. Bir tarafını şark, bir tarafını ise garp oluşturur. Şark tarafında Kâzım Paşa, Üsküdarlı Hakkı, Yenişehirli Avni, Nevres Efendi gibi Divan şiiri geleneğinin yaşayan büyük şairleri; garp tarafında ise Avrupa ulemâ ve şuarâsı, Yeni Osmanlılar ve onlarla teşrîk-i fikir ve mesai eden zatlar vardır. Paşa'nın oğlu Sezai, *Rümûzu'l-Edeb*'de konağın, aslında garp tarafından pek farkı olmayan şark cihetini şöyle tavsif eder:

"Nevres Efendi Hakkı Bey'i, Kâzım Paşa'yı, sonraları Avni Bey'i, haftada veya, on beş günde bir, bize geldikleri hâl ü heybetleriyle

hatırlatır. Kâzım Paşa, o nigâh ü müstehziyânesiyle, Hakkı Bey o galeyân ü heyecanıyla, zavallı Nevres Efendi dudaklarından eksik olmıyan bir âh, elinden düşmiyen bir ilaç şişesiyle, sonraları, hepsinin genci olan Avnî Bey bunlara karşı hicâb ü hürmetiyle (O zaman edebiyatta saygı vardı) bize gelirlerdi. O sene Hakkı Bey, pederimin vesâtetiyle ihsân-ı şahâneye ve maîşetini temin eder bir maaşa nâil olduğu için pür-şevk-i tarâb idi. Parisli bir Fransız hocasına, Almanya ulemâsından Mösyö Mortman'a, velhâsıl sofranın teşrîfâtına rağmen, elinde bir kadeh, birdenbire ayağa kalkarak sofrada gök gürler gibi bir sadâ ile Nef'î'nin Sâkînâmesi'nden

'Merhabâ ey câm-ı mînây-ı mey-i yâkût-reng,
Devri gelsin senden öğrensin sipihr-i bî-direnk'

beytini okurdu. O edebiyatın şâirleri neş'eyi bilirdi. O zaman Kâzım Paşa'nın çehre-i mânidârı bir tebessüm-i takdîr ü kinâye ile tenevvür eder, ve bu neşve Avni Bey'den geçerek Nevres Efendi'ye sirâyetle o bile gülerdi."[605]

Ebüzziyâ Tevfik, uzun süre devam ettiği konağın hususiyetlerini şöyle vasf ediyor:

"Sami ve Suphi Paşa konakları zamanın birer Encümen-i dâniş ü irfânı idi. Şark'ın ve Garb'ın en benâm ulemâsına makar ve melce olan bu iki daire mevcudiyetleriyle pâyitahta şeref-bahş oluyordu. Mirza Safâlar, Hoca Abdülkerimler, Doktor Mort-

Cevdet Paşa'nın İstanbul'u:

"Bu sıralar Mehmed Ali Paşa hânedânından pek çok paşalar, beyler, ve hanımlar Mısır'dan savuşup İstanbul'a dökülmüşler ve külliyetli akçeler getirip bol bol harc ederek İstanbul süfehâsına sû'-i emsâl göstermişler, sefâhat vadisinde yeni çığırlar açmışlar. Hele Mısırlı hanımlar alafranga melbusat ve sâir tecemmülâta rağbet edip İstanbul hanımları ve al'e-l-husus saraylılar dahi anları taklid eder oldular ve Mısırlıların ekseri gali bahalar ile hane ve sahilhane ve akarât-ı sâire aldılar. Bu cihetle Dersaâdet'te emlâkin kıymeti fevkalâde terâkki buldu ve İstanbul'da bir servet-i kâzibe peyda oldu. Halbuki emr-i ticaretce ithalât ve ihracatın muvazenesi bozuldu. Ale'd-devam Avrupa'ya nukud-ı külliye gider oldu. Lâkin memurin ay başında maaşlarını alıp hoş geçinir ve esnaf ve tüccar dahi kesret-i ahz ü itâ ile mebliği külliye kazanır olduğundan işin sonunu düşünmezler idi. Alelhusus eyyam-ı sayfde Boğaziçi ve sâir seyr ü temâşa mahalleri eshâb-ı safâ ile leba-leb olarak hâtıra keder ve zihne kudûret getirecek mütalaâlardan herkes ictinâb ederdi.

Dersaâdet sahîhen nümune nümay-i Cennet ve her gûşesi bir guna cay-gâh-i safa ve meserret idi. Hele Şirket-i Hayriye vapurları Boğaziçi'ne işlemeğe başladıkdan sonra Boğaziçi'nin şenliği ruz-efzun oldu ve sahil-hanelerin kıymeti fevkalâde terakki buldu. Fakat muvazene-i maliye şaşıp Devlet'in varidatı masarifini korutmuyordu."

Cevdet Paşa, *Tezâkir I*, s. 20-21.

manlar, Hind ü Sind'den, Mağrîb-i Aksâ'dan gelmiş allâmeler, mebâhis-i ilmiye ve edebiye ile o konaklara birer dârü'l-ulûm meziyeti vermişdi."[606]

Konağın bu hususî hocaları da farklı din, ırk, meşrep, mezhep ve uğraşlarıyla doğu ile batının Sami Paşa hânesindeki akisleridir. İranlı Mirza Emin Safâ her sene yaz mevsiminde İstanbul'a gelir, konakta ve Çamlıca'daki köşkte misafir olur,[607] muhtelif camiler ve hânelerde arzu edenlere Farsça eserler okutur. Farsça'yı kendisinden okuyan Sâmipaşazâde Sezai, Mirza Safa'yı şöyle anlatır:

"... Mürâselât ve münakalâtın daha tekemmül etmediği bir zamanda takriben elli sene evvel küre-i arzı kendi evi gibi dolaşmış, seyahatleriyle, safâ-yı meşrebiyle şöhret bulmuş pîr-i muhterem Safa Efendi..."[608]

Sami Paşa'nın Maarif Nazırlığı'ndan ayrıldıktan sonra hava değişikliği için gittiği Mısır'dan İstanbul'a dönüşünde beraberinde getirdiği Muallim Ahmed Feyzi Efendi,[609] konağın Farsça hocalığını yapmıştır. Sezayi''ye de Farsça okutan Feyzi Efendi, konakta Sami Paşa'nın "hem-bezmi olan ulemâ-yı İran'dan Mirza Safâ"nın iliminden de istifade etmiştir. "Sürüş" mahlasıyla Sami Paşa ve oğulları için çeşitli şiirler yazmıştır. Galatasaray Sultanî'sinde otuz üç sene Farsça okutan Muallim Feyzi, *Servet-i Fünûn* nesli ile sonraki devir edebiyatçılarının pek çoğunun hocasıdır. Arapça talimi içinse konakta Sami Paşazade Hasan Bey'in "asıl sevgili ve kıymetli üstad" saydığı "feylesof-meşreb Hoca Resul Mestî Efendi" adında daimî bir muallim vardır.[610] Hoca Mestî için Süleyman Nazif "Bu Resul Mestî Efendi'ye son zamanlarında yetiştim. Hareket-i dâime makinesini icad etmiş olduğunu iddia ederdi ve o eski şöhret-i ilm ü irfanından elinde yalnız bu makine kalmış idiyse de o makineyi dünya yüzünde hiç kimse görmemiştir"[611] diyor. Namık Kemâl'in de hocalığını yapmış olan Meclîs-i Maarif azalarından Mehmed Galib Bey de burada Sezai'ye Arapça tedris ettirmiştir.[612]

Konağın garp tarafını oluşturan hocalar ise şunlardır: A. D. Mordtmann (1811-1879) Taşkasap'taki konakta misafir bulunduğu sürede Sami Paşa'nın oğullarına müsbet bilimler, tarih, coğrafya, ekonomi politik, felsefe ve hukuk dersleri veren Alman bilginidir.[613] Batı'nın müsbet bilim anlayışı Mordman'la girerken siyasî fikirleri ise bir başka batılı, Fabre, aracılığıyla konağa tesir etmiştir.[614] Konakta bir ara Kürt Kâmil Efendi'den Fransızca okumaya başlayan oğulları Hasan ve Halim Beylerin "Kürt'ten Fransızca öğrenmelerine" Sami Paşa'nın "şaşması" üzerine[615] onlar da Fransızca derslerini Monsieur Fabre'den almaya başlarlar. Sezayi "Bu Fabre, daha o zamanlar Fransız inkılâb-ı kebîrinden misâller göstererek bizi millî ihtilâle teşvik ederdi" der.[616]

Tabii ki konağın en hususî tarafı ilim ve kemâl ehli olan sahibidir. Nitekim, Sami Paşa, konağında kız ve erkek çocuklarıyla torunlarına Türkçe ile Acemce'yi bizzat öğretir ve onlara *Mesnevî* talim ettirirmiş.[617]

Sami Paşa'nın daimî ikâmetgâhı olan Çamlıca'daki köşkü ile Taşkasap'taki konağın bir diğer hususiyeti de Yeni Osmanlı düşüncesinin menbaı olan yerler arasında yer almasıdır. Konağın siyâsî havasının arkasında Yeni Osmanlılar ve yeni edebiyat çevreleri vardır. Ahmet Vefik Paşa, Mustafa Fazıl Paşa, Ziya Paşa, Ali Suavi, Namık Kemâl,

Hükema-yı vüzeradan Abdurrahman Sami Paşa'nın oğlu Suphi Paşa Evkaf Nazırıyken.

Sami Paşa'nın bir başka evladı romancı Sami Bey.

Menâpirzâde Nuri, Suphi Paşazâde Âyetullah Bey, Kayazâde Reşad Bey gibi devrin aydınları bu konağı, özellikle 1864 – 1867 ve 1871-1873 yılları arasında siyasî bir mahfil hâline getirmişlerdir.

Torunu Âyetullah Bey, bu konakta yetişmiş, buraya devam eden garb ve şark ulemâsından malumatını ilerletmiş, "fıtraten artist, feylesof, natûk, âteşîn-beyân, şâir, diplomat, politik bir muharrir olmak isti'datlarını hâiz" birisidir.[618] Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin tüzüğünü de yazan Âyetullah, cemiyet azalarının Sami ve Suphi Paşaların konağına devam etmeye başlamalarına vesile olur.

Aynı zamanda burası Sultan Aziz'in tahtına ve canına kast edenlerin buluşma mekânlarından biridir. 1876 İhtilali'nin fikrî arka plânı bu gibi yeniliğe meyyal konaklarda örüldü dense sezadır. Midhat Cemal; Nâmık Kemâl'in "üslûplu bir ihtilâl mefhumuna" ilk defa bu konakta temas ettiği fikrindedir. Nuri Bey gibi Suphi Paşazâde Âyetullah Bey'le de ilk defa burada tanışan Kemâl'in onunla ihtilâl konuştuğunu söyler.[619] Hâmid, Ziya Paşa'yla ilk defa burada verilen bir ziyafette karşılaşır. Aralarında herhangi bir muhaverenin geçmediği bu karşılaşma onların sûreten tanışmalarının yanında Ziya Paşa'nın Namık Kemâl ve çevresine bakışını da gösterir.[620]

Abdülhak Hâmid'in

> "Bir mektebi edebdi bu vîrâne bir zemân
> Bir asrı muhteşem buradan eylemiş mürûr"[621]

dediği ve "defîne-i irfan" olarak tavsîf ettiği Çamlıca'daki köşkün havası, konaktan farksızdır. Sami Paşa ailesi yaz aylarını burada geçirmiştir.

Güler Güven, Sami Paşa konağının bütün bu hususiyetlerini şu şekilde değerlendirir:

> "Konakta, bilgili ve tecrübeli bir aile reisinin kanadı altında yürüyen hayatın, zaman zaman karışan paralel iki çizgi üzerinde geliştiğini söylemek mümkündür. Şark halıları ile süslenen dairelerinin çoğu büyük pirinç mangallarla ısınırken, Divan Odası'nda bir çini Viyana sobası yer alır. Konakta uzun süre oturan sarıklı Suavi Efendi'nin günün birinde şapkalı bir İngiliz hanımıyla evlenerek dönüşünü kimse yadırgamaz; bu şapkayı konak hanımları çabucak hotoza çevirirler. Doğu ve batı hayatından gelen eşya, bu konakta ya hiçbir tepkiye uğramadan yanyana durur, ya da tepkileri önleyecek şekillere girer. Konaktaki bu hoşgörüyü yalnız maddeye karşı değil, düşünce ve anlayış tarzına karşı da görürüz. Yeni yetişenler bir yandan Arapça ve Farsça, bir yandan da Fransızca öğrenirler. Bazı dairelerde yerli hocalar otururken, bazılarında doğu ve batıdan gelen yabancı bilginler misafir edilir. Bir yandan batıdan gelen en yeni fikirler tartışılırken bir yandan da doğu kalenderliğini devam ettiren mey sohbetleri yapılır. Bununla birlikte, iki ayrı dünya görüşüne bağlı iki ayrı hayatın birçok yönlerden birleştiği bu konakta, *bozulmadan* çok yeni gelene doğru bir *uyma* eğilimi görülür. Konakta dikkati en çok çeken şey, ayrı hayat karışımlarından doğan mukayesenin yarattığı düşünce ve şahsiyet terbiyesindedir."[622]

Konağın kalabalığı, harcamaları, akdedilen meclisler bize yenilik fikrinin matbuat ve konaklarda nasıl neşvü nemâ bulduğunu da gösterir.

Sârim Paşa

1801'de İstanbul'da doğan Sârim Paşa[623] zamanına göre okunması meşrut ilimleri hususî hocalardan tahsil eder. Babasından da kitâbet ve kıraat dersi alır. Dîvânı Hümayûn Kalemi'ne devamı sırasında tahsilini ikmale çalışır. Çalışkanlığı ve gayreti, arkadaşlarıyla beraber âmirlerinin ve hassatan Reisü'l-Küttap Süleyman Necib Efendi'nin takdirini celbeder. Reis, bir müddet sonra da onu kendisine damat edinir. Paşa'nın talihi bu tarihten sonra inkişâf etmeye başlar. Önce (1822) Hâceganlık rütbesine ve müteakiben Âmedî Hulefalığına nâil olur. Bu sıralarda Pertev Paşa dairesine intisap eder.1837'de İngiltere kraliçesinin tahta çıkışını tebrik ve aynı zamanda Kıral IV. Giyom'un ölümünü taziyet eylemek ve Mustafa Reşid Paşa'nın yerine sefîr olmak üzere Londra'ya gider. 1838'de İstanbul'a döner ve Dâhiliye Nâzırlığı Müsteşarı olur. Sârim Paşa, Tanzimat'ın ilanından sonra, Vakanüvis Lütfi Efendi'ye göre, Reşid Paşa'nın dairesinde bulunmamasından ötürü bu vazifeden azledilir.[624] Paşa, daha sonra Reşid Paşa yârânı safına geçerek Evkâf, Maliye Nazırlıkları, Meclîs-i Vâlâ Reisliği ve Sadrazamlık (1848) gibi çok önemli görevlere getirilmiştir.

Devrine yetişenlerden Süreyya Bey, Paşa'nın şahsiyetini şu cümlelerle ifade eder:

> "Gayyur ve vatanperver ve hadidü'l-mizaç ve münşî ve vakûr bir zat imiş. Mesalih-i devleti hüsn-i îfâ etdiyse de hepsinden sebeb-i azli iltizâm-ı hakkâniyet edeceği yerde hilmiyet yerine şiddet istimal eylemesi idi. Reşid Paşa ile araları hiç iyi olmadığından ve hakan-ı merhumun bendesi bulunduğundan muahharen ikbali sönmüş idi."[625]

Bir diğer aşinâsı Rifat Efendi, Paşa'yı

> "Halîm ve hadîd ve vakûr ve tesviye-yi umûru maham-ı seniyye ve inşâ ve imlâya muktedir müstakîm ve gayyûr bir vezir idi. Müddet-i Sadaret'i üç buçuk mâha karîb olduğu misillu muktezâ-yı tâlihleri bulundukları memuriyetlerin ekserisinden bir seneden ziyade devam ve sebat edememeleleri mûcib-i garâibdir."[626]

şeklinde tavsif ederken Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi ise

> "Avrupa ahvâline vâkıf, aklı başında, emsâli ekâbir-i devlet arasında da mütehayyiz bir zât-ı pür-meziyet olup her söze uyar takımdan değilse de hamisinin hücnet-i himayetiyle mayub görüldüğünden üç buçuk ay sonra sadaretten mün'azıl"

olduğunu belirtiyor.

Konakların girişinde bahsettiğimiz üzere buralardaki bezm-i sohbet, sahiplerinin ikbal ve idbarıyla orantılıdır. Servet ve sâmân sahipleri ise her zaman olduğu gibi çevrelerinde ubûdiyet sergileyecek geniş bir kitleye sahip olmuşlardır. Sârim Paşa'nın Kurbağalıdere'deki konağının misafirleri de ikbâl ve idbarıyla mütenasip bir şekilde azalır yahut çoğalır.

İbrahim Sârim Paşa sadâretten azledileceği gün huzur-ı hümayuna çıkıp pek çok iltifata nâil olmuş ve hatta Sultan Abdülmecid Han Hazretleri koltuğuna girerek kendisini taltif etmiş. Paşa, akşamleyin Emir-

Sârim Paşa'nın elimizde bulunan yegâne resmi.

gan'daki yalısında iftarında bulunan zevata o gün hakkında gösterilen iltifatın derecesini tahkiye edip, huzzâr da ikbâlinin devamına dua ve sena ederken namaza kalktığı esnada saraydan bir adam gelip sadâretten azledildiğini ifade ile mühr-i hümayunu istirdâd eylemiş. Hemen akabinde Reşid Paşa'nın sadrâzam olduğu havadisi dairede yayılmış. İftarda bulunanların cümlesi kılınan namazı müteakip "unudurlar seni hemân bîçâre olmaya gör" mısraındaki hikmetin zuhûruyla "çubukları sürmüşler" ve Sârim Paşa'ya veda ile üst taraftaki yalıya dümeni çevirmişler. (Sârim Paşa'nın yalısı Rumeli Hisarı'nda ve Reşit Paşa'nın yalısı Balta Limanı'ndadır.).[627]

Memduh Paşa'nın bu hadiseye dair değerlendirmeleri o devrin hususiyetlerini verecek evsaftadır:

> "Padişahlar tebdilât murad ederler ise azil olunacaklara me'mullerinden ziyade mültefitane etvâr izhariyle şaşırtmak istedikleri gibi muhatap esna-yı kelâmda mizaca muvafık gelmiyecek bir lâkırtıda bulunursa huzurdan ayrıldıktan sonra o ifade zihn-i tâcidarîye şübehât îrâsıyla kablel-mülakat mütekellim için azil musammen değil iken tepdiline der-akab karar verildiği vakidir. Sârim Paşa âkil ve kâmil ve iffetle güzide-i emasil bir zât idi. Halef ve selef olmak sebebinden dolayı Reşid Paşa ile arada rekabet zahir olmasiyle kendisi bir daha yüksek makama erişemedi."[628]

Dairesine devam edenlerden İsmail Paşazâde Hakkı Bey –Nef'i vadisinde kasîdeleriyle meşhurdur- bizzat takdim ettiği bir kasidede Sârim Paşa'yı;

> "Şükr ki bir âsafın lütfundan oldum behre-yâb
> Kim der-i câhında dirbân olamaz Efrâsiyâb
> Şükr ki bir âsâfın rumalii hâk-i deri
> Kadr-i pest ü dûnun etdi reşk-i çarh-ı nüh-kıbâb
> Çeşmimi sürdüm bir özge hâk-i pâye kim ânın
> Zerresinden müstefîd envâr-ı meh ü âfitâb
> Mâye-i sâd olsa bir cese aceb mi ahterim
> Buldu nûr-i mihr-i feyzâ feyz-i lütfundan nisâb
> Bulamazdım bu kemâl-i iktidâr ü mikneti
> Hizmetimde olsa ger ecrâmı ulvi pür-şitâb
> Göremezdim böyle şâm irtifâ-ı mesnedi
> Ger makamım olmuş olsa sidre-i kutsî-meâb
> Böyle lütfa mazhâr olmak nice mümkündü bana
> Rûhum etse cevher-i faale bizzat intisâb
> Habbeza eltâf-ı bi-gâyat ve bî-payam kim"

gibi mısralarla medheder.[629]

Sârim Paşa, üç buçuk aya kadar süren sadâretinden sonra hep mazuliyette kalmıştır. Her sadâret tebeddülünde kendisinin o makama tekrar getirileceğini ümid etmiş ise de hevesi kursağında kalmıştır.

Hatta 1270 senesinde Giritli Mustafa Nailî Paşa sadâretten mazul ve o makama Kıbrıslı Mehmet Paşa, Reşid Paşa'nın şevki ile mevsul olunca İbrahim Sârim Paşa, Reşid Paşa ile olan hukuku kadîmesine ve yedi sene evvel sürgünden kurtarmış olmasından dolayı o makama kendisinin getirileceğini zannederken Kıbrıslı'nın gelivermesinden pek ziyade müteessir olur.

Bu tebeddülün vukuunda dilce gevşekliği bulunan Paşa'nın hânesinde konuşulanların da tesiri vardır. Rivayetlere göre bu tebeddül şöyle vukû bulmuştur: Kıbrıslı'nın, Reşid Paşa'nın her daim aleyhinde bulunan Damad Mehmed Ali Paşa'yı *Sadârete gelirsem sürgüne gönderirim*, demesini Kıbrıslı'nın yeğeni Besim Bey, Reşid Paşa'ya bir gün konağında aktarır. Reşid Paşa da onun sadârete getirilmesi için elinden geleni yapar. Kıbrıslı'nın sadârete tayin olunduğu gün Kurbağalıdere'deki konağında ikâmet eden Sârim Paşa'nın iftarına kendisine ülfet ve intisâbı bulunan daha sonraları Dâhiliye Nazırı olacak olan Said Bey ile Divan-ı Hümayun tercümanı Nureddin Efendi ve Bebekli Saib Bey giderler. Sârim Paşa'nın "Kapıda ne var, ne yok?" demesiyle bir gün evvel Giridli Mustafa Paşa'nın Reşid Paşa ile meclisi vükelâda münakaşaları neticesinde sadaretden infisali vukabularak Reşid Paşa'nın sevkiyle Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın sadarate tayin olunduğunu haber verirler. Bu hadise hakkında malûmatı olmayan Sârim Paşa, birdenbire kendisinin yine açıkta kaldığını anlayınca fevkalâde hiddetlenip Reşid Paşa aleyhinde ileri geri konuşmaya başlamış ve "Benim, onları vaktiyle nefiyden kurtarışım, bir gün gelir de onlar bana müzaheretde bulunur diye idi.[630] Şimdi ben, böyle mazul otururken nasıl oluyor da o, Kıbrıslı'yı sadarete sevk ediyor, diye ağzına geleni söyler.[631] Bu sözlerin bir de şu şekli vardır: "Ben kendisini nefiyden kurtardım ve bir birimize zâhir oluruz sandım... Katır, o çapkın.... Şöyle böyledir.... Ben dururken Kıbrıslı gibi bir cahil sadârete getirilir mi?"[632] Misafirler tabii olarak bu halden ürkerler, birbirlerine bakmağa başlarlar ve bir aralık Sârim Paşa'dan ruhsat isteyip konaktan çıkarlar. Biz de çıkalım.

Sâdık Rifat Paşa

Sâdık Rifat Paşa (1807-1856) servet-i saman sahibi ricalden Hacı Bey'in oğludur. İlk tahsilini yaptıktan sonra Saray'a Sultan II. Mahmud'a takdim edilince padişahın izniyle Sadaret Mektûbî Kalemi'ne çerağ edilir. Burada "tahsil-i sanat-ı kitâbete izhâr-ı şevk ve garâm etmesiyle" kalemdekiler bu gayret ve çalışkanlıktan pek hoşlanırlar. İstihdamının devamında fayda sağlayacağı anlaşılınca az vakit içinde akranı arasında "kesb-i imtiyazla" hâceganlık rütbesini ihrâz eyler. 1242'deki Rus Harbi sırasında "Kalemce hayli umûr u mühimine tahririnde müstahdem ve memurîn-i Bâbıâlî indinde rü'yet ve dirâyet-i müsellem" olmağla hicrî 1244 senesinde Âmedî Odası Hulefalığı'na terfi ettirilir ve Sultan II. Mahmud'un Rumeli seyahatine maiyet-i Hümayunla katılır. Rifat Paşa'nın sa'y ü gayretiyle o zaman Dâhiliye ve Hâriciye Nazaretlerini ifa eden vüzeradan Pertev ve Akif Paşaların dikkat ve takdirlerini celp eylemiş ve kısa sürede çok daha âlî makamlara getirilmiştir.[633] Bu iki Paşa'nın arası açıldığında Rif'at Paşa, Pertev Paşa tarafında bulunarak saraya Akif Paşa aleyhinde şifahî ve tahrirî maruzatlarda bulunur.[634] Pertev Paşa'nın ortadan kalkmasıyla devlet umûru eline geçen Akif Paşa onu Âmedcilikten azlettirerek Beç (Viyana) sefirliğine göndermiştir.[635]

Bu hadise kendisini o kadar etkilemiştir ki şifâhî ve tahrîrî hiçbir meselede katî bir rey ve şahsî beyanda bulunmayarak, "daima iki üç şık

Sadık Rifat Paşa.
Resim, nâdirâttan...

üzerine rey itasını iltizam" etmiştir. Paşa, "umûr-dide" herkes gibi biraz vehhamdır.[636] Cevdet Paşa da kaleme aldığı hâl tercemesinde Rifat Paşa "gayet zeki ve nutku selis bir zât idi. Fakat pek mütelevvin ve mütereddid idi"[637] diyor. Hüsrev Paşa'nın siyasetine daha yakın duran Paşa "mevki-i ikbal"de bulunanlarla hoş geçinmek itiyadındadır.[638]

Abdurrahman Şeref de bu bahiste Paşa'nın hususî hâllerini şöyle ifade eder:

> "Paşayı müşarünileyh idare memuru olmaktan ziyade diplomattır. Zekâ ve fatâneti ve umûr u siyasiyede vukûuf ve basîreti müsellem olmakla beraber şiddet-i rey sahibi değil idi. Bundan dolayı müzakere meclislerinde bir mesele hakkında bir kaç türlü suret-i tesviye gösterir. Fakat maslahata muvafık olanı kendisi kestiremediği gibi meclise dâhil olan azayı da ekseriya şaşırtır idi. Hatta günün birinde azadan biri: 'Paşa Hazretleri siz hanenizde iyice düşünüp kararı kat'i verdikten sonra buraya gelseniz iyi olur. Muhtelif beyanatınızla zihnimizi darmadağın ediyorsunuz' deyu kendisine sitem etmişti. İşte Reşid Paşa ile olan farkları bu nokta-i mühimmedir. Çünkü Reşid Paşa dahi bir maslahat hakkında tedâbir-i adîde irae ederse de müreccah olanı bi'l-muhâba iltizam eylerdi.[639]

Sahib-i kalem olan Paşa, yazı yazmaktan zevk alırmış. Bulunduğu mühim memuriyetlerde "kuvve-i kalemiyesi"ni isti'mal etmiş, ahir ömrüne kadar ehemmiyetli konuları hep imlâ tarikiyle yazdırmayı itiyat eylemiştir. [640] Yazı yazmaktan ve çalışmaktan usanmaz ve üşenmez bir zattır. Pakalın, tarz-ı tahririni şu cümlelerle ifade ediyor:

> "Âdemin meslek ve mizacı âsâr-ı kalemiyesinden nümayan olmakla Rifat Paşa bir işi kırıp dökmiyerek maksada isal etmek ve dokunaklı cihetleri varsa tâbiratı leyyine istimali ve bin dereden su getirmek suretiyle tahfif eylemek velhasıl idarei maslahat dediğimiz usulden ayrılmamak mesleğini ihtiyar etmiş olduğu anlaşılır."[641]

Süreyya Bey ise;

> "Kâtip, mahir, edip, sahi, fatin, halim, selim idi. Umuru siyasiyede Reşid Paşa'ya ne muvafık ve ne muhalif olup Kırım meselesinde mesned-i Sadaret'e nasbı mütekarrip iken gavâil-i siyasiyeyi deruhde edememişdir"[642]

diyor. Rifat Paşa'nın bütün bu hususiyetleri hânesi için de geçerlidir. Cevdet Paşa mükerreren misafir olduğu bu hâneyi şöyle anlatır:

> "...Servet ve gınâsı yerinde hânesi açık kişi-zâde bir hânedân-ı âlişân idi. Fakat haris-i câh u mansıp olup vakt-ı mansûbiyyetinde azil korkusu ve ma'zuliyyeti zamânında mansup olmak telâşesi ile bî-rahat idi. Et'imesi nefis ve leziz olup hattâ hâlis ve âlâ buğdaydan ekmek çıkarır bir furun işlettirir idi. Bunda çıkan fırancalaya *Rifat Paşa fırancalası* derler idi. Hânesinin tecemmülâtı ve sâir levâzımâtı âlâ olup bu husûsta dahi sâir dâirelere fâik idi. Reşid Paşa merhum bir gece haremli selâmlıklı olarak anın yalısında müsafir oldu. Ol gece fakir dahi orada bulundum. Et'imesi fevkalâde nefis ve leziz idi ve gece içerde dışarıda yüz bu kadar yatak yapıldı cümlesi âlâ idi. Gece herkesin odasında abdest leğen

> ibrik ve havlu ve peştemalına kadar levâzımât-ı leyliye müheyyâ idi. Elhâsıl ol gece böyle bu kadar kalabalığı bilâ-kusûr ağırladılar ve her gece sofrasında büyük küçük birçok müsafirler bulunup ba'zan böyle gece kalanlar dahi bulunur ve cümlesi bilâ-taksir ağırlanır idi."

Rifat Paşa'nın vefat ettiği çarşamba gecesi bazı dostları Fuad Paşa'nın hânesine giderler. Fuad Paşa'nın vükelâ cemiyetinde böyle bir zâtın eksik olmasına teessüf edince Cevdet Paşa: "Bence bunun en teessüf edecek ciheti böyle bir açık hânenin kapanmasıdır ki fî-mâ-ba'd açılmamak üzere kapandı. Vâkı'a oğlu Rauf Beyefendi pederinin makamına kaa'im olur. Lâkin böyle bir dâireyi idâre edemez. Zirâ bundan sonra zemâne böyle şeylere müsaade etmiyecektir ve İstanbul'da mevcud olan açık hâneler hep böyle açılmamak üzere kapansa gerektir. İşte benim İstanbul'ca en ziyâde teessüf ettiğim keyfiyet budur"[643] der ki Paşa'nın üzüntüsüne katılmamak mümkün değil.

Rifat Paşa'nın "Meclis-i ülfetinin tekellüfden âzâde ve nefis ve resmi sohbetinin sade ve selis, zarif ve nükteşinas ve der-i davet ve ikramı küşade ve sofrai riayet ve ihtiramı amade bir hanedanı mihman istinası" olduğunu da *Âsâr-ı Rifat Paşa* adlı eserinin baş tarafındaki hâl tercemesinden öğreniyoruz. Paşa, "ibkâ-yı nâm" etmek gayesi ışığında "meberrat ve hasenâta", bazı tekke ve zaviyelere rahmetle yâd edilmek için de hayırlarda bulunmuştur.[644]

Rifat Paşa, güvendiği bazı sadık adamları vasıtasıyla her sabah "ahval-i zamaneyi" sorup anlamadan haremden selâmlığa çıkmaz, şayet olumsuz bir haber alır ise o gün evden hiç çıkmaz, daima haremde kalır. Paşa ihtiyatı hisset derecesine getirenlerdendir.[645]

Yazık ki Cevdet Paşa da dâhil bu asrın tarihini yazanlar Paşa'nın zamanına yetiştikleri hâlde onun muhtelif yerlerde bulunan evlerinin derûn ve birûnu hakkında çok fazla bilgi aktarmamışlardır. Malum olduğu üzere menkıbe ve fıkralar zamanın en mahrem noktalarını geleceğe taşırlar. Biz bu türde eserlerle geçmişin bilinmeyen noktalarına vakıf olabiliriz. Burada, Paşa'nın hânesi hakkında az da olsa anlatılanlar üzerinden evinin derûnuna vâkıf olmaya çalışacağız. Rical-i devletten birisi bir gün Paşa'nın yalısına gelerek *Seraskerlikten mazul Rüşdü Paşa'nın sahilhanesi pişgâhından bugün geçiyordum. Rıhtım kenarında çok kayıklar gördüm. Züvvar kesir idi* demesi üzerine Rifat Paşa *Yılan ve çıyan misillû mahlûkat zehirleri azlaştıkça şâh-i mârân tâbir olunan hayvanı bulup dilinden semm-i helâhil ahzederlermiş, kayıklarda kesret ve ashabında tasmim-i ziyaret o nevi menfaat istihsaline matuf olsa gerekdir* cevabını verir.[646]

Yukarıda da bilmünasebe temas edildiği gibi Paşa'nın en büyük korkusu mazul kalmakmış. Mazuliyet devresinde bir gün dostlarından birisi yalısına gelerek *Efendim! Niçin bu kadar eseri yeis gösteriyorsunuz, Elhamdülillah, servetiniz var, yalınız var, konağınız var, memlekette şeref ve itibarınız var, İnşallah karîben yine mühim bir mevkie geçersiniz, bir kere de eslâfınızı göz önüne getirsenize. Onlar yalnız azil ile kalmayıp feda-yı ser ve can ederlerdi* deyince Paşa, *Affedersiniz efendim onlar bir kere ölüp kurtulurlardı bu hâl ise bizim için her gün ölümdür* demiştir.

Sultan Üçüncü Murad devri meddahlarından...

Rifat Paşa iptilâsı olduğu için haremini daima kalabalık tutarmış. Damadı Reşid Paşazâde Ahmet Celâl Paşa'nın rivayetine nazaran selâmlıkta misafirleri ile otururken ara sıra birdenbire kalkarak hareme gider ve yarım saat kadar gaybubetten sonra saçları ıslak olarak avdet edermiş.

Oğlu Rauf Bey'in odasında geceleri akranı olan kibarzâdeler toplanarak sohbet eder, oyun oynar, bazen piyango çekerlermiş. Paşa oğlunun dairesine, "Rauf Bey kahvehanesi" der ve bazı kere odasında yalnız kalınca vakit geçirmek için kendisi de gidermiş. Can sıkıcı bir misafir gelince *haydi biraz da Rauf Bey'in kahvehanesine gidelim* diyerek misafiri de alıp götürür ve adamcağızı orada bırakarak kendisi hareme savuşurmuş. Bir gece Rauf Bey'in odasında bulunduğu sırada Vekilharç İsmail Ağa tarafından piyangoya konulan bir kelle şeker Paşa'ya isabet eder. Paşa da bunun esasen kendi kilerinden çıkmış olmasına imaen *İsmail Âğa! Sakın bu kand-ı mükerrer olmasın* diye lâtife eder.

Sadık Rifat Paşa'nın dairesi hemen her konakta olduğu gibi edebî, fikrî toplantıların yapıldığı yerlerdendir. Hânesinin bu cephesini ve latî-

fe-perdazlığını göstermek üzere şöyle bir fıkra da anlatılır: Konağında akdettiği bir akşam meclisinde Salihzâde Rüşdü Molla yemek sırasında Arapça bir beyit okuyunca Paşa'nın mahdumu ve Hariciye Mektupçusu Rauf Bey mezkûr beyti yazmak üzere tekrar etmesini Rüşdü Molla'dan rica eylemiş. Rifat Paşa öteden atılarak *oğlum sen yazma, onu bir imlâ bilen yazsın* demiştir. Herkesin içerisinde söylenen bu söz Rauf Bey'in gücüne gider ve o da "Maymunu fırına atmışlar yavrusunu altına almış, anın gibi peder hazretleri de daima bendenizi böyle tezyîf ve tahkîr buyuruyorlar" diye mukabele etmiş. [647] Fıkrayı aktaranlar hitâbın da sıfatın da iki tarafın sıfatına muvafık olmadığı hususunda hem-fikirdirler.

Paşa'nın yalısıyla ilgili anlatılan bir diğer fıkra da şudur:

> "Rifat Paşa Meclis-i Tanzimat âzasından iken Meclisin heyet-i tahririyesinden bulunan ve kendisine münasebet peyda eden Evkaf Nazır-ı esbakı Mustafa Paşa geceleri suret-i hususiyede ziyaretine gidip vükelâyı tatlı tatlı fasıl ettirmek için Paşa'yı deşer, Paşa da dayanamayıp fasla koyulurmuş. Sonra da pişman olarak *bu, adamı parmaklar, parmaklar söyletir de başını belâya uğratır* dermiş.[648]

Ahmed Fethi Paşa.

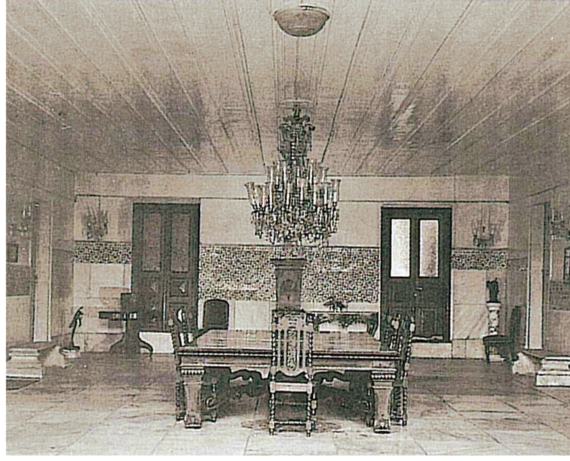
Ahmed Fethi Paşa

Babası Rodoslu olduğu için "Rodosizâde" olarak da bilinen Ahmet Fethi Paşa Eyüp İskelesi yakınındaki Abdullah Paşa Yalısı'nda 1801 yılında dünyaya gelmiştir. Enderun'da yetişmiş, Viyana ve Moskova elçiliklerinde bulunmuş, Meclis-i Vâlâ Azalığı, Ticaret Nezareti Serasker Kaymakamlığı yaptıktan sonra Tophane Müşirliği'ne kadar yükselmiştir. Aya İrini'de ilk Türk müzesinin kurucusudur. 1840'da Sultan Abdülmecid'in kız kardeşi Atiye Sultan'la evlenerek saraya damat olmuştur.

"Damâd-ı şehriyârî" ve Tophane Müşiri ve Sadâret Müsteşarı" sıfatlarıyla meşhur olan Ahmed Fethi Paşa, siyasette ve dairesinde meşrep olarak Reşid Paşa'ya yakındır. Saraydaki mühim mevkiinden dolayı ilk zamanlarda Reşid Paşa'ya çok yardım eden Fethi Paşa rivayetlere göre yeni açılan Encümen-i Dâniş'e aza seçilmemesi yüzünden ona darılmış ve Damad Mehmed Ali Paşa ile birleşerek onun 1852'deki ikinci sadâretinden ayrılmasına sebep olmuştur.[649] Hayatı boyunca yenilik taraftarı kalan paşa, Sultan Abdülmecid devrinde ilk istikraz teşebbüsünü önlemiş, Tophâne Kalemlerini yeni fikirlerin bir ocağı yapmıştır.[650]

Eyüp'te saray gibi bir konağı,[651] bulunan Fethi Paşa'nın meşhur konaklarından bir diğeri de Üsküdar'dadır. Bugün Fethi Paşa Korusu olarak hizmet veren konağın bulunduğu arazi İstanbul'un nefes aldığı yerler arasındadır. Paşa'nın Kuzguncuk'ta da yalısı var. Ayrıca bir konağı da Tophane'de, Salı Pazarı Süheyl Bey Mahallesi'ndeki 499 numaradadır.

Kuzguncuk Paşa Limanı Caddesi'nde bulunan ve XVIII. asırda yapıldığı tahmin edilen yalıyı Kazasker İbrahim İsmet Bey'den satın almıştır. "Fethi Ahmed Paşa Yalısı", "Pembe Yalı" olarak da bilinen bu sahilhâneyi Avrupaî tarzda tezyîn etmiş, billur camlarla, çeşm-i bülbüllerle, en nadîde eserlerle süslemiştir. Yalının zevkli tezyînâtı

Ahmed Fethi Paşa'nın çalışma masası.

padişahın da dikkatini çekmiş ve Dolmabahçe Sarayı'nın döşenmesi kendisine bırakılmıştır. Bu yüzden sarayda adının Bezirgân Paşa'ya çıktığı da söylenir.[652]

Fethi Paşa ömrünün son yıllarında bu yalıda yaşamıştır. Yine rivayetlere göre Paşa'nın vefatı günü (1854) yalıda yaşayan kalfalar, hizmetkârlar "Ah efendimiz, bunları ne kadar severdi. O gitti. Ondan sonra bunları görecek göz kimde var?" diyerek yalıda ne kadar sanat eseri ve ne kadar çeşmibülbül varsa denize atmışlardır.[653]

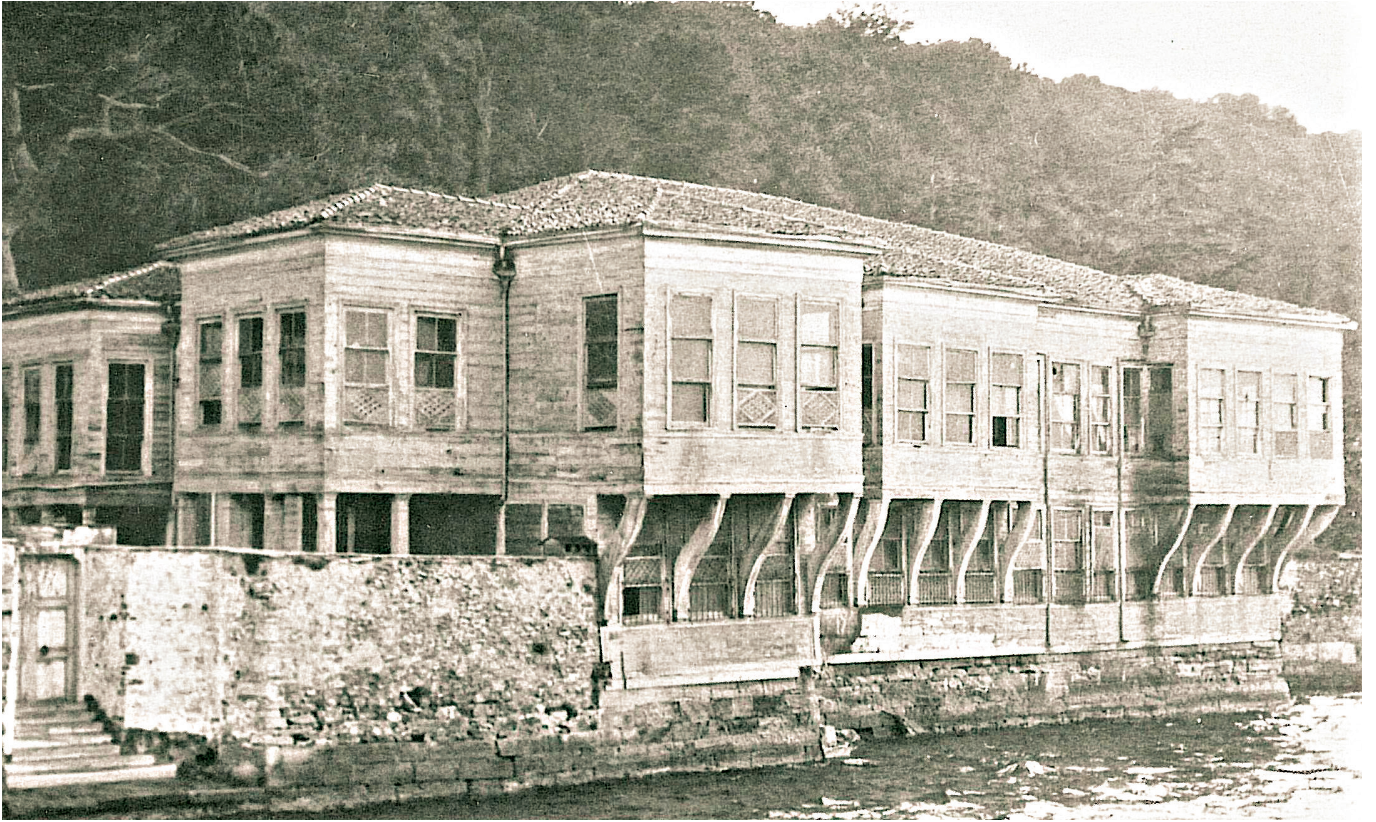
Yalının bahçesinde Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey'in babası Kazasker İbrahim İsmet Bey namına hayrat olarak yaptırdığı mermer çeşmeye ait bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitâbede,

> "Maşallah
> Duâ-i ayren enba-yı sebîlin etmeğe işrâb
> Bu nev çeşme garîk-i bahr-ı rahmet bey için aktı
> Ola sîrâb-ı kevser vâlidim Hikmet dedim târîh
> Gel iç âb-ı latîfi rûh-ı İsmet Bey için aktı
> 1227 [1812]"

kıtası yazılıdır.

Lamartine, Şinasi gibi pek çok kimseyi bir ilim ve kültür ocağı olan evinde ağırlayan Fethi Paşa, özellikle devrin şair ve yazarlarının ikbal ve idbarıyla bağlantılı sığındıkları bir liman hükmündedir. Nâmık Kemâl, Menâpirzâde Nuri ve diğer Yeni Osmanlılar'ın zaman zaman burada buluşup ihtilâli konuştukları söylense de[654] bu mümkün değildir. Bu toplantılar Fethi Paşa zamanında değil de oğlu Damad Mahmud Celâleddin Paşa zamanında gerçekleşmiş olmalıdır. Çünkü Yeni Osmanlılar Hareketi'nin oluşma safhası 1864'lerdedir, yani Paşa'nın vefatından on yıl sonra.

O devirde hemen her paşa konağında görülen siyasî muhavereler onun evinde de karşımıza çıkıyor. Fethi Paşa'nın Reşid Paşa ile aralarının açıldığı esnada Bâbıâlî'ye devamlı muhalefet etmesi, dış borç meselesinde tenkitlerini arttırması üzerine bir gün müntesiplerinden biri bu bahsi açıp "Niçün Bâbıâlî'ye böyle zıd gidiyorsun. Bâbıâlî'ye karşı gitmek iyi değildir" deyince Fethi Paşa buna cevaben "Ben Babıâlî'ye asla muhalefet etmek istemem. Lâkin bilirim ki bu Devlet beş

Üsküdar'da Ahmed Fethi Paşa Yalısı.

kuruş borc ederse batar. Zira bir kere borca alışırsa sonra önü alınmaz. Düyûna müstağrak olup gider" dediğini Cevdet Paşa haber veriyor.[655] Nitekim çok geçmeden haklı çıkmıştır.

Saray usulünün yanında devrin hayat telâkkisine de vâkıf olan Ahmed Fethi Paşa herkese dostça davranıp kendisini sevdirmiştir. Sultan Abdülmecid'in fevkalade teveccühünü kazanmış, hatta kendisinde nefes darlığı olduğundan padişah hazır bulunduğu meclislerde tütün içilmemesine dair bir irade bile çıkartmıştır.[656] Paşa'nın hânesi tütün mübtelalarının tiryakiliklerine bir müddet fasıla verdikleri yerlerden birisidir. Diğer konaklardaki ikramın vazgeçilmez bir unsuru olan tütüne burada rastlanmaz. Cevdet Paşa, "hayli senelerden beri zıyk-ı sadre mübtela olup hattâ tütün içilen odada duramazdı" [657] der. Nitekim Paşa'nın vefatına da bu hastalık sebep olmuştur.

Mustafa Reşid Paşa

Bu asrın büyük devlet adamlarından olan Mustafa Reşid Paşa, 16 Şevval 1214'te (13 Mart 1800) İstanbul'da Davutpaşa'da doğdu. İlk tahsil ve terbiyesini babasının yanında gördükten sonra mahallesindeki medreseye devam etti. 10 yaşında babasını kaybedince, dayısı sadrazamlardan Ispartalı Seyyid Ali Paşa'nın himayesine girdi. Seyyid Paşa, Seraskerlik vazifesiyle Mora'ya giderken henüz on beş yaşında olan Reşid'i de beraberinde götürdü. Ali Paşa'yla birlikte muhtelif vilâyetleri dolaştı. Seyyid Ali Paşa'nın 1821'de sadârete tayininde o da mühürdarlığına getirildi. Bir süre sonra dayısı azledilip İstanbul'dan

çıkartılınca işsiz kaldı. Bu senelerde mütemadiyen okudu ve Fransızca'sını ilerletti. Sultan II. Mahmud'un cülusundan sonra Beylikçi Köse Akif Efendi'ye intisap etti. Onun tavsiyesiyle Bâbıâlî Mektûbî Kalemi'ne girdi (1824). Reîsü'l-Küttâb Pertev Paşa kendisinin dirâyet ve liyâkatini takdir ile himayesine aldı. Pertev Paşa ile Mısır'a gitti. Kavalalı Mehmed Ali Paşa genç kâtibin malumat ve gayretini takdir ile yanında kalmasını istese dahi geride bahsettiğimiz üzere Pertev Paşa müsaade etmedi. 1834'te Paris, 1836'da da Londra Sefiri oldu. Aynı sene Sultan II. Mahmud'un iradesiyle İstanbul'a çağrıldı ve Hariciye Nezâreti Müsteşarlığına tayin olundu. Bir yıl sonra da Hariciye Nâzırı oldu. II. Mahmud'a sunduğu layihalarda hararetli bir şekilde reformları savundu. Sultan Abdülmecid cülus ettiğinde irade buyrulan Tanzîmât'ın ilanında rol oynadı. Bu tarihten sonra vefatına kadar devlet idaresi kendisinin yahut yanında yetişenlerin elinde kaldı. Altı defa Sadrazamlık yaptı. 1858'de vefat etti.

Osmanlı Devleti'ne yeni bir diplomasi usulünü getiren Reşid Paşa, bu asrın tarihini yazmış olan Cevdet Paşa'ya göre Mısır meselesinden ötürü karışıklığın hüküm sürdüğü bir zamanda Türkiye'nin "ufk-ı siyâsîsinde", "kevkeb-i Utarit gibi cirmi küçük, kadri büyük bir zât" olarak ortaya çıkmıştır.[658] Tanpınar, Reşid Paşa'nın sadece "devlet gemisini hadiselerin denizinde meharet ve ehliyetle yürüten bir kaptan" olarak kalmadığını, uzun süre fikir tarafını da idare ettiğini ifade eder.[659] Bu manada Reşid Paşa'nın asıl hususiyeti devlete devrin şartları gereği ihtiyaç duyulan sahalarda adam yetiştirmeye gayret etmesidir Kendisinden sonra gelen mühim devlet adamlarının büyük bir kısmı onun dairesinde yetişmiştir. İstidrat kabilinden burada ifade edelim ki on dokuzuncu asrın siyaset başta olmak üzere maarif, ilim ve edebiyattaki yenilikleri değerlendirilirken daima Paşa'nın şahsiyeti öne çıkartılır. Öyle ki padişahların irâdesiyle muhtelif şahısların gerçekleştirdiği işler, devletin temel politikası olarak görülüp uygulanan değişiklikler daima Paşa'ya istinad edilir. Resmî kitâbet dili, kanun fikri, siyaset, mimarî ve maarif hayatındaki gelişmeler-değişmeler hep ona istinad edile gelmiştir. Hâlbuki Paşa'nın asıl meziyeti, II. Mahmud devri ıslahatlarının iktidar zamanında Bâbıâlî'de yerleşmesini sağlamasıdır. Zamanında Reşid Paşa'nın büyük bir tesiri olduğunu inkâr etmek değil bu sözlerden kastımız, bilakis onun yenileşme devrinde mühim bir rolü olduğunu biliyoruz.[660]

Reşid Paşa'nın şahsiyeti etrafında oluşturulan büyük mitin arkasında hiç şüphesiz geniş manasıyla onun dairesi vardır. Devrin birbirinden kıymetli şahıslarını himaye etmiş ve dairesinde yetişenlerin ekseri mühim makamlara gelerek devlet ve milletin mukadderatında önemli rol oynamışlardır.

Reşid Paşa'nın özellikle Emirgan'daki (Balta Limanı) yalısı ile Şehzadebaşı'ndaki konağı, devrin en mühim siyaset, edebiyat mahfilleri arasındadır. Siyaset ve edebiyatta Âlî, Fuad, Mahmud Nedim, Rüşdü, Memduh ve Cevdet Paşalar başta olmak üzere Üsküdarlı Hakkı,[661] Hafız Müşfik, Şair Âli, Ziya Paşa, Kâzım Paşa, Namık Kemâl gibi birbirinden kıymetli şahıslar onun dairesinde bulunmuşlardır.

Reşid Paşa kadirşinaslık, cömertlik, vakar, kibarlık ve efendilikle şöhret bulmuş olup mazul olduğu zamanlarda bile kendisine müracaat edenleri boş döndürmez,[662] aleyhinde bulunanlara iyilik etmekten geri durmaz, lütuf ve atıfetin yalnızca kendisinden beklenmesini ister, başkalarına hulûs edenleri affetmez bir mizaca sahiptir. Liyâkatini takdir ettiği, isti'dat gördüğü bir memurun terakkisine hizmet etmek Reşid Paşa'nın en mümtaz şiârıdır. Reşid Paşa'nın herkesten gizli tuttuğu bir diğer husus da her akşam "*Evrâd*" okumasıdır.[663] Daha sonraları ortaya konulan Reşid Paşa portresinde bu tarafının ihmal edilmesini ilginç bulduğumuzu belirtelim. Reşid Paşa'nın hafızası metîndir, nutku güzeldir. Cevdet Paşa, Reşid Paşa'nın "yazdığını söylemek ve söylediğini yazmak" hasletine, inşâsının ve nutkunun güzelliğine, fesâhatine ve hafızasının sağlamlığına delil olarak şu hadiseyi örnek verir: Bir gün Bâbıâlî'de Âlî Paşa onu çağırıp Encümen-i Dâniş'in padişahın da katılımıyla küşâd edileceğini, sadrazamın da burada bir nutuk vereceğini kendisine haber vermesini 18 Ramazan 1267'de (17 Temmuz 1951) ister. Gece, Reşid Paşa'nın yalısına giden Cevdet Paşa "iftarcıların ve züvvârın kesretinden" fırsat bulup Reşid Paşa'ya meramını ifade edinceye kadar vakit gece yarısını bulur. Sahur vaktine kadar mühim meselelerle uğraşan Reşid Paşa sahurda hareme gider. Ertesi sabah, perşembe günü, erkenden gidip Valide Sultan'ın açtırdığı Dârü'l-Maârife gelir ve hazırlık yapmaya fırsat bulamadan irticalen nutkunu irad eder. Merasim bittikten sonra Âlî Paşa *Takvîm-i Vekâyî* ve *Cerîde-i Havâdis*'e göndermek üzere Paşa'nın yanına varıp nutkunu tekrar ettirerek kurşun kalemle aynen not eder.[664] Burada ifade edelim ki Encümen-i Dâniş umûmen Reşid Paşa dairesi mensuplarından müteşekkildir.

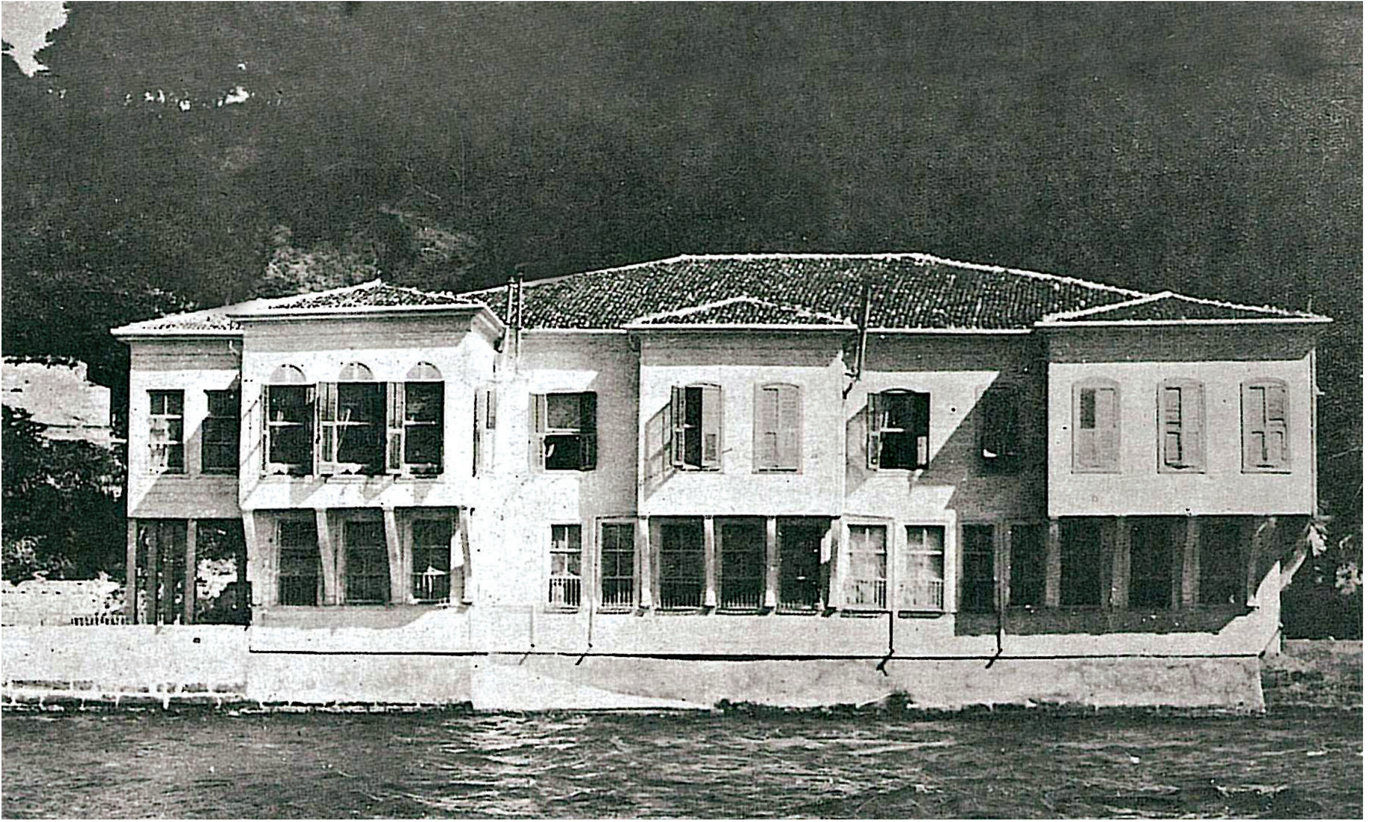
"Büyük" sıfatını her manasıyla hak eden Mustafa Reşid Paşa'nın Türk siyaset ve irfan âlemine hediye ettiği şahıslardan birisi hiç şüphesiz Cevdet Paşa'dır. Reşid Paşa, Cevdet'in hayatındaki mesut tesadüflerden belki de en mühimidir. Medrese çevrelerinin malumatına itibar ettiği genç molla, onunla tanıştıktan sonra kendi kaderine yürümüştür. Cevdet Paşa, zeki, malumatlı, üst düzey hukuk bilgisiyle geldiği bu dairede siyasete dâhil olmuştur. Burada çok yaygın bir yanlışı ifade edelim. Cevdet Efendi'yi bütünüyle bu dairede yetişmiş göstermek, medrese eğitiminin genç mollanın şahsiyetinin teşekkülündeki ehemmiyetli rolünü inkâr etmek olur. Reşid Paşa pek çok yetenek gibi Cevdet'i de talihin bir lütfu olarak keşfetmiş ve kısa sürede devrin siyaset ve ilim mahfillerinde tanınmasına yardımcı olmuştur. Cevdet Paşa'nın kendisi de muhtelif eserlerinde velinimetine şükrünü sık sık îfâ eder.

Cevdet Paşa'nın Reşid Paşa'ya intisabı, 1262 şevvalinde (1846 eylül – ekim) onun Rauf Paşa'nın azliyle Hâriciye Nâzırlığından Sadrazamlığa getirildiği sırada olmuştur. O vakitler meşihatten hukuk sahasında "malumatlı" birisinin istenmesi üzerine Cevdet Efendi gönderilir. Genç mollanın istidadını keşfeden Reşid Paşa, onu dairesine kütüphaneci yapar ve bir müddet sonra da çocuklarına ders hocası tayin eder.[665] Bu tanışıklık kendi tabiriyle Cevdet'in "medrese ve tekye âlemlerini geçirip bir başka âleme girmesi"ne vesile olur. Reşid

Namık Kemâl'in "şânında devlet-i Osmâniye'nin fâtih-i medeniyet-i medîne-i medeniyeti denilse lâyıktır" dediği Mustafa Reşid Paşa.

Paşa'nın sahil-hânesinde "imrâr-ı eyyâm" ederek onun sayesinde ihtiyaçtan kurtulur. Bazen onun bazen de diğer velinimeti olan Fuad Paşa'nın yalısında kalır. Cevdet Paşa "Bu da bence güzel bir âlem idi. Dâimâ zevk u safâ bana hem-dem idi" der. Burada bir taraftan "ulûm-ı âliye" ve edebiyatla iştigal eder. O devrin bakıyesi kasîdeler, gazeller yazar ve Reşid Paşa'ya takdim eder.[666] Reşid Paşa yalısı nâşir Cevdet Paşa'nın ortaya çıkmasına vesile olması bakımından da önemlidir. II. Mahmud'un "tarz-ı inşâ"da ihtiyar ettiği yolu Reşid Paşa bir ileri merhaleye taşıyarak seci' ve cinas uğruna feda edilen sözün kuvvetini bulmasını, Türkçe'nin yeni bir istikâmete girmesine vesile olmuştur. Resmî kitâbet üslûbunda lafız yerine manayı öne çıkaran inşâ tarzının yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Âlî ve Fuad Paşalar da bu yolu takip etmişlerdir. Ricalin bu tavrı kâtiplere de sirâyet etmiştir. Cevdet Paşa da bu yolu beğenir ve onların "encümen-i ülfet ve musâhabetlerini kendine mekteb-i edeb ittihaz" eder. Türkçe'nin büyük nâşiri bu tesir sonrasında ortaya çıkar. Paşa'nın dairesinin Cevdet Paşa'ya bir diğer tesiri de o devirde büyük bir meziyet olarak görülen yabancı lisan öğrenmesine vesile olmasıdır. Genç molla bir taraftan siyasî meselelere dair malumat edinirken diğer taraftan Fransızca'ya çalışır. Ecnebî lisanlara çalışmak ulemâ tarafından "münâfî" görüldüğünden gayetle gizli tutar. Tekellüm edemese dahi okuduğunu bihakkın anlayacak derecede bu lisanı öğrenir. Edip ve devlet adamı Cevdet Paşa bu konaktan doğmuştur denebilir.[667]

Mustafa Resid Paşa'nın Baltalimanı'ndaki yalısı.

Reşid Paşa'nın ikbal demlerinin sona erdiği, diğer vükelâ ile aralarının açıldığı hengâmda Cevdet Paşa da vakanüvis olur. Şunu da ifade edelim ki Reşid Paşa'nın daima bir "mahrem-i esrârı" olup her işi onunla söyleşmek merakı vardır. Bu kişi devre göre değişir. Molla Cevdet'i bu yıllarda kendisini hayli tedirgin eden bir mevkide, Reşid Paşa'nın "mahrem-i esrârı" olarak görürüz. Gece gündüz yanında ayrılmaz. Fakat bu hâlin sâir meşguliyetlerine mani olması ve Paşa'nın düşmanları tarafından farklı değerlendirmeler yapılması kimseye bütünüyle intisap etmeyen Cevdet'i rahatsız eder. Reşid Paşa'yı "mümkün mertebe kırmadan daire-i mahremiyetinin hâricinde bulunmak yolunu" tutar.[668] Daha önceleri Ali ve Fuad Paşalar ile Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın yeğeni Besim Bey'in Paşa'nın en yakınında yer alması-na rağmen hadiselerin sevkiyle sonraları aralarının açılması da Cevdet'te bir tedirginlik doğurmuştur.[669] Reşid Paşa'nın ekânim-i selâse (Âlî, Fuad ve Rüşdü Paşalar) ile aralarının açılıp "nazar-ı hümayundan sâkıt olduğu" zamanlarda Cevdet Paşa hem Fuad Paşa'ya hem de Reşid Paşa dairesine devam eder. Bâbıâlî'deki memurlar Reşid Paşa dairesine gittiği için ondan uzak dururlar. Hatta Âlî Paşa daha önceleri Arapça ve Farsça evrakları ona okuttuğu; Yemen, Tunus, Dağıstan, Hokand, Hîve gibi yerlerden gelen resmî yazışmaları ona yaptırdığı hâlde bu sefer evrakın birikmesine rağmen vazifeyi kendisine tevdî etmez. Reşid Paşa dâiresinde Âlî Paşa mensupları devirle ilgili mahremâne sözler söylerken Cevdet Efendi içeriye girince söz kesilir ve başka mevzulara intikal ettirilir. Bu da münasebetlerin ikbal ile idbar arasında sürekli değiştiğini gösteren bir başka misaldir. Bir gün dostlarından ve Reşid Paşa âdemlerinden biri ona nasihat yollu: "Ya bizim tarafa gel ya öbür tarafa git. İki bayraktan birine yazıl. Zîrâ bu-

Mustafa Reşid Paşa'nın Baltalimanı'ndaki yalısı. (1942 yılı). Bir ara Damad Ferit Paşa'nın da oturduğu bu yalı devr-i Cumhuriyet'te İÜ Fen Fakültesi'ne tahsis edilmiş.

raya gelip gittiğin için hey'et-i hâzıra senden emîn olamaz. Yarın biz meydâna çıkarsak birinci işimiz seni ezmektir" deyince Cevdet Efendi cevaben "Ben dâ'iyân-ı devlettenim ve küçük rütbede bir âdemim. Vükelânın ihtilâfına karışmak bana yakışmaz. Ben herkesle barışığım ve be-heme-hâl bir bayrak altına girmek lâzım gelirse Beyazıd Meydanı'nda bir bayrak açıp yalnızca altında otururum" der. O sırada Fatih'teki medrese odasına veya Hamidiye Medresesindeki odasına çekilip ilimle uğraşmak için harekete geçer ve ol vakit şu beyti söyler:

"Yârin vefâsı yok dil-i ağyâr kîne-cû
Cevdet azîmet etmeli uzlet diyârına"

Bu hâl de çok uzun sürmez. 1268 zilkâdesinde (1852 Ağustos-Eylül) bir salı günü Bâbıâlî'ye teşrif buyuran Sultan Abdülmecid Han atından inip dairesine doğru giderken Cevdet Efendi'nin hizasına geldiğinde Sadrazam Âlî Paşa'ya "Cevdet Efendi bu değil mi" diye sual edince Âlî Paşa "Evet Efendim" der. Bunun üzerine padişah "Ben anı çok severim. Zîrâ hem dirâyetli ve malûmâtlı bir zâttır. Hem de hüsn-i ahlâkı vardır" diyerek teveccühünü gösterir. Bunun üzerine Reşid Paşa dairesinde evvelkinden daha ziyâde iltifat görmeye başlar. Âlî Paşa da çağırır ve "teveccüh-i şahânenin ber-kemâl" olduğunu söyleyerek Bâbıâlî evrakını tekrar ona verir. Meğer herkes Mâbeyn-i Hümâyûn ile Cevdet Efendi arasında gizli bir muhârebenin olduğunu düşünmüşler.[670]

Reşid Paşa'nın hem devlet adamlığına hem de tarz-ı tahrîr ve takrîrine katkıda bulunduğu bir diğer mühim şahsiyet de dairesinde yetişen Âlî Paşa'dır. Başlangıçta araları çok iyi olan bu iki devlet adamı (öyle ki Âlî Paşa, ikinci oğluna Mustafa Reşid ismini vermiştir.[671]) daha son-

ra ikbal kavgası dolayısıyla muhasım hâline gelmişlerdir. 1852'de 37 yaşındayken Âlî Paşa sadrazam olduğunda Balta Limanı'ndaki yalıya gelerek velînimetinin eteğini öpmeye davranmak sûretiyle nimet-şinaslık göstermiştir. Bu sırada Bebekli Saib Bey Balta Limanı'ndaki yalıya gelerek "Âlî Paşa, efendimizin kendi bendenizdir, Sadrazam olsa da efendimize olan ihtisâs ve ubudiyetine halel gelmez. Eminim ki hânesine gitmeden evvel, doğru gelir, hâk-i pâyînize yüz sürer "der.[672] Dediği gibi de olur. Fakat daha sonra Kethüdası Billûrî Mehmed Efendi'nin yangına giderken giymek üzere yaptırttığı uzun konclu çizmelerin devrin siyasî mahfillerinde, özellikle de Reşid Paşa dairesinde, tezyif ve tahfif maksadıyla daima gündem de tutulması Âlî Paşa'yı rencide etmiştir. Şöyle ki: Konclu çizmelerle arz-ı endam eden Âlî Paşa'nın vücudu küçük, boyu kısa olduğundan "tuhaf bir hâl" meydana çıkmış. Bu vaziyeti Reşid Paşa'nın adamları eğlenmeğe vesile etmişler. İki tarafa söz taşıyan gammazlar Âlî Paşa'yı keyfiyetden haberdar edince durumdan fevkalâde müteessir olan Paşa, Reşid Paşa'ya gücenir. Eski hâmi ile mahmî arasında adâvete davet çıkartan hususlardan biri de rivayetlere göre budur.[673]

Mültefik, mükrime, şaire Adile Sultan Hanımefendi...

Reşid Paşa vefatından hemen evvel geldiği altıncı sadâretinde tebdîl-i ahvâl ve ahlâk ederek daha önceleri kırgın ve kızgın olduğu kimseleri affeder, Âlî ve Fuad Paşalarla da barışarak ittihad ve ittifak eder. Hastalığının iyice arttığı esnada tabipler hastalığın ne olduğunu anlayamazlar. Vefatından birkaç saat evvel 21 Cumâdelûlâ 1273 Perşembe günü sabahleyin Cevdet Paşa'yı yanına çağırtarak Evkaf'ın ıslahatına dair Fuad Paşa'ya iletmesi için bazı fikirlerini ifade eder. Bâbıâli'ye gidip bu vesâyâyı Fuad Paşa'ya ifade ettiği esnada Reşid Paşa'nın yalısından gönderilen bir uşak vefatı haberini getirir. Hayatında kendisini sevmeyenler bile vefâtına azîm teessüf etmişlerdir.[674] Hemen devamındaki pazartesi günü kahvecibaşısı Hüseyin Ağa, Paşasının vefatına ağlarken menzûlen vefat eder. Reşid Paşa'nın yalısı daha sonra "fer'iyye" ittihaz olunmuş, 1275 senesinde İstanbul'a gelen Rusya İmparatorunun kardeşi Kostantin burada misafir edilmiştir.

Reşid Paşa'nın yanında yetişen diğer bir isim olan Mahmud Nedim Paşa "Hasbihâl"de bu daireye nasıl girdiğini şöyle ifade eder:

> "Yine bir zemanlar mürûr eyledi
> O demler reîsim idi Âmedî
> Ne bâb-ı kibâra müdâvim idim
> Ne bir câh-ı feyze mülâzım idim
> Mücerred müfizimdi bâbı murâd
> Muînimdi ancak cenâbı Fuâd
> Dedi bir gün o yâr-ı sâhib-kerem
> Sana müjde, oldu gayri ferhunde-dem
> Seni bir keremkâre kıldım senâ
> Dedi al gel anı bir ahşam bana
> Anınla refâkat kılub el ele
> Bir âlî mekâma erişdik bile"

İkbalden uzaklaştığı demlerde dairesine uğramayan Mahmud Nedim Paşa hakkında çağdaşlarının tavsifiyle "âlicenap ve sebatlı ve insaniyetli ve kalbi temiz bir zat-i memduhü's-sıfat" olan Reşid Paşa, etrafındaki bazı kimselerin "etvâr-ı şeytânetkârânesine aldanır ve anı ken-

Damad Mehmed Ali Paşa.

disine muhlis ve sadık sanır"mış. Mahmud Nedim Paşa Âmedciyken Sadâret mevkiindeki Âlî ve Fuad ile Reşid Paşalar cephesini kollar ve hangi taraf galebe ederse ondan istifadeye çalışır. Cevdet Paşa'nın tavsîfiyle "iyi gün dostu olup el için ağlayan göz kör olsun' diyenlerden olmasıyla efendisi yahud rüfekası için değil menafi'-i mahsusasını belki bir günlük eğlencesine bile feda edemeyen" bu zat hakkında bir gün bir hususta canı sıkılan Reşid Paşa'nın değerlendirmesi şöyledir: "Bizim Beyefendi cıvık sabuna benzer, anınla ne el yıkanır ve ne de çamaşıra gelir." Cevdet Paşa, "Mahmud Bey'in mizacı bundan âlâ ta'rif olunamaz" der.[675]

Nedim Paşa bu daireye mensup olmasının hayatında nasıl değişikliklere yol açtığını şu mısralarla ifade ediyor:

"Birinci veliyyü'n-niâmdır Fuâd
İkincisi Âlî-i mûti'l-murâd
Bana oldular işte bunlar delîl
Reşid'i kerem-kâre oldum dâhil
İdüb ilticâ Bâbıâlîsine
Anın dâhil oldum mevâlisine
Kuru sâniye idi rütbem benim
Dedim sonra ulâ vû balâdanım
O Sadr oldu mektubcu etdi beni
Tarîk-i kibâra iletdi beni
Olub Âmedî altı yıl devlete
Zemânında irdim niçe rif'ate
Bu Âmedcilikden usandım dedim
Hemân etdi Beylikci beni istedim
Beni kıldı lûtfiyle âlî-tebar
İki câh-ı âliye de müsteşâr
Hulâsa vezir ü müşîr eyledi
Bu devletde sâhib-serîr eyledi
Neye mâlik oldumsa devletde heb
Anın lûtf u ihsânıdır bi reyb"[676]

Bu dairenin en makbul adamlarından Bebekli Sâib Bey'le Reşid Paşa'nın dostluğunun arkasında ikisinin de Pertev Paşa dairesine mensup olmaları vardır. Bu dostluğu pekiştiren hadise ise şöyle vuku bulmuştur: Pertev Paşa'nın sürgüne gönderilmesinden sonra Âkif Paşa Mülkiye Nâzırı olur. Bu sırada Dâhiliye Kâtibi olan Sâib Bey, tebrik için konağa gider. Bekleme odasında fazlaca bekletildiği için ağalardan ısrarla paşanın yanına götürülmesini ister. Ağalar paşadan aldıkları emir gereği Sâib Bey'i yaka paça dışarıya atarlar. Hatta, ayakkabılarını giymeye bile müsaade etmezler. Bu sırada bekleme odasında Hâriciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa (o zaman Bey) da vardır. O da tebrik için konağa gelmiş fakat Âkif Paşa tarafından kabul edilmemiştir. Saib Bey'in yaka paça merdivenlerden indirildiğini görünce "Sâib Bey, bu muâmele yalnız sana değil, bize de oldu, senin gibi kolumuzdan tutup sürüyorlar" demiş ve ağalara hitâben de şunları söylemiş: "Efendinize söyleyiniz ki biz, terbiye icâbı tebrike gelmiş idik, yoksa memuriyet dilenciliğine değil." Reşid Paşa'nın kendisine alakasının kaynağını soranlara Sâib Bey "Bu teveccüh Âkif Paşa'nın konağından kovuluşundan başlamıştır" dermiş.[677]

Bu dairenin "az çok mensubu"[678] olarak görülen Şinasi de, fikir ve sanat hayatındaki gelişme ve değişmeleri bir tarafıyla Reşid Paşa'ya borçludur. Şinasi bu borcunu kaleme aldığı bir kasideyle ifade etmiştir.[679] Şinasi, *Münacaât*'ında

"Huzûrun Encümen-i Dâniş olmuş ehl-i dile
Eyâ ahali-i fazlın reîs-i cumhuru"

diyerek Paşa'yı tebcil eder. Ziya Paşa'nın 1855 senesinde saraya kabul edilmesinde, dolayısıyla siyaset ve edebiyatla iç içe, âteşîn sözler ve mücadelelerle dolu bir devrenin başlamasında Reşid Paşa ile Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey'in tavassutu vardır.[680] Bizzat şairin kendisi de Sadrazama ve Şeyhülislâm Ârif Hikmet'e takdim ettiği kasideler sayesinde onların teveccühünü kazandığını, Sadâret Mektupçusu Mahmud Nedim Paşa'nın delâleti ve Reşid Paşa'nın tavassutuyla Mâbeyn Kitâbeti'ne tayin olunduğunu anlatmıştır.[681] Ziya'nın "tefeyyüz"üne vesile olan kasidelere dâir Adana Valiliği sırasında Mektupçuluğunda bulunan Nazım Paşa'ya "epeyce zahmet çektim ama bizim kasîdeler de işe yaradı" demiştir. Meseleyi Nazım Paşa hâtırâtında şöyle anlatır:

"Ziya Paşa Bâbıâlî'ye devâm etdiği sırada şâir olduğunu, şiirden anladığını haber aldığı Şeyhülislâm'a bir kaside takdim eder. Şeyhülislâm bir müddet sonra Ziyâ Paşa'yı çağırtır, der ki:

-Kasîdenizi baştan aşağı dikkatle okudum. Fakat bu münhasıran sizin mahsul-i karihanız mıdır, yoksa tashih görmüş müdür?

Ziya Paşa:

-Tashîh görmüş şiiri benim diye takdîme tenezzül etmem.

cevabını verir. Ve Şeyhülislâm'ın bu şüphesine sinirlenen Ziyâ Paşa iki gün sonra ikinci bir kaside takdîm eder…

Aynı mesele Sadr-ı esbak Reşid Paşa'yla da vâki olmuş. Ziyâ Paşa, Reşid Paşa'ya da noktasız bir kaside yazıp takdîm etmiş. Fakat Reşid Paşa da, Şeyhülislâwm gibi, bunun Ziyâ Paşa tarafından yazıldığından şüphe etmiş. Ziyâ Paşa Yine noktasız bir kaside yazıp Sadrâzam'a vermiş."[682]

Bu arzdan bir süre sonra da Saray'a kabul edilmiştir.[683] Ziya Paşa'nın *Zafernâme*'yi lisanından yazdığı Mehmet Fazıl Paşa, Reşid Paşa'yı vefatına düştüğü tarihte şöyle vasfeder:

-ı Âl-i Osmân'ın sadâret mesnedinde bak
Reşid Paşa gibi sâhib-i nüfûz yok gelmiş câye"[684]

Üçüncü oğlu Ali Galip Paşa, Reşid Paşa'nın evlâtları içinde en ziyade sevdiği evladıymış. Meclislerde sık sık "Evlâtlarım içinde benim yerimi tutacak Ali Galip'tir." dediğini söylerler. Ali Galib Paşa, babası Sadrazamken istediği âdemleri nasb, istemediklerini azletdirir, arzu etdiği her şeyi yaptırır bir "veled-i bî-mânend" olduğu için ziyaretine gelenlerin çokluğuna telmihan Fuad Paşa, Hazreti Veled'e aid olan şu beyitleri okurmuş:

"Her ki bu gün Veled'e
İnanuben yüz süre

ساعت مكتوبى [*]

بانئ موقتخانۀ امكان ، تقدست ذاته عن احاطة الزمان
والمكان حضرتلرى دقيقه شناس امور دين ودولت ، وكره
كشاى مصالح معلهٔ ملك وملت ، ذات يوسف صفات
وكالتپناهيلرينك كفهٔميزان شنشنۀ حسنه ولوحۀ معنا نماى «عدل
ساعة خير من عبادت سبعين سنه » اولان دست كرم پيوست
آصفانه‌لرينى الى قيام الساعه محفظۀ خاتم شهريارى بيورسون .
بو كره فلان آغا بنده‌لريله چاكر كمينه‌لرينه :

بر عجب صنعتلى ساعت كيم باقيلدقجه ويرير
روزه داران غمه شام مسرتدن خبر

دقيقه‌سنجه بر ساعت جهانقيمت وپسنديده صنعت احسان
وارسال بيورملرى نعم جليلهٔ سائره‌لرى مقابلنده ثانيه شبانيه
حركت ايدن زبان محمدت بيان عاجزانه‌مى بتون بتون حصر
اداى شكرانكى ايلمش اولديغى محاطعلم عالم آراى صدارتپناهيلرى
بيورلدقده .

حافظ مشفق

[*] حافظ مشفق افندينك بو مكتوبنى ماضيه‌كى تلقئ ادبى‌يى
كوسترمك ايچون آلدم . مشفق مكتوبنى مراعات نظير مجموعه‌سى
ياپمش .

Hafız Müşfik'in meşhur *Saat Tezkiresi*.

> Yoksul ise bay olur
> Bay ise sultan olur"

Kırım Harbi devam ettiği sıralarda *Cerîde-i Havâdis*'teki hamâsî makalelerin ekseri kaleminden çıkan Hafız Müşfik'i, istidad erbabını ve zeki kimseleri teşvik etmek şiârı olan Reşid bir akşam iftara davet eyleyer ve iftar sonrası sohbetine de alıkoyar. Hafız'a, ertesi gün çok kıymetli bir saat ile 250 altın hediye eder.[685] Müşfik de bu ihsana bir teşekkürnâmeyle mukabele eder.

Dâhiliye Nâzırlarından Said Bey'in nakline göre Reşid Paşa "serîü'l-infiâl ve sehlü'l-iftiâl"dir. Münfail olduğu şahıslar ile uğraşır. Lâkin o şahıs kendisine ilticâ ederse derhal affeyler.[686] Muhaliflerini yanına döndüremezse hiç affetmeyen ve zelil olmaları için elinden geleni ardına koymayan Paşa hakkında Kâzım Paşa'nın

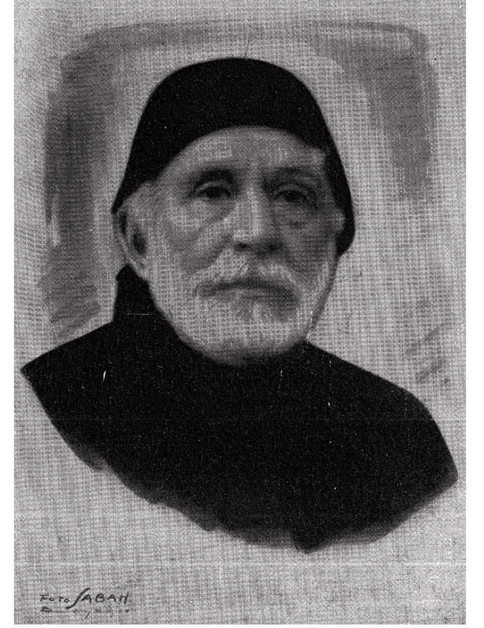
> "Zamânenin şu tabîb-i Reşîd'ini gör kim
> Revâc vermek için kendi kâr ü san'atına
> Mizâc-ı nazük-i devlet karîn-i sıhhat iken
> Düşürdü rey-i sakîmi frengî illetine"

şeklinde bir hicviye tanzim etmesi ve bunun kısa sürede mahfillerde akis bulması üzerine Reşid Paşa, şâir Paşa'yı (o zaman Efendi) nezdine çağırıp iltifat ile "Beyefendi, insan kusursuz olmaz. Benim birçok kusurum vardır. Kıt'anızla kusurumu ihtâr etmişsiniz, pek memnun oldum. Fakat doğrudan doğruya bana ihtar etmiş olsaydınız daha ziyâde

memnun olurdum" demiş ve bir kordonlu saat hediye etmiştir. Bu hediyeyle Reşid Paşa, Kâzım Efendi'nin herkese her şeye ilişen dilinden emin olmuştur.

Sultan Abdülaziz'in Mâbeyn Başkâtiplerinden Âtıf Bey'in akrabası meşhur hattatlarımızdan Hüseyin Hüsni Efendi'nin (1820-1848) Maliye Nezâreti uhdesindeyken 1848 senesi ramazanının yedinci günü Reşid Paşa'nın konağında iftarda bulunduktan sonra "birden bire" vefat etmesi hayli dedikoduya yol açmıştır.[687] Süreyya Bey'in "Mâbeyn-i Hümayun'a şiddet-i ubûdiyyeti ve umûr-ı hesâbiyyeye vefret-i taalluku ve fart-ı istikâmeti ve kelâmının müessiriyeti hasebile müfaceeten vefatına o zamanca tesmîm denmişdir" diyerek saraya yakınlığı, doğruculuğu ve sözünün tesirinden, hesap işlerini iyi bilmesinden dolayı zehirlendiğinin söylendiğini aktarmasına rağmen[688] İbnülemin; Reşid Paşa'nın reşîd ve âkil bir âdem olmasından ötürü evinde böyle bir cinayete cür'et etmeyeceğini, Mâbeynci Âtıf Bey'in bahsetmemiş olmasından ötürü de böyle bir hadisenin vuku bulmamış olduğunu belirtir.[689]

Reşid Paşa dairesinin en samimi müdavimlerinden biri de Beylikçi Şevket Bey'dir. Reşid Paşa ile talebelerinden Âlî ve Fuad Paşaların arası açılıp bir tarafın diğer tarafın aleyhinde bulunduğu cümlenin malumu iken "muhlis ve safdil bir zat" olan Şevket Bey her iki taraf ile de hâlisâne görüşür ve onları evvelki gibi müttehidü'l-efkâr zannedermiş.[690]

Sultan Abdülmecid devri sadrazamlarından Mustafa Nailî Paşa (1798-1871). Sultan Abdülaziz'in saltanatı zamanında Reşid Paşa dairesinden Âlî ve Fuad Paşalarla imtizâc edemediği için mühim vazifelere tayin olunmadı.

Devrin siyasetinin belirlendiği muhitlerden birisi olan Reşid Paşa dairesi, devletin mukadderatını ilgilendiren pek çok meseleye de ev sahipliği yapmıştır. 1273 senesinde vuku bulan ve devletlerarası bir sorun hâline gelen Memleketeyn meselesini devletleri de memnun edecek bir tarzda halletmek için Reşid Paşa'nın yalısında meclis-i meşveret toplanır ve toplantı akşama kadar sürer. O gün yalıya İngiliz ve Avusturya elçileri dahi gelerek yalıdaki bir odada otururlar. Reşid Paşa gâh meşveret meslisinde gâh elçilerin yanına giderek mübâhase ve müzâkere ile meşgul olur.[691] Cevdet Paşa'ya göre, bu tip müdahaleler devletin istiklâliyetini tehdit edecek nitelikte olup fevkalâde zararlıdır.

Reşid Paşa mühim meseleleri büyük bir vukûfiyetle çözmesi neticesi büyük bir şöhret kazanmış iken rakipleriyle mücadele etmek için etrafına topladığı adamların süfehâdan ve esâfilden olmaları sebebiyle devlet ve millet ve kendisinin haysiyet ve itibarına halel gelmiştir. Sadârete geldiği zamanlar bu tip adamlara vazifeler vererek kalemiyye ve mülkiye rütbelerinin kıymetini düşürdüğü söylenir.[692]

Bu asrın bir diğer hususiyeti de şeyhülislâmların ecnebî sefirlerle görüşmesidir. Bildiğimiz kadarıyla ilk olarak Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey, Reşid Paşa'nın yalısında İngiltere Sefiri Canning'le mülâkî olmuştur. Daha sonraları Fransız elçisi, Kırım Harbi devam ederken Şeyhülislâm Ârif Bey'le yalısında temas etmiştir. Bu da devlette Fransız elçisinin tesirinin arttığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Sefirin Şeyhülislâm'la ne konuştuğu hakkında bir malumatımız olmasa da fıkhî bir mesele sormadığı hemen anlaşılabilir.

Reşid Paşa devrinde İstanbul'daki en etkili sefir olan Canning, muvakkaten Londra'ya gidecek olmasından ötürü bir gece veda maksadıyla

Emirgan'daki yalıya gelir ve akşam yemeği yerler. Cevdet Paşa dahi bu yemekte hazır bulunmuştur. Reşid Paşa sofrada şu nutku irad eder:

> "İngiltere devlet-i fahîmesinin hâzır bi'l-meclis bulunan sefiri Lord Stradford de Redcliffe cenablarının devam-ı âfiyeti temennîsini der-miyân eylerim ve bu zatın Dersaâdet'te müddet-i ikametinde Devlet-i Âliyye'nin İngiltere devletiyle olan münâsebât-ı hâlisânesinin te'yid ve istikrârına kemâl-i ehliyet ve mahâret ile muvaffak olması ve bu cihetle cümlemizin şükrâniyetine kesb-i istihkâk eylemesi mûcib-i memnûniyet olduğu misillû buradan yakında vuku'-ı azîmeti müstelzim-i keder olan mevaddandır. Bu keder sefir-i müşârünileyhin az vakitte buraya avdeti ümidiyle kesb-i hiffet etmektedir."

Canning'in bu nutka teşekkürle kendisine "Vakanüvis efendi eğer bu nutku tarihinize böylece kayd etmez iseniz size hakkımı helâl etmem" diye hitap etmesi üzerine Cevdet Paşa "Bunu tarihe ayniyle derc ederim ve tarihimiz basıldıkta bir nüshasını kendisine gönderirim cevabını verir.[693]

Yalının şeref konukları arasında Sultan Abdülmecid de vardır. Reşid Paşa beşinci sadâretinden infisal ettiğinde padişah o vakitlerde eski şân ve iftihârı olmayan Paşa'nın Emirgan'daki yalısının yanındaki kasra 22 Safer 1273 Cumartesi günü saat sekizde teşrîf eder ve akşam yemeğini burada yiyerek Ezanî saatle iki buçukta ayrılır. Vükelâ hânelerini ziyaret etmek gibi bir adeti olmayan padişahın bu ziyareti fevkalâde bir hadisedir. Daha önceleri bir defa Hüsrev Paşa'nın davetine icabet etmiş, bir kere sadr-ı esbak Rauf Paşa'nın yalısına, iki defa da Hekimbaşı Abdülhak Efendi'nin Bebek'teki yalısına teşrif buyurmuştur.[694] Bu ziyaret-i hümayunun esbabını şöyle izah ederler: Mustafa Reşid Paşa, sarayda kendisine taraftar olanlardan birine bir gün "Ben hamdolsun, her emelime nâil oldum. Yalnız bir arzum kaldı ki, o da padişahın bu kulunu taltif ederek bir gün fakirhâneme teşrifidir. Bu gibi taltifleri, babası cennet-mekân esirgemez idi. Fakat ben, makamda bulunduğum zaman böyle bir iltifâta mazhar olmayı istemem. Benim istediğim öyle bir iltifâta vazifeden ayrıldığım zaman mazhar olmaktır" demiş. Reşid Paşa'nın bu temennisini o zât da bir aralık Sultan Abdlmecid'e arz edince padişah Ayazağa Çiftliği tarafından at ile Reşid Paşa yalısının arkasındaki köşke gider.[695]

Emirgan'daki yalıda gerçekleşen bir başka tarihî hadise de şudur: Mustafa Nailî Paşa, Emirgan'daki yalısının yanında bulunan Reşid Paşa'nın yalısının duvarını yıktırması[696] üzerine daha önce Sadrazamlığa kendisinin getirttiği Nailî Paşa'yı dava eder. Dava, Meclîs-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de görülür. Şeyhülislâm Ârif Efendi'nin hareketinin şer'e uygun olmadığını beyân etmesi üzerine Mustafa Nailî Paşa, iki defa "Ben şer'i bilmem. Virdiğim parayı bilirim. Kanunen hakkım vardır" der. Keyfiyet, kanunen de tedkik ve tamik edilerek haksızlık ettiği ortaya konunca Meclîs-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Reisi Yusuf Kâmil Paşa "Bu meclis, ihkâk-ı hakka memurdur ve maslahatın sureti vukuu ve icabı şer'i ve kanunisi mütebeyyendir. Arsa hakkında isbat-ı müddea etmek, bir sened ibrazına mütevakkıfdır. Nizamın hükmü de bunu mütezammındır. Sened ibraz edemedikçe arsa davasına hak yokdur" demesiyle Musta-

fa Paşa, hangi mevkide, hangi sıfatla hazır bulunduğunu düşünmeyerek reise hitaben "Sen, bu lâkırdıyı bana söyleyemezsin ve söylüyecek âdem olmadın, hezeyan ediyorsun" der. Arkadan bazı zevat gönderilerek "şer'î ve kanun meclisinden kaçmak caiz olamayacağı" söylense de dönmeyeceğini katiyen beyân eder. Daha sonra mecliste yapılan müzakere neticesinde çektiği duvar yıkılarak Reşid Paşa'ya iade edilmesine ve meclise karşı yaptığı hareketin "takbih ve tayib" olunduğunun kendisine resmen bildirilmesine karar verilir.[697] Daha evvel bilmünasebe bahsettiğimiz üzere Sârim Paşa'nın azliyle sadârete tayin olunan Reşid Paşa tebrike gelenlere bezli iltifat eylediği sırada sözü selefine intikal ettirerek fasıl ve mezemmetine başlamış. Sizin Sârim Paşa dediğiniz içki içmekten başka ne bilir, gibi ağırca sözler söylemiş. Meğer Reşid Paşa adablılarından Sadaret Müsteşarı Hacı Etem Bey Babıâlî'de olup biten şeyleri Reşid Paşa'ya gizlice haber verir ve bazı evrakı iştirak ile takdim eyler imiş. Damad Said Paşa'nın tesvilât ve tasmimatı tamamiyle malûmu imiş. Reşid Paşa çantasından bir mektup çıkarıp huzzara okumuş. Mektup Erzurum Valisi Simin Hamdi Paşa'nın Sârim Paşa'ya Sadaret tebriknamesi olup "Düşmen-i din ü devletin elhamdülillah seyf-i Sârim'i diyanet ve adaletle münkesirü'l-ikbâl" olduğu fıkrasına gelince "Peki! Sârim Paşa'yı istediğiniz kadar methedin. Hulus çakın. Fakat beni neden karıştırıyorsunuz" diye hiddetini izhâr eylemiş.[698]

Mustafa Reşid Paşa.

Yusuf Kâmil Paşa ile Zeynep Kâmil Hanım'ın nikâhını bu yalıda Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey tecdid etmiştir. Hidiv Mehmed Ali Paşa'nın vefatından sonra veraset meselesinden dolayı sair paşalar gibi Mısır'dan uzaklaştırılan Kâmil Paşa'nın kendisi İstanbul'a gelebilmiş fakat cebren alıkonulan hanımı uzun süre orada kalmıştır. Karı koca, Reşid Paşa'nın araya girmesiyle kavuşabilmişlerdir.[699]

Reşid Paşa'Nın konağının müdavimlerinden biri de Kanlıcalı Nihad Bey'dir. Şair Nihat Bey sözünü saklamaz ve kimseden perva etmez ve biraz da "hukuk tanımaz" olduğundan büyükler dilinden korkarlarmış. Reşid Paşa Nihat Bey'e çok yüz verir, Ali Paşa da rûy-ı iltifat gösterirmiş. Fakat Fuad Paşa, pederi İzzet Molla ile olan dostluğa rağmen Nihat Bey'i pek o kadar iplemezmiş. Koca Reşit Paşa'nın vefatından sonra mezar taşının somakiden mi, yoksa mermerden mi yaptırmak münasip olacağı hısım ve akrabası arasında müzakere olunurken orada hazır bulunan Nihat Bey "Vakıa biraz pahalıca olur ama cehennem taşından yaptırılsa daha münasip olur" demiştir.[700]

Reşid Paşa dairesi yetiştirdiği ve devlette istihdam ettiği müntesipleriyle, himâye ettiği ilim ve sanat ehliyle Osmanlı'nın son devrine tesir eden, hatta mezkur devri şekillendiren en önemli mahfillerden biridir.

Yusuf Kamil Paşa

Gökbeği hanedanından olan Yusuf Kâmil Paşa, 1223'te (1808) Arapkir'de doğdu. Gördüğü bir rüya üzerine Mısır'a gitti ve Mehmet Ali Paşa'yla mülaki oldu. Zekâsı ve liyakati sayesinde burada kısa sürede yükseldi, "akl ü fetanet ve kerem ü mürüvvet" cihetlerinden benzeri olan Hidiv'in kerimesi Zeynep Hanım'la evlendi. Kavalalı'nın vefatından sonra emsali rical gibi İstanbul'a döndü. Şûrâ-yı Devlet ve Meclîs-i Vâlâ Reisliği ile Sadrazamlık gibi çok mühim vazifelerde bu-

lundu. 11 Teşrîn-i evvel 1876'da (22 Ramazan 1293) Salı gecesi kalp rahatsızlığından Bebek'teki yalısında vefat etti. Hanımıyla birlikte yaptırdığı Zeynep-Kâmil Hastanesi civarına defnolundu. Vefatı dolayısıyla yazılan manzûmelerde ilmi, irfanı, keremi ve ihsanı dile getirilir. Harput'ta yaptırtığı medresenin müderrisi Abdülhamid Hamdi Efendi'nin manzumesinde şöyle tavsif edilir:

> "Bedr-i irfân idi kim burc-i hünerde Kâmil
> Âlim ü şâir ü münşî idi kim bî-hemtâ
> Kılmış idi nice hayrât ü meberrât inşâ
> Niçe bin bendesin etmişdi çerâğ u ihyâ"[701]

Orta boylu, geniş ve beyaz vücutlu, büyük başlı, siyah gözlü ve gözünün biri biraz şehlâ, top ve beyaz sakallı olarak sûreti tavsif edilen paşa gayet vakûr ve o nispette mütevazıdır. Bu hususiyetleri, kendisini yakından tanımayanlar tarafından kibir olarak nitelendirilmiştir. Konak yahut yalısına gelip gidenleri teşyî etmemesi de azamet ve kibrine misal olarak gösterilmiştir. Paşa'nın meclislerinde bulunan kudemâ-yı ricalden şair Abdürrefi' Efendi İbnülemin'e onun bu durumunu şöyle ifade etmiştir:

> "Onun mütekebbir olduğunu, kimseye kıyam etmediğini bazı eşhâs söylerdi. Fekat insan, kürkünün eteğini öptüğü vakt altında birkaç yüz lira bulur, def'i zaruret ve kesbi refahat eylerdi. Kâşki bütün ekâbir, böyle mütekebbir olsaydı."

Yusuf Kâmil Paşa "üstümdeki izafi rütbe ve memuriyet mâni' olmasa bir camide tefsîri şerîf, yahud *Mesnevî* okutmağı pek ziyade arzu ederim" dermiş.[702] Sultan Abdülaziz Han da öteden beri Kâmil Paşa'yı sever, takdir eder, hakkında iltifat ve "riâyet-i mahsûsa" göstererek huzura girdiği vakitlerde "buyurun vezîr-i vâkûrum" dermiş. Diğer kimselerin huzurda oturmalarına nadiren müsaade ettiği hâlde Paşa'yı karşısına alıp saatlerce mübâhese edermiş.[703] Aynı zamanda Paşa'yı taltîfen konağına defalarca gelmiştir. 1863 Ramazanında Sultan Abdülaziz Sergi-i Umûmî'yi gezdikten sonra konağına gelmiş iftarı burada açmıştır. Kâmil Paşa burada Sultan'a Şeyh Hamdullah hattıyla gayet musanna tezhip olunmuş bir *Mushaf-ı Şerîf* hediye etmiştir. 3 Ocak 1868 günü de Bâbıseraskerî'ye gelen Sultan konakta iftara teşrif edeceğini söyleyince derhal Fatih Camii'nde iftarı bekleyen Paşa'ya haber verilir, paşa konağa gelerek padişahı dış kapıda karşılar. İftara Fuad Paşa da davet olunur. Biraz gecikmeli de olsa katılır, fakat o civarda yeni yaptırdığı "cesim, kışla tarzındaki" konağının Maliye'ye tahsis olunduğu bildirilince müteessir olur. Bu konak, Agâh Paşa konağı ile çevredeki birkısım dükkânların arsası üzerinde padişah iradesiyle yaptırılmaya başlanmıştır. Padişahın irade çıkarmasının sebebi de Fuad Paşa'nın kira ile oturduğu Şehzadebaşı'ndaki İlhami Paşa konağının yanması ve Kâmil Paşa'nın Demirkapı'daki konağına geçici olarak taşınması dolayısıyladır.[704] Padişah ramazan ziyaretinden sonra o vakit Serasker olan Esad Paşa'yı konağa göndererek mahzûziyetlerini ve fevkalâde iltifatlarını tebliğ ettirir. Esad Paşa bu ziyaret sırasında "Efendim, mertebeniz pek büyük, yetişilemez" dediğinde Kâmil Paşa "Ne var, ne olmuş"

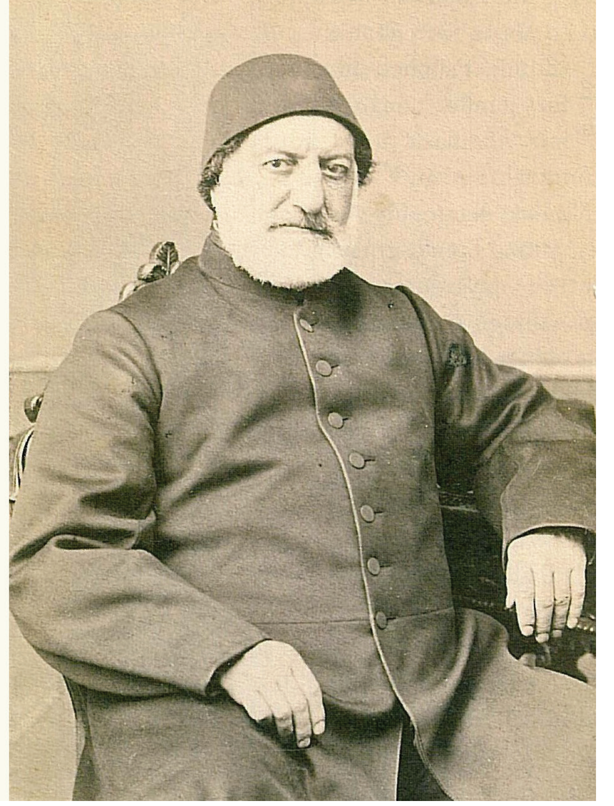
demesiyle Esad Paşa, "vaki olan iltifatın icab etdiği mertebe-i ulyadan" bahseder. Kâmil Paşa da kemali ciddiyetle "Tedricen siz de o mertebeye gelirsiniz" cevabını verir.[705] Bu konak her ne kadar evveliyatında Kâmil Paşa Konağı olarak bilinse ve adlandırılsa dahi sonraları Zeynep Hanım Konağı olarak zikredilmeye başlanmıştır.[706]

Aynı ziyaretlerden birini Refi' Cevat Ulunay, Kâmil Paşa yerine hanımının ismini öne çıkartarak anlatıyor. Refi' Cevad, Zeynep Hanım'ı "şehirler melîkesi İstanbul'un başındaki tâcın en parlak, en kıymetli gevheri" olarak tavsîf eder. Hanımefendinin Veznecilerdeki konağı (sarayı) kapıları ardına kadar açık ve "bây ü gedâ"nın ziyaretgâhı ve melceidir. Zeynep Hanım hâlini utancından söyleyemeyen fukarayı tespitle yardım elini uzatır, fakir kızların çeyizini düzerek evlendirir, Yakacık'a gittiği vakitler çevre köyler âdetâ bayram eder. Kartal'a yaptırdığı hayrat çeşmelerin açılışı günü çeşmelerin her birinden ayrı ayrı şerbetler akıtılmıştır. Geçtiği gittiği yerlerin her birinde insanlık kehkeşânı bırakmıştır. Kerem ve ihsan sahibidir. Ramazanda konağa gelenlere mevkiine göre hediyeler verilirmiş. Bir Ramazan akşamı (yukarıda bahsedilen iftar) Sultan Aziz Cuma Selamlığını Beyazıd'da eda ettikten sonra konağa teşrif eder. Camiden konağın binek taşına kadar kırmız halı serdirtir. Padişah için hazırlanan iftar sofrası da eski Şark masallarını andırır. Dillere destandır. Bütün sahanlar altın, tabaklar martabanî, kadehlerin, sürahilerin her biri bir servet teşkil edecek kadar kıymetlidir. Padişahın havlusu bile inci ile işlenmiştir. Sahanların, tabakların konulduğu altın sininin içinde âyetler, hadisler yazılıdır. Padişah, Kâmil Paşa'ya pek ziyade iltifatlar eder. Misafirler bir taraftan da Zeynep Hanım'ın padişaha hangi hediyeyi takdim edeceğini merak ederler. Zeynep Hanım iftar sonrası huzura kabul olunmasını istirham eyler. Müsaade gelince padişahın eteğini öptükten sonra elleri başının üzerine kaldırılmış olarak duran hazinedarına yaklaşmasını işaret eder ve padişaha "Şevket-meâp ve Hilâfetmeâp efendimize lâyıktır" sözüyle Şeyh Hamdullah hattı bir *Kelâm-ı Kadîm* takdim eyler. Sultan Aziz, *Kitabullah*'ı büyük bir hürmetle alır, öper ve sahifelerini karıştırır. Her tarafı altın varakla süslenmiş olan *Kur'an-ı Kerîm*'in sûre başlıkları, işâretler birer sanat şaheseridir. Mahfazası inci, yakut, zümrüt, firuzeler ile kakmalıdır.[707]

Yine Sultan'ın bir ziyaretinde Kâmil Paşa hüccetler, temessükler, senetler, mürakkat ve kıymetli olabilecek neyi varsa altın tepsilere doldurarak "Abd-i âciz ve haremim cariyeniz, efendimizin âzad kabul etmez kullarınınız. Dünyada mal ve mülk nâmına neye mâlik isek hepsi velînimet efendimizin sâyesindedir. Binâenaleyh hepsini atabe-i şahânenize arz ediyoruz" demiş. Sultan Aziz pek memnun olmuş ve "Bunlar makbûlüm oldu… Yine sizlere veriyorum" diyerek Paşa'ya iltifatlarla iade etmiştir. Mühürdar Mehmed Emin Paşa'dan menkul şu hâdiseyi de İbnülemin naklediyor ki Kâmil Paşa'nın çok sevdiği Sultan Aziz'in hal'i meselesinde nerede durduğunu göstermesi bakımından ehemmiyetlidir:

> "Sultan Abdülâziz'in ziyaını haber alınca, paşa meclisinde bulunanlara hitaben 'Hüseyin Avni hınzırına söyleyiniz, *beşşiri'l-kâtile bi'l-katl* sırrı kariben zuhur edecekdir' dedi. Bu sözden haber-

Yusuf Kâmil Paşa ve zevcesi Zeynep Hanımefendi. Yaptıkları hayır ve hasenat vesilesiyle namları kıyamete kadar unutulmayacak...

> dar olunca Hüseyin Avni Paşa -öteden beri hürmet etdiği- paşanın yalısına geldi, ellerini öperek hakanı mahlûun öldürülmeyüb intihar eylediğini iddia etdise de Paşayı ikna edemedi. Az müddet sonra katl olunarak hadis-i Şerifin hükmi celili zahir oldu." [708]

Hafız Mehmed Bey de *Hakâyıku'l-Beyan*'da diyor ki:

> "Vak'a-i elîmeden bir kaç gün sonra –sadr-ı esbak Kâmil Paşa merhumun, cennet mekân efendimiz içün yeis ve matem etmekde oldukları mesmuum olarak merhum-ı müşarünileyhin ceza' ve feza'ına iştirak etmek üzere yalısına gidilmiş ve bir sedliyunun üzerinde kımıldanmağa vakti olmadığı halde 'hain-i bed-girdâr, başımıza ne belâ getirdi. Ayağından başına kadar Osmanlı Padişahı olarak Cenâb-ı Yezdân-ı bî-zevâlin yaratmış olduğu bir vucûd-ı nadirü'l-mevcûdun ziya'-ı ebedîsine sebeb oldu' diyerek ağlaya ağlaya Hüseyin Avni Paşa'ya lânet-hân olmuş ve âcizlerini meşy ü hareketden dûr bir meyyit haline getirmişdir."

V. Murad'ın tahta çıkmasından sonra biat edip de yalıya avdet edince ağlayarak şu beyti irad etmiştir:

> "Hal' olub Sultan Azîz, Şah Murâd han oldu
> Biri giryân gözümün, diğeri handân oldu"[709]

Yusuf Kâmil Paşa'nın bir diğer hususiyeti de izzet-i nefsine ve "haysiyetine" çok düşkün olmasıdır. Mehmed Ali Paşa bir gün bir meseleden dolayı sofrada bulunan bütün ekâbiri kovar. Herkes çıktığı hâlde Kâmil yerinden ayrılmaz. Onun kımıldamadığını gören kayınbabası "sen de kalk" der. O da "kalkarım ammâ bir daha sofranıza oturmam"

Yusuf Kâmil Paşa ve hatt-ı dest-i devletleri. Kâmil Paşa, liyâkat ve isti'dâd erbabını lisânen ve nakden himâye etmiş ve mesleklerinde ilerlemeleri için her türlü teşvik ve yardımda bulunmuştur. Bu sebepten Şark'tan, Garp'tan gelen her sınıf meziyet ve marifet sahipleri mutlaka kendisini ziyaret eder.

cevabını verdiğinden Mehmed Ali Paşa sofrayı terk eder. Kâmil'in ibraz ettiği metâneti takdir ettiğinden evvelkinden daha ziyade iltifat etmeye başlar.[710]

Müstakîm olan ama bir taraftan da zamanının icaplarını takdir eden hakimler zümresinden bulunan Paşa'nın mizacını gösteren bir diğer sözü de şudur:

> "İnsan minare gibi doğru olmamalıdır. Serv gibi doğruluğu muhafaza ile beraber biraz da rüzgâre mümaşat etmelidir."[711]

Cömertliğiyle meşhur olan paşa memlekete pek çok hayrat (cami, medrese, kütüphane, çeşme vs.) yaptırmış, muhtaç olanlara yardım[712] ile yaşadığı devirdeki ilim ve irfan ehlini himaye etmiştir. Fazilet erbâbından biri hasta olsa adam gönderip hâlini hatırını sorar, zarurete düşse para gönderirmiş.[713] Babıâlî'den akşamları bazen yayan avdet ederken yanından dalgın dalgın geçenlerin zaruretini istidlal ederek bizzat yavaşça yanaşıp ceplerine para atmak yahut arkadan gelen ağalara attırmak ve camilere gittikçe imam ve müezzinlerle kayyımlara, vaizlere ve fakirlere para vermek itiyadındaymış.[714] Hattat, mûsikîşinas, şair, edip, gazeteci, kalem memuru, hademe, hizmetçi, bahçıvan, köylü gibi her sınıftan insan onun ihsânına nail olmuştur. Dairesinde bulunan "kudemâ-yı ricâl"den ve Âyân'dan Bursalı Rıza Efendi "Paşa, o kadar kadirşinas idi ki biri güzel bir 'vav' yazsa mutlaka taltif ederdi" demiş. Şair Nevres de şu mısralarla Paşa'nın bu cephesine ışık tutuyor:

> "Lûtf-ı Haksın sana esmâ-i ata vü lûtfi
> Etdi ta'lim, eden âdeme esmâ tâ'lim
> Hâtem ü Cağfer ü Yahyâ'ya halefdir keremin
> Ey Kerîm ibni Kerîm ibni Kerîm İbni Kerîm"

(…)

> Değil misin sen o ahd-i kerem müceddidi kim
> Umûm halk eser-i himmetinle mazhar-ı cûd"[715]

Kadirşinas olan Paşa, kimde isti'dât ve liyâkat görse "lisanen ve ihsânen" himaye eder, her suretle teşvik ve tergîb edermiş. Mustafa Reşid Paşa'nın vefatından sonra Şinasi'yi himâye etmiştir. Ebüzziya, hâmisinin vefatından sonra Âlî Paşa tarafından "rütbesinin ref'i, memuriyetinden def'i, maaşının kat'ı" şeklinde tahkir ve ta'zib edilmek istenilen Şinasi'yi Kâmil Paşa'nın himaye ederek daha elim vaziyetlere düşmekten kurtardığını ifade ediyor. Yine Ebüzziya; Reşid, Âlî ve Fuad paşaların rekâbetinden bahsettiği sırada "Reşid Paşa'nın vefâtından sonra bu himâye Yusuf Kâmil Paşa'ya intikâl eder. Berikiler de onun hatırı için ilişmezler…." di diyor.[716]

Namık Kemâl en ziyâde Yusuf Kamil Paşa dairesine devam eder, daima iltifat görürmüş. Paşa, onu –hâlinden, kâlinden hoşnut olmayan eâzıma karşı müdafaa ve himaye eder. Kemâl, Erzurum Vali Muavinliği'ne tayin edilince hareket zamanını biraz daha tehir için Fuad ile Yusuf Kâmil Paşaların konaklarına devam eder. Buralarda herkesin güleceği ilginç fıkralarla sohbetlerini süsler.[717] Bir gün konakta bir Paşa'nın "illet-i mahûdesinden bahis olunuyorken Kâmil Paşa suratını asar ve 'Herkesin ahvâl-i şahsiyesini tutdurmak ne fenâ bir âdet! O zât, rical-i devletten, yetişecek, muktedir bir zâttır. O cihetine bakmalı' deyince Nâmık Kemâl; 'Özüm Hakk'a doğru olsun da …' hikâyesini nakleder. Kâmil Paşa'nın pek beğenip bir çok güldüğü bu fıkrayı Kemâl daha sonra damadına yazdığı bir mektupta şöyle anlatır:

> "… Erzurum'a dehşetli bir vali gitmiş. Ulemâsı, ahalisinin cemaate müdâvim olmadığını şikâyet etmişler. Kavasbaşıya emretmiş, herifleri sopa ile toparlatmış. Araya bir de basurlu bir acem karışmış. Câmiye tıkmışlar. Acem soğukta bir abdest almış. Basur yerleri bir kat daha kabarmış. Namazda … sıkıştırmış. Tutmaya ne kadar çalışmışsa da muktedir olamamış… Yanındaki cemaat, acemin hâlini tahkîr-i şer'e hamletmişler. Namazı bozan yumrukla herife yanaşmış. Biçare âdem hem dayak yer, hem …, hem de: 'benim özüm Hakk'a doğru olsun da … ne … yerse yesin.' dermiş."[718]

Meclisine devam edenlerden ve daima iltifat görenlerden bulunan Nâmık Kemâl'den şikâyet eden Âlî ve Fuad Paşalar ile diğer bazı kimselerin "Onu asmalı" dediklerinde Yusuf Kâmil Paşa "Siz, asınız, ben altında oturur ağlarım" demiştir.[719] Namık Kemâl Paşa'ya takdim ettiği bir kasîdede onu şöyle vasfediyor:

> "Oldu Nâmık yine nazma bâ'is-i tezyîd-i şevk
> Sadr-ı dehrin iltifât-ı feyz-meşhûnu bana
> Kâm-kâr-ı lütfun oldum yere geçsün âsumân
> Verdi gûyâ iltifâtın mâl-ı Kârun'u bana
>
> Belki nâmım bezm-i ikbâlinde mezkûr olmasa
> Cevr içün gerdûn değişdirmezdi kânûnu bana
> Himmet-ârâ-yı kemâl ederse tab'-ı kâmilin
> Sözlerim hayrân eder rûh-ı Felâtûn'u bana
> Sen mu'în-i ehl-i irfâneş sana Hak'dır mu'în
> Söyleten ilhâm-ı kudsîdir bu mazmûnu bana"[720]

Namık Kemâl *Bârika-i Zafer*'i yazdığı sırada bir nüshasını bilhâssa tebyîz ile Paşa'ya giderek "Eski bir mecmûada nefîs bir esere tesâdüf

Beyazıt'ta Yusuf Kamil Paşa Konağı. Konak Cumhuriyet devrinde zevcesi Zeynep Hanım'ın ismiyle yâd edilmeye başlandı. Yanmadan önce Edebiyat Fakültesi olarak hizmet veriyordu.

etdim, efendimizin böyle şeylere merâkınız olduğunu bildiğim için istinsâh etdim. Müsâade buyurursanız okuyayım" der ve okumağa başlar. En parlak bir noktasına gelince o Kâmil Paşa "Kemâl Bey, dur eskiler böyle … yiyemezler. Bu eser senindir" der.[721]

Yusuf Kâmil Paşa'nın bu hususiyetleri devrin edebiyat mahfillerinde de akis bulmuştur. Leskofçalı Galib, Hersekli Ârif Hikmet, Nâmık Kemâl, Ayaşlı Hayri, Recâizâde Mahmud Ekrem gibi zamanının mühim şairleri de yazdıkları kasîdelerle Paşa'yı methetmişler, onun kemâlini, ihsan ve atiyelerini hususen belirtmişlerdir.

Vaktiyle mükemmel tahsîl görmüş olan Kâmil Paşa, "hafızası fevkalâde metin ve zekâsı gayet keskin olduğundan gördüğünü, işittiğini, okuduğunu" unutmaz,[722] hangi meseleden bahsolunsa o meselede "kudret-i fevkalâde" gösterir.[723] Çocukluğundan ömrünün son demlerine kadar ilim ile meşgul olmuştur. Yine onun "kemâliyle" alakalı anlatılan bir diğer hadise de şudur: İran Şahı Nâsırüddin'in, İstanbul'a geldiği esnada Paşa ile görüşmüş, avdetinde yanında bulunanlara -takdir ve tebcil makamında- "Yahşi kişi, yeman kişi" dediği meşhurdur. Bağdat ulemasından Müfessir Mahmudü'l-Âlûsî Efendi'nin seyahatnâmesinde İstanbul'da görüştüğü zevattan bahsettiği sırada Mısır'dan yeni gelmiş olan paşa için "onu kâmil, sahihü'l-akl ve selimü'l-fikr,

semânını ârif, avâkıbe nâzır ve müşkilât-ı umurda sahibü'r-rey gördüm" dediği de İbnülemin'den menkuldur.[724]

Arapça, Farsça ve Fransızca'ya vakıf olan paşa ilk iki lisanda tekellüm ve kitâbete de muktedirdir. Fransızca'yı pek iyi anlarsa da bu lisanla konuşmaz. Bir gün mühürdarı Mehmed Emin Paşa, "frenklerle mülâkât buyurduğunuz zaman niçin Fransızca tekellüm etmiyorsunuz" diye sorunca Paşa, "Ben kendi memleketimde frenkçe söylemeğe mecbûr olacağıma Frenkler benim memleketimde benim lisânımla söylemeğe mecbûr olsunlar" diye cevap vermiş.[725]

Kâmil Paşa'nın 1276 Rebîü'l-evvelinde ayrıldığı Meclîs-i Vâlâ reisliğinden ayrılarak konağında münzevî bir hayat sürerken çevirdiği *Telemak* tercümesi de (bizde batı dillerinden yapılan ilk çeviri olarak kabul edilir) onun Fransızca'ya ne derece vâkıf olduğunu gösterir. Mehmed Emin Paşa bu tercümeyi şöyle anlatıyor:

> "Paşa, sabahları beni çağırır, 'gel beş on sahîfe tercüme edelim' derdi. *Telamak*'ı açar, tercümesini bana takrîr ederdi. Ben de derhal zabt ederdim. Sonra kendi kalemiyle tashîh ederdi. Kethudâ Hüseyin Efendi'ye birkaç defa lügat sordu."[726]

İbnülemin, yazma nüshası İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan Paşa'ya tahsis ettiği, *Kemâlü'l-Kâmil* nam eserinde şunları söyler:

> "Müşârun-ileyhin kerem ve ihsânı gibi ilim ve irfânı da şehâdet-i âmme ile sâbittir. Eğer ilm ü fazîleti nisbetinde te'lîfât ile iştigâl etseydi bugün mü'ellifîn-i İslâmiye arasında müşârun-bi'l-benân olurdu. Bazen kendi kendime derdim ki "Şu fâzıl adam, vükelâ-yı devletden olmasaydı da medrese-nişîn bir hocaefendi bulunsaydı.. Zihinlere hayret veren o servet ve ikbâle nâil olmayıp da zarûret içinde kalsaydı elbette ma'îşetini kemâlinden istîfâ etmeğe çalışacakdı, birçok âsâr-ı nefîse vücûda getirerek hem kendisi hem de ebnâ-i nev'i kemâlinden –mertebe-i kemâlde– intifâ' edecekdi."[727]

Yusuf Kâmil Paşa'nın meşhur emlâkı arasında bahis mevzumuz olan yerler Beyazıt'taki konağı, Yakacık'taki köşkü ve Bebek'teki muhteşem yalısıdır.[728] İbnülemin'in naklettiğine göre Kâmil Paşa henüz kâtipken Mısır'dan Sami Paşa ile birlikte memûren Dersaâdet'e geldikleri esnâda meşhûr Mısırlı Hanım'ın Arnavutköyü'ndeki yalısında misafir olur. Kâmil Bey, dairenin emektarlarından Haydar Efendi ile beraber Bebek'e doğru gezinmeye giderler. İmamzâde'nin kemerli yalısı nâmıyla meşhûr olan yalının önünden geçerken Kâmil Bey, "ah şu yalı benim olsa da güzelce yaptırsam" der. Aradan birçok zaman geçtikten sonra mezkûr yalı ile ona bitişik olan Musâhib Saîd Efendi Yalısı alınıp birleştirilerek tamir ve tesviye edilir. Hayli müddet orada otururur. Bilâhare o yalı Hidiv İsmâil Paşa tarafından yıktırılarak altı bin kese sarfıyla meşhur yalı yaptırılır. Zeynep Hanım'ın vefatından sonra yalı Halim Paşa'ya intikal eder.[729] Yusuf Kâmil Paşa'nın Bebek'teki yalısı yapıldıktan sonra tebrik için gelen vükelâ ve ricalden biri 'böyle Âlî kâşaneler değil, en adi bir ev yapıldığı vakit, bed nazardan muhafaza için - gözlere çarpacak bir mahalline eski papuş, nazar boncuğu vesaire takarlar. Emir buyrulsa da birkaç yere nazarlık asılsa' demeleriyle o mecliste bulunan Âlî Paşa 'bendehane nazar bon-

cuğu vazifesini ifa eder' diyerek Paşa'nın yalısının ihtişamını zarifâne ifhâm etmiştir.[730]

Said Paşa *Gazeteci Lisânı* nâmındaki eserinde diyor ki:

> "… Âli Paşa *Ravzatü'l-Ebrâr*'ı pek sever. Kâmil Paşa ile hem-meclis oldukda birlikde okur ve âsar-ı kalemiyesinde alel-husus ecsâda çok defalar Kara Çelebizâde'yi taklide sâ'y ederdi. 'Ali Paşa, seci'lere niçün meyletdi?', diye sorulursa 'Dil-firib olan sözler arasında arzusunu tervic etdirmek içün' demekden başka bir şey söylenemez."[731]

İbnülemin de şunları söylüyor:

> "Âli Paşa -komşuluk sebebile- daima buluşarak Yusuf Kâmil Paşanın fezaili ilmiyyesinden senelerce istifade etmişdir. Giridden, Kâmil Paşaya gönderdiği mektublardan birinde '... Hayf ve sad efsus ki nice seneler nedimi bezmi maarif me'nus ve celîsi kâselisi hâni namayi âdab mersusi veliyülâlâyî kâmil ve mükemmil olmuşken yine libası nadanı ile melbus ve böyle bivaye ve meyus kaldım. Hezar bar ahü diriğ ki yerliği himmet ve iltifatını hakkı acizanemde ihsan ve tesviğ buyurmakda olan zatı beliğin bunca dem meclisi kemalât muhlisi belâgat mahremine bilâ insıraf mülâzim olub da lâzımı müteaddiden ve cazimi meczumdan temyiz derecede alsan bir sermayeye destres bulmadım."[732]

Yusuf Kâmil Paşa'nın esas meskeni olan muazzam konağı ise Vezneciler'dekidir. Paşa İstanbul'a geldikten sonra kış aylarında evvela Çemberlitaş'taki Âsım Paşa konağını kiralar, daha sonra Vezneciler Hamamı karşısındaki bilâhere Dâhiliye Nezareti kâtiplerinden Saib Bey'e intikal eden konağı satın alıp bir müddet burada ikâmet eder. Bir süre sonra Demirkapı'daki Meclîs-i Vâlâ azasından Edhem Bey'in konağını satın alır. Daha sonra Fuad Paşa'nın da istediği Nâkibü'l-Eşrâf Tahsin Bey'in Beyazıt'taki konağını satın alır. Fuad Paşa, Valide Hanım'a müracaatla konağın kendisine verilmesini arz eder. Kabul olunur ve bir irade-i seniyye ile konak ona devredilir. Kâmil Paşa, burasını Fuad Paşa'dan satın alır ve arsasına 90 bin lira sarf ederek meşhur konağını inşa ettirir. Konağın eşyasını da Kethüdâ Hüseyin Hâki Efendi 30 bin lira sarf ederek Avrupa'dan getirtir. Leskofçalı Galib Bey'in konağın inşasına düştüğü tarih şöyledir:

> Sakf-ı merfû'una yazılsa sezâ târihim
> Beyt-i mâ'mûr-ı binâ eyledi Kâmil Paşa" [1231][733]

Beyazıt'taki konak yaptırılırken açgözlü bir adamın uzun uzun konağa bakıp "Allah Allah bu binayı yaptıranlar hiç ölümü hatırlarına getirmemişler mi? Bu ne şehzâdî bina?" dediğini işiten Kâmil Paşa, kahyâsı Hüseyin Hâki Efendi'ye "şu açgözlü herifi karşıma getir" demiş. Adam karşısına çıkartılınca "Ulan aç gözlü herif! Bu bina mektep olur, hastane olur, yetimhâne olur, biz bu dünyada kazık kakacak değiliz. Elbette bir hizmete yarayacaktır" dedikten sonra adama elli altın ihsan edip savmış.

Konak, Paşa'nın vefatından sonra hayli müddet Dârü'l-Hayrât namındaki mektebe tahsis edilmiş, bilâhere İstanbul Üniversitesi Edebiyat

Fakültesi'ne murahhas kılınmıştır. 28 Şubat – 1 Mart 1942 tarihinde, dikkatsizlik yüzünden çıkan bir yangın sonrası ziyâ' olmuştur.[734] Enkaz yıkıldığı esnada konağın üst kısmından bulunan Hattat Vahdetî'nin güzel eserlerinden olan celî sülüsle mahkûk levhası İbnülemin'in gayretleriyle Evkâf-ı İslâmiyye Müzesi'ne naklettirilmiştir.[735]

Paşa, "kapusu açuk hanedandandır". Bu asırda onun kadar "kapısı açık" kimse yoktur dense sezadır. Âdetâ "encümen-i dâniş" olan meclisini Ebüzzîya "Şark encümen-i dâniş ve irfân-ı riyâseti valâsını haiz bir sahibi kemal idi" diye tavsif etmektedir. Osmanlı, doğu ve batı ulemâsı, üdebası, zurefâsı o mecliste toplanır, ilmî ve edebî mübâhaseler, musâhabeler cereyan eder. Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey'in oğlu sudûrdan Sıdık Bey "Kâmil Paşa'nın meclisi, söz ekspozisyonudur" dermiş.[736] Bir makalede de "şiir ve inşâda musâhabe-i âliye ve husûsiyede nâdirü'l-emsâl" idi deniyor.[737] İlk gençliğinden itibaren Paşa'nın meclislerine devam eden Memduh Paşa da "âkil ve mahlası gibi kâmil, Meclis-i Vükelâda reyi rezîn ve tavr-ı kudemâda yazdığı rengîn bîr zât-ı güzîn idi" diyor.[738] Yine Memduh Paşa, İbnülemin'in Kâmil Paşa'nın eserlerini bastırması üzerine (*Eser-i Kâmil Paşa*) Ankara'dan İbnülemin'e yazdığı mektupta onun konağını şöyle tavsif eder:

> "Hazîne-i rûzgâr, bir zer-i Kâmilü'l-ayâr ile niçe zeman ziynetdar idi. Müşarünileyhin âsarı edebiyesini yıllarca kendi huzurunda okurdum ve okudukca inbisatı ruhanî ve neşatı cavidanî bulurdum. Tercemei hali ihtifal iştimalde rekamzedei kikli beraat nigârı edibaneleri bulunduğu üzere merhum, Mısırdan Mehmed Ali devrinde limaslahatin azmi hıttai Rum eylediği hengâmda pederim, Daavi Nazırı ve Mısır Kapkethüdası bulunduğu cihetle Kâmil Paşa sahilhanemize teşrif ve rakimülhurufu sinen pek küçük olduğum sırada "Sana Mısırdan bir at hediye getirdim" iltifatile taltif eylemiş olmakdan naşi işte kâmilülasra o demi hurremden bed ile ihtisas ve ihlâsı hâs hâsıl etdiğime mebni deri izzet medarından ömri giranmayeleri hitamına kadar dûr olmamıştım. Miyanede baba oğlu muamelesi ve tarafeynin letaifde mükalemesi, ravza tarazanı baharistanı şeref olan ekâbirin bile gıbtalarını davet ederdi…"[739]

Cevdet Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in hal'inden evvel Yanya Valiliğiyle İstanbul'dan uzaklaştırıldığı esnada bu tebdilin asıl sebebinin ne olduğu malum olmadığından "Kâmil Paşa riyâset umûrunda [Şûrâyı Devlet Riyâseti] müstakil kalmak üzere muâvinliği ilga ettirmekle Cevdet Paşa ana muğberü'l-hâtır olmuş" şeklinde bir söylenti çıkar. Bu meseleye dair Kâmil Paşa'nın "havas-ı mensûbânından" ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye azâsından Mahmud Bey'in gönderdiği bir mektuba Cevdet Paşa'nın Yanya'dan yazdığı cevap konağın kıymetini tarif hususunda mühimdir:

> "Müşârün-ileyh hazretlerine ihlâs u ubûdiyyetim pek eskidir. Şimdiye kadar kendilerinden dâimâ lûtf u iltifât gördüm. (…) Burada çendan kâbil-i hitâb âdemler yok olsa bile yeni gelinmiş olduğu cihetle müterâkim işler çok. Sanma ki yalnız numûne-i meclis-i Baykara olan bezm-i ünsâ-üns-i hazreti riyâset-penâhîden dûrum. Belki bütün bütün ülfet-i âleminden mehcûrum."[740]

Paşa'nın dairesine zamanının ilim, siyaset, edebiyat ve mûsikî erbabından pek çok kimse devam etmiştir. Her sınıftan istidat, ilim ve irfan sahiplerini himaye eden Paşa'nın meclisinin renkliliği ve önemini hakkında anlatılanlar üzerinden müşahede edebiliriz. Şunu da ifade edelim ki bu asrın en ehemmiyetli edebiyat ve mûsikî mahfillerinden biri olan bu dairenin en dikkate şayan azası meclisin sahibidir. Yusuf Kâmil Paşa, "her vadide söz söylemeğe, her mebhasde mübâhaseye kadir olduğundan müsâhabât ve mübâhasâtı hüsn-i idare eder. "Dârü'l-Kemâl" olan kâşanesine gelenler, encümen-i daniş olan meclisine girenler, hâlinden, kemâlinden, ihsanından istifade ederler."[741] Lâkin Paşa'nın meclislerde itina gösterdiği bir husus vardır. O da sözün edep dairesinde söylenmesidir. Bir başkasınının tenkit edilmesine Paşa asla müsaade etmez. Oldukça mütebessim, halîm, nüktedan olsa da mecliste istemediği tarzda bir şeyler söylenirse yahut bir başkası tezyif ve tahkir edilirse adeta "gazâbullah'tan halk olmuş" gibi sinirlenir ve karşısındakileri kovar. Konağına devam eden Adanalı şair Abdünnafî Efendi de yazdığı bir kaside de bu tarafına işaret eder:

"Fasl ü hitâbı kabza-i şemşîri nutk edüp
İlzâm-ı hasma her sözü tîğ-i Sinân olur"

Paşa'nın konağında bu şekilde cereyan eden pek çok hadise vardır. Hattâ bir akşam konağında Mâliye Nâzırı Mustafa Fazıl Paşa ve sâir zevat bulunduğu sırada –o vakit mâliye memûrlarından olan– İrfan Bey [Paşa] gelir. Paşa, kahve ve çubuk emreder. Sohbet esnasında Kâmil Paşa "Beyefendi bakalım, mâliyenizde ne var ne yok" der. İrfan da "bir kör! döğüşüdür gidiyor efendim" cevâbını verir. Mecliste bir gözü âmâ olan Fâzıl Paşa'ya dokunan bu söz üzerine paşa el çırpararak hizmetlileri çağırır ve "Beyin çubuğunu alınız" emrini verdikden sonra İrfan Bey'i kovar. Hatasını anlayan İrfan Bey birkaç gün sonra konağa gelerek Paşa'ya dehâlet, o da iltifât eder.[742]

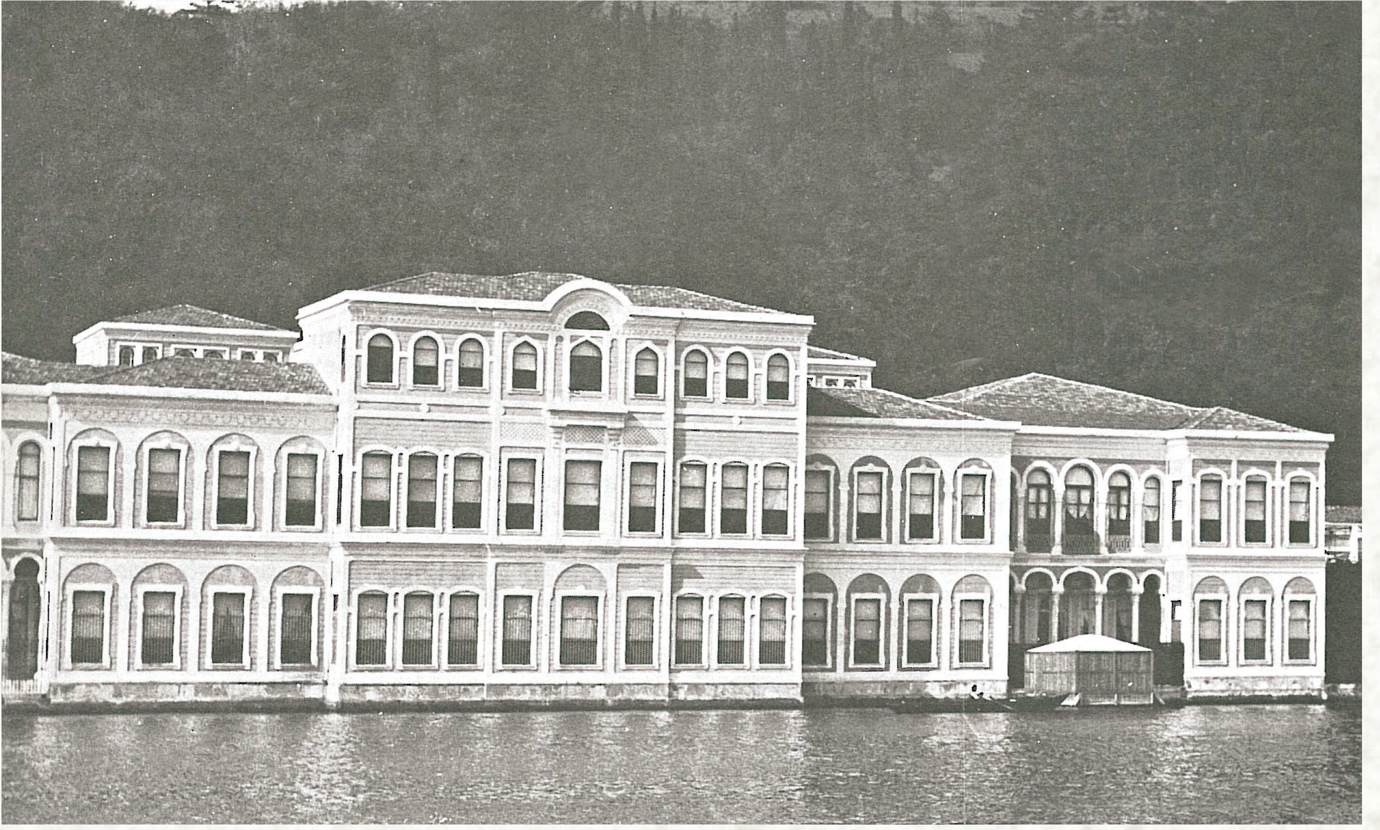
Kâmil Paşa'nın mühürdarı, Mehmed Emin Paşa'dır. Mehmed Emin Paşa, Kâmil Paşa tarafından ilk gençlik devresinde kendisine takdim edilince ilm-i kıyâfede mâhir olan Sami Paşa "Bu çocuğu diğer akraba ve bendegânınıza kıyâs etmeyiniz, tahsil ve terbiyesine itina buyurunuz, yüzünden pek çok hayır görürsünüz" demiş. Kâmil Paşa, bu ihtara riâyet etmiş ve hayrât ve hasenâtının büyük kısmını yapmasına vesile olacak bu gencin yetişmesine çok dkkat etmiştir. Mehmed Emin Paşa hem hususî hem de resmî işlerde iffet ve istikâmetiyle Paşa'yı mahçup etmemiştir.[743]

Konağın kütüphanecisi Elhac Mehmed Zeki Efendi'dir. (1821-1881). Burada kendisine tahsis olunan maaş mukâbilinde daire mensuplarına *Mesnevî* okutur ve Paşa'nın kütüphanesinde "Hafız-ı Kütüb" sıfatıyla bulunur. Zeki Efendi, bir taraftan da Paşa'nın istediği kitapları istinsah eder.[744] İbnülemin'in kütüphanesinde bulunan Bayburtlı Zihni'nin *Hikâye-i Garîbe*'sini istinsah eden de odur.[745]

Kâmil'in meclislerinin en mühim özelliği ilim ve sanatla iştigâl edilmesidir. Bir zaman devrin ricali tefsîr-i şerîf okumaya karar verirler ve Paşa'nın Vezneciler'deki konağında toplanırlar. Mustafa Fâzıl Paşa

Yusuf Kâmil Paşa'nın Mühürdarı "ahyâr-ı ümmetten" Mehmed Emin Paşa. Paşanın ilme merakı ve mesailerinin bereketi oğullarının yazdıklarına yansımıştır. Yusuf Kâmil Paşa'nın menâkıbını bugün biraz da kendisine borçluyuz.

"Âlimin âlemi yok âlem-i demden gayrı."

Boğaziçi'nin ziynetlerinden biri olan bu saray da maalesef güzel olan pek çok şey gibi hâtırâlarda kalmıştır.

İhsanlarıyla meşhur Yusuf Kamil Paşa'nın malumat ve isti'dad sahiplerini desteklemesini şu fıkra da teyit eder:

> "Arnavud köyüne vükela yapurile giderdim. Bir akşam Fuad [Paşa], Yusuf Kâmil [Paşa] ya med'uv imiş. Vapurda beni gördü, tenezzülen aşinalık etdi. Şefik [Efendi]yi takliden arzederimki gülehkûşei mübahatım, târemi balaye hemser oldu. Kâmil [Paşa] hazretlerine bir şeyler anlatmağa başladı, Anlatdıkca müşarünileyh, kahkaha ile gülüyordu. Arada sırada bana doğru itarei kandili nigâh ediyordu. Zaten komşuluk sebebile birkaç defa teşerrüf etmişdim. Arası tahminen bir hafta geçmişdi, bir cuma günü Kâmil [Paşa] beni istedi, gitdim. Bir çok iltifat buyurdukdan sonra Nef'i'nin farisî divanından birkaç kaside, emriyle, okudum. Biraz sonra yanında ki *Hamse-i Nergisî*'nin mukaddimesini okumağa başladı. Tesadüfatı garibeden olarak Hamseyi de Hacı Abdi [Bey] le müzakere etmiş ve mukaddimesindeki noksanı fazılı müşarünileyhden işitmişdim. Müşarünileyh, mukaddimede noksan iddia etdi ve nüshai sahihasını Hamidiye kütübhanesinde buldu ve isbatı müdda etdi. Mukaddime ile tetümmeyi ezber okudum. Paşa "Yanlış olduğunu kimden işitdin" buyurdu. Kaba tabir ile noksanı terbiyeden dolayı *Görünen köye kılavuz istemez* dedim. Bu söz hoşuna giderek gülmeden bayılacakdı. Biraz letaifden sonra "Hocalarımızın ve kâtiblerimizin içinde Şefikname'yi okutacak ve *Hamse*'nin mukaddimesindeki noksanı fark edecek derecede ashabı vukufdan bir müdekkik tahattur edemedim. *Zekâvetin gayr-ı münker. Lâkin bu derecede vukuf ve ihataya gençliğin ademi müsaadesi de malûmdur* buyurdu. Hakikati söyledim. Bir avuc altun ihsan buyurdu. Hacı Abdi [Bey] le birkaç kerre yalıya, konağa davet etdi,
>
> Bir hafta sonra yine beni çağırtdı. Şefikname' yi okutdurdu. [Bu eseri de daha evvel Hacı Abdi Bey'den okumuştur.]Neresini sordu ise izahat verdim. Mahmud Celâlüddin [Paşa], Şefikname şerhi tab' olundukdan sonra bir nüshasını pedere göndereceğini vadetmiş ve Kıbrısta bulunan pedere yazdığı beligane bir mektubda andan bahseylemişdi. Bu mektubu Kâmil [Paşa] hazretlerine gösterdikde *Nafile gönderme, tekellüfe düşme. Şerhi de oğlu, metni de oğlu, haşiyesi de oğlu, muamması da oğlu* buyurmuşlardır."

okuyucu, Cevdet ve Şîrvânîzâde Rüşdü Paşalar gibi ulemâ kökenli vezirler mukarrir, Âlî ve Fuad Paşalar ile birkısım zevât dinleyici sıfatıyla o meclislerde bulunmuşlardır. Konağın sahibi ise bu mecliste mümeyyizlik vazîfesini îfâ eylemiştir.

Vezirlerden Yenişehirli İbrâhîm Paşa'dan nakledildiğine göre Kâmil Paşa, Said Paşa İmâmı meşhûr Hasan Efendi'ye İbn-i Fâriz'in *Hamriyye*'sini okutturur ve kendisi bu kasîde-i Şerîfeyi kemâli- vukûf ile huzzâra tercüme ve şerh edermiş. [746]

Buraya devam edenler tarafından Paşa'ya takdim edilen kasîdeler birkaç cildi dolduracak hacimdedir. Meclisinde himaye ettiği zatlardan biri de Maraş'ta doğup İstanbul'a gelerek Sadâret Mektubî Kalemine girenlerden "münşî-i meşhur" Kenan Bey'dir. Zamanında Bâbıâlî'nin en muktedir kâtibi addolunan Kenan Bey, işrete düşkün bir zâttır. Meclîs-i Vükelâ'nın mühim mazbata ve arz tezkirelerini bâde-nûş olarak yazdığı mervîdir. Devletçe gizli tutulması lazım gelen bazı mühim meseleleri çok sevdiği Mısır Hidivi İsmail Paşa'yla paylaştığı düşüncesiyle Kenan'ın bir şarkısındaki

> "Âşıklığımı nâlelerim halka duyurdu"[747]

mısraını Âlî Paşa

> "Casusluğumu nâmelerim halka duyurdu"

şekline ve memuriyetini Sadâret Mektupçuluğundan Dâhiliye Müsteşarlığına (9 zilhicce 1285-1868) tahvil eylemiştir. Kâmil Paşa da mühim mazbataların bir kısmını kendisine yazdırmıştır. Tanıdığı kemâl ehlini aramak, hastalıklarında hâl ve hatırlarını sormak şiârı olan Kâmil Paşa'nın, hastalığı esnasında Mehmed Emin Paşa'yı hatırını sormak için göndermesi üzerine Kenan Bey teşekkür ve minnetini ifade etmek için istirahat ettiği yerde aşağıdaki mısraları yazıp Paşa'ya arz-ı teşekkür ve minnet bâbında gönderir:

> "Âsafâ efzun-ter olsun devletin
> Mürdeyi ihyâ buyurdu şefkatin
> Bî-hazân olsun bahâr-ı sıhhatin
> Mürdeyi ihyâ buyurdu şefkatin"[748]

Enderun Tarihi müellifi Ata Bey, Yusuf Kamil Paşa'nın amcası Osman Paşa'nın oğlu Rumeli Kazaskerlerinden Nuri Bey ile müştereken bir gazel tanzîm ve Paşa'ya takdim ile tanzîrini rica ederler. Kâmil Paşa derhal aynı kafiye ve redifle

> Üsküdar sâkinlerinden iki mîr-i ekremin
> Şiirini tanzîr için mânâ da gelmez hâtıra

beytini söyler.[749]

Sadrazam Esad Paşa'nın biraderi olan İbrahim Edhem Bey de konakta teşekkül eden encümene dâhil olanlardandır. Ömrünü bekâr olarak geçiren, rind-meşreb, derya-dil, edebiyat zevkinden başka hiçbir şeye ehemmiyet vermeyen; hatta biraderinin Sadaret'e nasbolunmasına bile önemsemeyen Edhem Bey'in, Yusuf Paşa'nın riyasetine düştüğü tarihin elimizde bulunan tek mısraı şöyledir:

> "Şimdi buldu meclîs-i vâlâ reîs-i Kâmil'i"[750]

Ayaşlı Hayri de konağa devam ettiği sıralarda Paşa'nın Sadaret'e tayini üzerine bir kasîde ve daha sonra da bir Meclis-i Maliye azalığına tayini için manzûm bir arzıhâl takdim eder. Maaşının arttırılması veya bir başka makama nakledilmesi ya da tekâüde sevk edilmesini talep ettiği bu manzumelerden sonra beş bin kuruş maaşla emekliye ayrıldığı, Ziya Paşa'nın Hayri tarafından tahmis edilmiş gibi gösterdiği *Zafernâme*'sindeki kaydından anlaşılıyor.[751]

Hayri Efendi'nin Belgrad Kalesi'nin Sırplar eline geçmesi üzerine düştüğü tarih de edebiyat çevrelerinde vird-i zeban edilen şiirlerdendir:

"Kalenin terki mükerrer olununca teklîf
Vükelâ âkıbeti kârdan oldu âgâh
Çıkarıp leşker-i İslâm'ı dedim tarihin
Belgrad Kalesi Sırplı eline geçdi vâh"[752]

Konağın müdavimleri arasında en renkli kimselerden biri Safvet de Paşa'dır. Meclis-ârâ, hoş-sohbet ve natuk biri olan Safvet Paşa, memuriyet makamında gayet ciddi ve gayur olduğu hâlde hususî meclislerde muhtelif mevzularda anlattığı latif fıkralarla, taklitlerle hazır bulunanları neşvelere gark edermiş. Bir akşam Âlî Paşa ve diğer birkısım zatlar Kâmil Paşa'nın konağında toplanmışlar. O vakitler Maarif Nâzırı olan Safvet Paşa'nın da bu mecliste hazır bulunmasını arzu etmişler. Hafız Vehbi Efendi'yi kendisini alıp getirmek üzere Şehzadebaşı'ndaki konağına göndermişler. Hafız daveti tebliğ edince paşa, memuriyet maaşının ailesini geçindirmeye müsait olmamasından dolayı zahmet çekmekte ve bu sebeple deryâ-yı hayrete dalıp çıkmakta iken davet eden paşaların meclisinde ne söyleyip de neşve vereceğini

Bursalı Rıza Efendi.

Yusuf Kamil Paşa dairesinin müdavimlerinden Bursalı Rıza Efendi (1815-1905). Meşâhir-i fudelâdan Emin Âgah Efendi'nin torunu olan Rıza Efendi, çok genç yaşta girdiği kalem'de hızla yükselenlerden. Bilgi ve becerisi sayesinde kısa sürede en âlî makamlara yükselip ricâl-i devlete karıştı. 92 yaşında vefât eden Rıza Paşa, Üsküdar Selimiye hazîresinde, şeyhi Ali Behçet Efendi'nin yakınında, kardeşi şair Senih Efendi'nin yanında medfundur. Mütedeyyin, afif ve tarîk-i Mevlevîye müntesiptir. *Son Sadrıazamlar*'ın sözlü mehazlarındandır. Rik'a ve tâ'lik yazılarda mâhir olan olan Rıza Efendi'yi, Yusuf Kâmil Paşa'nın şu cümlelerinde arayabiliriz: "Rıza Efendi'nin Sadâret'den nâhiye müdürlüğüne kadar hüsn-i idare edemiyeceği bir memuriyet yokdur. Hatta İslâmdan olmak lâzım gelse Rum ve Ermeni patriklikleriyle hahambaşılığı bile kemâl-i maharetle idareye muktedirdir. Yalnız Dârüssaade Ağası olamaz!"

Resim, Rıza Efendi'nin Evkaf Nazırlığı zamanından yâdigâr.

bilemediğini anlatmakla beraber "haydi oğlum, sen git, ben de hazırlanıp gelirim" demiş. Hafız Efendi avdette işittiği sözleri söyleyince paşalar kâfi olmayan maaşının arttırılmasına karar verirler. Bir müddet sonra meclise dâhil olan Safvet Paşa'ya kararlarını laf arasında belirtince paşa safalanır. Latif ve zarif sözler söylemeye başlar. Hatta "vücudunun nehafeti nisbetinde kalın olan sesiyle Vanlı ayvazların tavr u edâlarını takliden türküler okuyunca hazır olanlar da safalanır. Hizmet için üst kata çıkan ayvazlar türküleri işitince kendilerinden geçerek oynamaya kalkışırlar.[753]

Konağın renkli simalarından birisi de Kâzım Paşa'dır. Kazım Paşa, yaratılıştan hicve meyilli olmasından ötürü sırası geldikçe önünü ardını düşünmeyerek ağır sözler söylemekten çekinmez. İbnülemin'in tavsifiyle "erbâb-ı tarîkatten olmakla beraber her hâle dervişâne *eyvallah* demeyen Kâzım Paşa, Hersekli'nin Çukurçeşme'deki evinde toplanan encümenin müdavimlerinin önde gelenlerinden olup edebî bir şöhret olarak bu mecliste isbat-ı vücud edenlerdendir. Üsküdarlı Hakkı, Kâzım Paşa'dan bahsettikçe "Bereket versin ki Arnavut cahildir. Biraz ilmi olsa onunla başa mı çıkılabilirdi" dermiş.[754] Şair Paşa zamanın ekâbiriyle de görüşür, fakat en ziyâde Yusuf Kâmil Paşa'ya uğrar. Paşa daima iltifat ve riâyetle kendisinden hoşnut olmayanlara karşı onu müdafaa ve himaye etmiştir. Kitâbet mesleğinden yetişenlerden bulunduğu cihetle, mansıp sahibi olanları hiciv ve tezyîf etmekten sakınmadığı için Mütercim Rüşdü Paşa Seraskerlik makamına getirildiğinde rütbelerini söktürür ve Kıbrıs'a nefyettirir.[755] Şair, Yusuf Kâmil Paşa'nın sadâretde bulunduğu sırada, 1863'te, ıtlak olunarak rütbesi iade edilir. Kâmil Paşa merhum yirmi bin kuruş göndererek borcunu ve yol masraflarını tesviye eder. İstanbul'a geldiğinde Paşa'nın huzuruna, şükran ve minnetini ifade etmek için çıktığında

Kazım Paşa.

Kazım Paşa (1821-1889). Koniçeli olan Musa Kâzım Paşa "pek iyi bir âdem olmakla beraber, tab'an hicve meyilli olduğundan sırası gelince önünü ardını düşünmeyerek ağır sözler söyler"miş. Bu sebepten Üsküdarlı Hakkı, "Bereket versin ki bizim Arnavut câhildir. Biraz ilmi olsa onunla başa mı çıkılabilirdi" dermiş. Paşa, bir gece bir sohbet meclisinde ""Âl-i Beyt'e candan mahabbet edenleri Allah, yakmaz" dedikten sonra parmağını önünde duran mumun alevine sokar, bir müddet durduktan sonra çeker ve huzzâra gösterir. Görülür ki parmak alevden müteessir olmamıştır. Bu hâli, orada bulunanlardan biri İbnülemin'e hikâye etmiş, biz de buraya naklettik.

Kâmil Paşa kendisine “Erbâb-ı kemâlin bu türlü sadmelere uğraması tabiîdir. Fakat ihtiyata riâyet etmek de muktezâ-yı kemâldir” tarzında nasihat eder.[756]

Paşa’nın himaye ettiği şahsiyetlerden biri de Leskofçalı Galib Bey’dir. Memduh Paşa’yla bir sabah konağa geldiklerinde Kâmil Paşa Fehîm-i Kadîm’in

“Andelîb-i bâğ-ı tecrîdiz bu fânî gülşenin
Gülleri hurşîd olursa hâr dâmendir bize”

gazeline bir nazîre söylemesini Galib Bey’e teklif eder. Gâlib Bey, Memdûh Bey’in hânesine gelerek hemen gazeli tanzîr eder. Ve beş on beyt ile de bazı marûzâtda bulunur. Paşa da bu marzutları hemen yerine getirir.[757]

Birgün konağında –bezmine müdâvim vüzerâdan– Osman Paşa ile satranç oynarken yanına imâmeli, taylasanlı bir hoca girer. Kıyafeti ve tavırlarıyla azametli bir allâme görünümünde olan hocaefendiyi görünce Paşa, oyunu tatil eder. Hâl ve hâtır sorduktan sonra yeni tanıştığı kimselere yaptığı gibi hocayı da yoklar. Adamın “bir timsâl-i cehâlet” olduğunu anlayınca Osman Paşa’ya hitâben “Hârûnü’r-Reşîd bir gün Cafer-i Bermekî ile satranç oynarken huzuruna bir hoca gelir. Hârûn, hocaya hürmeten satranç tahtasının üstüne bir şal örter. Misafiri yokladıkda âlim kıyâfetinde bir câhil olduğunu görünce “Cafer, meclisimiz halîdir. Sıkılacak, hürmet edecek kimse yokdur, gel oyunumuza devâm edelim” der ve “buyur, biz de Hârûn’u taklîd edelim” diyerek oyuna başlar. Hoca efendi, “sıyga-i cerri çekmek” için gelmiş bulunduğundan Paşa’nın naklettiği fıkradaki nükteye kulak vermeyerek ağaların eline sıkıştırdığı mangırı aldıktan sonra ayrılır.[758]

Silahşör Esad Muhlis Paşa,

“Lâf-ı dava-yı enâniyet ne lâyık âkile
Herkesin âlemde bin mâ-fevki, bin mâ‘dunu var”

demesine rağmen bu öğüdüne riâyet etmeyen,[759] hüner ve marifetin yanında kibir ve azamet ehlinden olan Paşa’nın çocuklarından Sadullah Paşa ile Said Paşa meclisinde bulunduğu esnada Yusuf Kâmil Paşa “Sadullah Bey, babanızın ilim ve irfanı sana, Said Bey, kibir ve azameti de sana intikal etmiştir” diyerek iki kardeşin hususiyetlerine vâkıf olduğunu belirtir.[760]

Kerküklü Taliban aşiretinden Şeyh Rıza da bu meclisin mihmanlarındandır. Kâmil’e sunduğu Farsça kasideleri ve belâgat, fesâhat ve liyâkat noktasında kemâli bulunan şeyh, huysuzluğu ve geçimsizliği ile meşhurdur. Mühürdar Mehmed Emin Paşa, onun bu tarafını anlatmak için “konakta benden başka kavga etmediği âdem kalmamıştı” der. Şeyh bir şekilde kavga ettiği konak sakinleri hakkında diline hâkim olamaz, müstehcen hicviyeler nazmedermiş. Şeyhülislâm Haydarizâde İbrahim Efendi’nin naklettiğine göre; Yine bir gün konaktaki ağalar ve uşaklar ber-mutad döğüşünce hepsi birleşip şeyhi sokağa atarlar. O da, Beyazıd Meydanı’na nâzır bir kasap dükkânın üstüne taşınmak zorunda kalır.[761]

Yusuf Kâmil Paşa bir beytini takdir ettiği Diyabekirli Rahile Sırrı Hanım'ı (1814-1877) arattırır ve İstanbul'a konağına getirtir ve burada dört sene ağırlar.[762] Rahile Hanım burada bir taraftan Kâmil Paşa ve zevcesi Zeynep Hanım'ın iltifat ve atıfetine mazhar olur, bir taraftan da İstanbul'un şair ve edipleriyle tanışarak onlara edebî şahsiyetini, şiirlerini tanıtır. Rahile Sırrı, İstanbul'a geldiği vakit devrin edebiyat mahfillerinde kendisine ait şiirlerin hemşerisi Naim'e isnat edilerek dolaştığını görür. Meğer sirkatiyle meşhur Diyarbakırlı Naim "bu şiirler benimdir" diye gezermiş.[763]

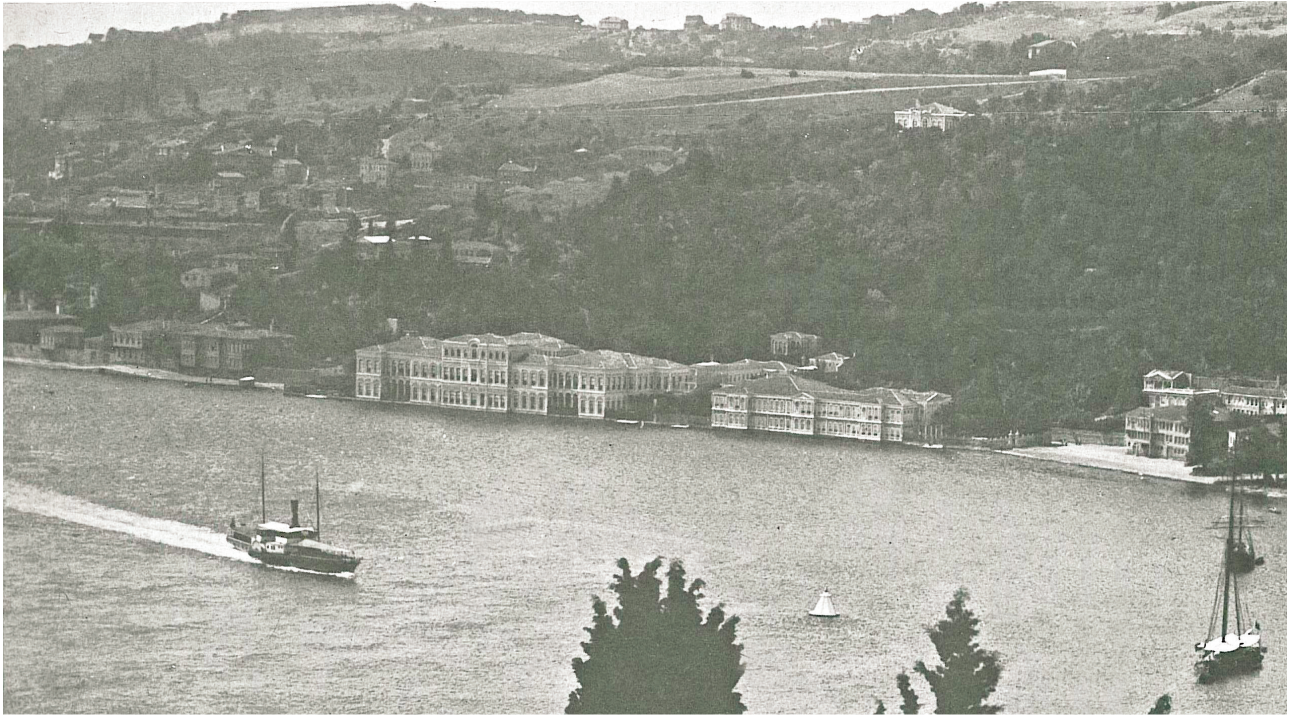
Manastır valilerinden Abdülkerim Paşa, Asir'in fethi sırasında memuren o havalide bulunduğundan üç buçuk lira ücret vererek Seraskerlik makamına "Cebel-i Asir, kemâl-i yüsr ile teshîr olundu" mealinde bir telgraf çeker. Serasker, telgrafı Babıâliye gönderince Paşa, Sultan Abdülâziz'in teklifiyle Asir'in fethine dair tanzim etdiği kasidede[764] "Asir, Yesir, Teshir" kelimelerini kullanır.[765] Padişah kasideyi pek ziyade sever. Abdülkerim Paşa, İstanbul'a gelince konağa davet edilir. Kâmil Paşa, iltifat ile "telgrafınızı pek beğendim. Askerler içinde de sizin gibi edibler bulunduğuna memnun oldum" der ve üç kelimenin her biri için onar altın verir. Abdülkerim Paşa bu hadiseyi ne zaman nakletse şunları söylermiş:

> "Kâmil Paşa gibi bir server-i rûzigârın beni huzuruna kabul etmesi, onun gibi fazl ü kemâli ammece müsellem olan bir edîb-i Kâmil'in telgrafımı takdir eylemesi, benim içün büyük bir şeref iken her kelimeme onar altın vermesi, beni büsbütün müftehir ve minnetdar etdi."[766]

Konağa devam eden sanat erbabına, birbirinden nefis sanat eserleri tezyîn ettirilmiştir. Konağın müdavimlerinden olan meşhur hattatlarımızdan Yahya Hilmi'ye Zeynep Hanım için *Delâilü'l-Hayrât* yazdırılmış ve Hacı Ahmed Efendi'ye tezhip ettirilmiştir. Bu sanat şaheseri bugün İbnülemin'in İstanbul Üniversitesi'ne bağışladığı kütüphanesinde olmalıdır.[767] Geredeli Şeyh Hacı Halil Efendi de İstanbul'a geldiği vakitlerde Paşa'nın konağında imrâr-ı vakt edenlerdendir.

Paşa'nın konak ve yalısının hususiyetleri ile meclisindeki sohbetleri ve müdavimlerini gösteren şu fıkraları da İbnülemin'in üslûbuna dokunmadan aynen nakledelim:

> Konağında ekâbirden biriyle santranc oynarken İran elçisi Muhsin Han geldi. Paşa, bu gelişin "gelir emma ne gelir arbede cûyan geliyor" mealini mutazammin olduğunu hissetdiğiçün "tuhaf tesadüf, Şâhe kiş derken siz geldiniz" dedi. Ehli irfan olan sefir "arbede cûyan"e sözler söylemeden avdet etdi.
>
> *
>
> Küçük devletlerden birinin — İstanbula az müddet evvel gelen — elçisi, tebaalarından birinin Meclisi Valâdaki işinin, arzusuna muvafık suretde halledilmemesine hiddetlenerek protesto tarzında şikâyet etmek üzere — yerli hıristiyanlardan olan — tercemaniyle beraber Bebekdeki yalıya gelirlerken terceman, söylenecek sözlerin mutedîlâne ve reca şeklinde söylenmesini, çünki bu Paşanın, diğer Paşalara benzemediğini ihtar etdi. Elçi, kabul etmedi.

Yusuf Kamil Paşa ve Âlî Paşa yalıları.
Boğaziçi'nin her iki ziynetinin de yerinde bugün yeller esiyor.
Bogaziçi deyince biraz da akla gelen Yahya Kemâl Beyatlı'nın şu mısraları gelir:

"Sana dün bir tepeden baktım azîz İstanbul
Görmedim gezmediğim sevmediğim hiçbir yer
Ömrüm oldukça gönül tahtıma keyfince kurul
Sâde bir semtini sevmek bile bir ömre değer."

Ateşler püskürerek yalının rıhtımına yanaşdılar.

Kendi elbisesinden daha kıymetli elbise giymiş, kerli "ferli ağaların istikbal etdiklerini, içeriye girüb de —göz kamaşdiracak derecedeki — ihtişam ve intizamı görünce niyetini değişdirmeğe başladı. Paşanın huzuruna girüb de bir kaç söz teati edildikden sonra sükute daldı. Paşa, bunun ne maksadla geldiğini teferrüs etdiğinden mahud işden bahsetmedi. O sırada hademe,- yemeğe davet etdiklerinden elçiyi ve tercemanı da yemek salonuna götürdi. Eşyayı semineden mürekkeb, gayet müdebdeb sofra takımını görünce ve — müddeti ömründe yemediği, hattâ görmediği — müteaddid ve birbirinden nefis Türk yemeklerini yedikçe büsbütün aklı başına geldi, yahud gitdi.

Niyet etdiği protestoya bu tarzda cevab aldıkdan sonra arzı şükran ederek döndü ve ihtarında haklı olduğunu teslim ile tercemana da teşekkür eyledi.

*

Meclisinde muharebeden bahsolunurken huzzardan biri "İnsanlar, muharebeyi ne vakit terkederler" sualini irad etdi. Sailin horoz akıllılardan olduğunu anlayan Paşa "horozlar, ne vakit döğüşmekden vazgeçerse" cevabını verdi.

Bir gün Bursalı Rıza Efendiden bahsolunurken Paşa, der ki: "Efendinin, nahiye müdirliğinden sadarete kadar hüsni idare edemiyeceği bir memuriyet yokdur. Hattâ İslâmdan olmak lâzım gelse Rum ve Ermeni patriklikleriyle haham başılığı da kemali meharetle idareye muktedirdir. Yalnız Darüssaade Ağası olamaz."

*

"Çingâne" namiyle yâd olunan bir zatın oğlu — istidası üzerine — bir sancak mutasarrıflığına tayin olunur. Oraya gitmek istemez. Başka sancağa tahvil edilir. Onu da beğenmez. Paşanın huzurunda da nazü istiğnaya kıyam edince Paşa, Sürurinin şu beytini okur:

“Baban kelb oynadırken bunca yıllar bulmayub maymun
Sen ey çingâne oğlan ayda bir ayu beğenmezsin”.
O zat bir iki gün sonra tayin olunduğu yere gider.

*

Mazûl mutasarrıflardan biri bir düziye Paşaya gider, Meclisi Valâ azalığına tayiniyle taşranın mihnetinden kurtarılmasını niyaz eder. O sırada maaşlar, seyrek verildiğinden mazuliyetle mansubiyetin bir farkı olmadığını anlatmak içün Paşa “Canım kendini on beş bin kuruş maaşla Meclisi Valâ azası farzet, git evinde rahat otur” der.

*

Beharın geldiği ne suretle anlatılacağına dair meclisinde bulunanların her biri, bir şey söyledikleri sırada Paşa “Beharın geldigini ben, bülbülün feryadından anlarım” demişdir.

*

Prens Mustafa Fâzıl Paşa’nın oğulları, her vakit ziyaret etdikleri halde bir müddet görünmezler. Bir bayram günü Bebekdeki yalıya geldiklerinde Paşa, huzzare hitaben “Beyler, büyüdüler de Bebeke! rağbet etmiyorlar” demişdir.

*

Bir gece Paşanın yanında babam — bermutad— resmî evrakı okuyarak mütaallik olduğu devaire havale ederken “Harputda mukaddema münhedim olan bir medresenin ihyasına imkân bulunamadığından hükümeti seniyyece yapdırılarak ahalinin cebaletden kurtarılmasına dair Harput vilayetinden gelen mazbatayı da okudu.

Paşa, bu mazbata Evkaf Nezaretine havale olunsa medresenin -vakfı olmadığından yapdırılamıyacağını Maliye Nezaretine gönderilse hazineye ademi taallukundan bahsedileceğini söyleyerek nereye havalesi lâzım geleceğini sordu. Kendini daima hayre sevk eden babam, kemali ciddiyetle “Zati kerimanenize havalesi lâzım geliyor” dedi. Paşa bu cevabdan pek ziyade memnun olarak dua etdi ve medresenin keşfi icra ve resmi tanzim erdirilmek içün vilâyete cevab yazılmasını söyledi. Derhal yazıldı.

Mükemmel bir medrese ve muntazam bir kütübhane vücude getirildi ve idaresi temin edildi. Türklüğün medarı iftiharı olan büyük âlimlerden Harputlu Hoca Abdülhamid Hamdi Efendi müderris ve mütevelli tayin kılındı.

Medrese ve kütübhane, yıllarca en mühim ilim ocağı seklinde devam etdi. Nice fadıl yetişdi. Müderrisi Kâmilin vefatında yerine tayin olunan üdebayı fudaladan Kemalüddin Efendi babasının isrini takib ve medrese ve kütübhanenin maddî ve manevî mamuriyetini idame etdi.

[Kerimkârlıgını, dilnevazlığını teyîd eden hallerdendir ki: müderris Abdülhamid Efendi ile babası meşahiri ulemadan Ömer Naimî Efendi, Paşayı ziyaret etmek üzere İstanbula geldikleri esnada Harput mamulatından ipekli kumaş ve gezi gibi bazı hediye getirirler ve şayanı takdim değilse de memleketlerinde yapılmağa başlanan kumaşları göstermek arzusunda bulunduklarını söylerler.

Ertesi akşam paşa, o kumaşlardan birine, kaplanmış olan kürkü giyerek — kâşanesinde müsafir olan — o zatların yanına gelir. He-

diyeleriniz pek ziyade hoşuma gitdiğinden bir kaç danesini kürklerime kap1atdırdım" diyerek müsafirlerini taltif ve tatyib eder.

Müderrisi fadılın oğlu Kemalüddin Efendi derdi ki: "Babam ve büyük babam — bundan bahsetdikce — 'getirdiğimiz eşya, kendine lâyık değil iken paşa merhum, o kadar necîbane ve âlicenabane hareket etmisdir ki bütün servetini bağışlasaydı bizi bu derece mesrur ve minnetdar edemezdi' diyerek kemali şevk ile rahmethan olurlardı.']

Paşanın binlerce cild nefis ve nâdir kitabı ihtiva eden hususî kütübhanesi, refikasının hayatında Bayazıddaki konakda mahfuz idi. Babam, bu kitabları Harputdaki kütübhanesine göndermek içün — Son zemanlarında— Paşanın, vefatından sonra Hanımefendinin müsaadelerini istihsal etdiği halde Kethüda, ipe un serdiğinden kitablar gönderilemedi. Hanımefendinin vefatından sonra kardeşi Prens Halim Paşanın o kıymettar kitabları ne yapdığmı bilmiyorum.

[Evaîli hâlinde bu kütüb hade istihdam olunanlardan esbak bahriye mektubcusu-Hasan Tevfik Efendi merhum, meşhur Molla Hüsrevin fıkıhdan "Dürer" namındaki eserinin— kendi yazısiyle olan — nüshasını göstermişdi, baş tarafında İkinci Sultan Bayezidin — temellüki mübeyyin — bir kaç satır yazısı vardı. Hasan Efendi dedi ki: "Paşanın emriyle bir gün kütübhaneyi temizliyorduk" ve perakende, cildsiz kitab ve risaleleri ayırıyorduk. Paşa geldi. Perakendelerden ve cildsizlerden bazılarını orada bulunanlara ve bu "Dürer" ile diğer bir kaç kitabı da bana verdi?

Kütübhanedeki âsarın ehemmiyeti — müellifinin yazısı ve bir Padişahın kitabı olmak itibariyle — kitab meraklıları indinde fevkalâde haizi kıymet addedilmesi lâzım gelen o "Dürer"in, perakende kitablar arasında bulunması, kütübhanenin mahiyetini isbata kâfidir.]

Üsküdarda Nuh kuyusunda refikasiyle birlikde yapdırdıkları hastahane, nice derdlinin hayatına hizmet etmişdir.[768]

Birbirinden hayırperver olan o iki keremkâr, camiler, mescidler, tekkeler, mektebler, çeşmeler, yollar ve fukara evleri tamir ve inşa etdirmişler, fakrı hallerinden dolayı evlenemeyen nice erkek ve kızları ev bark sahibi etmişler ve nice biçarenin derdine derman olmağı kendilerine borç bilmişlerdir.

Darüşşefekanın tesis ve inşasında pek çok kerem ve himmet göstermiş ve talebeye mahsus olarak bir de mükemmel hamam yapdırmışdır.

Prens Mustafa Fadıl Paşa, gençliğinde Paşanın konağında gördüğü antika şallardan ister. Paşa da şallarla beraber şu kıt'ayı gönderir:

> "A beyim, eski gördüğün şallar eskimiş de paçavra olmuşdur
> *Şal* satan Maviçon ile Daviçon sâil-i bâbı havra olmuşdur"

*

Üdebadan biri "gülistan" a nazire olmak üzere "sünbülistan" namiyle bir eser yazub takriz reca edince Paşa, derhal şu beyti söylemişdir:

> "Behâristân ü bostân ü gülistân
> Yetişmez mi ne lâzım sünbülistân."

*

> Bir meclisde idarei akdah olunurken oraya gelen akrabasından Osman Paşazâde Kazasker Nuri Beye, arpa suyu içmesi —rindan tarafından— musırrane teklif olunur. Nuri Bey, İçmek âdeti olmadığını anlatır. Paşa da der ki:
>
> "Mollaların teaccube şâyân mîzâcı çok
> Arpalığın yiyüb de suyun içmemek gibi."[769]

Bütün bunların yanında dairenin bilinmesi gereken bir diğer cephesi de burasının devrin en önemli mûsikî mahfillerinden biri olduğudur. Paşa'nın evleri, mûsikî erbâbının düzenli olarak buluştuğu mekânlardan birisidir. Özellikle burada muvazzaf hânende ve sâzendeler vardır. Mûsikî erbabından Kadıköyülü Ali Bey, Sultan Abdülmecid'in vefâtından hayli müddet sonra saraydaki hizmetini terk ederek Yusuf Kâmil Paşa dairesine intisap etmiştir. Bu dairedeki değerli hânendelerin ser-firâzı odur. Burada Zeynep Hanım'ın cariyelerine mûsikî meşk ettirmiştir. [770]

Mûsikî meclislerinin başkonuğu ve hânendesi Kazasker Mustafa İzzet Efendi'dir. Kazasker, Bebek'te Paşa'nın komşusu olması hasebiyle yazın yalıya kışın da Beyazıt'taki kaşâneye gelir. Bu gelişlerinde, geceyi "dârü'l-Kâmil"de geçirirmiş. Buralara vükelâ ve küberâ gelir Efendi'nin "can-fezâ nağmelerini" dinlemek emelinde bulunurmuş. Efendi'ye fevkalâde hürmet edildiğinden sâir mûsikî erbabına söylenen "Bir şey okuyunuz da dinleyelim" kendisine denilemez; Yusuf Kâmil Paşa sözü bir münasebetle mûsikîye getirir, sonra el çırparak içeriye giren hademeye "Ağaları çağır, gelsinler, Efendi hazretlerini eğlendirsinler" diyerek konakta daima bulunan hânende ve sâzendeleri pek kibarâne ve zarifâne tarzda çağırtırmış. O vaktin tabiriyle "ağalar" dediği mesleklerinde mahir olan hânende ve sâzendeler odanın münasip bir yerine oturarak Efendi'nin intisap ettiği makamdan mühim bir peşrevi çalarlar, müteakiben yine Efendi'nin istediği bir besteyi okumaya başlayınca Kazasker oturduğu minderden kalkarak hânende ve sâzendelerin yanına gider, onlarla birlikte okumaya başlarmış. İbnülemin'in demesiyle "o dakikadan itibaren nağmeler, başka hâlet ve halâvet peyda eder, huzzar, cennet nağmeleri dinliyorlarmışçasına mesti safa olurlar"mış.[771] Kâmil Paşa, hat sanatımızın en güzide ve meşhurlarından olan Kazasker Mustafa İzzet Efendi'ye ayrıca eserler ve levhalar da meşk ettirmiştir. Ona yazdırdığı *Mushaf-ı Şerîf*'e görenlerin hayran kaldığı İbnülemin'den menkuldur. İbnülemin'in babası Mehmed Emin Paşa, "mülâkî olduğu o kabîl erbâb-ı kemâl arasında Efendi'ye mümtaz bir mevki verir ve emsalinin nâbud" olduğunu söylermiş.[772]

Âlî Paşa, fevkalâde vazifeyle Girid'de bulunduğu esnâda Kâmil Paşa nedîmi derecesinde yakınında bulunan Dâhiliye Nâzırlarından Memdûh Paşa'ya "Haber yok nazlı cânândan haber yok" nakaratlı bir şarkı söyletip –konağından hiçbir vakit eksik olmayan– mûsikî-şinâsândan birine besteletir. Dâiresindeki hânendelerden bir kaçına bu şarkıyı talîm ettirip Girid'e gönderir, onlar da Âlî Paşa'nın huzûrunda terennüm ettirir. Âlî Paşa da o sırada Girid sancaklarından birinde mutasarrıf ve kendi nezdinde misafir bulunan Edhem

Yusuf Kâmil Paşa dairesinin hayrü'l-haleflerinden İbnülemin Mahmud Kemâl İnal çocukluk yıllarında.

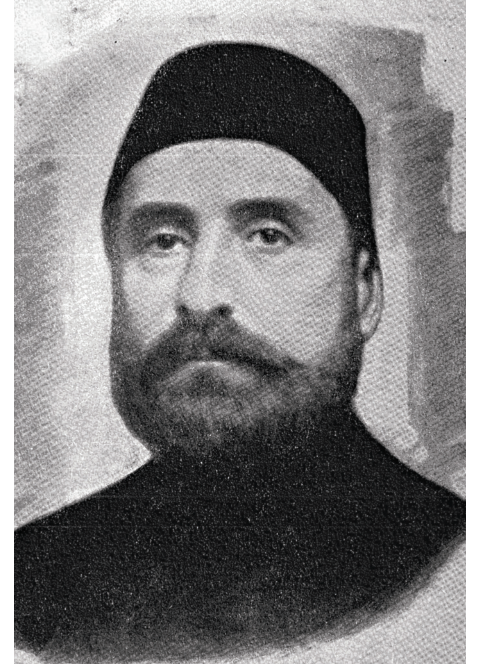
Pertev Paşa'ya "Gelen yok semt-i cânâna giden yok" nakaratlı bir şarkı söyletip dâmâdı Ziver Paşazâde Selahaddîn Bey'e besteletir, gelen hânendelere talîm ettirir. Hânendegân İstanbul'a avdetlerinde o şarkıyı terennüm ederler. [773]

Mütercim Rüşdü Paşa

Mehmed Rüşdî Paşa, Kayıkçı Hasan Ağa namında bir fakirin oğludur. 1811'de (Muharrem 1226) Sinop'un Ayandon kazasında doğdu. Üç yaşındayken İstanbul'a geldi. Bir müddet mahalle mektebinde okudu. Asâkâri-i Muntazama tabruna girerek mülazım oldu. Babasının fakirliği ve zamanın icaplarını düşünerek çalışmaktan başka çare olmadığına hükmetti. Maaşının birkısmıyla hususî hocalardan Arapça ve Farsça okudu. Tanaş Efendi namında birinden Fransızca tahsil etti. 1289'a kadar hayatta olan Tanaş, Bebek'teki yalısına geldikçe Rüşdü Paşa "hocamdır" diye hürmet edermiş. Tarabya karakolunda mülazımken Fransızca bilen bir memur aranmasıyla Hüsrev Paşa onu tavsiye eder. Sultan II. Mahmud, Namık Paşa ile beraber Mehmed Rüşdü Efendi'nin askerî nizamnamelerin Fransızca'dan çevrilmesiyle görevlendirir. Paşa'nın "mütercim" sıfatı o günlerden yadigârdır. Bu tercüme işinden sonra Askerî sınıf içerisinde Mehmed'in hızla yükseldiğine şahit oluruz. Seraskerlik, Meclîs-i Tanzîmat Reisliği ve sadrazamlık vazifelerini ifa etti. Sultan Abdülaziz'in hal'ine ve kat-

line yürüyenler arasında bulunan paşa beş defa sadrazamlık yapmasına rağmen Sultan Abdülhamid devrinde gözden düştü, Manisa'ya sürgüne gönderildi ve burada 1882'de (14 Mart 1298) vefat ederek Hatuniye Camii Hazîresine defnolundu.[774]

Babasının vaktiyle bedduasını alan Rüşdü Paşa her dâim bundan bahseder, o bedduadan ötürü bunca mala mülke ve devlete nâil olmasına rağmen hayır görmediğini, ağız tadı bulamadığını dile getirirmiş. Paşa'nın babası Hasan Ağa, safdil bir âdem olduğundan kayığına aldığı müşteriyi "hele namazı kılalım da öyle gidelim" diyerek namazı bitirinceye kadar bekletirmiş. Rüşdü Paşa Tarabya Karakolu'nda vazifeli iken biraz da babasından utanıyor olsa gerek ki babasının ziyaretine gelmesini hoş görmez ve eve gelmesini tenbih edermiş. Hasan Ağa da bu duruma hiddetlenerek "Yarabbi, oğluma ekmek ver, ekmeğine tuz verme" diye beddua etmiş. Rüşdü Paşa -babasının duası müstecab olarak- ekmek bulduğunu, fakat ağız tadı bulamadığını evlâd ve ahfadına söylermiş. İbnülemin, Paşa'nın oğlu Süleyman Reşad Bey'in şöyle dediğini aktarır: "Hasan Ağa, bir herifin delaletiyle hacca gitdi. Delil-i rehzen, parasına tama'la âdemceğizi yolda öldürüp İstanbul'a döndü. Paşa'ya haber verdiler. 'Ben, onu Allaha havale etdim' dedi, dava etmedi." [775] Rüşdü Paşa'nın devlet işlerinde hangi tarîki ihtiyar edeceğini daha o vakitte gösteren bu anektot dikkate şayandır.

Mütercim Rüşdü Paşa. Sultan Abdülaziz, Âli ve Rüşdi Paşalara "kendi mesleğini tarif etmesini emreylediği zaman" Fuad Paşa; "yeni yapılmış bir köprü tasavvur buyrulsun. Üçümüz o köprünün başına gelince, kulunuz bîperva geçerim. Âli Paşa mükerreren muayene eder, her adımda düşünür, sonra geçer. Rüşdü Paşa ise üç tabur asker geçtiğini görmedikçe geçmez" cevabını vermiştir ki Rüşdü Paşa bundan iyi anlatılamaz.

Rüşdü Paşa'nın mizacı ve meclislerdeki tavırları üzerine muhtelif rivayetler vardır. Biz sadece mevzumuzu ilgilendirenlerin bir kısmına temasla iktifâ edeceğiz. Paşa'nın bulunduğu meclislerdeki hâl ve kali, devlet hizmetindeki tavrından farksızdır. Devrine yetişenlerden menâkıbını dinlediği Paşa'nın hususî hallerini gerçekten iyi etüd etmiş olan İbnülemin ona dair şunları yazıyor:

> "En değerli mantıkıyyundanmış, gibi gayet muntazam söz söyler, en makul ve mantıkî mütalealarını bile -arzu ederse- daha makul, daha mantıkî sözlerle cerh eyler, çok defa muhatabını ilzam eder, hiç bir zeman, hiç bir kimseden sözünü esirgemez, her istediğini söylemekden çekinmez idi."
>
> Camilere gider, hoca efendilerin icazet cemiyetlerinde bulunur, tekkelere gider, zikir esnasında ağlar, işret âlemlerinde bulunmakdan sakınır, dahilde ne yaparsa yapar, fakat haricde perhizkâr görünür, halkın medh ü senalarına nail olurdu.
>
> Oğlu Reşad Bey dedi ki:
>
> 'Paşa, ayş ü nuşdan, saz ve sözden haz etmezdi. Daima işle ve mütalea ile meşğul olurdu. Kendileriyle hem ahenk olmadığıçün arkadaşları sevmezdi. Konaklarda meclisi vükelâ akdedildiği zemanlar, yemek vaktine yakın gider, henüz işret devam ediyorsa yalnız mezelerinden yerdi'."[776]

Rüşdü Paşa'nın sadâretinde Âmedcilik'te bulunan Mahmud Celâlüddin Paşa onun mazuliyet zamanlarındaki tavrıyla ilgili şunları anlatır:

> "... Mevki-i iktidarda kimsenin vücudunu istemeyüp teferrüd ve tahakküm dâiyesinde bulunmakla hilaf-girlik ve ta'ne-zenlik yolunu tutub lâkin şu hâl ile bi't-tabii bir mansıbda paydâr olama-

dığından ekseri eyyamı mazuliyetle geçer idi. Kuşe-nişîn-i uzlet oldukça ricâl-i ilmiye ve askeriye ve mülkiyeden ve memurîn-i ecnebiyeden hanesine gidenleri karşısına alub ve hususa mazul ve münkesirü'l-hâtır olanlara izhâr-ı teveccüh-i mihmân-nevâzî-de mübalağa gösterüb herkesin sınıfına ve tavr u mesleğine göre idare-i kelâm ve izhâr-ı vukûf-ı tam ile umûr-ı devlet ve memleket üzerine dûr ü dirâz ebhâse girişerek teyîden li'l-mekâl istediği anda ağlar ve istediği vakitde güler velhasıl görüşdüğü kibar ve sigâra kendisini hamiyyet-i mücesseme gibi göstererek bu tarîk ile avam-ı nâse din ü devlet sâdıkı ve vatan muhibbi bir âdem var ise o da Rüşdü Paşa'dır, dedirtmeğe çalışub bâba-yı âlem geçünür ve mevki-i iktidara geldikde mazuliyetinde teessüf ve itiraz etdiği icraatın ıslâhına bakmayub oluruyla idare yolunda gezinir bir ayyâr-ı efsun-ger idi."[777]

Bu hususta şöyle de bir vaka geçmiştir. Paşa her türlü mesuliyetten sakınır ve halk nezdindeki itibarını kaybetten çekinirmiş. Bu sebeple mühim bir mesele zuhûr ettiğinde ne yapar ne eder işten çekilir, işbaşında bulunanları da acz ve zaaf ile itham edermiş. Bir gün konağında her zamanki gibi işbaşında bulunanları tenkit ederken mecliste bulunan Rumeli Kazaskerlerinden Seyfeddin Efendi "tok sözlü" bir adam olduğundan dayanamayıp "Efendimiz, mükerreren mekâm-ı sadâretde bulundunuz, niçin ıslâh etmediniz?" der. Rüşdü Paşa cevâben:

"Hakkın var, fakat ben sana hakikati söyleyeyim de dinle: Biz, elimize durbîn alıyoruz, uzakda denizin ortasında bir gemi görüyoruz, dümeni, yelkeni bozulmuş, batacak bir halde çalkanıyor. 'Canım bu geminin içinde âdem yok mu, halin vehametini görmüyorlar mı, kurtulmağa niçün çalışmıyorlar' diyerek gemiyi kurtarmağa koşuyoruz, içine giriyoruz. Bir de görelim ki geminin sekenesi, ellerine defler, davullar, zurnalar almışlar, çalub çağırıyorlar. 'Yahu, bu ne hal? Batıyorsunuz, kurtulmağa niçün oğraşmıyorsunuz' diyoruz. Onlar 'ey çok söylenme. Keyfine bak' diyorlar, göbek atarak, rakı vererek bizi de kendileri gibi sarhoş etmeğe çalışıyorlar. İçlerinden bir kimseye meram anlatmanın imkânı olmadığını anlayınca biz de onlarla hemhal oluyoruz, ur patlasun, çal oynasun âlemlerine dalıyoruz. İşte mevkii iktidara geldiğimiz vakit bir iş göremeyişimiz, söz anlatacak âdem bulamıyarak nihayet biz de söz anlamıyacak bir hale gelmekde oluşumuzdandır."[778]

Yine onun Sadareti sırasında Mektubçu olan Memduh Paşa'nın şu sözleri de Paşa'nın hususiyetlerini gösterecek mahiyettedir:

"... Mütedeyyine dindar ve mütelevvine bukalemun-nigâr görünmek âdeti olub müderrisin efendilerden hangisi, cevamî-i şerifede talebesine icazet cemiyeti yapsa kendisi oraya azimet ve istima-ı Kur'an-ı azîmü'ş-şan ve dua-yı bekâ-yı padişah-ı zeman esnasında gözlerinden yaşlar akıtmakla cemaate karşı nümayiş izhâr ve meclisde ulema ile görüşdükce Fuad Paşa'nın emr-i dinde mübalâtsızlığını dermiyan ile beraber kuvve-i akliyesinin kemalâtını müstehziyaâne tizkâr eylemesi, erbab-ı basiret enzârında garaza mahmul olmakda idi."[779]

Rüşdü Paşa'nın çalışma arkadaşlarından Ahmet Cevdet Paşa, Sultan Abdülhamid'e ariza şeklinde yazdığı *Marûzât*'ta Paşa'yı şöyle tavsif ediyor:

> "... Kimsenin aklını beğenmez bir âdem idi. Nifakı kalkan ederek her tarafı bir tavr-ı dûr-endîşane ile idareye çalışırdı. Envâ-i fuhşiyâtda çoğuna tefevvukı var iken hâlini herkesden ketmeyler ve herkesle münafikâne hasbihâl eder idi. O zeman [Fuad Paşa'nın birinci sadâretten infisâl ettiği sırada] bu üçüne [Yusuf Kâmil, Âlî ve Fuad Paşalar] zâhir gibi görünür ise de Rıza ve Mehmed Ali Paşalar tarafını dahî elden bırakmazdı. Zira ana göre İstanbul'dan çıkmak, balığın denizden çıkması gibi olub taşraya atılmakdan pek ziyade havf eylediğine mebni her tarafı kollamakda idi."[780]

İbnülemin, Paşa'nın "hasenât ve seyyiâtı" hakkındaki bu beyanatları şöyle hulasa ediyor:

> "Müstakîm, âkil, fatin, natuk, hıred-mend, hurdedan, dûr-endiş, müteennî, müteemmil, basîret-kâr, müdekkik, münakkid, ehl-i vekâr, ehl-i haysiyet…
> Padişaha karşı mütebasbıs, müstebid, hod-pesend, hod-gâm, batî, mübtin, muhteriz, her re'ye muhalif, her şeye muteriz, ta'ne-zen, istediği zeman ağlar, istediği vakt güler, şubede-bâz, kallaş, ayyar, riyâ-kâr, mütezellil, mütekebbir, münafık, kaval, gayr-ı fe'âl…"[781]

Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa'nın ehemmiyeti hâiz hânesi Bebek'tedir. Bahçesi pek muntazam olan bu yalının ilk sahibi Abdülhak Molla'dır. Bu sahilhâne Rüşdü Paşa'dan sonra Cevdet Paşa'ya, ondan kurenâdan Fâik Bey'e intikal etmiş, daha sonra Sultan II. Abdülhamid, kızı Ayşe Sultan için yalıyı satın almış ve yerine yenisi yapılmak üzere yıktırılmıştır.

Tanzimat'ın "ekâlim-i selâsesi" arasında gösterilen Paşa'nın sanat ve ilim faaliyetlerinin nerdeyse yok denecek kadar az olduğu yalısının esas hususiyeti, Sultan Abdülaziz'in hal'li müzakerelerinin cereyan ettiği yerlerden birisi olmasıdır. Hal' meselesi Midhat Paşa ile Rüşdü Paşa'nın dairelerindeki katılımın sınırlı olduğu vükelâ meclislerinde mübahese ve münakaşa edilmiş, planlanmıştır. Mütercim Rüşdü Paşa o sıralarda bir taraftan padişahın halli için ricalden bazı kimselerle yalısında hal' için uygun şartları oluşturmanın çarelerini ararken diğer taraftan da Sultan Aziz'e "tezellül derecesinde arz-ı tazîmatdan vaz geçmez." Sultan Abdülâziz merhum tarafından kendine tembih ettirildiği halde bildiğinden dönmez. Mâbeyn Başkâtibi Âtıf Bey'in İbnülemin'e anlattığı bir fıkra Mütercim Rüşdü Paşa'nın bu sıralarda nasıl bir tavrı ihtiyar ettiğini, maksadını gizlemek için başvurduğu usullerden biri olan "arz-ı tazîmat"ının derecesini ortaya koyar. Rüşdü Paşa, dördüncü defa sadarete tayin olunmasından (1876 (17 Rebîü'l-âhir 1293) bir hafta sonra bir yandan Avni ve Midhat Paşalarla hal' esbabını istihzar eder, bir taraftan da padişaha arz-ı hulus etmekten geri durmazmış. Mabeyni Hümayun'a geldiğinde; Serkurena Hafız Mehmed Beyin Sultan Aziz'in "bir müddetten beridir hoş amedgû vüzeranın icad eyledikleri münasebetsiz hulûslardan, yer öpmek gibi harekât ile günahkâr eylemekten tevekkî etmesi" irade-i seniyyesini tebliğ etmesine rağmen "Padişahlara perestiş lazımdır." diyerek huzu-

Hususiyetleri daha ismiyle başlayan molla, Ali Suavî. Bulunduğu her meclis ve muhitte önce geniş bir alaka sonra derin bir nefret… Yaşadığı asır gibi ikizli bir zihniyet… Sultan II. Abdülhamid'in büyük inâyet ve ihsanına nâil olduğu hâlde ilk fırsatta nân ü nemek hakkı gözetmeden velinimetini tahtından etmeye kalkıştı. Bir kez daha hatırlamakta fayda var: Önce meşrûtiyet, sonra cumhuriyet devrinde Sultan II. Abdülhamid düşmanlığının şahsında ete kemiğe büründüğü idealize edilen bir Suavî… Daha bir sürü Suavî var.

ra girdiğinde tahiyyat ve tevkiratı pek aşırı bir şekilde yerine getirmeğe devam eder. Paşa'nın hulûskârlıkta pek ileri gittiğini teyit eden bir başka hareketini de Memduh Paşa'dan okuyalım:

> Sultan Abdülaziz'in –leylei beraete tesadüf eden- velâdetinin sene-i devriyesini tebrik içün Sadrıâzam Füad, Âli ve Yusüf Kâmil Paşalar, huzurda birer cümle-i tebrikiye arz etdikleri sırada Rüşdî Paşanın "Bu leylei mübareke, velâdet-i hümayununuzla teşerrüf etdi" demesi, pek ziyade mahzuziyeti mucib oldu. Dışarı çıkınca Füad Paşa "Bu kadar da hulûskârlık olur mu" demesiyle Rüşdî Paşa "Ben, sizin gibi mülkü devletin hukukunu fida ederek hulûs kârlık etmem. Evkatdan fidâ kârlık ederek hulûs kârlık ederim." cevabını verdi.[782]

Bu hengâmda Paşa'nın konağına devam edenleri asrının devlet adamlarının nasıl gördüğünü şu fıkradan anlayabiliriz:

> "Hâriciye Nâzırlarından Rifat Paşa'ya ricalden biri gelip 'Serasker-i sâbık Rüşdü Paşa'nın yalısının önünde pek çok kayık gördüm, züvar ziyade idi' demesi üzerine Rifat Paşa'nın 'Yılan çıyan misillû mahlûkat, zehirleri azaldıkça şahmaran tabir olunan hayvanı bulup dilinden zehir alırlarmış. Kayık sahiplerinin ziyareti de, o nevî menfaat istihsaline matuf olsa gerekdir.' cevabını vermiştir."[783]

Rüşdü Paşa'nın *Son Sadrıazamlar*'daki hâl tercemesi de onun bahsi geçen bu tedbir ve aşırılığı üzerine inşâ edilmiştir. Bu konuda padişahın Fuad Paşa'dan aldığı cevap bütünüyle mizacını, dolayısıyla devlet adamlığının karakteristik hususiyetlerini gösterir. Sultan Abdülaziz, Âlî ve Rüşdi Paşalara "kendi mesleğini tarif etmesini emreylediği zaman" Fuad Paşa; "yeni yapılmış bir köprü tasavvur buyrulsun. Üçümüz o köprünün başına gelince, kulunuz bîperva geçerim. Âlî Paşa mükerreren muayene eder, her adımda düşünür, sonra geçer. Rüşdü Paşa ise üç tabur asker geçtiğini görmedikçe geçmez" cevabını vermiştir.

Paşa hâli kaline uymaz bir tavır göstermesi itibariyle hakikâten ilginç bir şahıstır. Aşağıdaki satırlar da Yine dördüncü sadâretinde konağında geçmesi ve Paşa'nın bu yönünü göstermesi bakımından ehemmiyetlidir:

> "Mahmud Paşanın sadareti esnasında muntazam ve gayri muntazam düyunun birleşdirilmesînden dolayı onun namına yüz elli bin kise komisyon verileceğine dair banger Zarîfiden alınan sened suretinin sadrıazama verilmesini padişah emretdiğinden Atıf Bey, bir sabah Rüşdi Paşanın Vefa civarındaki konağına giderek verdi. Paşa koynundan küçük bir cüzdan çıkarub içine koydu 'İşte ben, bunu cânım gibi hıfz ederim. Şayed fücaeten vefat eder isem mahalli malûmunuz olsun' dedi Hâlbuki o işe aid kararın mevkii icraya konmasına müsaade olunmadığıçün sened suretinin hükmü yokdu.
>
> Müteakiben illet ve şeyhuhatinden bahs açub odanın solmuş mefruşatını gösterdi. 'Süferaye ziyafet vermek lâzım gelse sofra takımı bile yok. Evvel her şey mevcud iken efendimizin sayei seniye-

lerinde bu hale geldim' diyerek uzun müddet mazul kaldığından şikâyet ve Şemsî Paşanın rîşvet meselesini hikâyet eyledi.

Atıf Bey diyor ki:

'Kendusı mühtın bir şahsı leim iken kalbinde ne kadar adavet hâsıl olmuş ki artık dayanamıyarak izharı udvan etmişdir. Koca iki yüzlü' ..."[784]

Sultan Abdülaziz'in hal'iyle ölümüne dair Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi meşhur mahkeme esnasında Sultan Abdülhamid'e hitâben yazdığı risâle şeklindeki arîzasında Rüştü Paşa'yı şöyle anlatıyor:

"Ten-perver, hodbin, her şeye muteriz, meclisi daima halkın meâyibi ile birer hikâye-i avam-pesendâneye münhasır ve icraat-ı vakıâya redd-i hâzır idi. Beğenmediği şeyi, yalnız beğenmediği sözüyle bırakıp tedbiri tarafından âtıl ve riya ve süm'a-yı şebeke edinmiş bir koca bâtıl idi. Bunca zeman istihdamla sayısız ihsanlara ve maaşât ve tayinât ve nişanlar ve şanlara ve iltifatlara mazhar olmuşken Sultan Abdülaziz Han gibi bir veliyyinimetin birkaç hainlere tebaiyyetle hal'ine cesaret etmişdir. Öyle velinimet hainidir ki Rusya meselesi hakkında Babıâlide defeatle akdolunan mecâlis-i umumîyenin birinde Horhor çeşmesi ve hokkabaz tenekesi gibi kullandığı gözlerinden yaşlar akıtarak mahzar-ı umumide tebrie-i zimmet marazında 'on yedi yıl Sultan Abdülâziz'in zamanında on dört yıl mazullük haline tahammül olunur mu' söziyle hal'e cesareti garaz-ı zâtisinden neş'et etmiş olduğunu bî muhâba huzzara ilân eyledi. Ayağının çarığını Bâb-ı Devletde çıkarub şikâyet etdiği mazullük zemanlarında ise şehrî on beş binden kırk bin kuruşa kadar aldığı maaşlara dahi nankörlük etmesi garib şeydir. Mağnisa civarında on beş bin altuna aldığı çiftliğinin parasını -para ile almış olduğu- harem-i Çerkeziye'nin verdiğini ilân etmesi ve kapu kethüdası Yusuf Cemil ile içli dışlı âmizişi çirkin şey idi. Şekli gibi tavr u mişvârı acîb bir heykel-i garîbdir. Zeman-ı memuriyetinde *Keyfe mâ yeşâ'* hareketi kanun-ı tabiati olub dilediği zeman istihdam olunur, istemezse kûşe-i istiğnaye çekilür idi. Müşarünileyhin şımarmasına Mustafa Reşid Paşa sebeb olmuşdur ki bazı muhaliflerine karşı bunu kullanur idi, Reşid Paşa'nın vefatından sonra vücud-ı devletin iki eli mesâbesinde bulunan Ali ve Fuad Paşalar dahi üçüncü addıyle kefe-i mizan-ı ikballerine bunu denk taşı addeylemeleri, kendisini ne oldum delisi etmiş idi."[785]

Sultan Abdülâziz merhumun hal'inden sonra halk nezdindeki itibarına ve ona olan teveccühe halel gelmesi üzerine Yıldız Mahkemesi'ne verdiği beyanatında "elim, dilim, ayağım bağlı olarak erbâb-ı şerrin seyf-i tahtına konulduğundan" ve "Hüseyin Avni Paşa tarafından pek çok ihâfeye ve tehdidata düçar olduğundan" bahsetdigi halde Sultan Murad'ın cülusunu müteakiben Bebek'deki yalısında hal'e dair konuşulduğu sırada huzzardan biri, Hüseyin Avni Paşa'nın mütebassırane hareketle memleketde kan dökülmesine meydan vermediğini söylemesi üzerine Rüşdü Paşa, mütefâhirâne elini göğsüne vurarak o tedbiri, onların ahu babası ittihaz etdi" dediği mervidir.[786] Sultan Abdülhamid'in, kurenâsından Besim Bey'e dikte ettirdiği notlara göre Sultan Aziz'in cülûsundan birkaç sene sonra onun aleyhinde suikast

Namık Kemâl'in babası Müneccimbaşı Mustafa Asım Bey.

hazırlamak isteyenler başlarında Şehzade Murad Efendi olduğu hâlde Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa, Köçeoğlu Agop, Hıristaki, Ziya, Kemâl, Sağır Ahmed Beyzâde Mehmed, Ali Suavi ve Rüşdü Paşa'nın oğlu Süleyman Reşad Beyler Paşa'nın Vefa'daki konağında Sultan Abdülaziz Han'ı hal' etmek için içtima ederek bu hadiseyi nasıl becereceklerini konuşurlar. Rivayetlere göre hal' için esas karar ilk olarak bu konakta verilmiştir.[787]

Mehmed Rüşdü Paşa'nın yazdığı na-tamam bir muhtıranın İbnülemin nezdinde mahfuz ve kendi yazısıyle muharrer olan müsveddesinde hal'e dair kendisinin bir dahli bulunmadığı, mazulen hânesinde otururken 1292 senesi şehrî martında birisinin evine gelip Şirvanizâde ile Hüseyin Avni Paşa'nın menfadan avdetle tekrar memuriyetlerine iade edildikten sonra ümerâ ve askeriye ve talebenin ekserisinin ve dışarıdan daha pek çok kimsenin ittifak dairesine alarak hal'e karar verdiklerini beyan eylediğini söylediğini; bunun üzerine kendisinin sudûr-ı ızamdan Şerif Efendi'ye hadiseyi naklettiğini, onun da Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'ye aktardığını, akabinde saraydan kimsenin kendisini çağırıp bu meyanda sual etmediğini ifade eder. Aradan kırk elli gün geçtikten sonra Serkurenâ Hafız Bey'in yanına gelerek sadârete tayin edilmesi için saraya davet edildiğini, aczini beyan ettiği hâlde dinlenilmeyip kendisini sadrazam, hal' ehlinden Hüseyin Avni'nin Serasker, Hayrullah Efendi'nin de Şeyhülislâmlığa tayin edildiğini söyler.[788]

Rüşdü Paşa'nın hal'den önceki tavrını, anlatılan şu fıkra da gösterir: Sohtalar vakası üzerine Rüşdi Paşa, sadâret makamına geldikten bir kaç gün sonra Sultan Abdülaziz'in bendegânından Emin Bey'i yalısına davetle "sizler ne yapıyorsunuz?" diye sormuş. "İş, işden geçiyor, siz gaflet üzere bulunıyorsunuz, ne dürlü tedbir alıyorsunuz" demek istediğini Emin Bey anlamadığından paşa "şu Göksu üstündeki kara bulutları, görüyorum, bunlar bir fırtına alâmetidir" gibi sözler söyleyip susar.[789]

Sultan Aziz'in hal'inden sonra da "Kılık Limanı" meselesini müzakere için teşkil olunan umumî bir mecliste Sultan Abdülaziz'in seyyiatını izah maksadıyla "ahdi saltanatında on bir sene mazul bulundum" dediği menkuldur. Sultan Abdülhamid hal'den sonra V. Murad'ın hastalığı ortaya çıkıp da tahta geçtiğinde güvendiği ricalin bazılarını paşaların konaklarına göndererek söylediklerini zabtettirmiştir. Sultan Murad'ın cülusunda sadarette bulunan Rüşdü Paşa'yı Sultan Abdülhamid, tahta oturduğunda da makamında ibkâ eder. Fakat arz ettiği işlerin ekserisi kabul olunmayınca mâbeyn de bundan istifade ederek sadaretin nüfuzunu kırmak için harekete geçer. Kanûn-ı Esasî görüşmeleri yapıldığı sırada Paşa "illet ve şeyhûhetini" ileriye sürerek istifa eder (2 Zilhicce 1293-1876). Bu istifadan sonra padişah Müşir Nusret Paşa'yı Bebek'teki yalıya gönderir. Nusret Paşa da burada Mütercim Paşa'nın söylediklerini tahrîr ile padişaha arz eder. Bu arîzada Rüşdü Paşa'nın söylediği sözler hem yeni padişahın ihtilâle bulaşmış paşalara karşı nasıl bir siyaset takip ettiğini gösterir hem de Paşa'nın hânesi hakkında bilgiler ihtiva eder. Burada konuşulan mevzuları göstermesi hasebiyle arîzanın ilgili yerlerini aynen iktibas edeceğiz:

"... Cülûsı hümayunun vukuundan sonra arz odasında hakipayi şahaneden hizmetden af buyurmalarını istirham eyledim. Çünki Sultan Abdülâziz Hanın hal'inden sonra pek çok zahmet çeküb yoruldum. Bir de böyle hallerin içinde bulunub devamı hizmet bir iyi şey olmadığı hikmetine mebni çekilüb istirahat etmek efkâriyle istifa eyledim. Zatı hazreti padişahı buyurdular ki: 'Ben seni kat'a bırakmıyacağım. Benim babam ve hem de milletin babasısınız. Sizin reyiniz munzam olmadıkça hiçbir şey icra etmiyeceğim' diyerek ibram ve ısrar buyurduklarından naçar istifamı geriye aldım. Ferdası günü Beşiktaş sarayı hümayununda biati umumîye icra olunacağından çünki yeni saray biatinde cümlesi bulunamadığından biati umumiye Beşiktaş Sarayında tertib olunmuşdu. Sabahleyin oraya gidüb kayıkdan çıkdığımda mabeyni hümayun kapu çukadarı bey gelüb koltuğuma girdi. İleruye gider iken 'ne var ne yok' deyu sual eylediğimde 'malûmunuz olduğu üzere serasker tebeddülünden başka bir şey yokdur' dediğinde 'benim haberim yokdur. Böyle eracif çıkarmamalı' dedim. Biraz daha ileruye vardığımda vükelâdan birtakımı rast geldikçe serasker tebeddülünden istifsar etmeğe başladı. Ben de 'anın aslı ve malûmatım yokdur' cevabını vererek tâ vezir odasına kadar vardım. Orada öğrendim ki Abdi Paşa azl ve yerine Redif Paşa serasker tayin olunmuş. Bir acayibce geldi. Zira yirmi dört saat evvel benim malûmatım ve reyim olmaksızın bir şey icra buyurmıyacaklarmı söylemişlerdi. Birkaç gün sonra Filibeden Sadullah Bey, birkaç bölük süvarinin sürati irsalini yazmış olduğundan derhal serasker Redif Paşaya ehemmiyeti maddenin beyaniyle birkaç bölük süvarinin irsalini ba tezkirei mahsusa yazdığım halde üç gün sonra Dersaadetde bir alay süvari olub andan bir nefer bile gönderemiyeceğini cevaben iş'ar eylemiş. Halbuki devletçe müstacel ve mühim olub serasker paşa başka mahal dahi göstermediğinden tezkirei cevabiyesiyle beraber kendusuna mabeyni hümayundan emir verilmesi huzurı hümayuna arz olundu ise de serasker paşaya müracaat olunması cevabı zuhûr eyledi. Tafsili hal ve maslahat ile ser askere müracaat olundu, faide etmedi. Doğruca mabeyni hümayundan emir verilmesi lâzım olduğu beyaniyle betekrar arzeyledim. Yine evvelki gibi seraskere müracaat olunması cevabı geldiğinden bana serasker vasıtasiyle hakaret etdirilmeğe başlandığını gördüm. Ben de kâğıdları takımiyle Amedci Mahmud Beye verdim. Artık karışmadım. Sonra kanuni esası kaleme alınmağa başladı. Bana sual etmediler. Muzır olduğunu bildiğimden içinde bulunub siperi lanet olmağı tecviz etmediğimden istifa edüb çekildim. (…) Malumunuzdur ki mekamı sadaretin haylice meaşı ve tayinatı vardır. Benim ise mazutiyetde haricden para tedarük etmedikçe geçinmem muhaldir, Hattâ geçen kış konağın pencere perdelerinin fazlasını kesdirüb çocuklarıma elbise yapdırarak kışı geçirebildim. Benim bir tarafdan irad ve akarım yokdur, cümlesi bilir. Böyle idareye muhtaç olan âdem zaruret ve mecburiyeti şedide hiç makamı sadaretde olan münafii fida eder mi? İşte söz anlatacak mahal olmadığına sana bir büyük delil diyerek zımnen ve sarahaten zatı hazreti şehinşahilerinden şikâyet etmekle beraber riya kârane setri gına ve ihfayi servete itina eylemişdir."[790]

Ali Suavi'nin 20 Mayıs 1878 tarihinde V. Murad'ı tekrar tahta geçirmek için gerçekleştirdiği Çerağan Sarayı baskınından sonra Mâbeyn Başkâtiplerinden Âlî Paşazâde Ali Fuad Bey tarafından sadârete ya-

zılan şu tezkirede Rüşdü Paşa'nın İstanbul'da rahat durmadığından, yalısında muhtelif kimselerle toplantılar yapıldığından bahsedilir ki Paşa'nın payitahttan gönderileceğinin işaretlerini görürüz:

> "Rüşdi Paşa Hazretlerinin sahil hanelerinde gâh gâh içtima edilmekde bulunduğu vâsılı sem'-i âli olub asayiş ve emniyeti dahiliyyeyi muhafazaya en ziyade ihtimam ve itina etmeğe muhtaç olduğumuz böyle bir zemanda bu misli şeylerin hiç bir yerde vukuu kat'iyyen caiz olamıyacağından tarafı âlii sadaret penahilerinden müşarünileyh hazretlerine bu mekule ehvalden tevakki etmesi lâzım geleceğinin ve cemiyetlerin bâdezin tekerrürü hâlinde kuvvei zabıtaya müracaata mecburiyet elvereceğinin beyan ve tefhîmine me'mur buyrulduklarının tebliği …"[791]

Paşa bu hadiseden sonra zâhirde "tebdîl-i hava", esasında sürgün olarak Manisa'ya gönderilmiştir. İstanbul dışına çıkmaktan her daim korkan Paşa'nın korktuğu başına gelmiştir. Mütercim Paşa'nın bu sürgününü devrin şairlerinden biri şöyle ifade etmiştir:

> "Cenâb-ı ebu'l-beşer tasfiye-i nefs içü
> Çıkdı bâğ-ı bekâdan geldi deşt-i fenâya
> Rüşdi-i bîçâre de tevsî-i nefes içün
> Çıkdı sahn-ı Vefâ'dan geldi bu Mağnisaya"[792]

Bebek'teki bu yalının siyasî cephesini gösteren bir diğer hadise de şudur: Mısır Hidiv'i; Hariciye Nâzırı Mısırlı Halil Şerif Paşa ile araları açık olmasından dolayı Rüşdü Paşa'ya mükerreren müracaat ederek azlini ister. Padişahı da bir şekilde razı ederler, lâkin Rüşdü Paşa muvafakat etmeyip azledilmemesinde ısrar eder. Azli hakkında Mâbeyn Başkâtibi birkaç defa yanına gelerek Halil Paşa'nın azledilmesini tebliğ eder. Paşa da birkaç gün sonra rahatsızlığından bahisle istifa eder ve konağına çekilir. Bir gün Hidiv'in İstanbul'daki işlerini düzenleyen Abraham Paşa yalıya gelir. Paşa'nın oğlu Süleyman Reşad Bey'le yalıda aralarında şöyle bir muhavere geçer:

> "Hidivin -kapu yoldaşça, bir hediye olmak üzere takdim ettiği yirmi beş bin liranın kabulü recasına dair kendine gelen bir telgrafnameyi gösterdi. Paşa 'Memnun oldum. Teşekkür ederim' dedi- Abraham Paşa, paranın hazır olduğunu söyledi. Paşa 'Ben, haber gönderir, aldırırım' dedi. Abraham Paşa, bizzat takdimi içün ısrar edince canım, belki hane halkının para geldiğini bilmemelerini arzu ediyorum. Ben, haber gönderir, aldırırım, dedim ya' diyerek savdı. Bunun üzerine istifada ısrar etdi. O gece istifanın aslı olub olmadığını sordum. Paşa 'Evet, doğrudur. Hizmet edilemiyeceğini katiyyen anladım, istifaye mecbur oldum' dedikden sonra Abrahamın bu sabah para getirdiğini hikaye etdi. 'Efendimiz daha iyi bilirsiniz emma bu parayı almakda bir mahzur yokdur. Hidiv, bir iş mukabilinde vermiyor ki kabulünde tereddüd buyrulsun. Madameki Hariciye Nazırının azlini efendimizden değil, saraydan istirham etmiş, paranın o işe taallûku yokdur. Efendimiz almazsanız başka sadrıazam gelir, alır.' dedim. Paşa 'İş parayı aldıkdan sonra başlar. Ben de bittabi mukavemete muktedir olamam. İstenilen şeyi yaparım, Devleti ızrar ederim. Ben maaşsız kalub da sefalete oğradığım

zemanlar Hidiv, bana beş yüz lira iane etmedi. Şimdi yirmi beş bin lira verişi elbetde maksadını terviç erdirmek içündür. Evet, benden sonra gelecek sadrıazam, bu parayı alır. Fakat devlet ve milleti ızrar eder. Hamd olsun geçiniyoruz, kimseye ihtiyacımız yok. Biz halkın karşısına alnı açık olarak çıkmalıyız' dedi…"(17 Zilhicce 1272 -1872).[793]

Hânesine kadar gelip de kendisinden iş ve sâir şeyler isteyenlere Paşa, pek müsamahakâr değildir. Pertev Paşazâde Aziz Bey, akrabasından Şefik Paşa'nın bir işi için birlike Rüşdü Paşa'nın konağına gider. O sıra Fethi Paşazâde Damad Mahmud Paşa da oradadır. Aziz Bey'in anlattığını göre;

"Paşa, setre biçiminde şal hırka giymişdi. Önünde fildişi bir baston duruyordu. Bir aralık hüzzardan biri, yaklaşub eteğini öpdü, bir kâğıd verdi, yerine oturdu. Paşa, kâğıdı okudukdan sonra odanın ortasına atdı. Kâğıdı verene hitaben 'buna teklifi malâyutâk derler, bize memuriyet sipariş edilmez. Bu kadar meşguliyet içinde sen, benim hatırıma gelmezsin ki sana bir memuriyet bulayım. Açık bir hizmet haber alırsın, haber verirsin, biz de bir çaresine bakarız' dedikden sonra huzzara tevcihi hitabla şu sözleri söyledi: 'Vaktiyle ihtiyar bir bektaşi varmış Her gün eşeğine biner, evine gidermiş. Evinde münasib bir yer olmadığından eşeği civarda bir mahalle bağlarmış. Bir gün bektaşi, hastalanarak eşeği bağlamasını oğluna tenbih etmiş. Ertesi sabah iyileşüb eşeği istemiş. Oğlu gidüb telâş ile dönerek eşeğin çalındığını söyleyince bektaşî, eşeği bağlarken kime havale etdiğini sormuş. Oğlu 'Allaha' demiş. Bektaşî 'be çocuk, Allaha eşek havale olunur mu? Günde binlerce kişi ondan eşek istiyor. Bizimkini de istiyenlerden birine vermişdir. Ben, eşeği bağlarken Aliye havale ederim. Çünki ondan kimse eşek istemez, o da kimseye vermez' demiş. Bizden de bin kişi memuriyet ister. Bu kadar kişi içinde seni nereden hatırlayub da memuriyet bulacağım. Böyle şeyler işi olmıyan âdemlere havale olunur.'

Bu konuşma üzerine Aziz Bey ve arkadaşı, işlerini söylemekten vazgeçip savuşurlar."[794]

Mütercim Rüşdü Paşa'nın yalısı, bir kez daha belirtelim ki her şeyden evvel siyasî cephesi baskın muhitlerden biridir. Bununla birlikte devrin siyasî yönü ön plânda olan şair ve yazarlarının teşehhüt miktarı da olsa uğradıkları yerler arasındadır.

Âlî Paşa

Bu asrın mühim devlet adamlarından Mehmed Emin Âlî Paşa, Mısır Çarşısı'nda attarlık yapan ve ücret mukabilinde sabah akşam Bahçekapısı'nı açıp kapatan Ali Rıza Efendi'nin oğludur.[795] 1814'te Mercan'da doğdu, Beyazıt Camii'nde Arapça sarf ve nahiv okudu. Büyüklerden bir zatın delaletiyle Divân-ı Hümâyûn Kalemi'ne girdi. Burada "hüsn-i etvârı" ve istidadından ötürü kendisine "Âlî" mahlası verildi. Bundan sonra ismi unutuldu ve bu namla yâd edilmeye başlandı. 1833'te açılan Terceme Kalemi'ne tayin olunması hayatında yeni bir devreyi başlattı. Fransızca'yı bu vazifedeyken öğrendi. Ahmet Fethi Paşa'nın Viyana ve Reşid Paşa'nın Londra sefirliklerinde maiyetlerin-

Mehmed Emin Âlî Paşa. Tanzîmat sonrasının büyük devlet adamlarındandır. Sükûtu kelâmına gâlip, münşî, diplomat… Vefatından sonra büyüklüğünü muhalifleri de itiraf etmişlerdir.

de bulundu. Lonra Sefirliği ve Hariciye Nazırlığı yaptı. 1852'de 37 yaşında sadrazam oldu. Defalarca getirildiği bu makamdayken, 17 Eylül 1871'de Bebek'teki yalısında vefat etti. Süleymaniye Hazîresi'ne defnedildi. Vefatından sonra dostu, düşmanı herkes ne kadar büyük bir devlet adamı olduğunu itiraf etmişlerdir. En büyük muarızlarından Ziya Paşa'nın ise şöyle söylediğini İbnülemin, Menâpirzâde Nuri Bey'den işittiği şu fıkra üzerinden aktarır:

> "Avrupa'dan avdet ettikden sonra bir gün sokakda Ziya Bey'e (Paşa) tesâdüf etdim.
>
> - *Nuri ne dersin bugün hiç gidemeyeceğim bir yere gitmemeyeyim mi?*
>
> dedi. Latîfe olmak üzere
>
> - *Sizin gidemeyeceğiniz yer ya câmi' ya Hicaz'dır.*
>
> dedim.
>
> - *Hayır hayır, öyle değil. Âlî Paşa'nın kabrini ziyârete gitdim. Başının ucunda durarak 'Âlî, beni afv et! Aleyhinde bulunduğumdan dolayı âdetâ b…k yemiş olduğumu şimdi anlıyorum'* dedim.' dedi."[796]

İbnülemin'in bu hadiseyi değerlendirmesi de şöyledir:

> "İşte görülüyor ya, bunları Firengistan'a, Frenklerin âğûşuna kaçıran maddenin mebnâ-yı aslîsi Âlî Paşa'ya adâvetden başka bir şey değildi. Âlî Paşa gidince yeri boş kaldı. Sadr-ı esbâk Yusuf Kâmil Paşa merhûmun buyurduğu gibi Âlî Paşa'nın vefâtıyla sadâret inhilâl etdi. A'dâsı da o âdemin âdî bir âdem olmadığını itirafa mecbur oldu. Kendisine kurşun atanlar mezarına gidip taleb-i afv etdiler."[797]

Âlî Paşa meclislerde daha çok sükûtu ihtiyar edenlerdendir. Âlî Paşa'yı tanıyanlardan dinleyen İbnülemin onun meclislerdeki tavrı hakkında şunları söyler: "… bünyesi zayıf, sesi hafif, talâkat-i lisandan mahrum, az söyler, söylerken sıkılır ve mahcubane tavır ile ellerini oğuşturur, önüne bakar, hissiyatından muhatabına renk vermez idi."[798] Birkaç sahife ileride de şunları yazar:

> "Âli Paşa, pek terbiyeli, pek nazük, fakat o nisbetde vakur idi. Nezaketine dikkat edenler riyakârlığına, vakarına bakanlar, kibrü azametine hükmederlerdi. Ehibbasına, maiyetindeki memurlara gösterdiği nezaket ve tevazua, onların da aynen mukabelede bulunmalarını, edeb ve terbiyelerini son derece muhafaza etmelerini, lâübaliyane hal ü kalde bulunmamalarını ister ve aksi muameleye asla iğmaz etmezdi.
>
> Nezaket ve tevazuunu takdir eden Vak'anüvis Sahhaflar Şeyhizade Esad Efendi mısraı meşhuru tazminen şu kıtayı söylemişdir:
>
> 'Ey sâhib-i câh işbu tevâzu'la senindir
> Tâ ömr-i tabiîye kadar cümle mealî
> Keşf ile bilüb vasfını sâbıkda demişler:
> Hâk ol ki Hüda mertebeni eyleye Âlî"

Âlî Paşa'nın "nezaket ve tevazusuna", muarızlarının en ileri gidenlerinden Ali Suavî'nin yorumu ise şöyledir:

> "… kapucı zadenin başIıca hasaîli; sükût ile setri, cehil ve riya-yı edeb ile tevlid-i vekâr"[799]

Yakın dostu Keçecizâde Fuad Paşa onun bu hâllerini Yusuf Kamil Paşa'ya şöyle tavsif eder:

> "Âlî Paşa ile ben muhallebiciye benzeriz. O, nefis muhallebi yapar, fakat satmasını bilmez. Ben, yapmasını bilmem, lâkin satmasını pek iyi bilirim. O, muhallebi satmak içün sokağa çıkub da korkunç bir sada ve eda ile 'muhallebi…' deyince çocuklar - umacı görmüş gibi- kaçarlar. Ben, reaayı başıma koyub - çocukların, hoşuna gidecek- bir sada ile eda ile 'küçük beylerim, küçük hanımlarım, güzel muhallebim, kazan dibim var' diye mahalle aralarında dolaşmağa başlayınca çocuklar -oyuncakçı geçiyormuş gibi- telâşla koşub etrafıma dizilirler. Kadınlar pencereden seslenirler, tablanın üstünde ne varsa alırlar."[800]

Avrupalı devlet adamları Âlî Paşa'nın nezaket ve âdabı muaşerete riayetini pek beğenirler. Hattâ, İngiltere Haricîye Nazırı meşhur diplomatlardan Lord Falmerston İspanya prenseslerinden biri için intihab edilen namzedi, bir mektupta tarif ederken '... Londra ve Parisde tanıdığınız Âlî Efendi'ye benzer, onun gibi edib ve kâmildir' demişdir."[801] Âlî Paşa, bununla beraber "gayet fatin, nüktedan ve zariftir." (…) "Sükûtu, kelâmına galip olmakla beraber 'söylemez söylemez emma dürr-i meknûn söyler' mealine masadaktır."[802]

Reşid Paşa "mekteb-i siyasi"sinden yetişen Âlî Paşa, diplomaside de mahirdir. Zamanının en büyük diplomatlarından biri olarak kabul edilir. Şarl Mismer de bu tarafına vurgu yaparak diyor ki:

> "Bir gün süferadan biri bana şöyle demişdi: 'Şimdi Ali Paşa ile iki saat görüştüm. Kendisine neler söylediğimi ben pek iyi biliyorum. Fakat ağzından fikrini ifşa eden bir tek kelime almağa bile muvaffak olamadım.[803]

Bütün bu hususiyetleri Paşa'nın meclislerdeki hâl ve kalini bize bildirecek evsaftadır.

Bebek, Boyacıköy ve Kanlıca'da yalısı, Mercan'da büyük bir konağı bulunan Âlî Paşa'nın hânelerinin her biri devrin önemli ilim, edebiyat, siyaset ve mûsikî mahfillerinden birisidir. Paşa'nın evleri arasında ilim, siyaset ve edebiyat hayatına çok derin tesirleri bulunan meclisler düzenlediği Mercan'daki konağı ile Bebek'teki yalısı dikkati çeker. Özellikle yılın büyük bir bölümünü geçirdiği konağında şetaretli meclisler akdedilmiştir. Şu fıkralar bu önemi sarahaten gösterecek mahiyettedir:

Âlî Paşa'nın bazı ehibbası bir akşam Mercan'daki konağında toplanmışlar. Misafir olarak burada bulunan "Mahşer Midillisi" lakaplı Hariciye Teşrifatçısı Kâmil Bey de gece hanesine avdet etmek için her zaman bindiği Mısır eşeğini ısmarlamış. Hava yağmurlu olduğu için hayvanı konağın avlusuna çekmişler. Merkebin devamlı zırlayıp halkı iz'aç eylemesi üzerine orada bulunan Fuad Paşa şu mısraı söylemiştir:

> "Hâriciyye eşik ağasının erkek eşeği
> Bîhuzûr etti bizi tâ-be-sabâh zırlamadan."

Fuad Paşa'nın bu mısraı meclisin üzerinde durgunluğu kaldırmış da herkesi bir neşe kaplamış. İranlılar teşrifatçılara "eşik ağası" dediklerinden mısradaki cinas herkesin hoşuna gitmiş ve bu kafiyede birer mısra söylemişler. Bu mısraların "tâ-be-sabâh şırlamadan", "tâ-be-sabâh vırlamadan", "tâ-be-sabâh dırlamadan" gibi şeyler olduğunu Balıkhâne Nâzırı haber veriyor.[804]

Mercan'daki konağında asrın küberâsı bir gece toplanırlar. "Ebu'l-burun" tesmiye edilen ve kendisine mahsus hâlleriyle meşhur Vehbi Molla da o mecliste imiş. Civarda yangın çıkması üzerine misafirler üst katta pencereden bakarlarken kimisi yangının uzak olduğunu, kimisi yakın olduğunu beyan ettikleri sırada Vehbi Molla "Canım efendim işte burnumuzun dibinde" demesiyle asrın nüktedanlarından Nihad Bey, Molla'nın burnuna telmîhen "Evet sizin burnunuzun dibinde!" diye cevap vermiş. O vakitler Erkân-ı Harp dairesinde tanzim olunan İstanbul haritasını muayene eden zurefâdan bir zat haritanın yanlış olduğunu ve çünkü sevâhilde Sarayburnu, Moda Burnu gibi burunlar gösterildiği hâlde Fındıklı'da yalısı olan Molla'nın burnunu telmihen Fındıklı'da Molla Burnu gösterilmediğini söylemiştir.[805] Burnunun büyüklüğünden ötürü "Ebu'l-enf" denmekle maruf Vehbi Molla; ilimden behresi olmayan, ricalle musâhabeleri neticesinde ilmiye ricali arasında tebârüz etmiş, elbisesi ve tavrı perişan, mizacı asabî biridir. Sıbyan mektebinden başka mektep ve medrese görmemiştir. Bulunduğu meclislerde bir medhal-i münakaşa açar, hiddetlendiği vakit şuna buna atar tutar, ağzına geleni söyler. Kendine mahsus hâlleri dolayısıyla gayetle eğlenceli bir adam olduğundan o asır vükelâ ve küberâsının en makbul nüdemâsından addolunurmuş.[806] Yusuf Kâmil Paşa, 1858'de Avrupa'da bulunan Fuad Paşa'ya yazdığı hususî bir mektupta Molla'nın evsâfını kendine mahsus imlâsıyla şöyle ifade eder:

> "Seyyid Vehbi, Nergisî edâya muâdil bir ârif var mıdır, mülâhazasıyla meşgul iken ol seyyid-i sahîhü'l-mensûb ve müftî-i irfân-ı cevâd hazretin meşgul iken zıdd-ı kâmili ve Mızraklı İlmihâl'inin gayr-ı âmili cehele-i cemâat-i ulemâdan imâm-ı fâzıl, müteseyyid Vehbi Efendinin "Cehlin o mertebesi sehl olmaz; kisbsiz de bu kadar cehl olmaz" tarîkince tafra-fürûş-ı haram olduğunun görülmesi sâbıku't-tezkere bâisü'-rahmet ânifü'l-beyân hakkında müstelzim-i hayret-i erbâb-ı basîret olur."[807]

Yukarıda bahsettiğimiz üzere muarızları tarafından daima gündeme getrilen mevzu Âlî Paşa'nın fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmesidir. Mısırlı Fazıl Mustafa Paşa'nın kendisi hakkında tahkir ve tezyif makamında "Âlî Paşa, Bahçekapısı kapıcısının oğludur" dediğini bir mecliste Paşa'ya söylemişler. O da "Vakıa biz Bahçekapısı kapıcısının oğluyuz, lâkin lehü'l-hamd bugün makam-ı sadârette bulunuyoruz. Acaba kendileri Mısır valisinin oğlu olmasalardı ne olacaklardı?" cevabını vermiştir.[808]

Bir akşam bir bezm-i ayş u nûşda saz ve sözün tesiriyle neşvelenen Ali Paşa -o vakit Trabulusgarb'da bulunan -Mahmud Nedim Paşa'nın liyakatinden ve meclis-ârâlığından bahsederek 'Bu meclisde bulunsaydı ne hoş, olurdu" demesiyle Yusuf Kâmil Paşa "Onun biraz kitabeti

Yeni Osmanlılar'ın muhalefet ettiği Âlî Paşa ve rical-i devletten bir kısım zat. Bir kapıcının oğlu iken zekâsı ve gayretiyle emsalleri arasında öne çıkan Âlî Paşa, iktidarı Bâbıâlî'de toplayan sadrazamlardandır.

vardır, nihayet bir vezire divan efendisi olabilir" cevabını vermiş, Ali Paşa da bu muhavereyi Mahmud Paşa'ya yazıp aralarını bozmuş.[809]

Said Paşa'nın ifadesine göre; Yeni Osmanlılar Hareketi'yle münasebetleri ortaya çıkınca Trablusgarp Valiliğinden azledilen Mahmud Nedim Paşa İstanbul'a geldiği gün -bir yere uğramadan- Ali Paşa'nın konağına koşmuş ve "mazhar-ı afv-ı Âlî olmadıkça buradan çıkmıyacağım" diye bir odaya kapanmış, bir iki gece konakta kalmış. Paşa, "hutûrunu" kabul etmeyince Paşa'nın oğlu Ali Fuad Bey'den yardım istemiş. Onun istirhamı üzerine yanına girebilmiş ve sonra ne yaptıysa yapmış ve muğber olduğu âdemleri asla affetmeyen Paşa'nın gönlünü alarak hakkındaki isnadatdan teberri ettirerek gazabın izalesine muvaffak olmuştur.[810] Paşa'nın vefatından sonra Mahmud Nedim Paşa, değerli ve liyâkatli bir kimse olan oğlunu, Ali Fuad Bey'i, Hariciye Mektupçuluğundan azl ile 26 yaşında emekli eder ve konağı bir gecede tahliye ederek aileyi zaruretlere düçar kılar.[811]

Hayatı boyunca ilim tahsilinden vaz geçmeyen paşa vazife başında olmadığı zamanlarda hânesinde hususî hocalardan dersler görmüştür. Hocalarından birisi de Cevdet Paşa'dır. Arapça'sı zayıf olan Âlî Paşa'nın, 1269 senesinde sadâretten infisâlinde vaktinin boşa çıkması üzerine bazı gün ve gecelerde, yalısına giderek tedrîse başlarlar. İlm-i nahivden Birgivî'nin *Avâmil* nâm risâlesiyle Arapça'nın kaidelerini belirli ibareler üzerinde tatbik ederler. Âlî Paşa pek az zamanda Arapça'ya "kesb-i intisap" eyler. Hoca, paşa talebesine mantıktan da İsagoci okutur. Pek zeki bir zat olan Sadrazam bunu dahi kısa sürede öğrenir. Âlî Paşa, rebiülevvelin âhirinde İzmir Valiliğine tayin olununca tahsili yarım kalır.[812]

Eski mûsikîşinaslardan, Yusuf Kâmil Paşa'nın "fenn-i şerîf-i mûsikîde sâni-i Farâbî idi"[813] şeklinde tavsîf ettiği Mutafzâde Ahmed Efendi

Mercan'da Âlî Paşa konağı. Hayatımızdan çekilip giden pek çok güzel şey gibi konak da son demlerini yaşıyor. Harâbe hâle gelen konak mı yoksa gönlümüz mü?.. Bu suali mütemâdiyen sorabiliriz.

(? - 1883) Âlî Paşa'nın dairesi imamıdır. Konağındaki meclislerde icra edilen fasılların merkezinde o vardır. İlmiye ricâlinden ve mûsikî erbâbından Yağlıkçızâde Hacı Ahmed Efendi, Âlî Paşa'nın kitapçısı, maruf muallimlerden Behlül Efendi de konakta müezzinbaşıdır.

XIX. asrın başlarında yetişen Ermeni asıllı bestekârlardan Nikogos, Ali Paşa dairesinin muvazzaf adamlarından bir diğeridir. Bir gün yalıdaki birine bir sebepten muğber olup da savuşmuş ve bir daha da yalıya ayak atmamış. Âlî Paşa, Mustafa İzzet Efendi'yle otururken Üsküdarlı hânendelerden Ali Bey'i bir gün yanına çağırır ve "haftaya misafirlerimiz var, saz olacak. Bizim Nikogos'u görmüyorum, anı aratınız da sazda bulunsun" emrini verir. Samatya'da ayyaşlığa vurmuş perişan ve derbeder bir vaziyetteki Nikogos'u bulan Ali Bey, bu hâli görünce ertesi gün kahyâdan para alarak onun kılığını kıyafetini düzeltir. Saz akşamı isbât-ı vücud eder. Meclisi şenlendirir. Âlî Paşa adaşına "Mustafa Bey'e (kahyâ) söyleyiniz de bu adamın tahsisatını kesmesin" diyerek düşkün sanatkârın imdâdına yetişir.[814]

Âlî Paşa dairesine intisap eden pek çok edip ve şair arasında Ayaşlı Hayri, Manastırlı Faik, bir ara Ziya Paşa ve Namık Kemâl, Kâzım Paşa, "Mahşer Midillisi" namıyla meşhur Teşrifâtçı Kâmil Bey gibi devrin muteber şahsiyetlerini zikrebiliriz.

Manastırlı Salih Fâik Bey Âlî Paşa'ya parmak hesabıyla tanzim ve takdim ettiği kasîdede onu şöyle vasfeder:

"Aşkın ellerini harâb eyleyen
Kanlı kılıncının macerasıdır
Sınık yürekleri yebâb eyleyen
Kirpiğin okları kaşın yasıdır"[815]

Ziya Paşa'nın *Zafernâme*'yi lisanından tanzîm ettiği Fâzıl Paşa da önce Yenikapı Mevlevihânesi şeyhlerinden Kudretullah Dede'ye inti-

sap etmiş, bilâhere Ali Paşa konağına kapılanmıştır. Ziya Paşa ve arkadaşlarının Avrupa'ya savuşması sonrasında bir kıta inşâ eder. Ziya Paşa'nın iddiasına göre bu manzume kendisine İzmit Mutasarrıflığının ihsan edilmesini sağlamıştır.[816] Ziya Paşa, bu duruma şu mısralarla işaret eder:

Mutasarrıflığa bir kıt'a sebep olmuş idi
Bu kasîdem beni valiliğe eyler îsâl

Fâzıl Paşa bu iddayı şöyle tekzip eder:

"Kıt'a takdîmini yazmış hezeyânında anîd
Etmiş olsaydım o nazmımla olurdum fâhir
Hadd-ı âdâbı bilir devletin ednâ kulıyım
Arza etseydim emel kıt'alarım var vâfir"[817]

Huysuzluğu ve geçimsizliği ve hezeliyata düşkünlüğüyle meşhur Kerküklü Şeyh Rıza bir gün Farsça bir kasîde takdim edince Âlî Paşa 50 lira maaş tahsîs eyleyeceğini vaat eder. Şeyh, dostlarından Babanzâde Ahmed Paşa'ya bu arz edişi tahkiye edince "Ya sadrazam, yahut sana bir şey olacak, bu iş olmayacak" demiş. Vaat gerçekleşmeden Paşa hastalanıp Bâbıâlî'ye devam edememiş ve bir müddet sonra da vefat etmiştir.[818]

Âlî Paşa dairesinin en makbul şahsiyetlerinden biri de Hafız Ömer Efendi'dir. Bu Ömer Efendi, meclislerin aranan tiplerinden biridir. Mustafa Fazıl Paşa pek sevdiği Hafız'a Beyazıt semtindeki konağında, Kandilli'deki yalısında birer daire tahsis etmiştir. Damad Halil Paşa'nın hazine kitabetinden yetişmiş olan Ömer Efendi, bir müddet Şehremaneti muavinliğinde bulunmuş, Midhat Paşa'nın Bağdat valiliği sırasında Bağdat kapı kethüdalığına tayin olunmuştur. Fuad Paşa 1279 [1863] tarihinde Abdülazîz Hân'ın Mısır ziyaretinde onu da yanında götürmüştür. Bu seyahat sırasında Fuad Paşa vasıtasıyla padişah da birkaç fıkrasını dinlemiş ve mahzuz olmuştur. Saraya aldırılmasını kendi mevkileri için zararlı gören Dilâver Paşazâde Muhtar Bey bazı mâbeyn memurları Padişaha "Âlî ve Fuad Paşaların maksatları kendi adamlarım maiyyet-i şahanenizde bulundurarak casusluk ettirmektir" diyerek engellemiştir.[819]

Hafız Efendi kahve tiryakisi olduğundan seyahat sırasında Sultaniye vapurunun baş tarafında zabitan için bir kahve ocağı olduğunu kendisine haber verdiklerinden memnun olup ara sıra oraya gider kahve içermiş. Yolculuk sırasında Sultan Abdülaziz vapurun yukarısında gezinirken "Bu ateş yanan mahal nedir?" diye sual buyurmuş. Kahve ocağı olduğunu anlayınca yangın vukuundan pek korktuğundan hemen kaldırılmasını emretmiş. Hafız Ömer Efendi ertesi günü kamarasında yatağından kalkıp sabah kahvesini içmek için doğruca vapurun baş tarafına gitmiş. Fakat kahve ocağını yerinde bulamamış. Sebebini anlayınca "Subhanallah! Babası yeniçeri ocağını kaldırmıştı, kendi de bizim kahve ocağını kaldırdı" demiştir.

Hafız Ömer Efendi hikâyesinin mevzuuna göre hüzün, hiddet, gazap, haset, sürûr gibi ahval ve ahlâkı öyle güzel bir surette tasvir eder ve vakanın şahsiyetlerini o kadar güzel tecessüm ettirirmiş ki dinleyenler hikâyeye kendilerini kaptırırlarmış.

Âlî Paşa Yalısı. Sultan III. Ahmed Devri Kazaskerlerinden Dürrizâde Ârif Efendi'nin yalısı II. Mahmud devrinde Sadrazam Rauf Paşa'ya intikal etmiş, Sultan Abdülmecid devrinde ise Âlî Paşa'ya ihsan buyrulmuştur. Âlî Paşa'nın vefatından sonra Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın "Valide Paşa" ismiyle meşhur annesi Emine Hanım tarafından satın alınmıştır.

Hafız Ömer Efendi'nin önceleri hizmetinde bulunduğu Damad Halil Paşa, Sultan Mahmûd'un teveccühünü kazanmış olduğundan kerimesi Saliha Sultan'ı tezvîc etmiştir. Halil Paşa gayet şen ve şuh, şakacı ve aynı zamanda ulemâyı pek sever ve kıymetlerini takdir eder bir zatmış. Fuhûl-i ulemâdan meşhur Hoca İbrahim Efendi kitapçısı; Esad Muhlis Paşa, Ali Kemali Paşa, Pertev Paşa, Raif Efendi gibi müteaddit valiliklerde ve nice mühim memuriyetlerde bulunmuş olan urefânın kimi kethüdası, kimi mühürdarı, kimisi divan efendisidir. Halil Paşa dairesi âdeta bir "mecma-i üdebâ" imiş.[820]

Âlî Paşa, ilk defa sadrazam olduğu vakit otuz yedi yaşındadır. Sultan Abdülmecit kendisine sadareti teklif ettiğinde "Aman efendimiz, henüz kırk yaşma girmedim ve zaten de o makamın ehli değilim" diye itizar ettiğinde hâkan cevaben "İnşallah bu makamda saç sakal ağartırsınız" buyurmuş, fakat henüz bir ay olmaksızın bir cuma günü Boğaziçi'nde Boyacıköyü''nde o vakit ikamet eylediği sahilhanenin arka tarafında kâin köşkte bazı ehibbâsıyla otururken Başmabeyinci Neşet Bey gelip mühr-i hümâyûnu almış. Âlî Paşa müteessir olarak dostlarının yanına avdetinde işi anlatır. Onlar da müteessif olarak meclisin eski şetaretine bir durgunluk gelir. Meclisteki bu sükût, teessür bir müddet devam eder. O aralık Hafız Efendi söze başlayıp zevcesinden kinayeten "Bizim saraylı[821] her ne zaman kederli, fena bir haber versem 'Off, aman öldüm öldüm' der de ölmezdi. Müsaade buyurulursa gideyim de haber vereyim. Belki bu defa sahihan ölür de ben de kurtulurum" demesiyle meclis eski neşesine kavuşur.

Hafız Ömer Efendi'nin birtakım hikâyelerinin her birinin roman muharrirlerine sermaye teşkil edeceğini nice yıllar bezm-i ülfetinde bulunmuş ve hikâyelerinin birçoğunu defaâtle işitmiş olan Ali Rıza Bey söylüyor *Semerci Arif Ağa, Kazzaz Artin, İşeri Ahmet Ağa, Affeyle Devletli, Habib Odabaşı* ve *Kaptan Paşa Çıplağı Abdullah Çavuş,* Çifte Yeniçeri Ağası[822] ve Çala Mehterbaşı[823] gibi eskilerin tarz-ı hayâtını tasvir eden millî hikâyeler mazinin meçhulâtı arasında unutulmuş gitmiştir. [824]

Âlî Paşa'nın hânesinin mühim bir cephesini de devrin siyasî havasına ışık tutacak anekdotlar oluşturur. Yalı ve konak, sahibinin mevkiinden dolayı tabiî bir siyasî mahfildir. Bu sebepten siyasî ve sosyal hayatımızı ilgilendiren pekçok hadisenin mahrem noktalarını konaklar vesilesiyle öğrenebiliriz.

1273'te sefiri bulunan Canning'in gitmesiyle İstanbul'da İngiltere'nin nüfuzu Fransa lehine tebdil olur. Reşid Paşa'nın altıncı sadaretinde Fransız elçisi ziyaretine gitmeyince Hâriciye Nâzırı bulunan Âlî Paşa'nın tavassutuyla barıştırılmasına karar verilir ve Rebîülâhirin ikinci cumartesi günü akşamı Fransız elçisi ve vükelânın hazır bulunduğu bir ziyafet tertiplenir. Bu yemekte Reşid Paşa ile elçi görüştürülüp barıştırılır.[825] Memduh Paşa, 1853 Kırım Harbi hakkında öğrendiği bilgiyi bizimle şöyle paylaşır:

> "Bir gece Alî Paşa'nın meclîsinde bulunuyordum. 'Kırım muharebesi, Damad Mehmed Ali Paşa ile Reşid Paşa miyânesinde mütekevvin münafeseden münbais oldu' sözünü lisânından işittim."[826]

1858'de Karadağ Konferansı Âlî Paşa'nın yalısında olmuştur. Hatta Paşa o gün, Sultan Abdülmecid'in iki ay evvel Bâbıâlî'ye gelip (17 Muharrem 1275 -1858) çok ağır bir şekilde tekdir ettiği Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'yı,[827] tekrar Meclîs-i Âliye'ye tayin ettirmiştir. Bu sırada yalısında konferans akdolunduğu için Âlî Paşa Bâbıâlî'ye gelememiş, yerine vekâleten Meclîs-i Vâlâ Reisi Yusuf Kâmil Paşa, Sadrazam mevkiinde durarak Kıbrıslı'nın vazifesine dair hatt-ı hümayunu okutmuştur.[828] Rumeli Demiryolları Mukâvelenamesi de Âlî Paşa'nın yalısında akdedilen Meclîs-i Has'ta hazırlanmıştır.[829]

1281 (1864) Ağustosunun 13. günü Cülûs-ı Hümayun'a tekâbül ettiği için aynı akşam Hâriciye Nâzırı Âlî Paşa'nın Bebek'teki yalısında gayet mükellef ve mutantan bir ziyafet tertip edilir. O gece sahilhânenin her tarafı çeşit çeşit kandillerle ve âsâr-ı tevîriyye ile tezyîn olunup misli görülmediğini, sabaha kadar bütün umerâ ve ulemânın ve vüzerânın seyr ü temâşâ ederek kesb-i meserret ettiği, bu ziyafetin masraflarının da Halîfe kesesinden karşılandığı, davetlilerin gelebilmeleri için Bebek'ten Büyükdere ve İstanbul yönüne iki büyük vapurun tahsis edildiğini Vak'anüvis Lütfi Efendi haber veriyor.[830]

Devlet işlerinde pek ziyâde istibdâda mâil olan Âlî Paşa'nın 1273'te sadâretten azledilmemiş iken bir gece meclisinde bulunan Cevdet Paşa'ya kalabalık meclislerin akdini cerh esnâsında "Cenâb-ı Hak bu millet ve memleketin saâdet-i hâlini beş altı kişiye tevdi' etmiş. Anlar hall ü akd-ı umûr-ı devlet edivermelidir" deyince bu mertebe istibdadı sevmeyen *Târih-i Cevdet* müellifi susar. Bu sükûttan reyinin aksini düşündüğünü anlayan Âlî Paşa çehresini asar.[831] Cevdet Paşa'ya göre Âlî Paşa "Padişahın bir taraftan korkusu olmaz ise idâresi kâbil olmaz" itikadında bulunduğu için Sultan Abdülaziz'i "Frenkler ile ürküterek licâm-ı saltanâtı eline alıp da tarîk-i terâkkiye sevk etmek niyetinde"dir ve "bir aralık Mehmed Ali Paşa'ya dahi Pâdişâh'ı sefâretler ile ürküterek ele alıp da kullanmanın lüzûmunu açmış"tır.[832] Cevdet Paşa, devlette yabancı nüfûzunun arttığı bu devir hakkında, 1273 senesi vekayiini anlatırken, şöyle bir hüküm verir:

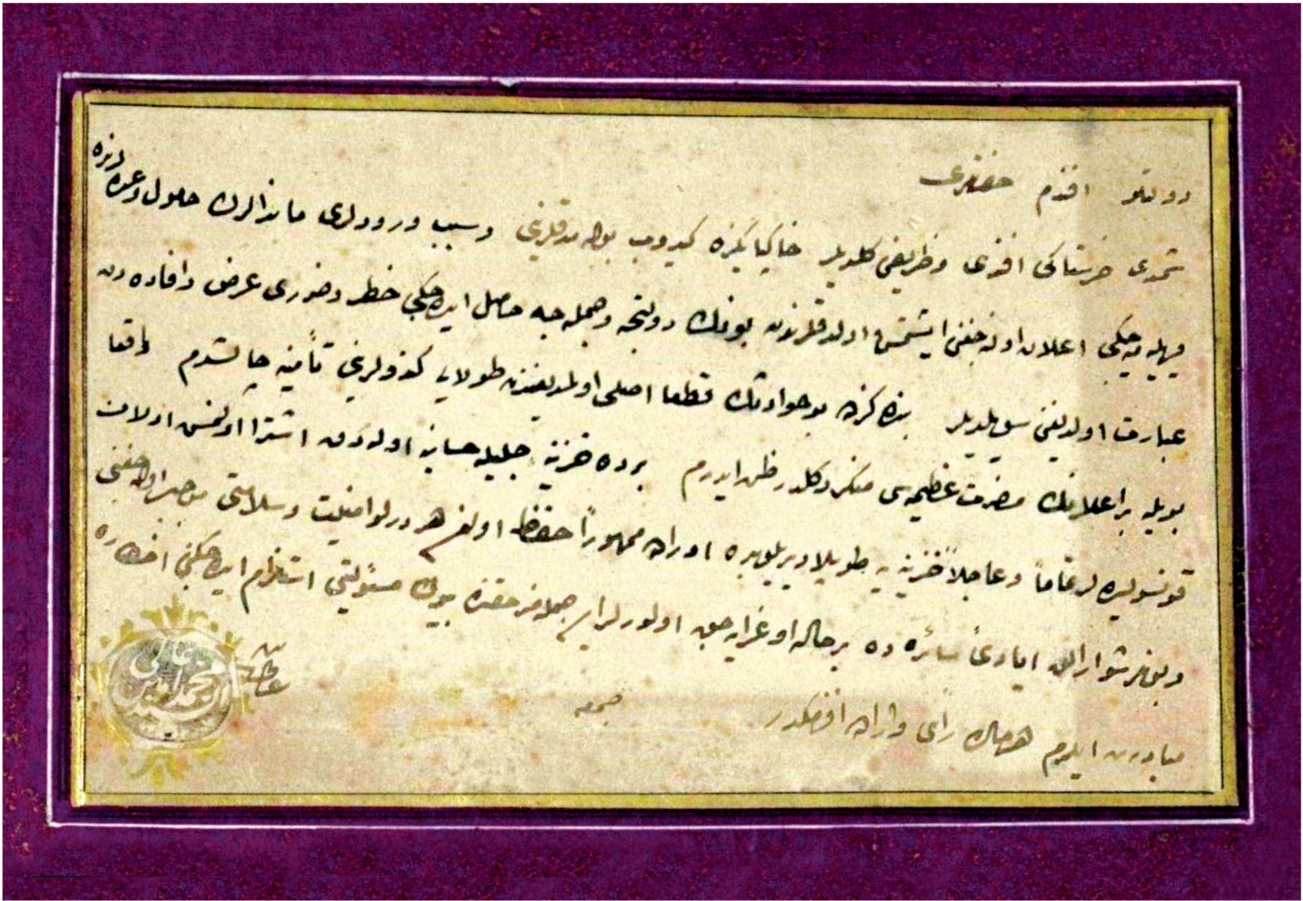
> "Devletin eski satveti kalmadığı gibi erkânın dahi evvelki şân u şerefleri zâil oldu. Her biri kendisine bir melce' bulmak üzere sefâretlerden birine dehâlet ve ilticâ' eylediler."[833]

Âlî Paşa yalısının bugünkü görünümü. Günümüzde Mısır Konsolosluğu'dur.

İleride tafsil edileceği üzere 1275 senesinde Sultan Abdülmecid'in Bâbıâlî'ye teşrif ile devletin mali buhranının sebepleri yüzünden nazırları tekdir etmesinden sonra Safer ayının sonlarında Meclis-i Nafia ilga edilerek Meclis-i Vâlâ teşkil olunmuştur. Bu tenkihat sırasında Âlî ve Fuad Paşalar dairesine intisaplı olmayan bazı memurlar görevden uzaklaştırılır. Bu tebdilden dolayı hayli zor durumda kalan Recai Efendi, o akşam, (23 Safer 1275) sarhoş bir hâlde Âlî Paşa'nın yalısına gelerek ağzına geleni söylemiş ve "Zîver Efendi'nin ibkası size taallûku için ve filânın ibkası şunun için ve filânın ibkâsı bunun için oldu. Benden ne istersiniz ey Allah'dan korkmazlar" deyip nihayet "Seni kuyruklu yıldızın şeâmetine havâle ettim" diyerek kalkıp gitmiş. Görevden alınanlar her yerde vükelâyı zem eder olmuşlar. Halk arasında "Zât-ı şahâne ıslahat uğruna damadlarını fedâ etdi. Vükelâ ise dalkavuklarından vaz geçmediler" yollu sözler söylenmiş. En ziyâde rahatsız olunan meselelerden biri de yalının çalgıcıbaşısı Necip Bey'in kayınpederi Fahrüddin Efendi ile paşalara nispeti kadîm olanların vazifelerinde bırakılarak mensubînden olmayanların azledilmeleridir.[834]

Mehmed Emin Âlî Paşa'nın en büyük muarızlarından ve diliyle kalemiyle daima Paşa'yı tenkit ve tezyif edenlerden Ziya Paşa öteden beri muarız ve aleyhinde bulunduğu halde, bilâhare gösterdiği arzu üzerine ahbaplarından Dâhiliye Müsteşarlığında bulunmuş Celâl Bey'in tavassutu ile Kıbrıs'a gitmeden hemen evvel kendisiyle adâveti bulunanları kolay kolay affetmeyen Paşa'nın meclisine dâhil ve iltifatına nâil olmuş. Âlî Paşa'nın mahremlerinden eski Dâhiliye Nâzırlarından Said Efendi "Âlî Paşa infiâlâta kapılmaz, muğber olduğu âdeme iğbirârını göstermez, fakat asla affetmezdi" diyor.[835] Bir akşam Paşa'nın yalısında sohbet esnasında o günlerde zuhur eden Belgrad

Devrin büyük münşilerinden Âlî Paşa'nın hatt-ı dest-i devletleri.

Kalesi meselesinden[836] bahsederek "Belgrad Kalesi'ni Sırplılara niçin verdiniz?" sualini irad etmiş. Ziya Paşa, Âlî Paşa'nın cevaplarına kanaat etmediğini hâl ve kal ile anlatmış. Bunun üzerine araları yeniden açılmış. O sıralarda idareyi değiştirme fikrini kuvveden fiile dökmesi üzerine Ziya Paşa'yı Kıbrıs Mutasarrıflığına tayin ettirmiştir. O da Avrupa'ya savuşarak Âlî Paşa aleyhinde yazmadığını, demediğini bırakmamaya kaldığı yerden devam etmiştir.[837]

Dairesinde bulunmayanlara karşı oldukça insafsız olduğu söylenen Âlî Paşa'nın gazabına uğrayanlardan biri de Âmedci Mümtaz Efendi'dir. Mümtaz Efendi ile Alî Paşa'nın münasebetleri inişli çıkışlı bir grafikte seyreder. Şöyle ki: "XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli" başlıklı seri yazıda; "efkâr-ı atika erbabına taraftar" bulunan ve zamanınca "mergup olan hutût-ı mütenevviada kesb-i şöhret ederek" bir aralık Sultan Abdülmecid Han'a yazı muallimliğinde bulunmuş olan Mümtaz Efendi'nin o vakitki sadrâzamların kendisine ibraz ettikleri itimad ve teveccüh hasebiyle ve zaten kendisinin de mecbul olduğu fetânet sebebiyle tam beş sene Âmedcilik vazifesini deruhte etmesinin Reşid Paşa'nın sadârete tayiniyle son bulduğunu; bu meseleden dolayı Reşid Paşa dairesine karşı husumet besleyen Efendi'nin o zaman Serasker bulunan Damad Said Paşa ile bağdaşıp onun Reşid Paşa aleyhindeki teşebbüsatına müzâhir olduğunu, hatta Reşid Paşa'nın Damad Said Paşa'nın Huzur-ı Hümayun'daki ithamları neticesinde sadâretten infisal ile yerine gelen İbrahim Sârim Paşa'ya Reşid Paşa,

Âlî ve Fuad Efendi'lerin [Paşalar] nefiyleri hakkında verilen pusulanın da Mümtaz Efendi'nin yazısiyle muharrer olduğunu rivâyet ederler. Yine; Mümtaz Efendi'nin bilâhare Reşid Paşa ile anlaşıp Sadâret Müsteşarlığı görevini aldığını, Âlî Paşa'nın 1283'teki sadâretinde kendisini tenzîl-i maaşla mühim olmayan bir mevkiye göndermesi üzerine o sırada Dâhiliye Nezareti'nde bulunan ve Mümtaz Efendi'nin pek çok iyiliklerini görmüş olan Said Efendi'nin (*Sadullah Paşa yahud Mezardan Nidâ* müellifi Mehmet Galib Bey'in babası) Âlî Paşa nezdindeki temennivat ve ibrâmâtı ile Mümtaz Efendi'ye ayrıca on bin kuruş tahsis ederek maduriyetini nisbeten hafiflettiğini naklederler.[838]

Bu görüşlerin ifade edilmesinden iki gün sonra çıkan *Peyam*'da Mümtaz Efendi'nin oğlu Reşid Paşa bu bilgileri şu suretle tashih ve tavzih eyler ki doğrusu da bu olsa gerektir:

> "Eğerçi Fuad Paşa'nın teb'idine dair varakayı pederim yazmış olsa idi müşarünileyh Fuad Paşa Sadaretinde umuru dahiliyeyi vasi mezuniyet ve kemali emniyet ile Müsteşarı olan Mümtaz Efendi'ye tevdi etmemek lâzım gelirdi"

dedikten sonra Fuad Paşa yalısındaki son görüşmelerden bahseder:

> "Fuad Paşa merhum Nis'e azimeti günü berâ-yı veda Sadrâzam Âli Paşa'nın sahilhânesine azimet ve badehu baldızı hanımın Bebek'teki hanesine avdetinde pederim ile beraber on bir yaşında olduğum halde müşarünileyh nezdinde bulunuyor idik. Kabulî Paşa merhum da hazır idi.
>
> Fuad Paşa pederime hitaben Âli Paşa'nın her ikimize olan garazı malûmdur. Hastalığımın derecesini bilemiyorum. Bu derdimden halâs olamayacağım. Nis'e azimete karar verişim ailenin iade-i afiyet ümidiyle vaki olan ilhah ve ibramına müstenittir. Vefatımdan sonra Âli Paşa'nın bana olan adavetinin acısını da size tahmil edeceğine teessüf eylerim demiş, ve filvaki böylece de olmuştu."[839]

Zamanının en kudretli devlet adamların biri olan Âlî Paşa hayatı boyunca borçtan kurtulamamıştır. Bebek'teki yalı; Sadrıesbak Rauf Paşa'nın yalısı olup Âlî Paşa burasını satın alarak daire yapmıştır.[840] Burasının ve Mercan'daki konağının muhteşem surette döşenmesi, geçirilen yangın sonrası yanan eşyanın yerine daha kıymetlilerin tedarik olunarak ağır masraflara girilmesi, daire halkının ve gelip gidenlerin çokluğu sebebiyle gelirler gidere kifayet etmeyip Âlî Paşa pek çok borca girmiştir. Yine Mühürdârı Mustafa Bey[841] vâsıtasıyla sarraflardan ve sair mahallerden borç alarak makamının haysiyetini muhafaza etmek için Yusuf Kamil, Mustafa Nailî ve Prens Mustafa Fazıl Paşalar gibi çevresine fazla ianeler ve ihsanlarda bulunmağa kalkışması, daima zaruret içinde kalmasına ve ehemmiyetli borç bırakmasına sebep olmuştur. Âlî Paşa, dairesinin idaresince sıkıntıya uğradığı zamanlar, komşusu ve pek eski ve pek mürüvvetkâr refiki olan Yusuf Kâmil Paşa'ya, bir tezkire göndererek para istermiş. Bir defasında Yine senet göndererek bin altın istemesi üzerine Kâmil Paşa bermutâd, senedin mührünü koparıp zarfa koyarak, para ile beraber gönderdiğini İbnülemin'in babası Mehmed Emin Paşa merhum nakleder. Paşa'nın bu kadar çok borca girmesinin "sehâvet" ve evinin idaresiyle meşgul olmamasından

geldiği ahvâline vâkıf olanlardan menkuldür.[842] Ayrıca Paşa'nın hânesinde Mısırlı paşaların konak ve yalılarında olduğu gibi aylıkla çalışan hânende ve sâzendeler ile çocuklarına ders veren hususî hocalar ve daima yalıda yaşayan imam ve müezzinler de vardır. Paşa bu sebeplerden ötürü daima zaruret ve borç içerisinde yaşamıştır.

Âlî Paşa'nın Mercan'da yaptırttığı konak vefatından sonra hükümet tarafından zabt edilerek borçlarına mukâbil düşük bir bedelle satılmış ve sonraları Bâb-ı Fetva'ya tahsis olunmuştur.[843] Bu tahsis üzerine zamanın heccav şairlerinden Kâzım Paşa şu kıtayı söylemiştir:

> "Âlî Paşa kim cihandan azm-i gayyâ eyledi
> Şevk ü şâdî âlem-i mahsûd-ı me'vâ eyledi
> İnkılâbât-ı zemâne vardı kim bir menzîle
> Hak, der-i küfr ü şikâkı Bâb-ı Fetvâ eyledi"

Babasını azletmesinden dolayı Âlî Paşa'ya münfail olan Memduh Paşa da, konağın zabtından safa duyarak Mahmud Nedim Paşa'nın tarikatte hemdemi olan (Bektâşî'dir) Şeyhülislâm Ahmed Muhtar Molla Bey'e kendine mahsus bir üslûpla yazdığı tebriknâmede şöyle demiştir:

> "Rühami hamı, tişe hıraşı büt tıraşını deyr ve izdihamı tamı, bir zeman vacibüsseyr olan hanei âli ki tarhı metini sukı mercane can ve belki her cane barıgiran (!) olmuşdu, sahibi safa musahibinin bu şali sual istimalde daveti hadimüllezzat ile girîve gerdi puristan olmasından nâşî ol tarhı rasinin balâyı bamı bali buma ve derunü birunu iki mahduma münhasır kaldığından mehadimi mücerrebülhisal, çend mahdan beru tekü tenha ve ruberu darı vus'at medarda diltenki melal ve nüdemai nedamet nihadın gaybubet ve gıybetinden lal olmakda iken..."[844]

Âlî Paşa'nın en ziyade hoşlandığı devlet adamlarında biri de altı defa Hâriciye Nâzırlığı yapmış Safvet Paşa'dır. Taklitçi, latife ve hicve meyilli, hoş-sohbet olan Safvet Paşa, Âlî'nin konak ve yalısının hem müdavimi hem de baş konuklarından biridir. Bir akşam Mâbeyn Başkâtiplerinden Ali Fuad Bey'in dedesi Celâl Bey ile Âlî Paşa Mercan'daki konakta baş başa otururlarken uşaklar Safvet Paşa'nın geldiğini haber verirler. Âlî, "Safvet Paşa neşeli zattır, sohbetlerinden telezzüz olunur" diye memnuniyet beyanıyla "buyur" ettirir. Safvet Paşa odadan içeriye girince yolda tesadüf ettiği hâli tasvire başlar:

> "Sokaklar, zifir gibi karanlık, çamur dize çıkıyor, okçular başında kepenkleri yarı. kapalı leblebici dükkânlarında hışır leblebici çırakları dizlerinde kıldan dizlik, arkalarında kolsuz salta olduğu halde ocağın üzerinde, iki büklüm leblebi kavuruyor, bir takım külhanbeyleri, yıkılarak, na'ra atarak Kumkapı'daki meyhaneden avdet ediyor. Trabzonlu kazancılar Lâz türküsü çağırarak dükkânlarında bakır dövüyor. Tavanında sönük bir kandil asılı olan karanlık bir kahvehânede peykenin bir köşesinde gecelik entarili ve abalı ihtiyar bir adam uyukluyor, bir yanda iki kişi oturmuş iskambil oynuyor, birkaç genç de birbirleriyle yârenlik ediyor, kahveci ise saç mangal üzerinde kirli bir cezve ile kahve pişirip toprak fincanla müşterilerine tevzi' eyliyor, bozacı Arnavud, *bozam kaymak gibi, tatlı var, ekşi var* diye boza satıyor, yeldirmeli ve başı örtülü ihtiyar bir kadın, kâğıd fenerini yakarak ve değneğini kakarak komşuya gidiyor, işte memleketimizin hâli..."

Emirgan'da Sarı Köşk.

Bu müşâhedâtını; Paris'in hava gazıyla aydınlatılan caddeleriyle, büyük mağazalarıyla, şık giyinmiş mösyö ve madamlarıyla mukayese eder. Dinleyenler hayret içinde kalırlar. Biz de hayret ettik.

Keçecizâde Fuad Paşa

Keçecizâde İzzet Paşa'nın oğlu olan Mehmed Fuad Paşa 1814'te doğdu. Diğer ulema evlatları gibi o da çocuk yaşta ilmiye sınıfına dâhil oldu. Mekteb-i Tıbbiye'de tahsilini tamamladıktan sonra bir süre muhtelif yerlerde tabiplik yaptı. Mustafa Reşid Paşa zekâsını takdir ettiğinden onun teşvikiyle mesleğini değiştirerek siyaset tarikîni ihtiyar etti. 1837'de Bâbıâlî Terceme Odası'nda vazifeye başladı. Sefirlik, Âmedcilik, Hâriciye Nâzırlığı, Seraskerlik ve Sadrazamlık (iki defa) gibi çok mühim mevkilerde bulundu. Sultan Abdülaziz'in Mısır ve Avrupa seyahatlerine iştirak etti. Öteden beri müptela olduğu kalp rahatsızlığını tedavi ettirmek maksadıyla Niş'e gitti. 29 Şevval 1285 (1868)de 55 yaşındayken orada vefat etti. Mizaha meyilli olan Paşa'nın cenazesi İstanbul'a getirilip merasimle türbesinin bulunduğu yere götürülürken Cevdet Paşa'nın aktardığına göre "alafranga bir alay gibi" herkes gülmüştür.

Fuad Paşa zayıf, seyrekçe beyaz sakallı, uzun boyludur. 55 yaşında vefat etmesine rağmen 80 yaşında bir pir-i fertût şekline girmiştir. Babasının henüz 14 yaşındayken sürgüne gitmesi ve bundan ötürü yetişme çağında her türlü zâhir ve muînden mahrum kalarak hâl-i zaruret içinde kalması, devlet idaresinde karşılaştığı müşkiller, çoluk çocuk sahibi iki evladının genç yaşlarında ziyaı, kalp illeti ve oturduğu konakların ardı ardına yanması bu durumun sebepleri arasında zikredilir. Çocuklarının ölümüyle iki konağının yanıp birinin de elden çıkmasını devri idrak edenler, Fuad Paşa'nın Şam'da haklı haksız döktüğü kanlara ve el koyduğu Müslüman ahalinin mallarına haml ederler. Osmanlı devleti üzerinde ecnebî müdahalesinin ulaştığı raddeyi göstermesi cihetiyle bu hadise fevkalade ehemmiyetlidir. Bahsi geçen Şam hadisesi şudur: Şam'da sokakta oynayan çocuklar arasında meydana gelen bir kavga büyüyerek İslam ve Hristiyan ahalinin karşı karşıya gelmesine

sebep olmuştur. Öteden beri Suriye bölgesine göz koyan Fransa'nın niyetini uygulamaya geçirmek için bu hadiseyi bir fırsat addetmesi üzerine Fuad Paşa, Cebel-i Lübnan'da Dürzîlerle Marunîler arasında çıkan bu meselenin halli ve Fransa'nın müdahelesini önlemek gayesiyle fevkalade murahhas ve memur tayin edilip emrine de bir ordu verilerek buraya gönderilir.[845] Fuad Paşa Şam'a girer girmez göz korkutmak için askerden ve yöneticilerden pek çok kişiyi idam ettirir. Devletin bekası için döktüğü kanlardan sonra -özellikle "gayet müttekî ve ehl-i tarîk olan" Arabistan ordusu müşiri Ahmed Paşa'nın idamında dahli olmasına çok üzülür- maiyetinde bulunan Hasan Paşa'ya "Ben ömrümde bir tavuk kesmemiş ve kuş vurmamış iken Cenab-ı Hak, bakınız nelere alet etti" diyerek teessüfünü ifade etmiştir. İbnülemin; Fuad Paşa'nın iki konağının yanması, Beyazıd'daki konağının elinden alınarak Maliye Dairesi ittihaz olunması, iki yetişmiş oğlunun aniden ve elim bir şekilde vefat etmesi ve bu sebeplerle hayatının kalanının âlâm ve eskâm içinde geçmesinin Şam'da haklı haksız döktüğü kanların ve beytü'l-mâl-ı Müslimînden birçok para becermesinin manevî cezası olduğunu bir çok kişiden dinlediğini söyler.[846]

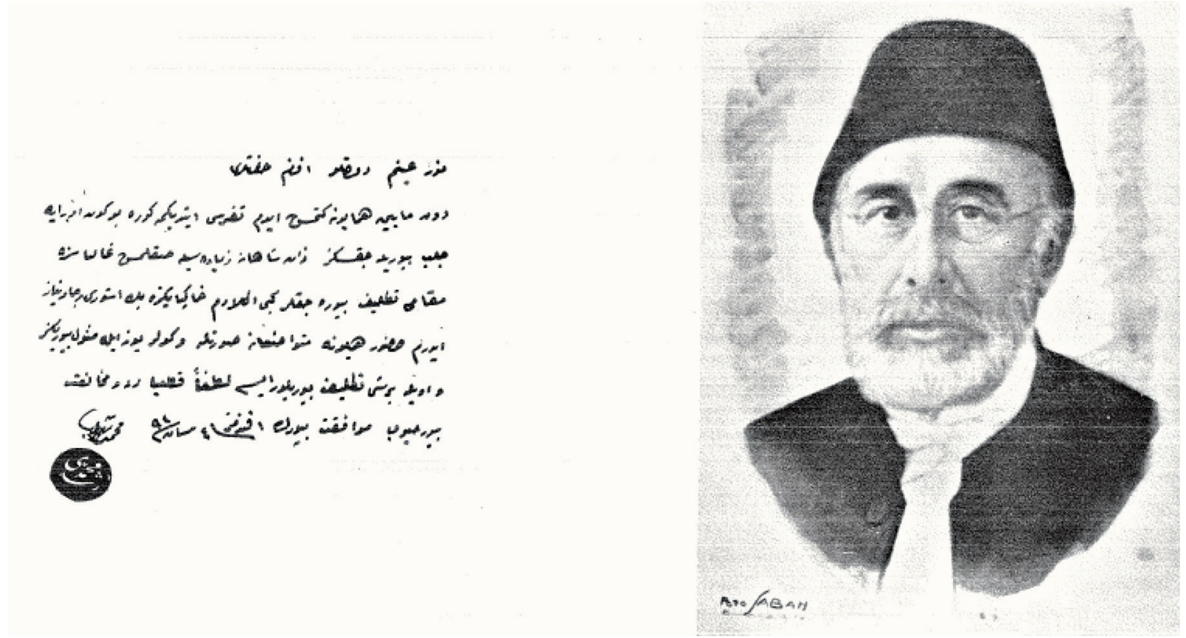

Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa devrin moda kıyafetleri içerisinde.

Fuad Paşa zarifliği, nüktedanlığı, hazır cevaplığı ve pervasızlığı ile babası Keçecizâde İzzet Paşa'nın tam varisidir. "Manzûme-i devlette Âlî Paşa'ya mısra-ı sânî" olarak nitelendirilen paşa, kıyaset ve siyaset ehli olduğundan siyasî ve askerî vazifelerinde çok başarılı olmuştur. Fuad Paşa'nın meşrep itibariyle alafrangalığa meyilli, kayıtsız, her türlü tekellüften ârî, "a'mâlda kusuru ve tasannu ve riyâya adem-i tenezzülü ve serbestiği"nden ve hanımının nusayrîliğinden ötürü hakkında dine mübalaatsızlığından başlayarak türlü türlü dedikodu yapılmıştır. Sohbeti lezzetli, natûk, mizaha meyilli, zekî ve fatin olan paşa "Felâtun-ı zaman" tesmiye edilir. Paşa aynı zamanda şair, münşî ve diplomattır. Encümen-i Dâniş azasıyken Cevdet Paşa'yla birlikte *Kavâid-i Osmaniye*'yi telif etmişlerdir. Laubali-meşreb ve söz ehli olan Paşa'nın bütün bu hususiyetleri sebebiyle meclisinde bulunanlar neşve-yâb olurlarmış. Yusu Kamil Paşa da vefatına dair yazdığı manzûmede "lezzet-i sohbeti hayrânı idi ahbâbı" diyor. Sultan Abdülaziz'in de "Paşa, sizi gördükçe içim açılıyor" dediği menkul ve meşhurdur.[847] Paşa, aynen babası gibi, menkıbeleriyle meşhurdur. Kendisinin pek çok latifesi edebiyat kitaplarını tezyin etmektedir.

Fuad Paşa'nın bilinmesi gereken bir diğer hususiyeti de alâyiş ve tezyînâta mâyil olmasından dolayı masrafının çokluğudur. Öyle ki Fransız bahçıvanbaşına o zaman çok iyi bir para olan 50 lira aylık bağlamıştır. Vefatından sonra bahçıvan aynı ücretle saraya alınmıştır. Vefatında ortaya çıkan borçlarının çokluğu da Paşa'nın gelirinin giderini dengelemediğini gösterir. İbnülemin zaruret ve sefalet içerisinde yetişenlerin ekseri ikbal mevkiine geldikten sonra sefahat derecesinde büyük masraf kapıları açtıklarını Âlî ve Fuad Paşalardan hareketle ifade eder.[848]

Fuad Paşa, Bozdoğan Kemeri'ndeki konağı ile ilkbahar sonlarından sonbahara kadar oturduğu Kanlıca'daki yalısını bir ilim ve irfan meclisi hâline getirenlerdendir. Yalı ve konak aynı zamanda emsali paşaların hâneleri gibi vükelâ toplantıları, yabancı elçilerle gerçekleştirilen sohbetler sebebiyle siyaset mahfilidir. Reşid Paşa'dan sonra balo

Keçecizâde Fuad Paşa ve el yazısı. Paşa'nın resmi her şeyi söylüyor.

ve "suvare"lerin verildiği mekânlardan birisi de onun yalısıdır.

İbnülemin'in tavsîfiyle "devlet manzûmesinde Âlî Paşa'nın mısra-ı sânîsi hükmünde bulunan" ve sahib-i seyf u kalemden olan Paşa'nın yeni yaptırttığı Kanlıca'daki yalısı için Ali Haydar Bey şöyle bir manzûme kaleme alır:

> "Sâhib-i hüsn-i tabiat bir vezîr-i bî-nazîr
> Mevkiinde yapdı bir nev-tarz kasr-ı dil-pezîr
> Mislini çeşm-i cihân görmüş değil dirsem sezâ
> Böyle bir cây-ı dilârâda tabiî bir binâ"[849]

Sağır Ahmed Bey'in oğlunun bu manzûmesini "takdir (!) makamında" paşa şöyle der:

> "Amca Paşa hazretleri [kör lakabıyla maruf Mahmud Paşa] görse, peder beyefendi [Sağır lakabıyla meşhur Ahmed Bey] duysa memnun olurlardı."[850]

Keçecizâde'nin yalısı cülûs-ı hümayun törenlerine de sahne olmuştur. Sultan Abdülaziz'in cülûsu münasebetiyle 1278'de yalısında "suvare" yapılır. Davete katılanların adedi iki bin civarındadır. Yalının meşhur bağçesi pek çok kandiller ile donatılmış ve yalının pîşgâhına sal getirilip fişenkler atılarak şehr-âyin edilmiştir.[851]

1280 muharreminde (1863 haziran/temmuz) Fuad Paşa'nın Kanlıca'daki yalısı fevkalâde donatılıp bütün vükelâ ve mülkî, askerî memurlar ile ecnebî sefirleri oraya davet edilerek "özge bir âlem" edilir. Ahmed Lütfi Efendi, ulemânın davet edilmemesini meşrû bir davet olmamasına veya ricâl-i ilmiyenin "hiç"e sayılmasına yorar.[852] Ulemânın davet edilmemesinin arkasında hiç şüphesiz ilmiye çevrelerince bu tip davetlerin hoş karşılamamasının büyük bir tesiri vardır. Niteki ulemâ, 1278'de düzenlenen davet hakkında Fuad Paşa ve ricâl-i devlete ağır tenkitler yöneltmiştir.

Aynı şekilde 1283'teki (13 Haziran 1865) cülûs-ı hümayun töreni de burada yapılır. Fakat bu defa önceki senelerdeki hata tekrarlanmaz ve ulemâ da davet edilir. Her taraf kandillerle donatılır, süslenir, o vakitler bağçesi cennete teşbih olunan yalı bir müddet sonra "mânend-i serâb" olmuştur.[853]

Fuad Paşa Serasker iken.

Fuad Paşa'nın Kanlıca'daki yalısında verdiği meşhur bahçe balosu da muarızları tarafından bir hayli dedikoduya sebep olmuştur. Bu baloda haremdeki kadınların Frenklerle dans ettikleri söylentisi çıkartılmış, kendisine Frenklik izafe edilmiştir. Bunlardan en ileri gidenler Ziya Paşa ile Nâmık Kemal'dir. *Hürriyet*'te imzasız olarak yayınlanan "Karınca Kanadlandı" başlıklı yazıda şöyle anlatılır:

> "Bu zatların familyalarından görülen emsal üzerine ekseri ricâl-i devlet familyalarından İslâmiyet'e mahsus olan ırz, edeb ve namus u haya ref' olundu. Yaşmak, ferâce kalkmak derecesine geldi. Entari yerine fistan moda oldu. Beyoğlu mağazalarında ve sarrafhânelerinde çırıl çıplak fistanlarla kol kola Frenklerle dansetmek ve Fransızca 'bonjur', 'mösyö', 'mersi' gibi birkaç kelime ile nezaket satmak, hüsnü terbiyeden; velhâsıl Türkçe "orospuluk ve sehhâkalık" dediğimiz rezâil ile ittisâf zarâfet-i nisvaniyyeden madut oldu. İşte bu alafranga âdetler bu zatların familyalarından tevâbi'at ve mensûbâtlarına ve tevâbi'-i tevâbi'at ve hell ü mecerrâ efrâd-ı âhada kadar sirâyet edip şimdi İstanbul'da ırzlı ve edebli familya ma'yub hükmünde kaldı. Sayelerinde umum milletin bozulan bu ahlâkına 'terbiye-i zamâne' ismini vermekle iftihar gösteriyorlar."[854]

Midhat Cemal yazıdaki "çırıl çıplak fistanlarla kol kola frenklerle dans etmek"ten maksadın Kanlıca'daki bu baloya telmîhen kullanıldığını söyler.[855]

Cevdet Paşa da Sultan Abdülhamid'e takdim için kaleme aldığı *Marûzât*'ta Fuad Paşa'nın haremi hakkında Yeni Osmanlılar'ın bu iddialarıyla paralel şeyler söyler:

> "Fuad Paşa, o rütbe kayıdsız idi ki, familyasının ırz u nâmûsunca lâübâliyâne harekâtını bildiği halde iğmâz eylerdi. Çünki zevcesi hânımın pederi Ahmed Efendi, nusayrî taifesinden olup, nusayrîlerde ise ırz u hamiyyet dâiyeleri olmadığından, hanımın mübâlâtsızlığı pederinden mevrûs olup, biraderi ma'hûd Hâriciyye teşrifatçısı Kâmil Bey'in ma'lum olan hamiyyetsizliği de mîrâs-ı peder idi. (…) Vaktiyle Ahmed Efendi hanesine iç-güveysiliği ile girüp sığınmış idüğinden, bi-hasebi'1-insaniyye bu familyaya ri'âyete dahi mecbur idi. Ve böyle kayıdsızlıkla epeyce yaşadı."[856]

Fuad Paşa'nın, Şehzadebaşı Camii karşısında ikamet eylediği konak 1864'te (1281 recebinin 12. gecesi) yanınca kendisinden hoşnud olmayanlardan bir şair, şu kıtayı söyler:

> "Şer'in ahkâmını feshetmeği etdikce murâd
> Gazâb-ı Hak ile makhûr olur elbetde Fuâd
> Âteş-i zulm ile yandıkça hemân kalb-i ibâd
> Tutuşub yandı bu şeb hâne berbad-ı Fuâd"

Fuad Paşa Yalısı.

Fuad Paşa yalısından muhtelif görüntüler. Yalı, eski ihtişamlı günlerinden çok uzakta. Kanlıca'daki yalı bugün otel olarak kullanılmakta. Kanlıca Muayedesi'nin imzalandığı bu yalıyı ziyaret eden ecnebî bir devlet adamı yalıyla alakalı izlenimlerini şöyle anlatıyor:

"Fuat Paşa'nın Kanlıca'daki yalısına ayak basan, kimin karşısına çıkacağını derhal anlar. Zira yalının görünüşü bile büyüklük ishar eder. Ali Paşa'nın konağı büyük bir konaktır, fakat Fuat Paşa'nın yalısına muhteşem tabirinden başka bir şey bulunamaz. Boğaziçi'nin dağları üstünde kurulmuş olan bu yalı arkadaki tepelere kadar uzayan büyük koruluklarla çevrilidir. Koruluğun üst tarafına çıkıldığı zaman gözler Rumeli ve Anadolu kıyılarını tamamıyla kavrar. Yalının etrafındaki mükellef bahçeler herkese açıktır. Bildik ve yabancı kim isterse koruluğun altına girerek Boğaz'ın güzelliklerini seyredebilir."

Fuad Paşa, yangından sonra Yusuf Kâmil Paşa'nın müsaadesiyle hânesini onun Demirkapı'daki konağına nakleder. Konağın yeniden tefriş ve tanzimi, Hazine Kethüdası Salih Efendi'ye havale olunur. Bir müddet sonra bu konak da yanar. Bu şekilde oturduğu iki konağın da yanması 1867'de Hâriciye Nâzırıyken Bayezıd'da inşa ettirmekte olduğu konağın elinden alınarak Malîye Dairesi ittihaz olunması ve türbesinin karşısında yaptırmak istediği konağın yapılamadan vefat etmesinin, diğer bir deyişle dünyada elli beş sene yaşayıp da mekân sahibi olamamasının sebepleri hakkındaki rivayetleri yukarıda nakletmiştik.

Fuad Paşa'nın akrabalarından Hariciye Teşrifâtçısı "Mahşer Midillisi" lakaplı Kâmil Bey.

Bu mesele hakkında Ali Suavi şöyle diyor:

> "Fransa ve Belçika gazetelerinden bazılarının verdiği tafsilâta nazaran zât-ı şahâne Remazan'da Bayezid'e geçer. Hariciye Nazırı ve Sadrıâzam Kaymakamı Fuad Paşa'nın o civarda yapdırdığı konağı görür. Heman o gün zabtolunması hakkında irade taallûk eder. (Güya bu muamele Yeni Osmanlıların haremi hümayun vasıtasıyle etdikleri tahrikat üzerine efkârı umumiyeyi teskin içün vuku bulmuş.) Mabeyin Başkâtibi Emin Bey,' bu iradeyi tebliğ içün Fuad Paşa'ya gider. Fuad Paşa "senedler Evkafdadır, alsunlar" der. Fakat bir âdemin konağı elinden bu suretle alındıkdan sonra Hariciye Nezareti'nde bulunması mümkin olamaz diyerek Emin Bey gider gitmez istifasını arkasından gönderir. Padişah, istifayı kabul etmez. Emma Paşa, Babıâliye gitmez. On gün kadar bu hâl mümted olur. Bu sırada Başmabeyinci Cemil Bey ile Emin Bey bir iki kerre paşaya giderler. Bir takım teminat ile konağın reddolunacağını ihbar ederler. Paşa, yine istifasında ısrar eder. İşine devam etmesi tarafı padişahîden kendisine taltifât-ı lâzime ile emrolunur. Vakıa iş böyle oldu. Bir iki sene evvel Altunîzade İsmail Efendi'nin [Paşa] bağı bu suretde belki daha çirkin bir yolda müsadere olunmuşdu. Fuad Paşa, o vakit dava etmek şöyle dursun bir lâkırdı bile söylemek istemedi idi. Lâkin şimdi öyle bir muamelenin daha hafifçesi kendine taallûk eder yolda zuhur edince o saat hak davası meydana çıkdı, istifalar yürüdü. Avrupa gazetelerinde padişah aleyhinde kıyametler kopdu. Elbet, hıfz-ı câh içün başkaları hakkında, vukua gelen harekât-ı gayri meşrûaya sükût etmenin neticesi buraya varır."[857]

Fuad Paşa 21 Muharrem 1283'te Seraskerlik ve Sadrazamlıktan infisal eyledikten sonra Kanlıca'daki yalısına çekilir. (Paşa vazifesinin başında olduğu zamanlarda genellikle konakta ikâmet etmiştir.) Ayrıca, resmî merasim ve toplantıların bir kısmı da Paşa'nın yalısında gerçekleştirilmiştir. Bu sırada padişah mühim meselelerde Mâbeyn vasıtasıyla fikrini almıştır.[858]

Yakın tarihimizin bazı mühim hadiseleri bu yalıda vuku bulmuş, Vükelâ Heyeti'nin toplandığı zamanlarda burada önemli kararlar alınmıştır. Meselâ; giriş kısmında değindiğimiz hadiselerden (memurların maaşlarının çokluğu, iltizam usûlü, hediyeleşme, sefahat, yani, "devletin varidatı ile masarifi arasındaki muvazeneye ehemmiyet verilmemesi) dolayı Osmanlı maliyesi bir müddet sonra çığırından çıkar. 1267 senesine gelindiğinde Maliye Nazırı Nâfiz Paşa bu hâlde şikâyet edererek bir gün Meclîs-i Mahsûs-ı Vükelâda "İşte bu ay başında ay-

Uzun Nefise Hanım. Sözünü bilen ve sakınmayan Türk kadınlarından...

lıklar verilemeyip bir hafta tehire mecburiyet geldiğini", beyan edince; hazinenin iflâsı anlamına gelen bu sözler diğer vekillere hayret ve dehşet verir. Vekiller hâlimiz nice ola ki diye düşünürlerken, Reşid Paşa da devletin hazinesini her dem koruyup kollayan "Zât-ı Şahâne bunu duyarsa ne buyurur" diye telâşa düşer. Hemen bir komisyon kurulur, hazineden defterler getirilir, irad ve masraf muvazene edilince devletin masraflarının vâridatı haylice aşmış olduğu görülür. Hazine bir "crise" hâline düşmüş. Bu tabirin Türkçe'de tercümesinin olmaması üzerine bu buna mukabil bir kelime bulmak dahi bir mesele hâline gelmiş. Bir gece Fuad Paşa'nın yalısında Cevdet Paşa'nın da bulunduğu bir anda bu mesele dermeyan edilince "Belâgât-ı Osmâniye" müellifi, Türkî lügatlerde karşılığının bulunamadığı "crise" (kriz)e mukabil "buhran" lafzını önerir ve kabul edilir.[859]

Sultan Abdülaziz'in cülusunun ilk zamanlarında askerî harcamaların hazinenin tahammül edemeyeceği boyutlara ulaşması üzerine Fuad, Âlî, Rüşdi ve Kâmil Paşalar Fuad'ın hânesinde toplanarak istifa etmeyi kararlaştırılar. "Niçin istifa ediyorsunuz" şeklinde sorulacak suale "Tutulan yolun çıkar yol olmadığı ve çıkar yol ancak şu ve bu sûretlerden ibâret olup başka mesleğe akıllarımız ermiyor" demek suretiyle cevap vereceklerdir. Rüşdü Paşa her zamanki gibi ihtiyatkâr davranarak Kaptan Paşa'yla görüşüp onu da bu karara dâhil etme fikriyle işi tehir ettirmeye çalışır. Bunun üzerine diğer üçü aralarında anlaşarak ikisi istifa eder, Kâmil Paşa, Fuad ve Âlî Paşaları korumak maksadıyla mevkiini muhaza eder.[860] Bu istifadan sonra Kâmil Paşa sadârete tayin olunur ve söz verdiği gibi arkadaşlarını korur. Fuad Paşa'nın vazife kabul etmemesi üzerine de Yusuf Kâmil Paşa, Hâriciye Nâzırı olan Âlî Paşa ile Fuad Paşa'nın yalısına birkaç defa gelerek kendisine Meclîs-i Vâlâ Riyâsetini kabul ettirirler. (22 Recep 1279-1863).[861]

Paşa'nın yalısında akdedilen meclislerde gerçekleşen sohbetlerden bazıları şöyledir:

> "Uzun müddet Dâhiliye Kitâbeti'nde bulunmuş olan Saib Bey'le Hâriciye Kitâbeti'nde bulunan -Âlî Paşa'nın Kethüdası Billûrî Mehmed Efendinin kitabetle alış verişleri olmadığından Fuad Paşa "Bunlar *Kirâmen Kâtibîn* gibidir, yazdıklarını gören yokdur" dermiş.
> (...)
> "Fuad Paşa, yalısında verilen bir süvarede süfera madamlarının, hareme girmelerine müsaade ettiğinden tercemanlardan biri, karısını [diğer mehaze göre Fransa Sefareti kâtiblerinden bir genç, Sefirin zevcesini] harem kapusuna kadar götürüb kendi de içeriye girmeğe davranınca Paşa yetişerek "Pardon, monsieür, vous aceredite aupres de la porte, votre mission finit ici." demişdir;
> "Siz, kapu [Babıâli] nezdine memursunuz. Memuriyetiniz burada [harem kapusunun yanında] biter."
> (...)
> Ecnebilerden mürekkeb bir bezm-i ülfetde düveli muazıamanın kudret ve satvetinden bahsolunurken Füad Paşa "En kuvvetli devlet, bizim devletdir. Zira siz dışarıdan, biz içeriden yıkmağa çalışıyoruz, yine yıkılmıyor" demiştir.

Fuad Paşa'nın hânesi devrin edip ve şairlerinin adeta hangâhı hükmündedir. O devirde Şinasi, Namık Kemâl başta olmak üzere eli ka-

lem tutanların yolu bir şekilde Paşa'nın konak yahut yalısına uğramıştır. Hânesine devam edenler arasında en çok dikkati çeken şahıs, müşterek mesaileri ve çalışmaları da olan yakın dostu Cevdet Paşa'dır. Daha medresede genç bir molla adayıyken Reşid Paşa sayesinde tanıdığı Cevdet Efendi'yi [Paşa] bırakmayıp mütemadiyen konak yahut yalılarında ağırlayan fikir alışverişinde bulunan hatta Şirket-i Hayriye nizamnâmesi ile *Belâgât-ı Osmâniye*'yi Bursa'da beraber kaleme alan[862] ikilinin dostluklarını Reşid Paşa ile yollarının ayrılması da bozmamış, muhtelif vazifelerle pâyitaht dışında bulunmaları hariç, genelde teşrîk-i mesaileri resmî müeesselerin dışında Paşa'nın konak yahut yalısında devam etmiştir.

Fuad Paşa'nın konağına devam edenlerden birisi de Uzun Nefîse isimli hamam ustalarından "tuhaf" bir kadındır. Diğer bazı konak ve yalılalara da devam eden Nefise, özellikle Paşa'nın konağına çok sık gelir, hoş sözleri ve tuhaf hâlleriyle hazır bulunanları eğlendirirmiş. Fuad Paşa birinci yahut ikinci sadâretinde muhteşem bir alayla Bâbıâlî'ye gelirken Nallı Mescid civarında alayı seyredenler arasında Nefise'yi görünce dilini çıkarmış o da yanında bulunanlara "Ayol, bakınız ne yapıyor. Bu zaten delidir. Deliden sadrıâzam olur mu? Artık kıyamet alametleri görünmeğe başladı, eyvahlar olsun" demiş.[863]

Fuad Paşa'nın dostu Ahmed Cevdet Paşa.

Musa Safvetî Paşa

Kırımlı âlim ve şair Ebubekir Rifat Efendi'nin[864] oğlu olan Musa Safvetî Paşa, 1807'de Edirne'de doğdu. İlk tahsilini tamamladıktan sonra Dîvân-ı Hümâyun Kalemi'ne girdi. Burada Kalem'in usûlünce kendisine "Safvetî" (1819) mahlası verildi.[865] Vezirlerden Hasip Paşa'ya intisap etti. Hariciye, Sadâret ve Bahriye Müsteşarlıklarında bulundu. Defterdarlık ile Evkaf, Maliye Nâzırlığı ve muhtelif yerlerde valilikler yaptı. Reşid Paşa ekibinin hükümetten düşmesiyle Maliye'nin başına geçti. Serasker Rıza Paşa gibi eski nizamın devam etmesini isteyenlerle birlikte hareket etti, Tanzîmât'a muhalif icraatlarda bulundu. Ortadan kaldırılan birtakım mâlî uygulamaları yeniden canlandırdı. 4 Şaban 1281'de (1864) vefat etti.[866]

Nakşîliğe intisaplı olan paşa, Karaköy'de Hüseyin Ağa Mahallesi'nde Nakşî-Hâlidî Tekkesi ile Cami ve kütüphane yaptırmıştır.[867] Kastamonu'da Nakşî-Halidî Tekkesi'nin inşasına hizmet ve himmet etmiştir.[868] Abid, zâhid ve takvâ ehli olan paşa, bulunduğu mahfillerde namazlarda imamete geçer ve namazı ziyadesiyle uzatırmış. Bu yönüyle zamanın bazı kimselerince "ehl-i riyâ" olarak da nitelendirilmiştir.[869]

Musa Safvetî Paşa'nın mevzuumuza taalluk eden hânesi Emirgan'daki yalısıdır. Boyacıköy ile Emirgan iskelelerinin tam vasatına tesadüf eden bu yalı çıkmalı, sarı boyalı Osmanlı üslûbunda bir bina olup oğlu Ziya Bey yıktırarak yeniden inşa ettirmiş ve iki canibine alafranga birer kule yaptırarak koyu kurşuniye boyatmıştır. Daha sonra Umumî Harp esnasında bu yalı muhterik olmuştur.

Safvetî Paşa vazife haricindeki zamanlarında burada muhitinde bulunan şairlerle Nakşî-Halidîleri cem edip ilmî, tasavvufî, edebî meclis-

İbnülemin ve Fuat Köprülü bir düğün sırasında…Fotoğraf Prof. Dr. Mustafa Bilge tarafından Osmanlı Arşivleri'nden alınıp bir nüshası bize hediye edilmiştir.

ler tertip etmiştir. Yalıdaki bu hususî günlerde *Kur'ân-ı Kerîm*, kıraatı, sesi ve makamı güzel olan Safvetî Paşa tarafından eda edilmiştir.[870] Keçecizâde Fuad Paşa, bir gün sandal ile yalının önünden geçerken Musa Saffeti Paşa'yı pencerede görerek selam vermiş. Biraz aşinalık ettikten sonra "çoktan tenezzül buyrulmadı. Hiç efendimizi göremiyecek miyiz?" deyince, Fuad Paşa maruf ve meşhur olan hazır cevaplığı ile derhal; "Ey Musa beni göremiyeceksin" (Len terânî) mealindeki ayet-i kerîme ile mukâbele etmiş. Bu latif ve zarif cevabın birçok mahfilde Fuad Paşa'nın "zekâvet ve fetâneti" alameti olmak üzere yâd ve tekrar edilirmiş.[871]

Mahmud Nedim Paşa

Gürcü Necip Paşa'nın oğludur. 1818'de İstanbul'da doğdu. Devrin usulünce hususî hocalardan tahsilini tamamlayarak Sadâret Mektûbî ve Amedî Kalemlerine çerağ edildi. Önce Damad Bursalı Said Paşa'ya, daha sonra ise Fuad ve Reşid Paşalara intisap etti. Kendisi manzum kaleme aldığı hâl tercemesinde bunu şöyle ifade ediyor:

"Birinci veliyyü'n-niâmdır Fuâd
İkincisi Âli-i mu'ti'l-murâd
Bana oldular işte bunlar delîl
Reşîd-i kerem-kâre oldum dâhil
İdüb ilticâ Bâbıâlisine
Anın dâhil oldum mevâlîsine
Kuru sâniye idi rütbem benim
Dedim sonra ulâ vû balâdanım

O Sadr oldu mektubcu etdi beni
Tarîk-i kibâra iletdi beni
Olub Âmedî altı yıl devlete
Zamânında erdim niçe rif'ate
Bu Âmedcilikden usandım dedi
Hemân etdi beylikci beni istedim
Beni kıldı lütfuyla âl-i tebâr
İki câh-ı âlîye de müsteşâr
Hulâsa vezir ü müşîr eyledi
Bu devletde sahib serir eyledi
Neye malik oldumsa devletde heb
Anın lütf u ihsânıdır bî-reyb"[872]

Valiliklerde ve nâzırlıklarda bulundu. En sonunda da sadârete getirildi. 14 Mayıs 1883'te vefat ederek Cağaloğlu'nda yaptırdığı türbesine defnedildi. *Hikâye-i Melîk-i Muzaffer*, Âyîne-i Devlet ve *Hasbihâl* isimli eserleri basılmıştır. Bunun yanında *Dîvân-ı Eş'âr* ile *Zübdetü'l-Hakâyık* isimli eserleri ise henüz neşredilmemiştir.

Nedim Paşa'nın yalısı Bebek'te, konağı Beyazıt civarında, köşkü ise Yakacık'la Kartal arasındadır. Paşa'nın hâneleri arasında asıl husûsiyeti hâiz olanı yalısıdır. Burası hakkında elimizde yeterli bilgi az olsa dahi Paşa'nın şahsiyeti üzerinden bazı değerlendirmelerde bulunabiliriz. Paşa'nın yalısı, Tanzîmât'ın diğer paşalarının hanelerinde olduğu gibi siyasî cephesi öne çıkan yerlerdendir. Tabii devirdeki edebiyat – siyaset ilişkisinin mahiyeti de bunda bir etkendir. Nedim Paşa'nın ismiyle müsemmâ olarak hususî meclislerde "dakik nükteler, zarif fıkralar nakliyle meclisi tezyin ve kalbleri tenşit" eylediği menkuldür.[873]

İbnülemin'in söylediği üzere Mahmud Nedim Paşa gibi "hem bahtiyar, hem bedbaht" bir devlet adamı nadir bulunur. Rical-i devletten bir babanın evladı olarak dünyaya geldi. O yüzden çocukluk ve gençlik devresi refah ile geçti. Zamanın en mühim devlet adamlarının daire-i husûsîyesinde bulunarak kısa sürede devlette en âlî makamlara erişti. Fakat Paşa'nın mizacı ve iş başındayken yaptığı uygulamalar hem hâmîlerini hem de halkı memnun etmedi. Mustafa Reşid Paşa onu şöyle tarif ediyor:

> "Bizim mektubcu Bey cıvık sabuna benzer. Ne anınla el yıkanur, ne de çamaşıra gelür."[874]

Nedim Paşa'nın daire-i ülfet veya maiyetinde bulunanlar mevkiine göre tavırlarının da değiştiğinden bahsediyorlar. Dâhiliye Nâzırlarından Memduh Paşa "sadâretde dünd-hû ve kin-cû ve diğer makâmda nerm-rû ve hoş-gû göründüğünden erkân-ı devlet, anın kavl ve fiiline emniyet edemezlerdi"[875] diyor ki bulunduğu muhitlerdeki hâl ve kali de bu sözün doğruluğuna delildir. Memduh Paşa'nın bu tesbitini teyit eden bir başka hadise de şudur: 1871'de senesinde Sadrazamken Şirvanîzâde Rüşdü Paşa, Zabtiye Müşiri Hüsnü Paşa, Mâbeyn Başkâtibi Emin Bey ile Divitçi İsmail Paşa'yı muhakeme etmeden nefyetmek istemesi üzerine o vakit Şûrâ-yı Devlet Reisi bulunan Yusuf Kâmil Paşa ile Adliye Nâzırı bulunan Mütercim Rüşdü Paşa "kanuna ve adalete uygun olmayacağını" söyleyerek bu nefiylere karşı çıkarlar.

Bunun üzerine Mahmud Nedim Paşa Şûrâ-yı Devlet'e Nâmık Paşa'yı Adliye'ye de Mustafa Fâzıl Paşa'yı nasb ettirir (7 Şaban 1288-1871). Aynı günün akşamı azlinden haberi olmayan Mütercim Rüşdü Paşa, yalı komşusu olan Sadrazamın hânesine Mustafa Fâzıl Paşa'nın Adliye'ye tayini hakkındaki irade-i seniyye okunurken gelir. Selamlık'ı bir sükût kaplar. Rüşdü Paşa, uzun süre mecliste oturmasına rağmen avdetine kadar bu tayinle ilgili kendisine hiçbir şey sezdirilmemiş olduğu mervîdir.[876]

İbnülemin'in Nedim Paşa'yla ilgili değerlendirmesi ise şöyledir:

> "Mahmud Paşa; bütün efalinden anlaşıldığına göre, bir zemanı diğer zemanına uymaz, uzun müddet iltifat etdiği bir âdeme en ehemmiyetsiz bir sebeble gücenir, tab'an mütelevvin, seriülinfial, çiğden nem kapar, atisini düşünmez, mütehevvir, mütecasir, itimada gayri lâyık bir âdem idi."

Kardeşi Sağır Ahmed Bey'in oğlu Ali Haydar Bey ise Nedim Paşa'yı şöyle anlatıyor:

> "Amcamın mizacı pek acib idi. Bütün halk kendini medh etse ehemmiyet vermezdi. Fakat aleyhinde söylenilen pek ehemmiyetsiz bir sözden müteessir olurdu. Gayet alıngan olduğundan 'Bir âdem, yalınıza bakıyordu' dense bundan dürlü dürlü mana çıkarırdı. Umurı devletde gösterdiği garib hareketlerden dolayı pederim '*Naimâ Tarihi*'ni okusanız' demesiyle amcemin 'Siz, mekama geldiğiniz vakit öyle yapınız' tarzında mukabele etmesinden müteessir olarak 'Amcenin akibetini pek vahim görüyorum' demişdi."[877]

Nedim Paşa'nın birlikte çalıştığı kişilerle münasebetine dair Abdülkerim Paşa'nın nakleylediği şu fıkra da mühimdir:

> "Mahmud Nedim Paşa, yalısında bir akşam beni çağırdı. 'Şu kâğıdı saraya götür, büyük beye ver' dedi. 'Büyük bey' tabiri baş mâbeyncilere aid olduğundan kâğıdı Baş mabeyinci Hurşid Bey'e götürdüm. Hurşid Bey 'Kuzum, bu kâğıd bana mı' dedi. 'Evet, sadrıâzam paşa 'büyük beye götür' dedi, ben de getirdim' dedim. Kâğıdı okudu, *"Ve hüve alâ külli şey'in kadîr"* dedi. Tekrar okudu, yine öyle dedi. Meğer sadrâzam, Hurşid Bey'in mesavisinden bahis ile azlinin padişaha –arz edilmesini baş kâtibe yazmış. Serhoşluk, yahud gaflet saikasiyle 'Büyük beye ver' demiş. Yalıya döndüm. Sadrâzam, tezkireyi kime verdiğimi sordu. 'Emriniz veçhile büyük beye verdim' dedim. 'Büyük beye mi?' diye telâş ve hiddet göstermeğe başladı. Uşağı Lûtfi Ağa'yı celb etdi. 'Tezkireyi yavere verirken ne söyledin!' dedi. Ağa 'Büyük beye ver, buyurdunuz' cevabını verdi. Haksız olarak bana hiddetlenip odadan çıkmamı söyledi. Müteakiben çağırıp yine 'Kime verdin, ne dedi?' diye sordu. 'Büyük beye verdim *"Ve hüve alâ külli şey'in kadîr"* dedi' dedim. Oda içinde hiddet ve şiddetle gezinerek bana bağırdı, çağırdı. Hayretde kaldım. Bir iki gün sonra azledildi. Hiddet ve şiddetinin sebebi anlaşıldı."[878] (25 Cümâdelulâ 1289-1872'de azledilmiştir.)

Hoş sohbet ve natuk olan Mahmud Nedim Paşa, meclisleri anlattığı garip fıkralar, hadiseler ve manzûmelerle tezyîn eder. Nedim Paşa'nın

ikbal demlerinde yalısı dolup dolup boşalmaktayken idbarında mahrem ittihaz ettikleri hâriç kimseler gelmez. Paşa'nın daimî misafirleri, "mahrem-i bezmleri" olan Kâzım Paşa ile İrfan Paşa'dır. Paşa'nın sadârete geldiği vakit çevresindekilere tavrını göstermesi bakımından fevkalâde mühim bilgiler veren bu fıkra şöyledir.

> "Mahmut Nedim Paşa'nın sadârete tayininde Maliye Nâ'zır-ı esbakı Taşçızâde Tevfik Paşa tebrikine gitmiş, yalıda gerek Paşa'nın yanı ve gerek orta katta intizar odaları hıncahıç dolu imiş. Yanında bulunan züvvâr çıkınca odalardakilerin cümlesine birden haber vermişler. Paşa'nın Ağası Lütfi Ağa önde, Tevfik Paşa da başlarında olarak üst kata çıkmışlar. Mahmut Nedim Paşa'nın mutadı üst kat sofasında merdiven başında oturmak olduğundan kendisi böyle bir cemi gafirin merdivenden çıktığını görünce hiddetle Lütfi Ağa'ya 'Bu herifleri ne topladın getiriyorsun. bu kadar adamı ben nereye oturtayım, başıma mı oturtayım?' diye bağırmağa başlamış. Tevfik Paşa bunu işitince gayet müteessir olup hemen ayakta tebrik ve temennâ ederek çekilmiş. Arkadan gelenler de anın eserine iktifâ etmiş."[879]

Mehmed Emin Paşa'nın şahitliği de Paşa'nın hâl ve kaline yöneliktir:

> "Mahmud Paşa, Yakacıkla Kartal arasındaki köşkünde otururken yolda, vapurda tesadüf etdikce 'Efendim, civarınıza geldik, iltifat görmüyoruz' der, halü kaliyle bana iltifat ve riayet ederdi. Mekamı sadarete itilâ edince tavrını değişdirir, selâm vermekde bile ağır davranırdı."[880]

Paşa hakikâten iş başındayken garip uygulamalarıyla devletin düzenini bozmuş, büyük bir gayr-ı memnunlar zümresi teşekkül etmesine sebebiyet vermiştir. Sadrazamlıktan azledildiği vakit zamanın gazete ve mecmualarında aleyhinde yazılar ve şiirler neşredilmesi de bunu göstermektedir. Nedim Paşa bu cephesiyle Sultan Aziz'in hal'ini hazırlayan sebeplerden bir tanesi olarak gösterilir. Yerine Sadrazam olan Midhat Paşa gazetelere hakkında bir daha bu mevkiye gelememesi için pek çirkin makaleler yazdırır. Mahmud Paşa'yı sevmeyenlerin geceleri Bebek'teki yalısının önünde toplanıp hakaret ve zebunküşâne tavırlar göstermesine ses çıkartmaz. Hatta bu sırada nümayişçiler ve mizah gazeteleri

> "Ey Nedîm, ey bülbül-i şeydâ niçün hâmûşsun
> Sen de evvel çok nevâlar, güftügûlar var idi"

beyti ile Mahmud Paşa'yı kediye benzettiklerinden Namık Kemal'in tamamı *Diyojen* gazetesine derç edilmiş olan

> "Kedimin her gice böbrekle dolardı sepedi
> Yok idi rahatının, nîmetinin hiç adedi
> Çeşm-i şehlâ-nigehi fârik iken nîk ü bed'i
> Kedimi gaflet ile fare-i idbâr yedi
> Yüreğim yandı buna ah kedi vah kedi"

manzumesini terennüm ederler.[881] Mahmud Paşa, kendinden intikam almak isteyen muhaliflerinin ve birer suretle zararını görenlerin yönlendirmeleriyle vaki olan tezlil ve tahkirlere tahammül ederek pencerelerin perdelerini indirir, mumları söndürür ve zuhurata muntazır bulunurmuş.

Mahmud Nedim Paşa ve el yazısı.

Âtîf Bey *Hatırat*'ında Midhat Paşa'nın, gazetelere "zımnen Mahmud Paşa'yı tezyif yolunda" yazılar yazdırdığından bahsederken diyor ki:

> "... Bir kerre de kızıl ve ak yazılı sultan diyerek uzunca bir muhavere tutdurub kızıl erden Mahmud Paşa, ak yazılıdan - anın müftiliğe getirdiği - Molla Bey murad olunmuşdu. Şaraba kızıl er ve rakıya ak yazılı tabiri ıstılahatı bektaşîyeden ve sadrıâzam ile müftinin tarîki Bektaşi erlerinden olduğu meşhurdur. Az vakitde Midhat Paşa sadaretden infisal edib Beylerbeyinde müste'ciren ikamet eylediği sahilhaneye -mehtaba çıkar şeklinde Mahmud Paşa tarafdaranı – gelüb
>
> 'Aman aman Bağdadlı
> Cilvesi gayetle tatlı'
>
> türküsünü çağırdıkları vakidir. O zamanlar baş kitabetde değildim. Bir gün rüfeka ile birlikde iken oda kapısından İmam Hayrullah Efendi [Şeyhülislâm] 'Aman aman Bağdadlı' diyerek adeta mekam ve yavaşça sada ile mezkûr türküyi söyliyerek dahil oldu, vak'ayı hikâye eyledi"[882]

Nedim Paşa bu tarz tezyîf ve tahkirlerden sonra, kısa bir müddet sonra, tekrar sadârete tayin olununca evvelki icraatlarını aratacak işler yapar. Nihayetinde de meşum hal' vakası meydana gelir. İleride mufassalen bahsedileceği üzere Ahmed Esad Paşa'nın azlinde Sultan Aziz onu tekrar sadârete tayin etmiştir (1875- 24 Recep 1292). Bu tayini bildirmek için Mahmud Nedim Paşa'ya gönderilen Başmâbeynci Âtıf Bey yalıda aralarında geçen muhavereyi şu şekilde anlatıyor:

> "Derhal gice Bebekde Mahmud Paşa'nın yalısına varıldı. Haremde imiş. Setresi arkasında çıkdı. Biraz da yuvarlamış. İradei seniyei

Mahmud Nedim Paşa Yalısı.

> tebliğ eyledim. Herifin safasından nefesi darlaşub pek de halini izhar etmek istemez ise de o da elinde değil. Güya temkin ediyor gibi ağır ağır tekellüm ve izharı şükran etmeğe başladı. Lâkin yüreğinde çarpıntı sadası bayağı işidilir derecede idi. 'Efendimizin ayağının basdığı yerlere yüzümü, gözümü sürerim' diyerek bir iki bî mana söz daha söyledikden sonra bahren avdet edüb Beşiktaş iskelesinden Yıldıza çıkdım. Efendimiz, muntazır imiş. Baş musahib içeriye haber verdi. Bizi istemişler, girdik. Sureti hali ve herifin memnuniyetini arz ve tarif eyledim. Biraz eğlendiler ve güldüler."[883]

Mahmud Celâleddin Paşa aynı hadiseyi *Mir'ât-ı Hakîkat*'te şu şekilde anlatıyor:

> "Mahmud Paşa, hâl-i inzivada hiç haberi olmaksızın bîr cumaertesi günü Şûra-yı Devlet riyasetine tayin olunub Esad Paşa'nın infîsali vuku bulan dördüncü salı gününün ahşamı mabeyn başkâtibi Atıf Beyefendi, sahilhane-i müşarünileyhe gelerek sadarete tayin olunacağını ihbar eyledikde beyan-ı adem-i iktidar ile bu tevcihden mahfuziyete pek çok say ü ikdam eylediğine cevaben bir Adana tebaüdine daha razı olmak ve yahud bu emre inkıyad eylemek lâzım geleceği ba-irade-i seniye dermiyan olunmasiyle tebeddül-i saltanat o günkü gün mechulâtdan ve cezayı adem-i kabul, şu irade-i mübellağa ile bedihiyatdan olduğuna mebni muvafakatdan başka çare bulunamamış idi."[884]

Paşa'nın dairesi, Yeni Osmanlılar'ın zaman zaman uğradığı yerlerdendir.[885] Cemiyetin reislerinden bir kısmı Paşa'nın akrabasıdır. Yeni Osmanlılar mensuplarının Avrupa macerası sonrasında yurda döndüklerinde tesis ettikleri İbret gazetesinde ve sair muhitlerde hükümeti tenkit etmeleri hatta başka bazı tehlikeli faaliyetlerde bulunmaları üzerine her birininin muhtelif memuriyetlerle İstanbul'dan uzaklaştırılmaları kararı, 22 Temmuz 1872'de çıkan bir irâde[886] ile kesinleşir. Bu karar üzerine Mahmud Nedim Paşa'nın yeğeni Mehmed Bey, bu memuriyet hadisesinin sarayın isteğiyle gerçekleştiğini, Paşa'nın herhangi bir dahli olmadığını ifade eder. Bu haber üzerine Menâpirzâde Nuri, Namık Kemâl, Kayazâde Reşad ve Ebüzziyâ Beyler bu tayinlerin

durdurulması için Saray nezdinde tavassutunu rica etmek için Nedim Paşa'nın Bebek'teki yalısına geçerler. "Nabız-âşinâ" olan Paşa "Evlatlarım" diye karşıladığı Yeni Osmanlıları memuriyetlerine gitmeleri hususunda ikaz eder. Aynı ekip bu sefer de oğlu Hakkı Bey'in tavassutuyla Şirvânîzâde Rüşdü Paşa'nın yalısına gider. Rüşdü Paşa, tecrübesizlik gereği yanlış yaptıklarını söyleyerek yüz vermez ve bir an evvel memuriyet yerlerine gitmelerini tavsiye eder.[887] Burada şunu belirtelim ki Rüşdü Paşa'nın genç yaşta vefat eden oğlu Hakkı Bey, Yeni Osmanlılar Hareketi içerisinde yer alanlardandır.

Ahmed Vefik Paşa

Doğum tarihi hakkında muhtelif rivayetler bulunan Ahmet Vefik Paşa 1813, bazı rivayetlere göre ise 1818-1819 tarihinde doğmuştur. Babası Dîvân-ı Hümâyun Kalemi'nin ilk müslüman tercümanı olan[888] Bulgarzâde Yahya Naci Efendi'nin[889] (ö. Temmuz 1824) oğlu olup Hariciye Nezâreti Tercüme Odası'ndan başlayarak sefaret tercümanlığı ve maslahatgüzarlığı, daha sonra da Bâb-ı Seraskerî Tercüme Odası müdürlüğü gibi memuriyetlerde bulunan Rûhuddin Mehmed Efendi'dir (ö. 4 Eylül 1847). Aynı zamanda Abdülhak Hâmid Tarhan'ın amcası olan tarihçi Hayrullah Efendi ile kardeş çocuklarıdır. İlk tahsilden sonra Mühendishâne-i Berr-i Hümâyun'a girdi. İki sene ders gördükten sonra babası Mustafa Reşid Paşa'nın maiyetinde elçilik tercümanı olarak tayin edilince beraber Paris'e gitti. Saint-Louis Lisesi'nde okudu. Fransızca'sını iletletmesinin yanında Latince ve Grekçe öğrendi. 1837'de İstanbul'a dönünce Terceme Odası'na tayin olundu. Sefaretlerde kâtiplik, sefirlik, müfettişlik yaptı; muhtelif vilayetlerin valiliklerinde ve meclis başkanlığında bulundu. Memuriyet hayatındaki en yüksek mevkii olan Sadrazamlığa iki defa getirildi.

1 Nisan 1891'de Rumelihisarı'ndaki köşkünde vefat etti ve devlet ricalinin de katılımıyla Kayalar Mezarlığı'na defnedildi. A. Vefik'in vaktiyle Boğaziçi sırtlarındaki dededen kalma bir kısım arazisini Sultan Abdülaziz Avrupa seyahatindeyken Robert Kolej'e satmış olmasından dolayı,[890] bu ecnebî okulun kilisesinden yükselen çan seslerinin duyulduğu bir mevkie bir manevî ceza olmak üzere Abdülhamid'in "Kayalar Kabristanı'na defnediniz ki Robert Kolej'de çalınan çan sesleri kıyamete kadar kulaklarında çınlasun dursun" iradesiyle defnolunduğu yolunda bir rivayet de vardır.[891]

Ahmed Vefik Paşa, dil, lügat, tarih, coğrafya, edebiyat gibi çeşitli sahaları kuşatan bilgi ve eserleriyle umeranın ulemasındandır. Arapça, Farsça, Fransızca, İngilizce, Rusça, Almanca, İtalyanca, Latince, Grekçe ve hatta İbrânîce başta olmak üzere Paşa'nın on altı lisan bildiği rivayet edilir. Hatta yukarıda bahsi geçen lisanları ana dili gibi tekellüm ettiği de rivayet edilir.[892] Vefik Paşa'yı yakından tanıyan Memduh Paşa da "Ulûm ve fünûn-ı garbiyeden kemaliyle behre-mend olmak sebebiyle ekseri ecânib, kendisine perestiş edercesine hürmetde bulunurlardı" diyor.[893] Fakat paşa, ilmiyle mütenasip eserler ortaya koyamadığından ötürü de tenkit edilir. Ali Fuad Bey, Vefik Paşa'ya dair makalesinde "zamanının en malûmatlı ricalinden olmak üzere meşhur olduğu halde şöhreti nisbetinde eser bırakmadığını" söylüyor.[894] Vefik Paşa'yı takdir ve tevkir edenler onu "ayaklı kütüphane"

unvanıyla yâd ederler. Namık Kemal de Fuad Paşa'nın bu zatı "evrâk-ı perîşandan ibaret bir sandukdur" şeklinde tarif etdiğini söyleyerek evrak-ı perişandan nasıl istifade olunamazsa onun karmakarışık ilminin de bir faide temin edilemeyeceğini belirtir.[895] Onunla ilmî muhabere yahut muhavere eden muhtelif milletlere mensup müsteşrikler bile malûmatının genişliğiyle beraber karışıklığını anlatmak üzere "devrilmiş kütüphane" namını verdikleri gibi "her tarafı dikenli bir yuvarlak" diyenler de olmuştur ki bu sözlerle, ilminden istifade etmenin müşkil, belki muhal olduğu iham edilmek istenilmiştir.[896]

Vefik Paşa'nın hânesi ve şahsiyeti hakkında öne çıkan hususlardan bir diğeri de derya dil bir zat olduğundan malumat-fürușluğa tenezzül ile kelimeler, meseleler, eserler ve müessirler uydurduğudur.

Ebüzziya, Vefik Paşa'ya dair Kemal Paşazâde Said Bey'e yazdığı bir mektupta şunları söylüyor:

> "... Amed Vefik Paşa merhumun haline ve hele kendisine has olan garibelere herkesden ziyâde vâkıf olduğunuzu bilmemiş olsa idim Paşa'nın bir kelime hususundaki eski itiyadı ile sonraki içtihadı arasında bir sebeb-i makul aramak külfetini ihtiyar buyurmanıza taaccüb etmez idim. Paşa merhumun pek çok şeye vukufu olduğunu hepimiz bilir idik. Bununla beraber bir âdem, velev allâme-i zaman ve zekâ ve fetanetde nadire-i devran olsun, kâffe-i malûmat-ı enamı nefsinde cem edemeyeceğini ve edebilmek ihtimali de olmadığını hepimiz biliyoruz. Halbuki velev Çin lisanına aid olsun bir kelimenin imlâ veya manası hakkında vaki olacak bir suale paşanın 'bilmem' cevabını verebilmesine imkân mutasavver mi idi? Meselâ bir lâfz ihtira edilib de 'Bu kelime Türkçe midir?' denilecek

Ahmed Vefik Paşa.

Evinde bulunduğu saatlerde elinden kitap eksik olmayan Ahmed Vefik Paşa mütalaa esnasında. İbnülemin, Paşa'nın ev içi hâllerine dair şunları yazıyor:

> "Millî kıyâfeti muhâfazaya i'tinâ ederdi. Yazın ketenden, kışın bezden gömlek, yerli alacadan entari giyer, beline âbani kuşak bağlar, yazın ince cübbe, kışın kürk telebbüs eder, başında takke, üstünde mavi püskküllü büyük fes, gözünde tek gözlük bulunurdu. Yerliden, yabancıdan ziyaretine gelenleri, kim olursa olsun, bu kıyafetle kabul ederdi.
>
> Hadîdü'l-mizaç olduğu için kendine düşman peydâ etmişdi. Sakin iken muhataplarını güler yüzle tatyîb ve tesrîr ederdi dünya musibetlerine fevkalâde mütehammildi. Hâl ve kali kimseye benzemiyen âdemlerden bulunduğu için halk tarafından nazar-ı istiğrabla bakılır, hakkında bir kil ü kal edilirdi. Halka garib görünmekle beraber muayyen bir meslek sahibi idi. Namus ve iffet erbâından idi. Ölümünde kitablarile oturduğu hatab evlerden, birkaç antikadan başka bir şey bırakmadı."

İbnülemin, *Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, s. 114.

> olsa müşarünileyhin bilâ tenahnuh 'Evet, çağatayinin filan ulusuna mahsus bir şîvedir. Hattâ Ali Şir Nevâyî'nin bir beytinde varid olmuşdur' demesi istibad olunamaz idi. Demek isterim ki *Lehçe-i Osmanî*'nin bizce zaten maruf olanlarından maada elfazında, meanisinde veya suret-i imlasında paşanın ahvalile istişhad, iltizam-ı hak garazı ile şahid-i zura istinad kabîlinden olur."[897]

Ali Fuad Bey'in makalelerinden birinde anlattığına göre "ulûmı şarkiyyeye vukuf itibariyle kendine mütefevvik olan" Suphi Paşa, diğer bir zat ile ziyaretine giderek ilmî sohbetler sırasında eski müelliflerden ve eserlerden bahsedildikçe Vefik Paşa "Filan zatın filan eseri de vardır" dermiş. Bu söz, şüphelerini davet ettiğinden Subhi Paşa ile arkadaşı, tecrübe maksadıyla bir müellif ismi ve ona aid eserler uydurup söylemişler. Vefik Paşa, o müellifin daha başka eserleri de bulunduğundan ve münderecatından bahse kalkışınca bu malûmatının aslı olmadığını anlamışlar. Diyarbekirli Said Paşa da, Paşa'nın "uydurma"sına uğrayanlardanmış. Abdurrahman Şeref Efendi,

> "... Pek çok kitap gözden geçirmiş ve okuduğu şeyler, hafızasından silinmemiş idi. Fakat mahfuzâtı dimağında istif olamıyarak naklederken birbirine karışdırırdı" diyor.[898]

İbnülemin, merhumun "bilgiçlik" illetine mübtelâ olduğunun gizlenemeyecek mertebede bariz olduğunu, çok bildiğini göstermek için çok söylediğini belirtir ve "çok sözde ise hata çok, sevap az olacağı tabiidir" değerlendirmesini yapar.[899]

Vefik Paşa, mizaç itibarıyla mizaha meyillidir. Torunu onun bu tarafını şöyle anlatıyor:

> "… hâl-i tabiîsinde derûn-ı çeşmânına kadar sîmâsını ihâta eden bir halâvet ve beşâşet ile bezm-i müsahabetinde bulunanları, hem mütelezziz, hem müstefîd eyler idi. Musâhabe-i şetâret-engizânesi esnâsında kahkahalarımıza nihayet olmaz, pek mebzûl olan lâtifelerile gözlerimizden yaş gelinceye kadar güldüğümüz pek çok vâki olurdu. Ah! O mizah içinde biz ne büyük hikmetler, mev'izalar öğrenir idik"[900]

Ömer Faruk Akün Hoca, Paşa'yı şöyle tarif ediyor:

> "Reşid Paşa çevresinde yetişmekle beraber kendisini devrin reform hummasına kaptırmayan Ahmed Vefik, sosyal hayatta geçmişin gelenek ve töreleriyle alâkayı kesmek yoluna giren Avrupa hayranlığına iyi gözle bakmamış, getirilmek istenen reformlarda İslâmiyet'in medeniyetçe yükseliş için kaynak hizmetini görecek değerlerinden istifade edilmesi gerekliliğine inanmıştı. Giyinişinden aile hayatı ve ev içi dekoruna kadar kendisini gösteren millî yaşayış üslûbu ile A. Vefik, Tanzimat'ı yapan ve devam ettiren neslin ricali içinde Avrupa heveskârlığına uzak kalmış, Batı'nın taklit edilmek istenen yönlerine karşı daima millî değer ve güzellikleri öne koymuş bir insan olarak XIX. asırda Türk cemiyetinin medeniyet değiştirmesi çağında çok ayrı bir yere sahip olmuştur."[901]

Ahmet Vefik Paşa, eskilerin "nev'i şahsına münhasır" dedikleri zevattandır. Hatta bu sözü en fazla hak edenlerden biri de odur. Hem resmî

hayatında hem de hususî hâllerinde bu vasfa sahip olduğunu her hareketinde, her sözünde göstermiştir. Tanıyanların ortak kanaati kelâmı ve hareketlerinin yanında sûreti ve sîretinin de kimseye benzemediğidir. Şahsı, şekli, kıyafeti, libası, fesi, püskülü, takyesi, ayakkabı, gözlüğü, hali, kali, tavrı, meşrebi, mesleki, garabeti, velhasıl heyet-i umumiyesi itibariyle benzeri olmayan bir âdemdir. Hiddetli, şiddetli, önünü ardını düşünmez.[902] Kanun ve nizama, devletçe mer'î olan usûl ve kaidelere riâyet etmez.[903] Fuad Paşa "Ahmet Vefik Efendi, binek taşı büyüklüğünde bir pırlantadır, ne ziynete, ne de kaldırıma yarar" derken de bunu kasteder.[904] Paşa'nın serbest tavırları daha sonraları Reşid Paşa dairesinde birlikte bulundukları Âlî ve Fuad Paşalarla arasının açılmasına sebep olmuştur. 1860 sonrasında bu vasıfların gerektirdiği vazifelere kısa süreliğine getirilmiş, zamanın büyük bir kısmını mazuliyetlerle geçirmiştir. Abdülhamid de 93 Harbi sırasında onu 7 Muharrem 1295'te (1878) sadârete tayin ederken saltanat aleyhindeki kimselerin İstanbul'dan tardı ve meclisin lağvı için "böyle nazik ve tehlikeli işi görmeğe vükelâ-yı mevcûde içinde ehil" olmasını dikkate almıştır.[905] Bilindiği üzere Avrupa'yı ve memleketin gerçeklerini yakından bilen paşa meşrûtî idarenin aleyhindedir. Zaten meclisin harp sırasındaki faaliyetleri de Paşa'nın bu fikrini kuvvetlendirmiştir. Meclîs-i Mebûsân'a reislik yaptığı sırada mebuslara sergilediği âmirâne ve "dürüştâne" hareketlerin bir mektep hocasının yaramaz çocuklara ve bir zabitin kumandasındaki acemi neferlere tatbik ettiği muamelelerden farkı olmadığı; mebusların sözlerini bazen istihfaf ve istihzâ ile karşıladığını, müzakere salonundan riyaset odasına gidince kapıyı kapatarak kendi kendine kahkaha ile gülüp mebusların bazı nutuklarıyla eğlenirmiş. Padişahın, kendisini riyasete getirmesi, mizaç olarak müstebit, hadit ve şedit olduğu için mebusları devletin her işine karıştırmamak, her istediklerini söylemeye meydan vermemek ve onları âdeta memur gibi kullanmak maksadından ileri geldiğini iddia edilir. Vefik Paşa'nın, ilk defa teşkil edilen ve azası muhtelif milletlere mensup ve fikir ve emelleri başka cihetlere matuf şahıslardan mürekkep olan böyle büyük bir mecliste müzakerelerin intizam ile cereyanına dikkat ve zabt u rabtın muhafazasına gayret ile karışıklıklara meydan vermediğini ikrar edenler de vardır.[906] Reisliği sırasındaki bu hâl ve kali Paşa'nın hem memuriyetlerinde hem de ev içerisinde sergilediği tavırların bir devamıdır. Akrabasından Abdülhak Hâmid de Paşa'nın portresini yazarken bu taraflarını öne çıkartıyor:

> "… Bunca kemalât ve fezâili ile beraber serîü'l-infiâl, mütekebbir, kindâr ve kimseye müdâhene etmediği halde müdâhinlere nevâziş-kâr idi. Pek çok erbâb-ı kemâli istihfâf eder ve husûsiyle makâm-ı resmîde kendisine fâik bulunanları çekemez idi. Deâvi Nezâreti'nde, Bursa müfettişliğinde ve bilâhare valiliğinde muhik ve mâ'kul icraâtı olduğu gibi hod-serâne harekâtı da sebk etmişdir. Yahut o harekât nazar-ı âmmede hod-serâne ve hatır-şîkenâne idi."

Torunu Fahrünnisa Hanım da,

> "… Tab'ında itidâli muhafaza eyleyemediği iki kuvvet var idi: Hiddet ve gazap, it'am ve ihsân. İşte bu ahvâlde daima derece-i

Ahmed Vefik Paşa ve aile efradı.

> ifrâta gider idi ki birisiyle pek çok düşman peydâ eylemiş, diğerile de düyûn-ı kesîreye giriftâr olmuş idi. Zamân-ı gazâbında serâpâ bir âteş-i şerâre-feşân hâlinde bulunub muhatabını mehâbet ve mehâfeti ile lerzân eyleyen Vefik Paşa (...) Evâhir-i ömründe hiddetine mağlûben pek sevdiği büyük oğlu Refik Bey'den iftirâkı, müteâkiben mûmaileyhin firâk-ı ebedîsi, kalbinde nâ-kâbil-i iltiyâm bir cerîha hâsıl etmiş ve o azîm keder, o amîk yara hasbe'ş-şeyhûha zaten yıpranmış vücudunu bütün bütün dûçâr-ı inhitât eylemişdir"[907]

diyor. Bunların yanında Paşa'nın vazife başındayken gayret ve hamiyetini her daim muhafaza ettiğini belirtelim.[908] Vefik Paşa'nın din ve milletimizin hakkını müdafada gayret ve hamiyetini gösteren pek çok misal var ise de önemine binaen bir tanesini nakille iktifa edeceğiz. Paris elçisiyken Resûl-i Ekrem (a.s.) Efendimize dair bir piyesin sahneleneceğini işitince yasaklanmasını Fransa Hariciye Nezâreti'nden talep etmiş. Talep dikkate alınmayınca oyun gecesi tiyatroya gidip perde açıldığı sırada sahnenin ortasında görünerek mahud piyesin oynanmasını engeller.[909]

Bulunduğu her yeri ilim ve edebiyat meclisi hâline getiren[910] Vefik Paşa'nın mahfil hüviyetini hâiz hâneleri şunlardır: İstanbul içlerinde babasından kalma bir konak (ki harabe hâline gelince terk etmiştir), Rumelihisarı'nda köşkü ve köşkün yakınındaki yalısı. Bu yalı daha sonra yanmıştır. Her türlü mihnet ve sıkıntıya tahammül ve tevekkül ile teessür ve teessüfü semtine uğratmaz, misli nadir görülen "âzâde-ser" bir hususiyeti haiz olan paşa Hisar'daki yalısı bütün eşyasıyla birlikte yandığı hâlde zerre kadar üzülmemiştir. Paşa'nın özellikle kış aylarında oturmak için kiraladığı bir diğer köşkü de Beşiktaş'tadır. Oturduğu evler "hiçbir şeyde takayyüd ve intizâmı sevmeyen" Paşa'nın "serbest" mizacının ve "dağınık fikirlerinin" mücessem bir nişânesi gibidir. Evinin döşemesi de aynı şekilde intizamsız, eski ve sadedir. En büyük gayesi Türk'ün lisanı, edebiyatı, kıyafeti ve sanatını muhafaza etmek ve bunların mürekkep bir bütün olduğunu göstermek olduğundan Kütahya'da yapılmış toprak desti, leğen ve ibrikler, Türk halıları, aile efradının kılık ve kıyafeti de geleneğe riayeti, yer sinisi (hânesinde yemek masası kullanmayan nadir paşalardan biridir), Trabzon keteninden elbise ve perdeler vs. gibi eşyalarla evini tezyin etmiştir.[911] Hâsılı paşa köşkünde Türk sanatkâr ve zanaatkârlarının elinden çıkma eşyaları kullanmaya azamî derecede riâyet etmiştir.[912] Hânesinde diğer paşalar gibi şatafatlı davetler, meclisler ihtiyar edemese de her vakitte ilimle iştigal edildiği, edebiyattan, halkiyattan bahsedildiği için, özellikle de ecnebîlerin pek ziyade Paşa'ya hürmet ve muhabbet göstermelerinden hareketle Vefik Paşa'nın şahsında bir ilim ve irfan muhiti olduğu söylenebilir.

Vefik Paşa'nın hânesinin derûnu hakkında Ali Fuad Bey şunları anlatıyor:

> "Ahmed Vefik Paşa nev'i şâhsına münhasır olup şekli mühîb, kıyafeti acîb, ahlâk ve etvârı garîb, tab'ı şedîd idi. Esmerü'l-levn, iri yüzlü, iri gözlü, vücudu şişman, karnı büyük, kâmeti mutavassıt idi. Uzun mai püsküllü büyük bir Tunus fesi ve hirvani şeklinde

geniş bir sako ve bol bir pantolon iksâ eder, murabbaü'ş-şekil tek gözlük kullanır idi. Hanesinde arkasında Şam alacasından önü açık entari ve mevsime göre sofdan mamul cübbe veya kürk, belinde kuşak, ayağında kışın abadan, yazın kırmızı sahtiyandan terlik olduğu halde köşesinde minder üzerinde oturup züvvârı hattâ ecânibi bile o kıyafetle kabul ederdi. Mu'teberân-ı ecânibe tarz-ı kadîm üzere yer sofrasında sini üstünde eski peşkir ve kaşıklarla ziyafet verir ve şarka mahsus et'ime ihzâr eder idi. Su içerken bardak isti'mal etmeyip yanında duran destiden içerdi. Velhasıl ne şeklen, ne halen ve ne kıyafeten kimseye benzemezdi. Herkesle ünsiyetden müctenib olup bezm-i ülfeti kendi müntehâbı olan ehibbâya münhasır idi. Akraba ve eviddâsına hiss-i hürmetle memzûç havf ve hiras ilkâ ederek bunlar âdeta etfâlın mekteb hocasından korkdukları gibi kendisinden korkarlardı.[913] Hiddetlenince kendilerini tekdir ve tevbih eder ve birini tekdir edeceği zaman "Paşa" ve "Şeyh Balaban" tesmiye eylediği kedilerine hitaben temsil tarîkile irâd-ı kelâm eyler idi. Mamafih neş'esi olunca ülfeti lâtif ve laubali olup musahabetinde ve bahusus mebâhis-i ilmiyede mübalâğaya pek meyyal imiş. Müşarünileyhe nisbet edilen o kadar garib hikâyat vardır ki birçokları asarı ecnebiyeye bile geçmişdir. Çünkü şöhret-i ilmiye ve ahlâkiyesini işiden ecnebi erbabı, irfan ve asilzadegânı seyahat tarîkile İstanbul'a geldikçe kendisini ziyaret ve akvâl ve ahvâl-i garîbesini kaydederlerdi."[914]

Abdurrahman Şeref de hayatının son senelerinde ziyaret ettiği Paşa'nın evinin ahvâlini şöyle anlatıyor:

> "O ihtiyar hâlinde evlâdı makamında bulunan bizlere kendi eli ile haremden şerbet getirdiği olur idi. Büyük püsküllü büyük fes müdevver çehresine mehâbet-i mahsûsa vererek nurânî cephesinden büyüklük ve zekâ ve ilim ve haysiyet şuât-ı lemeân eder idi. (…) Âdâb ve âdât-ı millîyeye mürai olub haremine ferâce ve çedik papuc giydirir imiş. Her kârda müfrit ve muâlât-ı adîmü't-tevâzün olub eyyâma uymağı bilmez bir ferman dinlemez idi."[915]

Vefik Paşa, bugün lügatı, Molier'den yaptığı adaptasyonları ve en çok da menâkıbıyla edebiyat ve ilim tarihimizde yâd ediliyor. Adeta Nasreddin Hoca, Bektaşi fıkraları gibi onun da şahsı bir fıkra şahsiyeti hâline getirilmiştir. Paşa'nın hatırası etrafında fıkralar üretilmesine kadar varmıştır. Hakikaten Paşa'nın ilginç özelliklerini ifade eden pek çok menakıbı vardır. Biz biraz aşağıda köşküne inhisar edenlerinden bahsedeceğiz.

Vefik Paşa ekseren Hisar'daki köşkünde ikâmet etmektedir. Memuriyet hayatının 27. yılından sonra karşılaştığı mazuliyet devrelerinde köşküne çekilmiş, daha çok ilim ve edebiyatla iştigal etmiştir. "İnsanın iza'a edecek bir dakikası yoktur" düsturuna riayet eden paşa mütalaa ve tahrirden bir an hâli kalmaz, gece – gündüz, hatta yemek esnasında bile kitap tedkikiyle meşgul olmuştur. Sıcaktan rahatsız olduğundan yattığı odada soba bulundurmaz, geceyi yarım saat uyuyup yarım saat kitap okuyarak geçirir. Tiyatro, edebiyat, lisan ve lügat çalışmaları hep mazuliyet devrelerinin mahsulü olan çalışmalardır. Kütüphanesinde çalışmalardan yorulduğu zaman muhtelif çiçek ve ağaçların bulundu-

Ahmed Vefik Paşa çok sevdiği bahçesinde...

ğu ve "evladı gibi" sevdiği bahçesiyle meşgul olur. Bu bahçede tohumlarını Avrupa'dan getirttiği çeşitli çiçekler, tarhlar, kendi büyüttüğü otuz kırk senelik çamlar, erguvan ağaçları, akasya, pavlonya ve atkestanesi bulunur. Bahçeye girenler intizamdan mahrum bir ormana geldiklerini zannederlermiş.[916] Meclis-i Maarif riyasetinden emekli, Hekimbaşı Salih Efendi, bir gün ziyaretine gittiğinde paşa "Avrupa'dan nadide ağaçlar getirttim, size göstereyim" diyerek bağçesine götürür. Latince birer isim takarak ağaçları tarife kalkışır. Salih Efendi, bağçeyi karmakarışık bir halde görünce "iyi emma intizamdan eser yok" der. Paşa "Öyle ise tanzim et" cevabını verir. İlm-i nebatat mütehassısı olan efendi "hay hay, tanzim ederim. Fakat bir şartla, siz yirmi gün bağçenin semtine uğramamalısınız. Uğrarsanız taktığınız isimler ve vasıflarla ağaçların yerlerini değiştirerek benim yaptığımı bozarsınız, bağçeyi evvelki gibi intizamdan mahrum bırakırsınız" tarzında mukabelede bulunur. İntizamsızlık, yalnız evine, eşyasına, bâdesine münhasır olmayıp malûmatında da tesirini göstermiştir. Vefik Paşa'nın bahçeye taalluk eden bir başka zarif fıkrası da şöyledir:

> "Meclisi Vâlâ azasından iken ziraat işlerine dair meclisde cereyan eden müzakere esnasında 'Ben bağçemdeki ağaçları toprakdan çıkardım, köklerini yukarı kaldırub dallarını gömdüm. O kadar çok meyve oldu ki yemekle bitmedi' demesiyle huzzar, bir birinin yüzüne bakakalırlar."[917]

Uzun süreli ilk mazuliyet devresiden (11 Mart 1865 - 12 Eylül 1871) Rumelihisarı'ndaki köşküne çekilerek "kendi adını edebiyat ve fikir hayatımızda bir şöhret yapacak" çalışmalara vermiştir. İlk Moliere tercümeleriyle mektepler için kaleme aldığı *Fezleke-i Târîh-i Osmânî*, mühim bir folklor ve dil derlemesi olan *Atalar Sözü (Türkî Durûb-i Emsal*) ve *Micromegas* tercümesini bu yıllarda ortaya koymuştur. *Telemak* ve *Gil Blas*'in tercümesine de yine bu yıllarda başlamış, talebe için yer adlarını Türkçe okunuşlarına göre tertiplediği dünya küresi ile çeşitli haritalar da bastırmıştır.[918]

Vefik Paşa Maarif nazırıyken mektupçuluğunda bulunmuş olan Dâhiliye nâzırlarından şair ve münşî Memduh Paşa onun köşkünü şöyle anlatıyor:

> "Ma'zuliyet-i medîdesi evânında dahî ziyaretine gider, meclîs-i musâhabâtından halâvet-yâb olurdum. Oturduğu ahşabdan ma'mul hâne Rumelihisarı'nın en yüksek burc ve barusu tahtında aşı boyalı yedi sekiz odayı müştemil idi. Bir gün yine oraya gitdim. Kendisini mütefekkir bir hâlde buldum. Esbâbını sorduğumda "görüyorsunuz ya kal'a içinde ikâmet eylediğimden dolayı endişedeyim" deyince "kal'a harab değil metindir, meraka mahal göremem" cevabını verdim. "Yok bunun yıkılacağını düşünmüyorum, vükelâ Belgrad Kal'asını Sırplara bahş eyledi, şu kal'ayı dahi satarlarsa acaba benim yurdum ne olacak mülâhazasından muztaribim tarifiyle Sadrıâzam Âlî Paşa'nın idâre-i siyâsiyesine taş atdı da kahkaha ile güldü. Vefik Paşa meskeninde dört yanı kitablarla dolu odada evkâtını mütâlaâta sarf ederdi."[919]

Vefik Paşa, 1882 aralık ayının başından itibaren dokuz sene dört ay süren son ve uzun azil devresinde de yine köşküne çekilerek münzevî

bir hayat sürmüştür. Bu devresinde bir taraftan maddi sıkıntılarla boğuşurken bir taraftan da Sultan Abdülhamid'e layihalar, arîzalar kaleme alarak siyasetle münasebetini dolaylı olarak sürdürmüştür. Paşa ikinci sadâretinden çok kısa sürede infisalinden sonra bir daha devlet memuriyetinde bulunmayacağına dair karar alır ve köşküne çekilir. Birkaç sene sonra bir meselenin müzakeresi için hânesine gelen ikinci Mâbeynci Hacı Ali Bey'e "Efendimiz, beni çocuk oyuncağı mı zan ediyorlar?" diyerek ve kahkaha ile gülerek selamlıktan hareme geçmiştir. Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref, Paşa'nın mazuliyet senelerini şöyle anlatıyor:

> "... zâten mütemevilândan olmayub her ay çıkmayan ma'zuliyet maaşı da sâde olan idâre-i beytiyesine kâfî değil idi. Eşyâ fersûde ve hattâ minder örtüleri yamalı idi. Tenezzül edip de ne zamm-ı maaş ve ne güzeşte maaşlarının tediyesini istemişdir."[920]

Abdurrahman Şeref'in Meşrûtiyet devrine hâkim olan havanın sindiği bu ifadelerin aksine mazuliyet senelerinde maişetçe sıkıntılara uğrayan paşa Başvekâlet'ten infisâlinden iki ay sonra takdim etdiği arîzada "ıztırabın ıztırâr derecesine vardığından" bahisle "hâk-i pây-i hâcet-revâ-yı şahânelerini tasdi'a cür'et olunmak zarureti yüz göstermişdir" diyerek Sultan Abdülhamid'den yardım istemiştir.[921] Bu arîza üzerine "tarih-i isti'dadan itibaren emsali vech ile maaş tahsisi hakkında" irade sadır olmuştur. Paşa'nın Beşiktaş'ta oturduğu konak kirasının da Maliye hazinesinden tesviyesi Mâbeyn Başkitâbeti'nden Sadaret'e yazılmıştır:

> "Mukaddema Şeyh Ubeydullah Efendi içün Maliye Hazîne-i Celîlesi'nden isticar olunmuş olan Beşiktaş'da Kılıç Ali Mahallesi'nde kâin İbrahim Paşa Konağı'nda bâ irade-i seniye-i mülûkâne Ahmed Vefik Paşa hazretleri oturmakda olduğu cihetle mezkûr konak kirasının kemakân hazine-i Maliye'den îtasiyle şimdiye kadar işlemiş olan bedel-i icaratın dahi bi'l-hisab tesviyesi mukteza-yı emr-i ferman-ı hazreti padişahîden bulunmuş olmağla ol bâbda ...
> 14 Rebîü'l-âhir 1300 - 10 Şubat 1298 Ali Rıza"

Vefatına yakın tekrar zarurete uğradığı padişaha haber verilince bu sefer Sadrazam Kıbrıslı Kâmil Paşa'ya aşağıdaki tezkire yazılmıştır:

> "Ahmed Vefik Paşa hazretlerinin fevkalâde hali zârûretde bulunduğu, mesmuı âli buyrulmuş olub mekamı fehamet irtisamı vekâleti uzmayı ihraz etmiş olan böyle bir zatın duçarı zaruret olması asla caiz ve münasib olamayacağından ve kadimden beru bu mîsillû emekdaran-ı devlet, hali zaruretde hazine-i devletden mazharı mükâfat ve muavenet ola geldiklerinden tarafı eşrefi cenabı veliyyi nimeti bi minneti âzamiden dahi sureti hususiyede başkaca muavenet buyrulâcağı gibi müşarün ileyh hazretlerine hazinei celilei maliyece fevkalâde tertibinden beş yüz lira itası ve müşarün ileyh hazretleriyle sadrı azamı esbak Edhem Paşa ve yaveri ekremi hazreti şehriyari Namık Paşa hazeratının maaşatı mütedahilelerinin dahi mümkîn olduğu kadar peyder pey tesviye ve ifası hususuna iradei senîyei cenabı hilâfet penahi şeref müteallik buyrulmuş ve mezkûr beş yüz liranın paşayı müşarün ileyh hazretlerine bu akşam ita ve teslimi imkânı istihsal olunduğu halde bu suret, mucibi mahzuziyeti cihan kıymeti şehinşahi olacağının

> savbı samii fahimanelerine tebliği dahi cümlei emrü fermanı hümayunı mülûkâneden bulunmuş olmağla ol babda....
>
> 18 Cümadelâhire 1308 17 Kânûn- sâni 1306 Sewr kâtibi hazreti şehriyâri Süreyya"[922]

Vefik Paşa'nın uzun süren bu mazuliyet yıllarında maddî bakımdan çok sıkıntıya uğradığını gösteren bir başka misal de şöyledir. Şâir-i azam Hâmid; Paşa'nın vefatından sonra ailesinin maddî olarak iyice bunalması ve Galatada'ki İngiliz Postahânesinin müdürünün zevcesinden borç para aldığını Londra Sefârethânesine gelen ve İslâmla şereflenen Lordlar Kamarası azasından Lord Sitanley'den işitince Mâbeyn'e durumu anlatır. Serkâtip Süreyya Paşa da bir arîzayla vaziyeti padişaha iletir.[923]

Kızının kızı Fahrünnisa Hanım'ın ifadesine göre ömrünün sonlarında şişman vücudunu ağrılar, sızılar kaplayarak bir iki kişinin yardımıyla ve zahmetle yerinden kalktığı halde her gün bağçesine çıkar, kendini yormaması, ihtar olundukça "sizin çocuk olduğunuz var mı çocuklar? Ben yeniden çocuk oldum. Ne kadar zahmet çeksem, hava serince de olsa yine bağçemden vaz geçmem" dermiş.[924]

Bu mazuliyetler yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Türk ilim ve irfan âlemine katkıda bulunan eserlerini hazırlama devresine vesile olmuştur. Üzerinde yeniden emekler sarfederek *Lehçe-i Osmânî*'nin geliştirilmiş, değişik bir tertibe sokulmuş yeni baskısı ile *Cil Blas Santillani*'*nin Sergüzeşti* ve Şeytan Avcıları adlı iki tercümesi de bu devrede hazırladığı eserleri arasındadır.[925]

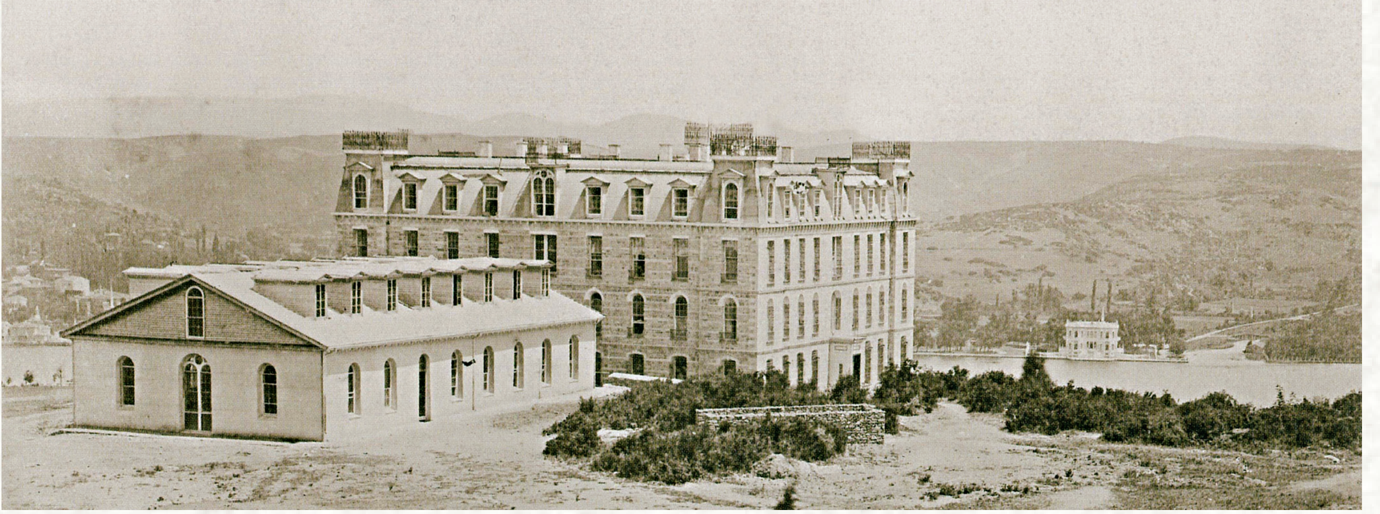
Vefik Paşa bütün bu çalışmalarını daha çok köşkün dillere destan kütüphanesinde gerçekleştirmiştir. O zamanlar İstanbul'un en zengin kütüphanelerinden biri olarak tanınan bu kütüphane, sayısı on beş bine varan birbirinden kıymetli eserleri ihtiva etmektedir.[926] Şarl Mismer İstanbul'a geldiği vakit mükâleme ettiği Paşa'nın şahsiyeti ve kütüphanesi hakkında şu dikkate değer malumatı veriyor:

> "Kendisini ziyarete gittiğim zaman Hisar'da mütevassıt bir yalıda müsîn ve fakat münevver bir zâta muhatab oldum. Fransız lisanile vâki' olan ifâdâtı bir bedia-i san'at idi. Türkiye umûrunu ve esbâb-ı kudret ve şevketini müşarünileyhden iyi hiç kimse bilemezdi. Her sualin cevabını erkâm ile, tarih ile, vekayi' ile te'yid ve takviye ederdi.
>
> Harîk tehlikesinden ictinâben kütübhanesi yalının bağçesinde inşa edilmiş kârgir bir köşkde idi. Bir ufak işareti üzerine küçük kızının binlerce âsâr arasından bir itmi'nân ve vüsûk ile istenilen kitabı ayırıp getirmesi kitabların mücerred bir ziynet olmak üzere tedârik edilmemiş olduğunu isbat ediyordu."[927]

Paşa'nın kitaplara düşkünlüğünü şu fıkra da teyit eder. Köşküne ziyarete gelen "erbâb-ı dâniş"ten biri kütüphaneye girince çoktan beri arayıp bulamadığı bir kitabı orada görür ve "bir gece içün ihsan buyurunuz, okuyub iade ederim" der. Paşa, kitabı elinden alıp yerine koyarak "ben bu kütübhaneyi bir gece içün şundan bundan aldığım kitablarla vücude getirdim" cevabını vererek âriyeten alınan kitapların iade edilmediğine zarifane telmihte bulunur. Kitap muhipleri

arasında bu zengin kütüphanesinden dolayı temeyyüz etmiş olan Paşa'yı tanıyanlar, kitapların dolaplarını değil fikrini tezyîn ettiğini söylerler. Gerçi bu meselede de iki farklı görüş vardır. Paşa'nın hayranları "bilmediği pek az" şeyin var olduğunu ifade ederlerken bazıları da "bildiği şeyin az ve bilgisinin çoğunun uydurma olduğunu" iddia ederler. Akün Hoca'nın bahsettiği üzere bu kütüphane, doğu ve batının bilhassa tarih ve edebiyat sahasındaki külliyatları ve en muteber kitapları yanında, elde edilmesi güç Çağatayca eserleri, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* gibi yazma eserleri barındırmaktadır. Bu muazzam kütüphanenin bulunduğu köşkü, payitahta ayak basan Batılı âlim ve sanatkârların hem kitaplardan hem de sahibinin ilminden, sohbetinden istifade etmek için geldikleri bir ziyaretgah hükmündedir. Paşa'nın vefatından sonra borçlarını ödeyebilmek için kısım kısım satılmış, geri kalanları da ölümünden iki sene sonra basılı bir kataloğu yapılarak satışa sunulmuştur. Buradaki kitaplar, Rıza Paşa gibi kitap meraklılarınından Prag Üniversitesi'ne kadar çeşitli yerlere dağılmış bulunmaktadır.[928] Eserlerin bir kısmı ise devrin hükümeti tarafından satın alınarak Dârülfünûn Kütüphânesi'ne konulmuştur.[929]

Ahmed Vefik Paşa'nın bu kitaplarının bir kısmı sadece kütüphanesini tezyîn etmekle kalmamış, efkâr-ı umûmiyenin istifadesine de sunulmuştur. Diğer bir deyişle "eski müelliflerin tarih ve edebiyat sahasındaki neşir imkânına kavuşamamış mühim eserlerinin basımını sağlamak suretiyle kültür ve fikir hayatımıza" katkı sağlamıştır. Ali Şîr Nevâî'nin, nüshalarına az rastlanan *Mahbûbü'l-Kulûb* adlı Çağatayca eseri Belin ile birlikte İstanbul'daki birkaç mühim nüshasına dayanarak 1873'te (1289) Matbaa-i Âmire'de bastırmıştır. Ahmed Vefik 1861-1873 yılları arasındaki neşir faaliyetinin ilki olarak Londra'da *Koçi Bey Risalesi*'ni bastırır (Zilhicce l277 - Haziran / Temmuz I861). Kütüphanesinde iki yazması bulunan Hoca Sâdeddin'in *Tâcü't-Tevârih*'inin neşrine (1862-1863) Meclis-i Vâlâ âzası iken yardımcı olur. Yine 1862'de Ramazanzâde'nin *Târîh-i Nişancı Mehmed Paşa* adıyla tanınan eserini de o bastırır. Ayn-i Ali Efendi'nin Osmanlı maliye ve teşkilât tarihi için mühim bir kaynak olan *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân ve Risâle-i Vazîfe-Horân ve Merâtib-i Bende-gân-i Âl-i Osman*'ı ile Kâtip Çelebi'nin önce *Tasvîr-i Efkâr*'da tefrika şeklinde neşredilen (nr. 122, 12 Rebîülevvel 1280-nr. 127, 29 Rebîülevvel 1280) *Düstûru'l-Amel li-Islâhi'l-Halel*'ini daha sonra Rebîülevvel 1280-Eylül 1863'te *Tasvîr-i Efkâr* Matbaası'nda yapılan baskısı da Ahmed Vefik'in yardımıyla gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'tan sonraki kanun ve nizamnamelerini bir araya getiren *Düstûr*'un bir baskısı da ona havale edilmiş olduğu gibi Halim Giray'ın *Gülbün-i Hânân*'ı da 1870'te onun eliyle neşir sahasına çıkar. A. Vefik, aynı yıl Şeyh Sadi'nin *Gülistân*'ının güvenilir eski nüshalarla karşılaştırılıp tashih eder ve eserin manzum parçalarını Yesârîzâde'nin ta'lik hattına çektirerek çok itinalı bir baskısını da gerçekleştirir. Lukiyanus'un, Fransızca tercümelerinde *Le Parasite* adını taşıyan eserinin Rum patrikhanesi sekreteri ve Encümen-i Dâniş âzası Vasilaki Efendi tarafından Grekçe aslından *Dalkavuknâ-me* ve *Der Ta'ni-i Saltanat-ı Dalkavukân-ı Şöhret-şiâr* gibi iki ad altında yapılmış, devrin durumu ile çok manidar benzerlikler ve ahlâkî tenkitler taşıyan

Ahmed Vefik Paşa'nın hânesinin civarındaki arsa üzerine kurulu Robert Koleji.

Konakta Bir Gün

Macar şarkiyatçılarından Doktor Kunoş, Vefik Paşa ile Rumelihisarı'ndaki köşkünde gerçekleştirdiği bir mülakatı şöyle anlatıyor:

"Bir tavsiyem daha vardı. O da Ahmed Vefik Paşa namına… Müşarünileyh, *Lehçe-i Osmânî*'nin muhterem müellifidir. Paşa'nın kim olduğunu, eserlerinin, tercemelerinin şöhretini zaten evvelce öğrenmişdim. Bir gün erkenden kalkıp Boğaziçi'nin bir dilenci vapuruna binerek paşanın ikamet etdiği Rumelihisarı'na gitdim.

Paşanın köşkü tepede imiş… İsmi köşk amma, saraya benzer bir bina idi. Oraya giderek Vamberi'nin mektubu vasıtasile Paşanın huzuruna çıkdım. Vâsi' kütübhanesinde Avrupakârî bir koltuk sandaliyede oturub beni öyle sevimli bir suretde kabul etdi ki âdeta mahcub kaldım.

Paşanın davranışı şahane, bakışı merdâne; yüzündeki zekâvet, sözündeki keramet bana öyle tesir etdi ki, kırk üç sene geçdikden sonra hayali hâlâ gözümün önünden gitmez. Niyetimi, ziyaretimin sebebini anlatırken kemâl-i nezâketle:

- *Demek ki, Avrupa şarkiyyûnunun sırasında yer bulmak niyetindesin âferin sana âferin!* dedi.

- Ben *O muradıma ermezden evvel Türkçe öğrenmeliyim, "Folklor" dedikleri edebiyatın türlü türlü izlerini arayıp bulmalıyım…*

Paşa, Çok arayacak-.olursan, zahmetlerden çekinmezsen muradına elbette nail olursun. Acaba şimdiye kadar bu yolda tecrübelerin var mı ?

Paşanın bu suali üzerine, Rumeli'de toplamış olduğum türkîleri mendilimden çıkarıp birer birer okudum. Bu avam şiirleri muhterem âlimin çok hoşuna gitdi.

-Ha, dedi, benim de efkârladığım parçalar bunlardır. Yolun doğrusunu artık buldun. Bu yoldan hiç sapma.

Bana çok minnet veren bu sözlerden sevinerek:

- *Lehçenizde avam lügatleri bol bol bulunuyor* deyince Paşa :

- *Vay ! Benim lehçemi gördün mü?* diye sordu.

Ben - *Yalnız görmek değil, hattâ okudum bile…*

Hemen iskemlesinden kalkıp lehçesinin güzel cildlenmiş bir nüshasını aldı ve bana hediye etdi.

Paşa - *Lehçemde bulunmayan avam lugatlerine rast gelip yazarsan kitabımı tekmil etmiş olursun…*

Ben – *Maalmemnuniye…* diyerek kendilerine teşekkür etdim.

Paşa - *Bari, İstanbul'da sana lâzım olan şiir parçaları bulabildin mi?*

Ben -. *Daha işe henüz başlamadım. Daha o kadar aşinalığım yok.*

Paşa. biraz tefekkürden sonra:

- *Öyle buranın birinci beytini benim evimde, bulacaksın…* diye bağçesine inmemizi teklif etdi.

Odasından çıkıp merdivenden inerek "buyurun" dedi… Önümüzde bir kapı açıldı. Geçdim… Bakdım ki güzel bir bağçe… Güllük gülistanlık… Güzel güzel ağaçlar… Şarıl şarıl sular akıyor…

Heryanda kuşlar, bülbüller şakıyor... Bakanın gözleri kamaşıyordu...

Ellerini birbirine vurarak *Menekşe!* diye seslendi.

- *Lebbeyk efendim!* Derin bir kadın sesi işidildi.

Paşa:

- *Bir cariyem var*, dedi. *Sana güzel bir türkü, Türkmen kızının türküsünü söyliyecek...*

Kahve, şerbet ikramından sonra, cariye yanımıza geldi.

Paşa -*Haydi bakalım, bizim misafir efendiye Türkmen Kızı'nı söyle* dedi.

Kız, yüzünü, gözünü örterek titrek bir sesle türküyü söyledi.

Türkü söylenmesi biter bitmez:

- *Efendim, bu öyle adi türkülerden değil... Âdeta bir 'Ballad'a benziyor. Bunun gibi beyitler garb edebiyatında bile nadir bulunur* dedim.

Paşa - *Ben de bilmiyorum başkasını... İşitdiğim yalnız bu bir tanedir. Dediğin Balladlar zaten facialı oldukdan başka muhavereleri de vardır.w*

Paşa hazretlerile türkü gibi beyitler üzerine uzunca bir mükâleme açıldı.

Paşa - *Garb avam-ı edebiyatının en çoğundan benim de haberim var ve bunlara dair bazı eserler de kütübhanemde mevcud...* diyerek birtakım mecmualar gösterdi.

Ben - Öyle ise İslâm milletlerinin ekserisinde niçin bunun gibi eserler yok?..

Paşa - *Bunun birçok sebebleri vardır. En başlıcası, bizim Osmanlı lisanının millî bir lisan olmaması, eski şairlerle ulemamızın ya Farisî veya Arabî edebiyatının tesiri altında dilimizi onların diline uydurmağa çalışmalarıdır. Şarkı, gazel ve bunun gibi şiirlerimizi en ziyade Arab ile Acem şairlerinin taklidi... Git gide öyle bir Osmanlı lisanı vücude gelmiş ki söylenilen lisandan gitdikçe ayrılmış...*

Ben - *Halbuki, Türk lisanınızın tabiî güzelliği ve zenginliği var.*

Paşa - Şübhe mi var... Bir de bunu isbat için işte benim 'Atalar Sözü' dedikleri mecmuam, işte Moliere oyunlarının tercemesi... Ve daha bunun gibi birkaç eser.

Ben - Öyle oldukdan sonra, Türk müellifleri ne için bu yolu tecrübelere kalkışmıyorlar?..

Paşa - *Kalkışanlar var. İşte Kemal Bey'in tiyatro oyunlarından: 'Gülnihal', 'Zavallı Çocuk', 'Vatan'... Romanlarından 'Cezmi', 'Ali Bey'in Sergüzeşti'... İşte Midhat Efendi'nin güzel millî romanları... Bunlar hep saf Türkçe'dir Halk tarafından da anlaşılan bir lisan üzere yazılı.*

Ben - Öyle ise niçün devam etmiyorlar? Gazeteler ni halk tarafından anlaşılmıyan bir lisan ile yazılıyor?

Paşa - *Hakkınız var, amma işte...*

Paşa sözünü keserek me'yus bir tebessümle:

- *Ha, şimdi hatırıma geldi, Sualli ve cevablı bir türkü daha istersen elimizin altındadır...* dedi. Yine cariyeyi çağırıp türküyü söyletdi...

Cariye - *Bunun eşi de var, ruhsatınız olursa onu da söyliyeyim* dedi.

Paşa - *Söyle bakalım...*

Kız, yine başladı...

İncesaz sesi gibi söylenilen bu ahenkli beyitler çok hoşumuza gitdi. Halk gönlünün bu cins şakalı oynayışları insanın ruhunu eğlendirir ve bir eğlence bağçesini seyretdirir. Şarkılara müşabeheten aruzunun da, veznının de, kafiyesinin de başka usulde olduğunu Paşa hazretleri birer birer anlatdı. Arab tarzı yerine Türkçe beyitlerin parmak hisabı var. Bu hesâbın şekil şekil kaideleri var. Nitekim, şarkılar, ondan başka kasideler, mısralar, rubailer, hâsılı bütün edebî manzumeler ya üslûb-ı âli, ya üslûb-ı müzeyyen tarzı üzere yazılıyor. Halbuki halk ağzından çıkma türkü, mani, ninni gibi şiirler ancak bir üslûb, bir üslûbı sade bilir. Edebî beyitler "mefulu mefailün feulun" ve bunun gibi daha birçok vezinler üzere yazıldığı halde halk şiiri vezni, parmak hisâbıdır. Tıbkı Macar halk edebiyatı gibi. *Ritm* denilen bu tarza Türklerin ilmi edebiyatı şimdiye kadar çok ehemmiyet vermedi. Bu Türk lisanının ahengi, kendine mahsus millî bir hususiyetdir. Bu gibi tarzlar birkaç türlü olur. Paşa buna örnekler de veriyor.

Paşa, - *Bugün Cumadır* diye nazar-ı dikkatimi Göksu Deresi'ne ve oradaki halk eğlencesine celb etdi ve yemek ikramından sonra, bir kayık kiralatıp ev komşusu olan bir. efendinin mektebli çocuğu ile birlikde kayığa rakîben gitmemizi söyledi... Ve:

- *Bir iki hafta sonra yine gel, topladığın manileri görelim"* dedi.

Doktor Kunoş, *Türk Halk Edebiyatı*, s. 43-50.

Şair-i azam Abdülhak Hâmid Tarhan.

tercümesi de mütercimin ölümünden on beş yıl sonra, 1871'de, onun eliyle ortaya konulmuştur.[930]

Paşa'nın 45-50 senede elde ettiği bu kitapların bir kısmını şerh, tenkit ve tashih ettiğini de torunu söylüyor.[931] Paşa'nın hakkında anlatılan fıkraların köşküne inhisar edenleri şunlardır:

İbnülemin'in Mehmed Said Paşa'dan işittiğine göre,

> "Erazilden biri Vefik Paşa'nın yalısına gider. Suhbet esnasında zen-tabiat bir recülün namussuzluğundan uzun uzadı bahs ve şikâyet ederek zu'münce onun müstehcen hallerini takbih suretiyle kendi namus ve faziletini anlatmak ister. Paşa, -mutadının hilâfına olarak- kemali sükûn ile dinledikden sonra 'namussuzlardan şikâyet etmek bizim gibi namusluların hakkıdır. Senin gibi rezillerin şikâyete hakkı yokdur. Kalk s... dir git kerata' diye koğar."[932]

Bir bayram günü ziyaretine gelenlere, romatizmadan muztarip ve kendilerini kabulde mazur olduğu haberini gönderdikten sonra hoşlandığı bir kaç zat ile sohbete koyulur. Sabık vilayet kadılarından Moralı Celâl Bey, paşa ile görüşülemeyeceğini öğrenince şemsiyesini koltuğuna alıp avdet ederken dış kapı zannıyla Paşa'nın oturduğu odanın kapısını açınca paşa, ızdırabını anlatmak maksadıyla aman diye feryada başlar. Yanında bulunanlar, şaşırırlar. Celâl Bey, feryaddan ürkerek kendini sokağa atar. Paşa -hiç bir şey olmamış gibi- bıraktığı yerden sözüne devam eder.[933]

Paşa'nın yeni yetişen edebiyatçıların edebî zevk ve anlayışlarının teşekkülünde mühim bir mevkii vardır. Abdülhak Hâmid Tarhan'ın akrabası olan Vefik Paşa, onun eserlerinin mecrasını çizmek noktasında pek ziyade tesir etmiştir. Hâmid'in ilk eseri olan *Mâcerâ-yı Aşk*'ı görüp beğenen Vefik Paşa pek çok yerine itiraz eder ve "Afganistan'da, Hindistan'da dolaşacağına millî eserler yazmağa çalış. Durûb-ı emsalden manalar çıkararak güzel şeyler yaz" der. *Sabr u Sebat*'ı yazıp Paşa'yla tekrar mülâkî olan Hâmid'e eserini inceledikten sonra "Bu hikâye değil, durûb-ı emsal mecmuası olmuş" der. Hiç şüphesiz bu muhavere Hâmid'in kalemine istikamet veren bir konuşmadır.[934] Memduh Paşa da Nasuh Bey'i ziyaret ettiğinde masanın üzerinde duran bazı hikâyeleri görüp inceler ve Hâmid'i edebiyatla iştigal etmeye teşvik eder: "Edebiyat ile meşgul olunuz. İstikbâliniz parlak görünüyor." Bu cümleler de gösteriyor ki o devirde takdir ve tebrikler, şâir ve yazarların edebî istikâmetlerini göstermekte bir pusula hüviyetini hâizdir. İçli Kız'ını gören o dönemin Maarif Nâzırı Safvet Paşa da bu eseri pek ziyâde takdir eder.

Sami Paşa'nın çocukları bir bayram günü Paşa'yı ziyaretleri esnasında büyük kardeşleri, eteğine vardıkları halde Sezai Bey "merhaba ey iyi yoldaş" mealine muvafık olarak -uzaktan temenna etmesi, azametine dokunduğundan "bir daha gelişinizde yakından görüşelim" diyerek ders vermiş ve Sami Paşazâde Sezai'yi utandırmıştır.

İsfahanlı Mirza Habib de ülkesinin ricalini tenkidinden dolayı cezalandırılacağını anlayınca kaçıp Osmanlı'ya sığınır. Önce Âlî Paşa'ya takdim edilir. Onun ve Vefik Paşa'nın himayesiyle Mekteb-i Sultanî'nin tesisinde Arapça ve Farsça Muallimi olmuştur. Vefik Paşa'nın hanesine gelip gidenlerden birisi de budur.

Mehmed Esad Safvet Paşa

Sürmene eşrâfından Mehmed Hulusî Ağa'nın oğlu olan Mehmed Esad Safvet Paşa,1814'te İstanbul'da Haydar Mahallesi'nde doğmuş, mahalle mektebinden sonra[935] cami derslerine devam etmiş, Serasker Halil Rifat Paşa'nın kethüdası olan ağabeyi Ârif Efendi'nin himayesi altında ilimle iştigal etmeye başlamıştır. Torunlarından Fuad Bey'in bir gün mektebe gitmek istememesi üzerine söylediği sözler onun aldığı eğitimi görmemize yarar:

> "Ben, gençliğimde -yaz demez, kış demez- sabaha doğru fener yakarak Haydar'dan Beyazıd Camii'ne derse gider, ders okurdum. Bir yandan da validemi beslemeğe çalışırdım. [Babası işlerin tesviyesi için Sürmene'ye gitmiş ve orada vefat etmiştir.] Sizler, rahat ve refah içinde yaşıyorsunuz, mektebe araba ile de gitmek istemiyorsunuz."[936]

"Hüsn-i tâlih" sahibi olan Safvet Paşa, o zamanlar adeta bir mektep hüviyetinde olan Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'nde ilk resmî vazifesine başlamış ve Kalem'de kendisine "Safvet" mahlası verilmiştir. Daha sonra memuriyeti Terceme Odası'na nakledilerek orada Âlî ve Fuad Paşalarla teşrîk-i mesaide bulunmuştur. Bunlara muallim tayin edilen Jord Sarda'dan hep birlikte Fransızca öğrenmişlerdir. Reşid Paşa'nın himayesi, malumat ve dirayeti sayesinde emsaline tefevvuk eden paşa muhtelif memuriyetlerle tercümanlık yaptı. Sultân Abdülmecid'e, Şehzade Murad Efendi'ye Fatıma Sultan'a Fransızca talim ettirdi. On seneye yakın Mâbeyn Kâtipliğinde bulunduktan sonra Meclîs-i Tanzîmat azalığı, Hariciye ve Sadâret Müsteşarlığı ile muhtelif nazırlıklarda ve Sadrazamlık makamında bulundu. 13 Teşrîn-i sânî 1883'te kanserden vefat etti. Sultan Mahmud Hazîresi'ne defnedildi.

Çok değerli bir diplomat olan paşa (altı defa Hariciye Nâzırlığı yapmıştır) aynı zamanda bilgili, ehl-i sohbet, siyasette maharet sahibi, edip ve şairdir. Yıllarca "daire-i ülfetinde" bulunan Memduh Paşa tarafından "hilye-i hamiyetle müzeyyen, âkil ve dûr-endiş" bir zat olarak takdim edilir.[937] Bunun yanında alafranga vadisinde zamanının en ileri gidenlerindendir. Safvet Paşa, Maarif Nâzırı'yken teşkil olunan Meclis-i Kebir-i Maarif'in ilk içtimaında okumağa henüz başlayan, harfleri tanımayan çocukların zihinlerini karıştırmamak için "elifba" cüzlerinin başından *Rabbi yessir*'in kaldırılmasını söyler. İslâm'dan olan âza sukût, hıristiyan âza ise Nazırın fikrine iştirak ederler. Nazır, bu maddeye ait mazbatanın yazılmasını emreder. Müteakiben dışarıya çıktığı sırada mektupçu Ayıntablı Ali Raşid Efendi'nin meclistekilere "İlk mazbatamızın '*Râbbi yessir*'in kaldırılmasını ihtiva etmesi, âlemin hayretini celb eder, maddî ve manevî hoş olmaz" demesiyle müslimler "Bizim sukut edişimiz de mahzuru düşündüğümüzdendir" derler. Hıristiyanlar da evvelki fikirlerinden vaz geçerler ve Nazırın meclise dönüşünde keyfiyeti anlatırlar. Nazır, Raşid Efendi'yi, "nezaretde eskiyerek teneffuz ettiğinden herkesi reyine uydurduğunu" ve "onunla birlikte iş görmek kabil olamayacağını" Babıâlî'ye yazıp azlettirir. 12 sene Maarif Mektupçuluğunda bulunan Ali Râşid Efendi maariften bahsolundukça "Bizim mektupçuluktan infisâlimiz pek

Mehmed Esad Safvet Paşa

garibdir" diyerek ahbablarına bu vakayı hikâye edermiş.[938] İbnülemin bu husustaki mütalaası şâyânı dikkattir:

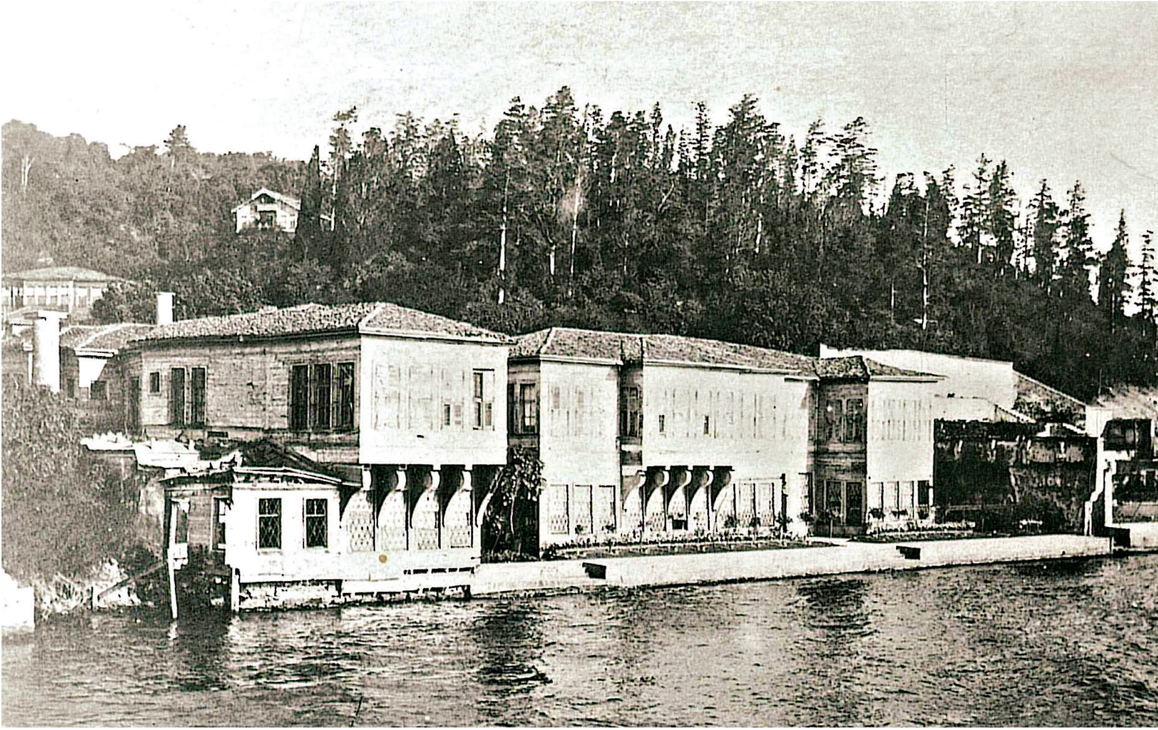
> "Maarifin ıslâh ve terakkisi "Rabbi yessir"i kaldırmağa mütevakkıf ve bütün iş ve güç bundan ibaret imiş gibi Safvet Paşanın, ilk mazbatayı buna tahsis ve ehli islâmın sui zannını davet eylemesi -malûm olan- dirayet ye reviyyeti ile kabili imtizaç değildir. Hayır hahane ihtarda bulunan ve füzala ve üdeba arasında mümtaz mevkii olan mektubcuyı azl etdirmesi de haksızlıkdır."[939]

Paşa'nın bu tarafına bir başka misal de şudur: Vaktiyle Haremeyn ahalisinden İstanbul'a gelenler vükelâ konaklarında misafir edilirlermiş. Aylarca kaldıktan sonra avdetlerinde kendilerine atiyye vermeğe de mecbur eylerler. Bu halden bizar olan vükelâ bunları evlerinde misafir etmek külfetinden kurtulmak ve atiyye ümidiyle İstanbul'a gelmelerine mahal kalmamak için her sene yüksek maaşlı memurların mart aylıklarından "Haremeyn ikramiyesi" namiyle yüzde on nisbetinde kesilip Surre ile Hicaza gönderilmesi usulü konuldu. 1908 inkılâbına kadar devam eden bu usulün ilk tatbiki esnasında Safvet Paşa Meclisi Âli-i Tanzimat. azasındandı. Mart maaşı çıkıp da yirmi bin kuruş aylığından iki bin kuruş noksan verilince Safvet Paşa âdeti veçhile yüzünü gözünü oynatarak 'Arab, avuç avuç zencefil macununu yiyip sabaha kadar sutuhda Allâha karşı si... etsün de ben niçin bir aylığımdan iki bin kuruş vereyim?" der. Fakat itirazına bakılmayarak kanunun hükmü yerine getirilir.[940]

Safvet Paşa'nın hâneleri 1826'dan sonra Tıbbıye Mektebi olan Direklerarası civarındaki "Tulumbacıbaşı" namıyla maruf olan konak ile Kanlıca'daki yalısıdır. O devir diplomat kökenli devlet adamlarında olduğu gibi Paşa'nın konak ve yalısında da Avrupalı çalışanlar vardır. Hakkı isminde aslen Fransız olan bir babayla bir İngilizin kızı olan Madmazel Alfa, konakta harem kısmında hanımlara Fransızca ve Fransız edebiyatına dair dersler okutmuştur. Çok sakin, hayır-hah ve hafızası pek metîn olan Safvet Paşa resmî vazifeler dışındaki vakitlerinde ilimle iştigal etmiş, evini ve kesesini ilim erbabına her vakit küşâde bulundurmuştur.[941]

Siyaset ve edebiyatta II. Mahmud'un açtığı yolu takip eden Mustafa Reşid Paşa dairesinde yetişmiş ve Âlî ve Fuad Paşalarla birlikte zamanın en kudretli ilim ve siyaset ehli arasında kabul edilmiştir. Safvet Paşa fakr u çok fazla zarurete çok uğramasından zamanında üç Paşa'nın gölgesinde kalmasından ötürü daha ziyade meclisleri renklendiren bir adam olarak görülmüştür. Ciddi bir ilim ve devlet adamı olmasına rağmen en büyük kusuru Sultan Abdülhamid'in de dediği gibi rical meclislerinde zamanın ekâbirini eğlendiren bir tip olarak şöhret bulmasıdır. Sultan Abdülhamid bir gün bir münasebetle eski sadrazamlardan Tevfik Paşa'ya onun için şöyle der ki bu sözler Paşa'nın meclislerdeki hâl ve kalini gösterir:

> "Doğru âdemdi, fekat Ali Paşa'ya dalkavukluk ederdi. Hattâ kürkü tersine giyüb huzurunda … taklidi yapardı. Bu dürlü münasebetsiz hâller, o zeman memurlarının her şeyi Bâbıâlî'den beklemele-

Safvet Paşa Yalısı. 1750'de inşa olunan yalı 1976'da yanarak İstanbul'un ufkundan çekilmiştir. 1920'de torunlarından Sedat Simavi tarafından yalının bir kısmı müceddeden yaptırılmıştır.

> rinin seyyiesidir. Bizim vükelâmız haysiyetlerini muhafaza eder zatlar oldukları içün öyle şeyler yapmazlar ve yapmağa da ihtiyaçları yokdur."[942]

Safvet Paşa'yı tanıyanların yazdıkları incelendiğinde "garaza mağlûb olmayarak" doğruyu söyleyenlerin; "âkil, dûr-endîş, müstakim, hamiyyetli, malûmatlı, nazük, dilnevaz, halim, kerim, hukuk-perver, mizaha mail, şuh meşreb, lâtife-kâr, hoş-suhbet, meclis-âra ve natuk" olduğunda müttefik olduklarını görürüz.

Tanzimat ricalinin hatimesi olarak addolunan Safvet Paşa, memuriyet makamında gayet ciddi, vakur ve makamın şeref ve haysiyetini muhafazada gayûr olduğu halde hususî meclislerde hezl ve mizaha meyleden mizacının tesiriyle yaptığı latifelerle huzzârı neşelendirmiştir. Şiirde "Sâfî" ve "Safvet" mahlaslarını kullanır. Kalem arkadaşları olan Ali ve Fuad Paşalar ve kendini takdir edenlerden Yusuf Kâmil Paşa, ince sözlerin zevkine varır, güzel sözler söyler, zarif ve nüktedan zatlar oldukları için Safvet Paşa'nın meclislerinde bulunmasını isterler, sohbetinden telezzüz ederlermiş.[943] Yusuf Kâmil Paşa'nın hazinedârı ve bilâhare Şirket-i Hayriye Müdürü olan Hafız Vehbi Efendi'den işittiği şu hadiseyi Fuad Paşa'nın torunu Reşad Bey şöyle nakleder:

> "Bir akşam Ali Paşa ve diğer bazı zatlar, Yusuf Kâmil Paşa'nın konağında toplanmışlar. O zaman maarif nazırı olan Safvet Paşa'nın da bu toplantıda bulunmasını arzu etmişler. Alıp getirmek üzere Şehzadebaşı civarındaki konağına gönderilen Hafız Vehbi Efendi, yanına girip daveti tebliğ edince Paşa, memuriyet maaşının, aileyi geçindirmeğe müsaid olmamasından dolayı zahmet çekmekde ve bu sebeble deryayı hayrete dalub çıkmakda iken -davet eden- paşaların meclisinde ne söyleyib de neşve vereceğini bilmediğini anlatmakla beraber 'haydi oğlum, sen git, ben de hazırlanub gelirim' der.

> Hafız efendi, avdetinde işitdiği sözleri nakleyler. Paşalar, kâfi mikdarda olmayan maaşının arttırılmasına karar verirler. Bir az sonra Safvet Paşa gelir. Söz arasında maaşının artırılacağı anlatılınca sefalanır. Lâtif ve zarif sözler söylemeğe başlar. Hattâ -vücudunun nehafeti nisbetinde kalın olan sesiyle- Vanlı ayvazların tavr u edalarını takliden türküler okuyunca huzzara neşve gelir. Hidmet içün yukarı çıkan ayvazlar, türküleri işidince kendilerinden geçerek oynamağa kalkışırlar.
>
> Reşad Fuad Bey, büyükbabasının Kanlıca'daki yalısının dağındaki köşkte ayş u nuş edildikden sonra gece yarısı mehtaba karşı -hânendeler okuyarak, sazendeler çatarak- yalıya inilirken
>
> "Her nağmei can fezai cânân
> Raks âveri pîr ü nev cevândır"
>
> meali, Paşa'nın muvafık-ı hâli olduğunu da söylerdi."[944]

İbnülemin'in tavsifiyle "o büyük servetini memleketimizin hayrına dair bir eser ortaya koymağa muvaffak olamadan tüketmiş" olan Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa, bazen meclisine gelenlere ağır sözler söyler, "hoppa" tavırlar sergilermiş. Aşağıdaki fıkra da bunu gösterir. Fâzıl Paşa, Safvet Paşa'nın mizaha meylinden ve lâtife-perdazlığından dolayı onunla eğlenmek ister ve şeref ve haysiyetine dokunacak sözler söylermiş. Bir gün meclisinde başka zatlar da bulunduğu halde "Paşa, sizin mahdumlar içün ... ne diyorlar" demesiyle Safvet Paşa'nın canı sıkılmış, fakat tavrını bozmayarak "Estağfirullah, onlar, p... muşt makulesi çoluk çocukturlar, …ne efendimiz gibi kudemadan olanlara denilir" yolunda mukabelede bulunarak taşı gediğine koymuştur. Prens'in bu kabîl laflarla kendini eğlence vesilesi addedip gönül eğlendirmesi ve hakaret-âmiz tavırlarından tahammülü yanmış olacak ki oğlu Refet Bey'e yazdığı 16 Zilkide 1286 tarihli mektupta şu sözleri söylüyor:

> "... Müşarünileyh [Mustafa Fazıl Paşa] öteden beru hakkımda dürlü teşhirat ve azviyatı itiyad edinmiş olduğu halde bu hareketi, bazan letaife ve bazan hiffeti mizacına hami ve isnad olunarak yine ülfetde devam olunmakda idi. Bundan mukaddem Avrupadan menkûben avdetinde hanesine vükelâdan kimse ayak basmamış olduğu halde mücerred hukuk ve ülfete riayeten hanesine gidilmiş ve hattâ ol esnade vuku' bulan velîme cemiyetinize dahi davet bulunmuşdu. Ve bunun sonra ne suretle seyyiatı çekilmiş olduğu malumunuzdur.
>
> Bu defa bir mevsuk zatın ifadei mahremanesine göre müşarün ileyh, hakkımda bir zatı âliye söylemedik söz bırakmamış ve pek çok azlime çalışmış olduğundan artık insaniyete insaniyetsizlikle mukabele eden bir zat ile ülfet, mugayiri hamiyyet olacağından bundan böyle müşarün ileyh ile bir kaç ayda bir kerre sureti resmiyede görüşülüb bir ağırca muamele müşahede olunduğu hâlde külliyen kat'ı rişte-i ülfet edilmeğe karar verilmişdir."

Paşa'nın mektubundaki bu sözlerle ilgili İbnülemin'in yazdığı tabsıra da dikkate şâyândır:

> "Şeref ve haysiyetini muhafaza etmek isteyenler, hezlü mizahda ileri gitmekden, bahusus başkalarını zevklendirmek içün lisanen

ve bedenen taklid gibi -muhilli şeref- hallerden sakınmalıdırlar. Sakınmazlarsa başkalarına, kendileriyle eğlenmek ve lâübaliyane sözler söylemek hakkını vermiş olurlar."[945]

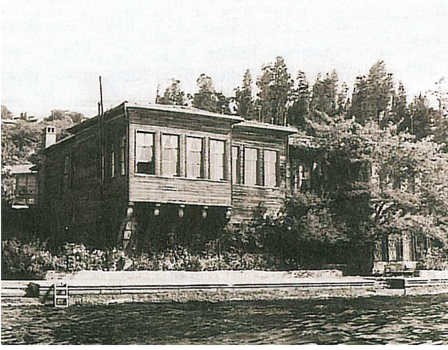
Eski Harbiye Nâzırlarından Kâzım Paşa'nın naklettiğine göre "tuhaf halleri ve sözleri ile vükelâ ve küberayı eğlendirerek bu sayede kadı askerlik payesini ihraz eden" meşhur Vehbi Molla'ya bir Ramazan günü Safvet Paşa "iftara geleceğim, fakat rakı da isterim" diyerek Molla'ya rakı aldırtıp Kılıç Ali Camii'ne girmişler. Ayakta vaaz dinlerlerken Safvet Paşa, elindeki bastonla Molla'nın cübbesinin altındaki şişeyi kırmış. Rakı dökülünce cemaat "camie gâvur girmiş" diyerek birbirlerine girdikleri sırada Safvet Paşa, ardından da Molla kaçmış. Molla, evinden bir balta alıp Safvet Paşa'nın evine giderek "hınzırın kafasına uracağım" diye uğraşmış kapıyı açtıramamış.

Bir ara Maarif Nazırlığı'nda da bulunan Safvet Paşa'nın Berlin Sefiri bulunan Sadullah Paşa'ya yazdığı mektubun konumuza taalluk eden kısmı şöyledir:

"Darülfünûn'un hini küşadında edilen dua fıkrası, külliyen hatırı çakeranemden çıkmış idi. Bunun tehattur buyruluşu bir kat daha mucibi teessür oldu. Nasıl olmasun ki kendusi nâsı irşad içün Murad Molla tekkesinde post nişin olduğu ve pederi merhum, Mesnevihan ve füdaladan olarak malik olduğu kütübi mütenevviayı mahdumuna terk eylediği ve muma ileyh dahi uzunca sakalı ve başında Özbek tacile halka elini öpdürdüğü halde ol gün tarafı kemteranemden ve Münif Efendi ve Cemalüddini Efganı taraflarından kıraat olunan kelimat türkce muharrer bulunduğu halde asla ve zerre kadar müşabeheti yok iken bunları ayâtı Kur'aniye ve ehadisi şerîfe zannile ellerini kaldırub 'işbu meclisi melâik enisde kıraet olunan … ilâ ahiri' der demez Şirvani Rüşdi Paşa merhumun 'sizler bu şeyleri mücerred dini tahkir içün yapıyorsunuz' diyerek ve gözlerini açarak çakerlerine sitem etdiği dahi şeyhi cahilin türkce okunan şeyleri arabca zan etmesi derecesinde garaibden değil midir? Bakılsa merhumı müşarün ileyh, orada şeyhi ayağı altına alub ve başındaki tacı parçalayub kendusını oradan tard ve def etmek lâzım gelür idi. Bendenizin muma ileyh ile asla muarefe ve ülfetim olmadığından başka Murad Molla şeyhi merhumun öyle saçlı sakallı vefatından sonra kendu yerine geçmiş mahdumu olduğuna dair asla malumatım olmayub muma ileyhin celbi mücerred Cevdet Paşa hazretlerinin tavsiyesi üzerine olmuş idi. İşte efendiciğim, böyle kelimatı türkiyeyi arabî zannile ecr ü mesubatından hazır bulunanların hissedar olmalarını dergâhı ülühiyetden temenni eden bir şeyhin seyyiesi ve mechulül efkâr velahval bir Efganlı'nın sun'i huda olduğunu murad ederek 'nübüvvet bir san'atdır' demesi, hezar güçlükle sahai vücude getürilen bir medresei cedidei ilmiyenin ilgasını mucib olmuşdur.

Vakıa iş'arı âlileri vech ile memleketimizde mearif pek geru kaldı. Hıristiyan teb'a, mearif hususunda bizleri fersah fersah geçdi. Böyle giderse tesisatı cedide münasebetile tebeamız bir kat daha ilerleyüb bizler zalamı cehl ve nadanide kalacağız. Dünyayı bilmek, beheme hal elsinei ecnebiyeden birini öğrenmek ile hâsıl

Safvet Paşa Yalısı'nın üstten ve denizden görünümü.

olacağı derkâr iken milletimizce buna asla rağbet olmadığından ve bu bilinmedikçe milletimiz içün hidmeti devletde bulunmakdan başka esbabı teayyüş olmayub halbuki şehriye bir mikdar maaş almakla kesbi servet olunamayacağından tebeai hıristiyaniye bu günkü gün gerek mearif ve gerek serveti maliye cihetile bizlere tefevvuk etmişlerdir."[946]

Safvet Paşa'nın hânesinin müdâvimleri arasında dikkati çeken şahıs Hafız Mehmed Ağa'dır. 1279'da geldiği İstanbul'da renkli şahsiyeti sayesinde kısa sürede vükelâ ve rical ve üdebâ ve şuarâ ülfet tesis edip şöhrete kavuştu. Herkesten iltifat ve riayet gören Hafız Mehmed Ağa'nın[947] bir sene kaldığı Dersaadet'e gelmekten birinci maksadı, Halep valisi İsmet Paşa'nın zulümlerinin önüne geçmekti. Paşa vazifeden azledilince memleketi Ayıntab'a geri dönmüştür. Bu kısa gelişten hoş bir hatıra olarak şu beyitler kalmıştır:

"Girdiği hânelere kim serilüp yatmakda
Hasr olup kaldı Sitanbul'da Hasırcızâde"

Kendisi Şam'da bulunduğu esnada Mevlana Halid'e intisap etmiş ve onun bir gazelini tanzîr ve şeyhe takdim etmiştir. Nazîreyi Tahsin ile sorduğu şeylere muvafık cevaplar veren Ağa'yı takdir ederek yanındakilere "kâbiliyet-dâred" buyurduğunu o İbnülemin'e nakletmiş biz de buraya naklettik.[948]

Evlatlarından Sami Efendi tarafından yazılan mektupta herkesin meşrebine, mesleğine göre sohbet ettiği, hafızasının metîn, muhaveratının nadire-gû olduğu; herkesin gönlünü almağa elinden geldiği mertebe uğraştığını, bu cihetle umumun mazhar-ı ihtiramı olduğunu, ders verdiği talebelerin kendisini nerede bulursa orada tedris ettirdiği garip bir şekilde, yazdığı şeylere ehemmiyet vermediğini, eserlerinin şurda burada zayi olduğunu söyleniyor.[949]

Kısa sürede kalmasına rağmen büyük bir teveccüh gören Ağa, devrin ricalinin şiirlerine konu edilmiştir. Sadrazam Safvet Paşa, Hasırcızâde hakkındaki takdirlerini iki kıtayla ifade etmiştir:

"Keçecizâde efendi görse derdi aferin
Mürtecil necs etdiği bir mısra-i âzâdeyi
Okuyanlar bu riyadır derseler kezabdır
Eylesem tatvîl evsâf-ı Hasırcızâde'yi[950]

İrfan Paşa da şunları yazmıştır:

"Zekâ ü ilm ü sühân senci ü sebükruhi
Hasırcızâde Mehmed Ağadadır mevcûd
Bu çar hilye iledir hesâb-ı terbi'i
Zira'i nâze çeküp eylemekde bey'i vücud."

Safvet Paşa'nın İstanbul günlerine ait fıkralardan bazıları şunlardır:

İstanbul'da bulunduğu esnada babası gibi sözden pek ziyade hoşlanan Sadrazam Keçecizâde Fuad Paşa'nın huzuruna girer ve

"Hâk-i pâye ferş-i rû etmek için âmâdeyim
Muktezâ-yı tiynetimdir ben Hasırcızâde'yim[951]

beytiyle kendisini tarif eder. Paşa, "İşittiğime göre İstanbul'a geleli hayli müddet olmuş. Sizinle gâibâne muârefemiz şöyle dursun, geçe-hasır münasebetiyle bir de karâbetimiz olduğu hâlde mülâkâtın bu ana kadar tehiri câiz midir" demesi üzerine Ağa; "Efendimiz, geçeyi sudan çıkardınız. Kulları ise ayaklar altında sürüklenmekten hâlâ kurtulamadım. (Siz geçeyi sudan çıkardınız. Biz hâlâ hasır örüyoruz, sûretinde de mervîdir) Bu hâl ile müsaade-i zamana nâil olmaksızın hâk-i pâyinize yüz sürmeğe nasıl cesaret edebilirdim." cevabını vermiştir. Yine bu geliş esnasında vükelâ vapuruyla Boğaziçine giderken vapurun ağır gittiğinden bahseden bir zata;

> Hâmil olmuş ne gıranmayeleri bu vapûr
> N'ola ağırca yürürse bu sularda mazûr"

beytiyle mukabele etmiştir.

Halep valisi İsmet Paşa'nın Ayıntab'da icra ettiği yolsuz muamelelerden şikâyet için İstanbul'a vürûdunda görüştüğü zevata seyahatinin sebebini

> "İnne mine'l-ismet'e terkü'l-vatan"

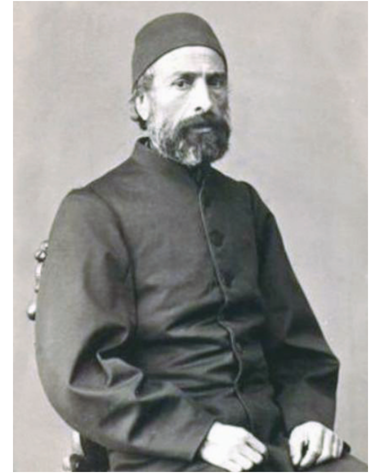
mısraıyla iham ettiği gibi Paşa'nın azli sonrası avdet edeceğini de

> "İnne mine'l-ismet'e azmi'l-vatan"

sûretinde ifhâm etmiştir.

Hafız Mehmed Ağa, Münif Paşa'nın bir gazelini tahmis etmiş, Ali Suavi'nin öldürülmesine de tarih düşürmüştür. Son beyti şöyledir:

> "Vah vah o da Nuh oğlu gibi didi 'se'vî'
> Tûfân-ı belâya düşerek batdu Suavî"

İbrahim Edhem Paşa'nın hiddeti ve şiddeti fotoğrafa yansımış.

İbrahim Edhem Paşa

İbrahim Edhem Paşa takrîben 1818 yılında Sakız'da doğdu. 1822'de Yunanlıların Osmanlı'ya isyan ettiği sırada adada cereyan eden muharebeler sırasında esir edilen reaya arasında İstanbul'a getirildi. Köle ve sair kimsesiz çocukları talim ve terbiye ettirerek büyük memuriyetlerde istihdamına delalet eden Koca Hüsrev Paşa tarafından satın alınarak dairesinde emsalleri gibi yetiştirildi. 1830 yılında dairedeki dört kölenin bütün masraflarını bizzat Hüsrev Paşa karşılayarak Paris'e gönderdi. Burada Maadin Mektebi'ni birincilikle bitirerek vatana azimeti sonrasında askeriyeye intisap etti. Muhtelif yerlerin Maden müdürlüklerinde ve başmühendisliklerinde bulundu. Mirlivalık, Mâbeyn Ferikliği ile Encümen-i Dâniş ve Meclîs-i Vâlâ azalıklarında bulundu. Sefirlik, murahhaslık yaptı. Ticâret, Maarif, Nafia ve Hâriciye Nâzırlıkları ile Sadrazamlık vazifelerini îfâ etti. 19 Mart 1893 tarihinde vefat etti. Üsküdar'da Mihrimah Sultan Camii Hazîresi'ne defnedildi.

Edhem Paşa hakikaten talihin lütfuna mazhar olanlardandır. Küçük yaşta esir edildiği halde Hüsrev Paşa gibi konağını adeta bir akademiye çeviren bir büyük mürebbinin terbiye ve himayesi altında Türk kültü-

Edhem Paşa bu fotoğrafta daha munis ve mülayim.

rüyle yetişti. Tahsil için Paris'e gönderildi. Bir müddet Sultan Abdülmecid'in mualimliğinde bulundu. Bu muallimlik şerefinin mükâfatını Sultan Abdülmecid'in oğlu Sultan Abdülhamid'in saltanatı zamanında gördü. "Baba yâdigârı" olması ve kendisinin hal' hadisesinde dahli olmamasından ötürü yaşadığı müddetçe Sultan Abdülhamid'in iltifat ve lütfuna mazhar olan Edhem Paşa sadâretten ayrıldıktan sonra emsali görülmeyen hatt-ı hümayunda padişahın "her vakit himaye-i mahsusası tahtında" bulunduğunu ve "her istediği vakitde nezdine gelmeğe mezun" olduğunu tebliğ etmesi, iltifatın derecesini gösterir.[952] Öyle ki vehm-i hümâyunuyla meşhur Sultan kimseye güvenmezken Paşa'nın yalısının bahçesinde yetiştirilen kaysılardan saraya istetmesi onun padişah nezdindeki itibar ve itimadını gösterir. Edhem Paşa'nın Boğaziçi'ndeki yalısının bahçesinde "gayet leziz ve makbul bir cins kayısı ağacını yalının daha önceki sahiplerinden Hamdi Paşa padişaha tahsis ile her sene meyvesinden bir mikdarını saraya takdimini itiyad eylemiş olduğundan dem vurarak Sultan Hamid'in 'Edhem Paşa hazretlerinden mezkûr ağaç üzerindeki hakkımı taleb eylerim. Kendilerine tahrîren bunu beyan ediniz' iradesini de içeren 2 Ramazan 1300 tarihli tezkireye yazdığı cevapta paşa şöyle diyor:

> "Bu gün dahi nail olduğum şu iltifatı cihan derecatı seniyei cenabı veliyyi nimet bî minnete nasıl arzı teşekkür edeceğimi şaşırub heman vazîfei zimmeti ubudiyetim olan davatı hayrîyei hazreti veliyyi nimeti tekrar alettekrar isalı kabulgâhı perverdigâr eyledim. Emr ü fermanı hümayun buyrulan kayısılarden henüz residei kemal olanları kiları hümayun içün arzu takdime cesaret eylediğim gibi diğerleri oldukça takdime müsareat olunacağı beyaniyle tezkire… 2 Remazan 1300 25 Haziran 1299 Edhem"[953]

Oğlu Halil Edhem'in bildirdiğine göre tahsili itibarıyla tabiî ilimlere daha çok vakıf olan paşa Fransızca ve Almanca bilir. Evinde muhtelif mevzularda konferanslar verdirir[954] ki bu usûlü Avrupa tesiriyle ihtiyar ettiğini söyleyebiliriz. Hayatının Avrupa devresi Edhem Paşa'nın mizacını ve hususî hayatının dairesini belirleyen en mühim amiller arasındadır. Osman Hamdi, İsmail Hakkı, Halil Edhem başta olmak üzere çocuklarının hayat tarzı, dünya görüşü de bunu teyit eder. İbrahim Edhem Paşa'nın yalısı ilim ve sanat mahfilidir. Paşa'nın şahsiyetinin bazı şiir ve eserlere konu olması ve çocukları Osman Hamdi, Halil Edhem Eldem ve İsmail Hakkı Eldem'in bu son asır ile devamındaki senelerde sanat ve edebiyat hayatımızda rolleri olması itibarıyla da konağın Türk sanat ve ilim hayatında önemli bir mevkii olduğunu da söyleyebiliriz. Edhem Paşa'nın yalı veya konağı Osman Hamdi münasebetiyle yerli ve batılı ressamların, mûsikîşinasların uğrak yerleri arasındadır.[955] Ziya Paşa, Ahmed Midhat Efendi, Namık Kemâl, Hersekli Ârif Hikmet, Mehmed Emin Paşa gibi ilim ve edebiyat ehli bir dönem yalısının müdavimleri arasındadır. Bunun yanında özellikle Hâriciye'de vazife almadan önce *Mekteb* mecmuasını çıkartarak edebiyat tarihimizde hoş bir hâtıra bırakan ve bizde ciddi manada ilk tenkidî monografileri kaleme alanlardan biri olan, Bodler çevirmeni İsmail Hakkı Eldem'den ötürü Sami Paşazâde Sezai, Şemseddin Sâmi, Cenap Şehâbeddin, Rıza Tevfik gibi devrin maruf ve meşhur ediplerinin zaman zaman uğradıkları yerlerden birisidir.

Osman Hamdi Bey hânesinin kapısında Reji Müdürü Rambert'e poz verirken...

Edhem Paşa, iyi tahsil görümüş, malumatlı, vazifelerinde mukdim, iffet ve istikamet sahibi olduğu hâlde teessürünün şiddeti, itidal ve sükûndan mahrumiyeti, çabuk sinirlenmesi sebebiyle zamanında "Deli Corci" lakabıyla yâd olunmuştur. Edhem Paşa, her şeye hiddetlenir, hiddetlenince de her sözü söyler, lâkin kendisi başkalarının hâl ü kaline tahammül edemezmiş.[956] Sabahları ve tatil günleri haricinde çok sinirli, hiddetli olan Edhem Paşa sadece bu vakitlerde sakin ve sabırlı imiş.[957] Hatta bu özellikleri, paşa aleyhinde yazılan yazı ve şiirlere de mevzuu edilmiştir. 1877'de bir akşam Hersekli Ârif Hikmet'le Deli Hikmet Yenikapı meyhanelerinden birinde demlendikleri esnada devletin idaresinden bahsederek müştereken bir muhammes yazarlar. Bu manzûmede o zaman sadâret makamında bulunan Edhem Paşa hakkında,

"Böyle bir günde olub sadr-nişîn
Deli Corci[958] gibi mürtedd ü mühîn
Bundan it hâli kıyâs ü tahmîn
Gerçi Server[959] ise de bir hud-biyn
...ka nisbetle tezek-anberdir"[960]

Ahmet Saib, Paşa'nın hususiyetlerini şöyle ifade ediyor:

> "Sadrıâzam Edhem Paşa, namuslu, irtikâbı kabul etmez, devlete hayırhah, fakat hadidü'l-mîzac olmakla beraber fikir ve mesleği belirsiz bir zat idi. Kölelikden yetişme olmakla sarayı veliyyünnimet bilir ve bazı ahvâlde ona temellük etmekden çekinmez idi. Bu âdem, nezaretlerin birinde nâzır olarak istihdâm olunabilir idi. Fakat devletin ümurunu üzerine alarak takib edilecek hareket içün bir tarîk-i selîm intihâbından âciz idi. İktidar-ı zâtîsi mefkûd, husûsâ siyasî işlerinde vukûfu pek nâkıs idi. Hadidü'l-mizâc idise de başkalarının taht-ı nüfûzuna çabuk düşer idi. Sadâretde kaldığı müddetçe yalnız sadrıâzam nâmını taşıyıp asıl umûr-ı Sadâreti saray takımı ve bilhassa hünkâr görür idi..."[961]

Edhem Paşa hemen her "serîü'l-intikâl" kimsede olduğu gibi biraz saf-dildir. Uzun müddet İngiltere'nin İstanbul sefareti ikinci tercümanlığında bulunmuş olan Marnic'den nakledildiğine göre "tefekkür, teennî ve dikkat yolundan hasbe'l-mizaç uzak dolaşan" Edhem Paşa duyduğu haberlere hemen inanır. Rivayetlere göre:

ismail hakkı eldem

i. hakkı eldem, 1942 de

i. hakkı eldem, 1910 da (fotoğrafi üstündeki arab harfleriyle imzasıdır.)

nabıl-i-emel mecmuasının 17=29 mart 1302=1886 tarihli sayısındaki yazısı ve yeni harflerle imzalı elyazısı.

Mekteb mecmuasını tesis edenlerden İsmail Hakkı Eldem. Edhem Paşa'nın Hâriciyeci, şair ve edip oğlu.
(Hakkı Tarık Us, 50 Yıl).

> "Muharebenin bidayetinde [1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi] baş tercümanlık vazifesini vekâleten ifa eden ikinci terceman, bir gece sadr-ı zeman Edhem Paşa'nın konağına giderek İngiltere devletinin, Rusya devletine ilân-ı harb eylediğini tebliğ eder.
>
> Sadrıâzam derhal seraya koşub padişahı uyandırtır, keyfiyeti arz eyler. Padişah, bittabi mesrur olarak teşekkür etmek üzere yaverlerinden birini sefarethaneye gönderir. Yaver, padişahın teşekkürünü tebliğ edince sefir, hayret içinde kalır, harb ilânından asla malûmatı olmadığını söyler. Tercemanı aratdırır, bulduramaz. Tercemanın çıldırub böyle bir mesele uydurduğu ertesi sabah anlaşılır."[962]

İbrahim Edhem Paşa, evinde, devrin ilim ve edebiyatla münasebeti bulunan her ricali gibi, resmî vazifelerinin haricinde kalan zamanlarını tedkik ve tetebbuya hasretmiştir. Bu meyanda "Fransız edebiyatında mâhir ve Türkçe kitâbete muktedir" bulunan Edhem Paşa

Endülüs Tarihi'ni Türkçe'ye çevirdikten sonra "nesâk-ı tahrîr fasılalı cümlelerle olduğu içün üslûb-ı mahude tevfîkini" Ziya Paşa'dan rica etmiş, meslek-i edebîsine muhalif olmasına rağmen Ziya eseri "cümel-i müteselsileye, elfâzını zevk-i edebimize elverir terâkıba tahvîl" etmiştir.[963] Bu eserin ilk cildi, muharririnin ismi belirtilmeden hicrî 1276'da Takvimhâne-i Âmire'de, ikinci cildi ise 1250'de (?) *Tercümân-ı Ahval* Matbaası'nda basılmıştır.[964]

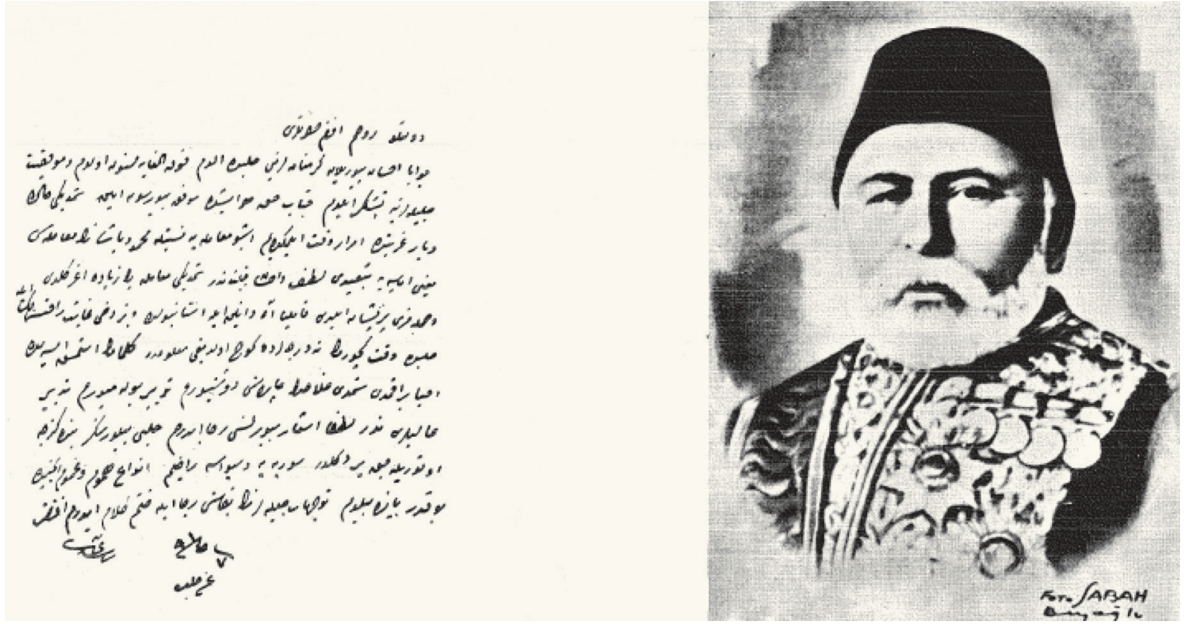
Mektûbî Muavinliğinde bulunan Mehmed Ali Aynî'den gelen bir rivayete göre dinî meselelerde oldukça hassas olan Edhem Paşa, Ramazan-ı şerif geldiği vakit senenin diğer zamanlarında daima masasının üzerinde duran Fransızca kitapları kaldırtarak yerlerine tefsir ve hadis kitaplarını yerleştirirmiş.[965]

Hüseyin Avni Paşa

Isparta'nın Karaağaç Kazasının Avşar nahiyesinin Gelendos Köyü'nden Odabaşızâdelerden Ahmed Efendi'nin oğlu olan Hüseyin Avni Paşa, 1820 yılında doğdu. 1836'da Çorlulu Ali Paşa Medresesi'nde müderris olan dayısının yanına gelerek hafızlığa çalıştı, Arapça sarf ve nahiv okudu. Daha sonra Harbiye Mektebi'ne girdi. Kırım Harbi (1853) sırasında başında bulunduğu birliklerle zaferler kazandı. Âlî ve Fuad Paşalar dairesine intisap ile burada mukbil oldu. Erkân-ı Harbiye Riyâseti, Seraskerlik ve Sadrazamlık makamlarında bulundu. Sultan Aziz'in hal'ine ve katline yürüyenlerin en başında yer aldı. Hal'den sonra devrin en kudretli adamıyken Midhat Paşa'nın konağında vukû bulan vükelâ meclisi sırasında (16 Haziran 1876) Çerkes Hasan tarafından öldürüldü.

Fakir bir köylünün çocuğuyken talihi yüzüne güldü. Zekâsı, gayreti, inadı, metânet ve azmiyle Sultan Aziz devrinde askerî rical içerisinde ziyadesiyle temeyyüz ve iştihar etti. Dostu, düşmanı herkes büyük bir asker olduğunda hem-fikirdir. Hatta pek çok kimse Avni Paşa'nın 93 Harbi sırasında Seraskerlik makamında bulunsaydı devletin Ruslara karşı yenilmesini önleyeceğine kaniidirler. Bunların yanında Paşa'nın oldukça zemmedilmeye lâyık yönleri de var. Kadınlara düşkünlüğü, irtikap ve irtişâsı, kindarlığı, inadı, hırsı, kibri, azameti, gaddarlığı, istibdadı, afv ve merhamet hissinden mahrumluğu, nefsine mağlup olması, umûr-ı mülkiye ve siyasiyeye vukufsuzluğu kendisini yakından tanıyanların da ittifak ettiği diğer kötü özellikleridir. İstidrat kabilinden söyleyelim: Elbette ki kusursuz insan olmaz. Fakat bu tip kusurlar yönetici mevkiinde bulunan kimselerde varsa zararı, sadece nefsine değil umumadadır.

Avni Paşa'nın siyasî mahfil hüviyetindeki yalısı Üsküdar Paşa Limanı'nda, konağı ise Süleymaniye civarındadır. Sultan Abdülaziz tarafından evvelce ihsan edilen yalıyı yıktırarak yeniden inşasına başlanmışken Isparta'ya nefyedilmesi üzerine inşaat durdurulur. Paşa Isparta'da sürgündeyken ikmal olunmayan bu yalının, muhafazasına lüzum görülmüş Hazîne'den 10 bin kuruşun üzerinde bir para sarf edilmiştir. 11 ay sonra sürgünden dönen Paşa'ya yalı tekrar ihsan edilmiştir. Hüseyin Avni Paşa, bu yalıyı yaptırdığı sırada oradaki kabris-

Hüseyin Avni Paşa ve el yazısı örneği. Avni Paşa, Sultan Abdülaziz'i hal' ve katlederek hem kendine hem memlekete zarar verdi. Yunan gazeteleri hal' hadisesi için "Midhat Paşa bir kitab te'lif etti ve Rüşdü Paşa [Mütercim] anı tebyiz etti; Avni Paşa da tab' etti" deyu yazmışlar.

tan ve muteferriatının izalesi için Fetvahâne'ye müracaat eder. "İfta, istîftanın şekline tâbi olduğundan", istediği fetva verilir. Civardaki vakıf arazi ve müesseselerin mütevellisi olan Kazasker Arapzâde Ataullah Efendi'yi davetle fetvayı gösterir ve mütalaasını sorar. Meseleyi muvâfık bulmayan Efendi, Paşa'nın şerrinden ihtiraz ederek "şer'in münasip gördüğüne ben ne diyebilirim?" der. Bu cevap üzerine Avni Paşa, kabristanı ve müteferriatını yok ederek araziyi yalıya kalb eder. Fakat bir müddet sonra Kazasker Efendi, göz hastalığına yakalanarak gözünün birini kaybeder. Avni Paşa da öldürülür. Bu meseleyi nakleden İbnülemin'in değerlendirmesi şöyledir:

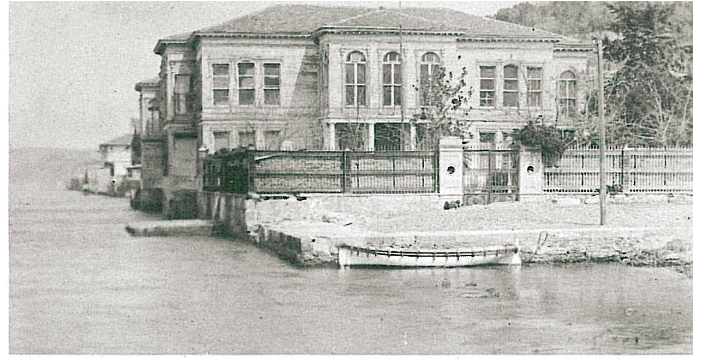
> "Halika mâsiyeti mûcib olan ef'alde mahlûka itaat edilemez, edenler maddeten ve manen mutazarrır olurlar."[966]

14 Zilkâde 1292 / l Kanûn-ı evvel 1875 salı gecesi ezanî saat 3 raddelerinde Süleymaniye civarındaki konağı, harem dairesinin sobalarından çıkan ateşten dolayı yarım saatte bütün eşyasıyla beraber yanmıştır. Konak halkı, yalnız canlarını kurtarabilmişlerdir. Yusuf Kâmil Paşa, yangın esnasında mühürdarı Mehmed Emin Paşa'yı göndererek, Avni Paşa'nın ailesini Beyazıd'daki konağına getirtip istirahatlarını temin etmiştir.[967] Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi bu yağının sebep olduğu ziya' hakkında şunları yazıyor, ki konağın tezyînâtını göstermesi bakımından önemlidir:

> "O esnada bu konak, vükelâ dairelerinin kâffesinden ziyade müzeyyen ve mefruşatı ise gayet nefis ve cedid ve ebniyesi ve her bir levazımı mükemmel idi ki telef olan mefruşat ve müzeyyenat ve hususiyle kütübhane ve eslihahane ve sanduk odaları içinde bulunan eşya ve antikalar ve edevatı simiyenin behası kırk bin lira tahmin olunmuşdur. "eş-Şöhreti âfetün" medlûlünce bu kadar tezyinat ve ihtîşamat halkın nazarını celb edeceğinden bu misillû şeylerin böyle olacağı beyne'n-nas tefevvüh olunmuşdur. Başa gelecek kazaya bu kaza, hail olamamışdır."[968]

Avni Paşa yangından 15 gün sonra 1875 [24 zilkıde 1292] de Hudavendigâr valiliğine tâyin ve süratle hareketi tebliğ olunmuştur. Bu dar vakitteki zorunlu gidiş, kiniyle meşhur Paşa'nın zihnindeki hal' meselesini kuvveden fiile çıkartma fikrini tazyik etmiştir.

Avni Paşa'nın konağı ve yalısı tarihimizin 1870 ile 1876 yıllarının âdetâ mahrem-i esrârı hükmünde olan yerlerden biridir. Bunun yanında alafrangalaşmanın en yoğun görüldüğü dairelerden biridir. Paşa Limanı'ndaki yalı Sultan Abdülaziz'in hal'i öncesi hazırlıkların en yoğun olduğu yerler arasındadır. Yalı daha çok bu taraflarıyla ön plândadır. Biz burada hal' hadisesinin daha çok Avni Paşa dairesine taalluk eden kısımlarına temas etmekle iktifa edeceğiz. Avni Paşa, Sultan Abdülaziz'in hal'inden bir süre önce malumatına ve şahsiyetine büyük saygı duyduğu hâlde Cevdet Paşa'yı hal' hususunda emniyeti olmamasına mebnî Yanya'ya vali olarak gönderir. Mevsimin kış olması sebebiyle çoluk çocuğun ta oralara kadar götürülmesi müşkül olduğundan ailecek gidilebilecek bir vilâyete memuriyetinin tahvîl edilmesini istemek üzere Avni Paşa'nın Üsküdar'daki yalısına giden Cevdet Paşa'ya daha o daha ağzını açmadan "Çocukları birlikte götürecek misin?" sualini irad eder. Cevdet Paşa'nın "Götürmek isterim. Lâkin mevsim müsâid değil" cevabı üzerine Avni Paşa "Sakın götürme. Senin orada memuriyetin üç ay kadardır. Nihâyet üç buçuk ay sonra buraya celb olunursun" der.[969] Daha sonra hal' gecesi kayıkla Dolmabahçe Sarayı'na geçerek hadiseyi öğrenen Cevdet Paşa; "gayet munbasit ve mübtehic" bir tavırla vezir dairesine gelip bir kanepeye oturan Avni Paşa'ya "çok mehâret, çok cesâret" der. Avni Paşa da Cevdet Paşa'nın yanında gelerek vakayı hikâye eder.[970] Bu musâhabet esnasında "Bu vak'aya dâir herkes bir türlü söz söylüyor. İhtimal ki târihlerde dahi yanlış şeyler yazarlar. Bir aralık tenhâca birleşip de hakîkât-i hâli size beyân etsem. Eğer buna dâir bir târih yazacak olur iseniz doğrusunu yazarsınız ve başkaları yazar ise tashîh edersiniz" demesi üzerine daha sonra bir gece yalısına gider ve birkaç saat tenhada bu hadise üzerine sohbet ederler. Vakanın kendi zaviyesinden hakikat ve tafsilatını anlatan Avni Paşa, Cevdet Paşa'dan bu meseleye dâir bir tarih yazmasını rica eder. Cevdet Paşa, "Yazayım ammâ Sultan Abdülaziz'in Topkapı Sarayı'ndan Zât-i Şahâne'ye (Sultan V. Murad) göndermiş olduğu tezkirelerin[971] sûretlerini isterim" şartıyla kabul eder. Avni, "pek âlâ anları alıveririm. Anlardan başka bu işe dâir hâyli evrak vardır. Anları dahi size veririm" deyip hal' vakasına niyet ettiği zamandan itibaren yaşanan olayları ve bu iş için ihtiyar ettiği tedbirleri sıralar. Şirvânizâde'nin sadârete getirilmesi, Cevdet Paşa'nın Evkâf'tan alınması ve Yanya'ya gönderilmesinin bu sebebe mebnî olduğu, defalarca teşebbüs ettiği hâlde her seferinde bir mani çıkması üzerine meyus olmasını, Selanik'e memuriyetinin tahvîli esnasında gördüğü bir rüya üzerine bu meseleyi tekrar gündemine aldığını, niyetini tazelediğini ifade eder ve rüyayı şöyle anlatır: "Selânik'e azîmet üzere iken âlem-i ma'nâda Resül-i Ekrem sallellâhu aleyhi ve selem hazretlerini gördükte: 'Sen niyetinden dönme. Yâ muvaffak olursun yâ şehîd olursun' deyu buyrulmuş. Binâenaleyh ferdâsı Şerîf Abdülmuttalib Efendi'ye varıp bu rü'yayı söylemiş. O dahi: 'Niyyetin ne ise anda sâbit-kadem ol. Fakat bu Selânik me'mûriyetini def'e çalış'

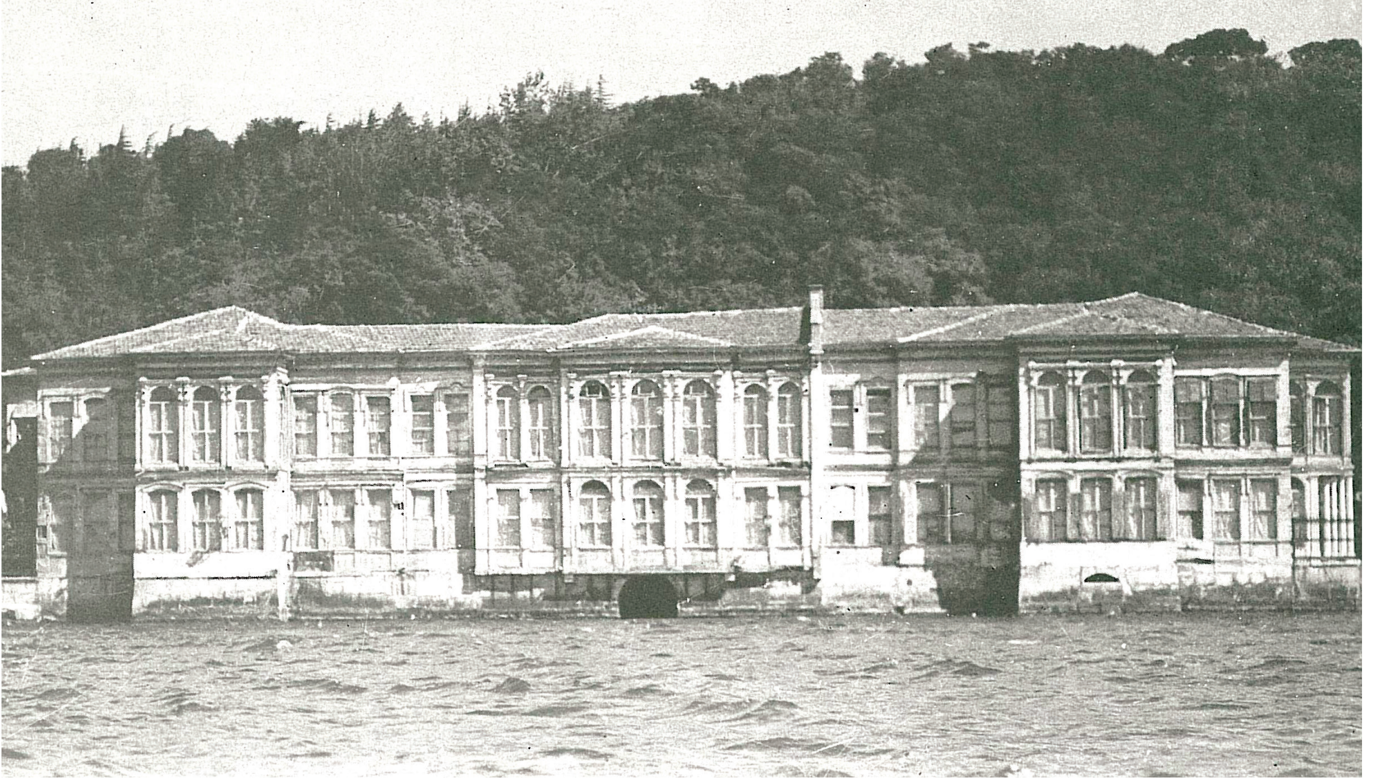
H. Avni Paşa Yalısı'nın muhtelif cephelerden görünüşü. H. Avni Paşa Yalısı'nın yukarı köşkü. Köşkün bulunduğu arazi vaktiyle mezarlıkmış.

demiş. Bunun üzerine bazı aracılarla Selânik Valiliğine gitmeyerek bir süre sonra Hüdâvendigâr valisi olmuş Burada bir fırsatını kollarken serasker olarak tekrar İstanbul'a gelmiş ve Midhat ve Rüşdü Paşalarla dahi ittifak kurarak işini becerdiğini tafsilâtıyla anlatmış. Daha sonra bazı tafsîlât daha vereceğini söyler.[972] Hadisenin devamı Cevdet Paşa tarafından yazılamadığı için tabii bunların ne olduğu hakkında bir bilgimiz yok. Fakat daha sonra Abdülhamid'e sunduğu bir lâyihada şehit edildiğini vurgular ki mesele de bundan ibaret olsa gerektir.[973]

İbnülemin *Son Sadrıazamlar*'da bu "rüya" bahsine dair pek çok rivayet aktarır. Hiç şüphesiz sadece rüyadan hareketle kalkışılan bir şey değildir bu hal' meselesi. Ayrıca Avni Paşa'nın rüyası biraz da Sultan Abdülaziz'in rüyasına nazîre gibi gözüküyor. Biz bu rüyalardan sadece konağa inhisar edenini aktaracağız. Arzu edenler diğer rüya rivayetlerini ilgili yerlerden okuyabilirler.

Memduh Paşa'nın rivayetine göre:

> "Abdülâziz Han, sadr ve serasker Avni Paşa'ya iltifat-ı firavan eylediği eyyam arasında *bu gece bir rüya gördüm. İngiliz donanması İstanbul'a top atıyordu. Taşkışla'dan asker inip sarayı ihata eyledi. Deniz tarafına geldim, saraydan çıkdım. 'Serasker Avni Paşa nerededir', sualime 'askerler anı paraladı' cevabını verdiler. Şu ne acîb rüya, buyururlar.* Avni Paşa bunu istima' eder. Bâbıâliye geldiğinde Maliye Nazırı Yusuf Paşa'yı bulur: *Padişah, beni azletmek tasmimindedir. Musanna rüya söylemeğe başladı*, diyerek keyfiyeti hikâye eder. Yusuf Paşa *suizan etmeyiniz. İnsan tasavvurun*

H. Avni Paşa Yalısı.

haricinde rüya gördüğü olmuyor mu? Zatı şahane dahi müşahedesini beyan buyurmuş. Vükelâsını tebdil içün rüya tasniine bir hükümdarın ihtiyacı olamaz ifadesiyle Avni Paşayı temine çalışır. Hakan-ı merhumun irtihâli günü karakolhane bağçesinde maliye nazırı, mezkûr rüyayı Avni Paşa'ya ihtar edince *Seraydan Abdülaziz'in çıkarıldığı evet sahih. Beni askerin paraladığı yalan* cevabını verdi. Avni Paşa, bunu söylediği hinde eliyle dizine de vurdu." (Eserde Memduh Paşa, Çerkes Hasan'ın attığı kurşun karnına saplanınca Avni'nin aynı şekilde elini dizine vurduğunu anlatıyor.)[974]

Veys Paşazâde Zeynülâbidin Reşid Bey İbnülemin'e gönderdiği bir mektupta Yusuf Paşa'dan işittiğini kaydederek rüyayı şöyle nakletmiş:

"Yusuf Paşa dedi ki: Sultan Abdülâzizin hal'inden bir iki gün sonra bir gece Avni Paşanın yalısına gitmişdim. Yanında tabibi hususisi, müşaviri nîhanisi, mahremi esrarı doktor Ahmed Paşa vardı. Avni Paşa Abdülâzizîn bir garib rüyasını bize nasıl söylediyse -kendi ağzından- harfiyen söyliyorum:

"Hal'den otuz kırk gün evveli bir sabah huzurı şahanede idim. "Avni Paşa, dün gece rüyamda bir şehrayin icra olunıyordu. Sebebini sorduğumda Muradın iclâs olunduğunu söylediler" buyurdu. Bakınız rü'ya nasıl ayniyle çıkdı. Rüyanın ilâvesi vardı. Lâkin o ilâveyi -rüyayı hikâye eyledikden ve beni nazarı dikkatle süzdükden sonra kendi uydurdu. Çünki kendini sevmediğimi bilirdi. Neşvemi kırmak, keyfimi kaçırmak maksadiyle derhal münasebetsiz bir ilâve yapdı. Fekat bu ilâve, güya ben rüyadan değilim diyerek sırıtıyordu. İlâve şudur: "Lâkın Avni Paşa o sırada bir gürültü oldu. Sorduğumda seni merdiven başında parçaladıklarını söylediler." Avni Paşa, bu sözleri müstehziyane söyledi. Çerkeş Hasan vakası rüyayı ikmal etdi."[975]

H. Avni Paşa Yalısı içinden görünüşler.

Yine, Bâb-ı Seraskerî Levâzım Dairesi Reisi Ferik Divrikli Hafız Hasan Paşa'nın oğlu Nâil Bey tarafından İbnülemin'e nakledilen rüyanın bir başka şekli de şöyledir:

> "Hüseyin Avni Paşa, bir gece rüyada Resuli ekrem s.a.v. Efendimizi görmüş, "sana, dine hizmet etdireceğim. Buna mükâfaten şehid olacaksın" buyurmuşlar. Avni Paşa bu rüyaye bir mâna verememiş, sabah nemazından evvel Hafız Paşanın Akseraydaki evine yaver gönderüb davet etmiş. Hafız Paşa telâşla giyinüb konağa geldiğinde Avni Paşa, rüyayi nakil ile tâbir etmesini söylemiş. Hafız Paşa 'müsaade buyurunuz tâbir etdireyim' diyerek çıkmış, Sabah nemazı esnasında Şehzade başındaki evime geldi. Böyle vakitsiz gelişinden fena halde korkdum. Paşa sözü uzatmadan 'evvelâ talâka yemin et. Sana bir şey söyliyeceğim, kimseye söylemeyeceksin' dedi. Bir çok tereddüd ve teemmülden sonra yemin etdim. Paşa, rüyayi nakil ile tâbirini istedi. Hayli düşündükden sonra 'padişahın dine hürmetsizliği, hattâ dinsizliği şayi'dir, galiba Avni Paşa vesatetiyle izale edilerek dine bu suretle hizmet olunacak' dedim. Hafız Paşa, heman gitdi. Yirmi yirmi beş gün sonra Avni Paşa, nefi şeklinde Bursa valiliğine gönderil-

> di. Az zaman sonra yine ser askerliğe tâyin olundu. Müteakiben padişahın hal' ve irtihali, Avni Paşanın da şehadeti vuku buldu. Bu vakayı senelerce kimseye söylemedim. Hepsi ortadan kalkdıkdan sonra söylüyorum."[976]

Rüya meselesinde biz de aynı fikirdeyiz. Sanki Avni'nin padişaha adaveti yokmuş da rüyadan aldığı emir üzerine hareket edip Sultan Aziz'in önce tahtına, sonra da canına kıymıştır. Hiç şüphesiz bu rüya meselesinin ortaya atılması bu tarz hikâyelere iman eden halkı etkilemeye dönük bir harekettir.

Veys Paşazâde Zeynülâbidin Reşid Bey, Haleb'den gönderdiği mektublardan birinde Sultan Aziz'in öldürüldüğü geceyle ilgili şunları anlatır:

> "Adliye ümurı hukukiye müdiri iken çend sene evvel vefat eden Sirozlu Niyazi Efendi pederimin kâtibi hususî idi. Kayın pederi Rodoslu Doktor Ahmed Paşanın mahremiyet ve münasebetinden dolayı Avni Paşa, ona öz evlâdı gibi muamele ederdi. Niyazi derdi ki: 'Bir gece müsafirler gitdikden sonra paşa beni çağırdı. Dereden tepeden konuşduk. Kendi, büyükle büyük, küçükle küçük idi. Hususi meclisi pek rindane idi.[977] Oğlum Niyazi, bu günlerde vücudum, hastadır denilecek derecede yorgundur. Geceler oldu ki yarım saat uyuyamadım. Sen bu gece benim hatırım içün uyumayacaksın. Ben şimdi gidüb mabeyin odasındaki kanapeye uzanacağım. Uyuyabilirsem ne âlâ. Uyuyamazsam biraz dinlenüb rahat etmiş olurum. Şu durbin yanında bulunsun, şefak sökerken Abdülâziz'in ikamet etdiği seraya bak. Önünde, etrafında insanlar gezinmeğe başlar başlamaz gelüb beni uyandır. Kayığımı daha evvel hazırlat' diye tenbih etdi idi."[978]

Memduh Paşa'nın rivayetine göre:

> "Abdülâziz Han, Avni Paşa'ya on beş bin lira ihsan ve sadaretinde yalısına şerefle azimeti içün tersanede yaldızlı beş çifte bir kayık inşasını ferman eylemişlerdi. Bu kayıkdır ki hakan-ı mahlû Topkapı Sarayı'ndan alarak Avni Paşa'nın Üsküdar sahilinde bulunan yalısı [Salacak] pişgâhından kasden imrâr ile Ortaköy'de ikâmetlerine tahsis edilen daireye isâle vasıta ittihaz olundu. Sahibini tebcîl lütfiyle yapılan kayık, bilâhare tezlîl yolunda kullanılmadır."[979]

Paşa'ya isnad edilen hususlardan biri de kendine rakip ve emellerine engel olarak gördüğü şahısları bir şekilde ortadan kaldırdığıdır. Cevdet Paşa *Tezâkir*'de Şirvanîzâde'yi onun ortadan kaldırdığını ifade ederken, Sultan Abdülhamid, Sadrazam Esad Paşa'yı ortadan kaldıranın da o olduğu fikrindedir. Aynı zamanda Valide Sultan'ın makbulü olan Tarsusî Ahmed Hilmi Efendi'yi de Avni Paşa ve Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi'nin zehirlettiği kanaatinin bulunduğunu da Cevdet Paşa rivayet ediyor.[980]

Avni Paşa'nın yalı ve konağında düzenlediği âlemlerle ilgili şahitliğine güvenebileceğimiz Başmâbeynci Âtıf Bey "Hâtırât"ında şunları anlatıyor:

"Irz düşmeni bir şahıs olub kahbeler celbile geceleri işret ve şevk ile imrarı evkat ve haber aldığı husünlü askerî zabıtan haremlerinin kocalarını taşraya gönderüb ırzlarına tesallutle irtikâbı seyyiât eylediği karini vüsûk ve itimaddır."[981]

Türk evlerinde daha evvel bilinmeyen – bulunmayan tavlayı ilk defa Avni Paşa ev hayatına sokmuştur. Kumar ve tavlaya düşkün olan Paşa'nın iktidar mevkiinde bulunduğu zamanlarda askerî erkânı başına toplayarak gece yarılarına kadar kumar oynayıp oynattığı da menkuldur.[982]

Ahmed Midhat Paşa

Ruscuklu kuzattan Hacı Eşref Efendi'nin oğlu olan Ahmed Midhat Paşa 1822'de (Safer 1238) İstanbul'da doğdu. On yaşında hafız oldu. O vakitler Reisü'l-Küttâb olan Akif Efendi'nin (Paşa) delâletiyle Divân-ı Hümâyûn Kalemi'ne çerağ edildi. Divânî hattını altı ayda tahsil eden Ahmed'e Kalem'in usulünce daha evvel kullandığı "Şefik" yerine "Midhat" mahlası verildi. Fatih Camii'nde Toyranlı Mehmed, Zağralı Şerif ve Şeyh Mehmed Efendilerden nahiv, mantık, meani, fıkıh ve hikmet tahsil etti. Cami derslerine devamının mahsulü olarak yazdığı "*Besmele* ve *Fatiha* Tefsiri" meşrutiyetin ilânından sonra *Hikmet* gazetesine derc olunmuştur. "Asfiyâ-yı kirâm"dan Hoca Hüsâmeddin Efendi'nin *Mesnevî* derslerini bir süre takip etmiş, Kethüdâzâde Ârif Efendi ile Murad Molla şeyhi Hafız Mehmed Murad Efendi'den Farsça, Acem edebiyatına merak salan arkadaşlarıyla birlikte Mahmud Paşa Camii'nde o sıralarda İstanbul'da bulunan Mirza Safa'dan da Örfî'nin kasîdelerini okumuştur. Mirza, Hicaz'dayken talebelerini taltif maksadıyla gönderdiği manzûmede onun da ismini yazmıştır.[983] 35 yaşından sonra Fransızca öğrendi. Bekir Sami ve Sadık Rifat Paşa'nın maiyetlerinde farklı şehirlerde kâtiplikte bulundu. Valilikler, Şûrâ-yı Devlet azalığı ve Reisliği ile Sadrazamlık vazifelerinde bulundu. Sultan Abdülaziz'in hal' ve katlinde birinci derecede sorumluluğu bulunmasından ötürü 5 Şubat 1877'de Kânûn-ı Esâsî'nin meşhur maddesinden hareketle padişah tarafından Osmanlı devleti sınırları haricine çıkartılma iradesi sadır oldu. Sultan Abdülaziz'in hal'ini iştirak etmesinden ötürü Yıldız Mahkemesinde suçlu bulundu. Uzun süre sürgünde kaldı. Taif'teyken 7 Mayıs 1884 tarihinde vefat etti. İslâmî usûllere riâyet edilmeyerek naaşı yıkanmadan ve kefenlenmeden kale civarındaki metrûk kabristana defnedildi.[984]

İbnülemin'in tabiriyle Midhat Paşa "talii hem mesut, hem de menhus" olan insanlardandır. Bâbıâlî kâtibi sıfatıyla Reşid, Âlî, Mütercim Rüşdî ve Sadık Rifat Paşaların riyâsetlerinde teşekkül eden mühim meclislerin zabıt kâtipliğinde bulundu.[985] Buralarda hem söze, hem saza hem de devlete dâir tecrübelere sahip oldu. Mezkûr paşaların desteğinin yanında liyâkat ve becerisinden dolayı emsali kimseler daha kâtipken en âlî vazifelere getirildi. Valiliklerinde gösterdiği başarıları Şûrâ-yı Devlet Riyâsetinde ve Sadrazamlığı sırasında gösteremeyen Paşa, mizaç itibariyle içi dışına uygun, saf-dil bir insandır. "Esasen fıtratı, bir ricâl-i siyasî olmağa müsait değildir. "Hissiyat ve manevi-

yatını gizlemek, muhatabına renk vermemek, onun hissiyat ve menviyatını anlamağa çalışmak, pek az söylemek, söylediğini tartmak, her söze inanmamak, her şeyde lüzumundan fazla teenni ve ihtiyat etmek, nefsine pek o kadar itimad etmemek, sade dilâne hareketlerden sakınmak, tecrübe etmediği, hatta ettiği âdemlere emniyet edip de esrara vâkıf etmemek ve hüsni niyetleri meçhul ve istikamet-i vicdaniyeleri meşkûk olan eşhasın sözleriyle iş görmemek" gibi siyaseten gerekli evsafa tab'an mâlik değildir. Paşa'nın en büyük kusuru olarak bu hususlara riâyet etmemesi gösterilir. Paşa'nın sâde-dilliğine ve etrafındakilere çok güvendiğine şu fıkra da bir delildir: Midhat Paşa'nın, bir gün konağına gidecek sokağın başında müşavirlerinin ve mahmîlerinin ileri gelenlerinden Aleko Paşa ile baş başa verip görüşdüklerini o civardaki evinin penceresinden gören ve paşa ile mahmîsinin hâlini bilen - esbak Dâhiliye Müsteşarı Celâl Bey merhum, yanında bulunanlara 'yine herifi kandırıyor' diyerek izhar-ı teessüf etmiştir.[986]

Midhat Paşa, çevresiyle münasebetlerinde ihtiyata riâyet etmez, herkesi kendisi gibi görür, dairesinde bulunanlara çok fazla itimat eder, her meseleyi ulu orta konuşur.[987] Bu sebeple en ziyade itimat ettiği insanların, hatta "nân u nimetiyle" yetişen kimselerin bile ihanetine uğramıştır. İfrat derecesinde gayret ve hamiyet sahibidir. Zamanın hükmünü, muhitin muktezasını nazar-ı itibare almadan faydalı gördüğü hemen her işi aceleyle yapmaya çalışır. Onun fikrince "olmaz" yoktur, her şey olur. Sultan Abdülhamid "Midhat Paşa, ne yaptığını bilmezdi ve zamanını takdir edemezdi" derken bu zaaflarına işaret eder. Muâsırı devlet adamlarından Âlî Paşa da "Kıbrıslı'nın okur yazarıdır, avâkıb-ı ümûru asla derk edemez" diyor. Hâmîlerinden ve aynı minval üzere hareket edenlerden Mütercim Rüşdü Paşa'nın söylediği "pek akıllı âdemdir. Lâkin yaklaşmağa gelmez, insanı yakar" cümleleri de bu mealdedir. Cevdet Paşa'nın "mülâhazasız ve bir işin sonunu saymaz" tavsifinin Paşa'nın hayatına, icraatlarına ve hakkında söylenilenlere bakıldığı vakit hakka ve hakikate uygun olduğu görülür. İbnülemin onun Sultan Abdülaziz'in hal'i meselesinde bazı kimselerle müttefik bulunuşunun "Hüseyin Avni Paşa gibi sırf garaz-ı şahsîden mütevellid değil, idare-i müstebideyi idare-i meşrutaya tahvil maksadına müstenid" olduğunu düşünür, padişahın da bu duruma vakıf olduğunu söyler. Hal'in icrasiyle devlet ve milletin üstünden büyük bir musibetin kaldırıldığına ve her türlü saadet ve selâmetin katiyyen temin edildiğine hükmederek mesrur ve mübahi oluyordu." der.[988] Hal' meselesine dair kurulan Yıldız Mahkemesi esnasında da Vakanüvis Lütfi Efendi padişaha arz ettiği risalede "Midhat Paşa gözünü budakdan sakınmaz, ceri ve cesur olub alub vermeden çekinmez ve vaktini eğlencesiz geçirmez idi" demektedir.[989] Çağdaşlarının tavsifine göre hod-bin ve hod-pesend" olan paşa birdenbire sinirlenip çevresine "dürüştâne" ve "dil-şikestâne" sözler sarf ederek dostlarının kendisinden nefret etmesine sebep olmuştur. Namık Kemâl de Hâmid'e yazdığı bir mektubunda buna temas ederek "… hususiyle müdâhane ve hafifçe politika, mizacına mugâyeret etdiğinden durup dururken galiz oluverir" diyor.[990] Paşa'nın kusuru olarak bahsedilenlerden birisi de "eclâf"e yüz vermesidir. Kazım Paşa'nın,

Ahmed Midhat Paşa.

"Edüb eclâfe rağbet çiğnedi erbâb-ı irfânı"

mısraının geçtiği hicviyesiyle İsmet Efendi'nin o şiire yazdığı nazîre-de geçen

"Oturtub birtakım erzelleri insan mekâmında
Ne varsa anlara tefhîm edüb fikr ü merâmında"

mısralarında bu tarafına vurgu yaparlar. Konağına devam eden bazı şahısların hâl ve kâline bakıldığı vakit bu tavsiflere hak vermemek mümkün değildir. Bu erâciflerden kasıt, biraz da Paşa'nın hususî dairesinde bulunan birtakım kimselerin ecnebi ve mevki, makam peşinde koşanlardan müteşekkil olmasıdır. Mesela hususî kâtibi Vasıf Efendi,[991] danışmanı Odyan, mali işlerine baktırdığı bankerler, İngiliz mühendis Üsten vs.

Midhat Paşa'nın Beyazıt'ta, Tavşantaşı Mahallesi'nde Soğanlı Camii'nin yanındaki konağı zamanın mühim bir edebiyat hususen de siyaset mahfillerinden bir diğeridir. Midhat Paşa'nın konağı ihtilâl, hürriyet ve *Kanûn-ı Esâsî* hazırlıkları ve tartışmaları eşliğinde, parlamenter rejimi getirmek isteyenlerin uğrak yerlerindendir. Hatta denilebilir ki devlet idaresinde nüfuz ve kuvvetin Rüşdü, Avni paşalar ile kendisinin elinde toplanmasının ve cumhuriyet, meşrûtiyet fikirlerinin kuvveden fiile çıkartılma faaliyetlerinin âdeta ana karargâhı hükmündedir. Zamanının en alafranga konaklarından birisidir. Sultan Abdülaziz'in son zamanları ile V. Murad ve Sultan Abdülhamid'in cülûsunun ilk senelerinde yeni fikirlere sahip olanların ekserisinin buluşma yeri olan bu konak hakikâten son devrin en mühim meselelerinin konuşulduğu mekânlardan biridir. Konakta karşımıza çıkan hususlar, batılılaşma, hürriyet, parlamento, ihtilâl, hal' ve *Kanûn-ı Esasî*'dir. Bir yerde eski ile yeninin mücadelesinin ana kalelelerindendir. Osmanlı nüfus ve nüfuzunu temsil eden pek çok kimse buradadır. Bir tarafında geleneksel değerler yaşatılırken diğer taraftan yeni bir anlayışın altyapısı aşama aşama burada oluşturulmuştur. Fâzıl Paşa'nın konak ve yalısına devam edenler ekseren maddî karşılık, izzet ve ikram ile mültefit olunurken burası Paşa'nın mevkiinden dolayı makam ve mansıp kapmanın en uygun olduğu yerler arasındadır.

Beyazıt'taki konakta emsali rical konaklarında olduğu gibi muvazzaf kimseler vardır. *Kur'an-ı Kerîm*'i gayet hazin ve halâvetli bir şekilde tilâvet eden ve bu asrın en güzîde mûsikîşinaslarında Aşkî Efendi, Paşa'nın imamıdır. Enderûn'u terk eden Kadıköylü Ali de bir müddet burada muvazzaf olarak bulunur. Paşa'nın çevresinin ehemmiyetli bir kısmını ecnebîler oluşturur. Mahremlari arasında Ermeni sarraflar, danışmanları Oydan ve Aleko Efendiler ön sırada gelir.

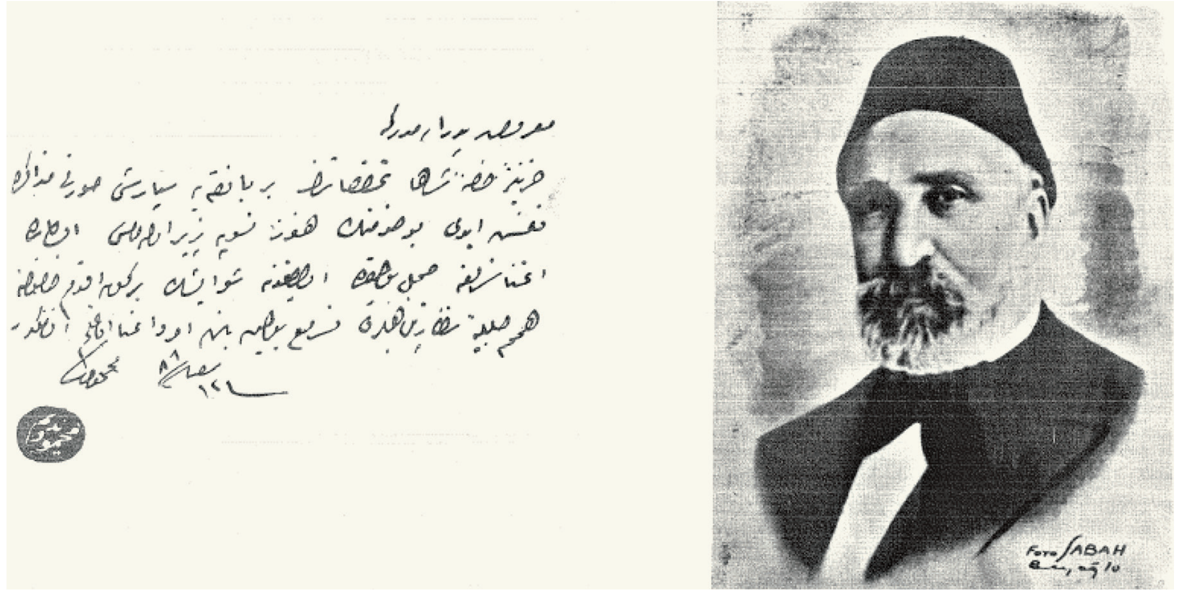
Konak daha çok siyasî taraflarıyla ön plandadır. Bir tekrarla söyleyelim ki devrinin (1870 sonrası) mühim hâdiselerinin hazırlık safhaları ve uygulamalarını görmek için derûn ve birûnunun bilinmesi gereken mekânlardandır. Konakta önce Sultan Aziz'in hal' edilmesi tasavvuru neşet etmiş, daha sonra Sultan Abdülhamid'in tenkidi ve tebdîli geceleri müzakere edilmiştir. Midhat Paşa çoğu zaman ihtiyatı elden bırakarak burada devletin ahvâline dair fikirlerini uluorta ifade etmiştir. Vakanüvis Lütfi Efendi Yıldız Mahkemesi sırasında padişaha takdim eylediği

risalede hal' gecesi Rüşdü, Avni vs. paşalar ile Fetva Emîni Kara Halil Efendi Midhat Paşa'nın konağında birleşip fetvayı tesvîd eylediklerini yazıyor.[992] Midhat Paşa'nın konağında meclisi vükelâ akd olunduğu esnada vuku bulan Çerkes Hasan suikastı da edebiyatı, siyaseti uzun süre meşgul etmiş, Avni Paşa'nın aleyhine, Sultan Aziz ve Çerkes Hasan'ın ise lehine şiirler, makaleler yazılmış, türküler söylenmiştir. Edebiyat bu sıralarda hep bununla meşgul olmuştur dense sezadır .[993]

Edebiyat ve siyaseti, hatta her sınıftan halkı günlerce meşgul eden bu hadisenin bahsimize taalluk eden kısımlarına nispeten temas edelim: Sadaret Mektupçusu sıfatıyla o mecliste hazır bulunan Memduh Bey'in (Paşa) ifadesine göre; "Taamdan evvel neş'eler serşâr ve simalarda âsâr-ı ibtişam pedidâr idi." Taamdan sonra konağın üst katında büyük bir odada müzakereye başlandı. Midhat Paşa'nın ve diğer vükelânın uşakları aşağı katda "Iubi kumar" ve istilâ-yı humâr-ı bâde ile dem-güzar oldukları sırada" ezanî saat dört raddelerinde yâverandan Kolağası Çerkeş Hasan Bey sağ elinde rovelver, sol elinde kama olarak odaya girdi. "Davranmayınız, davranma serasker!" diyerek rovelveri iki defa Avni Paşa'ya sıktı. Kurşunlar göğsüne ve karnına isabet etmesiyle elini şiddetle dizine urdu. Müteakiben kalkıp sofaya çıkarak yere yıkıldı. Hasan, üstüne hücum edeceği sırada Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa, arkasından kollarını tutarak rovelveri almağa çalışırken kama ile kulağının dibini, el ve kolunu yaraladı. Kayserili'nin uğraşmağa mecali kalmadığından savuşmağa mecbur oldu. Hasan, sofaya çıkıp Avni Paşa'nın kanlar içinde yattığını, henüz ölmediğini görünce üstüne çöktü. Kama ile vücudunu pareleyerek hezar pare Ahmed Paşa'ya benzetti.[994]

Cevdet Paşa; aradan seneler geçtikten sonra Sultan Abdülhamid'in emriyle Avni Paşa'nın öldürülmesi hadisesini yazmıştır. Bu arîzanın konaklara mahsus kısmı şöyledir:

> "Ol esnada geceleri yalılarda meclis-i mahsus akd olunurdu. Fakat vükelâdan semti uzak olanlar davet olunmamak gibi beyne'l-vükelâ mutad olmayan bir münavebe usulü ihdâs olunmuş idi. O zaman kulları Beylerbeyi semtinde bir yalıda müstecir idim. Binaenaleyh Boğaziçi'nin yukarılarında bulunan yalılarda akd-i meclis olunduğu gece davet olunmaz idim. Midhat Paşa İstanbul'da olmağla bir gece anın konağında meclis akdi karargir olub Rüşdi Paşa, Bebek'den ve Kandilli'den yukarı olanlar gelmesin demiş olduğundan vapur ile İstanbul'a iner iken Amedî-i Divân-ı Hümayun Mahmud Bey, 'yarın akşam Midhat Paşa konağında meclis var. Siz de geliniz' dedi. Hariciye Nazırı Raşid Paşa o zaman Anadoluhisarı'nda oturmakla bu davetden hariç kalmış iken Midhat ve Avni ve Kapudan Paşalar her meclisde bulundukları halde kendisinin havas-ı vükelâ sırasında tutulmuyıp da davetden hariç bırakılması gücüne gitmekle 'bizim İstanbul'da konağımız yok mu, gece gidip konağımda yatabilirim. Niçin hariç kalıyoruz' diyerek Mahmud Bey'e sitem etmiş. O dahi 'Semtiniz uzak olduğundan rahatsız olmayasız deyu hariç kalıyorsunuz' demiş ise de Raşid Paşa somurtmuş. Zahir Mahmud Bey'in makam-ı sadarete ifadesi üzerine olmalı ki sonra o dahi davet olunmuş. Ferdası akşam Midhat Paşa konağında bade't-taam sofanın canib-i cenub-i şarkî-

Ahmed Midhat Paşa ve el yazısı.

sindeki cenahda bi'l-içtima kahveler içildi. Oturduğumuz sofanın sağ tarafında Rüşdi Paşa ve alt tarafında Avni ve badehu Kapudan Paşalar oturub daha alt tarafda bir odaya girilür bir kapı var idi. Ol kapının alt tarafındaki sandalyada kulları oturub alt tarafımda Rıza Paşa ve onun alt tarafında Midhat Paşa oturuyorlardı. Karşu tarafda dahi Raşid Paşa ve alt tarafında merhum Şerif Hüseyin Paşa ile Maliye-Nazırı Yusuf Paşa oturmuşlar idi. Hâlet Paşa dahi gâh o tarafda ve gâh bu tarafda dolaşıyordu. Sağ tarafda rüzgâr olmadığından kulları sıkılmakda idim. Ve karşı tarafda güzel rüzgâr olup Raşid Paşa ise cereyan-ı nevadan sakınmakda olduğundan yerlerimizin mübâdelesini rica etdi. Kulları da fevkalâde memnun olarak karşıya geçip anın yerinde oturdum. O dahi kullarının yerine gelip oturdu.

O sırada nerdibandan kaput sırtında bir zabit çıkıp beru tarafa doğru gelirken, biraz tekarrüb etdikde 'davranma ser asker paşa' diyerek süratle yürüdü. Bir soytarı herif tuhaflık edecek sandım. Halbuki Raşid Paşa hizasına gelir gelmez elindeki rovelver tabancasını Avni Paşa'nın sinesine çakdı. Hane sahibi, Rıza Paşa ile beraber heman harem kapısından içeri savuşdukları sırada Şerif Hüseyin Paşa ile Yusuf Paşa da yanlarındaki odaya girerlerken kulları da beraber ol odaya girdim. O sırada selâmlık nerdibanından sofaya doğru bir galabalık çıkmakda iken havluda dahi tabanca sesleri işidiliyordu. Sofada dahi gürültü büyüdü. Bir heyet-i isyaniye meclisi basmış olmak zannından başka hatırlara bir şey gelmiyordu. Bu sırada Şerif Hüseyin Paşa ile Yusuf Paşa birer tarafa savuşmuş olduklarından kulları dahi ol odanın diğer kapısından çıkdım. Meğer sofanın kilar nerdibani başına varmışım. Hademeden bir güruh müsellâh oldukları halde bu kapıyı tutmuş olduklarından kullarına mümanaat kaydında bulundular. Geride ise rovelver kurşunları işlemekde olduğundan heriflere 'ne yapıyorsunuz, beni ecnebi mi sanıyorsunuz?' dedim. Hele içlerinden birini tanıdım ve anın vasıtasiyle nerdibandan aşağa indiğimde kendi uşağıma tesadüf etdim ki hep ağalar, silaha sarıldıkları sırada o dahi bir bıçak bulup bir hâl-i tehaffuzîde duruyordu. Key-

Ahmed Midhat Paşa ve kâtiplerinden Antuvan Vasıf Kılıçyan.

fiyeti andan sordum. 'Yukarıdan ve havilden tabancalar atılıyor, ne olduğunu anlayamadık' dedi. Bir küçük izbe oda var idi, oraya girdim ve uşakdan bıçağı alıp kapı önünde durdum. Tahkik-i hâl için uşağa 'şu havliye doğru bak, dışarıda ne makule âdemler var' dedim. Ol gece merhum Kenan Bey'in Koska'daki konağında kalacak olduğumdan arabacı oradan kulları için fener getirmiş ve havilden içeriye girer iken uşağa tesadüf etmiş. Uşak geldi. 'Haydi çabuk gidelim' dedi. Havlinin etrafını sordum. 'Kimseler yok' dedi. Meğer ki yukarıda rovelver sesi işidildiği gibi Midhat Paşa'nın ihtiyar kahvecisi etrafdan işidilsin de imdade gelsinler deyu havaye kubur sıkmakda olduğu sonradan işidildi. O sırada yukarıki sofada hâlâ kurşunlar vızırdıyordu. Bu cihetle aşağıda bulunanlar hâlâ yukarıyı bir galebelik basmış zannederlerdi. Yalnız Çerkeş Hasan olduğu kimsenin hatırına gelmiyordu. Bu sırada uşak ve fener getiren arabacı ile birlikde ve bıçak dahi yanımızda olduğu halde havlıya çıkdık. Meğer Yusuf Paşa, bir arabanın altına saklanmış imiş. Bizi görünce meydana çıkdı. Heman savuşup gitdi. Kulları dahi sokağa çıkıp işin ne olduğunu anlamağa çalışır iken Koska'daki asker karakolundan kol geldi. Konağa girdi. Artık bu halde çakerleri dahi avdete lüzum gördüm ve keyfiyeti öğrendim. Şöyle ki ber-vech-i bâlâ Midhat Paşa ile Rıza Paşa harem dairesine ve Şerif Hüseyin Paşa ve Yusuf Paşa ile kulları da selâmlık dairesine savuşduğumuzda Avni Paşa ağır yerinden

> yaralanmış olduğu halde yanında rovelver bulunduğundan galiba davranmak üzere çabalamakda imiş ki Çerkeş Hasan anın üzerine doğru yürüyünce Kayseriyeli Ahmed Paşa, Çerkeş Hasan'ın arkasından yetişip kollarını tutmuş. Rüşdi Paşa, heman üst tarafdan kalkıp anların arkasından dolaşarak Raşid Paşanın yanındaki kapıdan içeri tarafdaki odaya girmiş, Hâlet Paşa dahi ol odanın diğer kapısından girip Rüşdi Paşa ile birleşmişler. Çerkeş Hasan ise sol elindeki kama ile Kayseriyeli'nin dahi kulaklarını yırtmakda iken Avni Paşa can havliyle yerinden sıçrayıp ve büyük sofaya çıkıp düşmüş ise de Çerkeş Hasan, avını kaçırmış avcı gibi kendisini silkib Kayseriyeli'nin dahi tabu tuvanı kesilmekle bırakıp o dahi yanındaki kapıdan Rüşdi Paşa'nın bulunduğu odaya girmiş. Çerkeş Hasan, büyük sofaya çıkıp Avni Paşa'ya bir iki kurşun sıkdığına kanaat edemiyerek kama ile karnını yarmış ve çok yerini pare pare eylemiş ve badehu sofanın salifü'z-zikr belâlı cenâhına geldikde görmüş ki Raşid Paşa hâlâ sandalyası üzerinde oturuyor, başına bir kurşun sıkmış. Asla kımıldanmamış olduğuna nazaren daha evvel korkusundan can vermiş olduğu anlaşılmış iken ihtiyaten kama ile boğazını açmış ve badehu ol kapıya hücum ederek zor ile açmağa çalışmış ise de Rüşdi Paşa soba temiri ile kapının aralığından eline urarak def' etdikde Çerkeş Hasan, odanın diğer kapısına hücum etmiş ise de ol kapıyı da Hâlet Paşa muhafaza etmiş. Çerkeş Hasan, Rüşdi Paşa'ya 'sen, bu milletin babasısın. Rıza Paşa da veliyyinimetimdir. Size bir şey yapmam, Kayseriyeli'yi verin' demiş. Rüşdi Paşa da 'evlâdım, olmaz. Şimdi hiddetlisin, savuş git' demekle Çerkeş Hasan kapılara kurşun sıkmakda ve zorlayıp açmağa çalışmakda iken Midhat Paşa'nın Ahmed Ağa namında bir uşağı yatağan bıçağı ile Çerkeş Hasan'ın arkasından urmuş ise de meşk ve melekesi olmadığından gereği gibi kesdirememiş. Hasan ise derhal anı da kurşun ile düşürmüş. Lâkin o sırada asker yetişerek anı mecruhan ahz ile aşağı indirirler. Çizmesinde mahfi olan rovelveri çıkarıp uğuruna gelen bir zabiti dahi telef etmiş. Buraları kullarınca müşahede olmayıp mesmuat kabilîndendir. Fakat Rüşdi ve Midhat ve Rıza Paşalar, haremin alt katında bir odada bulundukları haber alınmakla görmek için oraya giderken mezkûr zabitin naaşı yanından ve akan kanları içinden geçildi ve kendileriyle görüşüldü. Badehu istizan ile Kenan Bey konağına gitdim: Badehu efvah-i nasda dürlü havadis münteşir olduğu sırada maktullerin familyalarından dahi vakadan iki gün evvel Çerkeş Hasan, Rıza Paşa yalısına gitmiş ve müteakiben Rıza Paşa, beş çiftesini hazırlamağa başlamış, yani seraskerliğe hazırlanmış gibi sözler (işidildiği gibi akibi vakada Rıza Paşa'nın seraylı haremi dahi Çerkeş Hasan 'elleri nurdan kopsun, ne iyi etmiş', demiş olduğu) işidildiği maruzdur."[995][Parantez içi ifadeleri Cevdet Paşa çizmiştir.]

Ebüzziya Tevfik, Sultan Abdülhamid'e mahremâne takdim eylediği bir arizasında Midhat Paşa'nın hâlini ve konağında konuşulan temel meselelerden birisini şöyle ifade ediyor:

> "Nâmını kâl ü kaleme almakdan istikrâh eylediğim şahs-ı ma'lûm hakkında şu kadar diyebilirim ki üzerinde olan rütbe-i celîle-i sadâreti kendisi içün pek küçük ve dört yüz seneden beri hilâfetle teşeyyüd etmiş olan altı yüz yıllık bir binâ-yı saltanatı esâsından

> hedm ile istediği gibi bir inkılâb-ı küllî vücûda getirmeği pek kolay ‘addedenlerden ve nefsince bu kudrete liyâkât görenlerden idi. Binâenaleyh böyle bir adam hakkında mervî olan harekât-ı seyyie’nin hiçbirinde şübhe edilemez ve tasavvurât-ı sahîfesini mevli‘-i fi‘le îsâl içün makâm-ı saltanata vücûd ve ademi müsâvî bir pâdişâh bulundurmak fikrine sapmış olmaklığı istib‘âd olunamaz. Çünki kendisine ma‘lûm olan tereddüd-i bendegânem hasebiyle ekser evkâtde nezdinde hazır bulunduğum hâlde hânedân-ı saltanat-ı seniyyeye müte‘allık mübâhesede burada tahrîrinden istihyâ oluncak sûretde idâre-i kelâm etmek ve dâ‘imâ taht-ı saltanatda bulunan Pâdişâhı istihfâf ve ‘umûmen hânedândan (?) Zât-ı hazret-i Hılâfet-penâhî’yi istihkâr ile hiç hükmünde tutmak ve bu dürlü tefevvuhât-ı bî-edebânesini ise kendisine mahsûs ‘azamet-künân bir tavır ve lisân ile ifâde etmek hâsılı her sözüyle bu hânedânı murâd ederek fikrini tasdîk ve tervîc edici adam aramak re’yi idi. Buna ise kulları gibi nezdinde hâzır olan pek çok adamlarla isbât edebilirim.”[996]

Uzun süre Midhat Paşa’nın dairesinde bulunan Ebüzziya’nın onun hal’den sonra sık sık söylediği “Bu vakte kadar Âl-i Osmân denildi, biraz da âl-i Midhat denilsin” sözü Cevdet Paşa’yı haklı çıkaracak bir vesîkadır. Aşağıda nakledilenler de konağın ve Paşa’nın siyasî dairesinin bu devrede hangi konumda bulunduğunu gösterecek mahiyettedir. Ferik Said Paşa *Hâtırât*’ında Midhat Paşa’nın konağı hakkında şunları söylüyor:

> “... Midhat Paşa’nın memleket hakkında ne derece muzır ve fasid bir âdem olduğu, daima cumhuriyet efkârında ve kendulerini üdebâdan ve ahvâl-i âleme vâkıf zan ve fikrinde bulunan bir takım süfelâ ve cühela ile görüşüp konağının sadrıâzam konağı değil, adeta bir dârünnedve heyetine koymuş olmasından istidlal olunur. Çünki müşarünileyh, kendi efkârına mutabık efkârda birini görecek olsa derhal tenha bir odada -münasebet olsun olmasın- mükâlemeyi saltanat-ı seniye üzerine getirerek hanedân-ı Osmanî’den artık hayır görülmeyecek, cumhuriyete tahvil etmekden başka çare kalmadı. Bunu nasıl etmeli, bilmem. Fakat bu meseleyi sizler gibi bir kaç kişi anlar’ ve hattâ âlem-i âbda ‘Bu ana kadar Âl-i Osman denildi ya, bundan sonra dahi ‘Al-i Midhat’ denilse ne var sözlerinde bulunmuş olduğu haddi tevatüre varmışdır. Bu kabîlden olarak kendisine tâbi süfelâ-yı meşhureden Kemal Bey’in, darünnedvede beş altı bin kişi ile saray-ı hümayuna gidib Murad Efendi Hazretlerini süal edeceğini ve ondan hayır olmadığı surette Şerif Hazretlerini şehriye bin lira tahsisat ile Padişah nasb etdireceğini Midhat Paşa, bizzat saray-ı hümayunda hikâye etmiş olduğunu haber aldım. Şurası şayân-ı taaccübdür ki bir sadrıâzam kendi konağında bu mâkule ihtilâl-âmiz sözleri tefevvüh eden âdemi kanunen te’dib etmeyip de Mâbeyn-i Hümayun’da hikâye ile iktifa ediyor. Bu iş, kendisinin dahi o gürûh-ı fesedenin reisi olduğunu isbat etmez mi? Midhat Paşanın azlinden bir gün evvel Kemal Bey’in konağında daima tecemmu‘ etmekde olan Şevket Paşa ve Şevket Bey ve bir mülâzımın ve sair fesedenin etmiş oldukları mükâlemeyi mabeyyin Zabtiye Nezâreti’nden hâk-i pây-i şahaneye dört jurnal takdim olunmuş. Bunların birinde ‘Midhat Paşa, istiklâliyeti aldı. O sayede Mura-

Yusuf Çağlar arşivi

Devr-i Meşrûtiyet'te Adliye Nazırlığında bulunan Necmeddin Molla.

dı ber murad ederiz' mükâlemesinin vukuu mücderic olduğundan ve bu komiteden başka daha sair mahallerde saltanat-ı seniyyenin aleyhinde komitelerin dahi mevcud ve bunların cümlesinin reisi Kemal Rey olduğu tahakkuk etdiğinden Midhat Paşa'nın derhal azil ve nefyi ayn-ı farz hükmünü almışdır."[997]

Yıldız Mahkemesi esnasında Mütercim Rüşdü Paşa, İzmir'de istintak olunurken "Cumhuriyet yapılmasına dair Midhat Paşa'dan bir lâkırdı işitdiniz mi?" sualine şu cevabı vermiştir:

"İşitmedim. Fakat Midhat Paşa, âdeti vech ile eclâfı toplar sofra başında böyle şeyler söyler. Bana bir şey söylememiştir. Ancak dışarıdan ve kapu çukadarı gibi eşhasdan işitmiş idim" der.

Daha küçük yaşlardan itibaren Midhat Paşa'nın dairesinde yetişen meşhur Ahmed Midhat Efendi de hakkında şöyle yazar:

"… Hele kulları, bir ay mukaddem esna-yı taamda 'Bu mülkün kurtarılması ve ıslâhı bana münhasırdır. Kâffe-i umûrun zimâmı benim elimden içtima' edib benim dediğim ve bildirdiğim gibi hareket olunmaz ise ıslahât-ı matlûbe vücuda gelmez' tarzında işitdiğim sözlere bir dürlü tahammül edemiyerek bir sadrıâzamın derece-i iktidarı herkese malûm olduğuna dair bazı efkâr serdine kıyam eylediğimde ol derece hiddetlenmiş idi ki "Ben başka sadrazamlara mı benzerim? Ben bugün bu devleti parmağım ucunda çevirmeğe muktedir ve Kanun-ı Esasî'ye mâlik bir Midhat Paşa'yım' diye kemâl-i gazabından acizlerini sofrasından tarda kadar varmışdır. Bu gibi muamelât-ı anifeyi yalnız âcizleri hak-

> kında değil herkes hakkında tekrar eylediğinden ve herkes bu âdeme haddi bildirilmesi hususuna muntazır olduğundan bu defa padişahımızın buna dahi muvaffak olmaları, cümleyi memnun ve minnetdâr eylemiş ve herkes ol şehriyâr-ı azîmü'l-iktıdarın onu teb'id ile Kanun-ı Esasî'yi ol müstebidin hayal ve dava eylediği tahakkümden kurtarmasından dolayı yekdiğerini tebrik etmekde bulunmuş olduğunu…" söylemiştir.[998]

O zamanı idrak etmiş ve kendisiyle görüşmüş olan Bereketzâde Hakkı Bey, Midhat Paşa dairesini şöyle anlatıyor:

> "Kemâl Bey merhum muharrir-i fakiri birkaç kere Midhat Paşa'nın konağına götürdüğünde müşarünileyhe mülâki olmuşdum. Efkâr ve mütâlaâtını serbest ve selis şerh ve takrir eder bir devlet adamı gördüm. Meclisinde söylenen sözler hep tezâyit ve şân u şevket-i devlete dair, cereyan eden bahis ve müzâkereler vatanın esbâb-ı umrân ve saadetine müteallik idi. Öyle veziriazama bazı hasadd-ı bed-tıynet ve düşmân-ı bedhahânın ilkâatiyle mütemadiyen hakâret etmek revâ mı idi."[999]

Midhat Paşa'nın himaye ettiği yeni edebiyatçılardan Ziya Paşa ile Namık Kemâl Beyazıt Meydanı'ndaki Misâfirhâne-i Askeriye'de bir encümen teşkîl ederek ricalin çocukları ile halktan bazı kimselerden asker teminine girişirler. Bu encümenin riyâsetine de Midhat Paşa'yı getirirler. Asker defterine kaydolunanlar bölük bölük Midhat Paşa'nın konağına giderek alkışlarla "Yaşasın Midhat Paşa, yaşasın Kemâl Bey" şeklinde tezahüratta bulunurlar. Bunun üzerine Serasker Redif Paşa encümeni ilga ederek asker yazılanların Bâbı seraskerî'ye müracaat etmelerini ister. Fakat gençler "Bab-ı Seraskerî maiyetinde askerliği kabul etmeyiz; biz millet askeri olacağız…" sadalarıyla muhalefet ederler ve Paşa'nın konağına giderler. Bu sırada Kemâl "Eşşey'i lâ yüsennâ illâ vekad yüselles" mısra-ı meşhurunu okurken Ziya Paşa da saltanat-ı seniyye aleyhinde bir konuşma îrâd eder. Bu hareket üzerine Midhat Paşa muâheze ve tevbîh ile Ziya ile Kemal'in birer memuriyetle İstanbul'dan çıkartılması istenilir. Ziya Paşa vezâret rütbesiyle Suriye valiliğine gönderilir. Kemâl ise ayak direr.[1000] Abdülaziz'in hal'inden sonra Asâkir-i Milliye teşekkül ettiği vakit de gençlerin konağa gelip Midhat Paşa ile Namık Kemâl'in ismini haykırmaları, Paşa'nın hâlet-i ruhiyesini göstermesi bakımından fevkalade mühimdir. Dairesindeki sohbetlerde uluorta söylediği "âl-i Midhat" sözünün manası da yerli yerine oturur. Paşa'nın mektupçusu Zihni Efendi'den rivayet olunduğuna göre konağın müdavimlerinden R... Paşa, aralıkta tuvalete giderek mübâheseleri not edip kendisiyle birlikte konağa gelen yaveriyle padişaha ulaştırıyordur.[1001]

Yeni Edebiyat çevrelerinin tabiî bir hâmîsi olan Paşa; Ziya, Kemâl, Ekrem, Teodor Kasab, Menâpirzâde Nuri, Ebüzziya gibi genç edipleri çevresinde toplamıştır. Özellikle Namık Kemâl'in bu konakta itibarı pek yüksektir. M. Cemal'e göre, Midhat Paşa ile Kemâl'in tanışması da İbret'i çıkarttığı esnada gerçekleşir. Gelibolu Mutasarrıflığına tayin edilen Kemâl, İstanbul'dan ayrılmasını biraz geciktirir ve bir akşam cebinde bir mektupla Ebüzziya'nın evine gelerek Şehzede Murad Efen-

di'nin Kemâl'in hattıyla yazdığı bir mektubunu o sıra Bağdat Valiliğine atanan Midhat Paşa'ya götürmesini ister. İşte Ebüzziya'nın götürdüğü bu mektup bir müddet sonra tanışmalarına vesile olmuştur.[1002] Aynen Süleymâniye'deki Galip Paşa konağında olduğu gibi burada da kendisine mahsus bir oda tahsis edilmiştir. Midhat Paşa pek sevdiği Kemâl'e haremle selâmlık arasındaki mâbeyn odasını tahsis etmiştir. Midhat Paşa'nın ikinci hanımı Şehriban Hanım oğlu Ali Haydar'a bu odanın anahtar deliğinden Kemâl'i nasıl gözetlediğini şöyle anlatmıştır:

> "Pederinin, hemen her akşam denecek derecede müdâvim bulunanlar arasında, en sevdiği, Namık Kemâl olduğundan, gece, konağında kaldığı zaman ona istisnâî bir sûrette haremle selâmlık arasında bir oda tâyin etmişti. Avizelerin mumları yanmakta olduğundan, gece, merakımdan gidip, Kemâl Bey'in ne yapmak istediğini görmek istedim, anahtar deliğinden baktım. Gördüm ki, yatağında başı açık, elinde kâğıt kalem, muttasıl bir şeyler yazıyor, ve arada sırada yatağından fırlayıp geziniyor, ve masa üzerindeki şişeden içiyor. Ailesi ekseri konağa geldiklerinden, bu hâli onlara da naklettim."[1003]

Kemâl'in sohbetlerinde politik mülahazalarda bulunduğu paşası hakkındaki kanaati "malûmat-ı siyasiyesinde biraz değil, çok itidal vardır. Fakat gönlünün büyüklüğü, o itidali, pek çok nazarlardan setrediyor"dur. [1004] Bu ifadedeki "itidal" kelimesinden maksadın ilm-i siyasetteki malumatının azlığı olduğunu hatırlatalım.

Kanûn-ı Esâsî müsveddesinin mühim bir kısmının burada tanzîm edilerek Midhat Paşa tarafından padişaha takdim olunması da konağın siyasî cephesini gösteren bir başka mühim hadisedir. *Kanûn-ı Esâsî*'nin arz edilmesinden sonra on beş gün geçtiği halde ses çıkmayınca Ziya ile Kemal Beyler, bir gece Midhat Paşa'nın konağına giderler. Saraydan cevap alması için ısrar ederler. Ertesi gün aynı hâl Yine vuku bulunca aralarında şöyle bir konuşma geçtiği mervîdir:

> "Midhat Paşa '*Kanûn-i Esâsî* kabul olundu. Emma bir 113 üncü madde ilâve edildi' dedi ve maddeyi ortaya koydu. Ziya Paşa 'Bu madde ile *Kanûn-i Esâsî*'nin, *Kanûn-i Esâsî* denecek yeri kalmamış. Bundan böyle hükümet istediği tahkikatı istediği gibi yapdırub istediğini memleketden harice çıkarmak içün *Kanuni Esasi*'ye istinad edecek. Böyle meşrutiyet kanuni nerede görülmüş?' dedi.
>
> Midhat Paşa 'Ne yapalım, şimdilik *Kanûn-i Esâsî* bizde bu kadar olabiliyor. Baş kâtib olacak hınzır, böyle bir çivi sokmuş. Zeman gelir, tadil olunur' cevabını verdi.

Ondan sonra aralarında samimiyet devam etmez. Ziya Paşa, Midhat Paşa hakkında şu kıtayı söyler:

> 'Ne cesaretle olur münkeşif ebnâ-yı vatan
> Dehşet-alûd-ı cebânet ebî meşrûtiyet
> Yoksa dünyada nasib olmayacak mı bilmem
> Bize, nev'-i beşerin hakkı olan hürriyet'"[1005]

Midhat Paşa'nın damadı Vefik Bey'in yazdığına göre; Kanûni Esası müzakeresi için teşekkül olunan meclisten avdetinde pek mükedder

Ahmed Midhat Paşa ve sohbet yârânı mesai arkadaşları. Paşa, iş başında bulunduğu vakitlerde dairesi mensuplarına sahip çıkmamıştır.

görüldüğünü ve o sırada konakta bulunan Ziya ve Kemâl Beylere verdiği izahatta müzakere adeta mücadele şeklini aldığını ve elfâz-ı galîza ile yekdiğerini tahkire kadar sözün uzadığını" beyan etmiş. Makalenin devamında şunları da anlatır:

> "Ziya ve Kemal Beylerin, biz öyle pejmürde kanun istemeyiz. Ya kanun tanzim edildiği gibi kabul edilmeli veyahud ilânından sarfı nazar olunmalı. Kabul edilmemiş olan bendlerin noksanı, hele 113. maddenin ilâve edilmesi kanunu hükümden iskat eder" mealinde irad etdikleri itirazata cevaben Midhat Paşa "siz çocukluk ediyorsunuz. Meclisde bana refik olacak iki üç kişi bulamıyorum. Hürriyetine itimad etdiklerim hep bana muarız kesiliyorlar. İşte Rüşdü Paşa bile Cevdet Paşa'nın fikrine ilticaya başladı.[1006] Çekdiğimi bir ben bilirim. Kanun her ne suretle tashihata uğrasa bunu navâkısiyle beraber kabul etmek lâzımdır. Anda görülecek nevâkıs ve zevâidi Meclîs-i Mebûsan mahv ü isbata muktedirdir. Benim maksad ve reyim, her ne olursa olsun bu kanunu esasen kabul etdirmekden ibaretdir ve böyle olmalıdır. Çocukluk lâzım değil. Darılub da memleketi bilahare bundan da mahrum etmek hiç musib değildir" dediğini biddefat ve bizzat işitmiş idim. Kanun-i Esasi işte öyle şiddetli müzakeratın muhataralarından kurtulabilmiş bir eserdir."

Said Paşa'nın *Sabah* gazetesinde neşrettiği bir makale de *Kânûn-ı Esâsî* hazırlıkları sırasında konağın nasıl bir siyasî karargâh hükmünde olduğunu gösterir:

> "Midhat Paşanın sözleri, fikr-i zâtîsi değilse kendisine daima ihtarât-ı makûlede bulunan Odyan Efendi'nin telkinât-ı hâlisânesinden neş'et etmiş olmalıdır. Zira Odyan Efendi, Ziya ve Ke-

> mal Beylerle mütehalifü'l-efkâr idi. Midhat Paşa, bir cuma günü saraydan konağına avdetinde 'kanunun 113 üncü bendi zihnimi teşviş ediyordu. O ibareyi, *idarei zabıtanın tahkikatı mevsukası üzerine sabit olanlar* cümlesini ilâve ederek kayırdım. Evvelki yazılışı sağlam bulmayordum' demesi üzerine orada bulunan - Maliye Nazın Yusuf Paşa ile beraber 'İsabet buyrulmuş. Dûr-endişâne muvaffakıyet-i sadâret-penahîleri âsârındandır."

cevabını verdiklerini Memduh Paşa söylüyor. Kanuni Esasi ilan edilince (14 Kânûn-i evvel 1876 [7 zilhicce 1293]) Gece evler ve dükkânlar tenvir olundu. Gençlerden mürekkeb cemiyetler, halkı toplayarak saraya gittiler, alkışlar yaptılar, Midhat Paşa'nın konağının önünde de "Yaşasın Sultan Abdülhamid, Yaşasın Midhat Paşa" diye bağrıştılar. *Kanûn-ı Esasi*'nin bir an evvel çıkarılması için Midhat Paşa'nın bi'l-vasıta vâkî olan ihtarı üzerine o vakit Sadrazam bulunan Mütercim Rüşdü Paşa "Peki emma, paşamız emin olsun ki bu kanun, en evvel kendinin başını yiyecekdir" demiş. Filhakika kanunun ilk ve son yediği baş, Midhat Paşa'nın olmuştur.[1007]

Sultan II. Abdulhamit, Midhat Paşa'yı, kendi tabiriyle "hasbe'z-zeman ve bi'z-zarure" sadârete nasbetdiğinden o makamda uzun müddet bırakmayacağını siyasetteten biraz anlayanlar tahmin ediyorsa da Paşa, takdir edemiyordu. Meclisine devam eden ve ihtiyatlı davranmasını, sözünü hesap ederek söylemesini ihtar edenlere karşı "İlm-i cifre aşina birisi, bu sabah gelmişti, sadârette on altı yıl kalacağımı tebşir eyledi, sizin ifadeniz müddeti kısalaştırıyor." şeklinde gayet saf bir şekilde mukabelede bulunmuştur.[1008] Bir musibete uğratılması için dâhilde ve çalışılmakta olduğunu ve müteyakkızane davranmasını halisane ihtar edenlere müstehziyâne ve mağrurane bir tavırla "Benim arkamda koca millet var. Halk gelip beni evimden alarak makâm-ı sadârete isad edecekler. Sonra iş müşkîlâta düşecek" dediği menkuldur. Hatta konağına devam edenlerin

> "Eyledin bünye-i ma'mûre-i adli tahkîm
> Vaz' edüb devlete Kanûn-ı Esasî hakkâ
> İstinâdı sanadır devlet ü dînin şimdi
> Eyledin tehlükeden kişver-i İslâm'ı rehâ"[1009]

gibi zülf-i yâre, vehm-i hümayununa dokunacak şiirlerinin gazete ve mecmualarda neşrine muvaffakiyet vermiştir.

Midhat Paşa, hal'den ve Sultan Abdülaziz'in katlinden dolayı zaten devlet içinde büyük bir kesimin tepkisini çekmişti. Bu şekilde meclislerde serbest bir tavırla, gayet mütekebbirâne sözler sarf etmesi, padişah ve bir kısım rical hakkında atıp tutmasının "gazab-ı hümayunu" davet edeceği şüphesizdir. Meşrûtiyet devrinin Adliye Nâzırlarından Necmeddin Molla Bey'in İbnülemin'e naklettiğine göre, Midhat Paşa'nın en ileri gelen muhiblerinden esbak Şeyhülislâm Sahib Molla Bey merhum dermiş ki:

> "Midhat Paşa, bana hürmet ederdi. Ah niçün elime bir sopa alarak evine gidüb masanın üstündeki konyak şişelerini ve kadehlerini kırmadım. Meclisinde bulunan esâfili kovmadım. Paşaya da 'Be âdem, gafletden uyan, aklını başına topla' diyerek yakasını hiddet ve şiddetle çekmedim."[1010]

Sadrazamlığı esnasında padişahın bazı taleplerini geri çevirmesi üzerine tepki göstermek adına evine çekilir. Bir kaç gün işlere bakmaz. O vakit Divân-ı Hümayun Âmedciliğinde bulunan Mâhmud Bey'in [Paşa] nakline göre Midhat Paşa "Ben istifa edecek değilim. Padişah, beni azl ederse etsün. Lâkin bu defaki infisâlim sabıklarına kıyas olunmaz. Halk gelib beni evimden alarak makâm-ı sadârete ikâd etmek isteyecekler. Sonra iş de müşkilâta düşecek. Böyle bir mahzure tesadüf etmemek için işte şu çantada param var. Bir de vapur istikra etdireceğim. Azlim haberini alır almaz, ana rakiben Midillu adasına gidib ihtiyar-ı ikamet edeceğim." demiş.[1011] Nakledilenlere göre bu sırada da saraya gayet pervasız ve ağır bir tezkire yazmıştır. Bu tezkireyi de ecnebî ve yerli gazete - mecmualarda neşrettirmiştir.[1012]

En nihaye de yukarı da bahsedildiği üzere memleket dışına gönderilmiştir. Midhat Paşa'nın vatan haricine çıkarılmasını müteakip devrin gazete ve mecmualarında, hakkında hayli tartışmalı makale, şiir ve fıkralar yazılmıştır. Yıldız Mahkemesi neticesinde Sultan Abdülâziz'in "şehîden" vefat ettiğine hükmedildiğinden başta Kemal Paşa, Münir Eşref Paşa, Kâzım Paşa, Yenişehirli Avni Bey, Senih Efendi, vakanüvis Ahmed Lutfî Efendi olduğu halde bir çok şair tarafından yazılan mersiye ve tarihler, gazetelerle neşrolunmuştur. Bunlarda Midhat Paşa'nın konak hayatına müteallık olanların birkısmı şöyledir: Kâzım Paşa

"Midhat'ı tard etdi mülkünden emirü'l-mü'minîn
Nitekim iblisi cennetden cenâb-ı kirdgâr
Eyledi o, âdemi iğfâle bezl-i makdiret
Eyledi bu, âlem-i idlâle sây-i bî-şümâr"

demiş ve bu tenkitlerle iktifa etmeyerek bir de kasîde yazmıştır. Kasîdenin mevzumuzu ilgilendiren beyitleri şöyledir:

"…

Sabâvetde giderdi hâme-i dîvâne derlerdi
Görenler, işte geldi Rûhi-î-i menhûsun oğlanı

Olub memur sonra Şam'a Kurbî nam bir kâtib
Tutardı pister-i kurbiyetinde subha dek anı

…

Kemâl-i ucb ile dermiş teres avam yanında
Biraz da âl-i Midhat eylesün halka hükümranı

…

Şeriat düşmeni, millet mühîni, devletin hasmı
Şekâvet menbaı, bâğyın esâsı, mefsedet kânı

Vücûd-ı hükm-i istibdâda Kânûn-i Esasî'dir
Şeyatin iştirak eylerdi andan zulm ü udvânı

…

Hülâsa kasden icrâ-yı ihânet eyledi mel'un
Ne hizmetde bulunmuş ise bâ takdîr-i Rabbâni

…

Ahmed Midhat Paşa dairesinin en ateşîn adamlarından Ziya Paşa ve Nâmık Kemâl. Nihâyet, iki şair de uğruna mücadele ettikleri *Kânûn-ı Esâsî* komisyonundalar. Fakat, devletin hukukunu yeniden yazabilecek donanıma sahip miydiler?.. Orası tartışılabilir.

Teneffüs eyledikçe tîğ-gam bağrın kılub sad çâk
Sürülsün mülkden kendi gibi ensâr ü a'vânı
Diyâr-ı ecnebîde can verüb fart-ı mezelletle
Mekânı etsün saray-ı asumânî durdukça, nirani"[1013]

O vakit mirliva ve Dâr-ı Şûrâ-yı askerî azasından olan Kâzım Paşa, "Basiret" gazetesi sahibi Ali Efendi'yi makamına çağırıp yukarıdaki beyitleri ihtiva eden kasideyi verip "Bunu matbaanda ayrı kâğıda bir kaç yüz dane tab' etdirip bana getir. Tab' etmez isen seni de hecv ederim" der. Basiretçi, Maarif Nezâreti'nden ruhsat verilmedikçe böyle şeyleri basamayacağını söyleyince Kâzım Paşa, başka matbaada bastırır ve neşreder. Hükümet daha sonra Kâzım Paşa'yı tevbih ile kasîdeyi toplattırmıştır. Bu sırada Midhat Paşa'nın Tuna Valiliği esnasında Mektupçu iken azline sebebiyet verdiği Senih Efendi de *Manzume der sitâyiş-i muvaffakıyet-i celîle-i hazreti zıllullâhî* serlevhasiyle bir hicviye yazıp padişaha takdim eder. Yıldız evrakı içerisinde mahfuz olan şiiri İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*'da neşretmiştir. Şiir şöyle:

"Ey hilâfet tahtının şehinşeh-i din-perveri
Gördü emrinle cezâ şer'in adüv-vi ekberi
Mülki tathîr eyledin tard ile ol bed-ahteri
Olsa her azmin n'ola tevfîk-i Hakk'ın mazharı
Bir gazâ etdin ki hoşnud eyledin Peygamberi
Hiç bir şerîr olunmaz ana temsîl ü kıyâs
Tıynetinden belki de iblis eder şer iktibâs
Anı teb'idin olub müstelzim-i şükr ü sıpâs
Böyle der fermânını takdîr ile bilcümle nâs
Bir gazâ etdin ki hoşnud eyledin Peygamberi

Oldu vâli-i Tuna cûş etdi seylâb-ı fesâd
Başladı devre hemân hâkinde dulâb-ı fesâd
Kavl ü fi'li çün eder her yerde icâb-ı fesâd
Şimdi hükmün kıldı kat'ı re'si erbâb-ı fesâd
Bir gazâ etdin ki hoşnud eyledin Peygamberi
Bir zamanlar Basra vü Bağdad'ı etdikde harab
Öyle bir fi'l-i cehûd etmiş kim anda irtikâb
İstimaı eyler İslâm'ı düçâr-ı ıztırâb
Eyleyüb makhûr anı ey Padişâh-ı kâm-yab
Bir gazâ etdin ki hoşnud eyledin Peygamberi
Eyleyüb fesh-i reji aldı hezarân sim ü zer
Gördü her kârından emvâl-i hazîne çok zarar
Emr ederse bunu tedkîki kuyûd isbat eder
Mülkü tathîr eyleyüb şerrinden işte ser-teser
Bir gazâ etdin ki hoşnud eyledin Peygamberi
Himmetinle mülkden gitdi fesâd-ı dâhilî
Feth eder seyfin de hâricden gelen her müşkîli
Dâim ifsâd-ı umûr eylerdi sây-ı bâtılı
Def ü tenkîli büyük fevz ü zaferdir hâsılı
Bir gazâ etdin ki hoşnud eyledin Peygamberi
Bâtıl-ı ifrit-peyker, âtıl-ı gümkerde râh
Hasm-ı dîn ü düşmeni şer'u mühîn-i Padişah
Mazhar-ı tard ukûbât oldu bâ adl-i ilâh
Yok bunun âsâr-ı tevfik olduğunda iştibâh
Bir gazâ etdin ki hoşnud eyledin Peygamberi
Padişahım eylesün Rabbi rahîm ü girdigâr
Ömrün efzûn, mülkünü ma'mûr, adûnu târumâr
Her zaman eyler dua böyle Senih-i dil-fikâr
N'ola dâim devlet ü ikbâl olursa sana yâr
Bir gazâ etdin ki hoşnud eyledin Peygamberi"[1014]

Kâzım Paşa'nın daha önce toplatılan makalesi *Tercümân-ı Hakikât*'te bu sefer bir kez daha yayınlanır. Buna bir de "Mahud Midhat Paşa hakkında Kâzım Paşa'nın mukaddemâ tanzim eyleyip izzetlû İsmet Efendi tarafından tahmîs ve *Hüsâm-ı İntikam* tesmiye olunan kaside bu kerre elimize geçmiş olmasiyle tab' ve ilân kılındı" mukaddimesi ilâve olunarak derc edilir: Tahmis, Midhat Paşa'nın dairesi hakkında muarızlarının bakış açısını göstermesi bakımından fevkalâde önemli olduğundanbirkaç parçasını aşağıya kaydediyoruz:

"Oturdub bir takım erzelleri insan makâmında
Ne varsa anlara tefhîm edib fikr ü merâmında
Sövermiş devlet ü dîne mecûsi her kelâmında
Hususa vali-i Bağdad iken Selman nâmında
Bulub kendi gibi bir kel Yahudi turfa iz'ani

Usûl-i dîne istihzâ-yı tamîd etmiş etdirmiş
Mason âyinini tercih u tesîd etmiş etdirmiş
Yehudi ihtiraz etdikce tehdîd etmiş etdirmiş
Ne cür'etdir bu kim bezminde taklid etmiş etdirmiş
O kelb-i bî-şuûra Hazreti mahbûb-ı Yezdân'ı

İşitmişdik bilenler aslını çingene derlerdi
Nasıl nâm aldı çıkdı ansızın meydâne derlerdi
Muhakkakdır bu söz zan etme kim efsâne derlerdi

Sabâvetde giderdi hâme-i divâne derlerdi
Görenler işte geldi Rûhi-i menhûsun oğlanı

Diriğ etmezdi asla her kim olsa vaslına tâlib
Semahâtı görürdü cümle-i namusuna gâlib
Biraz müddet ve lâkin olmamışdı kimseler sahîb
Olub memur sonra Şam'e Kurbî hâin bir kâtib
Tutardı bister-i kurbiyetinde subha dek anı

Karib oldu gehi Kurbî'ye geh Rûhî'ye zîr oldu
Gehi cemiyet-i levvâta aksâ-yı zamîr oldu
Gehi gaybetdi zevk-i kâr ü kîri gussa-gîr oldu
Bu sûretle taayyün ederek âhir vezir oldu
Rezâletde n'ola fersah be fersah geçse şeytanı

Bulunca kendine benzer mecus âyin bîr gümrah
Beraber zem edermiş resmi islâmiyet'i her gâh
Cihan olmak için esrâr-ı rûhâniyete agâh
Çıkardı kisver-i İslâm'dan ahır Resulullah
Anı tard etdi sanman hazreti Abdülhamid Hani"

Daha evvel kendisine

"Bir sevâb etdin ki hoşnûd eyledin peygamberi
Belki Allah'ı bile vallahu a'lamü bi's-sevâb

Tâ gelelden cümbîşe kilki Kirâmen Kâtibîn
Geçmemişdir defter-ia'mâle bir böyle sevâb"

mısralarını da ihtivâ eden bir kasîde[1015] takdim eden Yenişehirli Avni Bey de Sultan Abdülaziz'in hal' ve katli üzerine bir hicviye kaleme alır.

Konağın siyasî ciheti yanında diğer cephesini bediî faaliyetler oluşturur. Devrin yeniliğe meyilli şuara, ulemâ ve mûsikî erbâbı burada toplanıp şiir ve mûsikî ve işret meclisleri kurularak zevk u safalar yaparlar. Yazık ki siyasî cephesinin baskın olmasından ötürü bu cephesiyle ilgili anlatılanlar yok denecek kadar azdır. Midhat Paşa'nın himayesine girenlerden biri de Recâizâde Ekrem Bey'dir. Ekrem'in genç yaşta Şûrâ-yı Devlet Muavinliğine tayininde (1868) Paşa'nın büyük bir dahli vardır. Ekrem bu tayine teşekkür için Paşa'nın konağına gittiğinde kendisine ibrâz edilen methiyeleri Namık Kemâl'in oğlu Ali Ekrem'e şöyle nakletmiştir:

"… Odasına girdiği zaman paşa satranç oynuyormuş. Ekrem Bey'i selâmladıkdan sonra oyunun nihâyet bulmasına intizârını ricâ eder. Oyun bitip de Ekrem Bey birkaç kelime-i teşekkür arzına başlayınca Midhat Paşa: 'Siz bize medyun-ı teşekkür değilsiniz biz size teşekkür edelim ki aramıza gelerek Şûra-yı Devlet'e ehliyet ve faziletinizi getiriyorsunuz' der"[1016]

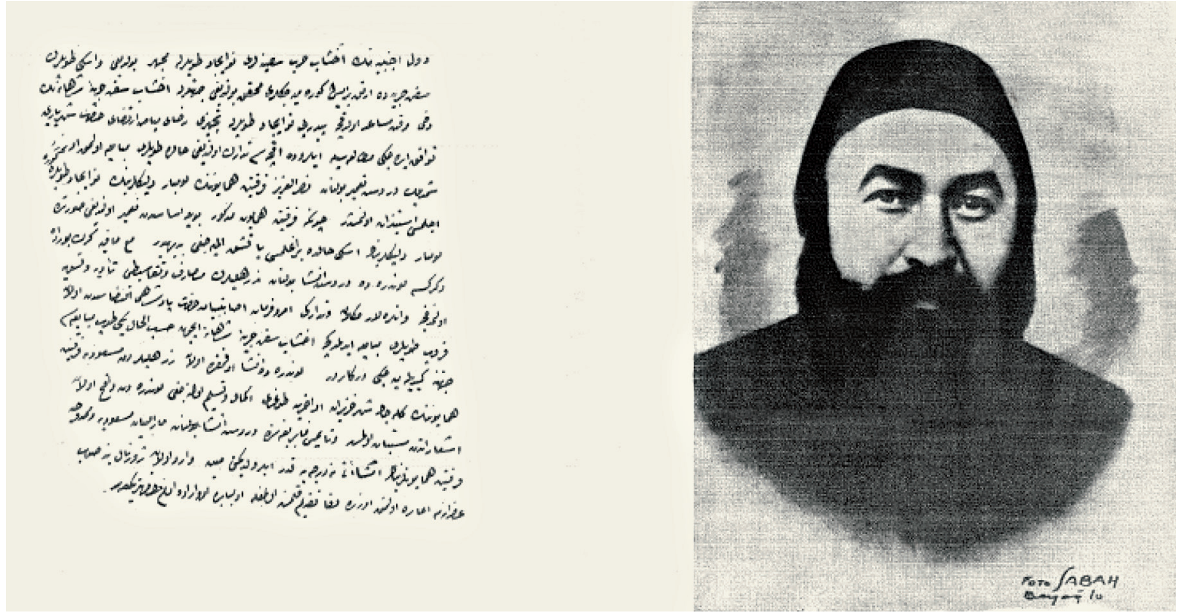
Şirvânîzâde Rüşdü Paşa

Hâlidî şeyhlerinden Mevlânâ İsmail Sirâceddin Efendi'nin oğlu olan Mehmed Rüşdü Paşa 1828'de Amasya'da doğdu. Ağabeyinden ve babasından ilim tahsil ettikten sonra İstanbul'a gelerek Vidinli Mustafa Efendi'nin derslerine devam ile icazetname aldı. Beyazıt ve Şehzâde Camilerinde ders okuttu. Tedris halkasında zamanın ulema ve umera-

sından mühim zatlar bulundu. Amasya'da Evkaf Müdürlüğü yaptıktan sonra tekrar İstanbul'a döndü. İlim ve faziletini takdir eden Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey'in dairesine intisap ederek konağının imamı oldu, Şeyhülislâm'ın oğlu Sıddık Bey'in hocalığına tayin olundu. Bu intisap onun Âlî ve Fuad Paşalar ile sair rical-i devletle görüşmesinin önünü açtı. Kendisini pek takdir eden Fuad Paşa mahrec mevleviyetlerinden birinin tevcih edilmesi için zamanın Şeyhülislâmı Sâdeddin Efendi'ye "gayet mültezim yazdığı" halde müsaade olunmadı. Şeyhülislâm'ın bu tavrı Âlî Paşa'nın gayretine dokunmağla o da Rüşdü Efendi'yi Meclîs-i Vâlâ azalığına tayin etti. (1861) Bu hadiseden dolayı Müfti'-i Enâm ile paşaların arası açıldı. Onlar da Rüşdü Efendi'nin uhdesine vezâret rütbesini tevcih ederek Suriye Valiliği'ne tayin ettirdiler. (1863)[1017] Rüşdü Paşa, bu asırda ilmiye tarîkinden mülkiyeye, yani müderrislikten vezarete irtika eden birkaç zattan biridir. Bir diğeri de Cevdet Paşa'dır. Muhtelif valiliklerde ve nezaretlerde bulunan Şirvânîzâde, 1873'te (17 Safer 1290) Hüseyin Avni ve Mütercim Rüşdü Paşalarla ittifakının neticesi olarak sadârete tayin olundu. Cevdet Paşa, Midhat, Rüşdü, Avni ve Sadık Paşaların birbirlerinin "hasm-ı cânı" iken "yâr-ı gâr ve mahârem-i esrârı" olup Sultan Abdülaziz'i hal' için ittifak ettiklerini; Şirvânîzâde'nin "gayet mütereddit ve mütelevvin" olduğundan hal' mukâvelesiyle sadârete geldiği hâlde Avni Paşa'nın hal' teşebbüslerine hep birer bahane bulduğunu ifade eder. Bu da daha sonra Sadaret'ten azledilmesine sebep olmuştur.[1018] (1874-26 Zilhicce 1290) Şöyle ki: Avni Paşa saraya giderek "Bunlar, devlet-i âliyyenizi bir hükûmet-i meşrûta şekline koymak istiyorlar. Ben de içlerindeyim. Mücerred fikir ve niyetlerini anlamak için kendilerine mümâşaat ediyorum. Asker elimizde ya, ne vakit ister isek anları tard ve teb'id ederiz" diyerek azline yürümüş ve padişahın güvenini kazanmıştır.[1019] Mahmud Celâleddin Paşa'ya göre ise Avni Paşa sadrazamın Şehzade Murad Efendi ile muhaberesi olduğunu beyan ile azline sebep olmuştur.[1020] Paşa, İstanbul'da durdurulmayarak önce Halep'e sonra da Hicaz Valiliğine tayin ettirildi. Hicaz'a varışından bir müddet sonra kara hummadan mustarip olarak vefat etti. (1874 (Şaban 1291). Çok sevdiği Sahâbeden Abdullah ibni Abbas'ın kabr-i şerîfi civarına defnedildi. İbnülemin'in de buyurduğu üzere "Kişi, sevdiğiyle beraberdir" hadisi-i şerifinin sırrı zuhûr etti.[1021]

Rüşdi Paşa'nın mizacı hakkında muhtelif rivayetler vardır. Cevdet Paşa "mütereddid, mütelevvin ve müdahin" olduğunu söylüyor.[1022] Cevdet Paşa'nın sözlerinin haklılığını gösterecek bir diğer hadiseyi de İbnülemin, Menâpirzâde Nuri Bey'den naklen şöyle anlatıyor:

> "Yusuf Kâmil Paşa Bebekdeki yalısında Midhat ve Şirvanî zade Rüşdî Paşalarla birlikde yemek yerken -nükteli sözler söyleyerek taşı gediğine koyanlardan -meşhur Minas Efendi gelir. Gösterilen müsaade üzerine bir kenara oturur.
>
> Paşalar, yemekden sonra çilek yerken Kâmil Paşa "çileği dalgınlıkla tuza batırub yedim, pek leziz oldu" der. Rüşdi Paşa da çileği tuza batırub yedikden sonra "hakikaten pek leziz oluyor. Bundan daha lezzetli bir şey tasavvur olunamaz" tarzında mukabele etmesiyle Midhat Paşa "Minas Efendi, işidiyor musunuz?" der. Minas, "çilek meclisinde zararı yoksa da vükelâ meclisi vükelâda da

Tarîk-i İlmiye'yi terk ile vüzerâ saflarına katılan Şirvanizade Rüşdü Paşa ve el yazısı. Paşa, tam da devrin aradığı ulemâ tipidir.

böyle oluyor" cevabını verir, Kâmil Paşa'nın [Yusuf Kâmil Paşa] iltifatına mazhar olur."[1023]

Memduh Paşa, "âlim ve nüktedan, hüsn-i tedbîr ve takrîre kâdir, derviş-haslet ve ehibbâsına bâzil-i himmet" olduğunu söylüyor.[1024] Mehmed Emin Paşa, Rüşdü Paşa'nın "beşûş, mütebessim ve nazik bir zat" olduğunu ifade eder. Hatta mühürdârı olduğu Yusuf Kâmil Paşa'nın tebdîl-i hava için Mısır'da bulunduğu sırada bir mesele için bir Ramazan akşamı Paşa'nın ikbal-perestlerle dolu konağına gittiğini ve onun iftarda bulunan diğer misafirlere karşı da nazikâne ve dil-nevâzâne davrandığına şahit olduğunu ifade eder."[1025]

Rüşdü Paşa'yı yakından tanıyanlar düşkün ve yoksullara yardım ettiğini, kendisine hizmeti geçenlere, dairesinde bulunanlara muavenetten zevk aldığını söylerler. İstiklâl Marşı'mızın mübdii Mehmet Akif Ersoy'un annesi Şerife Hanım da Paşa'nın yardım ettiği kimselerdendir. Midhat Cemal Kuntay bu hadiseyi şöyle anlatıyor:

> "Peygamberin yaşında ölen Âkif'in dünyaya gelmesine de sebep bir din vakasıdır: Annesi Şerife Hanım'la Hoca Tahir Efendi bir hac vesilesiyle evlendiler. Emine Şerife Hanım'ın babası Buharalı'dır ve Buhara'dan hacca giderken Amasya'da ölüyor; orada bulunan Şirvani Rüştü Efendi, Emine Şerife Hanım'ı yanına alıyor. İstanbul'a getirip konağında biriyle evlendiriyor; bu zat biraz sonra ölüyor; dul kalan Emine Şerife Hanım, İpekli Tahir Efendi'ye varıyor ve Âkif kendilerinin olan bu evde doğuyor."[1026]

Şirvanlı Paşa, aynı zamanda sahib-i kalemdir. Arapça'dan çevirdiği bir eser ile muhtelif şiirleri tab' edilmiştir.[1027]

Şirvânîzâde Rüşdü Paşa'nın yalısı Boğaz'da, konağı ise Şehzâdebaşı'nda Selim Paşa Yokuşu'ndadır.[1028] Bu konağın selamlık kısmı daha sonra yanmış, hanımın vefatından sonra da (310) Nümûne-i Terâkki Mektebi binası yapılmıştır. Devrinin ilim sahibi umerasından olan Pa-

şa'nın konak ve yalısı, ilim ve edebiyat meclisi olmaktan çok siyasî tarafıyla temeyyüz etmiştir. Bununla beraber devrin üdebâ ve mûsikîşinasları da onun dairesine devam etmişlerdir. Üsküdarlı Hakkı, Şarkîkarahisarlı Abdi Efendi, Matbuat Müdürlerinden Nüzhet Efendi, Defter-i Hakânî muhasebeciliğinde iken vefat eden Tamburî Kâmil Efendi ve Afyonlu şair Mehmed Niyazi Efendi, Paşa'nın konak yahut yalısına devam edenlerdendir. Hatta Kâmil Efendi bir nevi muvazzaftır. Üskadarlı Hakkı, Paşa'ya takdim ettiği bir kasîdede onu lütuf, kerem sahibi bir "seyf ü kalem" olarak medhediyor:

"Bâzil-i lütf ü kerem düstur-ı Efrîdun-âlem
Zîver-i seyf ü kalem Paşâ-yı pür-feyz-i nevâl
Rüşdi Paşa ol hidîv-i kâmran kim zâtına
Şibb ü akrân fazl u irfân iledir emr-i muhâl
Feyz-i cud ü mekrîmetle bi-gebihû bi-âdil
Fazl u ilm ü marifetle bikârin ü bî-misâl
Sözlerin pirâye-i âsâr-ı fazl-ı akl-ı kül
Hâtırın gencine-i esrârı Hayy-ı bî-zevâl"[1029]

Afyonlu Mehmed Niyazi Efendi'nin Şirvanizâde'ye yazdığı ve konağında takdim ettiği manzum istifaf şöyledir:

"Gâm alup gitdi niçe sayede Efganlı ve kürd
Kayrılup her biri bir vech ile kalmadı züğürd
"Ukde-i tali-i nâ-sâz ise hiç olmadı hâl
Çürüdü gûy-ı mezellette vücûd, nâ-be-mahal
Fenn-i teşrîha ten-i tebzede gûyâ ki model
Ayak altında bırakma beni ey kân-ı kerem

Sebze-i nîmetin ile unulur dil beresi
Yaramaz mîde-i ihlâsa yabanın teresi
Şefkatin cânıma açmışdı ümîd penceresi
Ayak altında bırakma beni ey kân-ı kerem"[1030]

Yine onun *Fevram Erman*'daki ifadesine göre, Rüşdü Paşa'nın Mısır Hidivinin "tevsi-i imtiyâz" için devlet erkânına dağıttığı paralardan hissesine düşenleri aldığı rivayet olunur. Bu altınlar Paşa'nın yalısına Hidiv tarafından çamaşır sepetlerinin altına keselerle altın ve üstüne portakal koydurularak bilvasıta gönderilmişdir."[1031] Vakanüvis Lütfi Paşa'nın konağında tertip ettiği ziyafetlerin birisini şöyle anlatıyor:

"Ziyafet-i Sadrâzamî: Zât-ı Sadrâzamî vükelâ ile kâffei süferâ-yı ecnebiyeye konağında bir akşam ziyafeti vermişdir. Ziyafet gayet mükellef olarak elli kişilik bir müzeyyen sofrada it'am ve işrâb olunarak bâde'z-ziyâfe dahi saatlerce müsamerâttan sonra meduvvin mutayyiben avdet etmişler. Bu ziyafet Sadrâzamın derceyp ettiği on bin altunun hızı ile olsa gerektir. Seasker Hüseyin Avni Paşa dahi dâhil-i cemiyet idi. Dişlerini bilemekle meşgul olduğundan yemekten pek memnun kalmış olsa gerektir"[1032]

Bu asrın sebepleri ve neticeleri itibariyle en mühim hadiselerden biri olan Sultan Abdülaziz'in hal'i ve katli meselesinin hazırlık devresindeki muhitlerden biri de Rüşdü Paşa'nın hânesidir. Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesi kararının vükelâ beyninde alındığı sıralarda Cevdet Paşa'nın vazifesi, vükelânın Rüşdü Paşa'nın yalısındaki "en-

Şirvânizâde Rüşdü Paşa'nın oğlu Hakkı Bey. Yeni Osmanlılar Cemiyeti azası, Namık Kemâl'in yakın dostu. Genç yaşta vefatı babasını çok üzmüştür.

cümen-i hassü'l-hâss"da "Evkâf Nezâreti'nde bulunması muhataradan hâlî değildir" denilerek Maarif Nâzırlığına tebdîl edilir. Çünkü Evkâf Nâzırları her hafta Cuma selamlıklarında bulunmaları sebebiyle padişahla husussî görüşme imkânına sahiptirler. Bu sırada birbirinin "hasm-ı cânı" olan Midhat ile Avni Paşalar dahi "şîr ü şeker gibi imtizâc ederek" her akşam bir yalı veya konakta üç ay kadar hal' meselesini müzakere ederler ve "Ben tâc u tahta karşı bahse girişemem" diyen Yusuf Kâmil Paşa ile Cevdet Paşa'nın bu meseleye dâhil olmasını istemezler. Vakitli vakitsiz kimsenin de bu meclislere gelmelerine müsaade etmezler. Üç aydan sonra "umûr-ı devletin mahremâne müzakeresi için akd olunan" konaktaki meclislere "mâlûmât-ı hususiyesine" ihtiyaç duydukları Cevdet Paşa'yı dâhil ederler. Şirvânîzâde'nin hâl ve efkârından emin olamayan Avni Paşa, hal'den feragat edip bir şartnâme hazırlarlar. Bu süreçte eski yol arkadaşlarından olan –ikisi de ilmiye tarîkinden gelerek mülkiyeye dâhil olmuşlar ve Fuad Paşa'nın meclislerinde beraber bulunmuşlardır- Şirvanizade'nin konağına husussî olarak gidip de kendisini ziyaret etmez. Bir süre sonra azledilmesi üzerine pek çok kimse Paşa'nın konağına gidip gelmekten sakınır olur. Vefâkâr ve hukuk-şinas bir zat olan Cevdet Paşa, azledildiği gün sabahleyin konağına ta'ziyet için varır. Bu durum bir kez daha gösteriyor ki ikbâl demlerinde geleni gideni eksik olmayan vükelâ konakları idbar günlerinde büyük bir sessizliğe bürünür.[1033]

Zamanını idrak edenlerin rivayetlerine göre Paşa, parayla fazla ünsiyet kurup devlet ve milleti zarara uğrattığı için önce oğlu hastalanmış, sonra konağı yanmış ve ardından sadrazamlıktan azledilmiştir. Bir müddet sonra geride kalan tek evladı, nihayetinde kendisi vefat etmiştir. İbnülemin bu bahsi şöyle naklediyor:

> "Paşanın son zemanlarında musibet, birbirini velyetmeğe başladı. 'Bende zadeleri' dediği yegâne oğlu amedü divani hümayun kalemi hulefasından Hakkı Bey - rivayet olunduğuna göre - bir gece Çamlıcadaki köşkünde bazı âşinalariyle kumar oynayarak mühim mikdar para kapdırmasından müteessir ve bir az sonra mefluç oldu. Daha sonra oğlu - iki ay yatarak - yirmi beş yaşında vefat etdi." (1374 - 20 safer 1291).[1034]

Paşa, oğlunun hastalığından dolayı son derece mükedder iken zilhiccenin ikinci cuma gecesi alaturka saat 9'da, İstanbul'daki konağı tamamen yanar. Hiçbir eşya kurtarılamaz. Yine kendinin haber verdiğine göre yirmi beş bin liradan fazla mutazarrır olur.[1035] Valide sultan tarafından kendisine ev eşyaları gönderilir.[1036] Konak yandıktan yirmi dört gün sonra da yukarıda bahsedildiği üzere paşa sadâretten azledilir.

Ebüzziya Tevfik Bey Rüşdü Paşa'nın yanan konağının - halk arasında meşhur olan- "şeamet"inden bahsettiği sırada diyor ki:

> "Bunda da tesadüf hükmünü gösterdi, iki sene sonra Âlî Paşanın vefatıyla beraber Mahmud Nedim Paşa, Rüşdü Paşa'yı Dâhiliye Nezâreti'nden azil ve Amasya'ya nefyetti. İşte size akide-i avamı teyid edecek bir vak'a daha. Garibi odur ki Paşa nefiyden avdetten bir sene sonra o konakta sadrıâzam oldu ve on buçuk ay kadar

> imtidâd etmiş olan zamân-ı Sadâret'inde ise oğlu Hakkı Bey orada vefat etti. Oğlunun vefatından on onbeş gün sonra konağın bir kısmı yandı. Müteakiben sadâretden infisal eyledi. Beş on gün sonra da İstanbul'da vücudu istiskal olunarak tagrîb sûretiyle Haleb'e vali oldu. İskenderun'a vusûlile beraber Cidde Valiliğine memuriyetini nâtık olan telgrafnameyi alarak Cidde'ye gitdi ve gider gitmez vefat eyledi. İşte bu vukuat-ı facia-i mütevâliyenin her biri konağın meş'umiyeti hakkındaki anâna-i rivayâtın birer hüccet-i kâtıası gibi telâkki olunmuşdur."[1037]

Rüşdü Paşa'nın ve dairesinde bulunanların kadınlara düşkünlüğü de hakkında anlatılan bir diğer hadisedir. Amasya'da Evkaf Müdürlüğünden el çektirilmesine sebep olan ve Sadrazamlığı sırasında makamında herkesin içerisinde kendisini rezil eden de bir "fahişe"dir. Yıldız Evrakı içerisinde imzasız olarak Sultan Abdülhamid'e takdim edilen ve üzerine "Nusret Paşa Layihası" yazılan bir arîzada da Paşa'nın dairesinin bu cephesi hakkında hayli malumat vardır:

> "… Her kes bilir ki Şirvanlı Mehmed Efendi, Bayezid medresesinde bir odada ikamet ve bir çift fodlaya kanaat ve aralıkda Bayezid camimin avlisinda bulunan güvercinleri sirkate kadar tenezzül eder bir hoca idi.
>
> Merhum Sıddık Beye çatması cihetle rüus aldı ve bir mahreç payesi verilmesi mirî merhumun pederi Şeyhülislâm merhum Arif Efendi tarafından arz olundu. Cennetmekân Sultan Abdülmecid Hazretleri 'Bu misîllû şahsın devletde terakkisini kabul etmem' iradesiyle arzı şeyhülislâmiyi red buyurdu. Ve ahiren Füad ve Alî Paşalar tarafından payei mezkûrun verilmesi hakkında merhum Şeyhülislâm Sadüddîn Efendiye vuku bulan iltimas ve ısrara müteveffayı müşarünileyhin karşı durması, Füad ve Ali Paşaların kibrine dokınarak mumaileyh, müderris rütbesinde bulunduğu halde rütbei samiyei vezaretle Şam valisi etdirildi ve bir kaç sene sonra mekami sadarete getürildi.
>
> Müşarün ileyh Mehmed Paşanın fazilet ve ehliyeti var idi. Bu suretle tervîc olunmasında isabet edildi denilsün ve bu cihet de tasdik olunsun, müşarünileyhin biraderi Kara Ahmed Efendi ve diğer biraderi ve ekarib ve taallükatı ve Şeki ve Şirvan ve Dağıstan halkından beş yüz kadar eşhası devleti aliyyenin seyfiye ve ilmiye ve mülkiye ruteb ve menasıbı ile çend sene zarfında mülkün içine müşarün ileyh Mehmed Paşa sokdı ve bunların cümlesi de hallerince konaklar ve irad ve akarlar tedarük etdiler.
>
> Bu kadar sıkleti bu memlekete tahmil eden ve bir bitli sohta iken kendisini zirve-i ikbale götüren Sultan Abdülaziz Han Hazretlerini hal' etmeğe kendüsi gibi kâfiri nimet olanlardan bazılariyle ittifak eylediği haberi mevsukdur.
>
> Müteveffayı müşarün ileyhin sadaretinde bir gece konağına gitdim. Oğlu Hakkı Beyin odasına girdim. O vakit telgraf müdiri olan …. Bey geldi. Hakkı Bey '… Bey, sana bir tebşîratım var. Müjdesi içün bir güzelce karı getirmeni isterim. Lâkin geçen geceki karıyı sevmedim' kelimatı sefihanesiyle iltifat etdi. Beriki 'iradenize imtisal borcumdur. Aman efendimiz' tebşir-i tesniyeniz nedir' dediğinde –'Sadullah Beye rütbei bâlâ verilecek. Bu sabah peder paşayı

Mustafa Fâzıl Paşa. Talihi mesut doğanlardan. Mısır'daki veraset meselesi aleyhinde neticelenince İstanbul'da Mâliye Nâzırlığına kadar yükselir. Muazzam servetini kısa sürede siyasî ihtirasları doğrultusunda eritir. Ömrünün evâhirinde mücadele ettiği ağabeyi İsmail Paşa'nın bağladığı aylıkla hayatını idame ettirmesi ibret alınacak hadiselerdendir.

> sıkdım. Senin içün de rütbei bâlâ arz etdirdim' deyince … Bey, Hakkı Beyin ayaklarını öpdü, 'Efendimiz, tab'ı seniyenize muvafık birisi var, şimdi bende hanenize celbi mümkindir, teşrif buyurun' deyüb derhal hareketle gitdiklerini bir zat hikâye etmişdi."[1038]

Paşa, Halep'teyken de meclislerini bir ilim ve edebiyat mahfili hâline getirmiştir. Taif'te vefat etmesinden sonra burada tesis ettiği kütüphaneye vaz' olunmak üzere kardeşi Hulûsi Efendi hânesinde bulunan 798 cilt kitabı göndermiştir.[1039] Yazık ki bu kitapların ismini hâvî bir defter bile elimizde değildir. Muhtelif ilimlere dair olduğu söylenen bu kitapların esamisi, Paşa'nın ilmî hüviyetiyle ilgili önemli ipuçlarını bize verebilirdi. Rüşdü Paşa'nın çok sevdiği oğlu Hakkı, Namık Kemâl'in dostu ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti azası olması münasebetiyle cemiyet mensupları zaman zaman konağına gelmişlerdir. Nâmık Kemâl Magosa'da sürgündeyken yaşadığı sıkıntılardan ötürü İstanbul'daki kitapları satılığa çıkartılır. Hakkı Bey, Kemâl'in kütüphanesini satın alarak daha sonra kendisine hediye eder.

Mustafa Fâzıl Paşa

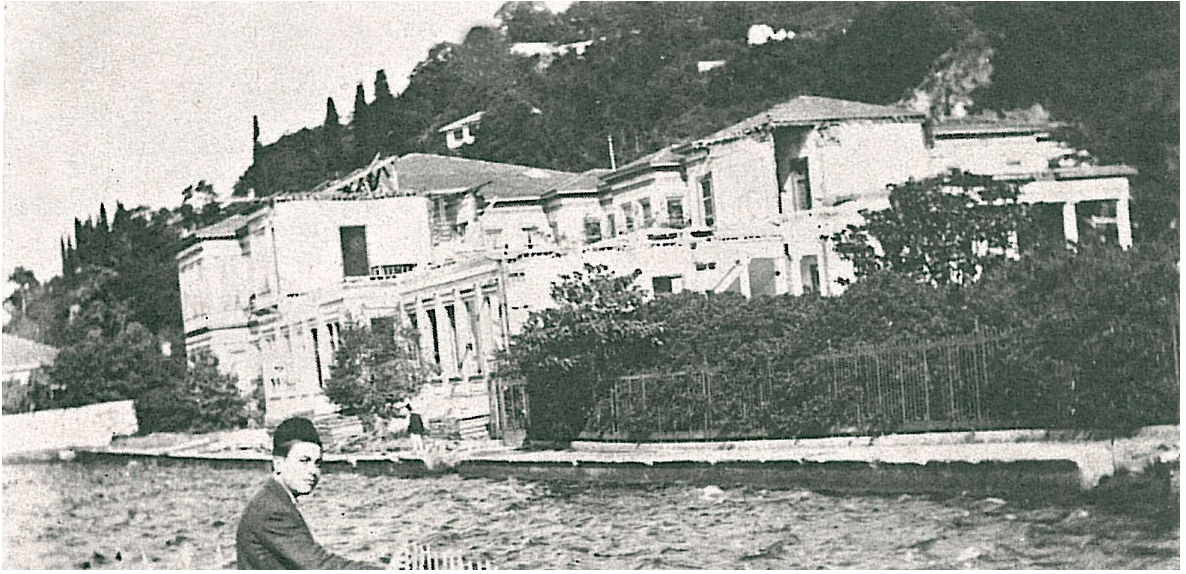
Mustafa Fâzıl Paşa (1829-1876), Mısırlı İbrahim Paşa'nın oğludur. Dedesi Mehmed Ali Paşa'nın ilim ve marifet erbabına karşı gösterdiği lütuf ve atıfet sayesinde Mısır'da cem ettiği ulemâ ve fazilet erbabından iyi bir tahsil görerek 1845 yılında İstanbul'a gelmiş ve Sadaret Mektûbî Kalemi'ne çerağ edilmiştir. Mısır'ın velâyet sistemi dolayısıyla Hidivlik hakları elinden alınmış ve bunun karşılığında da külliyetli miktarda paranın sahibi olmuştur.[1040] Paşa, esas varlığını Nevres Paşa'nın yerine 1863'de Maliye Nazırı olmasıyla isbat etmiş, bu tarihten sonra Mısır kökenli diğer paşalarla birlikte İstanbul'un ilim, kültür ve siyasî hayatında bulunduğu yerleri merkez hâline getirmiştir. Mesut bir talihe sahip olarak dünyaya gelen Paşa'nın hayat hikâyesinde öne çıkan husus hiç şüphesiz siyasî faaliyetleridir. Biraz da hidivlik hakkının elinden alınması sebebiyle oluşan kırgınlığı, mevcut iktidara karşı muhalefete dönüştürmüştür. Muazzam servetini kısa sürede şahsî ihtirasları doğrultusunda eritmiş, ömrünün evâhirinde mücadele ettiği ağabeyi İsmail Paşa'nın bağladığı aylıkla hayatını idame ettirmek zorunda kalmıştır ki ibret alınacak hadiselerdendir. Paşa Beyazıt'taki konağında kalp illetinden vefat etmiştir. Zamanında cömertliği ve meclislerinin şetâretiyle tanınan Paşa; bilgisiyle, cömertliğiyle, güzel konuşmasıyla muhitinin muhabbetini kazanmış ve pek çok ilim adamını etrafına toplamıştır. Muhtelif semtlerde bulunan konak ve yalılarına zamanın ricalinin yanı sıra Ziya Paşa, Şinasi, Nâmık Kemâl, Ali Suavi, Hoca Hayret, Ebüzziya gibi devrin tanınmış edipleri devam etmiş, Paşa'nın maddî ve manevî himayesine girmişlerdir.

Paşa'nın Beyazıt'taki konağı, Kandilli'deki yalısı ve Çamlıca'daki köşkü[1041] "hürriyet" fikrine sahip gençlerin birleşme yerleri arasındadır. Fâzıl Paşa ve muhitinin yakın devir edebiyat ve siyaset hayatı için en dikkate değer tarafı Yeni Osmanlılar'ı himâye etmesi, hamiyet-perver gençleri belirli gayeler için kullanmasıdır. Önceleri Sultan Abdülaziz'e ubûdiyet gösteren Paşa'nın bilâhere verâset meselesinden ötürü V. Murad taraftarlığı yapmaya başlayarak hürriyet efkârında bulunan

şahısları nasıl desteklediğini, II. Abdülhamid Han, zamanına ve önceki bazı hadiselere dair kurenâsından Besim Bey'e takrir ettirerek yazdırdığı notlarında şöyle ifade eder:

> "Murad Efendi o tarihten bed' ile başına Mısır'dan mağdur ve daha doğrusu matrûden Dersaadet'e gelen Mustafa Fazıl Paşa ile bunun efkârında bazı kübera-yı Mısriye'yi ve Köçeoğlu Agop ile Hıristaki Efendi ve Ziya ve Kemal Beyler ve Sağır Ahmed Bey'in oğlu Mehmed Bey ve Şinasi Efendi ve Suâvî mel'unu ve bunların kendi ifadelerinden anlaşıldığına göre cümlesine vekâleten riyâset etmek ve hânesinde müşkillerini halletmek üzere Mütercim Rüşdü Paşa'yı ve oğlunu ve Rıza Paşa ve oğlu İbrahim Paşa'yı ve daha zikretmek istemediğimiz bazı küberâ-yı mahalliyeyi ve bunlardan maâda bir çok bu misillû eşhâsı ve avânelerini cem' ederek ve leyl ü nehâr bunlarla 'ıyş ü işret ve akd-i encümen-i mefsedet eyliyerek ve her türlü vesâite müracaattan geri durmıyarak Sultan Abdülaziz merhumun aleyhinde fesâdat tertibine çalışmakla beraber ol vakit eşhâsı mezkûrenin gayret ve mesâi-i fesadkârisiyle meydân-ı intişâra konan İbret ve *Gayret* gazeteleri ve Güllü Agop'un Gedikpaşa Tiyatrosu'nda ve Bağlarbaşı'nda *Silistre* ve sair misillû oyunlar ve evrak-ı havâdis-i mahalliye ve ecnebiye vasıtalariyle ve bunlarla dahi iktifâ etmiyerek bir takım resâil-i fasîde neşriyle efkâr-ı umûmiye-i ahâliyi Sultan Abdülaziz merhumun ve Mahmut Nedim Paşa gibi asdaka-yı bendegânın aleyhine çalışmakda idiler. Ve bu müfsidler ara sıra mefsedetleri duyuldukça içlerinden bazısı nefy edilmekde veyahud nefy edileceklerini hissedince kendiliklerinden firar ile Avrupa'nın memâlik-i muhtelifesinde neşr-i erâcif ve icrâ-yı fesaddan geri durmamakda ve bazan dahi nezd-i hakan-ı merhumda şefi'leri zuhûr ile mazhar-ı af olarak Memalik-i Mahrûsa'ya avdet eylemekde ve maamafih bunca eltâf ve inâyata maraz-ı teşekkürde ibraz-ı nedametle efkâr-ı fesadiyelerinden udûl etmeleri lâzım gelirken bilakis harekât-ı fesâdiyelerinde ısrâr ile rûz u şeb icrâ-yı mel'anetten hâli olmamakda idiler. (…) Mısırlı Mustafa Paşa kâffe-i mamelikini mefâsid-i mebhûsenin icrâsı yolunda sarf ederek[1042] nihayetü'l-emir ilân-ı iflâs etmek derecesine vâsıl oldukdan sonra adem-i muvaffakiyetle meyûsen bu yolda ifnâ-yı can etmişdir."[1043]

Fâzıl Paşa'nın hâneleri arasında Çamlıca'daki kâşânesinin hususî bir yeri vardır. Özellikle Çamlıca'daki Belediye Bahçesi (bugünkü Millet Parkı) tanzîm edilip de İstanbul'un en gözde mesîresi olduğu zamanlarda Şinasi, Sadullah Paşa, Nâmık Kemâl, Ziya Paşa, Menâpirzâde Nuri, Kayazâde Reşad, Mehmed Ayetullah ve ricalden, asrın üdeba ve zurafâsından birtakım kimseler cumartesi akşamları İstanbul'un manzarası ve havası pek latîf olan bu mahaldeki köşke gelir, pazartesiye kadar kalır, burada yerler içerler, gece de bahçede gezinti yaparlar.[1044] Bazen Paşa'yla birlikte Kandilli'deki yalısına dahi geçerler. Cemiyet azalarından Ali Suâvî de bir müddet bu köşkte kalarak Paşa'nın çocuklarına ders tedris ettirmiştir. Emsali hâneler gibi Paşa'nın konak veya yalılarında da muvazzaf kimseler vardır. (Tabii bu muvazzaflara hizmetli, cariye, bahçıvan, kapıcı gibi kimseleri dâhil etmiyoruz. Daha çok sanat açısından ehemmiyeti olan muvazzafları zikrediyoruz.) Meşhur mûsikî üstadlarından Zekai Dede Efendi[1045] ile Âlî Paşa'nın İmamı olan maruf

Devrin siyasî muhitlerinden Mustafa Fâzıl Paşa yalısı.

mûsikîşinaslarımızdan Mutabzâde Ahmed Efendi Paşa'nın dairesinde "imrâr-ı hayat" edenlerdendir.[1046] Zekâi Dede, Rauf Yekta'nın bildirdiğine göre 1261 cumâdelulasında (1845) bu daireye intisap etmiş, ve hayatının sonuna kadar Fazıl Paşa'nın yanından ayrılmamıştır:

> "Paşa-yı müşarünileyh âfakgir-i iştihar olan cûd ü senası, ehil-nevazlikdaki fart-ı himmet ve i'tinası icabınca üstad-ı şehiri pek çok in'am ve ihsanına müstağrak kılmıştır. Paşadan gördüğü eltaf ve inayat, nan u nimet kadrini bilen hocanın kalb-i minnet-perverinde o kadar müellim bir hatıra bırakmış idi ki, o demlerdeki saadet-i hâlini bir lisân-ı telehhüf beyan ile hikâye ettiği zamanlar - müsellem olan meslek-i kanaat perveranesiyle beraber - yine son derece müteessir olmaktan kendini alamaz idi."[1047]

Çok zengin olan Paşa'nın konak ve yalıları nefis yemeklerin hayli masraflı olarak çıkartıldığı bir yerdir. Batı'dan mülhem olarak konuklar garson misali gelen görevlinin saydığı yemeklerden arzu ettiklerini bildirirler. Bu usule diğer konaklarda tesadüf etmeyiz. Ali Rıza ve Mehmed Galip Beyler konaktaki yemek teşrifatını şöyle anlatırlar:

> "Pederim Said Efendi merhumdan da işitmiş idim ki müşarünileyh Fazıl Paşa, akşamları konağında bulunan züvvar ile kablettaam musahabet ederken yemeğe beş dakika kala hademeden biri odaya girerek Paşa'ya üç pusula sunarmış. Paşa da 'Ha, bakalım yemeğimizde ne var anlıyalım' dedikten sonra pusulalar münderecatını cehren okumağa başlıyarak
>
> *Aşçıbaşının yemeği: filân ve falan ilâh…*
> *Frenk aşçısının pişirdikleri: … filân ve falan…*
> *Bizim Arap dadıların hazırladıkları: filân ve falan… ilâh*

deyip huzzara o akşamki yemekleri söyler ve herkes de kendisince hangi yemeği takdir ve tercih ederse sofrada anın vüruduna intizar eyler imiş."[1048]

Mustafa Paşa'nın dairesi yeni edebiyat çevrelerinin maddî – manevî adeta bir sığınağıdır. O devirde iktidara muhalif bir mevkide bulu-

nan genç edebiyatçıların büyük bir kısmının hâmisi Fâzıl Paşa'dır. 1870 Şabanında Şinasi'nin hastalığını haber alan Fazıl Paşa, Kemeraltı Sokağındaki konağının yakınında bir hâne kiralar ve sonra buraya getirterek bir kadın ile bir erkek hizmetçiyi emrine verir. Paşa'nın meclislerinin daimî misafirleri arasında yer alan Şinasi 1870 senesi Ramazanında bazı geceler Paşa'nın konağına gelerek gayet temiz ve şık bir elbiseyle burada boy gösterir. Fazıl Paşa ona hürmet ve muhabbet ettiğinden yanında lâubâlî bulunmaktan ziyâde "muhterizâne ve hazımkârâne idare-i lisân" eyler. Şinasi, bu meclislerde genelde suskun bulunur, gerektiğinde veciz ve kısa söz söyler.[1049] 1871 senesi baharında Fazıl Paşa, Çamlıca'daki kâşânesine nakl-i mekân eder. Hastalığı devam eden Şinasi'yi buraya davet etse de Şinasi bu davete icabet etmez. Rivâyetlere göre Namık Kemâl ve Şinasi'ni çok sevdiği Çamlıca'daki köşkün bahçesi şöyledir:

> "1284 tarihlerinde o civarda -Büyük Çamlıca'da- bir de Belediye Bahçesi tanzim ve küşad edildi. Herkes bahçe derununda eğlenir, harem arabaları da bahçenin etrafında keşt ü güzâr ederlerdi. Geceleri bahçenin sayısız fenerleri, fanusları etrafa ziyalar saçar, ortalık nurlara gark olur, alaturka, alafranga çalgılar münavebe suretiyle icrâ-yı ahenk ederlerdi. Öyle geceler olurdu ki tarif olunmaz dereceyi bulurdu. Yarı geceye doğru ince ve beyaz yeldirmelere bürünmüş bazı şuh-meşrep hanımların arabalardan inip bahçenin parmaklıkları haricinde nazar-ı dikkate çarpmıyan loşça mahallerde süslü beylere refakat ettikleri de olurdu. Burda kadınlar ve erkekler arasında âdi tuvaletliler nadir görünürdü. Sanki muhteşem tuvaletliler için yapılmıştı"[1050]

Şinasi'nin vefatından sonra bir akşam Ebüzziya ile Kemâl, Fâzıl Paşa'nın Çamlıca'daki köşküne giderler. Paşa, Ebüzziya'ya hitaben:

> "Bu akşam geldiğine isâbet etdin, ben sana yarın haber gönderecekdim; hayırlı bir hizmet gördürmek istiyorum, Cuma günü Şinâsi merhumun terekesi icrâ olunacakmış. Orada bulunacaksın. Merhumda birkaç parça kitabım vardı. Şüphesiz kitapları meyânındadır, Yunus Efendi pusulasını versin, onlar terekeye idhâl edilecek. Sen mezâtda benim nâmıma artıracaksın. Müzâyede hasmâne de olsa kitaplar senin üzerinde kalmalıdır. Bu sûretle de çocuğa [Hikmet Şinâsi] bir hizmet edilmiş olur."

Ertesi günü pusulayı alınca Ali Şir Nevâî külliyatı, *Kâbusnâme, İran-ı Kadîm Tarihi* ve sair birkaç kitabın ismiyle karşılaşır. *İran-ı Kadîm Tarihi*'nin yanında "Yusuf Kâmil Paşa için iştira olunacak" ibaresi muharrerdir.[1051]

Fâzıl Paşa'nın marifete verdiği ehemmiyeti gösteren hususlardan birisi de 1863 tarihinde *Nâimâ Tarihi*'ni tab' ettirmesidir. Gene, *Âsım Tarihi*'nin masraflarını üstlenerek bastıran da odur. İbnülemin anlatıyor:

> "Sadrı esbak Said Paşa merhum bana dedi ki: *Vaktiyle bir Fransız lirasına Mütercim Âsım'ın yazma tarihini almışdım. Bir gün Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın nezdinde bulunduğum sırada bu tarihten bahsolundu. Paşa, bulamadığını söyledi. Nezdimde bir nüsha bulunduğunu söyledim. Bana verirseniz memnun olurum dedi. Verdim. Üç yüz lira gönderdi. Tarihi de bastırdı.*"[1052]

Paşa'nın dairesine gelenlerin bir kısmı da kerem ve ihsanından faydalanmak isteyenlerdir. Ali Rıza Bey, Sadullah Paşa'dan dinlediği bir hadiseyi şöyle naklediyor:

> "… Bir gün birlikte (Sadullah Bey ile Fazıl Paşa) otururlarken Kethüdası içeriye girerek Paşa'ya bir iane defteri irae eylemiş ve Kandilli'de mütemekkin bir fakir aile için iane istemiş Paşa elini cebine sokup araştırdıktan sonra iki altun çıkarıp vermiş; Kethüda Efendi de o iki altunu alup gitmiş. Fazıl Paşa huzzara demiş ki 'iane olarak iki altuncuk verişime belki taaccüp ettiniz; lâkin bu kabahat bende değildir; Kethüdadadır. Bilmem, bir türlü ziyadesini veremedim; halbuki Kethüda Efendi bu yolda müracaat etmeyip de benim hesabıma elli lira verse ve bunu masraf defterine geçirse idi ben sesimi çıkarmazdım ve fakir aile de hayli müstefid olurdu!"[1053]

Tunuslu Hayreddin Paşa

Ahbaz, bir diğer rivayete göre Çerkes bir ailenin evladı olarak doğdu. Küçük yaşta getirildiği İstanbul'da Reîsü'l-Ulemâ ve Nâkibü'l-Eşrâf Kıbrıslı Tahsin Bey tarafından satın alındı. Tahsin Bey'in Kanlıca'daki yalısında tahsilini ikmal ederken bir taraftan da "tenezzüh" için Çubuklu'ya gönderildi. Uzun süre bu semtte kaldı. Yalıda talim ve terbiye olunmakta iken Tunus Valisi Ahmed Paşa'ya satıldı. Hayreddin'deki istidâdı gören vali tahsiline itina etti. Diğer ilimlerin yanında özellikle fıkıh konusunda eğitim aldı. Tunus'a gelen Fransız askerlerinden Fransızca'yı öğrendi. Daha sonra Avrupa'ya gönderilerek matematik, hukuk, tarih ve tabiî ilimleri okudu. 1842'de binbaşı rütbesiyle Tunus'ta askerî sınıfa dâhil oldu. Askerlik sınıfında ferikliğe yükseldi. "Te'kîd-i müvâlât memuriyetiyle" "Fransa, Prusya, İsveç, Danimarka, Hollanda, Belçika, İngiltere, Avusutrya devletlerinin başkentlerine seyahatler düzenledi. Tunus'ta çıkan isyan üzerine fevkalade memuriyetle İstanbul'a gönderildi. Tunus'un Osmanlı'yla irtibatının devamı için çabalar sarf etti. 1877 senesinde Fransız ve İngiliz konsoloslarının entrikaları neticesinde vazifelerinden azledildi. Sultan Abdülhamid'in hocalarından olan Şeyh Zafir, "siyâset ü kıyâset ve fazl u marifet erbâbından" olduğunu padişaha arz etti. Şeyh'in şehâdeti üzerine 1878'de (Ramazan 1295) İstanbul'a davet edildi. Aynı sene (4Şevval 1295) "memleketin ahvâline, lisânına, muâmelâtına ve usûlüne" vukûfiyet peyda etmesi için Hey'et-i Âyân azalığına tayin olundu.İki ay sonra da sadâret makamına nasb olundu.[1054] 1879'da (9 Ramazan 1296) Sadârete Ârifî Paşa'nın getirilmesi üzerine mazuliyetle Kuruçeşme'deki yalısına çekildi. Sadâretten ayrıldıktan sonra Sultan Abdülhamid Paşa'ya teveccüh ve iltifat göstererek devlet işlerine dair mütalaalarını mükerreren sormuş, paşa da ayrıntılı layihalar takdim etmiştir. Bazı mühim meselelerin müzakeresi sarayda toplanan encümenlerde de bulundurulmuştur.[1055] Bu sıra Paşa'nın Mir Devhizâde Abdurrahman Süreyya Efendi tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek Elcevâib Matbaası'nda basılan *Akvamü'l-Mesâlik Fî Ma'rifeti Ahvâl-i Memâlik* isimli eseri Mâbeyn'e sunulan bir jurnal üzerine toplatılmış

Tunuslu Hayreddin Paşa. Sultan Abdülhamid'in İstanbul'a getirtip Sadrazamlığa kadar yükselttiği Paşa'nın bu gelişinin arkasında padişahın hususî bir politikasının olduğu çok âşikâr. Nitekim Sultan Abdülhamid, Cemâleddin Efgani'yi de benzer bir yolla İstanbul'a getirtecektir.

ve neşri men edilmiştir.[1056] 29 Kânûn-ı sânî 1890 Çarşamba günü mübtelâ olduğu "nıkrîs" illetinin şiddetlenmesiyle vefat etmiştir. Hayırsever birisi olan paşa malının bir miktarını 54 muhtaç aileye ev yapılması ve maişetlerinin temini bir kısmını ise mekteplerin ıslahı için vasiyet ettiği rivayet olunuyor.[1057]

"İlmiyle âmil, erbâb-ı marifetten, doğru özlü, doğru sözlü, kimseden korkmaz, bir şeyden ürkmez, sözünü esirgemez, riyakârlığa tenezzül etmez, haktan ayrılmaz, cesur ve gayur" bir devlet adamı olan Paşa "mütedeyyin ve afîf" bir zat olduğundan devletin şeref ve namusunu muhafazaya çalıştığı gibi kendi ailesinin de iffet ve namusunu sıyanete dikkat eylediği İbnülemin'den menkuldur. Meselâ, Nişantaşı'ndaki konağının karşısında bahçeli bir gazino ve açık tiyatro yapılması üzerine evlâd u ıyali ve hizmetçilerinin münasebetsiz oyunlar görüp ve -eski ehl-i perdenin tabiriyle- 'perde-birûnâne' sözler işitip edeb ve terbiyelerine halel gelmemesi için o cihete -konağın yüksekliğince- tahta perde çektirtirmiştir. İbnülemin, Paşa'nın, vefatından sonra da perdenin durduğunu söylüyor.[1058] Bununla beraber Tunuslu Paşa'ya devrin siyasî mahfillerinde Namık Kemâl'in "Biz, memâlik-i İslâmiye'den vükelâ dilenmeğe muhtaç değiliz" cümlesinde hülâsa edilebilecek bir tepkinin de bulunduğunu söyleyebiliriz.[1059]

Sultan Abdülhamid'in zamanında konak veya yalılarda düzenlenen vükelâ meclisleri padişahın vehmine dokunmaması için tertip edilmezken sadâreti esnasında karşılaştığı zorlukları halletmek için saraya 21 Cümâde'l-âhire 1296'da takdim ettiği arîzada görüldüğü üzere, paşa bu usûlü ihtiyar etmemiş, sahilhanesine vükelâyı davet ile meclisler tertip etmiştir. Bu layihasında, evinin etrafında hafiyelerin arttığından bahsederek rahatsızlığını ifade eder.[1060] Abdülhamid devrinde sadâretten azledilen paşaların bir kısmının Avrupa'ya firar etmeleri ihtimaline karşılık konak veya yalıları sürekli gözetletilmiştir. Kışın Nişantaşı'ndaki konağında, yazın Kuru Çeşmedeki yalısında ikamet eden Tunuslu Hayreddin Paşa'nın bazı Avrupalılarla olan

Tunuslu Hayreddin Paşa'ya padişahın ihsan ettiği konak. Tamir ve tadilatı da ceyb-i hümayundan karşılanmıştır.

münasebeti yüzünden bu muameleye tabi tutulduğunu Memduh Paşa söylüyor[1061] ki bu münsebetin muhtevasını devleti idare edenler pek tehlikeli görmüşlerdir.

Şunu da ifade edelim: Padişahın her şeyden ziyade hal'e dair sözlerden ürktüğünü bilen bazı jurnalciler sevmedikleri kimseleri hal'e teşebbüsle itham eden jurnaller takdim etmişlerdir. Bu jurnallerin bir kısmı, mevzu bahis olan kişiye düşmanlıktan değil de padişaha şirin görünerek bir külah kapmak emelinden mütevellittir. İşte İbnülemin'in anlattığı şu hâdise de o cümlelerdendir:

> "Şeyh Zâfir Efendi,[1062] bir gece huzurda, bulunduğu sırada gayet mühim ve müsta'cel diye telâşla bir jurnal getirirler. Sadrı azamla Şeyhin baş bağa verüb hal'i müzakere etmekde olduklarını tazammün eden jurnali okudukdan sonra padişah, Beşiktaş muhafızı Hasan Paşayı sür'atle celb edüb 'Şimdi Hayrüddin Paşanın konağına git, yanında kimin bulunduğunu anla, heman gel, haber ver' emrini verir.
>
> Hasan Paşa 'aman efendim, gece vakti kim olacak, beyhude yere kendinizi üzmeyiniz' derse de padişah, emrini şiddetle te'kid eder. Hasan Paşa gider. Avdetinde 'her kes uykuda. Sadrı âzamin yanında kimse yok' der. Padişah, serayda bulunan jurnalcinin getirilmesini emr eder. Şeyhe biraz paravanın arkasında durmasını söyler.
>
> Jurnalci gelince 'sen, Şeyh Zâfir Efendiyi tanır mısın' diye sorar. 'Evet efendim, tanırım. Şimdi sadrı âzamın yanındadır. Hal'inizi konuşmakla meşguldirler' deyince şeyhi meydane çıkarub 'bu kimdir' der. Herif, fena halde telâşe düşüb 'aman padişahım, merhamet buyurunuz. Fakirim, geçinecek bir şeyim yok. Böyle yapmazsam huzurı hümayunuza girmek ve derdimi arz etmek kabil olur mu?' diye yalvarmağa başlayınca padişah 'buna on lira maaş tahsis olunsun, heman vilâyetlerden birine nefy edilsin' der."[1063]

Ahmed Ârifî Paşa

Hariciye Nâzırlarından ve Meclîs-i Vâlâ Reislerinden Şekip Paşa'nın oğlu olan Ahmed Ârifî, 1830'da İstanbul'da doğdu. Hususî muallimlerden Arapça, Farsça, Fransızca ve muhtelif ilimleri tahsil etti. 1845'de girdiği Divân-ı Hümâyûn Kalemi'nde "Ârifî" mahlası verildi. Babasının Viyana sefirliği sırasında kâtiplik yaptı. Bir müddet sonra evvela Reşid Paşa dairesine sonra ise Âlî Paşa'ya intisap ederek Hâriciye mesleğinde yetişti.[1064] Uzun süre Bâbıâlî'de mütercimlik vazifesinde bulundu. Sefirlik, Hariciye Nâzırlığı, Şûrâ-yı Devlet Riyâseti ve Başvekâlet gibi mühim makamlarda vazife yaptı. 5 Kânûn-ı evvel 1895 Perşembe ezanî saatle akşam on birde muzdarip olduğu veremden konağında vefat etti. Ayasofya'da ricalden, dervişândan pek çok kimsenin katılımıyla kılınan cenazesi Hz. Eyyüb'ün kabri civarına, Bostan İskelesi'ne defnedildi.

Talihi mesut doğan kimselerden olan Ârifî Paşa zamanın ricali arasında ehliyet ve marifetle müzeyyen bir babanın oğlu olarak dünyaya gelmiş, bu sebeple çok iyi talim ve terbiye olunmuştur. Fransızca ve Türkçe'ye vukufiyeti dolayısıyla hem devrin ricali hem de Sultan Abdülaziz tarafından taltîf edilmiştir.

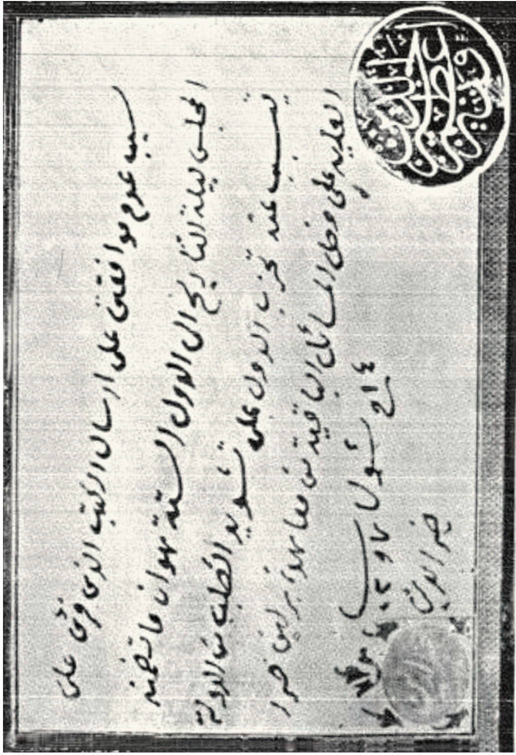
"Hak ve mantıka mutâbık söylediği" birkaç cümleden ötürü[1065] yaşadığı müddetçe Sultan II. Abdülhamid'den iltifat gören[1066] Ârifî Paşa'nın rik'a yazısı çok metin ve dilnişîndir. Paşa Türkçe ve Fransızca'ya aynı derecede vâkıf olduğundan tercümede maharet ve siyasî meseleleri yazmakta kudret gösterirmiş. Fakat sürat ve sühûletle yazı yazamaz, yazı öğrenmeğe çalışan bir çocuğun meşk yazması gibi itina ile yazar ve imzasını resim yapar gibi dikkatle atarmış.[1067] Aynı şekilde yürüme ve konuşmasının da çok ağır olduğu söylenir. İbnülemin onu *Son Hattatlar*'ın, *Rik'a Yazanlar* kısmında bir başka ariza örneğiyle beraber Âlî Paşa'nın hemen ardında zikreder.[1068] Orman ve Maadin Meclisi âzasından Osman Rasih Efendi, Paşa'nın bu tarafını şöyle ifade eder:

> "Hem lisân ü mârifetde, hat u tesvidde dahi
> Çeğra-i âlem mislini görmüş değil disem revâ
> Ol vezîr-i mu'tenâdır, hem debin mutelâ
> Hâme-i mû'ciz-edâsı hayret-efzâ-yı zekâ"[1069]

Arapça, Farsça ve Fransızca'ya hakkıyla vakıf, Almanca'ya aşina olan Ârifî Paşa, "istikâmetle maruf, afif, nedim, müstakîm, halîm ve selîm, edîb ve umûr-ı siyâsiye"ye vakıf birisi olarak takdim ve tebcil edilir.[1070] Onun diplomatlığıyla alakalı olarak Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlerinden Nişan Safer Efendi, "Âlî Paşa merhumdan sonra iki yarım Hâriciye Nâzırı gelmişdir. Bunlardan biri Safvet Paşa, diğer de Ârifî Paşa merhum idi" dermiş.[1071]

Ârifî Paşa önceleri Bebek'teki yalısında otururken[1072] daha sonra Cağaloğlu'ndaki konağına taşınmış ve uzun müddet burada ikamet etmiştir. Ârifî Paşa'nın meclislerdeki hâlini kendisiyle Mâbeyn'de teşrîk-i mesaide bulunan Ali Fuad Bey şöyle anlatıyor:

> "… bezm-i ülfeti dahi kibârâne ve vakûrâne idi. Haddi zâtında asabiyyü'l-mizâc ve serîü't-teessür olmakla beraber hiçbir vakit hiddet ve şiddet izhâr etmeyip canı sıkılınca yalnız küserdi.[1073]

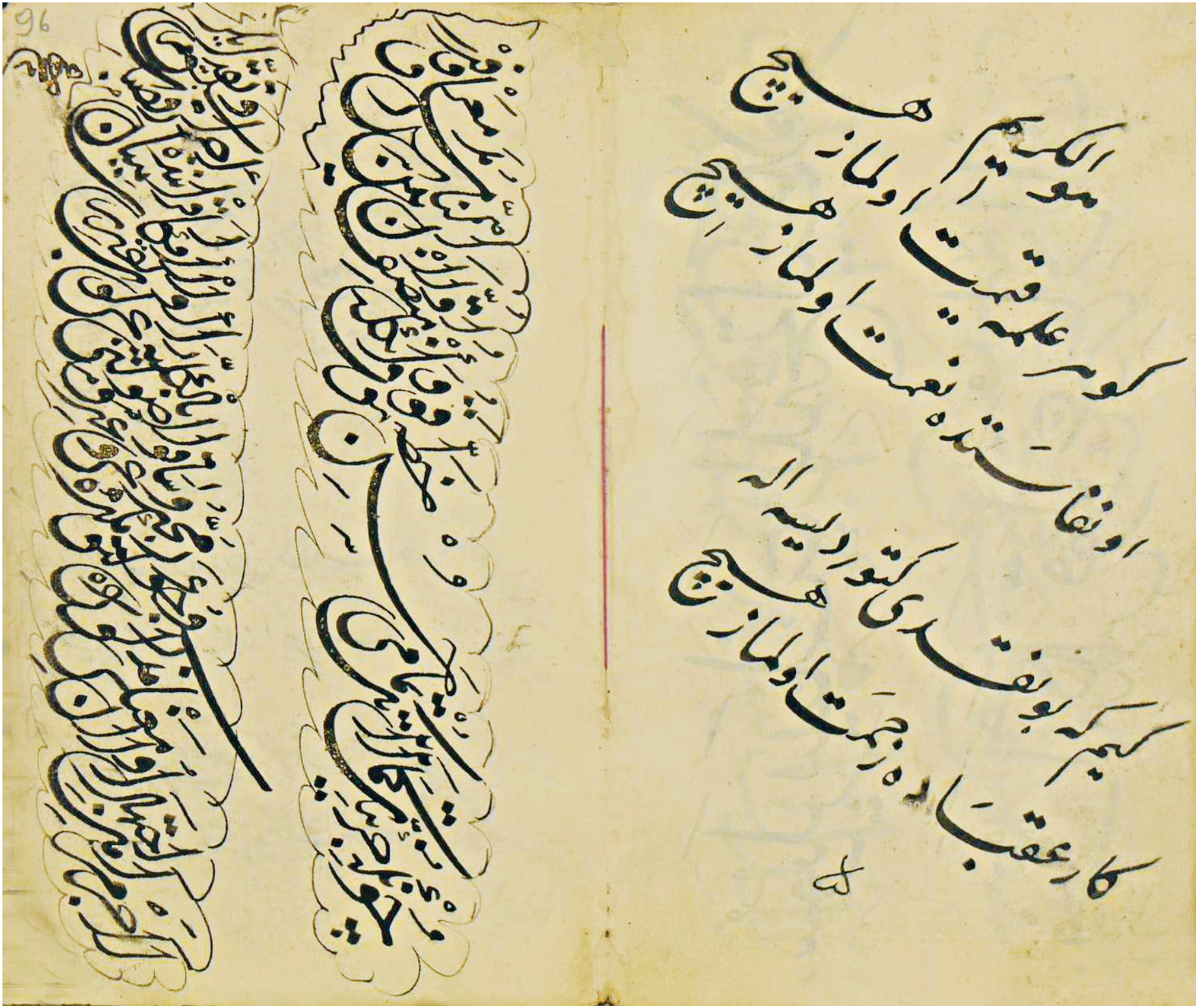

Ahmed Ârifî Paşa ve hatt-ı dest-i devletleri. Memuriyet hayatının büyük kısmı tercümanlık ve Hâriciye'de geçen Ârifî Paşa'nın rik'a yazısı çok dilnişîndir. Paşa, Türkçe ve Fransızca'ya aynı derecede vâkıf olduğundan tercümede maharet ve siyasî meseleleri yazmakta kudret gösterirmiş. Fakat sürat ve sühûletle yazı yazamaz, yazı öğrenmeğe çalışan bir çocuğun meşk yazması gibi itina ile yazar ve imzasını resim yapar gibi dikkatle atarmış. Aynı şekilde yürümesi ve konuşmasının da çok ağır olduğu söylenir.

İdâre-i beytiyesinde pederi gibi kendisi de müzâyikadan kurtulmayıb dıyk-ı mâişet içinde imrâr-ı hayât ederdi."[1074]

Ârifî Paşa'nın, resmî vazifelerinde ve hususî meclislerde gayet ağır başlı, merasime son derece riayet-kâr ve eslâfından bazı ukalâ gibi muhatabının resmî rütbesine göre muamele etmekle şöhret bulduğunu da İbnülemin naklediyor.[1075]

Ali Fuad Bey'in maddî sıkıntı çektiğine dair rivayetinin aksine Ârifî Paşa'nın konak hayatına vâkıf olan İbnülemin; "Yaşadığı müddetçe zaruretten kurtulamaması, irtikâb ve irtişadan berî ve istikametle mütehalli olduğuna şehadet ederse de ma'zuliyet zemanlarında maaşsız kalmadığı ve evinin idaresi büyük masrafa muhtaç olmadığı halde sıkıntıya oğraması, hüsni idareye ve büdcesini tanzim ve tatbîka kadir olmadığına delâlet ediyor." der. Nitekim hayatının son senelerinde de sarayın ihsanlarına nâil olduğundan bahsediliyor. Ârifî Paşa, 1879 senesinde Cağaloğlu'ndaki konağında İrfan Paşa ve Bursalı Rıza Efendi ile umûra ait işleri görürlerken saraya sadârete nasb edilmek üzere[1076] davet edilir. O sırada ciddî bir sağlık problemleriyle uğraşan paşa rahatsızlığından bahsederek itizar eder. Evinin tavanını göstererek gelen davetçiye "başıma yıkılıyor, sâika-i zaruretle yaptıramıyorum. Ben, pek ziyade ihmal olunuyorum." demesiyle padişah konağını tamir etmesi için kendisine "1500" lira gönderir. Ârifî Paşa, daha sonra saraya gider. Huzura girince hakikaten rahatsız olduğu görülür. Kendi de itizarını tekrar eder. Sadaret'e nasbından sarf-ı nazarla Meclîs-i Vükelâ azalığına tâyin edilir.[1077] Ârifî Paşa'nın bu gibi hâllerinden ötürü Pertev Paşa'nın torunu Aziz Bey, kendisinden bahs olundukça 'altmış yedi yaşında bir yetim idi' dermiş.

Hakkı Bey'e ait celî hatlı mecmua-i eş'ardan...

Mehmed Emin Paşa merhumla hukuki kadîmeleri olduğundan paşa hem kendisine hem de oğulları Mahmud Kemal ve Ahmed Tevfik'e riayet ve meveddet gösterir, bazen konağında buluşup görüşürler. Arifi Paşa Şûrâ-yı Devlet Reisi iken o vakitler mazul durumda bulunan Mehmed Emin Paşa kendisini ziyarete gelir, sohbet esnasında - kendinden istimdad edilmediği halde- "zât-ı âlinizin münasib bir memuriyete tâyininiz içün delâlet etmek arzu ederim. Ben, senede iki defa şevket-meab efendimizden istirhamda bulunurum. Cenabı Hak, ömrü şevket-i şahanelerini müzdâd eylesün, derhal is'af buyururlar. Bu sene de iki defa istirhamda bulundum, is'af buyruldu. Bu sene artık başka istirhama imkân kalmadı" der. Bir iki ay sonra Emin Paşa, Amasya Mutasarrıflığına tâyin olunur, veda için gittiğinde Paşa "Memuriyetinize delâlet edemedim. Pek eskiyen rütbenizin terfiini sadrıâzam paşa hazretlerinden reca edeceğim" demesiyle Emin Paşa "teveccüh ve iltifatınızın devamı, benim içün rütbeden daha kıymetlidir. Rahatsız olmamanızı istirham ederim" tarzında mukabele etmiştir. Paşa daha sonra İbnülemin'e de bu vaadinden bahsetse de mucibince amel edemez.

Müntesiplerinden Muallim Feyzî, Ârifî Paşa'nın Maarif Nâzırlığına düştüğü tarihte onu şöyle vasfediyor:

“Ârifî Paşa-yı dâniş ü irfân-penâh (pejûh?)
Kim riyâz-ı devlete enfâsı eyler neşr-i tîb
…
Hoş-yâr-ı âkil ü merd-i hüner-mend ü lebîb
…
Hüsn-i ahlâk-ı cemîl-i dil-rübâ vü dil-firîb”[1078]

Konağın mûsikî-şinasdan, üdebâdan, Hâriciye’den, ilmiyeden ve zamanın şairlerinden pek çok misafiri vardır. Bunun yanında yukarıda işaret ettiğimiz üzere onun konağı resmî işlerle iştigâl edilen yerler arasındadır. Paşa konakta ve bulunduğu mekânlarda çiğden nem kapacak kadar mütevehhim ve soğuktan müteellim olduğundan ekseren üzerine bir battaniye örterek oturur veya çok kalın giyinirmiş. Bu hâlinden dolayı Kemâl Paşazâde Said tarafından Avlonyalı Ferid Paşa ağzından tehzîl yoluyla inşâd edilen ve

“Âh bir gün olsa münkâd-ı irâdem kâinât
Mukbilân-ı devlet mahv u perîşân eylerim”

diye başlayan manzûmeye söylenilen nazîrelerden birinde şu mısra latîfe bâbında devrin söz ehlince irad edilirmiş:

“Erzurum’a Arifî Paşa’yı vali eyleyüb
Zemherîde palto giydirmez de üryân eylerim”

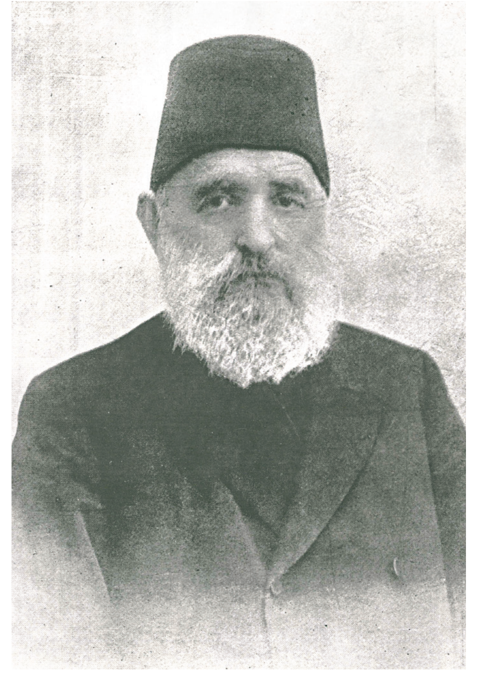
Mehmed Said Paşa

Seb‘azâde Ankaralı Ali Namık Efendi’nin oğlu olan Mehmed Said Paşa 1838’de Erzurum’da doğdu. Erzurum’da İbrahim Paşa Camii Medresesi’nde dört, İstanbul’da Ayasofya Camii’nde yedi sene Arapça, sarf, nahiv, mantık, meani ve fıkıh okudu. Hususî muallimlerden hukuk, ekonomi, Farsça, hesap ve coğraya tahsil etti. Maiyetinde bulunduğu Bursalı Rıza Efendi’nin teşvikiyle 26 yaşından sonra Fransızca öğrendi. 1853’te Erzurum Tahrîrat Kalemi’nde başlayan memuriyet hayatında emsali arasında gayret, liyâkat, istikâmet ve kaleminin kudretiyle mütemayiz olduğundan gelinebilecek en üst noktaya kadar geldi. Dokuz defa Sadrazamlık makamında bulundu.

Said Paşa, hayatının büyük bir kısmında devletin idare mekanizmasının en üst noktalarında olmasına rağmen vaktini dost meclislerinden âzâde bir şekilde geçirmiştir. Bunda hiç şüphesiz devrin siyasî havasıyla Paşa’nın hususî hâllerinin tesiri büyüktür. Said Paşa “hisset, suizan, vehm ü vesvese ve kadd ü kâmet itibariyle birbirinin ruh ikizi olan” Sultan Abdülhamid’in mısra-ı sânîsi olduğu fikri yaygındır. İbnülemin’in Said Paşa hakkında yazdığı hal tercemesi, *Son Sadrıazamlar*’ın en hacimli ve sevimli kısımlarını oluşturur. Buradan hareketle Paşa’nın şahsiyeti, mizacı, ev hâllerini ve konağında olup bitenleri öğrenebiliriz. Sadece bu kadar değil, aynı zamanda yakın tarihimize mühim tesirlerde bulunan Paşa’nın bu hadiseler, tenkitler karşısındaki tavrını göstermesi bakımından da İbnülemin’in *Son Sadrıazamlar*’daki uzun hâl tercemesinin şahsiyetine ait kısımları pek mühimdir. Âlim bir zât olan, ilm-i siyâset ve kıyasette devrinde yektâ olan

Said Paşa, İbnülemin ve akrânının ilmî bakımdan istifade ettikleri bir mercî olması sebebiyle de üzerinde durulmayı hak etmektedir. İbnülemin Said Paşa'yı şöyle tarif eder:

> "Çocuk denilecek bir yaşda Babı âliye girdim, ilga edildiği gün çıkdım. Oraya devam etdiğim müddetde on altı sadrı azamın maiyyetinde bulundum. Bunlardan bir kısmile vazifeden, yahud -babadan müntakil- hukuk ve ülfetden dolayı pek çok temas etdim. Kendilerini yakından tanıdım. Yazılarını yazdım. Her dürlü garaz ve ivazdan azade olarak söylerim ki içlerinde, Said Paşa kâ'bında bir zat görmedim.
> Hattâ yalnız sadrı âzamlar değil, görüşdüğüm vükelâ, vüzera ve ricali devlet arasında da o liyakatde bir âdeme tesadüf etmedim. Bu sözü mübalegaya, yahud taraf girliğe haml etmemelidir. Sâid Paşanın daire i ülfetine girenler ve takdiri kıymete muktedir olanlar, sözümü tasdikde tereddüd etmezler.
> Zekâyı müşahhas olan bu zatı — eski ta'bir ile "efradını cami', ağyarını mâni' olarak —tarif içün, Abdurrahman Şeref Efendinin söylediği gibi 'hangi taşı kaldırırsanız altından çıkar' demek kâfidir."[1079]

Mehmed Said Paşa. Vehham ve ehl-i hissetten... Paris'te okuyan oğlu Ali Nâmık'a Mahmud Paşa'dan aldığı çorapları göndermesi, Ramazanlarda evinde iftar vermemesi hep hissetinin neticeleridir. Kimsenin sözüne inanmaz, inanır görünür, ihtiyatı elden bırakmaz. Bu taraflarıyla Sultan Abdülhamid'in mısra-ı sânîsi, Bâbıâlî'deki muadilidir. Muhtelif zamanlarda dokuz defa sadarete getirildi. II. Abdülhamid'in "ne zaman sıkışsam bu zatı makama getiriyorum" dediği rivayet edilir. Sultan'ı hal' eden fetvayı oylamaya sunan meclisin başkanı olması hayli güftügûya sebep olmuştur. Hafızasının, lisanının ve kalemin kudretini hiçbir vakit kaybetmeyen Said Paşa'nın üslûbu malumdur. *Gazeteci Lisanı* ile şahsiyetinin ve devrinin ruhunu ifşa eden *Hatırât*'ı matbu eserlerindendir.

Said Paşa'nın Nişantaşı'ndaki konak hayatı (yalısı Büyükdere, köşkü ise Sarıyer'dedir), bir devrin sona erdiğinin göstergesi olarak kabul edilebilir. Onun hânesi, eski "hanedanlık" geleneğinin, Meşrûtiyet devrinin Dâhiliye Nazırlarından Reşid Akif Paşa'nın konağını bir kenara bırakırsak, zevâlini temsil eder. Said Paşa'nın konağında yakın devrin siyasî hayatı ile kalem hayatının zorluklarını müşahede edebiliriz. Emsali paşalar gibi dairesinde insan yetiştirmek şöyle dursun çevresinde kimseyi tutmayan Said Paşa'nın konağının müdavimleri "ahaveyn" olarak da yâd edilen İbnülemin kardeşlerdir. Mustafa Reşid Paşa için Cevdet Paşa ne ise Said Paşa için de İbnülemin odur. Lakin mürüvvet-mend olan Reşid Paşa dairesinde bulunanları himaye ile devlet kademesinde yükselmelerini sağlarken Said Paşa bu hususta mâhir değildir. Hiç kimseye güvenmez, kefil olmaz. Meclislerde de olabildiğince ihtiyatlı konuşur. Evvelce anlattığı bir meseleyi bir zaman sonra tekrar anlatırken büyük bir fark ile anlatır, "hükm-i rüzgârı" gözetir.[1080] Hilkati infial ve şiddete mail ise de "sabreder, "infial ve şiddet" izhar etmez. Tanıdığı âdemle değil, aralarında hukuk-i kadîme olan zatlarla da lâtife ve mizah yolunda sohbetten sakınır. Keyfi yerinde olursa latifeye meyleder, lâkin lâtife-âmiz kelimeleri, cümleleri de "sansür"leyerek kullanır. İbnülemin'in naklettiği şu fıkralar da Paşa'nın bu cephesini gösterecek mahiyettedir:

> "Bir gece kardeşim Ahmed Tevfik merhumla nezdinde bulunurken bir küçük fare çıkdı, 'Kanepenizin altına bir sıçan kaçdı' dedim. O kadar telâş etdi ki söylediğime peşiman oldum. Meğer fareden pek ziyade korkarmış.
>
> O telâş, ve heyecan içinde bile 'sıçan' kelimesinden hoşlanmayub 'fare fare' diyerek kemali süratle bir hasır iskemleye sıçradı. Kaçmağa müheyya bir vaziyyetde dizlerini kaldırarak oturdu.
>
> (...) Bir günde bir validen bahs olunurken 'nazük, terbiyeliye malumatlı ise de mürtekib olduğu söyleniyor' dedim, 'mürtekib' kelimesini hoş görmedi, 'zıddı müstakim' dedi."[1081]

Hakkında yazılanları okuduğumuz zaman ifrat derecesinde ketum olan Said Paşa'nın sadece İbnülemin'in yanında mizacından tavizler verdiğini müşahede ederiz. İbnülemin'e mahremâne açılır hemen her meselede mütalaasını sorar. Bununla beraber bir ara damadı olarak da düşündüğü İbnülemin'le münasebetleri hep inişli çıkışlıdır. Meşrûtiyet sonrasında Mahmud Şevket Paşa kabinesinde Şûrâ-yı Devlet Reisi iken hakkında "kıl u kâ'l-i nâsdan yokdur halâsın çâresi" mealine muvafık olarak aleyhinde söylenenlerin alıp başını yürüdüğü bir vakitte kendisini ziyarete gelen İbnülemin kardeşlere kendisini savunurken hânesini şöyle tarif eder:

> "Gelmiyeydim âleme madum olaydım kâşki
>
> mısraı tam bana lâyıkdır. İkinci mısraın [ikinci mısra şöyledir: Çünki geldim, bâri nâ-mâlûm olsaydım keşke]. bana taallûkı yokdur. Vaktile halimden şikâyet ederdim. Meğer o zeman, zemanı rahat imiş. İki üç haftadan beri kalben pek rahatsızım. Vücudum de muztarib. Mesaili hazıra ise büsbütün mucibi ye'sü elem. Büyük kızım haste, bu yüzden de dilhunum. Tahsil içün Avrupaya gönderdiğim oğlum Kemal, yazlık elbisesile gitdi, kışlık tedarük olunamadı. Parisde fiat fahiş olduğundan buraca yarım düzine çorab alınub gönderilmek istendi, alınamadı. Ayrı bir dairede oturtmağa ve rahatini te'min etmeğe hal müsaid değil. Çocuk, bir odada oturuyor, rahat edemiyor. Bu da badii keder oluyor. Evlâdım olduğunuz için gizlemiyorum, validenize ayda ancak yedi mecidiye verebiliyorum. Halbuki âlem, bizi eazımı ağniyadan ad ediyor. Kimseye derd anlatmak kabil değil. Memleketde mekteb ve hoca yok. Diğer çocukları okutacak mekteb ve hoca bulamıyorum. Onları da Avrupaya göndersem, müzayeka mâni oldukdan başka hasretlerine dayanamam.

1906'daki bir sohbetlerinde de,

> "Her kes, bizi fevkalâde zengin zan ediyor. Başkasına beş kuruşa yapdıkları bir şey içün bizden beş kat fazla isteyorlar. Ma'zuliyyet maaşım, ayda yüz otuz lira tutuyor. İhtiyarı kanaatle hamd olsun geçiniyoruz. Emma sairleri gibi esbabı ihtişam yok. Ne yapalım, nasibimiz böyle. Ailemden memnunum, başkalarının aileleri gibi müsrif değildirler. Bizi "hisset" le itham ediyorlar. Devlet ve milletin hakkını gasb edub de sefahet etmek sonra aileyi mühtac bir halde bırakub gitmek müvafıkı akl midir? Ayağını yorganına göre uzatmak, hem millî, hem dinî bir vazifedir. Biz, ayağımızı yorganımıza göre uzatmağa çalışıyoruz, kabahat mi ediyoruz?"[1082]

diyerek asrının tarihini yazacağını çok iyi bildiği İbnülemin vasıtasıyla "hisset"e cevap verme gereği hissetmiştir. Said Paşa'nın mülakatlarında mükerreren söylediği "Bir tarih yazacağınızı muhakkak biliyorum. Reca ederim, beni muhafaza buyurunuz. Bu devlet ve millete hidmet etmek içün pek çok oğraşdım. Hasbelbeşeriyye kusur etdimse de niyyetim halis idi. Ahlâf, bize lâ'net okuyacak. Pek reca ederim, beni müdafea buyurunuz"[1083] sözleri de devrindeki zatların kendileriyle alâkalı her şeyi merak eden, araştıran, sorgulayan, kaydeden bu mümtaz zekânın bir gün yaşadıkları devri ve şahsiyetlerini değerlendireceğini bildikleri için haliyle ona göre davranmışlardır.

İbnülemin'in Said Paşa'yla muarefesi çok eskidir. Şöyle ki: Said Paşa'nın hanımı Yegâne Hanım, Zeynep Hanım'ın daire-i ülfetinde yetişmiştir. İbnülemin'in babası Mehmed Emin Paşa'yla Said Paşa'nın hukukları da daha o yıllara tekabül eder. İbnülemin, bu "siyaset pîri"nin davranış biçimini oluşturan hususiyetleri "vehm ü vesvese ve onun tevlid etdiği su'i-zan" olarak tavsif eder.[1084] Said Paşa, kimsenin sözüne inanmaz ama inanır görünür, ihtiyatı elden bırakmaz. Bu bağlamda, *Hatırât*'ı aynı zamanda şahsiyetinin ve devrinin bir tarafıyla ruhunu ifşa eder. İbnülemin, bu eseri nefsinden başkasını düşünmediğinin adeta senedi olarak değerlendirir. Hâl tercemesi incelendiği zaman hakikaten vehham, ayrıntılara düşkün, vefadan ve hukuka riayetten nasibinin olmadığı görülür. İbnülemin'in kendi kaleminden okuyalım:

> Zemanın -muhtelif sınıflara mensub- meşahirinin yazılarını ihtiva etmek üzere bir mecmua tertib etmişdim. Bu mecmuaya yazı yazmak salâhiyyetini haiz bulunan zatların her suretle birincisi paşa olduğu halde mensubiyyet zemanında yanına yaklaşmak ve ma'zuliyyet hengâmında vehmü vesvesesine galebe edib de istenilen şey'i yapdırmak muhal olduğundan yazmasını teklif edememişdim.
>
> Aradan yıllar geçdikden sonra bir münasebetle mecmuayı gösterdim. Beş on dakika yukarıdan aşağı gözden geçirüb kimlerin yazı yazdığını anladıkdan ve ürkecek bir şey olmadığına kanaat hâsıl etdikden sonra -ben teklif etmeden- yazmağa hazırlandığı sırada entarisinin cebinden bir takvim çıkarub 'bu gün ayın son Çarşamba'sı dedi. 'Efendimiz *öyle* şeylere ehemmiyyet verir misiniz' dedim. Tebessüm edüb cevab vermedi. Derhal şu satırları yazdı:
>
> *Mevzû ve gâyetde*
> *El-hattu yebka zemânen ba'de kâtibihi*
> *Ve kâtibu'l-hattı tahte't-türâbi medfûnu*
> *meâli mazmûn olan işbu mecmuaya vaz'-ı imza eyledim.*[1085]
> Fî 26 Safer sene 1325
>
> El-fakîr ileyhi teâlâ Mehmed Said bin Ali Nâmık gufiralehû
>
> Teşekkür etdikten sonra 'yazmanızı reca etmekden hayâ ediyordum. İnayet buyurdunuz' dedim. 'Böyle bir mecmuaya yazı yazmakdan ben hayâ ederim. Her ne ise kabul buyurunuz' dedi.
>
> Bu mecmuaya yazı yazmak, imza koymak başkalarınca pek basit ve kendince pek mühim bir madde olduğu halde -itizare, istiğnaye lüzum görmeyerek- yazmasına teaccüb etdim.
>
> O gün, Avrupada meşahirin yazılarına ve eşyayı metrukelerinin muhafazasına gösterilen itinadan bahs edildiği sırada 'her gelişimde, bakınıyorum, kalemtraş, inakta, kalem, makas kabilinden bir şey almak istiyorum. Ortada bir şey bulamıyorum' dedim. Gülerek 'tezyif etmeyiniz. Böyle şeyler cem'iyeti hatırla olur' dedi.[1086]

Said Paşa; hiç kimseye güvenmez, kendi işlerine dair oğluna yahut İbnülemin'in küçük kardeşi Selim'e dikte edip yazdırdığı tezkirelere imza koymaz, zarfın üstüne kırmızı mum damlatıp, kalınca sülüs yazı ile yazılmış olan 'Said' mührünü basarmış. Kendi işine taalluk

Mehmed Said Paşa ve ailesi.

etmiyen tezkireleri ise imzalarmış. İbnülemin onun böyle yapmasının sebebini şu şekilde değerlendirir:

> "Hin-i hacetde 'zarfın üstündeki möhür ve imza benimdir. Enama tezkire benim değildir' mi diyecekdi, yahut da kendine aid bir işi bana yapdırmak içün -reca âmiz- bir tezkiresinin elimde bulunmasını mı istemezdi, buralarını keşf etmek müşkildir."[1087]

Said Paşa'nın *Son Sadrıazamlar*'da fotoğrafîsi basılan el yazısı örnekleri onun şahsiyetini, dolayısıyla İbnülemin'in Said Paşa'sını göstermesi bakımından önemlidir.[1088] Bu belgeler incelendiği vakit anlaşılır ki Said Paşa'nın ilk memuriyet yıllarında ikbal merdivenlerini hızla tırmanmasının arkasında biraz da Yusuf Kâmil Paşa, dolayısıyla Mehmed Emin Paşa vardır. Bu tezkireler, Paşa'nın edebî kudretini ve babasıyla münasebetlerini göstermek maksadıyla konulmuş olsa gerektir. İbnülemin; Said Paşa ile meveddet ve hukukunun eskiliğine rağmen, mazuliyeti hengâmında babasına yapılan haksızlıkları engellemediği ve kendisi ile kardeşlerinin memuriyet hayatlarında karşılaştıkları müşkilleri halletmediği için *Son Sadrıazamlar*'da sık sık hesaplaşır. İbnülemin'in kütüphanesindeki, Said Paşa'nın el yazıları arasından bu hattını tercih etmesi, Paşa'nın "mürüvvetsiz"liğini teşhir etme gayesine matuftur. Tezkireleri yayınlamasının arkasındaki bir başka sebep

de, Pakalın'ın Said Paşa hakkında çıkarttığı "kalın kitaba" yığdığı belge ve bilgilere karşı Paşa ile aralarındaki samimiyeti göstermek içindir.[1089] Said Paşa'nın hamamda yazdığı pusula ise yukarıda saydığımız hususiyetlerini bütünleyen bir muhtevaya sahiptir. Aralarındaki münasebete rağmen bu mektubun neşredilmesi İbnülemin'e mahsus bir intikam şeklidir. *Son Sadrıazam*'larda Paşa'nın husûsi hâllerine ayırdığı sayfalarda bu ıslak tezkirenin hikâyesini şöyle anlatır:

> "Paşa merhumun -kemalâtı müsellemesile mütenasib olmayan bir hali de vardı ki şahsına müteallik bir işi gördüreceği âdeme -lüzumundan fazla- yüz verir, işi olmazsa yüzüne bakmazdı. Bu suretle hod gâmlığını izhar ederdi.
>
> Şahsî ba'zı mesalihden dolayı bana fevkalâde iltifat etdiği hengâmda bir gün (1910-28 zilhicce 1328) kardeşimle konağına gitdiğimizde biraz evvel hamama girdiğini söylediler. Uşaklarından Serkis, vürudumuzu haber verüb döndü 'Size hamamda mektub yazıyor' dedi. Biraz sonra sabunlu, ıslak bir tezkire getirdi ki fotoğrafisi arka sahifeye kondu.
>
> Yıkanırken yazdığı tezkirede bile ilmî ve edebî kudreti ıyanen görülmekdedir ki medh ve sitayişe ihtiyacı yokdur."[1090]

Said Paşa bu mektupta İbnülemin'i iltifatlara boğmuştur. İbnülemin, Paşa'nın tezkirede kendisine hitaben tevcih buyurduğu *"tekerrür-i teşrîf ricasını îrâd, nazar-ı sadîkaya, makbûl-i indi kirâm, kudûm-ı kirâmîleri"* gibi hitaplar için ise şunları söyler:

> "Onun gibi âlim, fadıl bir veziri âdemin, bizim gibi âcizlere hitaben yazdığı sözlerin -teveccüh ve meveddetle beraber- bir nef'i zatîden inbias eylediğini, tezkireyi okuyanlar bittabi anlayamazlar ve kendi mertebesinden pek uzak bir mevkide bulunan âdemlere bu kadar hürmet kârane hitab etmesine hayret ederlerse de o sözlere muhatab olanlar, iltifatın esbabı mucibesini anlamakda zahmet çekmezler.
>
> Ziyaretine gidenlerin pek çoğunu öteden beri savduğu halde bize karşı 'tekerrüri teşrif recasını irad' etmesi -böyle ciddî bir eserde muvafık görülmezse de lâtifeten söylerim ki- insana 'Erzincanda bir kuş var' türküsündeki 'elbet bunda bir iş var' mısraını terennüm etdirir.
>
> Ma'zuliyyeti esnasında ziyaretine gitdiğim günlerde çok defa birkaç saat bırakmaz, hususî ve umumî bir çok meseleden bahs eder, avdet içün müsaade istediğimde 'sizi gördükçe huzurum artıyor. İhsan. (Merhum bu kelimeyi üstünle 'ehsan' şeklinde telaffuz ederdi.) buyurursunuz, biraz daha oturunuz' ve 'işimi, gücümü terk ediyorum, sizden ayrılmak istemiyorum' derdi.
>
> Bir gün (1905-1 Mayıs 1321) konağa gitdiğimde bağçede imiş, beni görmüş. Uşağı gelüb 'paşa, romatizmam var, güneşde oturuyorum. Ben, oraya gelemem. Kendileri buraya gelseler rahatsız olurlar. Pek memnun oldum. Teşekkür ederim' dediğini anlatdı.
>
> O gün bana gördüreceği bir işi olsaydı güneşde değil, ateşde otursa mutlaka kabul ederdi.
>
> Kendine lüzumu olan bazı evrakı kardeşime yazdırmak içün yazısının metanet ve letafetinden bahs ederek -çocuk aldatır gibi-'hele şu ayın'in metanetine, şu vav'ın güzelliğine bakınız' diye envai takdirde bulunurdu. Bizim, bu takdirlere inanub inanmadığımızı

anlamak içün -güya alnı kaşınıyormuş, ya hud başı ağrıyormuş gibi- elini yüzüne tutar, parmaklarının arasından bizi gözetlerdi. (Şurayı devlet reisi iken umumî îctimada bir maslahat üzerine re'yini söyledikden sonra ne fikirde bulunduklarını anlamak içün bir vesile ile elini yüzüne tutub parmaklarının arasından âzanın yüzlerini tecessüs etdiğini söylerlerdi.) İltifatına- kendinin bir çok mâna istihraç etdiği- hafif tebessümle mukabele ederdik.

Ma'zuliyyet ve bilhassa mansubiyyet zemanlarında bayram ve kandil münasebetile ve sair vesilelerle ziyaretine gidenlerin lüzum gördüklerinin bir kaçına tevcihi hitab eder, diğerlerinin -kalblerini tatyib edecek- bir iki kelime söylemek şöyle dursun, yüzlerine bakmakdan iba ederdi.

İkinci hal, vaktile birkaç defa benim de başıma gelmişdi de kulağına gidecek yerlerde münfeilâne söylenmişdim.

Dergehinde hem teberra, hem tevellâ mümteni'…
Gitmesem bezmin çeker, gitsem tevehhüm def eder
Dergehinde hem teberra, hem tevellâ mümteni'…"[1091]

Zamanının âlim ricalinden olan Said Paşa'nın hânesinde nefis ve nadir eserleri ihtiva eden bir de kütüphanesi vardır. İbnülemin, Said Paşa'nın avukatı tarafından kendisine gönderilen basma listede muhtelif ilimlere dair çeşitli lisanlarda yazılmış 1077 adet kitap ve mecmuanın -merhumun müsellem olan ilim ve faziletine göre ümid edilenden azdır- varlığından söz eder.[1092] Bu eserlerden nüshası nadir bazılarını İbnülemin daha sonra satın almıştır. İbnülemin'in İstanbul Üniversitesi'ne hediye ettiği eserleri arasında çalışma metodu itibariyle yer yer benzediği Said Paşa'ya[1093] ait bir mecmua vardır ki hakikaten eski şuaranın, ulemânın, meşâyihin, vüzerânın hatt-ı destlerini ihtiva eden eşsiz bir hazinedir. İbnülemin'in eslâfın meşhurlarının el yazısını topladığını öğrenen Said Paşa, böyle bir mecmuanın kendisinde de olduğundan söz ederek İbnülemin'i hayli peşinden koşturmuştur. Yaklaşık otuz-kırk sene bu mecmuanın peşinden koşan İbnülemin Said Paşa'nın ölümünden sonra terekesinin varisleri tarafından Sahaflar Çarşısı'nda satılığa çıkartıldığı esnada bu mecmuaya kavuşmuştur. Mecmuanın girişine yazdığı notta bu defteri nasıl elde ettiğini şöyle anlatır:

"Sadr-ı esbak Said Paşa merhum mukaddema bu mecmuadan bi'l-münâsebe bahsetmişdi. Mükerreren ihtârımdan sonra bir gün kütüphanesini bana taharrî etdirdi, bulamadım. Kendisi arayıb buldı. Pek beğendim, bana vermesini işrâb etdim ise de tegâlüf-i ârifâne gösterdi. Aradan seneler geçdi, Paşa vefât etdi. Terekesine devâm eyledim. Mecmua gözüme ilişmedi. Mahdûmu Kemâl Bey teşvîkim üzerine kitapların hemen umûmunu aldı. Taharriyât-ı dûrâ-dûrdan sonra onların içinde mecmuayı bulduk, yâdigâr olarak bana verdi. Cenâb-ı Hakk pederini garîk-i rahmet, kendine de nâil-i saâdet eylesin. Seyyid Mahmud Kemâl bin Mehmed Emin Emin Paşa gufira lehû. 29 Receb 1332."[1094]

İbnülemin *Son Sadrazamlar*'da Said Paşa'nın terceme-i hâlinde ise bu meseleyi özetleyerek anlatır:

Meşâhirin yazılarına mahsus mecmuaya yazı yazdırdığım sırada eski şâirlerin yazılarından mürekkeb bir mecmua gösterdi. Pek

hoşuma gitdi. Bana vermesini –iham tarîkile- anlatdım. Anlamamış gibi davranarak mecmuayı ortadan kaldırdı.

Vefâtından sonra oğlu Kemâl Beye hali hikâye etdim. Hâlet Efendiye dair risaleyi[1095] âriyet ve mecmuayı hediye olarak verüb beni memnun etdi.[1096]

Bununla beraber paşa bazen devrin ilim ve irfan sahiplerini teşvikten geri durmamıştır. Abdünnafi' Efendi, Gelenbevî'nin *Burhan*'ınının tercümesi olan *Mîzânü'l-Burhân* isimli eserini tab' ettirmek için bir gece (1879-1880) konağa gelerek kitabı Said Paşa'ya arz eder. Paşa'nın delâletiyle eserin basımı için irade sâdır olur.[1097]

Said Paşa'nın bir diğer hususiyeti de konağına gelen kimseleri "muhtelif meselelerden mütecâhilâne" bir tarzda imtihan etmesidir.[1098] Bu hususta konağında gerçekleşen bir sohbet için yine İbnülemin'e müracaat edelim:

"Bir gün -mutadı vech ile- güya istifade etmek tarzında yine beni imtihana kalkışarak 'bir kanuna derc olunan "ifşa' kelimesinin sülasîsîni meclîsi ayanda sordum, bilen olmadı. Hattâ Süleymanülbüstani efendi bile cevab vermedi, elbette siz bilirsiniz' dedi.

'Ayanı kiram haşaratı, kanunun esrarını ifşa etmemek içün söylememişlerdir' dedim. 'Canım efendim, latifeyi bırak, ben ciddi soruyorum' dedi.

'Efendimiz, o kelimenin sülâsisini de, rubaisini de, humasisini de pek iyi bildiğiniz halde ayandan ve bu abdi na tüvandan sual buyurmanızın sebebini anlayamadım. Sülâsi 'Füşüv' değilmidir?' dedikden sonra -misal olarak 've men eşrâfü's-sâ'a füşüvvü'l-kalem' hadisi şerîfini okudum.

Kimsenin sözüne itimad etmediğinden olacak ki diğer odada bulunan arabî kamusı getirmesini ve 'ifşâ" ve "füşüv" kelimelerine bakmasını kardeşimden reca etdi.

Kardeşim, kamusı getirdi ve kelimeleri bulub okudu. Paşa 'belki daha fazla malumat vardır, aşağıya doğru okuyunuz' dedi, bir gözile bana işaret etdi.

Tanıyanlarca malum olduğu üzere pek müeddeb ve mütteki olan kardeşim 'ifza' kelimesini de okuyub 'avrete cima' etdikde iki deliğini bir etmek'dir derken yüzü kızardı, 'biraderim bendeniz, bu kelimenin ma'nasını okuduğu içün büyük abdestinin de bozulduğuna kani' olur' dedim. Paşa, elini ağzına tutub gülmeğe başladı."[1099]

Yukarıda da söylediğimiz üzere Said Paşa "hisset"iyle meşhurdur. Hissetine misal olarak pek çok fıkra anlatılır. Vazife başında bulunduğu esnada konağında yatıp kalkan kâtip efendilerin kaldığı odayı yeterince ısıtmadığı,[1100] o vakit çok ucuza satılan eti her sabah bizzat kendisinin tarttığı, araba beygirlerine verilen arpanın her gün muayyen bir kutu ile arpacıdan alınıp arabacıya teslim edilerek onun çalmamasına çalışıldığı, kaç çiğ hakve danesinden kaç fincan çıktığı hesap edildikten ve içine bir miktar arpa da katıldıkdan sonra kahveyi pişirmeğe memur olan uşağa verildiği anlatılır. Paşa, hususî dairesine kabul ettiği ve iltifat etmek istediği zatlara kahve getirilmesini uşağa emrederken bazan 'Mekke kahvesi getir' dermiş. Aleyhinde bulunanlar, 'Mekke' kaydını bir 'parola' tahayyül ederek 'arpalısını getirme,

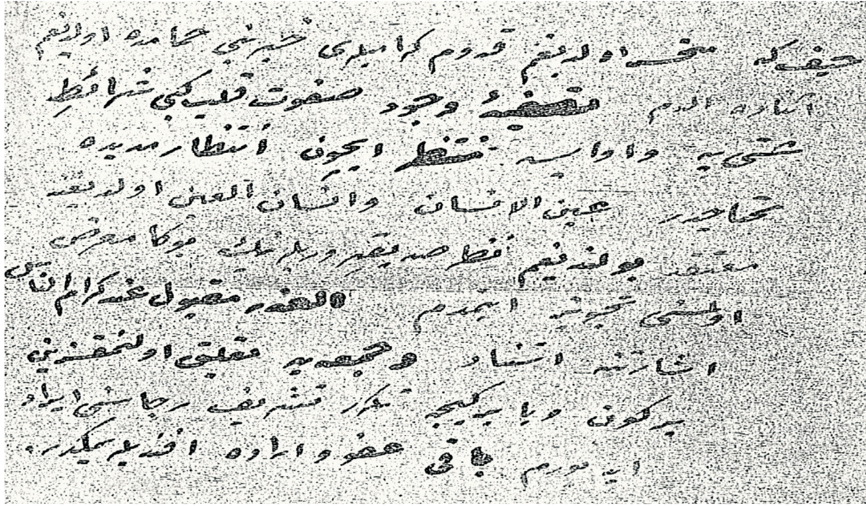

İbnülemin Mahmud Kemâl Said Paşa'nın konağına devam ettiği sıralarda.

arpasızını getir' emrini verdiğine zahib olurlarmış. İbnülemin ve kardeşi altıncı sadâreti sırasında bir bayram ziyareti için Paşa'yı ziyarete gittiklerinde kapıda Keçecizâde Fuad Paşa'nın torunu Reşad Bey'le karşılaşırlar. Meşreben dedesinin benzeri olan Reşad Bey iki kardeşi görünce at gibi kişnemeye başlar. "Kemâl-i taaccüple" sebebini sorduklarında 'Sadrıâzam efendimiz, bize arpa kahvesi içirdi de kişneme ârız oldu' der. İbnülemin 'Kendine söylerim' deyince de 'Söyleyiniz, lâkin siz de kahveyi içince siz de kişnemeğe başlarsınız, benim kişnedigimi söylemeğe 'mahal kalmaz' cevabını verir.[1101]

Ramazan-ı Şerîf'te eski usule riâyet etmeyerek konağını açmayan ricalden biri de Said Paşa'dır. Bunu bilenler onun konağına gitmezlermiş.[1102] Paşa, bir mülakatında İbnülemin'e her ne kadar "hisset"i iktisat olarak tevil etse de kendi hükmünü yine kendi anlattıkları nekzeder:

> Beni damad etmek içün bir düziye nezdine celb edüb durduğu sıralarda bir sabah, yanına giren bir şahsı tekdir ile def etdikden sonra dedi ki:
>
> 'Sarı yerde bir köşkümüz var. Bu âdem, orada bekçidir. Bağçeye soğan ekmiş, kendi hisabına satmış. Canım sıkıldı. Çünki fenni ziraatce bu ekiş, toprağın kuvvei inbatiyesini tenkis eder. Ne yapalım, nereye müracaat edelim? İnsan, taşrada bulunsa hasmından şikâyet içun hiç olmazsa nahiye müdirine müracaat eder. Burada hangi mekama müracaat etmeli?'

Said Paşa'nın İbnülemin'e hamamdan yazdığı tezkire. 28 Zilhicce 1328 Cuma günü konağa gelen İbnülemin ve kardeşi Ahmed Tevfik'e yazdığı tezkirenin çevrim yazısı şöyle:
"Hayf ki mütehassir olduğum kudûm-i kirâmîleri haberini hamamda olduğum esnada aldım. Tasfiye-i vücut safvet-i kalb gibi şerâit-i şettâya deva ise muntazır içün intizâr-ı medîde muhtacdır. 'Aynü'l-insan ve insanü'l-'ayn olduğuna mu'tekid bulunduğum nazar-ı sıddîk-perverîlerinin buna ma'raz olmasını tecvîz etmedim. "el-uzrü makbûlün 'inde kirâmi'n-nâs" [İnsanların ululari nezdinde özür makbul olur] işaretine istinâd ve Cumaya ta'lîk olunmaksızın bir gün veya bir gece tekerrür-i teşrif recâsını îrâd ediyorum. Bâkî afv ü irâde efendilerimindir."

Yenişehirli Avni Bey, Paşa'nın kendisine Sabri'nin "rüzgâr" redifli kasidesi tarzında bir kaside söylemesini teklif edince "Der Hakk-ı Sadrazam Said Paşa" ünvanlı bir kaside-i garra tanzim ve mektepli bir çocuğa yazdırarak takdim etmiş. Seneler sonra bu bahis açılınca gayet kötü ve yanlış yazılan bu manzumeyi İbnülemin'e verir ve "caize" olarak bir nüsha da kendisi için yazmasını söyler. Nice zahmetten sonra İbnülemin manzumeyi düzeltip aynı vezin ve kafiyede bir diğer kaside de kendisi ilave ederek Paşa'ya takdim eder.[1103]

Meşhur Hoca Hayret Efendi, Şehrâ*yîn* ve *Sihr-i Beyân* namlarıyla 1312'de kitap olarak tab' ettirdiği manzumeleri bir ara dairesine çok sık gelip gittiği Said Paşa hakkında îrâd etmiştir. Hayret bu manzumede Paşa'yı şöyle tebcil ediyor:

"Sihrim yürü haydi git etek öp
Öp durma âzâde melek öp
Bildin mi anı ümîd paşa
Sadrü'l-vüzerâ Said Paşa
Âğûşuna git ki i'tilândır
Zîrâ o senin büyük babandır
Dergâhına yüz sürer fesâhat
Dâmânını bûs eder belâgât
Allah seni safder-i yegâne
Bahş eyleye Hüsrev-i cihâne
Ol mihrden olsun iktibâsın
Enver ola her zemân libâsın
…
Envârın ile cihân dolsun
Hayret gibi bin çerâğın olsun."[1104]

Münif Paşa

Mehmed Tahir Münif Paşa, Arap Tâhir Efendizâde Abdünnâfi Efendi'nin oğludur. 1828 yılında Ayıntab'da doğdu. Babası, Arap ve Fars lisanlarına vâkıf âlim ve şair bir zattır. İlk tahsilini memleketinde ikmal eden Münif, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın babasını Mısır'a götürmesiyle tahsiline orada devam eder. Mısır devresi, Paşa'nın ha-

yatındaki dönüm noktalarından bir tanesidir. Burada Arapça ve Farsça'yı vukûfiyetle öğrenen Münif, Emeviye Medreselerinde ulûm-ı âliye tahsil etti. 1852'de geldiği İstanbul'da Arapça ve Farsça mütercimliği ile Bâbıalî Tercüme Odası'na girdi. Burada Bâbıalî Ecnebî Lisanlar Muallimi Mühtedî Emin Efendi'den Fransızca öğrendi. Berlin Sefirliğinde vazifeliyken bir taraftan Almanca'yı öğrendi ve bir taraftan da üniversite eğitimine devam etti. Dönüşünde tekrar Tercüme Odası'na dâhil olarak İngilizce'ye vukûfiyet kesbetti. İlim âleminde, teşkil ettiği Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniye'nin yayın organı *Mecmua-ı Fünûn* sayesinde şöhrete ulaştı. Sultan II. Abdülhamid'e saltanatının evâilinde kendisine ekonomi-politik dersleri okuttu. Hukuk Mektebinde "Medhal-i İlm-i Hukuk, Belagat, İlm-i Ruh, İlm-i Servet" tedris eyledi. Sefirlik ve Maarif Nazırlığı yaptı.[1105] 22 Muharrem 1328'de Erenköyü'ndeki köşkünde vefat etti, Sahrayı Cedid Kabristanına defnedildi.

Münif Paşa "tab'an nazik, halim, mütevazı ve hakîm-meşreb" bir zattır.[1106] Matbû, gayr-ı matbû 22 eseri vardır. Sadâret Müsteşarlarından Ali Fuad Bey Paşa'ya dair yazdığı bir makalede;

> "… paşanın lisanında talâkat ve sadasında kuvvet olmadığından ve diğer sebeplerden dolayı tedrisatından lâyıkıyla istifade edilemediğini", "ihâta-i kâmile sahibi bir âlim, ya edib olmayıp mâlûmât-ı mütenevviayı hâiz ve erbâb-ı dânişden madûd", "filozof-meşreb, hoş-sohbet, mahfûzâtı çok, meclis-i ülfeti tatlı", "herkese karşı tevazu ve nezaket gösterir, kimseyi incitmez, Şark ve Garb'ın ulemâ ve üdebasıyla ihtilâtı ve edebî mübâhasâtı sever ve her birine kendi lisânile hitâb eder" ve "eslâf ve muasırîni olan ricâlden kimseyi beğenmez, kendi nefsine ve mâlûmâtına itimadı pek fazla bir zât"

olduğunu söylüyor.[1107]

Münif Paşa'nın, babasıyla pek eski ve samimi hukuklarından dolayı, Mekteb-i hukuk'a girmeleri için vesile olduğu İbnülemin de Ali Fuad Bey'in yukarıdaki görüşleriyle paralel şeyleri söylemektedir.[1108]

Paşa, ulemanın yenilikçi kanadındandır. Yaşadığı devrin düalizmine uyan paşa "birbirine zıt iki fikri içinde taşıyan trajik bir adamdır."[1109] Aydınlanma devri düşünürlerinden yaptığı çeviriler hem devrinde hem de daha sonraları Paşa'nın his ve fikir dünyasının mihveri olarak kabul edilmiştir. Ali Suavî onu "… İslâm dini aleyhine Protestanet hezeyan-nâmeleri tercüme ede ede irtidâdını izhâr etmiş ve milletin menfuru olmuş olan Münif" şeklinde tavsif eder.[1110] Münif Paşa, batıya karşı mesafeli olan ulemâ ile "ihtilâtı pek sevmez, onlar da adem-i mübâlât isnadıyla kendisine" sokulmazlarmış.[1111] Münif Paşa'nın ulema ile arasındaki mesafeyi şu fıkra da teyit edecek mahiyettedir:

> "Ayntablı Arapzâde Mehmet Taha Bey, Ahmediye sarıklı, Bülbülzâde Hacı Abdullah Efendi'nin talebesi medrese mezunu bir hocadır. Birgün Abdülhamid devrinin ser musahibi olan akrabası Muhsinzade Ahmet Rif'at Paşa'yı görmek için İstanbul'a gidiyor. O sırada Maarif Nazırı ve hemşehrisi olan Münif Paşa'yla da görüşüyor. Münif Paşa, Mehmet Taha'ya 'Gel' diyor, 'seni Mekteb-i

> Mülkiyeye sokayım da bir adam ol. Bu sarıktan, medreseden birşey çıkmaz'. Böylece, evli barklı çoluklu çocuklu Hoca Mehmet Taha Bey Mülkiye talebesi oluyor."[1112]

Münif Paşa.

Hoca, şair, devlet adamı, gazeteci ama özellikle de batıcı Münif Paşa, her biri ilim ve edebiyat mahfili olarak kabul edebileceğimiz evlerinin derûn ve birûnunda karşımıza çıkar.[1113] Onun hânesine nazar etmek medrese kökenli bir zatın hangi merhalelerden geçtiğini de görmek demektir. Hususî hâllerinden, lâubâlî ve serbestane düşüncelerini ifade etmesinden, konağına girip çıkan batılılardan ve düşündüklerini zaman ve zemini kollamadan söylemesinden hareketle "Frenk-meşrep"likle[1114] suçlanmıştır. Paşa'nın konak hayatı da bu söylentileri doğrular niteliktedir. Cevdet Paşa'nın Mısırlı ailelerin Mehmed Ali Paşa'nın vefatından sonra geldikleri İstanbul'da evvela Türk ev hayatını, daha sonra da oradan başlayarak cemiyet hayatını değiştirme, içerisinde yaşadıkları cemiyetin geçmişle rabıtasını kopartacak mahiyette yeni bir tarzı ihtiyar etmelerinden şikâyet ettiği satırlar biraz da Paşa'nın ev hayatına teşmil edilebilir.

Nuruosmaniye ve Süleymaniye'de iki konağı, Beylerbeyi ve Çubuklu'da birer yalısı, Üsküdar İhsaniye ve Erenköy'de de müceddeden yaptırdığı iki köşkü vardır. Paşa, daha evvel Rauf Paşa'ya ait olan Çubuklu'daki yalıyı onun varislerin satın almış ve tamir ettirmiştir. Bu iştira ve tamirata karşı Erenköy ve İhsaniye'deki köşklerini satılığa çıkartsa da satın alan olmamıştır.[1115] Süleymaniye'deki konak, Bozdoğan Kemeri'ne çıkan cadde üzerinde, parmaklıklı bir bahçe içerisindedir. Alt katta alafranga yemek salonu bulunur. Burada Avrupâî usulde, kadınlı – erkekli misafirlerle, yemek yenilir. Daha sonra hep birlikte ikinci kata çıkılarak ilmî ve fennî konular içilen çaylar eşliğinde konuşulur.[1116]

Nuruosmaniye'deki konak, Valide Mektebi'nden Cağaloğlu'na uzanan caddede Şeref Efendi Sokağı'ndadır. 1860 yılında satın alıp yeniden yaptırdığı bu ev daha çok batı tarzı mimarîsiyle, tezyinatıyla iştihar etmiştir. Klâsik evlerdeki kafesler, bu konakta yerini panjurlara bırakmıştır. Misafirleri daha çok ecnebilerden oluşan ve "gerek şeklen gerek uslûben etrafındaki büyûtun hiçbirisine benzemeyen" bu ev halk arasında "frenk evi" olarak görülmüş ve dile düşmüştür.[1117] Konağı bahçesinde bir de tahnit edilmiş ayı vardır. Bu ayı uzun süre ahalinin ilgisini çekmiştir.[1118] Bu konak 1908'den sonra İttihad ve Terakki'nin genel merkezi olmuş, paşa da Süleymaniye civarındaki konağına taşınmıştır. Paşa'nın Erenköy'deki kendi inşa ettiği köşkünün bahçesinde de zürefa heykeli vardır. İtalyan Henry Rozette tarafından yapılan heykel halkın ilgisine mazhar olmuş ve köşk "Zürafalı Köşk" olarak isimlendirilmiştir. Erenköy tren istasyonu civarındaki köşk I. Cihan Harbi sırasında Askerî nekahat-hâne olarak kullanılmış, 1930'da Kazım Karabekir tarafından satın alınmıştır. Daha sonra da onun adına köşkün bir bölümü müzeye dönüştürülmüştür.[1119]

Doğu ve Batı'dan gelen fuzelâ ve urefânın toplandığı[1120] Bozdoğan'daki konak Ebüzziya'ya göre bir "encümen-i dâniş"[1121] tir. "Her cinsten ve her ırktan insana" kapısı açık olan bu konak, Fas'tan, Mağrîb-i

Aksâ'dan, Çin'den, Japonya'dan, İran, Turan ve Buhara'dan pek çok seyyahın uzun süre misafir edildiği,[1122] herkesin kendi kıyafet ve lisanıyla arz-ı endam ettiği bir "antropoloji müzesi"dir. Münif Paşa "şark ve garbın ulemâ ve üdebasıyla ihtilâtı ve edebî muhasebâtı sevmekte olup misafirlerin her biriyle onların lisanlarında konuşmakadır.[1123] İbnülemin de konağın bu tarafına dikkati çeker. Bir gece meclîs-i maarif azalarından ve hocalarından olan Ahmed Vasfi Efendi'yle beraber ziyaretine gider ve güzel döşenmiş bir odada otururlar. Paşa'nın "burada on millet efrâdı toplanmıştır. Herkes, kendi lisanı ve mûsikîsi ile terennüm etsin" demesi üzerine kapının yanında oturan Çinli Efendi, tuhaf tarzda başını sallayarak terennüm etmeğe başlar. Huzzar güldüğünü belli etmemek için çaba sarf ederken bir Arap ile bir İranlı da nağme-sâz olduktan sonra nöbet sırası bizimkilere gelir. Münif Paşa'nın "buyurun bakalım" buyruğuna Ahmed Vasfi Efendi "güya gayet mühim bir konsere hazırlanacakmış gibi kemâl-i ciddiyetle", "bizim hazırlığımız yok. Hazırlanalım da başka gece biz de ırlarız" deyince herkes gizlediği kahkahaları koyuverir.[1124]

Konağın şark tarafında Mağrıbli Şeyh Sıngıtî, Yusuf Kâmil Paşa[1125], Hoca Vasfi, Namık Kemâl, Ziya Paşa, Meclîs-i Maârif Reislerinden Hasan Fehmi Paşa, Mehmed Emin Paşa, Hoca Tahsin Efendi, Hersekli Arif Hikmet, Hoca Hayret Efendi, İbnülemin Mahmud Kemal ve kardeşi Ahmed Tevfik, Sava Paşa, Şeyh Süleyman, Necip Asım, Ali Tevfik Efendi, Ali Fuad Bey, Rüstem Paşa, Dağıstanlı Hamdi Efendi, Dağıstanlı Ali Enverî, Ebüzziya Tevfik, Halil Edib, Süleymaniyeli Ali Yümnî Efendi, Ubeydullah Efendi, Midhat Cemal Kuntay, Aristidi Paşa, Tüccarbaşı Halil Efendi, Marukîzâde Cafer Bey gibi zamanın maruf ulemâ ve udebâsı devam etmiş, ilmî ve edebî meclisler akdetmişlerdir. Batı'dan gelenler arasında Schneider ve kızkardeşi, Norveçli Mister Noring (bu daha sonra Müslüman olarak Ali Nuri Dilmeç ismini almıştır), kızları Leylâ ve Fitnat'a Fransızca öğreten Matmazelle Marie ile İngiliz mürebbi Misis Marie vardır.[1126]

Kendisini tanıyanlar tab'an nazik, halîm, pek ziyade mütevazi ve hakîm-meşreb olduğunu, herkese güzel muamele eylediğini, bazı ekâbir gibi nemrudâne tavırlar sergilemeyerek fakir ve mevki sahibi olmasa dahi hanesine gelenleri sofrasında oturtmaktan hazzettiğini ifade ederler. Maarif Nâzırlığı sırasında bir Ramazan akşamı kendisini ziyarete giden İbnülemin, iftar vakti yaklaştığı hengâmda "zevk-i selîm"ine göre masaya dizildikleri esnada uşaklarından birisinin Paşa'nın kulağına bir şeyler fısıldadığını müteakiben fakir olduğu kıyafetinden anlaşılan sarıklı bir âdemin sofraya geldiğinden bahseder. Bu zât civardaki mescidlerden birinin imamıdır. İbnülemin, "diğer vükelayı fiham, sofralarına mahalle müezzinini değil, mahalle imamını da kabul etmezlerdi" diyerek Paşa'nın mütevaziliğine vurgu yapar.[1127] Hemşerilerinden Kilisli Necip Asım da Paşa'nın "küçükle küçük, büyükle büyük, fakat daima büyük" olduğunu, salonun her rütbeden insanın bulunduğunu ve bu zevâtın her birinin ayrı ayrı Paşa'nın himmet ve iltifatına nail olduğunu belirtir.[1128]

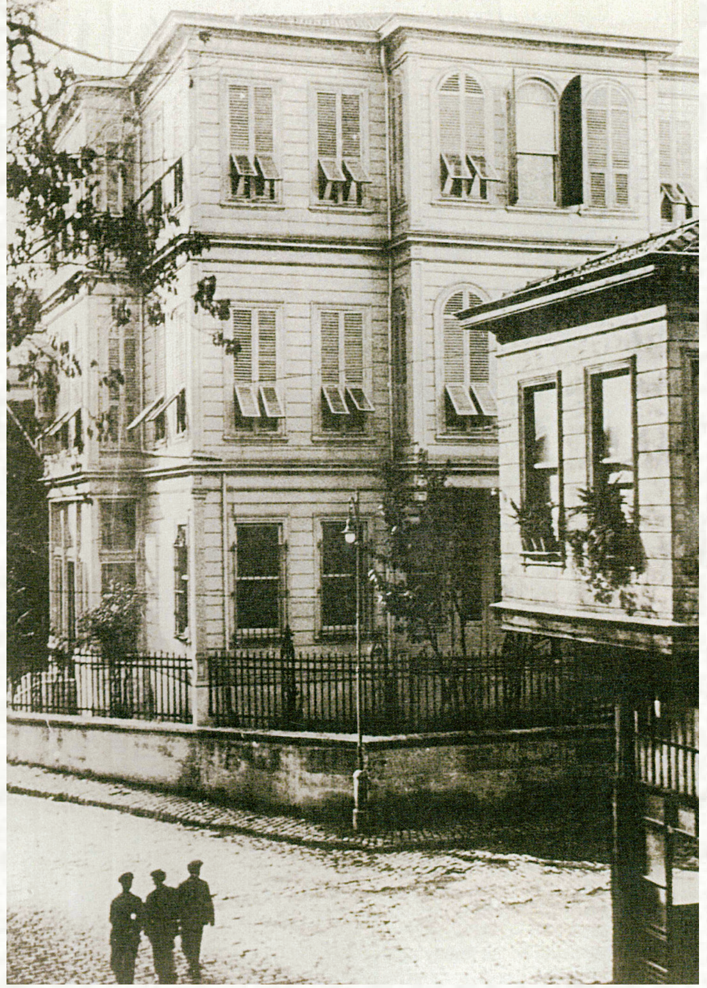
Konağın yabancı misafirlerinin hususiyetleri ve vazifeleri de hayli ilgi çekicidir. Bu misafirlerden Şeyh Şıngıtî, Paşa'nın Maarif Nazır-

Münif Paşa Konağı'na dair...

Konak, Meşrûtiyet'in ilanından sonra İttihad ve Terakki merkez binası olmuştur.

Münif Paşa'nın Süleymaniye semtinde bulunan konağını ise Midhat Cemal Kuntay'ın kaleminden okuyalım:

> "Münif Paşa'yla bendeniz çok genç yaşımda bir defa görüşmüştüm. Daha muvafık tabiriyle kendisini bir defa gördüm. Süleymaniye'deki konağına idadiden çıktığım sene gitmiştim. Meşhur adamların el yazılarını toplamak hevesine düşmüştüm. Ve koltuğumda bir defter vardı. Paşa'yı salonun şöminesi önünde ve dizlerine kadife bir örtü almış, yaşadığı yılları sırtında taşıyor gibi biraz önüne eğilmiş buldum. Korkunun, saygının inceltttiği bir sesle kendisine ricamı söyledim. *Ne yazayım?* dedi. Arzunun şiddeti içinde bir parçacık aklımı büsbütün kaybederek, kendisinin şair olduğunu unuttum ve koca Reşid Paşa'nın;
>
> *Bî-muhâbâ reh-i nâ-refteye gitsem de ne var,*
> *Hasmı kahr eylemeğe elde asâdır hâmem*
>
> beytini yazmasını rica ettim. Fakat yaptığım münasebetsizliği derhâl anlayarak söylediğime peşiman oldum. Paşa'nın kendi şiirlerinden bir beyit rica etmemeli mi idim. Paşa hiçbir şey söylemedi. Dizindeki örtüyü attı; ağır adımlarla salondan çıktı gitti. Kendi kendime: 'Galiba kovulduk' dedim. Ve ağalardan birinin gelip Paşa Hazretlerini fazla rahatsız etmememi söylemesini beklemeden gitmeğe hazırlanıyordum ki, Paşa, elinde yazı takımıyla döndü. Koştum elinden yazı takımını aldım. Bir asra yaklaşan yaşma, koltuğunun kolundan sarkan zile ve konağının kapısını açan ağalarına rağmen, Paşa ricamı yerine getirmek için yazı takımını haremden kendisi almıştı. Sadeliğin bu derecesine şaşmış kalmıştım. Koltuğa oturdu; dizlerine kadife örtüyü aldı. Ve yanına koyduğu masanın üstündeki yazı takımının kırmızı mürekkepli hokkasına (siyahına değil) batırdığı kaleminin ucunda bir damla yıldızla (o gün bana bu bir damla surh mürekkep taliimin yıldızı gibi görünmüştü) biraz düşündü, *size* dedi, *tercüme ettiğim bir beyt var, onu yazayım.* Ve bu beyti yazdı:
>
> *Ele geçmezse eğer sevdiğimiz,*
> Çare ne sevmeliyiz eldekini
>
> O tarihte vuslatsız, ümidsiz, paylaşılmamış bir aşk da geçiriyordum. Paşa'nın beyti bana bir kâhin nasihati gibi geldi..."

Münif Paşa'nın Cağaloğlu'ndaki konağı.

Midhat Cemal Kuntay'ın Ömer Asım Aksoy'a yazdığı 10.03.1948.tarihli mektuptan.

Adil Dâi, *Münif Paşa, Hayatı ve Eserleri*, Türkiyat Enstitüsü, T. 359, s. 22-24.

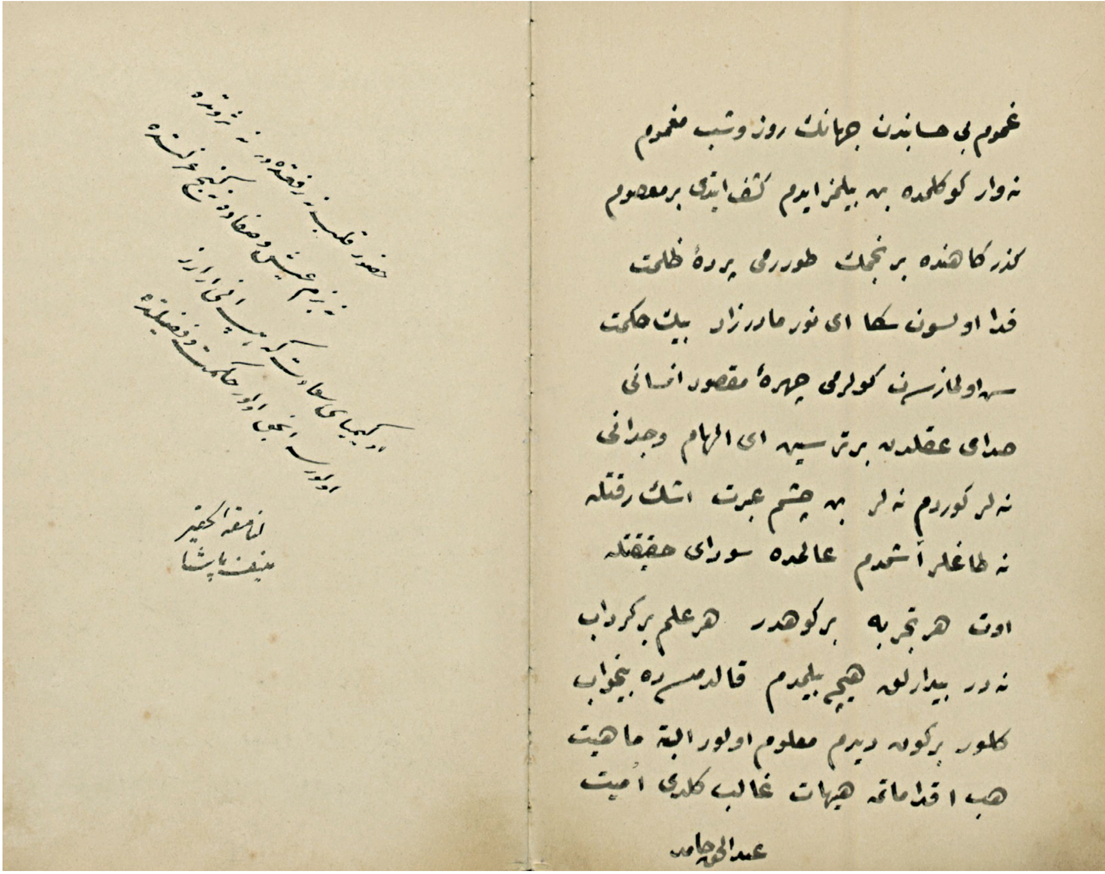
lığı sırasında İstanbul'a getirttiği Mağrib ulemasından bir zattır. İstanbul'da bulunduğu demlerde sofrada daima Paşa'nın sağ tarafında oturur. Siyah bir lata giyer, "telisman" adı verilen sarığının arkasında Hind askerlerinde olduğu gibi siyah bir kuyruk sarkar. Paşa, şeyhi iki defa Endülüs'e göndererek buradaki kütüphanelerde bulunan İslâmiyet'e dair eserleri tedkik ettirmiştir. Şeyh Şıngıtî'nin yokluğunda masada onun yerini İngiliz mürebbi Misis Marie alır. Münif Paşa, Marie'yle İngilizce mükâleme eder. Sol tarafında da Matmazelle Marie oturur. Konağın müdavimleri arasında bulunan Ahmed ve Mehmed ismindeki Çinliler üzerlerinde İstanbulî setre ile arz-ı endâm ederler, pilavlarını çöple hızlı hızlı yerler. Münif Paşa kendilerine Topkapı Sarayı'nda bir daire tahsis etmiştir. Mister Noring kırmızı fesi, kırmızı sakalı, redingotu ile meclislerde hazır bulunur. İngiliz kırması Fransızca ile konuşur. İslâmiyet'le müşerref olduktan sonra Ali Nuri ismini alan Noring, Tunuslu Mahmud bin Ayyad'ın kızıyla evlenip Şehbender olarak istihdam edilir. Sultan Abdülhamid'in saltanatı sonlarında yurtdışına çıkarak Jön Türklere katılmış, Kopenhag ve Stockholm'de padişah ve yönetim aleyhine konferanslar vermiştir. Konağın müdavimleri arasında İngiliz vatandaşı Hindli bir avukat da vardır. Bu avukat her akşam yemeği Münif Paşa dairesinde yer, daha sonra Başmâbeynci Hacı Ali Paşa'yı ziyarete gider. Dönüşünde de aralarında geçen muhabereleri istihfafla nakleder. Yine, Jön Türklerin meşâhirinden ve Münif Paşa'nın oğlu Celâl Münif Bey'in ahbaplarından olan Ubeydullah Efendi de Avrupaya firar etmeden evvel Paşa'nın konağına kapılananlardandır.[1129]

İlim, fen, marifet ve faydalı mevzularda mübâheselerin yapıldığı konakta zaman zaman paşa misafirleriyle pek ziyade meraklısı olduğu santraç müsabakaları da gerçekleştirir.

Hayatı boyunca muhtelif memleketlerden topladığı, toplattığı şark ve garbın nefis kitapları ile resimlerini hâvî zengin kütüphanesi de[1130] Paşa'nın konağını tezyin etmiştir. Resme hususî bir merakı bulunan Paşa'nın yatak odasında ise Kethüdâ-yı Sadr-ı âlî Giridli Ahmed Resmî Efendi'nin fotoğrafı asılıdır.[1131]

Münif Paşa'nın hânesinde akdettiği meclislerde konuşulan mevzuları daha ziyade İbnülemin'in muhtelif eserlerinde Paşa'ya ve hânesine ayırdığı satırlarda görürüz. İbnülemin'in eserlerinde ayırdığı sahifeler aile dostu olan Paşa'nın zihniyetine, şahsiyetine ışık tutacak mâhiyettedir. Çocuk yaşta dairesine intisap eden İbnülemin kardeşler 1896 senesinde babaları Mehmet Emin Paşa'yla birlikte kendisini ziyarete giderler. Paşa'yı avluda bir arabanın içinde ve pek telaşlı bir şekilde bulurlar. O günlerde Ermeni meselesindeki fikirlerinden ötürü Sultan'ın canını pek sıkan Münif Paşa "Ne olacağımı bilmiyorum. Galiba ölmeğe gidiyorum" mealinde meyusane sözlerle saraya gitmekte olduğunu ima eder. Paşa bir müddet sonra Tahran'a sefir olarak gönderilir.

Yine aynı sene İbnülemin'in tertip etmeye başladığı *Hutût-ı Meşâhir Mecmuası*'na ikinci olarak yazan, Münif Paşa'dır. Paşa'nın tahrîr ettiği kıta onun Fransızca'dan yaptığı bir çeviridir:

Münif Paşa ile Abdülhak Hâmid'in *Hutût-ı Meşâhir*'deki hatt-ı destleri. (*Bir İnsan Bir Devir: İbnülemin Mahmud Kemâl İnal*'ın *Hutût-ı Meşâhir Defteri*, haz. Şemsettin Şeker-İsmail Kara, İstanbul 2010).

"Huzûr-ı kalb ne rifʻattedir ne servette
Ne bezm-i îyş ü safâda ne günc-i uzlette
O kimyâ-yı saâdet ki hep ânı ararız
Olursa ancak olur hikmet ü fazîletde

Münif Paşa Li-nâmıkıhi el-hakîr
13 Teşrînisâni sene 1312"[1132]

Bu mısralar Münif Paşa'nın, hikmet ve fazîlete verdiği önemi gösterir. Bununla beraber bu yazının muhtevâsını, Fransızca'ya ilim ve maarifte ilerleme için büyük bir rol biçen zihniyetin yansıması olarak da okuyabiliriz. Münif Paşa, Fransızca öğrenmeye büyük ehemmiyet veren bir devlet adamıdır. Ne zaman konaklarına gelseler, İbnülemin'i ve kardeşi Ahmed Tevfik'i Fransızca öğrenmeleri için teşvik eder, bu lisanı ilerletip ilerletmediklerini sorar. Bir sonbahar günü Erenköyü'ndeki köşküne ziyaretine gittiklerinde lisan öğrenmenin önemini, anlattığı bir fıkra üzerinden tekrar vurgular. Fıkra şudur: Keçecizâde Fuad Paşa fevkalâde sefâretle Rusya'ya gönderildiğinde Rus çarının kendisine, Osmanlıların Fransız ve sâir Avrupa lisanlarını öğrenmeye çalışmalarının lüzumunun olmadığını anlatması üzerine ona şöyle cevap vermiş: "Fransızca öğrenmek, bizim için nasıl lüzumsuz addolunur ki bugün zât-ı haşmet-penâhîleriyle o lisan sayesinde teşerrüf ediyorum."[1133]

İbnülemin, ziyaret ettiği herkese teklif ettiği üzere terceme-i hâlinin yazılması için ısrar etse de paşa hep erteler. Paşa'nın meslisinde soh-

betin mevzuu ekseren ilim ve marifete inhisar eder, paşa meclislerinde kelimelerin yanlış kullanılmasına müsamaha etmez, hemen tashih edermiş. İbnülemin, hakkında bir de eser kaleme aldığı yorgancı esnafından şâir Safvet'in "Beranje" manzûmesini okur. Paşa "İstanbul'da "nice" ile "niçe"yi tefrik etmiyorlar. "Nice"nin "nasıl" ve "niçe"nin "ne kadar" demek olduğunu pederim söylerdi" der. Bazı kelimelerin etimolojisiyle meşgul olur, tedkik eder. Bir gün Hayret Hoca'ya "martaval kelimesinin aslını arıyordum. Nihayet buldum. "marı tavil imiş" der. Hoca Hayret "efendim, bu da bir nevi martaval!" diyerek mukabele ettiğini her yerde hikâye edermiş. Paşa'nın konağının iç kapısından girince karşıda içi doldurulmuş ayakta büyük bir ayı görülürmüş. Hayret ayı için "sahib-i beyte beraat-i istihsâldir" dermiş.

Münif Paşa sohbetleri sırasında bir taraftandan da zamanın ricâli, eğitimi, matbuatı ve uleması hakkında faydalı malumatlar verir, fıkralar nakleder. Bir gün gazetelerden ve muharrirlerden bahsolunurken der ki:

> "Ben *Cerîde-i Havadis*'te muharrir iken[1134] orada bir cahil kâtip vardı. Frenkçe gazetelerden terceme ederek takrir ederdim, o yazardı. Meselâ 'elektrik' derdim. O 'telgraf' yazardı. 'canım niçin benim söylediğim gibi yazmıyorsun?' dedikde 'ne beis var efendim, o da alafranga bir kelime değil mi?' cevabını verirdi."

İbnülemin, ilk yazdığı ve bastırdığı eser olan *Hülâsa-ı Zirâat*'ı takdim edince Paşa şunları söyler:

> "Ticarete özenen bir âdem, kâfi derecede sermaye sahibi olmadıkça mal satmıya kalkışmamalıdır. Çünki alt tarafı gelmez, kâr edeyim derken iflâs eder. Bir tacirin çerağı mal satar, fakat kendinin değil, ustasının malını satar. Başkasının malını satmaktan ümmîd edilen faide hâsıl olmaz. İnsan, kendi sermayesile mal satarsa elbette kârı kendine âid olur. Bunun gibi heveskâr gencler de ilmî sermaye tedârük ve satabilecek mal istihsal ettikten sonra eser yazmağa başlarlarsa kârlı çıkarlar."[1135]

Münif Paşa'nın bu kanaatlerine iştirak etmeyen İbnülemin *Ravzatü'l-Kemâl*'in girişinde ona şöyle itiraz eder:

> "İnsan bir taraftan kazanır, bir taraftan satar."[1136]

Paşa'nın meclisine sadece ikbal beklentisi yahut sohbet için gidilmez. İlmî meselelerin danışılması için de gidilir. İbnülemin, Ali Emirî Efendi'nin arzusuyla meşâhirin hâl tercemelerine Ümid Burnu'na gönderilen Hoca Bekir Efendi'nin biyografisini de yazmaya karar verir. Bu husus için Münif Paşa'yi babasıyla birlikte ziyarete gelen İbnülemin, onu yatakta bulurlar. İçinden "keşke âfiyette olsaydı da Bekir Efendi hakkında malûmat isteseydim" derken hizmetçi bir ziyaretçi geldiğine dair kart getirir. Gelen Bekir'in oğlu Atâullah Efendi'dir. Paşa, gelen kişiyi tarif etmek için babasının terceme-i hâlinden bahsedince maksat hâsıl olur.

Şiirlerinin bir kısmını bir deftere kaydeden paşa, ziyaret ettiği vakitlerde İbnülemin'e gösterir, kanaatlerini alır. İbnülemin "mahkemesi"

redifli bir nazîreyi oradan alıp *Son Asır Türk Şairleri*'ne kaydetmiştir.[1137] Yine görüşmelerinin birinde ileride edebiyata dair bir tarih kaleme alacağını tahmin ettiği İbnülemin'e Antakyalı şair Münif Efendi ile karıştırılmak ihtimalinden bahsederek "bir şâir Münif vardır ki Antakyalı olmak cihetile bizim hemşehri sayılır. "Devlet" redifli kasîdesi meşhurdur. Sefaretle İran'a gitmişti. Ben de iki defa gittim. Birkaç veçhile müşabehetimiz var. İleride o Münif ile beni tefrik edemiyecekler. Ben de bir "Devlet" kasidesi yazdım. Zatı Şahaneye gönderdim. Artık hayatında mı verirler, sonra mı verirler bilmem" der. Paşa daha sonraları Hattat Sadık Efendi'ye ta'lik yazı ile yazdırıp taş basmasıyla bastırdığı o kasidenin bir nüshasını İbnülemin'e hediye eder. İbnülemin de bir müzehhibe tezyin ettirdiği o nüshayı bilâhere gösterince paşa memnuniyetini izhar eder.

İbnülemin, bir Ramazan akşamı Münif Efendi'nin konağına hocası Hüsnü ve kardeşi Ahmed Tevfik'le beraber gider. Bu gidişi anlattığı satırlar, Paşa'nın ve muhiblerinin devrin umumî havasından farklı bir hayat tarzı benimsediğini gösterir:

> "Paşa, yemek esnasında huzzardan Zehavi zade Cemil Sıtkı Efendiye hitaben Hocanın ilmü fazlını inba ve 'Hoca Efendi şairdir de' diyerek vaktile kendi hakkında söylediği hecviyeyi ima eylemesile maksadı anlayan üstad, sandalye üstünde dizinin birini dikerek garip bir şekilde oturdu, genzinden öksürmeğe başladı, bir şey söylemedi.
>
> İftardan sonra mütemadiyen bana işaretle namaz kılınmasını anlatdığından sofaya çıktık. Seccade istemeğe lüzum görmeksizin odalardan birinin kapısındaki perdeyi indirdi. İmamet etti, akşam namazını kıldık. Kapı perdesini seccade yaptığımızı gördüler, şüphe yok ki hoş görmediler. Çünki seccade istenmiş olsaydı elbette bulur, getirirlerdi.
>
> Paşa'nın yanına avdetimizde Cemil Efendi –irticalen tanzim etmekte olduğunu söyliyerek- yüze, göze, kâküle ve saireye dair birkaç beyit okuyup- imtihan ve istihza ile karışık bir tavr ile- 'Ya şeyh, biz kendi beyitlerimizi okuduk, siz de başkalarının beyitlerini okuyunuz da dinliyelim' dediğinden Hoca Efendi, üç lisanda lâtif beyitler okudu ve muhatabını hürmete mecbur etti."[1138]

Münif Paşa'nın irfan âlemine hizmetlerinden bir diğeri de İbnülemin'in *Eser-i Kâmil Paşa* isimli eserinin neşredilmesi için verdiği destektir. Münif Paşa'nın Maarif Nâzırı olduğu esnada eserin basılmasını Encümen-i Teftiş ve Muâyene "tab'ı asla câiz değildir" diyerek reddeder. Encümenin reisine müracaat eden İbnülemin ne söylediyse reddedilir. Ufak bir tartışmadan sonra Münif Paşa'nın makamına gider. Paşa teessürünü teskin ettikten sonra eseri alıp çantasına koyar. Ertesi günü İbnülemin'i çağırtır ve "Eseri bu gece tedkik etdim. Münderacatından

> "Hal' olup Sultan Aziz, Şah Murad Han oldu
> Biri giryân gözümün diğeri handân oldu"

beyti çıkarıldıkdan sonra tab'ını tensîb etdim." der.[1139]

Münif Paşa'nın dairesine devam eden edebiyatçılardan Ebüzziya, Ali Nusret ve Bedi' Nuri.

Eser-i Kâmil nâmını verdiği kitap, Yusuf Kamil Paşa'nın siyasî ve husûsi yazılarıyla baş tarafına İbnülemin'in kaleme aldığı bir hâl tercemesini ihtiva eder (1-25). Asır Kütüphanesi sahibi kitapçı Kirkor Efendi'nin isteği üzerine hazırlanan eserin ismine, kitapçı kitaba ilginin artıp daha çok satacağı düşüncesiyle "Paşa" vasfını da ilave etmiştir.

İbnülemin'in Paşa'nın konağına uğradığı vakitlerde edebiyat tarihimiz için bize ulaşan bilgilerden biri de Paşa'nın Tahran Sefirliğinde bulunduğu esnada Sultan II. Abdülhamid Han'ın cülûsu için yazıp Hâriciye Nezâreti'ne gönderdiği kıtadır:

> "Halkın murâdı Hazreti Sultan Murâd idi
> Hakk'ın murâdı Hazreti Abdülhamid imiş
> Her işde mülk ü millet içün hayr-ı mahz olan
> Elbetde mâyürâd değil mâyürîd imiş"[1140]

İbnülemin konaktaki sohbetler esnasında, eski Mâliye Nâzırlarından hiddeti, garip tavırları ve hisseti yüzünden şahsiyeti etrafında âdetâ bir menâkıb-nâme ortaya çıkan Kâni Paşa hakkında Münif Paşa'dan şu hikâyeyi dinlemiştir:

> “Kani Paşa ile Bosna’da bir mahalle gidiyorduk. Arkadan bir adam yetişerek evvelce oturduğumuz mahalde her nasılsa unutulan eyalet mührünü getirip Paşa’ya verdi. Paşa da mükâfatan o adama mührün sarıldığı kâğıdı bahşeyledi.”[1141]

Normalde bu tip durumlarda onun mevkiinde ve mali bakımdan iyi durumda olan rical o adamı iyi bir parayla ödüllendirirken Kâni Paşa “ehl-i hisset” olması hasebiyle tam tersini yapmıştır.

Münif Paşa’nın konağına devam eden ulema ve şuaranın meşhurlarında biri de yakın dostlarından Hoca Tahsin’dir. Tutulduğu veremin gittikçe ilerlemesiyle ölümünün yaklaştığını hisseden Hoca Tahsin, *Mecmûa-i Ulûm*’un yayımının durmasından bir sene sonra çıkmaya başlayan *Hazîne-i Evrak* mecmuasına gönderdiği yazı ve manzumelere bu psikoloji içinde “Bir Marîz” diye imza koymaya başlar. Münif Paşa, günden güne durumu ağırlaşan Hoca Tahsin’i Erenköy’deki köşküne aldırır. Eşiğinde hissettiği ölümü için ayrı birer zaman tahminiyle üç ayrı manzum tarih dahi söyleyen Hoca Tahsin, bu arada Allah’a sığınışını ifade eden, felsefî düşüncelerle yüklü ve hüzün dolu uzun bir manzume kaleme alır.[1142] Ölümünden bir gün evvel kendisiyle yapılan bir röportajda “ömrünün felsefî düşüncelerle örülü bir muhasebesini yaparak en yüce din diye vasıflandırdığı İslâmiyet’e bağlılığını, Allah’a imanını ve Hz.Peygamber Efendimize sadakatini ifade eden açıklamalarda bulunur.”[1143] 3 Temmuz 1881’de Erenköy’deki bu köşkte vefat eden Hoca Tahsin Sahrayıcedid Mezarlığı’nda toprağa verilmiştir. Ali Emirî Efendi’yle Münif Paşa’yı tanıştıran da Hoca Tahsin’dir. Emirî Efendi henüz yirmi yaşındayken Abidin Paşa vasıtasıyla İstanbul’a gelir. Şiirlerini pek beğenen Hoca Tahsin, Emirî Efendi’yi Münif Paşa konağına götürür.[1144]

Sözünü esirgemeyen, her ortamda düşündüklerini ifade etmekten çekinmeyen Hoca Hayret, Maarif Nâzırlığı esnasında zaman zaman Paşa’nın konağına ziyarete gelirmiş. Bir gün Münif Paşa;

-Efendi hazretleri! Ziyeretlerinizi daha sıklaştırsanız da sizinle mantık müzakere etsek” deyince Hoca Hayret dayanamaz ve:

-A Paşam, demiş, bunu söyleyeceğine ‘Gel bana mantık okut’ desene…[1145] der.

Bir kısım Mekteb-i Mülkiye talebelesi o zaman Avrupa’dan İstanbul’a azîmet eden Ali Kemal önderliğinde onun babasının konağında Avrupa’daki talebe cemiyetleri gibi bir cemiyet kurup münazara ve mübahaseler yapmaya başlarlar. Şikâyet üzerine bu talebeler tevkif edilirler ve kısa bir süre sonra da padişah tarafından atıyye ihsanıyla salıverilirler. Mâbeyn kâtiplerinden birisinin refakatinde Münif Paşa’nın konağına getirilen talebelere burada, Paşa’nın huzurunda mâbeynden gelen zat tarafından şu mealdeki “Böyle mektep efendilerinin mektep haricinde toplanmaları, derslerini bir tarafa bırakarak Jean-Jacques Rousseau’nun âsâr-ı dine ve ahlâka muzır mütalaalarla meşgul olmaları rıza-yı âlîye münafî olduğu için bir daha bu çeşit harekât-ı gayr-ı lâyıkadan tevakkî olunmak gerektir…” emr-i hümayunu okunur. Daha sonra Münif Paşa da nasihatlerde bulunur. Paşa, “Roussea’nun eserleri mütalaa olunur mu? Onlar Avrupa’ca bile meçhuldur” şeklindeki

Şair, münşî ve devlet adamı Mehmed Memduh Paşa. Fotoğraf Dâhiliye Nâzırlığı esnasında, 1897 senesinde çekilmiştir.

sözleri öyle garip bir tarzda söyler ki herkes tebessüm eder, bu hâli gören paşa da dayanamaz güler. Çünkü Russo'nun yazılarını lisanımıza en evvel nakledenlerden biri de Münif Paşa'dır.[1146]

Münif Paşa'nın konağı da ikbal zamanlarında değişik milletlerden şahısların toplanıp ilmî mübaheseler yaptıkları bir "encümen-i dâniş"-ken, idbar demlerinde İbnülemin ve bazı çok yakın dostları dışında kimsenin semtine uğramadığı mekânlardan biri hâline gelir.

Memduh Paşa

Vüzerâdan şair Mazlum Paşa'nın oğlu olan Mehmed Memduh Paşa 1839'da İstanbul'da doğdu. Bayezıd ve Valide Sultan Rüşdiyelerinde okudu. Yedi yaşında "hâce"lik ve dokuz yaşında "rütbe-i râbia" nişanı verildi. 1854'te Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemi'nde başlayan[1147] fiilî memuriyet hayatında Dâhiliye Nâzırlığına kadar yükseldi.

Memduh Paşa, Sultan Abdülhamid devrinin en mühim devlet adamları arasındadır. Sultan Abdülhamid Han'a nispeti şöyle vuku bulmuştur: Sultan Murad'ın cülusundan biraz sonra yalı komşusu Şeyhülislâm Hayrullah Efendi, o zaman sadâret mektupçusu bulunan Memduh Paşa'yı bir gece davet eder. Sabahleyin görüştüğü Valide Sultan'ın Sultan Murad'ın hızla iyileştiğini, etrafta dönen dedikoduların önüne geçmek için Bebek tepesinin üstünde o zamanlar ıssız bir yerde bulunan Nisbetiye Kasrı'nda büyük şehzadelere bir ziyafet tertip olunacağını söyler. Bu ziyafetten şüphelenen Hayrullah Efendi Memduh Paşa'ya vakit geçirmeden şehzadelere haber verilmesini ve bu davete iştirak etmemelerinin sağlanmasını ister. Memduh Paşa, o gece mektep arkadaşı ve eniştesi olan Tophane Müşürü Fethi Paşazâde Mahmud Celâlüddin Paşa'nın Kabataş'taki evine gider. Nâmık Kemâl de o sırada oradadır. Oraya hususî bir mesele için geldiğini anlayıp çekilirler. Memduh Paşa, Fethi Paşazâde'ye keyfiyeti anlatır. Sultan Abdülhamid'in emektarlarından Osman Efendi vasıtasıyla kendisini teşebbüsten haberdar ederek muhtemel bir suikastın önüne geçerler. Bu ihbar daha sonraları onu Sultan'ın en güvendiği adamlar sırasına sokmuştur.[1148] 1895'te getirildiği bu nezaretten 1908'de istifa yahut İttihatçıların tazyikiyle geri çekilmiş, bir müddet sonra da tevkif edilerek "enkâz-ı istibdâd" namıyla ve "Efendi" ünvanıyla önce Büyükada'ya, sonra Sakız'a sürgüne gönderilmiştir. Daha sonra çıkan bir umumi afla İstanbul'a dönmüş, hayatının son senelerinde "idrak ve hareketten" mahrum kalarak 88 yaşında 9 Nisan 1925'te (3 Ramazan 1343) Boğaziçi, Kireçburnu'ndaki bulunan yalısında vefat etmiştir. Fatih Camii'nde kılınan cenazesi vasiyeti mucibince Çarşamba'da İsmet Efendi Dergâhı Hazîresine defnedilmiştir.

Âlim, münşî ve şair olan Mehmed Memduh Paşa'nın edebiyat, siyaset ve tarihe dair 20 civarında matbu eseri vardır. Bu eserler yaşadığı devri anlamak için mütalaası elzem olan kaynak eserlerdendir. Şiirde babasının "akrânına fâik ol oğlum" öğüdüne riâyetle bazen "Fâik" bazen de "Memduh" mahlasını kullanan Paşa zamanın değerli şairlerindendir. Hatta İbnülemin'e göre "nazmı nesrine galip" olanlardandır.

Zeki, fatin, edip, şair, sühan-şinas, meclis-ârâ ve zâhiren nazik bir zat olan Memduh Paşa aynı zamanda "mütekebbirlerin kebiri"nden

imiş. Kendine mahsus bir tavır ile güzel şiir okur, güzel söz söylermiş. Çocukluğundan beri vükelâ, ulemâ, üdeba, zürefâ ve sair meziyet sahipleriyle ihtilât etmiş, bir çok şey görmüş, işitmiş, büyük memuriyetlerde bulunmuş, küçük yaşta babasının arkadaşı olan Yusuf Kamil Paşa'nın encümenine dâhil olarak onun "bezm-i irfanına" senelerce devam etmiştir. Paşa'nın, "zillet derecesinde" tevazu gösterenlerden hoşlanıp "haysiyet ve vakarını muhafaza edenlerden" hoşlanmadığını, aralarında bazı nahoş hâdiseler geçen İbnülemin söylüyor.

Memduh Paşa, Boğaziçi'nin muhtelif yalılarında ikâmet etmiştir. Onun, bazı yönleriyle ilim ve sanat mahfili hüviyetini hâiz hânesi Kuruçeşme'deki yalısıdır.[1149] İlk gençlik yıllarından beri arkadaşı olan babası Mehmed Emin Paşa, kardeşi ve kendisiyle aralarındaki mahabbetin eskiliğe rağmen kadir-nâ-şinas tavırlarından dolayı Memduh Paşa'nın hâl tercemesinde sık sık sözü meclislerindeki sohbete, mütekebbirliğine getiren İbnülemin, yalı ve burada konuşulanları aktarır. Bu nakillerin, yakın devri, Memduh Paşa'nın şahsiyetini ve yalıdaki edebî – siyasî sohbetleri anlamak için ehemmiyeti büyüktür. Onun için Paşa'nın muhitini daha çok İbnülemin'in naklettikleri üzerinden yazacağız.

Babasının mazuliyeti hengâmında, 1897 sonrası, sık sıktahriren ve şifâhen babasının yakın arkadaşı olan Dâhiliye Nâzırı Memduh Paşa'ya müracaat ederler. Fakat Paşa bir türlü gerekeni yapmaz. Bir ramazan akşamı iftar sırasında hayli misafirin bulunduğu sofrada iltifat makamında fakat manalı bir tebessümle "Beyefendi, Peder Paşa Hazretleri, ramazân-ı şerîf ile de mübâreze ediyorlar mı?" der. İbnülemin bu tahfifi şu şekilde izah eder:

> "Bu sözden maksâdı, mukaddemâ lisânen ve kalemen mübâreze edildiğini iham ve bizden ahzi intikam etmekti. Sofrasında bulunan ve tatyipleri, mihman nevazlık iktizasından olan âdemlere karşı bu yolda söz söylemek büyüklüğe yakışır mı?.."

Memduh Paşa'yı bir bayram günü tebriğe gittiklerini ve birbirinin akrabası bulunan üç mazul valinin geldiğini bildirir ve "Paşa –manalı bir tebessüm ile etrafa bakarak '… Paşa Hazretleri serdi rûzgârı (Soğuk vilayetleri), … Paşa Hazretleri germi rûzgârı (sıcak vilâyetlerde), … Beyefendi ise germ ü serdi rûzgarı (Her yerde, her şeyde ve her işde bulunmuşlardı) görmüşlerdir" dedi. İbnülemin'e göre Paşa'nın bu nüktesi hakikaten şairane ve zarifanedir. Zira o beyefendi ile senli! benli! konuşup da neler görmüş, neler geçirmiş olduğunu uzun uzadı söylemek ve söyletmekten ise mâna-engiz bir tavır ve tebessüm ile "germ ü serdi rûzgârı görmüş" demek daha müfid, daha beliğdir.[1150] Paşa'nın nüktedanlığına bir başka örnek de şöyledir: O vakit sadrazam bulunan Avlonyalı Ferid Paşa'nın kayınbabası Âdem Bey'e sarayda tesadüf ettiğinden bahsile "Hazreti Ademi cennette gördüm" dediğini aktarır. İbnülemin'in yorumu "Bu sözü Adem Bey'i tevkîr için değil, sarayın cennet olduğunu anlatmak maksadıyla söylemiştir."

Bu sıralarda her sınıftan meşhur kimselerin el yazılarını hâvî *Hutût'ı Meşâhir*'de Paşa'nın da bir yazısının bulunması lüzumunu duyan İbnülemin, Dâhiliye Nâzırı bulunduğu sırada tahriren kendisine müraca-

at eder. Lâkin müsbet cevap alamaz. Meşrûtiyet devrinde bu arzusuna nail olur. Mecmuada Memduh Paşa'nın hattıyla kayıtlı şiir, Paşa'nın kâlinin hâline muvafık olmadığını delili olarak okunabilir. Mütekebbirlerin kebîrinden olan Paşa, bu şiiri mazuliyet hengâmında pek müellim ve müteessir olduğu bir zamanda, eski itibarının kalmadığı âhir ömründe, yazmıştır. SATŞ'de hususiyetiyle alakalı anlatılan sayfalar[1151] okunduğunda bu şiir ve hemen altında isminin başına eklediği "abd-i âciz" daha bir anlam kazanır. Paşa devr-i Meşrûtiyet'te menfaya gönderilmesine atfen bu şiiri yazmıştır denilebilir. Şiirde bahsedilen "büyükler"in kimler olduğu malumdur. İbnülemin bu hattın hikâyesini şöyle anlatır:

> "Meşâhirin yazılarına tahsis etdiğim mecmuaya birkaç satır yazmasını –Dahiliye Nezaretinde bulunduğu esnada- bir varaka ile reca etmiştim. "Varakanızı okudum. Mecmuayı da ileride görürüm" demişti.
>
> Yazacağı yazıdan –o zemanın hükmünce- belki başına bir iş açılacağından ürkmüştü. Yahud bir küçük kâtibin bir büyük nâzırdan yazı istemesi hoşuna gitmemişti.
>
> Aradan yıllar geçti. Hasbelkader menfaya gitti, geldi. Bir mülâkatta mecmuadan bahsettim. Vaktile müracaatımı tahattur edemediğini lisanı hâl ile anlattı. Biraz nazdan sonra sadrı esbak Said Paşa'nın mecmuadaki yazısını gösterdim. Bunun üzerin "Ben de yazıvereyim. Fekat Said Paşa'dan uzak olarak yazayım" dedi. Mecmayı alıp diğer bir odaya gitti. Avdetinde "Bir kıt'amı yazdım. Daha başka şeyler yazardım amma kalem, hokka, gözlük bozuk. Her ne ise bunu hoş görünüz" dedi. Yazdığı şu kıt'adır:
>
> Büyük küçük iki dil halk olunmuş da insanda
> Küçük dil olmuş da sâkit büyük dili söyler
>
> Lisandır âdeme her bir belâyı davet iden
> Küçüklere oluyor hep büyükler âlet-i şer
>
> Fî 14 Nisan sene 329 Abd-i âciz Memduh[1152]

O zamanın âdetince Ramazan aylarında Dâhiliye Nazırlığında bulunan Paşa'nın bir iftarına katılırlar. Kendisi vazifesinin başında bulunduğundan davetli ve davetsizlere oğlu refakat etmektedir. Şair Ziver ile Manastırlı Fâik Beyler ve birkaç zat yemekleri o derece sena ve methederler ki İbnülemin "her biri bir *Kasîde-i Tavile* yazsa bu derece mübalağa edemezlerdi" der.[1153]

Bir bayram günü kardeşiyle birlikte Paşa'nın ziyaretine giderler. O günlerde bir dairenin müdürlüğüne tayin ettirdiği birinin yerleri öpecek derecede temenna ettiğini, ayağını öpmeğe kalkıştığını İbnülemin kardeşlerin görmesinden memnun olur. Şu sebepten ki daha önceleri Paşa'yla karşılaştıkları sıralarda o devirde âdet olan temennâlı selam alma vaziyetine geçmeden yan dönerek Paşa'yı selamlamışlar ve kendisinden devlet büyüklerinin nasıl selamlanması lazım geldiğine dair nasihatlerini dinlemişlerdir. İbnülemin'in kaleminden okuyalım:

> "Ben, pek genç ve mülga Sadaret Mektubî Kaleminde kâtib, Paşa da Dahiliye Nâzırı iken bir gün bir iş için yanma gitmiştim. İlk mühürdarı olan Said [Bey] de orada idi.

Paşa, dedi ki: "Oğlum, Fahri âlem Efendimiz *men tevaza'a rafehullah* [Tevazu' sahibi olanı Allah cc yüceltir] buyuruyorlar. Zâtı seniyeleri, sokakta tesadüf ettikleri insanlara teveccüh ederek selâm verirlerdi. Kimseye yan durarak selâm vermezlerdi. Binaenaleyh isri Resulûllaha ittiba elzemdir. Babıâli'nin mâruf olan terbiyesi muktezasınca kalem Efendileri, Sadrıâzam hazretlerine ve vükelâyı fıhama tesadüf ettikçe kendilerine teveccüh eder, selâmlarına muntazır olurlardı. Sizde yine o terbiyenin eseri vardır. Fakat çoklarında görmüyorum. O gibi zevatı âliyeye tesadüf ettikçe kendilerine teveccüh eder, selâmlarına muntazır olurlardı. O gibi zevatı âliyeye tesadüf ettikçe kendilerine doğru dönerek selâmlarına muntazır olmanızı ve yandan mukabele etmemenizi ihtar ederim."

Memduh Paşa Yalısı.

Bittabi lâzımgelen cevabı verdim. Sözü uzattırmamak için "Bu sözleri ben, başkasına söylemem. Siz, evlâdım olduğunuz için söylüyorum" dedi.

Bu nasihat, halisane olsa,

"Kale bak, kailine kılma nazar
Budur işte revişi ehli iber"

fehvasınca hürmetle dinlenir ve nasıha teşekkür edilir. Lâkin Paşa merhum, mütekebbirlerin kebirlerinden olduğu halde bize tevazu tavsiye etmesi, - kendi tâbirile - bizi "Birader zade" ve "Veledi Es'ad" addettiğinden değil, kendine ve - resmî mertebece bizden büyük olan birtakım küçüklere tapınırcasına arzı tazimat etmiyerek uzaktan - edeb ve terbiye dairesinde - temenna etmekle iktifa edişimize ve "Dilencilik etmek ne kadar ellez ve eaz olduğunu bilenlerden, "El açarak, boyun bükerek arzı ihtiyaç" edenlerden ve erbabı ikbalin "Kademeyni muhteremeynini öpmek niyazı mahsusunda bulunan"lardan olmadığımıza canının sıkılmasından dolayı idi.

Dahiliye Nazırının vazifesi, güya tevazu tavsiye etmekten ve selâm verilirken nasıl vaziyet alınacağını öğretmekten ibaret imiş gibi bizimle meşgul olması, ihraz ettiği büyük makamla, bahusus edebiyat alemindeki mertebesile ve sinnü salîle mütenasib değildi.

Yukarıya karşı zillet, aşağıya azamet göstermekten ve tevazu namına tezellül tavsiye etmekten hayatının son devrelerinde nasıl müellim neticeler zuhur ettiğini maatteessüf gördük, pek eski olan hukuk ve meveddet sebebile yine biz, fevkalâde mükedder olduk. [İbnülemin bu kısma düştüğü dipnotta şunları anlatmıştır:

Büyüğe karşı ne kadar mütezellil olmak lâzım geleceğini yine merhumdan öğreniyoruz. Nişantaşı'nda boş bulunan bir konakta ikametine müsaade olunmasına dair Sultan Abdülhâmid'e takdim ettiği arizada "Veliyi nimete ilticaen dilencilik etmek ne kadar ellez ve eaz olduğunu ancak bendegân bilir", Kuruçeşme'de bir yalıda iskânı hakkındaki arizasında "Köleler, mâliki zişanma el açarak boynunu bükmek ve arzı ihtiyaç eylemek tabiîdir." ve Ankara'dan Sadrıâzam Cevad Paşa merhuma yazdığı tebriknâmede "... *İdî* saidi adhanın hululü hasebile bilcümle bendegâm musadıkat nişan, takbih kademi! sami ile şerefü şan bulurlar. Abdi kemineleri ise kademeyni muhteremeyni hazreti vekâletpenahilerine rumali ibtihal ve müktesibi fahri bihimal olmak niyazı mahsusunda bulunabilirim. Bunun birisi idi mübarek sebebile ifayi tazim ve diğeri, min gayri istihkakın mazhar olduğum taltifat ve mesaili mühimmede ibraz bu-

yurulan teshilât ve müsaadat için edayi vecibei mahmidet babında kademi! cenabı da veri efhamilerini telsimdir...” diyor.

Zemanı ikbalinde ayaklarını öpmek “Niyazı mahsusunda” bulunduğu Cevad Paşanın demi idbarında babamla beraber ziyaretine gittiğimizden dolayı beni nezaret makamına davetle tahziratta bulunmuş ve Paşa merhum hakkında da birkaç kelimei naseza irad etmiş idi.

Sadrı esbak Said Paşanın matbu hatıratında, kendini ziyaret ettiğimiz için de Memduh Paşa tarafından itabe uğradığımıza dair bir bahis vardır.”[1154]

İbnülemin ve kardeşi yine bir ramazan akşamı iftarına katılırlar, yemekten sonra o zamanın adetince herkese birer sigara verilir. Gayet küçük bir ağızlık takarak içen “ahaveyni” bilâhere huzurunda ağızlıkla sigara içtikleri için başkâtibe şikâyet ettiğini mahremane haber alırlar. Meşrûtiyet’ten sonra menfâsından avdetinde idbar zamanları olduğu için kimseler ziyaretine gitmezken onlar aralıklarla Paşa’nın meclislerine dâhil olurlar. Bu sırada paşa kadir-şinaslıklarından memnun olarak İbnülemin ve kardeşinin sigarasını yakmak için kendilerini methederek ısrar eder. İbnülemin Paşa’nın geldiği noktayı göstermek için bu sigara faslını mufassal bir şekilde anlatır.[1155]

Memduh Paşa’nın hânesine devam eden şairlerden biri de Leskofçalı Galib Bey’dir. Galib Bey ile o vakitler Yusuf Kâmil Paşa’nın “ser-âmedân-ı mülâzimîninden” olan Memduh bir sabah Paşa’nın Beyazıt’taki konağına uğrarlar. Paşa, Fehîm-i kadimin,

“Andelîb-i bâğ-ı tecrîdiz bu fânî gülşenin
Gülleri hurşîd olursa hâr dâmendir bize”

gazeline bir nazîre söylemesini Galib Bey’e teklif eder. Gâlib Bey, Memdûh’un hânesine gelerek hemen gazeli tanzîr eder ve beş on beyit ile de bazı ma’rûzâtda bulunur.[1156]

1896’dan itibaren dairesine intisap eden Vâmık Şükrü de Memduh Paşa’nın kırk âyet-i kerîmeyi ikişer beyitte tazmîn ederek vücûda getirdiği *Kıtaâtü’l-Cenân*’ın son yirmi kıtasını şerh etmiştir. Memduh Paşa da bu şerhin ismini *Nefahâtü’r-Rahman* tesmiye etmiştir. Rumî 1324 senesinde İstanbul’da Ahmed İhsan Matbaası’nda Rıza Paşa’nın şerhiyle birlikte basılmıştır.(Fuzelâ-yı vüzerâdan Hüseyin Rıza Paşa ilk yirmi kıtasını şerh etmiştir). Lakin eserin nüshaları Memduh Paşa’nın Erenköyü’ndeki köşkünde yanmıştır. Vâmık Şükrü sadece bir adedinin kendisinde kaldığını söylüyor. Yine Vâmık Şükrü, Memduh Paşa merhumun bir kıtasını *Şerh-i Gurer Nesr-i Dürer* ismiyle şerh etmiştir.[1157]

Ahmed Cevad Paşa

Müderris ve hattatlarıyla meşhur Antalya Elmalı kökenli bir aileye mensup olan Ahmed Cevad Paşa babası Miralay Mustafa Asım Bey’in görev yaptığı Şam’da 1851’de doğdu. “Ahmed Cevad” ebced hesabıyla veladet tarihidir. Küçük yaşta anne ve babasını kaybedince iki kardeşiyle birlikte o vakitler Rumeli Kazaskeri olan Şeyhülislâm Atıfzâde Hüsmaeddin Efendi tarafından himaye edildiler. Askerî

İdadî'yi bitirerek Mekteb-i Harbiye'ye yazıldı. Harbiye'de okurken bir ara Mâbeyn'e alınan Cevad, burada temizliğe riâyeti ve gayretiyle Sultan Abdülaziz'in dikkatini çekti. Tahsilini tamamlaması için mektebe geri gönderildi. Okulu bitirdikten sonra yazdığı bir eseri padişaha takdim etti. Bulunduğu birlik ve savaşlardaki gayreti, şecaati ve muvaffakiyetleri dolayısıyla kısa sürede devrin askerî erkânı arasında yerini aldı. Girid Valiliği ve Fevkalâde Kumandanlığı'na getirildi. Buradaki başarıları ona sadâret yolunu açtı ve 1891'de bu makama tayin olundu. Sadârete geldikten bir süre sonra dış tahriklerle Anadolu'daki Ermenilerin ihtilale kıyam etmesi, Paşa'nın bu sebeple makama tayin olunduğunu düşündürüyor. Üç sene üçbuçuk ay bu makamda kaldı. Hiç hayal bile etmediği bir zamanda geldiği bu makamda hüsni idaresiyle takdir toplamıştır. 1895'te bu vazife uhdesinden alındıktan sonra tekrar Girid Valiliğine gönderildi. Cevad Paşa'nın Girid'den "kemâl-i teveccüh ve iltifat ile" Sadrazamlığa getirilip dört sene mukaddem bu vazifeyi ifa ettikten sonra padişaha arz ettiği bir arîzada "Midhat Paşa ve emsalinin dahi cüret edemedikleri teklifler ileri sürmesi"nden ötürü azledilip tekrar geldiği yere vali olarak alelacele gönderilir. Hatta, eşyalarını toplamasına ve adamlarının hazırlık görmesine zaman tanınmaması üzerine Cevad Paşa saraya, aşağıda mevzumuza taalluk eden kısmından bahsedeceğimiz, bir maruzat yazar. Cevad Paşa, 9 Ağustos 1900'da Nişantaşı'ndaki konağında veremden vefat etti. Fatih Camii'nde cenazesi kılınır ve Emir Buhari Dergâhı yakınına defnedilir.

Mükemmel bir tahsil gören paşa ilim ve marifette akranına tefevuuk etti, süratle parladı. Hüsni sûret ve hüsnî sîret, diyânet ve istikâmet gibi hassalara sahiptir.[1158] Maarif erbâbından olan paşa zamanında ilim ve edebiyat ehline hürmet ve onları himaye etmiştir. Maarifin ilerlemesi için gayret eden Paşa, Bâbıâlî'nin avlusunda memurların boş zamanlarında mesleklerine dair eserleri mütalaa ve ilmen istifade etmeleri için bir kütüphane inşa ettirmiştir.

Mualim Naci, Şeyh Vasfi, İbnülemin, Ahmed Midhat Efendi gibi zamanın maruf isimleri zaman zaman Paşa'nın Nişantaşı'ndaki konağında "imrâr-ı vakt" etmişlerdir. Eyâlet-i Mümtâze Kalemi'ndeyken şair, hattat ve mûsikîşinas Yenişehir Fenerli Hüseyin Hâşim'in hutût-ı mütenevviadan mürekkep olarak Paşa'ya takdim ettiği albümü Paşa, saraya arz ederek Hâşim'in atiye ve nişan ile taltif olunmasını sağlar. Paşa da daha ziyâde taltîf etmek için mühürdar muavinliğine tayin ederse de mühürdar tarafından istirkap olunarak bilâhere kaleme iade edilir.[1159] Paşa'nın konağına en ziyade gidenlerden biri de lütuf-dîdelerinden İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'dır.

Sadrazamlığı esnasında maarif ehlini koruyup kollamasıyla meşhur olan Paşa'ya ilk eserlerini takdim ettiği zaman asker rütbelerine kıyasen en küçük rütbeden başlamak usulünü kendisi koyduğu halde İbnülemin'i birkaç kademe birden terfi ettirerek ödüllendirir. O dönemde bir gazete çıkarmaya niyetlenen İbnülemin'i Yine Cevad Paşa'nın hayırlı ihtarları durdurur.[1160] Bir zaman sonra *Fevz-i Cevad*'ı[1161] tahrir ve takdim eder. Paşa kendi namıyla yazılmış olan bu eseri pek ziyade takdir eder ve müsteşar Tevfik Paşa aracılığıyla ne

Ahmed Cevad Paşa ve el yazısı.

istediğini sorar. Çalıştığı kaleme onun tensib ve tavsiyesiyle girmesine rağmen Tevfik Paşa, sadece rütbesinin terfisiyle iktifa eder. Yine resmî işlerde genç olmasına rağmen emniyet ve iltifat eder. Kendisi üzerinde hiç de ihmal edilmeyecek bu himmetlerini gördüğü Paşa'yı iğbar günlerinde, o devrin şartları çok zorlu olmasına rağmen ziyaret etmekten çekinmez, Paşa'nın mazul olduğu günlerde de jurnallere rağmen sık sık ziyaret eder. SS'de Cevad Paşa'nın Girid'e gönderildiği günü şöyle yazar:

> "Paşa, mağduben Girid'e gönderileceği gün konağına gitdim. Küçük kardeşi erkânı harbiye feriklerinden Şakir Paşa ile (...) bacanağı Cağfer Bey ve –paşası gibi müstakim ve kadir şinas olan- möhür dârı âmedi hulefasından Tayyar Efendi ve mensublarından birkaç kimse vardı. Paşayı görmek istediğimi söyledim. Şakir Paşa –hasbelhal- müvafık olmadığını anlatdı. Yanlarından çıkdım.
>
> Paşanın nerede bulunduğunı –sofada tesadüf etdiğim- bir uşakdan sorub odasına girdim. Paşa, kitablarını yerleşdirmekle meşgul idi. Her vakitki gibi iltifat etdikden sonra (...) namına yazdığım eserden dolayı layıkile taltif etdirilmediğimden –dil nevazane ve kibarane bir lisanla- bahs ederek itizar ve beni unutmayacağını tizkâr eyledi.
>
> Vapura gelüb teşyi' hidmetinde bulunacağımı söyledim. Sıyanet kâr bir tavırla 'oğlum, gelme. Seni iz'ac ederler. Ben senin samimiyyetinden, ihlâsından eminim. Burada veda' edelim,' dedi. Veda' âmiz sözler söyledi. Elini öpüp yanından cıkdım.
>
> Sadareti esnasında Beyazıd rüşdi mektebi müdirliğine tâyin etdirdiği — ilmiyyeye mensub — Hasan Lütfi Efendi, dışarıda yanıma yaklaşarak teşyia gidüb gitmeyeceğimi sordı. 'Gideceğim' dedim.

Kendi de gitmek arzusunda ise de hafiyyelerden ürkmekde olduğunu söyledi. Birlikde Beşiktaşa indik. Bir kayığa bindik. O vakte göre pek büyük cesaret olarak — Paşa'yı Girid'e götürmeğe tahsis olunan — İzzüddin vapurı hümayun'una gitdik.

Şakir Paşa, Tayyar Efendi, Cağfer Bey ve yaver bizden evvel gelmişler. Bizi görünce cesaretimize taaccüb etdiler. Çünki onlar müteallikat, biz yabancı. Müahezenin bizim hıssamıza düşeceği tabii idi.

Hayli müddet paşanın gelmesini bekledik. Akşam üstü seraydan bir yaver geldi. Paşanın iki gün sonra — Giride asker götürecek olan — idarei mahsusa vapurile azimetine iradei seniyye sadır olduğıçün vapurdan çıkmamızı ve eşyanın da çıkarılmasını tebliğ etdi. Baş kapudanın verdiği emir üzerine vapurdan iki sandal indirildi. Birine müteallikat binerek Beşiktaşa gitdiler. Diğerine de benimle Hasan Efendiyi bindirerek Sirkeci iskelesine götürdüler.

Doğru olub olmadığını te'min edemem, o zeman işitmişdik ki paşanın para kuvvetile vapurun kapudanlarını ıtma, ve ikna, ederek ecnebi sahillerinden birine çıkması muhtemil olduğuna dair verilen jurnal ile zihni teşviş edilen padişahi vesvese penah, paşanın İzzüddün gibi şahsına tahsis olunan bir vapurla değil, umuma mahsus ve askeri hamil olan idarei mahsusa vapurile izamını ihtiyata muvafık görmüş."[1162]

İbnülemin, Cevad Paşa'nın konağına gittiği bir gün misafir odasında Muaalim Naci'nin yakın dostu Salâhî Bey'le karşılaşırlar. Salâhî ile Cevad Paşa'nın huzuruna gidinceye kadar konuşurlar. İbnülemin'in ilk ve son mülâkâtımız o gün vaki oldu, demesi hayli ilginçtir. İbnülemin bu musahabeyi naklederken Naci hakkında da yer yer olumsuz şeyler sıralar ki Ekrem'le dostluğundan tevellüttür. Edebiyattan ve üdebâdan bahsederlerken Salahî, Ekrem'le Nâci taraftarlarının aralarındaki husûmetin onun ölümüne rağmen bitmemesinin sebebini şöyle izah eder:

"Muallim'in vefâtını, Recâizâde Ekrem Bey'e haber verdiklerinde 'onun vücudu zaten zâid idi' dediğini işittim. Bu sebeple kendinden nefret ettim."[1163]

Ahmed Cevad Paşa, sadârete geçtikten sonra aleyhinde bulunanlar padişahın kendisine ihsan ettiği konaktan tefrîşini istemişler, konağın eşya ve mefruşatını Beyoğlu'ndaki ecnebî mağazalardan temin ettiğine dair arizalar kaleme almışlardır.

Dâhiliye Nezâreti Müsteşarlarından şair Berberbaşızâde Mehmed Fuad lütfunu gördüğü Paşa'nın vefatına düştüğü tarihte onu şöyle yâd u tebcîl ediyor:

Firâş-ı iktidârında bile nazükdi ben gördüm
Şu vaz'ı rikkat-efzâsı da burhân-ı kemâlidir
Unutmam gördüğüm lütfu o düstûr-ı mükerremden
Zebân-ı rast-gûyim, rûhuna Kur'an tâlidir
Tesâdüf eylemiş 'Ahmed Cevad' milâdına târih
'Cevad Paşa' dahi târih-i şâl-i irtihâlidir"[1164]

Paşa'nın himmetini görenlerden Halil Edib "garaz mahsulü" olarak önceleri istihfafâne

"Sadra müştâk idi pek çok vüzerâ
Olmadı hiç biri lâkin dil-şâd
Adadan sıçradı geldi nâgâh
Geçdi bir hamlede ol Sadra Cevâd" [1165]

dediği hâlde bilâhere hakkını teslim ile kendisini tebcîl etmiştir:

"Bir elde Sinân-ı şûle-efzâ
Bir elde de kilk-i safhâ-pirâ
Geldin bu mekâmı etdin i'lâ
Evsâf ü mehâsinin dü balâ
Mağbût-ı ekâbir-i zemânsın"[1166]

Damad Mahmud Celaleddin Paşa

Hüsrev Paşa'nın yetiştirmelerinden olan Gürcü Damad Halil Rifat Paşa'nın oğlu olan Mahmud Celâleddin Paşa h. 1270 (1853) tarihinde İstanbul'da doğdu. "Damad Halil Paşazâde Mahmud Celâleddin Bey" ibaresi ebced hesabıyla doğum tarihine tekabül eder. İki yaşındayken babası vefat edince babasının kâhyası olan Ali Kemâlî Paşa'nın nezaretine verilir. Fakat Kemâlî Paşa, ailenin servetini kendi maksatları doğrultusunda kullanmak isteyince bu vazifeden azledilir. Daha çok hususî derslerle ilk tahsilini tamamlayan Celâleddin, Bâbıâlî'ye intisap eder ve Fransızca'yı ilerletmesi için Paris'e gönderilir. Memlekete döndükten sonra 22 yaşındayken 1876 yılında Seniha Sultan'la Hırka-i Saâdet Daire-i Celîl'inde nikâhları akdedilir. Rivayet edildiğine göre babasının Beylerbeyi'ndeki sahilhânesinde ikâmet eylediği esnada Şehzâde Kemâleddin Efendi'nin yalısının önünden geçtikçe arabasından iner ve "tavr-ı hürmet" gösterirmiş. Bu hâl şehzadenin nazar-ı dikkatini celbederek hüviyetini tahkik ve sıhrıyete şâyân olduğunu padişaha arz etmesiyle saraya damat olmuştur.[1167] 24 yaşında vezir, 25 yaşında da Adliye Nazırı olur. Devrin sadrazamı Safvet Paşa "hadâset sinninden ve bu memuriyet için lazım gelen evsâfı hâiz olmamasından" bahisle azlini arz etmesi üzerine 2 Şaban 1295'te vazifesi Şûrâ-yı Devlet azalığına tebdil olunur. Başlangıçta padişahla araları gayet iyi olan Damad Mahmud Paşa'nın bilâhere Sultan Murad'ı tekrar cülûs ettirmek üzere tesis edilen ve "Skalyeri-Aziz Bey" komitesi olarak zikredilen şahıslarla bağlantısının ortaya çıkması azlinin sebebi olarak gösterilir. Yunan asıllı Kleanti Skalyeri reisliğindeki komitenin faaliyetleri, 1878'den itibaren artmıştır. Faal azaları arasında Nakşibend Kalfa ile Mahmud Paşa'nın küçüklüğünde kethüdâsı iken daha sonra hanımı Seniha Sultan'ın kahyâlığına getirilen Hacı Bekir de vardır. Sultan V. Murad'ın cariyelerinden olan Nakşibend Kalfa, Çerağan Sarayı'ndan çıkartıldıktan sonra uzun süre Paşa'nın Kuruçeşme'deki yalısında kalmıştır. Sarayın, burada olduğunu haber alması üzerine önce Atina'ya kaçmış, daha sonra Mısır'a geçerek orada vefat etmiştir.[1168] Hem bu hadise hem de Çerağan Vakası sonrası Paşa'nın Kuruçeşme'deki yalısı ile Beylerbeyi Havuzbaşı'ndaki köşkü didik didik aranmıştır.[1169] Her ne kadar eldeki vesikalar Paşa'nın bu hadisedeki rolünün derecesini ortaya çıkartmak için yeterli olmasa da Paşa'nın meclislerindeki konuşmaları, şiirleri, fikirleri ve daha sonra Avrupa'ya firar ile Jön Türklerin reisleri arasında

yer alması, dikkate alındığında Paşa'nın Adliye Nezâreti'nden ayrılması ve Sultan Abdülhamid'in iltifatını kaybetmesi üzerine muhaliflerle birlikte hareket etmeye daha o zamandan başladığını düşündürür. Azlinin ve bir daha iktidar mevkiine getirilmemesinin arkasındaki bu hadiselerden sonra paşa Kuruçeşme'deki yalısı ile sair hânelerinde inzivaya çekilmiş, edebiyat, mûsikî ve siyasî cephesi baskın meclisler akdetmeye başlamıştır. Muhalefetinin semere vermemesi üzerine 1899 yılında iki oğluyla birlikte Avrupa'ya firar ederek Jön Türklere katılmış, özellikle matbuat kanalıyla Sultan Abdülhamid hükümetine karşı faaliyetlerde bulunmuştur. Padişah tarafından İstanbul'a dönmesi için gönderilen haber ve davetleri reddetmiştir. Avrupa'da perişan, fakr u zaruret içerisinde bir hayat geçirmiştir. Paris Sefâreti'nden Mâbeyn'e gönderilen 2 Temmuz 1317 tarihli tegrafta Paşa'nın Fransa'daki hayatı hakkında oldukça dikkat çekici malumat vardır:

> "… Bunların Avrupa'da taayyüş için nereden para bulabilmekte oldukları bahsine gelince: Kendileri her ne kadar hâl-i sefâlette ve perişâniyet içinde yaşamakta ve meselâ Mahmud Paşa bazen Galata ve Beyoğlu caddesinde tesadüf olunan ve piyasada top atan fukara düşman tatlı su firenkleri gibi pejmürde kıyafetle ve yüzüne kadar inmiş yağlı bir şapka ile otuz beş derece sıcak havada bile top döşambrıye benzer kışlık ve soluk paltou ve kirli yakalıkla ve küçük yelek ve kirli alacalı palyaçovari kostüm ve bir buçuk franklık hazır didon şapkalarıyle sokaklarda volta urmakda ve her üçü de (paşa ve iki oğlu) en âdi hanelerin tavan arası katında ve uşak makulelerine mahsus ucuz odalarda ikişer olarak yani paşa uşağı ve beyler dahi ikili birlikte kalmakta ve fukara güruhuna mahsus boyunbağı ve elde gözlükleri lokantalarda beygir kotletleri ve hınzır suçuğu yemekte iseler de Paris'in pahalılığı icabınca böyle bir hâlet-i mezellet içinde yaşamak için her birinin lâakal ayda on beş frank (miktarda sehv olsa gerek) sarf etmesi tabiidir. Vakıa gerek Fransa polis nazırının ve gerek sefaret-i seniyyenin tahkik memurlarının verdikleri habere göre kendilerinin öteye beriye yemek ve oda kirası olarak borçları varsa da cümlesinin eline ayda tahmini elli altmış lira para geçer, bu paranın bir miktarının muntazamen Mısır'dan gönderildiği muhakkakdır…"[1170]

Uzun süre Avrupa'da ve bir müddet Mısır'da yaşayan Mahmud Paşa, 17 Kânûn-ı sâni 1903'te Brüksel'de kanserden vefat eder ve Parlaşez'e defnedilir. II. Meşrûyet'i müteakip 21 Ağustos 1324'te naaşı İstanbul'a getirilir, matbuatın ve devrin ricalinin geniş ilgisiyle Eyüp'e, pederinin kabri civarına defnedilir. Dairesine devam edenlerden Halil Edib Bey vefatına düştüğü tarihte Paşa'nın hususiyetleri şöyle temas eder:

> "Âsâf-ı yektâ idi Mahmûd Paşa doğrusu
> Az gelir dünyaya bir öyle vezir-i nüktedân"[1171]

"Nazik, dil-nevâz, kadir-şinas, sühan-perdâz, nüktedân bir zât" olan Damad Mahmut Celâleddin Paşa "Âsaf" mahlasıyla şiirler kaleme almıştır. O, Pendik ve Beylerbeyi'ndeki köşklerini, Beylerbeyi[1172] ve Kuruçeşme'deki yalılarını, Şehzadebaşı'ndaki konağını edebî mahfil hâline getirenlerdendir. Onun dairesi, Ahmet Cevdet Paşa, Mahmud Nedim Paşa, Hersekli Arif Hikmet, Kâzım Paşa, Muallim Nâci, Şeyh Vasfi, Hoca Hayret, Abdurrahman Süreyya, Kâni Paşazâde Rifat, Üsküdarlı Talat, Üsküdarlı Safi, Ali Rûhî, Halil Edib, İsmail Safâ, Hüseyin

"Âsaf" mahlasıyla şiirler kaleme alan Damad Mahmud Celâleddin Paşa.

Hutût-ı Meşâhir'e dair İbnülemin'e yazdığı mektubun çevrim yazısı şöyle:

> "Veliyyü'l-himem mîr-i muhterem efendim hazretleri
>
> Cumaertesi günü Süreyya Efendi tarafından cüzdan geldi. (…..) Efendi hazretlerinin dünbâl-i kavs-iştimâl-i ma'hûdunun alt tarafına bir bend-i gâlibiyet sıkıştırmış olduğu görüldü. Dâniş Bey dün gelecekti, gelmedi. Onun da yazmasını beklesem uzun sürecek, huzur-ı âlînizde mahcubiyetim artacak. Binâberîn bugün cüzdanı i'âreten takdime mecbur oldum. Bir de bu cüzdana Ebuzziya Tevfik Bey'e dahi bir şey yazdırmanız münâsip olur zannındayım.
>
> Bâkî el-emru li-men lehü'l-emr. 19 Kânûn-i sânî sene 1313.
>
> Damad Mahmud"

Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi*, s. 278

Dâniş gibi devrin maruf şâirlerinin toplanıp şiir, fen ve devrin sosyal – siyasî meseleleri üzerine sohbetler yaptıkları, tarih-i edebiyatı adeta tedris ettikleri mekânlardır. Bu meclislerin bir diğer özelliği de işretin eksik olmamasıdır. Paşa'nın encümeninde zaman zaman isbat-ı vücud edenler oğullarının muallimliklerini de yapanlar Hoca Hayret, Hüseyin Dâniş ve İbnülemin'dir. Paşa'nın meclisinin daimî azaları ise Üsküdarlı Tal'at ve Safi Beylerdir. Bu şairler Paşa'nın eserlerini tanzir ve tahmis etmişlerdir.[1173] Damad Paşa'nın *Divân*'ında klâsik edebiyat şairlerinin yanında nazîre yazdığı asrının şuarâsı arasında Kâzım Paşa, Cevdet Paşa, Mahmud Nedim Paşa, Muallim Nâci, Hüseyin Dâniş, Kâni Paşazâde Rifat gibi isimler dikkati çeker. Mahmud Celâleddin Paşa'ya "Âsaf" mahlasını ise meclislerinin başkonukları sırasında bulunan Manastırlı Faik vermiştir.[1174] Mahmud Paşa şiirlerinde kendisinden hürmetle bahseder:

> "Ey kilk-i ter bu nev gazeli eylemez misin
> Mîr-i Cenâb-ı Fâik'e ihdâ vü ber-güzâr
> Ol râhib-i azîz Manastır'da mı mukim
> Gelmez mi âh Pendik'e bir gün o ihtiyâr"[1175]

Gençliğinde Hâlidî şeyhlerinden Feyzullah Efendi'ye intisaplı olan[1176] Mahmud Celâleddin Paşa'yı ve meclislerini İbnülemin şöyle tavsif ediyor:

> "Meclisi, encümeni şiir idi. Erbabı şiir, o encümene devam eder ve mebahisi edebiye cereyan eylerdi. (…) Müşarünileyh, hakikaten arif, zarif, nüktedan, seriü'lintikal bir edibi kâmil olduğundan bezmi irfanında niçe nikkâtı rekika irat edilirdi."[1177]

Divân'ına Üsküdarlı Sâfî tarafından yazılan bir takrizde de paşa, dolayısıyla meclisi şöyle vasfediliyor:

> "…
> Kelâmın hoş-üslûb u dil-cûydur
> Çemen-zâr-ı tab'ın da hoş-bûydur
>
> Sitâyişgerindir zebân-ı 'umûm
> Seninle mübâhât eder mülk-i Rûm"[1178]

Bir mevzun meselinde "Devlet uma uma muma döndüm zamânede" diyen Paşa,

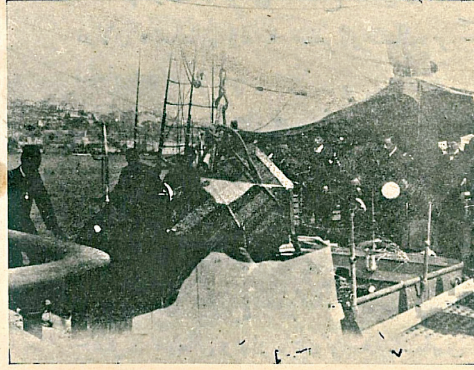
> "Yok yok bu kadar şikâyet etme
> Ey kilk-i terim kasâvet etme"

dese de bulunduğu her mecliste daima devrin rical ve kibarını tenkit etmiştir.[1179] *Divân*'ındaki şiirlerde de çok miktarda şikâyet mevzuu mevcuttur. Özellikle *Hizbü'l*-Bahr, İntâk-ı Hak, *Teblîğ-i Hakîkât* gibi tenkîdî şiirlerini yazdırır ve "Damad Mahmud" imzasını koyarak meclisine devam edenler ile asrın "sühansazlarına" hediye eder. Bu şiirlerden ve nakledilenlerden onun mizaç itibarıyla tezyif ve tehzile ziyadesiyle meyilli olduğu anlaşılıyor. Paşa, Sultan Abdülhamid'e şifahen ve tahriren söylediklerinin akis bulmamasının da tesiriyle ekseri vükelâ ve küberâdan şikâyet ve onların cahilliklerini, irtikaplarını hikâyet ile vakit geçirir. Hırs-ı ikbâle söz dinletemeyen gayz ve buğzundan meclisindeki konuşmalarda nasiplenmeyen yoktur.[1180]

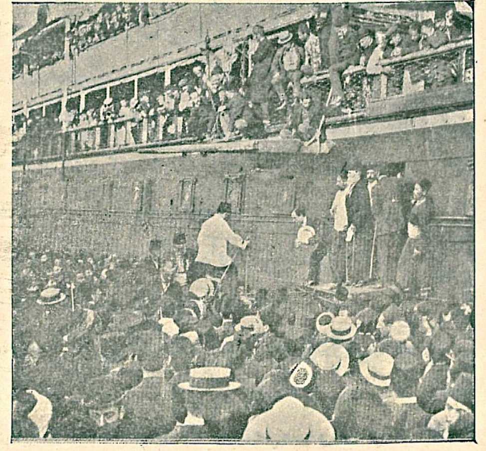
Damad Mahmud Paşa'nın "sıhriyet" itibariyle hanedana bağlı olduğunu yukarıda söylemiştik. Hanımı Seniha Sultan, Sultan Abdülmecid'in Başikbâli Nâlândil Hanım'ın kızıdır. Saray terbiyesiyle yetişmesine rağmen alafranga tavırlarıyla harem çevrelerinin tenkit ettiği biridir. Avrupaî tarz giyimi, kısa saçları, laubali-meşrepliği ile iştihar etmiştir.[1181] Bu serbest tavırlı – fikirli Hanım Sultan'ın hânenin derûn ve birûnuna tesir ettiği de vâkıadır. Nitekim ev halkına verilen eğitimde bu temayül, nispeten belirleyici olmuştur. Seniha Sultan'la evliliğinden olan oğulları Mehmed Sabahaddin (1877-1948) ve Ahmet Lütfullah'a (1880-1073); Seniha Sultan'dan önce evlendiği İffet Hanım'dan olan Rifat, Fuad, Ali Bîdâr ve Âsım'a o devirde çok nadir kimseye nasip olabilecek bir talim ve terbiye verilmiştir. Hanedanın gücünü arkasına alan Damad Paşa'nın hânesinde 7500'er kuruş maaşla çocuklarına ders takrir eden hocalar şunlardır: Hüseyin Hüsnü Efendi Arapça ve Farsça; Said Efendi, Kavâid-i Osmâniye; Binbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi, hesap; Hüseyin Muharrem Bey, coğrafya; Memduh Bey rik'a ve imlâ öğretmişlerdir.[1182] Paşa'nın Adliye Nezâreti'nden infisalinden sonra ayrıca devrin maruf şair, edebiyatçı ve ilim adamları da hem konak yahut yalısında ikamet etmiş hem de çocuklarına husussî dersler vermişlerdir. Bu sıralarda İsmail Safâ Edebiyat; Sadık Beliğ, Hukuk; Kadınhanlı Emin Efendi ile Adanalı Hoca Hayret Efendi, Arap dili ve edebiyatın mühim eserlerini; Muallim Feyzi ile Hüseyin Dâniş, Fars Edebiyatı; Barchille Bertratod ve Charlier, Fransızca; Hege, piyano; İtalyan Avrelli ve Valery, resim dersleri vermiştir.[1183] Bu hocalardan İsmail Safâ ile Hüseyin Dâniş'in Jön Türk hareketindeki rolleri ilginçtir. İranlı Hüseyin Dâniş, Paşa'yla birlikte Paris'e firar etmiştir. Halit Ziya[1184] ve İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, Paşa'nın çocuklarının talim ve terbiyesini takdire şayan bulurlar. İbnülemin Pendik'teki köşküne gittiği vakit, Paşa'nın mahdumlarını talep üzerine imtihana tabii tutmuş ve eğitimlerinin derecesini yaşıtlarının fevkinde bulmuştur:

> "Med'uvven Pendik'teki köşküne gittiğim günlerden birinde Paşa, büyük mahdumunu celb ve benim fudelâdan olduğumdan bahs ederek, *Beyefendiyi mektebe götürünüz, sizi imtihan etsin* dedi. Mektep ittihaz edilen dairei mahsusaya gittik. Mahdum Bey, İbni Haldun mukaddimei arabiyyesinden lâalettayin bir sahife açarak lisanı maderzadı gibi kemali suhulet ve fasahat ile okudu; vukufi tam ile terceme etti. Biraderi de bilmünasebe nahv ve beyane ve mevzui bahsa dair bazı dekaiki mühimme irad eyledi. Lisanı arabdaki rüsuhlarına hayran olarak Paşanın yanına avdette arzı takdirat ettim. *Evet, ilmin lezzetini aldılar çalışıyorlar* dedi."[1185]

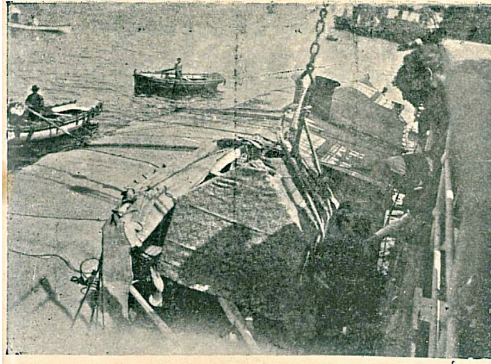
Damad Paşa, aynı meşrep ve tarîkâte dâhil oldukları İbnülemin'e büyük bir değer verir. 1314 tarihinden itibaren Hersekli Ârif Hikmet, Üsküdarlı Talat, Halil Edib, Hoca Hayret gibi müşterek dostları vasıtasıyla ünsiyet kurmuşlar ve şiir ve edebiyat meclislerinde saza, söze germiyet vermişlerdir. 1896 yılında, İbnülemin arkadaşlarıyla birlikte çıkarttığı *Resimli* Gazete'de Paşa'nın pek çok şiirini neşretmiştir. Aynı şekilde *Tercümân-ı Hakîkât* ve *Hazîne-i Fünûn* gibi neşir organlarında da eserler yayınlamışlardır. Tanışıklıklarının ilk devresini İbnülemin şöyle anlatıyor:

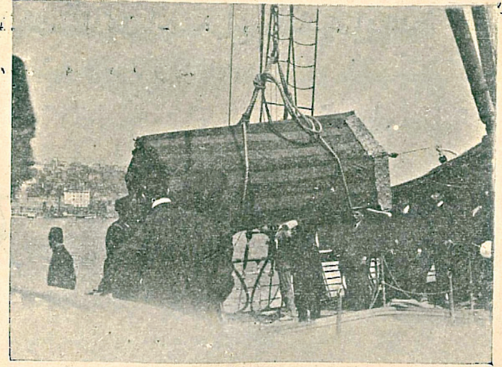
داماد محمود پاشانك تابوتی كمینك آنبارندن چقاریلیركن
Le cercueil de Mahmoud Pacha à bord de « Princesse Maria ».

فؤاد پاشایی ریختیمده استقبال
Réception chaleureuse faite en l'honneur de Fuad Pacha.

داماد محمود پاشانك تابوتی استمبوطه ایندیریلیركن
Le débarquement du cercueil.

داماد محمود پاشانك تابوتی كمیده
Le cercueil de Mahmoud Pacha à bord de « Princesse Maria ».

Damad Mahmud Paşa'nın Meşrûtiyet'in ilânını müteakip cenazesinin İstanbul'a getirilişi.

"Birgün [1 Eylül 1315] Pendik'deki köşkünde görüştüğümüz sırada rütbe ve maaşımı sordu. Emsalim derecesinde terakki edemediğimi anlayınca terakki etmek için casus olmak lâzım geleceğini söyledi. Böyle bir denaeti irtikap edemeyeceğimi ve hükmi kadere tabi olduğumu anlattım.

Âlemde gam ve şadi pek çabuk geçer. Binaenaleyh gamdan meyus ve şadiye mağrur olmamak icap eder dedi. Şadi çabuk geçiyor. Fakat gam temadi ediyor dedim. *Hayır, gam da çabuk geçer. Sürürün sür'atle geçmesi insanın andan doyamamasından ileri geliyor, çabuk geçmede gamdan farkı yoktur* dedi.

İki gün evvel hava bozuk ve deniz coşkun olduğu halde küçük yelkenli bir sandalla adalara doğru giderek gark olmasına remak kaldığını söyledi. *Bililtizam hayatı tehlükeye koymak reva mıdır, bir kaza zuhur etseydi ne yapardık* dedim. *Zaten ben ölmek için o mehlekeye atıldımsa da ölümden mahrum kaldım* dedi. *Vücudunuz devlet ve millet için lazımdır. Bahusus o vücuttan maddî ve manevî intifa edenler var* dedim. *Yüzümden intifa edenler, el-*

bette başka bir yüzden defi ihtiyaç ederler. Ben ölmek isteyorum. Hayatın bence hiçbir kıymeti ve lüzumu yoktur dedi. O vakit pek genç olduğum gibi kendi de pek ziyade müteessir göründüğünden uzun uzadı münakaşaya girişmeği ve fikrini cerh etmeği muvafiki edep gömedim.

Müteakiben vükelâ ve küberadan şikâyet ve anların ahvali cahilâna ve mürtekibanelerini hikâyet ile İngiltere gibi milyarlarla varidatı olan bir devleti muazzama, başvekiline üçyüz lira maaş veriyor. Bizim varidatımız birkaç milyondan ibaret iken sadrazama binlerle altun veriliyor. Bu memleket de kesbi ikbal etmek için ya casus olmalıdır, yahut hilyei insaniyetten tecerrütle hayvan menzilesine inmelidir. Zira lütuf ve inayet, casuslara ve hayvanlara muhtasdır tarzında birçok söz söyledi.

Mektubcu muavinliği ile Haleb vilâyetine teb'it edilen Üsküdarlı şair Safî'ye yazdığı cevabnameyi okuyarak buna derc ettiği rübaînin ezberlenmesini tavsiye etti:

Ez mihnet-i eyyâm be-cân âmede-îm
Hasret-keş-i câh-ı în ü ân âmede-îm
Devlet be-harân dâde vü devlet-be-segân
Pes mâ be-temâşâ-yı cihan âmede-îm

[Biz günlerin mihnetini çekmek için vücut bulmuşuz. Filan makamın filan mansıbın hasret-keşi olmuşuz. Devlet nadan ve alçaklara verilmiş, biz sadece cihânın temâşâsına gelmişiz.]

O mektubu, bu rübaî'nin hatırı için yazdığını anlattı."[1186]

Damat Paşa'nın, 1897 Yunan Muharebesi esnasında tanzim eylediği "İntâk-ı Hakk" ünvanlı kasidesini Ziya Paşa'nın *Zafername*'si tarzında şerh etmek isteyen İbnülemin, evvelâ bir mukaddime tertibine lüzum görerek sekiz on sahife yazar ve Sadâret Mektubî Kalemindeki rüfekâsından Ahmed Melek Bey'e bu şerhinden ve vücuda getirmekte olduğu *Hutût-ı Meşâhir Mecmuası*'na Paşa'ya da bir yazı yazdırmak istediğinden bahseder. Ahmed Melek Bey, Beylerbeyi'nden komşusu olan Paşa'nın oğlu Asım Bey'e keyfiyeti anlatır. Paşa'nın Tophanelioğlu'ndaki kasrına bir cuma günü davet olunur. Mukaddime'yi henüz ikmal etmediğinden o gece zahmetle birkaç sahife daha yazar. Devamını İbnülemin'den okuyalım:

"Ertesi sabah gittim. İbrazı iltifat ve hürmet ederek pederimi eskiden tanıdığını söyledikten sonra "bizim kasideye şerh yazıyormuşsunuz" dedi. Mukaddimeyi verdim. Derhal nihayetine kadar okudu. Hitamında manalı bir tavr ile "bu, üstad elinden çıkmış bir yazı" dedi. Benim elimden çıktığına kani olmadığını ihsas etti.

Bahriye nazırı hakkındaki diğer bir kasidesini vererek bana okuttu, kemali itina ile dinledi. Galiba beni imtihan etmek istedi.

Nezdinde bıraktığım *Hututi Meşahir Mecmuası*na üç rubaî yazıp birkaç gün sonra tezkire ile iade etti. Mâruf zatların yazılarını ve imzalarını ihtiva eden bu mecmuanın Babıâlî'de mevkii memuriyetime gönderilmesi -o vaktin hükmünce- pek tehlükeli bir madde idi."[1187]

Giderek samimiyetleri artan paşa, İbnülemin geldiği vakit kendisine olan hürmet ve mahabbetinden dolayı "fâzılâne bir tavırla" hânesinde tertip ettiği işret meclislerine fasıla verirmiş. 1316 tarihindeki Ramazan Bayramı'nda Üsküdar Tophanelioğlu'ndaki kasrına ziyaretine gittiğinde bazı şairlerle "idare-i akdâh-ı mehâbet" eden paşa, o zaman

٦٣٢ دونیا

مبهم استانبوله باقارق ، یولداشم عثمانلی ادیبیله خیلی
قونوشدق . بن ، بوتون شمال تورکلری کبی کندیمزی
چوق ، بلکه فضله بیله ، مدح ایتدم . او آرالق ،
بر آلمان مستشرقی مکالمه‌مزه قاریشدی . وسوز
چوجقلره مخصوص قرائت کتابلرنده ، مملکتی تصویر

قونوشوب دورورکن ، ایچمزده اک شاعریمز عثمانلی
تورکی ، بردنبره زیپلایوب قالقدی وباغیردی :
— اوت ، بونلرك هپسی طوغری ، لکن اصل
وطن مدافعلری ، قلعه‌لردن ، دریدناوتلردن‌ده ،
دیریژابللردن‌ده دها قوتلی ، دها صاغلام وطن

ادبیاتك سویملی وفقط غروب ایتمش بر سیماسی
اسکدارلی صافی مرحوم
وجه محبوب من وجوه الادب ولکنه آفل المرحوم صافی الاسکداری

ایدن یازیلرك ، رسملرك مملکت محبتی تولیده‌کی
تأثیرلرینه کچدی . مستشرق دوقتور ، آلمانیاده وبوتون
جرمن واسلام مملکتلرنده بوکا چوق اهمیت ویریلدیکنی
آکلاتدی . ایی ترتیب اولونمش رسملی غزته‌لرك وطن
مدافعه‌سنه خدمتلری ، قلعه‌لردن ، دریدناوتلردن
اکسیك اولمادیغنی سویله‌دی . بویله‌جه کمال سکون ایله

مدافعلری ایشته ، شونلردر ، شونلرك شوحالیدر . .
شاعر ، آلیله بر یره طوپلانمش رومنلری
کوستریوردی . بوکومه‌نك اورطه‌سنده اوطورمش
قادینلر ، اطرافده آیاقده طوران ارککلر واردی :
هپسی بردن شن وپرحیات باغریشوب ، کولوشوب
قونشیورلردی .

Damad Mahmud Paşa'nın has dostlarından Üsküdarlı Sâfî (1862-1901). "Şâribü'l-leyl-i vennehâr" tarifine masadak olan Safi Bey'in, Üsküdar'da açtığı attar dükkânı şairlerin toplanma yerlerindendir. Damad Paşa, Safi'ye verdiği resmin arkasına şu beyti yazmıştır:

> "Sâfî Bey'e beyhude değil nisbetim Âsaf
> Sûretde de, sîretde de sâfîliğimizdendir"

Eyâlet-i Mümtâze'de genç bir memur olan İbnülemin'in geldiğini işitince Üsküdarlı Talat Bey'e "Mahmud Kemâl Bey geliyor, tepsiyi kaldırın" der ve işret tepsisini masanın altına saklarlar.[1188] Yaz aylarında Yakacık sayfiyesinde ikâmet ettiği esnada Pendik'teki köşküne gittiğinde paşa, mûsikîşinaslardan Tahsin Efendi'ye İbnülemin'i taltifen ud çaldırır. Saray sazendelerinden bir hanımın oğluna da şarkılar okutur. Kendi eseri olan şarkılardan birinin "Gözler süzülmüş, saçlar çözülmüş" mısraı okunurken Paşa, bu şarkıları –talim ve terbiye edilen- rakkaseler terennüm etmekte olduğundan bilhassa o mısra, zevcesi sultan hanımefendinin şüphesini davet edeceğini söylemesiyle İbnülemin tarafından "zülfi yâre dokunan sözleri terk etmelidir" mısraının irticalen söylenmesinden ziyâdesiyle hoşlanır.[1189] Yine bir gün sohbet esnasında Reşid Akif Bey (Paşa) tarafından gençlik yıllarına ait bir resminin talep edilmekte olduğundan bahsederek "bu beytimin kendisine okunmasını reca ederim" der. Aradan seneler geçtikten sonra Reşid Akif Paşa'ya şu beyit okunarak Paşa'nın talebi karşılanır:

> "Dün cin olup bugün bizi çarpmaklık istiyor
> Âsâf ne dersin âh perîdir o şivekâr"

Mahmud Paşa'nın meclislerinin en renkli siması şüphesiz Hoca Hayret Efendi'dir. Hayret, Paşa'nın çocukları Sabahaddin ve Lütfullah'a konak ve yalılarında uzun süre Arapça talim ettirmiş, muhtelif ilimlere dair dersler okutmuştur. Dersler hitama erince "merasim-i mahsusa" ile de icazet vermiştir. "Efendimiz hazretleri" şeklindeki hitaplarla, tazimkarâne tabirlerle kendisine itibar edildiği bu hâneye, Hoca Hayret daha sonra bir sebepten kızmış ve bir daha adımını atmamıştır. İbnülemin'in rivayetine göre Mahmud Paşa'nın dairesinde bir ecnebi kadın, oğullarına "ecnebi lisânı" talim edermiş ve bu bayana verilen maaş Hayret Hoca'ya verilen maaştan fazlaymış. Hoca bu sebepten "Biz lisân-ı şerîf-i Arab ta'lim ediyoruz. O karı gâvurca öğretiyor. Onun maaşı her halde bizimkinden eksik olmalı" diye ayak direr. Daha sonra Pendik'teki köşke uğradığında Selâmlık boyandığı için bahçeye kurdukları gayet müzeyyen bir çadırda Hoca'yı misafir etmek isterler. İçerisine halılar, minderler, koltuklar ve gümüş ibriğe varıncaya kadar lazım gelen eşyaları yerleştirdikleri hâlde, Hoca, köşke değil de çadıra davet olunmasını bir nevi istiskal addetmiş, kızmış, hiddetini izale için "bizim Adana yaylalarına benzeyen şu tarlalarda mehtaba karşı gezineyim" diyerek çıplak ayakla yürüyüşe çıkmış. Ayağına batan dikenleri "müşevveş" gözleriyle görüp de çıkaramadığı için büsbütün hiddetlenmiş. Sabahleyin köşkten ayrılmış ve bir daha ayak basmamış. Mükerreren vaki olan itizar ve davete rağmen o daireden ayağını çekmiş, ama o hâneye dilini uzatmış. Her yerde paşa hakkında galiz sözler söylemeye başlamış. Hatta şair dostları yanında Mahmud Paşa'yı "vezin bilmez, mevzunu, nâ-mevzunu fark eylemez" diye tahkir ve teşhir etmeye başlamış. Mevzunun devamını, Celâleddin Paşa'nın bir sohbet esnasında anlattıklarını nakleden İbnülemin'in kaleminden okuyalım:

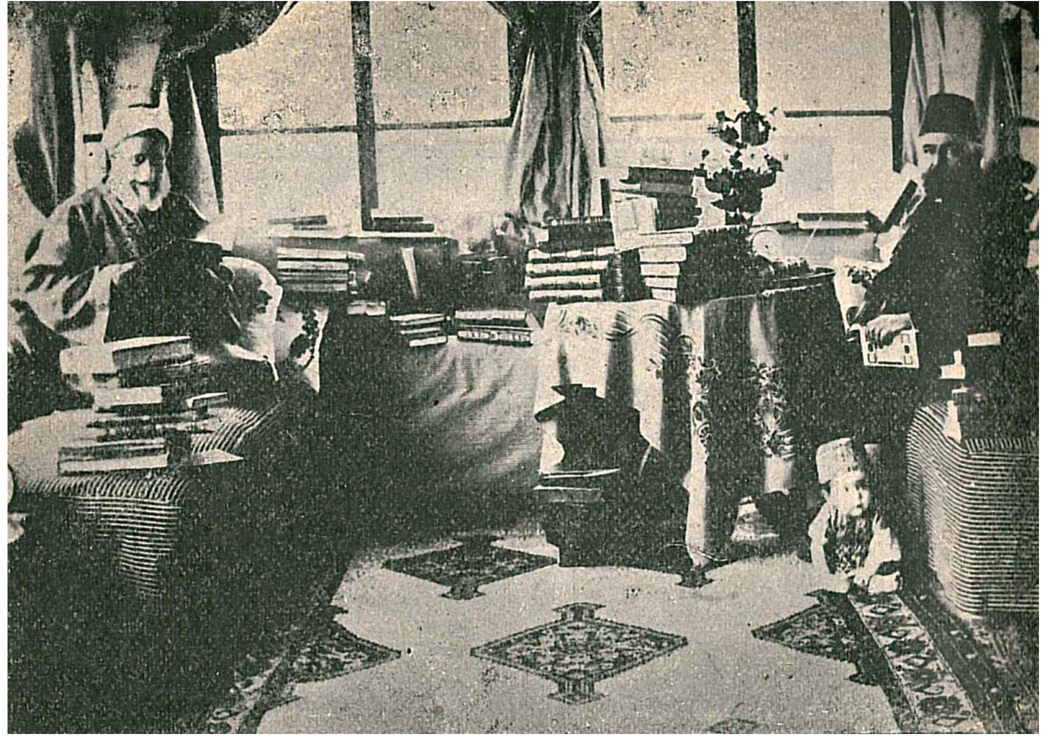
> "Ötede beride aleyhimde lâflar savurdu. Hattâ Bahriye Nazırı Hasan Paşa'ya da giderek aleyhimde sözler söylediği için Maarifteki paralarını kopardı. Biz de şu kıt'ayı söyledik:
>
> *Seni âdem sanıyordum mütekebbir Hayret*
> *Anladım ben de senin olduğunu kör şeytan*
> *Hakka küfretmek içinmiş yediğin nanü nemek*
> *Vakıâ meşrebi iblise gerektir küfran.*
>
> Teessürünü teskin için ben de dedim ki:
>
> 'Hayret Efendi, zatı devletinize dua ve sena etmektedir. Aleyhinizde bulunduğunu işitmedik. Maarifteki paraları, Mabeyin Şifre Kâtibi Kâmil Beyin himmetile kopardığını söylemektedir.'
>
> Paşa, bu sözlere kani olmıyarak
>
> *Hayret olmuş, Mayret olmuş lânet olsun istemem*
> *Zühdi barid, şugli fasid ehlini, erbabını*
>
> beyitini okudu ve bununla yukardaki kıt'anın Hayret'e okunmasını reca etti."[1190]

Sırrı Paşa Diyarbakır Valisiyken.

Sırrı Paşa

Helvacızâde Salih Efendi'nin oğlu olan Selim Sırrı Paşa, 1844'te Girit Kandiye'de doğdu. Kandiye ulemasından Cevrî Efendi'den hususî dersler gördü. Evkaf kitâbetinde bulunduktan sonra Tepedenlizâde Rahmi ve Hasan Tahsin Paşaların Dîvan efendiliğinde ve Sadrazam-

Sırrı Paşa Diyarbakır Müftüsü Hilmi Efendi ile çalışma odasında.

lardan Edhem Paşa'nın Yanya Valiliği esnasında hususî kâtipliğini yaptı. Edhem Paşa'nın tavsiyesiyle İzmir Valisi Hekim İsmail Paşa dairesine intisap ederek kızı Leyla Hanım'la evlendi. Mektupçuluk, mutasarrıflık ve valilik vazifelerinde bulundu. Vidin Mutasarrıfı iken Plevne Harbi'nde erzak yetiştirmekteki gayretini takdir eden Gazi Osman Paşa, hakkındaki teveccüh ve takdirini Sultan Abdülhamid'e takdim ile kendisine vezaret ünvanının verilmesine vesile oldu. 24 Cümâde'l-âhire 1313'te (1895) kalp illetinin ilerlemesi üzerine vefat etti. Sultan II. Mahmud Hazîresi'ne defnedildi.

Hiddeti ve şiddetiyle meşhur olan paşa "Sırrı Giridî" nâmıyla meşhurdur. Hattat, şâir ve münşidir. Paşa, *Mektûbât*'ı[1191], tefsir[1192] ve akaide dair kitaplarıyla da iştihar etmiştir. Kendine mahsus tarzda gayet güzel bir rik'a hattı vardır. Yazıları uzun süre vazife yaptığı vilayetlerin kalemlerince takdir ve taklit edilmiştir. Sırrı Paşa yazısında kusur bulunmasından fevkalade rahatsız olur, hataları için kendisini ihtar edenlere münfail olur ve onlarla bir daha konuşmazmış. Söylediği bir gazelin yahut kaleme aldığı bir müsveddenin hatasını ve kusurunu ihtar edeceğine karşısındakine yemin ettirir, sonra ihtar ve ikaz vaki olursa gazaplanarak "Bir âdemin zâde-i tabiatı, evlâdı mesabesindedir. Bir âdemin evlâdına huzurunda *kördür, topaldır, çirkindir* demek perde-birûnâne bir hareketdir" dediğini Zeynelâbidin Reşid Bey bir mektubunda söylüyor.[1193]

Münşî, şair ve hattat olan Sırrı Paşa'nın Üsküdar Paşa Limanı'ndaki yalısı Anadolu'daki memuriyetlerinden fırsat bulup İstanbul'da bulunduğu zamanlarda mûsikîşinas, üdebâ ve ulemânın toplandığı yerlerden biridir. Zeynelâbidin Reşid, Menâpirzâde Nuri, İbnülemin, Halil Edib, Hüseyin Hâşim gibi şair ve yazarlar bu meclislere devam

Sırrı Paşa konağı.

ederek şiir ve edebiyat sohbetleri icra etmişlerdir. Bu yalıda saray terbiyesiyle yetişmiş olan şaire ve mûsikîşinas Leylâ Hanım daha çok mûsikî meclisleri tertip etmiştir. Bağdat Valiliği esnasında padişahın izniyle eşiyle birlikte gitmeyip İstanbul'da kalan Leyla Hanım yalıda müzisyenlerle toplanıp mûsikî fasılları icra etmiş, daha çok kendi yazdığı şiirleri bestelenerek fasıllarda meşk edilmiştir. Bu sebepten boşandığına dair de bir rivayet vardır.[1194]

Sırrı Paşa'nın nesirlerini pek beğenen İbnülemin ilk eserlerinden dört tanesini bir mektupla gönderip fikrini sorar. Paşa iltifatkârâne bir cevap gönderir. Ondan sonra aralarında meveddet meydana gelir ve sık sık mektuplaşırlar. Paşa, hayatının son zamanlarında rahatsızlığı sebebiyle İstanbul'a döner ve burada tedavi gördüğü esnada İbnülemin, Paşa'yla gıyabî olan tanışıklığını vicahîye dönüştürmek için yalısına gider. Birçok misafirin bulunduğu odada bir müddet beklerler. Paşa'nın oğlu Yusuf Râzi hepsini Paşa'nın huzuruna götürür. Tanımadığı herkese kim olduklarını sorduğu hâlde ilk kez karşılaştığı İbnülemin'e dikkatle bakar ve bir şey söylemez. Hazır olanların ayrılmasını mütekaip İbnülemin kendisini takdim eder. Hayret ve iltifat eder. Daha sonraki ziyaretinde; mektuplarına bakarak saçlı sakallı, yaşlı başlı bir adam olduğunu tasavvur ettiği kişinin böyle çocuk denecek bir yaşta bulunduğunu görünce taaccüp ettiğini ifade eder.[1195] Paşa'nın Trabzon Valiliği esnasında mektupçuluğunda bulunmuş olan Zeynelabidin Reşid Bey'in İbnülemin'e gönderdiği mektupta Paşa'nın "muhatap ittihaz ettiği ve muharebe ve muhavere eylediği âdemlerin kabiliyetlerini ve kendisiyle hâsıl etdikleri münasebâtın derecatını tefekkür etmiyerek yazardı. Muhatab külliyen hatırından çıkardı" der ki Paşa'nın hususiyetiyla alakalı bu satırlar hayli ilginçtir. [1196]

Hüseyin Hüsnü Paşa

1853'te Sinop Baskını'nda şehit olan Bozcaadalı Piyale Hüseyin Paşa'nın oğlu Hüseyin Hüsnü Paşa (d.1832, ö.1903) 1867'de miralay, 1877'de donanma komutanı, 1880'de Bahriye Nazırı olmuştur. Bahriye Nazırlığı görevinde en uzun süre bulunan kişidir. 1903'te vefat etmiştir.

Şaire Leylâ Hanım (1850-1936). Vüzerâdan Hekim İsmail Paşa'nın kızı, Sırrî-i Giridî'nin eşi ve Mehmed Ali Aynî'nin kayınvalidesi olan Leyla Hanım, İstanbul'da doğmuş ve sarayda terbiye almıştır. Sultan Abdülmecid'in sarayında saz ile söz arasında gözünü açan Leyla Hanım, muhitin etkisiyle mûsikîden şiire ulaşmıştır. Şiirleri, notaları ve hatıraları Bostancı'daki köşküyle birlikte yanan Leyla Hanım, yangından arta kalan eş'ârını *Solmuş Çiçekler*'de topladı. 200'den fazla bestesi vardır. İbnülemin'e "şiirden ziyâde mûsikîde kuvvetli olduğunu mükerreren" söylemiştir. Dârü'l-Kemâl'deki mûsikî fasıllarında bulunmuşluğu vardır.

Hayır ve hasenât sahibi olan paşa, 1889'da Kurbağalıdere Caddesi ile Sarayardı Sokağı'nın kesiştiği köşeye kendi adını taşıyan camii, mektep ve bir çeşme yaptırmıştır. Yol açma ve îmar faaliyetleri sebebiyle zamanla çevreye dükkânlar inşa edilince mektebin bahçesi istimlâk edilerek çeşme bugün meydan çevresi özelliğini kaybetmiştir. Paşa, bir diğer camii de Eyüp'e yaptırmıştır. Beşiktaş'taki Deniz Müzesi de Hüsnü Paşa'nın nâzırlığı zamanında tesis edilmiştir. II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 21. yıldönümü olan 31 Ağustos 1897 Salı günü düzenlenen törenle açılmıştır. Tören sırasında padişaha kendi eliyle "fıstıkî renkli âbâdî kâğıt üzerine elyazması harita ve resimlerle süslü" denizciliğe ilişkin üç ciltlik bir kitap ile İstanbul Tersanesi'ni gösterir bir harita hediye arz etmiştir.

H. Hüsnü Paşa Sultan Abdülhamid'in büyük itimat beslediği devlet adamlarındandır. Devr-i Hamîdî'de dirâyetinden ve ihlâsından ötürü uzun süre Bahriye Nâzırlığı yapmıştır. Hayli zengin olan Paşa'nın serveti zamanında bir hayli dedikoduya sebebiyet vermiştir. Kuruçeşme'deki leb-i deryâya nâzır yalısı hususiyetli bir mekândır. Daha sonraları kömür deposu hâline getirilmiştir. Emsali rical yalıları gibi bu hânenin de evladı Hamide Hanım'ın meziyetleri sayesinde- geleni gideni eksik olmaz, günlük verilen ziyafetlerde, saz ve söz meclislerinde mukallitler, nekreler, dalkavuklar, hanegîler eksik olmazmış. Paşa'nın eli o kadar açıkmış ki anlattığı iki fıkra hoşuna giden Borozan Tevfik'e 300 400 altın verdiği anlatılır. Bu asrın ihtişamlı kadınlarından ikincisi olan Hamide Hanım ile babası Hüseyin Hüsnü Paşa, hâlis

Türk zevkiyle tezyin ettikleri yalıyı adeta Boğaz'ın bir ziyneti hâline koymuşlardır. Paşa ve kızının nefis ve nadîde eşya edinmek gibi bir zevkleri vardır. Nadide ve kıymetli kumaşlar, halılar, çeşm-i bülbül vazolar, bohem takımlar, nadir ve nefis hatlar ve tablolarıyla yalı, adeta bir şark müzesi gibidir. Yalı, bu sebepten ecnebî sefirlerin ziyaret yerleri arasındadır. Şark turnelerinden birinde İstanbul'a gelen Sarah Bernhard şerefine Fransa Sefârethânesi'nde ziyafetler tertip edilir, balolar düzenlenir. Alafranga tarzda tertip edilen bu meclisler Sarah'ı memnun etmez. Zira o zaten bunları Fransa'da gördüğünü söyleyerek alaturka şeyleri merak ettiğini ihsas ettirince Hamide Hanım'a meseleyi açarlar ve yalıya gönderirler. Yalıdaki anbarlar, sandıklar açtırılır ve altın kakmalı gümüş takımları, klaptanlı peşkirler, çatma, toplar, sapları mercanlı firuzeli incili bağa kaşıklar, bohem kâseler, fağfur ve tabaklar çıkartılır. Bugün isimleri bile bize yabancı bulunan bu eşyalarla yalının bir kısmı öyle bir döşenir ki Sarah'ın gözleri kamaşır. Hele sofranın derûn ve birûnu aklını başından alır. Bu servet, azamet ve ihtişam madamın başını döndürür ve ne yapacağını şaşırır. Kahvelerin içilmesinden sonra bu nezakete mukabele olmak kabîlinden madam kalkmış ve saçlarını dökerek Victorien Sardou'nun en meşhur eserlerinden biri olan *Büyücü Kadın*'daki rolünden bir parçayı okumaya başlamış. Hükümdarın huzurunda bile hususî sûrette oynamayan sanatkâr burada sanatını icrâ etmiştir. Yalıdaki cariyeler bu garip ve mübalağalı hareketleri ve anlaşılmayan sözleri duyunca birbirlerine "Allah bili kaşim, kokonam çıldırdı gâlibâ.." diye fısıldaştıkları rivayet edilir.[1197]

Ahmed Nazif Paşa

Boğaziçi'ndeki Vaniköy'ün adını kendisinden aldığı IV. Mehmed devri ulemasından Vânî Mehmed Efendi sülalesinden Mehmed Salih Efendi'nin oğludur. 1842'de İstanbul'da doğdu. Sıbyan ve Rüşdiye mektelerini okuduktan sonra hususî muallimlerden "ulûm-ı âliye" okuyarak icâzetnâme aldı. Bir taraftan da Fransızca öğrendi. 1857'de mülâzemetle Mâliye Vâridât Muhâsebe'ne başladı. Muhtelif kalemlerde refakat ve muavinliklerde bulundu. Osmanlı Bankası açıldığında burada kâtiplik, muahsebecilik yaptı. 1888'de Maliye Müsteşarlığına, 1896'da da nâzırlığına getirildi. Değişik zamanlarda üç defa bu makama gelen Paşa, 1906'da vefat etedrek Fatih Türbesi Hazîresi'ne defnedildi.[1198]

Nazif Paşa, diyanet ve istikâmetle maruftur. Validesine fevkalâde hürmeti bulunduğundan aldığı maaşları kendisine teslim eder, onun verdiği günlük harçlıklarla idare eder. İktisada riayet etmekle beraber yalısında sevdiği dostlarına ziyafetler tertip eder. Hediye kabul etmeyen Paşa'ya yerli bankerlerden biri bir gün kıymetli bir sofra takımı hediye getirir. Buna canı sıkılan paşa "bidâyeten" ses çıkartmaz. Bir müddet sonra o zata yalısının bazı cihetlerini göstermeyi teklif ile kendisini yemek odasına götürür. Eski usûl meydan sinisiyle sâir sofra levâzımâtını göstererek "İşte benim ve misafirlerimin yemek yediği yer burası ve sofra budur. Senin getirdiğin şeyler buraya yaraşırsa febiha..." der. Bu mukabeleden mahcup olan zat hediyesini yanında

Ahmed Nafiz Paşa Maliye Nâzırıyken. Fotoğrafın çekildiği sene 1897.

götürmeye mahcup olur. Paşa'nın Vaniköyü'ndeki yalısı o zamanın usulünce "muamelât-ı Maliye'nin mühim bir kısım işlerinin tevdir" edildiği yerlerden birisidir.[1199] Paşa'nın evi devrin edebiyatçılarının yanında özellikle Maliye'yle işi olanların uğrak yerlerindendir.

Ahmed Nazif Paşa ile uzun müddet çalışmış olan Maliye'nin ile gelenlerinden bir zattan, Paşa'nın hususî hallerine dair bilgi isteyen M. Zeki Pakalın'a ilgili şahıs, yazılı olarak şöyle cevap vermiştir:

> "Nazif Paşa; beş vakit namazını kılar ve bir Müslüman'a şer'an lâzım olan İslâmiye'yi haiz olarak yaşardı. Makamı memuriyetinde biraz hırçınlık eder ise de hanesinde herkese hürmet ve misafirlerini son derece tazim ve tevkir ederdi. Hele eyyamı mübarekede liecli't-tebrik ziyarete gelenler birer suretle mazhar-ı iltifatı olarak avdet ederlerdi. Ulema ile ve alelhusus zamanında ilim ve fazlı müsellem olan Hoca Halis Efendi ve Fatih Dersiamlarından Şeriki Mehmed Efendi ve Hoca Hayret Efendi gibi eazımı ulema ile sohbet ve anlar ile mübahasa ve musâhabeden çok hazzeylerdi. Musâhabeleri ya bir mesele-i Fıkhiye veya tarihiyeye müpteni olarak saatlerce devam eder ve bu esnada bir çok kütübü Arabiye tedkik ve tetebbu edilerek halli mesele olunur idi. Nazif Paşa'ya has olan ahlâkî fazıladan biri de alâyiş ve zinete meyli olmaması ve tebzir ile israftan mücanebet ederek Efendiliği zamanında nasıl yaşamış ise vezareti zamanında da öylece imrar-ı hayat etmesi idi."[1200]

Kitab meraklısı bir zat olan Nazif Paşa, resmî vazifeleri hâricinde hânesinde mütalâada bulunur. Zamanın bazı büyükleri ve kitap severleri gibi o da nüshası nadir, hat ve tezhibi güzel kitabları satın alır, bunların iyi bir şekilde muhafazasına itina eyler. Vefatından sonra Paşa'nın bütün hayatı boyunca topladığı bu eserleri ailesi zaruret yüzünden satmak mecburiyetinde kalmıştır. Ali Emirî Efendi tarafından satın alınan bu kitaplar arasında sonradan Maarif Nazaretince bastırılmış olan *Divanı Lügati't-Türk* isimli kıymetine paha piçilmez abidevî bir eserin de merhumun metrükâtı arasında zuhur etmesi kütüphanesinin önemine delâlet eyler. Ali Emirî Efendi bir zamanlar neşrettiği *Tarih ve Edebiyat* isimli mecmuasında Millet Kütübhanesi'nin kuruluşunu hikâye ederken dünyada yegâne olan bu nüshanın verese tarafından geçim sıkıntısı yüzünden satıldığını hikâye eylemiştir.

Reşid Akif Paşa

Mustafa Salih Reşid Akif Paşa, Arnavutluk hanedanından Şûrâ-yı Devlet Reislerinden Vezir Mehmed Akif Paşa'nın mahdumudur. 1863'te Yanya'da doğdu. Galatasaray Sultânî'sinde bir müddet okuduktan sonra hususî hocalardan Arapça, Farsça, tarih, hendese, coğrafya ve Fransızca okudu. 1882'de Amedî Kalemi'nde namzet olarak başlayan memuriyet hayatında Sivas Valiliği, Dâhiliye Nâzırlığı, Ayan azalığı ve Şûrâ-yı Devlet Başkanlığında bulundu. 15 Nisan 1920'de vefat ederek Fatih Türbesi Hazîresine babasının yanına defnedildi.

Uzun boylu, kara sakallı olan paşa çok zaman sakallarını boyarmış. Ata çok meraklı olan Paşa, "acul denecek kadar faal ve gayretli ve son derece mültefit" bir devlet adamıdır.[1201] İstanbul'a geldiği vakitlerde

Paşa'nın Vezneciler, Burmalı Mescit civarındaki konağında kalan Hersekli Ârif Hikmet'in delâleti ve takdimiyle kendisiyle uzun süre dostluk yapan İbnülemin onu "zekî, nazik, dil-nevâz, muntazam söz söylemeğe itinâkâr idi. Dil-firib sözler, sayyâdâne muamelerle muhatabanı meclûb ve meftun ederdi" şeklinde tarif ediyor. Aşinalarından bazıları da "reftâr ve güftârda istihzaya mâil ve tasannua aşüfte-dil olduğundan ve müstehziyâne ve mutasanniâne kavl ve fiillerinden" bahsediyorlar.[1202] Şehzadebaşı'ndaki konağı, babası gibi kendisinin de hanedan olması münasebetiyle umumî misafirhâneye benzetilir. Taşradan gelenler, mihnete uğrayıp da tavassut için başvuranlar, bir sûretle mihnete uğrayanlar gelip uzun müddet yiyip içip yatarlar. Konak daha sonra 1918'deki Vefa yangınında eşyasıyla beraber yanmıştır. Bu sıra muharebe devam ettiğinden Arnavutluk'taki emlâkından da faydalanaması sebebiyle sıkıntıya düşmüş ve kalabalık hâne ve halkı emsali zarurete uğrayanlar gibi sükûta bürünmüştür.

Son hanedan konağı sahibi, vezir şairlerin sonuncusu Reşid Âkif Paşa.

Edip, kâtip, nüktedan, sözden ve sazdan haz duyar bir âdem olduğundan Reşid Akif Paşa'nın konağı kendisi İstanbul'da bulunduğu zamanlarda devrin şair, hattat, mûsikîşinas ve ilim adamlarının katılımıyla ilmî, edebî sohbetlerin yapıldığı bir mahfil hüviyetine sahiptir.[1203] Konağına devam edenler arasında Şair Celâl Paşa, Tevfik Lâmih, Osman Nizamî Paşa, Müşir Ahmed İzzet Paşa, Babanzâde Mustafa Zihni Paşa, Manastırlı Faik Paşa, Hersekli Ârif Hikmet, Hoca Hayret, İbnülemin Mahmud Kemâl, Mehmed Akif Ersoy, Vassafzâde Mahmud Cemil Bey, Ali Emirî Efendi, Halil Edib, Adanalı Hakkı, Yaşar Şadi gibi ilim ve edebiyat ehli dikkati çeker. İbnülemin'in, daha Eyâlet-i Mümtaza Kalemi'nde memuriyet hayatına başladığı esnada, (1890) Âmedî Kalemi hülefâsından bulunan Reşid Âkif Paşa'yla gıyâbî olan tanışıklığı Hersekli Ârif Hikmet'in "bir kemâl-i mücessem" diye tarif ve takdimiyle konağında vicahîye dönüşür. İlk kez konağında mülakî olurlar. İbnülemin, babasıyla Reşid Akif'in babası Mustafa Salih Reşid Paşa'nın hukuklarının eskiliğinin de tesiriyle kısa sürede dost olurlar. Devamlı görüşür, buna imkân kalmadığında ise muhabere ederler. Paşa, İbnülemin'e tanzim ettiği gazelleri gönderir, musırrane tanzir ve tahmis edilmesini teklif eyler. Bu tekliflere bigâne kalamayan İbnülemin gönderilen gazelleri "naçar" tanzir ve tahmis eyler, karşılığında envaı takdir ve şükranı havî teşekkürnameler alır. Paşa, şair vezirlerin sonuncularındandır. Bir divanı dolduracak kadar nazmettiği şiirleri dağınık bir şekilde kalmıştır. Onun şiirlerini İbnülemin dışında Ali Emîrî başta olmak üzere devrin diğer şairleri de tanzir ve tahmis etmişlerdir. Emîrî Efendi kendisini,

> "Civanmerd-i cihandır, şûhmeşrebdir, melek-hudûrdur
> Sahîdir, ehl-i dildir, nüktedân-ı nükte-pîrâdır"

beytiyle tavsif ediyor.[1204]

Meşrûtiyet'i müteakip Dâhiliye Nâzırı sıfatıyla İstanbul'a geldiği esnada "mukbillere tekâpu, müdbirlerden tahvil-i rû eden ebnâ-i rûzigâr" konağı da istila etmiştir. Aralarındaki mahabbetin eskiliğine nazaran İbnülemin[1205], Ali Emîrî Efendi'nin teklifiyle kendisini ziyarete gider. Lakin Paşa'nın rahatsızlığı ve kalabalıktan ötürü görüşmek imkânı olmaz. Emîrî'nin arzusuyla birlikte şöyle bir mektup yazarlar:

> "Şerâit-i kabûli hâiz akribai fikriyeden ve pedermande müntesibândan bulunduğumuz halde mazharı kabul olamıyacağımızı hal ve tavrdan anladığımız cihetle ref'i savta ictisar ve emre intizar ediyoruz."

Reşid Akif Paşa aynı mektuba "cezb-i kulûbdaki maharetine" delil olan şu satırları ilave ederek kendileriyle daha sonra görüşme temennisinde bulunur:

> "Bahusus sizler gibi nurüluyun ile ihrazı şerefi mülâkât, ruhan, fikren mucibi zindekî ve mübahat olur. Lâkin bir halde bitabım ki giyinemiyorum. Şu suretle kabule cür'et ise her manasile muvafıkı edeb olamaz. Bir müddetler bîtabane istirahate muhtacım. Birbirimizi biraz müddet görmesek bile manen mülâkatı daimeden hâli addolunamayız. Kabuli maziret müstercadır hazerat."[1206]

Bu tarihten sonra daha sık görüşür, ilmî, edebî sohbetlerde bulunurlar. İbnülemin, kardeşi Ahmed Tevfik'le ziyaretine gittiği 4 Şubat 1912 tarihi akşamı uşağından paşasının konakta bulunmadığını haber alınca ertesi günü nükte-âmiz bir mektup yazar. "Gönül avlamakta, kendine senâkâr tedarik etmede maharet sahibi olduğunu teyit eden" şu mektupla cevap verir:

> "Edibi afüvvi alicenab
>
> Bir hafta kadar yengem duacılarının nezdine idim. Bu cihetle tezkirei edibanelerini günler geçdikden sonra ahzü telsim edebildim. Cuma günü ise gecelemek üzere ehibbadan birinin davetine icabet etdiğim için şerefi mülâkatı kiramilerinden de mahrum kalmış oldum. İşte lâzımei teşekkür bu sebeble teahhür etdi. Affı hatapuşanalerine mazhariyetimi ümid ve reca ederim. Sadede gelince hitabı müstetabınız, iştiyakı kadimi tezyid ve fakat tesadüfün hikâye buyrulan insafsızlığı hicab ve teessüri azimi tevlid eyledi. İrfanı müsellemleri de tasdik ve itiraf eder itikadındayım ki belâyı kahtı rical yalnız mesanid ve menasıbı âliye üzerinde hükmün icra ile kalmayub rabıtalı bir uşak tedarükini bile işkâl ediyor. Daha ziyade tafsil ile tasdi etmiş olmayım. Lûtfen hangi gece ikiden biraz sonra teşrife tenezzül ve rağbet buyrulursa bu senâkarı samimiyi müştakane muntazır bulacağınızı beyan ve temhidatı dilfiribanelerine karşı burada da kalbî şükranlar ithafına ibtidar ile iktifa eylerim Efendim Hazretleri."[1207]

Pertev Paşa'nın torunu "mazmun-perdâz" şairlerden Mahmud Cemil Bey (1249-1332) de Reşid Akif Paşa'nın dostu ve konağının müdavimlerindendir. Hatta birbirlerinin şiirlerine nazireler söylemişler, cevaplar yazmışlar, ayrı şehirlerde bulundukları esnada bile manzum mektuplaşmalar gerçekleştirmişlerdir. Cemil Bey, Reşid Akif Paşa daha "bey" iken kendisine gönderdiği manzum mektuba

> "Ey mîr-i Reşîd-i pür-fezâil
> Vey ibni vezir-i bî-muâdil"

mısralarıyla başlayan cevabî bir şiir yazmış ve kendisini tebcil etmiştir.[1208]

Reşid Akif Paşa'nın kendisi ne kadar müstakimse babasından kalma vekilharcı Kirkor, o derece hırsız, yolsuzdur. Öyle ki "baldan yağ çı-

İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, kardeşi Mehmed Selim ve dostları.

karır, kömürden elmaz sızdırır." Çevreye kendisini "Efendi" diye takdim eder.[1209] Paşa'nın son senelerinde zarurete uğramasında dairesinde bulunan bu tip şahıslarında etkisi vardır.

Reşid Akif Paşa'nın müntesiplerinden olan İhya Efendi, medreselerde yetişmiş, daha sonra sarığı cübbeyi çıkartıp Mekteb-i Hukuk'a girmiş, yine paşasının tavsiyesiyle idadîde muallimlik etmiştir. Geçirdiği bir buhran sonrasında kendisini asan İhya Efendi, ahbablarından Samih Fethi'nin İbnülemin'e bir tezkireyle bildirdiğine göre şâirliği, eserlerinden ziyade yaşayışında görülür. Güzele ve güzelliğe meclûb olan şair çok hassastır. Bir güzel bakış için aylarca ağlar, gördüğü güzellerin gece yarısı evlerine gidip kapılarının eşiğini öper, kendisini istiskal etmelerine rağmen her gördüğü güzelin esiri olmağa devam eder, güzellerin cevri dışında en küçük bir tarize, telmihe tahammül edemez ilginç bir tiptir.

Hakk'a hamd olsun kemâlim şöhretimden fazladır"

"Neşr eylesem âsâr-ı perâkendemi İhya
Ahlâf ü muâsırlarıma şânımı söyler"

gibi sözlerinden kendisine pek güvendiği anlaşılan İhya Efendi'yle dostlarından Ferik "Dinibütün" nâmıyla maruf Mustafa Hilmi Paşa'nın evinde bir iki defa karşılaşan İbnülemin'in bu temastan çıkardığı netice, kendi eseri olan

"Beni rahat komuyor ah dil-i divâne
Sanki Mecnûn-ı belâ-dîde ile yan yanayım"

beytinin hâl ve kâlinde tecessüm ettiğidir.[1210]

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Reşid Akif Paşa'nın vefatıyla "hanedan" geleneği sona ermiştir.

b. Ulemâ ve Şuarâ Konakları

"Ehl-i dil birbirin bilmemek insâf değil"

Nef'î

Hoca Neş'et Efendi

Sultan III. Ahmed ile I. Mahmud'un musahiplerinden "musâhib-i şehriyârî" ünvânıyla yâd edilen Ahmed Refî Efendi'nin oğlu olan Süleyman Neş'et Efendi, babasının sürgünde bulunduğu Edirne'de, 1734 yılında doğdu. Şair, münşî ve ehl-i mûsikî olan babası velâdetine "Hüdâyâ iki âlemde azîz ede Süleymân'ı" mısraını tarih olarak düşürdü. 1738'de babasıyla birlikte İstanbul'a döndü. İlk tahsilini babasının refâkatinde gerçekleştirdi. 15 yaşında Hacc-ı Şerîf'i edâ etti. Dönüşünde Konya'ya uğrayarak Mevlevîliğe intisâb etti. Aynı yıl babasını kaybetti. Devrin âlimlerinden bulunan Neshî Dâribî Ali Efendi ile Yâsinîzâde'den ders okudu. *Mesnevî*'yi anlayabilmek için Tahmasb Kulu Nâdir Şâh'ın hekimlerinden olan Aymânî'den Farsça öğrendi. Belâgâtı ve Dîvan şiirini Dâye-zâde Cûdî'den talim etti. O esnada üstad kabul ettiği "Cûdî Efendi tarafından kendisine,

"Çünki ilm ü edebe itdün edeble rağbet
Dâimâ sâhib-i irfân ile eyle sohbet

Gayret-i tıyneti sarf et eser-i eslâfa
Mahlas-ı ma'rifetin ola cihânda Neş'et"[1211]

neşidesiyle "Neş'et" mahlası verilmiştir.

Tahsilini tamamladıktan sonra Fatih'te, Molla Gürânî'deki konağına çekilerek burada *Mesnevî-i Şerîf* okutmaya ve Farsça öğretmeye başlamıştır. Herkes kendisinden ders almağa rağbet ettiğinden konağı medreselere gıbta ettirecek bir mevkie gelmiştir.[1212] Bu devresinde Hekimoğlu İsmail Paşa'nın himayesinde bulunan Hoca Neş'et Efendi, İstanbul'un XIX. asırda en meşhur ve en çok istifade edilen hocalarının ilk sırasında yer alır. Aynı yıllarda İstanbul'a gelen ve Ayasofya'da kürsü vaizliği yapan Nakşî-Kadirî şeyhlerinden Emin Agâh Efendi ile tanışır. III. Selim devri ricali tarafından makbul tutulan Emin Âgâh Efendi Bursa'ya çekildiği vakit bir süre mektuplaşırlar ve nihayet kendisine de intisap eder. 1754'te Birûn Ağalığı'na tayin olunan Neş'et Efendi sahib-i kalem ve zeâmet sahibi olduğu için 33 yaşındayken 1768-1769 Osmanlı-Rus Harbi'ne iştirak eder ve

"Budur ümmîdim gazâda avn-i Hak'la düşmenin
Serlerin gül-gonce-i bâğ-ı sinân etsem gerek"

niyetiyle "azîmet-i gazâ" eder. Savaşın nihayete ermesi üzerine İstanbul'a dönerek konağındaki derslere devam eder. 1785 yılında talebelerinden Pertev Efendi *Dîvân*'ını tertip eder. Bu tarihten itibaren arzu eden kabiliyetli talebelere 22 sene daha ders okuttuktan sonra 1808'de vefat eylemiştir.[1213] Naaşı Topkapı'da Sakız Ağacı denilen mevkiye, Şârih-i *Mesnevî* Sarı Abdullah Efendi'nin civarına defnedilmiştir.[1214] Sürûrî vefatına,

> "Neş'et Efendi göçdü cenân ola menzili"

mısraını düşürmüştür. Üç lisanda (Arapça Farsça ve Türkçe) istediği vadide lafız kalıplarına manalar yüklemeyerek taze can veren Efendi yazık ki ilmiyle mütenasip eserler vücuda getirmemiştir. Hoca Neş'et'in *Dîvan*, Şerh-i Yek Beyt, *Tûfân-ı Mârifet*, *Tercemetü'l-Aşk*, *Muharrerât-ı Husûsiye*, *Risâle-i Hüseyniye* ve T*erceme-i Şerh-i dü Beyt* (*Nay-nâme*)[1215] olmak üzere yedi eseri vardır.

Bulunduğu her ortamı tabiî bir edebî – ilmî mahfil hâline getiren hocanın konağındaki derslerine Şeyh Galib, Muvakkitzâde Pertev Efendi, Mehmed Pertev Paşa, Hoca Vahyî Efendi, Sadrazam Muhammed İzzet Paşa, Reîsü'l-Küttâb Mehmed Ârif Efendi, Hanîf Efendi, Osman Sıddık Efendi, İbrahim Cenab Efendi, Ahmed Zâhir Efendi, Bedî Efendi, Şehîd Efendi, Gayûr Efendi, Mehmed Nâyâb Efendi ve Şeyh Müştak gibi zamanının ileri gelenleri devam etmiştir. Şöhreti İran'dan Turan'a, oradan da Çin'e kadar ulaşan Hoca Neş'et'in "Babâ-yı âlem" diye yâd olunduğunu Hüseyin Ayvansarayî zikrediyor ve ilâveten muallimliği hakkında muhtasar olmakla beraber çok müfid bilgiler veriyor:

> "Neş'et Efendi, âdetleri üzere ketm-i velâyet edip, uzemâdan olmakla, Fârisî hocalığıyla iştigâl üzere göründüler. Haftada bir gün "Mesnevî-i Şerîf" ta'lîm ederlerdi. Mîr-i kelâm, sâhib-i edeb ü tevâzu' idi. Kendisinden herhangi bir iş ricâ olunsa is'âf-ı mes'ûle gayret ederdi.[1216]

Hoca Neş'et mensuplarına ve talebelerine hâl ve şahsiyetlerine göre birer mahlas vermeyi adet hâline getirmiştir.[1217] Devrin şuarâsının pek çoğu onun verdiği mahlasla iştihar etmiştir. Meclisine devam edenlerden en ziyâde teveccühünü kazananlara birer "mahlasnâme" yazarak hediye etmiştir. *Divân*'ında yirmiye yakın "mahlas-nâme" mevcuttur. Bunların en ziyâde itina ile yazılanları Şeyh Galib, Pertev Efendi, Beylikçi İzzet Bey ve Hoca Vehbi namlarına yazılı olanlardır. Şeyh Galib'e "Esad" mahlasını o vermiştir:

> "Neş'et didi pîrân zebanından idüb gûş
> Mahlâs ana Es'ad ne saâdet bu ne şândur"[1218]

Mehmed Pertev Paşa kendilerinden Farisî okurken Neş'et Efendi Pertev'e "Meşreb" mahlası verir. Bu mahlası sadece bir gazelinde kullanan Pertev Paşa, daha sonra intisap ettiği kalemde kendisine "Pertev" mahlası verilince bu namla yâd edilir olmuştur. Manisalı şair Ahmed Esad Efendi'ye de (1193-1274) derslerine devam ederken "Esad" mahlasını Hoca Neş'et vermiştir. Mekteb-i İrfan'ın Farsça muallimlerinden Hoca Fidâ Efendi de Neş'et'in talebelerindendir. Hoca Neş'et'ten

نیجه یللر اوقوتدی کونه کون معنی ایدوب ایجاد
اوقودر ایدی حافظ صائب وشوکت دیوانك هم
اکر کورسیدی اصحابی اکا دیرلردی تحسین باد
کلستان درسی بزمی بر کلستان ارم اولدی
اوقتسه بوستان بوی جنانی هم اولوردی یاد
اوقوتدی هم دخی دیوان بیدل حضرت خواجه
اکر بیدل اولیدی دیر ایدی البت مبارك باد
اکر پندی اوقتسه پند اولوردی جمله شاکردان
ایدردی نطقی ایله راه حقه جمله بی ارشاد
سحاب علم پاکندن عجب طوفان معرفت
جهانه یاغدیروب هم نافع ایتدی حضرت استاد
کتاب مثنوینك اولندن ایکی بیتی هم
عجب شرح ایلدی جام جهانه صالدی نام واد
آنی هم ترجمه ایتدی فصیح الفاظله حضرت
اشتسه روم ویسی باغ جنتده اولوردی شاد
طریق نقشبند ایچون رساله یازدی او سرور
طریقك جمله احوالك ایچنده ایلدی هم یاد
یا دیوان شریفك وصفی توصیف ممکنمی
کایدر هر نطقی وار می مثلمز سویله دیو فریاد
تازیجی باشی زاده حضرت آکاه افندی یه
بیلنلر ایلدیلر هب طریقنده آنی استاد

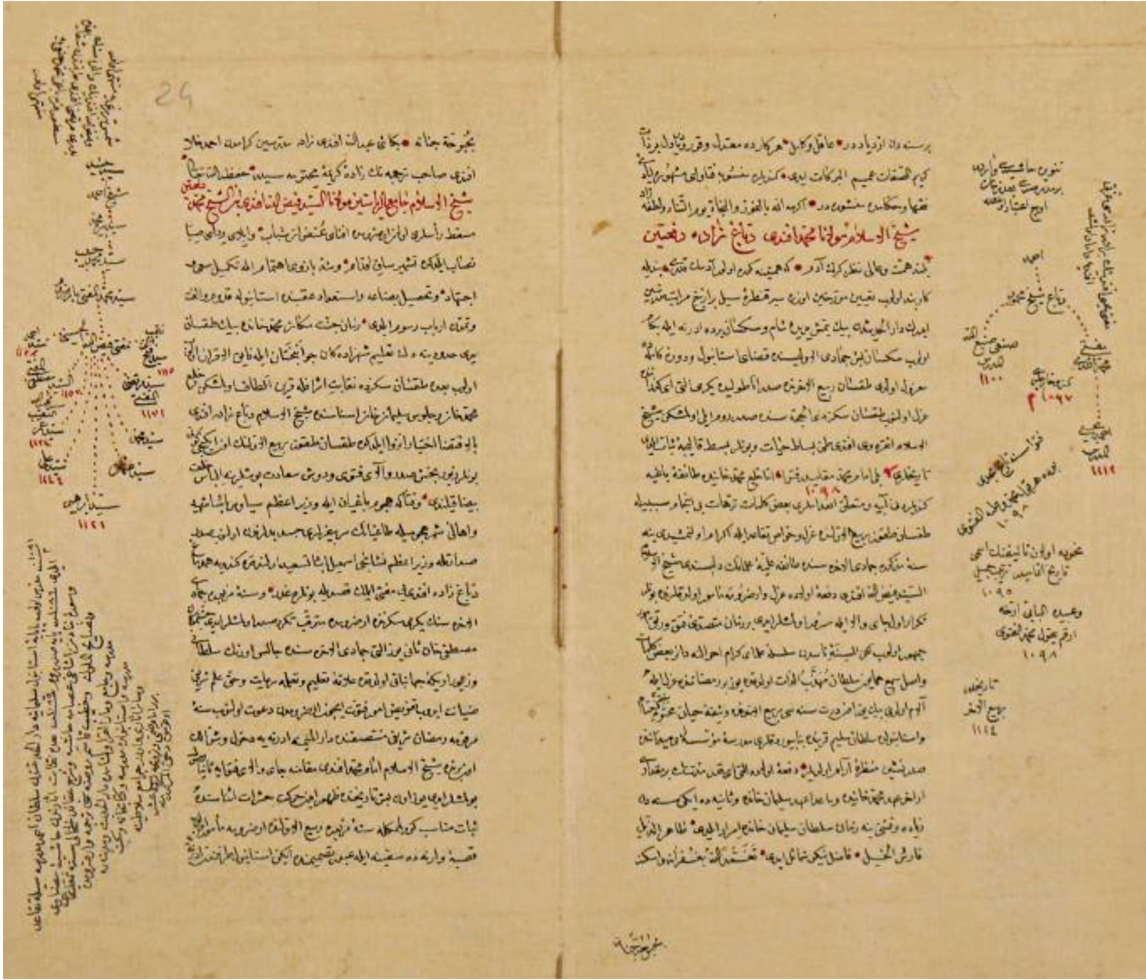
٨٥

کبار نقشبندیدن ایدی بو تازیجی زاده
اولوب مشبطا زابله نفسك الندن قوش کبی آزاد
وجودی مهد کونه قوندی استانبولده اولذاتك
سلیمان نشئت اولدی نام پاکی حضرت استاد
دخی هم والدیله کندی چه سوردی بو زیبته
کلنجه قونیه یه الباس سکیله اولوب دلشاد
ایا صوفیه شیخی بسنی زاده افندیدن
دخی تکمیل نسخه ایتدی هم اول صاحب استعداد
درو دروازه سی مفتوح ایدی اصحاب حاجاته
قوناغی تکیه کبی اولدی درویشانله آباد
اولنجه سال هجرت بیك ایکیوز یکرمی ایکی هم
دوشردی مرغ روحی انك خوش دامنه صیاد
قصور جنت اعلاده اسکان ایلسون الله
دخی روح شریفنی مجلسیله قیلسون شاد
ادا اولدی صلاتی جامع سلطان محمدده
ال اوزره باش اوزره قویدیلر نعشنی هم اوتاد
ذکرلر هم صلالر جهر اولوردی پیش نعشنده
فراقیله ایدرلر ایدی دخی ناله و فریاد
اکر اول روز یأس ماتمی کورمش اولیدی دسن
دیر ایدیك اشته بودر وعد اولنان عرصهٔ میعاد
کرامات عدیده نقل اولندی ذات پاکندن

Mehmed Murad Molla'nın Hoca Neş'et'in evsafını tebcil ettiği şiiri…

"Cihâna bir gelenlerden değil mi hazreti üstâd
Ana sânî bulunmaz mümkün olmaz eylemek ta'dâd
Ebu'l-feyz idi hakkâ doldu şâkirdi ile âlem
Güneş gibi 'ıyândır bu sözüm sen etme isti'âd
Cenâb-ı Hazret-i Mollâ-yı Rûmî gibi cem' etmiş
Salâh u zühd ü irfânı dahi aşka olup mu'tâd
Teni nâzik lisânı pür-fesâhat hem latîf-eş'âr
Musahhar hâme-i kudret iderdi nev-sühân-ı inşâd
Ana keşf etmişdi *Mesnevî*'sin Hazret-i Mollâ
Nice yıllar okutdu gûn-e-gûn ma'nâ idüb îcâd
Okudur idi Hâfız, Sâib ve Şevket dîvânın hem
Eğer görseydi ahhâbı ana derlerdi tahsîn-bâd
Gülistân dersi bezmi bir gülistân-ı irem oldu
Okutsa *Bostan*-ı bûy-ı cenânı hem olurdu yâd
Okutdu hem dahi Dîvân-ı Bîdil Hazret-i Hâce
Eger Bîdil olaydı der idi elbet mubârek-bâd
Eger *Pend*'i okutsa pend olurdu cümle şâkirdân
Ederdi nutku ile râh-ı Hakk'a cümleyi irşâd
Sehâb-ı ilm-i pâkinden aceb tûfân-ı ma'rifet
Cihâna yağdırıb hem nâfi' etdi Hazret-i Üstâd
Kitâb-ı Mesnevî'nin evvelinden iki beyti hem
Aceb şerh eyledi câm-ı cihâna saldı nâm u ad
Anı hem terceme etdi fâsîhü'l-fâzıla Hazret
İşitse Rûm-i Veysî bâğ-ı cennetde olurdu şâd
Tarîk-i Nakşibend içün risâle yazdı o server
Tarîkin cümle ahvâlin içinde eyledi hem yâd
Ya *Dîvân-ı Şerîf*'in vasfını tavsîf mümkün mü?
K'ider her nutku var mı mislimiz söyle deyu feryâd
…
Senin şâkirdinin şâkirdi oldu üç cihetden de
Umar feyzin bu benden çünkü etdin câyına in'âd
…"

(*Murad Molla Dîvânı*, neşr. El-Hac Hüseyin Efendi, İstanbul 1290, s. 83-86).

Müstakimzâde Sâdeddin Süleyman Efendi'nin *Meşâyih-i İslâm*'ının yazma nüshasından bir varak.

Farsça dersi alanlardan biri de Murad Molla Efendi'dir. *Divan*'ında şu şekilde ifade eder:

> "Ana keşf etmişdi *Mesnevî*'sin Hazreti Mollâ
> Nice yıllar okutdu gûne gûn ma'nâ idüb îcâd"[1219]

Şair ve Şeyh Mehmed Rıfkı Efendi de onun irfan meclislerinden neş'elenenlerdendir. Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey tezkire-i şuarasında Rıfkı Efendi'nin doğduğu köyü yazdıktan sonra "Neş'et-pesendâne güftârı görülmüşdür" der. Bu ifadenin tarîk-i Nakşibendîye ricalinden ve şuarâ-yı meşhur Hoca Süleyman Neş'et Efendi'ye işaret olduğunu İbnülemin söylüyor.[1220]

Talebelerinden ve mahlas-zâdelerinden Pertev Efendi, Hoca Neş'et Efendi'nin meclislerdeki hâlini şöyle tarif ediyor:

> "Zer-i hâlis-'ayârdır kalbim
> Sikke-i şehryâr var serde
>
> N'ola fakr içre şâh isek pîrem
> Efser-i tâc-dâr var serde
>
> ebyât-ı şerîfleri vefkince hâne-i devletlerinde oldukça çoğunlukla sikke-pûş olub fukarâ-yı tarîkât ile üns ü ülfet ve dem-i dîdâr sohbet-i cânı cihana vermeyib 'zi-âheng-i makâmât-ı tarîkat her ki

vâkıf şud / bülend ü pest-i reh râ perdehâ-yı sâz mî dânid' nüktesi ma'lûm-ı ilm-i yakînleri olmakdan nâşî teşrîf-saz-ı meclis-i rûhânî-enîsleri olan merdân-ı tarikat u mârifete lâyıkıyla ikrâm ve iltifâtda taksir buyurmayup "taleb-i vasl-ı tû dil mî koned ez-mahrem-i tû / çün fakîrî ki be-danende-i iksîr resed' ol esnâda âmed-şud eden ba'zı müteşeyyih-ı kutb-nümâ sayd-ı hümâ-yı zât-ı bî-hemâlleriyçün zemîn-i tezvîre dâm u dâne-i dil-firîb ilkâ etdikleri ma'lûm-ı 'ilm-i serîre-dânları buyruldukda

Murâd-ı hazret-i 'aşkam 'azîzim ben mürîd olmam
Beni ey şeyh-i kâmil eyleyip irşâd ne eylersin

deyü şîve-i şütr-gurbelerin latîfeye haml birle yine techîl itmeyip taltîf ve tatyîb buyururlar idi. Ve neş'e-i fitriyyeleri olan 'aşk u şevk ve muhabbetle şebân-rûz hazîn hazîn güzâr ve sûz u güdâz izhârıyla

Yanarım âteşe men dîde vü dil kulzum-ı hûn
Allâh Allâh ne bu deryâlar ile sûz u güdâz

ve nice buna mânend şi'r-i âbdâr u dil-furûz inşâ buyururlar idi ki müstemi'ini kâl hâlleriyle makâm-ı hayretde deng u lâl eylerler idi.

Meclis-i âhû-nigâhânda hayrân Neş'et
Bezm-i tasvîr-i gazâlânda Mecnûn gibidir

rütbe-i derde şâyibe-i 'aşk-ı mecâz istiş'âr iden ihvân u ahibbâ i'tikâdlarında tesliyete mesâğ u medâr olmak mülâhazasıyla keyfiyyet-i hâllerinden istifsara cesâret eylediklerinde

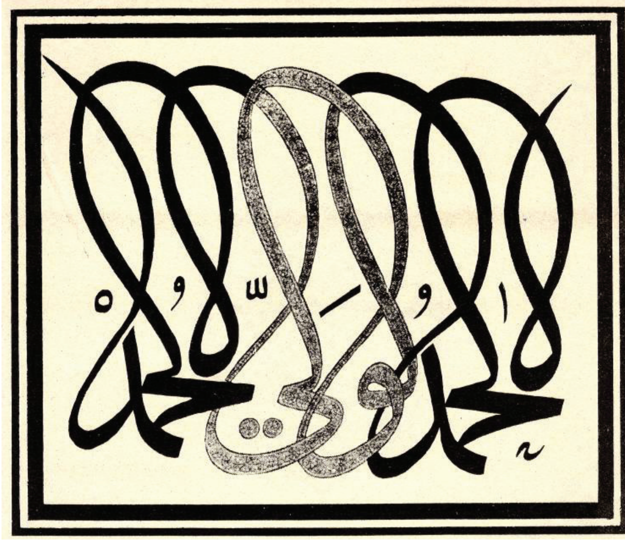
Şebistân-ı hayâlem tîre-mâh-ı enverim yokdur
Dirîğâ hâle-veş âğûş-ı dilde dil-berim yokdur
Gül-i maksûd ile gülşen-serâ her şahsa âmâli
Müjemden gayrı âlemde benim berg-i terim yokdur
diyü kâşif-i kınâ'-ı şâhid-i râz olmayup lâkin
Keşf eder râz-ı derûnın gerçi âşık lâldir
Hayret-i hüsn ile her vaz'ı lisân-ı hâldir

beyt-i şerîfleri misillü ba'zı nikât ile

'Âşıkın bir bilinmedik nesi var'

me'âlini pek de pinhân etmezler idi. Ve'l-hâsıl gâh sûz u gâh sâz ve gâh niyâz-ı ihvân-ı 'azîzân ile dem-güzâren olup der-i dâ'ire-i devletleri ehibbâ vü asdikâ ve gurabâ vü fukarâya dest-i ferâh-ı sehâ pîşegân-ı küremâ gibi güşâde ve hân-ı yağmâ-yı meclis-i ma'rifet ve 'inâyetleri mukîm ve mihmâna her dem u ân âmâde ve ni'am-ı himem ve terbiyyetlerinden her bî-behre vü bî-nevâ rîze-çîn ü vâyedâr ve hünermend ü behremende kâse-lîs ü behredâr iken…" [1221]

Muallim Naci, hocanın iyi bir şair ve edip olmamakla birlikte "kalem erbâbını çoğaltmaya çalıştığı için, Osmanlıların daima kendisinin minnetdârı olması lazım gelen" kimselerden olduğunu belirtir.[1222] Sahib-i seyf u kalem olarak tebcil ve takdim olunan Hoca Neş'et, Osmanlı - Rus Muharebesi'nden sonra derslerine devam ettiği esnada daima silahlı bulunur, ders okuturken cenge hazırlanmış bir Osmanlı

Hat sanatının büyük üstadlarından Ahmed Karahisârî'nin hatt-ı desteleriyle *Elhamdülillâhi veliyyü'l-hamd.*

kahramanı, kılıcı hakkı olarak müderrislik makamını zabdetmiş zannolunurmuş.[1223] Hoca cömertliğiyle de şöhret kazanmıştır. Evi misafirlerin sığınağı olarak kabul edilir. İhtiyaç sahiplerine elinden geldiğince yardımcı olur. Bazı ricale müracaat suretiyle fakirlerin işlerini halletmeye himmet eder. Hatta "Efendim, şunun bunun işi için yüzsuyu dökmek revâ mıdır" itirazından bulunanlara "Yüz suyu ile değirmen çevrilmez ya, böyle işler görülür" yollu mukabele edermiş.[1224]

Kethüdâzâde Ârif Efendi, Farsça talim ettiği hocasını hürmetle yâd eder ve evini, fazilet ve kemâlini, menâkıbını, cömertiklerini mütemadiyen anlatırmış. Evinin derûn ve birûnuna hâkim olan havayı Ârif Efendi'nin talebesi Emin Efendi'nin kaleminden okuyalım:

> "… Hâne-i devletlerinden hîç bir zamân misâfir ü gurebâ eksik olmaz ve her tâkım misâfirin lokması ayrı çıkar ve hidmetine başkaca rü'yet olunur imiş. Meselâ softa ve talebenin odası ve lokması ayrı. Bektaşiyye'den olursa odası ve lokması ayrı. Tarîk-i 'aliyye-i sâ'ireden olursa yine odası ve lokması ayrı verilir. Kezâ ve kezâ böyle imiş. Mahsûs-ı Lihye-i Şerîf sa'âdet odası olup vakt-i mahsûsunda açılır ziyâret olunur imiş. Meclis-i devletlerine hem zâhir-bîn sofîler ve hem rind-i ma'nevîler gelirler imiş. Kendileri çubuk içerler imiş. Meclislerinde sofîlerden biri bir gün 'Efendim cennetde mankal-i âteş yok. Siz orada çubuğu nereden yakarsınız?' diye harf-endâz-ı i'tirâz oldukda bilâ-mülâhaza 'Size kebâp pişen ocakdan yakarız.'diye sofîye cevâb-ı latîfe buyurmuşlardır.
> Keşf ü kerâmetlerinden dahı nakl buyurular idi. Çünkü müşârün-ileyh hazretleri şâkirdân ve bendegânından ba'zılarına ba'zı münâsib iş buyururlar imiş. Hâce efendimiz hazretleri dahı – Âh ne olur bana da bir iş buyursalar da görsem- diye gönüllerinden tutarlar imiş. Derken bir de 'Ârif Mollâ! Sizin yolunuzun üstündedir. Şu nezirleri al da geçerken Emîr Buhârî hazretlerinin dergâh-ı şerîflerinde odaların çıraklarına koyuver' demişler. 'Peki efendim' dedim. Memnûnen aldım o hıdmeti edâ etdim diye 'Güle güle' buyururlar idi.
> Çünkü Hâce Neş'et Efendi hazretlerinin devlet-hâneleri İstanbul'da Yüksek Kaldırım civârında ve Hâce Efendimiz hazretlerinin semt-i 'âlîleri dahı pederlerinin sağlığında o vakit yine

> İstanbul'da Çarşamba taraflarında olduğundan Emîr Buhârî hazretlerinin dergâh-ı şerîflerinden pây-ı hâl geçilecekdir. Bir gün meclis-i 'âlîlerinde (*ed-dünyâ mezra'atu'l-ahire*) hadîs-i şerîfinden bahs u kelâm olunurken bu neş'ede el-ân cârî olan herkesin akvâl ve ef'âli 'aynı 'aynına gûyâ âyîneden 'aks eder gibi öteki neş'ede zâhir ve mevcûd olur. 'İşte ben şimdi şu hücredeki duran elmâs-tırâş bardağı bir fakîre veririm. Yine bu bardağı cennet hücresinde aynı aynına bulurum' diye buyururlar imiş."

Derslerine devam eden sûfilerden biri, "Efendim! Fârisî'yi cehennem lisânıdır, diyorlar. Öyle midir?" sualini yöneltince, o da "Eğer öyle dedikleri gibi ise yine öğrenmek lâzımdır. Zira nereye gideceğimizi bilmiyoruz. Eğer Cehennem'e gider isek ehl-i cehennemin lisânını bilmemek de bir azâb-ı diğer olur." şeklinde mukabele etmiştir.[1225]

Rind-meşrep olan Hoca, bihakkın derslerine devam eden genç talebelerine "Tekkelere dadanmayın, dervişlerle görüşmeyin, kaleminize, memuriyetinize, işinize devam edin" şeklinde nasihat edermiş. "Zira gençlikte meslek, memuriyet ve hüner tahsili lazımdır" dermiş. Hoca ağzı bozuk, şivesi karışık bir şekilde Farsça okutanlardan şikâyet eder ve "Farsça okutan İstanbullu olmalı" dermiş.

Sultan III. Selim şehit edilmeden evvel İstanbul'a gelen bir can hocanın konağında misafir edilir. Eskiden beri dışarıdan gelen veya yeni zuhur eden şeyhlere "Bize himmet edin" diye hücum edip başına üşüşmek İstanbul ahalisinin âdetlerinden ve derin ahlâklarından olduğundan bu cân'ın başına da üşüşüp himmet istemişler. Fakat muradları "himmet-i îman" olmayıp öyle merak ettiklerinden görmek istemişler. İstanbul'un bu âdeti hakkında malumatı bulunmayan cân bu hürmet ve güzel karşılamaya pek sevinir ve gelenlere meyl ü rağbet etmiş olduğundan manevî halleri muhafaza etmeyerek sırrı açığa vurur. Daha sonra Kethüdâzâde'ye şu yolla şikâyette bulunur:

"- Erenler, bu halk beni talan etdi ve yağmaladılar, bende hiçbir şey kalmadı, ben artıkmuş. İstanbul'dan kaçıp gideceğim" demiş ve bir gün kimseye haber vermeksizin ortadan kaybolur. Bu cân bir senelik yoldan gelerek misafir olduğundan Neş'et Efendi "Nâbud" mahlasını vermiştir ki şu harf-i manayı ihtiva eder, böylece keramet izhar etmişler.[1226]

Hoca Neş'et Efendi, yine bir gün Hallâc-ı Mansûr'un "Ene'l-Hak" demesinden bahis açıldığı sırada, birkaç sofu "Hiç *Ene'l-Hak* denir mi" dediklerinde "Ya ne desin *ene'l-bâtıl* mı desin" şeklinde mukabele etmiştir.

Kuşadalı İbrahim Efendi

Kuşadalı İbrahim ismiyle maruf olan İbrahim bin Mustafa eş-Şa'bânî el-Halvetî el-Hanefî, Aydın Kuşadası'nda 1774'te dünyaya geldi. İlk tahsilini Denizli'de tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek Fatih'teki Feyziye Medresesi'ne yerleşir. Burada medrese derslerini takip ederken bir taraftan da Deli Emin Efendi'den "ulûm-ı âliye"yi tahsil eder. Bu sırada Halvetîliğin Çerkeşiyye koluna bağlı Şeyh Beypazarî Ali Efendi'ye intisap eder.[1227] Sülûkunu tamamladıkta sonra şeyhinin emriyle Mısır'a gider ve burada irşad faaliyetlerinde bulunur. 1818

Galata Mevlevihânesi'nde dervişler semâ' faslında.

"Kuşadalı İbrahim Efendi'nin *Nutuk*larından:"

Gâfile kelâm nâfile
Kelâm kime sâhib-i müşkile

*

Sâhib-i müşkil olmaya lâzım çok çile
Yumruk bir işâret yerine geçer gâfile

*

Vech-i yâra dûş olan âlemde seyrân istemez
Cânını cânâna teslîm eyleyen cân istemez

Bu müsâfir-hânenin fânîliğin fehm eyleyen
Hâne-i kalbinde Hak'dan gayri mihmân istemez

Gerçi zâhir ilminin nef'i de vardır tâlibe
Lîk esrâra irenler sûri irfân istemez

Zâhidâ ârif neye kılsa nazar Hak görünür
Şekki yokdur ârifin âyât u bürhân istemez

Cennet ummaz tamudan korkmaz (o) Hak âşıkları
Hak budur erbâb-ı cennât hûr u gılmân istemez

'**İrciî**' âvâzı irdi murg-ı cânım sem'ine
Bî-karâr oldum anınçün derd ü handân istemez

Mâ-sivâ'llâhdan mücerred oldu İbrâhîm bu gün
Varını dil-dâra virdi vasl u hicrân istemez

Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ IV*, s. 117. (Kitabevi, İstanbul 2006).

veya 1819 başlarında İstanbul'a dönerek Feyziyye Medresesi'ne yerleşir. Bir sene burada ikâmet ettikten sonra Aksaray'da, Sinekli Bakkal Sokağı'nda inşa edilen Kuşadalı Tekkesi'ne geçer. Bu tekkede bir taraftan irşad faaliyetlerinde bulunurken bir taraftan da muhtelif kimselere tesir sahası geniş mektuplar yazmaya başlar. 1833'e kadar burada kalan Şeyh, Aksaray yangınından sonra evvela Fatih, Beyazıt'ta Koska civarında bir ev kiralar, bir sene sonra da Çarşamba Pazarı civarında satın aldığı konağına taşınır. Dokuz sene de burada kalan Şeyh1843'te Hac vazifesini îfâ etmek için İstanbul'dan ayrılır. Medine-i Münevvere'yi ziyaretten sonra Şam'a yerleşir ve bir daha "Âsitâne-i Âliyye veya İslâmbol" dediği İstanbul'a dönmez. 1845'te ikinci defa haccetmek üzere Mekke'ye gelir. Medine'ye gitmek üzere ayrılır, lâkin Râbığ denen mevkiide koleraya yakalanır. Bir süre hastalıkla pençeleştikten sonra "âlem-i cemâle intikâl eder" ve oraya defnedilir.

> "Aydî dahi bayrâm-ı kebîr etdi o gün kim
> Dest urdu o dem dâmenine Kuşadâlı'nın"

beytinde ifade ettiği üzere kendisine intisap etmiş olan Aydî Mehmed Efendi (1817-1871) Kuşadalı'nın vefatı üzerine kaleme aldığı mersiyesinde,

> "Şeyhim bekâya gitdi ben kaldım ağlayu ağlayu
> Akdıkca kan bu dideden sildim ağlayu ağlayu
> …
> Yandı dil nâr-ı firkate, sabrolunmaz bu hasrete
> Şimdi deryâ-yı hayrete daldum ağlayu ağlayu"

demiştir.[1228]

"Meslek-i tasavvufu", *bilmek, bulmak olmak* olan Kuşadalı "merâsim-i tarîkate" iltifât etmemiştir. Tâc, hırka ve kemere itibar eylememiştir. "Hilâfet, bir sır-ı Muhammedî'dir. Kime ihsân olunursa onda âsâr-ı rû-nümâ olunca sırr-ı hilâfetin hâmili odur" fehvasınca kimseye de hilâfet vermemiştir. Hatta Aksaray yangını sırasında Sinekli Bakkal'daki dergâhında bazı zevâtla otururken alevler yaklaşınca kendisine hitâben "Efendim! Köşe başındaki ev tutuştu" demişler. Sohbetine devam eylemiş, bir müddet sonra "Efendim! İttisâlimiz yanıyor" demişler, yine aldırmamış. "Efendim! Dergâh tutuştu" dediklerinde "Öyleyse çıkalım" deyip, çıkmışlar. Merâsimden, yanına gelip gidenlerden hoşnut olmamasından mütevellit olarak yanındakilere de "Elhamdülillâh merâsimden kurtulduk" buyurmuşlar.[1229]

Şâir, münşi ve hikmet ehlinden olan Kuşadalı, Türkçe'yi fevkalâde güzel kullanır, üslûbu samimî, müessir, çekici ve nüktelidir.[1230] Devrin maruf şahsiyetlerinin pek çoğu kendisine intisap etmiş yahut sohbetlerinden istifade etmiştir. Muhammed Tevfik Bosnavî, Namık Paşa, Cevdet Paşa, Âydî Mehmed Efendi, Keçecizâde Hâfız Ali İzzet Efendi, Ahmet İzzet Bey, Muhammed Nâşir Efendi, Berekezetzâde İsmail Hakkı'nın babası Hasan Basri Ağa, Şâir Âlî bunlardan bazılarıdır.

Cevdet Paşa'nın ifadesiyle "ol asrın en büyük âdemlerinden zâhir ü bâtını ma'mur bir zât" olan Kuşadalı, Fatih Çarşamba Pazarı'ndaki Papasoğlu Medresesi'nin karşısındaki konağında[1231] sâkindir. Kuşadalı'nın hânesi rical ve kibar; yani büyük küçük herkesin uğrak yeridir.

Kuşadalı, zamanın önde gelen şahsiyetlerinin irfan hazinesinden feyz aldıkları biridir. Ricalden, vezirlerden pek çoğu konağına gelip kendisiyle görüşmek için sofada nöbet beklerler. Bu sohbetlerde kendileri hangi ilimden bahis açılırsa fevkalâde tedkîk eyler ve "hâtırlara gelmedik nüket ü mezâyâ" söyler. Özellikle tefsir bahsinde zamanında yektadır. Hatta Murad Molla şeyhi kendisi de ârif bir zat olduğu hâlde müridleri içinde ciddi bir sâlik zuhur ettiğinde "Bu bizim işimiz değildir" diyerek Hafız Tevfik Efendi vasıtasıyla onu Kuşadalı'ya gönderirmiş. Sûfiyye mesleğine sâlik olmadığı hâlde Cevdet Paşa da ilmî heyecan sevki" ve "komşu olması münasebetiyle" (Paşa bunu hususiyetle vurgular) gidip görüşür, halledemediği "şübûhâtı ondan istişkâf ile" giderir.[1232] Cevdet Paşa'nın "urefâ-yı Mevleviye'den Cevad Bey'e anlattığına göre Kuşadalı'nın şöhretini işitince birkaç "mesele-i gâmıza" hazırlar ve Kovacılar'daki tekkesine gider. Şeyhin sohbetine girdiği sırada henüz meseleleri arza fırsat bulamadan Kuaşadalı söz arasında Paşa'nın müşkillerini halledivermiş. Cevdet Paşa "Bu tesâdüf kabilinden oldu" diyerek bir kez daha teşebbüs eder. Aynı hadise bir kez daha cereyan edince "Bundaki ilim, ilm-i ledündür" diyerek teslim olur ve müridleri arasına dâhil olur.[1233] Bu temaslar, mantık ve hikmetle uğraşan Cevdet Paşa'da tasavvufî mevzulara merak uyandırır, Muhyiddin ibni Arabî Hazretlerinin birçok eserini mütalaa etmesine vesile olur.[1234]

Avrupa'ya ilk defa tahsile gidenlerden Müşir Nâmık Paşa'yı Kuşadalı'nın sohbetine götürmek istediklerinde "Cânım, benim onlarla bir işim yok. Ne yapacağım" diye istinkâf eyler, fakat şeyhle mülâkî olunca dairesine intisap eder. Avrupaî hayat tarzının bir neticesi olarak namazda ihmali olan Nâmık Paşa'yı Kuşadalı tekrar namaza alıştırmıştır. Zamanın hây u huyundan şikâyet eden Paşa uzlet köşesine çekilme arzusunu kendilerine bildirince Kuşadalı "Beytü'l-mâlden para sarfıyla Avrupa'da tahsiline ikdâm olunmuş, buna mukâbil devlete hizmet mecburiyetindesiniz" diyerek muvafakat vermemiş ve şu hikâyeyi anlatmış:

> "Şâirin biri bir kahvede asılı sazlar görmüş. Kahveciye sormuş: *Her hafta şâirler gelir, müşâare ederler, saz çalarlar.* demiş. *Öyleyse bana bir saz ver, ben de çalayım* demiş. Aldığı sazın kapağını çatlak görünce, *Bunu değiştir* demiş. Dîğer sazı alınca, *Telinin mandalı eksik* demiş. Üçüncü sazı almış; *Onun da teli yok* deyince, kahveci, *Be adam. Şâirler her hafta bu sazları çalıyor. Senin gibi özür bulmuyorlar. Bozuk düzen sen de çal, eğlen, geç git. Mâdâm ki bunları ıslâha kudretin yok bir şey deme* diye tevbîh eylemiştir."[1235]

Efendi, ibtilâsı bulunduğundan sohbetleri sırasında tütün içermiş. Kuşadalı'nın bir sohbetinde tütünün haramlığı meselesi sorulunca "Efendim! İçenlere terki, içmeyenlere içmesi harâmdır" buyurmuş. Bundan kasıt Vassaf'a göre "İbtilâ sâhibi olanlar onun terki yüzünden perîşân-hâl olup, huzûrları münselib olacağına ve içmeyenlerin ibtilâsı ise muvâfık olmayacağına işâret buyurmuşlardır." Yine bir gün sohbet sırasında "neş'e-i tâmme" tesiriyle Beni görenleri görenler düdüğü çaldı diyerek "Hadîs-i şerîf-i Nebevî esrâr-ı maânîsinde mazhar-ı tecelli olduklarına" işaret etmişler.[1236]

Ulemadan Hoca Halis Efendi (1843-1913). Amasya'da doğdu, İstanbul'a geldi. Tikveşli Yusuf Efendi'nin derslerine devam ederek icâzet aldı. Fatih Camii'nde ders okuttu. Aynı zamanda kurucularından bulunduğu Darüşşafaka'da Mantık, Arapça ve Adâb-ı Münâzara dersleri verdi. Son memuriyeti ders vekilliğidir. Fatih Camii haziresinde medfundur.

Kısa boylu, gür çatık kaşlı, hürmet veren kırışık sakallı, sevimli yüzlü, çok asabî ve şedit bir insan olduğu rivayet ediliyor. Ömrünü sonuna kadar ilimle meşgul olan Hoca Halis Efendi, kuvve-i hafızası ve Arap edebiyatındaki vukufuyla meşhurdur. Kütüphanesinde her dilden, her fenden binlerce eser vardır.Bu kitapların dokuz bin cildi Maarif Nezâreti'nce satın alınmıştır. Çağdaşları, onun büyük sarığının yarım asırlık kemâlinin tantanalı tâcı; hitâbetinin ise geçmiş asırların ilmî ve mânevî intibâlarını câmi bir hazine olduğu hususunda hemfikirdir.

Cerîde-i Havâdis muharrirlerinden Şâir Âli de Şam'a kitâbet hizmetiyle gittiğinde Kuşadalı'ya intisap eder. Bilhassa Şeyh'le mülâkî olmak maksadıyla bu vazifeyi aldığı söylenir. Burada Kuşadalı'nın "zîr-i cenâh"ında terbiye görmüştür. Âli, Şam'da tahrîr ettiği *Hediyyetü'l-Velî fî Vâridât-ı Kuşadalı* isimli eserinin[1237] mukaddimesinde de Efendi'yi fevkalâde ta'zîm eder. "Sefîr-i Kasîr" namıyla maruf Muhâcirîn Komisyonu Reisi Yusuf Rıza Paşa'nın kardeşi ve Kuşadalı'nın müridlerinden Abdi Bey'in İbnülemin'in kütüphanesinde bulunan mecmuasında muharrer bir şiirinde Âli, Kuşadalı'yı şöyle tavsif ve tebcil eder:

"Ey gönül tahtına sultân-ı cihân Kuşadalı
Âşıkın hâne-i kalbinde nihân Kuşadâlı

Görünür ârife vech-i ahâdiyyet senden
Cân-ı cân cân-ı cihân cân-ı cenân Kuşadalı

Secde kıldım görücek iki kaşın mihrâbın
Bülbül-i sırden irüp gûşa ezân Kuşadalı

Seyri fillâha varup kâf-ı fenâ ankâsı
Çağırır derd ile bâ-savt ü zebân Kuşadalı

Külle yevmin hüve fî şe'n ile itlâka varup
Bulamam senden o vâdîde nişân Kuşadalı

Zeb-i destârım edüp bâğ-ı bekâ güllerini
Olmuşum ben dahi bir gülşen-i cân Kuşadalı

Kendini kendine verdim arada Âlî hîç
Cism ü cân çeşm ü lisân kevn ü mekân Kuşadalı"[1238]

Ferruh İsmail Efendi

Hayatı hakkında yeterli bilginin bulunmadığı Kırımlı İsmail Ferruh Efendi (ö. 1840), Divân-ı Hümayun hâcegânındandır. Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye gönderdiği [1797-1800] ikinci ikamet elçilerindendir. Politikaya lâkayt olan Efendi üç yıl bu vazifeyi îfâ edip İstanbul'a dönmüş ve daha çok yalısında ilim ve edebiyat çalışmalarıyla vakit geçirmiştir.[1239] Âlim, fâzıl ve şair olan Ferruh Efendi'nin, ilki 1865'te olmak üzere birçok defa basılan *Mevâkıb* adlı tefsir tercümesi ve bir *Mesnevi* şerhi vardır.[1240] Hemen haftanın pek çok günü görüştüğü, hatta Ortaköy'deki yalısında içtimâ edilen heyete dâhil olan Kethüdâzâde Ârif Efendi, Ferruh Efendi'yi "nâdire-i devrân" olarak tabir edermiş.[1241] Karagümrük tarafında oturan ve konağını devrin önemli muhitlerinden biri hâline getiren Fehim Efendi dairesinde yetişenlerdendir. Kethüdâzâde onun için "hizmet etti, hem okudu hem yazdı" diyor.[1242]

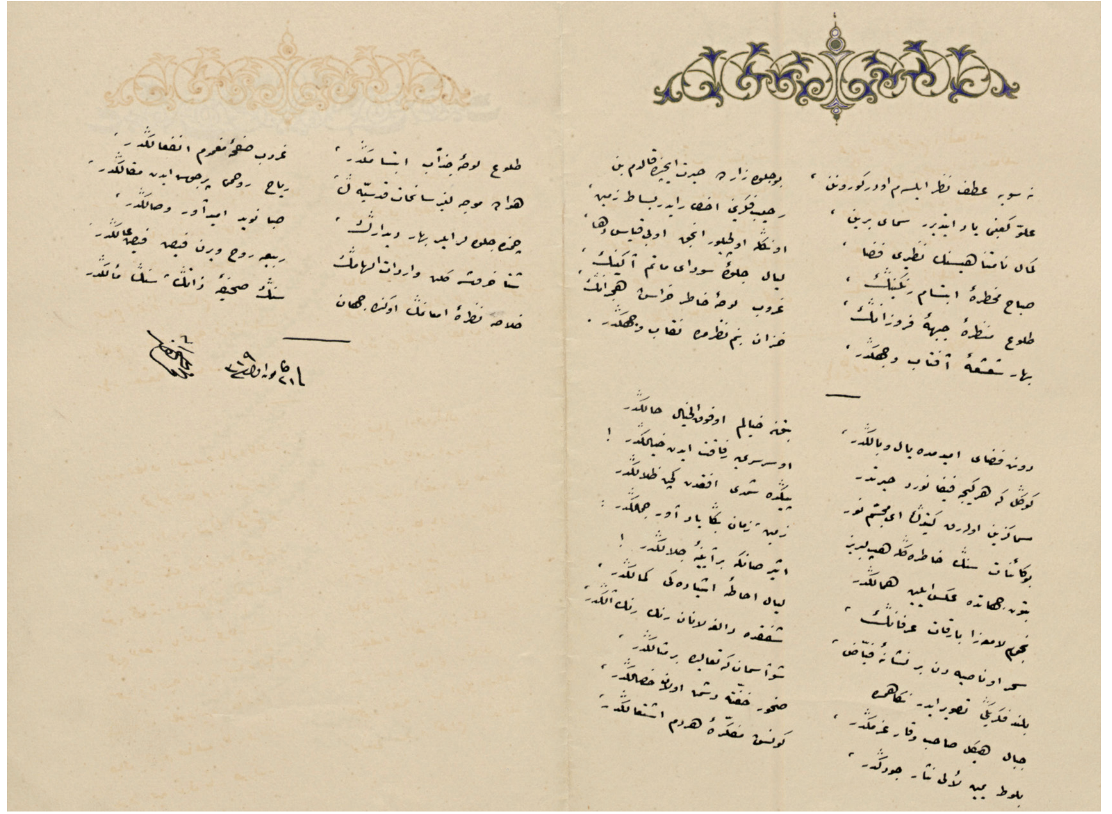
İsmail Ferruh Efendi'nin Beşiktaş ile Ortaköy arasındaki yalısında 1815'ten 1826'ya kadar tertip olunan ilim ve edebiyat meclisleri bizdeki ilk düzenli cemiyetlerden biri olarak kabul edilir. Bu zatın Ortaköy'deki yalısı daha sonra saraya ilhâk olunmuştur. Burada İsmail Ferruh Efendi başta olmak üzere Vak'anüvis Şânîzâde Atâullah Efendi (ö. 18261), Melek Paşazâde Abdülkadir Bey ve Kethüdâzâde

İbnülemin ve dostları bir konağın bahçesindeler.

Arif Efendi (ö. 1849) genellikle kendi aralarında, zaman zaman da dışarıdan gelen bazı talebe ve dinleyicilerin katıldığı cemiyetler akdetmişlerdir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "cemiyet azaları" arasında Fehim Efendi, Başmusâhib Hatif Efendi, Recâizâde Ahmed Cevdet Efendi ve kardeşi Mustafa Şâmil Efendi, Viyana elçiliğinde bulunmuş olan Akif Bey ile Rumelihisarı'nda şehitlikteki Bektaşî şeyhi Mahmud Baha'nın isimlerini de sayar. Matematiğe dair eserleri olan Tevhid Efendi (ö. 1870), Rumeli kazaskerliği payesine kadar yükselen Çerkeşli Mehmed Râfî (ö. 1840), Muzıka-i Hümâyun Farsça hocası ve Menâkıb-ı Kethüdûzâde'yi tertip eden Emin Efendi, Murad Molla şeyhi iken sonradan müşirliğe yükselen Nusret Efendi (ö. 1894), Tersane mektupçusu Ali Said Efendi, Tersane muhasebecisi Dede İsmail Efendi, Müneccimbaşı İbrahim Edhem Efendi, şair Safvet Efendi, Kabûlî Mehmed Paşa, Yusuf Kâmil Paşa ve Hâcegân Süleyman Ruhî Efendi gibi simaların da toplantılara devam ettikleri belirtilir. Bu meclislerde din, felsefe, tıp, fen ve edebiyat konularında ilmî mübâhese ve müzâkereler gerçekleştirilmiştir.

Cemiyetin ismi konusunda muhtelif rivâyetler bulunmaktadır. *Târih-i Cevdet*'te "Beşiktaş cem'iyyet-i ilmiyyesi", *Târîh-i Lutfî*'de "cem'iyyet-i ilmiyye denmeğe sezâ idi"[1243] olarak belirtilen bu topluluğa İsmail Hakkı Uzunçarşılı "Beşiktaş veya Ortaköy İlmî Cemiyeti"[1244] derken cemiyet üzerine çalışmaları bulunan Ekmeleddin İhsanoğlu "Beşiktaş grubu" veya "Beşiktaş ulemâ grubu" isimlerini tercih etmektedir.[1245] Mahmud Cevad da "birinci mahfel-i ilmiye" olarak nitelendirdiği grup için Cevdet Paşa'dan hareketle "Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi" adını kullanır.[1246] Beşiktaş Mevlevîhânesi eski şeyhlerinden

Mehmed Akif Ersoy'un hatt-ı destiyle İbnülemin'in *Meşâhîr-î Kemâl*'indeki iki nâ-tamam şiiri.

ve zamanın meşhur softalarından Kadri Efendi; Ferruh Efendi'nin dairesi için buraya devam edenlere tariz maksadıyla "Ortaköy mezhebi" der imiş.[1247] Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi hakkında daha sonra yapılan değerlendirmelerdeki farklılıklar biraz da bu devri tanımamaktan, o vaktin teşrîfat ve usûlünü bilmemekten nâşîdir. Hatırat ve tarih kitaplarında umumi toplanma yeri, edebî ilmî sohbet için cem olunan yerler manasına gelecek şekilde sık sık karşımıza çıkar. Dolayısıyla resmî bir cemiyet mi değil mi tartışmasına girmek veya öyle olduğunu iddia etmek o kültürden bîgâne olmanın bir neticesidir. Nitekim bu meseleye dair tartışmaları hülâsa ettikten sonra Ekmeleddin Bey'in kanaati de aynı doğrultudadır.

Cemiyeti biraraya getiren hususlar da dikkat çekicidir.[1248] Hepsi ilim ve irfanla tanınmış kimselerdir. O vakitler bir ulemâ semti olan Beşiktaş civarında otururlar. Cemiyet azalarının esas nüvesini teşkil eden İsmail Ferruh Efendi, Şânîzâde Atâullah Efendi, Melekpaşazâde Abdülkadir Bey ile Kethüdâzâde Arif Efendi yetişmeleri ve ilmî seviyeleri bakımından ortak özelliklere sahiptirler. Bu dört zat İslâmî ilimlerle ilgilenmelerinin yanında batıyla ve batılılarla da temas halindedir. Felsefe ve matematik gibi ilimleri okuyup okutan, "İslâmî kültürü modern anlayışla bağdaştırmak gibi bir endişe de taşıyan bu bilginler zümresi",[1249] "heveskâr-ı ulûm ve maârif olanlardan her kim tederrüse talip olur ise onu tâlim etmeyi yahut ettirmeyi"[1250] gaye edinerek bir araya gelmiş ve bu doğrultuda faaliyetlerde bulunmuşlardır. Talim olunan dersler için talebeden ücret alınmayacak, cemiyetin masrafları azalar tarafından karşılanacaktır. Azalardan herhangi birisi İstanbul dışına çıksa dahi hissesine düşen ücreti ödemeye devam edecektir.

Fennî konulardaki dersler Şânîzâde, edebiyata dair dersler ise Ferruh Efendi tarafından okutulacaktır.[1251] Kethüdâzâde Ârif Efendi, haftada iki gün bu meclise devam ederek edebiyat ve felsefenin merkezde olduğu toplantılara katılmıştır. Cevdet Paşa, cemiyet mensuplarının bu toplantılarda edebî sohbetler ve şiir müsabakaları da yaptıklarını belirtmektedir. Burada zaman zaman okunan ve beğenilen şiirleri daha sonra Recâizâde Ahmed Cevdet Efendi *Nevâdirü'l-Âsâr* ismiyle bir araya getirmiş ve tab' ettirmiştir (Kahire 1256).

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılması sırasında cemiyet mensuplarının bir kısmı Bektaşîlik'le suçlanarak sürgüne gönderilir. Bektaşîlik'le ilgilerinin bulunmadığını belirten Cevdet Paşa, devrin bu maruf ve gayretli zatlarının bu şekilde itham edilmelerinin arkasında şahsî hırs ve garazın bulunduğunu, bunun yanında cemiyet üyelerinden Melekpaşazâde Abdülkadir Bey gibi bazılarının "mezhebi meşrebinden geniş ve laubali" olarak tanınmalarının bulunduğunu yazar. Vakanüvis Lütfi Efendi ise bunların halk nazarında "mezhepsiz" olarak kabul edildiklerini ifade eder.[1252] Meşhur allâme Şânîzâde, sürgüne gönderildiği yerde vefat ederken (serbest bırakılmasına dair gönderilen fermanı idam fermanı zannederek fenalaşır ve vefat eder), Ferruh Efendi'nin sürgünü tefsir çalışmalarını tamamlaması için Kadıköy'e nakledilirken Melekpaşazâde ise bir yıl sonra affedilerek İstanbul kadılığına tayin edilir. Bu tayin ve aflar cemiyet azalarının Bektaşîlik'le herhangi bir ilgileri olmadığının delili olarak da kabul edilmektedir.

Beşiktaş cemiyet-i ilmiyesi namıyla yâd edilen devrin maruf ve meşhur ulemasının biraraya gelerek plânlı ve programlı bir şekilde ders vermesi, bu şahısların tabiî ve riyâzî ilimlerde ihtisas sahibi olmaları; ilmî, siyasî ve edebî sohbetlerde bulunmaları onları diğer konaklarda ki kültür ve eğitim faaliyetlerindennispeten ayırır.

Kethüdâzâde Ârif Efendi

Vâlide Sultan Kethüdâzâdesi Reîsü'l-Ulemâ el-Hac Hafız Mehmed Sâdık Efendi'nin oğludur. 1185'te doğdu. "Kethüdâzâde" ünvanı kendisine babasından intikal etmiştir. Babasının Medîne-i Münevvere kadısı olduğu vakit o da buraya gitmiş, Resül-i Ekrem Efendimizi ziyaretle şereflenmiş, bu sırada Hac vazifesini de îfâ etmiştir. Ulemânın kudemâsından bir zatın evladı olması hasebiyle küçük yaşta tahsil ve terbiyesine fevkalâde riâyet edilmiş, devrinin en meşhur hocalarından ulûm-ı İslâmiye ve sâir ilimleri tahsil etmiştir. O, hayatı boyunca gece gündüz ilim tahsiliyle meşgul olanlardandır. Fatih Camii'nde faziletiyle meşhur Müftizâdesi Abdurrahim Efendi'den *Akâid-i Celâlî*'yi okumaya başlamış, hocanın vefâtı üzerine bu dersi *Terceme* sahibi Milâsî Müftizâde'den tamamlayarak icâzetnâme almıştır. Kethüdazade Ârif Efendi henüz talebe iken Farsça'da şöhreti olanlardandır. Bu sebepten, Fatih Camii'nde ders okuduğu esnada hocasına *Gülistan*'ı okutur. Diğer talebelerin görüp de "bizim hoca bir şey bilmiyormuş" dememeleri için Fatih'te Şekerci Hanında bir odada tedris eylerler. Pederinin sağlığında Kumkapı Nişancası'nda ve Çarşamba taraflarında oturan Efendi, babasının vefatını müteakip evini Beşiktaş'ın Uzun-

caova semtinde bir ev kiralayarak buraya nakletmiştir. Sultan II. Mahmud, ömrünün evâhirine doğru Ârif Efendi'ye Beşiktaş'ta bir ev satın alıverir. Burada, Nusret Paşa ile Emin Efendi başta olmak üzere bazı talebelere *Tuhfe-i Vehbî*, *Sübha-i Sıbyân*, *Pend-i Gülistân* kitaplarını tekmîl okutur. Sultan II. Mahmud Han, Ârif Efendi'ye " Evini mi yaptırayım yoksa başka bir ev mi satın alayım?" diye haber gönderir. Hoca Efendi de "Bu mahalleden hoşnud değilim, başka bir mahalleden ev alsınlar" diye cevap verir. O zaman Beşiktaş Sarayı'nın arka tarafındaki Arap İskelesi nam mahalde Acı Çeşme bitişiğindeki evi almıştır. Daha sonra Sultan Abdülaziz buraları yıkarak tarla hâline getirtmiştir.[1253] Ârif Efendi "Ben bir ev isterdim ki imam evinden ve çeşmeden uzak olsun. Bize bir ev nasip oldu ki çeşmenin ta üstünde ve imam evinin de ta karşısındadır" dermiş.[1254] Anlaşılan Hoca arzusuna nâil olamadan dâr-ı ukbâya rıhlet etmiş. Kim etmiş ki?..

Hoca hem evinde hem de muhtelif camilerde uzun süre müracaat edenlere Hâfız, Sâdî, Molla Câmî, Muhyiddin Arabî ve Örfî'nin eserleriyle *Mesnevî-i Şerîf*'i tedrîs ettirmiştir. Çağının büyük allâmelerinden *Kâmus* mütercimi Âsım Efendi, Ayvansarayî Münzevî Afîf Salih Efendi, Kadızâde Mehmed Efendi ve biraderinin oğlu Sâkıb Efendi, Hoca Neş'et Efendi, Reîsü'l-müneccimîn Râkım Efendi ve Laz Mehmed Efendi kendilerinin ders gördüğü hocalardan bazılarıdır.[1255] Devrin en büyük ulemâsı sırasında bulunan Palabıyık Efendi'den İlm-i Heyet, Gelenbevî İsmail Efendi merhumdan "hey'et" ve "riyâziyât-ı sâire", Bulgarîzâde İsmail Efendi'den de tasavvuf okumuştur. 1210'da tarik-i ilmiyeye dâhil olarak ders tedris etmeye başlamıştır. Halep ve Bursa Mevleyiyetlerinden sonra Mekke, İstanbul ve 1263'te de Anadolu Kazaskerliği pâyeleri tevcih kılınmıştır. Halep ve Bursa Mevleyiyetlerinde bizzat bulunduğu hâlde diğerlerini rütbe ile geçerek memuriyetlerini ihraz eylememesi üzerine Kazasker Fındıkzâde Efendi bir mecliste "niçin İstanbul mesnedine oturmadın, bizzat hükûmet etmedin, andan beş yüz kîse olur" sualini irad etmiş. Ârif Efendi de;

> "Siz, beni halîm ve selîm görüyorsunuz. Amma ben hükûmetde değişirim. Mürafaa esnasında vekayi kâtibinin takririne kanaat eylemem, kendim zabtı dava ederim, tarafeyni kendim dinlerim. Şahidleri mahallerinde tezkiye ederim. Oda kapısının arkasında tezkiye etmem. Bu gidişle beş yüz değil, iki yüz kise bile olmaz. O mekamda ihtiyar edilebilecek mesarife bile kifayet etmez. Burusa mevleviyetinden geldiğim vakit sehmimi sattım da mevleviyette ettiğim borcu verdim. Şimdi sehmim de yok, borcumu nereden vereyim"

diye mukabele etmiştir. 1241'de Bektaşilerin nefyinde ulemadan kürd Abdurrahman Efendi'nin "Kethüdâzâde Bektaşîdir, mezhepsizdir, Şanizâdeyi nefyettiğimiz gibi bunu da nefy etmeli" diye bağırması üzerine –bilâhare Kazasker olan- Çerkeşli Mehmed Rafi' Efendi "Adam, utanın. Kethüdâzâde hepinizin hocasıdır. Ben de okudum. Mezhebi itikadı pâk bir adamdır" diyerek hocayı sürgünden kurtarmıştır."[1256]

Yine bu sırada ulemâ-yı rüsûmun "Mezhepsizdir, Bektâşî'dir" diye sual sormağa ve sürgüne göndermeye kalkıştıkları hoca koynuna bir elif-bâ cüzü koyup "Başka soru ve cevap şöyle dursun, bu cüzde elif

196. Milletimizin ihyâ ettiği hat sanatından muhtelif örnekler.

nerededir bana göstersinler" derse de ilmi cümle âlemin müsellemi olduğundan kimse soru sormaya kalkışamaz. Daha sonraları talebelerine "elif"i şöyle tarif eder:

> "Elif-bâ cüzünde 'uzun elif' dedikleri elif değildir. Zira elif hareke kabul etmez; o uzun elif dedikleri hemzedir. Lâkin hemze bile değildir; zira hemzenin sûret-i mahsûsası yokdur. Ya 'elif' sûretinde yazılır ya 'yâ' sûretinde yazılır ya da 'vav' sûretinde yazılır. Elif-bâ cüzünde hemze dedikleri dahi hemze değildir. Ona ayn-ı betrâ derler, yani kuyruğu kesik ayn demekdir. Elif-bâ cüzünde mezkûr ve muharrer olan elif, hurûf-ı hecenin sonunda bulunan lamelif dedikleri harfdedir."[1257]

Ârif Efendi, meşrep itibariyle "resmî tekellüflerden vâreste, laubâlî-meşreb, filozof-ı deryâ-dil"[1258] dünyevî değil, irfan ehli ve "dervişânla ülfete mâil, laubâlî-meşrep" bir zattır. Bu sebepten meşrep ve mezhebi halk arasında kil ü ka'le ve suizana sebep olmuştur. Muallim Naci, Hoca'nın hususiyetlerini şöyle tavsif ediyor:

> "Hakîmâne meşrebi her türlü tekellüften tiksinirdi. Seksen senelik ömrünü hikmet sayesinde gönül safâsıyla geçirmiştir. Nâil olduğu makamlar kendisine tabii olarak gelirdi. Hiç birisine talip olmamış idi. Kanaatkâr ve mütevâzi yaşardı. İnsanlara elinden

> geldiğince iyilik etmek isterdi. İstiyenlere ders okuturdu. İstemeyenlere *Siz niçin okumuyorsunuz* demeye lüzum görmezdi. İnsanda tabii şevk olmayınca, hiçbir mesleğe girişinde muvaffak olamayacağını bilirdi. Bazı tasavvuf erbabının "rind" kelimesinin müsemmâsında tasavvur ettikleri sıfata sahip bir zât idi."[1259]

Şu fıkrayı da hocanın bu tarafını tamamlayan bir husus olarak yine Naci anlatıyor:

> "Dostlarından biri *Herkes niçin Kethüdâzâde mesleğinde gitmiyor? Halâvet böyle yaşayışda bulunabilir* fikrinde bulunurmuş. Bir gün bu fikrini kendisine arz ettiği esnada *Efendim! Kimseye anlatılamıyor* demiş. Efendi, *O, anlatmak için değildir. Zevkini çıkarmalı* buyurmuş."[1260]

Hocanın serbest tavırlarından rahatsız olan ilmiye tarîkinden bazı kimseler "O bizden değildir" derlermiş ki hocanın buna verdiği cevap manidardır: "Öyle isterim ki mahşerde, huzur-ı İlâhiye'de de böyle desinler, 'O bizden değildir' desinler."[1261] Hocaya karşı sergilenen bu tavrın arkasında hasetliğin yanında 1826'dan evvel tekellüften ârî, rind-meşrep bir hayat sürmesinin de tesiri vardır. Şöyle ki: Hoca, yeniçerilerin hüküm sürdüğü zamanlarda Beyoğlu'nda Erguvanlı kiliseye gider, yukarıya çıkar ve hâmûşâne oturur, başından kavuğu çıkarmazmış. Bu durum ecnebilerin hoşuna gider ve kendisine enfiye ikram ederek odalarına götürür ağırlarlarmış. Hoca, zaman zaman İngiliz Sefâreti'nde tertip olunan balolara dahi gidermiş. 500-600 kadar kara şapkalı frenk arasında tek Müslüman olarak bulunur, başında kavuk ve sarıkla oturur. O kadar frenkin arasında bir Müslümanın oturması garip karşılanırmış. Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra bu tarz yerlere gitme âdetini terk eder.[1262] Bu menâkıbı şu şekilde okuyabiliriz. Yeniçeriliğin kaldırılması ve Bektaşiliğin problemli görülmesi neticesinde Nakşî ve Mevlevî unsurların İstanbul'da hâkim olması, ulemânın bazı serbest tavırlarına sınırlama getirmiştir. Yahya Efendi Türbedârı Hacı Nuri Efendi'nin "Burası Sâdî tekkesi değildir, burası Nakşibendî dergâhıdır, burada edebsizlik olmaz, dervişim olmayan gelmesin. Şimdi evliyâ yok, yük yüklenmiyor, yükler taksim oldu, herkesin yükü kendine elverir yeter" sözleri de bu manada değerlendirilebilir.[1263] Kasımpaşa Mevlevîhânesi'nde Kethüdâzâde Ârif, Hoca Hüsam Efendi ve Murad Molla Şeyhi Mehmed Murad Efendi bir âyin günü karşılaşırlar. Murad Molla Şeyhi, hocasını görünce ayağa kalkar ve elini üç kez öper.[1264] Buradaki sohbet esnasında Menâkıp'ın müellifi Emin Efendi, Hoca Hüsam'ın bir sözü üzerine "Efendim ilmihâlde de öyle yazıyor deyince hiddetiyle meşhur Hoca Hüsam; ilmihâli ve yazanları beğenmediğini düşünerek "sen o tabanı yarık softaları niçin beğenmiyorsun? Ne çıkarsa onlardan çıkar" der. İlmihâli ve yazanları beğenmediğini düşünerek, Bir süre sonra kalkıp hânelerine avdet ederlerken Kethüdâzâde "onlar bu kadardır, onlara her şey sorulmaz" der.[1265] Hoca'nın bu tarafıyla alakalı anlatılan bir fıkra da şudur: Her daim yanında kısa bir âsâ taşıyan hoca bir gün Kasımpaşa Mevlevîhânesi'ne gider. Asâsını bir köşeye dayar ve oturur. Asâ gözüne ilişen birisi sahibini bildiği hâlde "Bu frenk değneği kimin" sualini sorunca Efendi "Benim. Ben onu Müslüman ettim" cevabını verir.[1266]

Hoca ömrünün evâhirinde talebelerin mühendislik, matematik, müzik, ilm-i nücûm, tıp, küre, mantık vs. gibi zahirî ilimlerle iştigal etmesini pek o kadar istemez, evliya ve erbâb-ı mânâ kitaplarını okumalarını ister. Emin Efendi'nin pek çok niyazı sonrası hey'et okutmayı kabul eder, üç dört ders sonra da vefat eder.[1267] Hoca'nın bu tepkisinde bazı tasavvufî çevrelerle arasıdaki mesafesinin payı yüksektir. Bursalı Rıza Efendi'nin naklettiğine göre talebeden birkaçı hocaya gelerek "küre" okumaya başlarlar, hatta Beşiktaş'ta bir oda dahi tutarlar. Küre dersinin kitabı bittikten sonra içlerinden biri "Efendim dünya kürevî midir haymî midir?" diye sorunca hoca şaşar kalır.[1268] Zamanın tekke ve şeyhlerini değerlendirmesini de şu cümlelerde bulabiliriz:

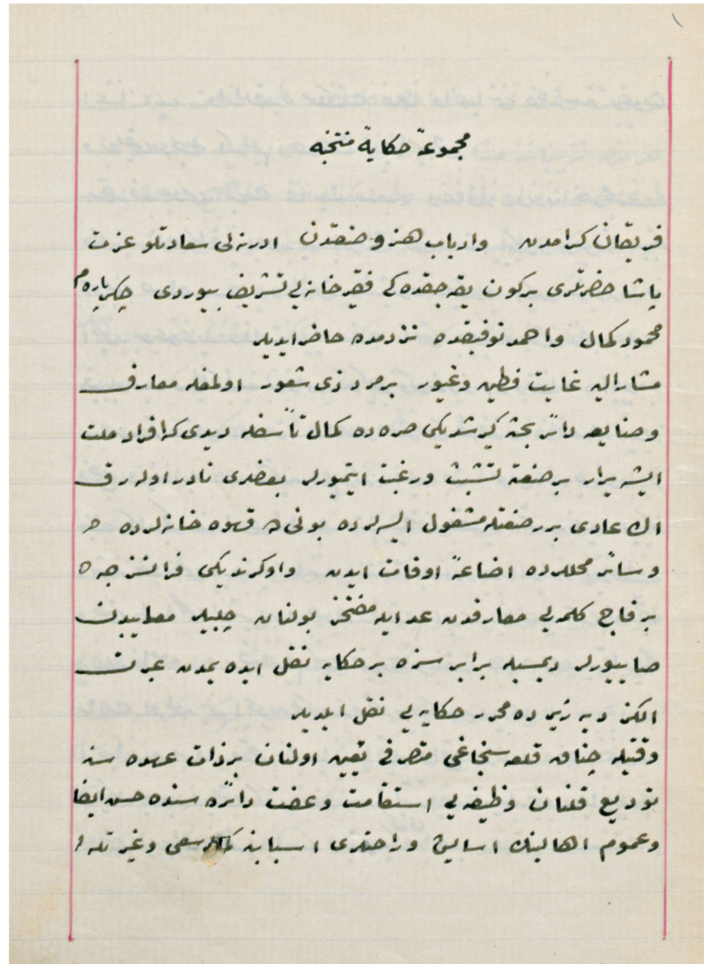
> "Evliyaullah iki kısımdır; bir kısmı İlahî'dir, diğer bir kısmı evlâdîdir."[1269]

Her Çarşamba Beşiktaş'taki Yahya Efendi Mevlevihânesi'ne gider. O sıra çok sevdiği Şeyh Kadri Efendi post-nişindir. İstanbul içlerinde ikamet ederken Neccarzâde Rıza Efendi'nin *Divan*'ını okur ve zatına muhabbet beslermiş. Daha sonra taşındığı Beşiktaş'taki türbesini görür ve işi olmadığı bazı vakitleri, onun dergâhında geçirirmiş.[1270]

Hoca, Hanefilik'in bizim milletimize en uygun mezhep olduğunu düşünür. Bir sohbet sırasında Hocaya "Acem mezhebi geniştir, diyorlar, öyle midir?" diye sorduklarında hoca bu mezhebin geniş değil bilakis dar olduğundan, uygulanması zor olan içtihatlarından bahisle, onlarda câiz olmayan ne kadar şeyler var ise cümlesinin kendi deyişiyle "bizim Hanefî" mezhebinde caiz olduğunu bu manada en geniş mezhebin de Hanefîlik olduğunu söyler.[1271]

Devrinin ehemmiyetli bir şairi olan Ârif Efendi 5 Rebîü'l-âhir 1265'te vefat etmiş ve Beşiktaş'ta Yahya Efendi Hazîresine defnedilmiştir.

Hoşsohbet ve latife-gû olan Ârif Efendi bulunduğu her yeri tabiî bir fikrî - edebî mahfil hâline getirenlerdedir. Talebelerinin çokluğuna telmihen "İran'da Turan'da şakirdi var" denilen Kethüdazade Ârif Efendi, orta boylu, doğan burunlu, açık alınlı, beyaz yüzlü, al yanaklı, hafif sakallıdır. Fransız enfiyesi çeker, nargile kullanır, şekerli kahveyi pek ziyade sever. Şeyhü'l-Ekber Muhyiddin Arabî hazretlerini pek sever, ona medh u senâlarda bulunur. Reml ilmine vâkıf. Celbiyeye vukûfiyeti olan Efendi'nin âtîden haber vermek gibi bir hususiyeti de vardır. Sırrının melâmet perdesi arkasında saklayan âlim ve fâzıl simalardan biridir. Cevdet Paşa'nın tabiriyle "zamanın "Meşâhir-i felâsife-i İslâmiye'den"[1272] olan hoca seksen senelik ömrünün ilk gençlik senelerinden itibaren her sınıf halktan müracaat edenlere muhtelif ilimleri talim ettirmiştir. Ortaköy'de İsmail Ferruh Efendi'nin sahilhanesinde içtima eden heyeti ilmiyenin fâzıl azalarındandır. Ârif Efendi, edebî ve fennî ilimlere vâkıf bir "üstâdi'l-ulûm u fezâil"dir. Talebelerinden Emin Efendi onu "Ulûm-ı şer'iyye ve hikemiye ve fünûn-ı garbiye ve nâdireden bilmediği yok gibidir" ve "asrının Molla Câmî ve Kemâl Paşazâde'si gibiydi" şeklinde tavsîf ve tevkîr eder. Telifât ve tasnîfat etmemesini ise Palabıyık merhumun "Mevlânâ! Yapılanları anlayalım, bundan sonra kitap yapmak lazım değil" fehvasınca amel etmesinden ötürüdür. [1273] Çok sevdiği Molla Câmî için "… Sağ olsaydı, onu ziyaret için İran'a

مجموعهٔ حکایهٔ منتخبه

Mehmed Emin Paşa hattıyla Erzincanlı Ferid Paşazâde İzzet Paşa'dan nakledilen bir hikâyenin ilk sahifesi.

giderdim" dediği de Emin Efendi'den menkuldur.[1274] Kalemi kuvvetli ve tab'an nazma rağbet etmiş ve sohbetleri sırasında inşâd ettiği manzumeleri talebeleri kaydederek ziya'dan kurtarmışlardır. Talebelerinden Şeyh Hakkı Efendizâde Beşiktaşlı Tevhîd Efendi, şiirlerini cem ve tertip ederek neşrettirmiştir.[1275] Muallim Naci değerli şiirleri olduğunu kabul etmekle birlikte "en değerli şiirlerinin kendisine isnat olunan zarifâne fıkaraları" olduğunu ifade eder.[1276] Efendi'nin kırk sandık dolusu nefis yazma kitabı vardır. Her ilme mahsus bu kitapların büyük kısmını vefatından sonra Şeyhülislâm Ârif Hikmet Efendi satın alarak Medîne-i Münevvere'de tesis ettiği kütüphanesine göndermiştir.

Edebiyat, felsefe ve matematiğe dair ilimlerde ders almak isteyen devrin kudeması "ders takririnden yeninden hayat bulmuş gibi" ayrılırlar. Talebesine her daim şu üç hususa riayet etmelerini tenbih edermiş: İltizâm etme, irtikâb etme, âdeti bozma.[1277] Bu nasihatler hocanın mizacını, evsafını verecek mahiyette. Talebeler umumen karşılaştıkları müşkilleri halletmek için de hocaya müracaat ederler. Meselâ, hocayı bir gün ziyarete gelen talebeler "Tıbbıye mektebinde Allahı inkâr ediyorlarmış. Bu olan şeyleri tabiat yapar, diyorlarmış" demeleriyle "öyle ise anlar, Allahın adını tabiat koymuşlar. Çare yok bir Allaha muhtacız" cevabını vermiştir.[1278] *Menâkıb*'ın müellifi Emin Efendi "cehl-i mürekkeb, yani bildiğini bilmez, bilmediğini de bilmez, bilirim sanır. *Ahlâk-ı Alâî*'de; "bu cehlin ilacı yokdur, eğer bilmediğini bilirse onun ilacı var-

dır; ona, 'cehl-i basît' denir" şeklinde tavsif ettiği bir Ermeni'nin "Osmanlı yazısı yirmi beş türlüdür" demesi üzerine hocaya gider. Hocanın buna cevabı: "Hayır altı dürlüdür, 'şeş kalem' derler" buyurur.[1279]

Bu sohbetlerin içerisinde lisana dair bugün bile güncelliğini muhafaza eden meseleler vardır. Mesela "galat-ı meşhûr" tabiri karşısında hocanın vaz' ettiği usûl, insanlar arasında yaygın olan kullanım yanlış da olsa onu doğru kabul etmek gerekir. Aşk ve rebâb kelimelerini de buna örnek verir. Bu iki kelime lügat kitaplarında ayn harfinin kesresiyle, ikincisi "ra" harfinin zammesiyle "rubâb" şeklinde yazılıdır. Bu asırda ilmin üstadları artık bu kelimeleri "aşk" ve "rebâb" şeklinde telaffuz etmektelerdir. Doğrusu da bu şekildedir, şeklinde hülâsâ edeceğimiz bu anlayış daha sonraları Türkçe üzerine gerçekleştirilen tartışmaların merkezinde yer alacaktır.[1280]

Yeri gelmişken ifade edelim ki Arif Efendi'nin sohbetlerinde nelerden bahsettiğini bize gösteren en iyi kitap menâkıbıdır. Kitap, Ârif Efendi'nin şahsında devrin ulemâ, üdebâ, ümerâsının menakıbıdır. Devrin tasavvufî hayatı hakkında ve şahsiyetleri üzerine, pek çok malumat edinebiliriz. Bir yerde menkıbeler üzerinden bütün bu hususların tedkîk ve tenkîdidir. Ali Behcet Efendi, Hoca Hüsam, Hoca Neş'et, Murad Molla, Tevhîd Efendi, Şanizâde gibi maruf ve mütedeyyin kimseler hakkında ilk elden çok kıymetli bilgileri ihtiva eder.

"İran'da Turan'da şakirdi bulunan" Hoca'nın ders takrir edişi de kendisine mahsustur. *Hâfız Divanı*'nı okuturken hakikât manasına karışmaz, "Şârih Sûdî dahi karışmamış" dermiş. Zira "içkiden murad şarab değildir, tamamıyla ondan murad aşkdır" dese bu yorum Hoca Hâfız'ın anlayış ve meşrebine ters düşer. "İçkiden murad bütün bütün şarabdır, mana tarafı hiç kast edilmemişdir" dese öyle de değildir. Bu sebeplerden ötürü *Hâfız Divânı* okuyanla okutan arasında "bir zevk-i mânevîdir. Ehl-i aşk olan bilir. Gerek okuyan ve gerek okutanda, eğer ezelî mayasında aşk ve muhabbet var ise zevkine varır, tarif kabul etmez" şeklindeki düşüncesini derse tatbik edermiş.[1281] "Ehl-i Beyt"e pek ziyade hürmet ve mahabbet besleyen Ârif Efendi her muharrem ayında *Hadîkatüs-Süedâ*'yı okur,[1282] hatta Kocamustafapaşa'daki Sünbül Sinan Tekkesi'nde her muharremin 10. günü tertip edilen Aşûre Günü'ne katılır. Fakat yaşlılık demlerinde "vekâyi-i Kerbelâ'nın cansûz" olmasından ötürü tahammülden aciz kaldığını işaretle bu güzel âdeti terk etmiştir.[1283]

Kethüdâzâde'nin dersine ilk gidişlerini Emin Efendi şöyle anlatır ki bu tahkiyede Hoca Efendi'nin tavrı ile o devir talebelerinin ilim öğrenmek için hangi zorluklara göğüs gerdiklerini görebiliriz:

> "Usul usul kapısını çaldık. Zira hoca kapısı pek sert çalınmaz. İşitdiler, köşe penceresinden bakdılar, "ne istersiniz" dediler. "Hoca Efendi burada mı?" dedik. "Ne yapacaksınız?" dediler. "Derse başlıyacağız" dedik. "iyi, durun geleyim" dediler.
>
> Kapılarının ipi yokdu, kapıyı açmaya kendileri inerdi. Onda elbetde bir güzellik vardır indiler, kapıyı açdılar. Kapıdan içeriye girdik, bakdık topuklarına kadar uzun bir gömlek ve üzerinde lacivert kasturdan iri siyah düğmeli bir mintan, başında al çuhadan bir gecelik

Sultan Abdülaziz'in Başmâbeyncisi Âtıf Bey. İbnülemin kütüphanesinde bulunan gayr-ı matbû *Hâtırât*'ı çok mühim. *Hâtırât*'ın büyük bir kısmı İbnülemin'in muhtelif eserlerinde neşredilmiş vaziyette.

> kavuğu var. Mintanın önü ve o gecelik kavuğu çok yağlanmış idi. Önümüze düşdü, biz birbirimize "Besbelli Hoca Efendi bu olmalı?" diyoruz. Çünkü bizim alışdığımız hoca efendilere benzer kıyafetde değil. Birden bire bilemedik, merdivenden yukarı oda kapısına kadar ayakkabıyla çıkıldı. Odaya girdik, kenarı Moskof bezinden bir döşek, onun üzerinde oturdular. Biz dahi karşılarına tahtanın üzerine oturduk. O döşeğin yukarı başında biraz kitablar yığılı idi. "Siz neredensiniz?" buyurdular. "Efendim Muzıka-i Hümayun'dan geliyoruz. Hâk-i pâyinizde okuyacağız" dedik. "Ne okuyacaksınız?" buyurdular. "Efendim *Pend* okuyacağız" dedik. "Kitabınız var mı?" buyurdular. "Var efendim" dedik. Koynumuzdan Pend kitaplarını çıkardık. "O, maşallah, siz silahlıymışsınız" buyurdular. O dakikada Elhamdülillâhi teâlâ derse başlatdılar.
>
> *Pend* kitabını bitirmezden evvel, "Efendim inşallah *Pend*'den sonra *Gülistân* dahi okuyacağız" dedik. "Ya inşallah Fârisî'yi asıl *Gülistân*'la öğreneceğiz, siz hemen çalışın. Hocanız attar dükkânı gibidir" buyurdular."[1284]

Daha sonra bu "attar dükkânı" meselini hocanın talebelerinden Kaymakam Mahmud Bey'e söyleyen Emin Efendi'ye aynı şahıs "Hoca Efendimiz, tenezzül ve tekessür buyurmuşlar, zira kendileri Mısır Çarşısı gibi idiler" der. 1255-56 tarihlerinde hocadan ders okumaya gelenler bu üçünün yanında şunlardır: Ferik Kâzım Paşa, Kabûlî Paşa, Âmedci Şefkatî Efendi.[1285]

Hoca'nın meclislerdeki hâli şöyledir: Dostlarından Za'îm Süleyman Ağa Hoca Efendi'ye "Efendim seninle de hiç laf konuşulmuyor, 'evet' deyip bitiriyorsun. Niçin, nasıl demeli, sözü uzatmalı" der. Şeyhülislâm Molla Beyefendi de şöyle anlatır:

> "Bizim enişte efendinin yanında Kur'an'ı yanlış okusan yine sesini çıkarmaz. Eğer bir şey sorarsan, sorduğun kadar söyler, sorduğundan ziyâde söylemez. Zîrâ "arzusu o kadardır, fazlasını bilmek arzusunda değildir"...

İbni Sina'nın İşârât'tında geçen *Mâ tesmeuhû mine'l-havâriki fî kısmeti'l-imkân felâ terâ zarâren* düstûrunca amel eden Hoca, halktan duyduğu garip ve olağanüstü olayları imkân dâhilinde terk ile mübâlağalı ve münâsebetsiz işittiği sözlere "Mümkün ya!, Olur ya!" deyip karşılık vermez, hatta iddiasında yanlış da olsa inat edenlerle münakaşaya girmez, onları hataları üzere terk eder, davalı ve mütekebbir adamlara doğrusunu anlatacağım diye uğraşmazmış.[1286]

Kethüdâzâde, "Konuşurken sözü halkın konuştuğu gibi söylemeli, ıstılahlı söylememeli; yazı yazarken icabına, yeri ve makamına göre ıstılahlı yazmalı, zira o başkadır" fikrindedir. Meclise göre söz söyler, sormadıkça konuşmaz. Hatta, "Bizim hocalar nereye varsalar, ilimden söz ederler. Halkça konuşmayı, halkın ahvâl ve âdetlerini, örf-i nâsı bilmediklerindendir" dermiş. (Emin Efendi, 1305: 310).

Hazretin talebeleri dışında devamlı görüştükleri ve sevenleri arasında Fındıklı Camii'nde ders okutan ve Fındıklılı İsmet Efendi'nin kayınpederi olan Çorumlu Hoca Osman Efendi (öl. 1878), Kabataş'ta ikâmet eden ulemâ-yı benâmdan Selîm Sırrî Efendi (ö. 1847) ve Bursalı Rıza

Efendi ilk sırayı alırlar. Kethüdâzâde'nin Beşiktaş'ta en sık görüştüğü kimseler Afal Mustafa Efendi, Sultanzâde Mehmed Efendi ile kayınpederi Recâi Efendi, Çak Ahmed Bey'in babası Akif Bey, Alyanak Ali Efendi[1287], Kadı Sâlim Efendi, Ferruh İsmail Efendi, Başmusâhip Hatif Efendi, Cevdet ve Şamil Efendi biraderler, Fehim Efendi, Dülgerzâde Şinci Hak Efendi'dir. O vakit bir kısım garaz ehli Sultan II. Mahmud'a;

> "Efendim Beşiktaş'ın söz anlayanları, geceleri bir yere toplanıyorlar da 'devletçe kelâm ediyorlar" şeklinde şikâyette bulunmaları üzerine zarif olan Sultan bu meclislere dahil olanların isimlerinin yazılıp getirilmesini emreder. Gelen listeye bakınca içlerinde makbul tuttuğu Recâi Efendi'nin de olduğunu görür.
>
> - 'Şunu gördünüz mü, eğer içlerinde o olmasaydı, ne deseniz inanırdım, lâkin bu âdem kendisini bilir âdemdir. Onun meclisinde münasebetsiz ve yolsuz bir şey olmaz' buyurur. Bu keyfiyeti işiten toplananlar artık bir daha bir araya gelmemeye itina göstererek toplanmazlar. Geceleri başka yerde kalma âdeti bulunmayan hoca "merakım var, evi bırakamam" diyerek geceleri de akdedilen bu meclisler de bulunmazmış."[1288]

Fakr u zarûret ehlinden olan hoca bu duruma tahammül eder. Hatta kırk yıllık uşağı Seyyid Ağa böylesi vakitlerde balıkçılık ederek hocanın hanesinin maişetini sağlar.[1289]

"*Men teşebbehe bi kavmin fe hüve minhüm*" hadîs-i şerîfine verdiği mânâ ulemânın II. Mahmud devrinde yapılan kıyafet değişikliği başta olmak üzere bazı yeniliklere gösterdiği bir tepki olarak okunabilir. Her şey ezelidir, fikrinde bulunan hoca efendi ezel yazısının hükmünü icrâ edeceği vakitte görür gözlerin görmez olacağı, hazerlerin bâtıl ve beyhûde olacağını ifade eder. Bir milletin veya devletin başına onlar o sebepleri işlemedikçe ve oraya gayretleri ve kabiliyetleri meyyal olmadıkça bela ve kötülük gelmez. Bir kavim, başka bir kavme ahlâk ve âdet itibariyle benzemeye kalkışırsa o milletten sayılır. Yani gide gide o kavme, kalb ve mağlup olur. Her millet kendi toprağından çıkan elbiseyi giymeli. "Eğreti ata binen tez iner" atasözünün gereğince, başka milletlerin toprağında ortaya çıkan giyim ve kuşam daha renkli ve daha çeşidli ise de sonu zararlı ve helâk edicidir.

> "Cihânın nimetinden kendi âb u dânemiz yeğdir
> Elin kâşânesinden kûşe-i virânemiz yeğdir"[1290]

"Yüksek binalar yapmak kıyâmet alâmetidir" fehvasının peşinden yürüyen hoca şatafattan uzaktır. Batılılaşma çabalarının askeriye üzerinden hız kazandığı bir devrede hoca bu çabalara mesafelidir. Ona göre başka bir millete benzemeye çalışan ve Hz. Peygamber'in yukarıdaki buyruğuna riayet etmeyen devlet ve milletin kıyameti kopar. Yolunda gittikleri kavimlere ve milletlere bir şey olmaz. Elbiseler ve binalar muhafaza edilecek kadar yapılmalıdır. Sefahate rağbet edilmemeli, memleketin geliri onu müdafaa edecek esbâba harcanmalı, yoksa o müzeyyen binalar düşmanlarının eline geçer. Ârif Efendi'nin bu tavrı devrin kibar ve ricaline yönelik bir tenkittir aynı zamanda. O devirde yukarıda gördüğümüz gibi hâne merakının alıp başını gittiği, bunlara çok büyük paralar sarf edildiği bir devirdir. Bu tavrın karşısına eski

gazi tipini, kuruluş devresindeki hayat tarzını öne çıkarır: Vakt-i saadetteki evler, şimdiki bahçe ve onların odaları gibiydi. Ammâ müzeyyen, mükellef elbiseleri, binaları olan milletlere ve kavimlere üstünlük sağladılar. Biz ne kadar yanlış gitmişiz, buradan belli oluyor. "Dünyada galebeden iyi zevk olur mu?" sözünü sık sık tekrarlarmış. Sohbetlerinin merkezinde yer alan hususlar arasında bu bahislere sık sık temas ettiği vurgulanır.[1291]

1829-1830 tarihlerinde Ramazan ayında vukû bulan Huzur Dersleri'ne bir gün kendisi de davet olunur. *Derste Âl-i İmrân Sûresi*'nin 200. ayetiyle *Saff Sûresi*'nin 4. ayeti bahis mevzuu edilir. Yeni teşkîl edilen Nizâm-ı Cedid'in savaşlarda sabır ve sebâtı, düşman karşısındai cesaretlerinin konuşulacağı yerde hoca efendiler "Vesbirû"daki "vav-ı âtıfe midir, hâliye midir?" şeklinde esas konuya taalluku olmayan bir mevzuda sözü yürütürler. Meclislerde konuşmayan, sükûtu ihtiyar eden Ârif Efendi'ye Sultan II. Mahmud'un canı sıkılarak "Canım hoca efendi biliyor da niçin söylemiyor?" der. Hoca'dan beklediği cevapları alamayınca gazaplanan Sultan Mahmud daha sonra hocanın kadr u kıymetini bilmiştir.[1292] Hocanın bulunduğu bu derslerden birinde Sultan Mahmud ulemâya "Hak Teâla bu dünyayı yaratmadan evvel ne ile meşguldu" sualini irad edince kimse cevap vermez. Sorulmadan söze karışma âdeti olmayan hocaya "Ârif Molla, sen cevap ver. Allah teâlâ ne ile meşgul idi" tevcih edilince o da "Efendim bu dünyayı yaratmazdan evvel Allah Teâlâ nûr-ı Muhammedî ile meşgûl idi" cevabını verir. Bu cevapla mahzûz ve mesrûr olan Sultan gazapla diğer hocalara bakar, onları mahçup eder.[1293]

Hocada devlete bağlılık da kemal safhasındadır. Mısır'a çağrıldığı vakit "Bu Devlet-i Âlî Osmâniyye'yi bırakıp da Mısır'a gitmem" buyurur.[1294] İlim ehlinin kadrini bilenlerden Sultan Mahmud ona atıyyeler, ihsanlar gönderir. O da muhtaç olanlara dağıtırmış. Padişah zor meselelerde kendisine danışır, fikrini alır. Bayram namazından önce bayramlaşma ve biat merasiminin soğuk kış aylarında problem çıkardığı kulağına gelen Sultan II. Mahmud, Efendi'ye "şer'an bir mahzuru" olup olmadığını öğrenmek için Samurkeş Osman Bey'i gönderir. Efendi de Hz. Peygamber'in hayatındaki usûlden hareketle şer'an uygun olan vaziyetin önce bayram namazı sonra biat ve bayramlaşma merasimi olduğu haberini gönderir.[1295]

> Hoca Efendi'nin devrin diğer ulemâsı gibi mûsikîye de ülfeti vardır. Padişahın sazendelerinden Tanburî Zeki Ağa ömrünün sonlarına doğru hacca gitmeye niyetlenir. Beşiktaş'ta rast geldiği Hoca'ya "Hoca Efendi ben hacca gidiyorum, artık tanbura orada tevbe edeceğim" demesi üzerine Ârif "Yok sen Arafat'ta da çal deyip *Mesnevî*'den bazı beyitleri okur. [1296]

Hoca devletin geri kalmışlığının sebepleri olarak fırsatlardan istifade edememeyi, oturmayı ve rahatı iltizamla cenge ve seferberliğe mülûk-ı sâlife ve Avrupa hükümdarları gibi dört elle sarılmamamızı gösterir.[1297]

Hocanın bir diğer özelliği de mahalledeki kedi ve köpekleri beslemesidir. Hoca Efendi'nin hânesinde kedi eksik olmazmış. Bittabi kedilerin

kokusu da. Eski şeyhlerden Erzincan Mevlevihânesi post-nişini ve Kasımpaşa ile Bahariye Mevlevîhâneleri Kudümzenbaşısı Ârif Efendi'yle kardeşi Şemsî Efendi bir yaz günü derse giderlerken "Şimdi hoca efendinin odasında koku vardır. Çünkü hoca efendinin kedileri çok olup odasının bazı yerlerine büyük çişlerini ederler" diye söyleşirler. O günkü derste hoca kedilerin güzellikleri üzerine uzun uzun söyleşir. Şemsî Efendi derse geldiği vakit hoca kıyam eder ve karşılar, o da kıyamda iken elini öper. Sonra hoca oturur Ârif Efendi de onun elini öpermiş. Bu iki kardeş Şâhidî, *Pend*, *Gülistân*, Sâib ve daha başka şeyler dahi talim etmişlerdir. Yine bir gün hocanın odasında otururlarken Şemsî Efendi "Efendim çoktan beri iyi bir sarhoş göremedik. Acaba bahâya mı çıkdı da ondan mı oldu?" dedikten bir süre sonra haneye hocayı çok seven sarhoşlardan biri dâhil olur.[1298]

Halim ve selîm bir kişi olan Kethüdâzâde Efendi -iki yer müstesnahislerine mağlup olarak hiddetlenip kızmazmış. Saray-ı Hümayun ebniye kalfalarından Aram Kalfa'nın oğlu veya kardeşi olan zat ara ara Efendi'nin evine gelerek katolikliği methedermiş. Bu övgüler sık sık vukû bulmaya başlayınca Efendi bir gün kendisine katolikliğin tarifini sorar. Cevap veremez, fakat methetmeye devam eder. Bunun üzerine hiddetlenen Hoca, Âramzâde'yi "yeter artık, kalk git hınzır kerata" diyerek koğar. Dede İsmail Efendi'ye dönerek de "katolik demek; her şeyin doğrusunu söyleyen, yalan söylemeyen demektir" der. Efendi'nin ömrü hayatındaki ikinci kızmasıdır bu.[1299] Diğeri mûsikî meclisleri kısmında yazıldı. Arzu edenler o kısma müracaat edebilirler.

Hoca'nın kendisinden sonra Yahya Kemâl'e, Tanpınar'a kadar gelen bir tesir sahasından da söz edilebilir. Özellikle Üsküdar'ın maneviyatıyla alakalı söylediği söz bu mealdendir: "Ne vakit Üsküdar'a geçsem âhîret aklıma gelir.[1300]

Şeyhülislâm Dürrîzâde Abdullah Molla

Şeyhülislâm Dürrîzâde Mehmed Arif Efendi'nin oğlu olan Abdullah Molla Efendi, 1183'te (1769-70) İstanbul'da doğdu. Babasından ve devrin tanınmış âlimlerinden tahsil görerek icazet aldı. 1196'da (1781 -82) icazet alarak müderrislik hakkını kazandı. İzmir ve Galata kadılıklarında bulundu. Babası Şeyhülislâm Mehmed Arif Efendi'yi konağında ziyaret eden Sultan III. Selim, hâl ve kâlini pek ziyade beğenerek kendisine Mekke kadılığı payesini verdi. Daha sonra sırasıyla İstanbul kadılığı ve Anadolu kazaskerliği payelerini aldı. 1807'de Nakîbü'l-Eşraf oldu. Bu vazifede iken 28 Temmuz 1808'de Eyüp Camii'nde Sultan II. Mahmud'a kılıç kuşandırdı. Bu sıra Rumeli kazaskerliği payesini aldı ve 21 Kasım 1808'de şeyhülislâmlığa getirildi. 22 Eylül 1810'da azledildiği bu vazifeye 12 Haziran 1812'de tekrar tayin olundu. 22 Mart 1815'te azledilerek arpalığı olan Manisa'ya gönderildi. Bir süre sonra affedilerek İstanbul'a dönmesine izin verildiyse de tekrar Manisa'ya ve oradan da Bursa'ya gönderildi. 1823'te Abdülmecid'in doğumu üzerine ilan edilen afla İstanbul'a döndü. Mazulen evinde oturdu. Efendi, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında ulemânın kudemâsından olması hasebiyle hazırlanan mazbataya imzasını koydu; bir süre sonra II. Mahmud'un Kubbealtı'nda akdettiği cemiyetler-

İbnülemin, Halit Ziya Uşaklıgil, Mehmed Emin Yurdakul ve Hasan Ali Yücel.

de yer almaya başladı. 23 Cemâziyelevvel 1244'te (1 Aralık 1828) vefat etti ve Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildi. [1301]

Osmanlı'ya pek çok Şeyhülislâm yetiştiren bir aileye mensup olan Abdullah Efendi, servet ü sâmân sahibidir. Merasim ve teşrifata azamî derecede riâyet eder, emsali ulemâ gibi ihtişama düşkündür.[1302] Bu asırda cedlerinden menkul, servet ve sâmânıyla, kibarlığıyla hanedan meşhur olanlardan biri de budur. Efendi'nin Bebek'te bugün Mısır konsolosluğu olarak kullanılan binanın yerinde yalısı, Üsküdar Tunusbağı'nda da bir konağı vardır. Devrin ulemâ, şuara ve hattatlarının ziyaretgâhı hükmünde olan bu hâneler birer ilim ve edebiyat mahfili hüviyetini hâizdir.

Daha sonraları Sultan II. Mahmud indinde kibarlığı zerafeti dolayısıyla pek makbul olan Molla'nın teşrifat ve kibarlığı hakkındaki medhiyeleri duyunca abartılı bulur. Söylenilenleri bizzat yerinde görme hissinin şevkiyle bir Ramazan günü Yeni Camii'yi ziyaret ettikten sonra ikindi namazını Mihrimah Sultan Camii'nde kılar ve caminin hemen denize nazır yan cephesinde bulunan Nizâmiye Karakolhânesi'ne oturur. Padişahın tertibi üzere cümle vükelâ ve ricâl-i devlet dahi burada toplanır. Dürrîzâde o sırada Doğancılarda meşihatı zamanlarında müceddeden inşâ ettiği azîm konakta ikâmet etmekte imiş. Çünkü ulemâdan emekli olanlar İstanbul içinde oturamazlar, daha çok Boğaz veya Üsküdar'da ikâmet ederlermiş. Bu konak bilâhere Hassa Ordusu Müşiriyet Dairesi olmuş, daha sonraları da önce Üsküdar Mutasarrıflığı ve Adliye Dairesi olarak kullanılmış, mateessüf o da muhterik olmuştur. Bütün rical ve vükelâ akşam ezanına on beş dakika kala Dürrîzâde'nin konağına varmışlar. Konakta kimsenin malumatı ve tadariki olmadığından böyle bir cemiyet-i uzmânın geldiğini görünce kethüdası pek ziyade telaşa düşerek keyfiyeti ve zât-ı şahanenin birlikte teşrifini efendiye haber vermişler. Efendi ise kethüdanın telâşını görünce "Efendi ne telâş ediyorsun? Hareme haber gönderin, harem tablalarından bir iki tanesini dışarıya versinler. Benim yemeğimi de efendimize takdim ediniz!" emrini vererek Sultanı ve diğer misafirleri karşılamış. Ezan vaktinin yaklaşmasına mebni herkes iftar sofrasına oturmuş ve umduğundan ziyade nefis yemekler yemişler. Sultan

Mahmud ise kendisine takdim edilen Dürrîzade'nin sofrasına ikbal ile efendiyi dahi karşısına alarak birlikte iftar eylemişler. Padişahın muahharen vaki olduğu rivayet edilen ifadesine göre yedikleri yemeğin güzelliğini takdir ile her yemek kabının gayet kıymettar ve nefis evâniden olduğunu görmüş ve pilâvdan sonra gelen hoşafın mevzu bulunduğu kap billur olmakla beraber diğer evâni ile mütenasip nefasette olmamasını kendisinden sormuş ve efendi de "Dâîniz hoşafın lezzetini bozmasın diye buz parçalarını hoşafın içine attırmıyorum da, manzûr-ı şahaneleri olduğu gibi buzdan kâse yaptırıp hoşafı onun içine koyduruyorum." demiş olmasından sebep padişah bu sözü o anki dalgınlığından mütevellit ilk etapta fehmedemediği için hikâyeyi naklederken "Pek utandım" dermiş. Yemekten sonra "Efendi, sizin aşçı pek iyi, isterseniz bizim aşçıyla değişelim" demek suretiyle kendisini taltif etmiş. Bu vakadan sonra Dürrîzade'nin ismi ne vakit huzurunda zikrolunursa Sultan Mahmud "Herif kibardır" dermiş.[1303] Konağı inşa ettirdiği sıralarda Sultan II. Mahmud kendisine "Efendi, Boğaziçi'nde yalınız varken niçin bu konağı yaptırdınız?" diye sual buyurması üzerine Dürrîzade cevaben "Efendim yalılar mazuliyet zamanında oturmak için değil midir? Dâîniz azl olursam zaten dört tarafım deniz kesilir" cevabını vermiştir. [1304]

Keçecizâde İzzet Molla Abdullah Efendi'ye takdim ettiği bir kaside kendisini şöyle tasvir ediyor:

"Fahr-ı zamâne silsile-zîb-i yegâne kim
Râzî dür-i vücudu ile iftihâr eder

Ma'zûl-i câh iken yine Dârü'l-'ulûmuna
İbnü'l-Kemâl'i etmeğe bevvâb 'âr eder

Muhtâr-ı Bû Hanîfe vekîl-i 'ibâdla
Kim ictihâdı ref'-i zunûn-ı kibâr eder

Her lütfu kim tefahhus edersen tarîkde
Yâ kendisinde yâ pederinde karâr eder

Tokdur gözü o mertebe in'âm-ı Hak'la
Ednâ nigâhı merd-i fakiri kibâr eder."[1305]

Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey

Seyyid Ahmed Ârif Hikmet Bey, İsmail Raif Paşazâde sudûrdan İbrahim İsmet Bey'in oğludur. 1786 yılı muharreminde doğdu. On yaşında "tarik-i tedrise" dâhil oldu. Kudüs, Mısır ve Medîne-i Münevvere Mevleviyetlerini ihrâz eyledikten sonra 1826'da İstanbul Kadılığına tayin olundu, lâkin "medyun ve alil ve konağı bulunmadığından" bahisle özür beyan ederek bu vazifeyi kabul etmedi.[1306]1829'da nüfus tahriri vazifesiyle Rumeli'ye gitti. Anadolu ve Rumeli Kazaskerliklerinden sonra Meclîs-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye azalığına tayin olundu. 1840'te Tanzîmât'ın, usûlüne uygun bir şekilde icra edilip edilmediğini teftiş için Rumeli'ye gönderildi. Avdetinde Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî azalığına nasbolundu. 1845'te Sultan Abdülmecid tarafından daha evvel Makâm-ı Meşîhat'e getirilenlerden hiçbirisine nasip olmayan iltifatkârâne cümlelerle Şeyhülislâmlık makamına getirildi.[1307] Yedi sene

Ş. Şeker arşivi

Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey ve babası sudûrdan İbrahim İsmet Bey'in hatt-ı destleriyle şiirleri.

altı ay on dokuz gün o makamda bulunduktan sonra infisâl eyledi. Konağına çekilerek ilim ve irfanla uğraştı. Medine'deki kütüphanesini tesis etti.

> "Vücûd-ı nâzenîn-i dîn ü devlet
> Frengîden esîr-i illet oldu"

mısralarındaki şikâyet ile Medîne-i Mübârek'e hicret ile kalan ömrünü burada geçirmek niyetindeyken 16 Şaban 1275'te (1859) vefat etti. Üsküdar'a, babasının yanına defnedildi.[1308]

Dîvân-ı Eş'âr, matbu'dur, *Tezkire-i Şuarâ, Mecmuatü't-Terâcim,Hülâsatü'l-Makâlât fî Mecâlisü'l-Mekâlât, Keşfü'z-Zünûn Zeyli ve Esâmi-i Müellifîn* gibi eserlerin müellifi ve musannifi olan Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey'in hususiyetlerini Ders Vekîli Yahya Efendizâde Ziya Molla Efendi, şöyle naklediyor:

> "Hikmet Bey, zaif, uzun boylu, gayet mehîb idi. Kaşları uzun ve kılı çok olduğundan ekseren parmaklariyle kaldırırdı. Bir gün pederimle görüşürken berberinin vefat ettiğini, istediği gibi bir berber bulamadığını söylediğinden Yahya Efendi –ikâmetgâhı olan-Kanlıcada Kahveci Hurşid Ağayı tavsiye etmiş. Berber, Beyin yanına götürülmüş. Bey, bunun traşından memnun olduğundan bir müddet sonra yine istemiş. Hurşid Ağa "Beyin heybetinden dehşet içinde kaldım. Elim, ayağım titredi. Birkaç yüz kuruş için halacâna uğrayıp ta kendimi öldüremem" demiş, gitmemiş."[1309]

Zamanın "ârif-i kâmil"i olan Şeyhülislâm Arif Hikmet'in hânesinde 12 bin kitap vardır. Bunlardan üç bin kadarını Medine'de inşa ettirdiği kütüphaneye göndermiş. Kalan kısmını da götürmek üzere hazırlık yaparken vefatı vuku bulmuştur. Cevdet Paşa "millet-i İslâmiye içinde yerine konmaz âdemlerden biri", "elsine-i selâsede şi'r ü inşâya kâdir ve hususiyle lisân-ı Arabî üzere inşâ-yı kelâmda mâhir ve fünûn-ı mütenevviada mahâreti müsellem-i esâgir ü ekâbir vera'u salâh ile mevsûf âlî-cenâb ve afif bir zât-i celîlü'l-meâsir idi. Bilâd-ı Osmâniyye'den başka İran u Turan u Hindûstan'da bile sıyt u şöhreti var idi", "asrımızın pek büyük âdemlerinden biri" idi şeklinde tavsîf ediyor.[1310]

Tarîkat-i Nakşîbendî'ye sülûk etmiş olan Efendi, fazîlet ve istikâmetiyle meşhurdur. Efendi'yi yakından tanıyan Vakanüvis Esad Efendi 1201'de doğduğundan bahsederken "iki yüz birde değil, bin yılda bir gelen…" der.

Meşhur fukahâdan Kazasker Seyfeddin Efendi, Ârif Hikmet Efendi'nin meclislerini şöyle anlatır:

> "Arif Hikmet Bey'in meclisi, cennetden nümûne idi. Erbâb-ı kemâl, ekseren geceleri o mecliste toplanarak pek mühim mübâhasât-ı ilmiye cereyan ederdi. Huzzâra gayet nefis çörekler ikram olunurdu."

Vaktini daha çok ibadet ve kitap mütalaasıyla geçiren Ârif Hikmet Beyefendi için adaşı, akranı ve aynı asırda tahsil-i ilim eden, aynı şehirli Kethüdâzâde Arif Efendi; "Beyimi severim, görüşmek için gideceğim, ama namazdan görüşmeğe vakit yok ki" dermiş.[1311]

Ârif Hikmet Beyefendi'nin konağına devam edenlerden biri de Ziya Paşa'dır.[1312] Paşa, *Verâset Mektupları*'nda onun 21 Cümâde'l-âhire 1270 (1854) tarihinde Şeyhülislâmlıktan infisâlinden bahsederken der ki:

> "Merhûm Ârif Hikmet Bey geçen yetmiş senesinde makâm-ı meşîhatden infisâl etdikde işbu verâset mes'elesinin tağyîri içün ol vakit zirve-i ikbâlde bulunan Reşîd Paşa tarafından vukû' bulan teklîfe muvâfakat etmeyişi sebeb olduğu şâyi' olmuş idi Müşârünileyhe münâsebet-i mahsûsam olduğundan bir gün bu husûsu mahremâne kendisine açup sahîhan böyle bir teklîf edilüp edilmediğini sordum Cevâbında (Ben Reşîd Paşa'dan hoşnûd değilim Lâkin dirâyetini i'tirâf ederim Bu zât mecnûn mudur ki böyle bir hayâl-i muhâle vücûd versin Meğer binâ-yı saltanatı esâsından hedm etmek murâd eyleye Hayır bu söz bütün bütün yalandır demem fakat

yanlışı vardır Eski asırlarda vükelâ-yı devlet pâdişâhları bu mes'ele ile iğfâl ve garazlarının icrâsına âlet gibi isti'mâl ederek türlü fenâlıklara sebeb olmuşlar idi Reşîd Paşa dahi bana nefsâniyyetinden değil belki Ârif Efendi'nin meşîhatde bulunması kendinin tarîk-i ilmiyye şu'besinde dahi nüfûzunu iltizâm eylemek maksadı üzerine meselâ zât-ı şâhâneye işbu verâset işi husûle gelmek içün bir fetvâ-yı Şer'iyye istinâd ounmak iktizâ ediyor Hikmet Bey ise sûfî meşreb ve efkâr-ı atîka sâhibi bulunduğundan şâyed te'annüd ederse anın tebdîliyle yerine yumuşak huylu filân zât getirilmek münâsib gibi hâtırıma gelir diyerek istihsâl-i merâm eylemiş olmalıdır Lâkin zât-ı maslahatın imkânsızlığını pek âlâ bilir."[1313]

Müverrih Cevdet Paşa'nın arkasında biraz da Ârif Hikmet Bey ile kütüphanesi vardır. 1262 şevvalinden sonra Şeyhülislâmlığa gelen Ârif Hikmet Bey'le ülfet ve muhabbeti artar. Konağına gidip gelmeğe başladığı sırada ilim erbabının kadrini bilenlerden olan Efendi kendisine sahip çıkar. Cevdet Efendi de Şeyhülislâm Hikmet'e kasîdeler ve arîzalar takdim ile şükrünü ifa eder.[1314] Vefatına kadar dostlukları, hâmî – mahmî ilişkisi devam eder. Ârif Hikmet'le Encümen-i Dâniş'te ve daha sonra teşkîl olunan Meclîs-i Maârif'te vazife yaparlar. Maişet derdinden kurtulması için bir miktar maaşına zam yaptırtır. Cevdet Paşa'nın Encümen-i Dâniş'çe kendisine havâle olunan *Tarih*'inin yazımı sırasında Efendi'nin dillere destan kütüphanesinden pek ziyade istifade etmiştir. Cevdet Paşa, Şeyhülislâm Beyefendi'nin bu meseledeki himmetini şöyle ifade eder:

"Bu vazife, bana tevdî olundukda ürkdüm. Çünkü icab eden mehazlara mâlik değildim. Keyfiyeti Reşid Paşa'ya arz etdim. Beni Arif Hikmet Bey'e götürdü. Bey, kütüphanesinin anahtarlarını verip istediğim kitapları almamı, fakat aldığım kitaplara lüzum kalmayınca getrip yerine koymamı söyledi. Kütübhanede kütüb-i nefîsenin envaından başka resmî ve hususî muharrerât da vardı."[1315]

Ârif Hikmet Beyefendi Makâm-ı Meşihat'ten infisâlinden sonra Medîne-i Münevvere'de bir kütüphane tesis etmek için buraya konmak üzere o sıra Mısır'a giden Yusuf Kâmil Paşa'dan iki yüz üç yüz civarında kitabı, parasını vermek kaydıyla, getirmesini ister. Devamını İbnülemin'in kaleminden okuyalım:

"Kütüb-i matlûbe Mısır'dan iştirâ edilerek avdetde peder, müşârun-ileyhin yalısına giderek kitâbları ve defteri takdîm eder. Arab yazısı ve Arab lisânı ile muharrer olan bu deftere Beyefendi imâle-i nigâh-ı dikkat ederek yekûnunun canlıca bir meblağ teşkîl ettiğini görünce 'Cânım efendim, bu defteri bir dürlü anlayamıyorum' der. Peder 'Acabâ Arab yazısı olduğu için mi anlaşılmıyor' demesiyle müşârun-ileyh 'afedersin, ben sizin pederden daha iyi Arapça bilirim' cevâbını verir. Peder de 'Zâten defteri anlamağa lüzûm yok, paşa muhlisiniz bu kitâbları efendimize ihdâ eyledi. Kabûl buyurursanız memnûn olur' deyince müşârun-ileyh sevinerek "teşekkür ederim amma esmânını takdîm etseydim daha iyi olurdu' buyurur.

Koynunu karışdırarak birçok düğmeler çözüp müteaddid keseler açarak içinden beş aded yirmilik altın çıkarır, pedere verir. Peder kabûl edemiyeceğini, sonra Paşa tarafından tekdîr olunacağını

anlatır. Müşârun-ileyh eğer verdiği para kabûl edilmezse kendisi de kitâbları kabûl etmeyeceğini söyler. Peder maa'l-mecbûriye parayı alıp yalının rıhtımından kayığa binerken beyin pencereden kendisine bakdığını görerek orada bulunan hademeye aldığı parayı verip savt-ı bülend ile "bu parayı efendimiz sizlere ihsân buyurdu" der. Vak'ayı Paşa'ya anlatınca müşârun-ileyh pederi takdîr eder. Rahimehüma'llâh.[1316]

Şeyhülislâmlık makamında bulunduğu esnada Cuma günleri evinden Süleymaniye Camiine giderken avlunun iki tarafına fukara dizilir, o camiden dönerken çuhadarlar, torbalarla para dağıtırlarmış.

Konağında ve sair yerlerde, daima dizüstü oturur, yaz kış kapı ve pencerelerin perdesi kapalı dururmuş. Yalısı için *Divan*'ındaki hâl tercümesinde şöyle denir:

"Vâlid-i mâcidlerinin irtihâlinden bu vakte kadar Kuzguncuk nam sahil-i dil-küşâda tavus-ı müzeyyen bel-âsâ per-küşâ-yı iştihâr olan cedd-i emcedlerinden müntakil sahil-hâne-i ferah-fezâlarında kemâl-i asâyiş ve safâ ile yirmi beş seneye karîb müddet ârâm-sâz-ı ikbâl ve mahfîl-i maarif kâfil-i âlileri mevridi eshâb-ı fazl ü kemâl ile şîrâze-i nizâm-ı hâlleri halel-yafte-i dest-i cevr-i rüzgâr ve Üsküdar'da Eski Hamam civarında tedârük buyurdukları saadethânelerinde halvet-güzîn-i sabr ü karar olmağı ihtiyar buyurmuşlar ise de "şerefü'l-mekân bi'l-mekîn" medlûlünce dâire-i mekârim bahireleri kemâkân müzdaham-gâh-ı sıgâr ü kibâr oldu…"[1317]

Divan'ında geçen

"Tasarrufda ibâdın ırz u mâlin
Cünûd u padişeh hem-şirket oldu"

beytinde ima ettiği veçhile yalısının hangi sebeplerden (satılmak, yanmak yahut devlet tarafından zabtolunmak) elden çıktığı anlaşılamadı.

Meclisine devam edenlerden Manastırlı Nailî şeyhülislâmlığına şu tarihi düşürmüştür:

"Bir aceb devr eyledi gerdûne-i devrân kim
İki ârifden biri zîr olub biri zeber
Hikmetin fehmetmeyub âlem didi târihini
Şeyhülislâm eyledi Ârif Efendi'yi kader."

1270[1318]

Keçecizâde İzzet Molla da yakînen tanıdığı Ârif Beyefendi'yi "kıble-i erbâb-ı marifet" olarak tavsif eder. İzzet Molla konaktaki ilmî ve edebî toplantılara katılarak Hikmet Beyefendi'ye kasideler sunmuştur. Molla, *Dîvân-ı Bahâr-ı Efkâr*'ı da şeyhülislâmın teşvikiyle tertip etmiştir.[1319] Molla, Hikmet'in meclislerini şöyle metheder:

"Seyf-i kerem ile ulu Ârif Efendimiz
Hamdolsun ilticâmızı kesdi kibardan"[1320]

Ârif Hikmet Hacc-ı şerifi eda ile İstanbul'a azîmet eylediğin de şair Molla, kendisini bir kasideyle karşılamıştır. Bu beyitler de o kasîdeden:

"Kur'ân gibi geldi bize sûy-ı Hüdâ'dan
Ser-sûre-i âyât-ı letâif beg efendi

İbnülemin'in;

Vasl-ı yare kesb-i isti'dâd iden âşıkların
Zikri cânân, fikri cânân, cânı da cânân olur
Âh-ı âteş-bâr ile etdikce mahvi cism ü cân
Tâ be mahşer cisminin her zerresi bin cân olur

mısralarından müteşekkil tasavvufî kıtasına Hüseyin Vassaf'ın *Feyzü'l-Kemâl* ismiyle yazdığı 97 sahifelik şerhin ilk sahifesi.

Ekdâr-ı zamân eyledi tasvîr-i meserret
İkbâl ile geldi müterâdif beg efendi

…

Teşrîfin ile cismimize geldi yeni cân
Ey nüsha-i envâ'-ı şerâ'if beg efendi"[1321]

Şeyhülislâm Ârif Hikmet, Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi, Ziver Paşa ve Tâhir Selâm Beyler bir araya geldiklerinde birbirlerinin gazellerini tanzîm etmek itiyadında bulunurlar. Hatta Tâhir Selâm'ın kendi yazısıyla olan nazîreleriyle tahmislerinden 13 adedi İbnülemin'in kütüphanesindedir.[1322]

Konağına devam ile Ârif Hikmet'in ilminden ve meclisinden istifade edenlerden biri de Maraşlı Şem'î'dir (1808-1883). Şeyhin gazellerine nazîreler yazmıştır.[1323]

Şeyhülislâm'ın Medîne-i Münevvere'deki kütüphanesini teşkil ettiği esnada Ârif'in teşvikiyle Ziver Paşa da şiirlerini tertip ile tahrir ettirip bir nüshasını oraya vakfetti. Tırnakçızâde Ziver Bey, Ârif Hikmet Bey Hamambaşı'ndaki konağında ikamet ederken dokuz sene mülazemetle kendisinden fünûn-ı edebiye taallüm eylemiştir.[1324]

Kırım Harbi arafesinde softalar hadisesi ve savaş meclislerinde ricalin aksine fikirlerini beyan etmemesi azline vesile ittihaz olunarak bir başka adaşına Ârif Bey'e, Meşîhat'ı devrederek konağına çekilmiş ve ilim irfanla meşgul olmuştur. Bu sırada bir taraftan da maarifle alakalı bazı komisyonlara fikirlerini takrîr eder. Islahat Fermanı'nın ilanı sonrasın-

da ulemanın tepkisini gösteren en iyi hadiselerden biri de devletin dört temelinden en önemlisi olan millet-i İslâmiye ile diğer milletlerin müsavi olmasına Efendi'nin, Güzeloğlu Artin'e "Sizlere de rütbe verilecek imiş. Sen de bu tarîkin adamısın. Efendi hazretlerine söyle sana da bir rütbe-i saniye mütemayizi alsın" demiş. Biraz saf bir Ermeni olduğundan Şeyhülislâmlık dairesine uğrayarak rütbe iltimas eylemiş.[1325]

Meşhur müfessirlerden Alûsî de İstanbul'a geldiği vakit Ârif Hikmet Beyefendi'nin konağında zamanın âlimleri, devlet adamları ve şairleriyle tanışmıştır. Alûsî, *Şehiyyü'n-Negam* ve *Garâibü'l-İğtirâb* isimli eserlerinde Hikmet Beyefendi'den ve konağındaki ilim meclislerinden büyük bir övgüyle söz etmiştir.[1326] Tunuslu âlim, mutasavvıf ve devlet adamı olan İbrahim er-Riyâhî kendisini "ümmetin övünç kayanğı, şarkın âlemi" ve "ilmin kıblesi" olarak nitelendirir.

Hoca Fehim Efendi (Fehîm-i Cedîd)

1203'te İstanbul'da doğan Süleyman Fehim Efendi, Dîvân-ı Hümâyûn ve Darphane-i Âmire'de memurlukta ve muvakkaten vovyodalık ile mütesellimlik vazifelerinde bulundu. İstanbul'a döndüğü zaman Karagümrük civarındaki hanesine çekilerek arzu edenlere Farsça okutmaya başladı. Cevdet Paşa, Nüzhet Efendi, Kıbrısîzâde Hattat İsmail Hakkı Bey, Fatin Efendi gibi ilim ve edebiyat ehli kendisinden fevkalade istifade etmiştir. 1262'de vefat etti. "Baht-ı şâh-ı Fârisî" namıyla meşhur olan Derviş Devletşah bini Alâü'd-devle'nin şuara tezkiresini diğer tezkireler ve işittiği nevâdir ve letâifi ilave ile meşhur Hâlet Efendi nâmına tercüme ile *Sefîneü'ş-Şuarâ* tesmiye etmiştir.[1327] Bu eser, 1259'da Tab'hâne-i Âmire'de basılmıştır. 49 sahifelik *Divançe*'si Nüzhet Efendi tarafından tab' edilmiştir. Nüzhet Efendi *Divançe*'nin girişinde Efendi'nin şahsiyeti hakkında şunları anlatıyor:

> "… âfitâb-ı âlem-ârâyı ifadesi hayli müddet şua'-endâz-ı revzene-i kulûb-ı müsteidân olan üstâdü'l-ecel, mevlâne'l-ekmel, ser-zümre-i üdebâ-yı zerâfet-intümâ ve hâiz-i kasabü's-sabak-i şir ü inşâ kudemâ-yı hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn'dan…"[1328]

Fehim Efendi, Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi'nden İsmail Ferruh Efendi'nin dairesinde büyümüştür.[1329] "Zurefâdan, feylesof-meşreb bir me'âlî-simât" bir zattır. Fehim Efendi yukarıda bahsedildiği üzere Karagümrük'teki konağını "urefâ ve zürefâ"nın devam ettiği bir mahfil hâline getirmiştir. Uzun süre taşra memuriyetlerinde bulunduktan sonra "masrafını îradına uydurarak" köşesine çekilmiş, kendi âleminde yaşamaya başlamıştır. Memuriyetlerinden dolayı umûr-ı dâhilîyeye âşinâ olan Ferruh Efendi'nin dairesinde umûr-ı ecnebiyyeye vâkıf olduğundan meclisinde maârife ve politik meselelere dair sohbetler yapılır. Cevdet Paşa, Nüzhet Efendi, Fatin Efendi gibi devrin faziletli edipleri ondan istifade etmişlerdir. Burada aynı zamanda talep edenlere Fars edebiyatı dersleri de verilir. O zamanlar 22 yaşında genç bir molla olan Cevdet Paşa, şâir Safvet Efendi ve daha pek çok maruf zât burada "âlâ Farisî bilen" şâir hocadan Farsça öğrenmiş, İranlı Şevket ve Örfî divanlarını okumuştur. Burada ve Safvet Efendi'nin o zamanlar pek çok ulemâ, fudelâ ve şuarâya ev sahipliği yapan Fatih civarın-

Son devir sühansazlarından
Ferid Paşazâde İzzeddin Bey.

daki hânesinde şiir ve inşâya dâir sohbetler Cevdet Paşa'nın şiir ve inşâya heves ve rağbet etmesine vesîle olmuştur. Paşamız aynı zamanda devrin önde gelen şâir ve kâtipleriyle burada "üns ü ülfet" eylemiştir. [1330] Fatma Âliye babasının hâl tercemesinde Fehîm-i Cedîd'in hânesini şöyle tasvir ediyor:

> "Fehîm Efendi'nin hanesi de bir mahfel-i edebî idi. Fehîm Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib* yazan Ferah Efendi'nin terbiye-gerde-lerinden olup Arabi'de hiç kuvveti yoksa da Fârisî'yi mükemmel bilir, güzel şiir söyler, zürefâdan feylesof meşreb bir zât idi. Masrafını îrâdına uydurmuş, konağına çekilmiş kendi âleminde yaşar, gelip gidenlerle görüşür, Fârisî dîvanlar okuturdu. Vaktiyle Ferruh Efendi'nin dâiresinde büyümüş, memuriyetle pek-çok taşralarda dolaşmış. Umûr-ı Dâhiliyye ve Ecnebiyye'ye vâkıf, ârif bir zât olup hanesi mecma-ı üdebâ ve urefâ olmakla meclisinde gâh maârifden, gâh politikadan bahs olunurdu."[1331]

Lofça'da yazıdan icâzet aldığında "Vehbî" mahlası verilmiş olan Cevdet Paşa'ya Fehim Efendi "Eslâftan iki büyük şairin mahlâsları Vehbî olduğu cihetle anların âsârı arasında insanın nâm u şöhreti zâyi' olur" diyerek 1259 tarihinde "Cevdet" mahlâsını vermiştir. Bu mahlasla yazdığı şiirlerini bezm-i üdebâya arz eyleyen Cevdet Paşa ilk defa olarak "şerâb" gazelini kaleme alıp etrafına okur. Fehim Efendi "şerâb" lafzını terdîf ile bir gazel söyler ve Keçecizâde İzzet Molla da onu tanzîr eyler. Buraya devam eden dostları da tanzîre kıyam ederler. Cevdet Paşa'nın şuarâ meclisine takdim eylediği,

> "Cevher-i mir'ât-ı feyz-î subh-i âlemdir şerâb
> Nûr-ı bahş-î şeb-çerâğ-ı meclis-i gamdır şerâb"

matla'lı bu gazeli, sâir gazellerden üstün görünür. Daha sonra "şiir ü inşâde tetâbu'-ı izâfâtdan ictinâb ile" fasih olmayan bu gazelin matla'ını şöyle tashih eder:

> "Cevher-i mir'ât-ı subh ü şâm âlemdir şerâb
> Şeb-çerâg-ı nûr-bahş-i meclis-i gamdır şerâb"[1332]

Cevdet Efendi şiire heves ettiği bu vakitlerde Fehim Efendi'nin bir gazelini de tahmîs eder ki matla'ı şöyledir:

> "Seherde bâd-ı sabâ müjde-i hezâre gider
> Hezâr zâr ile bülbül de gonce-zâre gider
> Birer hayâl ile herkes birer kenâre gider
> Ale's-sabâh cihan halkı kâr u bâre gider
> Belâ-keşân-ı mahabbet de kûy-ı yâre gider"

Daha sonra bazı galat tabirleri kullandığı için doğrusunu yazarsa vezne uymayacağı gerekçesiyle, *Divan*'ından tayy etmiştir.[1333]

Cevdet Paşa'nın Fehim Efendi ile ülfetinin bir diğer neticesi de şöyledir: Fehim Efendi'nin hazırladığı *Dîvân-ı Sâib* şerhi vefatıyla yarım kalmıştır. Cevdet Paşa, 1262 senesinde akrabalarının ricası üzerine mûcibince amel ile şerhi ikmâl eder ve Reşid Paşa'ya takdim ettirerek merhumun hemşire ve hemşirezâdelerine maaş bağlanmasına vesile olur. Kendisine de meclis müftüsü Ârif Efendi'nin ihtarıyla beş bin kuruş atıyye-i seniyye ve rütbesi terfîsi için bir mazbata arz olunur ve sâdır olan irâde-i seniyye ile muvafakat verilir.[1334]

Hasan Tahsin Bey

Şam'da "beytü'ş-şürefâ" namıyla maruf hânenin sahibi ve "sâdât-ı Hüseynîye'den" Kıbrıs muhassılı ve Surre Emîni Elhac Mehmed Ağa'nın oğlu olan Hasan Tahsin Bey 1800'de Kıbrıs-Lefkoşe'de doğdu. Babasıyla birlikte geldiği İstanbul'da "tahsil-i ilme" çalıştı. Meşhur hattatlardan Enderûn-ı Hümâyûn yazı hocalarından "Laz Ömer" namıyla maruf Ömer Vasfi Efendi'den[1335] sülüs ve nesih temeşşuk etti. 1824'te hac farizasını îfâ ettikten sonra Mekke-i Mükerreme'de Nakşibendî şeyhlerinden Mehmed Can Efendi'ye intisap etti. İstanbul'a dönüşünde Bağdad Mollası oldu. Mahrec ve Mekke pâyelerini ihraz etti. Anadolu ve Rumeli Sadâretlerinden sonra 1848'de Nâkıbü'l-Eşrâf oldu. Meclîs-i Vâlâ azalığı ve Emvâl-i Eytâm Nâzırlığından sonra 1859'da Rumeli Kazaskeri ve Reîsü'l-Ulemâ oldu. 1861'de vefat ederek Hz. Halid'in kabri civarına defnolundu.[1336]

Bezm-i Âlem Valide Sultan nezdinde tarikat ehli olmasından ötürü pek mukbil ve bu sebepten iltizâmâttan hayli zengin olan[1337] Hasan Tahsin Bey'in Kanlıca körfezindeki Sultan III. Selim'in mâbeyncisi Yek-Çeşm Ahmed Muhtar Bey'den satın aldığı yalısı da bir ilim ve edebiyat meclisidir. Yalıyı aldığı vakit şu mısralar söylenmiştir:

> "Aldı körfezde kör Ahmed Beyefendi yalısın
> Aynı vâhid, yek çeşim, tek gözlü kör Tahsin Bey"

Pederinden büyük bir servete varis olmakla hayli zengin, "debdebe ve haşmet"[1338] ve "kemâl-i servet" sahibi olan Tahsin Bey, "züvvâre meftûh ve huşâde hatır ve şiir ü inşâda melekesi hazır ve hüsn ü hatta etrabı nadir"dir.[1339] Güzel elbiselere ve kimyâgerliğe meraklıdır. Bakırdan altın ve kalaydan gümüş yapmak sevdasına düşüp bu yolda büyük miktarda para sarf etmiştir.[1340] Hânesi on kadar mahdum ve kerimesinin yanında[1341] kalabalık bir nüfusu barındırır. Devrin şair, hattat ve mûsikîşinâsından pek çok kimse yalısının müdavimleri arasındadır.

Hasan Tahsin Bey bir gözü âmâ olduğundan "kör Tahsin" diye namyâd edilir. Şûrâ-yı Devlet Reislerinden Rauf Paşa'nın İbnülemin'e naklettiğine göre yalısındaki misafirleri arasında bulunan Fuad Paşazâde Nâzım Bey, huzzardan tek gözlü bir zatın kim olduğunu yanında oturandan sorunca şair Nihad Bey yüksek sesle "körfezde kör Tahsin beyin kör kahyası" demişdir. Bir zat da; "Körfez'de kör Tahsin Beyin damadlarından kör Ahmed Bey'in ayvazı kör Kirkor'a" diye bir mektubu yalıya göndermiştir. Bu mektuptan Hasan Tahsin Bey haberdar olunca kör ayvaza "üç kör bir arada olmaz. Sen pılını pırtını topla da git" diye herifi savmıştır.[1342]

Hasan Tahsin Bey'in yalısının esaslı tarafı, bir mektep hüviyetini hâiz olmasıdır. Hüsrev Paşa gibi devlete âdem kazandırmasa da kendisinden bahsedenler yalının bu cihetine dikkat çekerler. Küçük yaşında Kafkasyadan getirilen Tunuslu Hayreddin Paşa, Tahsin Bey tarafından satın alınarak Kanlıca körfezindeki yalısında eğitime tabii tutulur. Hatta zaman zaman diğer çocuklarla beraber tenezzüh içün Çubuklu'ya gönderilir. Paşa'nın "Çubuklu eyyam-ı sahavetime aid lâtif

Ziya Paşa. Şiirleri darb-ı mesel hükmünde olan Paşa bir manzumesinde şöyle buyuruyor:

Erbâb-ı kemâli çekemez nâkıs olanlar
Rencîde olur dîde-i huffâş ziyâdan.

hatıraları havidir. Bazan oraya giderim. Sahavet günlerimi tehatturle mütelezziz olurum" dediğini Reşad Fuad Bey İbnülemin'e naklediyor.[1343] Hayreddin Paşa yalıda terbiye ve talim edilmekde iken Tunus valisi Ahmed Paşa'ya satılmıştır.

Lebib Efendi

Tophane Ruznamçecisi Mustafa Efendi'nin oğlu olan Mehmed Lebib Efendi 1785'te İstanbul'da doğdu. İlim tahsilinden sonra babasının vefatıyla onun yerine tayin olundu (1813). Muhtelif vilayetlerde muvakkat memuriyetlerde bulunduktan sonra Tersane Müdürlüğü, Harîr Nâzırı, Şûrâ-yı Bâbıâlî ve Ziraat Meclisi azalıklarında bulundu. 1838'de Karantina Nezâreti'ne getirildi. Halep ve Rumeli Defterdarlıklarından sonra Meclîs-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye azalığı ve *Takvîm-i Vekâyî* ve Matbaa-ı Âmire Nezâreti'ne nasbolunduktan sonra emekliliğe ayrıldı. 1867'de (20 Şaban 1284) vefat etti ve Eyüp'te Bostan İskelesi civarındaki kabristana defnedildi.[1344] 12 mecmuadan mürekkep 2832 sayfalık şiir mecmuası ve sair şerh, tercüme eserleri arasında en mühimidir. Mecmuaların bazısı Ziya Paşa'nın yazısıyladır. Ahfâdından Mehmed Şerif Paşa'nın arzusu üzerine eserlerinin yazma nüshalarını İbnülemin, Pertev Paşa kütüphanesiyle birlikte Fatih'teki Millet Kütüphanesi'ne bizzat teslim etmiştir.

Beyaz sakallı, kısa boylu, başı büyük bir zat olan Lebib Efendi'nin konağında akdettiği meclislere devam edenlerden Lütfi Efendi tarihinde vefatından bahsettiği sırada onun hususiyetlerini şöyle ifade eder:

> "…Şuh-meşreb, pîr-i cevân-nümâ, hüsn-i tabiat ve ülfet ve musâhabetta yektâ, mecâlisile iğtinâm olunur bir şâir-i bî-hemtâ idi. Hânedân-ı ehl-i Beyt'e olan şiddet-i irtibat ve mahabbeti âsârı olarak her sene Muharremü'l-Harem dühûlunda müstakilen beşer onar sahîfelik mâtemnâmeler tanzîmini itiyad edinmişdi."[1345]

Zamanının ilim ve irfânıyla maruf olan ricâlinden olan Lebib Efendi, Menge Mahallesindeki ahşap konağını bir ilim ve edebiyat mafili hâline getirmiştir.[1346] Lebib'in "bezm-i edeb"ine her sınıf üdebâ ve şuarâ devam eder. Burada ilmî, edebî sohbetler yapılır. İlim ve sanat ehlini himaye eden Lebib Efendi, meziyet sahibi kimselerin ellerinden tutup yetişmeleri için elinden geleni yaparmış. Sadece konağında ve muhtelif yerlerde sohbet meclisleri akdetmekle kalmamış, çevresinde bulunanların muhtelif vazifelere getirtilmesine de vesile olmuştur. Cevdet Paşa'nın "asrımızda İstanbul'un en meşhur şairlerinden"[1347] diye tavsif ettiği Şâir Safvet'i pek ziyade beğendiği bir şiirinden ötürü yorgancı kalfalığından ve meyhane köşelerinden çıkarıp üdebâ kâfilesine katan, odur. Lebib Efendi'nin torunu Ferid Paşazâde İzzeddin Bey'in İbnülemin'e naklettiğine göre, "Tophaneli Seydî" namındaki bir gence mahabbet besleyen Safvet, Mora Harbi sırasında bu gencin zorla gemici yapılması üzerine devrin Kaptan-ı Deryası Hüsrev Paşa'ya bir kaside-i müstezâd[1348] takdim ederek Seydî'nin geri verilmesini talep eder. Hüsrev Paşa mezkur kasideyi sözden anlayan bir vezire gösterince o zat, "Herif, pek güzel söylemiş, mahbubunu vermeliydiniz" der. Bunun üzerine Kapudan Paşa "Verecekdim, emma hadisi şerif ile iste-

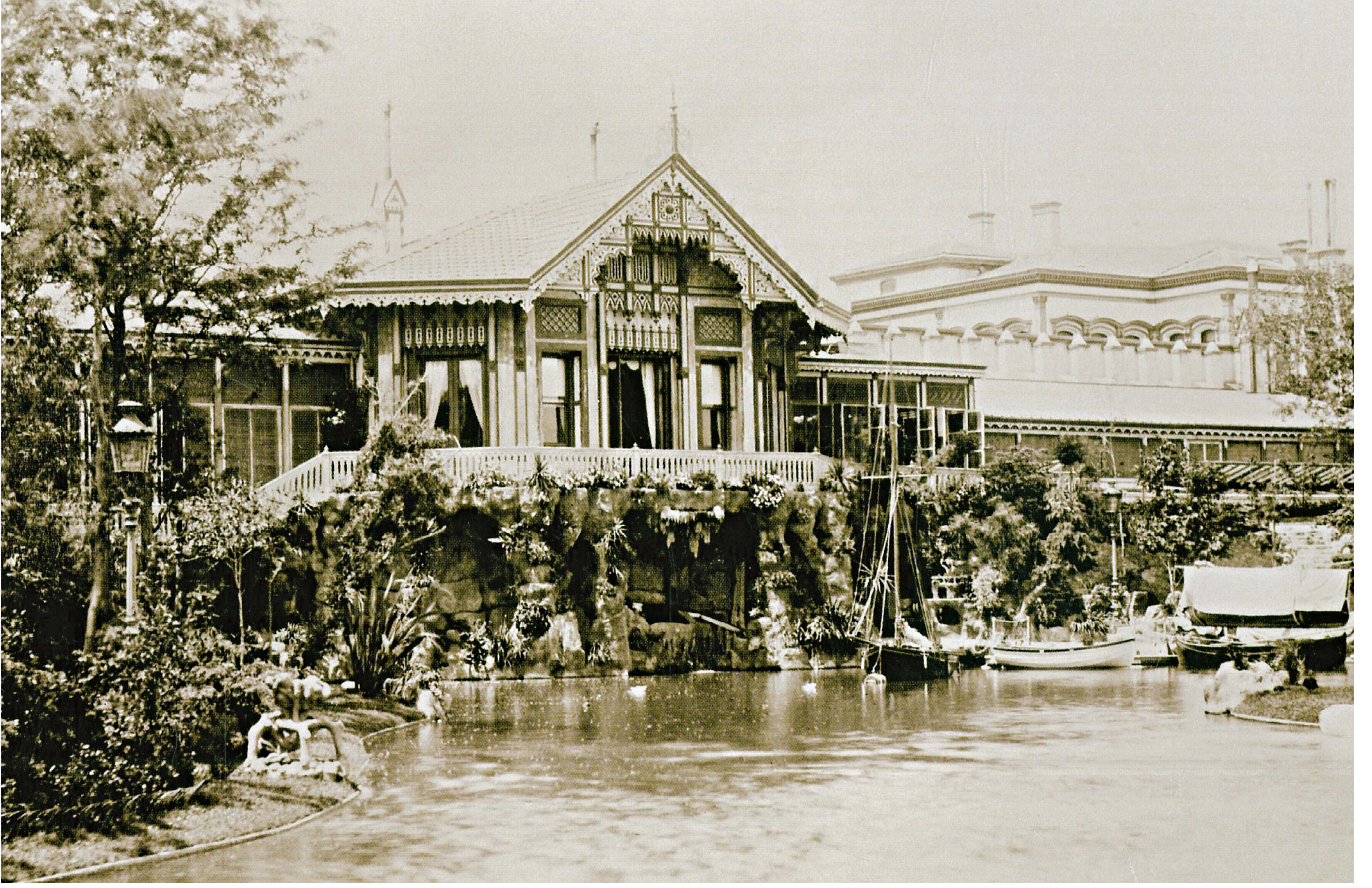
Sultan Abdülhamid devrinin gözde semtlerinden Nişantaşı'nda bir çeşmenin resm-i küşâdı. Her padişahın zamanında muteber semtler vardır. Sadrazamlardan Said Paşa, Hayreddin Paşa ile ulemadan Efgani burada ikamet etmişler.

diğinden[1349] redde mecbur oldum" cevabını verir. Bu esnada Tophane Rûznamçeliğinde bulunan Lebib Efendi'nin kaside nazar-ı dikkatini celbedince şairini hânesine celbederek Tophane'deki evine yerleştirir. Daha sonra da Ruznamçe Kalemi'ne kaydettirir. İşte bu suretle Safvet yorgancılığı kâtipliğe, meyhaneyi kalem odasına tahvil eylemiştir.[1350]

Zamanın meşhur ediplerinden Âli Bey, komşu olması münasebetiyle onun hânesine devam edenlerden biridir. Âli onun tavassutuyla Meclis-i Muhasebe-i Maliye Kalemi'ne girmiştir. Liyakat kesbetmediği hâlde en âlî makamlara birilerinin himmetiyle getirilmesinden rahatsız olmuş olacak ki kendisi de şu kıtayı irad etmiştir:

"Ranur ehli deyu olmaz idi
Devletin câhına herkes tâlib
Şimdi nâehl olanlar buluyır
Ehlinin himmeti ile mansıb"[1351]

Meclislerine sık giden, ziyaret edenler arasında Abdülhak Molla, Recâi Efendi, Nevres Paşa, Halil Hâmid Paşazâde Ârif Bey, Nihad Bey, Ziya Paşa, Hersekli Ârif Hikmet, Üsküdarlı Hakkı, Namık Kemâl, Hafız Müşfik, Mehmed Şerif Paşa, Manastırlı Nâilî, Koniçeli Kâzım Paşa ve *Cerîde-i Havâdis* muharriri Âlî gibi kıymetli edip ve şâirler vardır. Lebib Efendi'nin ricâl-i devletten ve devrin şiir ve edebiyat bakımından kudemâsından olmasına rağmen genç Hersekli'nin evinde toplanan encümen-i şuarâ'ya devam edenlerden olması da sohbete verdiği kıymeti göstermesi bakımından dikkate şâyândır.

Yıldız Sarayı Büyük Havuz kenarındaki köşkler... Sultan Abdülhamid devrindeki mesut zamanlarından yâdigâr.

Lebib Efendi'nin şâire Leylâ Hanım ile birlikte hemdem olarak "idâre-i akdâh-ı muâşere ve musâhabe eyledikleri" mervîdir. Leyla Hanım'ın müstezâd gazellerindeki beyânından da bu anlaşılıyor:

"Eyyâm-ı şebâb etdi güzer bâdeyi
Terk etmedi hâlâ

…

Rindân iledir ülfetimiz, rind-i cihanız
Biz âşık-ı cânız"[1352]

Farsça'dan manzum çeviri ve şerhleri de bulunan Lebib Efendi'nin bir diğer hususiyeti de o devirde İran'dan gelen birtakım zatların Farsça'yı kendi şiveleriyle tekellüm ve talim etmelerine tavır almasıdır. Sadece o değil, devrin maruf zatlarının pek çoğu da Farsça eğitimi sırasında İran şivesini taklit ile bu lisanın öğrenilmesine karşı çıkarlar. Lebib'le birlikte Recâi Efendi, Hoca Mecid Efendi ve Hoca Neş'et Efendi İstanbul şivesiyle bu lisanı talim ettirenlerdendir. *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*'de anlatıldığına göre Kaymakamlardan Mahmud Bey bir gün Lebib Efendi'yi ziyarete gider. Sohbet esnasında bazı ebyât ve şiir okumasından hoşlanan Lebib, "İyi, senin ağzın düzgün, aferin; sen kimden okudun" sualini tevcih edince Mahmud Bey "Efendim, Kethüdâzâde Ârif Efendi hazretlerinin şâkirdânından" diye cevap verir. Bunun üzerine Lebib Efendi "Hâ, o kol düzgündür, Hoca Neş'et koludur, bizim kol da o koldur" der.[1353] Bu fıkra aynı zamanda efendinin Hoca Neş'et'ten Farisî tedris ettiğini de gösterir. Lebib Efendi konağına devam eden şairlerden Üsküdarlı Hakkı ve Safvet Efendi'yle

müştereken, *Avrupa Risâlesi* müellifi Mustafa Sami Efendi'yi hırpalayan şiirler kaleme almışlardır. Reşid Paşa dairesi müntesiplerinden bulunan Sami Efendi, Vakanüvis Lütfi Efendi'nin bildirdiğine göre "halkın ta'n ü teşnîinden ve tabayi-i zemâneden gafletle önüne gelen usûl ve âdât-i melûfeyi zemm ve takbîh ve Avrupa'nın âdetlerini ezcân ü dil nakil ve tasrih gibi mübalâtsız sözleri" sebebiyle evvela Takvimhâne Nâzırlığından azledilmiş, sonra da halkın ve devrin şairlerinin şiddetli husumetine maruz kalmıştır. Lebib Efendi dairesinde de inşad edilen bu şiirler arasında Üsküdarlı Hakkı'nın,

"Fâcir-i iblis-sîret, masdar-ı her-mel'anet
Râyet-ârâ-yı dalâlet, reh-nümâ-yı hâsirîn

…

Kıpti-i efrenc-kıyâfet, kâselîs-i müşrikîn
İki dünyâsı harâb olduğun îlân içün"[1354]

mısralarını ihtiva eden bu hicviyeyi takdir ve tevkir eylemek maksadıyla

"…

Duzeh etdin dört yanın âdâ-yı fahr-i âlemin
Düşmenin tâ cânına değdi o nazm-ı âteşîn

…

Hâline yansun yakulsun dâim ol fâcir lâin
Mülhidin nâmusunu sad-çâk etdi himmetin

…

O *Kıt'a-i Takrîz-i Safvet*'den bilür ol nâkesin" [1355]

mısralarıyla Sami'yi hırpalamıştır. Safvet de

"Hicv edüb elhak mayıs Sâmî'yi daldırmış …ka
Hakkı-ı âteş-zebân hak-gûy imiş sad âferîn"[1356]

beyti ile başlayan bir kıta söyleyerek hicve iştirak etmiştir. Lebib Efendi'nin "Kıt'a-i Takrîz-i Safvet" dediği odur.

Ziya Paşa *Tuhfe-i Vehbî* naziresini Lebib Efendi'yi ziyaret ettiği vakitlerde vücuda getirmiştir.[1357]

Ahmet Cevdet Paşa

Hacı İsmail Ağa'nın oğlu olan Ahmed Cevdet Paşa 1238/1822'de Lofça'da doğdu. Arapça'yı Lofça Müftüsü Hafız Ömer Efendi'den, mantık ve belâgâtı Hafız Mehmed Efendi'den, *Tefsîr-i Kadı Beydâvî*'yi de Deli Müftü'den[1358] tederrüs ettikten sonra İstanbul'a gelerek Çarşamba civarındaki Papasoğlu Medresesi'ne girdi. Bilâhere Başkurşunlu Medresesi'ne geçti. Medresede mürettep dersleri okurken bir taraftan da Murad Molla Tekkesi şeyhi Mehmed Murad ile Hoca Fehim Efendi'den Farsça okudu. 1858'de dairesine intisap ettiği Reşid Paşa hayatının istikâmetini değiştirmiştir. Reşid Paşa, zekâsına, ilmine ve anlayışına hayran olduğu Cevdet Efendi'yi kütüphanecisi ve sırdaşı yaptı. Mühim meselelelerde daima kanaatlerini aldı. Reşid Paşa'nın konağındaki ilmî, siyasî ve edebî muhtevası olan meclislere iştirak

Ahmet Cevdet Paşa: Varlığıyla bir milletin ebediyyen iftihâr edeceği zevâttan. Lofça doğum yeri olduğu için
ne kadar iftihar etse azdır.

etti. Burada uzun yıllar birlikte vazife yapacağı Âlî ve Fuad Paşalarla tanıştı. Reşid Paşa'nın yanında ve onun himayesinde on beş sene kaldı. Umûr-ı devlete dair malumatını ilerletti ve Reşid Paşa'nın tavsiyesiyle Fransızca öğrendi. Siyasî hayata bu daireden iştirak etti. 1848'de Memleketeyn'de bulunan Fuad Efendi'ye (paşa), Reşid Paşa'nın şifahî talimatını götürmek üzere Bükreş'e gitti. 1850'de Meclis-i Maarife âzâ, Daru'l-Muallimin'e müdür tâyin edildi. 1851'de Encümen-i Dâniş'e aslî aza seçildi ve encümen adına Fuad Paşa ile birlikte hazırladığı *Kavâid-i Osmâniyye*'yi neşretti. 1854'te *Târih-i Cevdet*'in üç cildini bitirerek Sultan Abdülmecid'e takdim etti. 1855'te vak'anüvis (devletin resmi tarihçisi) oldu. 1866 yılına kadar bu vazife uhdesinde kaldı. 1861'de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye âza tâyin edildi. 1863'te Bosna-Hersek'e müfettiş olarak gönderildi. Bir buçuk sene orada kaldı. O zamana kadar askerlik yapmayan Bosnalılara askerlik mükellefiyetini kolayca kabul ettirerek, vazifesini büyük bir muvaffakiyetle bitirdi. Dönüşünde taltif edildi. 1866'da İlmiyye sınıfından vezirliğe geçti. Halep Valiliğine tâyin edildi. 1868'de yeni teşkil olunan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Reisliğine getirildi. Şirvanizâde Rüşdî Paşa, Fuad Paşa ve kendisinin yoğun mücadeleleri neticesinde İslâm Hukuku'nun zengin ve işlenmiş bir dalı olan Hanefî fıkhının kanunlaştırılması için tesis edilen "Mecelle Cemiyeti"nin reisliğine getirildi. Türk hukuk tarihinin, düşünce hayatının muhteşem âbidesi olan "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye" onun nezâretinde hazırlandı. Cevdet Paşa, 1879'da Maarif Nazırlığı'na tâyin edildi. Devletin Maarif müesseselerinde yenilikler yaptı. Daha sonra çeşitli vilâyetlerin valiliklerinde, Adliye, Maarif, Dâhiliye, Ticaret nazırlıklarında bulundu. Dirayeti, bilgisi ve birikimiyle devrinin daima aradığı adamlardan biri olan Cevdet Paşa. 3 Zilhicce 1312 (28 Mayıs 1895) tarihinde vefat etti. Fatih Türbesi Hazîresi'ne defnedildi.[1359] Geride *Târih-i Cevdet, Tezâkir, Mârûzât, Kısâs-ı Enbiyâ* başta olmak yirminin üzerinde eser bıraktı.

Hukukçu, şair, tarihçi, devlet adamı gibi pek çok vasfı bulunan Cevdet Paşa'nın muhtelif semtlerde bulunan evleri sahibinin ilmî ve siyasî şahsiyetinden dolayı üzerinde durulması gereken mekânlardandır. Paşa, Beylerbeyi, Kuruçeşme, Vezneciler ve daha pek çok yerde oturmuştur. Cevdet Paşa'nın dairesi hakkında bize ilk elden bilgileri veren kaynak hiç şüphesiz *Tezâkir*, *Maruzat*, Fatma Âliye'nin kaleme aldığı *Cevdet Paşa ve Zamanı* ve muharrirenin kendi ağzından dinlediği -kaleminden okuduğu hadiseleri eserine derc eden Ahmed Midhat Efendi'nin *Fatma Âliye* nam eserleridir. Bununla beraber şunu da ifade edelim ki asrın ilim ve edebiyat muhitleriyle alakalı neredeyse yazılmadık konu bırakmayan Cevdet Paşa yazık ki kendi evlerindeki ilim ve siyaset meclislerinden çok az bahsetmiştir. Bildiğimiz husus, Paşa'nın evinde devrin diğer rical konak ve yalıları gibi debdebeli, geniş katılımlı meclisler düzenlemediğidir. Resmî vazifeleri hâricinde paşa yalısına çekilmiş, çocuklarının tahsili ve tedkik - tetebbu' ile iştigal etmiştir. Paşa'nın yakın devir tarih, edebiyat ve düşüncesi için kıymetli kalem mahsulleri bu devrelerinin neticesidir.[1360] Bunun yanında paşamızın hânesi ilmî müşkillerin halli için uğranılan yerler arasındadır. El-Hac İbrahim Efendi bir gün (1877 – Cemâziye'l-âhir 1294) kendisini ziyarete gelen Bereketzâde'yi (o vakit Akkâ'daki menfasından dönmüştür) yanına ala-

rak Cevdet Paşa'nın Koska'daki evine götürür ve Bereketzâde'nin bir "Mektupçuluğa" tayin olunması için himmetini ister. Cevdet Paşa Bereketzâde'nin münhal bulunan Kosova Mektupçuluğu'na atanmasının mümkün olduğunu söyler. Bu beklenmedik yardıma teşekkürle mukabele eden Bereketzâde, bir Mülkiye Kaymakamlığı ister. Cevdet Paşa aynı mecliste bulunan müsteşarından Akşehir Kaymakamlığının açık olduğunu öğrenerek Hakkı Bey'in buraya tayin edilmesini sağlar.[1361]

Cevdet Paşa devrinin siyasî hadiselerinin büyük bir kısmını yakînen müşâhede etmiştir. Mesela; Sultan Abdülaziz'in hal'i sırasında Beylerbeyi'nde kiraladığı bir yalıda ikâmet eden Cevdet Paşa'yı gece top seslerinin artması üzerine hânesinde uyanık olanlar, kaldırır. Pek dumanlı bir havada hâne halkı karşı tarafta ne olup bittiğini anlayamaz. Mütemâdiyen atılan topların gürültüsünden fevkalâde bir hâl olduğunu anlayan Cevdet Paşa Beylerbeyi Sarayı'na adam gönderir. Buradaki şehzadelerin kayıklarının yerinde olmadığı tahkîk edilir. Sultan Aziz'in vefatına dair haberler işitilmesi üzerine kayığını hazırlatıp karşıya geçer ve hadisenin ne olduğunu ancak anlayabilir.[1362] Cevdet Paşa emsali devlet adamlarıyla mukayese edildiği vakit Sultan Abdülhamid devrine kadar servet ü sâmandan mahrum kalmıştır. Daha sonra Abdülhamid devrinde Sultan'ın inâyetiyle Bebek'teki sahil-hânesini almıştır. Bu yalı daha evvel Abdülhak Molla'ya ait olan meşhur yalıdır. Bir diğer deyişle daha önceleri devlet ve millete ve irfan hazinemize pek kıymetli hizmetlerde bulunan Cevdet Paşa'ya hak ettiği mükâfatı Sultan Abdülhamid vermiştir.[1363] Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesinden bir müddet önce vükelâdan saltanatın ve devletin bekasını arzulayanların ve padişah tebdîlinin hayırlı neticeler vermeyeceğini düşünenlerin evleri de gözetim altında tutulur. İslâm âleminin selametini saltanat-ı Osmaniye'nin bekâsında arayan[1364] Cevdet Paşa ve hânesi, hal'i ifşâ edip de önlem almaması için Hüseyin Avni Paşa'nın "kâse-lîs-i sufra-i ikbâli olan" Zabtiye nâzırı Hüsnü Paşa tarafından kontrol altında tutulmuş, yalısına kimlerin gelip gitmekte olduğunu tecessüs için adamlar görevlendirilmiştir.[1365]

Cevdet Paşa hânesinin en mühim tarafı, aile efradının eğitimi için burasının bir mektep hâline dönüştürülmesidir. Cevdet Paşa çocuklarına devrin kıymetli hocalarından hususî dersler aldırmış, onların tahsil ve terbiyesine azamî derecede riâyet etmiştir. Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Âliye Hanım'ın, babasının Halep valiliği esnasında, yalının kahvecibaşısı Süleyman Ağa ile yaptığı sohbetler, onun şahsiyetinin teşekkülünde mühim bir yere sahiptir. Bunun yanında hemen her gün görüştükleri İngiliz konsolosu Mösyö Eskin de onunla sohbet etmeyi seven, bu mini mini kız çocuğuna düşkün olan biridir.[1366] Bu sohbetler hiç şüphesiz küçük Fatma'da ilim ve irfan aşkının neşv ü nemâ bulmasına katkıda bulunmuştur. O asıl tahsilini İstanbul'a döndüklerinde düzenli bir şekilde görmeye başlamıştır. Fatma henüz beş yaşındayken okuma yazmayı öğrenmiş, *Mushâf-ı Şerîf*'i hatmetmiş, *Mızraklı İlmihâl* ve *Mevlîd-i Şerîf* gibi Türkçe yazılmış eserleri, harekeli matbû kitapları okumaya başlamıştır.[1367] Fatma Hanım yedi yaşına geldiğinde *Battal Gazi Destanı*'nı, *Kan Kalesi*'ni, *1001 Gece Masalları*'nı, *Muhayyelât-ı Aziz Efendi* gibi o zamanlar halk arasında çok

Ahmed Cevdet Paşa, Reşid Paşa dairesinde Hafız-ı Kütüb iken.

rağbet edilen, devrin ortak kültür eserleri mesabesinde bulunan[1368] ve bir taraftan onların dimağını terbiye eden, vatan ve din sevgisini aşılayan eserleri okumaya başlamıştır. Annesinin de bu eğitimde tabiî bir rolü vardır. Bu senelerde Âliye Hanım'ı annesinin "husûsi kâtibi" hüviyetinde görürüz. Kitap okumaya çok düşkün olan Fatma Âliye kendisine verilen haftalığını kitaba yatırırmış. Bu sayede kendi kütüphanesini oluşturmuştur. Ağabeyi Ali Sedad'ın bir nevi hafız-ı kütüplüğünü yapar. Ali Sedad, odasındaki kitapların dizilişini ona bırakarak kitap merakının artmasına vesile olmuştur. Âliye bu sırada bir yandan da gizlice tedarik ettiği alfabeden Fransızca öğrenmeye başlar. On bir yaşına geldiğinde ağabeyi Ali Sedad'ın kendisine vermiş olduğu Midhat Efendi'nin *Letâif-i Rivâyât*'ını okuyup çok beğenen Fatma Âliye, o güne kadar okuduklarından çok daha farklı bir etki yapan bu eseri müteakıp sütbabasından muharririn diğer eserlerini de ister. *Hâce-i Evvel*'i, *Hasan Mellah*'ı okuduktan sonra Midhat Efendi'nin sâir eserlerini de kıraat eder. Bu temas onda bambaşka bir dünyanın kapılarını açar. Romancı Fatma Âliye'yi belki de bu tesirde aramalıyız. Devrin inşâ tarzını mukâyese etmesi, mektubu yazdığı zamanki Fatma Âliye'nin geldiği noktayı göstermesi bakımından kendi kaleminden okuyalım:

> "Birâder kendisi için fazla olan kitaplardan bana veriyor idi. Bunların içinde sizi *Letâif-i Rivâyât*'ı buldum. Okudum. Bunlar bana o zamana kadar okuduğum şeylerden başka türlü geldiler. Bunlar kafamı yormaksızın anlaşılıyor idi. *Elf-i Leyle*'ye, *Elfü'n-Nehâr*'a[1369] benzemiyorlar. *Heft-peyker* denilen hikâyelere de benzemiyorlar. Bunlar zihnime yorgunluk vermeksizin tatlı bir tesir ile mûcib-i ferâh oluyorlar. O zaman kitâbete yardımı olmak için bizim akraba efendilerden birine *Telemak* tercümesi okutturuyorlar idi. Bir geyiğin başını mağaradan çıkarmasını anlatmak için satırlar dolusu lügatlerden mânâ çıkarmağa çalışmak sıkıntısı ile *Letâif-i Rivâyât*'ın tarz-ı ifâdesindeki açıklık ve parlaklıkdan hâsıl olan telezzüz on bir yaşındaki bir çocuğun bile anlayamayacağı şey midir? *Letâif-i Rivâyât*'ın bir cüzünü sütbabaya ibrâz ile bunu yazan muharririn yazdığı kitaplardan istedim. Bana ibtidâ *Hâce-i Evvel*'i getirdi. Bunu o kadar sevdim ki içindeki eşkâl-i hendesiyeyi kendi kendime çizmeye çalışıyor idim. O zaman hiç hendese bilmiyor idim. Benim okuduğum ders kitablariyle bunun yazılışındaki farkı pek çabuk anladım. Ondan sonra *Hasan Mellâh*'ı okudum. Bakdım ki bütün bütün başka bir şey. Ondan husûle gelen telezzüz ve tesir öyle kitabı bitirmekle geçmedi. O romanın vakaları birkaç aylar gözümün önünde cereyân ediyor ve eşhâsı karşıma geliyor gibi oldu. Vâkıa *Monte Kristo*'yu da okumuş idim. Ama bundaki lezzeti onda bulamamış idim. *Monte Kristo*'daki meydân-ı siyâset bâbı pek dehşet vermiş olduğundan o dehşetler teceddüd etmesin diye romanı da tahattur etmiyor idim. *Hasan Mellah*'ı ise dâima tahattur ile sevdiğim zeki zatlara hikâye dahi ediyor idim. Ba'demâ *Hasan Mellâh* muharriri ne kadar kitab yazar ise aldırıp okumağa başladım. Bunların derdiyle yemek yemeği de istemiyorum uyku uyumayı da. Karnım acıkmıyor uykum da gelmiyor. Zaten kitab ile iştigâli pek sevdiğim hâlde bunlarla iştigâli merak derecesine vardırdım. Yalnız *Dünyaya İkinci Geliş* romanından o

kadar hoşlanmadım. *Râkım Efendi* romanı ise bilâkis diğer emsâline tefevvuk etdi. Ama *Kâinât* ser-nâme-i umûmîsi altındaki tarihleri mütâlaam bi'l-külliyye başka sûret aldı. Dünyanın ahvâl-i hâzıra ve sâbıkasını öğrenmeğe zaten meraklı olduğum hâlde Avrupa gibi o kadar parlak terâkkiyât ile yalnız benim değil herkesin enzâr-ı ehemmiyetini celb eden kıt'anın hür hükûmeti hakkında muhtazır bir tarih-i mükemmel görünce bunlara iki el ile sarılmaz da ne yaparım. 'Bunu okur isem Avrupa hakkında işitdiğim, öğrendiğim şeyleri tashîh ve ikmâl edeceğim' merâkıyla bunlara öyle bir aşk ve heves ile sarıldım ki tarif kabul etmez. Nihâyet *Kırk Ambar*'ı da okumağa başladım. Aman ya Rabb! Be ne? Bu bütün bütün başka bir âlem. Bunun hakkındaki sözlerim mütâlaam pek uzun sürer uzağa varır. Zira onun mündericâtı da beni pek uzun müddet işgal etdiler!"[1370]

Kırk Ambar'ı ve Midhat Efendi'nin makalelerini okumakla onlardan istifade eden Âliye Hanım bir taraftan da Ahmed Midhat ile mektuplaşmaya başlar.[1371] "Manevî pederim" dediği Midhat Efendi'den merak ettiği konularda istifade eder. Özellikle açık ve anlaşılır inşâ meselesi en ziyâde yazıştıkları konular arasındadır.[1372] Bu sıralarda ağabeyi Ali Sedad'dan da fen ve kimyaya dair temel bilgileri alır. Bu sırada ağabeyinin "hafız-ı kütüp"lüğüne bir de "eczâcı çıraklığı" ilâve olunur. Hizmetçilere güvenmeyen ağabeyi şişeleri, havanları ona yıkatır ve yerleştirtir. Yaptığı kimya deneylerinde yardımına başvurur. Bir taraftan da ağabeyine ders vermeğe gelen hocaların derslerini 12 yaşına kadar dinleme şansı bulur.[1373] Fatma Âliye hanımın bu tahsil seneleri babasının bir mektep hâline gelen muhtelif yalı ve köşklerinde 16 yaşına kadar devam eder. Bu sırada Cevdet Paşa, Beyrut ve Şam tarafına memuriyetle gittiğinden derslere ara verilir. Burada onlarla beraber bulunan hocası İlyas Efendi ile Fransızca'sını ilerletir, bir yandan da Alfa ile mektuplaşır.[1374]

Abdülhamid'in yaverlerinden Yüzbaşı Hakkı Bey ile evlendiği 17 yaşına kadar hayatının büyük kısmını babasının muhtelif yalılarında geçiren Âliye Hanım, konaktaki lalardan, Kahvecibaşı Süleyman Ağa ve Mösyi Eskin ile dadısı onun tahsil hayatındaki ilk basamakalarıdır. Daha sonra ağabeyi Ali Sedad'ın bahsettiğimiz manada hususi bir etkisi söz konusudur. Ûdî romanındaki Bedi'a ile ağabeyi arasındaki dostluk Fatma Âliye ile ağabeyi Ali Sedad arasındaki münasebetin bir aksidir.[1375] Babası Cevdet Paşa, kızının tahsiliyle *Meram* isimli roman tercümesi ile telif eseri olan *Muhâdarât* neşredilinceye kadar yakından ilgilenememiş, fakat bu eserlerin neşrini mütakıp hususî olarak ilgilenmiş, onunla ilmî mübâhaseler, mütâlaalar yapmaya başlamıştır. Bu sırada felsefe, edebiyat, tarih ve hukuk üzerine sohbetler etmiş, beraber bu konularda çalışmalar yapmışlardır.[1376] Muhavere şeklinde devam eden bu dersler *Durûs-ı Aliye* ismiyle kaleme alınmıştır.[1377] Bu dersler, Cevdet Paşa'nın vaktinin müsait olduğu zamanlarda sabahleyin başlamış ve bazen alaturka saatle akşamın altısına kadar sürmüştür.[1378]

Fatma Âliye Hanım, Halep'te ve İstanbul'a döndüğünde kendisine imlâ dersleri veren babasının tavsiyesi üzerine Lofçalı Hacı İbrahim Şevkî Efendi'den ulûm-ı diniye ve Arapça öğrenmeye başlamıştır. Lofçalı Halep'te de kendisine ders okutmuştur. Fatma Âliye ile ağa-

beyi Ali Sedad'a ders veren Mustafa Efendi âlim bir kişidir. Âliye Hanım'a yedi yaşından on yaşına kadar kavâid-i Türkiye, tarih, coğrafya, astronomi öğretmiştir.[1379] Bu tahsil senelerinin onun zihninde "gayr-ı kitabî bilgileri" şifahî kültürümüzün kıymetli eserlerini çıkardığını kendisi şöyle ifade eder:

> "Bana *Dürr-i Yektâ* dahi okutdu. Ama kendi tertibince bana okutdurulması lâzım gelen yerleri okutdu. Hattâ talimât-ı dîniyesi husûsunda *Dürr-i Yektâ* yalnız bir zemîn teşkîl ederek, kendisi ise talimât-ı lâzımeyi asıl şifâhen verirdi. Bir takım koca karı masallarını ve şerîat ve hikmet-i İslâmiye'ye mugâyır hurâfat-ı bâtılayı zihnimden silmeğe çalışıyordu."[1380]

İhtidâ etmiş olan Refika Hanım Paşa'nın çocuklarına bir taraftan piyano dersleri vermiş bir taraftan da gizli gizli Fransızca öğretmiştir. Fatma Âliye kaderin bir cilvesi olarak Cevdet Paşa'nın bu hadiseyi öğrenmesini ve tepkisini şöyle anlatır:

> "Bir de günün birisinde bahçede dersimi yaptıktan sonra kitabı koynuma koymağı unutarak, kitap elimde olduğu hâlde ekseriya tenhâ olan bir salondan geçerken peder karşıma çıkıvermez mi? Aman ya Rabb! Ben şimdi ne yapayım? Kitabı koynuma koymağa vakit yok. Elimi yanıbaşıma sallandırıp kitabı entarimin etekleri kıvrımlarının arasında gizlemeğe çalıştım. Fakat iş işden geçmiş idi. Peder bir şey gizlemeğe çalıştığımı görmüş anlamış. Yanıma doğru gelerek 'Nedir o?' sualini îrad eylediği zaman put gibi dondum kaldım. Peder suali tekrar eyledi. Hiç cevap vermeksizin kitabı çıkarıp gösterdim. Onu nereden bulduğumu sual edince bendeki şaşkınlık arttı. Öyle ya bu kitabın bende ne işi var? Olsa olsa bir Fransızca okuyanda bulunabilecek şey. Artık her şeyi itiraf lâzım geldi. Kitabın açık olan mahalli matbû olduğu sahifeler idi. Pederin verdiği emir üzerine bunları okumağa başladım. Peder taaccüb etdi. Ne yapacağını bilemeyerek verilecek hükme muntazır bulunan cani gibi yüzüne baka kaldığım hâlde bir de "Öyle ise sana Fransızca da okutsunlar!' demesin mi?"[1381]

Bu karşılaşma hiç şüphesiz genç Âliye'nin hayatında yeni bir devir açacaktır. Hem tabib hem de avukatlık diplomasına sahip İlyâs Matar isminde aslen Beyrutlu gayr-ı Müslim bir zât Fransızca muallimi olarak tutulur. İlyâs, Fransızca'nın yanında Arapça'yı da talebesine talim ettirir. Üç sene aralıksız devam eden bu derslerde kıraat ve kitâbetten başka gramer de okutmuştur. Nihâyet bu üç sene sonunda Âliye, Fransızca'dan küçük tercümelere başlamıştır.

Yine bu sırada Farsça öğrenmesi ve *Emsile* ile *Tuhfe-i Vehbî*'yi okutması için Dârü'l-Muallimât'ı ikincilikle bitirmiş bir muallime tayin edilir. Âliye, bu muallime ile anlaşamadığından bir süre sonra derslerden vazgeçilmiştir. Bu derslerin tatil edilmesindeki bir diğer sebebi de Midhat Efendi söyler. Fatma'nın ders esnasında sık sık coğrafya, tabakâtü'l-arz ve hey'etten örnekler vermesi karşısında yazıyı ve Osmanlı lisânının kaidelerini talebesi kadar bilmeyen muallime muallimenin cehli ortaya çıkar. Muallime hanım "bu gibi ulûmda piyâde"-dir.[1382] Daha sonra Farsça için İranlı İskender Efendi muallim olarak tayin edilir. Fakat talebe hocasının görüntüsünden ürker ve ders tekrar

tatil edilir. Babasının Yanya'ya memuriyeti eğitimine bir süre ara vermesine sebep olur. İstanbul'a dönüşünde tekrar derslere başlar. Hocası, ilk derste talebesinin Fransızca'yı unuttuğunu düşünerek bilgisini yoklar. Bu yoklama genç talebesinin bu lisanı daha da ilerlettiğini ortaya koyar. Yanya'da Fatma Âliye Cezzar Ahmed Paşa ile Napolyon Bonabart arasındaki muharebeyi konu alan bir tiyatroyu çevirmeye başlamış ve çevirisini haylice ilerletmiştir. Fatma Âliye'nin bu sıra hangi lügatleri de kullandığını öğreniriz. Çeviri sırasında kullandığı ilk sözlük *Kalfa Lügati*'dir. Daha sonra temas ettiği kitapları kendisi şöyle anlatır:

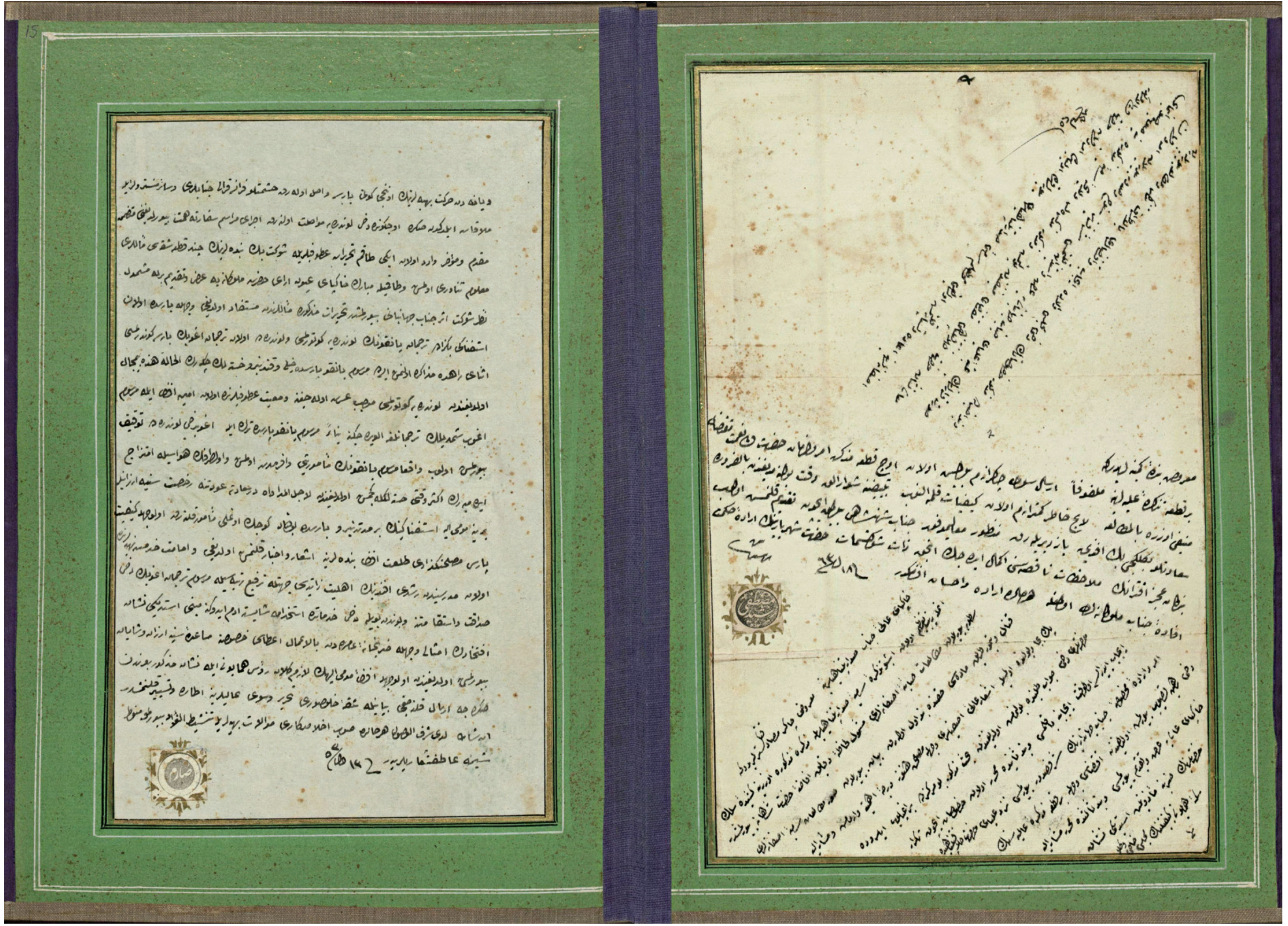
> "Fransızca bildiklerini bi'l-münâsebe size bahsetmiş olduğum iki hemşireler yok mu idi? Bir gün onların köşküne gece yatısına misafir gitmiş idik. Bu hemşirelerin sinleri yek-diğerinden birer yaş farklı idi. Büyüğü benden iki yaşa küçüğü de bir yaş büyük idi. O gün musâhabemizi Fransızca yürüttük. Küçük kız 'haydi fransızca bir şey okuyalım' dedi ve Jil Blas hikâyesini çıkardı. Okumağa başladık. İlk bilmediğimiz lügati bulmak için elini uzattı yeşil kaplı bir büyük kitab aldı. Bu kitab *Biyanki Kâmusu* idi. Aradığımız lügati bulduk. Bu kitaptaki tafsîlâtı görünce hayran oldum, kaldım. Lügatlerin mânâsını bu kadar mükemmel ve mufassal şerh edecek bir kitap bulunabileceği bile hatırımdan geçmemiş idi. Heves bir âteş gibi derûnumu istilâ eyledi ise de hiç renk vermedim. Görmemişlik eseri göstermemeğe çalıştım. Fakat birkaç lügate daha daha bakdık. Bu münâsebetle kitabı bir iyice nazar-ı teftişden geçirdim. Ondan sonra bir de fransızca bir gazete okumağa başladık. Bilmediğimiz bir memleket ismi gelmekle yine bu kitabın aynı yeşil kaplı bir kitab olup bakdı. Artık dayanamadım. İstizâha girişdim. Verdiği izâhatdan anladım ki bu kitab dört cild olup ikisi fransızcadan Türkçeye ve ikisi Türkçeden fransızcaya bir kâmus imiş. 'Türkçeden fransızcaya…" sözü beni bütün bütün tahrîk eyledi. Türkçeden fransızcaya! Ha! Demek oluyor ki böyle bir kitab elde bulunur ise Türkçe yazdığım şeyi Fransızcaya dahi tercüme edebileceğim. El-hâsıl fransızcayı ilerletmek için cinnet derecesine varan hevesimi işte bu dört cild kitab husûle getirecek. (…) Ertesi gün yalımıza avdet eyledik ama ben gittiğim gibi gelmemiş idim. Beynim kalbim biyankilerin hulyası Biyankilerin hevesiyle dolu olduğu hâlde gelmiş idim. Tahkîk etdim ki bunların dört cildi sekiz lira imiş. Sekiz lira! Ne müşkül şey! Bir kat elbise yapmak için ednâ bir arzû göstersem bundan ziyâde para sarf olunur ama fransızca bir kitab için sekiz lira i'tâsına dadımı nasıl iknâ etmeli? Bunlar Fransızca okuduğumu tezvîc etmediklerinden ona dâir olan kitaplara el sürmek bile istemiyorlar. Dadımdaki paralar benim kendi paralarım değil mi? Emredeyim de sarf etsinler. Halbûki o vakte kadar dadıma sûret-i âmirânede hiç lakırdı söylememişim. Bizce dadı demek muallim demek. Hatta bazı dadılar taht-ı terbiyelerinde bulunan çocukları dövüyorlar imiş bile. Ben dadımdan böyle bir yolsuzluk görmedim ise de kendi heveslerim için hızlıca bir söz söylemeğe bile alışmamış idim. El-hâsıl ne dadıma ne vâlideme ve ne de pederime bu hevesimi bir türlü anlatamadım. İşin üzerinden yıllar geçdiği hâlde hevesimi kimseye söylemedim. Yıllar! Hem de kaç yıl biliyor musunuz? Pek çok seneler! Tâ bundan beş sene mukaddem *Volonte* romanının tercümesine başladığım

zamana değin bu hevesim vücuda gelememişdir ki hakikâten şaşılacak şeylerdendir. Ondan sonra da hâsıl olamadı ya! Çünkü o heves ta'dilen ve terdîlen husûle geldi. Şöyle ki: *Volonte*'nin tercümesi için bir mükemmel kâmusa ihtiyaç görüldüğünden Biyanki hevesi tekrar nüksetdi. Cebime sekiz lira koyup doğruca kitabcı …?ya gitdim. *Biyanki*'yi sordum. Çıkardı. Ben zannediyor idim ki onları görür görmez sarılıvereceğim. Hayır! Bunca sene iştiyâkını çekdiğim kitabları görünce bana bir kayıtsızlık gelirse beğenir misiniz? Sebebi bundan daha acayibdir. Benim ma'şuk-ı dil ü cânım olan Biyankiler yeşil kaplı idiler. Rekdeki ihtilafın şu tesiri tuhaf değil mi? Hele kitabcı 'Bir de şunlar var' diye *Hançerli Kâmusun* cildlerini önüme koyup da bunları Biyanki'den daha mükemmel görünce Biyankiler gözümden düşdüler. Hançerlileri aldım. Bakınız insanın hevesâtı ne kadar serîü't-tebeddül imiş!.."[1383]

On üç yaşına kadar tesettürlü olarak İlyas Efendi'den ders alan Fatma Hanım 14 yaşına gelince erkek hocalardan ders görmesi uygun bulunmayarak derslere nihâyet verilmiştir. Bu sıra hayatında yeni bir devre açılmış görmekteyiz. Bu sefer hem muallime hem de bir arkadaş olarak Madmazel Alfa onda haftada iki gece kalarak Fransız edebiyatına vukûfiyet kespetmesinin yolunu açmıştır. Fransız edebiyatı ve kavâidi hakkında bilgiler veren, eserler temin eden Alfa, babası Fransız (mösyö Faber, ihtida edince Hakkı ismini alır) annesi İngiliz olması sebebiyle bu iki kültürü bilmektedir. Âliye Hanım, Madam Alfa ile tarih, edebiyat, ahlâk, hesap ve felsefeye dair dersleri takrîr etmişler, ilmî – edebî sohbetler yapmışlardır. Dersler haricinde de konu hep Fransa ve Paris'tir. Fransa-Prusya muharebesinde Paris'te bulunan Alfa mütemadiyen bu harbin hikâyesini anlatır. Böylece Âliye Hanım'ın batı kültürü hakkındaki bilgisi ve ilgisi iyice artar. Bu seferki eğitim biraz da karşılıklı olmuştur. Yalıya geldiğinde Türkçe'yi çok az bilen Alfa'nın gün geçtikçe lisanımızdaki bilgisi iyiden iyiye arttırmıştır. Âliye okuduğu Türkçe romanları Fransızca'ya çevirerek nakleder, Alfa da Fransızca romanları ona tahkiye eder, böylece gece yarılarına kadar muhavereleri sürer.[1384]

Fatma Âliye'nin ağabeyi Ali Sedad ile kızkardeşi Semiye'nin de hemen hemen aynı usulle talim ve terbiye olunduklarını düşünebiliriz. İstikbalin kadın romancıları Fatma Âliye ile kardeşi Emine Semiye biraz da yalıdaki bu tip bir tahsili müteakip edebiyata meyl ile sanatın bu şubesinde iştihar etmişlerdir.

Paşa'nın yalısı, Avrupalı kadın müelliflerin de uğrayıp Türk örf ve âdetlerini yakından müşahede ettikleri bir menzilgâh hükmündedir. Kızları Fatma Âliye ile Emine Semiye hanımlar ile Avrupalı bazı bayanlar esaret, talak ve kadınların tesettürü ve çok eşlilik üzerine pek çok mübâhaseler, müzâkereler ederler. Bu mübâheseler sarayda da devam etmiştir. II. Abdülhamid Han, Fatma Hanım'a yabancı hanımlar saraya ziyarete geldiğinde hizmette bulunma şerefini de vermiştir.[1385] Fatma Âliye Hanım Avrupalı kadınlarla müzâkerelerin en mühim bahislerini bir risâle şeklinde, *Nisvân-ı İslâm* nâmıyla hazırlar.[1386] Konağa devam edenlerden biri de Gülnar Hanım'dır. Ahmed Midhat Efendi, Stocholm 13. Beynemilel Şarkiyatçılar Kongresi'nde tanıdığı Türkiye'de "Gülnar Hanım" ismiyle maruf ve meşhur olan

Mustafa Reşid Paşa'nın kendi hatt-ı destiyle Mısır meselesine dair Mâbeyn'e arz ettiği bir arîzası.Hemen yanında da Sârim Paşa'nın hattı.

Madam Olga Lebedef'i İstanbul'a davet eder. 13 Ekim 1890'da Odesa üzerinden İstanbul'a gelen Gülnar Hanım, İstanbul'da özellikle Türk aile hayatını ve Türk kadınının yaşayışını yakından tanımak ister. Bu amacına nâil olmak için seçkin çevrelerle temas kurmak isteyen Gülnar Hanım, gelişinden üç hafta kadar sonra Ahmed Cevdet Paşa'nın ailesini ziyaret eder. Cevdet Paşa'nın, edebiyat ve basın dünyasında esas adını gizli tutarak yeni yeni görünmekte olan kızı Fatma Âliye ile tanışır. Fransızca olarak yaptıkları bu ilk görüşmede Gülnar Hanım'ın söylediklerini Fatma Âliye babasına naklettiğinde Cevdet Paşa bunları çok dikkate değer bulduğu için kızından bu konuşmayı yazıya dökmesini isteyip Mâbeyn'e arzeder.[1387] Daha sonra yıllarca sürecek olan bir dostluk bu şekilde başlamıştır.

Fındıklılı İsmet Efendi

Mekteb-i İdadî-i Askerî hocalarından Çorumlu Hoca Osman Efendi'nin oğlu olan İsmet Efendi, 1845'te İstanbul'da doğdu. Bir süre medresede okuduktan sonra Askeriyeye intisap ederek alay kâtipliğine kadar yükseldi. Tarih ve hâl tercemesi ilimlerine vukûfiyetinden ötürü Saray Kitapçılığına alındı. Mide hastalığından 6 Şevval 1322'de (1904) vefat ederek Karacaahmet Mezarlığı'na, babasının yanına defnedildi. Zamanının maruf şahsiyetlerinden birisi olan Efendi, en salahiyetli ve

en geniş bilgili hâl tercemesi otoritesi ve müverrihi sıfatıyla sahasında çok mühim eserler kaleme almış olmasına rağmen İstanbul yangınlarından birinde eserleri de hânesiyle birlikte yanmıştır. Sultan Abdülhamid'e takdim ettiği bazı eserlerinin ise akıbeti meçhuldür. "Ayaklı Kütüphane, Küttâbî İsmet Efendi" namlarıyla yâd olunan Fındıklılı hakkındaki malumatımızın tamamı, İbnülemin'den menkuldur. Efendi'yle zaman zaman ilmî – edebî konularda sohbetler gerçekleştiren İbnülemin, bu konuşmaları ve hâtıralarını muhtasaran *Kemâlü'l-İsme* isimli eserinde nakletmiştir. Bu kısımda eserin tamamının çevrimyazısını nakletmekle kifâyet edeceğiz.[1388]

Kemâlü'l-İsme

"Terceme-i hâl-i dünyâ" nâmıyla tavsîfi münâsib olan "tarih"in en mühim şubesi –şübhe yok ki– terâcim-i ahvâl-i meşâhirdir.

Bu hakîkat, inde'l-müverrihîn müsellem olduğundan isbât-ı müddeâ sadedinde ıtnâb-ı makâle lüzûm görülmez.

Memleketimizde hayât-ı meşâhîri bî-hakkın tedkîk ile tarihin o şûbe-i mühimmesinde kesb-i ihtisâs eden zevât-ı ma'dûde meyânında "Fındıklılı İsmet Efendi" nâmı –benim takdirime göre– ihrâz ettiği mevki-i bülendi ebediyyen muhâfaza edecektir.

İsmet Efendi, Mekteb-i İdâdî-i Askerî muallimlerinden Çorumlu Hoca [4] Osman Efendi merhûmun oğludur[1389][1]

1261'de İstanbul'da doğmuşdur.

Henüz mekteb-i ibtidâîye müdâvim, bir tıfl-ı sebük-ser olduğu halde kirâm-ı eslâfın ahvâl ve menâkıbını öğrenmeye çalışır, mektebe gidip geldikce tesâdüf ettiği makberlerin pencerelerine tırmanarak kitâbeleri okur, meşâhire ait bir fıkra işitse kemâl-i lezzetle dinlerdi. Çünkü fıtratı kendisini o vâdiye sevk ediyordu.

"Mukteza-yı fıtrata etmekte cümle ittibâ'

İsm-i zâhir herkese bir neş'e ızhâr eyledi"

Binâenaleyh dâhil olduğu Mekteb-i İdâdî-i Askeriye'de tedrîs olunan ulûm ve fünûnu –arkadaşları– gibi takib edemezdi.

Ders defterlerine bedel, meşâhir-i milletin esâmîsini, terceme-i hâlleriyle medfenlerini menkıbelerini, fıkralarını mübeyyin defterler tertîb [5] eder, rüfekasına mazbûtâtından malûmât verirdi.

Mütekâidîn-i ferîkândan Mustafa Hilmi Paşa (Dînî Bütün) nakleder ki:

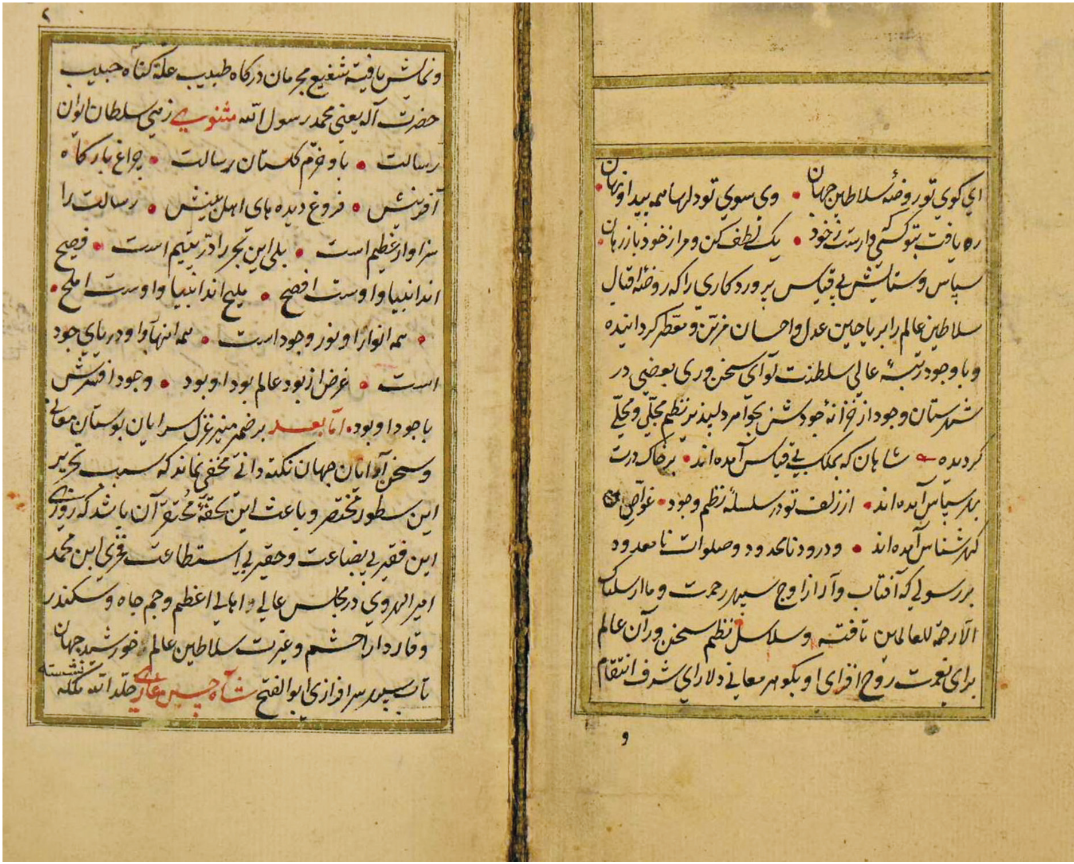
-"Arkadaşlarımız İsmet Efendi'nin kemâl-i şevk ile nakletdiği menâkıb ve fıkrâtı dinlemedikten başka bî-çâreyi *budala* diye tekdir ederlerdi."

Fıtraten askerliğe müstaidd olmadığıyçün tahsîl-i idâdîyi ikmal etmeksizin mektepden infikâka mecbûr oldu.

Maa-zalik silk-i askerîye intisâb ile alay kâtibi olarak bilâhere ihtiyâr-ı tekâüd eyledi.

Tarihe bilhassa terâcim-i ahvâle vukûf-ı tâmmıyla müştehir olmasından dolayı saray kitapçıları zümresine idhâl edildi.

1319 sene-i hicriyesi evâhirinde Roma'da in'ikadı tekarrür eden konferansa Devlet-i Osmâniye tarafından bir murahhas tayini İtal-

Ravzatü's-Selâtin (Şair Padişahlar) isimli eserin ilk sahifeleri.

ya hükümetince iltimâs [6] olunması üzerine keyfiyet Bâb-ı Âlî'den lede'l-arz, müşârünileyh intihâb edilmiş ise de konferansın tehirinden dolayı i'zâmından sarf-ı nazar kılındı.

Mâder-i dehrin emsâlini nâdir doğuracağı bu merd-i kıymetdâr –öteden beri– müptelâ olduğu mide hastalığından tahlîs-i girîbân edemeyerek 1322 Şevvalinin Salı gecesi –Yıldız civârında müste'ciren ikâmet eylediği– hânede âlem-i fâniye veda etti. Karacaahmed Kabristanı'nda pederinin civâr-ı merkadinde rahmet-i İlâhiye'ye tevdi' edildi. Rahmetullâhi aleyh.

***

İsmet Efendi –yukarıda işâret edildiği vechile– sıgâr-ı sinninden beri tarih ve terâcim-i ahvâl-i meşâhir ile –ibtilâ derecesinde– tevaggul ederek gezmediği [7] kabristan, girmediği kütüphâne, görmediği kütüb-i tarihiyye, meşâhirden görüşmediği bir zât kalmamıştır.

Kışın en soğuk bir gününde, yazın en sıcak bir deminde makberleri dolaşır, –ceplerine doldurduğu tuğla parçalarıyla– kitâbe-i seng-i mezârı okunacak bir hâle kalbeder, istihsâl edebildiği malûmâtı –koynunda taşıdığı– kâğıtlara kurşun kalemi ile kaydederdi.

Fındıklı'daki hânesinden kalkar, İstanbul'un en uzak köşelerinde –zamân-ı küşâdını anlamak için bakıcılara bakdırmak, falcılara bakla atdırmak lâzım gelen– metrûk ve mensî kütüphânelere koşar, bin türlü meşâkk ve müşkilâta tahammülle hâfız-ı kütübü ikna eder, kütüphâneyi açdırır, dolaplarda gubâr-âlûd, enzâr-ı rağbetden merdûd olan tarihleri, terâcim-i ahvâle [8] müteallik evrâk-ı perîşânı, mecâmî'-i pejmürdeyi saatlerce tedkîk ederdi.

Âlî Paşa'nın mahfil-i ülfetine girer, işitdiği dekâyıkı –milyonda beş on âdema nasib olan– o metîn hâfızasına nakşeylerdi.

Ebuzziya Tevfik Bey'in *Yeni Osmanlılar*'da "Şark Encümen-i Dâniş ve irfânı riyâset-i vâlâsını hâiz bir sâhib-i kemâl" ünvân-ı şa'şaa-dârıyla tavsîf ve tekrîm ettiği Yusuf Kâmil Paşa'nın –Şeyhülislâm Arif Efendizâde merhûm Sıddık Bey'in "söz ekspozisyonu" nâmıyla tarif eylediği– bezm-i Baykara-pesendânesine dalar, o hakîm-i kâmilin erbâb-ı kemâle râyegân olan iltifât-ı kadr-şinâsânesine "gel bakalım İsmet Hoca" hitabıyla nâil olur, o bezm-i irfân ve dânişde bin dürlü nikât ve fıkrât işiterek mahfûzâtını tenvîr, malûmâtını tevfîr ederdi.

Kırk kırk beş sene ale't-tevâlî [9] uğraşarak, mahâfil-i ihyâdan diyar-ı hamûşâne âmed ü şüd ederek "tarih-i müşahhas" yahut "tarih-i zî-hayat" ünvânını ihrâz edecek derecede malumatını tevsî' etdi.

Hayat-ı meşâhîre ıttılâ'-ı tâmm ile maruf olan zevât arasında o ka'bda bir merd-i muhakkik görmediğimi her zaman itiraf ederim.

Fazîlet-mendân-ı ümmetden Veled Çelebi Efendi ve edîb-i halûk Reşat Fâik Bey –meşâhîr-i milletin terâcim-i ahvâline vukûf itibariyle– *Sicill-i Osmânî* sâhibi Süreyya Bey ve İsmet Efendi'den hangisinin müreccah olduğunu benden sormuşlardı:

-"Onlar bir beytin iki mısrâ'ı mesâbesindedir. Fakat mana, hangisinde tamam olur ise İsmet Efendi o mısradır"

demişdim, takdîrimi onlar da takdir etmişlerdi…

Müverrih-i fâzıl Cevdet Paşa, bir gün tarih-i meşhûrunun bir cildini İsmet Efendi'ye irâe eder. Açılan sahîfe, [10] Aziz Mahmûd Hüdâî kuddise sırruhû hazretlerinin dergâh-ı şerifleri meşâyihinden Büyük Rûşen Efendi merhûmun terceme-i hâline tesâdüf eyler.

İsmet Efendi, o bahsi müdekkikâne mutâlaa ettikden sonra hatalarını ta'dâd ve isbât-ı müddea için birçok şevâhid-i tarihiye îrâd eder.

Cevdet Paşa –faziletin lâzım-ı gayr-ı müfârıkı olan– insâf ile ittisâf eden uzamâ-yı fuzalâdan olduğu için tarihindeki hataya kânî' olur, itirâf-ı hatâdan ictinâb etmez. Der ki:

-"İstanbul'da müverrih nâmına bi-hakkın lâyık üç zât gördüm, birincisi Şeyhülislâm Atâullah Efendi-zâde sudûrdan Şerîf Efendi, ikincisi Şeyhülislam Hüsâm Efendi, üçüncüsü (…) Efendidir.[1390[1]] Fakat seni, hakka'l-insâf onlara da fâik buldum". [11]

İsmet Efendi –tecârib-i gûn-â-gûn ile sâbit olduğu üzere– irtikâb-ı kizb etmezdi.

Şahsında tasavvur ettiği kıymet ve ehemmiyeti enzâr-ı âmmede isbât ve i'la etmek hülyâsıyla medâyih-i nâsdan istimdâd eden hod-furûşândan değildi. Had-şinâs, müeddeb bir âdemdi.

Cevdet Paşa, ehl-i ikbâl idi. İsmet Efendi'ye –arz-ı hulûs için– böyle bir takdirde bulunmaya mecbur değildi.

Binâenaleyh Cevdet Paşa gibi tarihde imâm, fünûn-ı şettâda benâm olan bir allâme-i marûfun takdîrine mazhar olmak bittabii mûcib-i şerefdir.

Bi'l-farz Cevdet Paşa, takdir etmemiş olsa da İsmet Efendi, mesleğinde iktisâb eylediği iktidâr-ı fevkalâdeyi her zaman isbât edebilirdi.

Zira imtihan, yahud ikmâl-i noksan [12] maksadıyla müracaat edenler o "tarih-i zî hayat"ın –îrâd olunan es'ile-i bî-hesâba– derhal ve kemâl-i talâkatla verdiği ecvibeyi işidince, işitdiklerini mazbûtât-ı zâtiyeleriyle tatbîk edince İsmet Efendi'nin ilm-i ensâb ve terâcim-i ahvâldeki yed-i tûlâsına engüşt-ber-dehân-ı hayret olurlardı.

Bu kıymetdâr âdeme "Kamûs-ı Meşâhîr" ünvânını tevcîh etmek, bir tevcîh-i vecîhdir. Çünkü –ismi unutulmuş, nesli munkatı' olmuş– eşhâsdan en meşhûr âdemlere kadar her kimi arasanız onun hâfızasında bulurdunuz.

Şöyle ki: Nezdine gitdiğiniz zaman ailenizin nâmını haber verirdiniz. Yatakda ise arkası üstü uzanır. Kanepesinde ise arkaya yaslanır. Enfiyesini çektikden, o parlak gözlerini gözlerinize diktikden sonra âbâ vü ecdâdınıza dâir malumat verirdi. Verdiği malumatı harfiyen zabt [13] ederdiniz. Bilâhere tetkîkâta girişdiğinizde o malumat ile sizin –tarihlerden, evrâk-ı kadîmeden, âilenize âid fermanlardan, beratlardan, şecerelerden, el-hâsıl şuradan buradan topladığınız malumatı karşılaştırdınız, işte o zaman İsmet'in kemâlini anlardınız.

Müşârunileyhle pek çok, pek uzun görüşdüm, birçok tecrübelerde bulundum, liyâkatına yakîn hâsıl ettim, onun için böyle serbest yazıyorum, sözlerimin mübalağaya haml edileceğini katiyyen hâtıra getirmiyorum.

Bu muhterem âdemin –kemâline ilme'l-yakîn kesb-i vukûf etmezden evvel– hakkında îrâd edilen medâyihi ben de mübâlağaya haml ederdim. Senâda ıtrâ' ediliyor, diyordum. Vaktâ ki o müdekkik-i kâmile mülâkî oldum, medâyih-i vâkıayı nefsü'l-emre muvâfık buldum.

İsmet Efendi'nin en büyük bir meziyeti de [14] terbiyesi, dil-nevâzlığı idi. Esîr-i firâş olduğu demlerde bile müracaat edenleri reddetmezdi. Sorulan şeylere –öksürerek, inleyerek– cevap verirdi.

Zâten onu ne vakit gördümse yatak içinde gördüm. Dâima hasta idi. Gûya illet, hâl-i tabiî… Sıhhat, hâl-i ârızî idi.

Hastalığının –kırk beş senelik mahsûl-i sa'y ve gayreti, mâhsûl-i hayatı olan– âsâr-ı müteaddide-i kıymetdârını kaybetdiği dakîkadan başladığını –yanarak yakılarak, âh-ı tahassür çekerek– söylerdi.

Esere "zâde-i tab'" diyorlar, söylemekde evlâdı ile müsâvi olduğunu söylüyorlar. Tarih ve terâcim-i ahvâl gibi tedkîkât-ı dûr-â-dûra, iftihâm-ı müşkilâta mütevakkıf olan eserlere artık ne demek lâzım geleceğini erbâb-ı insâf takdir eder.

İstidrad kabîlinden arz edeyim: Bizim diyarda tarih ve terâcim-i ahvâl gibi âsâr, [15] beyne'n-nâs âsâr-ı âdiyeden addolunuyor. Okur, yazar bir âdem, ne zaman arzu etse birkaç cilt tarih ile meşâhirden birkaç yüz zâtın terceme-i hâlini yazabilir zannediliyor.

İş öyle değil efendiler! Bu vâdî-i meşâkk-engîzde benim tecrübelerim var, hem de pek acı tecrübelerim var. Neler çektiğimi ben bilirim.

Tarif edemem çektiğim âlâmı o yüzden
Zîrâ ki anın zikri de bir gûne elemdir…

Eslâfdan, yahut muâsırînden bir zâtın ahvâli hayatiyesine dâir malumat istihsâl etmek, malumat-ı müstahsileyi tertîb ve tedvîn

etmek, rivâyât-ı muhtelifeyi te'lîf eylemek, yalnız başına kale fethetmek derecesinde bir emr-i müte'assirdir.

Hele bizim memleket gibi yetiştirdiği erbâb-ı meziyyetin cisimleri ile beraber isimlerinin de nâ-bûd olduğu bir memleketde terceme-i hâl yazmak, bizim memleket gibi terceme-i hâlin hâlâ [16] ihrâz-ı ehemmiyet edemediği bir makbere-i fazîletde eslâf ve muâsırînin –hatta evlâd ve âilelerinin zabdetmediği– ahvâl-i şahsiye ve havâss-ı rûhiyesini –sûret-i sahîha ve müfîdede– ortaya koymak ihyâ-yı emvât sevdâsına düşmek kabîlindendir.

İşte bî-çâre İsmet Efendi'nin kırk beş sene –geceli gündüzlü– çalışarak, mezar taşlarıyla konuşup başını taştan taşa urarak vücûda getirdiği yedi sekiz parça eser-i kıymetdâr 1314 sene-i hicriyesinde bir gece Fındıklı'da zuhûr eden harîk-ı hâilede hânesiyle berâber yanmış, İsmet –esîr-i firaş olduğu halde– yakaladığı bir şamdan ile sokağa fırlamışdır.

O vaka-i dil-sûzdan sonra sıhhatinin büsbütün muhtell olduğunu, kemâl-i sûz u güdâz ile söyler, söyledikce vech-i melûlünde bir reng-i âteşîn hâsıl olurdu. Fâciâyı [17] nakletdikden sonra oturuyorsa yatar, yatıyorsa kalkar, enîne başlardı.

Düşünmeli, mahsûl-i hayatı olan yedi sekiz evlâdını bir anda kaybeden âdeme ne olur, ne yapar, nasıl vâveyla eder?..

Sırası gelince nakledileceği vechile –terceme-i hâlini ber-tafsîl yazmak üzere– akdetdiğimiz mukâvele bilâhere mevki-i icrâya konulamadığından âsârı, anânesiyle mazbûtum değildir. Maa-zâlik tahattur edebildiklerimi söyleyeyim:

Şakâik-i Nu'maniyye zeyli olan Şeyhî'ye 1143 senesinden 1314 sene-i hicriyesine kadar (8) cildden mürekkeb bir zeyl-i mufassal.

Şeyhülislâm Esad Efendi merhûmun *Atrebü'l-*Âsâr nâmındaki tezkire-i mûsiki-şinâsânına –kezâlik– 1314 senesine kadar bir zeyl-i mükemmel.

Eâzım-ı müellifîn-i Osmâniye'den Müstakîmzâde [18] merhûmun *Tuhfetü'l-Hattâtîn* nâmındaki eser-i güzînine bir zeyl.

Asâr-ı muharrereden Şeyhî *Zeyli*'nin iki cildini vaktiyle tebyîz ederek sâdır olan irâde üzerine takdîm etdiğini söylerdi.

Ba'de bu'dîn –hâfızasına müracaatla– tahattur ettiği meşâhir-i ulemânın terâcim-i ahvâlini 4 cild olarak yazdığını, nezdinde mahfûz olduğunu mükerreren tebşîr etmişdi. Hatta bir gün ziyaretine gittiğimde kendisini ayakta buldum. Dolabın üstünde duran evraktan birine bir şey kaydetdi. Evrakı yerli yerine koydu. Ben sormadan o dedi ki:

"Reîsü'l-ulema Necib Molla'nın terceme-i hâli nâkıs idi. Bir şey ilâve etdim."

Bir gün de *Lügât-ı Tarihiyye ve Coğrâfiyye* sâhibi Ahmet Rıfat Efendi merhûmun terceme-i hâlini –bi'l-vâsıta– benden istedi. Mahfûzâtımı yazdım, bizzat götürdüm, [19] okudu, kirâren ve mirâren teşekkür etti.

Rıfat Efendi'nin tercemesini ne yapacağını sormadığıma hâlâ teessüf etmekdeyim. Maamâfîh bunu taleb edişinden müverrihînin terceme-i hâllerini de yazdığı, yahut yazmaya başladığı tahmîn olunabilir.

***

İsmet Efendi'nin tarihde bilhâssa tarihin ensâb ve terâcim-i ahvâl kısmında malumat-ı kâmile erbâbından olduğunu ilk defa –Pertev Paşa hafîdi– Aziz Bey'den işitmişdim.

Aziz bey, vaktiyle Mektûbî-i Sadâret Muâvini müteveffâ Şeref Efendi'nin hânesinde tesâdüf ettiği esnâda İsmet'in Pertev Paşa merhûm hakkında malumat-ı mükemmele verdikden başka ecdâdından birinin Selâtîn-i Osmâniye hazerâtından bir zât-ı mufahhama takdîm etdiği kasîde-i arabiyyeyi ezberden kıraat etmesi üzerine vakf-ı hayret olduğunu hikâye etmişdi. [20]

Muahharan –Fuad Paşa hafîdi– Reşad Bey'den de müşârünileyin mezîyyât-ı mahsûsasını dinlemişdim.

Daha sonra –o zaman Manastır Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriyesi Müdiriyeti'nde bulunan– Bursa Mebûsu Tahir Bey, İstanbul'a gelerek *Osmanlı Erbâb-ı Maârif ve Kemâli* nâmındaki eserinin nevâkısını ikmâl etmek için müşârünileyhle görüşmek arzusunda olduğunu söylemişdi. Birkaç gün sonra –aşinâlarından birinin verdiği tavsiyenâmeyi hâmilen– müşârünileyhin hânesine giderek hüsn-i kabul gördüğünü, pek çok istifâde ettiğini maa't-teşekkür anlatmışdı.

Müşârünileyhin vüs'at-i malumatı nisbetinde mütevâzi ve müeddeb olduğuna dâir verilen teminat üzerine bana da cesaret geldi.

Maârif-mendân-ı ehibbâdan Diyarbakırlı Ali Emîri Efendi ile birlikte bir salı günü- İsmet Efendi'nin Beşiktaş'da müste'ciren [21] mukîm olduğu hâneye gitdik. Bir küçük kız, bizi Efendi'nin yanına çıkardı.

Henüz tıraş olmuş, kır bıyıklı[1391] mülahhamca, orta boylu, parlak gözlü, beyaz yüzlü, münevver bir zât –üstünde entari, başında takke, gözünde gözlük olduğu halde– bir kanepede oturuyordu. Bizi görünce kıyâm etdi. Gösterdiği mevkiye oturduk.

Enfiyesini çekerek kemâl-i dikkatle yüzümüze bakmağa başladı. Güya serâir-i kalbiyemizi vechimizden keşfetmeğe çalışıyordu.

Birkaç dakika sükût ile geçti. Kendimizi takdîm etmek lâzım idi. Arkadaşıma bakdım, onda öyle bir niyet göremedim. Kendime bakdım cesâret bulamadım. [22]

Ziyaretine gidilen bir zât-ı muhtereme başkası takdim, hakkında meddâhlık edebilirse de nefs-i tezkiye etmek, "korkmayınız fenâ âdem değilim, şöyleyim böyleyim" demek müşkil oluyor…

İmtidâd-ı sükût, tarafeyni iz'âc etdikce sâhibü'l-beytin –lisân-ı hâl ile– "Ayol, siz kimsiniz? Hüviyetinizi söyleyiniz de beni meraktan kurtarınız. Yâhud gidiniz" demekde olduğunu hissedebiliyordum.

Artık zemin ve zamana, muhâtabımızın hâl ve şânına muvâfık bir cümle-i cemîle tedârikine imkân bulamayarak dedim ki:

-"Efendim, biz ne câsusuz, ne de deyyûsuz ben felanım, şu zât da felandır. Fezâilinizi işitdik. Bilâ-vâsıta ziyâretinize koşduk. İsterseniz kabul edersiniz. İsterseniz def edersiniz…"

Damdan düşercesine söylediğim şu söz –gözlerini gözlerime nasbeden– müşârunileyhin o kadar hoşuna gitti ki kemâl-i [23] itinâ ile tertîb edilen en belîğ, en zarif sözlerde ancak o kadar hüsn-i tesir eder.

Meğer bî-çâre âdem, casuslardan o kadar ürkmüş ki tanımadığı eşhâs, ziyâretine gitdikce câsus zannıyla aklı başından gider, hemen yatağına girip yorganı başına çektikden sonra âheng-i enîne düzen verirmiş. Bu hakîkatı bilâhere öğrendik.

Tarif-i nefse âid ifâdâtıma katiyyen itimad etdiğini gösterircesine geniş bir nefes aldı. Gülerek:

-"Estağfirullah. Sizin çehrenizdeki âdemler câsûs, deyyûs olamaz. İkinizin de safîyyü'l-kalb, afîf, nâmuskâr âdemler olduğunuzu yüzünüz söylüyor. Lütfetdiniz, fakîri âdem yerine koyup geldiniz. Teşekkür ederim." dedi.

O dakikadan itibâren –kırk yıllık dost gibi– lâubâliyâne sohbete girişdik biz sorduk, o söyledi. [24]

Yukarıda da anlatmışdım, müşârunileyh cidden terbiyeli, dilnevâz bir zât idi. Terbiyesine, dilvenâzlığına ilk mülâkâtda gösterdiği muâmele-i latîfe de delâlet eder.

O bizim kim olduğumuzu bilemezdi. İhtimâl ki biz, kisve-i safvete bürünmüş birer kallâş-ı mugfel, birer gaşşâş-ı muzill idik.

İhtimal ki hep marifet, tevkîr-i fazilet iddiâsıyla âdemceğizi söyletip alacağımız malumatı –bir külah kapmak için– başka şekle tahvîl, habbeyi kubbeye tebdîl ile başını derde sokacak idik. Âlem bu, hâtıra gelmeyen şeyler başına gelir…

Fakat muhâtab-ı kâmilemiz teşhîs-i zâtda, takdîr-i meziyetde hâiz-i kudret olduğuyçün bize itimâd etti, itimâddan dolayı da bilâhere nâdim olmadı…

Ziyaretlerim, tevâli etmeğe başladı. Her defasında bir sûretle müstefîd oldum. Ne fâide ki semtin muhâlefeti, meşgalemin kesreti, [25] mülâhaza-i tasdî', sık sık ziyârete mâni olurdu.

Halbûki mevâni'a ehemmiyet vermeyerek her gün ziyâretine koşmak, o kıymetli âdemin malumatından intifa' etmek âdetâ ehemm-i umûr, a'zam-ı sürûr imiş… Hezâr teessüf ki vaktiyle bu dakîkayı takdîr edip de lâyıkıyla müstefîd olamadık.

Her nimetin kıymeti, hîn-i zevâlinde bilinir. Nimet elde iken kıymeti takdir edilemez. Zuhûr eden nimetin ebediyyen zâil olmayacağına hükmederek istifâdede tekâsül göstermek. Nimetten mahrûmiyetin mukaddime-i fecîasıdır…

İşte o mukaddime-i fecîanın –lemh-i basarda– netice-i nedâmet-engîzini görerek teessürât-ı bî-pâyâna giriftâr olduk. Yazık…

Müşârünileyhin vefâtından bir gün evvel birâderle ziyâretine gitmişdik. Hânesinin civârında Hüdâî hazretlerinin dergâh-ı şerîfi [26] dervîşânından bir zâta –ki haftada birkaç defa gelir, Efendi'nin suyunu taşır, işlerini görürdü– tesâdüfle Efendi'yi sordum. Fart-ı ye's ile

-"Pek fena, isterseniz gidiniz görünüz " dedi.

Efendi'nin yanına çıkdık, yatıyordu. Solmuş sararmışdı. Hâlet-i nez'in takarrüb ettiği ayânen görülüyordu. Elini öptük. Başının ucuna oturduk. Midesinden fevkalâde muzdarib olduğunu –inleyerek– anlatdı. Tesliyet-kârâne sözler söyledim.

Dest-i ecele tevdî'-i girîbân etmek üzere olduğu öyle bir dem-i pür-elemde bile dil-nevâzlıkdan geri durmadı. Tatyîb-i hâtır edecek sözler söyledi.

Esnâ-yı vedâda

-"Bu gün istediğim gibi görüşemedik. Affediniz. Kusura bakmayınız."

dedi. Bize dua etdi.

O anda birbirimize atfetdiğimiz [27] enzâr-ı hüzün-âmîzin manâyı müellimini şerhe hâcet yok…

Aradan iki gün geçdi, gazetelerde müşârünileyin irtihâl etdiğini, defnedildiğini gördüm. Dil-hûn oldum. Vefatını haber alıp da cenazesinde bulunamadığıma, son vazifeyi îfâ edemediğime de başkaca teessüf etdim.

Hersekli Arif Hikmet merhumdan sonra ziyâ'ına en ziyâde girye-bâr-ı teessür olduğum zevât-ı muazzezeden biri de İsmet Efendi'dir.

***

Emsâli ma'dûd olan bu merd-i âlî-kadr, âsârının tu'me-i lehîb olduğu günden beri hastalığından kurtulamadığını her zaman söylerdi. Ama kendisini vakf-ı illet eden diğer bir sebeb daha vardı ki ondan kat'â bahsetmezdi. Bâri ben bahsedeyim:

Efendi'nin ziyâretine gidenlerin elbette nazar-ı dikkatlerini celbetmişdir ki yatağının [28] bir tarafı yemiş sergisinin, diğer tarafı büyük bir eczahânenin küçük bir numunesi idi. Bir cânibinde –duvar yastığının üstünde– başdan başa armut, elma, ayva, portakal, limon, nar ve fevâkih-i sâire –adû-yı cân gibi– saff-beste durur, hazretin –burc ve bârûsu yıkılmış kalelere benzeyen– midesine hücûm için fırsat gözetirdi.

Diğer cihetinde şişeler dolusu maden suları, çiçek suları, kutular dolusu tuzlar, haplar –karakol gibi– nöbet beklerdi.

Â'dâ birer birer mideye hücûm ile târâc ve târumar ettikten sonra nöbetciler imdâda şitâb ederlerdi. Lâkin bir fâide temîn edemezlerdi.

Hazret, bî-tâb ü tüvân yatağına iltica eder, birkaç saat inledikden sonra kalkardı. Artık rahat dursa ya, hayır… [29]

Odanın bir köşesine yerleştirilen dolabın önüne çökerdi. Bu dolap –yatağın sağındaki yastık üstüne dizilen– a'dâ-yı mahûdeyi solda sıfır bırakacak derecede dehşetli bir düşman idi…

Bu dolap, mahallelerdeki bakkal dükkânlarının enmûzec-i musaggarıydı. Derûnunda kangal kangal kaşar peynirleri, sucuklar, pastırmalar, yarısı yenmiş ekmek parçaları –birbirini der-âgûş ettiği halde– sahibinin iltifâtına intizâr ederdi. Efendi kırmızı saplı küçük bir çakı ile büyük bir dilim peynir, biraz da pastırma keser, kocaman bir ekmek parçasına terfîkan mideye yolcu ederdi. Arkalarından bir de portakal yahut armut yolladıkdan sonra kanepesine oturur, yahut yatağına girer, kemâ-kân âheng-i enîne germî verirdi.

Garipdir, bir gün yanında bulunduğum [30] sırada, –ber-minvâl-i muharrer– imlâ-yı mide etdikden sonra benden müsaade istedi, elbisesini giymeye gitdi. "Nereye gideceksiniz" dedim. "Saraya yemek yemeğe" dedi, dem-beste-i hayret oldum…

Evâil-i hâlini bilenler, Efendi'nin öteden beri muzırr şeylerle midesini imlâ, sonra da vâveyla etmek merakında olduğunu naklediyorlar.

Vefâtından bir gün bir gece evvelki mülâkâtımızda yatağının etrâfında yine ma'hûd yemişler, mahûd ilaçları tarz-ı sâbıkda müret-

Esad Efendi'nin *Sultan Ahmed-i Sâlis Devrine Âid Terâcim-i Mûsikî-şinâsân* isimli yazma eserinin ilk sahifeleri.

teb ve müheyyâ gördüm, taaccüb etdim. Artık yiyecek hâli kalmamış ise de onları yanından ayırmaması –midesinde biraz kuvvet bulsa– yine ekl u bel'a başlayacağına delîl addolunabilirdi.

İnsan, sevdiği şeyleri fikir ve zikirden hâli olamadığı gibi onları gözünün önünden ayırmak da istemez. [31]

Merhûmun ızdırâb-ı dâimîsine bâis olan ahvâlden biri, belki birincisi –şüphe yok ki– mütemâdiyen boğazıyla uğraşması idi…

***

İsmet Efendi, Mevlâna Celâleddin Rûmî ve Aziz Mahmûd Hüdâî kuddise sırruhümâya müntesîb idi. Hâl-i ızdırâb ve ıztırârında rûhâniyet-i evliyâullahdan istimdâd ve o sâyede kesb-i neşât ettiğini söylerdi. Vefatından iki ay evvel mülâkât etdiğimiz sırada bir lahn-ı müessir, bir tavr-ı hazîn ile Âyîn-i Şerîf okumuşdu.

Bu mübârek âdem, safiyyü'l-kalb idi. Malumatına mağrûr, –liyâkatı nisbetinde riâyet görmediğinden dolayı– bî-huzur değildi.

Meziyyet-i mevhûmesini –katreyi deryâ, zerreyi âfıtâb-ı âlem-ârâ şeklinde gösterircesine– ileriye süren şu'bede-bâzlârdan, ebnâ-i [32] cinsini kendi seviye-i irfânında bulamayıp da yükseklerden hitâb eden hatiplerden, âmmeye nazar-ı istihkâr ile bakan bakar körlerden, halka "kafası boş" diyen boş kafalılardan değildi. Mesleğinde mütehassıs, herkese karşı mütevazi bir zât-ı vâcibü'l-ihtirâm idi.

Hâlinden şikâyet etmezdi. Gınâ-yı kalbe mâlik idi. Kitapçılık hizmetinden bin kuruş maaşı vardı. İhtiyâr-ı kanâatla ahrârâne yaşardı.

Bazen fe-bazen dehen-bâz-ı şikâyet olsa da der-akab "adam geçelim, muhabbete bakalım" derdi. Her hâlde bir derviş-i hayr-endîş olduğu ahvâlinden, akvâlinden anlaşılırdı.

Her istediklerini yapmağa muktedir olanlar "İsmet Efendi ayaklı kütüphânedir" kavliyle müşârünileyhin kıymet ve ehemmiyetini takdir ettikleri hâlde esbâb-ı maîşetini tevsî' etmezlerdi. [33] Takdir, sözde kalır, mevki-i fiile çıkamazdı.

***

Çünkü takdîr-i Hüdâ kendisine bu kadar maîşet, bu kadar rahat nasib etmiş olduğundan, -gedâdan şâha kadar- bir ferd bittabii takdîr-i tağyîr edemezdi.

İsmet Efendi de bu dakîkaya vâkıf olduğuyçün - ahyânen hâlinden şikâyet etse de- silsile-i şikâyeti dakikalarca uzatmazdı.

***

İsmet Efendiyle ilk görüştüğüm zaman, kendisinden iki şey rica ettim. Biri, meşâhir-i asra tahsîs etdiğim *Defter-i Hutût*'a birkaç satır yazı yazması… Diğeri de, terceme-i hâlini takrîr ile bana yazdırması idi. İbtidâları her iki ricâyı da kabule müsâit göründü, hatta muâhede akd ettik. Muahharan vâhî özürler serd etmeğe başladı.[34]

Bir aralık *Defter-i Hutût*'a Gelenbevî merhûmun terceme-i hâlini yazacağını söyledi. Sonra bir takım evhâma kapılarak

-"Mevlâna ahvâl müşevveş! Bu yazıyı bir zaman-ı münâsibe ta'lîk edelim"

dedi. Ben de ısrar etmedim. Nihâyet, defterime yazı yazmadan kitâb-ı hayâtı hâtime-pezîr oldu…

Hakîkıyyûndan, hayâliyyundan birçok âdemler - ebna'-i iblîsin bâzâr-ı ticarette taharri'-i sermaye etdikleri bir devr-i fetretde… Izrâr-ı nâsın en büyük kâr addeylediği bir vakt-i pür hatarda - *Defter-i Hutût*'u vücûda getirmek için - en tehlikeli addolunan zevâta da - gitdiğime nazar-ı hayretle bakarak âdetâ hiffet-i aklıma hükmetmişlerdi. İhtimâl ki İsmet Efendi de bu zümreye dâhil idi.

Terceme-i hâli için de "yaparız yazarız" dediği hâlde sonunda

-"Terceme-i hâlimi yazmakdan doğrusu tevahhüş ediyorum. [35] Terceme-i hâlimi yazmak, yazdırmak bana hoş gelmiyor. Hazine-i hâssadan - nice senelerden beri- terceme-i hâl-i resmîyi istiyorlar. Bir türlü yazamıyorum. Rica ederim, beni mazûr görünüz"

dedi. Ne zaman terceme-i hâl bahsini açsam bu cevapla bahsi kapardı.

Mükerreren tarih-i vilâdetini sordum. Söylemedi. Bir gün- bermu'tâd - rahatsızlığından bahs ettiği sırada "efendim ihtiyar olduk" dedi. "1275 de tevellüd eden bir zât, ihtiyar olur mu?" dedim. "Hayır, 75'de değil 1261 senesi zilhiccesinin 17. Çarşamba günü doğdum" dedi. Ben kahkaha ile gülmeye başladım. Hud'anın zevkine vararak o da vakf-ı dahk oldu.

Bu fırsatdan istifade ederek yine terceme-i hâl meselesini ileriye sürdüm. Bir tavr-ı serzenişle "ahyâ ve emvâtdan her sınıf halkın terâcim-i ahvâline kendilerinden ziyâde [36] vâkıf olduğunuz hal-

de kendi terceme-i hâliniz hakkında ihmâl göstermeniz, vehme tâbî olmanız pek acîb bir haldir. Fakat kabahat sizde değil bendedir ki kıymet-i zâtiyesini takdir etmeyenlerin kıymetlerini takdir etdirmeğe çalışıyorum" dedim.

Efendi gülerek "Allah, seni aziz etsin. Kadirşinaslığını herkesden ziyâde ben takdir ederim. Ne yapayım ki tevahhuş ediyorum" cevâbını verdi. Âkıbet terceme-i hâli de yazılmadan gitti. Teessüf olunur…

Hikmeti nedir bilmem, erbâb-ı meziyetin hâl ve hareketi garâibden hâlî olmuyor. Nev'i şahsına münhasır olanların şahsına münhasır garip bir hâli oluyor. İsmet Efendi'nin terceme-i hâlini yazmakdan, yazdırmakdan tevahhuşu da o garâib meyânında başkaca bir garîbedir.

Bizde bazı zevât, terceme-i hâlin ba'de'l-vefât yazılması lâzım geleceğine zâhibdirler. [37] Terceme-i hâl, hâl-i hayatda yazılırsa güya hayat tenâkus edecekmiş gibi bir fikr-i bâtıl, bir vehm-i fâsid ezhânı tehvîş ediyor.

Efendi merhûmun tevahhuşu da bu fikre, bu vehme müstenid idi. Hatarât-ı zamâniyeden de pek ziyade ürkerdi.

Bu tevahhuş, hangi sebepden tevellüd ederse etsin ta'yîb ve tenkîd edilemez. Çünkü herkesin - kendince ahvâl-i tabiîyeden, başkalarınca hâlât-ı garîbeden ma'dûd olabilecek sûretde- bir takım evhâm ve zunûnu, meslek ve meşrebi vardır ki o âdemi, o zunûn ve evhâmdan, o meslek ve meşrebden vazgeçirmek, hayatı ondan nez' etmeğe mütevakkıfdır.

***

Bazı erbâb-ı marifet ve sanat gördüm ki onların âsârıyla halkın kütüphâneleri, müzeyyen olduğu halde, kendi eserlerinden kendilerinde bir nüsha bulunmaz.

Bazı hattâtine mülâkî oldum ki dostlarının [38] âşinâlarının, hatta bîgânelerin salonları, odaları onların elvâh-ı nefîsesiyle münakkaş ve münevver olduğu halde kendi meskenlerinde kendilerinin bir levhası görülmez.

Bazı şâirler gördüm ki hâfızaları başkalarının eşhârıyla mâlâ-maâl olduğu halde kendi şiirlerinden iki manzûme mahfûzları değildir. Yâhud başkalarının kasîdelerini, gazellerini inşâd ettikleri halde, kendilerinin bir mısralarını bile îrâd etmezler.

Bunu da söyleyeyim mi bilmem, bazı tabibler gördüm ki kendileri verem oldukları hâlde başka veremleri tedaviye vakf-ı vücûd ederler.

İşte bunlar gibi İsmet Efendi de bütün Osmanlı meşâhîrinin her türlü ahvâl ve âsârıyla, menâkıb ve mahsûsâtıyla uğraşarak mütemâdiyen onlardan bahsederken, hatta uyku zamanlarında bile onlarla meşgul [39] olarak, uykudan mahrum kalırken kendi ahvâl ve menâkıbından bahsetmezdi. Kırk beş sene mezarları, kütüphâneleri devrederek ciltlerle terâcim-i ahvâl yazmış iken kendisinin dört satırlık terceme-i hâl-i resmîyesini bile yazmazdı.

Bir kere bana demişdi ki:

-"Yatağıma girip tam uykuya dalacağım sırada karşıma - meselâ - Sokullu çıkar. Terceme-i hâli serâpa zihnimden geçer. Ahvâl ve harekâtı birer birer gözümün önünde tecessüm eder. Sonra diğer

meşâhir, diğer vekâyı'da meydana çıkar. Uyku da bittabii kaçar. Nasıl yattımsa öyle kalkarım."

Mübarek âdem, hengâm-ı hâbda bile başkalarını düşündüğü gibi bir defa da kendisini düşünüp de terceme-i hâline tercüman olsaydı ne olurdu?..

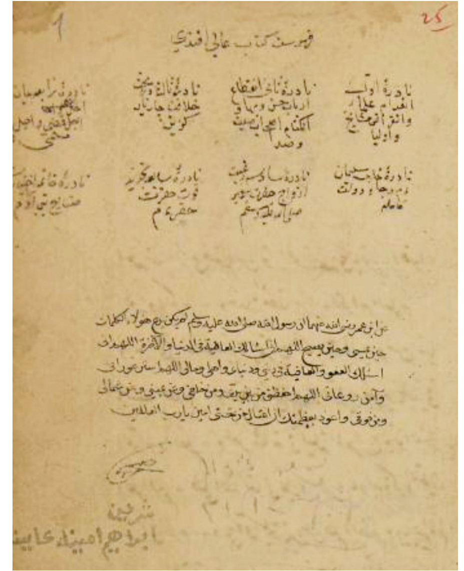
Ne olacak, öyle bir müverrih-i kâmilin - bin türlü iber ve nikâta cilvegâh olan [40] ahvâl ve menâkıbı, sergüzeşt ve garâibi pîş-i nazarımızda temessül eder de bizlere medâr-ı ibret, müstelzim-i menfaat olurdu…

Hâtime-i makâl olarak şunu da söyliyeyim: İsmet Efendi'nin vefâtı - telâfisi gayr-i kâbil - zâyiât-ı azîmedendir. Buna hem teessüf etmelidir. Hem de etmemelidir. Teessüf fâidesizdir. Zira hayat dediğimiz şey, mademki hayatdır, elbette bir gün memâta inkılâb edecektir. Leylin nehâra, nehârın leyle inkılâbı gibi…

Asıl teessüf olunacak hâl, o merd-i kıymetdârın ömr-i sânîsi olan - âsâr-ı mühimmesinin ebediyyen mahvolmasıdır ki ziyâ'-ı azîm de budur.

Ahvâl-i hayâtiyesini yazmaması, yazdırmaması da o ziyâ'dan mütevellid âlâmı - nâm-ı İsmet yâd olundukca - tecdîd ve tezyîd edecektir…

8 şevval 1322 - 2 Kânûn-ı evvel 1320"

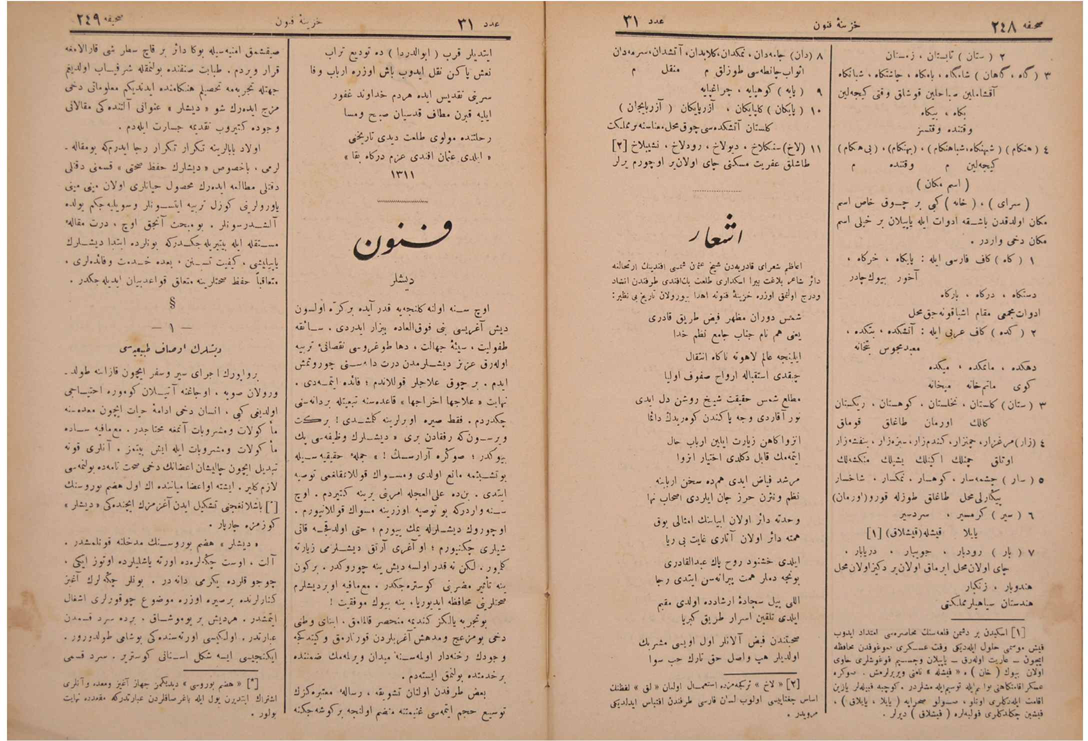
Âlî Efendi'nin *Nevâdirü'l-Hikem*'inin ilk sahifeleri.

Osman Şems Efendi

Nakşibendi Tarîkati ricalinden münzevi Seyyid Mehmed Emin Efendi'nin oğlu olan Osman Şems Efendi, 1813'te (1 Rebîü'l-âhir 1229 Çarşamba gecesi) İstanbul'da Hoca Paşa Mahallesi'nde doğmuştur. Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'ne devam etti. Darphâne'de memuriyette bulundu. Ticaretle uğraştı. 1893'te (18 Cümâde'l-âhire 1311 Çarşamba gecesi) vefat etti ve Karacahmet Kabristanı'na tevdi olundu. Edebiyat âleminin en âlî makamında bulunanlardandır. Şiirlerinin pek azı intişar etmiştir. Osman Şems'in bir çok gazeli, murabba'sı, ilâhîsi türlü makamlarda bestelenmiş, zikir ve ihya gecelerinde zâkirler, güzel ve gür sesli mürid ve muhibler tarafından kendi zamânında olduğu gibi daha sonra da manevî bir coşkunluk havası içinde söylenmiştir.[1392]Şiirleri sağlığında ve vefatında "müsaade sâdır olmadığından" bastırılamadı.[1393]

Uzunca boy ve yüzlü, seyrek ve beyaz sakallı olan "Hazreti" Osman Şems Efendi, İbnülemin'in tavsif ve tevkîriyle "Ümmetin ekâbirinden maduddur. Her hâl ü hareketi sünneti seniyeye müstenid idi. Râhı Hakda ihraz eylediği mertebei ulya, mülâkatıyla teşerrüf edenlerce malumdur." Kadirî tarikatından "Enverî" namıyla tesis ettiği şubenin "pîr-i sânîsi" addolunarak kendisine "Bâzü'l-envâr" denilmiştir. Ziya Paşa, "Osman Efendi'nin kerametine kani olmam lâzım gelse kendinin Arabca okuduğunu bilen olmadığı hâlde hepimizden iyi Arabca bilmesinden dolayı kani olurum" dermiş.[1394]

Tekkesi olmayan Şems Efendi, Üsküdar'da Debbağlar Mahallesi'ndeki küçük eviyle Tunusbağı, İnâdiyye'de Nalçacı Halîl Efendi Dergâhı civârındaki hânelerinde ve İhsaniye'deki evlerinde erbabını irşad edermiş. Sohbetlerde daima dizüstü oturur, sohbetlerinden hert fert istidadına göre istifade eder. Fes üzerine yeşil sarık sarar, bazen de taç,[1395]

صحیفه ۲۴۹ — خزینهٔ فنون — عدد ۳۱

فنون

عدد ۳۱ — خزینهٔ فنون — صحیفه ۲۴۸

اشعار

Üsküdarlı Tal‘at Bey'in Osman Şems Efendi'nin vefatı üzerine *Hazîne-i Fünûn*'da neşrettiği manzumesi.

odasındaki kavuklukta Mevlevî sikkesine benzeyen Kadirî sikkesi durur ki o sikke vefatında tabutuna da konmuştur. Şems Efendi, babası gibi (babası da 23 sene münzevî yaşamıştır) inzivaya meyillidir.

Hüseyin Vassaf, Efendi'nin meclislerdeki hâlini şöyle anlatıyor:

> "Hazret-i Aziz, ekseriyetle Üsküdar'daki evlerinden dışarı çıkmaz ve nezd-i âlîlerine varanlar ise sohbetinin lezzetinden bıkmaz, usanmazdı. Dâima diz üstü otururdu. Hikmetler söylemeğe mahsus olan dilinden yaraşıksız söz çıkmazdı. Hep *Kur'ân*'ın sırlarından, Hazret-i Peygamber'in hadislerinden söz açardı. Görenler kendisine âşık ve feyzinden, sohbetinden irfan hissesi kapanlar, bundan mahrum kalanlara faik olurdu. Huzuruna varanların gönül neşvesi bir kaç gün sürerdi. (…)"Hz. Şeyh'in huzûruna girildiği zamân kalbimizden mâ-sivâ kaydı ref'olur; yerine zikr-i Hak kâim olurdu.[1396] Yanında bulunduğumuz müddetçe, cemâline baktıkça bakacağımız gelir, yanından ayrılmayı cânımız istemezdi. Meclis-i şerîflerinde bulunduğumuz zamânın hâtırası ve bâhusûs, latîf hayâlleri, bir dakîka gözümüzün önünden gâib olmaz; huzûrlarında iken, herkesin muzmarât-ı kalbiyyesini keşf eder, söyler idi. Ale'l-ekser, huşûan ağlardı. Vâridât-ı Rabbâniyyeye mâlik olduklarından, sözleri pek müessir idi. Fasâhatından üdebâ, maârifinden ulemâ, tahkîkatından ehl-i felsefe, dakâyıkından büleğâ, eş'ârından şuarâ, hikmetinden ukalâ, âdâbından fukarâ, el-hâsıl, her sınıf kendine göre, fezâil ve irfânından iktibâs-ı feyz ederler idi. Kendilerinin, zâhir-i hâlde hânkâhı yoktu. Fakat her mürîdinin kalbini hânkâh-ı aşk ittihâz etmiş idi."[1397]

Osman Şems Efendi ise kendi meclisi hakkında şöyle diyor:

> "Dilistân-ı maârifde kime üstâd lâzımsa
> Beni ekmel bulur ol bâbda irşâd lâzımsa"[1398]

Müridlerinden ve sohbetinde bulunan zevâttan Üsküdarlı Tal'at ise şeyhi ve meclislerini şöyle anlatır:

"Matla-ı şems-i hakîkat şeyh-i rûşen-dil idi
Nûr akardı vech-i pâkinden göreydin dâimâ

İnzivâ-gâhın ziyâret eyleyen erbâb-ı hâl
İtmemek kâbil değildi ihtiyâr-ı inzivâ

Mürşid-i feyyâz idi hem de sühan erbâbına
Nazm u nesrin hırz-ı cân eylerdi ashâb-ı nühâ

Vahdete dâir olan ebyâtının emsâli yok
Himmete dâir olan âsârı gâyet bî-riyâ

Eyledi hoş-nûd rûh-ı pâk-ı Abdülkâdir'i
Bunca demler himmet-i pîrânesin itdi ricâ

Elli yıl seccâde-i irşâdda oldu mukîm
Eyledi telkîn-i esrâr-ı tarîk-ı kibriyâ

Sohbetinden feyz alanlar ol Üveysî-meşrebin
Oldular hep vâsıl-ı Hak târik-i hubb-ı sivâ

İtdiler kurb-ı Ebu'd-Derdâ'da tevdî'-i türâb
Nefs-i pâkin nakl idüp baş üzre erbâb-ı vefâ

Sırrını takdîs ide her dem Hudâvend-i Gafûr
Eyleye kabrin metâf-ı kudsiyân subh u mesâ

Rıhletinde Mevlevî Tal'at didi târîhini
Eyledi Osmân Efendi azm-i dergâh-ı bakâ."

"Çukurçeşme Yârânı", "Encümen-i Üdebâ" gibi isimlerle yâd edilen Hersekli'nin hânesindeki şâirler meclisinin baş tacı, üstadı konumunda bulunan Osman Şems Efendi henüz gençken, evinin yakınında oturan Nakşibendî meşâyihinden İsmail Efendi'ye intisap eder. Şeyhin vefatından sonra (1839) Halvetiye Tarîkati Şa'bâniye Şubesi'nin İbrâhîmiye Kolu kurucusu Kuşadalı İbrahim Efendi'ye intisap eder. Hazretin gönül âleminde harakete getirdiği hislerle daha önceleri kullandığı "Nuri" mahlası yerine "Şems" i ihtiyar eder ve bu mahlasla iştihar eder.[1399] Kendisi bu mahlası almalarının hikmetini Şeyh Vasfî Efendi'ye nazire olan bir gazelinin sonunda:

"Pertev-i zâtından ey Şems etdiğim-çün iktibas
Yadigâr aldım bu ismi Şemsi-i Tebriz'den"

beytiyle açıklar. İntisabından yedi yıl sonra Kuşadalı'nın da vefat etmesi üzerine Şems Efendi:

"Sâkıyâ başın için câm-ı lebin sun Şems'e kim
Verdiğin şol bâde-i âteş-nisâr el-vermedi"

der.

Sefîne-i Sâfî sahibi Ahmed Safi Bey de "kendisiyle görüştüğünü, riyâzat ve mücâhedenin şiddetinden gayetle zaîf olduğunu, çok iyi huyları bulunduğunu, irfan meclisinde sohbetleriyle müşerref olanların kendilerinden geçtiğini" bildiriyor.[1400]

Osman Şems Efendi'nin meclislerine asrının kibarı, uleması, şuara ve üdebası devam etmişler, kendilerinden feyz almışlardır. Ziya Paşa, Manastırlı Salih Faik, Hersekli Arif Hikmet, İzzî Efendi, Namık Kemâl, Şeyh Ali Sırrî, Üsküdarlı Talat ve Ahmed Safî, Muallim Cûdî

Şems-i meclise yolu düşenlerdendir. Birbirlerinin şiirlerine nazîreler de kaleme almışlardır.[1401] Bu asrın şuarasından Salih Fâik bir şiirinde,

"Peyrev olalı zerre sıfat Hazreti Şems'e
Cevelângâh-ı maksûduma gerdun siper olmaz"

diyerek meclislerinden müstefid olduğunu ifade eder.[1402]

Vahdet-i vücûda dâir pek mühim hakâyıkı câmi' bir gazeline, Hüseyin Vassaf'ın dostlarına yazdırdığı nazîrelerde Şems Efendi'nin meclislerinin hususiyeti hakkında malumat edinebiliriz. Muallim Cûdî Efendi naziresinde

Ten ü men savt u sühan cümlesi bîgâne kalır
Sohbet-i cân ider ahrâr gönülden gönüle

derken Edirneli Tal'at Bey;

"Tal'at-ı vechi yetişdi ne güzel imdâda
Virdi tesliyyeti dîdâr gönülden gönüle"

diyor. Abdurrezzâk İlmî Efendi;

"İlmiyâ ehl-i dilin bendesi ol pür-şâd ol
Hoş gelür sohbet-i dildâr gönülden gönüle"

derken Ahmed Sâfî Bey ise Efendi'nin meclislerindeki bereketi şöyle ifade ediyor:

"Soyunanlar bu libâs-ı beşerîden Sâfî
Vuslata oldu sezâ-vâr gönülden gönüle."[1403]

Sağır Ahmed Şükrü Bey

Gürcü Necip Paşa'nın oğlu olan Ahmed Şükrü Bey (ö. 1878) Posta ve Telgraf Nâzırlarından Ahmed Şükrü Bey'in (Sağır Ahmed" nâmıyla maruftur) İstinye ve Vaniköy'deki yalıları siyasî hadiselerin merkezinde yer alan mekânlardan olmaları hasebiyle dikkati çeker. Oğlu Mehmed Bey burada otururken 1865 yılının ilk pazarı akşamı Nâmık Kemâl, Nuri, Reşad, Ayetullah, Pazarköylü Ahmed Ağa ve *Mir'at* sahibi Refik ile İstinye'deki yalıda birleşerek Yeni Osmanlılar'ın teşebbüste kalan Bâbıâlî baskını organize etmişlerdir:

"Kemâl Bey'in iltihâkından sonra bu rüfekâ-yı hamse (rüfekâ-yı hamseden maksad Menâpirzâde Nûri, Suphi Paşazâde Âyetullah Bey, Sağır Ahmed Beyzâde Mehmed ve Kemâl'dir.) haziran (1867 haziranı) günlerinden bir cumartesi akşamı Yeniköy'de Sağır Ahmed Bey merhumun yalısında toplanırlar, ve ertesi pazar günü, Belgrad Ormanı'nda öğle yemek üzere ale's-sabâh iki hizmetkârla aşçılarından birini karadan Bend'lere gönderirler. Kendileri de vapurla Büyükdere'ye çıkarak, bir gün evvel sözleşmiş oldukları *Mir'at* sahibi Refik Bey…"[1404]

Ertesi günü hareket mensuplarının Veli Efendi Çayırı'nda kanlı bir ihtilâl teşebbüsünü[1405] fiiliyata geçirmek için yaptıkları bu son müzakere üzerine azalardan Âyetullah Bey, cemiyetin gayesini babası Subhi Paşa'ya, o da Sadrazam Âlî Paşa'yla aralarının açık olmasından ötürü Mütercim Rüşdü Paşa'ya haber verir. Bunun üzerine Mehmed Bey Paris'e savuşur. Sağır Ahmed Bey'in büyük oğlu Ali Haydar Bey'in Abdurrahman Şeref'e naklettiğine göre "Ayasofya'daki içtimaı[1406] müteakıp zaptiye taharriyât ve takibe başlamış ve Sultan Abdülaziz nez-

dinde itibarı olan Ahmed Bey'in hânesini bir gece basan zabtiyeler İstinye'deki yalıyı didik didik arar, adeta burasının altını üstüne getirler. Hatta yataklara dahi şiş sokarlar. Bu aramadan bir gece evvel Mehmed Bey yalıya gelerek bir miktar eşya ile nakit para ve iki dal elmas iğnesi alarak Avrupa'ya savuşmayı başarmıştır. Yalının etrafı günlerce kuşatılıp gelen gidene tarassut edildiğinden A. Şükrü Bey, yalısının aranma sebebine yeterince vâkıf olmadığından oğlu Ali Haydar Bey'i Fuad ve Âlî Paşalara göndererek arz-ı şikâyet etmiştir.[1407] Kızı Şefika Özsun'un Midhat Cemal'e gönderdiği bir mektuba göre bu muameleden muğber olarak Âlî Paşa'ya "Benim gibi sadık bir adamın evine bu türlü muamele edilmesi pek gücüme gitti" diye yazar. Âlî Paşa, cevaben "Beni mazur görünüz. Çünkü İstanbul'da her kim tevkif olunmuşsa, reisimiz Mehmed Emin Beydir demeleri üzerine yalıyı aramak mecburiyeti hâsıl olmuştur" demiştir.[1408] Mehmet ve arkadaşlarının Avrupa'ya kaçmaları üzerine "hükûmete karşı komplo hazırlayan gizli bir cemiyetin âzâları" olarak gıyâbında muhâkeme edilirler. İki ay süren bir tahkîkatten sonra cemiyetin "zâhirde görülen asıl mürettib, müşevvik ve müessisleri", yani, Nuri, Mehmed ve Reşad Beyler "kânûn-ı cezâ"-nın 58. maddesi hükümleri gereği Akkâ'da on beşer sene kalebendliğe mahkûm edilirler. 5 Ağustos 1867 tarihinde Encümen-i Mahsûs-i Vükelâ tarafından ittihatla karara bağlanan bu ceza devrin matbuatına da yansımıştır.[1409] 1869 senesinde babasının şirpençeden muzdarip bulunduğunu haber alan Mehmed Bey Cizvit papazı kıyafetine girerek İstanbul'a döner ve on beş gün kadar yalıda saklanır. Hatta bu sırada Âyetullah Bey'i öldürme teşebbüsünde bulunur.[1410]

Ahmed Şükrü Bey'in oğlu Mehmed Bey;[1411] tahsilinin bir kısmını Paris'te ikmâl etmiş bir gençtir. Edebî ve siyasî ilimlere genç yaşında intisap etmesinden ötürü malumatı kendi neslinden ileridedir. O, daha ilk günden itibaren Reşda ve Nuri Beylere "siyasî konferanslar vererek" onları tesiri altına alır. Özellikle Nuri Bey çok etkilendiği bu konuşmaları başkalarına da telkin eder. Yalı, hem konumu hem de buranın müdâvimleri dolayısıyla Yeni Osmanlılar Hareketi mensuplarının karargâhı hükmündedir. Yalıda akdedilen meclisler, verilen konferanslar o devrin genç edebiyatçılarında bambaşka tesirler vücuda getirmiştir. İstanbul'a uzaklığı nispetinde o vaktin yeni fikirli gençlerinin meclisler düzenlediği bu yalıda Mehmed Bey, zaman zaman pederini ziyarete gelen İbnülemin'in babası Mehmed Emin Paşa'ya "devlet ve millet batıyor. Sizin gibi erbâb-ı haysiyet ve namusun gayret etmesi elzemdir. Birlikte çalışalım, devleti kurtaralım" diyerek cemiyetlerine iştirak ettirmeye gayret etmiştir.[1412] Mehmed Bey her sabah yalıdan İstanbul içlerine inerek daima giydiği kolalı gömleği çıkartıp yerine mintan giyerek Fatih medreselerini dolaşmış ve hocalar ile talebeleri cemiyete dâhil etmek için propaganda yapmıştır. Hatta Ali Suavi'nin cemiyete dâhil olması da burada gerçekleşmiştir. Sarığıyla, âteşin hareket ve vaazlarıyla İstanbul'a gelip kısa sürede devrin siyasî, fikrî, edebî muhwitlerinde geniş bir alâkayla karşılanan Ali Suâvî, 1867 yılında bir akşam bu yalıda bir konferans verir. Çok kalabalık bir gurup Suâvî'yi dinlemek ve cemiyete dâhil etmek üzere toplanırlar. Burada Mehmed Bey dışında herkes Suâvî'nin alkışhânı olur. Nitekim yirmi gün geçtikten sonra Suavî de cemiyete dâhil olur.[1413]

Yalının edebiyat ve siyaset hayatındaki ehemmiyeti hiç şüphesiz Mehmed Bey ve arkadaşlarının şahsında toplanmıştır.

Muhsinzâde Abdullah Bey'in hatt-ı dest-i beliğaneleri ile istifi: "el-Kitâbetu sınâatuu rûhaniyyetuu."

Muhsinzâde Abdullah Bey

Eski sadrazamlardan Damad Mehmed Paşa'nın ahfadından olan Abdullah Hamdi Bey 1832'de Kuruçeşme'de doğmuştur. Babası Sultan II. Mahmud devri ricalinden Istablı Âmire Müdürü Mehmed Bey'dir. 11 yaşında Kapuağası Mektebi'nde okurken Hafız Mehmed Efendi'den sülüs ve nesih temeşşuk ederek icazetnâme aldı. Hocası ile babasının tensibi üzerine Kazasker Mustafa İzzet Efendi'ye intisap eyledi. Efendi'nin takdir ve teveccühünü kazanarak vefatına kadar meclislerine devam ile feyz-yâb oldu. Kendisi Kazasker Mustafa İzzet'in en maruf talebelerindendir. "Acem" namıyla yâd olunan Sultan II. Abdülhamid'in de hocası Ali Mahvî Efendi'den Farsça okudu. Sadâret Mektûbî Kalemi'nde başlayan memurluğu Menşe-i Küttâb-ı Askeriye'deki hat hocalığıyla devam etti. (1877). O esnada irade-i padişâhî ile "Reîsü'l-Hattâtîn" ünvanı verildi ve *Şifa-i Şerîf* tahririne memur edildi. Her gün bir miktar *Şifa* yazar, Pazartesi günleri evinin önünden kira beygirine binerek yazı talim etmeye Menşe-i Küttab'a gider, sâir günlerde Kuruçeşme'deki yalısında yazı yazarak ve meşhur bağçesinde çiçekler ve ağaçlarla uğraşarak vakit geçirirmiş. 1899'da (8 Rebîü'l-âhir 1317) yine bahçede çiçek ve ağaçlarla uğraşırken felç geçirdi ve dört gün sonra da felcin kalbine sirâyet etmesiyle vefat etti. Cenazesi Eyüp'e defnedildi.

Uzun boylu, beyaz top sakallı, mütedeyyin, müeddep, mükrim, misafir-perver, asil ve necip bir zat olan[1414] Muhsinzâde Abdullah Bey zamanın en meşhur hattatları arasındadır. Pek çok talebe yetiştirmiştir. Hırka-i Şerîf Camii'nde ve saîr mahallerde yazıları vardır. Talebeleri içinde kadın hattat ve mûsikîşinaslar da vardır. Mesela, hanım hattatlarımızdan Emine Servet Hanım hicrî 1289'da sülüs, nesh ve celî teallüm ettikten sonra icazet almış ve dokuz *Hilye-i Şerîf*'e yazmıştır. Emine Servet Hanım, "çocuğum yoksa da vesîle-i rahmet olacak dokuz evlâdım vardır" dermiş.[1415]

Emsali ulemâda olduğu gibi Abdullah Efendi'nin Kuruçeşme'de bulunan yalısını hattat ve mûsikîşinasların devam ettiği, bu sanatlara meraklı olanların talim ve terbiyeden geçtikleri bir mahfil hâline getirmiştir. Meşhur mûsikîşinaslarımızdan Medenî Aziz Efendi burada Kazasker İzzet Efendi'den mûsikî meşkine başlamıştır. Bu Aziz Efendi'yi sadâ ve edâsının letâfetinden dolayı Fatma Sultan'ın ikinci eşinin imamıyken Sultan Aziz ikinci imamlığa tayin eder. Hayatının sonuna kadar mûsikî ile uğraşmış bir çok talebe yetiştirmiştir. Bazı vükelâ konaklarında mûsikî talim ettirmiş, Fethi Paşa'nın Arnavutköy'deki yalısında, Atiye Sultan'ın kızları Seniye ve Feride Hanımların yalılarında cariyelere mûsikî meşk ettirmiştir.[1416]

Beşiktaşlı Hattat Nuri Efendi'den nakledildiğine göre Şefik ve Abdullah Beyler buluştukça yazıya dair konuşurlarmış. Yanlarında yazıya nisbeti olmayanlar bulunduğu esnada da musahabeyi yazıya hasrettiklerinden üstadları Mustafa İzzet Efendi "yazı ile münasebeti olmıyanlar, sözlerinizden sıkılırlar, aleyhinizde bulunurlar. Bu gibi âdemlerin yanında onların da karışabilecekleri şeylerden bahs ediniz. Yalnız kaldıkça yazıya dair konuşunuz" diye nasihat edermiş.[1417]

Muhsinzâde Yalısı:

"Muhsinzâde Yalısı, eski yalıların son nefis örneklerindendi. İki farklı katlı, fakat aynı çatıda olan iki bölükten oluşurmuş. Aralarında gayet yüksek pencereli merdiven sofası bulunurmuş. Elli odalı yalının, deniz üzerinde büyük bir divânhânesi varmış. Suyu denizden alınan bir havuzda her zaman taze balık bulundurulurmuş. Muhsinzâde Yalısı'nın bahçesi ise 18. yüzyılın bahçe mimarisinin yakın zamanlara kadar kalabilmiş en güzel ve en zengin örneklerinden biriymiş. Yalıyla hem zamanlı olarak 18. yüzyılın ilk yarısında yaptırılmış olan havuzlu selamlık setleri, ilk yapılış tarihini izleyen elli yıl içinde genişletilerek tamamlanmıştır.

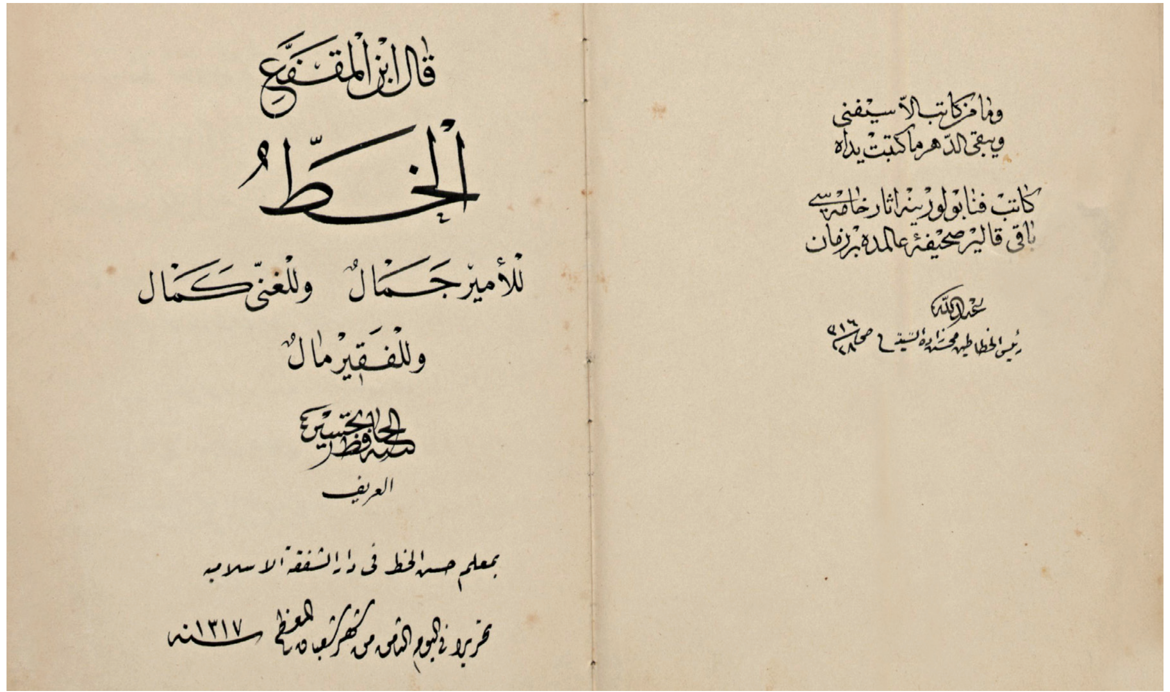
28 Haziran 1894 tarihindeki büyük depremde hayli harap olan Muhsinzâde Yalısı, bir yıl sonra şekli değiştirilerek yeniden yaptırılmıştır. Bahçe setleri yeniden düzenlenerek yıkılan yalıdan alınan mermerlerin de kullanımıyla havuz ve selsebillerle süslenmek suretiyle tanzim edilmiştir. Havuzlu setler, bahçenin üst sınırında ve sokak duvarı önünde yapılmıştır. Bahçe setleri arazinin meyline uyularak seviyeleri farklı dört bölüme ayrılmıştır. 1933 yılında sahipleri tarafından yıkıcıya verilerek yıktırılan Muhsinzâde Yalısı'nın arsası daha sonraları kömür deposu olarak kullanılmıştır."

Günümüzde yerinde otel vardır.

(Emine Çiğdem Tugay – Mehmet Selim Tugay: o-pera-istanbul.blogspot.com/).

Dârüşşafaka hat muallimlerinden Hafız Tahsin Bey'in, farklı hatlarla tezyin ettiği bir sayfa.

Efendi'nin meclislerinin müdavimlerinden biri de aynı zamanda Muhsinzâde'nin talebelerinden biri olan hattat ve mûsikîşinas Beşiktaşlı Mehmed Nuri Efendi'dir. Nuri Efendi, Alaeddin Bey'den sülüs ve nesih temeşşuk ederken hocasının rahatsızlığı sebebiyle 1888'de Muhsinzâde'ye intisap ile on sekiz sene devam edip icâzetnâme almıştır. Abdullah Bey bir gün üç oğlu ve Nuri Bey'le yemek yerken "Siz neslimden geldiniz. Nuri eserimden geldi. Benim nâmımı ibkâ edecek odur" demiş.[1418] Yine bir sohbet esnasında hocası Şefik Bey'den yazıyı talim edenlerden sülüs, nesh ve celîde mâhir olan İbrahim Alâüddin Bey'in "Anladığım kadar yazabilsem Kadıasker Efendi [Mustafa İzzet Efendi] kadar yazarım" sözünü işiten Muhsinzâde "Ya Kadı asker Efendi, anladığı kadar yaza idi aceba nasıl yazardı" demiştir.[1419] Nuri Efendi'den naklettiği bir diğer fıkra da şudur: Ney üflemekte emsali nadir gelenlerden olan Kadıasker Mustafa İzzet Efendi'yi Sultan II. Mahmud, pek ziyade takdir edermiş. İzzet Efendi vaktinin mühim bir kısmını Muhsinzâde Abdullah Bey'in yalısında geçirirmiş. Yalının duvarında asılı bir ney varmış. Kazasker buraya geldikçe Abdullah ve Şefik Beyler, neyi duvardan indirir ve kılıfını çıkarıp kemâl-i hürmetle önüne koyar ve derhal dışarı çıkarlarmış. Sebebini soranlara 'Efendi, üfle de dinleyelim yolunda bir terbiyesizliğe mahal kalmamak içün çıkarız. Efendi kendi zevki içün üfler ve müteessir olub ağlar, biz de dışardan dinleyüb hâlleniriz' derlermiş.[1420]

> 1898'de (26 Safer 1316) bir Cuma günü ilk ve son defa yalısında *Hutût-ı Meşâhir*'e yazı yazdırmak ve "refîk-i Şefîk'i, üstâdı" Şefik Bey'e dair malumat almak için üç dört saat görüşen İbnülemin Mahmud Kemâl ile kardeşi Ahmed Tevfik, meclisinin letafetinden dolayı Efendi'nin yanından ayrılmazlar ve hat ve mûsikîye dair uzun bir sohbet gerçekleştirirler. En yakın arkadaşların Şefik Bey'e dair malumat rica ederler, verilen malumattan hareketle kar-

Muhsinzâde ailesi fertleri bir arada.

deşi Ahmed Tevfik *Resimli Gazete*'ye bir makale neşreder.[1421] O sohbette Muhsinzâde, Şefik Bey'den bahsederken "Biz birbirimize 'üstadım' diye hitap ederdik" der. Kendisinin terceme-i hâlini yazmak isteyen İbnülemin'e "İnsan, hayatda iken tercemei halini yazar, yahud yazdırırsa mezara girüb oradan konuşmuşa benziyor, bundan tevahhuş ediyorum" cevabını verir.[1422] Bunun üzerine İbnülemin, *Hutût-ı Meşâhir*'e yazı yazması hakkındaki ricasını tebliğ eder. Bazı zatlar gibi nâz u niyâza girişmeden derhal kabul eder. Fakat ne yazılmasını münasip görürse onu yazacağını söyleyince, İbnülemin ertesi gün Arapça bir beyit ile nazmen tercümesini bir tezkireyle gönderir. Bir gün sonra tezkiredeki manzûmeyi yazıp mecmuayı kendisi gibi hattat olan küçük oğlu Mehmed Rahmi Bey'le gönderir: Muhsinzâde'nin tahrir ettiği beyit şudur:

"Vemâ min kâtibin illâ se-yefnî
Ve yabka'd-dehre mâ ketebet yedâhu

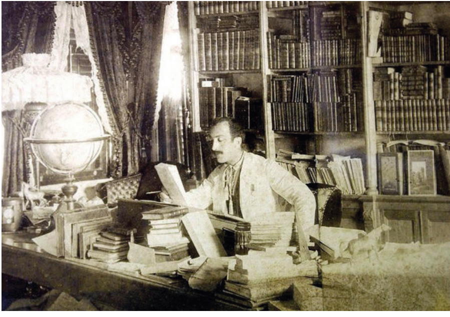
Kâtib fenâ bulur yine âsâr-ı hâmesi
Bâkî kalır sahîfe-i âlemde bir zamân"
Reîsü'l-hattatîn
Muhsinzâde es-Seyyid Abdullah

Fî 28 Safer sene 316"

Bu mısralar hattâtın amacı ve yazı yazmaktaki muradıyla alakalıdır. Bir yerde halk arasındaki "söz uçar yazı kalır" darb-ı meselinin Arap lisanındaki karşılığıdır. Bu ziyaretin gecesinde Efendi, yalıda kalmaları için İbnülemin, Ahmed Tevfik ve diğer bir zata teklif ettiyse de kalmazlar. İbnülemin, daha sonraları öyle gün görmüş ve hünerver bir zat-ı muhteremin evinde kalıp da sohbetinden istifade edemediği için çok pişman olur. Vefatını müteâkıp *Tercümân-ı Hakîkât* gazetesine Muhsinzâde'yi anlatan bir makale yazar.[1423]

Leskofçalı Galib

Mustafa Galib Bey,[1424] Şehsüvar Paşazâde İsmail Paşa'nın oğludur. 1245'te (1829-1830) Leskofça'da doğdu. Tahsilini nerede tamamladığı bilinmese de babasıyla birlikte gittiği sancaklarda ve evlerin-

Halife Abdülmecid Efendi kütüphanesinde çalışrken.

deki hususî hocalardan tamamladığı tahmin edilmektedir. 1266'da Sadâret Mektûbî Kalemi'nde vazifeye başlar. Daha sonra yakın dost olacağı pek çok şair ve edibi burada tanır. 1859'da Dersaâdet Emtia Gümrüğü Tahrîrât Başkitâbeti'ne tayin olunur. Midhat Paşa dairesine intisap ederek Paşa'nın Tuna Valiliği sırasında "erbâb-ı liyakatten bâzı zevât" ile beraber Rusçuk'a götürülür ve Meclîs-i Vilâyet Başkitâbeti ile *Tuna Gazetesi* muharrirliğine tayin edilir. Cevdet Paşa, müceddeden teşkil buyrulan Halep Valiliğine tayin olunduğu sırada Galib'i de Mektupçu olarak yanına çağırır. Burada kısa süre vazife yaptıktan sonra İstanbul'a döner ve Girid'e gider. Bir süre sonra döndüğü İstanbul'da 39 yaşında iken içkinin sebep olduğu rahatsızlıklar neticesinde vefat eder (14 Şaba 1284-12 Aralık 1867).[1425] İşretle hayatını mahvedenlerden biri de Galib'dir. Gariptir ki

> "Zehirdir âkil isen olma meye üftade
> Olayımla öleyim bir yazılır imlâda"

demesine rağmen -bu sözünün "imlâya gelmediği, kâ'linin hâline tevâfuk etmemesiyle" sabittir- işrete devam etmiştir. Ziya Paşa bed-mestliğinden şikâyet ederken "kilerci, işret tepsisini eline alıp hareket eder etmez Galib Bey sarhoş olurdu" dermiş.[1426] *Dîvân*'ı, vefatından çok sonra İbnülemin'in gayretleriyle tab' edilebilmiştir. Tasavvufî cephesi baskın şiirleri incelendiği vakit klâsik ilimlerdeki vukûfiyeti olduğu görülür.

Ecdadından tevârüs eylediği "haslet-i bahâdırâne ilk gençlik senelerinde kendisini süvarilik ve silahşörlüğe sevk eylemiş, bilâhere kâtiplik ve şairlik mesleğini ihtiyar edince kahramanlığını "meydân-ı beyân"da göstermiştir.[1427] Galib Bey muhtelif vilayetlerde ve mekânlarda karşımıza daima şair, münşî ve sühan-sâz olarak çıkar. O, kâtip olarak vazife yaptığı yerlerde de, gittiği kitapçı dükkânlarında da, mesîrelerdeki işret esnasında da, şiir encümenlerinde de hep şairdir ve mevzu, şiirdir.

Galib'i yakından tanımış olan kimselerin kendisini tasvir ve tarifleri, şairin suretinin yanında sîreti hakkında da mühim bilgileri ihtivâ eder. Bu yazılarda özellikle onun "coşkun ve mütehakkim şahsiyetinden, sohbetinin güzelliğinden, etrafına yaptığı tesirden bahsederler."[1428] Ebüzziya Tevfik, Karakulak Hanı'nın avlusundaki gazinonun nasıl bir şairler meclisi hâline getirildiğinden bahsederken sözü Leskofçalı Galib Bey'e getirir ve şöyle tavsif eder:

> "…Yine burada idi ki Leskofçalı Galib Bey merhumu yakından tanımış ve hâl ve tavrına ve vecâhet-i sîmâsıyla talâkât-ı harikulâdesine ve husûsa Hersekli gibi, Kemal [Namık Kemâl] ve Kazım Beyler [Paşa] gibi etvâr-ı laübâliyâne ve güftâr-ı bî-bakâneleriyle meşhur olanların, onun huzurunda şakk-ı şefe etmeksizin mebhûtane anı dinlediklerine hayretde kalmışdım. Pos bıyıklı, kumral ve gür sakallı, hadekaları şiddet-i nazâr-infâz eden çeşmânındaki ulviyet-i mehibe ile beraber gayet mültefit olan bu zat, bazan evzâ'ıyla öyle bir hâlet-i sekîme izhâr ediyordu ki, insan o azametin karşısında bayağı lerzenâk-ı hırâs oluyordu. Pîş-i nazarda, güya ki, Nef'i canlanmış da *Siham-ı Kaza*'sından bir beyit okuyormuş gibi bir hâlet-i haşyet tecelli ediyordu. Galib Bey'in veçhen Mithat Paşa merhuma garip bir şebâheti vardı."[1429]

İsmail Kara arşivi

Yenikapı Mevlevihanesi son şeyhi Abdülbaki Baykara, ŞerafettinYaltkaya ve Hasan Ali Yücel.

Bununla beraber Galib'in "lisanındaki lüknetten dolayı" sözü zahmetle söylediği, yazısının okunmadığı da Selanikli Faik Paşa naklediyor.[1430] Aynı şekilde Zeynelâbidîn Reşid Bey de peltek olmasından ötürü kimsenin yanında kendini şiirini bile okuyamadığından bahsediyor.[1431]

Hersekli Ârif Hikmet ise şiirde üstadı[1432] ve dostu olan Galib Bey'i şöyle tarif eder:

> "…koyu kumral sakallı, melîhü'l-vech, asabiyyü'l-mizaç, fevkalade zeki idi. Ben iki odalı bir evi kendime geniş buluyorum; Şinasi ile Galib, kainâtı kendilerine dar görürlerdi. Bunlara dünya müteveccih iken dünyaya sığmadılar, kendilerini yediler."[1433] (…) Galib Bey Efendi ki gerek ben, gerek Kemâl Bey kendisinden telemmüz ederek nev-heveslik zemânımızda ikimizin de üstâdı idi."[1434]

Hersekli'nin şiirde Nailî vadisini ihtiyar etmesinin arkasında da bir tarafıyla Galib Bey vardır. Hersekli'nin bu hürmeti şiirlerine de aksetmiştir.

Divan'ında;

> "Müstefîd-i feyzîyim Hikmet cenâb-ı Galib'in
> Nazm-ı pâkı vird-i cânımdır hayâl-i kalb ile"[1435]

kabîlinden mısralarla hürmetini ifade etmiştir. Nâmık Kemâl de Galib'in tesirini ve ona hürmetini şu beyitlerle ifade eder:

> "Hırka-pûşum şimdi hikmet-hâne-i endîşede
> Mürşîd-i âli-cenâbım Gâlib-i âgâhdır
>
> Reşk eder dîvân-ı Şevket nüsha-i asrına
> Hükm-i Gâlib kendi mülk-i nazma şehinşâhdır."

Galib'in çevresinde devrin iştihar eden kıymetli şairlerinin neredeyse tamamının bulunduğunu görürüz. Galib'in tesir sahası sadece

sohbet ve şiirle sınırlı değildir. Devrin münşileri de onun dairesinde bulunmuş, kendisinden istifade etmişlerdir. İbnülemin bu tesiri "edebiyat-ı Osmâniyemizi şimdiki tarz-ı latîfe irâe eden müessisinin (Namık Kemal-Ziya Paşa) zaman-ı sahâvetlerinde Galib Bey yine üstadân-ı belağatden ma'dud bir sühan-ver-i şöhret-şiâr idi. Bunlar, Galib Bey'in iktidâr-ı âlîsinden birçok istifâdeler etdikleri gibi, evâil-i eyyâm-ı iştihârlarında yazdıkları eş'ardan ekseri müşarun-ileyhin gazellerine nazîre olarak vücûda getirilmiştir."[1436] ifadeleriyle anlatmaktadır. Namık Kemâl *Takîb-i Harâbât*'ta Galib'in muhitine tesirini şu satırlarla ifade eder:

> "Galib Bey merhumun –ki hemen lakırdı anlamağa muvaffak olduğum zamandan beri İstanbul'da Bâbıâlî'de ve hatta efendimiz gibi ekâbirin meclisinde ifnâ-yı ömür etmiş bir zat idi- (…) Galib Bey, şâirlikçe hepimizden maruf idi. Bir derecedeki vezn bilen bir çocuğa sorulsa şahsını bilmezse namını bilir. (…) İtikad-ı âcizânemce mastaba-i intihâb-ı âlîlerine dâhil olan yârân-ı safâdan Kâzım Paşa'ya, Hakkı Bey'e, Hikmet Bey'e, Fâik Memduh Bey'e, Manastırlı Fâik Bey'e, Avni Bey'elhâsılı şâir zannettiğimiz zevâtın hangisine süal etmeğe tenezzül buyrulsa idi Galib Bey'in pederinin maskat-ı re'sini kendi hâllerinden bahseder derecelerde sühûletle haber verirler idi.
>
> Edîb-i müşârünileyh, hepimizin indinde vacibü't-tazim olan hakâyık-cûlardan ve her halde hepimizi âciz bırakan nükte-gûlardan idi."[1437]

Encümen-i Şuarâ azalarının yanında Muallim Naci, Recaizâde Mahmud Ekrem, Ahmet Midhat Efendi[1438] gibi şair ve müellifler de gençliklerinde Galib Bey'den doğrudan yahut dolaylı istifade etmişlerdir. Sadrazamlardan Halil Rıfat Paşa'nın Galib'in kardeşi Zeynullah Bey'e söylediği "Biraderin Galib Bey'le Tuna'da refakat etdik, kemâlinden müstefîd olduk, o hepimizin üstadıdır, üstümüzde hakkı vardır" sözleri bu bahsin bir diğer misalidir.[1439]

Galib Bey devrin ilim ve edebiyat meclislerinde daima el üstünde tutulmuş, kendisine gereken hürmette kusur edilmemiştir. Söz meclislerinde kimseye söz söyletmeyen, şiir okutmayan münşî-i meşhur Kenan Bey de Âmedî-i Dîvân-ı Hümayun iken bir akşam hânesine gelen Leskofçalı'nın hatırına sükûta bürünmüş, kendisine tarif olunamayacak derecede tazim ve tekrimde bulunmuştur.[1440] Yusuf Kâmil Paşa'nın konağına uğradığı vakitlerde de şaire ihtiram gösterilmiştir. Kâmil Paşa'nın meclisine devam ettiği sırada da devlet büyüklerine yazdığı tek medhiyeyi (gazel formatında yazılmıştır) kendisine takdim etmiştir.[1441] İbnülemin, Galib'in kaside geleneğini benimsememesinin arkasında huluskârlıktan ve dalvakukluktan hoşlanmayan mizacının bulunduğunu ifade eder.[1442]

Galib Bey bir sabah fâzıl-ı meşhur Yusuf Kâmil Paşa'nın bezm-i irfânında bulunur. Paşa Fehîm-i Kadîm'in bir gazeline nazîre söylemesini –makamı taltifde- teklif eder. Galib Bey, avdetle yarım saatde tanzîr ve zeylen üç dört beyit ile de Paşa'yı medheder.[1443]

Yusuf Kâmil Paşa Beyazıt'taki konağını müceddeden ve mükemmelen inşâ etdirdiği sırada . Galib Bey merhûmun bu "kâşâne-i âlîye"ye şu tarihi söyler:

Üsküdarlı Tal'at Bey.

"Sakf-ı merfû'una yazılsa sezâ târîhim
Beyt-i ma'mûru binâ eyledi Kâmil Paşa

1281"[1444]

Sür'at-i kalemiyesi[1445] yârânınca meşhur olan Galib Bey'in refâkatindeki kâtipler, müsveddeleri süratli yazdığı için harfleri, kelimeleri okumakta zahmet çektiklerini kendisine söylerler, o da hak verirmiş, "lâkin ne yapayım kalemimi tutamıyorum" dermiş. Zamanının en maruf kâtiplerinden olan Galib Bey, Midhat Paşa gibi "kudret-i kalemiyesi" ve Cevdet Paşa gibi "kudret-i edebiye ve ilmîyesi müsellem olan" zatlara beğendirecek derecede yazı yazma iktidarını gösterebilmiş nadir kimselerdendir.[1446] Bu fıkra da Paşa'nın şair hakkındaki teveccüh ve muhabbetinin derecesini göstermektedir:

> "Kani Paşa, bir gün Galib Bey'e rüsumatın idarei umumiyesine dair talimat şeklinde bir tahrirat tarif etti. Galip Bey bunu yazmak için bir hafta mühlet istedi. Muavenet için Kemal Beyle bana da (Selânikli Faik Paşa) mezuniyet aldı. Galib Bey'in hanesine gittik. Musahabatı edebiye ve ayş ü işretle bir hafta tamam oldu. Kapu vaktine iki saat kalarak Galip kalemi aldı. Yirmi Kâğıt yazdı. Bir halde ki biz yazdığını kâmilen okumadan o, diğer kâğıdı doldurdu. Müsveddeyi Paşa'ya götürdü. Ertesi sabah Galip Beyi davetle "Böyle mühim ve mükemmel bir talimat bir haftada yazılır mı" diyerek taaccüp ve teşekkür etti."[1447]

Kâni Paşa'nın iktidar ve liyakat erbabını takdir ettiğini göstermesinin yanında, şairin ne yaman bir münşi olduğunu şu fıkra da teyit eder:

> "Kani Paşa Babıâliden kâtip istemesi üzerine Galip Bey gümrüğe gitti. Namık Kemal, Halet, Mehmet Sadi Beyleri, Ethem Efendiyi beni (Selânikli Faik Paşa) birlikte götürdü. Kemal Bey kendinin muavini idi. Bizi de umuru tahririyede istihdam ederdi. Kani Paşa -istikameti nisbetinde hadît, Galip Bey de - liyakati mertebesinde - bedmest olduğu halde ehliyetine hürmeten haline tahammül eder, riayet gösterirdi. Mühim bir şey yazdıracağı zaman Galip Bey rica ederim bugün içme, şu işi yaz" derdi.

Yahya Kemâl Beyatlı'nın büyükbabası olan Leskofçalı Galib Bey, esiri olduğu işret sebebiyle pekçok "hoşser" gibi genç yaşta vefat etmiş, edebiyat âlemimiz de böyle bir yetenekten mahrum kalmıştır.

Hersekli Ârif Hikmet Bey

Hersek Valisi İstolçalı Ali Paşazâde Zülfikar Nafiz Paşa'nın evladı olan Arif Hikmet Bey 1839'da Mostar'da doğdu. Bosna'da başladığı tahsilini İstanbul'da tamamladı. Sadaret Mektubî Kaleminde başlayan memuriyet hayatı Cevdet Paşa'nın sevkiyle Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Muhâkemât-ı Cezâiyye'de devam etti. Erzurum ve Hüdavendigâr Bidâyet Mahkemesi reisliklerinde bulundu. Mahkeme-i Temyiz Azalığı ve Dersaadet İstinaf Mahkesi riyasetinde bulundu. 1903'te Topkapı'da kirada oturduğu evde vefat etti.[1448] Topkapı Mezarlığı'nda medfundur. Bugün onun İbnülemin Mahmud Kemâl'le kardeşi Ahmed Tevfik'e emanet edilmesini vasiyet ettiği bütün eserlerinin (*Levâyihü'l-Hikem*, *Levâmiü'l-Efkâr*, *Sevânihü'l-Beyân*, *Misbâhü'l-İzâh, Âsâr-ı Hikmet, Mecelle'ye Dair İntikadnâme*) yazma nüshaları, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi'ndedir.[1449] İbnülemin; onun hakkında kaleme aldığı *Kemâlü'l-Hikme*'siyle Hikmet'i ihya etmiş, *Divan*'ını tab' ettirmiştir. Bugün Hersekli hakkında malumatımızın esaslı kaynağı İbnülemin'in kalem mahsülü olanlardır. O, Hersekli'nin hatırasını *Kemâlü'l-Hikme* ve *Dîvân-ı Hersekli Arif Hikmet Mukaddimesi*'nde gelecek nesillere aktarmıştır. Bu kısmın hareket noktası da "Ârif Hikmet Bey bezm-i ülfetlerine şeref-yâb-ı duhûl olduğum üdebâ ve hükemânın a'zamındandır. O üdebâ ve hükemâ içinde müşârünleyh derecesinde câmi'ü'l-fezâil bir merd-i kâmil görmediğimi itiraf ederim"[1450] diyen merhum İbnülemin'in yazdıklarıdır.

Orta boylu, geniş vücutlu, gövdesi biraz öne mail, başı büyükçe, kaşları gür, gözleri siyah, burnu uzun, çehresi parlak ve geniş, sakalı kır, rengi beyaz, yüzü sevimli, elleri ayakları küçük, tırnakları ufak ve muntazam, sesi kalınca ve ziyade hiddet ve şiddetle, bir parça da sarhoşlukla maruf olan[1451] ve "terceme-i hâl-i resmîsinden ziyade terceme-i hâl-i husûsîsi" daha ehemmiyetli olan Hersekli; İbnülemin'in naklettiğine göre hafızası metin, özü sözü doğru birisidir. Şiirde Nailî-i Kadîm vadisini ihtiyar eden Hersekli, bulunduğu meclislerde ehl-i ilim olmayanlara söz hakkı tanımaz. Özellikle cahiller ve ihtilâttan sakınanlardan pek ziyade sıkılır ve sakınır. İrfandan mahrum olanları adamdan saymaz. İman ehline hürmet, imansızlara hakaret eder.[1452] Laubalî-meşrep ve derya-dil olduğu hâlde ehemmiyetsiz bir sözü, bir hâli mühim görüp muhatabını haşlar, taşlar. Rütbeye ve mansıba asla kulak asmayıp hâlini beğenmediği kimseler rical de olsa yüz vermez, sevdiğini cidden sever, sevmediğini sever gibi görünmez. Tab'an hür olduğu için hiç kimseye boyun eğmez. Ârif Hikmet Bey'e göre "Müslümanlık, Hak yolunda kahramanlıktır."

Hafızası pek metin olup kırk sene evvel ezberlediği bir manzumeyi bir kelimesinde hata etmeksizin okur;[1453] Türk, Arap ve Fars edebiyatlarının en güzel şiirleri ve sözleri mahfuzudur. Nazmen ve nesren istediği ve istenildiği gibi yazar, bulunduğu meclislerde en ciddî bahsilerden en tuhaf şeylere kadar fıkraları tertip ve tasnî' eder. Söz daima kendisinde kalır, o söyler hazır bulunanlar dinler. "Bezm-i Hikmet"te

"Müslümanlık Hakk yolunda kahramanlıktır" diyen Hersekli Ârif Hikmet Bey.

mühim bahisler, latif fıkralar, işitilmemiş sözler, ruh-nevâz şiirler sudur eder, herkes bunlardan meşrebine, istidat derecesine göre safâyâb olur. Hikmet'in sözlerinde tekrar nadiren vuku bulur, beyan kudreti o derecedir ki dinleyenleri isterse güldürür, isterse ağlatır.[1454] Vaktiyle "ser-âmedân-ı mestân"dan iken, hayatının son senelerinde işreti terk edip Kadirî tarîkine dâhil olmuştur. [1455] Hikmet'in bir tuhaf adeti de sevdiği adamlar gelirse hemen şerbet yapmaya kalkmasıdır:

> "Sevdiği birkaç zatı karşısında görünce alelekser *Haydi şerbet yapalım* dedikten sonra *Tûtî?* [Yetmiş yaşında bir Ermeni kadındır. Uzun süre Hikmet'e hizmet etmiştir.] *şerbet şerbet. Bardak getir, tepsi getir. Şerbet yapacağız* [670] diye çocuk gibi -bağırırdı. Şerbet yapışı görülecek hallerden idi. Portakalı keserken, sıkarken, bahusus -şerbetin dörtte üçünü tepsiye dökmek şartıyla- bardaklara koyarken beyitler, gazeller okurdu. Huzzara cilveler yapardı. Bir bardak şerbetin lâakal bir çeyrekte içilmesi, vacibü'l-riaye bir kaide idi.
>
> Bir gün Muallim Naci Efendi, Şeyh Vasfi Efendi ve diğer bir zat-ı ma'ruf ile Hikmet-hâneye girmişler. Hikmet, Naci'yi görünce *şerbet efendim şerbet...* nağmesini tutturmuş. Ayîn-i mahsûs ile şerbet yapılmış, misafirlere dağıdılmış. Herkes yudum yudum içerken o zât-ı saf-sîret, bir nefesde şerbetin son katresini de becermiş.
>
> Hikmet buna dikkat ederek *efendi, senin içişin gibi avuçla yalakdan su içilir. Şerbet öyle içilmez. Ne tabiyatsız adam imişsin be!* di-

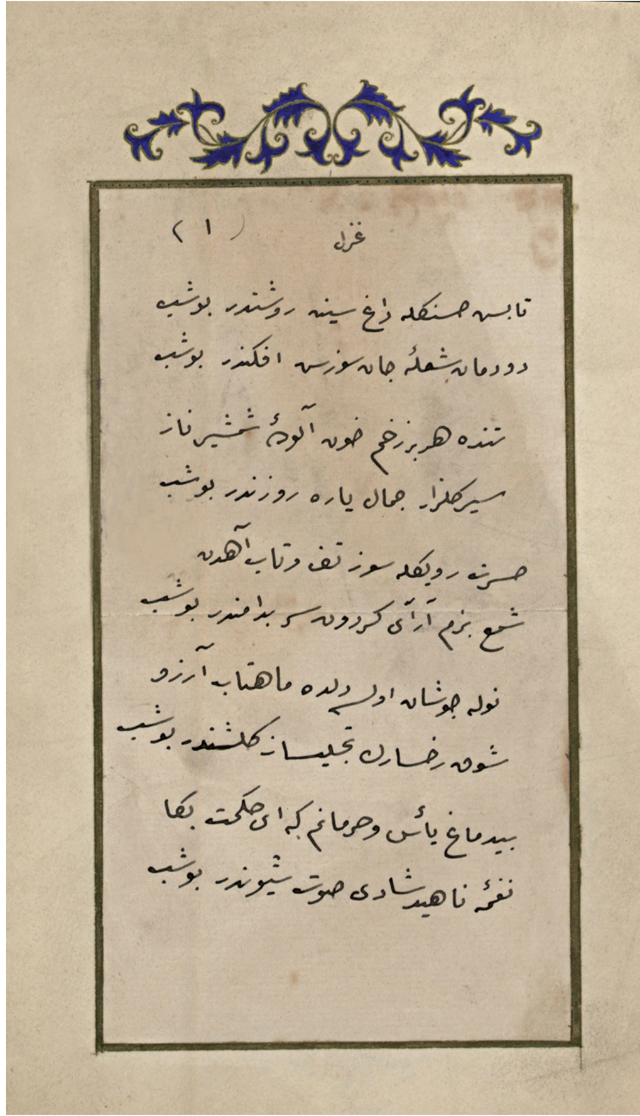

ارتقا

Hersekli Ârif Hikmet Bey'in *İrtikâ* mecmuasında tefrika ettiği *Levâmiü'l-Efkâr*'dan... Hersekli'nin eserlerinin yazma nüshaları İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi İbnülemin kısmındadır.

yerek zavallı şâribi arak-riz-i hicab etmiş Naci ile Vasfi gülmekten bayılmışlar. Ama Hikmet'i kızdırmamak, şaribi büsbütün utandırmamak için dişlerini sıkmışlar."[1456]

"Bin yılda bir gelen nadir insanlardan" olan Hersekli bulunduğu her mehâfili tabiî bir ilim, edebiyat meclisi hâline getirenlerdendir.[1457] Özellikle 1277 yılı sonlarında (Mayıs-Haziran 1861) başlayıp 1278 yılı ortalarına (Ocak 1862) kadar Arif Hikmet Bey'in Laleli'de, Çukurçeşme'deki evinde tertip edilen şiir meclisleri *Encümen-i Şuarâ* namıyla yâd olunagelmiştir. İbnülemin, bu toplantıların 22 yaşında olan Hikmet'in evinde gerçekleştirilmesini onun o vakitlerde bile "ser-i kâfile-i bülagâ" olmasına bağlamaktadır.[1458] Leskofçalı Gâlip Bey'in başkanlığında her hafta salı günü toplananan bu encümene Şeyh Osman Şems Efendi, Mehmed Lebib Efendi, Koniçeli Mûsâ Kâzım Paşa, Manastırlı Salih Nailî, İbrahim Hâlet Bey, Recâizâde Mehmed Celâl, Memduh Faik Bey, Deli Hikmet, Mustafa Refik Bey, Üsküdarlı Hakkı Bey, Salih Faik Bey, Mustafa İzzet Efendi, Sâdullah Rami Bey, Mustafa Eşref Paşa, İrfan Paşa, Mustafa İsmet Efendi, Ziya Paşa ve Nâmık Kemal gibi bu asrın mühim şairleri devam etmişlerdir. Arab'ın "Sûk-ı Ukâz"ına benzetilen bu encümenin âzâları salıdan salıya inşâd ettikleri şiirleri getirirler, içlerinden en genci bulunan Nâmık Kemâl de bu eserleri hazır bulunanlara okur.[1459] Bu şiirler mübâhese ve müzakere

Hersekli Ârif Hikmet'in hatt-ı dest-i hikmetleri. (İbnülemin, *Mecmua-i Eş'âr*).

olunur ve özellikle genç şairlere şiir usulü hakkında yardımcı olunur. Burada kıraat olunan şiirler pek çok kaynakta yer almıştır. Biz misal olarak Recâizâde Celâl Bey'in encümene devam ettiği demlerin mahsûlü olması melhuz olan bir beytini verelim ve geçelim:

> "İktisâb-ı feyz eder tab'ım kelâmından Celâl
> Ârif-i Hikmet mükemmel bir kitabımdır benim"[1460]

Bu meclisleri Leskofçalı Galib Bey idare etmektedir. Peltek olduğu için fazla konuşmaktan kaçınan Leskofçalı'nın şiir konusundaki fikirlerini, güzel konuşmasıyla da tanınan ev sahibi Arif Hikmet Bey aktarır. Galib Bey, genç şairlere, Nef'î, Nâilî-i Kadîm ve Fehîm-i Kadîm'in şiirlerine nazîreler yazdırtır. Encümene devam edenlerin Divânları yahut şiirleri incelendiği vakit kadim şiirin ustalarına nazîreler yazdıkları görülür. Bu asrın büyük şairlerinin ehemmiyetli bir kısmı bu encümen azaları arasından çıkmıştır.[1461] Hatta, müdavim şairlerin sanat telâkkilerinin büyük oranda bu meclislerde teşekkül ettiğini kabul edebiliriz. Encümen, müşterek bir şiir zevk ve estetiğini benimseyen şairlerden müşterektir. Büyük bir kısmı aynı tarikat çevrelerinde bu-

lunmuş[1462], aynı dairede çalışan, yaklaşık olarak aynı yıllarda doğmuş, Rumeli'yle bir şekilde irtibatları bulunan şairlerin bir araya gelerek daha çok şiiri merkeze alan sohbetler gerçekleştirdikleri bir dost meclisi hüviyetindedir.[1463] Muhtelif ikramlarla, sohbet ve daha ziyade şiirle dolu olarak geçen bu meclisler muntazaman ancak bir sene devam edebilmiştir.[1464] İbnülemin'in Beyazıd'da Hakkâklarda kitap alıp satan Ahmed Efendi'den aldığı nazîre mecmuası bu meclise devam edenlerin birbirlerine söyledikleri nazîrelerden müteşekkildir.[1465] Encümen-i Şuarâda kıymeti hâiz bir diğer faaliyeti de müşterek şiirlerin söylenmesidir. Osman Şems Efendi, bu encümenin medâr-ı zîneti olacak şairlerinden biridir. Şeyh Osman Şems Efendi ile Hikmet Bey'in söyledikleri bir şiir şöyle:

> Hevâ-yı hüsnün ile tâ cinâna dek gideriz (Osmân Şems Efendi'nin)
> Hadîka-i hat-ı müşkîn-i yâre dek gideriz (Hikmet Bey'in)
>
> Var mı bir ser-mest-i aşkın çeşm-i giryânım gibi (Osmân Şems Efendi'nin)
>
> Yok mu bir ârâmı aşkın çeşm-i giryânım gibi (Hikmet Bey'in)"[1466]

Hersekli Ârif Bey daha sonraları da muayyen zamanlarda olmasa dahi hemen pek çok vakitte devrin ulemâ, üdebâ ve şuarasıyla hânesinde ve muhtelif mekânlarda bir araya gelmiştir. Hersekli'nin meclislerinin müdavimlerinden birisi de Bereketzâde İsmail Hakkı Bey'dir. Ârif Hikmet'le 1876'da Akkâ sürgününden döndükten sonra tanışan Hakkı Bey, Dersaâdet İstinaf Hukuk Dairesi'nde beraber vazife yapmışlardır. "Meşâgil-i memuriyet"ten hâlî kaldıkça "hasbihâller, zamandan şikâyetler, geçmiş zamanlardan hikâyetler, öteden beriden sohbetler eylerek teessüfler, telezzüzler ederler. Hakkı'nın dediğine göre birbirlerini göremedikleri vakit neşeleri kaçarmış. Bereketzâde kendisine,

> "Kemâl-i irfânı şâyeste-i iftihâr-ı ümmet olan muhibb-i azîzim,
>
> Güner gelip geçdikçe ruhumda vecd ü şevk artıyor. Lehü'l-hamd iâde-i âfiyet buyrulmuş, istibşâr olundu… Bûy-ı pîrehen-i Yûsuf geliyor… Bilmem niçün hâlâ teşrif edilmedi mütalaasıyla zihin şûrîde iken nâgehânî kalbden şu nidâ kopdu:
>
> Başka hâlet var bu uzlet bî-sebeb olmaz didim
> Vâsıl-ı esrâr-ı Hakk olmuş mükerrer yârim benim.
>
> Gülistânın safânın armağanına, o tatlı sohbetler, gûş-ı cânın mu'tâd istimâ'ı bulunduğu nükte-pîrâ sözlere gönül arz-ı iştiyâk ediyor. Bâkî: Olmasun eksik bu âlemden İlâhî Hikmet'in
>
> Fî 5 Eylül 1315"

şeklinde hasretini ifade eden bir mektup yazınca Hikmet şu şiirle mukâbele eder:

> "Hazreti Hakkı kemâl-i şefkatin izhâr ile
> Hâl-i bîmârîdeki âlâmımı tizkâr ile
> Âşıkın taltîf eder şu dil-nişîn güftâr ile
> 'Başka hâlet var bu uzlet bî-sebep olmaz dedim
> Vâsıl-ı esrâr-ı Hak olmuş meğer yârim benim!
> Şâyegândır dâimâ hakkımda feyz-i himmeti

Ehl-i Hikmet'dir sever fazliyle elbet Hikmet'i
Kalbini tenvîr eder envâr-ı lütf u re'feti
Vâr ola Yâ Rab o üstâd-ı kerem-kârım benim"

Hersekli Ârif Hikmet Bey hayatının sonlarına doğru evlenince, Bereketzâde irticalen şu beyti söyler:

"Bin üç yüz on sekizinde izzet ve iclâl ile
Dâhil oldu mîr Hikmet haclegâh-ı vuslata"[1467]

Hikmet'in yakın dostlarından İbnülemin, bizzat kendisinden dinlediği yahut şahit olduğu hadiseleri muhtelif eserlerinde hoş bir üslupla nakletmiştir. Hersekli'nin anlattığı edebiyat tarihimize ışık tutacak bilgiler, bir devrin ruhunu ifşa edecek mahiyettedir. Başka hiçbir yazılı kaynakta karşımıza çıkmayacak bu bilgiler daha çok tanınmayan yahut bilinmeyen şair ve ilim adamlarıyla alâkalı değerlendirmelerdir.

Hikmet'in ismiyle ilk defa bir risalede gördüğü bir gazelde karşılaşan İbnülemin, kendisiyle tanışmak ister. 1315 senesinde tertip etmeye başladığı *Hutût-ı Meşâhir Mecmuası*'nda Hikmet'in de bir yazısının bulunmasını arzu eder. Nihâyet kendisini Rodos'tan tanıyan şair Celâl Paşa'nın akrabasından Kemâl Bey vasıtasıyla 1315 Şaban'ının dördüncü Pazar günü (4 Kânûn-ı sâni 1313) tarihinde Divanyolu'nda, Acı Hamamı'nın arka tarafında kira ile oturduğu evinde Hersekli'yle görüşürler ve mecmuaya *Dîvân*'ında bulunan bir gazelini kendi hattıyla derç eder.[1468] O vakitten sonra aralarında vefatına kadar sürecek bir dostluk başlar. Hoca Hayret, Ali Emirî Efendi,[1469] Mehmet Akif, Üsküdarlı Tal'at, Şeyh Vasfi, Halil Edib gibi dostlarıyla Hikmet'in hânesinde buluşur, latif zarif sohbetler gerçekleştirirler. Onun meclislerdeki hâlini yine İbnülemin'den okuyalım:

"Evâil-i ülfetde bir gün ziyaretine gitdik. Sokakda iki üç zât da arkamıza takıldı. Kapının önünde hacı, hoca, şeyh zümresinden birkaç zât da tesâdüf etdik. Cemm-i ğafîr olarak huzuruna daldık.

Züvvâr meyânında hoşlanmadığı bir iki kişi vardı. Vechinde âsâr-ı işmi'zâz görünmeğe başladı. Bir furtuna zuhuruna hepimiz muntazır olduk. Mevsim bahâr idi. Bir aralık Vecdî'nin

'Benimdir növbet-i feryâd bülbüller hâmûş olsun
Figânım ehl-i aşka mâye-i cûş u hurûş olsun'

beytini kemâl-i vecd ile okudu. 'Sa'dâbâd'a gidelim, bahardan istifâde edelim' dedi. Her tarafdan 'hay hay' nidâ-yı kabûliyle muvâfakat gösterildi. 'Hay hay'cılara nazar-ı acîb ile bakdı. Mindere uzandı. 'Hele siz konuşun da ben biraz uyuklayayım' dedi. Kendisini cûş u hurûşa getirecek sûretde bazı mebâhise girişdik. Tahammül edemedi, kalkdı. Saded-i bahse âid birçok hakâyık u dekâyık serd etdi. Ber-mu'tâd o hakâyıka da bazı hezeliyât karışdırdı. Huzzâr içinde bir zât gülmeğe başladı. Hikmet 'Ne gülüyorsun' dedi. O zât, büsbütün kahkaya koyuldu. Hikmet 'Oğlan ne gülüyorsun' dedi. Bu defa umum huzzâr, hande-künân oldu…

Hikmet, 'Ammâ efendim, rezâlet ediyorsunuz. Be herifler...tüm mü açık, yoksa Karagöz mü oynatıyorum. Gülecek ne var. Ben mas-

hara mıyım. Niçün öyle gülüyorsunuz. Burası tiyatro-hâne midir. Ammâ efendim, hezeyân ediyorsunuz' diye huzzârı tekdir etdi. İşin önünü alıncaya kadar akla karayı seçdik fakat o günden sonra huzzârın birkısmı, Hikmet'in kapusunu açık bulamadılar."[1470]

Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi.

Ahmed Lütfi Efendi

Sultan II. Abdülhamid'in son vakânüvisi olan Ahmed Lütfi Efendi 1817'de İstanbul'da Alacahamam Mahallesi'nde doğdu. Mahalle mektebinde okuduktan sonra nalıncı esnafı olan babasının maarife muhabbeti sebebiyle ilim tahsiline başladı. Daha sonra tarîk-i ilmiyeye dâhil oldu, medrese icazeti aldı. Müderrislik yaptı, Huzur Derslerine katıldı. Vakanüvislikte Cevdet Paşa'nın halefi olan Lütfi Efendi, tarihinde 1825'ten Sultan Reşad'ın cülûsuna kadar geçen olayları yazdı. Kazaskerlik pâyesini hâiz olan efendi Meclîs-i Maârif azalığı, Matbuat Nâzırlığı'nda da bulundu. 2 Safer 1325'te (1907) Boyacıköy'deki yalısında vefat etti ve Aksaray'daki Sofular Camii Hazîresi'ne defnolundu. Tarihi ve manzum eserlerinin bir kısmını ihtiva eden *Divançe*'si matbu olan eserlerindendir. Uzun boylu, beyaz ve seyrek sakallı, mavi gözlü, edip, mûsikîşinas, hatır-nevaz, hafızası metîn, ehl-i dil, edebiyata vâkıf, afif ve mütedeyyin bir zattır.[1471]

Lütfi Efendi'nin edebiyat ve mûsikî meclisi olan hâneleri Boyacıköy'deki yalısıyla Horhor'daki konağıdır. Kışın Horhor'da yazın ise yalısında vakit geçirir. Devrin üdebasının yanında mûsikî erbabı ile hattatlarının bu hânenin müdavimi olduklarını söyleyebiliriz. Hemen belirtelim ki Efendi'nin evine dair malumatımız İbnülemin'in yazdıklarıyla mukayyettir. Kendisiyle muarefesi yalısına meşâhirin yazılarına mahsus olarak tertip ettiği mecmuaya yazı yazdırmak gayesiyle gittiği 26 Zilhicce 1315 (1898) tarihinde başlamıştır. İbnülemin'in Lütfi Efendi'nin evinde karşılaştığı manzara şöyledir: Lütfi Efendi, denize karşı bir pencerede oturmuş, yazacağı tarihe daha sonra eklenmesi için *Hakayikü'l-Vekayi'* gazetesinin koleksiyonunu karıştırıp bazı fıkraları işaretliyordur. İbnülemin *Hutût-ı Meşâhir* mecmuasını göstererek bir iki satır yazmasını niyaz eder. Efendi, bazı şahıslar gibi naz u istiğnaya kalkışmayarak titreyen eli ile gençliğinde, uşağının gümüş divitini çalıp satması ve müteakiben savuşması üzerine kaleme aldığı şu kıtayı yazar:

"Ölmeden çıkdım arasâta yayan yapıldak
Dilerim Hakk arasâtda beni koymaz çıplak
Alnımın kara yazısı mıdır ayâ bilmem
Satılub sîm devat hem dahi yan çizdi uşak"[1472]

Ahmed Lütfi'nin hatt-ı destiyle mecmuaya yazılan bu manzûmenin, tarihçiliği ile meşhur Lütfi Efendi'nin şiirle meşguliyetini göstermesi dışında bir ehemmiyeti yoktur. Bir diğer deyişle, ilmine ve şairliğine layık olmayan bir kıtadır.[1473] Bu günden sonra vakanüvis efendi ile İbnülemin arasında onun ölümüne devam eden bir dostluk meydana gelir. Zaman zaman ziyaretine gidip "zeki ve hafızası metin" olan Lütfi Efendi'den eski vakaları, birtakım mühim fıkraları ve menkıbeleri dinler, müstefîd olur. Yine o sıralarda Efendi'nin *SATŞ* için kaleme aldığı resmî terceme-i hâlini de kendisine tashih ettirir.[1474]

Bu gidişler sırasında bir gün Keçecizâde Reşad Fuad Bey, İbnülemin'e "Efendi, *Nüzhetiye* şarkısını, Meclîs-i Maârif reisi Haydar Efendi'ye okumuş. Birkaç defa hediye ile gidip şarkıyı okutmak istedim. Efendi, okumağa yanaşmadı. Bakalım, siz okutabilir misiniz" der. Daha önceleri Basmacı Abdi Efendi'nin bestelediği

"Gülşen-i ezhâr açdı her yana
Nüzhetiyedir bu kasr-ı dil-küşâ
Kandedir gelsin hazâr-ı hoş-nevâ
Nüzhetiyedir bu kasr-ı dil-küşâ[1475]

şarkısını Darü'l-Muallimât hocalarından Halil Efendi'den Menapirzâde Nuri Bey'in Yakacık'taki köşkünde dinleyince icra edeni pek ziyâde beğenerek onu "Nüzhetiye Halil Efendi" tesmiye eden İbnülemin, Lütfi Efendi'nin Horhor'daki şitâiyyesine (kışlık evine) gittiği vakitlerden birinde sırasını getirerek şarkıdan ve bestekârından bahseder. Yaşı hayli ilerlemiş olan Efendi, sözlerine cevap vermeden usûl tutar. Şarkıyı bitirince "Bu yaştaki adamın okuyacağı şarkı böyle olur. Gençliğimde Sultan Mahmud'un Başimamı Zeynelâbidin Efendi'nin konağına devam ederdim. Oğlu Cemâlüddin Efendi ile mûsikî meşk ederdik. Bu şarkıyı da o zaman meşk etmiştim." der. Reşad Fuad, Efendi'den şarkının dinlenildiğini öğrenince hayret ve İbnülemin'e gıbta eder. İbnülemin de Üsküdarlı Talat'ın bir beytiyle mukabele eder:

"Her dua müstecâb olur emmâ
Talebin sûreti bilinmelidir"[1476]

Hoca Tahsin

Arnavutluk ulemasından Osman Ağa'nın oğlu olan Hasan Tahsin Efendi, Yanya vilâyetinin Çamlık bölgesinde Filat kazasına bağlı Ninat Köyü'nde doğdu. İlk tahsilini babasından gördükten sonra İstanbul'a gelerek medreseye intisap etti. Fatih Camii'nde Vidinli Hoca'nın (Hoca Mustafa Efendi) derslerine devamla icâzetnâme aldı. 1856 yılı sonlarında lisan ve fen tahsil etmek ve Avrupa'ya gönderilen talebeler ile orada bulunan Hıristiyanlara Türkçe öğretmek üzere Selim Sabit'le birlikte Paris'e gönderildi. Daha sonraki gidişinde (1862) Paris Sefareti İmamlığına tayin olundu. Bir neslin darb-ı meseli hükmünde bulunan meşhur,

"Paris'e git hey efendi akl u fikrin vâr ise
Âleme gelmiş sayılmazlar gitmiyenler Paris'e"

beytini bu yıllarda söylediği varsayılır. Burada İstanbul'dan gelen Yeni Osmanlılar azaları (Menâpirzâde Nuri, Mehmet, Reşad, Namık Kemâl ve Ziya Paşa), şair Hoca Hayâlî ve Hindli İskender ile Paris'te Türk kolonisini teşkil ederler. Meşrep ve meslekleri birbirinin zıddı olan bu üç hoca, siyasetle meşgul olmasalar dahi aralarında münakaşa eksik olmaz. Abdülhak Hâmid'in anlattığına göre Hoca Tahsin Paris'te bulunduğu bu ikinci dönemde bir ara sarığını çıkarmış, başına bir hasır şapka geçirmiştir. Onun bu gibi hareketleri adının bazılarınca "Mösyö Tahsin" veya "Gâvur Tahsin"e çıkmasına yol açmıştır.[1477] Hoca Tahsin'in o yıllarda Avrupa'yı peşinden sürükleyen materyalist felsefe

Ulemâdan Hoca Tahsin Efendi. İttihad-ı İslâm fikrini daha 1864'lü yıllarda bu memlekette savunan ilk şahsiyetlerden birisi kendisidir.

cereyanına merak sardığı da kaydedilir.[1478] Paris'ten döndükten sonra 1870 Şubatında açılan Dârü'l-Fünûn'a müdür olarak tayin edilir. 20 ay kaldığı bu vazifeden Cemaleddin Efganî'nin verdiği bir konferans bahane edilerek müessesenin kapatılması üzerine ayrılır. Dârü'l-Muallimîn'de heyet ve kimya ile Bâbıâlî civarındaki Vakıf Mektep'te arzu edenlere ders okuttu. 16 Kasım 1879'da kurulan Cemiyet-i İlmiye'nin banileri arasında yer aldı. 3 Temmuz 1881'de Erenköy'de misafir olarak bulunduğu Münif Paşa köşkünde veremden vefat etti. Matbû olarak dört eseri, müspet ilimlere dair makaleleri ve şiirleri vardır.[1479]

Gayet safdil ve hissini izmâre gayr-ı muktedir olan Hoca Tahsin'in tavır ve meşrebi zarifane, hoş-sohbet ve "dalgın" olduğunu kendisini tanıyanlar söylüyor.[1480] Kendisinden ders okuyanlardan Şemseddin Sâmi, Hoca'nın portresini şöyle tahrîr eder:

> "Pederinin rahlesi önünde veyahut sıbyan mektebinde "elif" diyerek başladığı dersi ruhunu teslim ederken bırakmıştır. Kitap elinden düşmezdi, oturduğu yerin, yattığı yatağın etrafı kitaplarla muhat idi, okumağı yalnız okumak için muvakkaten tatil ederdi. Sohbetten çekinmezdi, lâkin sohbeti de bir ders ve bir mübahase-i ilmiyye idi; bir faideyi mucip olmayan havaî sözlerden ve hususiyle şahsiyata müteallik vazifeden hariç bahislerden asla hoşlanmaz ve böyle söyleyenlerin sözlerini hiddet ve tehditle kesip ilm ü fen ve hakk ü hakikatin haricinde bir şeyden bahsolunmasına asla tahammül edemezdi; nasıl tahammül etsin? Kendisi ilm ü fen ve hakk ü hakikate âşık idi, âşık maşukuna telifi olmayan sözlerde ne lezzet bulabilir? "Hakikati aramak" kelamı vird-i zebanı idi.
>
> Vatanımızda "âlim" yahut "ulema" unvanının asrımızda Hoca Tahsînden başka kimseye lâyık olmadığını iddia etsem, erbâb-ı hüner ve maarifini darıltmış olmayız, zannederim. Hakikaten bu unvana kesb-i istihkak etmek isteyen adam ulûm ve fünûn-i mekşûfa(keşfolunmuş) … Olanın kâffesinden behremend olmak iktiza eder. İbn-i Sîna zamanında mekşuf ve malûm ulûm ve fünûnun kâffesini bilmekle bu unvanı bihakkın kazanmış olduğu gibi Hoca Tahsîn dahi bu zamanda malûm olan ulûm ve fünûnun hemen kâffesinden behremend olmakla bu unvana kesb-i istihkak etmiştir.
>
> Ulûm ve fünûnun din ve mezhep ve milliyeti olmadığından bunların iki takıma tefriki caiz değildir; hatta ulemâ-i İslâmın mütekaddimini ulûm-ı hikemiyye ve tabiîyyeyi Yunan'dan ahzettikleri hâlde bunlar ayrıca birtakım addetmeyip ulûm-ı diniyye ve şer'iyye ile beraber tutar ve Aristo'nun Mantık'ını ilm-i kelam ve akaide karıştırdıkları gibi Bukrat ve Calinos'un tıbbını dahi tefsir ve hadisle beraber okurlardı. Bugün ise bizde ulûm ve fünûnun iki takima taksimiyle ulûm-ı diniyye ve şer'iyye ile edebiyât-ı şerefiyyeye "ulûm-ı atîka" ve yahut "ulûm-ı milliye" ve fünûn- mütenevviaya dahi "ulûm-ı cedîde" yahut "Avrupa ulûmu" denmek âdet olmuştur. "Ulûm-ı atîka"da âlimlerimiz bulunduğu gibi "ulûm-ı cedîde"de dahi ashab-ı hayretten zevat bulunursa da ulûm ve fünûnun iki takımını câmi adamlarımız pek nadirdir. İşte Hoca Tahsin bu nevadirin ser-efrazı idi; ulûm ve fünûnun iki takımını câni olduktan başka her takımında dahi emsali yoğidi; ulûm-ı diniyye ve şer'iyyede, tefsirde, hadiste, Arabî, Farisî ve Türkî edebiyatında yed-i tûlâsı olup pek nükteli ve sanatlı şiir ve tarih söylemekle

ve pek büyük bir fesahatle nesir yazmağa muktedir olduğu gibi, ulûm-ı hikemiyye ve tabiîyye ve riyaziyyede ve nücum ve felekiyattaki malûmatı dahi sathî olmayıp bu fünûnun kâffesini ameliyat ve icraatıyla beraber bilirdi. Bu fünûnun ahkâm ve kavaidiyle o kadar alışmış ve bunların içinde öyle hâllolunmuştu ki hiçbir bahis ve meselede kitaba müracaata ihtiyacı yoğidi; sözü, sohbeti de daima mübahis-i fenniyyeye dair olup kendisine ilim ve fenne dair bir şey sorulduğu veya bir meselenin halli talep olunduğu vakit, ziyadesiyle memnun olur ve saatlerce uğraşarak efhâm(zihinler)-ı hakikate çalışmaktan hiçbir vakit usanmazdı.

Bu adamın ömrü yarım asır sürmüş bir dersten başka bir şey değildir; bütün ömrünü okumak ve okutmakla geçirdi. İki şeye ziyadesiyle hırs ve tamahı var idi: Birincisi malûmat-ı mevcûda ve müktesibesini (iktisab eden, elde eden, kazanan) tezyît edip "hakikate" takarrübe bir adım daha atmak ve ikincisi bildiği şeyleri ebnâ-yı cinsine de öğreterek millet ve vatanına bir hizmet etmek. Bu iki arzuya, bu iki maksada olan iptilâsı bir derecede idi ki bunun kutsiyetini takdir edemeyenler cinnetine hükmedebilirlerdi. İki şeye âşık idi: biri "hakikat" diğeri "insaniyet", ömrünü, hayatını, say'ini, vaktini, zihnini, fikrini bu iki maşûkasının hizmetine hasretmiş idi; rahatını, eğlencesini, zevkini, safasını, yemeğini, uykusunu bunların hizmeti uğrunda feda etmişti. Kâinatın ebadı, tabiatın garaibi, mahlûkâtın azimeti, hâlikın kudreti içinde kendi cism ü şahsını pek küçük görüp gaip etmiş idi. Kendini düşünmeğe, kendine bakmağa vakit bulamazdı; zihninde, fikrinde, kalbindeki büyük büyük şeyleri bırakıp da kendi cism ü şahsıyla uğraşmağa tenezzül etmeği bir zıll ü hakaret addederdi. Kendine bakamıyordu, lâkin tevsi'-i malûmata vasıta olan kitaplarına, haritalarına, eşkâl-i edevât-ı fenniyyesine çok bakıyordu, hatta oturduğu medresenin duvarlarına dahi kendinden ziyade ehemmiyet verip çok defa yanına giden ahbabı kendisini medresesine nizam vermekle meşgul bulurlardı; bir irtifa tahtasını, bir rasadı yahut hikmet ve kimyaya müteallık bir garabet izhar eder bir aleti yerleştirmek için günlerce uğraşır ve dülgerle beraber çalışırdı; medreseyi tathîr (temizleme, paklama) ve tanzim etmeğe uğraşırken kendisi tozlar, topraklara gark olunduğunun farkında olmazdı. Medresesini, ikametgâhı olduğuyçün değil, belki kitapları, eşkâli, haritaları, alet ve edevât-ı fenniyyeyi câmî, olduğu için düzeltmek merakında idi. Sarığı perişan, cübbesi toz içinde, şalvarının paçaları çarpık, saçları, tırnakları birçok vakitten beri kesilmemiş olan o adam oturduğu yerin duvarına bir küçük levha asmış idi ki şu ibareyi hâvî idi: "une place pour chaque chose a sa place" yani (…) intizamı, nezafeti, sevmez adam değil idi, hükemâ-yı Kebiyon'un mezhep ve mesleğinde değil idi, lâkin kendini düşünmeğe vakti yoğidi; eline para geçince kitap ve edevât-ı fenniyyeye sarf eder ve yalnız karnı acıktığı vakit yemek yemeği düşünüp çok defa ekmek peynir yer idi. Yatağının karşısında elektrik makinesi, üstünde uzun bir rasat, başında bir dürbün, ayağında bir hurdebîn(büyüteç), elinde bir kitap olduğu hâlde uyurdu; duvarlarla tavan tarih-i tabiî, ilmü'l-arz, coğrafya-yı siyasî ve tabiî, heyet, hikmet, kimya resim ve şekilleriyle mestur idi, sanki o medrese tabiat ve kâinatın küçük mukayesede bir resmi idi."[1481]

Bâbıâlî Caddesi'nde bulunan Taş Mektep[1482] hem evi hem çalışma yeri, hem de ilmî bir mahfildir. Bu devirde ilmin muhtelif şubelerine ve meselelerine dair sohbetlerin yapıldığı mekânlar arasındadır. Hoca Tahsin'in, tek başına yaşadığı Taşmektep'teki bu oda "teleskoptan mikroskoba kadar türlü ilmî cihaz ve aletlerle donatılmış bir tabiat ilimleri müzesine" benzer.[1483] Eserlerinin yayımını üstlenen Nâdiri Fevzi, kendi eseri olan *Teşekkülât*-ı Avâlim'in (İstanbul 1309) mukaddimesinde bu odadan "Hoca Tahsin Efendi merhumun rasathanesinde tedrisle meşgul olduğum esnada..." diye bahseder. Astronomiyle yoğun olarak uğraştığı bu devrede Hoca'nın kâinât ve hilkât temâşâsını veciz bir şekilde ifade etiği şu kıta Paris arkadaşı Derviş Vahdetî'nin hattıyla taş baskısı yapılıp İstanbul'da levha olarak duvarlara, camekânlara asılmıştır:

"Kitâb-ı âlemin evrakıdır eb'âd-ı nâ-mâhdûd
Sutûr-ı hâdisât-ı dehrdir a'sâr-ı nâ-ma'dûd
Basılmış dest-gâh-ı levh-i mahfuz-ı tabiatta
Mücessem lafz-ı ma'nîdârdır âlemde her mevcûd"[1484]

Dârü'l-Fünûn'daki vazifesinden uzaklaştıktan sonra Tersâne Emîni Yûsuf Efendi'nin "Taş Mektep" diye anılan bu Sıbyan mektebine çekilen Hoca büyük bir teessürle

"Cehâlet mültezem kesb-i kemâldir cünhamız bildim
İlâhî cürm-i tahsil-i ilmden tevbeler olsun"

mısralarını inşâd etse de kendisini tamemen ilmî araştırmalara, deneylere ve kitaplara vermiştir. Bir taraftan da Dârü'l-Fünûn'da veremediği dersleri sayısı zaman zaman on beşi bulan istekli talebelere tedris ettirir. Hoca Tahsin'in, Ahmed Midhat'ın bir romanında bile övgülü ifadelerle anılan buradaki ilmî sohbet ve özel dersleri[1485] devirde mühim akisler bırakmıştır. Kendisinden feyiz almış olanlar arasında Şemseddin Sami, Necib Âsım, Sami (Paşa), Abdülhak Hâmid ve kız kardeşi Abdülhak Mihrünnisâ, Bereketzâde İsmail Hakkı, şair Üsküdarlı Talat, Hattatzâde İsmail Paşa, Nâdiri Fevzi en başta bilinebilen isimlerdendir. Faruk Akün Hoca'nın naklettiğine göre Hoca Tahsin'in Taşmektep'te etrafına topladığı kimselerin zihinlerini çelip akidelerini bozacak birtakım şeyleri ders diye öğrettiğinden bahisle hakkında tahkikat yapılması yönünde Maarif Nezâreti ve Bâb-ı Meşihat nezdinde teşebbüse bile geçilmiştir. Fakat kendisini Darülfünun Müdürlüğüne getirmiş olan Saffet Paşa'nın Maarif Nazırlığı zamanına rastlayan bu teşebbüslerin sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktadır. Hoca Tahsin'in meziyetlerini çok iyi bilen, bilgisini ve modern zihniyetini takdir eden Münif Paşa da aleyhindeki teşebbüs ve ithamlar ne olursa olsun ondan ilgisini esirgememiş, kendisinin Maarif Nazırlığı yaptığı sırada ömrünün son yıllarını yaşayan Hoca Tahsin'i özellikle himayesi altına almıştır.[1486] Nitekim Hoca, vefatına yakın Münif Paşa'nın bir ilim ve edebiyat akademisi hüviyetine sahip Erenköy'deki köşkünde kalmıştır.

Şinasi

1824'te Tophane'de, Boğazkesen'de doğan İbrahim Şinasi, Topçu yüzbaşılarından Taşköprülü Mehmed Ağa'nın oğludur. Babasının Şumnı Muharebesi'nde şehit düşmesi üzerine yetim kaldı. Sıbyan mektebi-

ni tamamladıktan soran Tophane Mektûbî Kalemi'ne girdi. Bilahere, ihtida ederek "Reşad" namını alan Şatonof'tan Fransızca okumaya başladı. Onun delaletiyle Tophane Müşiri Damad Fethi Paşa'ya takdim olundu. Damad Paşa'nın himayesiyle Paris'e gönderildi. Burada "ulûm-ı edebiye ve maarif-i sâireyi iktisâb" etti.[1487] Burada müsteşriklerden Sasi (Sacy) ile tanıştı, Lamartin'in "bezm-i edebine" devam etti. İstanbul'a döndüğü vakit Paris'te iken intisap ettiği Reşid Paşa'nın tavassutuyla Meclîs-i Maârif'e tayin olundu. 1861'de *Tercümân-ı Ahvâl*'i Âgâh Efendi ile birlikte, 1862'de ise tek başına *Tasvîr-i Efkâr*'ı çıkarttı. Bu gazete ve matbaası yeni bir anlayışın doğmasında önemli bir mahfil oldu. Arkadaşlarından Tiranlı Said Sermedî'nin Âlî Paşa'ya bir suikast tertibinde bulunması üzerine Avrupa'ya savuştu. Orada "ta" harfine kadar yazdığı rivayet edilen on dört ciltlik bir lügat hazırlığında bulundu. Sultan Abdülaziz'in Avrupa'ya seyahati sırasında Fuad Paşa'yla görüşetü ve onun tavassutuyla İstanbul'a döndü. 17 Eylül 1871'de Firuzağa'daki evinde vefat etti. Ayaspaşa Kabristanı'na defnedildi. Şiirleriyle, tiyatro ve çevirileriyle, pürüzsüz, temiz ve sade nesriyle, matbaa ve bulunduğu muhitlerde Avrupa efkârını tanıtmasıyla Şinasi edebiyatımızda hakikî bir yol açıcıdır. Şinasi, tesir sahası itibariyle çağdaşları tarafından daha çok bir mektep olarak nitelendirilmiştir.[1488] Namık Kemâl'den başlayarak yeni edebiyat çevrelerinin neredeyse tamamı kendisinin "irşad" ettiği kimselerdir. Şinasi Mektebi'ni kavramak için onun edebiyat sahasında ortaya koyduklarının bilinmesi gereklidir. Burada Şinasi'nin hâl tercemesinin edebî - fikrî boyutunu bütünüyle ele alacak değiliz.[1489] Bilakis meclislerdeki etkisini göstererek, şahsiyetinin bahsimizi ilgilendiren taraflarına temasla iktifa edeceğiz.

Şinasi, edebiyatımızda kendi devrinden itibaren "yeniliğin öncüsü", "hoca", "efendi" olarak nitelendirilmiştir. Yeni Osmalılar Hareketi mensupları her ne kadar münasebetleri fasılalı olsa dahi kendisini her daim hürmet ve mahabbetle yâd etmişlerdir. Şinasi'yi devrinin üstüne çıkartan biraz da Namık Kemâl ve Ebuzziya Tevfik olmuştur. Çok cömert bir şekilde tebcil ve tevkir ettikleri Şinasi, yeni edebiyat ve düşüncenin üstadı, yol açıcısı mevkiine yükselmiştir. Şinasi, doğrudan konuşamadığı zamanlarda "badahetlerin, umumi kaidelerin etrafında ve onların delaletiyle, mevcut nizam ve alışılmış şekiller hakkında sarih şüpheler uyandıran, düşünceyi harekete getiren insandır."[1490] Onun eserlerin yaptığı da esasen budur.

Şinasi'nin meclislerdeki hâlini tasvir edenler şairin ağır başlılığından, vakarından ve haysiyetine azamî derecede düşkün[1491] olduğunu belirtirler. Tab'an sükûna meyilli olan Şinâsi, mütevehhim[1492], titiz ve fevkalâde alıngandır. Ekseri düşünceli görünür, az ve kısa cümlelerle konuşur, söyleyeceklerini açık ve katî bir tavır ve edâ ile söyler, sözünün ciddiyetini sekteye uğratacak haşv-i kelâmdan sakınır, gülerken kahkaha atmaz, gülmesi tebessüm tarzındadır. Herhangi bir bahse giriştiğinde itidalini muhafaza eder, hiddete yenik düşmez, tezyîf ve istihzâdan nefret eder.[1493]

Meclîs-i Maârif azalığı sakal meselesi bahane edilerek ve "rütbesinin ref'i, memuriyetinden def'i, maaşının kat'ı" denilerek düşürülen Şinasi, Midhat Cemal'in dediği gibi "hiciv olmaktan korkan" şu "ılık" kıtayı yazar:

> "Elindeki kaleminden demem ki kan damlar!
> O, bir nümâyiş içindir misâl-i seyf-i hatib
> Felek getirmedi âfâka senden önce beni
> Ki suph u sâdık eder suph u kâzibi tâkib"

Reşid Paşa'ya bir mecliste de Âlî Paşa'nın "ocağına incir diktiğinden" bahisle şu mısraları okur:

> "Bitince meyva-i fazlın bahârı ömrümde
> Dikildi bâğ-ı cihânda ocağıma incir"[1494]

Mesele-i Mebhûsatü'n-Ânhâ tartışmaları sırasında kaleminden sâdır olan "Ebnâ-yı cinsini bilâ-mûcib istihfâf hiffet-i akıldan neş'et eder ki hakikati de istihfâfa şâyestedir" hükmünü düstûr-ı hikmet telâkki eyler.[1495] Tütün ve kahve tiryakiliği var ise de içkiye mesafeledir. Geceleri yazmaz ve okumaz, iyi giyinmeyi sever. İstanbul'da bulunduğu sıralarda müzik ve eğlence yerlerine devam eder. Ricalin konak yahut yalıları dışında Taksim'deki Cafe Flamme bunlardan biridir. Mûsikîye aşina, tiyatroya düşkündür.

Ebüzziya Tevfik Bey, mecmuasında Şinasi merhumla bir mülakatından bahsettiği sırada der ki:

> "… Ne kadar laubali meşreb olursa olsun bir âdem Şinasi'nin nezdinde …-perde-i hürmete cür'et-yâb olamaz idi. Biz Hersekli Arif Hikmet Bey gibi fezâil-i zâtıyesini maarif müktesebâsıyla tezyîn etmiş ve meşreb-i laubalisi zamanının sığâr ve kibârını bile serfürûya mecbur eylemiş bir zatı o meclis-i edebde mahfaza-i mekânet ve îfâ-yı hürmetle mukayyed görmüş idik. Halbuk Şinasi laubaliyâne söz söyleyen zevâtdan hoşlanır idi. Bâ-husus Arif Hikmet Beyefendi hakkında mütehattimü'l-îfâ bir hiss-i hürmet beslerdi."[1496]

Şinasi'nin hânesi Cihangir, Sormagir Mahallesi'ndedir. Burada sınırlı sayıda insanla görüşmüş, daha çok yayıncılığın gelişmesi için için faaliyetlerde bulunmuştur. Şinasi'nin bu evde geçirdiği son seneleri,

Tanpınar'ın Şinasi'si:

"O, edebiyatımızda bugün dahi devam eden bir *dynastie'nin* sahibi olduğu için büyüktür. Manzum tercümeleri, -bizim için yeni bir âlemin müjdecisi olmalarına göz yumulursa- asıllarının güzelliğini uzaktan bile hatırlatmadığı gibi, Lamartine'den çevirdiği dört kıt'alık bir parça hariç, bir bütünlük fikri verecek kadar tam bir tercümesi de yoktur. *Tercüman-ı Ahvâl*, ve *Tasvir-i Efkâr*'da yazdığı içtimaî ve siyasî makaleleri küçük bir plâketi ancak doldurabilir. Nihayet *Durûb-i emsâl-i Osmaniye* toplama bir eserdir. Kendisini bir dil âlimi olarak tanıtacak olan *Lûgat*'ı ve *Sarf* ve *Nahiv* kitabı ortada yoktur. Bu iki eserin müsveddelerinin Avrupa kütüphanelerinde bulunduğu rivayeti de teeyyüt etmemiştir. Bütün bunlara, hattâ şahsiyetinin durgunluğuna, hamlesinin devamsız oluşuna, üslûbunun tıkızlığına rağmen tesiri hiç kimse ile ölçülemiyecek derecede büyüktür."

(Tanpınar, *On Dokuzuncu.Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 162).

Şinasi'nin Paris'te çektirdiği fotoğraflarından…

çalışma usulü tamamen münzevi bir vaziyet gösterir. *Tercümân-ı Ahvâl, Tasvîr-i Efkâr* ve sâir muhitlerdeki Şinasi ortadan kaybolmuş, her şeyden elini eteğini çeken bir başkası gelmiştir.

Bâbıâlî karşısındaki matbaasını[1497] Beşir Ağa Tekkesi müştemilâtından bir mahzene nakleden Şinasi, Avrupa'dan döndükten sonra yedi seneden beri ayak basmadığı Cihangir'deki evine döner ve evin bahçesine kargir bir matbaa inşâ ettirmeye başlar. Burada bugün elde bulunmayan lügatinin kalan kısımlarını tamamlayıp bastırmak için çalışmalarına yoğunluk verir. Paris'ten Türkçenin münasebeti bulunduğu Çince, Uygurca, Sanskritçe vs. lisanlardan "elsine-i kadîme ve mensiyeye müteallik" kelimeleri getirtip onları rakamlar vaz'ıyla birçok gözleri hâvî levhalara yerleştirir. Bir taraftan da not defterlerinden henüz sahâif-i tasnîfe intikâl etmemiş olan müşâhedâtını bir nesih hattatına gözlerinin önünde yazdırıp mukabele ettikten sonra el yazısıyla olan defterleri ortadan kaldırır, ihrâk eder. Çünkü Şinasi vehim ve vesvese erbabından olduğu için el yazısının kimsenin eline geçmesini istemez. Gece gündüz vaktini bu işlere ayıran Şinasi kendince zevk alsa da dimağını da i'tab eder. Bu sırada *Tasvîr-i Efkâr*'ın müvezzii Yusuf Ağa'dan başka kimseyi de evine kabul etmez. Yaptırdığı binayı pencereden takip eder, bir kere olsun bahçeye dahi inmez. Sigara ibtilası da had safhaya çıkar bu sıra. Oğlu Hikmet Şinâsî'yi de Mekteb-i Sultânî'ye yatılı verdiğinden geceleri yalnız başına kalır. Bu son zamanlarında; hattata rakamlar konmuş kâğıt parçalarını verdikten sonra mindere oturur, saatlerce hiçbir şeyle meşgul olmadan bir köşeye bakarak düşünür, kendi kendine tebessüm eder, parmakları arasından sigarasının sönüp düştüğünü bile fark edemez. Hattat, verdiği kâğıtları bir saat içinde bitirip kendisine getirince "Akşam olmuş ha! Pek âlâ! Yarın erken geliniz!" der. Henüz öğle vaktinin bile gelmediğini kendisine söyleyemez hattat. Bu hâl iki ay kadar devam eder. Fazıl Paşa konağının yanındaki bir haneye getirtse de 1871 baharında Paşa'nın Çamlıca'ya gitmesi üzerine vaki olan ricalarını kabul etmez ve buradaki hânesine tekrar avdetle lügatini ikmal etmekle uğraşır. Üç aylık bu rahat devresi bozulan Şinasi tekrar hastalanır.

Şinasi'nin vefatından sonra terekenin satışa çıkartılması sebebiyle istediği bazı kitapları alması için Mustafa Fazıl Paşa, Ebüzziya'yı buraya gönderir. Ebüzziya bir cuma günü buraya gelir. Bazı esnaf ve Kayseriyeli Mehmed Efendi, Âkif Efendi ve Çırçırlı Hilmi Efendi gibi tanınmış sahaflar da hazır bulunur. Şinasi'nin vefat ettiği odada kitapları teşhir etmiştir. Kapıdan girince sol taraftaki yüklükte Fransızca gazetelerin bazı nüshaları, Jean Jacgues Rousseau'nun *Dictionnaire de Musigue* isimli Fransızların eski imlâsına dair bir kitap, bir cilt yazma *Ahlâk-ı Âlâî*, gazeliyat kısmı olmayan nâkıs bir *Nef'î Divanı*, çıkar. Odadaki bir çekmeceden Paris'teyken validesine gönderdiği mektuplar, iki resmi vardır. Bunlar da vasiyeye tereke nâzırı tarafından teslim edilir. Satışa çıkartılan kitapların ekserisi divan ile tarihe ait Türkçe, Farsça kitaplardır. Kâffesi de yazmadır. Ebüzziya, Paşa'nın kitaplarını aldıktan sonra *Nef'i Divanı*, *Ahlâk-ı Alâî* ve Rousseau'nun *Mûsikî Lügati*'ni de kendi hesabına alır. Sahaflar gittikten sonra kapının sağ tarafındaki yüklük açılır. Burada Şinâsî'nin eserleri ile şahsî mektupları bulunur. Bunlardan en mühimi *Kâmus*'unun müsveddeleri ile *Sarf ü Nahv-i Türkî*'sidir. Bunlar da vasiyeye tevdî edilir. *Tasvîr-i Efkâr* için

Cemâleddin Efgani.

*"Sûretin sîretine şâhiddir
Başka şâhid aramak zâiddir"*

yazıldığı hâlde yayınlanmasına müsaade edilmeyen politik makaleleri ile bazı eserlerinin müsveddeleri dahi burada çıkar. Bu tashihler ve müsveddeler onun yazı hususundaki titizliğini gösterir. Bu sırada Ebüzziya, Şinâsî'nin mesai tarzını öğrenmek için hanımına bazı sualler irad eder. Her akşam armoni çalmasından, mûsikîye vukûfunu, pek çok şarkı notası yaptığını, nükteye düşkünlüğünü, az ve öz konuştuğunu, evde sese tahammülü olmadığını, *Mebhûsatü'n-Anha* tartışmaları sırasında *Rûznâme*'den Said Efendi'nin [Paşa] cümlelerini makasla keserek numaralar koyduğunu ve cevapları numaralara göre imlâ ettiğini, bu tartışmadaki yazıların cümlesinin hanımının hattıyla muharrer olduğunu, yazı yazarken bir makalede aynı kelimeyi birden fazla kullanmadığını, bir kelimeyi beğenmediği zaman bazen yarım saat onun yerine koyacağı kelimeyi düşündüğünü, yazılarını sabahları yazdığını, kağıt ve kaleme ve mürekkebe itina göstermediğini, kalem elde yazılamayacak kadar küçülmedikçe değiştirmediğini, yazısının kırık dökük olduğunu, hüsn-i hattının olmadığını, Kemâl Bey'in yazısındaki letâfet ve metânete hayran olduğunu fakat girift yazdığı mürettiplerin tertip hatasına da sebebiyet verdiğini, geceleri yazı yazmayıp, mecbur olmadıkça eline kitap bile almadığını, akşam yemeğinden sonra yarım saat armonisiyle vakit geçirdiğini öğrenir. Paris'te *Dauerreotypie* usûlüyle alınmış olan resmini istinsah etmek için isteyince her iki fotoğrafını da hanımı ona tevdî eder. Meşhur olan fotoğrafı da bu ikincisidir.[1498]

Cemâleddin Efganî

Bu asrın siyasî hüviyeti ön plânda olan meşhur şahıslarından bir diğeri de modernizmin önemli temsilcilerinden Cemâleddin Efganî'dir (1838-1897).[1499] Sultan Abdülaziz devrinde İstanbul'a gelen Efganî, Dârü'l-fünûn[1500] ile Fatih Camii'nde bir ara ilmî müsâhabelerde bulunmuştur. Efganî'nin bir gün Fatih Camii'nde rical-i devlet, ulemâ ve kalabalık bir cemaat huzurunda *Mesnevî* takrîr ederken Mevlanâ'nın bazı mısralarını,

> "Hakikât ilmi sûfînin ilmi içinde kaybolur. Halkın inandığı söz şudur: Sûfînin ilmi, kadîm olan Cenâb-ı Hak'dan zuhûr etmiştir. Ey Selîm! Bu böyle anlaşılır.

şeklinde tercüme etmesi üzerine cemaat içerisinde bulunan sudûrdan Hoca Yûnus Vehbî Efendi, bu değerlendirmeleri Şeyhülislâm Akşehirli Hasan Fehmi Efendi vâsıtasıyla Sultan Abdülaziz'e arz ederek onun Mısır'a nefyedilmesini sağlar.[1501]

Efganî, daha sonra Sultan II. Abdülhamid devrinde Münif Paşa'nın tavassutuyla İstanbul'a döner ve Meclîs-i Maarif azalığına tayin olunur. Diğer bir rivayete göre 1892'deki bu gelişi (daha evvel 1869-1871 arasında pâyitahtta kalmıştır) Şeyh Ebulhüda vasıtası ve Sultan Abdülhamid'in davetiyle gerçekleşmiştir. Efganî'nin İngilizlerle müşterek bazı faaliyetlerinden, özellikle Mekke Şerifi Hüseyin'i halife tayin ettirmek gayesiyle Wilfred Blant'la Arap yarımadasını dolaşması üzerine bu tarz faaliyetlerinin önüne geçmek isteyen padişah zâhirde İttihâd-ı İslâm çalışmalarının başına getirmek, hakikâtte ise bu ateşli ihtilâlciyi göz önünde bulundurmak için İstanbul'a davet etmiştir.[1502]

Padişah, İstanbul'a geldiği vakit kendisine Nişantaşı'ndaki konağı ihsan etmiş, zaman zaman da huzuruna kabul etmiş ve muhtelif mevzularda layihalar hazırlatmıştır. Sultan Abdülhamid'in Efganî'ye verdiği asıl görev İran şiîlerini Osmanlı hilâfetine bağlamak için koordinasyondur. Efganî çevresine sürgünde bulunan bazı İranlıları toplayarak dünyanın değişik yerlerindeki şiî ulemaya mektuplar yazarlar. Bu şahıslar arasında Bâbîlerden Mîrzâ Ağa Han, Suriyeli Abdülkadir Mağribî, Mısırlı milliyetçi yazar Abdullah Nedim, Kaçar Hânedânından Şeyh-er Reis, Efzâlü'l-Mülk, Hâbîrü'l-Mülk dikkati çeker. Bu sırada Efganî'nin İran şahı Nâsırüddin'e karşı ayaklanma başlatma girişimlerini organize etmesi üzerine Sultan Abdülhamid kendisini ikaz eder ve şaha yönelik faaliyetlerini yasaklar. Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'yla hidivin 1895'teki İstanbul ziyaretinde padişahın men etmesine rağmen gizlice görüşmesi hafiyeler tarafından rapor edilince Sultan kendisiyle münasebetleri keser. 1897 senesinde çenesinde başlayan kanser vefatına sebep olur, Maçka'ya defnedilir.

Efganî, İstanbul'da bulunduğu vakitlerde, özellikle ikinci gelişinde, devrin bir kısım aydınlarıyla temas kurmuş, Jön Türklerle teşrik-i mesaide bulunmuştur. Nişantaşı'ndaki konakta her cuma ve pazar ziyaretçileri kabul ederek siyasî – ilmî, edebî sohbetler gerçekleştirmiştir.[1503] Rivayetlerde mübalağa yok ise Efganî meclisini âdetâ atıldığı Dâru'l-Fünûn hâline getirirmiş. Devrin materyalistlerinden Abdullah Cevdet ve Mekteb-i Tıbbıye talebelerinin Nişantaşı'ndaki konağa devam ile onun düşüncelerinden etkilendikleri mervîdir. Jön Türkler, Batıcılar ve Meşrûtiyet devri İslâmcılarının İslâmiyet'i siyasî bir muhalefet aracı olarak kullanmaları ve o devirde yaygınlaşan ırk ve lisan birliği nazariyelerinde Efganî'nin tesiri vardır.[1504]

Bu sırada Evrak Müdürlüğü görevinde bulunan Mehmed Emin Yurdakul, şeyhin en sıkı ziyaretçilerindendir. Mehmet Emin, Efganî'yi kendisine hakikî bir mürşit kabul etmiştir. Emin'e Türkçülük fikirini aşılayan da odur.

Emin Bey'in anlattığına göre şeyh meclisine devam edenlere hep azim, kuvvet-i kalp, sebat, fedâkârlık, ölümden korkmamak gibi ruhî ve ahlâkî esasları telkin edermiş. İslâm kavimlerinin düşkünlüklerinden bahisle onları ayrı ayrı kavimler hâlinde kaldırmak, yükseltmek ve esir hâllerinden kurtarıp hürriyet, medeniyet ve hâkimiyete ulaştırmak lâzım geldiğini telkin edermiş. Emin Bey, şeyhin bu umumî sözlerini bilhassa Türk milletine tatbik ettiğini, memleketin lisan ve edebiyat ihtiyacını, "hürriyetsizliğini" ve medeniyetçe geri kalmışlığını düşünerek bütün bu meselelerin halli için mücadeleye giriştiğini ifade eder. Emin Bey, bu tesirle 1897 Yunan Harbi arafesinde meşhur Türkçe şiirlerini neşretmeye başlamıştır. "Cenge Giderken" isimli şiirini Cemaleddin'e okuduğu zaman şeyh müridine "İşte asıl sizin edebiyatınız budur!" diye alkışlamış ve "ben bunun bir de ihtilâl ruhunu verecek eşini görmek isterim" diyerek bu yolda şiir yazması için kendisini teşvik etmiştir. İşte bu teşvikle Emin, Türkçülük cereyanının edebiyat kısmında mühim bir mevkii bulunan *Türkçe Şiirler* isimli eserini 1899 senesinde Matbaa-i Ebüzziyâ'da çok güzel ve süslü bir şekilde bastırmıştır. Emin Bey'in Yunan Harbi sırasında neşrettiği *Kur'an-ı Kerîm* şiiri de doğrudan Efgânî'den mülhem olarak yazılmıştır.[1505]

Recâîzâde Mahmud Ekrem

Takvimhâne Nâzırlığı ve Meclîs-i Vâlâ azalığında bulunmuş olan Recâi Bey'in oğlu olan Ekrem, 1843'te babasının Vaniköy'deki yalısında doğdu. Sıbyan mektebi ile Beyazıt Rüşdiyesi'nde okuduktan sonra babasının arzusuyla İdâdi-i Harbiye'ye başladı. 1862'de askeriye mesleğiyle imtizaç edemeyceğini gören babası Ekrem'i Harbiye'den alarak Hariciye Mektûbî Kalemi'ne yerleştirdi. Burada Hersekli Ârif Hikmet, Leskofçalı Galib, Namık Kemâl, Mehmed Ayetullah gibi münevverle temas etti. Bu temas, onun hayatında yeni bir anlayışın başlamasına vesile oldu. Namık Kemâl ve Şinasi'yle münasebetleri kendisini Midhat Paşa çevresine yaklaştırdı. Midhat Paşa'nın himayesiyle çok genç yaşta önce Şûrâ-yı Devlet Muavinliğine, kısa süre sonra da Başmuavinliğe tayin olundu.[1506] 1877'den Meşrûtiyet'in ilanına kadar Şûrâ-yı Devlet gibi mühim bir vazifeyi devam ettirmesinin yanı sıra Galatasaray Sultanîsi ile Mekteb-i Mülkiye'de hocalık yaptı. Asıl şöhretini hocalığı ve bu esnada neşrettiği *Tâ'lîm-i Edebiyat* isimli nazariyat kitabının devrin edebî mahfillerindeki aksi sayesinde kazanmıştır. Meşrûtiyet'i müteakip evvela Evkaf Nâzırı, daha sonra da Maarif Nâzırlığına getirildi. 4 Rebîü'l-evvel 1332'de (31 Ocak 1914) vefat etti. Anadolu Hisarı Kabristanı'na oğlu Nijad'ın yanına defnedildi.[1507] *Zemzeme*, *Araba Sevdâsı*, *Tâ'lîm-i Edebiyat* isimli eserleri en meşhurlarıdır.

Ekrem'in hânesindeki hâl ve kali belirleyen esas unsurlar, hocalığı, yeni edebiyatın Namık Kemâl'i vefatından sonra "Üstad"ı mevkiinde bulunması ve çocuklarının vefatıyla derin bir teessürü daima kalbinde taşımasıdır. O, her meselede "şedîdü't-teessür, rakîkü'l-kalp ve fevkalâde hassas" biridir. Bununla beraber hemen ifade edelim ki yakınları onu "halîm, nazik, vakur, âlicenap, nezih ve asil bir zât" olarak tavsif ederken bazıları da "kibir, azamet ve kindar"lığını vurgularlar.

Ekrem, her şeyden evvel hocadır. Bu vasfı bütün hayatı boyunca iftiharla taşımıştır. Bu manada talebe üzerinde derin izler bırakan, hâtırâsı unutulmayan, daha sonraları cemiyet hayatımızdaki değişmeleri de göz önüne alarak söyleyelim en geniş tesiri gerçekleştiren hocanın Recâizâde Mahmud Ekrem olduğunu söyleyebiliriz. Muallimlik ettiği sıralarda *Tâlim-i Edebiyat* müellifinin etrafında büyük bir hayran kitlesinin var olduğunu görürüz. Mekteb-i Mülkiye'nin zarif ve rakik hocası için Hâmid şöyle demiştir:

> "Ekrem ki asrımızda üstâd-ı muktedâdır
> Ders olmasın mı andan bir söz olunca sâdır"

Derslerde talebesine daima "zât-ı âlîniz" diye hitap eder, tavrında ve sözünde ve giyiminde edep, terbiye ve nezaket ve zerafete azamî derecede riâyet eder. Setresini iliklemeden derse girmez. Defterinde bir kere ceza işareti görülmeyen Üstad Ekrem'in talebeye en ağır muamelesi "Efendiler, işitilen bazı sesler dersimizi ihlâl ediyor"dan ibarettir.[1508] Ekrem, Galatasaray'da ders verirken ilave olarak Mülkiye'de (1879'da) göreve başlayarak "Belâgât-ı Osmâniye" ve "Kitâbet-i Resmiye" derslerini okutmuştur.[1509] 13 Ağustos 1888'de bu vazifelerinden "ahrârâne tedrîsâtından dolayı" ayrılmıştır. Ekrem'in etrafında büyük fırtınalar kopartılan *Talim-i Edebiyat-ı Osmânî* kitabı da taş basması olarak Mekteb-i Mülkiye'nin matbaasında tab' edilmiştir. Ali

Bir neslin yetiştiren Üstad Recâizâde Mahmud Ekrem. Namık Kemâl'den sonra yenilikçileri himâye etmesi hocalığının evsâfını gösterecek bir mâhiyet arz eder.

Kemâl, Abdülhalim Memduh, Ali Ferruh, Menemencizâde Tâhir ve *Servet-i Fünûn* mecmuası etrafında faaliyetlerde bulunan yeni edebiyat temsilcilerinin büyük çoğunluğu hep onun talebeleridir. Çağdaşlarının tavsifiyle Üstad Ekrem'in mekteplerdeki en ehemmiyetli rolü büyük oranda onun tesirinde bulunan talebelerinin daha sonraları edebiyatımıza yön veren şahsiyetler hâline gelmesidir. Ekrem, mektep talebeleri içerisinde eli kalem veya rebâb tutan gençleri organize edip, dağınık ilgi ve mesailerini belirli bir gayeye sevk etmiştir. Mesela Abdullah Cevdet; daha çok, Mekteb-i Tıbbıye'de iken yazdığı şiirlerden müteşekkil *Tulûat*'ı çıkarttığı vakit, "yeniliğe meyyal gençleri teşvik etmede, yüreklendirmede misline nadir tesadüf edilen kimselerden olan" hocası R. Ekrem bu esere bir de takriz yazmıştır. Sınıf arkadaşı Hüseyin Efendi bu risâleyi, mecmua-i eş'arı Fikret'e götürür. Çok beğenen Fikret şu kıtayla hitam bulan bir mektup yazar:

> "Şâir' Seni tebrik ile olsun mütefâhir
> Bir hâme ki takdîr-i kemâlât ile fâhir
> Bir kalb ki eş'ârı muhabbetle mübâhî
> Bir ruh ki şâirlere hürmetle mefâhir"[1510]

Bu manzûme aynı gayelerle aynı muhitlerde bulunan kimselerin birbirlerini teşvik etmelerini göstermesi bakımından dikkate şayandır. Ekrem'in kaynaklarda öne çıkartılan meziyetlerinden biri de kıymetini takdir ettiği talebeleri hafta sonlarında hânesine yatıya davetle, evindeki edebiyat sohbetlerinde onların da bulunmasını sağlamasıdır. Son devrin mühim bestekârlarından ve nısfıyede üstad olan Rahmi Bey mektep sıralarındayken Ekrem'in dikkatini çekmiş ve özel alakasına mazhar olmuştur. Ekrem'in oğlu Ercümend'in bildirdiğine göre Rahmi, her cuma günü Ekrem'in evine yatıya gitmiş, evindeki sohbetlerden sonra nısfıyesiyle huzzâra müzik ziyafeti çekmiştir.

Recâizâde Ekrem'in İstinye'deki yalısı (1974).

Rahmi Bey, hocasının şiirlerinin pek çoğunu bestelemiştir.[1511] Her cuma günü Tevfik Fikret, Ali Ekrem, İsmail Safâ ve Rahmi gibi şair ve bestekârların katıldığı meclisler tertip etmiştir. Ekrem, nezâretinde akdedilen bu meclislerde genç şâirlerin münâkaşalarını ses çıkarmadan dinler, meclislerin sonuna doğru Rahmi, hocasının isteğiyle nısfıyesini çıkartır ve mecliste bulunanlara bir fasıl geçer. Ekrem'in şiirlerinin pek çoğunu muhtelif makamlarda bestelemiştir. Ekrem'in meşhur

Gül hazîn, bülbül perîşân, bâğ-ı zârın şevki yok

mısraıyla başlayan şiirini beyâtî makamında besteleyince meşhur Kemânî Tatyos, Rahmi Bey'in ayaklarına kapanarak takdirini izhar etmiştir.

"Etme beyhûde figân vaz geç gönül
Gel bu sevdâdan hemân vaz geç gönül"

şarkısını ilk kez okuduğunda Fikret'in gözleri dolmuş, dudakları titreyip terlemiştir.

R. Ekrem'in bir diğer önemli tarafı da matbuatta lisan ve edebiyat merkezli tartışmaları, sohbetlerin ve derslerin temel mevzuu hâline getirmesidir. Yeni bir edebiyatı tesis etmek isteyen Ekrem, üstadı Nâmık Kemâl 93 Harbi sonrasında İstanbul'daki edebî muhitlerden çekilince meydana çıkmış, diğer bir deyişle iştihar etmiş, yeniliğin temsilcisi rolünü üstlenmeye başlamıştır. Özellikle Muallim Naci'yle dil ve edebiyat üzerine yaptığı münakaşalar senelerce tazeliğini muhafaza etmiştir. Ekrem; önceleri Naci'yi gazelini tahmis ve *Talim-i Edebiyat*'a *Feryad*, *Kuzu* gibi bazı manzûmelerini intihab edecek kadar severken bilâhere aleyhine kıyam etmiş, edebiyatımızda nesilleri meşgul eden

meşhur bir tartışmayı başlatmıştır. Mekteb-i Mülkiye'de ders verdiği esnada bir gün Ziya Paşa'nın *Terci-i Bend*'inden

> "Bu kârgâh-ı sun' aceb dershânedir
> Her nakş bir kitâb-ı ledünden nişânedir"

beytiyle başlayan kısmı Ali Kemâl'e tahtaya yazdırır. Sonra

> "Ol zerre-i cismiyyeyi fânûs u şuâdar
> Olmuş muhît-i tûde be tûde nesîm-i pâk"

mısralarındaki "tûde be tûde" tabirini eliyle tarif ederekten "çepeçevre" olarak tercüme eyler. Lügatte "yığın, küme" demek olan bu kelimeye yanlış mana verdiğini hayranı olan talebeler Muallim Naci'ye yetiştirirler. Nâci de *İmdâdü'l-Mîdât*'ta bu vakayı bir fıkra tarzında müstehziyâne ve müzeyyifâne hikâye eyleyip, cümle âleme ifşâ eyler. Makalenin nihâyetinde de

> "Başına ebnâ-yı cinsin bak neler gelmiş neler?
> Tûde tûde basdığı topraklar insandır bütün"

beytini irad eyler.[1512] Bu ifşaattan, tezyiften sonraki ilk derste Ekrem adeta ateş püskürmüş, önce talebeleri haşlamış, sonra da Naci için söylemediğini bırakmayarak sınıfı terk etmiştir. Yaradılıştan hadîdü'l-mizaç olan Ekrem, Naci bahsi açıldığında hiddeti son dereceye varır, talebeyle hususî mülakatlarında daima Naci aleyhinde söz söylermiş.[1513] Mekteplerde hocalar arasındaki bu adavet, husumet talebeye de intikal etmiş ve uzunca bir süre edebiyatımızdaki eski-yeni tartışmaları biraz da bu husûmetin körüklediği bir mâhiyet arz etmiştir. Bir nesli etkisine alan eski-yeni tartışmaları sürerken Ekrem'in Chateaubriand'dan tercüme ettiği *Atala* piyesinin Şehzâdebaşı'nda bir tiyatroda oynanması esnasında bazı talebelerin mektepten kaçarak bir "nümâyiş-i ahrarâne"de bulunması hocalarına bağlılıklarını göstermenin yanında talebenin hükümete, eski edebiyatı savunanlara, daha genel bir ifadeyle söyleyecek olursak geleneksel değerlere başkaldırısı olarak da görülebilir.[1514] Nümayişçilerin cezalandırılması üzerine Mülkiye'nin 3, 4 ve 5. sınıfları dersleri geceli gündüzlü boykot ederler.[1515] Bu da Türk maarifinde ilk kez görülen bir şeydir. Mektep idaresi bütün bu hadiseler üzerine tedbiren talebenin çıkarttığı dergiyi kapatır, hürriyet ve ihtilâle dair fikirlerini her ortamda ifade eden Mizancı Murad'ın derslerine saraydan bir memur girmeğe başlar. Ekrem'i takip edenler tarafından Nâci'yi beğenmemek daha o zamanlarda bazı gençlerce bir itiyat hâline gelmiş, Ali Kemâl'in deyişiyle "bu ibtilâ" muhitte gittikçe çoğalmıştır.[1516] Nâci- Ekrem tartışması eski-yeni mücadelesine dönüştüğünde Mekteb-i Mülkiye talebeleri arasında da ihtilâfa yol açmıştır. Rıza Tevfik, Tevfik Fikret'le bir sohbetinde bu hususu şöyle ifade eder:

> "Ben Recaizâde'nin iltifatına mazhar olunca Nâci Efendi ile görüşmeğe cesaret edemedimdi, çünkü Ekrem Bey'le aralarında münâferet öyle bir dereceye varmıştı ki, her ikisini de tanımak beni pek sıkıntılı bir girîveye düşürüp bırakacaktı; onun için Muallim Nâci Efendi'yi eserleriyle tanımakla iktifâ ettim…"

Bu sözleri müteakip Rıza, Nâci'yi yakından tanıyan Fikret'e onu nasıl bulduğunu sorar. Sevmediği kimseler için "galiz ve gılzet" kelimeleri-

Vaniköy'deki kargir üç katlı Recâizâde Yalısı.

ni çok kullanan Fikret, Naci'nin "suhûletle nazm-ı kelâma muktedir, galiz bir softa" olduğunu ifade eder. Fikret; Recâizâde M. Ekrem'in temiz ve giyim-kuşamına dikkat eden eden, zarif ve nazik tavırlarına dikkat çektikten sonra da Muallim'i tezyîfen şunları söyler:

> "Hiç unutmam, ilk derse geldiği gündü, dershâne kapısından girince kapının yanındaki köşeye çamurlu şemsiyesini dayadı, yanına da kunduralarını yerleştirdi, geldi yerine oturdu. Boyunbağı bir tarafa gitmiş, ceket yerine giydiği sof birkaç renk olmuş, sakalı bıyığına karışmış bir acaib adamdı. Bu manzara bize soğuk bir duş gibi tesir etmişti."[1517]

Kendisini yakından tanıyanlara göre mizaç itibariyle durgun, vakur, hatta " mubattın" bir adamdır. Ancak "harîm-i ülfetine" dâhil olabilen samimi dostları onun dostluktaki hassaslığına, gönlünün nazikliğine, "kalbinin esrarına" mahrem olabilirler.[1518] Ekrem'in hususiyetini belirleyen bu cephesini Fuad Köprülü şöyle izah ediyor:

> "Müdakkik bir hikâye-nüvis, hassas bir şair, fâzıl bir üstad olan Ekrem Bey onların fevkinde büyük ve necip bir insan, felâket-zede bir babadır. Hayatının her safhasını mutlaka elem ve matemle geçirmiş, gözleri daima yeni matemlerin sirişk-i ye'sile mâlâmal kalmıştır."[1519]

İstinye'deki yalısı Recâizâde'nin ikamet ettiği yerler arasında en meşhurudur. Bu yalıyı daha sonraları elden çıkartsa dahi mezkûr mekân Ekrem Bey ile özdeşleşmiş, bugün bile âdetâ onunla hatırlanır olmuştur. Hiç şüphesiz mekânlar insanla hemhal olur. Eğer elimizde İbnülemin'in Boğaziçi yalılarına dair eseri olsaydı, işgal yıllarında konağından geriye kalanlar bize intikal edebilseydi, çok daha vasıflı bir şekilde buralardan bahsedilebilirdi. Yine de yalının vaziyeti ve buradaki sohbetler hakkında elimizde bir kanaat oluşturacak kadar

bilgi var. Ekrem'in himayesinde İstanbul matbuatında yıldızı parlayan Halit Ziya Uşaklıgil hatıralarında burası hakkında muhtasar ama müfit malumat verir. Halit Ziya, "en evvel yapılacak işlerden biri" olarak mensubu bulunduğu yeni yolun önderlerinden Ekrem Bey'in ziyaret edilmesi gerektiğini görür ve uzun tereddütleri aşarak bir tatil sabahı İstinye'deki yalının kapısını çalar. İstanbul'un eski tarz binalarından iki küçük evin birbirine eklenmesinden teşekkül etmiş bu meskeni Ekrem'in büyüklüğüne bir delil olarak gösterir. Çünkü Ekrem istese mevkii itibariyle yürüdüğü yoldan "ufak bir sapma gösterse" Boğaziçi sahillerini süsleyen kâşânelere benzer bir yerde oturması işten bile değildir. Uşaklıgil'in bu satırlarını okuyunca sanki çile çeken, büyük fedakârlıklara göğüs germiş bir çilekeşle karşılaşacağınızı düşünürsünüz. Sanki Ekrem, senelerce Şûrâ-yı Devlet'te değilmiş, daha ilk gençliğinden itibaren en âlî makamlara getirilmemiştir. Bu tavsif, hiç şüphesiz Sultan Abdülhamid'le hesaplaşmanın bir gereğidir. Daha doğrusu onun şahsında eskiyle, yani Osmanlı zihniyetiyle hesaplaşma… Uzunca bir süre kimliğinden tereddüte düşer ve Uşaklıgil'i bekleme odasında bekletirler. Duvarlarda resimler, etrafta masaların üzerinde kitaplar, iki koltukla bir iskemle, bir kenarda piyano hânesinde ilk göze çarpanlardır. Nihâyet Ekrem Bey, oldukça ihtiyatkâr bir tavırla gelir. Her şeyden evvel yaşının genç olmasına rağmen fazla maaşla mühim bir mevkie İzmir'den çağrılmasının sebebine vâkıf olmak ister. Osmanlı Bankası'nın ve sâir ecnebîlerin delâletiyle bulunduğu mevkiye geldiğini anlayınca müsterih olur. Daha sonra hayatı ve iştigâli hakkında sualler irad eder. Yazıda perhizkâr davranacağını duyunca "Yazık olur!.." cümlesini sarf eder ki bu söz ziyaretçiyi teşvik etmek için kâfî bir sebeptir. Üstad Ekrem daha sonra kendi yaptığı yağlı boya resimlerini gösterir ve mûsikî üzerine muhabbet ederler. Ekrem Bey, Uşaklıgil'in mûsikîyle ülfeti olduğu öğrenince piyanosuna oturup birkaç taksim geçer. Sonra o zamanlar pek revaçta olan

> "Çeşm-i mahmûrun sebebdir nâle vü feryâdıma"

şarkısını çalar. Vedalaşırken "siz yazı yazmakdan değil, fena münasebetlerden ictinâb ediniz" cümlesiyle uğurlar.[1520] O günkü görüşme daha sonraları sık sık tekrarlanır. Bir müddet sonra da Üstad Ekrem, onu ve arkadaşlarını birleştirerek *Servet-i Fünûn* çatısı altında, edebiyatımıza yeni bir mecrâ çizer.

Babadan kalma bu yalıya -ki alafrangalıkta ileri giden Üstad, Şişli'ye daha sonraları taşınmıştır- *Mir'at* sahibi Refik Bey ile Nâmık Kemâl'in gelip edebî fikri sohbetler yaptıklarını biliyoruz:

> "Hatırında mı? Büyük kolerada Refik ile yalıya gelmiştik. O, mazi gibi mestûr ve mekîn bir kıyafetde, sen ümîd-i istikbâl gibi açık saçık bir hâlde idin. O, daima mezar gibi dehşetli bir sükûnet içinde idi, sen, daima hayat gibi emniyetsiz bir şetaret hâlinde idin. O, âdet gibi elbise-i resmiye ve muâmelât-ı marufe altında idi, sen hürriyet gibi mizacına göre giyinmiş bir şekilde idin. O, yabanlık esvâbı ile idi, sen gecelik entarisi ile idin."[1521]

Yukarıda bahsettiğimiz üzere Naci ile biraz da şahsiyatın karıştığı bitmek tükenmek bilmez bir edebî münakaşanın kapıları açan Üstad Ek-

rem'i Mekteb-i Mülkiye'de talebeleri bulunan Ali Kemâl ve arkadaşları bir bayram günü İstinye'deki yalısına ziyarete giderler. Talebeyle konuşurken *Tefekkür*'de

> "Vicdan nedîmi, mûnis-i cân, hem-dem-i fuâd"

şeklinde tavsif eylediği çok sevgili evladı Nijad içeriye girer. Hep onunla meşgul olan ve ondan bahseden Üstad çocuk çekildikten sonra mutadı üzere kelâmı Nâci'ye intikâl ettirir:

> "… Bu sarhoş, bu mağşuş herif geçen gün neşreylediği bir hezeyennâmede kendi kendine:
>
> 'Ey dahiyâ, sen şimdilik ol sabîr-i zillet!
> Heykel dikecek sonra senin nâmına millet!'
>
> diyormuş. Bu millet böyle bir mağşûşa heykel dikmeğe tenezzül edecek ise vay hâlimize! Fakat mesele o değil. Bu sersemin enâniyeti, hub-ı nefsi ne dereceye kadar varıyor, görmeli. Teessüf olunur ki hâlâ edebiyat diye matbuatımızda böyle hezeyanı görüyor ve buluyoruz."

O devir daha çok Nâci vadisinde kalem oynatan, gönlü o vadide dolaşan Ali Kemâl bunun üzerine dayanamayarak şöyle der:

> "Fakat efendimiz, o beyti size yanlış anlatmışlar. Naci Efendi o hitabı nefsine değil, Kristof Kolomb'a tevcîh ediyor, o heykelin de o nâm-ı muazzama rekz olunacağını bildiriyor. Âhiren İrca-i Nazar unvanıyla bir silsile-i eş'ar neşretmeye başladı.
>
> 'Tarih temâşâ ki erbâb-ı nazardır
> Her safhası ayna-yı etvâr-ı beşerdir'
>
> diyor, safahât-ı tarihiyeyi ceste ceste nazma sokuyor. Zikrettiğiniz beyit de o safhalardan Kristof Kolomb'u tasvir eyleyen kısımdandır."[1522]

Metin bize gösteriyor ki bu münakaşanın bitmesini istemeyenler laf taşımakta, ateşe körükle yürüyerek harlandırmaktadır. Getirilen sözlere Ekrem ölçüp tartmadan inanmakta ve Naci hakkında beslediği kin ve adavet her gelen sözden sonra biraz daha artmaktadır. Bu kin o dereceye varmıştır ki vefâtından sonra Bâbıâlî Caddesi'nde Hâmid'le yürüken bir kitapçının camekânında Naci'nin resmini görürler. Ekrem'in tekrar aleyhinde söz söylemeye başlaması üzerine Hâmid "Cânım, neye aleyhinde söylüyorsun? Adamağız öldü, gitti" der. Bunun üzerine Ekrem "Öldü mü? Doğmadı ki ölsün" diyeyerek tezyîfine devam eder.

Oğlu Nijad'ın kaybı Ekrem'in hayatında bir dönüm noktasıdır. İstinye'deki yalısını satar ve Firuzağa'da aldığı iki küçük kargir evi birbirine ekleyerek buraya çekilir. *Vakit*'in sahibi Filip Efendi'nin Büyükdere sırtındaki malikhanesini satın alır ve yaz aylarında da oraya çekilir.[1523] Bazı vakitleri de Büyükada'daki evinde geçirir. Adadaki bu eve Halit'le Fikret'i sık sık davet eder ve Nijad'a yazdığı mersiyeleri kıraat eder. Firuzağa'daki evinde cereyan eden bir akşam toplantısını Halit Ziya'dan okuyalım:

Mekteb-i Mülkiye ve Sultânî'nin zarif ve rakîk hocası Recâizâde Mahmud Ekrem çocukları Nijad ve Ercümend'le birlikte.

"Pek şetaretle yenen yemekten sonra bu musahabe üstadının ortaya attığı bir mevzu üzerinde görüşülmeğe başlandı. Mevzu şu idi: Sahnede lisan nasıl olmalıdır?

Sahnede lisanın, herkesin, halkın; âdeta sokağın dili olmasını iltizam edenler vardı. Ben buna karşı 'Hayır!..' diye başladım, 'bunun aksine, eğer sahne bir terbiye yeri ise, ki böyle olduğunda ittifak vardır. Sahne lisanı da halkı kendisine göre yükselten bir lisan, bir mükâleme mektebi olmalıdır' nazariyesini ortaya attım.

Ve bunu teyidetmek için Fransız temaşanüvislerinden isimler sıraladım. Manzum sahne eserleri yazanları nazmın müstesna ziynetlerinde bırakarak yalnız nâsirlerden müddeama bürhanlar topladım. Alexandre Dumas Fils'i, Edouard Pailleron'u, Robert de Flers'i yâd ederek bunların ve emsâlinin sahne eserleri lisanının mükâleme için en güzel dersleri olduğundan dem vurdum.

Recaizade beni tasvib eder görünüyordu, ben de onun dudaklarında irtisam eden ince tebessümün cesaret teşvikiyle galiba hararetlendim, coştum. Fikret de beni yatıştırmak için olacak: ' Anlaşılan', dedi; 'Halit Ziya sahneye bir eser verecek olursa orada kahramanlarını hikâyelerindekine benziyen bir dille söyletecek."

Recaizade: 'Ne için öyle olmasın, hikâyede yapılan sahnede de yapılabilir.'

mukâbelesiyle bahsi kesti. Yıllar geçtikten sonra Kâbus'ın bir temsilinde hazır bulunanlardan bir refik o gecenin mübahasesini tehattur ederek: 'Fikrini bu eserinde tatbik etmişsin. Pek de iyi olmuş!' dedi…"[1524]

Üstad'ın oğlu Nijad'ın vefatından sonra "Âh Nijad" başlıklı şiirinden:

"Hasretin beni cayır cayır yakarken
Bedenimde buzdan bir el yürüyor
Hayâlime çılgın çılgın bakarken
Kapanası gözümü kan bürüyor
…Bu ayrılık bana yaman geldi pek,
Rûhum hasta, kırık kolum kanadım
Ya gel bana, ya oraya beni çek,
Gözümün nuru oğulcuğum, Nijad'ım!

Büyükada 22 Mart 1316"

(Şiirin tahlili için bkz. Ramazan Gülendam, "Recâizâde Mahmud Ekrem: Âh Nijad", *Tanzimat'tan Bugüne Yeni Türk Edebiyatı Şiir Çözümlemeleri,* Kriter Yay., İstanbul 2009, s.60-67).

Ekrem'in Şişli'deki konağı da fazîlet erbabının toparlanıp latif bahislerle safalandıkları bir mahfildir. Bir kış gecesi Ekrem İbnülemin, Ahmed Tevfik ve Pertev Paşazâde Aziz Bey'i[1525] Şişli'deki konağına davet eder. Zarif ve dakik sohbetler yapılır. Daima mükedder görünen, pek az gülen Ekrem neşve-yâb olur, kahkahalarla güler. Bu gece İbnülemin'in ısrarıyla Aziz Bey tarafından anlatılan fıkralardan biri şudur:

> "Umumhâneci ihtiyar bir ermeni kadını tavşan postundan bir kürk giymiş, toprak mangalın başında oturmuş, hem-mesleklerinden birine hitaben ermeni şivesile "kırk yıldır ırzımla, namusumla, şunda kerhanecilik ederim. Şükür rabbim Allah'ım kimse ile söğüşüp hırlaşmadım"

dermiş. Gece, mahalle bekçisinin, İbnüleminlerin de evlerinin bulunduğu Beyazıt tarafında yangın çıktığını ilan etmesiyle keyifleri kaçar. Gösterilen telaş ve ızdırap üzerine Ekrem evin balkonuna çıkartır ve dürbünle Beyazıt tarafını seyrettirir. Yangının sehven ilan edildiği anlaşılınca zarif mebahislerle geceyi sabaha bağlarlar.[1526]

Son olarak şunu ifade edelim ki Ekrem'in meclisinde her hâl ve kâlde ihtiyatlı bulunmak, laubaliyâne tavırlar göstermemek, fazla söz söylememek, fazla gülmemek icap eder. Bu kâideler "ülfette külfete tahammül edenlerden olmayan" İbnülemin için geçerli değildir. Ekrem'in infial göstermediği tek kişi "küçük yaştan itibaren dostu bulunan ve "nüsha-i nâdire-i fezâil" namıyla yâd ve tevkîr ettiği Mehmed Emin Paşa'nın oğludur. Süleyman Nazif, aralarındaki saygı ve samiyetten ötürü İbnülemin'e "Üstad, her söze, her şeye dikkat eder, ilişir, fevkalâde alıngan, gayet titiz bir zat iken, siz de andan geri kalmazken senelerce hüsn-i imtizâcınıza hayret ederdik" demiştir.[1527]

Menâpirzâde Nuri Bey

Mustafa Nuri Bey, Esad Muhlis Paşa'nın silahşörlerinden Beylânlı Gürcü Yusuf Paşa'nın[1528] oğludur. Babası Maraş mutasarrıfı iken Ocak 1844'de (Zilhicce 1259) burada doğmuştur. Babasının vefatından sonra, amcasının himayesiyle ilk tahsiline İstanbul'da Sıbyan ve Bayezıd Rüşdî mekteplerinde başladı. Hususî muallimlerden dinî ilimler ile Fransızca tahsil etti. Babasının devlete hizmetleri ve annesinin saraya münasebeti cihetiyle 1853'de (h. 1269) Harem-i Hümayun Dairesi Kitabeti'ne alındı. Muzika-i Hümâyûn'a devamı uygun görüldü. 1861'de (h.1277) Muzika-i Hümâyûn'dan ayrılıp Meclis-i Vâlâ Evrak Odası'nda mülâzımlıkla vazîfeye başladı. Meclîs-i Vâlâ'dan sonra Mazbata Odası'na, Kavânin Dairesi'ne nihayet fikirlerini siyasî ve içtimaî meselelere yöneltmesinde önemli bir yere sahip olan Meclis'in Tercüme Kalemi'ne naklolundu. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. Cemiyetin üyelerinin 1 Haziran 1867 tarihinde Veli Efendi Çayırı'nda toplanarak bir hükümet darbesi plânlandıkları hükümet tarafından öğrenilince Mehmed ve Reşad Beylerle beraber üç gün Beyoğlu'nda, Giampietri'nin matbaasında saklandıktan sonra Âgâh Efendi ile Kastamonu'dan gizlice İstanbul'a gelen Ali Suâvî'yi de yanlarına alarak 7 Haziran Cuma gecesi (1867) Avrupa'ya savuştu. 1871'de Ziya Paşa ve Reşad Bey'le birlikte vatana azîmet etti. Nâmık Kemâl, Ebüzziyâ Tevfik ve Reşad'la birlikte *İbret* gazetesini çıkarttı.

1873'te Akkâ'ya sürgüne gönderildi. Sultan Murad'ın cülûsu üzerine çıkan aff-ı şahaneden yararlanarak 1876'da İstanbul'a döndü. Meclis-i Umûmî Sıhhıye Başkâtipliği, Mabeyn Kâtipliği, Cemiyet-i Rüsûmiye azâlığı ve Tütün Rejisi Komiserliği'nde bulundu. Aylarca hastalıkla boğuştuktan sonra 3 Temmuz 1322 (24 Cemâziye'levvel 1324 - 16 Temmuz 1906) Pazarertesi günü akşam üzeri saat 08. 45 civarında Yakacık'taki köşkünde vefat etti. Cenaze namazı ertesi günü öğle namazını müteâkib Kartal Cami-i Şerîfi'nde edâ olundu. Oradan istimbota yüklenerek Müslüman, Hıristiyan, Yahudi pek çok din ve inançtan kimselerin katılımıyla Üsküdar Çamlıca'daki Selâmi Ali Efendi Hazîresi'ne kendisinden on sene evvel vefat eden çok sevdiği ikinci eşi Şefika Hanım'ın yanına defnedildi.

Menâpirzâde Nuri Bey, oğlu Yûsuf ve kızı Ayşe Sıdıka ile birlikte. Nuri Bey'in mesut zamanlarına ait bir fotoğraf olsa dahi her üçünün de gözlerindeki hüzün dikkati çekiyor.

Kendisini yakından tanıyan hemen herkesin şehâdetine göre Nuri Bey "iyi bir âdemdir."[1529] Hatta *Nûru'l-Kemâl*'de onun husûsî hâllerini teferruatlı bir şekilde tavsîf eden İbnülemin "birkaç cilt kitap yazılsa dahi yazılacak kitapların hulâsatü'l-hulâsası"nın yine "iyi âdemdi" cümlesinden ibaret olacağını söyler. Recâizâde Ekrem esere dair İbnülemin'e yazdığı mektupta Nuri Bey'in bu "iyi" tarafını öne çıkarır. Üstad Ekrem "fazilet ve hasenâtı nefsinde cem etmiş" olan Nuri Bey'in ömrü boyunca herkese iyilik etmiş iyilik etmek istemiş, hiç kimseye fenâlık etmemiş, fenâlık etmek hâtırından geçmemiş bir insan-ı kâmil, bir zât-ı muhterem" olduğunu belirtir.[1530]

Halit Ziya Uşaklıgil de

> "Ömrümde tanımak nasip olabilen temiz adamların başında hükümetin tütün inhisarı şirketinde komiseri olan Nuri Bey gelir."[1531]

diyor. Nuri'nin şahsiyetini anlamak noktasında Halit Ziya Uşaklıgil'in şahitliğine[1532] bir kez daha müracaat edelim:

> "Ali Ekrem… o zaman Beşiktaşla Ihlamur arasında bir konakda müste'cir olan -henüz Çamlıca'daki mükellef köşküne geçmemişdi- Nuri beye götürdü. Nuri beyin bende ilk hasıl etdiği te'sir pek sevimli bir yaşlıca adam olmakdan ibaret kaldı; fakat yavaş yavaş, onun bana itimadını benim ona ihtiramımı te'yid edecek vesileler tekerrür etdikce öyle oldu ki o idarenin mesavisinden, ahvalin iğrenç gidişinden bahsederek dâima sızlıyan vatanperver yüreğini teşfiye etmek istedikçe beni arar, ben ne zaman muhtelif sebeblerle tahammül edilemiyecek şiddete vardıkça elemlerimi gidip onun sohbeti havasında teskin ederdim."[1533]

Midhat Cemal da Halit Ziya ile aynı zaviyeden Abdülhamid'i tenkit için Nuri'nin şahsını bir vasıta addeder. Bununla beraber onu da Nuri Bey'i hayırla yâd edenler safına dâhil edelim:

> "Nuri Bey, Yıldız sarayında bile temizdir. Bu saraya o, iki defa kâtip olacak, Hamit, onu, bu ikinci kâtipliğine ilâveten Tütün Rejisi'ne, çok aylıkla komiser yapacak, ona balâ rütbesi, birinci Osmanî ve Mecidî nişanları verecek. Fakat, bütün bu nişanların ve sırmaların altında o, mütemadiyen temiz kalacak. Abdülhamid'e yalnız çok pis adamlar değil, çok temiz adamlar da lâzımdı, ve Yıldız sarayında Gazi Osman Paşalar ve Nuri Beyler, onun için vardı. Fakat, Abdülhamit bunları, tutmuyordu; Bunlara, tahammül ediyordu."[1534]

Resmî hâl tercemesine, kolay kolay kimseyi beğenmeyen Mâbeyn Başkâtiplerinden Süreyyâ Paşa tarafından kendi hattıyla,

> "Erbâb-ı nâmus ve iffetden olup vezâif-i meduasını ve müstakimâne ve dirâyetkarâne îfâ etdiğine şehâdet ederim"

mütalaası şerh düşülmüştür.[1535]

Halide Edib ile kendisinden "pek aziz dostum" diye bahseden Rıza Tevfik de Nuri Bey'in temiz, saf ve iyi taraflarını tebcîl eder.[1536]

Menâpirzâde Nuri Bey'in "iyi" tarafını tamamlayan hususiyeti, "mülayim"liğidir. O, öyle mülâyim bir zâttır ki uşağına bile bir emir verirken "lütfen" emir verir. "Harîs-i ikbâl, perestâr-ı mâl değildir." Ailesine bıraktığı üç bin beş yüz liralık borç da bunu göstermektedir.

Nuri Bey'in bir diğer hususiyeti ise "herkese hüsn-i muâmele" etmesi, hatta kendisine fenâlık eden âdemlere iyilik etmeye çalışmasıdır. "Kendisinden en ziyade iyilik görenler, kendisine en ziyade kötülük edenlerdir." Kimsenin ne gıyâben ne de vicâhen kusurlarından bahsetmez. Nuri Bey "kendi meşreb-i müstakîmine kat'â halel vermeden" herkesin meşrebine göre söz söyler, herkesi idare eder. Sevdiklerini ilân eder, sevmediklerini i'lâm etmez. Herkes hakkında hüsn-i zanda bulunur, ömrü boyunca kimseye bi-gayr-ı hakkın sûizan etmemiştir. Bu güzel hasletlerinden ötürü de herkesin büyük görüp sevdiği birisidir.

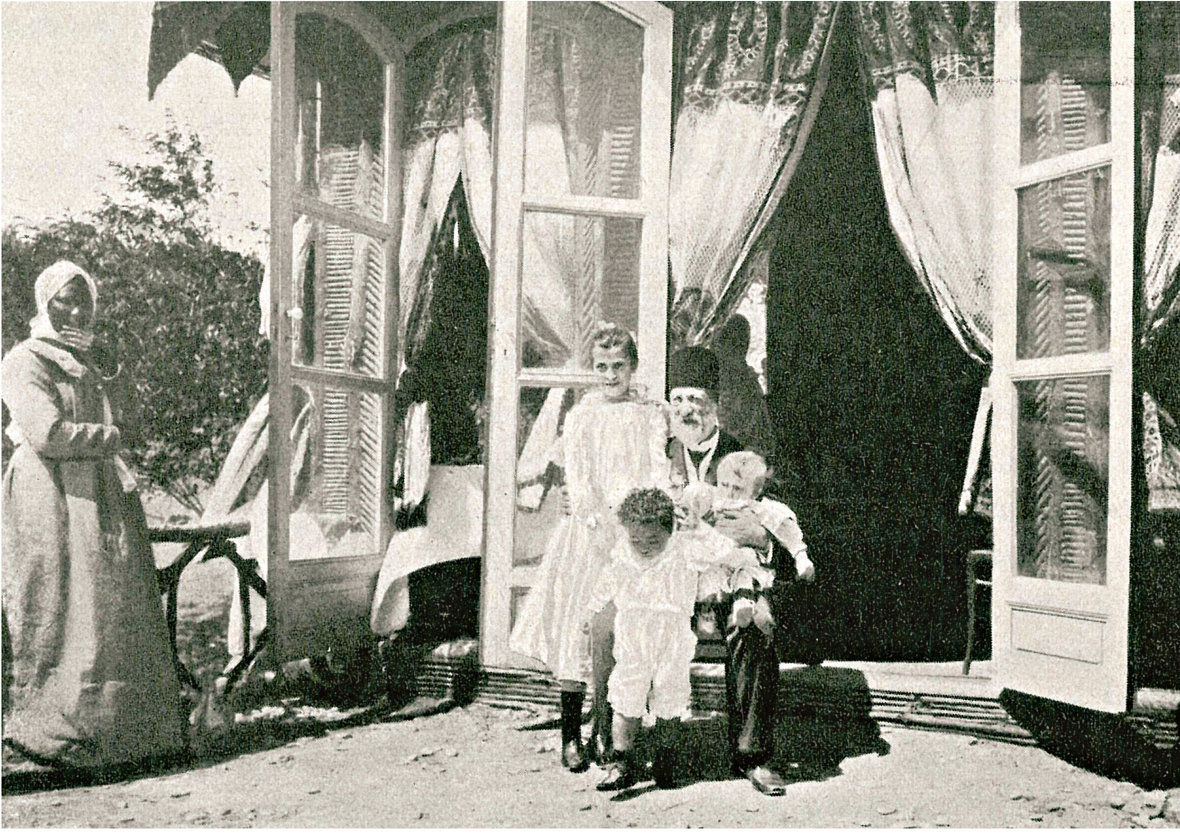
Nuri Bey, Frenkler nezdinde de fevkalâde hatır sahibidir. Reji Komiserliğinde yirmi üç sene aralıksız çalışmış, devlet ve milletin menfâatini muhafaza ve müdafaa etmiştir. Hanesinin borcunu da vefatından sonra frenkler tesviye etmişlerdir. Pek çok işlere girişmiş, pek çok yerlere girmiş, muhtelif mesleklere mensup kimselerle düşüp kalkmış olduğu halde İbnülemin; Müslüman-kâfir, Hıristiyan-Yahudi bir ferd-i vahidi bile incitmemiş, herkesi hoşnud etmiş olan Nuri'nin nâmını "acâib-i seb'a-i âlem"e ilâve etmek lâzım geldiğini ifade eder.

Nuri Bey'in şahsiyetini teşkil eden hususlardan bir diğeri de, "meslek-i nâmusda" ve "hareminin vefâtından sonra daldığı deryâ-yı sefâletde" ölümüne kadar sebat etmesidir. Nuri, ailesine de Avrupa ve Araplarda olduğu gibi "Sebâtî" nâmını vermiş ve o yolda bir de kıt'a söylemiştir.

Nuri Bey'in herkesimin herkesin hasbî hürmetini kazanmasının arkasında hiç şüphesiz bahsi geçen bu husûsiyetlerinin büyük bir tesiri vardır.

Nuri Bey'in bir diğer hususiyeti de dalgınlığıdır. Hakikâten *Nûru'l-Kemâl* incelendiği vakit "dalgın ve hayrân"lığı pek çok satırda kendisini gösterir.[1537] Nuri Bey'in dalgınlığına dair pek çok fıkra anlatılır. Bu tarafını, Nâmık Kemâl de babasına yazdığı bir mektupta şöyle ifade eder:

> "Bizim Nuri Bey'i bilseniz, hep İstanbul'daki hâli ile buradaki etvârını gördükçe, sanki bizim üç Nuri Bey'imiz var imiş sanıyorum. Bu molla, İstanbul'da derli-toplu, oldukça akıllı bir çocuk idi. Buraya geldi; büsbütün başkalaştı. Bir gün bakıyorum; bayağı Mâbeyin kitâbetlerini, nezâretlerini idâre edecek kadar dirâyeti var; en akıllılarımızla saatlerce başeder. İşitenler, hâbisi âdeta hükemâdan sanır. Ertesi gün bakıyorum; dalgın dalgın, şaşkın bir

Menâpirzâde Nuri Bey'in Yakacıktaki köşkü. Fotoğrafın mehazı Tütün Rejisi müdürlerinden Rambert; Nuri Bey'in ahşap köşkü ve buranın sakinleri hakkında hayli ilginç bilgiler aktarır. Rambert; "temeddün ve tahsil sahibi, hoş-sohbet, mültefit, herkesin hürmetine mazhar olmuş bir zât" olarak tavsîf ettiği Nuri Bey'in yanında ayakta duran küçük kızı Sabiha'nın da resim ve yağlı boyaya istidadı bulunduğundan bahsediyor. Sabiha, fotoğraf çekildiği esnada 12 yaşında, Nuri Bey ise 56. Resimden de anlaşılacağı veçhile, daha o yaşta, seksen yaşında bir pîr-i fertut hâline gelmiş.

> şey oluyor. İşte bugün yine şaşkınlık günü.. Şimdi yanımda mektup yazıyordu; odaya uşak girdi; uşaktan limon istedi.. Bir de ne bakayım, mektuba, limon getir ibâresini aynen yazmış.. Dedim ki: "Birâder, uşaktan limonu Fransızca istedin, ta'biri mektuba Türkçe yazmışsın.." Zihninde dalgınlık var desem değil; zîrâ sözü terceme ediyor.. Yok desem, o da değil; zîrâ İstanbul'dan limon istenilmez; işte bakın da anlayın.."[1538]

Ahlâk ve fazilet timsali olan Nuri Bey; "nûr-ı faziletden mürekkep bir vücûd"dur. Yâr ve ağyârı kendisinden hoşnut etmiş, "âlem-i insâniyete şeref veren, saf-sîret, pâk-tıynet, âlî-tabiat, bir merd-i sâdıku'l-vicdan"dır. Amelde kusuru olsa dahi Nuri Bey "sahîhü'l-itikâd bir mü'min-i muvahhid"dir. İbnülemin onun imanıyla ameli arasında tevâzün hâsıl olsaydı işte o zaman "eli öpülüp duası alınacak" bir merd-i muhterem, bir mürşid-i mükerrem addedilebilirdi" der.[1539] Nuri Bey ve emsâlinin amele riâyet etmediklerine İbnülemin'in eserinde sarahâten malumat olduğu için biz sadece Mehmet Akif Ersoy'un bir makalesinde bahsettiği bir hâtırayı nakletmekle yetineceğiz.

Mehmet Akif'le Nuri Bey'in müşterek dostlarından birinin aktardığına göre (o tanıdık büyük ihtimalle İbnülemin'dir) Nâmık Kemâl ile Nuri Bey Ayasofya Meydanı'nda geçerken caminin muhtelif kapılarından muhtelif semtlere dağılan cemaati "nazar-ı im'ân" ile süzen Kemâl;

> "Ne zaman bu camilerden, şu dizlikli, poturlu hamallarla, küfecilerle beraber senin benim gibi yakalıklı, bastonlu beyler çıkarsa o zaman bu millet adam olur."

der. Mehmet Akif'in bu bahse dair mütalaası aynı zamanda Tanzimat sonrası aydınının bir tenkîdidir:

> "Câmiler efkâr-ı milleti tenvîr için en müsâit yerler" olduğundan iman-amel muvâzenesini sağlayabilen münevver zümre halkın değişim-dönüşümünde mühim bir tesir icra edebilir.[1540]

Bütün bunlar Nuri'nin özellikle hayatının son on beş yılına ait hâtıralardan hareketle sîreti. Sûretini Yine İbnülemin'den okuyalım:

> "… Sarıdan mübeddel beyaz sakalı, mavi gözleri, geniş nâsiyesi, -ilmü'l-kıyâfe mütehassıslarını da şaşırtacak derecede müşevveş olan- hutût-ı vechiyesi, yassıya mâil burnu, bir düziye ihtizâz eden çehresi, önüne mâilen yürüyüşü, yürürken ellerini arkasına koyuşu, kalınca sadâsı bütün vücudu, hal ve tavrı, tütün içişi, söz söyleyişi, tarz-ı telebbüsü bu âdemin herhalde âdî bir âdem olmadığını, fakat bin belâdan arta kalmış, hayatından usanmış, âlemden bıkmış, başka bir âlem taharrisine çıkmış, bir gam-zede olduğunu bana 'ıyânen gösterdi."

Bununla beraber sadece bu satırlar, bu tebcil ve tevkîrler, Nuri Bey'in şahsiyetini bir bütün olarak bize vermez. Her şeyden evvel şunu bilmek gerekir ki insanın hayatında belirli devreler, belirli dönüm noktaları vardır. Bir kimsenin şahsiyetini bir bütün olarak ortaya koyabilmek için o devrelerin iyi bilinmesi gerekir. Bu manada, Hacı Mustafa Nuri Bey'in hayatını üç noktadan hareketle değerlendirebiliriz. Bu devreler onun hususî hayatındaki değişimleri, dolayısıyla şahsiyetini bir bütün hâlinde bize gösterir.

Nuri Bey, gençliğinin ilk devresinde pek müttakî bir âdemdir. Hatta, Reşad Bey'in teşvikiyle Muzika-i Hümâyun'dayken tahsîline başladığı Fransızca'yı hürmet ettiği bir hocanın "Gâvurca okumak günahdır!" demesi üzerine terk edecek kadar müttakî…

1865'te Hacc-ı Şerîf vazifesini yerine getirmiş, büyük bir sevgi duyduğu Hazreti Resül-i Ekrem Efendimiz hakkında naatlar inşâd etmiştir. Amel noktasında kusuru yoktur. Dinî vazifelerini muntazaman yerine getiren bir "molla"dır.

Tercüme kalemi memuriyeti Nuri'nin itikadını olmasa dahi bazı hâl ve kâlini değiştirmeye başlamıştır. Bu devresinde daha yeni yeni temas ettiği kimselerin ve fikirlerin tesirinde kalan bir Nuri Bey'le karşılaşırız. Umûmun menfaatine dair olduğunu düşündüğü hususlarda yalan söylemeyi meşrû görür. Ebüzziyâ yakın dostu Reşad'dan naklen saf hâlli göründüğü hâlde cemiyet içerisindeki, en cesur kimsenin o olduğunu, hatta saflığının yalancılığını gizlediğini ifade eder.[1541] Nuri, yalanda o kadar ustalık peydâ etmiştir ki, cemiyete girmesinde menfaat umduğu bir adama muhakkak yalan söyler.[1542] Midhat Cemal Kuntay da Nuri Bey'in Yeni Osmanlılar arasına politik bir gayeyle yalanı ilk sokan kimse olduğunu ifade eder.[1543] Ayrıca ketumdur. İnandığı değerler için her türlü fedâkârlığı yapar. Bunun yanında, bir kez daha söyleyelim, Mehmed Bey ile birlikte ihtilalciler arasındaki en müttakîsi odur. Bunu Kemâl'in mektuplarında ve yukarıda bahsettiğimiz Ramazan tertiplerinden de anlayabiliriz. Hatta Akkâ'ya sürgüne giderken Nâmık Kemâl onu Hz. İsa'ya benzetir.[1544]

Fakat, devrin aydınları için sihirli değnek olan Avrupa Nuri'yi de değiştirip dönüştürmüştür. Batıya ve batılı değerlere açık bulunan birçok noktası burada ortaya çıkmıştır. Uzun süre dostluk yaptığı, hususî hâllerine ve fikirlerine şahitlik eden İbnülemin de bu durumun üzerinde özellikle durur:

> "Avrupa'ya gidip gelişi kendisine az çok Frenk kokusu, Frenk huyu telkîh etmişdi."

Lâkin

> "Bu kokunun bu huyun âsârı yalnız zâhirinde müşâhede olunurdu. Bâtınında da müşâhede edilirdi, diyemem. Çünkü bu âdem, sahîhü'l-itikâd idi. İslâm'a, ehl-i İslâm'a cân u dilden muhibb idi. İslâmiyet'in her türlü ahvâl ve âsârını tebcîl ederdi. İslâmiyet'in aleyhinde bulunanları kemâl-i şiddetle reddederdi. Binâberin akîde-i dîniyesine karşı söyleyecek söz yokdur. Bizim söyleyeceğimiz söz zâhir-i hâline âiddir."[1545]

Avrupa'da senelerce "Frenk me'kûlâtıyla, Frenk meşrûbâtıyla, Frenk usûl ve âdâtıyla perveriş-yâb olduğuçün -mazide bırakdığı- usûl ve âdât-ı İslâmiye'ye karşı iyice bîgâne" kalmıştır. Nuri'nin bu tarafı, aslında, kendi neslinin de hikâyesidir. En baştan beri göstermeye çalıştığımız üzere bütün bunlar Avrupa ile tanışan Osmanlı aydınlarının geçirdikleri değişim-dönüşümü yansıtması bakımından manalıdır.

Avrupa'dan döndükten Sonraki Nuri Bey: Aslında bu devrede de birden çok Nuri ile karşılaşırız. Siyasî mücadeleden vaz geçerek kabuğuna çekilmiştir. İhtilâlci iken çok serbest ve serbâz olan Nuri Bey özellikle Akkâ'dan döndükten âdetâ vehm-i mücessem kesilmiştir. Osmanlı adetlerine karşı gösterdiği bîgânelik, zevcesi Şefîka Hanım merhum gibi emsâline nâdir tesâdüf olunur bir kadının himmetiyle âşinâlığa tahavvül eylemişken onun vefatından sonra çocuklarına bakması için hânesine getirdiği İtalyan bir madamın tesiriyle zâhirini Yine aslî noktasına irca ettirmiştir.

Tabii ki bütün bu Nuri'lerin içerisinde hiç değişmeyen Nuri, "herkesin hasbî hürmetini kazanmış" Nuri'dir. Onun şahsiyetinin özünü de bu teşkîl eder. Bu asrın edebiyat, siyaset ve mûsikî mahfillerinden birisi de Nuri Bey'in muhtelif mekânlarda bulunan hâneleridir. Nuri'nin hususî hayatından bağımsız olmayan bu evlerin hikâyesi bize yakın devrimizdeki çok önemli hadiselerin özüne nüfûz etme, bazı gerçekleri gün yüzüne çıkartma / görme fırsatını da bahşeder. Aynı şekilde onun evleri devrinin dağınıklığı, tenâkuzları ve değişimlerinin görülebileceği yerler arasındadır. Yusuf Paşa'nın oğlunun, hayatında olduğu gibi dairesinde de pek çok garâbetle karşılaşırız.

Hoş-sohbet - natûk biri olan Nuri Bey, mükerreren naklettiği mühim hâdiseler ve latif fıkralarla[1546] bulunduğu her meclisi tabii bir edebî-fikrî mahfil hâline getirenlerdendir. Osmanlı son devirlerinde her manada değişim ve dönüşümün temel aktörlerden olan Yeni Osmanlılar hareketinin mensuplarının *Tasvîr Efkâr* ile Giampetri Matbaaları, Gedikpaşa Tiyatrosu, Veli Efendi Çayırı ve Mustafa Fazıl Paşa'nın köşkünden sonra en çok birleştikleri yerlerden birisi de Nuri Bey'in Fatih, Beyazıt ve Eyüp Sultan'daki hâneleridir. Onun evleri siyasî

Nuri Bey'in dostlarından İbnülemin Mahmud Kemâl Bey, İstanbul Üniversitesi'nde şerefine tertip edilen jübilesinde.

öneminin yanında kadim zamanlardan beri devam eden bir geleneğin sürdürüldüğü bir edebiyat ve musikî meclisidir. Sonu pek hazin biten bir bağlılığın hikâyesini de Çamlıca'daki dil-nişîn köşk üzerinden okuyabiliriz. Çünkü bütün bunları gerçekleştiren zatlar emsâlleri gibi hâk ile yeksân olan bu köşkün yakınındaki hazîrede medfundur. Nuri Bey'in köşklerinden birisi mezarının bulunduğu hazîrenin sağ tarafındaki geniş arazidedir. Nuri Bey'in Çamlıca'da bulunan diğer köşkü ise Küçük Çamlıca'da, Çilehâne Sokağı'nın birleştiği yerdedir. Sağ tarafında Serasker Rıza Paşa'ya intikal eden Suphi Paşa Korusu vardır. Onun köşkünün bulunduğu arazi 1887'de Suphi Paşa'nın varislerinden satın alınarak bugün dahi görülen üç katlı beyaz köşk yaptırılmıştır. Daha sonra köşkünün arazisi Sultan Abdülaziz'in kızlarından Naime Sultan için satın alınmıştır.[1547] Yakın zamanlara kadar köşkün sahibi Ord. Prof. Der. Mazhar Osman Uzman Bey'dir.[1548]

Nuri Bey, Avrupa'dan döndükten sonra büyük paralarla inşâ ettirdiği Çamlıca'daki köşkte dostlarının nakline göre hayatının en mesut devresini yaşamıştır. Eşinin burada vefatı üzerine, köşkü terk ederek Pertev Paşa hafîdi Aziz Bey'in İstanbul'da, Irgat Pazarı civârındaki hânesine taşınmıştır. Onun diğer hâneleri yazlık sayfiye olarak gittiği Yakacık'ta, Kadıköy'de, Beşiktaş'ta, bugünkü İstanbul Üniversitesi yakınında, Sarıgüzel'de ve Eyüp'tedir. Ayrıca son sadrazamlardan Ârifî Paşa'nın Cağaloğlu'ndaki konağı ile Kâmil Paşa'nın Saraçhâne'deki konağında da bir süre müste'ceren oturmuştur. Bu hâneler içerisinde Yakacık ve Çamlıca'daki köşkler ile Pertev Paşazâde Aziz Bey'den kiraladığı konağın ayrı bir hususiyeti vardır.

Nuri Bey'in köşkünün en mühim tarafı burada akdettiği mûsikî meclisleridir. Onu yakından tanıyanların hemen hepsi köşkünün önce-

likle bu tarafına dikkat çekerler. Bu hânede Garb ve Şarkın en güzîde eserleri icra edilir.

Çamlıca'daki köşkünü "tümen tümen altınlar sarf ederek" inşâ ettiren Yusuf Paşazâde burada "zamanın en ma'rûf musikî erbâbıyla, şiir ve şuûr eshâbıyla, cân u dilden sevdiği ehibbâsıyla" tatlı vakitler geçirmiştir.[1549] "Âlîcenab, müstakîm, afîf, zeki, hamiyetli, malûmatlı" bir insan olan Nuri Bey'in sohbeti lâtiftir. Şiir ve nesri hoştur, sözü güzel söyler, Fransızca'yı sühûletle tekellüm eder. Mûsikîye de "intisâb-ı tâmmı" olan Nuri "fülüt" ve "piyano"yu pek mahirane ve müteessirane çalarmış. Zamanın en muktedir musikî erbabı onun hânesine gelirler ve kendi eseri olan güfteleri bestelenir, okunur, çalınırmış.[1550] Bu şarkılar daha sonra bir mecmuada toplanmıştır. Lâkin nerede kimlerin elinde kaldığı meçhûlümüzdür.

Onun köşkünde en çok kendisinin güftelerinin bestelendiği anlatılır. Adeta mûsikî erbâbı için bir imtihan yeridir. Rüşdünü ispatlayan kimseler bu meclislere devam edebilir. Rivayetlere göre bir akşam, Reji Komiseri Nuri Bey'in ısrarlı daveti üzerine udunu alıp giden Şekerci Udî Cemil Bey'i intizar odasına alan hizmetçi, içeri haber vermeği unutur. Önüne bırakılan tepsiden rakı şişesini bardağa doldurup içen Cemil Bey, yalnızlığın uzaması üzerine canı sıkılarak udunu çıkarıp taksim etmeğe başlamış. O esnada kapının önünden geçen evin hanımı Nuri Bey'e vaziyeti haber verince, derhal aşağı inen Nuri Bey, Cemil Bey'i kucaklayarak özür dilemiş ve yukarı kendi dairesine götürüp muhabbete başlamışlar. Bu arada Nuri Bey;

> Gezer iken dağ başında
> Bir kız gördüm genç yaşında

mısralarıyla başlayan manzumesini bestelemesini rica etmiş. Bunun üzerine şiiri okuyan Udî Cemil Bey, pek beğendiği bu şiiri lavaboya ihtiyaç gidermeye gittiği esnada Kürdili Hicazkâr makamından bestelemiştir.[1551]

Yetişmesinde büyük tesiri bulunduğu Halide Edib Adıvar da hâtıralarında Nuri Bey'i ve hânesindeki mûsikî meclislerini şöyle anlatır:

> "Nuri Bey, hayatıma çok derin ve devamlı bir tesir yapmıştır. Onunla dostluğumuz ben yedi yaşında, o da her halde altmışına yakınken başlamıştı. Mamafih yaş meselesinde küçükler büyüklerin yaşlarına daima mübalâğa ederler.
>
> Nuri Bey, Namık Kemal mektebinin en samimi bir ferdi, aynı zamanda Namık Kemal'le gençliğinde de Paris'te bulunmuş bir şairdir. Abdülhamid, Namık Kemal'i bertaraf ettikten sonra her nasılsa ikinci derecedeki arkadaşını rahat bırakmıştı. O aralık Duyûn-ı Umumiye'de mühim bir mevkii vardı sanıyorum. Nuri Bey'in bütün alâkası sanat ve fikir adamları etrafında idi. Salonu, hulâsa, Türk ve Garp mûsikîsinin tanınmış simalarının bir merkezi gibi idi. Umumiyetle şair diye tanınan bu mübarek insan, iktisadî ve siyasî eserler de tercüme etmişti. Genç muharrirler ve musikî mensupları daima onun himaye ve teşvikine güvenir, kendilerini ekseri o salonda tanıtırlardı.
>
> Babam beni Nuri Bey'e götürdüğü zaman piyanoda ıskala devrini hayli çabuk atlatmış, İtalyan mûsikîsinin bazı havalarını çalmaya

> başlamıştım. (...) İlk havayı çalar çalmaz Nuri Bey'in Beşiktaş'ta bizim yokuşa muvazi olan bir yokuştaki evine bir akşam elimden tuttu götürdü. (…) O dikkate değer salonun yegâne çocuk müdavimi ben olmuştum. (…) Sonraları bana hocalık eden merhum Rıza Tevfik'i de o salonda tanımış olduğumu zannediyorum.
>
> Nuri Bey'in temiz ve sade ruhu da yaş denilen şeyi hiç itibara almazdı. (...) Nuri Bey'in bir hayli tanınmış mûsikîşinaslar tarafından bestelenmiş şarkıları vardır. Bunların arasında belki de başında hiç unutulmaması lâzım gelen şarkı şudur: Bak şu güzel köylüye / İşte bu kızdır peri. / Toprak ile oynamış, / Belli güzel elleri. / Hepsi seni söylüyor. / Terkedemem bu yeri.
>
> Bunu Yakacık'ta evinin civarındaki bir köyün, belki kalbine hitap eden bir köylü kızın ilhamı ile yazmıştı. Bu onun son şarkısı idi. Bana onu çalıp söyletir; kendisi de piyanonun yanında bir iskemleye oturur, başını piyanoya dayar, sevimli mavi gözleri uzaklara, ihtimal ki köylü kızının hayaline dalar, dinlerdi."[1552]

Rıza Tevfik ise Hâlide Edib'in beyanlarının aksine onunla tanışmasının Yakacık'ta, Nuri Bey'in köşkünde gerçekleştiğini söyler.[1553] Hâlide Edib daha evvel Rıza Tevfik'e biyografisinden bahsetmek için kaleme aldığı bir mektubunda[1554] hâdiseyi biraz daha farklı bir şekilde anlatır:

> "Hayatımın en ilginç yıllarından biri Yakacık'ta Nuri Bey'in evinde geçirdiğim günlerdir. Bu, Üsküdar Amerikan Koleji'nde yeniden öğrenciliğe başladığımın ertesi yılıydı. Nuri Bey, Reşad Paşa ve onlar gibi aynı zihniyette birkaç kişiye samimi bir dostlukla çok çabuk bağlandım. Benim için bu arkadaşlık ilişkisi bir ayrıcalıktır. Ben sadece 15 yaşındaydım ve Nuri Bey 60'ından fazlaydı. Bizim samimi arkadaşlığımız için bu yaş farkı bir engel değildi. Sanırım büyük hayat tecrübesi ve temiz kalbi ben yaştaki bir çocuğun hayatında bir daha rastlayamayacağı en yakın arkadaşı olmasını sağlamıştı. Kaç kere Yakacığın güzel çayırlarında beraber dolaştık, kaç defa beraber ufkun arkasında kaybolan güneşin son bronz parıltılarını seyre daldık. Kaç defa gümüşî ayın soluk yansımaları altında sessiz gecede beraber çene çaldık. Hayatımın en zor ve çetin dönemini geçiriyordum. Ruhumu acımasız bir şüphecilik, cevapsız kalan "neden" sorularıyla sarmıştı, bunalıyordum. Ruhuma acı veren bu soruları Nuri Bey iyi niyet ve iyimserliğiyle bir süre de olsa unutturdu, yatıştırdı.
>
> Meşhur vatan şairi Namık Kemal'in en yakın arkadaşı olan Nuri Bey aynı zamanda bende vatan aşkı uyandırarak hayatıma yüksek bir amaç ve yön verdi, ben mizacım dolayısıyla bütün dünyayı vatanım ve insanları da vatandaşım olarak kabul ediyordum."[1555]

İbnülemin ve Halide Edib'den sonra Nuri Bey'in yakın dostlarından Hâlit Ziya Uşaklıgil de bu köşkten ve Nuri'nin burada tertip ettiği gecelerden bahseder. Dostlarını mektuplarla köşke davet eden Nuri Bey onlara ziyafet tertip eder, hep beraber şiir ve sanatın merkezde olduğu sohbetler icrâ eder ve gecenin ilerleyen saatlerinde de "bezik" vs. gibi oyunlarla vakit geçirirler. Pek çok kimsenin daha sonra sıkı bir dostluğa da dönüşecek olan tanışıklıkları burada gerçekleşmiştir. Halit Ziya, Sultan Reşad'ın sarayında beraber vazife yapacakları Lütfi Simâvî ile ilk kez burada tanışmıştır. Rıza Tevfik de talebesi Halide Edib'le bu mecliste tanışmıştır:

Sarayda yetişen şaire ve musikişinaş Leyla Saz Hanım.

"O hanımı tanıyışım tuhaf bir tesadüftür. Pendik'te o zaman ahbaplardan biri otururdu. Ben de ziyaretine sıkça giderdim, orada Halide Hanım'ın pederine rast geldim.

Kızı için pek müteessir oluyordu. Onda verem var diye korkuyordu. Yanımıza çağırdılar. Biz de harem tarafında büyücek bir odada idik. Baktım yeldirmeli bir hanım girdi, amma gayet zayıf, küçük, mini mini bir hanım, on yaşında bir kız sandım. O vakit Amerikan mektebine devam edermiş. Reji Nâzırı Nuri Bey: 'İyi piyano çalar Halide Hanım.' dedi. Ve hanım kız öyle yapmacıktan utanmak gibi, çekinmek gibi hâller göstermeden çaldı ve terennüm etti. Sesi de iyi idi. O gün ben de bazı şiirler okudum. Halide Hanım Osmanlı şairlerini tanımıyormuş. Bu şiirlerle pek alâkadar oldu. O gün baktım konuşmaya, düşünmeye, okumaya meraklı bir kız. Bilakis ben, neden bilmem, öyle hiç babası gibi, hastalığı var diye bir şey zannetmedim. Çünkü kız konuşmak istiyor, içini dökmek istiyor: 'Bırakın konuşsun' dedim. 'Hâsılı ben iyi ederim, okurum, söylerim, masal anlatırım.' dedim. Farisî okudum. O bir kelime bilmiyordu. Derken keyfe geldi, bu işlere merak sardırdı."[1556]

Bazen yazılacak olan eserlere de buradaki sohbetlerden sonra karar verilir. Nuri Bey bir akşam;

"Halid Ziya bey, sizin hikâyelerinizden bir kaçını okudum, hatırıma bir fikir geldi. Padişahın cinaî romanlara pek merakı olduğunu

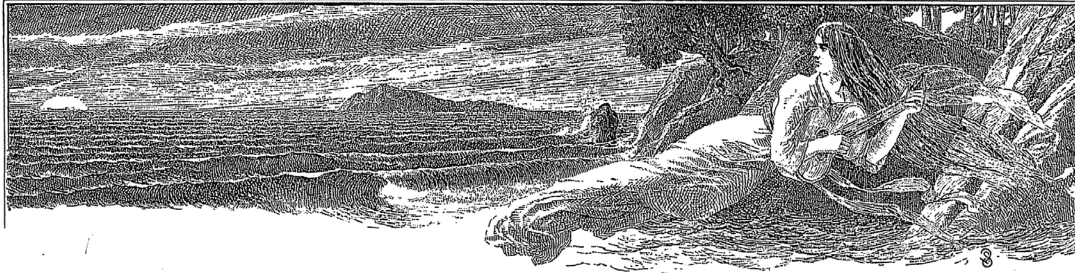
işitmişsinizdir. Siz bu yolda bir roman yazsanız da takdim etsek. Mukabilinde bir mükâfat göreceğinizde şübhe yokdur."

şeklinde bir teklifte bulunur. Halit Ziya mevzu bulmaya çalışsa da muvaffak olamaz.[1557]

Türk âdâb ve geleneklerine uygun yemek ve içeceklerle bezl edilmiş bu meclis teşekkülünün arkasında Nuri'nin eşi Şefika Hanım vardır. Mültezîminden Halîm Bey'in kerîmesi ve Meclîs-i Mâliye âzâlığında bulunan Süleyman Bey'in hemşîresi olan Şefîka Hanım "aklı başında bir kadın olduğu için kocasının rahat ve saadetini temin edebilecek her türlü vesâile tevessül etmiştir". İbnülemin; "Çamlıca'daki kâşâne-i dil-rübânın bülbülü de bu kadın idi" der. Şefika Hanım sağ iken köşkün idaresi muntazam, bütçesi yolunda, hizmetçiler ve aşçılar mükemmel, yemekler enfestir. Bu meclise devam edenler, yerler, içerler, gülerler, gezerler. Her bakımdan biribirini tamamlayan karı koca sayesinde "dostlar da istifâde eder, zevk-yâb olur." Fakat, İbnülemin'in tavsîfiyle vaktâ ki o kafesin bülbülü, âşiyân-ı ezelîye uçar, o dakîkadan itibaren gülistân, hâristân olur. Bahar, hazâna döner. Saadet, nekbete inkılâb eder. En doğru tabir ile Nuri Bey'in ocağı söner. Hânümânı yıkılır. Hâl ve istikbâli harâb olur. O zamandan vefatına kadar geçen on senede Nuri Bey, "candan cihandan usanır." Nuri Bey, ne vakit hanımından bahsetse veya bahsedilse "âh-ı tahassür çeker, eşk-i teessür döker"miş. Hanımın vefâtından sonra Çamlıca Köşkü'nü eşyasıyla, sükkânıyla bırakarak adeta kaçarcasına İstanbul'a döner. Bir müddet sonra da köşk satılır. Eşyanın nakli sırasında pek çok kıymetli kitap, evrâk-ı mühimme, Nuri Bey'in manzum - mensur eserleri kaybolur.[1558]

Çok sevdiği Şefika Hanım'ın vefatından sonra Nuri Bey'in hususî hayatı ve mizacı kadar hayat tarzı da değişmiştir. Özellikle hasta olan küçük kızı Sabiha, Nuri Bey'in en önemli meşgalesi hâline gelir. Kendisi de maddeten ve manen perişan olduğu için çocuğun bakımında ihmaller baş gösterince hâneye bir kadın getirilmesi dostları tarafından tavsiye edilir. Vefatından sonra gelen hanımların hiçbirisi evi idare edemediği için bir sene sonra Yine dostlarının tavassutuyla Reji İdaresi memurlarından birinin kızkardeşi olan eşinden ayrılmış İtalyalı bir madam bulurlar. Madam, gözü açık bir bayan olduğundan yalnızca küçük kızı Sabiha'ya değil, her şeye bakmağa başlar. Evi ve Nuri Bey'i Frenk usûlüyle idare ve iâşe etmeye başlar. Madam, ne yerse beyefendiye de yedirir. Kendisi ne vakit yattıysa onu da o vakit yatırır. Kendisi ne yaptıysa ona da aynısını yaptırır. Nuri'nin vaktiyle Avrupa'da senelerce ülfet etdiği "usûl-i maişet-i Frengâne" madamın vürûduyla beraber yeniden şenlenir, âhenk-i Frengi âheng-i Türk'e uydurulur."[1559] Kısaca söylenecek olursa, hânenin derûn ve birûnunda söz sahibi olur. "Sâhibetü'l-ahkâm" kesilen madam daima beyefendinin yanında oturur, adeta her şeye tasallut ve tahakküm eder. Madamın tavrından herkes müştekî olup onu def etmenin çarelerini aramaya başlayınca Nuri Bey kadın ve küçük kızıyla birlikte Beyazıd Kâğıtçılar'da borç ile aldığı bir başka eve çekilir.

Artık Nuri Bey'in hânesinde batılı bir kadın eliyle batı tarzı bir yaşamın hâkim olduğunu görürüz. Irgat Pazarı'ndaki konakta iyiden iyiye söz sahibi olan Madam Fantezye'nin vürûduyla beraber yemeklerden

موسیقی

بر موسیقی نویس معاصر حقنده

موسیقیدن، باخصوص شرق موسیقیسندن بحث ایدیلیرکن، معاصر بر محرر موسیقیمزك سویملی اسمنی تخطر ایتمه‌مك همان قابل دکلدر : رؤف یکتا بك .

بو اسم ایله — موسیقی‌یه منتسب اولالم ، اولمایالم — هپمزك برپارچه معارفه‌مز واردر؛ شوفرقله‌که، حقیقی برصاحب اختصاص اولان رؤف یکتا بکك اسمی چوغمزه بر حس تقدیر و احترام ، بعضمزه بر میل غبطه و استرقاب ، برازیمزه‌ده بر شبه غیظ و بغض الهام ایدر. مع هذا شرق موسیقیسنك ، حائز عزم ووقوف برمجاهد متطوعی صفتیله یازدیغی بوتون رساله‌ومقاله‌لری موسیقیشناسلره‌ده، باشقالرینه‌ده عینی لذتله اوقوتمغه موفق اولان بویکانه محررك، مختلف قابلره تلقین ایتدیکی حسیات کونا کون ایچنده الك صمیمی وحقیقیسی بلاشبهه، مبذولاً نائل اولدیغی تقدیرات واحترامات‌در؛ غبطه واسترقاب بلکه تقدیرواحترامی ولی ایده‌بیلیر؛ لکن رؤف یکتا بکك بحق زمین اولامایاجغی برشی‌وارکه اوده غیظ وبغض‌در. مفرط بر تواضع وبر نازکیٔ طبع ایله رأفت وشفقتی نفسنده مزج ایتمسندن دولایی اسمنك جزء اولنه‌نه‌قدر لایق ایسه، « یکتا » نامنه‌ده موسیقیٔ شرق و غربده‌کی وسعت اطلاعیله اوقدر مستحق اولمشدر ؛ بونك ایچون خصماسنده کورولن میل انفعال ، علی الاکثر عجزك قدرته قارشی کوسترمك اعتیادنده اولدیغی خشونتلردن عد ایدیلملیدر .

رؤف یکتا بك ، قواعد نظریه‌دن محروم ظن ایدیلن موسیقیٔ شرقك ناصل براساس قویمه مستنداولدیغنی صرف کندی مساعیٔ ذاتیه‌سیله اوکرنمش وهرکسه اوکرتمکه وقف حیات ایتمشدر. استانبول کتبخانهٔ عمومیلرنده رؤف بکك استنساخ ایتمه‌دیکی کتب موسیقیه یوقدر ؛ حتی الك مهملرینك مختلف کتبخانه‌لرده‌کی نسخه‌لرینی صورت مکرره‌ده مقایسه ایده‌رك وجودی ملحوظ اولان بیهوناسخدن قورتولمغه چالیشمشدر.

معاصر بر موسیقی نویسمز : رؤف یکتا بك

بزم کتبخانه‌لرده‌کی تذبذب اداره‌یه واقف اولانلر یالکز شو صعوبتك اقتحامنه برموفقیت دیرلر . فقط رؤف بك اونلری استنساخ ایله اکتفا ایتمه‌مش ، هپسنی آیری آیری تدقیق وتنقید ؛ فارسی وعربی اولان بر چوقلرینی‌ده ترجمه ایتمشدر.

زکائی دده افندی مرحومکی محفظهٔ آثار اسلاف اولان بر استاد فاضلدن آلدیغی نفایس مضبوطاته قواعد نظریه حقنده‌کی مکتسباتنی علاوه ایتدکدن صوکرا ، رؤف یکتا بکك نکاه تدقیق غرب موسیقیسنه منعطف اولدی . موسیقیٔ غربك مبادیسندن معالیسنه قدر واسطهٔ تدقیق اولابیله‌جك آثاری تتبع ایله‌دی وموسیقی‌یه دائر آوروپاده منتشر رسائل موقوته‌یی منتظماً تعقیب ایده‌رك ترقیات واقعه‌یه حقیله واقف اولدی. حتی « ره‌وو موزیقال » ه کوندردیکی مقاله‌لر ونوطه‌لرله آوروپاده‌ده نظر دقتی جلب ایتدی . قریباً ویانه‌ده انعقاد ایده‌جك اولان موسیقی قونغره‌سنه برعثمانلی مرخصی صفتیله مدعو بولونیور.

ایشته، برموسیقیٔ قیمتداره مالك اولدیغمزی هر زمان و هریرده بر غیرت فتور ناپذیر ایله براهین فنیه‌یه مستنداً وبر استدلال سهلی تعقیباً نظرلریمزه عرض ایدن موسیقیٔ شرق مدافعی رؤف یکتا بکك هویت ومزیت موسیقیه‌سنه دائر پك قیصه بر خلاصه !

بومقتدر ومحترم موسیقی نویسك جرائد ورسائلده صیق صیق اوقودیغمز جاذبه‌دار یازیلرندن باشقا ، بسته‌کارلغه متعلق آثاری‌ده واردر ؛ شهبال ، « دور استبدادده بر فریاد احرارانه » اسمنده‌کی ملی شرقیسنی وشو وسیله‌دن بالاستفاده تصویرینی بونسخه‌یه درج ایتمکله مفتخر اولور .

بدیع مفسی

دور استبدادده بر فریاد احرارانه

کفته‌سی : اسبق رژی قومیسری نوری بکك — (کفته‌سنك تمامی یکرمنجی صحیفه‌ده‌در) — بسته‌سی : رؤف یکتا بکك

(♩ =١٠٠)

وه...ع دی...دا...تب...اس ری...فك من...ل...عا...اف در...ده...دان...می رز...ل...ار لو...اوز رو...طوغ

من...ل...وا...اق صرح...من وه...ع دی...دا...تب...اس ر...فك من...ل...وا...اق صرح...من

در...طن...و ن...شا ت...د...عو من...ل...با...اق لیر...که بت...ال یز...ما...اول چار...دو سه...یأ

آره نغمه‌سی

من...ل...ما...آ م...د...اق در...طن...و ن...شا ت...د...عو من...ل...ما...آ م...د...اق

Fine

Meşhur musikişinaslarımızdan Rauf Yektâ Bey ile Menâpirzâde Nuri’nin Meşrûtiyet devrinde ismi “Devr-i İstibdadda Bir Feryâd-ı Ahrârane”ye tahvil olunan bir bestesi.

başlayarak konağa devam edenlere kadar, hâkim olan unsur garplılıktır. Frenk yemekleri, İtalyanvârî tezyînât, batı mûsikîsi, kâğıt oyunları, partiler vs. İşte son zamanlarında konağın derûnuna yavaş yavaş hâkim olan hava budur.

Nuri'nin meclisinde aynı asırdaki diğer konaklarda olduğu teşrifat ve merasim yoktur. Bu da, madam ve Avrupa görmüş Nuri Bey'in mizacından kaynaklanan bir şeydir. Onun meclisinde fazilet sahipleriyle, ahlâk ve meşreben hane sahibine yakın duranlar esas alakayı görürler. Kemâl ehli kimseleri meclisinde alenen medhettiği hâlde diğer sınıfa mensup olanlar, tenkit de tebcil de görmezler. Diğer sınıfa mensup olanlardan kastımız şu:

Hemen her kesimden insanların devam ettiği konağında, İbnülemin'in rivayetlerine göre, bir kısım aceze Nuri'nin namus ve faziletinden dolayı esas hâllerinden çok daha farklı tavırlar sergiler, hâlen ve kâlen meclise uyum sağlarlar. Bu konakta pek çok dinsiz dinli, namussuz namuslu, denî hamiyetli, eşirrâ ehl-i namus ve fazilet ehlinden süsü verir. "Çifteli katırlar" olarak tavsîf ettiği bu tiplere Bey'in yüz vermesinden rahatsız olan İbnülemin bir gün kendisine şöyle serzenişte bulunur:

> - "Siz hem erbâb-ı nâmusu seversiniz, onlara hürmet gösterirsiniz, hem de erâzil-i esâfile yüz verirsiniz, kapıya kadar teşyî' edersiniz. Bu ne garîb bir tezâd." dedim.

Bu serzenişe Nuri Bey'in verdiği cevap şudur:

> - "Sen benim kalbime bak. Eşirrâya ma'a'l-ıztırâr, kerhen riâyet ediyorum. Erbâb-ı namusa bilâ-ihtiyâr tav'an hürmet gösteriyorum. Ötekiler hiçbir vakitde gönlüme girmezler, berikiler hiçbir vakitde gönlümden çıkmazlar." dedi.[1560]

Nuri Bey hayatının son on senesinde cuma günleri Selâmlık "resm-i âlîsine azîmetle hidmet-i mûcibü'l-mefharet-i velinimetde bulunur", haftada iki gün Reji İdâresi'ne gider, resmî vazifelerini ifa eder, diğer günler ve geceler ise hânesinde oturur, gelip giden ahbâbıyla görüşür. Sevdikleri geldiği vakit "beş vavlı bir ooooo çeker, buyurun buyurun, cânım nerede kaldınız" der; hoşlanmadığı kimseler gelince de "O.. Buyurun bakalım" dermiş. Senelerce meclisinde bulunan İbnülemin onun meclisini şöyle anlatır:

> "Her sınıf nâsa, nesnâsa, herkese, her nâkısa küşâde olan meclisinde ale'l-ekser bir şamata-i sâmi'a-hırâş hüküm-fermâ olurdu. Germâbe-i zenân gibi her kafadan bir sadâ çıkardı. Bî-çâre âdem, pek çok defa söylemek istediği bir sözü söylemeğe imkân bulamaz, bulsa da ikmâl edemezdi. Zira o meclisde nâdân, dânâ; a'ma, bînâ görünürdü. Sahne-i sohbetde Eflâtunlar, Aristolar, İbn Sînâlar, Gazâliler, Sa'dîler, Fârâbîler, Bâkîler, Nef'îler, Bismarklar, Gorcikoflar görülürdü.
>
> Herkes hekîm olur, feylesof olur, şâir olur, tabîb olur, mühendis olur, diplomat olur, avukat olurdu. Akla karayı seçemeyen birtakım kara câhiller, bakılletü'l-humekâ ile cinnetü's-sevdâyı tefrîk edemeyen bâkıller, şunun bunun ağzından kapdıkları sözü kendilerine mâl eden nâkiller, bergûş ile kehleyi hem-renk gören kâhiller o meclisde hükemâ-yı Yunan'a, şuarâ-yı İran'a, ulemâ-yı Arab'a, üdebâ-yı Frenge meydan okurlardı.

İlim ve marifet, hüner ve sanat bu halde... Ya ahlâkiyâta ne diyelim?..

O meclisde her "puşt" erbâb-ı nâmusa pîş-rev görünür, her zânî, fuhş u fâhişe aleyhinde büzâk-feşân-ı gayz olarak "mâni" okur, her Lûtî, zemm-i gılmân, kadh-ı püserân ile tûti kesilir, her mest-i müdâm, hoşyâr görünmeğe ikdâm eder, her bî-namus iffet ve fazîlete dair birçok kelimât döküp saçarak âdetâ tedvîn-i kâmus ederdi."[1561]

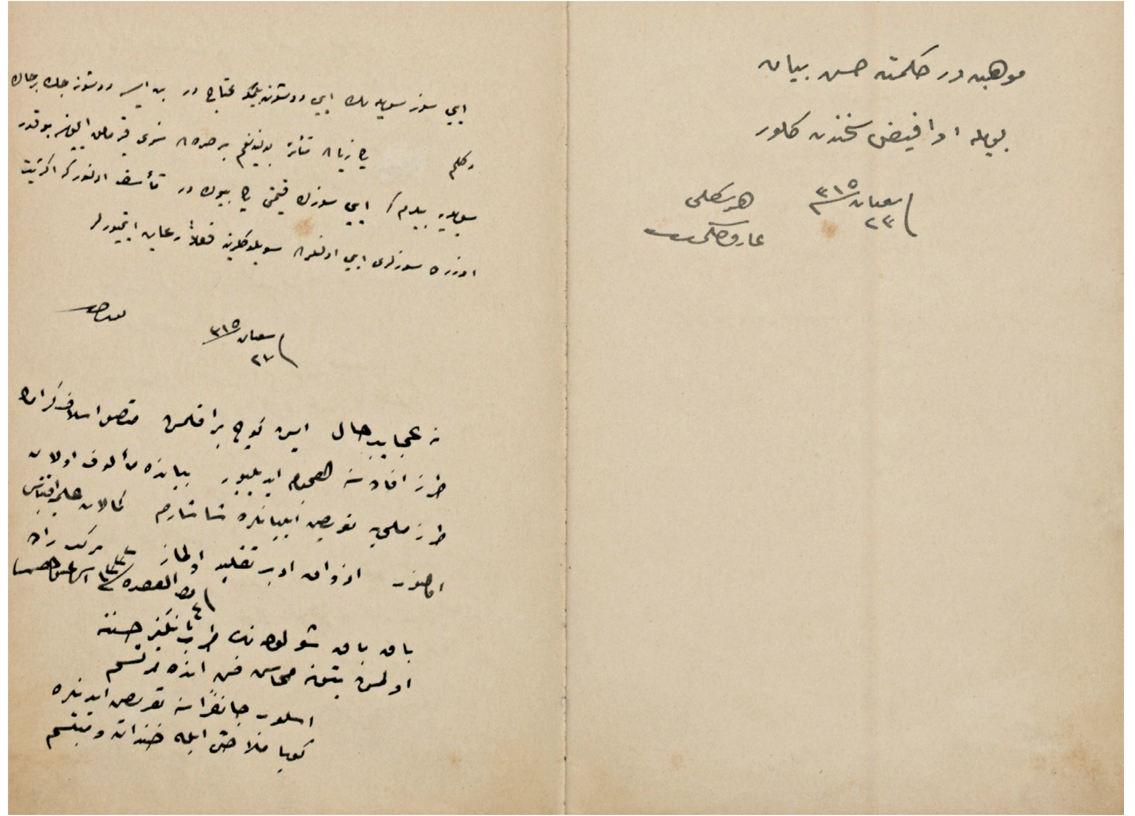
Midhat Cemal ise Nuri Bey'in konağına emniyet etmediği kimsenin dâhil edilmediğini belirtir:

"Recâizâde beni reji komiseri Nuri Bey'in konağından tanır, onun için emniyeti var. Nuri Bey'in konağı o kadar temiz ki orada tanışanlar, Abdülhamid devrinde, birbirlerinden korkmazlar."[1562]

Konak veya köşklerinde akdettiği bu meclislerin baş konukları hayatının son senelerine kadar Emin Paşa'nın oğullarından Mahmud Kemâl ile Ahmed Tevfik Bey'dir. İbnülemin, Nuri Bey ile tanışmasını *Nûru'l-Kemâl*'de mufassalen anlatır. Biz, önemine binâen burada muhtasaran tekrar aktaracağız.

1896 senesinde "meşâhir-i asrın hatt-ı destlerinden mürekkeb bir mecmua tertîbine[1563] teşebbüs eden" İbnülemin; "mehâmid ve medâyihini" işitip çoktan beri görüşmek istediği Nâmık Kemâl'in en yakın dostlarından Menâpirzâde Nuri Bey'in yazısının da mecmuada bulunmasını arzu eder. Fakat meşreb ve mezhebini bilmemenin yanında, bir vasıta ve münasebet de zuhur etmediğinden ziyaret vuku bulmaz. Buna bir de, Nuri Bey'in vehhâm ve muhteriz bir zat olması ihtimali eklenince bir türlü tanışma-görüşme cesaretini kendisinde bulamaz. Nuri Bey'le mülâki olmadan bir sene evvel yaz aylarında sık sık Yakacık'taki Ayazma'da karşılaşırlar. Tavırlarını, edasını, sûretini inceleyince Nuri Bey'in "bin belâdan arta kalmış, hayâtından usanmış, âlemden bıkmış, başka bir âlem taharrîsine çıkmış" ve "derdi safâsına gâlib olan bir gam-zede olduğuna" hükmeder. Biraz daha tahkik edince hanımı vefat ettikten sonra Çamlıca'ki köşkünü terk edip Yakacık'a can attığını öğrenir.

İşte bu yazı takip eden kış mevsiminde asrın ulemâ, şuarâ, üdebâ ve vüzerâsının hatt-ı destlerini hâvî *Mecmua-i Hutût-ı Meşâhir* meydana çıkar. "Bildiği, bilmediği zevâta müracaatla o mecmuaya yazı yazdırdığı" esnâda Nuri Bey tekrar hatırına gelir. "Bir vesîle-i münâsibe zuhûr etmeyeceğini anladığından himmeti yine kendisinde aramağa mecbur olur" ve 27 Şaban 1315 (21 Ocak 1898) Perşembe günü Nuri Bey'in Irgat Pazarı civârında Pertev Paşa'nın hafîdi Aziz Beyin hânesinde oturduğunu öğrenir ve buraya gider. Mecmuayı tertip etme sebebini anlatır ve "kendisine de yazı yazdırmak için geldiğini, bir iki satır yazarsa minnettâr olacağını söyler". Nuri Bey, "Teşebbüsünüz şâyân-ı takdirdir. Dün gece komşunun kızı vefât etmiş. Âilesi feryâd etdiler. Asâbıma dokundu. Müteessir oldum. Şimdi ben rahatsızım" der. Nihayet "birkaç dakika deryâ-yı tefekküre daldıktan, mükerreren sallandıktan", İbnülemin'i yukarıdan aşağıya süzdükten sonra kırık bir kalem, mürekkepsiz bir hokka getirtir. Biraz uğraşıp hokkayı canlandırırlar. Defteri bir iki defa karıştırdıktan sonra şu satırları yazar:

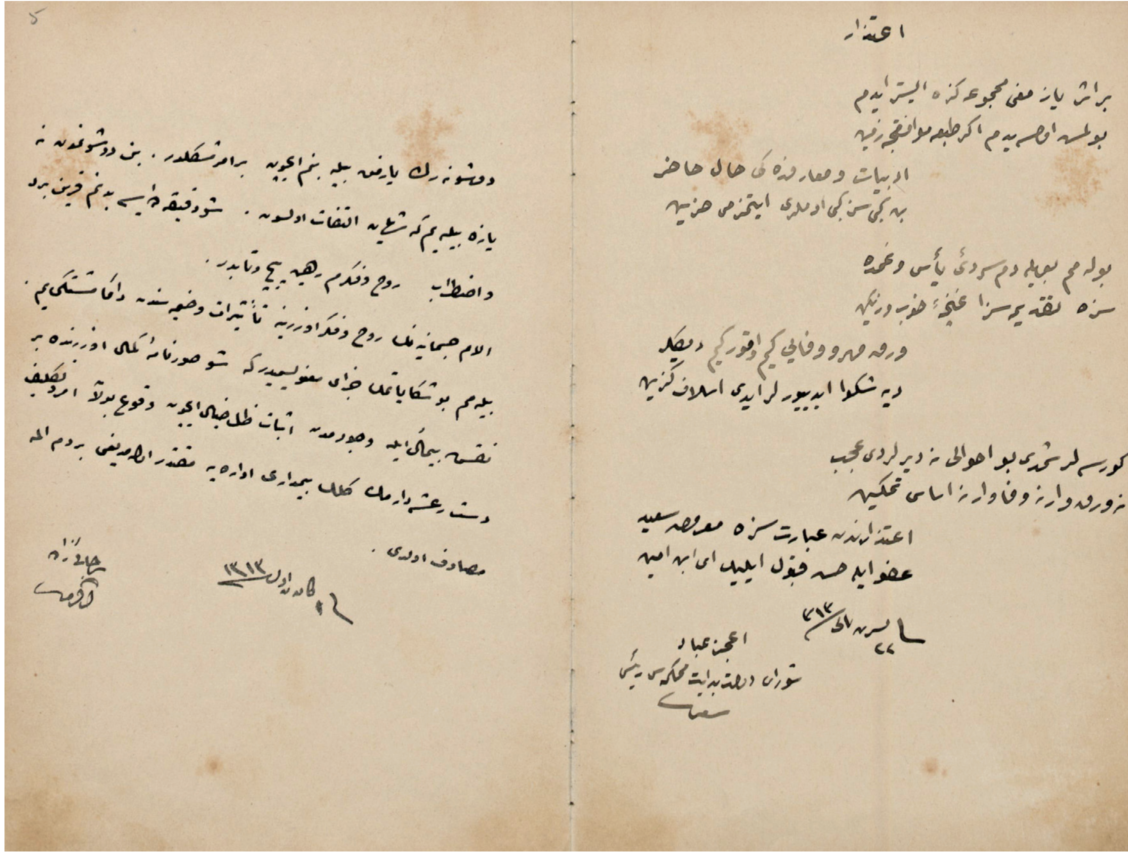
Menâpirzâde Nuri Bey'in İbnülemin'in defterine kendi hattıyla yazdığı metin. Alttaki yazı ise sürgün arkadaşı Bereketzâde Hakkı'nın...

"İyi söz söylemek iyi düşünebilmeğe muhtaçdır. Ben ise düşünecek bir hâlde değilim. Pek ziyâde, müteessir bulunduğum bir sıra da, sizi kırmamak için bu kadar söyleyebilirim ki iyi sözün kıymeti pek büyükdür. Teessüf olunur ki ekseriyet üzre sözleri iyi olanlar da söylediklerine fiilen riâyet etmiyorlar."

Çok sevdiği eşini kaybettikten, diğer bir deyişle "hanümanı yıkıldıktan" sonra bin türlü âlâma düşen Nuri Bey'in fikrindeki perişanlık, bu yazısına da yansımıştır.

Nuri Bey, hattının altına imza atmayı unutunca imza ve tarih koymasını da ricâ eder. Aradan bir iki saat geçtikten sonra Bâbıâlî'ye giderken Nuri Bey'in uşağı Mustafa eline "defteri hâmilen nezdine gelinmesini rica eden" bir tezkire verir. Dalgınlığıyla meşhur Nuri Bey; tezkirenin üzerine "İbnülemin"den galat, "İzzetlû Emin Beyefendiye" yazmıştır. Konağa dönen İbnülemin'e Nuri Bey pek çok iltifat ve riayet ve hürmet izhar ettikten sonra "Ekrem Beyin yazısına itiraz etdiğime zâhib oldum" diyerek mecmuayı tedkîk eder. O gün, aralarında aralıksız on sene sürecek ve giderek ziyâdeleşecek bir ülfet ve muhabbet hâsıl olur.[1564]

Nuri Bey'in bu yazısı dışında *Meşâhir-i Kemâl*'de hânesine devamın mahsûlü olan üç şiiri daha vardır. Bu şiirler senelerce ülfetin verdiği güven ve samimiyetten kaynaklanan şiirler olduğu kadar İbnülemin'in hâl tercemesi müellifi tarafını da gösteren şiirlerdir. Çünkü o İbnülemin ki zamanının maruf şahsiyetlerinin hatırasını, fikir ve mizacını, eserlerini ahlâfa iletmek için büyük bir mesai harcamıştır. Bu şiirlerden birisi İbnülemin'in hattıyla (kendisi de alta şiirle alakalı yazı yazmıştır), diğer iki manzume ise kendi yazısı ile kayıtlıdır. Nuri Bey'in

Kemâl Paşazâde Said ve R. Mahmud Ekrem'in Hutût-ı Meşâhir'deki el yazısı örnekleri.

eşini kaybettikten sonra kaleme aldığı şiiri; annelerinin vefâtına "analarından ayrılmış kuzular gibi feryâd eden" büyük kızı Sıdıka Hanım, oğlu Yusuf Bey ve özellikle o vakitler üç yaşında olan küçük kızı Sabiha'nın feryatları üzerine kaleme alınmıştır.[1565]

İbnülemin kendi hattıyla yazıp, Nuri Bey'in altına bir haşiyeyle imza ettiği bir diğer şiiri de, zihniyet olarak nerede durduğunu gösteren bir dörtlüğüdür. Bunun yanında Nuri Bey'in İbnülemin'e olan muhabbet ve senâsını göstermesi bakımından da dikkat çekicidir. Çünkü o Nuri Bey'in, Hz. Peygamber'den sonra kasîde yazdığı tek şahıs İbnülemin'dir:

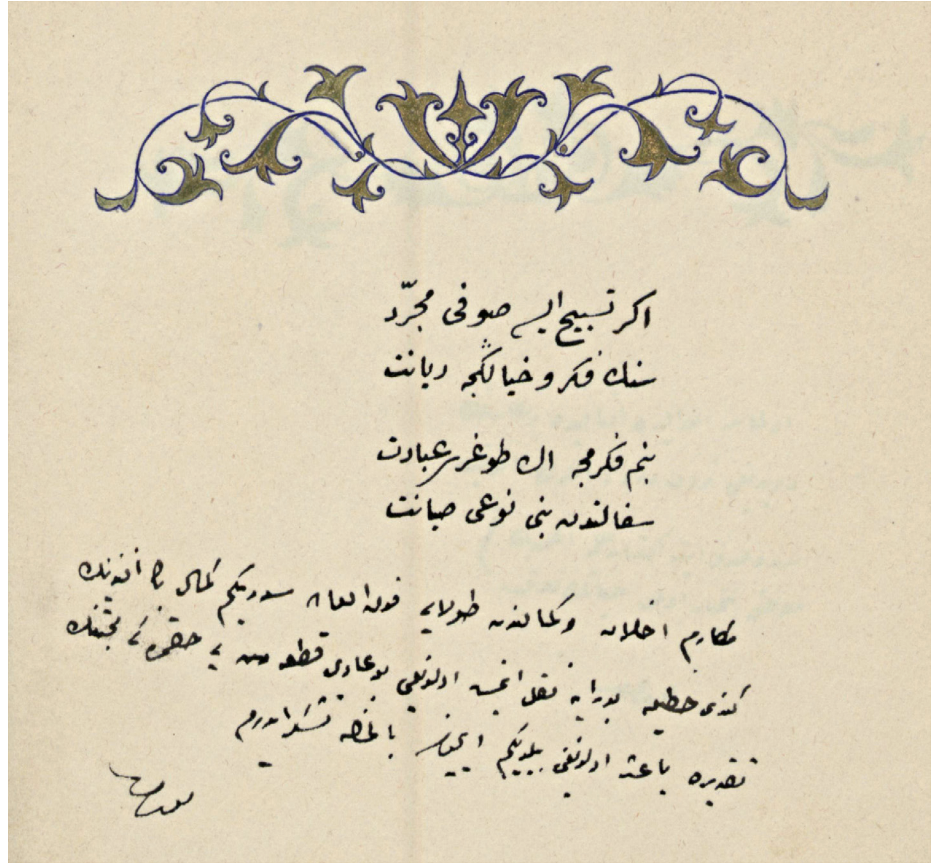
> "Merhum -hakkımdaki mahabbetinin derecesini anlatmak içinderdi ki,
>
> - *Müddeti ömrümde bir ferde medhiye yazmadım. Yalnız Resuli Ekrem Efendimize naat yazdım. Bir de sana bir kıt'a söyledim.*

Kıt'a şudur:

> *Hem vefakâr, hem de dindar, hem sahihan zivakar*
> *Zâtını bunlarla tezyin eylemiştir Zülcelâl*
> *Kadrini takdîr eder de eylerim böyle dua*
> *Daimâ mes'ûd ol hiç çekme gam mîri Kemâl* "[1566]

Nuri Bey'in *Meşâhir*'deki son şiiri ise kardeşi Ahmed Tevfik Bey'e dair nasihatname tarzında yazdığı bir manzumedir.[1567]

İbnülemin "kendine mahsus tavrıyla", mizaha meyleden mizacıyla bu meclislerde çoğu zaman "en mühim, en ciddî mebâhisde bile gerdû-

اكر تسبيح ايله صوفى مجرد
سنك فكر و خيالكجه ديانت

بنم فكرمجه اك طوغرى عبادت
سفالندن بنى نوعى صيانت

Menâpirzâde Nuri Bey'in İbnülemin'in *Meşâhir-i Kemâl*'ine kendi hattıyla yazdığı şiiri.

ne-i mîzâha biner, etrâf ve eknâfa "zifûslar" saçarak hazır bulunanlardan bir kısmını ürkütür. Pek çok defa bazı kalpleri az çok inciten irice, dirice, sekteli, nükteli sözler söyler. Meclisin yukarıda bahsi geçen Eflâtunları, Pisagorasları "bi'l-mecburiye takdîr-hân ve ekseriyâ bahsi kısa keserek geldikleri yere revân olurlar." Nuri bu sözleri işittikçe neşelenir, takdir eder ve tavr-ı mahsûsu ile

> - "Aferîn Kemâl Bey, benim söylemek istediğim sözleri sen söylüyorsun. Benim fikrimden geçen mütâlaaları sen naklediyorsun. Allah seni berhurdâr etsin."

dermiş. Nuri Bey bir taraftan da diğer tarafı idare etmeğe çalışır, sigara ikram eder ve

> - "Kemâl Bey'in fikir ve mesleğini tamâmıyla kendi fikrime, mesleğime muvâfık bulduğum içün kendisini pek severim. Bakınız, ne kadar doğru, ne kadar güzel söylüyor, kat'â mantıkdan ayrılmıyor. Böyle mantığa muvâfık sözleri zamanımızda ancak siz ve sizin emsâliniz anlar, takdîr eder. Diğer halk o sözlerin ledünniyâtını anlamaz bile." [1568]

diyerek kırılan kalpleri onarır. Çünkü Nuri Bey kimsenin kırılmasını istemez.

Nuri Bey'in hânesine Emin Paşa'nın evlatları vasıtasıyla dâhil olan Hüseyin Vassaf da "hak yolunda kahramanlığın şiâr-ı mahsûs-ı meşhûru" olduğunu söylediği İbnülemin'in meclislerdeki bu tavrını şöyle anlatır:

> “Meşâhir-i erbâb-ı namusdan reji komiseri Nuri Bey merhum “*Kemâl Beyefendi, bizim söylemek isteyip de söyleyemediğimiz hakikatleri istediğimizden a’lâ söylüyor, bütün erbâb-ı namusa tercemanlık ediyor*” diyerek senâkârlık eder ve en muhterem tanıdığı zevât-ı kirâm derecesinde hürmet gösterirdi.”[1569]

Nuri Bey, pek ziyade sevdiği ve hakkında fevkalâde riâyet gösterdiği İbnülemin ve kardeşi Ahmed Tevfik’e her vakit

> - “Bir vezîre ne kadar hürmet edersem size ondan ziyâde hürmet ederim. Sizi gördükçe vallahi içim açılıyor, safâ buluyorum, derdlerimi unutuyorum.”

der, ne vakit ziyaretine gitseler onları “mevki’-i hürmete oturtur, kapıya kadar teşyi’ eder”. Birinci defa ne hâl ve kâlde gördüyse aradan geçen zamanda da aynı halde yine o hâl ve kâlde gördüğü, hiçbir zaman tebdîl-i meslek etmediğini müşâhede ettiği İbnülemin kendisine pek çok defa pek çok ağır sözler söylediği halde kat’an eser-i iğbirâr göstermeyip bilakis riâyet ve iltifâtını tezyîd etmiş. Hatta,

> - “Sen hiçbir garaza müstenid olmayarak mahzâ benim menfaatim, benim hayrım içün söylüyorsun. Başkaları kendi menfaatlerini temin etmek içün söylenirler. Ben herkesi, herkesin maksadını pek iyi bilirim. Fakat bildiğimi izhâr etmem. Hasbî dostlara başka, menfaat-perest âşinâlara başka sûretle muamele ederim. Halbuki halk beni hiçbir şey bilmez, ahmak, sâf-derûn bir herif bilirler. Onlar bizi nasıl bilirlerse bilsinler, biz de onları bildiğimiz gibi biliriz.”[1570]

diye mukabele eder. Bu iltifat ve güven, gıyabında da tekrarlanır, hânesine her gelene söylermiş. Eğer İbnülemin bir sebepten dolayı meclıste konuşmazsa “Öyle değil mi efendim, ne buyurursunuz?” diyerek onu sohbete, söze davet edermiş.

Nuri’nin hânesine devam edenlerin ekserisi bir müşkilini hallettirmek veya bir maslahatın husûlü için tavassutunu rica etmeye gelenlerdir. Sultan Abdülhamid’le münasebetini bildikleri için, devlet ricali nezdinde Nuri’nin itibarı büyüktür. Kimseye hayır diyemeyen Nuri herkese yardımcı olmak için çabalar, muhtelif makamlara tavsiye-nâmeler yazar, tabii bu “tavsiye-nâmeler hadd-i ma’rûfu aşmış taşmış” olduğundan bir müddet sonra “nezd-i âmmede mefsûhu’l-amel olur”.

İbnülemin, onun yirmi üç sene Reji’de çalışması ve ecnebilerin ona olan hürmetinden hareketle Nuri Bey’i

> “Eğer umûr-ı hâriciyede istihdâm olunsaydı Osmanlıların en büyük diplomatları sırasına geçerdi. Keşf-i zamîr edebilecek derecelerde parlak bir zekâya, nüfûz-ı nazara, insana hayret ve belki hiddet verecek mertebede hilim ve tahammüle mâlik olduğiyçün sitîz-efşân olarak yanına girenler, nedâmetle yanından çıkarlardı.”

şeklinde tavsîf eder. Asıl Nuri Bey’i biraz da bu cümlelerde aramalıdır.

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere onun hâneleri çok dağınıktır, âdeta garip bir sefaletle doludur. Minderler, koltuklar, sandalyeler kırık dökük, perdeler parça parça, lambalar çatlak, her şey perişandır.

Nuri Bey’in dostlarından Teodor Kasap ve Sultan II. Badülhamid’i tezyifen kaleme alınıp sahnelenen *Pinti Hamid* piyesinin kapağı.

İbnülemin; 23 sene aylık iki yüz lira muntazaman para aldığı hâlde para ile yâr olmayan Nuri'nin hânesinin idaresi ile malî işlerinin müşevveşliğini "re'y-i sâib, fikr-i sâkib erbâbından" olmasına da bağlar. Bir de hanımının vefâtından sonra parası kapanın elinde kalmasının da iki yakasının bir araya gelmemesindeki en büyük etken olarak zikreder. Hânedeki bu teşevvüş mutfağına ve burada pişen yemeklere yansımıştır.[1571]

İşte bir kısmını İbnülemin'den hülâsaten aktardığımız bu ifadeler de gösteriyor ki Nuri Bey hakikâten her manasıyla perişandır. Monografinin girişindeki mısraı biz de bu garip hâller için söyleyebiliriz:

> "Perişan bir rûhun hânesi de perişan olur"

İbnülemin, hânesinin bu garip durumu için Ziya Paşa'nın şu beytini zikreder:

> "Anlar ki verir lâf ile dünyâya nizâmât
> Bin türlü teseyyüb bulunur hânelerinde"[1572]

İbnülemin, uzun süre devam ettiği bu meclislerde Nuri Bey'in Avrupa macerası başta olmak üzere Yeni Osmanlılar'a dair hatıra ve meseleler ile Sultan Abdülmecid, Abdülaziz ve Abdülhamid devirleri hakkında başka hiçbir kaynakta bulunamayacak hâdiseleri dinlemiştir. Menâpirzâde, teşvikiyle kaleme aldığı birtakım hatıralarını bu meclislerde ona okumuş ve beraberce mütalaa etmişlerdir. Okuduğu bu tür şeyler arasında Hicaz'a azîmetine dair tahrîr ettiği bir makale de vardır. Daha sonra İbnülemin, dinlediği bu hâtıraları başka kaynaklardan da tevsîk ederek *Kemâlü'l-Kıyâse fî Keşfi's-siyâse*, *Son Sadrıazamlar, Son Hattatlar, Hoş Sadâ, Son Asır Türk Şâirleri* gibi abîdevî eserlerinde sırası geldikçe nakletmiştir.[1573]

Ahmed Midhat Efendi

İstanbul doğumlu Ahmet Midhat Efendi (1844-1912), Mısır Çarşısındaki çıraklık devresinden kendi kendini yetiştirerek matbuatın âleminin zirvesine kadar yükseldi. Osmanlı son devrinde esaslı bir mektep vazifesi gören *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini çıkarttı. Darülfünûn'da tarih okuttu. Yeni Osmanlılar'la başlayan siyasî faaliyetleri Sultan II. Abdülhamid devrinde muhalif kanattan devlet tarafına evrildi. Padişahın emriyle eski dava arkadaşlarını teşhir ve tenkit eden *Üss-i İnkılâb*'ı kaleme aldı. Tam bir "yazı makinesi" olan Midhat Efendi'nin eserlerinin sayısını tam olarak tesbit etmek bile büyük bir iştir. *Avrupa'da Bir Cevelân* ve *Jön Türk* adlı eserleri neslinin hikâyesidir. *Hasan Mellah*, *Süleyman Muslî* ve *Yeniçeriler* romanları tarihin o devre hangi açıdan aksettiğine nümûne olarak okunabilir. Devrin alafranga zihniyetini teşhir ettiği *Felâtun Bey ile Râkım Efendi* en çok bilinen ve okunan eserlerindendir. Zamanında "hâce-i evvel" olarak tebcil edilen Midhat Efendi'nin kalemi ve muhiti birkaç neslin yetişmesine katkıda bulundu. Namık Kemâl'den sonra yeni fikirlerin temsilcileri umumiyetle onun etrafında bulunmuşlardır. Hâsılı o, gayretiyle fazl-ı ulûm ve marifeti ümmete ve millete sevdirdi.

Sultan II. Abdülhamid'in millî bir matbuat meydana getirmek için büyük destek verdiği gazetecilerden biri olan Ahmed Midhat Efendi. Fatih Camii hazîresinde bulunan mezar taşında yazan "Gayretindir sevdiren fazl u ulûmu ümmete" sözü onun esas hususiyetini verecek mahiyette.

Bu asrın edebiyat, eğitim ve mûsikî mahfillerinden birisi de Ahmed Midhat Efendi'nin Beykoz'daki çiftliği ile yalısıdır.[1574] Onun muhtelif mekânlarda hâneleri bulunsa da Efendi'nin mahfil hüviyetinde bulunan asıl hânesi, *Tercümân-ı Hakîkât*'ten sonra, Beykoz'daki sahilhânesidir. Devrin diğer konak veya yalılarındaki ilim ve edebiyat meclislerinin şöhreti biraz da gelen giden misafirlerin meslek ve meşrepleriyle bağlantılıyken yalısındaki meclis teşekkülünün arkasında bütünüyle Midhat Efendi'nin hususiyetleri vardır.

Ahmed Midhat Efendi bulunduğu her yeri tabii bir edebî – fikrî muhit hâline getirenlerdendir.[1575] Onun bu tarafını besleyen hususiyetleri hiç şüphesiz mizacı ve hayrete şayan alakalarıdır. Midhat Efendi hayatıyla eserleri sıkı sıkıya birbirine bağlı müelliflerdendir. Tanpınar, "bu itibarla onun eserine hayatından girmek, bu eseri yakalamak için sanılacağından çok daha faydalıdır" [1576] der. Midhat Efendi'nin ev hayatının zahiri ve batını, hususî hayatı ve eserlerinden izler taşır. O, Kapalı Çarşı'daki attar çıraklığından azmi ve gayretiyle yükselerek kibar saflarına katılmış bir şahsiyettir. Tercüme ve telif eserlerini tespit etmenin başlı başına bir iş hâline geldiği, muhtelif ilimlerde neredeyse yazmadığı mesele kalmayan Midhat Efendi; çok zeki ve yaratılıştan mütecessis, ama bir o kadar da dağınık, bir kalem efendisidir. Dağınık tecessüsleri, dağınık hayat tarzı ve tahsili hiç şüphesiz hayatından başlayarak eserine intikal etmiş, oradan da hemen her mevzuda kalem oynatan gazeteci kimliği neşet etmiştir. Gazetesiyle yapmaya çalıştığını hânesinde de uygulayan bir Midhat Efendi ile karşılaşırız. Rastladığı her hadise, tanıdığı her insan, mütalaa ettiği her kitap onun üzerinde derin tesirler icra etmiştir. O; öğrendiği bilgilerden faydalı gördüklerini çevresine tatbik, efkâr-ı umûmîyeye tahvil eyleme fikrindedir.

Efendi, bahtiyarlığı hanesinde bulanlardandır.[1577] Tabii bu biraz da devriyle bağlantılıdır. Sultan II. Abdülhamid devri ve o devrin Midhat Efendi'si yalısında karşımıza çıkar. Her şeyden evvel Sultan Hamid devri, konak ve yalılardaki toplantıların azaldığı bir devir. Jurnal edilme korkusuyla vükela ve ricalin konak toplantıları, yerini şair ve edebiyatçıların şiir, mûsikî ve edebiyat konuştukları meclislere bırakmıştır. Abdülhamid'in bu uygulamalarında ağabeyi Sultan Abdülaziz'in konak ve yalılardaki hal' meclislerinden sonra tahttan indirilmesi ile Yeni Osmanlılar Hareketi'nin biraz da köşk, konak ve yalılarda tesis edilmiş olmasının tesiri vardır. [1578] Bu manada, bir dönem Yeni Osmanlılar'la irtibatı bulunan Efendi'nin evi, biraz da geçmişinden kaçıştır, eğitimdir, siyasî mevzularla irtibatı pek az olan sohbettir.

Efendi'nin mizacı, düşünceleri ve temas ettiği çevreler ile okuduğu eserlerdeki öğrendiği şeyler onun hanesinin idare ve tezyinatını belirleyen hususlardandır. Hanesi onun bir cüz'üdür. Efendi, "babacan, elinden geldiği kadar namuslu, nefsine ait hürriyetlerden hiç feda etmemek şartıyla evcimen, hep aynı adamdır."[1579] Kitap mütalaasından, piyano çalmak ve şarkı söylemekten, resim yapmaktan, tiyatro seyretmekten tabiat ve ailesiyle vakit geçirmekten çok büyük zevk alır, saadeti bunlarda bulur. Midhat Efendi deyince insanın gözlerini önüne şöyle bir sahne gelir: Mütemadiyen hareket hâlinde bir beden ve zihin. Orhan Okay'ın tavsifiyle o, "parlak ve uyanık bir zekâ, yorulmak bilmeyen biridir.[1580] Bunun için bir ara birlikte mesaide bulundukları Kasab onu "on iki beygir gücünde bir yazı makinesi" olarak nitelendirir. Sultan II. Abdülhamid'in millî bir matbuat meydana getirmek için destek verdiği üç gazeteciden biri de odur. O, bir teceddüdün adamıdır. Bir taraftan öğrenen bir taraftan öğreten. Bir başka deyişle öğrenirken öğreten, öğretirken öğrenenlerden. Midhat Efendi, Tanpınar'ın tavsifiyle "bütün ömrünce öğretmek için öğrenecektir. Her gittiği yerde ev ve mektebi beraber düşünecektir."[1581]Zaten eserlerindeki o muazzam bilgiler, konu çeşitliliği de bunu gösteriyor. Onda her şey kısa sürede yazıya dönüşüyor ve bir şekilde halka, muhitine ve irfan âlemine takdim ediliyor.

Gür kaşlarının çatıklığına bakarak sert bir mizaca sahip olduğu düşünülen efendi sûretinin aksine oldukça mülayim, şakacı, hazırcevap, latîfelerle tezyîn edilmiş sohbetleriyle bulunduğu mahfillere daima neşe katan birisidir. Sohbeti tatlı, natûk, hangi konudan bahsederse bahsetsin söylediği sözleri zevk ve neşe içinde dinletir. Dedikoduya meyyal, kulağı ve gözü keskin, ciddî meselelerde daima canlı ve heyecanlı konuşur, adeta "belâgât-ı mücesseme" kesilir. Nefsine itimadı pek büyüktür. Hemen her parlak zekâda olduğu gibi mücahede, mübahase ve münazarayı sever. Bu özellikleri; devrin şair ve yazarlarıyla giriştiği mübahese ve münakaşalarda çok defa kendisini gösterir. Ehl-i sohbet, her meseleden bahseden Midhat Efendi'nin ortaya çıkmasında Ressam Osman Hamdi kadar Bağdat'ta tanıştığı Mehmed Bakırcan Muattar isimli İranlı'nın da tesirinin bulunduğundan bahsedebiliriz. Mizacının, yetişme şartlarının yanında Şarklı cephesinin Muattar'dan[1582], garp tarafının ise Osman Hamdi Bey'den geldiğini söyleyebiliriz.[1583] Kadir-şinas, en küçük irfan tohumuna bile büyük bir kıymet verir. Onun için *Tercümân-ı Hakîkât*'i ve yaşadığı evleri

adeta bir mektep hâline getirmiştir. Hüseyin Rahmi, Ahmet Rasim, Muallim Naci, Fatma Âliye, Madam Gülnar gibi devrin genç yazarlarının pek çoğunu teşvik ve himaye ederek fikir ve edebiyat hayatımıza kazandırmıştır. Mezartaşı kitâbesinde deki şu söz bütünüyle Midhat Efendi'yi gösterir:

> "Gayretindir sevdiren fazl u ulûmu ümmete."

Hükmünün keskinliğine aldırmadan Refik Halit Karay gibi söyleyelim biz de: Yazdığı, "yaydığı eserlerle merak ve heves uyandırarak her evde bir ilkokul kurmuş, ilk okulları evlere sokmuştur. (…) Memlekette ilk defa tek başına ilk öğretim seferberliğini yapan pratik maarifçi"[1584] odur. Hemen belirtelim ki, bütün bu vasıflarına rağmen onun yalısında âlâyiş ve tekellüften bahsedilemez. Orta halli bir esnafın oğlu olan Midhat'ın çocukluk devresi Tophane civarında geçmiştir. Midhat Efendi'nin konağının tekellüften ve şaşaadan ârî olmasını biraz da burada aramalıdır.

Yalısındaki meclis teşekküllerinin arka plânını bize verecek bir başka tarafı da tiyatroculuğudur. Bütün nesli gibi Efendi de tiyatroya pek bir ehemmiyet verir. *Menfâ*'da tiyatro temâşâsından aldığı lezzeti her şeye tercih ettiğini söyler. Hatta tiyatroyu çok sevdiği kitap okuma zevkinden bile üstün bulduğunu itiraf eder. Ona göre bizde, tiyatro seyrine okumadan daha fazla rağbet edilmektedir. Onun için bizim gibi medeniyetçe geri kalmış, okuduğunu anlamaya muktedir kimselerin çok az olduğu memleketlerde tiyatronun lüzumu bir kat daha artar. Ahmet Midhat, ibretli oyunlarla halkı terbiye etme fikrindedir.[1585] Midhat Efendi idrak ettiği devirdeki diğer yazarlar gibi "mektep" olarak gördüğü tiyatro nev'inde de eserler vücuda getirmiştir.[1586] Yeni Osmanlılar tecrübesi dolayısıyla sürgünde geçirdiği yıllar pek sevdiği ve önemli gördüğü bu nev'ide daha fazla eser kaleme almasını engellemiştir. Bu sebepten de asıl alakasını seyre yöneltmiştir. İstanbul'da ve seyahat ettiği yerlerde yerli-yabancı birçok piyesi, opera ve operetleri seyretmiştir.

Bilinmesi gereken bir diğer husus da Efendi'nin ev hayatının arkasında dâhil olduğu, devam ettiği konak ve yalıların bulunduğudur. İlk olarak kendi ismini ona mahlas olarak da veren Ahmet Midhat Paşa'nın her sınıftan insanın rahatlıkla girip çıktığı, yaşadığı devirde siyasî bir mahfil hüviyetinde bulunan alayişli, tekellüflü, debdebeli konak ve yalısının tesirinden bahsedilebilir. Midhat Paşa'nın insanlarla münasebetindeki en mühim vasıflarından birisi maiyetinde bulunanları bir mesleğe yönlendirmesi ve şartlar müsaitse sonuna kadar destek vermesidir. Efendi'nin Tuna ve Bağdat tecrübesinde dâhil olduğu bu daire onun fikrî inkişâfının yanında meslek seçimi için de önemli bir muhit olmuştur. İkinci olarak Rusçuk'ta Midhat Paşa'nın maiyetindeyken tanıştığı Müşir Şakir Paşa'nın rahat, huzur ve zevki bir arada barındıran evinden bahsedilebilir. Rusçuk'a geldiği ilk gece kaldığı bu evin iç ve dış tertibatı ile keman çalan paşanın Romen asıllı karısının kendisi üzerindeki tesirini *Menfâ*'da uzun uzun anlatır.[1587] "Hem asker, hem şair, hem filozof" diye takdim ettiği Şakir Paşa, o zaman Bey, Tanpınar'ın da ifade ettiği üzere Ahmet Midhat'ın hayatın-

Midhat Efendi Yalısı 1970'li yıllarda ve yalının bugünkü hâli.

da ikinci olarak yepyeni bir devreyi açmıştır. Bunların yanında İbrahim Edhem Paşa'nın, Ahmet Cevdet Paşa'nın ve yakından takip ettiği diğer ricalin hanelerinin Efendi'nin kafasındaki ev modeline tesirde bulunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Malumdur ki insan etrafında mürekkeptir. Bunlar içerisinde özellikle Edhem Paşa'nın konağı ve yalısı çocuklarıyla dostluğundan ötürü düzenli olarak devam ettiği bir muhittir. Bu daire daha çok Edhem Paşa'nın yetişme şartları dolayısıyla Fransızvârî bir tezyînât ve ondan mütevellit bir hayat tarzının hâkim olduğu bir muhittir.

Midhat Efendi, hayalini kurduğu aile ve ev ortamına[1588] 1880'den sonra Akbaba'daki çiftliği satın alarak nispeten yaklaşır.[1589] İstanbul'a hayli uzak mesafede olan bu çiftliğe yerleşmesi daha evvelki hayatından bir nevi kaçış olarak görülebilir. A. Midhat'ın Yeni Osmanlılar çevresiyle sınırlı olan münasebeti tıpkı bir başka ihtilâlci Menâpirzâde Nuri Bey gibi[1590] Sultan II. Abdülhamid'in devlet idaresini eline almasıyla sona erer. Nitekim *Menfâ*'yı Rodos'tan, sürgünden döner dönmez yazmış ve Yeni Osmanlılar'la arasındaki köprüyü atarak bu gibi meselelerde nasıl bir tavra sahip olacağına dair ipuçlarını daha o zamandan vermiştir. Sultan Abdülaziz'in önce hal'i, sonra katli üzerine tarafını her vakit devletten yana koyan Efendi'nin bu grupla münasebeti yer yer karşılıklı bir mücahedeye de dönüşür. Efendi, Yeni Osmanlılar muhitinden olabildiğince uzak durur. Tanpınar, biraz muğlak bir şekilde de olsa onun bu vaziyetine telmihte bulunur:

> "Ferdî hayatın ve huzurun adamı olacaktı. Beykoz'daki yalı Fikret'in Âşiyân'ından çok daha evveldir. Hâlbuki Fikret Âşiyan'ın bir nevi isteyerek seçilmiş menfâ olmasını istiyordu." [1591]

Ondaki ev tahassürünü, eserini ve mizacını bütünleyen, belki de eserini oluşturan, "ev" hayalini Tanpınar şöyle ifade eder:

> "Rakım Efendi'nin kendi kurduğu eve bağlılığı bütün ömrü boyunca sürecek, ondan azami refahı isteyecektir, fakat bununla da kalmıyacak okuyucularına onu daima bir örnek gibi sunacaktır. Beykozdaki yalı, Akbaba'daki çiftlik, yaz mevsimini geçirdiği çadır, sandal safaları, çocuklariyle meşgul olduğu saatler, 1300-1310 seneleri okuyucusunun karşısında daima bir ideal gibi parlayacaktır. Burada çocuk sevgisinin de payını ayırmalıdır. Mithat

> Efendi sade kendi çocuklariyle değil semt çocuklarıyla da sonuna kadar meşgul oldu. Yalısında onlara okuma öğretti, mûsikî dersi verdi. İki Mektup'ta çocuğuyla meşgul olarak dinlenen aile babası onun bu tarafını en iyi anlatan yazılarındandır. Cevdet Paşa'nın kızı için yazdığı kitapta çocuğuyla meşgul olmak saadetine sahip oldukları için fakirleri hakikî zengin addeder. (…) Filhakika Rakım Efendi'de ev her lâhza bir hülya objesi gibi kütüphanesi, sofrası, ecnebi dostlarla yapılan piknik gezintileri, sandal safalariyle karşımıza çıkar. Yeni teşekkül etmeğe başlıyan burjuvazinin bütün hayat programı ve rahat çalışma arzusu oradadır. Ve doğrusu istenilirse Mavi ve Siyah'taki Ahmet Cemil'in evi, hattâ *Aşk-ı Memnu*'daki Adnan Bey yalısı oradan başlarlar."[1592]

6 Mayıs 1887 tarihinde yalının şimdiki bulunduğu yerdeki arsayı satın alır ve kendi imkânlarıyla uzun sayılabilecek bir inşa sürecinden sonra 1893 yılı sonlarında kalabalık ailesiyle Akbaba'daki çiftlikten buraya taşınır. Yalı tamamlandığında Midhat ve damadı Muallim Naci'nin vefâkar ve fedakâr dostu Şeyh Vasfi şu tarihi düşmüştür:

> "Be-hakk-ı beyt-i ma'mûr-ı Hüdâ dâru's-sürûr olsun
> Füâd-ı hikmet-âbâdı gibi kâşâne-i Midhat
> Yazılsın zer kalemle tâkına Vasfî bu târihim:
> Ne râ'nâ kasr-ı nev-tarh oldu sâhilhâne-i Midhat
>
> Şeyh Vasfi / 1310"

Çiftliğin yerini bu tarihten vefatına kadar yalısı alır. Yalıdan çok, köşk yapısında ve cesametinde olan bu ahşap / bağdâdî sahilhane bugüne kadar geçirdiği tadilat ve tamiratlarla yapıldığı üsluptan iyice uzaklaşmıştır. Üç esas kat ile bir çatı ortası katı ve bir de bodrum katından oluşan yalı, 1990-1991 yıllarında haraplığından dolayı temelden başlanarak yeniden inşa edilmiştir.[1593] Bu muazzam yalı bugün de aynı yerde, aslına uygun olmasa da, Boğaziçi'nin bir ziyneti olarak durur. Yalının iç tezyinatında, sınırlı bilgilerimizden hareketle söyleyelim, Midhat Efendi'nin fikirlerini, diğer bir deyişle terkip fikrini buluruz. O muhtelif eserlerinde Türk hayat tarzı - düşüncesi ile yeni yeni intibak etmeye çalıştığımız batılı hayat tarzı arasında bir terkibi müdafaa eder, yerleştirmeye çalışır.[1594] Bütünüyle geçmişi bırakarak alafrangalaşmaya başlayan Türk toplumunda kendi kıymet hükümleri doğrultusunda daha itidalli bir tavrın benimsenmesi için gayret eder. Tanpınar da "O, Hristiyan dünyası ve Avrupa ahlâkı karşısında daima saf ve Avrupa kültürüyle muvâzeneli şekilde aydınlanmış yerli ahlâkın ve örfün müdafii olacaktır"[1595] derken bunu kasteder. Fatih Andı, Ahmet Midhat'ın Paris şehrinden hareketle Avrupa'ya bakışını "önce kontrollü bir algılama çabası, ardından kıyaslayıcı, gerektiğinde eleştirici bir seçicilik" olarak nitelendirir.[1596] Bu manada onun, özellikle romanlarında, devri açısından oldukça kıymetli bilgileri ihtiva eden konak ve yalılar hakkındaki düşüncelerine umumî hatlarıyla bakmakta fayda vardır. Ona göre yeni bir edebiyat, yeni bir siyaset, yeni bir hayat oluştururken Türk toplumunun müşterek kıymetlerini öteleyerek tamamen batılı bir "yaşam" şeklini almak doğru değildir. Mühim olan; evin iç ve dış tezyinatından çok, onu oluşturan, inşa ve ibda eden, sonrasında da kullananın zihniyetidir. Mesela; *Felâtun Bey*

Dalgınlığıyla meşhur Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, oryantalistlerin İslâm hakkındaki yanlış görüşlerini düzeltme vazifesinde Midhat Efendi'ye muavenet etmiştir.

ile Râkım Efendi romanındaki Râkım'ın ahşap konağı ile *Taaffüf*'teki Dâniş Bey konağı bu noktada oldukça dikkat çekicidir.[1597]

Midhat Efendi'nin yalısındaki bediî faaliyetleri, mutad cemiyetleri biraz da bütün bu cümlelerin aynasından görmek icap eder. Hanesinin derûn ve birûnuna hâkim olan havayı bilmek; bize onun günlük hayatını nasıl idâme ettirdiğini, muhitini, hangi şahıs ve fikirlerin tesirinde kaldığını, eserlerini hazırlama safhalarını, kimleri hangi noktadan etkilediğini vs. gösterir.

Midhat Efendi on çocuk, bir torun, iki zevce, bir hemşire ve yirmi civarında kişiden mürekkep oldukça kalabalık bir aileye sahiptir. Onun hoşuna giden, faydalı gördüğü her türlü malumatı aceleci bir tavırla tatbik ve taklit ettiğini yukarıda söylemiştik. Aynı husus, ev ve aile hayatı için de geçerlidir. Zaten Efendi'nin romanlarında temel mesele olarak vaz' ettiği husus, doğu-batı çatışması içerisinde kahramanların ev hâlleriyle muayyen hâle getirdiği bir şeydir. Romanlarda mekânı konak / ev üzerinden kurgulaması devrin siyasî hayatıyla da izah edilebilir. O, aile ve evi biraz da, cemiyetin teşekkülü ve tevhidindeki rolünden ötürü idealize etmiştir. *Felâtun Bey ile Râkım Efendi* romanında idealize ettiği Râkım'da Ahmet Midhat Efendi'nin kendisini buluruz. Onun hususiyetleri vakadaki fonksiyonu Efendi'nin ev, aile ve sa'y (çalışma) hakkındaki fikirlerinin[1598] romana aksetmiş hâlidir. Romanda alafrangalığı temsil eden Merâkî Efendi'nin Beyoğlu'ndaki Avrupâî taş konağına karşı Râkım'ın Salıpazarı'ndaki ahşap konağı büyük bir azim ve gayretle batılıların bile hayran kalacağı bir şekil ve üslûpla inşa etmesini idealize eder. Râkım bir taraftan klâsik Osmanlı evine uygun bir tarzda inşa ettiği evinde maziden gelen kıymetleri (haremlik-selamlık vs.) muhafaza ederken bir taraftan da evin içini kanepe, koltuk, piyano gibi batılı eşyalarla tezyîn eder. Evdeki cariye Canan da mûsikî bilgisiyle, mütalaa ettiği eserlerle, Fransızca konuşmasıyla emsali hizmetlilerden daha farklı bir konumdadır. Hâsılı konak, batının iyi taraflarıyla Türk hayat tarzının telifinden ibarettir. Zaten, Midhat Efendi de neredeyse bütün hayatı boyunca batı düşüncesinden beğendiklerini, bize lazım olduğunu düşündüğü şeyleri İslâmiyet'le uzlaştırmakla uğraşmıştır. Midhat Efendi; *Taaffüf*, *Avrupa Âdâb*ı Muâşereti yahud Alafranga, *Kısmetinde Olanın Kaşığında Çıkar*, İki Hud'akar, *Dolaptan Temâşâ*, *Yeryüzünde Bir Melek*, *Avrupa'da Bir Cevelan* gibi eserlerinin muhtelif yerlerinde de konak hayatı hakkında çok ilginç bilgiler vermiş, Avrupa ile Türk ev hayatını mukayese etmiştir. Bu eserlerin etraflı bir şekilde tetkiki onun konakları, dolayısıyla cemiyet hayatını hangi hususlar üzerinden kavramaya çalıştığını da gösterir.

Efendi'nin evle ilgili bu düşünceleri Tanpınar'ın yukarıdaki tespitlerinin ne kadar doğru ve yerinde olduğunu gösterir. Efendi her şeyi kendisi inşa etme gayretinde olan birisidir. Huzur, mutluluk, sosyal ve bediî faâliyetler, maarif. Midhat'taki ev tahassürü biraz da bunlardır. Bir taraftan eğitim, mûsikî, kitap mütalaaları, kaleme alınan onlarca eser; diğer taraftan ise katılımın çok sınırlı olduğu dost meclisleri. İşte yalıyı bize veren diğer cümleler… Midhat Efendi'nin bir kısım yazıları biraz da yalısındaki toplantılarda konuşulanlardan çıkmıştır de-

nilebilir. Gündelik hayatında o kadar çalışkan olan Midhat Efendi'yi ev işlerine karşı bîgâne görüyoruz. Gerçi o, dinlenmek için çekildiği vakitlerde bile devamlı surette bir şeylerle meşgul olmuştur.[1599] Sonradan damadı olacak olan Muallim Naci'ye gönderdiği mektuplarda da evinin işlerine karışmadığını ifade eder.[1600]

Mekâna hususiyet veren biraz da içerisindeki insanlardır. Efendi'nin yalısı ve çiftliği de emsali konak, köşk ve yalılarda olduğu gibi devrin şuara, ulema ve mûsikîşinâslarından yerli yabancı pek çok kimseyi ağırlamıştır. Midhat Efendi ile dostluğu bulunan veya kendisiyle temas kurmak isteyen her sınıf insan buraya devam etmiştir. Lâkin, hürmette kusur etmediği II. Abdülhamid Han'ın devrin çok çalkantılı ve bir o kadar da tehlikeli siyasî şahsiyet ve hadiselerinden doğan "vehm-i hümâyûn"una dokunma ihtimalinden ötürü devlet ricalini evine davet etmez. Efendi, onlarla "münasebetinin ne kadar az olursa o kadar mahzûziyet-i âliyeyi mûcip olacağını" bildiğinden ziyaretine gelmek isteyen ricalle görüşmek istemez.[1601] Bâbıâlî'nin müessisi, devrin en meşhur gazetecisi ve Sultan Abdülhamid'in güveni onu aranan, itibar edilen kimseler sırasına sokmuştur. Onun için yerli - yabancı pek çok kimse onunla irtibat kurma gayreti içerisinde olmuştur. Yabancı gazeteciler memleketle ilgili problemleri onunla konuşmaya gelmiş, gazetesi vasıtasıyla eser neşretmek isteyenler ona müracaat etmiştir.

Midhat Efendi'nin yalısına damadı Muallim Naci, Şeyh Vasfi, Ressam Osman Hamdi ve kardeşi Müzeci Halil Ethem [Eldem], Sahip Molla, Mahmut Esat Efendi, Recâizâde Ekrem ve oğlu Ercümend Ekrem [Talu],[1602] daha sonra şeyhülislâm olacak olan Musa Kâzım Efendi, Necip Asım, Veled Çelebi, Nigâr Hanım, Faik Paşa gibi düzenli ve devamlı gelip gidenlerin yanında bir de zaman zaman uğrayanlar vardır. Beykoz'un eşrâfı, fukarası, gençleri, balıkçıları, külhanbeyleri, pazarcıları, çiftçileri hâsılı her sınıftan kimseler bu meclislerin aktörü, iştirakçisidir. Efendi, konağında devam edenlerle İslâmî ilimler, edebiyat, felsefe, fen, resim, mûsikî gibi muhtelif sahalarda tetkik ve tetebbu'da bulunmuştur. Efendi'nin misafirlerinin bir kısmı da o günlerde yazacağı konuyla irtibatı olanlardır. O, konuşmayı sevmesinin yanında meclisine devam edenleri konuşturmayı iyi bilenlerdendir. Bir örnek vermek gerekirse; Efendi'nin romanlarındaki deniz tasvirleri, balık çeşitleri, biraz da, Beykoz'un balıkçılarının şahsî tecrübelerinin roman sayfalarına nakledilmiş hâlidir. Efendi yalısına devam edenlere dair bir mektubunda şu izahatta bulunur:

> "Evvelâ benim her cuma ve pazar günleri yalıda kalışım hasebiyle misafirlerim var ise de bunlar hep balıkçı, kayıkçı takımından adamlar olup sohbet dahi bunlara dair cereyan eder. Balık odamız vardır. Oltalar, zokalar, ağlar, ipler dopdolu! (…) Öyle kibardan olmakla mağrûr bulunan zevâtla aslâ ünsiyet edemem. Haftada bir kere cuma günleri Arabî hocam gelip onunla sohbet ve müzâkere eder isem de… (…) Bazı pazarlar, cumalar dahi kâtibim Hüseyin Efendi ile yazı yazarım."[1603]

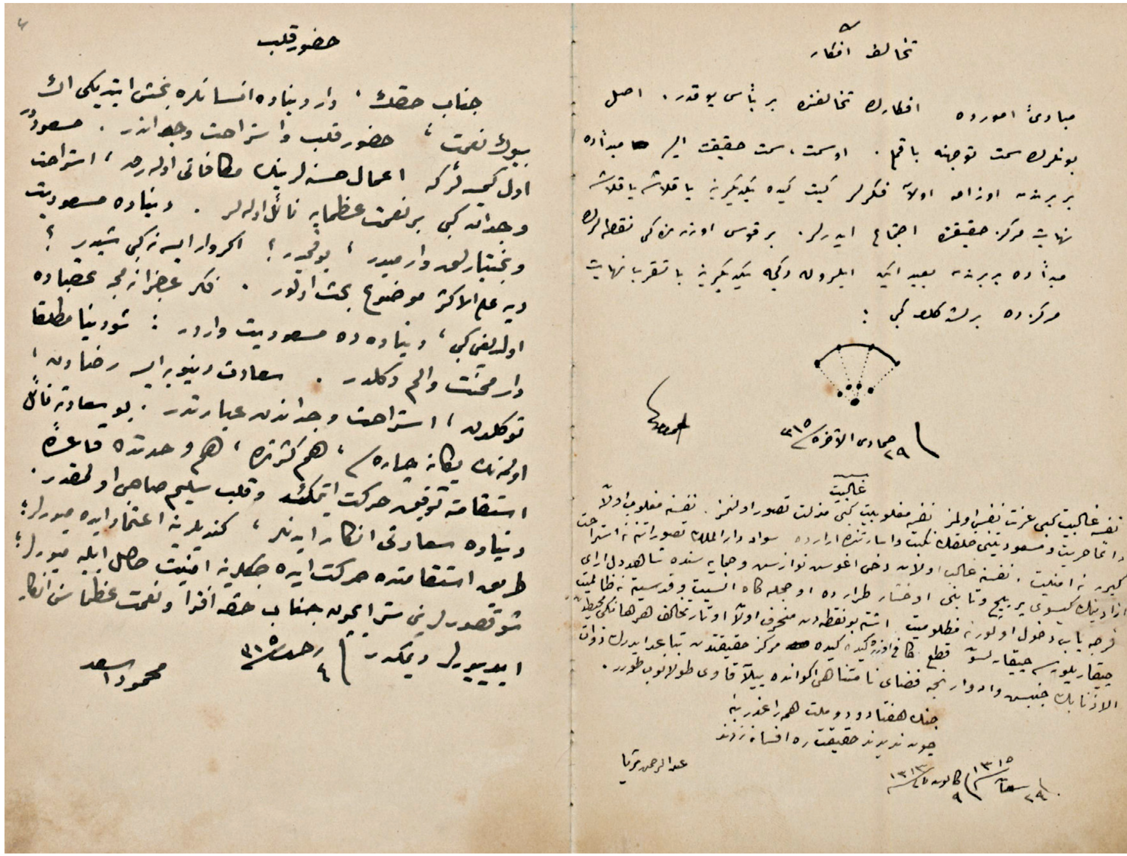
Yalıya devam edenlerin her birinin ayrı ve uzun hikâyesi vardır. Biz yazımızın bu kısmında daha çok tarih ve edebiyat noktasında öne çıkan bazı şahıs ve hadiselere temasla yetineceğiz. Yalıda bir müddet

ikâmet ederek[1604] Türk kültür hayatını yakından müşahede etme imkânına sahip olabilenlerden birisi de Gülnar Hanım namıyla maruf Rus Şarkiyatçı Madam dö Lebedef'tir. Efendinin Avrupa seyahati sırasında tanıştığı Madam Gülnar, Midhat Efendi'nin tavsifiyle "Müslümanlığın ve Osmanlılığın âşıkı" bir hanımefendidir.[1605] Ömer Faruk Akün bu tanışıklığa ve neticelerine dair şunları yazar:

> "1886'da *Kâbusnâme*'nin Rusça tercümesini neşrederek adını şarkiyat âleminde duyurmaya başlayan Gülnar Hanım'ın Türkiye'de tanınması ve şöhret bulması, 1889'da Stockholm'de toplanan VIII. Milletlerarası Müsteşrikler Kongresi'nde Ahmet Midhat Efendi'nin kendisiyle tanışması sayesinde olur. En verimli devresine bu tarihten sonra giren Gülnar Hanım, kongrenin Stockholm'den sonra Norveç'in başşehri Christiana'daki (Oslo) safhasından başlayarak beraberce kararlaştırdıkları üzere Avrupa'nın belli başlı merkezlerini içine alan ve 1 Ekim 1889'da Paris'te ayrılışlarına kadar dört hafta süren seyahat boyunca birlikte gezip dolaştığı Ahmet Midhat Efendi'yle Doğu ve Batı medeniyeti, bu iki âlem arasındaki ahlâk ve kültür farkları. İslâmiyet ile diğer dinlerin karşılaştırılması gibi konular üzerinde görüş alışverişinde bulunur. Türk aydın çevresi, gönlü Türk sevgisiyle dolu bu bilgin kadının varlığını Ahmet Midhat Efendi'nin kongre vesilesiyle kaleme aldığı *Avrupa'da Bir Cevelân* adlı eserinden öğrenir.
>
> Eser henüz tefrika halinde iken (*Tercümân-ı Hakikat,* nr. 3463, 2 Cemâziye'l-evvel 1307/25 Kânunuevvel 1889). çıkan kısmından itibaren Türk okuyucusunun ilk defa tanıştığı Gülnar Hanım, tefrika bir yandan ilerleyip 1890'da ayrıca kitap haline geldiğinde artık bütün siması ile belirir ve az bir zaman içinde ilgi merkezi olur."[1606]

Ahmet Midhat, İstanbul basınındaki neşriyatının yanında Avrupa'daki yazılarında da destek verdiği Gülnar Hanım'ın İstanbul'un büyük aileleri ve devirdeki Fatma Âliye, Makbule Leman ve Nigar Hanımlar gibi kadın yazarlarla tanışmasına da vesile olmuştur. Efendi'nin onunla ilgili kanaatleri inişli çıkışlı bir grafikte seyreder. İdealler ve hayal kırıklıklarıyla dolu bir münasebet. Bu dostluktan geriye kalan kırgınlık, kızgınlık, hiç de hoş olmayan dedikodular ve Gülnar'ın Türkoloji'ye kazandırdıkları vardır. Aralarının iyi olduğu bir devrede Fatma Âliye'ye yazılan şu satırlarda Efendi'nin ev hayatıyla ilgili bazı bilgileri de öğreniriz:

> "Gülnar Hanımefendi dostumuz hâlâ bizdedir. Dünkü cuma günü inecek idi, ama hava bozduğu için inemedi. Hava düzelinceye kadar bizde olacaktır. Keşke hava daha çok zaman düzelmese! Aman ne güzel ömür geçiriyoruz. Naci de burada! Gündüzleri akşama kadar telîf ve tahrîr ile ve Fransızca, Türkçe kıraat ediyoruz. Akşamları yemekten sonra bütün familye halkı toplanarak gelsin masallar! Biz kendisine şark masalları söylüyoruz, kendisi bize Avrupa hikâyeleri söylüyor. Hem artık kardeşliği dahi rütbe-i lâyıkasına vardırdığımızdan ben salonda bizim alaturka uzun oturmaya yaslanıp uzanmaya da me'zunum. Dahasını ister misiniz? Familya halkı gürültü, patırtı ettikleri halde uyumak pek zevkim olduğundan Gülnar Hanımefendi dahi hazır olduğu halde masallar söylenir, kahkahalar koparılır iken ben mükemmel uykuya bile varıyorum. Saat dört buçuğa, beşe kadar böyle dinleniyoruz. Bir ömür ki her dakikasına baha biçmek lazım gelse dünyaları feda etmeli."[1607]

Midhat Efendi'nin *Hutût-ı Meşâhir*'deki yazısı. Hemen yan tarafındaki hat Mahmud Esad Bey'in, alttaki ise belâgât çalışmalarıyla maruf ulemadan Abdurrahman Süreyya Bey'in.

Midhat Efendi'nin yalısına devam edenler arasında iz bırakan bir diğer şahıs da Meşrûtiyet devrinde Şeyhülislâmlık makamına geçecek olan Musa Kâzım Efendi'dir. O vakitler genç bir ulema olan Musa Kâzım'ın elli yaşını geçtiği hâlde ilim tahsilinden bir an bile geri durmayan Midhat'la münasebeti Muallim Naci'den yadigârdır. Birlikte bazen yalıdaki kütüphanede bazen yalının bahçesinde denize karşı *Kur'an-ı Kerim* tefsiri üzerine çalışırlar.[1608] Ahmet Midhat, cuma günlerinin bir kısmını genç mollaya ayırmış ve çok tertipli bir şekilde birlikte ulûm-ı diniye talim etmişlerdir.[1609] Musa Kâzım'ın Midhat Efendi'nin yalısına devam etmesi daha o vakitlerde devrin edebiyat ve ilim mahfillerinde tanınmasına vesile olmuştur.

Midhat Efendi'nin devrin kadın muharrirleriyle mektuplar vasıtasıyla gerçekleşen gıyâbî tanışıklıkları da yalıda vicahîye dönüşür. Özellikle kadın yazarların yetişmesinde, devrin matbuatında gözükmelerinde onun gayret ve teşviki vardır. Muallim Naci'nin kızına isim anneliği yapan şaire Nigar Hanım zaman zaman Efendi'nin yalısına gelir, şiir ve mûsikî üzerine sohbet ederler.[1610] Kadın yazarların kaleme alacakları bazı eserlere de burada karar verilir. Midhat Efendi'nin elinden tuttuğu, yetişmesi için gayret gösterdiği gazeteci Ahmet İhsan da uzun süre yalıda ve çiftlikte yatılı misafir olarak kalmış ve Efendi'nin matbuat birikiminden istifade etmiştir.[1611] Nitekim daha sonraları *Servet-i Fünûn* mecmuası çevresinde buluşan genç isti'datların bir araya gelmesinde Üstad Ekrem'in büyük gayret ve tesirinin yanında onun da dahli bulunduğundan bahsedebiliriz.

Midhat Efendi, İstanbul'a gelen yabancıların da geniş alâka ve takdirini toplamıştır. Beykoz'daki yalısı ve çiftliği payitahta ayak basan batılı yazar ve sanatkârların sohbetinden istifade etmek için geldikleri bir ziyaretgâh hükmündedir. Devri, devrin aydınlarını görmek, onlar üzerinden Osmanlı zihin dünyasını öğrenmek isteyen ecnebî muharrir, müsteşrikler efendiyi yalısında dostlarının tavassutuyla ziyaret ederler. Efendi onların Osmanlılar hakkındaki düşüncelerinin çarpıklığını ifade etmek için kendileriyle uzun uzun mühâhase eder. Hatta onlar aracılığıyla yabancı gazetelere Osmanlılığı müdafaa eden yazılar gönderir. Sultan II. Abdülhamid'in Avrupa'da Türkiye lehine oluşturmaya çalıştığı kamuoyunda Midhat Efendi'ye düşen rol biraz da budur. Ecnebî gazetecilerle gerçekleşen bu muârefe ve mülâkâtlarında vatan-perver Ahmet Midhat'ı görmek kâbildir.[1612]

Midhat Efendi'nin gazeteciliğinin yanında üniversite hocası, Karantina Başkâtibi, devlet memuru gibi daha pek çok vasfı var. Resmî vazifeleri haricindeki zamanını (cuma ve pazar) umumiyetle yalısında vakit geçiren Midhat Efendi, pazar günlerini daha çok Beykoz civarındaki kimselere ayırmıştır. Esnaf ve eşrafla gerçekleştirilen sohbetlerin yanında o gün talebelerle toplanıp mûsikî meşk ederler.[1613] Onun yalısında ilim, şiir ve edebiyat ehlinin düzenli olarak toplandığı meclisleri aramamak lazım. O, şatafatlı meclisler düzenlemek yerine daha husussî bir encümen teşkil etmeyi tercih etmiştir. Bu meclislerin daha çok Midhat Efendi'nin ilişkiler ağıyla bağlantılı bir tarafı var. Bir kısım misafirlerin hane sahibinin muhtelif konulardaki yazıları için birer vasıta oldukları unutulmamalıdır. Midhat Efendi'nin ev hayatı bize aile babası, eğitimci Midhat Efendi'yi de gösterir. Efendi, Türk örf ve ananelerine sıkı sıkıya bağlı birisidir.[1614] Yalıda, hemen her Türk evinde tesadüf ettiğimiz bir aile ortamıyla karşılaşırız. Yalıda bayramlaşmaların ayrı bir letafeti vardır. Hemen her akşam gerçekleştirilen kitap okuma saatleri, masal ve hikâye anlatımları, mûsikî dersleri Midhat Efendi yalısının içe dönük faaliyetleridir. Yalının bir de dışa dönük tarafı var. Bu tarafında dikkati çeken ise; tiyatro faaliyetleri, mûsikî fasılları ve ilmî – edebî mütalaalardır.

Ahmet Midhat Efendi, yalının geniş salondaki sahnede muhitin gençlerini terbiye ederek muhtelif piyesleri sahneletmiştir. Tiyatroya iptilâ derecesinde düşkünlüğü bulunan efendinin, yalısını zaman zaman bir tiyatro meclisi hâline getirmesine şaşırmamalıdır. 1872'den itibaren fiilî olarak Osmanlı Tiyatrosu'na katkıda bulunmuş ve Gedikpaşa Tiyatrosu'nda bazı eserleri sahnelenmiştir. Midhat Efendi'nin tiyatroya ilgisi yazar olarak başlamış, bir seyirci olarak devam etmiştir. Yalının ilk katındaki tiyatro salonunda Ahmet Vefik Paşa'nın ve kendisinin eserlerinin sahnelendiğini biliyoruz. Osman Hamdi'nin kardeşi Halil Ethem hem komşu hem kadim aile dostu olarak bu yalıya devam etmiştir.[1615] Yalıdaki tiyatro teşebbüsünü onun kaleminden okuyalım:

> "Günün birinde;
>
> - Yarın bana Beykoz'a gel, sana bir şey göstereceğim dedi. Kalktım, gittim. Beni doğru yukarıki büyük salona çıkardı. Bir de ne göreyim ? Küçük ve zarif bir tiyatro sahnesi yaptırmış.

> - İşte burada kendi kendime çocuklarımla beraber eski piyesleri oynayıp eğleneceğim. Hatta sen de, ben de sahneye çıkacağım. Ahmet Vefik Paşa'nın *Zoraki Hekim*'i ile başlasak ne dersin ? Fakat benim de bazı ufak oyunlarım var. Onları da oynarız, değil mi?" dedi çok güldük. Bir iki oyun oynadıktan sonra o asra has olan bazı esbabdan dolayı, sahneyi hedm ettirmeye mecbur oldu. Diğer taraftan çocuklar büyüdüler, musikî meclislerini de tatil etti. Mahaza bu tiyatro; meselesi o derece zihninde yerleşmiş idi ki inkılabı müteakib Beykozlu birkaç gençler ile tiyatroyu ve saz takımını yine teşkil etti. Sahne de kurulmağa başladı. Kendi piyeslerinden bazısını oynattı. Rejisörlük ve suflörlük vazifesini bizzat ifa ederdi. Fakat bu defa da devam ettiremedi ve 31 Mart Makası üzerine bu eğlencelere nihayet verdi." [1616]

Midhat Efendi'nin Meşrûtiyet devrindeki bu faaliyetlerinin müşahidi olanlardan birisi de İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'dur. Naklettiğine göre Midhat Efendi yalısında Beykoz'un istidatlı gençlerinden on sekiziyle kendince bir "millî temâşâ akademisi" teşkil etmiştir. Yalıdaki bu faaliyetler 31 Mart vakasına kadar devam etmiştir. Bu gençlere inşâd ve tarihi Ahmet Midhat Efendi'ye, temaşayı Hekimyan Hanım; Karagöz'ü Hayâlî Kâtip Salih; Mûsikî derslerini ise Leon Hancıyan Efendi tedris ettirmiştir. Sahneye konulan piyesler arasında Namık Kemâl'in *Vatan yahud Silistre*'si ile Ahmet Midhat'ın *Deli Kim* isimli oyunlarının isimlerini veriyor. Âyândan Mısırlı Mehmet Ali Paşa, *Karagöz* gazetesi sahibi Ali Fuat, hukukçu ve gazeteci Babanzâde İsmail Hakkı gibi devrin meşhur simaları da bu piyesleri izlemişler.[1617] Bu gençler, II. Meşrûtiyet'i müteakıp Beyoğlu'ndaki Fransız Tiyatrosu'nda da bir oyunu başarıyla sahneliyorlar. Efendi, bu ders halkasında bulunan gençlerden Cevat Rüştü'ye "Oğlum Cevat! Git tahsil et gel!.. Çiftlikte seninle beraber çalışalım" diyerek onun Avrupa'da ziraat tahsili yapmasına vesile olmuştur.[1618]

Yalının bir başka hususiyeti de burada akdedilen mûsiki meclisleridir. Daha çok aile fertlerinin ve civardaki yetenekli talebelerin katıldığı bu meclisler, o devirdeki bir kısım ricalin evlerinde gerçekleştirilen mükellef ve şatafatlı mûsikî meclisleri gibi değil[1619] de daha çok Efendi'nin ilgileriyle bağlantılıdır. Musiki, zevk ve terbiye aracı olarak onun yalısında yer alır. Şunu da belirtelim ki Midhat Efendi'nin millî mûsikîmize vukûfu ve derin bir alakası vardır.[1620] Efendi; hususi hocalar vasıtasıyla aile fertlerinin hemen hepsine musiki eğitimi vermiştir. Büyük oğlu Kâmil'in tavsifiyle "bir dârü't-ta'lîm-i mûsikî" olan yalıda org, saksafon, piyano, ud, saz, kanun, kemençe, tanbur gibi her çeşit mûsikî aletinin bulunması da[1621] aile fertlerinin her birine farklı bir müzik eğitimi aldırdığını gösterir. Bu gayeyle yalısında daimî mûsikî hocası da bulundurur. Uzun süre komşuluk ve dostluk yaptığı Halil Ethem Eldem onun mûsikîye alakası hakkında şunları söyler:

> "Bâhusus görüşmek memnû olduğu bir zamanda hânesinde mûsikî ile meşgul olurdu. Kendisi biraz piyano öğrenmiş vs alaturka mûsikîye vakıf olduğu gibi çocuklarına da muhtelif sazlar meşk ettirmiş idi. Haftada bir iki defa adeta mükemmel saz çalınır ve kendi de beraber okurdu. Ekseriya meclisinde Beykozlu merhum

Midhat Efendi'yle kalem mücadelesine girişin Kemâl Paşazâde Said Bey. Kemâl Paşazâde'nin şu şiiri bir nesle istikâmet vermiştir dense sezadır:

> *"Arapça istiyen Urbân'a gitsin*
> *Acemce istiyen İran'a gitsin*
> *Firengîler Firengistan'a gitsin*
>
> *Ki biz Türküz bize Türkî gerekdir*
> *Bunu fehm etmiyen câhil demekdir"*

> Sâdık Bey ile zurefâdan merhum Vecih Bey bulunurlar idi. Birkaç kere ben de bulundum. Efendinin bizzat bestelediği şarkılar ve gazeller de vardır. Onları da okurlardı. (...) Efendi'yi bu musikî meselesinde daima teşci' ederdim. Ne kadar hoşuna giderdi!"[1622]

Midhat Efendi'nin tarih ve edebiyat noktasından bir başka ehemmiyetli tarafı da Türk milliyetçiliğinin inkışafı sürecindeki rolüdür. 1889'da gerçekleşen VIII. Milletlerarası Müsteşrikler Kongresi'nde Türk'e ve Türkoloji çalışmalarına geniş bir alakanın bulunduğunu görünce en eski yazılı Türkçe yâdigârlarından *Orhun Âbideleri*'nin çevrimyazısını da beraberinde getirir. Efendi, bu dil yadigârını Necip Asım, Şemseddin Sami ve Veled Çelebi'yle paylaşarak ilim âlemine kazandırmıştır. Aynı şekilde milliyetçiliğin bu topraklarda neşv ü nemâ bulmasını sağlayan aktörlerinden meşhur şarkiyatçı A. Wambery'le mektuplaşmaları da aralarında İstanbul'a geldiği vakitlerden kalma bir dostluğun bulunduğunu gösterir. O devirde henüz genç yaşta bulunan meşhur Türkçülerden Veled Çelebi İzbudak ile Necip Asım Yazuksuz da fikrî istikametlerini Midhat Efendi'nin yalısındaki sohbetlerde bulanlardandır. Necip Asım'ın Midhat Efendi'yle Veled Çelebi'yi burada tanıştırmasının edebiyat ve lisanımız açısından müspet neticeleri olur. Çelebi 1896 baharında Beykoz'daki köşklerine

taşındığı sırada burada Efendi'yle mülâkî olur. O bahardan itibaren yalıda gerçekleştirilen mülakatlar Çelebi'nin edebî – fikrî şahsiyetinde çok ciddi değişikliklere yol açar. Veled Çelebi'nin Türk milliyetçiliği o günlerden yadigârdır.[1623] Beykoz'da bulunduğu vakitlerde yalısının daimî misafirleri arasında bulunan Veled Çelebi bir taraftan efendiyle *Mesnevî* ve İbtidânâme okumaları yaparken bir taraftan da Necip Asım ve Midhat Efendi'nin teşvikleriyle on iki cilt olarak *Türk Dili* ünvanıyla büyük bir lügat hazırlamaya başlar.[1624] Çelebi'nin hazırladığı bu lügatin bir yangın sonrası zayi olması üzerine Efendi içerisinde "binlerce" kitabın bulunduğu kütüphanesinin anahtarını kendisine verir.[1625] O da buradan köşküne taşıdığı kitaplarla eserini tekrar hazırlar. Aralarındaki bu dostluğun bir diğer neticesi de II. Meşrûtiyet sonrasında teşkil olunan meşhur Türk Cemiyeti'nin kurucuları arasında her üçünün de yer almasıdır.

Sahibinin hayatı, eserleri ve düşüncelerinin yanında devrinden izler taşıyan Beykoz'daki bu yalı, şöyle ya da böyle, Türk kültürünün teşekkülünde rolü bulunan mekânlardan biridir. Bulunduğu her ortamı tabiî bir eğitim ve sanat muhiti hâline getiren Ahmet Midhat Efendi; yalısı ve çiftliğinin bulunduğu Beykoz'a eğitim ve kültür bakımından bir hareketlilik getirmiş, kaleme aldığı eserlerin yanında yetiştirdiği insanlarla bir nesle öncülük etmiştir. Yalısıyla, suyuyla, açılmasına ön ayak olduğu mektep ve kulüplerle, yetiştirdiği gençlerle Boğaziçi'nin bu uzak beldesine ayrı bir hava getirmiştir. Bu sebepten Boğaziçi tarihinde Ahmet Midhat Efendi'ye de önemli bir sayfa açılmalıdır.

Osmanlı sosyal ve kültürel hayatının ehemmiyetli bir safhasını teşkil eden yalı, konak ve köşk sohbetleri cumhuriyet devrinde de devam etmiş; özellikle İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, Mehmed Fuad Köprülü, Abdülhak Hâmid Tarhan, Midhat Cemal Kuntay ve Hakkı Süha Gezgin gibi edebiyatçıların konak, köşk ve dairelerinde bu gelenek sürdürülmüştür. Daha sonraları dernek, vakıf ve lokal gibi yerlerin yaygınlaşması evleri bu tarz ilim ve edebiyat meclislerinden nispeten mahrum bırakmıştır.

Zeynelabidin Reşid Bey

Devrinin ilginç şahsiyetlerinden Veys Paşazâde Zeynelabidin Reşid[1626] Bey (1846-1921) İstanbul'da doğdu. Hususî muallimlerden Arapça ve Farsça okudu. Sadâret Mektûbî Kalemi'nde başlayan memuriyet hayatında muhtelif vilayetlerin mektupçuluk ve mutasarrıflıklarında bulundu. *Edebiyat Kumkuması* ve *Taktuka* matbu eserleridir. Makâmât-ı Harîrî'nin bir kısmını çevirmiştir. Yakın dostları Nevres Paşa, Hersekli Ârif Hikmet ve Namık Kemâl'in takrizlerini hâvîdir. Uzun süre mektuplaştığı İbnülemin'e *Meşâhir-i Kemâl* isimli esere koyması için talep üzerine tahrir edip gönderdiği hâl tercemesinde kendi çizdiği portresi onu da nev'i şahsına münhasır tipler arasına koymayı gerektiriyorsa da köşkünün ilginç olması sebebiyle buraya dâhil ettik. Pek çok tuhaflıkları barındıran tezkiresindeki hâl tercümesinde - imlâsına dokunup da üslûbunu zayi eylemeden aktaralım - kendisini meçhul okuyucuya şöyle tarif ediyor:

“İbnülemin Mahmud Kemâl (Bey), tercemei halimi istemiş ve bizi de âdem yerine koymuş idi. Buna teşekkürden başka diyecek yokdur. Beynimizde gıyabî bir muarefe hâsıl olmuşdu. Muarefenin esası pederile pederimin [Veys Paşa], biraderim Ali Rûhî ile kendilerinin [Reşid Bey’in burada zuhûl ettiğini kendisinin Ali Rûhî’yi görmediğini, onunla da görüşenin ulemâdan, üdebâdan, şuarâdan tanımadığı kimse kalmayan babası Emin Paşa’nın olduğunu İbnülemin söylüyor.] arasındaki ülfet ve ünsiyetdir. İşte o esas, bence kıymetdâr bir yâdigârı âşinâyı husûle getirdi. Ancak yazub göndermeğe değer meydanda hiçbir şey yok. Fakat mademâki bir defa boş bulunub söz verdim. Var yok bir şey anlatmak lâzım geliyor. İki seneden beri belki yüz defa yazdım, bozdum. Bir şeye benzetemeyüb mütehayyir kaldım. Yalancı çıkdım. Dün gece Niyalzâdelerden Neş‘et (Bey), berâyı veda yanıma geldi Mahmud Kemâl (Bey)le muhaberemize vukûfu olduğu cihetle vasıtai ülfet olmak üzere benden mektub istedi. Yazarım diyerek vadetdim. Halbuki tercümei hâlimden evvel miri müşarünileyhe mektub göndermemeğe kat‘iyyen azmetmiş ve karar vermiş idim. Bu sebeble müşkilât tezauf etdi ve mecburiyeti kat‘iye serzedei zuhûr oldu. Anın üzerine sıfâtı gayri mevcude ile tercümei halimi böylece tezyîn eyledim: Rakımülhuruf Derbaz zâde Zeynülâbidin Reşid (Bey)in hiç bir fenne tamamile ihtisası yokdur. Malûmatı hudayî nabit nebatatı gayri müsmire ve nafia kabîlindendir. Küllî aybından başka hem hodpesend, hem anuddur. Nuh deyüb peygamber demiyen muannidlerdendir. Hattâ münşi meşhur Kenan Bey merhum ve mağfurun, babası Veys Paşa’ya gönderdiği bir mektubda “Mahdumı inad mu‘tadı âlileri…” diyerek şikâyetde bulunmuş ve inadından yaka silkmişdi. Mizacı asra vukufsuzluğundan mı, yoksa iktidarsızlığından mı, bizce mechul olan bir sebebden dolayı mı her nedense kırk yıldır batrik hazretlerinin merkebine hizmet etdiği hâlde hâlâ mektubculukdan kurtulamamış ve bir baltaya sap olamamışdır. Pesmandei emsal ve akran olduğundan naşi meyusdur. İşretle melûfdur.

Meşrebeninde televvün yoksa da pek mümtezic addolunmaz. Mütekebbir değilse de mütevazı da değildir. Muamelesi umum hakkında siyan olduğundan mafevkında bulunan heriflerin nazarında muamele naşinaslıkla mevsuf ve merdüm gürizlikden dolayı vahşetle marufdur. (…)Ulûmı riyaziyede hiç behresi yokdur. Kara cümlede bile kara cahil addolunur. Bulunduğu mahallerde haini dinü devlet olan melun mürtekibler hakkında zebandirazlık ettiği cihetle memurlardan kendine mahabbet edenler, tarafdar olanlar nadirdir. Bazı mürtekibler, irtikâbı da terzil etdiler. Çehrei irtikâbda mevcud nikab ve nisabı hicabı kaldırdılar.

Çalgıdan, mesirelerden asla hoşlanmaz. Altı yedi senedir Halebdedir. Hâlâ bir mesireye gitmemiş ve camilerin, mescidlerin birine bile oğramamışdır. İstanbulda Sadâbadla Göksudan ve büyük Çamlıcadan başka mahalle gitmediği ve müddeti ömründe arabaların arkasına kelb gibi düşmek ve gençliğinde bile muhadderatı islamiyeye söz atmak gibi perde birunane halü harekette bulunmadığını ve mevakii tühmetden tebaud eylediğini maalkasem söyliyor.

Ben kimseye fenalık etmedim diyorum. Maksadım, bana fenalık etmiyen kimseye etmedim demekdir. Yoksa birine iki ile mukabelede asla terahiyi tecviz edenlerden değilim. 7 Nisan 1323 Esseyid Zeynülâbidin Reşid”

Bu asrın nev'i şahsına münhasır zatlarından biri olan Reşid Bey hassas, işrete mübtelâ, sözden ve sohbettetn hoşlanan bir zâttır. Yusuf Kâmil Paşa, Hersekli Ârif Hikmet, Namık Kemâl, Ziya Paşa, Recâizâde Ekrem gibi gibi devrin maruf zatlarının meclislerinde bulunmuş, uzun süre İstanbul'un dışında bulunduğundan bu zatlarla mektuplaşmış mübtelâ derecesinde edebiyat âşığı biridir. Bağlarbaşı'nda zamanının maruf ve pek tuhaf şahsiyetlerinden Yağcı İzzet Bağına komşu ufak bağın içerisindeki harap köşkü, işret ve edebiyat meclisi hâline koymuştur. Ahbablarının eksik olmadığı bu eve devam edenleri kendisi İbnülemin'e gönderdiği bir mektupta iki sınıf olarak tavsif ediyor: Bir kısmı Ârif Hikmet Bey gibi "derya-keş harabatîler", bir kısmı Kemâl Paşazâde Said Bey gibi kumarbazlar. Yine kendi ifadesine göre "İki âteşi hanumansuz arasında ünfüvanı şebabımı, bünyanı sıhhatimi, servet ve rahatımı harab ve yebab etdim. Bendehânemiz bir hafta meyhane, bir hafta kumarhane olurdu. Gençlik kibir ve gururundan olmak gerekdir ki hey'eti içtimaiye içün taun ve kolera mikroblarından muzır olan bu iki güruhı mekruhi ademi kabul, ulüvvi cenabe muhalif gibi görünürdü. Hatifi gayb ise "eyne ente yâ gâfil" hitabile beni muateb ederdi. Bunlardan gördüğüm mazarratın tafsilâtile telvisi sahaif etmeği tenezzül addediyorum."[1627] Reşid Bey ve dostları bu işret meclislerinde şiir ve edebiyat konuşmuş, birbirlerinin şiirlerine nazîreler yazmışlardır.

Nigâr Hanım

1856'da İstanbul'da doğdu. Macaristan'da "Adolf Farkaş" namıyla bilinen bir ailenin evladı olup Avusturya-Macaristan Savaşı sonrasında Türkiye'ye ilticâ eden Mirliva Osman Paşa'nın kızıdır. Kadıköy Fransız Mektebi'nde yatılı olarak okudu. Bir taraftan da Meclîs-i Maarif azası Şükrü Efendi'den Türk, Arap ve Fars edebiyatlarını okudu. Almanca ve Rumca öğrendi. 1918'de yakalandığı tifüsten kurtulamayarak Şişli Etfal Hastanesi'nde öldü. Rumelihisarı'na Kayalar Kabristanı'na defnedildi.[1628]

14 yaşında şiirle iştigal etmeye başlayan Nigâr Hanım; *Efsûs*, *Niran*, *Aks-i Sadâ, Safahât-ı Kalb* ve *Elhân-ı Vatan* gibi eserleriyle devrin dikkate alınan şairelerinden biridir. Şiirlerinin altına "Nigâr binti Osman" imzasını atmıştır. Genç yaşta gerçekleştirdiği evliliği kısa sürmüş ve yaşadığı zorluklar şiirlerine "melâl" olarak aksetmiştir. Nigâr Hanım'ın edebiyat tarihimizde asıl şöhreti hâiz hususiyeti hânesinde tertip ettiği edebiyat-sanat meclisleridir. Hikmet Feridun, "bugün bizde lise talebesi Nigâr Hanım hakkında sorulacak bir sualden imtihan verirken bu edebî toplantılardan da bahsetmeye mecburdur" derken de bu tarafına dikkati çeker.[1629]

Nigâr Hanım, Rumelihisarı'ndaki yalısında ve Şişli'deki evinde salı günleri yerli ve ecnebî edebiyat ve sanat müntesiplerini kabul eder, buradaki içtimalarda edebî maddeler tezekkür olunur ve mübâhaseler cereyan eylermiş. Bir taraftan da şark ve garb mûsikîsiyle meşgul olunur. Ev sahibesi çalmada üstad olduğu piyanosuyla gelenlere müzik ziyafeti sunar. Nigâr Hanım'ın en ziyâde şark mûsikîsine peyrev ve ekseri Türk musikîsini terennüm ettiğini meclislerinde bulunanlar

Nigar Hanım ve alafranga kabul günlerini gerçekleştirdiği salonu.

naklediyor.[1630] Nigâr Hanım, Fuzûlî'nin bestelenen şiirlerinden "vaslın bana hayat verir, firkatin memât…" mülemmâ'ını piyano ile terennüm ettiği vakitler gözler yaşaracak kadar dinleyiciler müteessir olurmuş. Salı toplantılarından birinde Abdülhak Hâmid'le Süleyman Nazif ziyerete giderler. Hâmid, Nigâr Hanım'a şöyle söyler:

> "Hanım efendi, sizin hakikaten şâir olduğunuza delâlet eden bir hâli daha evvel mahdumlarınızda müşâhede etmiştim. Küçücük oğlunuz Kerâmet Bey'i Viyana'da fesle gezerken, büyük mahdumunuz Münir Beğ'i de ramazan günü Boğaziçi vapurunda sigara içerken gördüm. Bu, şâirâne bir tezaddır."[1631]

Nigar Hanım her hafta salı günleri devrin seçkin şahsiyetlerini kışın Nişantaşı'ndaki konağında[1632] yazın ise Hisar'daki yalısında tertip ettiği meclislerde ağırlamıştır. "Salı kabulleri"ni günlüklerinden öğrendiğimiz kadarıyla 21 Mart 1889'dan itibaren tertip etmeye başlamıştır.[1633] Vefatına kadar da bu kabuller devam etmiştir. Alafranga hayatın neşvü nemâ bulduğu ve Müslüman ruhundan uzak[1634] bir semt olan Nişantaşı'ndaki evi Ruşen Eşref şöyle tarif ediyor:

> "Mor kadife perdelerin yaldız kornişlerine dirsek dayayarak yerlere sallanan kürt cicimi perde, arkasında kuzözlü bir cumba saklıyor. Yaldız konsol, yaldız çerçeveli ayna, konsol mermerinde kırmızı şişeli kırmızı lâmbalar, boş şekerleme kutuları, taçlı kartvizitler...
>
> Duvarlar dolu, dolu, dolu...Veliahd fotoğrafları, şehzade tasvirleri; sivil, asker, sırmalı, nişanlı, ekâbir tasvirleri.... Kırmızı kadifeli sütunlar üzerinde tenteneli küçük şemsiyenin gölgesine barınmış Mısırlı prensesler; yaldız çerçeve içinde Carmen Sylva, Pierre

> Loti, Paul Bourget, Sully Prudhomme daha bilmem hangi ecnebî edebiyatın hangi mektebine, hangi nesline mensup bir şâir, sonra bizim edebiyatımızın erkânı, Tanzimat'tan başlayarak Şinasi müstesnâ, Nâmık Kemâl, Abdülhak Hamid, Recaizâde Ekrem, Ahmed Midhat, Ahmet Rasim-ve daha bilmem kim... Sonra Fikret müstesna, hemen Cenab'ıyla, Halit Ziya'sıyla, Faik Ali'siyle ve Süleyman Nazif'i ile bütün Edebiyât-ı Cedide ve yine şehzadegân, selâtin, hidivler, sefirler... Hepsi de böyle ithafiyeli, imzalı, uçuk, solgun, parlak, donuk, çerçeveli, çerçevesiz, tavanda billûr hevengi, duvar kenarlarında kadife kanepeler, yaldızlı iskemleler, kırmızı çiçekli halının ortasında büyük ve müthiş bir krizantem gibi tekrar abajurlu bir lâmba, sütun, sigara tablası, çini kâse, etajer... Köşede Japon paravanaları, çiçek sepetleri... İşle böyle birkaç metrekarelik bir saha içinde müthiş surette kalabalık fakat lâtif bir oda... Nergisî nesrinin bir cümlesi gibi terkipli, ıstılahlı, mutavvel, mülevven, müsecca, mülemma bir salon… Her tarafında bir sürü güzel ve seçkin 'hırdavat-ı nefîse' ve bunların arasında Nigâr Hanımefendi, Avrupalılaşmış Türk edebiyatının ilk maruf şairesi... Konsolun önündeki markizde mebzul renkleri, mebzul süsleriyle bir prenses gibi vakur ve mültefit oturuyor.
>
> Ağır tenteli, ipekli antrdö'lü, kurdeleli, uzun etekli, mükellef bir tuvaleti var."[1635]

Şairenin evi aynen Hâmid'inki gibi batılı zevklerle döşenmiş, misafirlere nasıl birisiyle muhatap olduklarını hatırlatacak cinsten bir yer. Nigar Hanım'ın iki salonu vardır. Bir tanesi erkeklerden çekinen Müslüman hanımları kabul ettiği yer, diğeri ise genel itibariyle erkek misafirler için.[1636] Buraya davet edilenlerden diğer şair veya aydınları da getirmeleri rica olunur. Sohbetin başlangıcında çoğu kendisine yönelik bazı iltifatlardan, umumi konuşmalardan sonra edebiyat ve sanat bahsilerinde konuşmalar başlar. Nigar Hanım ve misafirler şiirler okur[1637], sonra mûsikî faslına geçilir. Salı kabullerinde muhakkak su-

Nişantaşı'ndaki Nigar Hanım konağı.

"Şâire'nin Boğaziçi'ndeki sayfiyesi, Nişantaşı'ndaki konağı, bütün ilim ve san'at adamlarının hürmet ve iştiyakla ziyaretine koştukları bir şiir ve asâlet yuvasıydı. Carmen Sylva, Pierre Loti, Paul Bourget, Sully Prudhomme gibi bizzat tanımış olduğu garb san'atkârlarının resimlerinden tutunuz da edebiyatımızın en ma'ruf sîmâlarının samimî bir hürmet ve ta'zimle takdim ettikleri fotoğrafîlere kadar eski ve yeni birçok san'at hâtıraları arasında yaşayan bu zarif ve kibar kadın, san'ata karşı dâimâ aynı asîl heyecanı duyuyor, san'at âleminin bütün hâdiselerine alâkadar oluyordu."

(Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Nigâr Hanım", *Yeni Mecmua,* c. II, nr. 39, 11 Nisan 1918, s. 250-251.)

"Şâir-i mâderzâd" İsmail Safa Bey.

rette çay ikram edilir. Bunun yanında kurabiye nev'inden şeyler hazır bulunur. Cemiyet ve insan ilişkilerini çok önemseyen ve devrine göre daha çok alafranga bir yaşam sürdüren Nigar Hanım'ın hânesine her sınıftan insanlar gelip gider. Şairler, yazarlar, hânedân mensupları, Mısırlı prens ve prenssesler, şarkiyatçılar, sefir ve sefireler, halktan kimseler vs. Misafirler arasında Hoca Hayret, Ahmed Midhat Efendi, Recâizâde Mahmud Ekrem, Abdülhak Hâmid Tarhan, İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, Süleyman Nazif, Faik Ali Ozansoy, Arminus Wambery, Dr. İgnacz Kunoş, Ahmet Rasim, Ruşen Eşref, Tevfik Fikret, Pierre Loti, Abdülhak Şinasi Hisar dikat çekenlerdir.[1638]

İsmail Safa

Hicaz Vilâyeti Mektupçusu şair Mehmed Behçet Efendi'nin oğlu olan İsmail Safâ, 1867'de Mekke'de doğmuştur. İlk tahsilini burada gören Safâ, Arapça ve Farsça'yı öğrenmiş, babasının teşvikiyle *Kasîde-i Bürde*'yi ezberlemiştir. Çocukluk yılları Mekke'nin manevî havası ve Hz. Peygamber sevgisi ile geçen Safâ, 7 yaşında annesini, 12-13 yaşında da (1878) babasını kaybetti. Babasının vefatı üzerine İstanbul'a gelerek imtihanla Dârüşşafaka'ya girdi. 1886 yılında okulu bitirerek Evkaf Nezâreti Mesârifât Kalemi'ne memur oldu. Mekteb-i İdâdî-i Mülkî'de edebiyat hocalığı yaptı. Muallim Naci'nin teşvik ve himmetiyle *Tercümân-ı Hakîkât*'te başlayan kalem hayatında asıl şöhretini *Mirsad* mecmuasını çıkartarak yaptı. 1889'da Tıbbıye'de kurulan İttihad ve Terakki Cemiyeti azaları arasında yer aldı. 29 Nisan 1900'da Sivas'a zâhirde memuriyet hakikatte sürgün olarak gönderildi. Burada daha evvel mübtela olduğu veremin teşdidiyle 24 Mart 1901 Pazar günü vefat etti.[1639]

Kumral saçlı, mavi gözlü ve sevimli bir çehresi olan İsmail Safa, devrinde saflığı ve samimiyeti itibariyle herkesin takdir ve teveccühünü kazanmıştır.[1640] Şiirlerinin tekellüften ârî olması hasebiyle Muallim Naci kendisine "şâiri mâderzâd" ünvanını vermiştir. Safa'nın en belirgin vasıflarından biri de dalgınlığıdır. Bu meyanda pek çok fıkra anlatılır. Şöyle ki:

Bir gün araba ile mektebe gidip içeri girerken şemsiyesini arabada bıraktığına zahib olarak elindeki şemsiye ile arabacıya işaret ederek "şemsiyemi getir" demiş. Bir başka gün tramvayda bilet parasını vermek için çantasından çıkardığı bir kuruşu cebine koyup çantayı biletçiye vermiş. Karaköy Köprüsü'nden geçerken para alan ve bozanların oturdukları barakanın önünde durarak iki kuruş uzatmış, "ikilik Bafra tütünü veriniz" demiş. Yine araba ile bir yere giderken arabacıya "Sap" demiş. O da "Taş Kasaba mı" diye sorması üzerine "Sap, kasap eyi bir kafiye-i mukayyede oldu. Artık nereye saparsan sap" demiş.[1641]

Siyasî muhaliflerden Mahmud Celâleddin Paşa'nın çocuklarına hususî dersler de veren İsmail Safa'nın Gedikpaşa'daki evi yeni edebiyatçıların, yeni fikirli gençlerin hükümet muhaliflerinin toplanıp iktidarın aleyhinde konuştukları, siyasî organizasyon yaptıkları yerler arasında gösterilir.[1642] Oğlu Peyami Safa'ya göre Tevfik Fikret, Hüseyin Sîret, Rıza Tevfik, Abdullah Cevdet, Ubeydullah Efendi vs. gençlerle evini hükümet muhalifi bir "mücadele karargâhı" haline getirmiştir. Evi, Paris'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir nevi şâirler

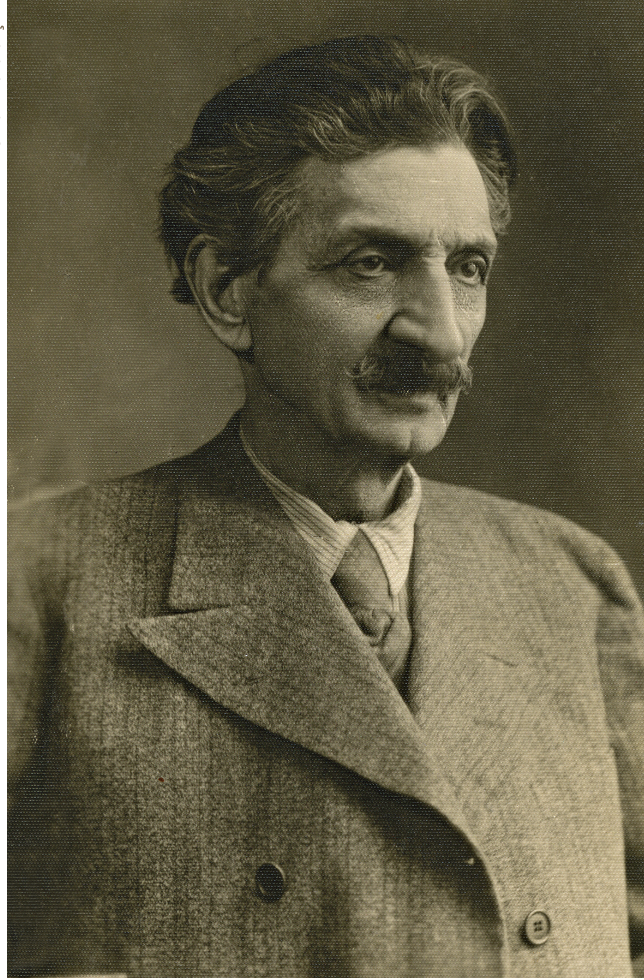
şubesidir. Burada haftanın belirli günlerinde Sultan'ın idaresine karşı yapılması lazım gelenleri konuşmak üzere toplanırlar.[1643] İsmail Safa, edebî faaliyetlerinin büyük bir kısmını da bu hânede ikamet ederken gerçekleştirmiştir. Muallim Naci'nin istifası üzerine 1888'de Mülkiye İdadîsi'nde edebiyat muallimliği ve *Mirsad* mecmuasının neşri gibi faaliyetleri bu hânede oturduğu esnada çıkartmış, Kıbrıslı Kâmil Paşa'ya telmîhen yazılan bir gazel bu mecmuanın kapanmasına kendisinin de takibata uğramasına sebep olmuştur. İngiltere devletinin Afrika'da Boerlerle yaptığı Transval Muharebesini kazanması üzerine kalem ve kelam arkadaşlarıyla beraber bir heyet teşkil edip sefarethâneye tebrike gitmeleri üzerine tevkif olunmuş ve sefirin araya girmesiyle kurtulabilmişlerdir.[1644] Dalgınlığıyla meşhur Safâ'nın arîzayı yere düşürmesi, bu meseleyi de efkârı umumiyenin malumu hâline getirmiştir.[1645] Hanesindeki toplantılarının muhtevasının hafiyeler tarafından saraya bildirilmesi üzerine her biri bir tarafa teb'id edilirler. Safa da Sivas'a gönderilir. Misafirleri çok olan Safâ, taşradan hânesine gelen misafirlerine ilk mülâkatta ilk söz olarak "Birader, ne vakit gideceksin" sorusunu irad edermiş.

İbnülemin Mahmud Kemâl

Yakın devrin büyük hâl tercümesi müelliflerinden İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın (1871-1957) hayatı ve eserleri etrafında, yaşadığı zamanın bütün hususiyetlerini görmek mümkündür.[1646] Hâl tercümesi yazarlığının gölgesinde kalmasına rağmen İbnülemin, Türk düşünce tarihinin önemli meseleleri üzerine kalem oynatmış, düşünceler serd etmiştir. O, bir taraftan Sadâret ve Eyâlet-i Mümtâze Kalemlerinde memuriyetine devam ederken diğer taraftan da edebiyat, tarih, ilâhiyat, mûsikî, hat, hukuk, siyaset gibi Türk düşünce ve sanatının muhtelif şubelerinde eserler kaleme almıştır. Bütünüyle bu konularda yazdığı makalelerin ve kitapların adedi hayret edilecek miktardadır. O, konağında tertip ettiği mûsikî ve edebiyat meclislerinin yanında 1898 senesinde *Resimli Gazete*'yi fikir ve sanat telakkileri uyuşan Hersekli Ârif Hikmet, İsmail Saib Efendi, Halil Edib, Yenişehir Fenerli Hüseyin Hâşim gibi arkadaşlarıyla beraber bir müddet idare etmiştir.

I. Cihan Harbi yıllarında[1647] önce vakıflara ait sanat eserlerini korumak ve bu eserlerin yabancı diyarlara gitmesini önlemek gayesiyle dört aza ile birlikte Süleymaniye Camii İmareti'nde Evkâf-ı İslâmiye Müzesi'ni kurmuştur (27 Nisan 1914). Daha sonra, Osmanlı'nın son zamanlarında ihmal edilmeye başlanan hat sanatını yaşatmak, tezhip ve klasik cilt sanatlarını ihya etmek ve hattat, müzehhib, ciltçi yetiştirmek ve aynı zamanda memleketteki kabiliyetli kişileri bu sanatlara özendirip devlet desteğiyle eğitimini sağlamak için Medresetü'l-Hattâtîn'in açılmasına ön ayak olmuştur (31 Mayıs 1914). 1916'da Halil Edhem Eldem ve Tedrisât-ı Âliye Müdürü Hüsnü Bey'le birlikte Muhâfaza-i Âsâr-ı Atîka Komisyonu'nda millî eserlerin korunmasıyla ilgili nizamnâmenin yazılmasına katkı sağlamıştır. Yine bu yıllarda Medine'den İstanbul'a getirilen kitapların tetkik ve tamiriyle uğraşmış; Şura-yı Devlet, Hariciye ve Dâhiliye evraklarının muhafazası ve arşivlerin tanzimi için kurulmuş komisyonlarda

İsmail Kara arşivi

Büyük kitâbiyât âlimi İbnülemin Mahmud Kemâl İnal.

Yahya Kemâl ile Süleyman Nazif'e ait

Hezâr gıpta o devr-i kadîm efendisine
Ne kendi kimseye benzer ne kimse kendisine

beyt-i meşhuru İbnülemin'i tarif ve tavsif eden en iyi sözlerdendir. Tanpınar ise kendisini şöyle tavsif ediyor:

> "İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın hususiyetleri adıyle başlar. Filhakika en son mümessillerinden olduğu irfan a'anesinin zevkine bundan daha uygun bir ad pek az bulunabilirdi. Ayrıca yakın tarihimize ve edebiyatımıza ait birçok bilgilerin bize ve gelecek nesillere intikaline delalet eden hafıza ve zekâ olması itibariyle, bu isme her cihetle layıktır; niçin söylemeyelim, üstad aramızda mazi hatıralarının "Yed-i Emin"i sıfatıyla bulunuyor. Dokunduğu her mevzua yepyeni aydınlıklar getirmesini bilen ilmî mesaisi, daha şimdiden eserlerini yakın tarihin büyük kaynakları arasında tasnif etmiştir."

sadâreti temsilen çalışıp, görüşlerini açıklamıştır. Bu senelerde nâdir ve değerli yazmaların baskılarını hazırlamak için kurulan Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi heyetinde,[1648] Cenap Şehabeddin ve Süleyman Nazif gibi tanınmış kimselerle görev almıştır. 1924'te Maarif Vekâleti Müsteşarlığı'nda bulunan M. Fuad Köprülü, şahsına ve ilmine büyük saygı duyduğu İbnülemin'in Vesâik-i Târîhiyye Tasnif Heyeti Başkanlığı'na getirilmesini sağlar. Bu heyetin lağvolunmasıyla İbnülemin'in buradaki başkanlığı da sona erer (30 Nisan 1927). Bir müddet sonra Türk-İslâm Eserleri Müzesi'ne müdür olarak tayin edilir (26 Haziran 1927). Cumhuriyet devrinde isim değişikliği yaşayan bu müzenin 1935'e kadar da müdürlüğünde bulunur. Daha sonra Mısır veliahtı Prens Mehmed Ali Tevfik'in daveti üzerine İstanbul'daki Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ne benzer bir kurumun düzenlenmesi ve sergilenecek eserlerin seçimi için Reîsü'l-Hattâtîn Kâmil Akdik ile birlikte 29 Aralık 1939'da Kahire'ye gider. Dönüşünde, Kütüphaneler İlmî Müşavirliği vazifesi Maarif Vekâleti'nce yayın hazırlıkları sürmekte olan *İslâm Ansiklopedisi*'nin ilmî müşavirliğine çevrilir. 1949 yılına gelindiğinde İbnülemin, emsâli gibi kayıplara karışmamaları için[1649] hayatı boyunca topladığı nadir eserleri, şiir-cönk mecmualarını, 20 dosya tutarındaki vesikalarını irfan-ı memlekete bağışlamak için gereken hukukî muameleyi tamamlar. 1953'te de, daha önce ölümünden sonra alınması şartıyla İstanbul Üniversite-

İbnülemin'in her manasıyla "Dârü'l-Kemâl" olan konağı.

"İstanbul'un kendini ilme vermiş insanları arsında *Darülkemâl* ismini almış olan bu ev, üstat Mahmut Kemal İnal'in, daha doğrusu İbnülemin Mahmut Kemal'in, bütün müştaklarına feyiz ve irfan serpen yuvasıdır. Darülkemâl artık üstadın evi olmaktan çıkmış, ilmî tetkikler yapan zümrenin hazine-i kemali olmuştur. Her ilim düşkünü oraya gider, üstadın elini öper, orada bilmediğini öğrenir, kafasını yeni baştan kemâlât ile doldurarak çıkar. Darülkemâl nev'i şahsına münhasır bir üniversite, İbnülemin Mahmut Kemâl de bu üniversitenin nev'i şahsına münhasır rektörüdür."

Hasan Âli Yücel

si'ne bağışladığı kütüphanesini bu sefer bu şartı da kaldırarak irfan-ı memleketin istifadesine sunar.

Cumhuriyet devri, İbnülemin'in telif ettiği eserler bakımından hayatının en verimli seneleridir. Bu yıllarda *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, *Edebiyat, Tasavvuf*, *Çınaraltı* ve *İslâm* gibi mecmualarda daha çok biyografi ve kitâbiyat sahasıyla ilgili makale ve incelemeler ile şiirler neşretmiştir. O, ilk kez 20 Kasım 1923'te aza tayin olunduğu Türk Tarih Encümeni'nde de ilmî çalışmalarıyla öne çıkmıştır. Önce *Menâkıb-ı Hünerverân* isimli eseri (1926) tenkitli metni, müellifi Mustafa Âlî'nin hayat ve eserlerine dair bir monografiyi (s. 3-133) yayınlamış; daha sonra, Müstakimzâde Süleyman Efendi'nin *Tuhfe-i Hattâtîn*'ini (İstanbul 1928) yayına hazırlamıştır. Aynı senelerde *Son Asır Türk Şâirleri* (İstanbul 1930-1942), *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar* (İstanbul 1940-1953), *Son Hattatlar* (İstanbul 1955), *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikîşinasları* (İstanbul 1958) gibi meşhur eserlerini de Türk ilim âlemine hediye etmiştir.

Hiç şüphesiz, İbnülemin, büyük bir azim ve gayretle gerçekleştirdiği bütün bu faaliyetlerinin yanında Türk düşüncesi ve edebiyatına asıl hizmetini hâl tercemesi sahasında kaleme aldığı eserleriyle gerçekleştirmiştir. O; *Kemâlü'l-Kâmil, Kemâlü'l-Hikme, Nûru'l-Kemâl, Kemâlü'l-İsme, Gelenbevî İsmail Efendi, Son Asır Türk Şâirleri*, *Son Sadrıazamlar*, *Son Hattatlar*, *Hoş Sadâ* gibi her biri hâl tercümesi, kitâbiyat, ahlâk ve tarih nev'ilerinde abide sayılabilecek eserlerin yazarıdır.

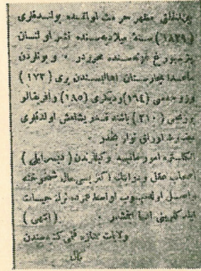
Hayatı boyunca hiçbir fırkaya, cemiyete intisap etmeyip her devirde istikametini ve hürriyetini muhafaza eden İbnülemin her devirde her sınıf halkın itimadını ve hasbî hürmetini kazanmıştır. İlk çocukluk devresinden itibaren siyasî ve ilmi muhitlerde bulunması[1650], işittiği okuduğu gördüğü hiçbir şeyi unutmayan kuvvetli hafızası, daha ço-

ibn-ül-emin mahmud kemâl inal, 1942 de

پك كنج ايكن يازديغم بر مقاله ده «اك مسعود انسانلر موسم شبابي
عفت كامله ايله كچيرمش اولانلردر» ديمشدم. بو سوزي
شمدي كمال تشكرله تكرار ايديورم.
٦ تموز ١٩٤٢ ابن الامين
محمود كمال

eski harflerle imzalı elyazısı

tarik gazetesinin 15=27 şubat 1305 = 1890 tarihli sayısında çıkan ilk yazısı

mahmud kemâl, ilk yazılarının çıktığı tarihlerde

İlmine hükm ettiren insane farti cehlidir
Ehli irfan, cehlini alim olunca anlayır.
6 Temmuz 1942 İbnülemin
Mahmud Kemal İnal

yeni harflerle imzalı elyazısı

Hakkı Tarık Us'un 50 Yıl'ında İbnülemin Mahmud Kemâl Bey.

cuk yaşta başlayan kitap ve vesîka toplama merakı[1651], "bir âlim sabrı ve çalışması ile koleksiyoncu aşkı, maziye olan sevgisi ve hürmeti onun en bariz hususiyetleridir. O, hiç şüphesiz eskilerin "nevi şahsına münhasır" dedikleri zevattandır. Onun şahsiyetini veren en iyi hükmü Yahya Kemâl ve Süleyman Nazif birlikte vermiştir:

> "Hezar gıbta o devr-i kadîm efendisine
> Ne kendi kimseye benzer ne kimse kendisine"

Hakikaten o; eserleriyle, kütüphanesiyle, muhafazakârlığıyla, giyimiyle, kendine mahsus halleriyle kimseye benzemeyen bir şahsiyettir. Yahya Kemâl'in dediği gibi bir "eski zaman efendisi"dir. İbnülemin'in şahsiyetiyle alakalı yaptığı değerlendirmelerle -öne sürdüğü fikirlerin bir kısmına katılmasak da- dikkati çeken Ahmet Hamdi Tanpınar; onun hususiyetlerinin adıyla başladığını, en son mümessillerinden olduğu irfan anânesinin zevkine bundan uygun bir adın pek az bulunabileceğini belirttikten sonra Yahya Kemâl'in "devr-i kadim efendisi" benzetmesini tamamlayan şu satırları yazar:

> "Ayrıca yakın tarihimize ve edebiyatımıza ait birçok bilgilerin bize ve gelecek nesillere intikaline delalet eden hafıza ve zekâ olması itibariyle, bu isme her cihetle layıktır; niçin söylemeyelim, üstad aramızda mazi hatıralarının "Yed-i Emin"i sıfatıyla bulunuyor. Dokunduğu her mevzua yepyeni aydınlıklar getirmesini bilen ilmî mesaisi, daha şimdiden eserlerini yakın tarihin büyük kaynakları arasında tasnif etmiştir."[1652]

O, yukarıda da bahsettiğimiz gibi iflah olmaz bir "muhafazakâr"-dır. Eskiye dair bildiği, duyduğu, okuduğu, şahit olduğu şeylerin büyük bir kısmını bilgi, belge, menâkıp hatta diline yansıyan şekliyle eserleri ve kütüphanesiyle muhafaza etmiştir. Bütün bunlara, bir de ailesinin (babası Mehmed Emin Paşa, kardeşi Ahmed Tevfik ve Selim) her şeyiyle ona destek olmasını da eklemek gerekir.

Onun çalışmaları, bütünüyle "muhafaza" hissinin harekete geçirdiği, "memleketin ilim ve marifet"ine katkıda bulunarak eslâfın ve ahlâfın hayır dualarına mazhar olma arzusunun ve eserlerinde sık sık dile getirdiği *"Hayru'n-nâs men yenfa'u'n-nâs" [İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olandır]* düsturunun harekete geçirdiği bitmek tükenmek bilmez bir azmin, sabrın meyveleridir. İşte, İbnülemin'in bu hususiyetleri, sahife sayısı on bini geçen eserlerini hazırlama şekline ve onların yazımına doğrudan etki etmiştir. Bugün onun adeta efsaneleşen hususî şahsiyeti, daha doğrusu mizacı, eserlerinin ve fikirlerinin önüne geçmiş gibidir. Hatta daha çok, hayatı fıkralardan ibaret bir İbnülemin portresi ortaya konulmaktadır.[1653] O hakikaten bir millet ve memlekete yüz yılda bir gelen nadir insanlardandır. Ancak mukaddes bir gayeye kendisini adayanlarda görülebilecek bir dikkat, sabır ve şevkle hareket edildiği zaman bu muazzam çalışma-birikim ortaya konulabilir.

İbnülemin'in kişiliği / mizacı, eserlerini hazırlama şekline ve yazımına doğrudan etki ettiği için, dolayısıyla ev hayatına, öncecikle onun şahsiyetini oluşturan hususların bilinmesi gerekir. Bugün onun adeta efsaneleşen hususî şahsiyeti, daha doğrusu mizacı, eserlerinin ve fikirlerinin önüne geçmiş gibidir. İbnülemin denildiğinde daha çok fıkralardan müteşekkil hayatı anlaşılmaktadır. O; her şeyden önce, bir ilim adamı olmasının yanında aynı zamanda, bir tekrarla söyleyelim, eskilerin "nevi şahsına münhasır" dedikleri zevattandır.

İbnülemin'in kişiliğini, hadiselere yaklaşımını ve düşünce zeminini teşkil eden muharrik unsurlar arasında *Nef'-i nâs ile hayrü'n-nâs* düsturuyla Hersekli Arif Hikmet, Yusuf Kâmil Paşa ve özellikle babası Mehmed Emin Paşa'yı zikredebiliriz. Bunlara "tasavvuf, Cevdet Paşa ve de içinde yaşadığı devri"[1654] de dâhil edebiliriz.

Bulunduğu her yeri tabiî bir edebî – fikrî mahfil hâline getiren İbnülemin'in[1655] haftanın belirli günlerinde ilim, mûsikî ve edebiyat meclisleri akdettiği konağı Beyazıt'ta Mercan'dadır. Süleyman Nazif'in İbnülemin'in bir eserine dair kaleme aldığı bir makalede[1656] söylediği vechile vaktiyle bazı maruf zatlar tarafından "Darü'l-Kemâl" nâmı verilen konakta cuma ve pazar günleri[1657] ulemâ ve üdebadan, şuara ve mûsikî erbabından pek çok kimse devam eder; ilmî, edebî sohbetler yapılır. Mühürdar Mehmet Emin Paşa Sokağı'ndaki konağı; Yusuf Kamil Paşa ve babası Mehmed Emin Paşa'dan kalma bir alışkanlıkla kadim Türk geleneğine uygun olarak bu asrın son yıllarından İbnü-

lemin'in vefatına kadar elli yılı aşkın süre bir edebî ve fikrî mahfil işlevi görmüştür. Bu meclislerin her hafta on-on beş lira gibi ciddi bir meblağ sarf edilerek gerçekleştirildiğini de belirtelim.[1658] Onun konağı, kültürümüzün bütün meselelerinin, değerlerinin konuşulduğu ve yaşatıldığı; ilim, siyaset ve sanat muhitlerinden seçkin simaların her hafta uzun geceler etrafında buluştuğu bir yerdir.[1659] İstanbul'un işgali sırasında dostlarından Said Halim ve Abbas Paşaları sık sık ziyaret etmesinden ötürü konak İzmir'in işgali günü Fransız askerleri tarafından işgal edilir (15 Mayıs 1919).[1660] Binlerce cilt kitap, eski ve yeni gazete koleksiyonları, eski ve değerli eşya-yı nefîse, İbnülemin'in sahaflardan ve muhtelif şahıslardan nice zahmetler neticesinde topladığı bilgi ve belgeler, mektuplar, her biri bir sanat eseri olan dolaplar, masalar bırakılıp konaktan ayrılırlar. İbnülemin evlerinden atılmalarının hüznüyle şu mısraları yazar:

> Dârımızdan dûr edüb berbâd ü tarâc etdiler
> Hazreti Âdem gibi cennetden ihrâc etdiler
> Zevk-bahşâ beyt-i Firdevsîde eylerken karâr
> Bir temelsiz külbe-i ahzâna muhtâc etdiler.

Konak enva-i müşkilât çekilerek bir buçuk sene sonra Galatasaray Lisesi müdürlerinden Salih Arif Bey'in vasıtasıyla tahliye edilir ve dört duvardan ibaret denebilecek bir hâlde harap ve içi tamamıyla boş olarak teslim edilir. [1661]

Osman Turan'ın "hem bir akademi mahiyetinde idi; hem de yüksek sohbet, zevk ve eğlencelerle geçerdi"[1662] şeklinde tavsif ettiği İbnülemin'in konağına devam edenler arasında dikkati çekenler şunlardır: Said Halim Paşa, Münif Paşa, Hersekli Arif Hikmet Bey, Adanalı Hoca Hayret Efendi, Ali Emiri Efendi, Mahmud Esad Bey, Beyazıt Kütüphanesi hafız-ı kütübü Tahsin Hoca, Mehmed Akif, Babanzâde Ahmed Nâim, Ispartalı Hakkı, Süleyman Nazif, Abdülhalk Hamid, Yahya Kemâl, Mehmed Fuat Köprülü, Hüseyin Vassaf, Ahmet Hamdi Tanpınar, Hasan Âli Yücel, Mükrimin Halil Yinanç, Alaaddin Yavaşça, Faruk Kadri Timurtaş, Hamid Aykaç ve daha pek çok isim.[1663]

Vefâ Lisesi'ndeki talebeliğinden itibaren "aile efradından addolunacak sûrette" konağa devam eden, bu içtimâlarda bulunanlardan Midhat Cemal, İbnülemin'in konağının hususiyetlerini buradaki bir meclisten hareketle şöyle anlatır:

> "Bu odanın dört duvarından ikisinde Türk ve Acem hattatlarının el yazıları... Bu yazıların Türkçe olanları bile lâmelifleriyle bana o zaman Arapçadır hissini verir, îrabında yanlış yapacağım diye korkumdan yüksek sesle okumazdım. Üçüncü duvarda çürük kaplı, ruhanî ciltli kitaplarla dolu kütüphane... İçinden I. Abdülhamid'in, III. Selim'in el yazılarını İbnülemin Mahmut Kemâl Bey'in çıkarıp misafirlerine uzaktan gösterdiği cilbentler... Dördüncü duvar hep pencere... Ve bu pencerelere asıldığı için perde sandığım sevaîler, Buhara işlemeleri... Bu odada dünya içkilerinden yalnız ikisi malumdu: Devetüyü renginde kulpsuz fincanlarda Yemen kahveleri... Bir de misafirler yudum yudum içmezlerse İbnülemin Mahmut Kemâl Beyin halâvetine yandığı turunç şerbetleri… Bu odada levhâların, kitapların üzerindeki tozlar bir veli türbesinin toprak zerreleri gibi mukaddesti. Hizmetçi bu mu-

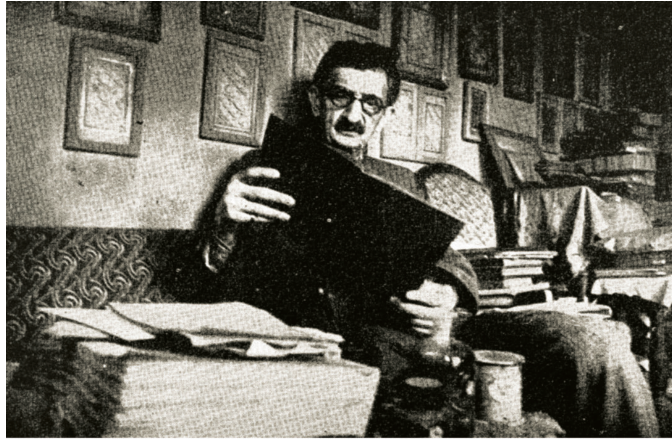
kaddes şeylere ancak ev sahibinin izniyle yalnız ayda bir defa el sürebilirdi.

Burada her şey eskiydi. Okunan şiirler eski, oturulan sedirler eski, kelimeler eski, hattâ sesler bile eski.

Bu odadan sokağa çıktığım zaman bir devrin cenaze namazından dönüyorum sanırdım. Fakat lâakal iki asır eski olan bu odanın mâziliğine rağmen burada manevî bir aydınlık vardı. Buraya gelenler Fuzûli'nin bir imâlesinden başka tûl-i emel bilmezler, burada Naimâ'nın bir nüktesiyle bütün mahrumiyetler unutulurdu. Ve bu oda mukaddes bir mahremiyetin rutubeti içinde yazın bile serindi. Ancak bu serinlik selvilerden inen gölgeler kadar loştu. Buradan çıkınca sokaklara, insanlara şaşırarak bakardım. Bu odada mühim ilim vakaları olurdu: Ali Emiri Efendi bir yazma kitapta bir sineğin bir damla münasebetsizliğini diliyle ıslatıp eliyle silerek Revan sekarının Revan seferi olduğunu bu odada keşfederdi. Ve 93 âyanından Bursalı Rıza Efendi'nin Şehname'yi ezber bildiğini Tarih-i Edebiyat müellifi Faik Reşat Bey gözlerini açarak bu odada söylerdi. Namık Kemâl'in temiz ve beyaz çoraba meraklı olduğunu da şâir Adanalı Hakkı Bey'den yine bu odada öğrenirdim. Yine bu odada mühim politika meseleleri de geçerdi. Meselâ bir gün Adanalı Hayret Hoca memleketi fena idare ediyor diye Sultan Hamit'e öfkelendi; Yıldız'ın bahçe duvarına merdiven dayayıp Abdülhamid'in yatak odasına pencereden dalarak padişahı boğmaya kalkıştı. Hayret Hoca henüz elli beş yaşında olduğu için padişahın hakkından geleceğine odadakiler emindi. Yalnız Hoca o kadar miyoptu ki kendi kızını tanımak için burnunu yanağına yapıştırırdı. Bu miyopluk meselesini, odadakilerin kulaklarına Hafız-ı Kütüp Tahsin Hoca tebessümle fısıldadı ve Hayret Hoca bu niyetinden zorla vazgeçirildi. 10 Temmuz Meşrutiyeti de bu yüzden beş yıl gecikti…"[1664]

İbnülemin'in konağının esaslı hususiyetlerinden biri de Türk kültür ve edebiyatının hemen bütün merhaleleri hakkında, özellikle de Türk şiirinin değişik devirleri açısından, zengin bir kaynak teşkil eden nadir ve nefis eserleri ihtiva etmesidir. Yakın tarihimizin ihmal edilmiş, üzerinde çalışma yapılmamış mühim şahsiyetleriyle alakalı çalışmalar için asıl kaynak vazifesini görecek şiir, münşeat, cönk vs. mecmuaları matbû eselerinin müsveddeleri ile neşir sahasına çıkmamış eser ve husûsî evrâkları bu kütüphanenin kıymetini gösterecek mahiyettedir. Daha evvel de bazı eserlerimde belirttiğim üzere bu kütüphane, bütünüyle "muhafaza" hissinin harekete geçirdiği, "memleketin ilim ve marifet"ine katkıda bulunarak eslâfın ve ahlâfın hayır dualarına mazhar olma arzusunun ve eserlerinde sık sık dile getirdiği *"Hayru'n-nâs men yenfa'u'n-nâs" [İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olandır]* düsturunun harekete geçirdiği bitmek tükenmek bilmez bir azmin ve sabrın meyveleridir. İşte, kütüphanenin bu hususiyetleri, sahife sayısı yirmi bin civarında olan eserlerini hazırlama şekline ve onların yazımına doğrudan etki etmiştir.

Konağın dillere destan kütüphanesini, İbnülemin devrini idrâk etmiş, buradaki kitapları nispeten de olsa tetkik etmiş şahıslar anlata anlata bitiremezler. Ölümüne yakın İstanbul Üniversitesine bağışladığı kütüphanesi hakkında *Cumhuriyet* gazetesine verdiği bir mülakatta-

Son Asır Türk Şairleri, Son Sadrıazamlar, Son Hattatlar, Hoş Sadâ gibi abidevî eserlerini Türk irfanına hediye eden İbnülemin. Şu soruyu mütemâdiyen sorabiliriz: "İbnülemin yazmasaydı hâlimiz ne olurdu?"

Prof Dr. Ali Birinci

ki sözleri onun, kültür tarihimizin hazinelerinin kaybolmaması için yaptıklarını anlatır:

> "-Bu kitaplar ve yazılar arasında kıymetlileri var mıdır?
>
> -Vardır. İnsanın kendi malını kıymetli göstermesi bittabi muvafık değildir. Lakin, kıymetlisi yoktur diye doğruyu söylemekten vardır diye hakikati söylemek, elbette ki daha münasibdir. Kitaplarım içinde, gördüğünüz, üçüncü Selim divanı gibi müzeyyen ve bazı meşahirin yazıları ile muharrer nadir nüshâlâr vardır. Mesela kenarları Nabi, Ruhi, eski Nailî ve Şeyh Galib gibi en meşhur şâirlerimizin yazıları ile divanları, vak'anüvis, Hâkim İsazâde Abdülak Molla gibi bazı zatların yazılarile tarihleri, Rauf İsmet Paşa ile oğlu İsmet ve torunu Şeyhülislam Ebu İshakzâde Esad Efendinin, meşhur âlimimiz Gelenbevî İsmail Efendinin yazıları ile eserleri, Reisülküttab Vasıf ve Asım Efendilerin, Vahid Paşanın ve diğer meşâhirin mecmuaları mevcuddur.
>
> Levhâlârın hemen hepsi güzel yazılardır.[1665] En maruf Türk hattatlarının talik, sülüs ve en büyük cem hattatlarının talik yazıları mevcuddur."[1666]

Yakın dostu Hüseyin Vassaf bu kütüphane hakkında şunları yazıyor:

> "Mahmud Kemâl Bey'de kitap merakı vardır. Kendilerine bibliyoğrafik yani ilm-i ahvâl-i kütüb mütehassısı denilmesinde isabet-i tâm vardır. Peder-i bozorkvârının ba'de'l-harîk tedarik ettiği

Dini Bütün Mustafa Hilmi Paşa.

Fâik Mustafa Hilmi Paşa (?-1917). "Dinibütün" nâmıyla maruf Mustafa Hilmi Paşa Kayseri'nin Tavlusun Karyesi'nden Hafız Mehmed Efendi'nin oğludur. Köyünde ilk tahsilini tamamladıktan sonra on yaşında İstanbul'a geldi. Rüşdiye, askerî idâdî ve Harbiye'yi bitirdikten sonra ikinci orduda vazifeye başladı. Suriye ve Lübnan'daki isyanlarla, Anadolu'daki Ermeni isyanının bastırılmasında rol oynadı. Askerî İdâdî'de kitâbet muallimliğinde bulundu. Tokat'ta Divan-ı Harp Reisliği yaptı. Yemen'e fevkalade vazifeli olarak gönderildi. 93 Harbi ile Yunan Harbi'nde yararlılıklar gösterdi. Sulh aşamasında kendisine bağlı birlikleri Atina'ya yürütmesi sebebiyle İstanbul'a celb edilip tevkîf edildi. Yapılan tetkîkat neticesinde bırakılıp ve Bâb-ı Seraskerî Levâzım Dördüncü Şube Müdürlüğüne getirildi. Uhdesine Feshâne Müdürlüğü de verildi. Buradan emekliye ayrıldı. Darüşşafaka'nın kurucularındandır. Kaynaklar 1914'te vefat ettiğini söylerken, torunlarından Feridun ve Yusuf Civelekoğlu Beylerin yazılı beyanlarına göre 1917'de vefat etmiş, Karacaahmed'e defnedilmiştir. Çocukları Civelekoğlu ve Ateşoğlu soyadlarını almışlardır.

İlk tahsili sırasında sınıf arkadaşları tarafından "Dinibütün" namıyla yâd ve şâd edilen Hilmi Paşa, hayatı boyunca bu vasıfla anılmış, adeta bu vasfı isminin önüne geçmiştir. *Son Sadrıazamlar*'ın şifâhî kaynaklarından olan Mustafa Hilmi Paşa; dindar, afif, âlîcenab, hayırhah, sehi bir zattır. Arap ve Fars edebiyatına vâkıftır. *Düstûru'l-Mücâhidînü'l-İzzeddin* (1292) nam eseri Şehzade Yusuf İzzeddin'e takdim edilmek üzere hazırlanmış olup matbudur. Fuzûlî'nin *Leyla vü Mecnûn* mesnevisini tiyatro şekline koymuş ve bu piyes Güllü Agop Tiyatrosu'nda uzun süre sahnelenmiştir. Tab' edilmeyen şiirleri de mevcuttur.

Fotoğraf için Hilmi Paşa'nın torunu Dr. Yusuf Civelek Bey'e müteşekkirim.

kitaplardan başka bizzat genç yaşından beri elde edegeldiği kitaplar, risâleler, gazete koleksiyonları kesret peydâ ede ede mükemmel bir kütüphane vücuda gelmiş ve peder-i muhtereminin kitaplarından ve işgalde nâ-bûd olanlardan mâ'adâ üç bine karîb âsâr-ı mühimmeyi ihtiva eylemekte bulunmuştur. Matbu kitaplardan ziyade müelliflerinin hattıyle muharrer âsâr ve nâdiru'n-nüsha, belki sânîsi kem-yâb yazma kitaplar ve nefîs mecmualar mevcuttur ki o kütüphanenin medâr-ı zinetidir. Bu hususta sarf-ı nakdîne-i himmette pek ileri giden fedakârân-ı marifettendir.

İbnülemin ve kardeşi Ahmed Tevfik, Mekteb-i Hukuk'tan hocaları Münif Paşa ile birlikte. Münif Paşa'dan geriye kalanlar: İbtidâî bir ansiklopedi görünümündeki *Mecmua-i Fünûn,* Maarif Nâzırlığı ve Mekteb-i Hukuk'taki "nazarî" hocalığı.

Şebâbın mukteziyâtından olan ezvâk-ı nefsiyeye sarf-ı zihn ve bezl-i nakd etmeyerek –sûret-i meşrûada istihsâl eylediği– mebâliği ilme hasreylemiş ve her gün mahall-i memuriyetine giderken Sahhaflar Çarşısı'na uğrayarak bir iki saatlik zamanını orada imrâr ve kitap iştirâ etmeyi en büyük zevk, en büyük kâr addeylemiştir. Çarşıdan geçerken kendi sormadan sahaflar, dükkânlarına davetle kitaplarını gösterirlerdi. Her gün mutlaka bir risâle olsun alırdı.

Konağın Fransız tarafından işgalinde müşârun ileyhi en ziyade endişeye ve kedere dûçâr eden hususâttan biri kıymetdâr kitapları idi. Ziyâ' u ziyânı çoktur, fakat bugün kütüphanesi kemmiyetce olmasa bile keyfiyetce zengin kütüphanelerimizdendir. Hüsn-i niyeti ve sıdk u taviyeti de rehber olduğundan tesadüfât-ı hasene kabilinden elde eylediği âsâr meyânında pek ziyade hâiz-i ehemmiyet olanları da vardır. Herbirini ne suretle ele geçirdiğini ifadât-ı latîfe ile anlatır ve o eserin müellifi ve mevzuu hakkındaki tetebbuât-ı ilmiyelerine huzzârı hayran eder.

Kütüphanelerine müteallik âsârın herbirinin baş tarafına "isteshabehu'l-fakîr ileyhi 'azze şânuhu Seyyid Mahmud Kemâl b. Mehmed Emin b. Mustafa b. Mehmed Emin b. Osman rahımehümü'r-Rahman" ibaresini yazmak, zîrine tarih-i iştirâsını vaz' etmek mutâdıdır. Bazı zâta âriyet suretiyle verdiği kitaplardan iade olunmayanları vardır. Binâenaleyh bu yüzden canı yandığı içün âşinâlarına kitap i'âre etmekten bihakkın muhterizdir. Fakat kendi nezdinde mütalâa etmek isteyenlere rû-yi muhalefet göstermez. Zira "ilim, mal-ı umumidir" diyen odur. Muharrir-i fakire emniyet-i kâmilesi olmağla bazı mühim âsârı i'âre buyurduğu vâkidir.

> Konakda selâmlık dairesinde mütalâa odası, misafir salonu ile sofada e'âzımın ve meşâhir-i hattâtînin yazıları, selâtîn-i sâlife tuğralarını hâvi levhalar, tahtaya menhût ve müzehheb elvâh-ı bedî'a-i atîka, oyma atîk aynalar, Beykoz mamulâtından gülâbdan ve şükûfedânlar ve kadîm ve müzeyyen kavukluklar duvarları tezyîn ve enzâr-ı nefâis-şinâsânı tenvîr etmektedir. Bâlâdaki resimlerde kısmen görülür. İnsan bu odalara dâhil olunca bir meşher-i nefâisde bulunduğuna kâil olur. Bunları gören kimse Mahmud Kemâl Beyefendi'nin ahvâl-i zâtiyesi hakkında malumat-ı evveliyesi olmasa bile vehle-i ûlâda onun ne kıymet-şinâs, ne kıymetli bir zât-ı âlî-kadr olduğuna ve bir şeyin kıymetini takdirin kemâle tevakkufu itibariyle onun müsemmâsına mutâbık bir sahib-i kemâl bulunduğuna bilâ-tereddüt hükmediverir."[1667]

Konağının Türk edebiyatına katkısı hakkında çok şey söylenebilir. Lâkin eslâfın konak ve yalılarda ve sair yerlerde akdettikleri meclislerde söyledikleri nazîrelerin kaybı İbnülemin'i ziyadesiyle üzmüş olmalı ki o işittiği, okuduğu şeyleri kayıt altına almıştır. Konağının bu şekilde gaybubete karışmayan mahsullerinden biri de *Gülzâr-ı Nezâir* ve *Nâdi-i Şuarâ* isimli eserlerdir. Şâir Tâhir Selâm'ın "Gül gibi pür-tarâvet olmuşsun" mısraıyla başlayan gazelinin görebildikleri iki beytine Ali Emiri, Faik Reşad, Besim, Üsküdarlı Talat, Filorinalı Nazım, Halil Edib, Hüseyin Haşim, Hoca Hüsnü, Muallim Cûdî gibi konağında akdedilen meclislere devam eden şâir arkadaşlarıyla beraber söyledikleri nazîreleri *Gülzâr-ı Nezâir* [1668]adı altında toplamıştır. İlk kez Yenişehirli Hüseyin Hâşim'den işittiği Tâhir Selâm'ın gazelini pek beğenen İbnülemin, gazelin temamını görmek ister. Arar, aratır bulamayınca evvelâ kendisi bir nazîre söyler ve "Letâfet-i sühanı ehli tab'a söyletsek" mealine tevfikan meclisine devam eden şairlere nazîreler söyletir. Ali Emirî Efendi *Tarih ve Edebiyat* mecmuasında İbnülemin'den aldığı bu nazîrelerin bir kısmını onun adını vermeden derc etmiştir. Evine devam eden bazı şairler hakkında - Edirneli Güftî'nin *Teşrîfâtü'ş-Şuarâ*'sı tarzında "cidd ü hezl ile karışık" *Nâdi-i Şuarâ* isimli manzum bir risale yazar. Bu mecmua devrin sosyal ve edebî muhitlerinin, meselelerinin, edebiyatçılarının arz-ı endam ettiği, onlar hakkındaki tenkit ve tesbitlerini ihtiva eden bir eserdir. Eserin tamamına yakını *SATŞ*'de sırası geldikçe şâirlerin hâl tercemeleri esnasında derc edilmiştir. İbnülemin içn yazılan kasidelerin zuhuruna da konak vesile teşkil etmiştir. Şairlerin kendi hatlarıyla muharrer olan bu kasideler bugün İÜ'de bulunan kütüphanesindedir.[1669]

Konağında tertip ettiği meclislerin kendine mahsus bir düzeni vardır. Gelen her misafir ilmî seviyesiyesine göre bizzat sahinin gösterdiği yere oturur. İbnülemin tarafından idare edilen söz meclislerinde bilir bilmez söze karışılmaz. Kendisinden bir mesele-yi ilmiye sorulup da itina ile cevap verirken araya söz karıştıranlara yahut cevapları dinlerken tavr-ı tereddüt ve iştibâh gösterenlere karşı tahammülü azdır, derhâl "biliyorsan niçin soruyorsun, bilmiyorsan niçin karışıyor ve karıştırıyorsun?" diye haşlar veya bir şey söylemeden bahsin alt tarafını hemen keser.[1670] Bir mahareti olmayanlar bu meclise dâhil olamazlar. Konağında akdettiği bu meclislere katılmak için ya sahibi tarafından davet edilmiş veya davetlilerden biri aracılığıyla gelmiş olmak gerekir. İkramın da kendine mahsus bir şekli vardır. Kahveyi tarz-ı

kadîmde devetüyü renginde fincanlarla, çayı ise büyük bardakla içerler ve misafirlerine de bu suretle ikram eder. Kardeşi Ahmed Tevfik'in özel olarak yaptığı Türk işi şerbetler de gelen misafirlerin pek ziyade beğenisini kazanan bir ikramdır. Bu ikramları ağır ve adaba riâyetle yudumlamalıdır. Bezm-i işretten hoşlanmayan İbnülemin meclislerine sarhoş bir şekilde gelenleri hatıra gönüle bakmadan istiskal yahut meclisten teb'îd eder.[1671]

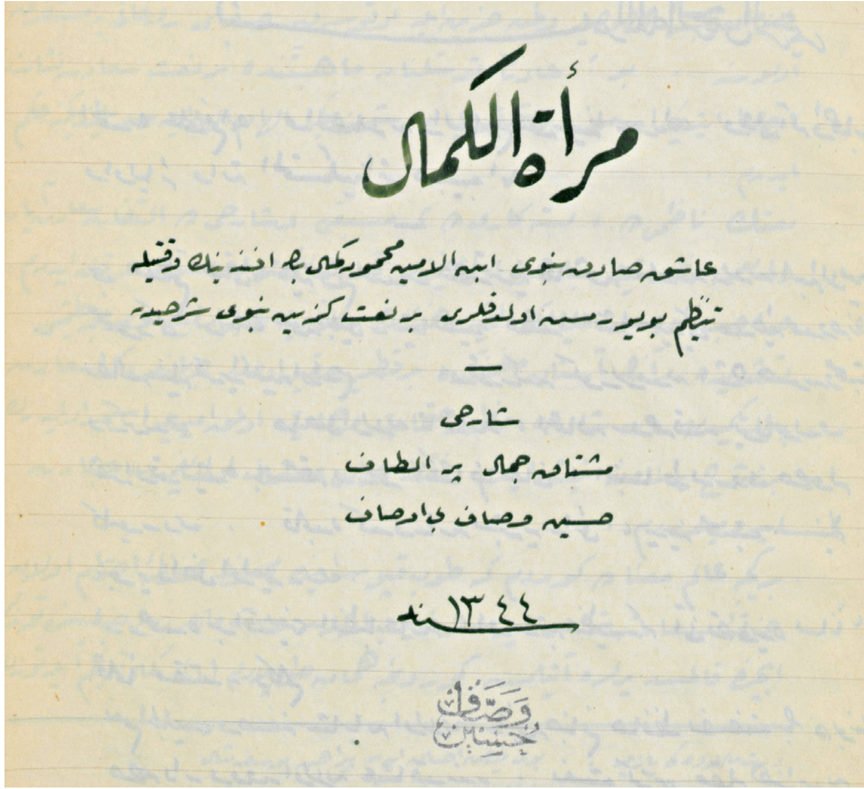
Konağın bir başka cephesi de burada tertip edilen mûsikî meclisleridir.[1672] Mûsikîye daha ilk gençlik devresinden ibtilâsı olan İbnülemin, bu durumu *Kendime Dâir*'de şöyle ifade eder:

> Eyyâm-ı sabâvetimden beri ibtilâ derecesinde sevdiğim şeylerden biri de mûsikîdir. O sevgiye asla halel gelmiyor, bilâkis mütezayiden devam edüb gidiyor.[1673]

Evinde tertip ettiği mûsikî meclislerini bir eserinde kendisi şöyle ifade eder:

> "Yıllardan beri evimizde haftada bir gece toplanan mûsikî meclisinin müdavimlerindendi. Bazı güftelerimi bestelemişdi. Bu cümleden olarak segah, ve karcığar mekamlarından bestelediği
>
> 'Hitâb-ı lûtfunu yârin itâbe benzedirim
> Safâ-yi âlemi aşk-ı azâba benzedirim'
>
> 'Bir nigâh etdi rakîbe cânan
> Ne cihân kaldı gözümde ne de cân'
>
> şarkıları hakikaten dilrübadır. Bunları lahni hazin ile okudukça dinliyenler müteessir olurlardı.
>
> Onunla ve diğer kıymetli ehibbamızla tertib etdiğimiz mûsikî âlemlerini tehattur etdikce
>
> 'Geçdi o demler ki bütün zevk idi
> Tuhfei şâmü seheri rüzgâr'
>
> beytini tekrar etmemek kabil değildir.[1674]
>
> "Hakkın inayetile yıllardan beri haftada bir gece fakir hanemizde toplanmakda olan mûsikî meclisine, en değerli üstadlarla beraber Kemal Bey [Hafız Kemâl, 1891- ?) de devam ederdi. Akşam üstü gelüb gece yatarlardı. Ruh nevaz âlemler olurdu. Elminnetü lillâh hâlâ oluyor.
>
> O hengâmda bestelenmek üzere benden bir kaç güfte istemişdi, yazmışdım. Dilrüba suretde bestelediği şarkılardan ikisini kayd ediyorum:
>
> 'Cezbe nâk etmez iken bir mah peyker gönlümi
> Bir nigâhi nâz ile etdin müsehhar gönlümi
> Bir nigâhi nâzına olsun senin canlar fida
> Bir nigâhı nâz ile etdin müsehhar gönlümi
>
> *
>
> Şad ken, âşıkı pür gam gibi dilhun oldun
> Sen de kendin gibi bir âfete meftun oldun
> İbtilâ âfetini şimdi nedir anlarsın
> Sen de kendin gibi bir âfete meftun oldun."[1675]

Mûsikîye dâir sohbetlere ve fasıllara iştirak edenler arasında Tanbûrî Cemil Bey, Menâpirzâde Nuri, Leyâ Hanım, Rauf Yektâ, "mahzen-i

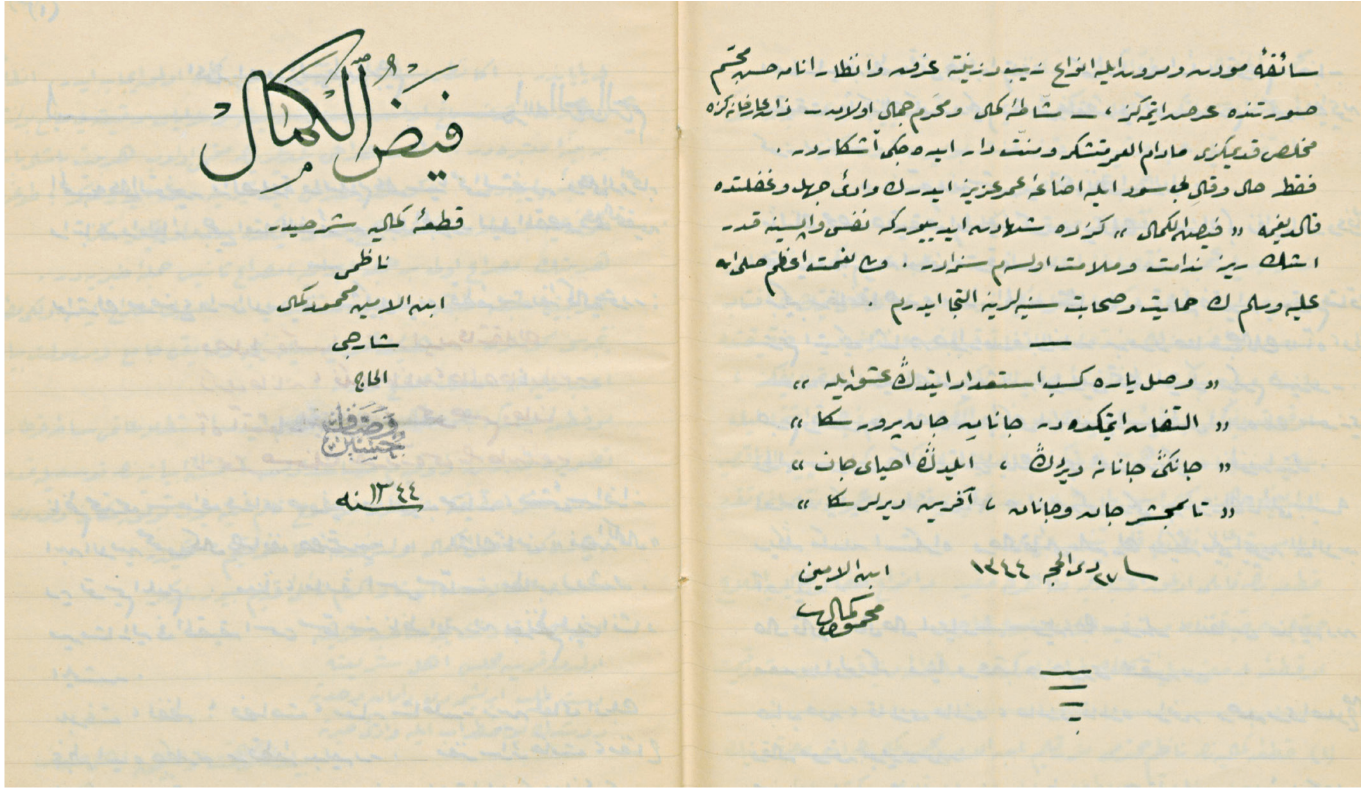
*Hüseyin Vassaf'ın Mir'âtü'l-Kemâl'*inin müellif nüshasının kapak sahifesi.

esrâr-ı mûsikî" ünvanıyla yâd edilen Hafız Mehmed Zekâi Dede Efendi'nin oğlu Hafız Ahmed İlhami Efendi, Hüseyin Hâşim, Münir Nureddin Selçuk, Hafız Kemâl gibi devrin maruf ve meşhur müzisyenleri vardır. Bu toplantılara hânendegân, sâzendegân para için gelmez, sahibine hürmeten ve mahabbeten devam eder, herbiri noksanını diğerinden ikmâl suretiyle müstefîd olurlarmış.[1676]

Ermeni müzisyenlerden Bîmen Efendi, hakkında pek ziyade hürmet gösterdiği İbnülemin'e[1677] müşterek dostlarından biri vasıtasıyla konaktaki bezm-i musikîde terennüm etmek isteğini haber verir. O zamanlar evindeki musikî meclislerine riyâset eden hânendelerin kudemâsından ve endeğerlilerinden olan eski ahbablarından bir zat bu haberi işitince telâş ederek "aman eve sokmayınız. Onun kudumunda şeâmet vardır, … Paşalara gitdi, geldi, ocakları söndü" der. İbnülemin evine "mahza ibrâz-ı hürmet ve tatyîb-i hâtır maksadile gelen bir âdem, şeâmet getirir mi? Bu sözünüzden hoşlanmadım" dese de ahbâbı "el-hazer" diyerek iddiasında sebat eder. O sıralarda İbnülemin'in ismini vermediği aracının vefatı, kendisinin hastalanması üzerine bu ziyaret gerçekleşmez.[1678]

Yakacık'tayken hocasının oğlu olması münasebetiyle Mehmet Akif ve Halil Edib bir gün sarıklı, zayıf, terbiyeli bir gençle beraber çıkagelirler. Burada ilk kez tanıştıkları sarıklı gencin yani Neyzen Tevfik'in "ney"ini dinleyip neşve-yâb olurlar.[1679]

İbnülemin'in meclislerine devam edenlerin maddî – manevî istifade ettiklerine yukarıda temas edilmişti. Kendisi eserlerinin muhtelif yerlerinde konağın müdavimleri ve burada cereyan eden hadiseler hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Şimdi bazı misaller üzerinden bu bahsi derinleştirebiliriz. HüseyinVassaf "doğdukları günden beri hukuk ve

فيض الكمال

قطعه كماليه شرحيدر

ناظمی

ابن الامين محمود كمال

شارحی

الحاج

وصاف حسين

۱۳۴۴ سنه

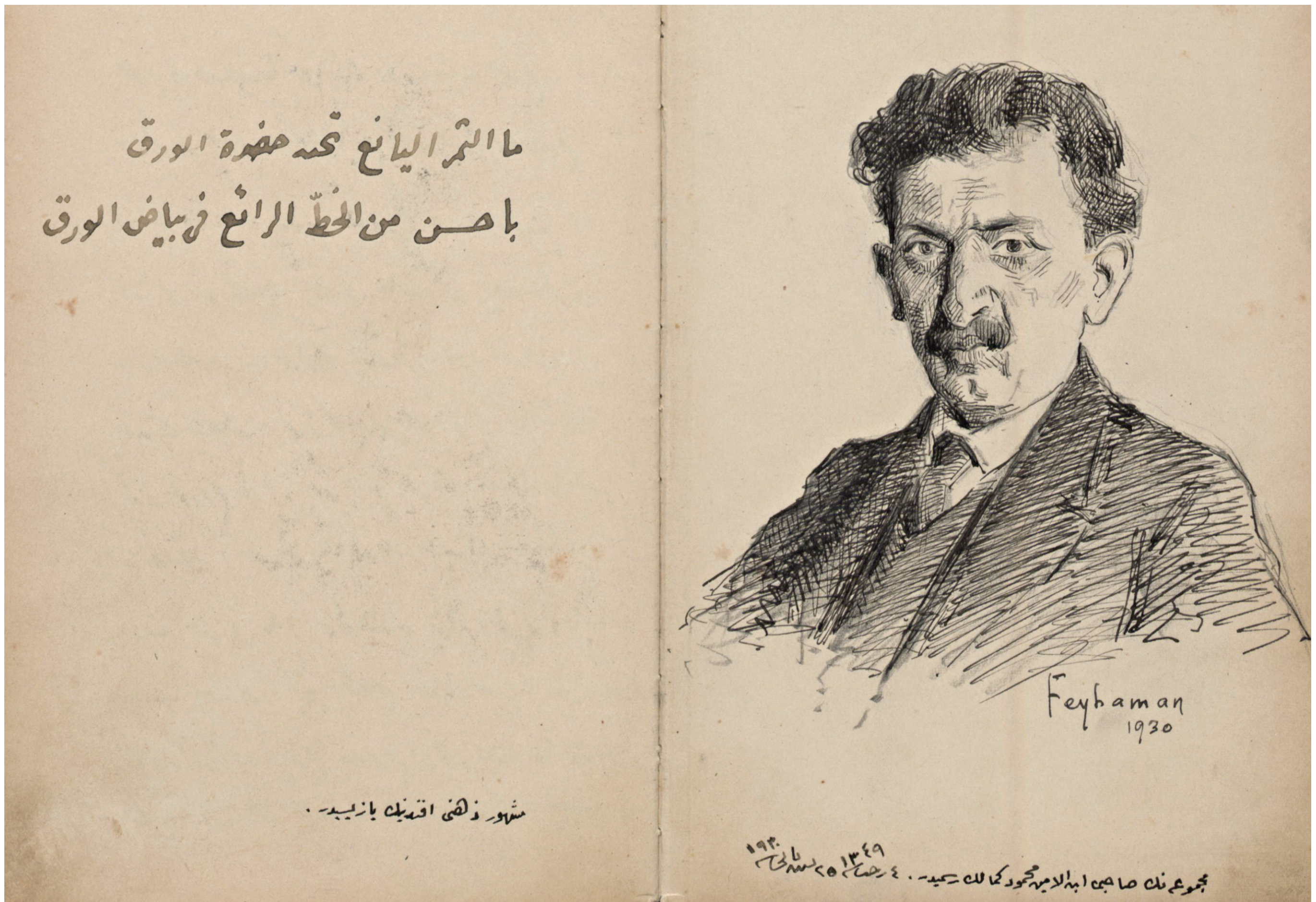
Hüseyin Vassaf'ın *Feyzü'l-Kemâl*'inin kapağı ve İbnülemin'in esere dair mektubunun son sahifesi.

meveddetlerin eskiliği İbnülemin ve muhitinin yetişmesine çok büyük katkılarda bulunduğu nâdir kimselerden biridir. *Tercümân-ı Hakikât* nüsha-i fevkalâdesinde neşrettiği "*Hel yestevillezîne ya'lemûne vellezîne lâ ya'lemûn*" ayet-i celîlesine müteallık makalesi,[1680] okuduğu vakit, ilmin fazîletine dâir kalbinde pek büyük bir iz bırakır ve ilimle iştigal etmeye karar verir.[1681] Bu meclislere devam ederek lisan, edebiyat, şiir, ilim, mûsikî ve fikir bakımından istifade eder. Bu sebepten Halil Nihad İbnülemin'e muhabbetinden dolayı "zâtının üstüne titrerdi Hüseyn" diye tavsîf ederdi. Vassaf çok sevdiği ve şahsiyetine ve ilmine büyük bir hürmet beslediği İbnülemin'in nâmını üç eserle yâd u tevkîr etmiştir.

İbnülemin'in konağının müdavimleri arasında birbirinden ilginç tipler vardır. Bu çalışmanın çerçevesi düşünüldüğünde bu zatların her birine ayrı ayrı bahis açmak mümkün değildir. Bu meseleyi etraflı bir şekilde bir tedkikimizde ele aldığımızı ifade belirtelim.

İbnülemin'in konağına İstanbul'da bulunduğu vakitlerde 1915 senesine kadar neredeyse fasılasız devam edenlerden biri de meşhur kitâbiyâ âlimimiz Ali Emirî Efendi'dir. İbnülemin "Emîri efendi merhumu hakkile ta'rif ve tavsiften âcizim" dedikten sonra onun şahsiyetini, ruh dünyasını şöyle tasvir eder:

> "İslâm ve Osmanlı tarihinde, edebiyata ve ilmi ahvali kütübe vakıf olan, bazen akilâne sözler söyleyen ve yazan bu muhterem zatı muhterem, bazan da öyle acib laflar savurur, öyle garib haller gösterirdi ki samiin ve nazırin duçarı hayret olurdu.
>
> Nefsine fevkalâde itimadı vardı. Kendini her âlimin, eserlerini her eserin fevkinde görürdü. 'Fâzılı muhterem, üstadı muazzam, emiri mülki sühan' ünvanlarile alkışlayanlardan kısmı âzamının, istihza ettiklerini his edemeyerek kendini hakikaten mülki sühanın

Ressam Feyhaman'ın kara kalem çalışması, ile Zihni Efendi'nin hatt-ı dest-i âlimâneleri. Feyhaman'ın çizimi *Hutût-ı Meşâhir*'in ilk sayfasındadır.

emiri ve âlemi ilmin hâkimi bî naziri ad eder ve mütehakkımane, bülfüzülâne tavurlar ibraz eylerdi.

Bazı zevatı âliye ile kesbi münasebet ederek anların –münasebetli münasebetsiz- iltifat ve riayet etmelerini de tezyidi nahvet ve hüşunete vesile ittihaz ederdi.

Kemalâtı şahsiyesini isbata savaştığı zamanlar habbeyi kubbe, katrayi derya mahiyetinde gösterir, başkalarının ilminden bahse tenezzül ettiği demlerde ise deryayı karta, kubbeyi habbe suretinde ortaya koyardı. Fevkalâde mağrur, hodbin ve hodpesend olduğundan nefsini medihde mübalâgai mufritanede bulunurdu."[1682]

Yine bir gece bezm-i sohbetinde bulundukları bir şeyhülislâmın devletin şevket-i kadîmesinden ve Macar kıralının Sultan Süleyman'ın huzuruna girerken tesir-i mehâbetle yere düşmek üzere iken sadrazamın altına iskemle koyduğundan bahsedildiği sırada Emîrî Efendi'nin şu mütalaası herkesi hayran eder:

"Efendim, mehâbette elfâzın da tesiri vardır. O zamanlar meselâ 'dürür, olubtur' gibi kelimeler kullanılırdı. Şimdiki kelimeler, cümleler zenne! Sözü gibi kuvvetsiz ve tesirsizdir."[1683]

İbnülemin, Sadrazam Râmi Paşa'nın selefi Daltaban Mustafa Paşa'nın galatatını "Istılâhât-ı Daltabâniye" namıyla cem eylediği gibi İbnülemin de Emirî Efendi'nin meclislerde kullandığı tabirleri kaydetmiştir.

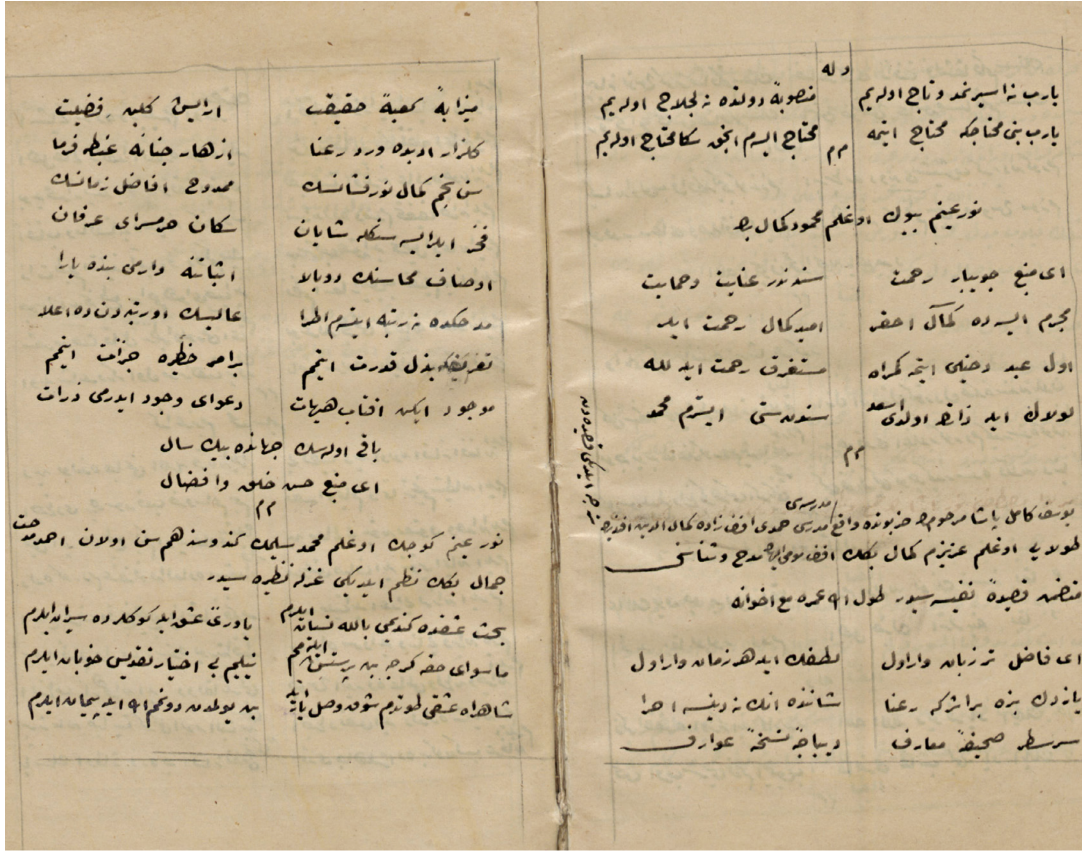
Bunlar o cümledendir:

> "Baba peder: Pedere ihtiram makamında.
> Serseri âlî cenab âdem: Makâm-ı medihde.
> Hayırsızın: Kâide-i Arabiye üzere hayırsızın cemi.
> Kapaza: Kepâze.
> Müstear kör: Sun'i göz takan.
> Kap yemeği: Sahana, tabağa konulan yemek.
> Zulmi âlilerile beraber…: Haccac-ı Zalim'i tavsif sırasında.
> Vapur biletiniz kaçıncı makamdan: Kaçıncı mevkiden.
> Vürdü zeban: vird-i zebân.
> Kabîne-i cedîde: Yeni kabine.
> Bu tabirlerden "vürd ü zebân"ın da hoş bir hikâyesi vardır."

Bütün hayatı, saadeti, aşkı kitapları olan Emîrî Efendi, tesis ettiği Millet Kütüphanesi ile milletine karşı borcunu ifa etmiştir.

Konağın misafirleri arasındaki en renkli simalardan biri de neredeyse ayak basmadığı konak, katılmadığı bezm-i edeb kalmayan Rusçuklu Mahmud Fazlı Efendi'dir (1256-1327). Tab'an mizaha meyyal olan Fazlı Efendi, İbnülemin'in konağında haftada iki kez yapılan bezm-i edeb'e vefatına kadar fasılasız katılanlardandır. Gençliğe çok heves ettiğinden hareketlerinde, giyim kuşamında, etvârında ve saç sakal şeklinde gençlerle boy ölçüşen Fazlı Efendi ile ilk kez Halil Rifat Paşa'nın konağındaki bir iftarda karşılaşırlar. İbnülemin anlatıyor:

> "Serbestane ve lâübaliyane hali ve kali, bahusus siması nazarı dikkatimi celb etti. Daha sonra Hersekli Arif Hikmet beyin hanesinde tesadüf etdim. Bilâhara senelerce evimize devam etti. O zamanlar –haftada iki gün- (1313 sonrası) fakir hanede bezmi edeb teşekkül ederdi. Fuzeladan, udeba ve şuaradan bazı zevat gelirdi. Fazlı efendi de dahili bezm olurdu.
>
> Bir tavrı garibte ayağile usul tutarak kalın ve tuhaf sedasile Bektaşi nefesleri okur, hini kıraatte yüzü, gözü acayib bir manzara hasıl ederdi.
>
> "Filan festegiz" diye tutturarak acib fıkralar, maceralar nakl eyler, kendinin ve kudemayı şuaranın ebyatı garibesini okurdu. (…) Kendi ifadesine nazaran mukaddema mey ve mahbub ve sair uyub ile meluf olduğundan eski demleri tahatturla naklı macera eder ve müstehcen manzumeler okurdu.
>
> Bir gün Arif Hikmet beyin hanesinde tesadüf edilerek biraderim merhum ve ehıbbadan iki zat ta beraber olarak köprüde adalar iskelesindeki gazinoya gidildi.
>
> Hikmet merhum –daima mülâtafa etmekte olduğu- Fazlı efendiye hacl engiz sualler irad etti. O da şerm amiz cevablar ile merhumu şad ettiği sırada yine o, bazi uzva dair acayib şeyler sormasile beriki bîperva ve bülend âvaz ile söylenmez sözler söyledikden sonra tekrar tekrar "haz âmin fazli", (kelime oyunu yaparak "bu Fazlıdandır") diyerek pek müstehcen bir manzume okudu, bizi şermsar ve civardaki samiini mecburi firar etti.
>
> Fazlı efendi, esiri suhbet, kesirülkelam olduğundan aşinalarının, hanesine gelmelerini ister, kendi de aşinalarını sık sık ziyaret eder, herkes avdet etdikden sonra "hele bir sigara daha içeyim de ben de yollanayim" diyerek temdidi ikamet ederdi.

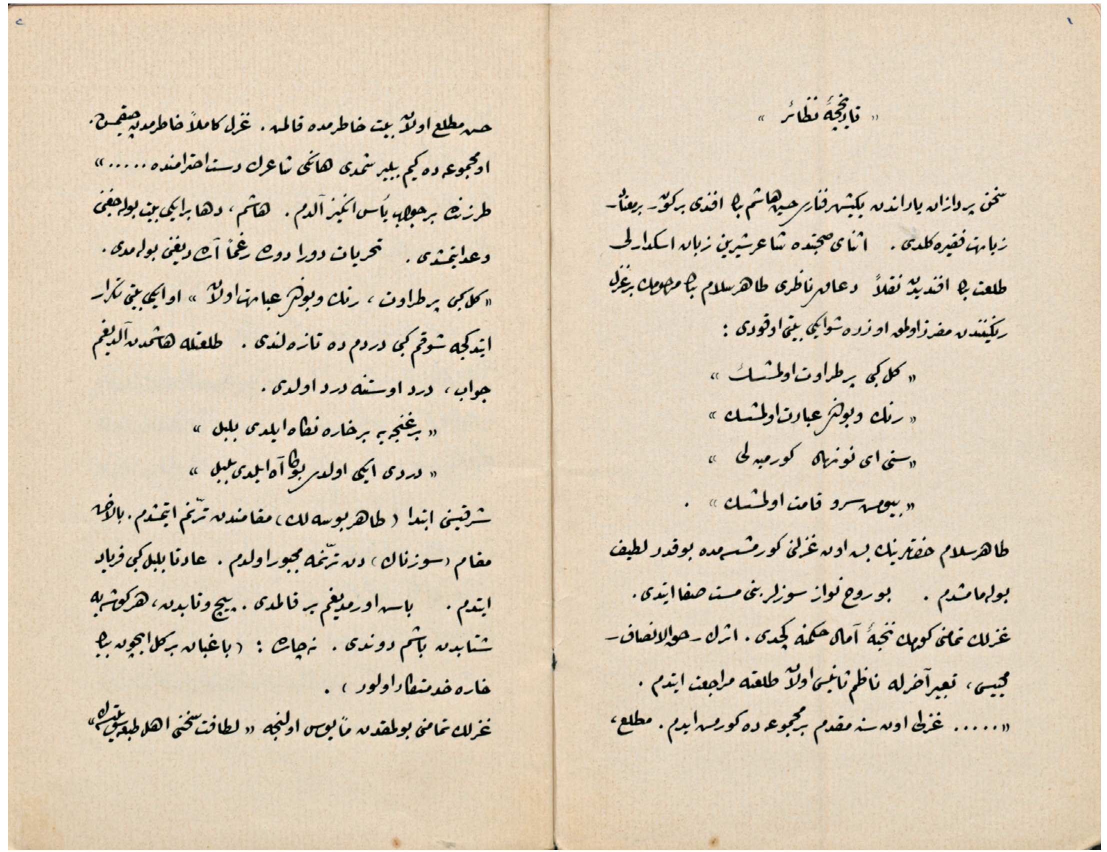

Babası tarafından İbnülemin'e yazılan bir mektup…

> Aksaraydaki şekerci sokağında bir ev alarak bir odasını selamlık itdihaz etmişdi. Bir bayram günü ziyaretimize geldiğinde "bayram münasebetile şeker, kahve, hizmetci ihzar etdim. Selamlık odasının pencelerini, kafeslerini açdım. Köşeye oturdum. Müsafirlerin kudumuna intizar etdim. Yalnız mahalle bekçisi geldi. "Canım bekci ağa, konukomşuya, gelen geçenlerden tanıdıklarına söyle, sabhdan beri teşriflerini bekliyorum buyursunlar" dedim. Bekci civardan geçenlere, komşulara gelmelerini reca etdiyse de aldıran olmadı. Mahzun oldum. Ne yapayim, esiri suhbetim, tayib etmeyiniz, mazur görünüz" dedi.[1684]

İbnülemin'in meclislerinin renkli şahsiyetlerinden biri de Mülkiye Nazırı Pertev Paşa'nın hafîdi olan Abdülaziz Bey'dir (1850-1918). Söze âşık olan Aziz Bey "kuvve-i nutkiyesi" ile meşhurdur. Bulunduğu meclislerde bilâ-fasıla saatlerce söz söyler, söylemekten lezzetyâb olurdu. İbnülemin, Aziz Bey'i şöyle anlatıyor:

> "Sözlerini herkese dinletirdi. Dinleyenler usanmazlardı, mahzuz olurlardı. Fakat kendisi başkalarını dinlemeğe mütehammıl değil idi. Başkası -fırsat bulup da- söze başlasa merhum, yüzünü divara çevirir, somurturdu. (…) Salâhiyettar olsun olmasın her şeyden bahs eder, herkesle mübaheselere girişir idi. Mütaleat ve muhakematı, tavır ve kıyafeti kendine mahsus idi. (…) Elinden ve dilinden geleni esirgemezdi.[1685]
>
> Aşinalardan bir zatın evinde bir gece bazı ehibba ile buluşarak meşahirin teracümi ahvalinden bahs eylediğimiz esnada Aziz Bey sıkılarak teabbüs etmiş ve ertesi gün atideki manzumeyi söylemiş idi:

İbnülemin'in konağına devam eden şairlere söylettiği nazîrelelerden tertip ettiği *Gülzâr-ı Nezâir*'in ilk sayfası.

Dün gece baş başa verdik aradık tâesabah
Mürdeler defterine her ne ki olmuş mestûr
Anasından, babasından, nesbinden sorduk
Cümleten etti kıyam bir gecede ehli kubur
Öyle tamik edilüp hali bütün keşf oldu
Sebep mevti olan illeti rıhı basur
Bakdık her uzvine bir bir, takarak gözlüğümüz
Pişü pesden hele hiç kalmadı bir yer mestur
Melekut mevtte bile yok bu kadar malumat
Kabzı ervaha olunmuşsa da zatı memur
Arabü Türkü Acemden ne kadar varsa ölen
Ederek resmi geçid, geçmede tabur tabur
Dizilüp karşımıza cümle milel emvatı
Ne garibdir o gece sanki çalınmış idi sur
Behtü hayretde kalır görse mezarcı Mahmud
Çünki etmiş niçe hem mesleği alemde zuhur
Güç idi gerçi tahammül bereket versün kim
Bana vird oldu o şeb durmıyarak ismi sabur" [1686]

Dârü'l-Kemâl'in bir diğer renkli siması da Adanalı Hakkı Bey'dir. İlk gençliğinden beri ayş ve nûşa mübtelâ olan Hakkı Bey;Kozan Aşar Müdürlüğü yaptığı esnada tanıştığı İbnülemin'in tavsifiyle "şiir ve inşâsı metîn, serîü'l-intikâl ve intiâl, fevkâlâde vehhâm, hayet hassas, nüktedan, suhan-şinas, kâbil-i hitâb ve feylesof-meşreptir. Bazen güler, bazen ağlar, garîbü'l-hâl ve garîbü'l-makâl bir zattır. İbnülemin evine devam eden şâirlerle alâkalı yazdığı manzum eserinde Hakkı'nın ahvâline de sahifeler ayırmıştır.Pek genç iken sakalı sakalı ağaran Hakkı Bey'in görenler bir pîr-i fertût zannederlermiş. İşkodra'da vefat eden

İbnülemin'in konağına devam eden şairlere söylettiği şiirleri kaydettiği bir başka defterinden iki sahife.

zevcesi hakkında *Makber* tarzı yazdığı bir mersiyeyi (Mezar) ve bazı şiirlerini İbnülemin şairin hatt-ı destiyle bir deftere yazdırtmıştır.[1687] Meclislerde garip tavırları ve güzel sözleriyle öne çıkan Hakkı Bey Fuzûlî'nin "selam verdim rüşvet değildir diye almadılar" cümlesinin letafetinden bahsolunduğunda "bu cümleyi, selam verdim, rüşvet zannile derhal aldılar, sûretine dökmek zamanımıza muvâfık olur" demiştir. Hakkı Bey'in bir diğer huyu da muhitinde gördüğü alicenaplıkları takdir, kusurları tenkit etmektir. Yanya Mektupçusu iken vali Osman Paşa'nın şikayetiyle azledilen Hakkı Bey, Van Mektupçuluğuna tayin kılınır, fakat kabul etmez. Âyandan Rauf Paşa'nın bir tanıdığının aynı şekilde Van'a tayin kılınıp gitmemesi üzerine memuriyetin Hakkari Murasarrıflığına tebdil edilmesi üzerine şu kıtayı söyler:

"Van'a mektubcu olub da geri kalmaksa sebeb
Ben dahi bir mutasarrıf olmazsam sad yuf
Bir kulun himmeti eylerse kifâyet bu işe
Sendeki kudrete bir şey mi bu ey rabb-i Rauf"

O sırada Dahiliye Nâzırı bulunanMemduh Paşa'yı telmîhen Kemânî Memduh Efendi'ye hitaben yazdığı "Çal Memduh Çal" nakaratlı şarkısı bestelenip meclislerde söylenmeye başlanır. Münfail olan Memduh Paşa, mutasarrıflık için başvuruda bulundukça iltifat eder ve uzun süre memuriyete dönmesine müsaade etmez.[1688]

Ali Emirî Efendi'nin garip tabir ve mütalaalarına meftun olan Hakkı Bey, sokakta karşılaştığı İbnülemin'e, Emirî Efendi'nin yeni tabirâtı olup olmadığını sorar. O günlerde Emirî Efendi'nin "vird-i zebân"ı "vürdü" sûretinde vird-i zebân etmiş olduğundan İbnülemin şimdi "vürdümüz var" cevabını verir. Hakkı, ehr zaman yaptığı gibi "Allah belâmı versün" diyerek gülmeğe başlar ve bu sözü "fem-i muhsin"den dinlemek için sahib-i sözün hânesine giderler. Habersiz gerçekleşen bu ziyaretten pek memnun olan Emirî'ye sözü söyletmek için uğraşsalar da bir yolunu bulmazlar. Nihayet İbnülemin'in bir münasebetini getirerek "Emirî Efendi, senin ismin şu âdemin vird-i zebânıdır" demesiyle kahkaha-endâz olan Emirî bağıra bağıra "Anın ismi de benim vürdü zebanımdır" der. Kendini zabtedemeyen Hakkı Yine "Allah belamı versün" diye gülmekten bir tarafa devrilmiş.[1689] Emirî Fendi'nin pertevsuzla yazıya bakarken daima "kendimi görmek için gözlüğe muhtaç oldum" mısraını okuması nazar-ı dikkatini çeken Hakkı Bey, bu sözün ona ait olduğu zannıyla devrin siyasi ve sosyal havasını tenkit eden bir manzûme de inşa eder.[1690]

Ümmî bir saraç iken İstanbul'a geldiği demlerde temas ettiği zatların tesiriyle edebiyata muhabbet peyda eden Yenişehirli Mehmed Emrî Efendi de sık sık Dersaadet'e İbnülemin'in konağına gelir. İbnülemin'in "şen ve şuh, zeki, terbiyeli bir zat olarak takdim ettiği Emrî, bu geliş gidişler okumak yazmağa muhabbetini arttırır, kitaplar toplar. Hususî kütüphanesini memleketinin Yunan işgaline uğraması sonrasında Bursa'ya hicret eyler.[1691]

Pederinin Kozan Mutasarrıflığında bulunduğu esnada Aşar Başkâtibi olan Fâni Efendi'den Arap ve Fars edebiyatı dersleri alan İbnülemin ve Ahmed Tevfik hocaları İstanbul'a geldiği sıralarda konaklarında misafir ederler ve o vakitler sadrazam bulunan Cevad Paşa'ya bir arzıhalle kendisini takdim ile Maraş Tahrîrat Müdürlüğüne tayin olmasına vesile olurlar. Fânî Efendi bir şiirinde bu bahse temas eder:

İbnülemin, üniversite kütüphanesine bağışladığı kitapların önünde. Fotograf vefatından kısa bir süre önce alınmış.

"Bir hâme-i nâçiz ile tasvîr ne mümkün
Üstâd-ı edeb Hazreti Mahmud Kemâl'i;
Bir leyl-i mükevkebdeki mehtâba müşâbih
Beyne'l-üdebâ zâtının envâr-ı kemâli."

Hüseyin Sîret

"Haziranın altısında 311 sali malide
Yine tayin olundum Maraş'a lütf-i sadâretdir."[1692]

Konağın müdavimlerden Kayserili Mütercim İzzet Paşa, hazırladığı ve bugün Millet Kütüphanesi'nde bulunan Kâmûs-ı Fârisî için İbnülemin'in kütüphanesinden istifade etmiştir.

Mehmed Emin Yümnî ile Münif Paşa'nın konağında tanışan İbnülemin'in muhabbetleri daha sonra da devam eder. Dârü'l-Kemâl'de ve Yakacık'taki sayfiyelerinde kendisi de Yakacıkta oturan Yümnî ile buluşur, ilmî - edebî sohbetler yaparlar. O sıralarda Yümnî; Farsların "Aslanları tilki mizaçlı eden ihtiyaçtır" mealindeki "Ânçe şîrân-râ koned rûbeh mîzâc / İhtiyâcest ihtiyâcest ihtiyâc" beytine mukâbil

"Ve ançe rûbeh-râ koned çûn şîran
Sim ü zer başet birâder sîm ü zer"

(Tilkiyi arslan gibi eden gümüş ve altundur) beytini tanzîm etmiştir.[1693]

Bazı insanlar vardır ki bulundukları mekânlar her neresi olursa olsun ilmî, edebî, fikrî bir mahfil hâline geliverir. İbnülemin de o kabil zatlardandır. İbnülemin uzun süre konağında ve Yakacık'taki köşklerinde pek sevdiği fazilet erbabıyla toplanıp görüşmüş ve bu meclislerde ilimden, edebiyattan, mûsikîden bahsolunmuş, herkes, idrakine göre müstefid olmuştur. Nice latifeler geçmiş, o latifelerden nice edebî faideler tevlîd etmiştir.

Hiç şüphesiz konağında tertip ettiği edebiyat ve mûsiki meclisleri, müellif hattı tek yazma nüshâlâr, nâdîde eserler ihtivâ eden zengin kütüphanesi, Türk güzel sanatlarının en güzîde eserlerini barındıran koleksiyonu ve eşyaları, İbnülemin'in hep mütebahhir şahsiyetinin ve nev'i şahsına münhasır mizacının uzantılarıdır. Üsküdarlı Tal'at bu sebepten ne vakit karşılaşsalar "Dünyada o kadar lüzumu olmıyan kullarının ömrünü Rabbim sana versün" diye dua edermiş.[1694]

c. Edebî-Siyasî Mahfil Hüviyetini Hâiz Diğer Konaklar

İsimlerini duyup da birkaç satırlık bilgi dışında haklarında bir şey bulamadığımız bazı konaklar da vardır. Buralarla alakalı malumat bulmak, âdeta asırlar öncesinden kalmış bir kitâbedeki karma karışık yazıları - şekilleri çözmek kabîlindendir. Bulana bilene aşk olsun. Çalışmamız esnasında karşılaştığımız müşkillerden bir tanesi de bazı maruf zatların evlerinin yerinin tesbiti, düzenlenen sohbetlerin muhtevasının hangi hususlara müteallik olduğudur. Mesela, Fatin Efendi, Hattat-ı meşhur Kıbrısîzâde İsmail Hakkı'nın hâl tercemesinde şöyle bir bilgi verir ki, biyografi sahibi hakkında bir fikir verse de meclisinin nerede, kimlerden teşekkül ettiğini söylemez:

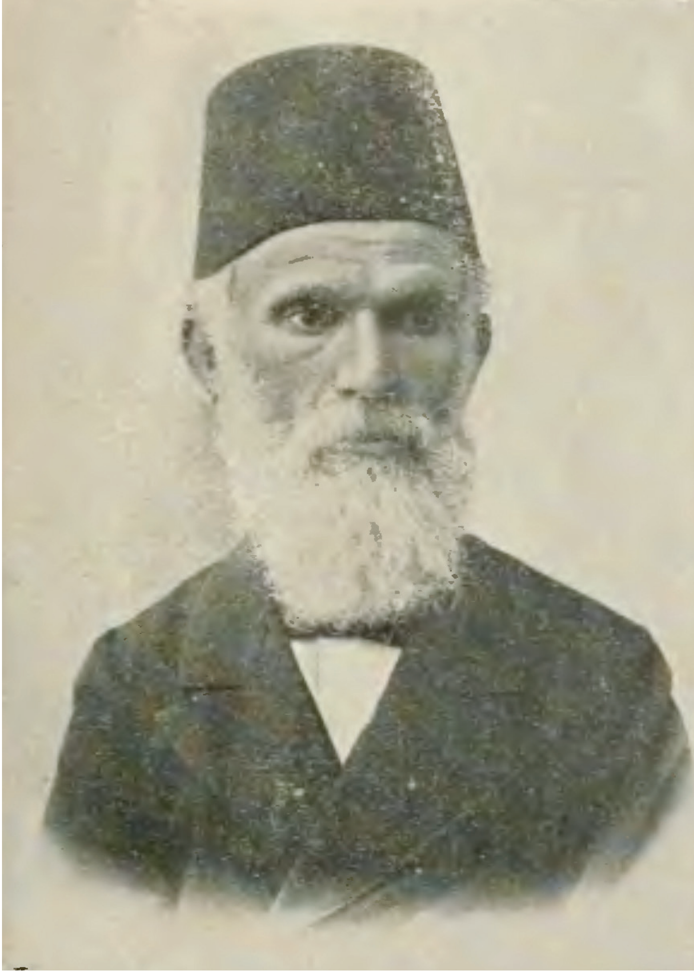
> "Muhibb-i Âl-iAbâ bir müverrih-i tarih-âşinâ olub daima eshâb-ı kemâle mütevazıâne hareket ve erbâb-ı maârif ile câ be câ tarh-ı encümen-i ülfet eyliyerek imrâr-ı vakt ü saat eylemekdedir."

Bu yalı, Bebek'tedir. Yerini, 19 Zilkâde 1265 tarihli *Cerîde-i Havâdis*'teki bir ilandan bulup tesbit eden ise İbnülemin'dir. Sadece yerini tesbit etmemiş, bazı mühim bilgiler de vermiştir. Bu yalıyı Reîsü'l-Ulemâ ve nâkıbü'l-eşrâf Mustafa İzzet Efendi iştirâ eylemiş, daha sonra emsali meşahir konak ve yalıları gibi o da hedm edilmiştir.[1695]

Recâi Efendi'nin Vaniköy'deki yalısı ile Çemberlitaş'taki konağı da bu asrın edebiyat ve mûsikî mahfili hüviyetini mekânları arasındadır. Efendi yalı ve konağında dostlarıyla birleşir, ney üfler, keman çalar, gayet güzel mühürler kazar, kitap ciltler ve tezhip eder, kâbe örtüleri dokur, sülüs, celi ve nesihde maharetini gösteren yazılar yazar. Recâi Efendi, hayatı müddetince mütalaa ve tetebbu ile meşgul olmuş, İslâm ulûmuna ve Şark edebiyatına vukûfiyet kesb etmiş, laubali ve nükte-perver olduğundan latif ve zarif fıkralarla dâhil olduğu meclislere safalar vermiştir.[1696] Oğlu Ekrem ve Celâl babalarının topladığı nefis ve nadir eserlerle birlikte yanan evinde yanan (Hoca Paşa yangını sırasında) Çemberlitaş'taki bir ilim merkezi olan bu evinde doğmuş ve yetişmişlerdir.

Reşid Paşa dairesinin en samimi müdavimlerinden Süleyman Şevket Paşa'nın İstanbul Mahmud Paşa Hamamı'nın yanındaki konağı ile Balta Limanı'ndaki yalısı da dostlarıyla eğleneceler tertip ettiği yerlerdendir. Şevket Paşa "gayet mükrim ve mütevazı" olduğundan evi herkese açık olurmuş.[1697]

Birkaç cümleyle "bezm-i sohbet" olduğundan haberdar olabildiğimiz yerler arasında Hattat Çarşanbalı Hacı Mehmed Ârif Bey'in Fatih Çar-

Şemseddin Sami Bey.

şamba'daki hânesini de zikredebiliriz. Söz ehlinden olan Hacı Bey'in hânesine gelenler sohbetini günlerce sıkılmadan dinleyebilirler, mütelezziz ve müstefîd olurlar.[1698]

Şâir-i azam Abdülhak Hâmid'in ceddi ve Sultan II. Mahmud'un hem tabibi hem de nedîmi olan Abdülhak Molla Efendi'nin Bebek'teki yalısı[1699] da zamanın kibarının, vüzerâ, ulema ve üdebasının toplanıp bezm-i işret tertip ettikleri yerler arasındadır. Özellikle bahçesinin pek "dil-rübâ" olduğu yalıdaki meclislere zaman zaman padişahın da katıldığı mervîdir.

İbnülemin anlatıyor:

> "Abdülhak efendi vükelâdan bazı zevatı Bebek'teki yalısına davetle -pek dilrüba olan- bağçede bezmi işret tertib edilir. O sırada sultan Mahmud, vürud etmekle Abdülhak efendi, vükelâyı bağçenin bir köşesindeki ahıra sokar. Padişahı istikbal ederek bağçeyi gezdirdiği esnada ahırın kapısını açar, "vükelanız burada" der.
>
> Vükelâ mahcub olurlar. Ertesi gün molla efendi hekim başılıktan azl olunur."[1700]

Abdülhak Molla'nın meclisine devam edenlerden biri de Fatin Efendi'nin dediği üzere "Keçecizâde İzzet Efendi merhumdan bir mikdâr tahsil ü marifet eylemiş" olan Leyla Hanım'dır. Maddî yardım isteme-

nin yanından çektiği sıkıntıları ve durumları padişaha arz etmesi için aracılığını istediği Molla'yı Leyla Hanım şu şekilde tavsîf ve tebcîl eder:

> "Sudûrun âb-ı rûyı yan'ni Abdülhakk Efendi kim
> Zülâl-i nutkı ehl-i derde iksir-i sa'âdetdir
>
> …
>
> Felâtûn-ı zamân Ristû-hıred dâniş-ver-i 'âlem
> Hüner bâbında bende hem-dem ü yâri dirâyetdir."[1701]

Vaniköyde Mustafa Paşa yalısı ve Emirgan'da Girildi Mustafa Paşa yalısı var. 1274 senesi şevvâlin dördüncü günü sûr-ı hümayun için bu yalılardan birincisi İlhâmi Paşa'ya ikincisi Mahmud Paşa'ya hazırlanır. Şevvalin 21'inde Perşembe günü Cemile Sultan'la Mahmud, İlhâmi Paşa ile Münire Sultan'ın zifafları icra olunur. Bu düğün, iki hafta sürer ve evvelkilerden daha tekellüflü olur. Bütün sahralar çadırlarla dolar, vükelâ çadırlarından yakılan kandiller hiç söndürülmez. Bu sene farklı olarak çadırlara saksılar, çimenler ve limonlar da eklenir. Cevdet Paşa böyle hânelerde olmaması gereken tecemmülâtın buralarda bulunmasının "ahlâken hariç ez-nisbet bir hâle gelmiş olduklarını iş'ar" ettiğini düşünür.[1702]

Sultan Abdülhamid'in başkâtibi Tahsin Paşa'nın[1703] (1858 / 1859 - 1934) Göztepe'deki köşkü hakkında nisbî de olsa malumatımız olan yerlerdendir. Merdivenköyü Tekke'si yakınlarında oturan ve gayet şişman olduğu kadar tatlı dilli, nüktedan ve hazır cevap olan Bektaşî Nuri Baba bu konağın müdâvimlerindendir. Tekkenin resmî işlerini de takip eden Nuri Baba devrin ekâbiriyle temas eder. Canlardan olan Tahsin Paşa'nın bir ramazan günü konağında Nuri Baba da hazır bulunur. Davetliler arasında, iri yarı babanın zıddına gayet çelimsiz, zayıf bir mahalle imamı da bulunmaktadır. İftar vakti, imam, Nuri Baba'ya "Buyur bakalım cehennem kütüğü" diyerek tarizde bulunur. İmamı baştan ayağa süzen Nuri baba, "Doğrudur", der, "biz Allah'ın nimetlerinden bol bol yer içeriz. Onun için böyle yağlanırız. Dünyada sizce günah sayılan her şeyi yaptığımız için ahrette yerimiz cehennemdir. Oraya gider gitmez zebanîler bizi hemen ateşe atarlar. Şişman vücudumuzun yağları ateşi görünce erir, söndürür. O zaman zebaninleri bir telaş alır: 'Aman ateş sönüyor. Çabuk biraz kuru çalı çırpı bulun' derler, hemen sizleri yakarlar, altımıza sokarlar. Kuru olduğunuz için çabucak tutuşursunuz, işte sizin nârınıza bizde cayır cayır yanarız."[1704]

İhtilâl teşebbüslerinin devrin ilmî, fikrî, kültürel ve siyasî havasına ne derecede tesirde bulunduğu izahtan vârestedir. Kuleli Vakası, Yeni Osmanlılar Hareketi, Sultan Aziz'in halli, Ali Suavi hâdisesi vs. Bunlar içerisinde Suavi hadisesi kadar ehemmiyetli olmaması ve devrin meşhur şahıslarının bu hareket içerisinde yer almamasından ötürü dikkatlerden ırak tutulan bir başkası hadise de Kalienti Vakası'dır. Yeni Osmanlılar'dan cumhuriyete kadar ihtilâl fikri, bir araya gelen bir kısım insanların kullanılması, teşebbüs etmesi sıkça karşılaşılan bir durum olması sebebiyle ayrıca değerlendirilmeyi hak etmektedir.

Tophâne'deki Mahmud Paşa konağı da "politika ile müttehem"dir. Sultan Aziz'in halline yakın zamanlarda Mahmud Paşa'nın babasının Salıpazarı'ndaki konağında Rüşdü, Midhat, Damad Mahmud ve Mı-

Şemseddin Sami'nin Erenköy'deki köşkü.

sırlı Prens Halim Paşalar ile Veliahd Murad Efendi ve Şeyhülislâm Hayrullah Efendi toplanarak hal'in çârelerini ararlar. Agâh Efendi'nin de aralarında bulunduğu bazıları medrese talebe ile softaları ayaklandırarak Yıldız önünde ve İstanbul'un büyük meydanlarında Sultan Aziz'in etrafındaki ona sadık Mahmud Nedim ve Şeyhülislâm Hasan Fehmi gibi kimselerin görevden alınması için nümâyiş yaparlar. İşte hal'in plânı Sultan II. Abdülhamid'e göre Mahmud Paşa konağında tezgâhlanmıştır.[1705]

Safvet Paşa'nın sadareti zamanında Sultan V. Murad'ın bendegânından bir kısım zat, Suavi Vakası'nın başarısız olması üzerine bu hadiseyi "tamir etmek" için Cerrahpaşa'da Aziz Bey'in hânesinde toplanırlar. İşi tertip ve tahrik eden Kalienti nâmında biridir. Onun başkanlığında evvelce saraydan çıkartılan Nakşibend Kalfa, Hekim Âgâh Efendi, Evkâf Senedât Odası mukâbelecisi Aziz Bey'den müteşekkil bir cemiyet-i hafiye teşkil olunur. Aziz Bey'in evinde toplantılar tertip edildiği Zabtiye Nezareti'nce vaktiyle haber alınarak bir gece basılır. Kalienti, Nakşibend Kalfa ve cemiyet azasından ikisi evvelce kaçtıklarından ele geçirilemezler. Bir kısmı yakalanır. Bunlar, Suavi Vakası'ndan sonra kimsenin böyle bir şeye teşebbüs edemeyeceği kanaatinin getirdiği emniyetten ve onun tesiriyle meydana gelen uyuşukluktan istifade ederek Sultan Murad'la muhabere ederler. Muhabereye, Kalienti ile İzmir gümrükçüsü Raşid Efendi'nin oğlu Ali Şefkati Bey'in vasıta oldukları ve cemiyetin, isimleri aşağıda yazılan şahıslardan mürekkep bulunduğu tebeyyün eder:

Ali Şefkati, Sultan Murad'ın kurenasından İsmail ve Maliye ketebesinden Muhtar Beyler, sabık Meclîs-i Maarif azasından Vâcid, Kavasbaşızâde Tevfik, tütüncübaşı Hüseyin, talebeden Abdurrahim, Filibeli Abdullah, ticaret mümeyyizlerinden Asım, Süavi hadisesinden haberi olduğu anlaşılan kahvecibaşı İbrahim, ticaret-i bahriye ketebesinden Esad, Bâb-ı ser askerî ketebesinden Ahmed Rıza, Seniha Sul-

Dönemin renkli simalarından şair, hattat Mehmed Burhaneddin Belhî Efendi (1848-1930). Nakşî-Özbek şeyhi Şeyh Süleyman Efendi'nin oğlu ve Abdülkadir Belhî'nin kardeşidir. Belh'te doğdu. Türk, Fars ve Çağatay lisanlarında şiirler yazdı. Ta'lik hattı Bursalı Abdülkadir Efendi'den meşk edip icazet aldı. Edîb, halim, dil-nevaz olan Burhâneddin Efendi, hangi meclise girse söz söylemez, şiirlerini okur ve okumaktan zevk alırmış. Hatta sokakta karşılaştığı ahbaplarına "merhaba"dan hemen sonra şiirlerini inşâd edermiş. Bu yüzden İbnülemin onu "şi'r-i seyyâr" nâmıyla yâd ediyor. Hat ve hattatlara dair manzumesi meşhurdur.

tan'ın kethüdası Hacı Bekir, Ortaköy Camii hatibi Mehmed Efendiler, Üsküdarlı Nuri ve Sultan Murad'ın bir kaç gün kitabetinde bulunmuş olan Hacı Hüsni Beyler, Suyolcu Ahmed ve İsmail, zabtiye neferi Hasan ve Memiş.

Divan-ı Harb muhakemesi neticesinde bir kısmına idam, bir kısmına sürgün ve kalebend cezası verilir. Karar, Meclîs-i Vükelâ'da tasdik olunarak Sultan Abdülhamid'e arz olunur. İdamları on beşer sene kalebendliğe tahvîl ile diğerlerinin verilen hüküm gereği cezalandırılmasına irâde-i seniyye sâdır olur.[1706]

Nâmık Paşa'nın Fındıklı civarındaki konağı[1707] ile Mehmed Sâdık Paşa'nın Çarşı Kapısı civarında, Irgad Pazarı'ndaki ahşap konağı da siyasî cephesi baskın yerlerdir. "Kara Vezir" namıyla meşhur Sâdık Paşa'nın konağının ilk sahibi, Maliye Nazırlarından Nafiz Paşa'dır, Sonra Sadık Paşa temellük etmiş, bir zaman resmî daire ittihaz olunmuş, daha sonra bazı zevat ikamet etmiştir. En son, Sultan Abdülhamid tarafından Sultan Abdülaziz'in en küçük kerimesi Emine Sultan'a verilmiş, onun vefatında zevci Mehmed Şerif Paşa'ya intikal etmiş, bilahare Feyz-i Âtî Mektebi idaresince kiralanmıştır. Bir gece kazaen yanmış, yerine bir kaç mahalle teşekkül etmiştir. [1708] Mehmed Şerif Paşa, bu konakta İbnülemin başta olmak üzere devrin şair ve yazarlarıyla haftanın belirli günlerinde meclisler akdetmiştir.

Mustafa Kâni Bey'in (?-1850) Sultanahmed civarında, Helvacıbaşı Mahallesi'ndeki konağı kitap muhiplerinin toplandığı yerlerdendir. Kâni Bey, çoğu müellif hattıyla muharrer 288 adet nefis ve nadir kitabı vefatına kadar bir odada kalması koşuluyla vakfetse de nereye konduğu malum değildir.[1709]

Kadri Bey'in Haydar Paşa'daki konağı da hususiyetli yerler arasındadır. Hüseyin Kazım Kadri'nin babası Kadri Bey bu konakta, "Nailî-i Cedîd" namıyla maruf olan Manastırlı Salih Nailî'ye Farsça dersleri vermiştir. Hakkında kasîdeleri de mevcuttur. Zamanında hicivde ileri gidenlerdendir.[1710] Hüseyin Kazım da haftanın belirli günlerinde dostlarıyla birlikte bu hânede edebiyat meclisleri tertip etmiştir.

Zamanının İbni Sinası hükmündeki Şânizâde Atâullah Efendi Yalısı, Ortaköy'deki sahilhânesine Reîsü'l-Hattâtîn İsmail Zühdi Bey'le talebesi Şehremini İbrahim Efendi ara ara gelip haftalarca kalırlar ve ilmî – edebî sohbetler ederlermiş.[1711] Yine hatt-ı sülüsde üstad-ı mâhir olan Zühdü Efendi'nin talebelerinden meşk sırasında aralarında dostluk kurdukları Hattat İbrahim Ref'et Efendi de hocasıyla gelerek haftalarca kalırlar. İstanbul'a geldiği zamanlarda (1792 ve sonrası) hânesinde haftalarca mükâleme ettikleri bu zat bilâhere ikbâle kavuşunca "hiçbir tefakkud ve süali bile müyesser olmamıştır."[1712]

Hattat Sami Efendi'nin hocası Kıbrısîzâde İsmail Hakkı Efendi'den naklettiğine göre; hatt-ı ta'likte "yed-i tula" sahibi Esad Yesârî Efendi'nin (?-1798) "hânesi âdeta yazı pazarı imiş. Haftada bir gün sudûr ve kibarzâdelerden ve sâir sınıflardan talebe toplanır. En iyi mürekkebciler, kağadcılar, kalemciler, kalemtraşcılar gelir alışveriş olurmuş. Merhum, günde birçok meşke bakarmış. Oğlu Mustafa İzzet Efendi'nin evi de böyle imiş."[1713]

Fahrü'l-Hattâtîn Mustafa Râkım Efendi'nin (1787-1825) konağı da devrin sanat mahfillerinden bir tanesidir. Kölesi, manevî evladı ve

değerli talebelerinden bulunan Mehmed Hâşim Efendi üstadının kendisini Koska'da bir aileye iç güveysi vermesinden sonra da geceleri uşağının çektiği fenerle Üniversite merkez binasının yakınında bulunan Râkım'ın konağına gelerek sohbetinden istifade eder.[1714]

Damad Mehmed Şerif Paşa.

Hattat Yahya Hilmi'nin (1833-1907) Bozdoğan Kemeri yanındaki hânesi hat sanatçılarının devam ettiği, güzel sanatların bu şubesine dair sohbetlerin yapıldığı yerler arasındadır. İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, ilk defa Yahya Hilmi'nin, vefâtından üç sene evvel (17 Şevval 1322) *Hutût-ı Meşâhir*'e yazı yazdırmak ve hâl tercemesini kaydetmek için gitmiştir. Sülüs ve nesihde üstad-ı kâmil olan Yahya Hilmi'nin *Hutût-ı Meşâhir* mecmuasındaki hat örneği, ince sülüsle yazılmış Arabî bir kıtadır. Evinde mülaki oldukları sırada İbnülemin'e anlattıkları, onun hat sanatıyla iştigal etmesinin sebeplerini gösterir. Bahsettikleri o devirde icra edilen sanatlarda asıl gayenin ne olduğunu göstermek bakımından dikkate değerdir:

> "Babı ser askerîye dühul edeli 58 sene oldu. Fasılasız hidmet etdim. Buna mukabil bir yâdigar bırakmak istedim. Hindistan'dan kâğıt getirtdim. Bir buçuk senede şu Mushafı Şerifi yazdım. (Birkaç cüz'ünü gösterdi. Kalın nesih ile yazılmışdı. Hamei Yahya, hattı neshi ihya etmişdi.) Kağıdcılar kethudası Hacı Ahmed Efendi 17 liraya tezhib etmekdir. Hitamında Babı ser askerîdeki cami'i şerife vaz' edeceğim. Okuyanlar belki ruhuma belki bir Fatiha ihda ederler.[1715] İnsan, altmış yaşına geldikden sonra yazı yazamıyor. Bu Mushafı kalınca yazdım. Çünkü ince yazamıyorum. Benden yazı istemiyenlere müddeti ömrümde yazmadım. İsteyenlere memnuniyetle yazdım. Bu ane kadar 25 *Mushaf* tahririne müveffak oldum.[1716]

İbnülemin bu konuşmadan sonra tertip ettiği mecmuayı bir sabah evine götürüp yazıyı yazdırmıştır. İbnülemin, kaleminin süratine "mübarek bir delil" ve "hac bedelinin kıymet-i mâneviyesine bürhân-ı celîl" olarak Yahya Hilmi'nin Reîsü'l-Hattatîn Kâmil Efendi'ye anlattığı şu fıkrayı da zikreder ki, *Meşâhir*'den Yahya Hilmi'nin muttakîliğini göstermesi bakımından önemi haizdir:

> Hicaza azimet edeceğim sırada validem beraber götürülmesi için ısrar etdi. İkimize kifâyet edecek param yokdu. Remazanı şerifde bir cüz'ün yarısını gündüz, yarısını gece yazarak bayrama kadar bir Mushafı şerif tahririne müveffak oldum. Valideye verdim. Erbabı servetden bir zate götürdü. 7500 kuruş getirdi. O para ile ifayi hac etdi.[1717]

d. Evler

“Kişi noksanını bilmek gibi irfân olmaz”

Bursalı Tâlib

Çocukluk devreleri şahısların ilmî, fikrî, edebî şahsiyetlerinin oluşması için fevkalâde önemli bir basamak hüviyetindedir. Aile büyüklerinin taht-ı terbiyesinde gerçekleşen bu ilk devre okumaları, anlatılan hikâye, masal, menâkıp ve ninniler şahsiyetin teşekkülünde çok mühimdir. Evlerde birkaç kişinin bir araya gelmesiyle okunan metinler, anlatılanlar hiç şüphesiz edebî ve fikrî şahsiyetin tekâmülünde çok feyizli bir devre açmıştır. Şahıslar buralarda okudukları eserlerin tesirini hayat boyu muhafaza ederler. Evlerde okunan eserlerden kârîler müstesna hayretler devşirir, duygu ve düşüncelerini terbiye edip hayal dünyalarını genişletirler. Evlerde bulunan kitapların da kişilerin edebiyata -daha doğrusu edebiyatın şubesine ve devresine- intisap etmesinde büyük bir rolü vardır. Çocukluk ve mektep hatıraları okunduğu vakit görülür ki bu senelerde yaşadıkları ve okudukları, dimağlarına ve zihniyetlerine yön vermiş, müelliflerin evvela yetişme tarzına, daha sonraları da eserlerine yansımıştır. Psikologların bu meseleye büyük bir ehemmiyet atfetmeleri de buna sebeplerdendir. Şâir ve yazarların daha sonraları ihtiyar ettikleri mesleklere bakıldığı zaman bir nevi çocukluğa dönüş yaptıkwları görülür. Yahya Kemâl, Aka Gündüz, Halit Ziya’nın çocukluk senelerine dair yazdıkları misal olarak görülebilir.

Biraz aşağıda göreceğimiz veçhile daha sonraları aile içi okumalarla aralarına mesafe koyanlar, o dünyadan uzaklaşanlar da yok değil. Fakat her hâlükarda ister menfi ister müsbet manada olsun ev okumalarının tezahürü bir şekilde hâl ve kalde ortaya çıkıyor. Bu başlık altında yapılacak bir çalışma, ister çocukluk devresi için olsun, ister tahsil ve terbiye noktasından olsun araştırmacıya çok münbit imkânlar sunmaktadır. Zihniyetlerin değişim ve dönüşümünde evlerin, dolayısıyla okunan eserlerin, anlatılanların çok mühim bir mevkii vardır. “Çocukluk hâtıraları” veya “edebiyat”, “eğitim” gibi başlıklar altında oldukça geniş bir malzemeyle karşı karşıya bulunduğumuz da bir vâkıadır. Ev içi okumalarını sadece çocukluk devresine hasrettiğimiz anlaşılmasın. Bilakis malum olduğu üzere hayat boyu devam eden bir süreçtir. Lakin biz çalışmamızın bu kısmında umumî hatlarıyla da olsa çocukluk devresindeki ev içi okumalarının kişi üzerindeki tesir ve değişimini takip edeceğiz.

Aile büyüklerinin kütüphanesinden yahut bizatihi kendilerinden okunan eserleri üç basamak hâlinde zikredebiliriz:

a. Geleneği temsil eden eserler,
b. Yeni devre ruh veren müelliflerin eserleri,
c. Batılı müelliflerin eserleri.

Ev içinde okunan, diğer bir deyişle halk irfanının tesisinde rolü bulunan eserler arasında "*Muhammediye*, *Mesnevî*, *Mevlîd-i Şerîf*, *Kısâs-ı Enbiyalar*, *Bostan* ve *Gülistan*, Divanlar, Kerbelâ mersiyeleri, *Mızraklı İlmihâl*, Âşık Garip, Hz Ali Cenkleri, *Battalnâme*, Bin Bir Gece Masalları, Yunus Emre ilahileri" vs. ilk sırada karşımıza çıkanlar. Asrın son çeyreğine kadar yaygın olarak okunan bu eserlerin yerini önce Namık Kemâl, Ziya Paşa, Ahmed Midhat ve Abdülhak Hamid gibi yeni bir edebiyat, düşünce telâkkisiyle yazanlar almış, asrın sonlarına doğru ise Batılı müelliflerin yazdıklarının yavaş yavaş evlerde yerini almaya başladığını görürüz.

Bu asırda yeniliğe ilgi arttıkça eskiye her bakımdan saldırıların arttığı görülür. Eskinin aksayan tarafları ilk olarak edebiyat ve eğitim anlayışı üzerinden tenkîde tabii tutulur. Çünkü çocuklukta alınan eğitim, tabiri Yahya Kemâl'den ödünç alalım, "anne millete dönmenin" temel sâikleri arasındadır. Kişilerin ufkuna, lisanına, his ve duygu dünyasına bir şekilde siner. Bu senelerde edebî eserlerde tavsif edilen hoca tipi sakallı, sert görünümlü, eli sopalı, ne dediği anlaşılmayan hocalar ile ne anlattığı bilinmeyen kitaplardır. Bu tenkitlerin arkasında yenilik gayreti, marifet ve irfanı başka başka yollarda arama arzusu vardır. Ahmet Cevdet Paşa, Yahya Kemâl, İbnülemin, Hüseyin Vassaf gibi maruf zatlar ilk tahsil senelerini nasıl bir lezzet ve hasretle anlatıyorlarsa yeniler de eskinin hep olumsuz, aksayan taraflarını yakalayıp meseleyi daima oradan vaz' etmişlerdir.

Sadece muhteva değil, eserlerin haricî unsurları da değişmiştir. Gülyağıyla yıkanmış, miskler sürülmüş, mahir hattatların nefis yazılarıyla tahrir edilmiş kitaplar yerini kaba, estetikten yoksun, acemice ciltlenmiş eserlere bırakır. Yeni girilen medeniyet dairesinin izleri kıraat olunan eserlerin dış cephelerinde görülür. Umumiyetle yazının kaleme alındığı devrin telâkkileri eşliğinde yazılan bu tarz eserlerde dikkati çeken bir diğer husus da çocuk aklı ve hayaliyle tasavvur olunamayacak derecede şâirâne bir tabloyu okuyucunun önüne getirmeleridir. Çalışmanın önceki kısımlarında pekçok hususiyetlerine temas ettiğimiz bu bahsi, şimdi bazı misaller üzerinden bir kez daha müşahede edelim:

Çocukluğunda babasının hemen her gece *Mesnevî*, Hâfız ve Sa'dî okuduğu[1718] Halit Ziya'nın çocukluk hatıraları bu asrın bütün tenakuzlarını ihtiva edecek mahiyettedir. *Servet-i Fünûn* deyince akla ilk gelen şahıslardan biri olan Halit Ziya Uşaklıgil, kendisini "edebiyat ile uğraşmaya sürükleyen ilk tesirleri" şöyle anlatır:

> "Daha küçük yaşta iken isteklerime edebiyata çıkacak bir mecra çizen, eğer yaratılış tesiri yok idiyse, iki sebep vardır. Bunların birincisi okumak düşkünlüğü: Âşık Garip'ten, Aslı ile Kerem'den, Leylâ ile Mecnûn'dan başlayarak –ki bunda herkesle beraberdim, hâlâ bunların yeniden basılışına göre bugünün nesliyle de bera-

> berdim– büyük kardeşimin kütüphanesinde bulunabilen şeyleri, bunlar arasında *Binbir Gece* ile *Elfün Nehâr*'ı okudum, sonra arkadaşlarımdan kitap dilendim, hele Cemal'in (şimdi Doktor Cemal) okumaya meraklı olduğunu bir gün evinde gördüğüm güzel kütüphanesinden anladığım babasının kitapları arasından seçip bana ödünç verdiği kitaplarını yuttum."

Uşaklıgil, daha sonra ismini hatırlamadığı, manzum ve mensur karışık bir hikâyeyi adeta yutar. İçindeki manzum parçaları ezberler. Kitaplarla o kadar hemhâl olur ki babasının endişe ettiğini tavırlarından anlar ve tekdir edileceği korkusuyla gizli gizli okumağa başlar. Bu eserlerin yanında onda en büyük tesiri yapan Gedik Paşa Tiyatrosu'dur. *Mesnevî*'nin sadık bir okuyusu ve Hafız-ı Şirazî'nin hafızı olan babası tam bir tiyatro düşkünür. Halit Ziya henüz 12 yaşındayken izlediği piyesleri, operetleri ilerleyen yaşlarında bile tatlı bir iç çekişle hatırlar. Kendisinde bu muhitler vasıtasıyla batı müziği ve kültürüne bitmek tükenmek bilmez bir mahabbet peyda olur. İzlediği piyesler, onu tiyatro kitaplarına götürür. Harçlıklarını kitaba yatırır, sahaflardan veya Beyazıt Camii'nin dışında ayakta kitap satanlardan elde

Mehmed Akif'in "Bed-i Besmele" merasimlerine dair yazdığı bir şiirden...

"...

En önde, rahlesi âguş-i ihtirâmında
Ağır ağır yürüyen bir dokuz yaşında melek;
Beş on adım geriden, pîş-i ihtişâmında,
Şafak ziyâları hattâ ufûl edip gidecek
Kadar lâtîf, iki ma´sûmu bir açık payton
Vakâr u nâz ile çekmekte; arkasında bunun,
Küçük adımlı yaman bir tabur ki hayli uzun
O rûhtan daha sâfi olan yüreklerden,
Zaman zaman bir ilâhî terâne yükseliyor;
Bu cûş-i saffetin aksiyle ta meleklerden
Zemîne doğru bir 'amîn!' sadâsıdır geliyor.
Muhîti her birinin bir sabâh-ı nûrânûr,
Bütün bu kâfile efrâdı, pür-sürûd-i sürûr,
Yarıp önünde duran halkı muttasıl gidiyor!
Bu bir ketîbe-i ma´sûmedir ki, ey millet:
Selâma durmalısın şanlı rehgüzârında;
Bu bir cenâh ki: Atîde bir ufak hareket
Yapıp cihanları oynatmak iktidârında!
Gelir de sâye-i imdâd-ı Hak´ta bir gün, bu,
Girer diyâr-ı meâlîye doğrûdan doğru.
Bu ancak işte, eğer varsa, şanlı bir ordu!"

Mehmet Akif Ersoy

Oryantalist bir ressamın fırçasından, konakta ders veren hoca ve talebesi. Nargile unutulmamış.
(İsmail Kara arşivi)

edemediği bir eseri görünce define bulmuş gibi sevinir. Devrin ortak tutkusu, Direklerarası ile Gedikpaşa Tiyatrosu'na devam etmektir. Bu sırada okuduğu *Akif Bey*, *Zavallı Çocuk*, Ekrem'in *Vuslat*'ı bu zamanın keşifleridir. Sahaflardan bulduğu *Temâşâ* ile Victor Hugo'nun *Hernani*'si de keşfiyâttandır. *Mâcerâ-yı Aşk, Esrâr-ı Aşk, Garîbe-i Aşk* vs. Bu eserleri okurken bir taraftan da muhafaza duygusu baş gösterir. Kütüphanesine dâhil olan her kitabı ciltlemeye başlar.[1719]

Halit Ziya'da siyasî tavrın oluşmasına tesir eden husus, hiç şüphesiz çocukluğunda evlerinde yapılan toplantılardır. Müellifimizin çocukluk yıllarında babası ve arkadaşları evlerinde haftada birkaç kez toplanır, gündemi konuşurlar. Bu sıra Uşaklıgil, *Hayâl* mecmuası ile Çaylak Tevfik gibi yazarları misafirlerle kıraat eder. İlk siyasî muhalefet fikrini, suçluluk psikolojisi ve hafiye korkusunu küçük Halit Ziya bu toplantılarda tanımaya başlar. O devri tasvir ederken Halit Ziya'nın vehimler, idealler arkasından çok şüpheli ve karanlık bir tablo çizdiğini görürüz.[1720] Halit Ziya, bir başka yerde eski eserlerle irtibatından bahsederken şunları söyler:

> "Kıbrıslı Kâmil Efendi isminde, İzmir'de bir hocam vardı ki bana, edebiyât-ı Farisiyyeye, bilhassa Hafız'la Mevlâna'ya pek meftun olan pederimin bir ricası üzerine ara sıra gelir ve hususî ders verirdi. Bu zat, bana Türkçe şiir olarak en evvel Rûhî-i Bağdadî'nin *Terkîb-i Bend*'ini okuttu ve izah ederek... O izah ederken *Terkîb-i Bend* canlanırdı. Ruhînin derbeder hayatını, oradan oraya sürüklenen sefil ömrünü, etrafında hayattan, hayatın menâzır-ı zulm ve gadrinden nefretini gördüm. Artık yaşamaktan usanmış, hayatını bir kenara, hususiyle o kadar mütehassir olduğu Bağdat'ın kenarına atmak için enînlerini, şikâyetlerini pek yakından dinledim. Bu benim edebiyât-ı kadîmeyle ilk temasım olmuştu. Şimdi hükmümde o kadar emin değilim. Hâlâ bugün bile otuz beş senelik bir zamandan sonra beni taht-ı te'sîrinde bulunduran bu eser, hakikaten o kadar samimiyetle zengin miydi? Yoksa samimiyeti bahşeden, onu bana tefsir eden ağız mıydı?"[1721]

Hiç şüphesiz bu satırlar, bu ilk okuduğu eser daha sonra ortaya koyacağı sanat anlayışının nümûnelerini de bize gösterir. *Servet-i Fünûn* devrinde edebiyatımızda o çok görülen bunalım ve yaşadığı hayattan ve devirden tiksinme teminin arkasında biraz da kendini idrak, hislerini tanımaya başladıkları esnada temas ettikleri bu tarz eserlerin rolü vardır.

Devir için temsil gücü yüksek bir başka şahıs ise Millî Edebiyat telâkkisinin mübeşşirlerinden Mehmed Emin Yurdakul'dur. Salih Reis nâmından ümmî bir balıkçının evladı olan Yurdakul'un edebiyat anlayışının oluşmasında; edebiyata, şiire meyletmesinde babasının büyük bir rolü vardır. Mehmed Emin'in Behçet Yazar'a verdiği hâl tercümesinde bu durumu özellikle ifade eder. Salih Reis'in en büyük merakı uzun kış gecelerinde oğluna kitap okutup dinlemektir. Bu şekilde *Kerem ile Aslı*, Âşık Gârip, *Battal Gazi* gibi halk irfanının ortaya çıkarttığı kahramanların menkıbelerini ve halk destanlarını babasına okuyan Yurdakul'un daha sonra halka yönelik, halkın anlayacağı tarz edebiyat ortaya koymasına tesir etmiştir. Yine Salih Reis'in oğluna döne döne okuttuğu eserlerden biri de Nâmık Kemâl'in *Evrâk-ı Perîşân*'ıdır.[1722]

Ruşen Eşref'in "Size ilk şiir hevesini veren amiller ne idi?" sualine verdiği cevapta hayatının bu devresine tesir eden şahıs ve eserleri şöyle ifade ediyor:

> "-Bana ilk şiir hevesini veren hilkatimdir. Çünkü ben on iki yaşında bir çocuktum. Kardeşim kazaen vefat etti ve benim en evvelki şiirim de maatteessüf bir mersiye oldu. Türkçeyi ben Kadıköyü'nde Fransız mektebinde iken tederrüs ettim. Pederim muallim olarak Celâl Sahir Beyin kayınpederi olan Ebüllisan Şükrü Efendiyi intihap etmişti.
>
> İlk yazılarım intişar ettiği zaman ben on dört yaşımdaydım. Diyebilirim ki şairlik zevkini validemden aldım. Çünkü validem, efendim gayet çok şiir okurdu. (…) O zamanlar ben eski divanları okurdum, Leyla, Şeref divanları, Esat Muhlis Paşa divanı ki Esat Muhlis Paşa çocuklarımın eniştesinin, Sadullah Paşanın pederidir. Avukatlar sabahlara kadar dirseklerim yazıhane üstünden kalkamazdı. Zaten bütün hayatımda okuyup uyumamaktan mustarip oldum efendim. (…)Bir tarafından da Fransızları okurdum: Hugo, Musset, Lamartine... (…) beni en çok Fuzulî mütehassis etti. (ve bir isticalle söyledi) Fuzulî, Fuzulî, el-an da Fuzulî… Ve Nedim. Bunların ikisi arasında hiç aynı hissime tesir eden müşterek bir nokta görmedim. Şeyh Galib'i de çok sevdim. Ee, o zamanların edebiyatı buydu. Sonra ben de kayd-ı ilhama başladım. O tarihte Muallim Hayret Efendinin *Saadet'te* benim için yazdığı müsait makaleler bana taziyâne-i teşvik olmuştu."[1723]

Adanalı Talat'ın çocukluk devresi de devrin ikili zihniyetini göstermek bakımından manalıdır. Adanalı Tal'at şiire hevesi daha çocukluğunda başlamış, bilâhere eline geçen Fuzûlî, Nef'î, Nedim divanları tarz-ı atikte şiirler inşâ etmesine vesîle olmuştur. Daha sonra Nâmık Kemâl, Hâmid ve Ekremlerin cereyanına kapılarak tarz-ı cedîdde şiirler terennüm etmeğe başladığını İbnülemin'e gönderdiği mektuplarda ifade eder.[1724] Lâkin Talat merhum her şeyden evvel eskinin kuvvetli bir takipçisidir, fikir ve siyaset olarak yenilerin arasında yer alsa dahi kalem mahsüllerinde daima eskidir.

Bu asrın tarihinin bir cephesi kendi zaviyesinden kaleme almış olan Ali Rıza Efendi tahsil senelerini hiç de iyi hatırlamaz. "Babalarımız, dedelerimiz yalnızca şecaati tenmiye için *Hamzanâme*, *Kan Kalesi* ve *Battal Gazi* masallarını, kahraman efsanelerini dinlemeye alıştırırlardı" diyen Ali Rıza Bey, ulemânın çocuklarının çoğunun hoppa, tembel, beceriksiz, azimsiz ve lakayt olmalarını ihtiyar Çerkes lalalar ile Arap dadılardan Keloğlan'ın Karakoncolosu ile Dev karısının Gulyabânîsi gibi masalları dinlemelerine bağlar. Ona göre böyle bir tahsil devresinden geçen çocuklar " umacıdan korkar, kirpi gibi büzülür, yabancıdan ürker, huysuzlanır, üzülür" birer tip hâline gelmişlerdir. Ayrıca beşik ulemâsı tabirinden dolayı mansıp ve maaşa daha doğuştan hak kazandıkları için gerekli talim ve terbiyeden de noksan yetişmişlerdir.[1725]

Bir kez daha ifade edelim ki çocukluk devresinde evlerde okunan eserlerin tesiri muvakkat değildir. Bu tesir devamlılığı olan bir şeydir. Tevfik Fikret, H. Ziya ile Koska'daki evinde oturur, dertleşirken bir gün Halit Ziya'ya müzehheb, güzel ciltli, tarihî kıymeti hâiz bir Şeh-

Numune-i Fazilet Mektebi'nin hocaları ve talebeleri bir arada. (İsmail Kara arşivi).

Ezansız Semtler'den

"Kendi kendime diyorum ki: Şişli, Kadıköy, Moda gibi semtlerde doğan, büyüyen, oynayan Türk çocuklarının milliyetlerinden tam bir derecede nasip alabiliyorlar mı? O semtlerdeki minareler görülmez, ezanlar işitilmez, ramazan ve kandil günleri hissedilmez. Çocuklar Müslümanlığın çocukluk rüyasını nasıl görürler?

İşte bu rüya, çocukluk dediğimiz bu Müslüman rüyasıdır ki bizi henüz bir millet halinde tutuyor. Bugünkü Türk babaları havası ve toprağı Müslümanlık rüyası ile dolu semtlerde doğdular, doğarken kulaklarına ezan okundu, evlerinin odalarında namaza durmuş ihtiyar nineler gördüler. Mübarek günlerin akşamları bir minderin köşesinden okunan *Kur'ân*'ın sesini işittiler, bir raf üzerinde duran *Kitabullah*'ı indirdiler, küçücük elleriyle açtılar, gül yağı gibi bir ruh olan şan sahifelerini kokladılar. İlk ders olarak *Besmele*'yi öğrendiler; kandil günlerinin kandilleri yanarken, ramazanların, bayramların topları atılırken sevindiler. Bayram namazlarına babalarının yanında gittiler, camiler içinde şafak sökerken tekbirleri dinlediler, dinin böyle bir merhalesinden geçtiler, hayata girdiler. Türk oldular.

Bugünün çocukları büyük bir ekseriyetle yine Müslüman semtlerde doğuyorlar, büyüyorlar, eskisi kadar derin bir tahassüs ile değilse bile yine Müslümanlığı hissediyorlar. Fakat fazla medenileşen üst tabakanın çocukları ezansız yeni semtlerde alafranga terbiye ile yetişirken Türk çocukluğunun en güzel

rüyasını göremiyorlar. Bu çocukların sütü çok temiz, hilkatleri çok metin olmalı ki ileride alafranga hayat Türklüğü büsbütün sardıktan sonra milliyetlerine bağlı kalabilsinler, yoksa ne muhit, ne yeni yaşayış, ne semt, hiçbir şey bu yavrulara Türklüğü hissettiremez.

Ah! Büyük cetlerimiz! Onlar da Galata, Beyoğlu gibi Frenk semtlerinde yerleşirlerdi, fakat yerleştikleri mahallede Müslümanlığın nuru belirir, beş vakitte ezan işitilir, asmalı minare, gölgeli mescit peyda olur, sokak köşesinde bir türbenin kandili uyanır, hasılı o toprağın o köşesi imana gelirdi. Beyoğlu'nu ve Galata'yı saran yeni yapıların yığını arasında o mescitlerden ve o türbelerden bir ikisi kaldı da (gördük ki) cetlerimiz o kefere Frenk mahallelerinin toprağına böyle nüfuz ederlerdi. Biz bugünün Türkleri bilakis Şişli, Nişantaşı, Kadıköy, Moda gibi küçücük bir şehri andıran yerlere yerleştik, fakat o yerler Müslüman ruhundan ari, çorak ve kurudur. Bir Üsküdar'a bakınız bir de Kadıköyü'ne, Üsküdar'ın yanında Kadıköy'ü, Tatavla'yı andırır. Eski Türklerin ruhları ile yeni Türklerin ruhları arasındaki farkı anlamak isterseniz bu son asırda peyda olan semtlerle İstanbul içlerini mukayese ediniz. Medenileştikçe Müslümanlıktan çıktığımızı tabii ve hoş gören eblehler uzağa değil Balkan devletlerinin şehirlerine kadar gitsinler. Görürler ki baştan başa yenileşen o şehirlerin her tarafında çan kuleleri yükselir, pazar ve yortu günleri çan sesleri işitilir. Manzara halkın dinini, milliyetini hatırlatır. O şehirler bizim yeni semtlerimiz gibi millî ruhtan ari değildirler. Artık Türk milletinin ruhu bir rayiha gibi uçtu mu? Hayır büyük kitlede yine o ruh var, fakat biz son nesil bir sürü gibi büyük kafileden ayrıldık, uzaklaştık, kaybolduk; fakat daha uzağa gitmeyeceğiz, döneceğiz, tekrar büyük kafileye iltihak edeceğiz. Yeni tarzda yaşayışla cetlerimizin diyanetini mezcedip bizi bu çoraklıktan, bu karanlıktan, bu ufunetten kurtaracak mürşitler, şairler, edipler, hatipler yetişmedi, fakat gayet tabii bir revişle büyük kafileyle kendi kendimize döneceğiz.

Dinsizliğin, kayıtsızlığın aksülameli başladı bile. Çocukluktan beri diyanet yolundan ayrılmamış olan kardeşlerimiz bizim gibi rücu hislerini itiraf edenlere henüz inanmıyorlar. Onlara tamamıyla iltica edeceğimiz zaman da bizi birden tanıyamayacaklar. Çünkü onlardan çok ayrı, çok uzak düştük.

(…)

Biz ki minareler ve ağaçlar arasında ezan seslerini işiterek büyüdük. O mübarek muhitten çok sonra ayrıldık, biz böyle bir sabah namazında anne millete tekrar dönebiliriz. Fakat minaresiz ve ezansız semtlerde doğan, Frenk terbiyesiyle yetişen Türk çocukları dönecekleri yeri hatırlayamayacaklar!"

(Yahya Kemal Beyatlı, *Aziz İstanbul*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2008).

nâme gösterir ve babasından yâdigâr kaldığını söyler. Sanat aşkının doğmasında bu eserin de derin bir tesiri olduğu muhakkaktır. Hatta manzûmeciliğe merak salmasına bu eserin de katkısının bulunduğunu söyleyebiliriz.[1726]

Abdülhak Hâmid ile Ebüzziya Tevfik bir süre Edhem Paşazâde Kadrî Bey'den[1727] ders okumuştur:

> "Hacı Edhem Paşazâde Kadrî Bey merhum ikimizin de ilk hocamız idi. Kadrî Bey bana her sabah Nef'i'den birkaç beyit okutmak suretiyle ders veriyordu. Abdülhak Hamid'in irfan hassalarını da galiba *Hüsn ü Aşk* manzumesiyle gıdalandırmakta idi".[1728]

Oğlu Hüseyin Kâzım Kadri de Arap ve Acem dillerini pederinden öğrenmiştir.[1729] Abdülhak Hâmid'in ilk çocukluk devresinde tesirinden sıyrılamadığını ifade ettiği beyit şahsiyetine çok büyük tesir eden Hoca Tahsin Efendi'nin meşhur Paris'le başlayıp Paris'le biten mısralarıdır:

> "Pârisê git hey efendi akl ü fikrin vâr ise
> Dünyaya gelmiş sayılmazlar gitmiyenler Paris'e"[1730]

Abdülhak Hâmid daha ilk çocukluk devresinde hocasının bu mısraı çerçevesinde Paris'e bakmış, dünyayı öyle görmüştür. Nitekim Paris yolculuğunda ona eşlik eden biraz da bu beyittir. Hâmid, Ruşen Eşref'e edebiyata intisabından bahsederken kendisine Türkçe öğreten Bahâeddin Efendi'nin, dikkatini *Tasvîr-i Efkâr*'ın üzerine çektiğini söyler. Gazetenin ilgili nüshasında Şinasi tarafından çevrilmiş Avusturya imparatoru Fransuva Jozef'in "çok kuvvetli" bir nutkunu gösterir. Bu nutuk onda edebiyat hevesini uyandırmıştır. Daha sonra İran sefiri tayin edilen babası Hayrullah Efendi'nin mektuplarını temize çeker. İran'dayken de Sâdî, Hakanî, Şevket, Hâfız'ın şiirleriyle candan dost olur.[1731]

Geleneğe ait unsurlarla yeniliğe ait fikir ve telâkkiler Hamid'deki gerilimin esas kaynağıdır. Bütün eseri bu gerilim etrafında hülasa edilebilir.

Boğaziçi'nin tarihini yazan Abdülhak Şinasi Hisar, bir taraftan Boğaziçi safâlarını, yalılardaki zevk ve sefahati tahkiye ederken bir taraftan da çocukluk zamanlarını "Kısâsı-ı Enbiyâ zamanlarımız" olarak tavsif eder.[1732]

Hüseyin Suad [Yalçın], geceleri çoğunlukla Ahmed Midhat Efendi'nin eserlerinin okunduğu bir baba ocağında yetişmiştir. Babasının kütüphanesinde bulduğu Fuzûlî, Nâbî, Sünbülzâde Vehbî, Enderunlu Vâsıf ve Nesimî divanlarını okur fakat anlayamaz. Onun edebiyata intisabı Ahmed Midhat Efendi kanalıyla gerçekleşir. İbnülemin'e gönderdiği hâl tercümesinde edebiyat intisâbını şöyle anlatır:

> "Mekteb tahsillerim esnasında [Beyazıd Rüşdiyesi] bir gün babamın kitapları arasında bir iki eski divan gözüme ilişdi. Bunları lezzetle okumağa başladım."

Hüseyin Suad, beyitlerin manasını anlamasa dahi ısrarla okur. Gazel yazmaya karar verir. Uğraşsa da bir türlü muvaffak olamaz. Nihâyet zorla bitirebildiği bir gazeli komşularından Şeyh Vasfi'ye gönde-

rir. Gazel okunur, beğenilir ve Muallim Naci'nin idaresindeki *Tercümân-ı Hakîkât*'te neşredilir. Hevesle gazeller inşâ etmeye devam eder.[1733] Uzun süre Çarşamba'daki Fethiye Mahallesi'nde teyzesi ve eniştesi Hacı Ârif Bey'in evinde otururken Fethiye Kahvehânesi'nin müdâvimlerinden Şeyh Vasfi, Cenab'la tanışır. Cenab'ın kardeşi Ali Nusret'le daha evvel ortak şiir mesaisi yapmış olması aralarındaki dostluğu kısa sürede pekiştirir. Bu sırada Tıbbiye Mülkiye'sinde okuyan Hüseyin Suad'a Askerî Tıbbıye'de okuyan Cenab Şehâbeddin, Meşveret gazetesi ile Hâmid'in *Tezer* ve *Sahra*'sını getirir. Daha önceleri Nâmık Kemâl'in vatanî şiirlerini ezberlemiş, Naci ile Ekrem arasındaki tartışmalara muttali olan Suad'ın bu eserler vasıtasıyla edebiyat anlayışı değişir ve yeni bir vadide yol almağa başlar. Hüseyin Suad özellikle *Tezer*'in üzerindeki tesirini şöyle ifade eder:

> "… *Tezer*'in üzerimde hâsıl ettiği inkılâbı şimdi hâlâ iftiharla söyleyebilirim. Hamid'e karşı o zamanki ve her zamanki gençliğin ne kadar şükran borcu vardır bilsen."[1734]

Ortak eserler, ortak edebiyat zevkini, bu da aynı mecmualarda boy göstermelerinin önünü açar. Suad, Cenab'la birlikte *Mekteb Mecmuası*'na şiirler göndermeğe başlar. Bir müddet sonra da *Servet-i Fünûn* hareket-i edebiyesine katılır.

Aka Gündüz, ilk edebiyat zevklerini evlerindeki mürebbiye Fransız'dan almıştır. Onun okuttuğu hissî eser daha küçük yaşlarda aşkı uyandırmış, karşı cinse ilgiyi, bu da şâirliğinin ortaya çıkmasına vesile teşkil etmiştir. Yedi yaşındaki çocuk Aka, karşı komşuları 20 yaşlardaki kıza hislerini ifade ederken Fransızca'yı tercih eder ve "Moi jem joli Sayduş (Ben güzel Sayduş'u seviyorum) diye sayfalar dolusu yazar. Onda milliyetçilik hislerini uyandıran da "Osmanlılıktan Türklüğe avdet" etmesini sağlayan da Yine küçük yaşlarda âşık olduğu bir bulgar kızının dere kenarında oyun oynadıkları esnada sevinip "oh oh güpegündüz havada bir yıldız görünüyorsa Türklerin başına bir felaket gelir" demesidir.[1735]

Bu asırda esas tesir Namık Kemâl'dir. Devrin şair ve yazarları Nâmık Kemâl'in nesli üzerindeki tesirini defaatle ifade ederler. Ebüzziya "Bugün eli kalem tutan ne kadar genç var ise Kemâl'in evlâd-ı maneviye-i irfanıdır" derken Süleyman Nazif "Âsâr-ı Kemâl'i yalnız kitablarda, gazete ve mecmualar koleksiyonlarında aramayınız. Recâizâde Ekrem'den Faruk Nafiz'e kadar hepimiz, edîb-i âzamın kendi isti'dad ve kabiliyetimize göre büyük küçük birer eseriyiz "diyor. İbnülemin ise Kemâl'in tesirini şöyle ifade ediyor:

> "Ben de Yenişehirli Avni Bey'in Şâkirdiyiz ol mürşîd-i âgâh-ı Kemâlin mısraını kemâl-i teşekkürle tekrar ederim.
>
> Küfrânı nimet fezahatini irtikâb etmiyelim, maddeten ve manen istifade ettiğimiz insanların namını hürmetle yâd ve ruhlarını şad edelim. Küfranı nimet, eldeki nimetin zevalinden başka netice vermez.
>
> Gözümüzü açtığımız zaman, Kemâl'in eserlerini gördük. Okuduk.
>
> Meşk ittihaz ettik. Hatalarımızı o meşke bakarak tashih ettik. Eserlerinin bize hocalık ettiğini nasıl inkâr ederiz?"[1736]

İsmail Kara arşivi

Midhat Cemal Kuntay, edebiyata meyletmesini küçükken annesinin okuduğu *Cezmi*'ye borçludur.[1737] Osman Faiz (1873-) İbnülemin'e gönderdiği hâl tercümesinde:

> "…İlk defa Abdülhak Hâmid'in "Bir Sefîlenin Hasbihâli" ismindeki eserini okudum. Çok zevk duydum. Babam, açık sesle okumamı söyledi. Bittabi mevzun okuyamadım. Bana âhenk ve vezn ile okutdu. O kadar müteessir oldum ki ertesi gün taklîden bazı şeyler yazdım ve babama gösterdim, beni teşvîk etdi."[1738]

Hazîne-i Fünûn'da "Ç. Sami" namıyla manzûmeler neşreden ve hezl ü mizah vadisinde bir hayli eser kaleme almış ve son devrin tabib şâirlerinden olan Dr. Sami Bey de edebiyat merakının oluşmasını İbnülemin'e gönderdiği mektupta şöyle ifade eder:

> "Edebiyat ile oğraşmam, pek genc yaşda başlar. Bu da garib bir maceradır: Akribamdan zengin bir ailenin bir oğlu vardı. Erken evlendirilmiş, bir iki sene sonra da refikasını gaib eylemişdi. Onlara gitdikce bu zâtın, âsarı edebiye itibariyle zengince olan kütübhanesini karışdırır ve mahdum beyin "Makber"i tanzîren karaladığı acibeleri dinlemeğe mecbur olurdum.
>
> Şuarayı marufemizden biri [Ziya Paşa] ilk yazdığı eş'arı okuya okuya evdeki ayvazı verem etmiş. Ben daha bahtiyar imişim, bu şair taslağı karinimi dinleye dinleye evzanla ünsiyet peyda etdim."[1739]

"Bir kimse değil sırr-ı kaderden âgâh
Mâni' de ve mu'ti de Cenâbı Allah
Lâzımsa da esbaba gönül rabt itmem
Lâ havle velâ kuvvete illâ billâh"

Lebib Efendi

Bir mektebin hoca kadrosu. Orta soldaki sikkeli zat Yenikapı Mevlevihanesi'nin son şeyhi olacak Abdülbaki Baykara'dır.

Ali Ekrem Bolayır'a, babası Namık Kemâl o çok karşı çıktığı Fars ve Divan edebiyatı örnekleriyle başlatır okuma yolculuğunu. Namık Kemâl'in ders verme şekli de kendine mahsustur. Midilli'de oğlu Ali Ekrem'e Türkçe dersi verirken Sâdî'nin *Bostan*'ını eline verir. Her gün iki beytin okumasını öğretir, sonra manalarını açıklar. Bostan'dan yirmi kadar beyti okuttuktan sonra Sâbit'in şiiri üzerinden derslere devam eder. Ders daha çok güzel okuma, âhenk, talâkat, belagat noktasında devam eder.[1740]

Bahsi konu edinen eserler incelendiği vakit evlerin şarkvârî veya garpvârî tezyînâtının da talim ve terbiye noktasında önemli olduğu görülür. Özellikle bize mahsus bir hayatın izlerini taşıyan İsm-i Celâl,*İsm-i Nebî, ve Esâmi-i Çâr-ı Yâr ve Haseneyn*, "Medet ya Hüseyin", "Hüve'l-Bâkî", manzûmeler, kıt'alar, dualar, meşkler, hû'lar, çifte vav'lar mahir hattatlar, hünerli müzehhipler elinden çıkma levhalarla evlerin duvarlarını süsler. Hat sanatçılarımızın büyük kısmının çocukluk devresinde muhayyilesini, gözünü, gönlünü tenvir eden manzara budur. Maalesef, İstanbul'a musallat olan yangınlar ve kadir-nâşinaslar bu şekilde çok yaygın olan nadir ve nefis eserlerin elimizden çıkmasına sebep olmuştur. Mevcut olanlar ise maalesef ya müze ve kütüphanelerde unutulmuşluğa terk edilmiş yahut sadece koleksiyonelerde ve hususi ellerde bulunabiliyor. Bir kısmı da, işin en acı tarafı da budur, yaban ellere götürülmüştür. Bununla beraber büyük hattatların hânelerini birer hat talim merkezi hâline dönüştürdükleri görülür. Mesela, Enderûn'un ta'lik muallimlerinden Hattat Mehmed Bahir Efendi (1790-1865); Molla Gürani civarında halıcılar köşkünde Molla Şeref Mahallesi'ndeki evinde müracaat edenlere perşembe günleri ta'lik meşk, pazartesi günleri de Enderun'daki vazifesini ifa edermiş. İki taraftaki talebesinin adedi iki yüzü bulurmuş. Sıra ile talim ederken boş olan talebenin eline mürekkep şişesini vererek çalkalatır, mürekkebi terbiye eder, kâğıdın iyi olmasına itina edermiş.[1741] Sütlüce Sadi Dergâhı şeyhi Ahmed Muhtar Efendi'nin oğlu Hasirîzâde Mehmed Elîf Efendi, babası tarafından kâmil ve Mesnevî-hân-ı fâdıl Hoca Hüsameddin Efendi hazretlerine takdim edilerek *Besmele* telkîni ile taltif olunması niyaz edilir. Hazret, *Besmele* ve *Elifba* talim ile dua buyurur.[1742] Aynı şekilde Kastamanolu kadın hattatlardan Feride Hanım (1837-1903)[1743] babası Hammamî Mehmed Raşid Efendi'den Arapça ve Farsça öğrendikten sonra yedi yaşında hafız olur. Yine babasından sülüs ve nesih meşk eder. *Tuhfe-i Vehbî*'yi okumaya başladığı esnada şiire heves eder ve babasının şiirlerini tanzîr eder. Yazıdan icazet aldıktan sonra sekiz *Mushaf-ı* Şerîf ve *Muhammediyye* yazmıştır.[1744]

Mehmed Hamdi Efendi de eski ve yeni en büyük hattatların tahrir ettikleri ve gayet güzel bir şekilde tezhip edilen birçok hilye-i Saâdet ve sâir kıymetli elvâhı Şehzâdebaşı'ndaki evinde cem etmiş ve burasını ruhanî ve maddî bir müze haline koymuştur. Hüsnühat sanatına müntesip yahut muhib olan zevatın haftada bir gece muntazaman toplanır ve ev sahibinin ikram ve izazları arasında yazıdan, tezhipten ve hattatlardan bahsolunur. Yeni ele geçirilen yazılar tedkik edilir. Bazen bu meclise giden İbnülemin "dıvarları en nefis hılyelerle

müzeyyen ve münevver olan odada zevkı ruhanî duyardım. 'Gelir elbette zuhûre ne ise hükmi kader" demekle iktifâ edelim" der ki bilâhare bu eserlerin akıbetinin ne olduğunu da bize gösterir.[1745] Hattat Filibeli Elhac Ahmed Ârif Efendi (1830-1909) de Sarçhâne'deki bakkal dükkânında ve evinde talep edenlere yazı dersleri vermiştir. Bir Ramazan gecesi saraçhâne'ye Rüşdî mektebinden yazı hocası Mehmed Hilmi Efendi'nin evine giden İbnülemin, mahir bir hattat olan hoca ile yazı yazdığı odada otururlar. Hoca burada isteyene yazı talim ettirmiştir. İbnülemin'le Hilmi Efendi hat sanatına dair derin bir sohbete koyulurlar. Bu sıra Efendi, yanında bulunan Sahaf Abdurrahman Efendi'ye lâtifeler eder ve pek hoşlarına gider.[1746] Önce Medrese-i Hattâtîn'in açılması, daha sonra devr-i cumhuriyette bu sanatın cemiyet hayatıdan ötelenmesi maalesef bu güzîde sanatımızın çok muayyen bir çevreye hapsolmasını beraberinde getirmiştir.

e. Hususî Dersler

"Marifet iltifâta tâbîdir."

Muallim Naci

"Tahsîl-i kemâlât, kem âlât ile olmaz!"
Nabi

Evlerin bir diğer hususiyeti de camiler, mektepler, konak ve yalılar dışında bir kısım hocaların kendi hanelerinde yahut eşraf ve memurların dairelerinde hususî dersler vermeleridir. Bu asırda biraz imkânı olanlar çocuklarını mektep yahut medreseye göndermeyip devrin ilim ve irfanıyla iştihar eden zatlarından ders almalarını sağlamışlardır. Mahalle mekteplerine gönderilmeyen rical ve kibarın çocukları konaklarına gelen hususî hocalarda Arabî ve Farisî ve Fransızca öğrenir, ilim ve edebiyata dair bazı eserleri tedkîk ederler; hüsnühat, şiir ve inşâ öğrenirler. Fakat birkısım hocaların çalışmayan mahdum beyleri dersten kopmamaları için işlerini ciddiye almamaları, çünkü bu dersler maişet kapısıdır, sebebiyle bazı ricalin çocuklarının cahil veya yarım yamalak bir tahsille hayata atıldıkları dahi vakîdir.[1747]

Hususî dersler o devir İstanbul'unda bu derslere devam edenleri emsallerinin, marifet ve bilgi bakımından, fevkine çıkartmıştır. Hususî ders verenler;

a. Marifet erbâbının millet ve memlekete hizmet gayesiyle için ders verenler,

b. Para ile ders tedrîs ettirenler

olmak üzere iki kısımdır.

Evler bahsinin bu kısmında yalı, konak, köşk ve sade evler arasında ayrım yapmadan önceki kısımlarda temas etmediğimiz bir kısım zatların nerelerde hangi dersleri tedris ettirdiklerini örnekler üzerinden değerlendireceğiz.

Şunu da ifade edelim ki "bir müddet husûsî sûrette Arabî, Farisî ve tarih okudu" kabîlinden cümlelerle hâl tercümesi kitaplarında sıkça karşılaşılsa da kimden, nerede, ne şekilde ve ne kadar, hangi sûrette alındığının tasrîh edilmemesi bu başlık altında marifete hizmet eden kimseleri ve tedris usullerini, talebeye tesir derecelerini görmemizin önünde bir engel teşkil etmektedir. Biz daha çok tesbit edebildiğimiz meşhur kimselerin menâkıbını ve esâmîsini zikrederek umûmî de olsa genel bir kanaat elde etmeğe çalışacağız. Daha iyisini yapa-

cak olanlar himmet edip de yazar ve yayınlarsa kemâl-i teşekkürle mukâbele ederiz.

Evlerde tedris olunan derslere atf-ı nazar edildiğinde ortaya çıkan tabloda Arapça ve Farsça'nın bu asrın sonlarında bile hâlâ ağırlığını muhafaza ettiğini görürüz. Bu iki lisandan sonra ise Fransızca eğitimi ön plândadır.

Üsküdarlı Ahmed Rasim Bey (1766-1853), 40 yaşından sonra memuriyetten çekilerek hayatının son 35 senesinde Üsküdar'daki evinde inzivaya çekilmiş, vaktini muhtelif ilimlerin talimine ve eser telif etmeğe ayırmıştır. Tarîk-i Nakşibendî ricalinden olan efendi, evini bir talim merkezi hâline getirerek arzu edenlere ders vermiştir. Osmanlı imlâsında "vav" harfinin yerine kullanılan virgülü (",") on dokuzuncu asrın son çeyreğinde kullanılmaya başlanmasından 110 sene önce eserlerinde ilk defa kullanmağa başlayan odur. Kanaat ehli bir zat olan Rasim Bey, israftan pek ziyade ihtiraz eder ve her işini kendi görürmüş. İki kız çocuğunu evlat edinip okuma yazma ve Arapça, Farsça öğretmiştir. Fatma Molla Hanım ve Hoca Emine Hanım ismindeki bu hanımlar daha sonraları kız çocuklarının eğitimine kendilerini adamışlardır. Vefatından iki sene evvel bütün mülkünü Hoca Emine Hanım'a vakfeden Râsim Bey, tanzîm ettiği vakfiyesine "Her yevm nisâ tâifesine nemaz sûrelerini ve nemaza müteallik mesâili tâlim edeler" tavsiyesini ilâve etmiştir. Hoca Hanım vefatına kadar müracaat edenlerden başka Çarşamba günleri hânesindeki ders odasını açarak muhadderât-ı İslâmiyeye *Kur'an-ı Azîm* ve akâid-i diniye talim etmiştir.

Hususî ders verenlerden biri de meşhur hattat Vahdetî'nin kayınpederi ulemâdan Şefkat Efendi'dir[1748] (1803-1865). O, Kuruçeşme'deki evinde isteyenlere Farsça öğretmiştir. İsâzâde Mehmed Sadeddin Efendi ile Kemâl Paşa gibi devrin ekâbiri kendisinden ders okumuştur. Balçıklı Hoca talebesinden Hoca Râik Efendi de evinde arzu edenlere *Buhari-i Şerîf* okutur. Tam olarak nerede, hangi eserleri okuttuğunu tesbit edemediğimiz zevattan biri de zamanın fâzıl ulemâsından Hoca Mecid Efendi'dir (ö. 1880). Sayısının çok olduğu nakledilen talebelerinden biri Yusuf Kâmil Paşa'nın mühürdarı Mehmed Emin Paşa, diğeri de Ahmed Şerif Paşa'dır.

Paris'te hukuk tahsili yapan Süleymaniyeli Ahmed Kâmil Efendi (Meşhur arap İzzet'in kardeşi) de devrin ricaline Farisî tedris ettirmiştir. Özellikle eski Posta Nâzırlarından Ahmed Şükrü Bey'in oğulları Yeni Osmanlılar reisi Mehmed Emin Bey ile ağabeyi şâir Ali Haydar Bey'e küçük yaşlarda Fars dili ve edebiyatına dair dersler vermiştir.

Macar asıllı Adolf Farkaş ailesinin torunlarından olan şâir Nigâr Hanım da Kadıköyü'ndeki Fransız Mektebi'nde leylî okurken "Ebü'l-lisân" nâmıyla yâd olunan Maarif azâsı Şükrî Efendi'den Türkçe, Arapça, Farsça okumuştur.

Hasan Ağa isminde fakir bir kayıkçının evladı olan Mütercim Rüşdü Paşa, babasının fakirliğini ve zamanın icabatını düşünerek çalışmaktan başka kurtuluş çaresi olmadığını idrak ettiğinden maaşının bir miktarıyle hoca tedarik ederek biraz Arabî ve Farisî, Tanaş Efendi'den de Fransızca tahsil eder. Hocası Tanaş, Bebek'teki yalısına geldikçe paşa "hocamdır" diyerek arz-ı hürmet edermiş.[1749]

Yakup Kadri Karaosmanoğlu öğrenci iken.
(Hasan Ali Yücel, *Edebiyat Tarihimizden)*.

Hoca Mecid Efendi, Sultan Ahmed Camii avlusundaki evinde isteyenlere Arapça ve Farsça tedrîs ettirmiştir. Ahmed İzzeddin Paşa ile İbnülemin'in babası Mühürdar Mehmed Emin Paşa bu dersin müdâvimlerindendir. Bir gün ders esnasında bir meseleyi talebelerine sorar, sadece İzzeddin cevap verince takdir makamında "O d…zdur, bilir" diye mukabele eder.[1750]

Dârülmuallimât mezunu hanım şâirlerimizden Nakıye de zarif, güzel konuşur ve devrin ekâbiri tarafından hürmet ve takdir görür. Âlî Paşa'nın kızı Selma Hanım ile Tırabzonlu Müşir Abdülhalim Paşa'nın kızları Atıye ve Servet Hanımlar kendisinden Farsça tahsil etmişlerdir.

Kadın romancılarımızdan Güzîde Sabri Aygün (1883-?), annesinin akrabası Koniçeli Kazım Paşa ile annesi şâire Nigar Hanım'ın tesiriyle edebiyatla iştigal etmeğe başlamıştır. Koşuyolu'ndaki köşklerinde hususî hocalardan ders görmüştür. Hocalarının ismi malumumuz değildir, bir tanesi istisna: Edebiyatı Hoca Tahir Efendi'den talim etmiştir.[1751]

Rıza Tevfik Bölükbaşı da devrin aranan hocalarındandır. Ondan ders alanlar arasında Halide Edib Adıvar'ı sayabiliriz. Adıvar, hocasını ve ders takririni, hâtırâlarında ayrıntılı bir şekilde anlatır. Rıza Tevfik, derslerinde özellikle hayranı olduğu, bitmek tükenmek bilmez bir şekilde sevdiği Hâmid'i okuturmuş. Adıvar, *Makber*'i Ölü'yü, Rıza'nın izahıyla okur. Daha sonra hocası tarafından "fevkâlâde bir eser" olarak takdim edilen *Tarık*'ı çok sever, *Eşber*'den o kadar hoşlanmaz, *Merkad-i Fatih*'e bayılır. Onun nazarında o zamanlar en büyük adam Rıza, en büyük şâir de Hâmid'dir.[1752]

Yukarıda bahsettiğimiz üzere Hoca Tahsin Efendi'nin de bulunduğu mekânları bir ilim meclisi hâline getirenlerdendir. Hoca, Abdülhak Hâmid ve ağabeyi Nasuh ile kızkardeşi Mührinnisâ Hanım'a mütenevvî ilim ve fünûna dair dersler vermiştir.

İsteyenlere *Kur'an-ı Kerîm* ve Şifâ-i Şerîf yazarak veya ricalin çocuklarına hususî dersler vererek maişetini temin edenlerden biri de Nailî-i Cedid namıyla maruf Manastırlı Salih Nailî Efendi'dir. Ulemânın şuarasından ve rind-meşreb, hoş-sohbet, zarif bir zat olan Nailî'ye bir mecliste "Hoca Efendi rakı içiyor musun?" demişler, "Şişe şişe" cevabını vermiştir. Hiciv vadisinde ileriye gidenlerden olan Hoca Efendi'nin zamanın şuara ve vüzerâsını hicvettiği mısralar çok latiftir. Zamanın vükelâsına çok ağır bir tenkit hükmünde olan ve herkesin vird-i zebanı olan

> "Kalmamışdır içlerinde ehl-i dîn
> La'netullâhi aleyhim ecmaîn"

nakaratlı manzûme onundur.

Şunu da belirtelim ki hususî dersler arasında musîkî ve hat meşk etmenin ayrı bir yeri vardır.

V. Mûsikî Meclisleri

Demler o demler idi, zaman o zaman idi!

Fasih

Bezm o bezm, ahbâb o ahbâb, işret o işret değil
Mey o mey, sâkî o sâkî, hâlet ol hâlet değil

Pertev

ESKİLER MÜZİĞİ RUHUN gıdası olarak takdim ederler. İbnülemin'in tabiriyle "lisân-ı aşk" olan mûsikî, bir milletin medeniyet bakımından hangi merhalede bulunduğunu bariz bir şekilde gösteren unsurlardan biridir. İbn Haldun, "mûsikî devletlerin teşevvüş ve ihtilâlleri vaktinde zâil olan sanayiin akdem ve evvelidir. Çünkü hâl-i teşevvüşte ruhun ezvâkından ziyâde cesedin ihtiyâcâtına hidmet etmek zarurî olduğundan ruha taalluk eden mûsikîye ancak sükûn ve asâyiş vaktinde hidmet edilebilir"[1753] derken bu hakikate telmihte bulunur. Bu hususa temas ettikten sonra diyebiliriz ki bu asrın başında, II. Mahmud'dan itibaren mûsikî zevkinde eski mûsikîmizden "daha medenî" (Ne demekse!..) görülen batıya doğru bir meyil söz konusudur. Yeniçeriliğin ilgasından sonra devletin bu köklü kurumunu hatırlatan her şeye karşı bir tepkinin olduğu görülür. Bu tepkiden nasibini alan kurumlardan biri de Mehterhâne'dir. Yerine kurulan Muzika-i Hümayun'la iç ve dış gezilerde, merasimlerde halka tertip ettirdiği konserlerle mûsikînin mecrasını değiştirdiğini görürüz. Bu asırda klâsik mûsîkî başta saray olmak üzere mahfillerde hâkimiyetini sürdürse de hemen yanında batı müziğine de yer verilmeye başlanmıştır. Sultan Abdülmecid devrinde de devam eden bu durum batı müziğinden hoşlanmayan Sultan Abdülaziz devrinde kesintiye uğrar. Bu asırda gerideki sayfalarda ifade ettiğimiz üzere Saray ve Enderun bir mûsikî mahfili – mektebi hüviyetini hâizdir. Bunun yanında tekke ve zaviyelerle ulemâ ve vüzerâ konakları, meyhâneler, gazinolar, kahvehâneler ve mesirelerde icrâ edilen müzikli toplantıların hemen kâffesi mûsikî meclisi olarak adlandırılabilirse de bu başlık altında sadece müziğe dair, diğer bir deyişle eskilerin tasvir ve tevkîr ettiği sanatın bu şubesine yönelik cemiyetlere değineceğiz. Saz ehlinin, aynı zamanda söz ehli olmaları hasebiyle, her sınıftan meclise geliş gidiş ve devrin kudemâsıyla temas kurmak için bu sanatta maharetinin olması kâfidir. Mûsik, söz meclislerinin aranılan unsurları arasındadır. Musikî özellikle meyhâne, gazino, kahvehane ve birkısım konaklarda işretin yahut sohbetin tabiî bir enstrümanı olarak yer almıştır. Burada bahsi geçecek olanların bir kısmı da mûsikîye yönelik hususî dersler mahiyetindedir. Tabii ki bu kısımda bütün meclisleri ele aldığımızı söyleyemeyiz. Beş altı senedir incelediğimiz, okuduğumuz ve işittiğimiz hususlardan elimizde kalanların bir kısmıyla bu sahifeleri süsleyeceğiz. Sadece "nerede, ne zaman ve kimlerle" suallerinin cevabı bulunabilir bu satırlarda, daha fazlasını isteyenlerin arayacakları yer başkadır. Oraya müracaatla bu meraklarını giderebilirler.

Musikî meclislerinin toplanma gayeleri arasında erbab-ı istidadı yetiştirmek, üstadlardan istifade etmek, para kazanmak, bir şeyler öğrenmek, mahza sanat zevk ve ihtiyacını gidermek gibi amaçların olduğunu peşinen zikredelim.

Osmanlı'da hayat batıya göre yeniden düzenlenirken özellikle Sultan II. Mahmud devrinde mûsikîde de belirgin bir şekilde batı müziğine yöneliş söz konusudur. Sosyal ve siyasî hayattaki bu temâyüle karşı hususî eğlencelerde, donanma şenliklerinde, cülûs törenlerinde tercih edilen Türk mûsikîsidir. İstanbul'da konaklar, köşkler ve yalılar bir mûsikî evleri hükmündedir. Asrın en güzîde hânende ve sâzendeleri bu hânelere devam eyler, özellikle mehtaplı gecelerde boğazda kayıklar ve sandallarda hey heyler, akisler ayyuka çıkar. Saz olduğunu haber alan Boğaziçi meraklıları yalıların yakınıa yanaşırlar ve hisse-mend olurlar. Fasıl aralarında mukallitler taklit yapar, zevk ve cünbüş ve kahkahalı gülüşler dünyayı tutar.[1754]

Bu asırda Mevlevî tekkelerinin neredeyse tamamı, öteden beri olduğu gibi, birer mûsikî meclisidir. Klâsik Türk müziğinin bütün hususiyetleri Mevlevîhânelerde tertip edilen meclislerde görülür. Her sınıftan mûsikîşinasların hâl tercemelerine bakıldığı vakit yolu bu mekânlara uğramayan yok gibidir. Buralarda gerçekleştirilen icranın şekli hakkında Avni Aktuç'un şu satırları oldukça açıklayıcıdır:

> "Emin Dede, şeyhi Hüseyin Dede Efendi nay çalarken vecde gelir, sandalyeden kalkar, yere oturur dizlerini öper, o büyük üstadı hayranlıkla dinlerdi"[1755]

Galata, Beşiktaş ve Yenikapı Mevlevîhânelerinin bu manada çok hususî bir yeri vardır. "Mahzen-i esrâr-ı mûsikî" ünvanıyla yâd edilen Hafız Mehmed Zekâi Dede Efendi'nin oğlu Hafız Ahmed İlhami Efendi önce babasından meşk etmiş, Eyüp Camii derslerine devam ile medreselerde okutulan ilimlerden icazetnâme almış ve Bahariye Mevlevihânesi şeyhi Hüseyin Fahreddin Dede Efendi'den ney, Yenikapı Mevlevîhânesi kudümzenbaşısı Ahmed Dede'den *Naat-ı Mevlânâ*'yı ve bestelenmiş *Mir'ac-ı Şerîf*'i meşk etmiştir. Daha sonra resmî mekteplerde ve hususî olarak konaklarda muallimlik eden İlhami Efendi mûsikî meclislerinin aranan zatlarındandır.[1756]

Mûsikîyi, sanatın bu şubesinin esaslı bir mektebi hükmünde bulunan Mevlevihânelerde öğrenenlerden biri de bu asrın hakikî mûsikî erbâblarından bulunan Behlül Efendi'dir (?-1895). O, Mevlevîhânelerdeki fasılların başkonukları arasındadır. Behlül Efendi, Şeyhülislâm Sahib Molla Bey'in Paşabahçe'deki yalısının müştemelâtından olan küçük köşkte Yeniköylü Hasan, Tanburî Behor, akrabalarından "bestenigâr" namıyla maruf Ziya Bey, Musullu âmâ Hafız Osman ve Nureddinî Cerrâhî zâkirbaşısı Malak Hafız Efendilerle haftada bir kere toplanır, birlikte fasıllar meşk ederler. Fuzûlî'nin "Şifâ-yı vasl kadrin hicr ile bîmâr olandan sor" mısraıyla başlayan durak usûlündeki o zamanlar meşhur olan ilahiyi müstear makamında burada bestelemiştir. Özelikle Zekâi Dede'nin etrafında bulunan talebelere "naat ve durağın tavrını bu zatdan öğrenin" dediği menkuldur.[1757]

Belediye Altıncı Daire muhasebecisi Hafız İshakzâde Sâdık Bey'in hânesi de ehl-i mûsîkinin ziyaretgâhları arasındadır. Galata Mevlevîhânesi neyzenbaşısı Mehmed Emin Dede Efendi, Sâdık Bey'in hanesine akşamları devam ederek evvelâ Dede Efendi'nin "Nevâ" faslından başlayarak birçok nadide eser geçmişler, her dersi müteakip notalarını defterine yazmıştır. Bolâhenk Nuri Bey'e de devam

eden Emin Dede, onun bestelediği Karcağar ve bûselik âyinlerini kendisinden yazmıştır.[1758]

Bu asrın büyük mûsikîşinası Zekâi Dede Efendi muhiti ve talabesi geniş olanlardan biridir. Türk müziğini icra kâbliyeti yüksek pekçok talebe yetiştirmiştir. Ahmet Râsim de musikîyi ondan taallüm edenlerdendir. İlk kez yazıp da zavil makâmında bestelediği

> "Bilmem ne için câzibe-i dilbere düşdün
> Sevdalara, firkatlere, âteşlere düşdün
> Hiç olmıyacak derd-i belâ-pervere düşdün
> Sevdalara, firkatlere, âteşlere düşdün"

şarkısını "böyle bir şey parçaladık, tashih buyrulur mu" diyerek Dede merhuma gösterir. Dede, okuyup yüzüne bakar, bir daha okur "geçelim" der ve pek çok iltifat eder.

Kadı Alizâde Musa Kâzım Efendizâde *Füsûsu'l-Hikem* şârihi Ahmed Avni Bey (1869-1938) Aksaray Valide Camii civarında ikâmet eylediği evde cuma günleri gündüz vakti, evinde musikî fasılları yapar. Bir cuma günü burada mûsikî meşk ederken bulunan İbnülemin Cuma namazını fevt etmemek için meclisi terk edip camiye gider.

Müstakil olarak belirli haftalarda tertip edilen meclisler de vardır. Hüseyin Fahreddin Bey'in evinde her sene Velâdet-i Hz. Peygamber'in hürmetine *Mevlid* cemiyetleri tertip edilir Resül-i Ekrem Efendimizin âşıkları bu mecliste buluşurlarmış.[1759]

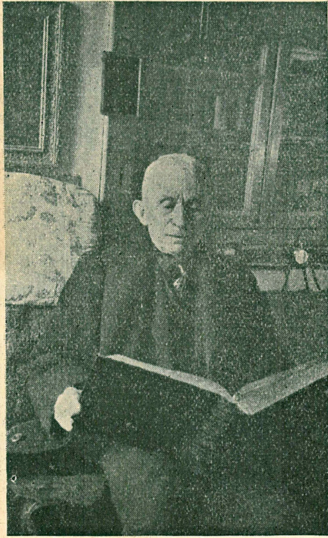
Konaklar kısmında belirttiğimiz üzere saray ve tekke çevrelerinden sonra mûsikî meclislerinin yaygın olarak tertip edildiği mekânlar, konak yahut yalılardır. Mutafzâde Ahmed Efendi'nin Bulgurlu'daki kargir köşkü mûsikî erbâbının birleştiği yerlerdendir. O, köşkünde ve sâir yerlerde pek çok talebe yetiştirir. Sünbül Efendi Dergâhı müntesiplerinden Ahmed Efendi "*Mir'âciye*'nin *Neva* bahri ile *Mevlid* besteleri gayb olmak üzeredir. Arzu edenlere memnuniyetle öğretmek isterim" diye çevreye haber salmasına rağmen kimse rağbet etmez. Bu makamlar da gaybûbete karışır.

Selanikli Ahmed Efendi (1869-1927) de genç arkadaşlarıyla beraber bir mûsikî teşkil ederek maişetlerini bu meşgale üzerinden sağlarlar. Çok neşeli ve şakacı birisi olan Ahmed Efendi'nin bulunduğu meclislerin neşesini arttırdığı *Elli Yıllık Türk Mûsikîsi* nam eserde söyleniyor. Keşke hangi meclisleri neşelendirdiği yazılsaydı da biz de neşelenseydik.

Bu sanatın büyük icracılarından Tanburî Cemil Bey evinde ve muhtelif mekânlarda akdettiği mûsikî meclisleriyle meşhurdur. Bir gün Namık Kemâl'i evine davet eder. Namık Kemal, Tamburi Cemil Bey'in irticali taksimlerini dinleyince mest olur, adeta kendinden geçer. Fasıl bitince der ki: "Ben Cemil Bey'i o gün dinledikten sonra önümde bir altın kapı açıldı, ben o altın kapıdan kendi kültür medeniyetimizin dünyasına girdim ve oradan bir daha çıkmadım." Yahya Kemâl de bizim medeniyetimizi anlamak, o geniş dünyaya adım atabilmek için mûsikîyi pasaport hüviyetinde görür.

Dülgerzâde Camii İmâmeti uhdesinde bulunan Hafız Ahmed Mükerrem Bey de haftada bir gece Bostancı'daki evinde, oğulları ve talebe-

ismail fennî ertuğrul

ismail fennî ertuğrul, 1938 de

ismail fennî ertuğrul 1880 yılında

— Çocuklara eyi bir terbiye veren kimse
peder denilmeye onları dünyaya getiren-
lerden daha ziyade layıkdır çünki asıl
pederleri onlara yalnız hayatı verdikleri
halde terbiye eden bu hayatı mes'udâne
geçirmenin yolunu öğretmiştir » deyar.

Ismail Fennî
Ertuğrul

eski ve yeni elyazıları

شو یله که الڭ زیاده مستعمل و مأنوس
اولان لغاتڭ ابتدا عربی صکره‌ده فارسی
و ترکیسی برصره‌ده کوزلجه بر رقعه ایله
سطرلری غایت فاصله‌لی اوله‌رق یازدیرلوب
بر مشق مجموعه‌سی ترتیب وطبع اولنسه
معلم افندیلر بوندن هر یازی کونی برسطرینی
قطع ایله شاکردانه ویروب قرق اللی سطر
قاره‌له یازدقدن و تعلیم وتعریفاتنی اجرا
ایتدکدن صکره تبدیل ایتسه‌لر بوطریق
ایله چوجقلر برلغتی قرق اللی دفعه یازمش
اوله‌جقلری جهتله ازمدت ظرفنده پك چوق
لغات حفظ ایدوب املالرینی ده اوکرنمش
وحسن خطی دخی تحصیل ایتمش اوله‌جقلری
کبی برمدت عربی وفارسی قواعد اوقو-
دقدن صکره هر درلو کتابلری سهولتله
اکلامغه باشلیه‌جقلرندن بوسائقه ایله علوم
و معارفده پك زیاده ترقی ایده‌جکلرنده
اشتباه اولنه‌مز.

فنی

terceman-i hakıykat'in 2=14 haziran 1298=1882 sayısındaki yazısı

Hakkı Tarık Us, 50. Yıl

leriyle fasıllar yapar, mûsikîşinasları da bu gecelere davet eyler. Uzun süre çeşitli yerlerde mûsikî muallimliği yaptıktan sonra bir gün hocası Kânunî Mehmed Bey'in "ölürsem gözüm açık gitmez. Zira fenn-i mûsikîye ikinci bir kanuni Mehmed yetiştirdim" tarzındaki iltifatı üzerine o da beş altı sene uğraşarak on kişiden mürekkep bir heyete nadide on beş fasıl geçecek klâsik bir takım yetiştirir ki bunlar kendi ifadesiyle bir kadeh rakı yüzünden "küfrân-ı nimet" olurlar ve gurup dağılır. Bu fasıllarda kendisi bazen ud çalar, ekseren gözlerini kapayıp Davûdî sadâsıyla şarkılar geçer ve diğer okuyanlara riyâset eylermiş. İbnülemin de bu gecelere devam eder, sahib-i hâne bu gelişlerden memnun olur, hakkında riâyette bulunurmuş. Müzik aletlerini çalmayı öğrenip de işin kaidelerini öğrenmeyenleri mütemâdiyen şikâyet edermiş, bilhassa da oğulları Yektâ, Muhiddin ve Bekir'i.[1760]

Yusuf Kâmil Paşa'nın Hazîne kâtiplerinden olan Hafız Vehbi Efendi'nin Bebek'teki evinde de bazı geceler Kel Ali fasıl geçer, talebelerinden Prenses Zeynep Hanım'ın sâzende câriyelerinden Lâvtacı Mihriban Hanım da lâvtasıyla ona eşlik eder ve eski mesud demleri hatırlayarak hep birden ağlaşırlarmış.[1761]

Şair ve mûsikîşinas İsmail Fennî Ertuğrul (1855-1946). Memleketimize ilmî, felsefî, edebî kıymetli eserler bırakan İsmail Fennî, Tırnovalı'dır. Midhat Paşa'nın açtığı Rüşdiye mektebini bitirdikten sonra cami-i şerîf ve medrese derslerine devam etti. Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce'ye vukûfu vardır. Ömrünü mûsikîye, felsefeye ve tasavvufa vakfedenlerdir. Felsefî ve tasavvufî bazı eserleri şunlardır: *Vahdet-i Vücûd ve Muhyiddin-i Arabi, Lugatçe-i Felsefe, Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli, Kitab-ı İzale-i Şükûk*.

Mûsikî eğitimine Tırnova'da başlayan İsmail Fennî; Bulgar çalıgıcılardan Dimitriof'tan kanun, Kemânî Ağa'dan ve Pamukoğlu'dan keman dersi almış; Muallim Cûdî'den de şarkı meşk etmiş, bunların yanında Tanburî Ali Efendi ile Bestekâr Şevki Bey'den de faydalanmıştır. 200'den fazla bestesi vardır.

Üsküdar'da Sultantepesi'ndeki evinde Neyzen Sâlim'in evi de meşk yapılan yerler arasındadır. Yenişehirden geldiği sıralarda Aksaray'daki metruk odalardan birinde ikâmet ederken Yenişehirli Âsım Bey'i tanıyıp evine davet eder. Aziz Dede de Üsküdar'da otururken bu evdee ney ve mûsikî meşk etmiştir.

Nuri Şeydâ Bey de kaleme (hariciye ve adliye) devam ederken mûsikî üstadlarından Medenî Aziz ve Yeniköylü Hasan Sırrı Efendilerden evlerinde mûsikî taallüm etmiştir. Pek zeki olduğundan az emekle kısa sürede çok şey öğrenmiştir.

Muhsinzâde Abdullah Bey'in Kuruçeşme'deki yalısı hem hat hem de mûsikî eğitimi için bir mekteptir. Medenî Aziz Efendi burada Kazasker İzzet Efendi'den mûsikî meşkine başlamıştır. Medenî Efendi'yi, sadâ ve edâsının letâfetinden dolayı Fatma Sultan'ın ikinci eşinin imamıyken Sultan Aziz ikinci imamlığa tayin eder. Hayatının sonuna kadar mûsikî ile uğraşmış bir çok talebe yetiştirmiştir. Bazı vükelâ konaklarında mûsikî talim ettirmiş, Fethi Paşa'nın Arnavutköy'deki yalısında, Atiye Sultan'ın kızları Seniye ve Feride Hanımların yalılarında cariyelere mûsikî meşk etmiştir.

Özellikle cülus gecelerinde vükelâ konaklarında yapılan şenlikler dikkat çekicidir. Bir cülus gecesi Hidiv İsmail Paşa'nın yalısında yapılan eğlenceye davet edilen Behlül Efendi, Yeniköylü Hasan Efendi, Tanburî Behor, Mısır'dan gelen hânende ve sâzendeler de dâhil olmak üzere ayrı ayrı fasıl yaparlar. Hidiv üç arkadaşa biner Mısır lirası ile birer top şal hediye eder. Fakat sâzende ve hânendeler bu paranın hiçbir hayrını görmediklerini kendileri her yerde hikâye ederlermiş.[1762]

Musikîye vâkıf, ve ud-zenlikte pek mâhir olan "sadr-ı şehîd" Said Halim Paşa'nın konağı da şatâretli musikî meclislerinin tertip edildiği yerlerdendir. Halim Paşa, huzuruna getirilen Kâmil Efendi nâmında bir müezzinin edâsını ve sadâsını beğenerek yetiştirmek ister ve zîr-i himâyesine alır. İbnülemin'den değerli bir mûsikî üstadı bulmasını ister. O da "mahzen-i esrâr-ı mûsikî" ünvanıyla yâd edilen Hafız Mehmed Zekâi Dede Efendi'nin oğlu Hafız Ahmed İlhami Efendi'yi tavsiye eder. Yeniköy'deki yalıya gelen Ahmed Efendi'nin mûsikîdeki maharetine hayran olan Paşa, İbnülemin'in talebiyle kendisine maaş da bağlar. Ahmed Efendi, talebesi Kâmil'i mâhir bir müzisyen olarak yetiştirir. Bolâhenk Nuri Bey, Hacı Fâik, Zekâi Dede, Hacı Kirâmi, Lâ Mekânî Mustafa, Yeniköylü Hasan Efendi, mûsikî üstadlarının üstadı olan Hacı Ârif Bey de Halim Paşa yalısında yapılan meşklerden ve Paşa'nın tertip ettirdiği nâdir eserler koleksiyonundan istifade etmiştir. Hacı Bey, bir başka Mısırlı Abbas Hilmi Paşa'nın annesi Prenses Emine Hanım'ın Bebek'teki yalısında kızlardan mürekkep saz heyetinin hocalığını yapmış, Şehzâde Cemâleddin Efendi'ye de mûsikî meşk ettirmiştir.[1763]

Mısırlı Halim Paşa'nın yalısı erbâb-ı mûsikinin ziyaretgâhıdır. Halim Paşa Hâşim Bey, Yağlıkçızâde Ahmed Efendi, Tamburî Osman Bey, Zekâi Dede Efendi gibi mâhir mûsikî erbabını celb ve cem ederek eslâfın nice eserlerini şâmil olan *Nota* mecmuasını vücuda getirmiştir. Paşa'nın damadı Ali Rifat Bey de meşhur bir mûsikîşinasdır.[1764]

Mehmed Şekip Paşa'nın (?-1854) torunu eski İstokholm sefiri Şekip Bey'le amcasının oğlu musikî erbâbından Şekip Bey babalarından kalma Bebek'teki yalıdaki küçük ve harap bir odaya tesâhip meselesinden dolayı İbnülemin'in nasihatlarine kulak vermeyerek mahkemelere başvururlar. Ama bir netice elde edemeden ruhen, cismen ve nakden mutazarrır olurlar. Bir gün Said Halim Paşa'nın yalısında bulundukları esnada çektikleri çileden bahseden sefir Şekip'e İbnülemin "Büyük babanız, akl ü iz'an namına ne varsa hepsini almış, götürmüş, evlâd ve ahfadına habbe bırakmamışdır. Bıraksaydı bir yıkık oda içün malınızı, canınızı telef etmezdiniz" der. Bu samimi sözlerden hoşlanmayan Şekip Bey bilâhere sözünü tasdik ederek yalısına davet eder ve refikasıyla beraber, bir mûsikî ziyafeti verir.[1765]

Tanbûrî Hafız Ali Efendi'nin (1836-1890) Beylerbeyi'ndeki evi de mûsikî erbabının uğradığı menzillerdendir. Ferid Kam'dan naklen İbnülemin ifade ediyor:

> "Henüz on sekiz yaşımda iken bir şarkı güftesi yazdım. Semtimiz olan Beylerbeyi'nde mukim Ali Efendi'ye götürüp bestelemesini reca etdim. Güfteyi okudu. Birkaç dakika parmaklarile hisab yapdı. "Güften bestelendi" dedi. Hicaz makamından dilrüba suretde

İbnülemin'in konağında tertip ettiği mûsikî meclisleri için 27 Cümâde'l-âhire 1323 tarihinde bestelenen şiirlerden:

"Ey server-i âlem ne güzel fahr-ı cihânsın
Göz nûru gönül pertevi yektâ-yı evânsın
Bir dânesisin Hazret-i Hakk'ın bize şânsın
Sen sırr-ı Hüdâ, nûr-ı bedî'ü'l-cereyânsın
Mir'ât-ı mücellâ-yı hakikat heme-ânsın
Ey rûh-ı müşahhas ki bütün cânlara cânsın
Ağyâra nihansın dil-i uşşâka 'ıyânsın"

Hüseyin Vassaf

عجم کردی الهی

اصولی: دویك

ای سرور عالم نه گوزل فخر جهانسك
گوز نوری گوکل پرتو کتابی اذانسك
بر دانه سی سینه حضرت حقك بره شانسك
سن سر خدا نور بدیع الجیانسك
مرآت مجلای حقیقت همه آنسك
ای روح مجسم که بتون جانه جانسك
اغیاره نهانسك دل عشاقه عیانسك

۱۳۴۲

شاملی اسکندر

No 18

بایزیده نومرو : ۱۸

CHAMLI ISKENDER

Bu eser de konaktaki meclisler için bestelenen şiirler cümlesinden...

Sarayda mûsikî faslı.

> terennüm etdi. Mûsikîdeki kemâlini ve bestelemekde tab'ının fartı sür'atini bihakkın isbat etdi…"[1766]

Bir keresinde de Tanbûrî Küçük Osman Bey, Tanbûrî Ali Efendi ve şeyh Celâleddin Dede Efendi ile birlikte tanbur çalarlarken dinleme şansına erişenler zevkten bayılacak hâle gelirlermiş. İbnülemin'in yorumu: "Böyle üç büyük üstad, birlikde çalar da kim bayılmaz. Ben, bizzat dinlemişcesine hikâyesine bile bayıldım." Ali Efendi şişman bir zat olduğundan meşke başlayacağı zaman cübbesini, hırkasını çıkarırken yakasını yırtıp "karıdan yine dayak yiyeceğiz" dermiş. Karnı büyük olduğundan Prens Halim Paşa –teknesi düz- bir tanbur verir o da onu çalarken sapını öpermiş.[1767]

Fatih'teki Hafız Paşa Kıraathânesi de mûsikî erbabının uğrak yerlerindendir. Sadece fasıllar yapılmaz, burada isteyenlere mûsikî dersleri de verilir. Medine'de ilk kez Süleyman Çelebi'nin Türkçe *Mevlîd-i Şerîf*'ini okuyan Kefevî Tekkesi şeyhlerinden İbrahim Edhem Efendi burada mûsikî dersi verirken II. Abdülhamid'in bir irâdesiyle bu meclis de dağıtılmıştır. Buradaki fasıllara katılanlar arasında Muallim Naci ve bestekâr Hacı Faik Beyler de vardır. Edhem Efendi'nin *Bergüzâr-ı Edhem*

(1886) nam eserine yazdığı takrizde Naci hem-meclisinin mûsikîdeki mahâretini şöyle ifade ediyor:

> "Gûş et nevâ-yı Edhem'i lâyık değil midir
> Erbâb-ı nağme etse vücudiyle iftihâr
> Meydâna koymamış tutalım başka bir eser
> Olmaz mı hüsn-i tab'ına burhân şu *Bergüzâr*"

Eyüplü Ali Rıza Bey'in (1878-?) Eyüp'teki evi ufak bir mûsikî meşkhânesidir. Eyüp civârındaki mûsikî erbabının toplanma mekânıdır. Bu toplantılar sadece zevki ihya etme aracı değil, aynı zamanda tesir, temas ve tekâmülü sağlamaktadır. İsmâil Hakkı Bey sayesinde mûsikîye intisap eden Ali Rıza Bey hocanın halkasına dâhil olmuş, II. Meşrûtiyet sonrası Şehzâdebaşı'nda Fevziye Kıraathânesi'nin üstündeki binada "Mûsikî-i Osmânî Cemiyeti"ni kurmuşlar, bu mektep daha sonra mektep hâlini almıştır. Dersler geceleri yapılırmış.[1768]

Sekiz yaşından itibaren Hafız Yusuf, Hacı Arif Bey'den ders almağa başlayan, daha sonra Kadıköylü Kel Ali Bey, Tanburî Ali Efendi ve Püsküllü Osman Efendilerden de istifade eden Halid Lemi Atlı (1870-1945) Vaniköyü'ndeki Beşiktaş muhafızı Hasan Paşa'nın oğlu Said Paşa'nın yalısında verilen bir ziyafeti müteakıp geceyi orada geçirir. O gece rüyasında Namık Kemâl'i görür. Şair kendisine iltifat eder ve

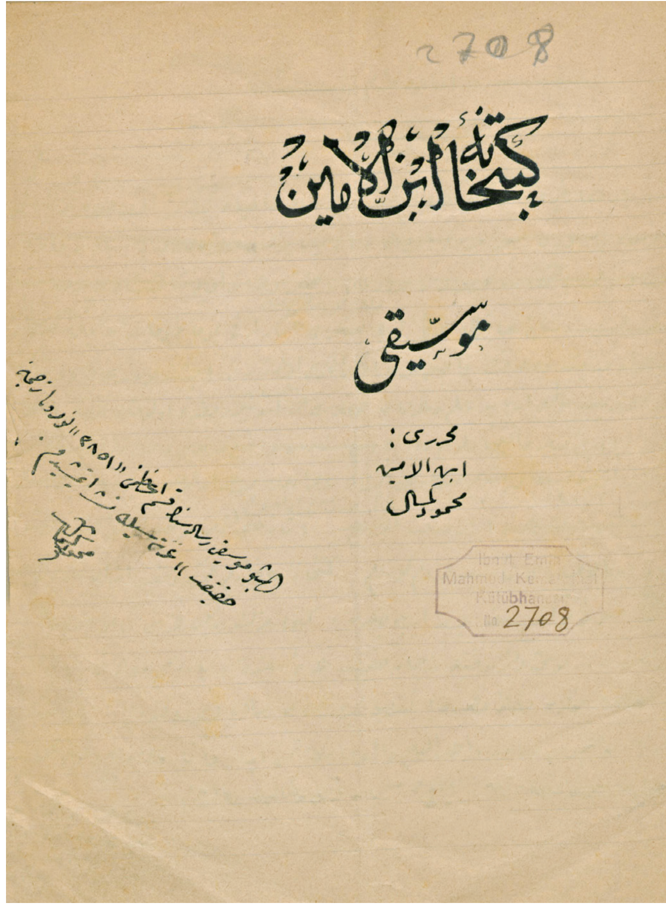
> "Zevkin ne ise söyle hicâb eyleme benden"

mısraıyla başlayan güftesinin Manyâsîzâde tarafından yapılan bestesini beğenmediğini bu şiiri bir de kendisinin bestelemesini talep eder. Bu talepten sevinç ve gurur duyan Lemi Bey rüyasında güfteyi nihavent makamında besteler. Heyecanla uyanan Lemi Bey hemen yan tarafındaki yatakta uyuyan Leon Efendi'yi kaldırarak rüyasını anlatır.

Bahsettiğimiz üzere mûsikî pek çok yerde, işretin bir enstrümanı vazifesi görmüştür. İsmail Fennî'nin İbnülemin'e naklettiğine göre Süleymaniye'nin aşağısında mirasyedi bir kazaskerin konağında İsmail Fennî, hocası Tanbûrî Ali Bey ve Medenî Aziz Efendi bir meclise davet üzerine katılırlar. Fennî dışındakiler içerler, okurlar, çalarlar. Ali ve Medenî gece konakta kalır. Sarhoş bir vaziyette bulunan Medenî sıkışınca aceleden yatakta yatan Ali Efendi'nin üstüne telaşla bırakıverir. Ali feryad etse de iş işten geçmiş, konakta sık sık biraraya gelip sazlı sözlü işrete devam ederler. Evin hemen karşısında oturan ve riyazî tedkikatla meşgul olan eski Nafia Nazırlarından "riyâzi-i şehîr" Tevfik Paşa "gürültü edip de zihnimi karıştırmasınlar" diye haber gönderir. İbnülemin'in bu nakle yorumu şöyledir:

> "Cevdet Paşa'nın
>
> Bezmi meyde kusura bakma sakın
> Âlemi âb başka âlemdir
>
> dediği gibi –aklın ihata edemeyeceği derecede başka olan- âlemi âbda yalnız çiş değil, her iş yapılır."[1769]

Onun mûsikîsini dinlemiş olanlardan Ahmed Midhat Efendi, nerede bir mûsikî faslı icra edilse hemen yâd edilip "hey koca üstad, hay

İbnülemin'in sansür tarafından neşredilmesine izin verilmeyen *Mûsikî* isimli eserinin kapağı.

Allah rahmet eylesin" sözlerini herkesin dehân-ı şükrânından ısdâr" eylediğini yazdıktan sonra onun meclis-aralığını şöyle tavsif ediyor:

> "Vekârı tezyîn edecek bir tevâzuu alınız, edeb ve irfân zînet-efzâ olacak bir şûhi-i âşıkâneye katınız ve bâdehû bunu sabr-ı cemîl, kanaat-i sahîha, mehabbetde vefâ, suhbetde halâvet gibi cevâhir-i ahlâkla tarsı' ediniz, işte Aziz Efendi'nin hâlini tasvir etmiş olursunuz."[1770]

Tercümân-ı Hakîkât gazetesinin sahibi Mehmed Cevdet Efendi'nin damadı Tırnavalı Hafız Mehmed Efendi'nin taht-ı idaresinde Divanyolu'ndaki kahvehânelerin yukarısında bir odada bestekâr Şevki Bey arzu edenlere şarkı talim ettirir. Bir gün meşhur Kadıköylü Ali Bey gelip Şevki'nin "Bâis oldu çeşm-i mestin âşıkın berbâdına" hicaz şarkısını okumasını ister. Okuttuktan sonra "Dur bakalım oldu mu, bir kere ben yalnız okuyayım" deyip okuyunca Şevki "Şarkı, şimdi sizin ağzınızda şarkı oldu" diyerek icrâsını takdir ve taltif etmiş.

Ali Bey, kendine mahsus bir mevhîbe olarak makamların birinden diğerine büyük bir maharetle geçermiş. Rakipleri Güvercin tersi yedirerek sesinin kısılmasına sebep olsalar dahi hançeresindeki fevkalâde isti'dâd kısık hâliyle bile bu sese ayrı bir letâfet verirmiş.[1771] Kel Ali, Kadıköylü Ali ve Enderûnlu Ali namlarıyla maruf olan Ali Bey ömrünün son senelerinde emsali kıymetler gibi fakr u zarûrete uğrayarak Kadıköyü'nde kiraladığı bir kahvehanede arzu edenlere beste,

şarkı ve saire meşk etmiştir. Verilen üç beş kuruş parayla da maişetini temine çalışmıştır.

Ermeni kökenli mûsikîşinaslardan Aliksan Efendi (1815-1864) de Gedikpaşa'daki evlerinde iki kız kardeşine mûsikî öğreterek bir takım oluşturup fasıllar yaparlar. Maddî durumları iyi olmasına rağmen Hoca Paşa yangınında bütün eşyaları evleriyle birlikte yandığından maişetini sağlamak için harekete mecbur olur. Üsküdar'da Surp Karâbet Kilisesi'nde ermeni notası vermeğe başlar, tanburda üstad olması münasebetiyle Cuma ve pazar günleri Süleyman Paşa Hanı'nın gazinosunda çalar ve hususî dersler vermeğe başlar. Şöhreti her tarafa yayıldığından 1854'te Mısır valisi Said Paşa yanına çağırır. Beş sene ikâmetten sonra Aliksan Mısır'da rahat yaşamaktan bıkar, "acaib bir karaktere sahip olan" Efendi, bütün kazancını israf edip 1859'da İstanbul'a döner. Beş sene zaruret içerisinde yaşadıktan, şuna buna ders verdikten sonra vefat eder.[1772]

Ali Rifat Çağatay da (1869-1935) Kadıköyü'nde tesis ettiği Mûsikî Cemiyeti'nde birçok talebe yetiştirir.

Yakacık'taki "Koruluk" denen mahalde aynı zamanda konaklarını birer mûsikî mahfili hâline getiren Menâpirzâde Nuri ile İbnülemin Mahmud Kemâl ve bazı zatlar toplanıp zaman zaman mûsikî faslı yaparlar:

> "Bir akşam Ahmed Ârifî Bey, kayınbabası Aziz Bey, komiseri Nuri Beyler ve bizim iki genç müsafirimizle birleşmişdik. Merhum, ud çalmış ve hafif lâtif sesile kendi şarkılarından okumuş ve Yine müsafirlerle de birlikde diğer üstadların eserlerinden teganni etmişdi."[1773]

Mûsikî fasıllarının her sınıftan halka açık bir şekilde tertip edildiği yerlerden biri de kahvehanelerdir. Direklerarasının iltisak noktasını teşkîl eden köşedeki kıraathânede İstanbul'un en mükemmel addedilen saz takımını dinlemeğe gelenlerle dolup taşarmış. Her masada üçer dörder kişi bulunup kesif bir tütün dumanı altında icra edilecek fasıllar beklenir. Halit Ziya da bir akşam buraya gelir. Mehmed Rauf, Müncî Fikri, Ali Suad, Ahmed Rasim, Rıza Tevfik, Halil Edib, Halit Ziya gibi daha sonradan edebiyat âlemimizde mühim mevkileri tutacak şâir ve yazarlar toplanır, fasıllar arasında edebiyata, matbuata müteallik mevzuları konuşurlar.[1774]

Mesîrelerdeki fasıllara misal olarak şu fıkrayı nakledelim: Halim ve selîm bir kişiliğe sahip olan Kethüdâzâde Arif Efendi'ye dostları Hacı Hüseyin Bağı'nda bir ziyafet tertip ederler. Meşhur Kemanî Rıza Efendi de davetliler arasındadır. Hoca "Rıza Efendi bir taksim buyursanız da dinlesek" der. Rıza sağırlığa vurur. Hoca bir daha söyler, yine işitmezlikten gelir, bir daha söyler. Yine aynı hadise vuku bulunca hoca ayağa kalkar ve gezinmeğe başlar. Gezerken Rıza Efendi'nin kemanının üstine basar ve "Sıçtım içine" deyince huzzar şaşırır.[1775]

Sazlı sözlü eğlencelerin yapıldığı, işret meclislerin kurulduğu yerler arasında umumhâneler de vardır. Ali Rıza Bey şu şekilde malumat veriyor:

> "Çivizâde taraflarında bulunan umumhaneler cesim konaklardı. Sahibeleri atlı, arabalı birer hanımefendi idi. Hele Langa Fatma lakabıyla yâd olunan Handan Hanımın konağında erkek aşçılar, ayvazlar, Çerkez ve Arap cariyeler, hanende ve sazende, hatta oyuncu kızlar vardı. Asrın ricali ve kibarı ve en maruf ağniyâsı bu hanelerin müdavimi idiler. Şâhendeler, Benliler gibi meşhur namdar güzeller hep bu hanelerin malı idiler. Sermayeler müşteriye mücevherler içinde çıkarlar. Mükellef mastaba-i işret kurulur, tatlısıyla böreğiyle mükemmel taamlar verilirdi. Hele çalgı gibi raks gibi eğlencelerin kesret ve tenevvuu erbâb-ı zevki teshir ederdi.
>
> Garibeden olarak söylerler: Bu Langa Fatma gayet mütedeyyin olup seccadeden başı kalkmaz, sabahleyin müşteri ile hesabını seccade üstünde görür, altınları seccadede tadat edermiş! Kendisi fıtraten sahî olup intihabında olan ve züğürtlük sebebiyle eğlenebilmek saadetinden mahrum kalan gençlere bilâkis iane ettiği çoktur. Bâb-ı Seraskerî rüesâ-yı memurininden Rami Bey merhum söylerdi: Kendisinin gençliği evânında bir cuma günü Kâğıthane'de bu Langa Fatma'ya tesadüf ermiş, çok vakitten beri gelmediğinden dolayı serzeniş eylemiş ve yirmi lira masraf bedeli verip akşama gelmesini tembih eylemiştir! Civarda bulunan karakolhanelere konağından taamlar gider, semtinde bulunan muhtacîne ianeler ederdi derler."[1776]

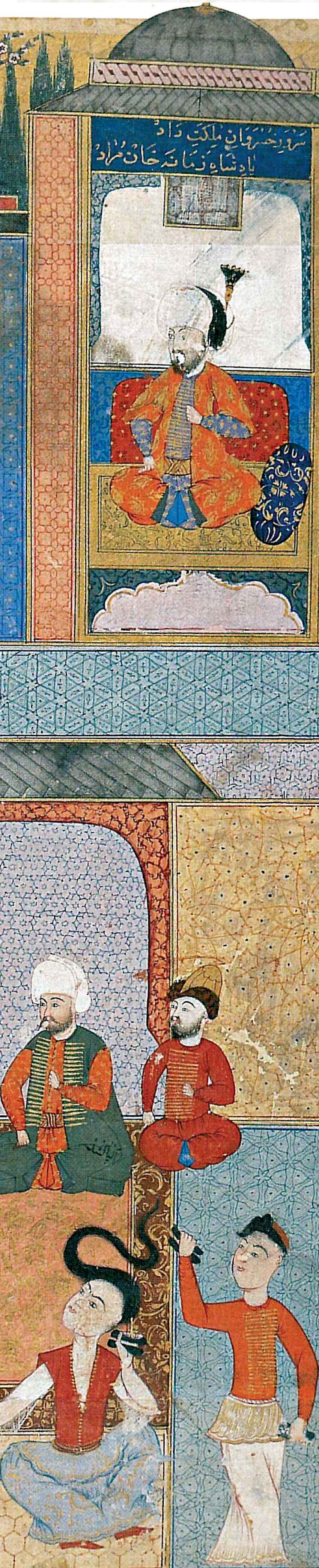
Kiliseler de erbâbı tarafından icra edilen mûsikî meclisleri arasındadır. Doğruluk payı ne kadardır bilemiyoruz ama Bîmen Efendi Bursa Büyük Kilise'de ilahî makamında ermeni duaları okurken kiliseye onu dinlemek için ermenilerden ziyâde Müslümanlardan gelirmiş. Dua esnasında "istavrozu görür görmez lânet okuyan âbani sarıklı imamlar, ceplerinden Kur'an'ı eksik etmeyen ak sakallı hafızlar ve abdestsiz sokağa çıkmayan softa dervişler" bile ağlarmış. İşte Bursa'dayken buraya gelen Hacı Ârif Efendi vâsıtasıyla, Efendi'nin talihi değişir. Burada meşk dersi verdiği talebesine Hacı Bey "Sen, isti'dadından hayır görmek istiyorsan İstanbul'a git" tavsiyesini verir. İstanbul'a gelen Bîmen Efendi açlıktan kurtulmak için kiliseye müracaat eder. Burada okuduğu bir dua sonrasında bir bankerin yanında işe başlar. Devrin önde gelen musikî meclislerine de girip çıkmağa başlar. Aziz Dede, Cemil, Kanunî Ârif, Şevki, Rahmi, Nedim, Hacı Kirâmî Efendi gibi devrin önde gelen mûsikî erbâbıyla temas kurar. Bir rakı meclisinde terennümleriyle sazı ve sözüyle coşan Süleyman Nazif şu beyti kartına yazıp verir:

> "Ebedî nâzımıdır san'at-ı feryâdımızın
> Öperiz ağzını hep Bîmenî üstâdımızın"

Beyoğlu Balıkpazarı Ermeni Kilisesi'ndeki cenaze merasiminde (26 Ağustos 1943) Lemi, Eyüplü Rıza, Tanburî Dürri, Hafız Sadedin Kaynak, Kanunî Artaki ve İbnülemin gibi meşhur mûsikî erbabı hazır bulunur.

Bu asrın son çeyreğinde Beyoğlu batı mûsikîsinin karargâhı hükmündedir. Avrupalı sanatkâr kumpanyalar vasıtasıyla senenin belirli vakitlerinde buralara gelir, Beyoğlu semalarını kendi kültürlerinin aks-i sadalarıyla doldururlar. Bahardan itibaren Taksim Tepebaşı, Fransız

yahut İtalyan kumpanyalarıyla dolar taşar, operalar meraklıları buraya akın eder. Bu gibi yerlerin müdavimleri daha çok ecnebi müelliflerle hemhâl olan, batı kültürüyle yetişen gençlerdir.[1777] Diğer bir deyişle Yeni Osmanlılar, Jön Türkler ve yeni edebiyat çevreleridir. Şehremini Rıdvan Paşa'nın oğlu Reşad Bey'in cinnet derecesinde meftunu olduğu tiyatro, bu dönemde Tepebaşı Belediye Bahçesinde garb temâşasına ve mûsikîsine ilgi duyanların uğrak yeridir. Bu sayede muhtelif milletlerden pek kumpanya buraya gelir, Concordia isimli tiyatro ile Tepebaşı bahçesinin birinde İtalyan birinde Fransız opreları sahne alır, İstanbul'daki azınlıklarla garb sanatlarına alaka duyanların sanat zevklerine hitap ederler. Fransızların Charles Lecocg, Offenbach, Varney, Planguette, Audran, Aubert kabîlinden bestekârların eserleri ile İtalyanların İ Granatieri, La Nuova Befana, İl Venditore di Ucelli kabilinden operalar haftalarca garb müziğinin yaşayan üstadlarının eserlerini İstanbul ahalisine tanıtırlar. Gene Bellini, Donizetti, Rossini, Verdi gibi eskilerin meşhur eserlerini dinlerler.[1778]

Sonuç

SARAY, MEDRESE-MEKTEP, tekke, cami, kütüphane, kahvehâne, meyhâne, konak başta olmak üzere on dokuzuncu asır ilim ve sanat çevrelerine hâkim olan husus yeni girilen medeniyet dairesiyle eskinin iç içe geçtiği bir hayat telâkkisinin meydana getirdiği tenâkuzdur. Bu ikircikli zihniyet saraydan başlayarak devrin mahfillerinin hemen tamamında görülmüş; buralardan da şiir, edebiyat, mûsikî, resim ve hüsn-i hat gibi sanatın muhtelif şubelerine tesir etmiştir. Asrın son çeyreğinde ise gazete, mecmua ve yayınevlerinin faaliyet sahaları cemiyeti kuşatan, yönlendiren hususları neredeyse bütünüyle kendisinde toplamaya başlamıştır. İlim ve sanatın siyasetle malamal olduğu bu asırda kültür çevreleri modernleşmeyle paralel olarak yeni bir anlayış, yeni bir edebiyat dolayısıyla yeni bir insan tipinin meydana çıkmasına sebep olmuştur. Cemiyete hâkim olan asıl gâye, terakkidir. Bu hedef doğrultusunda eskiye ait hususlardan çok batının ilmî, fikrî ve edebî gelişmeleri pusula ittihaz edilmiştir. Evvela nazariyatta başlayan arayış amelî cepheye de sirayet etmiş; mimarîden kültür aktarımında mühim birer vasıta olan kitap, gazete, mûsikî, resim gibi vasıtalara kadar cemiyeti ilgilendiren hemen her hususta yeni bir terkip arayışına yol açmıştır. Bir kez daha ifade edelim ki bu asırdaki ilim ve sanat faaliyetlerini tesiri altına alan temel gayelerden biri arayıştır.

Osmanlı sultanlarının şiir, hat, mûsikî, resim gibi sanatın muhtelif nev'ileriyle iştigali ve sanatı, sanatkârı himaye etmeleri bu asrın ikinci yarısına kadar sanatın muhtelif şubelerinde iştihar eden şahsiyetlerin sarayın korumasında eser vermelerine vesile olmuştur. Aynı şekilde padişahların isrini takiple vüzerâ ve ulemanın kudeması da kendi dairelerini birer ilim ve sanat mahfili hâline getirmişlerdir. Sadece sanat nev'ilerinde değil, aynı zamanda cemiyet hayatının değişmesinde de saray ve konakların belirgin bir etkisinden söz edebiliriz. Bu destek ve himaye sonraları matbuata inhisar etmiştir.

1880 yılına kadar ilim hayatının mihveri medrese çevreleriyken bu tarihten sonra yavaş yavaş yerini mekteplere ve matbuata bırakmıştır. Her ne kadar mektep çevreleri daha ön planda gözükseler de medresenin ilim hayatımızdaki ciddi ağırlığı hâlâ devam etmektedir. Bu devirdeki arayışın, diğer bir deyişle kırılmanın sebeplerinden biri de mektep - medrese ayrışmasıdır. Aynı şekilde tekkeler de ilim ve sanat faaliyetlerinde tarihî ağırlığını muhafaza etmiştir. Erbâb-ı tedkik ve sanatın hâl tercemelerine bakmak bile tasavvufun tesirini net bir şekilde görmek için yeterlidir. XIX. asrın ilim ve edebiyatta iştihar eden şahsiyetlerinin büyük bir kısmının tekkelerle münasebeti vardır. Yine bu asırda kahvehâneler, halka yönelik bediî faaliyetlerin merkezî konumundaki yerler arasındadır. Meyhâneler ise, her zaman olduğu gibi şâribü'l-leyli vennehâr olan sanatçıların, yani zevk ehlinin devam

ettiği yerler olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Avrupa'nın bohem hayatıyla da imtizaç eden bir insan tipine meyhaneler vücut vermiştir de diyebiliriz.

İlimde, sanatta ve memuriyet hayatında hâmî – mahmî ilişkisinin devam ettiği bu asırda kişinin intisap ettiği daire mukadderatına da tesir etmiştir. İntisap edilen yer ve kişiler, kişinin irtibat ağını gösterecek mahiyettedir. Devam edilen dairelerde teşkil olunan encümenlerin, şahısların edebî ve fikrî tekâmülünde ehemmiyetli bir yeri vardır. İlim ve sanat ehli bir araya geldikleri yerlerde yeni telâkkiler ve fikirlerle temas kurmuşlardır. Saray, tekke, medrese ile konaklardaki şiir ve mûsikî meclisleri, eser mütalaaları, muhtelif ilimlere dair gerçekleştirilen sohbetler devrin ilim ve sanat hayatının ufkunu - mahiyetini tayin etmiştir. Defaatle ifade ettiğimiz üzere Sultan II. Abdülhamid Han devrine kadar devam eden bu tesir, yerini matbuat ve mekteplere bırakmıştır.

Notlar

1 Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ'ıdü'n-nefâis fî Kavâıdi'l-Mecâlis*, haz. Mehmet Şeker, TTK, Ankara 1997; Gelibolulu Mustafa Âlî, a.g.e., haz. Orhan Şaik Gökyaya, Tercüman 1001 Eser, İstanbul 1978; Abdülkadir Karahan, *XIV. Yüzyıl Sonlarına Kadar Türk Kültürü ve Edebiyatı,* İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1985; Haluk İpekten, *Divan Edebiyatında Edebî Muhitler,* MEB, İstanbul 1996; Tuba Işınsu Durmuş, *Tutsan elini ben fakirin: Osmanlı edebiyatında hamilik geleneği*, Doğan Kitap, İstanbul 2009; Turgay Anar, *Mekandan Taşan Edebiyat: Yeni Türk Edebiyatında Edebiyat Mahfilleri,* Kapı Yayınları, İstanbul 2012. Bu kitap, çalışmamazın nihâî hâlini verdiğimiz sırada mesmuumuz oldu.

2 Bu hususta ilişilmesi gereken bazı değerlendirmeler için bkz. Halil İnalcık, *Şâir ve Patron*, Ankara 2003, s. 9 vd.

3 Osmanlı meclis âdâbı hakkında bkz. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ'ıdü'n-nefâis fî Kavâidi'l-Mecâlis*.

4 İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 238.
İbnülemin'in şu eserlerine sonraki sayfalarda daha çok ilgili kısaltmalarla atıfta bulunacağız.
Son Asır Türk Şairleri, (**SATŞ**).
Son Sadrıazamlar, (**SS**).
Son Hattatlar, (**SH**).
Hoşsada: Son Asır Türk Musikişinasları, (**HS**).

5 Şânî-zâde Mehmed Atâullah Efendi, Şiânî-zâde Târihi II, haz. Ziya Yılmazer, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s. 974.

6 Bu hususta yapılmış önemli bir çalışma için bkz. İsmail Kara, *Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.

7 SATŞ, s. 112.

8 Adile Ayda, *Böyle İdiler Yaşarken*, içinde, "Yahya Kemâl ile Görüşme", Ankara 1984, s. 256.

9 Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Horos Matbaası, İstanbul 1956, s. 263.

10 "Mahfel" kelimesiyle de karşılanan bu kelime "cemiyet, bezm, ülfet, edebiyat, müezzin makamı, toplanma yeri, muhit gibi kelime ve kavramların karşılığı olarak kullanılmaktadır. On Dokuzuncu asrın bahsimize taalluk eden eserlerinde "mahfel, mahfil, encümen, bezm-i edeb, cemiyet, meclis, daire, kulüp, gibi kelimeler umumiyetle aynı manalarda kullanılmıştır.

11 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 17-18.

12 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 21.

13 Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. XX, XXII.

14 Ebü'l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri,* İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1956.

15 *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, (haz. Prof. Dr. Münir Aktepe), c. X, TTK, Ankara1988, s. 28.

16 *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi X*, s. 99.

17 *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi X*, s. 25.

18 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet XII*, İstanbul 1309, s. 238-240; Yılmaz Öztuna, *II. Mahmud*, Ankara 1989, s. 69-70, 73-74. Okuma yazma oranın arttırılması için İstanbul ve bilâd-ı selâse (Üsküdar, Eyüp ve Galata) kadılarına gönderilen fermanlar, kadılar tarafından mahalle imamlarına, mektep hocalarına ve esnaf kethüdalarına iletilmiş, onlar da halka, talebeye ve esnafa duyurmuşlardır. Bu fermana gereğince her Müslüman çocuğu, İslâm'ın şartlarını ve akidesini öğrenmedikçe herhangi bir işte çalıştırılması yasaklanmıştır.

19 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Mehmet İpşirli, "II. Mahmud Döneminde Vakıflar İdaresi", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri* (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, s. 49-57.

20 Mehmet İpşirli, "II. Mahmud Döneminde Ulema ve Vakıflar", *II. Mahmud: Yeniden İnşa Sürecinde İstanbul*, İstanbul 2010, s. 262.

21 Bu konuda bkz. Kayahan Özgül, "Neylesin Sultan Mahmud", *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, İstanbul 2010, s. 203-209.

22 Bu konuda bkz: Mehmet Arslan, "Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair Edebî Bir Metin: Aynî'nin Manzum Nusretnâmesi", *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, İstanbul 2000, s. 319-370.

23 M. Fuad Köprülü, *Saz Şairleri*, 3. bs., Ankara 2004, s. 470.

24 Pertev Nailî Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Ankara 1946, s. 160.

25 Naci Kum, "Vak'a-i Hayriye Destanı ve Ispartalı Şair Seyrânî", *Yeni Türk Mecmuası*, nr. 47, İkinci Teşrîn 1936.

26 Boratav, a.g.e., s. 38.

27 Mustafa Kara, "Dervişlerin Zaviyesinden II. Mahmud Han", *II. Mahmud: Yeniden İnşa Sürecinde İstanbul*, s. 281-286.

28 Kara, a.g.m., s. 290-291.

29 *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi VI*, 35-36.

30 Balıkhâne Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul 2001, s. 67.

31 *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi V*, 50-51.

32 Cevdet Paşa, *Tezâkir II*, s. 61.

33 Bu konuda bkz. Feldmareşal Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, İstanbul 1969, s. 277-285.

34 Bkz. Ali Rıza, a.g.e., s. 88.

35 İbnülemin, *SH*, s. 27-28.

36 Enderûn'un bu asırda her bakımdan ivme kaybettiği gibi yaygın bir kanaat varsa da bu söylentiye itibar etmeye gerek yoktur. Saray, 1850'li yıllarda hâlâ memleketteki en iyi tahsilin verildiği yerler arasındadır. Bu hususta, şimdilik, birkaç örnek için bakınız: Hâfız Hızır İlyas Ağa, *Letâif-i Vak'a-yı Enderûniyye / Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul 2011, s. 3, 24-26, 35, 58, 159, 221. Ayrıca bakınız: Talip Mert, *II. Mahmud'un Sanat Çevresi*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002.

37 Sultan II. Mahmud'un yazısıyla Meşîhat dairesinde "bilmediğinizi ehli ilimden sorunuz" ve Maliye Nezareti'nde "Allah, müsrifleri sevmez" meallerindeki âyât-ı *Kur'âniye* ile bir mektepte "İlim rütbesi, rütbelerin en yükseğidir" mealindeki Hadîs-i Şerifi yazılı nefis celî sülüs levhâlar asılıymış.

İbnülemin, SH, s. 8.

38 İbnülemin, HS, s. 248.

39 İbnülemin, *SH*, s. 160-161.

40 İbnülemin, *SH*, s. 159-163

41 İbnülemin, *SH*, s. 273.

42 Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi aynı vakayı biraz daha farklı bir şekilde anlatır: Sultan Mahmud, İzzet Molla ile sıkı ülfetinin hikmetini sormuş. O dahi –yazısı fena imiş- 'ikimiz bir araya gelür isek okur yazar bir adam oluyoruz' cevabını vermiş.

43 İbnülemin, *SH*, s. 279-280.

44 İbnülemin, *SH*, s. 579.

45 Ali Rıza, Çoruk, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 145.

46 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 59- 60.

47 *Letâif-i Vekâyi-i Enderûn,* s. 18.

48 Ahmet Hamdi Tanpınar, "Müsahib Said Efendi", *Tarih Aynası*, nr. 2, Aralık 1951, s. 12-13.

49 Said Efendi'ye dair bazı fıkralar için bkz. Hilmi Yücebaş, *Ulunay Hayatı-Hatıraları-Eserleri, içinde*, Refi' Cevad, "Şakacı Padişahlar: Sultan Mahmut", İstanbul 1969, s. 183-185.

50 Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Efendi, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 153.

51 Mehmed Atâ, *Târih-i Atâ,* cild-i sâlis, s. 193-194.

52 Mehmed Atâ, *Târih-i Atâ,* cild-i sâlis, s. 196.

53 Bu hususta bkz. Ahmet Özcan, *Kethüda Said Efendi Tarihi ve Değerlendirmesi,* (basılmamış yüksek lisans tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

54 Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s.17-18.

55 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 379.

56 Mahmud Râtib, İnek Kasîdesi, İstanbul 1922, s. 3-4. Şimdilik, diğer bazı misaller için bakınız: İbnülemin, *SH*, s. 15-18 ve 159-163; Süha Umur, "Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* İstanbul 1994, s. 96-97.

57 Hafız Yusuf'tan naklen İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. 55-56.

58 Muhsinzâde'nin talebelerinden Osman Enver Efendi de son halife Abdülmecid Efendi'ye gençliğinde Arapça ve Farsça dersleri vermiş, yazı meşk ettirmiştir. İbnülemin, *SH*, s. 258.

59 İbnülemin, *SS*, s. 811.

60 1859 yılında açılan tiyatro binasının büyük bir kısmı 1863 tarihinde yanmıştır. 1939 yılında ise Ayaspaşa-Dolmabahçe yolu yapılırken güzergâh üzerinde kaldığı için yıktırılmıştır. Bugün binadan hiçbir eser kalmamıştır.

Süha Umur, "Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu", *DBİA,* İstanbul 1994, s. 96-97.

61 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 325-328.

62 Meşhur hattat Mahmud Celâleddin'in talebesi Tâhir Efendi'den hüsni hat talim eylemiştir. Bazı camilerde yazıları vardır. Yakacık Camii'ndeki ism-i celâl, ism-i Nebî, ve Esâmi-i Çâr-ı yâr ve haseneyn onun eser-i hâmesidir. Tahir Efendi'ye "Celâlüddin-i Sâni", Sultan Mecid'e de "Celâlüddin-i Sâlis" nâmı verilmiştir. İbnülemin, *SH*, s. 38.

63 İbnülemin, *SH*, s. 15-18.

64 İbnülemin, *SH*, s. 27-28.

65 İbnülemin, SS, s. 596.

66 Âtıf Bey'in yazma nüshası kütüphanesinde bulunan *Hâtırât*'ından naklen İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. 20.

67 İbnülemin, *SS*, s. 596.

68 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 155.

69 İbnülemin, *SS*, s. 338-339.

70 Ali Kemâl, Ömrüm, haz. Zeki Kuneralp, İSİS, İstanbul 1985, s. 13-15.

71 Hilmi Yücebaş, *Ulunay Hayatı-Hatıraları-Eserleri, içinde*, Refi' Cevad, "Sultan İkinci Abdülhamit", İstanbul 1969, s. 188.

72 Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ebüzziya Tevfik, "Zamânımız Târihine Âit Hâtırât: Hayâtü'l-Hayvan Bahçesi" *Mecmua-i Ebüzziyâ*, c. 13, nr. 138, s. 289-294.

73 Ayrıntılı bilgi için bakınız: Georgina Adelaide Müller, *On Dokuzuncu Asır Biterken İstanbul'un Saltanatlı Günleri*, çev. Hamdiye Betül Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010, s. 47-49.

74 İbnülemin, *SS*, s. 977. Bu hâle dikkat eden- mukarribler uzun müddet haricî işlerde kullanılmış, tecrübeler görmüş olan böyle bir zatla siyasî meselelerden bahsetmeyip de başka şeylere dair konuşmasının sebebini -bir vesile ile- sormak cesaretini gösterdiklerinde padişahın "onun öyle şeylere pek aklı ermez!" dediği menkuldür.

75 İbnülemin, *SS*, s. 422-423.

76 Meselâ Harbiye Mektebi'ne Rusça, Bahriye Mektebi'ne İngilizce konmuştur. Oralarda Rusça ve İngilizce okuyanlar edebiyatımıza yeni esintiler getirmişlerdir.

77 Maalesef ihtisas sahibi mimarların yetersizliği, bu teşebbüsü akim bırakmış, yerine Fransa'daki mekteplerin mimarisi standart olarak kabul edilmiştir.

78 Bu hususlarda daha ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bakınız: Ömer Faruk Akün, "II. Abdülhamid'in Kültür Faaliyetleri Üzerine Bazı Dikkatler", *II. Abdülhamid ve Dönemi* içinde, İstanbul 1992, s. 75-84.

79 Sultan Abdülhamid devrini kadar yüksek mekteplerin eğitim dilinin Fransızca mı Türkçe mi olacağı davası devam etmiştir. Onun zamanında da bu dava Türkçe'nin lehine sonuçlanmıştır.

80 Bu konuda bakınız: Ali Çankaya Mücellidoğlu, *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler I*, s. 104-111.

81 Bu düzenleme daha sonra devr-i cumhuriyet'te Mülkiye'nin medreselileşmesi olarak kabul edilmiştir.

82 Bu husustaki yazışmalar için bkz. (Ali Çankaya Mücellidoğlu, *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler I*, s. 232-238). Padişahın "etvâr ve efkârı matlûba gayr-ı muvâfık" tabiriyle kastettiği şüphesiz o devirde matbuatta ve mekteplerde batıdan gelen pozitivizm, materyalizm gibi felsefî akımların gençlerin zihninde yol açtığı tahribattır. Doğrudan bu akımların etkisine kapılmaktan bahsedilmeyip de biraz da iç dinamiklere hitab eden böyle umumî ifadelerin tercihinde maarifteki bu meselelerin milletlerarası politanın malzemesi olarak kullanılmasının önüne geçme iradesi de vardır.

83 1891 tarihindeki *Velâdet-i Nebevî* merasimleri hakkındaki bir ilan için bkz. *Takvim-i Vekâyî*, nr. 117, 27 Rebîülevvel 1309-19 Teşrîn-i sânî 1307 Pazartesi, s. 1.

84 Ali Çankaya Mücellidoğlu, *Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler I*, s. 389.

85 Mücellidoğlu, a.g.e., s. 403.

86 Avrupa'dan vatana azimet edenlerin devletin başına içte ve dışta yeni gaileler açmaları böylesi bir tedbirin ne kadar elzem olduğunu göstermektedir.

87 Bu hususta daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Midhat Cemal Kuntay, *Nâmık Kemâl: Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, c. 1, s. 79, 90.

88 Midhat Cemal Kuntay, *Nâmık Kemâl: Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, c. 1, s. 295.

89 Kalem hayatıyla alâkalı bilgilerimiz bugün itibariyle maalesef çok sınırlıdır. Bu bahse dair Findley ve Ali Akyıldız tarafından gerçekleştirilen çalışmalar önemlidir, ama sınırları çok geniş olan meseleyi bütünüyle ortaya koymaktan da uzaktır. Bkz. Carter Vaughn Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, yay. haz. Ayşen Anadol: trc. Gül Çoğalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yay., İstanbul 2004.

90 Unsur Keykavus bin İskender bin Kabus Keykavus, *Kâbusnâme,* çev. Mercimek Ahmed, haz. Orhan Şaik Gökyay, Ankara 1994, s. 320.

91 Bkz. BOA. HH. 22919.

92 BOA. HH. 312610; BOA HH. 51188.

93 II. Mahmud devrinde vuku bulan şu hadise de bunu gösterir. Divân-ı Hümayun Beylikçiliği Kesedârı Derviş Mustafa Efendi'nin oğlu Mehmed Abdünnâfi Efendi de Divan Kalemi'nden yetişenlerdendir. Bir gün babası Şehremini civarındaki evinden ata binmiş olduğu hâlde oğlunu, uşaklarla beraber yaya yürüterek Bâbıâlî'ye gelirken Reîsü'l-küttâb tesadüfle "Niçin mahdûmunuzu yaya yürütüyorsunuz" diye sual edince babası "İlerde büyük bir makam sahibi olursa uzak yerlerden gelüb kendine müracaat edenlerin ne zahmet çektiklerini bilmesi için yaya yürütüyorum" cevabını verir. Nâfi terfi ettirelerek Âmedî Kalemi hulefâlığına tayin olunur. Yazdığı mazbata ve tezkirelerin Sultan Mahmud tarafından pek ziyade beğenilmesi üzerine o vakitler Âmedci bulunan Pertev Efendi (Paşa)'ye "Bu mazbata ve tezkireleri kim yazıyorsa yanıma alub yazılarımı yazdırmak istiyorum" der. Pertev "maruzatın güzel yazı ile yazılması arzu buyrulmakda olduğundan hulefâdan Abdünnâfi Efendi kullarına yazdırıyorum. Kalemde ondan daha güzel yazan kimse bulunmadığından ileride velinimet efendimizden mahcub olmakdan korkuyorum" demesi üzerine Sultan Mahmud "öyle ise bir gün senin dairende, bir gün de bende bulunsun" deyip ilâveten Mabeyin Kitâbetine alıp gizli işleri ona yazdırmağa başlar.

Bir gün Nâfi Efendi'nin evine tanımadığı bir âdem gelir. Bir mazbatanın arz edilip edilmediğini kendine haber verirse bir torba altın takdim edeceğini söyleyerek torbayı önüne koyar. Fena halde hiddetlenen Nâfi Efendi, "böyle bir edebsizliğe cür'et ettiğinden dolayı cezaya çarpdırırsam da kimseye fenalık etmek adetim olmadığından seni Cenâbı Hakk'a havale ederim" diyerek herifi koğar. Ertesi gün növbeti olduğundan saraya gider. Huzura girince mahud torbayı görür, padişah "Aferin Nâfi Efendi, hareketin mazuziyetimi mucib oldu" diyerek torbayı hediye eder. Padişahın güvenini kazandığından bilâhere Kağıd-ı Birûn Emâneti'nde, Beylikçi Kesedârlığında, Evâmir-i Aliye Kitâbeti'nde, Divan-ı Hümayun Beylikçiliği ve Serasker ile Bahriye Müsteşarlığında, Meclîs-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye azalığında ve Deâvî Nâzırlığında bulunur. SATŞ, s. 1066-1067.

94 Ali Ekrem Bolayır, *Hâtıralar*, haz. Kayahan Özgül, Ankara 1991, s. 328-332.

95 Bu hususta dafa fazla malumat için bkz. Bolayır, *Hâtıralar*, s. 335-342.

96 Bir örnek için bkz. Meşhur Ebussuud Efendi'nin hafîdi hattat Vahdetî'nin oğlu Mehmed Rıza Safvet Bey Beşiktaş Rüşdî Mektebi'ne devam ederken babasının vefat etmesi üzerine Âlî Paşa'nın himmetiyle babasının bulunduğu Divân-ı Hümâyun Kalemi'ne alınır, (1871) Safvet mahlası verilir ve babasının maaşı kendisine bağlanır. Bir taraftan kalem usüllerini öğrenirken bir taraftan da dairenin hutût muallimi Nasuh Bey'den yazı meşk eder. Reisü'l-hattâtîn Muhsinzâde Abdullah Bey'den sülüs ve nesih yazar. Aşir Efendi Kütüphanesi'nde Hoca Reyhan Efendi'den de istifade eder, İstanbullu Hafız Esad Efendi'nin derslerine yedi sene boyunca devam ederek 1887'de icâzet alır. İbnülemin, SATŞ, s. 1506.

97 İbnülemin, *SH*, s. 3-4.

98 İbnülemin, *SATŞ*, s. 89.

99 Bu hususta bkz. Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret*, nâşiri: Ali Haydar Midhat, İstanbul Hilal Matbaası 1325; İbnülemin, *SS*, s. 320-322.

100 İbnülemin, SATŞ, s. 1836-7.

101 Ebüzziya Tevfik, *Nümûne-i Edebiyat- Osmâniye*, Kostantıniyye 1308, s. 246.

102 Bu imtihanın şekliyle alakalı bkz. *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 225, 12 Recep 1257, s. 1.

103 Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hâtırâları –Çok Yönlü Bir Sufinin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı*, haz. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, Kitabevi, İstanbul 2006, s. 185 vd.

104 Cevdet Paşa bu manada bazı kısımlarının tashihi gereken şu bilgileri verir: "Ol vakit Bâbıbâlî'ce tahrîrât-ı resmiyyede Reşid Paşa'nın açmış olduğu bir yeni çığırda tarz-ı tersîl kullanılırdı. Bu yolda Âlî ve Fuad Paşalar sâire fâik olmağla herkes tarîk-i inşâda anlara iktifâ vü taklîd eylerdi. Fakat hususî ve hulûsa dâir yazılan tezâkir ve mekâtîbde ve takrîzâtta sec' – cinâs gibi sanâyi'-i bedî'iyyeye ri'âyet olunurdu. Ale'l-husûs takrîzlerde kelâm-ı müseca' iltizâm kılınırdı." Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 75.

105 Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Said Paşa, *Gazeteci Lisânı*, Sabah Matbaası, dersaâdet 1327, 144 s.

106 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, haz. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1991, s. 58.

107 Bir örnek için bzk. Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 64.

108 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 72.

109 Said Paşa, *Gazeteci Lisânı*, s. 54.

110 Said Paşa, *Gazeteci Lisânı*, s. 106-107.

111 İbnülemin, *SS*, s. 232.

112 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 25.

113 Midhat Cemal Kuntay, *Nâmık Kemâl: Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında I,* Maarif Basımevi, İstanbul 1965, s. 28.

114 Bu terkipten maksadın ne olduğuyla alakalı bkz. İbnülemin, *SS*, s. 974; karşılaştırınız. SH s.666.

115 Ali Ekrem, *Namık Kemâl*, Maarif Vekâleti, Ankara 1930, s. 61.

116 İbnülemin, *SS*, s. 4.

117 İbnülemin, *SH*, s. 654-660.

118 Yazı örnekleri için bkz. İbnülemin, *SH*, s. 17.

119 Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Horos Matbaası, İstanbul 1956, s. 112.

120 Tanpınar, a.g.e., s. 112 vd.

121 Sultan III. Selim ve II. Mahmud zamanlarında maarifte pek çok değişiklik yapılmışsa da yenilik adına yapılanlar daha çok askerî sahaya yönelik olduğundan tesir sahası dar bir zümreyle sınırlı kalmıştır. Mühendishâne, Bahriye, Tıbbıye gibi modernleşme tarihimizdeki önemli mektepler tesis edilse dahi medreseler maarif tarihimizdeki önemini büyük oranda muhafaza etmiştir.

122 Okunan eserlerin ve etkilerinin bir kısmını "Evler" ve "Husûsî Dersler" başlığı altında vereceğimiz için burada genel çerçeveyi belirleyen hususlar üzerinde duracağımızı belirtelim.

123 Edebiyatla-eserle doğrudan ilgisi sebebiyle önceki asırlara oranla hat sanatına bu asırda az da olsa ilgi gösterilmiştir. Fakat bütün bu derslerin tedrisinde muvaffakiyet sağlanabildiğini söyleyemeyiz. Özellikle hat dersleri, II. Meşrûtiyet'e kadar haftada bir saat sülüs, nesih ve rık'a olarak ayrı ayrı verilir. Bu sanatın yeniden geniş bir alâkaya mazhar olması için yeterli olmayan bu husus biraz da maslahat savma kabîlinden yapılmış, hüsn-i hattın inhitatını tehvîn ve hattat yetiştirilmesini temin edecek bir noktaya ulaşamamıştır. Dersler, adet yerini bulsun kabîlinden haftada bir defa mektep çocuklarına yazı meşk etmekten ibarettir. Bunu daha sonra, az çok bir mektebi bitirdikten sonra, intisap ettiği kalemlerde husus î hocalardan hat dersini tekrar almalarından da anlayabiliriz. Bu hususta ki şikâyetler için bkz. İbnülemin, *SH*, s. 4.

124 Ekrem'in mektepte yaptığı ilk konuşma devrin basınına da yansımıştır. Konuşma için bkz. Ali Çankaya Mücellidoğlu, *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler*, c. 2, s. 1010-1011.

125 Ekrem'in şiirlerine yazılan nazîreler incelendiği vakit yeni taraftarlarının yanında Mülkiye'deki talebelerinin ağırlıkta olduğu görülür. Mesela *Bülbül* şiiri bu bağlamda dikkati çeker. Bu yıllarda nazîrecilik mahiyet değiştirmiş ve tanzîr edilen şiirin şahsında şairine destek olarak görülmüştür. Naci ve Ekrem'in şiirlerine yazılan nazîreler ve bunların şairleri incelendiği vakit taraftarlık gayesinin ön plânda olduğu görülür.

126 Ekrem'in teşkilatçılığı ve hocalığı ile ilgili hususiyetlerinin bir kısmını kitabın *Servet-i Fünûn* kısmında bir kısmını da Ekrem'in hânesinde tahrir ettik. Arzu edenler o kısımlara bakabilirler.

127 Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, yayına hazırlayan: Abdullah Uçman, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 158.

128 Bu hususta bkz. Abdullah Cevdet, *Tulûât*, 1891, s. 6-7.

129 Bu hususta bkz.: Ali Çankaya Mücellidoğlu, *Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler*, c. 1, s. 365 vd.; Ali Kemâl, Ömrüm, s. 25 vd., 65 vd.

130 Rıza Tevfik, *Tevfik Fikret, Hayatı, San'atı, Şahsiyeti*, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul 2005, s. 19.

131 Muallim Naci'nin şahsında bu alakayı gösteren satırları gene Ali Kemâl'den okuyalım: "… Tatil zamanımı evimde gece, gündüz okumakla, yazmakla geçirirdim. *Tercümân-ı Hakikât*'ı, *Müntehabât-ı Tercümân-ı Hakikât*'ı her gün, her hafta âdeta hatmederdim. Ahmed Midhat Efendi'yi çok okurdum, çok beğenirdim. Naci'ye perestiş ederdim. Gençlerden Mehmed Celâl'ler, Ali Ulvi'ler gibi Nâci peyrevlerine bile nazar-ı hayretle bakar, gıbta eylerdim. O zaman en büyük emelim onlara benzeyebilmek, *Tercüman*'a öyle gazeller, nazîreler göndermekti.

Zavallı Mehmed Celâl hayretengiz bir sühûlet-i tab'a malikdi. Her gün laakal bir gazel, bir neşîde söylerdi, *Sânihât-ı Naci*'yi günü gününe tanzîr, hatta tahmis eylerdi. O şiirler bugün toplansa birkaç divan teşkil kılar." Ali Kemâl, Ömrüm, s. 46.

132 Çıkarttığı *Mizan* gazetesinden ötürü bu isimle anılan Murat Bey, 1890'da İttihad ve Terakki'ye girmiş, 1894'te bu durumun öğrenilmesi üzerine bir ecnebî vapuruyla önce Mısır'a oradan da Lord Salisbury ve Lord Cromer'in tavsiyesine riâyetle Paris'e geçerek muhalif tavrını burada sürdürmüştür. Mekteb-i Mülkiye'de bu dört sene zarfında talebe arasında İttihatçılığı yaydığını söyleyebiliriz.

133 Mizancı Murad'ın Mekteb-i Mülkiye yılları için bkz. Birol Emil, *Mizancı Murad Bey Hayatı ve Eserleri*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1979, s. 71-82.

134 Said Bey'in o devirde herkesin virdi zebânı olan "Arapça isteyen Urbân'a gitsin" mısralarını da ihtiva eden manzumesinin Türkçülük fikrinin kabûl-i amme olması noktasında büyük bir tesiri vardır. Bu mısraı da ihtiva eden beşlik Said Bey'in *Fezâil-i Ahlâkiye ve Kemâlât-ı İlmiye* ismiyle Roussau'dan tercüme ettiği eserin mukaddimesinin nihayetine koymuştur.

135 Bu hususta Şinasi, Hoca Tahsin, Namık Kemâl, Ziya Paşa ve Abdülhak Hâmid'in şiirlerinde görülen yeni insan tipi, medeniyet düşüncesi, felsefî endişe, tabiatın keşfi, dinî ilhamın değişmesi bu mevzu değişikliklerinin temelini teşkil eder.

136 Aynı şekilde roman, makale, tiyatro gibi batı edebiyatlarından giren nev'ilerle bu türlerde ele alınan mevzular yeni edebiyatın istikametinin eskiden çok farklı olduğunu gösterir.

137 İsmail Habib, *Tanzimattan Beri Edebiyat Tarihi I*, İstanbul 1943, s. 25.

138 Bu mevzu ayrı bir tetkik konusu olacağı için şimdilik bu kadarla kifâyet ediyoruz.

139 Bazı dikkatler için bkz. Ali Kemâl'in Mekteb-i Mülkiye'deki hocalarını değerlendirdiği satırlar için bkz. Ömrüm, s. 64-67.

140 Bu tayinde ilim ve edebiyatın gündemini yıllarca meşgul eden lisan etrafındaki tartışmalard rüşdünü isbat etmesinin de tesiri vardır. Belagat münakaşalarının başlangıcında herkese Arapça husunsundaki vukûfiyetini kabul ettiren İbrahim Efendi Dârüşşafaka'da "Kitâbet" ve "Belâgât", Mekteb-i Hukuk'ta "Belâgât-ı Osmaniye" ve "Tâlim-i Hitâbet" derslerini okutmaya davet edilmiş Recâizâde Mahmud Ekrem'in yerine de irâde-i seniyye ile Mülkiye'de "Edebiyat-ı Osmaniye" muallimliğine tayin olunmuştur. İbrahim Efendi *Edebiyat-ı Osmaniye* isimli eserini de burada okutmak üzere neşretmiştir. Bu tayin edilişte Sultan Abdülhamid'in maarif politikasının esas gayelerinden birini de görebiliriz.

141 Tanzîmat sonrasında Şinasi'nin *Şâir Evlenmesi* piyesinde Türk cemiyet hayatının teşekkülünde mühim bir mevkii bulunan mahalle imamının tahfif edilmesiyle başlayan süreç giderek yaygınlaşmıştır. Menâpirzâde Nuri, Hüseyin Rahmi, Ömer Seyfeddin, Hâlide Edib, Yakup Kadri, Reşat Nuri, Kemâl Tâhir, hatta Yahya Kemal gibi yazarların eserlerindeki ulema tiplerine bakıldığı vakit tablo hiç de hoş değildir. Mesela Ömer Seyfeddin'in tarihî hikâyelerinde kisve-i tab'a büründürülen, tasvir edilen ulemâ, dolayısıyla ulemânın temsil ettiği değerler ibret alıp okunacak türdendir. Bütün bunların daha sonra ulemâ ile halkın arasına giren mesafeye katkısı büyüktür. Bu şekilde ortaya konulan eserlerde bir yandan eskiyle hesaplaşılırken diğer taraftan da muhtevası ve sınırları belirsiz kavramlar, hadiseler üzerinden "yeni" şeylerin ikame edilmeye çalışıldığını görürüz.

142 Ali Kemâl, Ömrüm, s. 23.

143 Ali Kemâl, *a.g.e.*, s. 56.

144 Ali Kemâl, *a.g.e.*, s.75-76.

145 Ali Kemâl, *a.g.e.*, s. 73.

146 Mücellidoğlu, *a.g.e.*, s. 388.

147 Mekteb-i Mülkiye talebelerinin toplandıkları bir başka mekân Beyoğlu'ndaki Nikoli'nin birahanesidir. Özellikle Ali Kemâl, Ali Ferruh ve Abdülhalim Memduh buraya devam ederek ecnebi gazeteleri kıraat ederler.

148 Ali Kemâl, *a.g.e.*, s.25.

149 Yakup Kadri, *Ahmet Haşim Şiiri ve Hayatı*, Hakimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara 1934, s. 7.

150 Yakup Kadri, *a.g.e.*, s. 10-12.

151 Amin Alaylarıyla ilgili hazırlanan bir eser için bkz. İsmail Kara-Ali Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, Dergâh Yayınları, İsyanbul 2005.

152 İsmail Kara-Ali Birinci, "Bir Eğitim Tasavvuru olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri", içinde, Tâhirü'l-Mevlevî (Olgun), "Mektebe Başlama Merasimi", Dergah Yay.,İstanbul, 2005, s. 352-356.

153 İlâhi için bkz. A. Muhtar Nasuhoğlu, *Yâd-ı Mâzî ve Hayatımın Tarihi*, haz. İsmail Kara-Ali Birinci, s. 188.

154 1832 tarihli bir cönkteki mektep ilahileri için bkz. Elif Aydın, *Tarihimizde Amin Alayları ve Eğitim Açısından Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens., İstanbul 2008, (basılmamış Yüksek Lisans tezi), s. 48-52.

155 Ayrıca bkz. Yahya Kemal Beyatlı, Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî *Hatıralarım*, İstanbul 1973, s. 1-87; Halide Edib Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, içinde, "Benim Mekteblerim", İstanbul 1996, s. 24-25.

156 Abdurrahman Şeref, "İstanbul'da İlk Kulüp: Encümen-i Ülfet", *Vakit*, 21 Şubat 1921, s. 3.

157 Mesela Vehbi Molla'nın tayini, Cevdet Paşa gibi daha o devirde ilmiyle öne çıkan bir mollanın hariçte bırakılmaya çalışılması, meclisin azalarından Şinâsi'nin sakal meselesi bahane edilerek "rütbesinin ref'i ile meclis azâlığından tard olunması" bu zâtiyyâttan bazılarıdır. Bu hususta bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir II*, s. 4.

Aynı şekilde Dârü'l-fünûn'un teşkîlinde de ulemâ ve umeranın çatışmaları memleketi böylesi hayırlı bir müesseseden mahrum bırakmıştır. Cemâleddin Efgânî'nin meşhur "nübüvvet sanattır" tartışmasıyla ivme kaybetmesi, bu kurumun eğitim tarihimizde bu asırda öne çıkmasının önündeki en büyük engellerden biri olarak gösterile gelmiştir. İbnülemin, SS, s. 883 vd.

158 Vehbî Molla ve Meclîs-i Maârif için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 37-41. Paşa, Vehbi Molla'nın evsafını *Ma'rûzât*'ta, Sultan II. Abdülhamid'in maarife dair hassasiyetlerini dikkate alarak biraz daha farklı anlatır:

"Ez-cümle, o zaman İstanbul pâye-lülerinden Buruni Vehbi Molla nâmında bir kallâş var idi. İlmi, *Mızraklı ilmühâl* in üst tarafına geçmezdi. Lâkin Âlî Paşa'nın akşamcılarından ya'ni kadeh-yârânından olduğu cihetle İ s t a n bul p a y e s i ' ne kadar çıkmış ve Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâret-i celîlesi muavini olmuşidi. Hâlbuki fuhşiyyât ile ma'rûf olduğundan, *mekteb çocuklarının emr-i terbiyesini böyle bir şahsa ihale nasıl câ'iz olur* deyu halk söylenmekde oldukları cihetle bâ-irâde-i se-niyye azl olunmuş idi." (Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 50).

159 Bu düzenlemeleri Safvet Paşa kısmında temas ettik. Bkz. *SS*, s. 878-881. Ayrıca bkz. SATŞ, s. 1372.

160 Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 63.

161 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 46-47. Adı geçen mazbatanın sûreti için bkz. Cevdet Paşa, a.g.e. s. 47-50.

162 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 57-58.

163 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 53.

164 *Mecmua-i Fünûn,* Eser-i Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniye, nr. 1, 1 Muharrem 1279, s. 2.

165 Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s.154.

166 Cemiyet ve faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ekrem Işın, "Osmanlı Bilim Tarihi: Münif Paşa ve Mecmua-i Fünûn", *Tarih ve Toplum,* nr. 11, Ekim 1984, s. 61-66; Dündar Akünal, "İlk Türk Dergisi: Mecmua-i Fünun", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* c. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 117-118; Ekmeleddin İnsanoğlu, "Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniye'nin Kuruluş ve Faaliyetleri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, 3-5Nisan 1987,* Ekmeleddin Ihsanoğlu, (ed.), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi; İslâm Konferansları Teşkilâtı, İslâm Tarih, Sanat, ve Kültür Araşnrma Merkezi, İstanbul 1987, s. 211-220; a.g.m., "Cemiyet-i İlmiyye-i Osmâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* c. 7, İstanbul 1993, s. 333-334.

167 *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi XII*, (haz. M. Münir Aktepe), TTK, Ankara 1989. s. 101

168 M. Zeki Pakalın, *Mâliye Teşkilâtı Tarihi III*, Maliye Bakanlığı, Ankara 1978, s. 237-238; a.g.y., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, İstanbul 1972, I, s. 532.

169 "Encümen-i Ülfet", *Diyojen*, nr. 7, 4 Şubat 1286, s. 2.

170 Abdurrahman Şeref, "İstanbul'da İlk Kulüp: Encümen-i Ülfet", *Vakit*, 21 Şubat 1921, s. 3.

171 E. İhsanoğlu, "Cemiyet-i İlmiye ve *Mecmua-i Ulûm*", içinde, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, s. 221-242.

172 İlim ve terbiye müesseseleri olarak camilerin Türk kültüründeki yeri hakkında umumî değerlendirmeler için bkz. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1939, s. 197-223. Camilerin dinî ve sosyo-kültürel yönlerine dikkat çeken bir çalışma için bkz. "Cami", *DİA*, 1993, s. 46-93. Burada şunu da ifade edelim ki" Cami dersleri bu maddede önemine uygun bir şekilde alınmamıştır. Daha da ötesi bir paragrafla geçilmiştir. Aynı husus "medrese" maddesi için de geçerlidir. "Medrese", *DİA*, 2003, s. 323-333.

173 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, TTK Basımevi, Ankara 1960 s. 205.

174 Yahya Kemal Beyatlı, *Azîz İstanbul*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1964 s. 51-52

175 Bir misal için bkz. İbnülemin, *Hoş Sadâ,* s. 23.

176 *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi X*, s. 99.

177 Asıl adı *Vesîletü'n-Necât* olan *Mevlid*'in Türk kültüründe tekâbül ettiği muhterem mevkii için bkz Nihad Sâmi Banarlı, *Edebiyat Sohbetleri*, 2. baskı, Kubbealtı Yay., İstanbul 2004, s. 364-395.

178 SH, s. 54.

179 Mesela İbnülemin, Âli Paşa Camii İmam-hatibi Hattat Hasan Tahsin Efendi'den hattatlık icâzetnâmesi almıştır.

180 Vâizler İslâm'ın ilk yıllarından itibaren İslâmî edebiyatın muhtelif nev'ilerine bahis mevzuu olmuşlardır. Edebiyatımızın Osmanlı asırlarında ise başlı başına bir tip olarak yer alırlar. Vâizlerin sûfî yahut zâhid olarak tavsif edildiği bazı misaller için bkz. Ahmet Atillâ Şentürk, *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sûfî yahut Zâhid Hakkında*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1996, s. 17-18; 50-52. Bir meslek olarak vâizliğin inceliklerinden Türk siyasetnâme - nasihatnâme geleneğine tesir eden *Kâbusnâme*'de de bahsedilir. Bu hususta bkz. Keykâvus, *Kabusnâme*, çev. Mercimek Ahmet, haz. Orhan Şaik Gökyay, 4. Baskı, MEB, İstanbul 1974, s. 207-209.

181 Bazı örnekler için bkz. Hilmi Yücebaş, *Ulunay Hayatı-Hatıraları-Eserleri,* içinde, Refi' Cevad,"İki Şâir ", İstanbul 1969, s. 32.

182 Ali Rıza Efendi, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 25, 64, 221.

183 , İsmail Kara, İslâmcıların Siyasî Görüşleri, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001, s. 84-91.

184 Bunlardan bir tanesi şöyledir: Bir Ramazan vakti iftardan sonra Beyazıd'daki sergide birçok küberanın da hazır olduğu bir mecliste o vakitlerde "başı sarıklı" Reşid Paşa kitapçısı bulunan Ahmet Cevdet Paşa (o zaman Efendi) söylediği fıkrayı biraz uzatınca paşaların yanında oturmakta olan şair Nihad Bey yüksek sesle "Baksana hoca, ramazan günü saat on

birden sonra bu kadar uzun hikâye dinlenmez. Fıkranın gülünecek yeri neresi ise söyle de bitir" diye hitap ederek Cevdet Efendi'nin sözünü keser. Müteakiben Cevdet'in sergiden çıkması üzerine "Suhteyi tersledim, dersini verdim" dedikten sonra orada hazır bulunan söz erbabından Hafız Ömer Efendi'ye dönüp "Şu paşaları görüyor musun, işte bunların hepsi benden korkarlar. Ama benim topum mu var, tüfeğim mi var? Hayır, dilimden korkarlar" der. Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 164. Aynı konuda bir başka misal için bkz. Yücebaş, *Ulunay Hayatı-Hatıraları-Eserleri*, s. 152.

185 Kemal, Zeynelâbidin Reşid Bey'e gönderdiği bir mektupta ne vakit nerede tanıştıklarını şöyle anlatır: "Kendilerini [Ziya Paşa'yı] en evvel bir ramazan günü ki 1276 senesi idi, Manastırlı Nailî ve Faik ile Beyazıd Camii'nde gördüm. Ben de o zaman on sekiz, on dokuz yaşımda idim. Nailî, kendilerine bir gazelimi arz etti. "Cemâl-i dilbere hatt-ı siyehdir gazel-i Pertev / Fürûğ-ı mâha bâis tîregî-i rengi şebdir heb" beytini fevkalâde beğendiler ve bana pek mükemmel bir şâir olacağımı tebşîr ettiler." Fevziye Abdullah Tansel, *Nâmık Kemâl'in Hususî Mektupları I*, TTK, Ankara 1986, s. 328.

186 Nâmık Kemal, hayatının mesut bir tesadüfü olarak nitelelediği bu hadiseyi *Tâlim-i Edebiyat'a Dair Risale*'de şöyle anlatır:

"Hangi senede olduğu hatırımda değildir. Fakat zannıma göre yetmiş sekiz sene-i hicriyesinde olacak, bir ramazan günü kitap aramak için Sultan Beyazıd Camii avlusundaki sergilere girdim. Elime ta'lik yazı ile bir kâğıt parçası tutuşturdular. Yirmi para istediler. Parayı verdim, kâğıdı aldım. Üstünde ilâhi unvanını gördüm. Derviş Yunus ilahisi zannettim. Bununla beraber okumağa başladım. O ilahi ne idi? Bilir misin neydi? Benim yazdığım yazının şimdiki derecesine isal etmeğe, milletin lisanını şimdiki hâline getirmeğe sebeb-i müstakil olan ilâhî bir ilâhî idi." (Necmettin Halil Onan, *Nâmık Kemâl'in Tâlim-i Edebiyat Üzerine Bir Risalesi*, MEB, Ankara 1950, s. 36-37). Nâmık Kemal, nesrini evvelce tanıdığı halde sevmediği Şinasi'ye ait olduğunu öğrendiği bu küçük risale sayesinde fikrî ve edebî şahsiyetine yeni bir istikamet verir. Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 323.

Kemâl Bey gibi bir edibin "sadelik" hususunda Yunus'u değil de devrinden birini örnek alması ilginçtir. Bu hadise, Tanzimat neslinin, tanıdığı - bildiği hâlde eskiyle arasındaki mesafeyi gösterecek bir misal olarak da okunabilir.

187 Osmanlı sultanları, vezirleri ve imkânı olanlar bânîleri oladukları camilerin etrafına muhakkak sûrette bir medrese de inşâ ettirmişler ve buraları bir eğitim yuvası, ilim irfan merkezi hâline getirmişlerdir. Padişahların ihtiyar ettikleri bu mesleğe vezirlerin pek çoğu da sülûk ederek İstanbul'un her tarafında camiler ve medreseler inşâ ettirmişlerdir. Medreselerin yanına zengin kütüphaneler kurmuşlar. Erbabının istifadesine sunmuşlardır. Medreselerde camii derslerinde olduğu gibi devrin bir kısım muteber ulemâsı da öne çıkar. Kişilerin hâl tercemelerinde ders aldığı şahıslarla alakâlı bilgilerde karşımıza çıkar. Cevdet Paşa, medreselerin inhitâtından bahsederken 1260 tarihinin bu müesseler için bir dönüm noktası olduğunu, o zamana kadarki talebelerin cümlesinin "azâde-ser ve âlemin inkilâbâtından bî-haber" olduklarını "zeyd ü amrin mücadelesinin" onları incitmediğini, "havâdis-i rûzgâr"ın onların efkârını perişan etmediğini ve kulaklarını "mebâhis-i ilmiyeden gayrı bir şey işitmediklerini ifade eder. Bu vakte kadar tatil gecelerinde akd olunan musâhabe meclislerinde ilmî bahisler dışında bir şeyler konuşulmadığı, bu vakitten sonraki encümenlerde ise "âmiyâne ülfet ve musâhabetlere tesadüf" ettiğini, ilmî bahislere dair herhangi bir meseleyi işitmediğini ifade eder. (Cevdet Paşa, *Tezâkir IV,* s. 6-7).

Medreselerin edebî - fikrî muhit olarak ayrıca çalışılması gerekilir.

188 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 212.

189 Bereketzâde İ. Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, İstanbul 1332, s. 40-41.

190 Burada birkaç istisnadan söz edebiliriz. Cevdet Paşa, İbnülemin Mahmud Kemâl İnal ve Hüseyin Vassaf'ın yazdıkları cami derslerinin muhtevası hakkında olmasa dahi önemini bize gösterecek mahiyettedir. Büyük hâl tercemesi müellifi İbnülemin'in eserleri, bu bahiste en başta gelen mehazlarımızdandır. Kendisi de senelerce bu derslerden istifade eden İbnülemin; kaleme aldığı hâl tercemelerinin ilk sahifelerinde muhakkak sûrette buralarda talim olunan eserlerle, ders alınan hocaların isimlerini vererek cami derslerinin ehemmiyetini ve o günkü cemiyet ve şahıslar üzerindeki tesirlerini bize göstermiştir. İbnülemin, hâl tercemesi sahasında kendisinden önceki tezkirecilerin muhtasar malumatlarını çok daha ileri bir merhaleye taşıyarak, ele aldığı şahısların maddî ve manevî cepheleri ile birlikte bu taraflarına tesir eden hususların bize kadar ulaşmasını sağlamıştır. Sadece naklettiği bilgiler bile camii derslerinin şahısların edebî, fikrî tekâmülünde nasıl bir önemi hâiz olduğunu bize göster. Bu mevzudaki diğer mehazımız da Cevdet Paşa'dır. Camilerde hem ders okuyan hem de okutan Paşa'nın devrinin en mahrem köşeleri hakkında hiçbir kaynakta karşılaşamayacağımız bilgiler mevcut olan eserleri aynı mevzuları tahlil veya tahkiye eden diğer kaynaklarla mukayese edilerek incelenirse meseleler daha farklı cephelerden incelenebilir.

191 *Tefsîr-i Keşşâf* ile *Rûhu'l-Beyân Tefsîri* en çok okunan tefsirleridir. Özellikle Zemahşerî'nin *Keşşâf* ismiyle meşhur tefsiri müderrislik imtihanında hemen her talibin bilmesi gereken eserlerdendir.

192 Hadis'te en çok, *Buharî*'nin talim olunduğunu söyleyebiliriz.

193 Bazı camilerin vakfiyelerinde "cihât-ı fer'iyye", yani vakfın ikinci derecedeki gayesine ait olan hizmetler arasında *Buhâri*, *Müslim*, *Şifâ-i Şerîf*, *Delâilü'l-Hayrât* gibi eserlerin okunması meşrut vazife olarak gösterilmiştir.

194 Harputlu Ömer Naimî Efendi'nin şerhi bu asırda en çok okutulanlar arasındadır.

195 Modern dönemlerde ihmal edilen, hatta küçümsenen şerh ve haşiye meselesi hakkında bkz. Yekta Saraç, "Şerhin Kavram Boyutu ve Tarihî Arkaplânı", *Türk Edebiyatı Tarihi*, c. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 121-132; İsmail Kara, *Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, s. 17-105.

196 Cevdet Paşa medrese çevrelerinin tepkisinden korktuğu için gizli gizli Farsça ders okuttuğundan bahsederken, Ziya Paşa da çocukluk hatıralarında "Sakın olmaya ki Farisî okuyasın. Zîrâ her kim ki okur Farisî gider dinin yarısı" tepkisine düçâr kaldığı için hafîden *Tuhfe-i Vehbî* ve *Gülistân* okuduğunu söyler. (Ebüzziya, "Ziyâ Paşa'nın Evân-ı Tüfûliyyeti Hakkında Makâlesi", *Mecmua-i Ebüzziyâ*, c. II, nr. 13-14-15, 1289.). Bu şahsî tecrübelerin umûma teşmîl edilemeyeceğini bir kez daha hatırlatalım. II. nesil Jön Türklerden olan Böcüzâde Süleyman da 1862'de Isparta'da rüşdiyelerin açıldığı sırada medreselilerin "mekteb-i rüşdîye girenler gâvurluk öğrenecekler, İstanbul askerî ve hendese ve tıbbiye mekteplerine gönderilecekler ve behemehâl Fârisî okuyacaklar, büyükler *her kim okur Fârisî, gider dininin yarısı* demişlerdir. Rüştiyeye evladını teslim etmek göz göre göre gâvurluğa, yarım dinliliğe razı olmak demektir, rıza-yı küfür ise küfürdür" fikir ve itikadını "saf yürekli" halkın zihnine sokarak mekteplere muhalefet, Farsça'ya düşmanlık edildiğini söylüyor. Böcüzâde, yazının devamında ise; "muharrir-i aciz bile 1282 (1866) senesine kadar Abdi Paşa Medresesi'nde bu yolda tahsil görmekte ve fakat hocamız Kuddûsi Ethem Efendi Isparta'da İstanbul'da ilm-i Fârisî öğrenmiş olduğundan ulemâ-i memleket nezdinde kadrini ve müftü zâdeliğini zâyi edip başkalarına okutmak üzere teminat verdikten sonra meclis-i ulemaya güç kabul edildiği cihetle birkaç arkadaşla birlikte gizlice istinsah1 ettirdiği Sünbülzâde Vehbi Tuhfesiyle Şeyh Attâr'ın Pendnâme'sini ve Şeyh Said-i Şirâzî'nin Gülistan ve Bostanını pek hafî surette bize okutturmakta iken mekteb-i rüştiyenin münhâl muallim-i saniliğine kendisini seksen kadar talebesiyle ma'an götürmek üzere intihap ve tayin ettiklerinde bizi mekteb-i rüşdîye cebren götürmüşlerdi." diyor. (Böcüzâde Süleyman Sâmi, Üç Devirde Gördüklerim, haz. Hasan Babacan – Servet Avşar, Kültür Bakanlığı e-Kitap, 2008, s. 4.) Tabii ki hadisenin amelî cephesine bakıldığı vakit Böcüzâde'nin naklettiklerinin doğruluk derecesi akıllara pek çok soru işareti getiriyor. O tarihlerde çok yaygın olan medrese çevreleriyle eski siyasî havayı kötüleme / karalama siyasetinin örneklerinden biri olarak okunabilecek bu ifadeler cami dersleri açısından da fevkalade yanlış bilgiler içermektedir.

197 Bu hususta bkz. Kaya Bilgegil, *Harâbat Karşısında Nâmık Kemâl*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1972.

198 Tanzimat sonrası eğitimde Farsça'nın rolü ve ehemmiyeti hakkında bazı şahıs ve eserler üzerinden genel bir değerlendirme için bkz. Mustafa Çiçekler, "Tanzimat Sonrası Türkiye'de Farsça Eğitimi", *Name-i Aşina*, nr. 15-16, s. 85-102.

199 Ali Nihat Tarlan, *İran Edebiyatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1944, s. 105

200 Bu hususta ve fal-edebiyat ilişkisi hakkında bkz. Kefeli Hüseyin, *Râznâme*, haz. İ. Hakkı Aksoyak, Harvard Üniversitesi 2004, s. 1-28.

201 Emin Efendi, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde el-HacMehmedArif Efendi,* gen. 2. bs., İstanbul 1305, s. 188-189.

202 Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ II*, çev. Ali Yılmaz-Mehmet Akkuş, Kitabevi, İstanbul 2006, s. 348.

203 İbnülemin, SATŞ, 1398 ve 2155.

204 Câmî, kendisiyle mülâkât arzu buyuran Sultan Fatih'e huzura kabulü için manzum bir mektup arz eder. Fatih'in İstanbul'a daveti üzerine yola çıkar. Konya'dayken padişahın vefatı haberini alması üzerine de geri döner. Vassaf, Sefîne-i Evliyâ *II*, s. 137.

205 Camî, *Baharistan*, çev. M. Nuri Gencosman, MEB Yayınları, Ankara 1958, s. 5-10.

206 Şebüsteri, (1989), *Gülşen-i Râz*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul: MEB Yay, s. III.

207 Camii derslerinde talim olunan Farsça eserler üzerine yaptığımız musâhabe - müzâkereler esnasında pek mühim mütalaalarından istifade ettiğim sevgili dostum İsa Akpınar'a kemâl-i teşekkürle mukabele ederim.

208 İmâd-i Fakih, *Tarikatnâme*'si, Bayramî şeyhlerinden İbrahim Tennûrî'nin *Gülzâr-ı Ma'nevî*'si, Bosnalı Abdullah'ın *Gülşen-i Râz-ı Âfifân* mesnevisi, Sarı Abdullah Efendi'nin *Semerâtü'l-Fuâd*'ı bu eserin tesiriyle kaleme alınmışlardır.

209 Ziya Paşa, *Harâbât*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1291 / 1875, s. 339-370.

210 Rıza Tevfik Bölükbaşı, *Biraz da Ben Konuşayım*, yayına hazırlayan: Abdullah Uçman, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 2.

211 Vassaf, Sefîne-i Evliyâ *-i Evliyâ II*, s. 257.

212 Şemseddin Sâmî'nin *Kâmûsu'l-Âlâm*'ı şark klâsikleri ve müelliflerine dair eski-yeni edebiyat ve lisan tartışmalarının yoğun olduğu bir devirde dikkat çekici bir siyaset ve üslûpla kaleme alınmıştır. Bu hususun müstakil olarak tetkik edilmesi gerekir.

213 Ziya Paşa'nın zihniyet olarak eski ile yeni arasında duran şiirleri hakkında yapılan bir çalışma için bkz. İsa Akpınar, *Ziya Paşa'nın Şiirlerinde İnsan Hürriyeti*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), MÜ Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 2008.

214 Ziya Paşa "yeni edebiyat"ın umdelerinin hâkim kılınmaya çalışıldığı bir devirde hazırladığı bu antolojiyle edebiyat telâkkisi bakımından hangi noktada durduğunu göstermiştir. Paşa, bu eserde "Şiir ve İnşâ"daki hatalarını tashih ve tamir etmiştir. Onun bu antolojisindeki örnek metinleri bize gösterir ki, mazi bütünüyle reddedilecek bir evsafa sahip değildir. Bir kısım çevrelerin ufkunu tamamen batıya çevirdiği bir zamanda Paşa'nın gösterdiği bu itidalli tavrı bu

hususta onun muakkipleri olarak görebileceğimiz Muallim Naci ve İbnülemin Mahmud Kemâl'de de müşahede ederiz.

215 Namık Kemâl'in bu mevzuda Ziya Paşa'ya yönelttiği tenkitler ve bu tenkitlerin evsafı hakkında bkz. Kaya Bilgegil, *Harâbat Karşısında Nâmık Kemâl*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1972s. 163-275.

216 Ziya Paşa, *Harâbât*, "Mukaddime".

217 Kaya Bilgegil bu mısralar arasında söz konusu şaire ait *Divan*'la "tefe'ul ananesi"ne işaret olunduğunu söyler Bilgegil, a.g.e., s. 157.

218 Feyzî, *Levâmiü'l-İlhâm* isimli tefsirini noktasız harflerle yazmıştır.

219 Paşa'nın İran şiir ve edebiyatı hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. Ziya Paşa, *Harâbât*, 1291 / 1875s. [19-23].

220 Muallim Naci, *Tercüme Eserler*, haz. Mehmet Atalay-Mehmet Yavuz, Çantay, Kitabevi, İstanbul 2009, s. 25.

221 Muallim Naci, a.g.e., s. 132.

222 Muallim Naci'nin kaynakları ve şiirlerindeki tasavvufî muhtevayı devirle bağlantılı olarak tetkîk ettiğimiz bir çalışmamız yakında neşredilecektir.

223 Akif, "Sâdî", *Resimli Gazete*, nr. 68, 1314, s. 806.

224 Mehmed Akif, "Bedâyiü'l-Arâb-Bostân'dan", *Servet-i Fünûn*, nr. 339, 1314, s. 134.

225 Türk edebiyatında manzum hikâyenin yeri ve gelişimi hakkında yapılmış çok kıymetli bir etüd için bkz. Mehmet Güneş, *Servet-i Fünûn'dan Cumhuriyet'e Türk Edebiyatında Manzum Hikâye*, Kitabevi, İstanbul 2012.

226 Fatih M. Şeker, "Yerli Kalarak Modernleşmek: Mektep'le Memleket Arasında Bir Mütefekkir ve Vâiz Olarak Âkif", İlmi Dergi Diyanet, c. 47, nr. 4, s. 85.

227 Akif'teki Sâdî tesiri hakkında geniş bilgi için bkz. Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Akif, Hayatı ve Eserleri*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1945, s. 19-22.

228 Fesâhat ve belâgatte eşsiz, büyük bir şair olan el-Büsîrî, Hz. Peygamber'e (a.s.) aşkını, hürmetini ifade eden, onu metheden *Mudariyye*, *Hemziyye* gibi nice kasîde yazar. Rivayetlere göre sonraları vücunun yarısı felç olunca *Kasîde-i Bürde*'yi yazıp Cenab-ı Hak'tan şifa diler. Kasideyi bitirdiği gece rüyasında Hz. Peygamber'i görüp, bu kasideyi ona okur. Resûlullah (s.a.v.) da elleriyle felçli azalarını mesheder. İmam Busîrî uyandığı vakit şifa bulduğunu görür. (Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî, *Kasîde-i Bürde Tercümesi ve Şerhi*, mütercim ve şarihi: Abidin Paşa, Mahmud Bey Matbaası, Dersaâdet 1307, s. 3-4.) Bir diğer rivayet ise Hz. Peygamber kasideyi dinleyince sırtındaki hırkayı Büsîrî'nin üzerine örter ve o da uyandığında hastalıktan kurtulduğunu müşahede eder. Bu sebepten kasîde, hastalığı iyi ettiği için "Kasîde-i Bür'e ismiyle şöhret bulmuştur. Agâh Sırrı Levend, "Dinî Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri", *TDAY Belleten*, nr. 15, 1972, s. 64.

229 Mahmut Kaya,"Kasidetü'l-Bürde", *DİA*, İstanbul 2001, c. XXIV, s. 568-569.

230 Yusuf Turan Günaydın, *İbn-i Kemal'in Edebi Kişiliği ve Kaside-i Bürde Tercümesi: Tenkitli Metin,* (Basılmamış yüksek lisans tezi), Ankara Ünv. SBS, Ankara 1995, s. 51.

231 Ziya Paşa *Harabat* mukaddimesinde *Kur'an*'ın indirilişinden sonra Arap şiirinin ayrı bir kıymet kazandığını ifade ettikten sonra Ka'ab'ın bu kasîdesine bir beyit ayırmıştır. Ziya Paşa, *Harâbât*, s.[15].

232 Vassaf, *Sefine*, s. 211.

233 İlk olarak Kurt Muhammed Efendi (-1587) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Vassaf Abdullah Efendi de *İrşâd-ı Ezkiyâ* adıyla manzum olarak tercüme ve şerh etmiştir.

234 İsmet Özel bir yazısında, bu durumu şöyle ifade eder:

"Türkçe dediğimiz şeyin bilhassa Yunus Emre'den önce tekkeler, zaviyeler ve medreselerde; Yunus Emre'den sonra da yine Kur'an ve Hadis bilgisi ışığı altında doğmuş olan dil olmasıdır. Türkçe dediğimiz dil Arap sarf ve nahvini bilen insanların hayatlarını itikatlarına uygun bir şekilde idame ettirme gayretleriyle kavuştukları dildir. Bizim XIII. asırdan itibaren dilimizin teşkilinde neye inandığımız, niçin amel ettiğimiz tayin edici olmuştur ve buradan Türkçe doğmuştur. Türkçe dediğimiz dil ahalinin, avamın dili değildir; avam, bilenlerden o dili öğrenmiştir. Yani bu Türkçe, -tıpkı Latince gibi- yüksek tabakanın kendi aldığı eğitim ve terbiye gereği kelimelere yüklediği mana ile vücut bulmuş bir lisandır. Bizim dilimiz içine Arapça, Farsça doldurulmuş bir Türkçe değildir. Tam tersine Arapça ve Farsça bilen insanların bir ifade imkânı üretmesi sonucunda doğmuş bir dildir. *Saf Türkçe* olduğu söylenen kelimelerimiz dahi Arapça sarf ve nahiv bilindiği için bir form, bir biçim almıştır. Biz o dili konuşuyoruz. Bu vetirenin nasıl cereyan ettiğini anlamak isteğimiz, Yunus Emre'den önce konuşulan şeylerin Yunus Emre ile birlikte nasıl bir mecraya girdiğini öğrenmemizi gerekli kılıyor."

İsmet Özel,"Türkçeden İslâm'a Giriş",http://www.istiklalmarsidernegi.org.tr/Yazi.aspx?YID=142&KID=10.

235 Gölpınarlı en çok okunan eserin Sadi'nin *Bostan*'ı olduğunu zikretse dahi hâl tercemesi ve hatırat türünde kaleme alınan eserlerde karşımıza çıkan tablo çok daha değişik olduğunu bize göstermektedir.

236 III. Selim zamanından sonra devlet adamlarının Mevlevî, Nakşî muhibbi olmasının yanında siyasî ve askerî gayelerle Mevlevîlik ve Nakşîlik devletin yeniçeriliği temsil eden Bektaşîliğe karşı tutamağı hâline gelmiştir. Özellikle Süleymaniye civarından pek çok Nakşî, Kadirî şeyhi Anadolu'ya ve İstanbul'a gelmiş, devlet adamlarının atıyyelerine nail olmuşlar, onlara tekkeler yaptırılmıştır. II. Mahmud, Abdülaziz ve Abdülhamid ve V. Murad, Hâlet Efendi, Pertev Paşa, Reşid Paşa, Midhat Paşa gibi devlet adamları da, ilgili yerlerde ifade ettiğimiz üzere, muhtelif gayelerle tekkelere büyük yardımlarda bulunmuşlardır.

237 İstanbul'un fethinden itibaren açılan Kalenderhânelerde *Mesnevî* okunmuştur. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi I*, s. 26-36.

238 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi I,* 133-135.

239 , Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik*, İnkilâp Kitabevi, İstanbul 1953 s. 276.

240 İbnü'l-Arabî çizgisindeki tasavvuf anlayışına muhalefet edenler bile Mevlânâ'ya dil uzatmaktan imtina etmişlerdir.

241 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 229.

242 İsmail Habib Sevük, *Mevlânâ*, Hisar Kütüphanesi, İstanbul 1954, s. 79.

243 Necati Elgin, "Mevlâna Celâleddin ve Mevlâna Camî", *Mevlânâ*, Yenikitap Basımevi, Konya 1955, s. 37.

244 Hiç şüphesiz Nakşî-Kadirîlerin Mesnevî okumalarında Emin Âgâh Efendi ile müridi ve talebesi Selimiye Tekkesi şeyhi Ali Behcet Efendi'nin pek büyük payı vardır. Her iki zâtın hayatı hakkında bkz. Hüseyin Vassaf, Sefîne-i Evliyâ *II*, s. 179-185 ve 193-203.

245 Tarih teminin Tanzimat sonrası Türk edebiyatına girişi ve gelişimi hakkında değerlendirmeler için bkz. Ömer Faruk Akün, "Merkad-i Fatih'i Ziyaret ve İçindeki Görüşler"*, Türk Dili ve Edebiyatı dergisi*, c.7, s. 63–104; Necat Birinci, "Mehmet Âkif Ersoy'un Şiirlerinde Tarih Duygusu", *Edebiyat Üzerine İncelemeler,* Kitabevi, İstanbul 2000, s. 163-172. Ayrıca, Tanzîmat sonrası Türk edebiyatında tarih teması için bkz. Sema Uğurcan, *Abdülhak Hamid Tarhan'ın Eserlerinde Tarih*, Akademi Kitabevi, İzmir 2002, s.15-18; Şemsettin Şeker; İbnülemin'in Tarihi Romanı: Sabih, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), MÜ Türkiyat Araştırmaları Ens., İstanbul 2009, s. 5-10.

246 Tanzîmat sonrasındaki yeni insan tipleri için bkz. Mehmet Kaplan, *Tip Tahlilleri*, 4. baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001, s. 167-194. Devirde çalışma fikri etrafında yeni insan tipi arayışları için bkz. Rıdvan Özdinç, *Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde İrade Hürriyeti (1908-1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2010, s. 338-52.

247 Ali Rıza, a.g.e., s. 19.

248 Sırp Muharebesi'nde talebeleriyle birlikte harbe iştirak etmiş, üçüncü ilmiye taburu binbaşılığında bulunmuştur. Şair Veys Paşazâde Ali Ruhi de onun gönüllü bölüğünde harbe iştirak etmiştir.

249 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 230.

250 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 13.

251 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 153.

252 SATŞ, s. 70.

253 Şeyh Vasfi, *Ravzatü'l-Ârifîn,* Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1327, s. 14.

254 SATŞ, s. 1871.

255 Cevdet Paşa, SATŞ, s. 9.

256 Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl ve Feylosof Kızım Fatma Âliye'ye Mektuplar*, haz. Fatma Samime İnceoğlu – Zeynep Süslü Bektaş, Klasik Yayınları, İstanbul 2011, s. 15.

257 Cevdet Paşa'nın medrese, tekke, cami ve devrin diğer ilmî-edebî muhitlerinde geçen tahsil devresi ve bu devrenin onun ilmî şahsiyeti üzerindeki tesirleriyle alakalı bkz. Fatih M. Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmiye: Cevdet Paşa – İbnülemin Örneği*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, s. 17-38.

258 Medrese talebelerinin zaman zaman yönetime karşı isyanları söz konusu olsa dahi derslerde hocalara karşı bu şekilde kıyam etmeleri bu asırdaki diğer kaynakların hiçbirisinde mukayyet değildir. Zaten muktedir hocaların derslerinde böyle şeylerin zuhur etmesi çok zordur. Bununla beraber medrese talebelerinin zaman zaman siyasî kıyamlara giriştikleri de vâkîdir. Mesela Kırım Harbi arefesindeki sohtalar isyanının arkasında devrin ricali arasındaki siyasî rekabet vardır. Mehmed Ali Paşa sadaretden azli sebebiyle muğber olduğundan medrese talebesini tahrik ve Reşid Paşa'nın aleyhine kıyam ettirir. Talebe de "Böyle zamanda ders okumak caiz değildir, ilim göklere kalkdı" diyerek dersleri tatil ve ders rahlesini Bayezid Camii'nin minarelerine asar. İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 64-65.

"Türk Hayri" adıyla tanınan şair Ayaşlı Hayri Efendi Kırım Harbi'ne dair kaleme aldığı *Hayrâbad*'da bu hadiseye şöyle temas eder:

Toplanıp Fatih'e bir kaç talebe
Dersiâmlardan edip istifsâr
Sözü ayağa düşürdü ulemâ
Ekseri serseri câhil haylâz
Çıkmayıp ehl-i hayâ medreseden
Topu üç yüzden ibâret tâlib
Çekilip bir iki tâbur asker
Bâb-ı Fetvâ'ya birikti ferdâ
Sordu keyfiyyeti Şeyhülislâm
İçlerinden dedi bir kaç ahmak
Bir iki zâtı fakat istemeyiz
Habbeyi kubbe yapıp bâzı kesân
Herkese verdi biraz endîşe
Çekilip bâ'zısı kâşanesine
Hocalar cem' olunup akşamı
Dersiâmdan birisi Hoca Nasuh
Eyleyip yâni erâcif îrâd
Birisi Hamdî-i Dağıstânî
Bunları celb ile bi'l-istintâk
Nefy ü tedibleri bi't-tensîb
Diyerek sulh olacak ne sebebe
Bildiğin etmeyip anlar izhâr
Bir iki gün uzadı bu da'vâ
İlmden behresi yok bâzı yobâz
Kendini bilmeyen, ortada gezen
Oldular pek çoğu havfa zâhib
Kaçdılar korkularından ekser
Aklı ermez bir iki yüz monla
Doğruca etmediler arz-ı merâm
Bize lâzım değil artık okumak
Bâ'dezîn kimseye bir şey demeyiz
Suhte-gânın revîşi dendi yamân
Gitdi serasker-i sâhip-savlet

Birazı tard olundu. Girid'e
Olarak mes'ûl-i fi'l-i makrûh
Vükelâ hakkında bâzı isnâd
O da gammazlık edip nihânî
Biri fassâl biri ehl-i nifâk
Oldu emsâli uyuzdan terhîb (…)

Salih Hayri, *Kırım Zafernâmesi: Hayrabat*, haz**.** Necat Birinci, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1988, s. 55-56.

259 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 9-12.

260 İbnülemin, *Gelenbevî İsmail Efendi*, nr. 10966,İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, 1332, s.23

261 Kuntay, *Namık Kemal I*, s. 6-7.

262 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 149.

263 Bu asırda ulemâya eser telifi noktasında tesirde bulunan şahsiyetlerin başında "zamânının feylesof-ı hakâyık-âşinâsı" nâmıyla tevkîr edilen meşhur Palabıyık Mehmed Efendi gelir. "Yapılanları anlayalım, bundan sonra kitap yapmak lâzım değil" (İbnülemin, *Gelenbevî İsmail Efendi*, s. 21) diyen Palabıyık Efendi'den sonra ulemâ iki yolu takip etmiştir: Gelenbevî, Şânizâde, Cevdet Paşa, İbnülemin çizgisi bu kavlin muktezâsınca amel etmezken; Kethüdâzâde Ârif Efendi, Hoca Hüsameddin, Kara Halil ile Vidinli Hoca'dan Hoca Hüsnü'ye kadar gelen çizgi ise bu kavli takdir ve muktezasınca amel ile telif olunan eserleri okuyup anlama yolunu tercih etmişlerdir. Aslında bu bahis ulemânın aklî ve naklî ilimler meselesi karşısındaki tavrıyla çok ilişkilidir.

264 İbnülemin Mahmud Kemâl, bir müddet "dinleyici" sıfatıyla Mekteb-i Hukuk'ta tahsil görmüştür. O vakitler dışarıdan, dileyenler bu sıfatla dersleri takip edebilirlerdi. Bu "dinleyicilik" sıfatının resmî olarak da karşılığı vardır. Şemsettin Şeker, *Zevâlde Kemâl*, İBB Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2010,s. 1 vd.

265 *Aldık haber azmeylemiş*

Hüsni Hoca Bandırma'ya
… Paşa'nın bintini
Avdet için kandırmaya

mısralarıyla başlayan manzûmenin tamamını görmek için bkz. İbnülemin, *SATŞ,* s. 674.

266 Hüsnü Efendi ile alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. İbnülemin, *SATŞ,* s. 670-680.

267 Şerafeddin Yaltkaya tarihî manzûmelerle ulemâyı tavsîf ve tasvîr eden (*Sırat-ı Müstakîm*'de), şiirler yazmışken bilâhere şiirden uzaklaştığı sırada sebebini soran Allâme İsmail Saib Sencer Efendi'ye irticâlen şu mısralarla cevap verir:
Ben şâir-i ateşîn-beyânım
Esrâr-ı garâma tercemânım
Meşguli ulûm olduğumdan

Yok şiire fekat benim zemânım. İbnülemin, *SATŞ,* s. 1825.

268 *SATŞ*, s. 1824-1825.

269 *SATŞ*, s. 572.

270 Bereketzâde, *Yâd-ı Mâzî*, s. 27-29.

271 Bereketzâde, *a.g.e.*, s. 347-350.

272 Bereketzâde, *a.g.e.*, s. 34-37.

273 SATŞ, s. 325.

274 SATŞ, s. 2155.

275 *On Dokuzuncu* asır edebiyatımızın fikrî tarafında batıdan çok İslâm tarih tecrübesi vardır. Yani tefsir, hadis ve fıkıh gibi İslâmî düşüncenin temel metinleri… Her ne kadar kavramlar fransız filozof ve düşünürlerinden alınmış olunsalar da "müsavat, medeniyet, hürriyet" gibi fikirlerin muhtevası daha çok İslâmî'dir.

276 1865 senesinde vuku bulan bu içtima'nın Türk edebiyat, siyaset ve düşüncesi açısından fevkalade neticeleri olmuştur. Bu hususta bkz. Şemsettin Şeker, *Sadık Bir Muhalif: Yeni Osmanlılar'da Menapirzade Nuri Bey*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 22-34.

277 Sâdık Efendi'nin faaliyetleri hakkında geniş malumat için bkz. Kaya Bilgegil, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I, Yeni Osmanlılar*, Ankara1976, s. 455-483.

278 Hususiyetleri daha ismiyle başlayan molla, Ali Suavi. Sarığı, ateşin vaazları ve fikirleriyle o devirde bir cazibe merkezi. Ama tanımayanlara. Bulunduğu her meclis ve muhitte şahısna evvela geniş bir alaka sonra derin bir nefret… Hürmet sarığa mı, fikre mi?.. Her ikisine de. Suavi, her manasıyla eskilerin nev'i şahsına münhasır dedikleri insanlardan biridir. Sultan II. Abdülhamid'in büyük inâyetine mazhar olduğu hâlde ilk fırsatta velînimetini tahtından etmeye kalkışması "garip" mizacının yansıması. Bu tavrı sebebiyle "Yeni Osmanlılar'ın diğer azalarının tavsîfine her manasıyla lâyıktır" diyesi geliyor insanın. Önce meşrûtiyette, sonra cumhuriyet devirlerinde Sultan Abdülhamid düşmanlığının şahsında ete kemiğe büründüğü idealize edilen bir Suavî daha var. Hâsılı bir sürü Suavî var.

279 SATŞ, s. 764.

280 Efganî'nin Dârü'l-Fünûn'daki faaliyetleri hakkında bkz. İbnülemin *Son Sadrıazamlar*, s. 52, 390-391 ve 890-891.

281 Mehmet Emin'in Efganî'yle münasebetlerini kendi kaleminden okumak için bkz. M. Behçet Yazar, *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı*, İstanbul 1938, s. 244.

282 Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçtiği seneye kadar Türk maarifi dağınık, münferid bir takım teşebbüslerden ibaretken ilk kez onun zamanında plânlı bir şekilde ele alınmıştır. Devlet ve memleketin kalkınmasının maarifle, tahsil görmüş insan yetiştirmekle mümkün olduğu tezini savunan Sultan Abdülhamid, bu hedef doğrultusunda cülusunu müteakip şuurlu bir şekilde maarif müesseselerine yönelmiştir. "Standart kültür ocağı, yapıcısı ve taşıyısı" olan liselerin maarif sistemin içinde yer alması ve bu okullarda çok muhtevalı bir tedrisat programının gerçekleştirilmesi; mekteplerin müfredâtında nazarî bilginin yanında derslerin hayata da hitap etmesi; kitâbet ve inşâ derslerinin "ulûm-ı edebiye" gibi Türk edebiyatı ile pek

irtibatı olmayan bir anlayışın aksine edebiyat kavramı içinde yer almaya başlaması ve *Ta'lîm-i Edebiyat, Edebiyât-ı Osmânîye* gibi ders kitaplarıyla şahsiyet kazanması; Fransızca, Rusça ve İngilizce gibi batılı dillerin orta öğretimde okutulmaya başlanması; okulların inşâsında millî mimârî üslûbun getirilmesi için çalışmalar yapılması; kütüphanelerin tanzîmi, eski eserlerin muhafazası ve teftişi; batı matbuatını parayla satın alıp Avrupa efkâr-ı umûmiyesini lehimize döndürmek için yayınlar yaptırtması; Şemseddin Sâmî'nin elinden tutup *Kâmusu'l-A'lâm* ve *Kâmûs-ı Türkî* ve *Kâmûs-ı Fransevî* gibi meşhur lügatleri hazırlatması hep Sultan Abdülhamid'in maarifimiz, dolayısıyla kültür hayatımız için çok verimli neticeleri olan teşebbüslerdir. (Ömer Faruk Akün, "II. Abdülhamid'in Kültür Faaliyetleri Üzerine Bazı Dikkatler", *II. Abdülhamid ve Dönemi*, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, s. 75-84). Memleketin ihtiyaç duyduğu idare ve politika erbâbını yetiştirmek için, 1859'da açılan Mekteb-i Mülkiye'nin kaderi de Sultan II. Abdülhamid devrinde değişmiştir. Sultan Abdülhamid'in özel ilgisine mazhar olan bu mektepte hususî bir kadro yetiştirme fikri ilk olarak uygulanmaya başlanmıştır.

283 Sultan II. Abdülhamid'in ahlâk ve akaid derslerini mekteplerin müfredatına koydurması da bu meselede bahs-i diğerdir. Talebe arasında adâb-ı İslâm'a aykırı fiiller ile "etvâr ve efkârı matlûba gayr-ı muvâfık" kişilerin görüldüğü hususu padişahın bir iradesiyle ifade edilmiş ve bu yönde önlem alınması devrin sadrazamından istenmiştir. Sadrazam Cevad Paşa, Maarif Nâzırı Zühdü Paşa'dan lazım gelen tadilat ve tashihin yapılması noktasında sudûr eden irâde-i seniyye gereğince amel edilmesini istemiştir. Bu ferman neticesinde camilerde İslâm'dan olan talebelerin okuduğu derslerden özellikle "Akaid"in her sınıfta okutulması, bunun yanında akaid derslerinin edebiyat ve kavâid derslerinde de tedrîs ve takrîr ettirilmesi kararı alınmış; ayrıca "Ahlâk ve Terbiye" ile "İlm-i Ahlâk" dersleri de Mülkiye müfredatına konulmuştur. Bu husustaki yazışmalar için bkz: (Mücellidoğlu*Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler I*, s. 232-238). Padişahın "etvâr ve efkârı matlûba gayr-ı muvâfık" tabiriyle kastettiği şüphesiz o devirde matbuatta ve mekteplerde batıdan gelen materyalizm gibi felsefî akımların nesiller üzerinde yol açtığı tahribattır. Doğrudan bu akımların etkisine kapılmaktan bahsedilmeyip de biraz da iç dinamiklere hitab eden böyle umumî ifadelerin tercihinde maarifteki bu meselelerin milletarası politanın malzemesi olarak kullanılmasının önüne geçme iradesi de vardır.

284 SS, s. 4.

285 SS, s. 809, 870.

286 Midhat Paşa'nın cami derslerine devamının mahsulü olarak yazdığı *Fatih* ve *Besmele-i Şerîf* tefsirleri Meşrûtiyet devrinde *Hikmet* gazetesinde neşredilmiştir.

287 Midhat Paşa; *Tabsıra-i İbret*'te "ve sair zevatdan dahi farisîyi tahsile senelerce sarf-ı himmet edilib" demekle iktifa ediyor ve Mirza Safa'dan okuduğunu söylemiyorsa da onun Hicaz'a azimetinde talebesinden Dâhiliye müsteşarlarından Celâl Bey'e Medine-i Münevvere'den gönderdiği manzum mektubun

Ey Celâl, ey ki "Şeref" yâfte ez "Midhat"-i tu
Hâtır-ı "Âlî"-i men der-harem-i fahr-i enâm

beyti, Midhat Paşa'nın da talebesinden olduğunu göstermektedir. Midhat Paşa gençliğinde İranlı Mirza Safa'dan Örfî'nin şiirlerini okumuştur. Mirza'nın beş beyitten ibaret olan bu mektubunu İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*'nde *Cerîde-i Havâdis* muharriri Ali'nin terceme-i hâline derc etmiştir. Bkz. İbnülemin *a.g.e.*, s. 97.

Mehmet Pakalın; manzûmeyi buradan aldığı hâlde, emsali pek çok hususta olduğu gibi, mehaz göstermeden *Başvekiller* nam kalın kitabının "Midhat Paşa" kısmına geçirmiştir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Midhat Paşa*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1940, s. 190.

288 SS, s. 437.

289 SS, s. 463.

290 Fikri gibi zikri de devirlere göre zik zaklar çizen Rıza Tevfik'in, zamanının hakikâten âlim devlet adamlarından Said Paşa'yı değerlendirirken hem paşa hem de cami ve medrese dersleri hakkında söyledikleri bu manada oldukça tartışmalıdır:

"İyi biliyorum ki Said Paşa cami ve medrese derslerinden başka bir ders görmemiş ve usul itibariyle de skolastik, yani Ortaçağ'da muteber olan medrese terbiyesi görmüştü." Bölükbaşı, *Biraz da Ben Konuşayım*, s. 160.

291 SS, s. 989-990.

292 Ali Kemâl, Ömrüm, s. 22-23.

293 SATŞ, s. 1365.

294 Ayşegül Celeboğlu, *Samih Rifat Hayatı ve Eserleri*, TDK Yayınları, Ankara 2008, s. 31.

295 Sadeddin Nüzhet, *Samih Rifat Hayatı ve Eserleri*, Sühûlet Kütüphanesi, İstanbul 1934, s.XIV.

296 Celeboğlu, a.g.e., s. 33.

297 Bkz. Mustafa Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s. 204 vd.

298 Bu hususta geniş bilgi için bkz. Mahmut Erol Kılıç, *Sûfî ve Şiir Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004.

299 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 229.

300 Hayatı hakkında bkz. Hüdai Şentürk, "Murad Nakşibendî", DİA, c. 31, s. 189 vd.

301 Fatma Âliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Bedir Yayınları, İstanbul 1994, s. 33-34.

302 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 230.

303 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 17.

304 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 13.

305 Cevdet Paşa birkaç sahife ileride bu hasretini şöylecene ifade eder:

"Ol devirde ne güzel günler gördüm. Ne tatlı ömür sürdüm. Her dem ferâğ-ı hâtır ile safâ-yi derûn bana hem-dem idi. O âlem ne güzel âlem idi. Dâimâ tale-

beden biri ya iki türlü yemek pişirip birlikte yedikten sonra kendi odamda tenhâ kalıp tatlı tatlı mütâlaa yâ te'lifât ile meşgul olurdum ve ba'zan tab'ımın zamân-ı cûd u sehâvetine tesâdüf ederek şiir yapardım yâ münşiyâne bir şey kaleme alırdım. Ulemâ ve üdebâdan ahbâb u yârânım çok idi. (...) Bazen İstanbul'un kış gecelerini üdebânın encümen-i ülfetlerinde imrâr ederdim. Yazın dahi bu vesîle ile Boğaziçi'ne giderdim. Elhâsıl gayet sebük-bâr ve gam-ı endîşe-i ferdâdan âzâde olarak her gün istediğim yerde gezerdim. Bahr-i havâdis ne kadar telâtüm eylese ben su üzerinde saman gibi yüzerdim."

Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 17-18.

306 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 16.

307 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 223.

308 Molla Murad, *Divan-ı Murad Molla*, neş. El-Hac Hüseyin Efendi, İstanbul 1848, s. 54-55.

309 Molla Murad, *Divan-ı Murad Molla*, s. 53.

310 Bu tasavvur ve hayal kırıklığı için bkz. Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl II*, İstanbul 1936, s. 28-29.

311 Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl III*, İstanbul 1936, s. 144-145.

312 Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl II*, s. 32. Said Bey *Vakit* gazetesi başmuharriri iken genelde birahanelerde yazılarını yazar, bir taraftan da kadehlerini boşaltırmış.

313 İranlıların matbuat hayatımızda gerçekleştirdikleri bazı meş'um hadiseler için bkz. Ömer Faruk Akün, *Nâmık Kemâl'in Mektupları*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972, s. 342-343.

314 Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl II,* s. 38-42.

315 Sultan Abdülhamid'e arz ettiği bir başka arîzasında da "her biri bir başka havâ ile âhenk eder bir mûsikî heyetine müşâbih" gördüğü Beyoğlu gazetelerinin sahipleri ve muharrirleri Yunanlı olan *Far dö Bosfor* ile Neo-*Logos* gazetelerinin "âvâzı çıktığı kadar matâlib-i Yunaniyye'yi ismâ'a" çalıştıklarını belirtir. Bu hususta bkz. Kaya Bilgegil, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar II*, Erzurum 1980, s. 179.

316 Ali Kemâl, *Ömrüm*, s. 39.

317 Süleyman Nazif, "Tahmis", *Peyâm-ı Sabâh*, nr. 7 Kânûn-ı evvel 1337, s. 344.

318 Ayrıntılar için bkz. Ahmed Râsim, *Muharrir, Şâir, Edîb*, s. 67-73.

319 Rûşen Eşref, *Diyorlar ki*, 80.

320 Ali Çankaya Mücellidoğlu, *Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler I*, s. 371.

321 Ali Kemâl, *Ömrüm*, s. 59-60.

322 Ali Kemâl, Ömrüm, s. 61.

323 Ali Kemâl, Ömrüm, s. 62-63.

324 Bu hususta detaylı bilgi için bkz. Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2006, s. 27-30.

325 Tanpınar, *On Dokuzuncu. Asır Türk Edebiyatı Tarihi,* s. 226.

326 Gazete türünün Türk edebiyatına tesirleri hakkında geniş bilgi için bkz. İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006, s. 32-69.

327 Bu konuda bkz. İsmail Erünsal, "II. Mahmud Devrinde Kütüphaneler", *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, İstanbul 2010, s. 239-259.

328 Ahmed Cevdet, "İkdam'ın Bir Hafta Sonraki Vaziyeti ve Eski Gazeteler Hakkında Bir Nebze Mâlûmât", *İkdam*, nr, 8 Kânûn-ı sânî 1927.

329 İbnülemin Cevdet Paşa'nın bu malumatına şöyle bir katkıda bulunur: "Âlî Paşa'nın birinci ve ikinci sadâretleri hengâmından (20 Şevval 1268, 16 Şaban 1271) önce de Hafız Müşfik'in *Cerîde-i Havâdis*'de yazılar kaleme aldığını (Meselâ, 23 Rebîü'l-âhir 1267 tarihli nüshadaki "*Cerîde-i Havâdis* kâtibi Hafız Müşfik Efendi'nin bazı zürefadan keşfini talep etmek üzere sehlü'l-hâl olarak kaleme almış olduğu lügazdır.), Cevdet Paşa'nın buradaki kasdının daha önceleri sadece muharrirken bu hâdiseden sonra "ser-kitabetini" ihtiyar ettiğidir. SATŞ, s. 1020.

330 SATŞ, s. 1020.

331 SATŞ, s. 1022.

332 SATŞ, s. 1026-1027.

333 Ahmed Rasim, *İstibdaddan Hakimiyet-i Milliye'ye II*, Kanaat Matbaası, İstanbul 1932, s. 45-46.

334 Ahmed Rasim, *İlk Büyük Muarrirlerden Şinasi*, Yeni Matbaa, İstanbul 1932, s. 9.

335 Ebüzziya, *Yeni Tasvir-i Efkâr* nr. 251, 10 Şubat 1910; Ayrıca bkz: Münif, "Zuhur-ı Tasvîr-i Efkâr", *Mecmua-i Fünûn*, c. I, nr. 1, Muharrem 1278, s. 47.

336 Hamid, *Tasvîr-i Efkâr*'da okuduğu bir tercümenin gerçekleştirdiği tesirden söz eder. Ruşen Eşref Ünaydın, *Bütün Eserleri, Röportajlar* I, haz. Necat Birinci - Nuri Sağlam, TDK, Ankara 2002, s. 5. Bundan sonra bu esere maruf namıyla (*Diyorlar k*i) atıfta bulunacağız.

337 Ebüzziya, *Yeni Osmanlılar Tarihi I*, haz. Ziyad Ebüzziya, Kervan Yayınları, İstanbul 1973, s. 237-238.

338 Ziya Paşa'nın *Harâbât Mukaddimesi*'nde "zamanın şâir-i yegânesi olarak takdîm ettiği Ali'nin hayatı için bkz. İbnülemin, SATŞ, s. 96-105. Hafız Müşfik için bkz. İbnülemin Mahmud Kemâl, "Hafız Müşfik Efendi", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, yeni seri, c. 1 nr. 1, Haziran-Ağustos 1929, s. 26-39; SATŞ, s. 1019-1031.

339 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VII*, s. 301.

340 İbnülemin, SATŞ, s. 1172.

341 Tansel, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları III*, s. 340.

342 Necmettin Halil Onan, *Nâmık Kemâl'in Tâlim-i Edebiyat Üzerine Bir Risalesi*, MEB, Ankara 1950, s. 36-37.

343 Tanpınar, *On Dokuzuncu. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 323.

344 Ebüzziya, "Yeni Osmanlılar Tarihi", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nr. 289, 20 Mart 1910, s. 4.

345 "Nevzemin Gazel" ünvanlı gazel şöyledir:
"Âlemde akıllı kişinin nedreti vardır
En âkili nâsın yine bir cinneti vardır
Âkil ana derler ki cihanda yaşamakdan
Olmaz mütelezziz ki bilir mihneti vardır."

Devamı için bkz. SATŞ, s. 575.

346 SATŞ, s. 574-575; karşılaştırınız a.g.e., 603-604.

347 Ebüzziyâ Tevfik, "Şinâsi'nin Eyyâm-ı Âhire-i Hayâtı ve Vefâtı" *Mecmua-i Ebüzziyâ*, c. X, nr. 105, 24 Receb 1329.

348 Tanpınar, *On Dokuzuncu. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 183.

349 Fatma Âliye, "Makbûle Lemân", *Tercümân-ı Hakîkât Nüsha-i Fevkalâdesi*, 19 Haziran 1897, s. 28-29.

350 Fatma Âliye, a.g.m., s. 28.

351 Makbûle Lemân Hanım hakkında bakınız. İbnülemin, SATŞ, s. 904-906.

352 Uşaklıgil, *Kırk Yıl II,* s. 49.

353 Genç bir şâir yeni çıkardığı şiir kitabının Naci'nin hücumlarına maruz kalacağını haber alınca Kerim Sâbit ve Halit Ziya ile Sirkeci'deki bir meyhanede otururlar. Genç şâir hakem tayin ettiği birinden şiirleri baştan sona inceleyerek, dinleyerek vezninde, kafiyesinde ilişilecek nokta bulunup bulunmadını öğrenmek ister. Ve şiirlerinin kıraat etmeğe başlar. Halit Ziya şiirlerin söyleyiş itibariyle İstanbul ve Türk olmadığını Arap ve Acem bulaşığı, klasik Türk şiirinin Fuzûlî, Nef'i gibi büyük üstadlarının tesirinde kaleme almıştır. Nihâyet şiirler biter ve meçhul münekkid içtiği biraların tadı damağında hiçbir problem olmadığı anlamında takdir ve tebriklerini îfâ eder. Uşaklıgil, *Kırk Yıl II,* s. 51-53.

354 SATŞ, s. 421.)

355 Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 29-31.

356 Ahmed Râsim, *Matbuat Hatırlarından: Muharrir, Şâir, Edîb*, haz. Kazım Yetiş, Tercüman Gazetesi Yay., İstanbul 1980, s. 117-119; Rıza Tevfik, *Tevfik Fikret, Hayatı, San'atı, Şahsiyeti*, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul 2005, s. 20.

357 H Hâşim'in kullandığı bazı müstearlar şunlardır: Hüsnî, Avnî, eddâ-i Kemâl, Vecdî, Keşşâf, Hüsyin Mevcî. SATŞ, s. 562.

358 İbnülemin, Rasim'in "hasan, Âli Âba, abayı yakmak" gibi terkiplerin hatırı için söylendiğini ifade bu mısralarda, "hasan"ın ve "aba"nın hatırı için "Ali Aba"-yı bahse katmanın müstahsen bir şey olmayıp edebe mugâyır olduğunu ifade eder. SATŞ, s. 1044.

359 Ahmed Râsim, *İstibdâddan Hakimiyet-i Millîye*, s. 73.

360 Akün Hoca'nın yaptırttığı tezi bunun hâricinde tutabiliriz. Ahmet Şerif Çaycı, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesinde Batı Edebiyatı, 1878-1896 Arası*, basılmamış yüksek lisans tezi, İÜ Sosyal Bilimler Ens., İstanbul 1993.

361 M. Orhan Okay, "Hazîne-i Fünun", *DİA*, c. 17, 135-137.

362 Sultan Abdülhamid Han'ın genel itibariyle devrinde çıkan mecmua ve gazetelerin pek çoğuna maddî ve manevî destekte bulunduğu, devrin matbuat hayatı hakkında araştırma yapanlar tarafından nedense dikkate alınmıyor veya dile getirilmiyor.

363 İbnülemin, *SH*, s 426.

364 Ahmed İhsan, "Servet-i Fünûn Ailesi ve Tevfik Fikret'in Yüksek Ruhu", *Resimli Uyanış Servet-i Fünûn*, c. 68/4, nr. 90/1775, 31 Ağustos 1930, s. 183.

365 Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl IV*, s. 58.

366 Halit Ziya Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 58-59.

367 Hüseyin Câhid, *Edebî Hatıralar*, Akşam Kitabhanesi, İstanbul 1935, s. 179.

368 Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl IV*, s. 152.

369 Rıza Tevfik, *Tevfik Fikret, Hayatı, San'atı, Şahsiyeti*, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul 2005, s. 34.

370 Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl V,* s. 89-90.

371 Hüseyin Kâzım, "Tevfik Fikret: İnsan ve Şâir", İctihad, nr. 213, 1 Teşrînievvel 1926, s. 4114-4118.

372 M. Behçet Yazar, *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı*, içinde, Ahmet Kemâl Akünal, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1938, s. 38.

373 Ahmed İhsan [Tokgöz], "Şemseddin Sâmi Bey", *Servet-i Fünûn*, nr. 275, s. 226.

374 Ali Ekrem, "Hâtıralar II", *Servet-i Fünûn*, c. 57, nr. 26/1500, 14 Mayıs 1341, s.414-415.

375 (…), "Fikret İçin Yapılan Bir İhtifal", *Resimli Uyanış Servet-i Fünûn*, c. 68/4, nr. 90/1775, 31 Ağustos 1930, s. 179.

376 Bu hususta daha geniş bilgi için bkz. Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl III*, s. 136-140.

377 Halit Ziya, *San'ata Dair* (*Türk Şair ve Edibleri)*, c. 3, Maarif Vekaleti, İstanbul 1955, s. 172-3.

378 Uşaklıgil, *Kırk Yıl IV*, s. 7-8.

379 Uşaklıgil, *San'ata Dair III*, s. 282-283.

380 Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 286.

381 Ali Ekrem, "Hâtıralar 1", *Servet-i Fünûn*, c. 57, nr. 16/1490, 5 Mart 1341, s. 246-247.

382 Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl V*, s. 55-56.

383 Ahmed İhsan, "Servet-i Fünûn Ailesi ve Tevfik Fikret'in Yüksek Ruhu", *Resimli Uyanış Servet-i Fünûn*, c. 68/4, nr. 90/1775, 31 Ağustos 1930, s. 178.

384 Namık Kemâl Beyzâde Ali Ekrem, "Hüseyin Kazım Bey: Kadri Bey zâde", *Hüseyin Kazım,* Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul 1935, s. 101-104.

385 Hüseyin Kâzım Kadrî'nin kendi ifadesiyle bu "vesîka-i tarihiyye" için bkz. *a.g.e.*, s. 65-66.

386 *a.g.e.*, s. 67-68 vd.

387 Yalçın, *Edebî Hatıralar*, s. 121-122.

388 Orhan Okay, *Servet-i Fünun Şiiri*, Erzurum 1992, s. 25-26.

389 Osman Ergin, İnsan Hakları Beyannamesinin İslâm Hukukuna Göre İzâhı, İstanbul 1934, s. 3;Hüseyin Kazım Kadri, *Ziya Gökalp'in Tenkidi: Türkçülüğün*

Esasları, haz. İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 1989, s. 14; a.mlf, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, haz. İsmail Kara, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 8.

390 Uşaklıgil, *Kırk Yıl V*, s. 56-57.

391 Hüseyin Kâzım, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, s. 67-69 vd; Hüseyin Câhid, *Edebî Hatıralar*, s. 123-125; Şevki, *Hüseyin Kâzım Bey*, s. 37-39; H. Kazım, *Gökalp'in Tenkidi*, s. 14; Sertel'e göre "Abdülhamid Türk vatandaşlarının dâhildeki seyahatini de izne bağladığı için bu teşebbüs bir türlü hakikat olamamıştır." bkz. Sertel, *Tevfik Fikret İdeolojisi ve Felsefesi*, s. 70; "Yeşil Yurt Hayali"ni hatıralar ekseninde derleyip toparlayan bir yazı için bkz. Rahim Tarım, "Servet-i Fünûn edebî topluluğu'nun 'Yeşil Yurt' özlemi", *Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ocak 1995, sn. 1, sy. 2, s. 185-203; ayrıca Hüseyin Kâzım'ın Tevfik Fikret'le ilgili hatıralarına da bakılabilir: "Tevfik Fikret: İnsan ve Şair", haz. İsmail Kara, *Dergâh*, Temmuz 2001, nr. 137, s. 16; Tevfik Fikret'in hadiseyle ilgili, "hayal sükutu" olarak addedilebilecek şiirleri için bkz. Mehmed Kaplan, *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1971, s. 91-92.

392 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Tevfik Fikret*, İstanbul 1944, s. 12.

393 Okay, *Servet-i Fünun Şiiri*, s. 12-25.

394 Fatih M. Şeker,*Osmanlılar ve Vehhâbiler,* Dergâh Yayınları, İstanbul 2007, s. 9 vd.

395 İbnülemin, *SH*, s. 257.

396 Hilmi Yücebaş, *Ulunay Hayatı-Hatıraları-Eserleri,* içinde, Refi' Cevad,"Kitap Merakı ", İstanbul 1969, s.

397 Ali Kemâl, "Muallim…", *Peyâm-ı Sabâh*, nr. 1920.

398 SATŞ, s. 1857-8.

399 İbnülemin, *Tuhfe-i Hattatîn, Mukaddime*, s. 60-61.

400 3 Cümâdelâhire 1276 tarihli *Cerîde-i Havâdis*'teki ilanın metni şöyledir: "Şeyhülislâm-ı esbak merhum Ârif Hikmet Beyin terekesinden zuhûr eden envâi kütüb-i nefîse beher hafta pazartesi ve salı günleri Bâb-ı Fetvâ-penâhîde Kadıasker Dairesinde 'bey' olunmakta olmağla ilânına ibtidâr kılındı."

401 Bu defterler tarafımızdan yayına hazırlanmıştır.

402 Bu konuda bkz. SATŞ, s. 627-629.

403 İbnülemin, *SH*, s. 490.

404 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 37.

405 Ali Rıza Efendi, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 40.

406 İsmi kahvehâneleri ve ramazan eğlenceleriyle özdeşleştirilen bu semt, bir vakitler İstanbul'un kültürel atmosferinin en iyi hissedildiği yerler arasındadır.

407 İbnülemin, İstanbul Ramazanlarının üzerindeki tesirini şöyle ifade eder:

En büyük zevklerimizin üstünde bir zevkimiz vardır ki Hayyam'ın ruhanî neşvesidir. Şu aziz beldenin mübarek camilerinde –gece ve gündüz- geçirdiğimiz feyizli demlerden duyduğumuz safa, kal ile değil, hal ile tarif olunabilir."

İbnülemin, "Divan Edebiyatında Ramazan", *Çınaraltı*, nr. 11, 1941, s. 7.

408 Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Her Biri Bir Kulüp Olan Eski Kahvehâneler", *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1956.

409 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 224.

410 . *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 218.

411 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 19.

412 Ahmed Midhat Efendi, *Bekârlık Sultanlık mı Dedin*, İstanbul 1985, s. 175.

413 Ahmet Rasim, *Muharrir Bu Ya*, haz. Hikmet Dizdaroğlu, MEB, Ankara 1979, s. 135-136.

414 Hilmi Yücebaş, *Ulunay Hayatı-Hatıraları-Eserleri,* içinde, Refi' Cevad,"Semaî Kahveleri ", İstanbul 1969, s. 196-199. Ayrıca bkz. Salon, 15.02.1948.

415 Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 34-35.

416 Ahmet Rasim, *Muharrir Şair Edib*, s. 181-183.

417 SATŞ, s. 1290.

418 Ahmet Rasim, *a.g.e.*, s. 176-177.

419 Ahmet Rasim, *a.g.e.*, s. 181.

420 Abdülhak Hâmid, *Hâtıralar, haz.* İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994, s. 92. Ayrıca bkz. Ruşen Eşref, *Diyorlar ki, s. 7-8.*

421 Bura ve buranın müdavimleri hakkında bkz. Ahmet Rasim, Şehir Mektupları, c. 1, mektup 22, s. 81-82; mektup 36, s. 129-131.

422 Daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Rasim, *Şehir Mektupları III*, mektup 119, s. 13-15.

423 Süheyl Ünver, "Türkiye'de Kahve ve Kahvehâneler", *Türk Etnografya Dergisi*, nr. V, 1962-1963, s. 66.

424 Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl II*, İstanbul 1936, s. 33-34.

425 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 181.

426 Ahmet Rasim, *Muharrir Şair Edîb*, s. 185-187.

427 Ahmet Rasim, *a.g.e.*, s. 187.

428 Ahmet Rasim, *a.g.e.*, s. 187.

429 Ahmet Rasim, *Fuhş-ı Atîk*, s. 100-101.

430 Ahmet Rasim, *Muharrir Şair Edîb*, s. 189-192.

431 Ahmet Râsim, *a.g.e.*, s. 157-159.

432 SATŞ, 109.

433 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hilmi Yücebaş, *Ulunay Hayatı-Hatıraları-Eserleri,* içinde, Refi' Cevad, "Selâtin Meyhâneler", İstanbul 1969, s. 200-204.

434 SATŞ, s. 636.

435 Ahmet Rasim, *Muharrir Şair Edîb*, s. 183-184.

436 Ahmet Rasim, *Fuhş-ı Atîk*, s. 90-92.

437 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s.188-189, 369 vd.

438 Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 202.

439 Devrin konak – köşk ve yalı hayatına tesir eden hadiseler için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir I*, s. 18-21; a.g.m.,

Tezâkir II, s. 18; 61; 131-133; *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi IX*, s.110-111; İbnülemin, *SS*, s. 1267-1269; Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 390; Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi,* s. 100 vd.; Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimatta İçtimai Hayat", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 648 vd.

440 Cevdet Paşa, *Tezâkir I*, s. 19.

441 Mezkûr süreci Cevdet Paşa'nın kaleminden okumak için bkz. *Tezâkir I*, s.18-20.

442 Cevdet Paşa, *Tezâkir II*, s. 142-143.

443 Cevdet Paşa eserlerinde sık sık bu meselenin üzerinde durur. Bazı örnekler için bkz. *Tezâkir I*, s. 20-21. *Tezâkir II*, s. 18; 61; 131-133.

444 *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi IX*, s.110-111; Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 390.

445 *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi IX*, s. 110-111.

446 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât,* s. 10-11.

447 Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimatta İçtimai Hayat", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 648.

448 SATŞ, s. 1240.

449 Bundan sonra daire, hâne, ev, hatta zaman zaman konak derken umumiyetle bu üç mekânı ifade etmiş olacağız

450 Pakalın, *Maliye Nâzırları III*, s. 195. Nevres'in Kanlıca'daki yalısını daha sonra Suphi Paşazâde Sâmi Bey almış, bilâhere emsali pek çok yalı gibi o da yanmıştır. Boğazdaki Türk incilerinden, Türk hayat tarzını oluşturan hususlardan bir diğeri daha kaybolmuştur.

451 Mehmed Sadık Rifat Paşa, Âsâr-ı Rifat Paşa, s. 5 vd. Ayrıca bkz. Pakalın, a.g.e., s. 91.

452 Cevdet Paşa, *Tezâkir II*, s. 18.

453 İbnülemin *Son Sadrıazamlar*, s. 1267-1269.

454 Pakalın, *Maliye III*, s. 64.

455 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 351-353.

456 Ali Rıza Efendi, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 64.

457 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 229.

458 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 206-208; Sabiha Tansuğ, "Eski İstanbul'da Kahve İkram Töreni", *İstanbul Armağanı,* c. III, İstanbul 1997, s. 161-165.

459 Ali Rıza Efendi, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s.354 vd.

460 Ayrıntılı bilgi için bkz. Demet Coşansel, "19. Yüzyılda Değişen Sofra Düzeni ve Alman İmparatoru II. Wilhelm'e Sunulan Ziyafetler", İki Dost Hükümdar Sultan II. Abdülhamid ve Kaiser II Wilhelm, s. 109-129.

461 Balcızâde Tahir Harimî, *Tarihi Medeniyette Kütüphaneler*, Vilayet Matbaası, Balıkesir 1931, s. 529-530.

462 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 361 vd.

463 Hakkında yeterli malumata sahip olmadığımız yerlerden biri olan Maliye Nâzırlarından Mustafa Zihni Paşa'nın Erenköyü'ndeki konağında dinî ve ilmî mübâheselerde bulunduğu bir hocası vardır. Paşa günahından şüphelendiği işlerde hocanın reyine müracaat eder ve onunla amel edermiş. Pakalın, *Mâliye Teşkilâtı Tarihi IV*, s. 35.

464 Abdurrahman Âdil, "Yeni Osmanlılar Tarihi ve İnkılâbât-ı Fikriye Münâkaşaları", *Hâdisât-ı Hukukiye ve Târihiye,* cüz 3, 15 Mayıs 1341.

465 İbnülemin, *SH*, s. 3.

466 Ali Rıza Efendi, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 358-359.

467 Nedim bu kasîdeyi III. Ahmet devri Defter-i Hakânî Emîni Muhammed Efendi'ye takdim etmiştir.

468 SS, s. 1112.

469 Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Han ve Halefinin Sarayında Gördüklerim,* s. 64.

470 Bu hususta bkz. Ali Rıza Efendi, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 206-208.

471 İlmiye teşrifâtına göre ricâl-i ilmiyye biniş ile Şeyhülislâm'ın huzuruna gitmeye ve kazaskerlik rütbesinde bulunanların makâm-ı Meşîhat'a geldiklerinde binişi aldırmaya şeyhülislâm bulunanlar mecburdurlar.

472 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 212-213.

473 Manzûme için bkz. Çaylak Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene*, içinde, "Ramâzaniyye".

474 Bu devirde Mehmed Rifat'ın *Tedbîr-i Menzilden*: *Hâne* (1303) ismiyle neşrettiği eser, bir nev'i âdâb-ı muâşeret kitabıdır. Rifat Bey, eserinde evin nerede, nasıl kurulması gerektiğini ayrı ayrı bahisler altında ele alır.

475 Bkz. Elçin, *Türk Romanında Ev*.

476 Efendi'nin zekâsı, kavrayışı, dirâyeti ve tesirinde kaldığı şahıs ve fikirleri göstermesi bakımında *Zînetü'l-Mecâlis* isimli eseri mühimdir. Eser; onun Mevlânâ Molla Câmî, Nâbî, Râgıb gibi söz üstadlarının şiirlerinden derlediği mısra ve beyitleri ihtiva eder.

477 Devrinin muteber şairlerinden biri olan Efendi'nin *Divançe*'si bu intisaplar hakkında pek müfid malumatı havîdir. *Divançe*'sinde hem muhiti, hem de mensubu olmakla iftihar ettiği anâneyi gösterecek pek çok şiir vardır. İkbal yıldızın tahta oturmasıyla parlamaya başladığı Sultan Mustafa'ya dair "Kıt'a-i Kebîr"i, Sultan II. Mahmud'un evsafını medhettiği 20 kıtalık musammatı, dairesinde bulunduğu hâmîsi Sadâret Kaykamı Ebubekir Paşa ile Darphâne Nâzırı Ahmed Şâkir Efendi'yi övdüğü kasîdeleri, Mehmed Hakkı Paşa'nın sadâretine düştüğü tarih, Pertev Paşa'dan bahsettiği gazel hep bu minval üzeredir. Aynı şekilde Mevlânâ, Şeyh Galib, Molla Câmî, Hoca Neş'et, Nesib ve Neşâtî onun düşünce dünyasının ufku mahiyetindedir. *Divançe*'deki benzetmeler de onun acımasız, savaşçı ve kindar taraflarını gösterecek ipuçlarıyla doludur. Mesela kanlı kılıcın yakuta benzetilmesi bu meyandadır. Bu hususta ve şiirler için bkz. İbrahim Çetin Derdiyok, *Hâlet Efendi Di-*

vançesi, Karahan Yayınları, Adana 2005, s. 5-27, 35-43 vd.

478 Ahmed Resmî, *Sefînetü'r-Rüesâ-Halikatü's-Rüesâ*, İstanbul 1296, s. 157.

479 Şehâbettin Tekindağ, "Hâlet Efendi", İA, c. 5-1, MEB, İstanbul 1995, s. 123.

480 Sadık Rif'at Paşa, *Târih-i Husûsî: Hâlet Efendi, Der-asr-ı Sultan Mahmûd-ı Sânî*, Dersaadet 1368, s. 9 vd.

481 Cevdet Paşa, *Tarih*, s. 311.

482 Sadık Rif'at Paşa, *Hâlet Efendi,* s.

483 Tanpınar, *XIX. Asır*, s. 32-33. Ayrıca bkz. Enver Ziya Karal, *Hâlet Efendinin Paris Elçiliği,* İstanbul 1940, s. 32 – 33; *Şânîzâde tarihi,* IV, s. 174, 182; Şehabeddin Tekindağ, "Hâlet Efendi"*,* İslâm Ansiklopedisi, c. V, s. 125.

484 Hâlet Efendi'nin mal varlığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Süheyla Yenidünya, *Mehmet Sait Hâlet Efendi Hayatı İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, (basılmamış doktora tezi), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 261-272.

485 Atâullah Ahmed Atâ Bey, *Târih-i Atâ,* İstanbul 1297/1880, s. 59-60.

486 Cevdet Paşa, *Tarih II*, s. 68.

487 Mola'nın Hâlet Efendi'ye yazdığı kasideleri okumak için bkz. Ömür Ceylan-Ozan Yılmaz, *Hazâna Sürgün Bahâr: Keçezizâde İzzet Molla ve Divân-ı Bahâr-ı Efkâr*, Kitap Sarayı, İstanbul 2005, s. 188-201.

488 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 99-100.

489 Ahmed Resmî, *Sefînetür'r-Rüesâ*, İstanbul 1269, s. 157; Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik*, İnkilâp Kitabevi, İstanbul 1953.

490 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 147. Beşiktaş Medresesi'nde oturan Ahmed Baba'nın odasına Hayrullah Efendi ile sık sık gider ve tavuk göğsü ile muhallebi yerler.

491 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 147.

492 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 367-369.

493 *Prof. Ali Cânip Yöntem'in Eski Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri*, haz. Ahmet Sevgi – Mustafa Özcan, Sözler Yayınları, İstanbul 1996, s. 374.

494 Bu konudaki rivayetler farklıdır. Reşad Fuad Bey *Türk Tarihi Encümeni*'nde yazdığı bir makalede pencerede oturan zatın meşhur lügat sahibi Hançerli Bey olduğunu ve eserin de *Saib Molla Divânı* olduğunu ifade eder. Biz bu meseleyi İbnülemin'in geniş bir kaynak tarayarak va'z ettiği şekilde ifade etmeyi tercih ettik.

495 İbnülemin, SATŞ, s. 725.

496 *Târih-i Cevdet*, c. 12, s. 67. Esad Efendi bu meseleyi şöyle takdim ediyor:

"Itlâk-ı zimâm-ı malâyânî hevesiyle bundan akdem ber-tarîk-i terbiye Keşan'a iclâ olunan…"

497 Atâ, *Tarih-i Atâ*, s. 55 vd.

498 SATŞ, s. 734.

499 Eski Arap şairlerinden.

500 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 369.

501 SATŞ, s. 1321.

502 Bu sebepten Akif Paşa, Pertev Paşa'nın içinde yaşadığı debdebeyi îmâ için, sâhilhânesine *"palais"* der ve padişaha buranın apayrı bir yer olduğu hususunu vurgular.

503 SATŞ, s. 2006.

504 SATŞ, s. 1316-17.

505 Ali Fuad, "Rif'at Paşa, Ricâl-i Tanzîmât'tan", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası (yeni seri),* c. I, nr. 1, 1929.

506 Akif Paşa'nın bu hususta saraya yazdığı bir tezkire hakkında bkz. SATŞ, s. 2174-2175.

507 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 220.

508 Akif Paşa bu eserinde Pertev Paşa hadisesini kendi mizacına göre tahrir etmiştir. Tanpınar, *Tabsıra* için "haddizatında rakibi olan Pertev Paşa'nın sükûtunu ve daha sonra idâmını hazırlayan jurnallerden birisi" olarak tavsif eder. Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 85.

509 Cavit Baysun, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 741.

510 İbnülemin, SATŞ, s. 84. Pertev Paşa – Akif Paşa münasebetleri hakkındaki değerlendirmelerin büyük bir kısmı İbnülemin'den menkuldur. Findley, Halil İnalcık, Şerif Mardin, Orhan Koloğlu gibi araştırmacılar İbnülemin'in naklettiği hususların büyük bir kısmını kendi fikirleriymiş gibi takdim ederler. Pertev-Akif Paşalar ararsındaki ilişkiler hakkında bkz. İbrahim Kavaz, Âkif Paşa Hayatı ve Eserleri, AKM, Ankara 2005, s. 42-52.

511 İbnülemin, SATŞ, s. 84.

512 Faik Reşad, *Külliyât-ı Letâif*, haz. Ahmet Özalp, Kitabevi, İstanbul 1995, s. 98.

513 Ali Rıza – Mehmed Galib, *XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli I,* s. 51.

514 SATŞ, s. 1016.

515 SATŞ, s. 23.

516 İbnülemin, SATŞ, s. 226. 1249'da doğan Cemil Bey'in doğumuna düşülen tarih, 1247 senesini gösterir. Dolayısıyla bu mısranın tamiyesi de olmalıdır.

517 SATŞ, s. 1026-1027.

518 Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 78.

519 Tanpınar, a.g.e., s. 83.

520 SATŞ, s. 1066-1067.

521 Hâl tercemesi için bkz. SATŞ, s. 1604-1607-1067.

522 SATŞ, s. 2006.

523 Hatta mezartaşındaki kitâbeyi kaleme alan Lebib Efendi'dir. Bkz. SATŞ, s. 868.

524 Daha sonraları Hüsrev Paşa'dan bahseden kaynakların neredeyse tamamı onun reform karşıtı bir devlet adamı olduğu hususunda hemfikirdirler. Bu hususta

bazı misaller için bkz. *Vak'nüvis Lütfi Efendi Tarihi VIII*, s. 194; Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyasiye*, s.8; Mehmed Selahaddin. a.g.e., s.20-21; A. Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, s. 12, 194. A. Şeref bir başka yerde de onu "ricâl-i asr içinde usûl-ı atikânın e'âzımı taraftarı ve Tanzimât-ı cedîdenin sanâdid-i hilafgîrânı olan Koca Hüsrev Paşa..." şeklinde tavsif eder. Bu kaynakların tesiriyle Ortaylı da Hüsrev Paşa'yı "gizli bir tutucu" olarak niteler. Bkz. İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 1987, s.33. 180. Ayrıca bkz. Bayur. a.g.e., c. I - II. s.44. Şunu ifade edelim ki paşanın hâl tercemesi bu yaygın kanaatin aksini söyler.

525 Bu konuda bkz. Yüksel Çelik, *Hüsrev Mehmet Paşa Siyasi Hayatı ve Askeri Faaliyetleri*, (basılmamış doktora tezi), İÜ Sosyal Bilimler Ens., İstanbul 2005, s. 454.

526 Tuncer Baykara, "Osmanlı Ordusunda Yeni Düzenlemeler (1792-1869)", *I. Askeri Tarih Semineri, Bildiriler II,* Ankara 1983, s. 106.

527 Helmut Von Moltke, *Tükiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, İstanbul 1969, s. 33.

528 Halil İnalcık, "Mehmed Hüsrev Paşa", İA, c. V-I, s. 614.

529 Lütfi. a.g.e., V. s. 50-52

530 Moltke, a.g.e., s. 32.

531 Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'I-Vukû'ât*, c. IV, Uhuvvet Matbaası, İstanbul 1307, s. 95.

532 Lütfi, a.g.e., II. s. 171.)

533 Slade, *Türkiye Seyahatnamesi*, s. 128-135.

534 Lütfi, a.g.e., II, s. 171.

535 Vakanüvisin bu hususlardaki değerlendirmeleri ve nakilleri için bkz. Lütfı, a.g.e., II, s.88-89, 144, 164. 167-169. 172-173; C.IV. s.21.)

536 Rıfat Efendi, *Verdü'l-Hadâik*, s.37.

537 Atâ, *Tarih*, II, s. 125

538 A. Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 12.

539 Cevdet Paşa, *Tarih XII*, s. 129

540 Mehmed Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, s.7.

541 Moltke. a.g.e., s. 29, 34, 80-81.

542 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s.361; Ali Rıza – Mehmed Galib, *XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali I,* s.57.

543 İbnülemin, *SS*, s. 601.

544 Cevdet, a.g.e., VII. s. 119; Atâ, *Tarih*, II, s. 125; Rifat, *Verdü'l-Hadâik*, s.37.

545 Moltke. a.g.e., s. 80

546 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1985, s.329.

547 Lütfi, a.g.e, VI. s. 42-45.

548 Yüksel Çelik, *Hüsrev Paşa*, s. 465-466.

549 Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 14.

550 SATŞ, s. 1217.

551 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 352.

552 Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, s.7; A. Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 12; Gövsa, *Meşhur Adamlar*, s. 182; Lülfî. a.g.e., IX. s.223; Ali Rıza-Mehmed Galib, *XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali I*, s 57; Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 361.

553 MoItke, a.g.e... s. 32-33, 80.

554 Moltke, a.g.e., s. 79-81.

555 Ali Rıza-Mehmed Galib, *XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali I*, s. 66.

556 Ali Rıza – Mehmed Galib, *XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli I,* s. 59.

557 Memduh, *Esvât*-ı Sudûr, s. 8; İbnülemin, *SS*, s. 601; A. Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, s. 14.

558 Bu hususta bkz. İbnülemin, *SS*, s.601-602; Karal, *Osmanlı Tarihi V*, s. 162; A. Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*, s.4-6; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul 2001, s. 141-142.

559 Yüksel Çelik, *Hüsrev Paşa*, 469-472.

560 Moltke, a.g.e.. s.34.

561 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 55. Hikâyenin Refi' Cevad'dan menkul bir başka şekli de şöyledir: Tanzimat'ın ilanından sonra Hüsrev Paşa'nın menfasından avdetine müsaade edilir. Bir bayram günü Âlî ve Fuad Paşalar ziyaretine geldiğinde Dilenciler Kâhyası Hacı Mustafa Ağa'nın geldiğini görünce ayağa fırlar ve görülmedik bir şekilde iltifatlarda bulunur. Hacı Ağa hâneden ayrılırken de aynı iltifatı sürdürürek kapıya kadar uğurlar. Salonda buluna zevât hayretlere gark olunca Hüsrev Paşa "Paşalar, efendiler, beyler! Hacı Ağa'ya göstermiş olduğumu hürmet ve riâyetin hayretinizi celbeylediğine dikkat ettim, bunun esbâbını izah edeyim, sâye-i Tanzîmât'ta yakında hepimiz Hacı Ağa'nın dilenciler zümresine dâhil olcağız, şimdiden yerimizi hazırlayalım da ortada kalmıyalım." (Yücebaş, *Ulunay Hayatı-Hatıraları-Eserleri,* s. 181-182.)

562 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 209.

563 Bu hadisenin farklı bir anlatımı ise şöyledir:

"Süleyman Refet Paşa, serasker, iken Hüsrev Paşa'nın aşçısına kura isabet eylediğinden gönderilmesini tebliğ eder. Sultan Mahmud'un "o Koca Topal, insan şeytanıdır" dediği Hüsrev Paşa, yazdığı cevapta "taleb olunan aşçı, tabiatıma muvafık lapa ve mahallebi yapmaktadır. Bedel-i aynî alınmak kanunen caiz olduğundan Damad Halil Paşa'nın, yahud ıtık-nâmeleri henüz verilmeyen kölelerinden diğer bir vezirin -aşçıya bedel olarak- kabul buyrulmasını reca ederim" demiştir." İbnülemin, *SS*, s. 601.

564 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 371-372.

565 SATŞ, s. 973.

566 SATŞ, s. 975.

567 Muallim Naci, *Osmanlı Şairleri*, haz. Cemal Kurnaz, MEB Yay., İstanbul 1995, s. 307.

568 *Vak'anüvis Lütfi Efendi Târihi V*, s. 127.

569 SATŞ, s. 974-975.

570 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 277.

571 Şiirin tamamı için bkz. Fatin, *Tezkire-i Hâtime-tü'l-Eş'âr*, s. 373.

572 Bkz. SATŞ, s. 100, 258.

573 Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İbnülemin, *Evkâf-ı Hümayun Nezareti'nin Târih-i Teşkilâtı ve Nuzzarin Terceme-i Hâli*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliye 1335, s. 62-67; İbnülemin, SATŞ, s. 2090-2094.

574 İbnülemin, SATŞ, s. 2091.

575 İbnülemin, SATŞ, s. 2092.

576 Bayburdlu Zihni, *Sergüzeştnâme*, s. 45.

577 İbnülemin, SATŞ, s. 2093.

578 Sami Paşazâde Subhi Paşa, bir mecliste bilmünasebe Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'dan bahsederken "İlim, insanı âlîm etmez, fıtrat mükemmel olmalıdır. İşte Mehmed Ali." diyerek büyük bir hakikatin inkişafına hidmet etmiştir. SS, s. 977.

579 "Gençliğinde eniştesi Ali [Paşa] nın Moraya vali tayininde kitabet hizmetiyle Tarapoliçeye beraber gelmiş ve Sami [Efendi] ile birlikde Şeyh Necib [Efendi] den taallümde bulunmuşlar idi.) İbnülemin, SATŞ, s. 1654.

580 İbnülemin, SATŞ, s. 1654.

581 Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün* Şiirler 3, haz. İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 39-40.

582 Üsküdarlı Hakkı'nın Sami Paşa ile oğlu Suphi Paşa hakkında yazdığı kasideler iki paşanın hususiyetleri kadar konaklarına dair bilgileri de ihtiva eder. Bkz., İsmail Paşazâde Hakkı, *Divan*, Hüdâvendigar Vilâyeti Matbaası, Bursa 1292, s. 32-39.

583 Sami Paşazâde Sezai, *Rumûzü'l-Edeb,* İkdam Matbaası, Dersaadet 1316, *s.* 71.

584 Bu eser Namık Kemâl başta olmak üzere yeni edebiyat çevreleri tarafından tenkit edilmiştir. Bu tenkitlerle ilgili olarak bkz. Güler Güven, *Sami Paşazâde Sezayi ve Eserleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009, s. 27, 52 numaralı dipnot.

585 Eserin düşünce tarihimizdeki yeriyle ilgili bkz. Hilmi Z. Ülken, "Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri", *Tanzimat* I, 1940, s. 767-769).

586 İbnülemin, SATŞ, s. 1650.

587 Sami Paşa'nın bu konağı satın alırken Mısır sarrafı Kigork'a yaptığı borcu, Mısır hidivi Said Paşa ödemiştir. Daha sonra Yusuf Kâmil Paşa'nın vekilharcı Ali Ağa'nın tasarrufunda olan konak II. Meşrutiyet'in ilânından sonra vuku bulan yangınların birinde yanmıştır. İbnülemin, *SATŞ,* s. 1656

588 H. Y. Şehsuvaroğlu, "Taş Konak", *Cumhuriyet,* 13758, 21 Kasım 1962.

589 Semih Mümtaz, *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler,* s. 73. Abdülhak Hâmid'in dedesi Hekimbaşı Abdülhak Molla'nın köşküne komşu olan bu köşkü Sami Paşa önce kira ile tutmuştu. Mısır hidivi Said Paşa, İstanbul'a geldiği ve Sami Paşa'yı ziyaret ettiği zaman bu köşkü satın alarak kendisine hediye etmişti (H. Feridun Es, "Tanımadığımız Meşhurlar", *Akşam,* 9550, 20 Mayıs 1945).

590 Bu köşk borçları yüzünden rehin bulunan Köçeoğlu Agop Efendi'den korusu ile birlikte satın alınmıştır. Semih Mümtaz, *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler,* s. 74.

591 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât,* s. 170-175.

592 H. Y. Şehsuvaroğlu, "Sami Paşa Konağı", *Cumhuriyet,* 9721, 24 Ağustos 1951.

593 Semih Mümtaz, *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler,* s. 108-111.

594 H. Y. Şehsuvaroğlu, "Sami Paşa Konağı", *Cumhuriyet,* 9721, 24 Ağustos 1951.

595 Semih Mümtaz, *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler,* s. 108-111.

596 H. Y. Şehsuvaroğlu, "Sami Paşa Konağı", *Cumhuriyet,* 9721, 24 Ağustos 1951.

597 H. Y. Şehsuvaroğlu, "Sami Paşa Konağı", *Cumhuriyet,* 9721, 24 Ağustos 1951.

598 Semih Mümtaz, *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler,* s. 108-111.

599 H. Y. Şehsuvaroğlu, "Sami Paşa Konağı", *Cumhuriyet,* 9721, 24 Ağustos 1951.

600 H. Y. Şehsuvaroğlu, "Sami Paşa Konağı", *Cumhuriyet,* 9721, 24 Ağustos 1951.

601 H. Y. Şehsuvaroğlu, "Sami Paşa Konağı", *Cumhuriyet,* 9721, 24 Ağustos 1951.

602 Semih Mümtaz, *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler,* s. 108-111.

603 Sami Paşazade Sezayi, *Küçük Şeyler,* s. 3.

604 Sami Paşa'nın köşkü hakkında bkz. Güler Güven, *Sami Paşazâde Sezayi*, s. 22-37. Konakla ilgili bilgiler umumiyetle bu kaynaktan diğer kaynaklar kontrol edilerek istifade edilmiştir.

605 Sami Paşazâde Sezâi, *Rumûzü'l-Edeb*, İkdam Matbaası, Dersaâdet 1316, s. 88-91. Çevrim yazısı için bkz. Zeynep Kerman, *Sami Paşazâde Sezai'nin Hikâye-Hâtıra-Mektup ve Edebî Makaleleri,* İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981, s. 75-76; a.g.m., *Sami Paşazâde Sezai, Bütün Eserleri*, c. 1, TDK, Ankara 2003, s. 185-186.

606 Ebüzziyâ, "Yeni Osmanlılar",*Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 20, 1 Cumadelula 1327 / 6 Haziran 1325, s. 3.

607 H. Y. Şehsuvaroğlu, "Sami Paşazade Sezaî Bey I", *Akşam,* 11329, 26 Nisan 1950

608 Sezai, "Ye's", Şûrâ-yı Ümmet, nr. 50, 1 Nisan 1904.

609 Hayatı hakkında bkz. İbnülemin, *SATŞ*, s. 419?

610 Midhat Cemal Kuntay, *Nâmık Kemâl I*, s. 294.

611 Süleyman Nazif, "Bir Ufûl Münasebetiyle", *Servet-i Fünûn*, LXl 106/1580, 1926.

612 Filorinalı Nazım, "Edebiyatımızın Büyük Bir Üstâd-ı İbdâkârı Sâmi Paşazâde Sezâi Bey", *Süs*, nr. 19, 1339/1923, s. 21.

613 Güler Güven, *Sezai*, s. 27.

614 Güler Güven, *Sezai*, s. 32.

615 Midhat Cemal, *Sarıklı İhtilâlci Ali Suvai*, s. 18.

616 Sezai, *Yeni Kitab,* nr. 6, 1927.

617 Kuntay, *Nâmık Kemâl I*, s. 294.

618 Âyetullah Bey'in hâl tercemesi için bkz. İbnülemin, *SATŞ*, *s.* 145-153.

619 Midhat Cemal, a.g.e., s. 293.

620 Ruşen Eşref, *Diyorlar ki*, s. 8.

621 İbnülemin, SATŞ, s. 1658.

622 Güler Güven, *Sezai*, s. 34-35.

623 Hayatı hakkında bkz. Süreyya, *Sicili Osmânî*, c. 3, s. 198; Ali Rıza – Mehmed Galib, *XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli Geçen Asırda Devlet Adamlarımız I,* s. 123-127; Pakalın, *Maliyet Teşkilatı III*, s. 67-76.

624 *Vak'nüvis Lütfi Efendi Tarihi VI*, s. 56.

625 Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekâyi*, c. 1, s. 258.

626 Rifat, *Verdü'l-Hâdayık*, s. 40.

627 Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, s. 11-12 Tepedelenli İsmail Paşa'dan naklen anlatılan bu fıkra için ayrıca bkz. Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiye*, s. 12.

628 Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, s. 11-12.

629 İsmail Paşazâde Hakkı, *Divan*, s. 22 – 23.

630 Sârim Paşa'nın makâm-ı Sadaret'e- tayinini müteakiben Reşid ve Âli Paşaların ve efkâr-ı cedide ile itham edilen diğer zatların teb'idi istenilmiş ise de o muvafakat etmemiştir. Mehmet Galib ve Ali Rıza Bey bu nefiy hadisesini şöyle anlatırlar:

"Sârim Paşa Sadarete gelince kendisine bir defter verilir ve içinde isimleri mukayyet olanların nefileri talep edilir ki o miyanda Reşid Paşa ile Hariciye Nazır Âli ve Âmedi-i Divân-ı Hümayun Fuad Efendilerin de isimleri muharrer imiş. Lâkin, Sadr-ı cedîd bu talebi reddettiğinden anlar da nefi belâsından kurtulurlar.

Bazılar işbu talep miyanında müşarünileyhimin idamları da vardı derseler de artık o tarihlerde eski idam muamelesi çoktan unutulmuş ve Tanzimatı Hayriye'nin ahkâmı yedi seneden beri cari bulunmuş olduğundan ne idam muamelesi icra olunur ve ne de şöyle bir fikir taşınırdı. Binaenaleyh talebi vakide idamdan midamdan bahsedilmediği cayi tereddüt değildir."

Peyâm-ı Sabah, 20 Eylül 1336, Numara: 11076.

631 İbnülemin, SS, s. 85.

632 Mehmet Galib- Ali Rıza, "On Üçüncü Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli", *Peyâm-ı Sabah*, nr. 11076, 20 Eylül 1336.

633 *Vak'nüvis Lütfi Efendi Tarihi IV*, s.158.

634 Ali Fuad, "Rif'at Paşa, Ricâl-i Tanzîmât'tan", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası (yeni seri),* c. I, nr. 1, 1929, s. 1-11.

635 Akif Paşa *Tabsıra*'da bu durumu şöyle ifade eder: "Âmedci Efendi'nin tariften müstağni ve nezd-i âlide vazıh ve celî olan ahvâline mebni Âmedcilikten azliyle odanın eskisinden hiç birisi kalmıyan usûl ve âdâtının vaz'ı aslîsine icraı lüzumundan bahsolunarak Beç (Viyana) Sefaretine memuriyeti icrâ kılınmıştır."

636 Mehmed Süreyya, *Nuhbeti'l-Vekâyi'*, c. I, Cerîde-i Hâne Matbaası, İstanbul 1326, s. 299.

637 Cevdet Paşa, *Tezâkir II*, s. 17.

638 Ali Rıza – Mehmed Galib, "XIII. Asr-ı Hicrîde Ricâl", *Peyâm,* nr. 24 Teşrîn-i sânî 1335.

639 Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarihî Musahabeler*, s. 115-124 . Reşid Paşa ile aynı daireden yetişen Rif'at Paşa'nın ondan ayrılan bir diğer tarafı da Memduh Paşa haber veriyor: "Reşid Paşanın mesleğini beğenmeyip hatta *Devlet yeni hastalıktan kalkmış adam gibidir. Ana hafif ilâçlar vererek tedavi lâzım iken Reşid Paşa Hazretleri sert ilâçla tedaviye kalkışıyor* der imiş. Memduh, *Asvât-ı Sudûr*, s. 16.

640 Ali Fuad, "Rif'at Paşa, Ricâl-i Tanzîmât'tan", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası (yeni seri),* c. I, nr. 1, 1929, s. 1-11.

641 M. Zeki Pakalın, *Maliye Nâzırları III*, s. 85-86.

642 Süreyya, *Sicil-i Osmani*, c.2, s. 406-407.

643 Cevdet Paşa, *Tezâkir II*, s. 17-18.

644 Mehmed Sâdık Rifat Paşa, Âsâr-ı Rifat Paşa, Takvimhâne-i Âmire, İstanbul 1275, s. 2 vd.

645 Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi,* c. III, s. 86.

646 Memduh, *Asvât-ı Sudûr*, s. 16.

647 Ali Fuad, "Rif'at Paşa, Ricâl-i Tanzîmât'tan", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası (yeni seri),* c. I, nr. 2, 1929, s. 1-11.

648 Pakalın, *Maliye III*, s. 89.

649 *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 76.

650 Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 111.

651 Cevdet Paşa, *Tezâkir I*, s. 35.

652 Orhan Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri Anadoluhisarı Üsküdar*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul 1994, s. 333-334.

653 H.Y. Şehsuvaroğlu, *Akşam*, 12 Şubat 1947.

654 Kuntay, *Nâmık Kemâl*, s. 293.

655 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 22.

656 Ali Rıza – Mehmed Galib, *XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli I,* s. 131.

657 Cevdet Paşa, *Tezâkir II*, s. 41.

658 Cevdet Paşa, *Tezâkir I,* s. 6-7.

659 Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 108.

660 Reşid Paşa dairesi hakkında Tanpınar'ın değerlendirmeleri için bkz. *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 108 vd.

661 Hakkı Bey'in Reşid Paşa'ya yazdığı kaside için bkz. Hakkı, *Divan*, s. 17-19.

662 Mehmed Selâhaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrâk-ı Siyâsiyesi*, Alem Matbaası, İstanbul 1306, s. 49.

663 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 69.

664 Nutku görmek için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 56-57.

665 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 18-19.

666 Bu şiirlerden bazıları için bkz. Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 21-22, 32-34.

667 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s.

668 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 72-73.

669 Bu bahse "Sârim Paşa" kısmında temas etmiştik. Ayrıca bkz. İbnülemin, SS, s. 85-86.

670 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 61-63.

671 Hayatı hakkında bkz. İbnülemin, *SH*, s. 746-749.

672 Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiye*, s. 61.

673 İbnülemin, SS, s. 8-9.

674 Cevdet Paşa, *Tezâkir II*, s. 40.

675 Cevdet Paşa, *Tezâkir I*, s. 16-17.

676 İbnülemin, SS, 265.

677 Ali Rıza – Mehmed Galib, *XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli I,* s. 45.

678 Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi,* s. 110.

679 Bu konuda bkz. Mehmet Kaplan, "Yeni Aydın Tipi: Büyük Reşid Paşa ve Şinasi", içinde, *Tip Tahlilleri,* s. 167-176.

680 Ebüzziya, *Nümûne-i Edebiyât-ı Osmaniye*, s. 249.

681 Ziya Paşa'nın Reşid Paşa'ya takdim ettiği kasideler için bkz. Ziya Paşa, *Külliyât-ı Ziya Paşa*, s. 32-39.

682 Nazım Paşa, "Bir Devrin Tarihi", *Cunhuriyet*, 26 Şubat 1932, tefr. No: 32.

683 Bu hususta ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bkz. Bilgegil, *Ziya Paşa*, AÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1970, s. 21-26.

684 Hasan Kolcu, *Ziya Paşa'nın Zafernâme'sine Reddiyye ve Tekzîbiyye*, Can Yayınları, İstanbul 1998, s. 18.

685 Ebüzziyâ Tevfik, "Ricâl-i Mensiye", *Mecmua-i Ebüzziyâ*, c. 9, nr. 93, s. 443-448.

686 SS, s. 40.

687 *Vak'anüvis Lütfi Efendi Tarihi*, c. 8, s. 185.

688 Süreyya, *Sicil-i Osmânî*, c. II, s. 176.

689 İbnülemin, *SH*, s.142. Hüseyin Hilmi Efendi'nin büyük oğlu Saffet Bey'in damadı Sadık Bey, M. Pakalın'ın talebi üzerine yazdığı bir tezkirede hadiseyi şu şekilde anlatır:

"Büyük pederim diğer vükelâ ile birlikte vuku bulan davet üzerine Sadrazam Büyük Reşid Paşa'nın konağına gider. Badeliftar, umum miyanında kendisine de dondurma ikram olunur. Yediği sırada nahoş taamdan dolayı tabağı ikmal etmeden iade eder. Aradan pek az vakit geçince midesinde bir acı hissetmeğe başlar. Ağrı tedricen tezayüd etmesi üzerine rahatsızlığından bahisle yalısına avdet eder. Diğer vükelâ da bundan müteessir olurlar ve çok kalmadan cümlesi dağılırlar. Aradan takriben iki saat kadar bir vakit geçtiği ve konakta Efendi'nin tedavisiyle uğraşıldığı bir sırada Sadrâzam Paşa'nın berâ-yı ziyaret geldiği kendisine haber verilir. Bu malûmatı kendisine îsâl edenlere, Hüsnü Efendi, 'bu herif beni zehirledi. Ölüp ölmediğimi anlamak için gelmiştir' der. Ve başı ucunda duran kılıca sarılarak kapıdan içeri giren Reşid Paşa'nın üzerine hücum eder. Paşa; kaçar, Efendi; koşar yetişemiyeceğini anlayınca kılıcı arkasından savurur, fakat isabet ettiremez. Bu vak'adan sonra etrafını alan efradı ailesine Reşid Paşa tarafından zehirlendiğini tekrar eder, ve bir kaç saat zarfında terki hayat eyler." Pakalın, *Maliye Nazırları III,*, s. 98-99.

690 Cevdet Paşa, *Tezâkir I*, s. 16.

691 Cevdet Paşa, *Tezâkir II*, s. 28.

692 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 30.

693 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 38.

694 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 36.

695 Ali Rıza – Mehmed Galib, *XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli I,* s. s. 111.

696 Hayri Bey *Hayrâbad*'da bu meseleden şöyle bahseder: "Dahi ser-rişte edüb duvari / İddia etmeğe değse bari."

697 İbnülemin, SS, s. 77-78. Yusuf Kamil Paşa'nın bu hususta Sadârete yazdığı tezkire ile Meclîs-i Âlî-i Tanzimât'ın bu hustaki mazbatası için bkz. İbnülemin, SS, s. 78-79.

698 Memduh, *Asvât-ı Sudûr*, s. 11-12; *Lütfi. Tarihi VIII*, s. 193 -194.

699 Ayrıntılar için bkz. *Kâmil Paşa'nın Sadâreti ve Konak Meselesi*, s. 8-10; *Kemâlü'l-Kâmil*, v. 21-22 ; SS, s. 203-204.

700 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 161-162 ve 386-387.

701 SS, s. 228.

702 SS, s. 230.

703 İbnülemin, *Kâmil Paşa'nın Sadâreti ve Konak Meselesi*, s. 22.

704 İbnülemin, a.g.e., s. 28.

705 Bu "tedrîcen" Esat Paşa'nın uzun tecrübelerden geçmeden âlî makamlara yükselmesine telmihen söylenmiştir. Aynı şekilde bu sözün maksadı şu fıkrada gizlidir: Sultan Abdülaziz'in kıymet verdiği genç devlet adamlarından olan Esat Paşa, birinci seraskerliğinde Yusuf Kâmil Paşa'nın nezdinde bulunduğu sırada kudema-yı vükelâdan bir zatın hizmetletinden bahis ve onu sena etmesi üzerine Kâmil Paşa "İnşaallah siz de vükelâdan olursunuz da devlet ve millete o zât gibi hizmet edersiniz" demiştir. SS, 431.

706 Zeynep Hanım'ı konak ve yalıda çocukluğunu geçirerek yakından tanıyan İbnülemin şöyle tarif ediyor: "Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın kerimesi ve sadrı esbak Yusüf Kâmil Paşa'nın zevcesidir. Babasının fetanet ve ulüvvi cenabına ve zevcinin kerem ve sehasına vâris, emsali ender, büyük bir kadın idi. Halk gibi, padişahlar da hakkında riayet gösterirlerdi. SS, s. 1105.

707 Hilmi Yücebaş, *Ulunay Hayatı-Hatıraları-Eserleri,* içinde, Refi' Cevad,"İhtişamlı Kadınlar ", İstanbul 1969, s. 234-236.

708 İbnülemin, SS, s. 550-551.

709 SS, s. 234.

710 SS, s.228.

711 SS, s. 233. Cevdet Paşa onun bu tavrını "Kâmil Paşa, hertarafa temayül ve müteneffizîne müdahene eyler" şeklinde değerlendirir.

712 "O zemana yetişen zatların nakl etdiklerine göre -kerem ve ihsanı ile ma'ruf olan- Yusuf Kâmil Paşa merhumun ise kışın Bayeziddeki konağının, yazın Bebekdeki yalısının köşelerinde ve dış kapılarının önünde - efendi halü kıyafetindeki- ağalar bekleyüb vaktin darlığı sebebile evlerine koşarcasına gidenlerin ve bir takım fakirlerin önüne çıkar ve 'paşa efendimiz, sizi iftara da'vet ediyor, buyurun' diyerek içeriye sokarlar, nefis yemekler yedirüb ellerine -o vaktin nâ hoş ta'birile –'diş kirası'- olarak para sıkıştırırlardı." SS, s. 1112.

713 *Kemâlü'l-Kâmil*, v. 59.

714 SS, s. 245.

715 SS, s. 237. *Kemâlü'l-Kâmil*'de bu söz şöyle mukayyettir: "Kâmil Paşa o kadar kadr-şinâs idi ki biri güzel bir 'vav' yazsa behemehâl taltîf ederdi." *Kemâlü'l-Kâmil*, v. 65/b-66/a.

716 Ebüzziya Tevfik, *Nümûne-i Edebiyât-ı Osmâniye*, s. 117-118.

717 Ebüzziyâ Tevfik, "Yeni Osmanlılar", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, tfr. No 13, 14 Haziran 1909.

718 Tansel, *Nâmık Kemâl'in Mektupları* IV, s. 496.

719 Recâizâde'nin *Ta'lîm-i Edebiyat*'ta Fuad Paşa'ya isnad ettiği bu sözü İbnülemin Menâpirzâde Nuri ve babası Mehmed Emin Paşa'dan bu şekilde işittiğini belirterek bu yanlışı bilâhere tashih eder. SS, s. 236.

720 Kemâlülkamil v. 59/b; SS, s. 236-237.

721 *Kemâlü'l-Kâmil*, v. 60/b-61/a. İbnülemin buraya düştüğü dipnotta şunları da belirtir:

"Kemâl Bey, bir şiirinin en kıymetdâr bir mısrâını okurken -o vakit hidmet-i kitâbetinde, şimdi Rumeli Müfettişliğinde bulunan- Midillili Hüseyin Hilmi Paşa 'Viktor Hügo da böyle bok yiyemez' der. Kemâl de 'Demekki ben yerim' dedikden sonra yukarıdaki *Bârika-i Zafer* fıkrasını nakl eder.

Bunu bize dâmâdı Rıfat Bey söyledi." Ayrıca bkz. SS, s. 237.

722 SS, s. 235.

723 *Kemâlü'l-Kâmil*, v. 114/b.

724 SS, s. 236.

725 *Kemâlü'l-Kâmil*, v. 116/a.

726 *Kemâlü'l-Kâmil*, v. 116/b-117/a.

727 *Kemâlü'l-Kâmil*, v. 116/a.

728 Bebek'teki yalının arkasındaki dağda tertip olunan bir ziyâfete dâir Hâlid Efendizade meşhûr Hâlet Bey'in "Sırru'l-esrâr fî-Zılli'l-Asâr" nâmıyla yazılan risâlede Paşa'nın ve yalısının pek çok evsafı zikredilse de yazık ki bu eser elimizde değildir. *Kemâlü'l-Kâmil*, v. 114b.

729 Kemâlü'l-Kâmil, v. 21/a.

730 İbnülemin, SS, s. 53-54.

731 Said Paşa, *Gazeteci Lisânı*, s. 87.

732 İbnülemin, SS, s. 55.

733 SS, s. 203-204.

734 Bkz. Akün, "Edebiyat Fakültesi", *DİA*, c. X, s. 401-402.

735 İbnülemin, *SH*, s. 444.

736 SS, s. 237.

737 Ai Rıza – Mehmed Galib, *XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli Geçen Asırda Devlet Adamlarımız I, XIII. Asır Osmanlı Ricali*, haz. Fahri Çetin Derin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 77 vd.

738 Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, s. 22.

739 SATŞ, s. 925.

740 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 133-134.

741 SS, s. 237.

742 *Kemâlü'l-Kâmil*, v. 112b-113a. Ayrıca bkz. SATŞ, s. 706.

743 Bkz. SATŞ, s. 1660.

744 İbnülemin, *SH*, s. 639.

745 İstinsah edilen bu eserin bir nüshası hususî kütüphanemizdedir.

746 *Kemâlü'l-Kâmil*, v. 115/a-b.

747 Şarkı'nın tamamı için bkz. SATŞ, s. 862-863. Bu şarkının bir diğer mısraı olan "Feryâdımın aksi geliyor semt-i semâdan" mısraını Yusuf Kâmil Paşa pek ziyâde takdir eder. Bu takdirler ve taltifler ile meşhur nâsirin meziyetlerinin Âlî Paşa'nın adavetini celb ettiğini İbnülemin'e gönderdiği bir mektupta ifade ediyor. Bkz. SATŞ, s. 861.

748 SATŞ, s. 861.

749 SATŞ, 127; SS, s. 253.

750 SATŞ, s. 266.

751 Hayri Efendi, kasîdenin şârihi olarak ortaya konulan Zabtiye Nazırı Hüsnü Paşa'ya müracaat ederek tahmisten asla haberdar olmadığını, kendisine iftira edildiğini söylemesi üzerine Hüsnü Paşa'nın "Efendi, merak etmeyiniz. Siz, ben yazdım deseniz de kimse inanmaz" dediği menkuldür. Âli Paşa'nın devri bittikten sonra Paşa'nın, dolayısıyla Hayri'nin muarızları, şâirliğini küçümsemek için bu macerayı sık sık naklederler: Âli Paşa taraftarlığının yanında şu kıta da bu bakış açısının arkasındaki bir başka âmildir:
"Küskünüz biz vükelâya diyerek bazı sefîh
Savuşub Paris'e birbirine oldu dünbâl
Yapdı târih bir eksikli firârîler içün
Be meded kaçdı Suâvî yü Ziyâ Bey'le Kemâl"

752 Memduh Paşa, *Mir'ât-ı Şuûnât*, s. 39.

753 SS, s. 884-885.

754 SATŞ, s. 803.

755 Daha önceleri birbirlerini hicvettikleri hâlde bu tard ve nefiy hâdisesinden müteessir olan Yakup Âsım

Efendi şu kıtayı söyler:
Aferin serasker-i haknâşinâsın reyine
Âkıbet nâmerdliği ile rüşdün isbât eyledi
Askerîden tard ile nefy eyleyip Kâzım Beyi
Şâirâne körlük ol zâta mücâzât eyledi

SATŞ, s. 801.

756 SATŞ, s. 801.

757 KK, v. 60a.

758 KK, v. 66b.

759 SATŞ, s. 975.

760 SATŞ, s. 1568. İbnülemin, Sadullah Paşa'nın naklettiği bu hadiseyi Menâpirzâde Nuri Bey'den dinlemiştir.

761 SATŞ, s. 1500.

762 SATŞ, s. 1732.

763 Rahile Sırrı Hanım'ın bu kaderi vefatından sonra da devam etmiştir. Hakkında yapılan bir çalışmanın müelliflerini tespit için bile ayrı bir çalışma yapmak gerekir.

764 Asir hakkındaki kasidenin tanzimiyle alakalı bkz. *Kemâlü'l-Kâmil*, 63b-64a; İbnülemin, *Eser-i Kâmil Paşa*, s. 294.

765 Kaside için bkz. İbnülemin, *Eser-i Kâmil Paşa*, s. 294-296.

766 SS, s. 242.

767 İbnülemin, *SH*, s. 468. Buradaki "olmalıdır"ın hangi manaları ihtiva ettiğini İbnülemin'in İÜ Nadir Eserler'e emanet edilen birkısım kitaplarına ulaşamayanlar çok iyi bilirler.

768 İsmi "Gureba Hastanesi" iken banilerinin vefatından sonra "Zeyneb Kâmil" namı verilmişdir. Bu namı verenler, maksadin iki isim arasına "ve" koymayarak yalınız Zeyneb Hanım Efendiye mal etmişlerdir. Hastahaneyi, o iki hayır sahibi, müştereken yapdırmışlardı. Bu hususa dair Paşa'nın, mabeyin baş kitabetine yazdığı 22 rebiulevvel 1292 tarihli tezkiresi "*Eseri Kamil*" [s. 72] de mündericdir. Hastahanenin hakiki ismi "Zeyneb ve Kâmil" yahud "Kâmil ve Zeyneb Hastahanesi" dir.

769 SS, s. 244-255.

770 İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. 56.

771 İbnülemin, *SH*, s. 166.

772 İbnülemin, *SH*, s. 164.

773 *Kemâlü'l-* Kâmil, v. 113b-114a.

774 Hayatı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. SS.

775 İbnülemin, *SS*, s. 101.

776 İbnülemin, *SS*, s. 137.

777 M. Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakîkât*, s. 53 vd.

778 İbnülemin, *SS*, s. 138. Ayrıca daha farklı bir anlatım için bkz. Hilmi Yücebaş, *Ulunay Hayatı-Hatıraları-Eserleri, içinde*, Refi' Cevad "Hükümdar ve Mütercim Rüştü Paşa", İstanbul 1969, s. 160-161.

779 Memduh, *Mir'at-ı Şuûnât*, s. 38.

780 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 51.

781 İbnülemin, *SS*, s. 136.

782 İbnülemin, *SS*, s. 112.

783 Memduh Paşa, *Esvât-ı Sudûr*, s. 16.

784 İbnülemin, *SS*, s. 110-112.

785 İbnülemin, *SS*, s. 141-142.

786 İbnülemin, *SS*, s. 143.

787 İbnülemin Mahmud Kemâl, "Abdülhamîd-i Sânî'nin Notları", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası,* Cilt XVI, nr. 13, (90), 1 Kanûn-ı sânî 1926, s. 67.

788 Mütercim Rüşdü Paşa'nın muhtırası için bkz. İbnülemin, *SS*, s. 145-148.

789 Ali Rıza – Mehmed Galib, *XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli II*, s. 8-9.

790 Arîza için bkz. İbnülemin, *SS*, s. 117-118 ve 127-128.

791 İbnülemin, *SS*, s. 130-131.

792 İbnülemin, *SS*, s. 134.

793 İbnülemin, *SS*, s. 109. Âtıf Bey "Hâtırâ"sında Londra'ya sipariş verilen zırhlılardan birinin parasının vaktiyle ödenmemesi ve Paşa'nın "âdeti olduğu üzere istiğnâ ve istifadan hâli olmaması"na bağlarken; Cevdet Paşa istifa yerine azledildiğini söyler. Bu azlin sebebi hakkında daha farklı düşünür. Ona göre azlin sebebi Mahmud Nedim'in üzerine sadrazam olmasından ötürü vüzerâ ve memurîn ve mâbeyne Rüşdü Paşa'nın "kudemâsı ve veka ü vakarının ağır gelmesi"dir.

794 İbnülemin, *SS*, s. 144-145.

795 Aleyhinde bulunanlar tarafında büyük bir nakisaymış gibi hemen her fırsatta dile getirilen baba mesleğiyle ilgili, anlatılan bir diğer fıkra da şudur: "Ali Paşa'nın muhalifleri olan Yeni Osmanlılar Cemiyetinin Reisi Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa idi. Müşarünileyh hakkında 'Âli Paşa, Bahçe kapısı kapıcısının oğludur' dediğini, ve bu suretle kendisini tahkir ve tezyif eylediğini Âli Paşa'ya söylemişler, müşarünileyh de 'Vakıa biz Bahçekapısı kapıcısının oğluyuz. Lâkin lehü'l-hamd bugün makam-ı Sadaret'te bulunuyoruz. Acaba kendileri Mısır Valisinin oğlu olmasalardı ne olacaklardı?' cevabını vermiştir." Ali Rıza – Mehmed Galib, *XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricâli*, *Peyâm-ı Sabah*, 25 Nisan 1337.

796 İbnülemin, *Son Asır Türk Şâirleri*, *s.* 2041-2042; a.g.m., *Son Sadrıazamlar*, s. 41.

797 Şeker, *Sadık Bir Muhalif*, s. 200.

798 İbnülemin, SS, s. 48.

799 Ali Suavi, Âli Paşa'nın Siyâseti, s.

800 İbnülemin, SS, s. 48-49.

801 İbnülemin, SS, s. 49

802 İbnülemin, SS, s. 53.

803 İbnülemin, SS, s. 45.

804 Ali Rıza Efendi, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 382.

805 Ali Rıza *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 387. Hikâyenin farklı bir anlatımı da şu eserdedir. Ali Rı-

za-Mehmed Galib, *On Üçüncü Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricali-Geçen Asırda Devlet Adamlarımız,* haz., Fahri Çetin Derin, İstanbul, 1977, s. 85. Nakleden aynı, hikâye biraz farklı, biz de anlamadık ne oluyor?..

806 Vehbi Molla hakkında bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 37-41; Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 23, 155-158, 387; Ali Rıza-Mehmed Galib, *On Üçüncü Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricali-Geçen Asırda Devlet Adamlarımız,* s. 85-86; İbnülemin, SS, s. 256.

807 Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Efendi, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 23.

808 Paşa Mısır'da usûl-i verâsetin tahavvülünden dolayı oradaki emlâkına mukâbil on milyon lira almış ve bu parayı on yılda ölçüsüz bir şekilde sarf ederek bitirdiği mervidir. Son zmamanlarında Hidiv İsmail Paşa'nın aracıların müracaat etmesiyle kendisine bağladığı şehrî iki bin altın maaş bağlamıştır. Ali Rıza Efendi, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 384.

809 SS, 310.

810 SS, s. 270-271.

811 İbnülemin, bu bahse dair Mahmud Paşa'nın cevabını manzum reddiyesinden şöyle naklediyor:

"Ali Paşa merhumun konağının familyasından istirdad olunmamasına dair sadrın istihsal eylediği müsaadeyi Esad Paşa bozarak ve bu teşebbüs ve niyaziyle dahi sadrı ittiham eyliyerek bibayet babı seraskeriden dülgerler ve memurlar göndererek padişahın babı seraskerîde bulunduğu bir günde konağın kafeslerini kopartub atmak gibi muamelelerini babı seraskerî hey'eti tasdik ederler. Bundan dahî hâsıl olan iğbirâr ile sadra mabeyni hümayundan gelen tekdirnameler mahfazai evrak da mevcuddur." SS, s. 310.

812 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 63-64.

813 Yusuf Kâmil Paşa'nın Hidiv İsmail Paşa'ya yazdığüı tavsiye-nâmeden. İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. 33.

814 Abdurrahman Şeref, "Eski Eğlence Hayatından", *Vakit*, nr. 22 Mayıs 1338.

815 Kasîdenin bazı kısımları için bkz. İbnülemin, SATŞ, s. 358.

816 Ziya Paşa'ya göre böyle olduğunu İbnülemin söylüyor. SATŞ; s. 371.

817 Hasan Kolcu, *Ziya Paşa'nın Zafernâme'sine Reddiyye ve Tekzîbiyye*, Can Yayınları, İstanbul 1998, s. 67-68.

818 SATŞ, s. 1501.

819 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 160.

820 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 384-386.

821 Hafız Ömer Efendi'nin eski saraylılardan olan zevcesi kendisinden birkaç yaş büyükmüş. Gayet şen ve sohbeti hoş bir hanım olduğundan zaman zaman saraya aldırılır ve sultan saraylarına, vükelâ konaklarına davet olunurmuş. Adile Sultan'ın pek sevgilisi olduğundan ekseriya onun sarayında bulunurmuş. Efendi ile hanım saraylarda konaklarda bulundukları için aylarca birbirlerini görmedikleri olurmuş.

822 Hikâye için bkz. "İstanbul Halkının Tenezzüh ve Eğlenceleri XIV", *Peyâm-ı Sabâh* , nr. 896, *Sabah*, nr. 11326), 31 Mayıs 1337/1921, s. 3.

823 Bu hikâye için bkz. Ali Rıza Bey, a.g.e., s. 159-160.

824 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 160-161.

825 Cevdet Paşa, *Tezâkir II*, s. 39.

826 Memduh Paşa, *Asvât-ı Sudûr*, s. 13.

827 Bu geliş ve düello hakkında bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir II*, s. 54-55. Padişahın bu sırada en çok gazap ettiği kimse Damad Mehmed Ali Paşa'dır.

828 İbnülemin, SS, s. 88. Cevdet Paşa bir yerde aralarında bazı meseleler geçmiş olmalı ki Yusuf Kâmil Paşa'yı Arapkirli Mısırlı Kâmil Paşa" diyerek tahfif eder ve Şûrâ-yı Devlet Riyâsetini tahsil için uğraştığından bahsederken "Âlî Paşa'nın nemek-i meclis-i musâhabeti olan Mısırlı Kâmil Paşa" vurgusunu özellikle belirtir. Cevdet Paşa, *Tezâkir* IV, s. 94.

829 *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi XII*, , s. 70.

830 *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi X*, s. 121.

831 Cevdet Paşa, *Tezâkir II*, s. 21.

832 Cevdet Paşa, *a.g.e.,* s. 150.

833 Cevdet Paşa, *a.g.e.,*, s. 15.

834 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 62.

835 SS, s. 40.

836 Belgrad ve Girid'in elimizden çıkmasının edebiyatımıza akisleri hakkında kıymetli bir etüd için bkz. İsa Akpınar, "Fethinde Sürûr Kaybında Melâl Artık Hâfızalarda Silik Bir Hayâl: Belgrad", *Kültür dergisi* (Rumeli Özel Sayısı), nr. 14, Bahar 2009, s. 62-65.

837 İbnülemin, SS, s. 45.

838 Mehmed Galib ve Ali Rıza, a.g.e. I, s. 27-28.

839 Reşid Paşa, "Mümtaz Efendi", *Peyâm*.

840 Yusuf Kâmil Paşa'nın yalısının yanındaki bu yalı daha sonra yıkılıp yerine Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın validesi tarafından kârgir bina yapılmıştır. Şimdiki Mısır Büyükelçiliği binası odur.

841 Yusuf Kâmil Paşa'nın kethüdası Hüseyin Haki Efendi ile Mustafa Bey mukayese edilerek birinin iyi, diğerinin kötü idaresinden bahs olunduğu esnada hazır bulunan Keçecizâde Fuad Paşa'nın "Hüseyin Efendi, yanı başında duran kasada istediğinden fazla para buluyor, istediği gibi sarf ediyor. Zavallı Mustafa Bey, her kapıya baş urarak, sarrafları kandırarak bin zahmetle elde edebildiği bir miktar para ile daireyi idareye çalışıyor. Artık ötekinin iyi, berikinin kötü idaresinden bahsetmek insafsızlıktır." dediğini İbnülemin anlatıyor. İbnülemin, SS, s. 35.

842 İbnülemin, SS, s. 35-36.

843 Bir müddet Meşihat dairesi olduktan sonra önce Fatıma Sultan'a, daha sonra Saliha ve Nazıme sultanlara saray ittihaz olunmuştur. Hayli vakit Mercan Mülkî İdadisi, meşrutiyetin ilânından sonra da Erkân-ı Harbîye dairesi olmuş, muahharen yanmıştır. İstanbul'un en güzel mevkilerinden birini tezyin eden o

muhteşem bina, az masrafla ihya edilebilecekken yetkililerin ihmali neticesinde gaybûbete karışmıştır. İbnülemin, SS, s. 35. Bâb-ı Fetvâ'ya tahvili hakkında ayrıca bkz. *Vak'anüvis Lütfi Efendi Tarihi XIII*, s. 38

844 İbnülemin, SS, s. 32.

845 Rivayetlere göre Suriye ve Lübnan'a göz koyan Fransızların buralara asker sevketme kararı almalarını o vakit Paris Sefiri olan Vefik Paşa haber alınca derhal Bâbıâli'yi bilgilendirerek buraya asker gönderilmesini yazar. İbnülemin; bu konuda resmî evrak olmadığını ama râvîlerin itimada şayan olduklarını belirterek Menapirzade Nuri, Süreyya Paşazâde Şekip Bey, Abdurrahman Şeref ve Ali Suavi ve *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiye* müellifi Ali Fuat Bey'in anlattıkları üzerinden bu meseleyi yazar. İbnülemin; Şam meselesinde Vefik Paşa'nın devlete ettiği hizmeti *Son Sadrıazamlar*'a, özetle şöyle derc eder: Suriye meselesinin Paris'teki bir konferansta müzakere edilmesi kararı üzerine Vefik Paşa ortadan kaybolur. Aranmasına rağmen bir türlü bulunamaz. Suriye'deki hadiseleri halletmek üzere Fuad Paşa'nın Beyrut'a ulaştığı haberini alınca zuhur eder. Bu olay üzerine Fransa imparatoru Napolyon'un "kendini Sultan Selim sefiri sanıyor" diye haber göndermesiyle Paşa "Sultan Selim sefiri olsaydım, zat-ı haşmet meapları burada bulunamazlardı" tarzında mukabele etmiştir. Diğer bir rivayete göre -ravi Menapirzâde Nuri Bey'dir- imparatorun huzurunda Şam vakasından bahsedildiği sırada Vefik Paşa (o zaman Efendi) "Şam'a asker sevk edilmek istenildiğini işidiyorum. Fransız askerini Türk askeri karaya çıkarmaz" demiş. Napolyon ise, "Efendi cidden vatanseversiniz. Fakat diplomat değilsiniz" cevabını vermiş. Bu konudaki rivayetler için bkz. SS, s. 654-658. İbnülemin *Kemâlü'l-Kıyâse*'de Ali Suavi'nin metnini aktardıktan sonra "Fazilet-i ilmiye ve hamiyet-i vataniye ile müştehir" olan Vefik Paşa'nın sefir olarak yapabileceği bir şey olmamasına rağmen böyle tehditkâr bir üslüp kullanmasını ona mahsus "garâib-i mergûbeden" addeder.

846 SS, s. 161-163. Bu hususta yapılmış bir çalışma için bkz. SS ve Halûk Ülman, *1860-1861 Suriye Buhranı-Osmanlı Diplomasisinden Bir Örnek Olay*, Ankara 1966, 134 s.

847 SS, s. 186.

848 SS, s. 185.

849 Bu mısralarla başlayan şiirin devamı için bkz. SATŞ, s. 576.

850 SS, s. 189.

851 Cevdet Paşa, *Tezâkir II*, s. 247.

852 *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi X*, s. 95.

853 *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi X* s. 140.

854 *Hürriyet*, nr. 35, 22 Şubat 1869.

855 Kuntay, *Nâmık Kemâl: Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında I*, s. 209.

856 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 2.

857 Ali Suavi, *Muhbir*, nr. 20, 7 mart 1863.

858 SS, s. 174.

859 Cevdet Paşa, *Tezâkir I*, s. 21.

860 Cevdet Paşa, *Tezâkir II*, s. 260-261. Bu konuda İbnülemin'in görüşleri için bkz. *Son Sadrıazamlar*, s. 167-169.

861 İbnülemin, *SS*, s. 169.

862 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 35.

863 SS, s. 187.

864 Esad Muhlis Paşa dairesinde kâtip olarak yetişmiştir. Münşeâtı ve şiirleri 1254'te Bulak Matbaası'nda basılmıştır. Hayatı hakkında bkz. *Sicill-i Osmânî*, c. II, s. 404.

865 Divân-ı Hümayun Kalemi'ne çerağ edildiği sırada kalemin amiri tarafından "Safvetî" mahlası verilen Musa Safvetî Paşa; keyfiyeti Edirne'de bulunan babasına bildirince, Ebubekir Rıfat Efendi yazdığı manzum nasihatnâmeye;

"Maarif-i gülşeni Şâhi Bülendi
Fuad'ın meyvesi Musa Efendi
Seni ben eyledim Hakk'a emanet
Hatâlardan vere Rabbım selâmet
Hemen tahsîl-i ilme himmet eyle
Maarif kesbine pek dikkat eyle"

beyitleriyle başlayıp müteakiben hep nasihat yollu otuz beyit daha ilâve ettikten sonra:

"Sana çün Safvetî'dir mahlâs-ı pâk safâ-yı nazm ü nesri eyle idrâk

Sözüm tut âdem ol ey rahât-ı cân peder bulsun seninle Rif'at û şân"

beyitleriyle bitirmiş. Ehl-i kalemin hangi yolu ihtiyar ettiğini de gösteren babasının bu nasihatnâmesine yazdığı manzum teşekkürnâmeye:

"Maarif kânının gûb-i bülendi
Efendim vâlidim Rif'at Efendi
Hüdâ ikbal ü ömrün ide efzun
Hemişe ola bedhaham mahzun
Beni ol kıldı çün Hakka emanet
Ne mümkündür kıla düşman ihanet"

beytiyle başladıktan ve yine o mealde onsekiz beyit daha yazdıktan sonra;

"Veli mâkalle ve delle oldum âmil
Beni kıldı o fende dahi kâmil
Peder lütfetti mahlesnâmei pâk
Anınla eyledim her emri idrâk"

beyitleriyle hitame erdiriyor.(Pakalın, *Maliye Nâzırları III*, s. 65-66.)

866 Hayatı hakkında bkz. İbnülemin, *Evkaf*, s. 58-61.

867 İbnülemin, *Evkaf*, s. 60.

868 M. Zühdü, *Tahassür*, s. 17-19.

869 Bu hususta bkz. Pakalın, *Maliye Nâzırları III*, s. 62-63.

870 *Vak'anüvis Lütfi Efendi Tarihi IX*, s. 52.

871 Abdurrahman Âdil, "Musa Safvetî Paşa", *Tevhîd-i Efkâr*, 24 Şubat 1338.

872 Mahmud Nedim, *Hasbihâl*, s. 17.

873 SS, s. 312.

874 s. SS, s. 309.

875 Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, s. 28.

876 İbnülemin, *SS*, s. 106-107.

877 SS, s. 311.

878 SS, s. 282.

879 Ali Fuad, "Tarihî Fıkralar", *Serveti Fünûn*, nr. 1626, s. 346.

880 SS, s. 312.

881 "Hırrenâme" ve "Bir Manzûme" isimleriyle yâd edilen bu hicviyenin tamamı için bkz. Önder Göçgün, *Namık Kemâl'in Bütün Şiirleri*, AKMB, Ankara 1999, s. 340-341.

882 SS, s. 284-285.

883 SS, s. 292.

884 Mahmud Celâleddin, *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 101.

885 Nedim Paşa'nın Yeni Osmanlılar'la münasebetleri hakkında bkz. Şeker, *Sadık Bir Muhalif*, s. 16, 26, 29-30, 44, 48, 56, 58, 65, 293.

886 *Takvîm-i Vekâyî'*, nr. 1505, s. 1. Ayrıca bkz. Ebüzziya, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, c. 3. 408-412.

887 Şeker, *Sadık Bir Muhalif*, s. 65.

888 *Târih-i Cevdet XI*, s. 166.

889 Yahya Efendi'nin soyu hakkında muhtelif rivayetler vardır. Şânizâde ve İbnülemin gibi müverrihler ile Vefik Paşa'nın kızı Fahrunnisa Hanım Rum asıllı olup sonradan İslâmla müşerref olduğunu ifade ederken Paşa'nın kendisi ve Ömer Faruk Akün "eben an ceddin" Türk olduğunu belirtir. Bu hususta bkz. İbnülemin, SS, s.651; Akün "Vefik Paşa", s. 143.

890 Nasıl satın alındığını okumak için bkz. George Wasburn, *Fifty Years in Costantinople*, Boston and New York 1909, s. 54-55 ve 73 vd.

891 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi II*, s. 649.

892 *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri*, s. 126.

893 Memduh Paşa, *Esvatı Sudûr*, s. 32-33.

894 Ali Fuad, "Ahmed Vefik Paşa", *Servet-i Fünûn*, nr.1554-80.

895 Namık Kemâl'in önceleri pek sevip medhettiği Paşa'yı daha sonraları tezyif etmesinin sebebi yakın dostu Süleyman Hüsnü Paşa'yı, 93 Harbi sırasında emrindeki orduyu harbe sokmadan İstanbul'a getirmesi üzerine tutuklatması, meşrûtiyet konusunda kendilerinden ayrı düşünmesi ve Meclîs-i Mebûsân'ın kapatılmasında imzası olması sebebiyledir.

896 İbnülemin, SS; s. 736.

897 Ebüzziya, "Vefik…", *Mecmua-i Ebüzziya*, . 61.689-694.

898 Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, s. 225.

899 İbnülemin, SS, s. 735.

900 *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri,* s. 130-1.

901 Akün, "A. Vefik Paşa", s. 150 ve 156.

902 Yakından tanıyanlardan Abdurrahman Şeref de "kibir ve azamaetine pâyân yok idi. Sevmediği âdemleri, herhangi rütbede bulunursa bulunsun sûret-i galizânede tahkîr eyler (Hariciye Müsteşarı Artin Paşa'ya eteğini öptürmeyip tahkir etmek istemişdi) ve hoşlandığı kimselere toz kondurmaz idi. (…) Nazarında memurîn-i devlet iki kısım idi: Eyüler ve fenâlar. Eyu belledikleri hakkında teveccüh ve emniyeti berkemâl idi ve fenâ bildikleri… Dost ve kafadar ittihaz etdiği zatlardan ayrılmayıb muamele-i cemîlede bulunur idi" diyor. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, s. 228.

903 Mesela Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti'ne tayin olunduğu 1861 senesinde Mekke ve Medine ahalisinin her sene "merasim-i mahsusa" ile Hicaz'a gönderilmesi mutat olan Sure-i Hümâyun'dan almakta oldukları mebâliği kesmesi (SS, s. 660-661); 1863'teki Anadolu Müfettişiliği sırasındaki "keyfî" icraatları neticesinde Âlî Paşa'nın "biz, bu âdemin her yapdığına iğmâz-ı ayn olursak artık bu devlete *adiyö* demeliyiz" (SS, s. 665) sözü de onun mizacının belirgin hususiyetini gösterecek mahiyettedir.

904 SS, s. 710. Bu söz, Tanpınar'ın kaleme aldığı bir maddede şu şekilde mukayyettir: "Ahmet Vefik Paşa binek taşı cesâmetinde bir elmastır, ne yüzüğe takılır, ne de sokakta bırakılır." Ahmet Hamdi Tanpınar, "Ahmet Vefik Paşa", İslâm Ansiklopedisi, s.207 vd.) Bu sözün irad edildiği vakitte Vefik, paşa değil de efendi olduğunu dikkate alırsak Tanpınar'ın cümleyi değiştirerek naklettiği ortaya çıkar. Aynı sözün bir diğer nüshası için bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih Muhâsebeleri*, s. 229.

905 Mahmud Celâleddin, *Mir'ât-ı Hakîkât V*, s. 60-61.

906 SS, s. 669. Ahmet Saib de "Ahmed Vefik Paşa'nın garib hâlleri, tuhaflıkları elsine-i nâsda meşhurdur. Bu zat âlim ve bir dereceye kadar terâkki tarafdarı olmakla beraber idarece kanun ve nizâmâta bakmaksızın şahsî istibdâda meyyâl idi. Gâyet zekî, müstehzî, hiç kimseyi beğenmez, ve sevmediği âdemleri bir lisân-ı şedidle tenkid ederdi." diyor. Ahmed Saib, *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanâtı*, s. 174-175.

907 *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri*, s. 142.

908 Uzun süre Paşa'nın yalısında kalan Ubicini, Türkiye'ye dair neşrettiği eserinde paşadaki "en mümtaz hasletin "memlekete pek derin bir irtibat ve o memleketin necâtı için âteşîn bir arzu" olduğunu ifade eder. M. A. Ubicini, *La Turguie Actuelle*, s. 184.

909 SS, s. 658. Şarl Mismer, *Hâtırât-ı Âlem-i İslâm* isimli eserinde "Türkleri tahkir eden bir piyesin oynandığı gece, imparatorun tiyatro locasından kemâl-i şiddet ve huşûnet ile çıkdığı için Napolyon kendine gücenmiş idi." (a.g.e. s. 139) diyerek hadiseye daha farklı bir mana yükler.

910 Torunu Fahrünnisa Hanım "Paris sefaretinde bulunduğu müddetçe Barbiye, Döminar, Aleksandr Dumafis, Jül Favr, Tiyer gibi meşhur üdeba ve siyasiyunun hürmet ve itimadını kazandığını; sefarethanede haftada bir gün tahsis edilerek meclisinde kâffe-i ulûm

ve fünûna dair sohbetler yapıldığını; maksadının Türk kavmini, lisanı, edebiyatı, kıyafeti, sanat ve hırfeti ile müstakil bir kavm olmak üzere ihya eylemek olduğunu" ifade eder. *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri*, s. 130 vd. Ayrıca bkz. İsmail Hikmet, *Ahmet Vefik Paşa*, s. 10-11.

Aynı şekilde Bursa'daki tiyatro faaliyetleri, matbaa tesisi ve burada sansürden bağımsız piyesler bastırması da bu cephesini gösterir.

911 Paşa'nın evinin içini kızının kaleminden okumak için bkz. *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri,* s. 128-131.

912 "Veled Çelebi Doktor Kunoş'un eserine yazdığı mukaddimede "Türklük, Paşa'nın köşkünün hey'et-i mi'marisinden, oda döşemelerinden, kütübhânesinden, taamından, hattâ üstündeki libasından ve sıhhatinden bile nümâyân oluyor." diyerek bu bahse vurgu yapar. Doktor Kunoş, *Halk Edebiyatı*, s. 7-8.

913 Kızı Fahrünnisa babasının aile efradına muamelesini şöyle anlatır: "Sonra kendisinin de ailesine karşı olan muamelesi pek garib idi. Sem gayet şiddetperverane, tazyikkârane, hem de fevkalâde şefkatkârane, iltifatküsterâne, bu sebeble evlâdının kendisine karşı olan muamelât ve harekâtı hem fevka'l-had halisane ve ta'zimkârane, hem de pek ziyade mahabbetkârane ve lâübaliyâne idi. Nasıl tarif edeyim? Fevkalâde mazhar-ı iltifat ve nüvâziş olduğumuz, yüz bulduğumuz halde şımaramaz idik desem bilmem bu muamelâtı mütekabile ve mütezaddenin tarz-ı cereyânını size anlatmış olur muyum? Hattâ naklederler ki meselâ bir saat evvel yazıhanesinin üstüne çıkarak kürkünün içine saklıyarak, hattâ omuzuna oturtarak enva'ı nüvaziş ve taltifata gark etdiği çocuğunu bir saat sonra te'dîb ve ta'zir lâzım geldi mi âlet-i te'dibi bizzat kendisine getirtir imiş de o çocuk getirmemek, kaçmak, durmamak cür'etini, hiçbir veçhile adem-i itaat cesaretini kendinde bulamaz imiş." *Osmanlı Müverrihleri*, s. 130.

914 Ali Fuad, "Ricâl-i Mühime-i Siyâsiye", *Servet-i Fünûn*, nr. 1554 -80.

915 Abdurrahman Şeref, *Tarih Muhâsebeleri,* s. 229.

916 *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri,* s. 128.

917 SS, s. 726.

918 Ömer Faruk Akün, "Ahmet Vefik Paşa", DİA, c. II, İstanbul 1989, s. 147.

919 Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, s. 32-34. Anadolu müfettişliğinden infisâline sebep olduktan ve 1865'de 1872'ye kadar mazuliyette kalmasının esbâbı olarak görüp sevmediği Âlî Paşa'yı hânesine her gelene "Âlî Paşa hınzırı" diye tenkit ve tezyif eder, aleyhinde söylemediği söz bırakmazmış.

920 Abdurrahman Şeref, *Târih Musâhabeleri*, s. 225.

921 Vefik Paşa'nın arîzası için bkz. SS, s. 697.

922 İbnülemin, SS, s. 698.

923 Fevkalâde ibretlik olan bu arîza için bkz. İbnülemin, SS, s. 701.

924 *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri*, s. 128.

925 Vefik Paşa'nın diğer eserleri için bkz. Akün, "A. Vefik Paşa", s. 151-156.

926 *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri*, s. 127.

927 Charles Mismer, *Hatırât-ı Âlem-i İslâm*, s. 140.

928 Vefik Paşa'nın diğer eserleri için bkz. Akün, "A. Vefik Paşa", s. 150-151.

929 İbnülemin, *Evkâf*, s. 114.

930 SS, s. 704-705.

931 *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri,* s. 127.

932 İbnülemin, SS, s. 720.

933 İbnülemin Paşa'nın bu hareketini "hiffet" olarak değerlendirir ve adâbı muaşerete uygun bulmaz. İbnülemin, SS, s. 730.

934 *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, haz. İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994, s. 401.

935 Ahmed Saib, babasının servet ve yesâr sahibi olduğundan oğlunun talim ve terbiyesine dikkatle hususî muallimlerden Tarih, Edebiyat, matematik, coğrafya, Arapça ve Farsça ders gördürttüğünü söylüyorsa da Paşa'nın beyanı yukarıda nakledildiği gibidir. Ahmed Saib, *Abdülhamîdin Evâil-i Saltanâtı*, s. 161. Diplomasi mesleğine yönelmesi Mustafa Reşid Paşa'nın teşvik ve himmetiyle olmuştur.

936 İbnülemin, *SS*, s. 809.

937 Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, s. 35.

938 Bu hususta bkz. *SS*, s. 880-881. Ayrıca bkz. SATŞ, s. 1372.

939 *SS*, s. 878-879.

940 Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller IV*, s. 296.

941 Ahmed Saib, *Abdülahmîd-i Sânî ve Devr-i Saltanâtı*, c. I, s. 162.

942 İbnülemin, *SS*, s. 885.

943 Ali Fuad, "Tarihî Fıkralar", *Servet-i Fünûn*, nr. 155-1629.

944 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 884-885. Paşa sigara ve şarap tiryakisidir. İstanbul'da bulunduğu zamanlarda Avrupa'dan getirttiği şarapları içer, demlenirmiş.

945 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 885-886.

946 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 890-891.

947 Ağa ünvanı ile iştihar etmekten menun olan Hafız şöyle dermiş: "Efendi ünvanı ile maruf olup da kendinden intizâr edilen mesâilde izhâr-ı acz ile mahcub olmakdan ise Ağalıkla iştihar ederek, gayr-ı me'mul fazîlet ibrâz etmek büyük bir şerefdir." Ahmed Tevhid, "Hasırcızâde Hâfız Mehmed Ağa", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, c. XVI, nr. 93, s. 215 vd..

948 SATŞ, s. 469.

949 Ahmed Tevhid, "Hasırcızâde Hâfız Mehmed Ağa", s. 216. Burada neşredilen makalenin daha mufassal hâlini İbnülemin'in talebi üzerine Halep'ten yazıp göndermiştir. Bkz. SATŞ, s. 470.

950 Diğer kıta için bkz. SATŞ, s. 472.

951 İbnülemin'in Kozan'da bulunduğu esnada Tahrirat Müdürü Kilisli Recai Efendi, ona, ağanın bu beyti Yusuf Kâmil Paşa'ya hitaben irad eylediğini söylemiş. s. 473.

952 Paşa Sadâretten azledildiğinde (7 Muharrem 1295 - 1878) padişah kendisini misli çok nadir görülen bir hatt-ı hümâyunla taltif etmiştir. Bu hususta ve hatt-ı hümâyunun metni için bkz. SS, s. 617-618.

953 İbnülemin, SS, s. 624.

954 SS; s. 621-622.

955 Edhem Paşa'nın oğullarından Osman Hamdi Bey de Kuruçeşme'de satın aldığı yalının deniz tarafına büyük bir cumba yaptırtır. Yalının kara tarafını resim atelyesine dönüştürür. İç içe odaları birleştirerek büyük bir salon vücuda getirir. Her hafta yerli ve yabancı ilim ve sanat ehliyle bu salonda meclisler akdeder. Sefir, ilim adamları ve ressamlardan mürekkep yirmi, yirmi beş kişilik bir davetli grubu yemekten sonra Sultan II. Abdülahmid'in gönderdiği orkestrayı dinlerler. Bu orkestrada Aranda Paşa piyano, Cemil Bey viyolonsel, Saffet Bey de fülüt fondra çalar. Prof. Hoffman ile ressam Nimayer yalının daimî misafirleri arasındadırlar. Nimayer yalının selamlık tarafına freskler yapmış, Alman bir sanatkâr da duvara deniz ve çiçek resimleri çizmiştir. Sanat tarihimizde mümtaz bir mevkie sahip eserlerinin büyük bir kısmını burada yapmıştır. Bkz. Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Akşam,* 14 Ekim 1951; Ahmet İhsan, *Matbuat Hatırlarım*, c. I, s. 73-76.

956 İbnülemin, SS, s. 633-634.

957 İbnülemin, SS, s. 633.

958 O devirde başıboş sokaklarda dolaşır, ağzına geleni söyler, herkese her şeye kızar, şuuru muhtel "Deli Corci" nâmında bir şahıs varmış. Edhem Paşa son derece asabî, hadîd, mütevehhir ve aslen Rum olduğundan herkese bir lakap takmayı sevenler tarafından bu lakapla yâd edilirmiş.

959 İki defa Hariciye ve Nâfia nezaretlerinde bulunmuş, birer defa Dâhiliye Nezâretiyle Ayan Reisliğinde Şûrâ-yı Devlet Başkanlığı yapmış Server Paşa'dır.

960 İbnülemin, SS, s. 625.

961 Ahmed Saib, *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanâtı*, s. 65 vd.

962 İbnülemin hâdiseyi duyan ve "Deli Corci" lakâbını göz önüne alan o devrin coşkun şâirlerinin şöyle demiş olabileceklerini ifade eder:

"Bir deli, bir deliyi aldatdı
Aldanan koşdu gece hâkane
Uykudan sür'at ile kaldırtdı
Müjde verdi o şehi hayrâne
Sevinüb yaverini koşdurdu
İngiliz elçisine şükrane
Elçinin şaşdığını gördükde
Kaçdı yaver, binerek hayvane
Babı âliye de aks etdikde
Hâdise geldi garib erkâne
Yakışır mı deliye aldanmak
Bu kadar aklı ile sultane
Dediler aklı olanlar birden
Sadrı divan olamaz divane"
(SS, s. 627.)

963 Said Paşa, *Gazeteci Lisânı*, s. 54.

964 Bu eserle ilgili mühim bir değerlendirme için bkz. Mükrimin Halil Yınanç, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzîmât I*, s. 584.

965 Pakalın, İbrahim Edhem Paşa, s. 439.

966 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 491.

967 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 505.

968 *Lütfi Tarihi* XV, s. &7&.

969 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 131.

970 Cevdet Paşa, a.g.e., s. 155-156.

971 Sultan Abdülaziz hâl'de evlad ü iyâliyle Topkapı Sarayı'na nakledildiği esnada Sultan V. Murad'a iki kıt'a tezkire yazarak pek tesirli bir lisanla onun saltanatını tebrik eyler. Bir de daha vüs'atli bir mahalle naklini istirham eyler. Bu tezkireleri Mâbeyn-i Hümâyûn'da görüp okuyan Cevdet Paşa pek ziyâde müteessir olur. Sûretlerini almak istese dahi alamaz. Sonra bu tezkireler hülâsâ edilerek bir tezkire şeklinde gazetelerde ilan olunur. Cevdet Paşa "asıl kuvvetlerinin bazı mertebe zayi' olduğunu" söylüyor. Cevdet Paşa, a.g.e., s. 156.

972 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 158-159.

973 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 212-213.

974 Memduh Paşa, *Mir'at-ı Şuûnât*, s. 84-85.

975 İbnülemin, SS, s. 521.

976 İbnülemin, SS, s. 523.

977 Hal'den evvel Yaverlerden Hüsnü Bey Yıldız Mahkemesi sırasındaki beyanında; 1292 senesi mayısının 17. pazarertesi günü saat 11 raddelerinde aldığı emir üzerine Serasker Hüseyin Avni Paşa'yı sarayı hümayuna celbi için yalısına gönderildiğinde bir uşağın tepsi içinde mezeleriyle beraber bir şise rakıyı Paşa'nın odasına götürmekte iken kendisini görüp sarf-ı nazar eylediğini, Paşa'nın bulunduğu odaya girdiğimde setresinin düğmelerini çözmekte ve odanın sağ cihetinde Marko Paşa ile tanımadığım diğer bir şahıs ayak üzerinde durmakta olduklarını söyler. İbnülemin, SS, s. 518.

978 İbnülemin, SS, s. 553.

979 Memduh, *Mir'at-ı Şuûnât*, s. 78.

980 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât,* s. 219; İbnülemin, SS, s. 587.

981 SS, s. 590.

982 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 590-591.

983 SATŞ, s. 97.

984 SS, s. 393.

985 SS, s. 320.

986 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 405.

987 Paşa'nın lafının önünü arkasını gözetmediğine şu fıkra da delildir. Sultan Hamid sadârete tayin ettikten

sonra ona bir şey yazdırırken hokkayı tutmak derecesinde fevkalade tevazu ve nezaket göstermesiyle Paşa, hokkayı bıraktırmak için istirhamda bulundu ise de padişah "sizin gibi bir kâtib-i bî-nazîrin hokkasını tutmak, her hükümdar için mûcib-i şerefdir" diyerek hokkayı bırakmamıştır. "Yerin kulağı var" meseline kulak vermeyen Midhat Paşa, bu iltifat-ı nükte-âmizi, övünerek şurda burada, husûsen de konağında kendi mevcudiyetinin devlet için ne kadar lazım geldiğinden bahsettiği sıralarda anlatması üzerine bu durum Sultan'ın kulağına kadar ulaşır. Bu da gazab-ı hümayunu davet eden hallerindendir. SS, s.399.

988 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 398.

989 Midhat Paşa'nın hususiyetleriyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. SS, 395 vd.

990 Tansel, *Namık Kemâl'in Mektupları* II, s. 384 vd.

991 Şark Hıristiyanlarındandır. Midhat Paşa'nın Taif'e sürülmesi üzerine Paris'e gitti. Burada Jön Türkleri himaye etti, Ahmet Rıza'ya maddî ve manevî yardımlarda bulundu. *Meşveret*'in çıkartılmasına yardcıcı olarak burada yazılar neşretti. Paşasına dair Fransızca bir eser de neşretti.

992 İbnülemin, *SS*, s. 528.

993 Yazılan şiir ve yazıların bir kısmı için bkz. İbnülemin, SS, s. 565-569.

994 Memduh, *Mir'at-ı Şuûnat*, s. 96, 99; Mahmud Celâleddin, *Mir'at-ı Hakîkât*, s. 129. Çerkeş Hasan tarafından o gece atılan kurşunlar, vakanın ertesi günü İngiliz gazetelerinden birinin muhabiri tarafından birer lira mukabilinde satın alınmıştır.

995 Aynı hususu Mehmed Memduh Paşa ve konağın sahibi Midhat Paşa'nın kaleminden okumak için bkz. Memduh, *Mirat-ı Şu'ûnât*, s. 96. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 173.

996 Kaya Bilgegil, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar II*, Erzurum 1980, s. 204-205.

997 Sultan Abdülhamid'in bu konudaki kanattleri ve yukarıdaki nakil için bkz. Said Paşa, *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Ferîki Eğinli Said Paşa'nın Hâtırâtı I-II (1876-1880)*, haz. Davut Erkan, s. 121-123.

998 Midhat Efendi'nin bu devresi hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılap I: Kırım Muharebesinden Cülûs-ı Hümâyun'a Kadar*, İstanbul Takvimhâne-i Âmire 1294, s. 215 vd.

999 Bereketzâde, *Yâd-ı Mâzî*, s. 202.

1000 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakîkât*, c. 1, s. 266-267. Aynı sözü söylediği hakkında dostu Menemenlizâde Rifat da hükûmete bir takrir vermiştir. Bkz. Süleyman Nazif, *İki Dost*, s. 75.

1001 Midhat Cemal Kuntay, *Nâmık Kemâl: Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, c. 1, s. 295. Cemal her vakitte yaptığı gibi bu meselede her şeyi Kemâl ve Midhat Paşa'yı merkeze koyup etrafına da diğer hadiseleri önem sırasına koymadan daireler. Pek çok şahsa da bulundukları mevkilerden daha önemli roller verir.

1002 Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Midhat Cemal Kuntay, *Nâmık Kemâl: Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, c. II, s. 621-623.

1003 Midhat Cemal Kuntay, *Nâmık Kemâl: Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, c. II, s. 616. içinde, Ali Haydar Midhat'ın Midhat Cemal'e gönderdiği tezkireden.

1004 Tansel, *Namık Kemâl'in Mektupları II*, s. 382 vd..

1005 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 344-345.

1006 Cevdet Paşa özellikle kanunun belirli maddelerine şiddetle karşı çıkmıştır. Devrin en büyük hukukçularından olan Paşa'nın tenkitlerinden kanunu istedikleri şekilde çıkartmak isteyeneler bittabi rahatsız olmuşlardır. Kânun-ı Esasî görüşmeleri sırasında Cemile Sultan'ın sarayında bir akşam encümen-i has-ı vükela teşekkül etmiş. Kânun-ı Esasî müsveddesi tedkik olunurken Cevdet Paşa bir kaç kelimeye muteriz olunca Midhat Paşa "Avrupa kanunlarına senin aklın ermez" istihfafile zeban-dıraz oldukda Cevdet Paşa hidetten ateş kesilerek "fazl ve akl temyiz edecek mikyasınız on on beş Fransızca lügat bilmeğe münhasırdır. Bir kunduracı Fransız lisanında senden dürüst tekellüme muktedirdir" demesiyle meclise sıklet bastığını Memduh Paşa söylüyor. (Memduh Paşa, *Kuvvet-i İkbâl Alâmet-i Zevâl*.)

1007 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 348.

1008 Memduh Paşa, *Kuvvet-i İkbâl Alâmet-i Zevâl*.

1009 Şiir Âgâh Paşa'nındır. İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 354.

1010 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 355.

1011 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakîkât*, s. 270.

1012 Tezkire için bkz. Midhat Paşa, *Tabsıra*.

1013 Kasîdenin tamamı için bkz. Pakalın, *Midhat Paşa*, s. 385-387.

1014 Şiirin tamamı için bakınız: İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 369-370.

1015 Kaside için bkz. Pakalın, *Midhat Paşa*, s. 440-445.

1016 Ali Ekrem, *Recâizâde Mahmud Ekrem*, İstanbul 1339, s. 12.

1017 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 46.

1018 İbnülemin, SS, s. 467-468.

1019 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 123 vd.

1020 Mahmud Celâleddin, *Mir'ât-ı Hakîkât*, s. 268

1021 SS, 463.

1022 Cevdet Paşa, *Tezâkir* IV, s. 124.

1023 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 472.

1024 Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, s. 30.

1025 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 474.

1026 Midhat Cemal Kuntay, *Mehmet Akif*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986, s. 158.

1027 Şiirlerinin birkısmı için bkz. SS, 479-482.

1028 *Lütfi Tarihi XIV*, s. 96.

1029 İsmail Paşazâde Hakkı, *Divan*, s. 27. Hakkı Bey'in yazdığı diğer bir kasîde için bkz. Divan, s. 25 vd.

1030 SATŞ, s. 1238.

1031 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 446. Bu hususta detaylı bilgi için bkz. SS, s. 470 vd.

1032 *Lütfi Tarihi XIV*, s. 72.

1033 Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 123-126.

1034 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 457.

1035 İbnülemin zayî‘ olan mal hakkında şu mısraları yazar:

Olanlar vâkıf-ı esbâb-ı servet

Gelen haydan gider huya diyorlar.

İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 457.

1036 Paşa, Sadık Paşa'ya yazdığı mektupta bu meseleyi şöyle izah eder:

"…Bende zadeleri bu halde iken dahiliye dairesi dahi bîhikmetîllâhi taalâ hiç bir gey çîkanlmaksısın muhterik olarak güç hal ile bendezadeleri ve çoluk çocuk üryan ve nalan olduğu halde Sahib Beyin [I] hanesine gönderilmişdir. Haremi ismet tevemi âlileri, dairei dahiliye eha-lisini mükemmel olarak ilbaş ve iksa eylemiş olduğundan kendulerine nasıl teşekkür edeceğimi bilemem.

Şimdiki halde selâmlık dairesinin üst katiyle kagir daire, hareme verilerek bizler aşağı kata sığındık. Yirmi beş bin liradan ziyade mutazarrır oldukise de cenabı mevlaye çok şükürler olsun ki nüfusça bir gûna telefatımız olmamışdır. Hak celle ve ala, cümleye afiyet ihsan buyursun.. Bu mîsillu şeylerden. müteessir olmayacağımı ve kâffei mukadderatı İlâhiyeyi hoş gördüğümi bilürsîniz…." *Son Sadrıazamlar*, s. 456.

1037 "Bu ifadede yanlışlar var" diyen İbnülemin, Ebüzziya'nın yedi yanlışını şu şekilde sıralar:

1. "Mahmud Paşa, Rüşdi Paşayı dahiliye nezaretinden değil, divanı ahkamı adliye nezaretinden azletdirdi.

2. Hakkı Bey, babasının sadareti esnasında değil, azlinden sonra vefat eyledi.

3. Konağın harem dairesi, Hakkı Beyin vefatından "on onbeş gün sonra" değil, vefatından iki ay ve babasının infisalinden yirmi dört gün evvel yandı.

4. Halebe, sadaretden infisalinden "beş on gün sonra" değil, üç buçuk ay sonra gönderildi.

5. İskenderona vusuliyle beraber Cidde valiliğine tâyin olunmadı. Halebe gitdikden sonra Hicaz valiliğine tahvil edildi.

6. "Ciddeye gider gitmez" değil, Taife gitdikden bir müddet sonra vefat etdi.

7. Şeamete gelince: şeamet, teşeümdedir."

İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 463.

1038 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 469-470. Bu satırların altına düşülen dipnotlardan birinde İbnülemin şöyle bir açıklamada bulunuyor ki nakli gereklidir:

"Bu verakayı yazan zat, yukarıda 'Bir gece konağa gitdim' dediği halde aşağıda 'Bir zat hikâye etmişdi' diyor. Altı üstünü tutmuyor. Tutması için fıkranın başında 'Konağına giden bir zat hikâye etmişdi' dimeliydi. Halbuki 'gitdiklerini bir zat hikâye etmişdi.' ibaresinin yerinde başka söz varmış, hakkedüb o- ibareyi yazmış. Galiba 'Sen orada idin de bu muhaverei rezilâneye nasıl tahammül etdin' itabına oğramamak için mahv ve isbate lüzum görmüş ve emma altını üstüne uyduramamış. Bu âlemi kevnü fesadda neler olmuş, daha neler olur."

1039 Pakalın, *Mehmed Rüşdü Paşa* (Şirvanizade), s. 43.

1040 Paşa "hidivlik hakkının elinden alınmasını hayatı boyunca unutmamıştır. Bir yerde hayatının kalan devresini dolduran, hareketlerine yön veren biraz da "ekber evlat" usulünün uygulanmasıdır. Ali Rıza Bey bu hususta şunları naklediyor:

"Evvelce Mısır Valiliği, Mehmed Ali Paşa ailesi içinde büyükten büyüğe intikal ettiği ve başka anadan olan İsmail Paşa, Mustafa Fazıl Paşa'dan dört saat evvel tevellüd eylediği cihetle valilik mansıbı Mısır'da dördüncü vali olan Said Paşa'dan sonra ekber evlât bulunan müşarünileyh İsmail Paşa'ya teveccüh etmiştir. Rivayet olunur ki Mustafa Paşa'nın işbu dört saatlik farktan dolayı pek ziyade canı sıkılırmış.

İsmail Paşa, gerek vali ve gerek Hidiv sıfatiyle İstanbul'a çok defalar gelmiş ve mevsim-i sayfi Boğaziçi'nde Mirgün'deki sahilhanesinde geçirmiştir. Hatta bir defaki gelişinde, teşrifat icabınca, hakkında muamelât-ı ihtiramiye ifa olunduğu sırada bu muamelâtı Kandilli'deki yalısından seyr ü temaşa eden Fazıl Mustafa Paşa'nın nezdinde salifü'z-zikir Hafız Ömer Efendi bulunuyormuş. Hafız Efendi Mirgun'daki merasime atfen ve kendi kendine söylenmek kabilinden 'Ey Rabbim, bu kadar külfet, bu kadar teşrifat hep dört saatlik farktan mı ileri geliyor!' demesi üzerine Mustafa Fazıl Paşa'nın Hafız Efendi'ye hitaben 'Orası öyle amma eğer o fark olmasa idi biz de sizi kazanamazdık' cevabı necibanesini verdiğini Hafız Efendi merhum hikâye ederdi."

Ali Rıza-Mehmed Galib, "XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli", *Peyâm-ı Sabah*, tefr. rr: 38, 25 Nisan 1337.

1041 Batılılaşmanın sosyal hayatımızda yaygınlaşmasında Çamlıca ile beraber Paşa'nın köşkünün önemli bir yeri vardır. Osmanlı tarihindeki ilk maskeli balo ile garden parti bu köşkte yapılmıştır. Bu hususta bkz. Çiğdem Aysu, "Çamlıca", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul 1993, s. 464-465.

1042 Fâzıl Paşa'nın daveti üzerine Avrupa'ya savuşan Ziya Paşa da Sultan Abdülhamid'in bu fikirleriyle mütenâsip bir bakış açısına sahiptir:

"… Pederinden bir nice milyon keseler mirasa nail olmuş iken bu kadar akçeyi sekiz on yıl zarfında kumar ve fahişelerle yiyip iflâs derecesine geldiği halde, elveym Paris'de bulunan *Madam Mayer* namında bir fahişeye şehriye elli bin ve Hıdivi Mısır aleyhinde neşrettiği fransızca bir gazetenin masarifine dahi yine şehriye yüz bin kuruş vermesidir."

[Ziya Paşa], *Zafernâme Şerhi*, yayın yeri ve tarihi yok, s. 93.

1043 İbnülemin Mahmud Kemâl, "Abdülhamîd-i Sânî'nin Notları", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası,* c. XVI, nr. 13, (90), 1 Kanûn-ı sânî 1926, s. 60.

1044 Bkz: Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 120.

1045 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 175.

1046 SATŞ, s. 805.

1047 Râuf Yektâ, *Esâtiz-i Elhân*, s. 14.

1048 Ali Rıza-Mehmed Gâlib, *On Üçüncü Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli*, s. 38.

1049 Ebüzziyâ Tevfik, "Şinâsi'nin Eyyâm-ı Âhire-i Hayâtı ve Vefâtı" *Mecmua-i Ebüzziyâ*, c. X, nr. 105, 24 Receb 1329, s. 836 vd.

1050 Mehmed Galib ve Ali Rıza, "XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli", *Peyam-ı Sabah*, 25 Nisan 1337.

1051 Ebüzziya Tevfik, a.g.m., s. 938 vd.

1052 SATŞ, s. 69.

1053 Ali Rıza-Mehmed Gâlib, *XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli*, s. 38.

1054 SS, s. 899-900.

1055 Hayreddin Paşa'nın layhilarının bir kısmı için bkz. SS, s. 923.

1056 Kitabın me'ine dair yazılan tezkire için bkz. SS, 934.

1057 *Mîzân*, nr. 136, 7 Recep 1307, s. 1.

1058 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 945.

1059 Tansel, *Namık Kemâl'in Mektupları*, s. 199.

1060 SS, s. 907.

1061 Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, s. 37-38.

1062 Sultan Abdülâziz merhum, henüz sağken Şehzade Abdülhamid Efendi'ye yakın bir zamanda padişah olacağını söyleyen ve sözünün az zamanda tahakkuku üzerine pek ziyade hürmete mazhar olan tarîk-i Şazilî meşayihinden Trablusgarblı Mehmed Zâfir Efendi'dir. Tunuslu Hayreddin Paşa da onun tavsiyesiyle İstanbul'a getirilmiş ve birkaç ay sonra da sadrazam tayin edilmiştir.

1063 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 940.

1064 "Evzâ' ve hareketinde" daima Âlî Paşa'nın mesleğini "temessük" eden Ârifî Paşa bir gün zamanın ricalinden bahsettiği sırada "Biz Âlî Paşalar, Reşid Paşalar gibi âdemler gördük. Artık bunlara da ehemmiyet veremeyiz ya!" demiştir. Ali Fuad, *Servet-i Fünûn*, nr. 103-1577.

1065 Ârifî Paşa'nın; kendisine "edeb-i mücessem" diye hitap edip iltifatlar eden Sultan Abdülaziz'in tahtından indirilmesi üzerine Viyana Sefiri sıfatıyla ecnebi gazetelere "Vekil müvekkili azl edemez. Binâenaleyh vükelânın –kendilerini nasb eden bir padişahı hal' etmeleri doğru değildir." demecini vermesi ve bu beyanlarından ötürü devrin ricâli tarafından sefirlikten azledilmesi yaşadığı müddetçe Sultan II. Abdülhamid'den iltifat görmesine vesile olmuştur. Bu konuda bkz. SS, s. 963-964. *Son Sadrıazamlar*'ın ilerleyen sahifelerinde bu hareketini bir yönüyle "hamiyyet ve sadakat eseri" olduğu için öven İbnülemin bir taraftan da bu beyânı "yârdan ağyâra şikâyet" olarak görür. SS, s.977-978.

1066 Ârifî Paşa piyano çalmakta mahir olduğundan Sultan Abdülhamid onun vasıtasıyla Fransa'dan notalar getirtmiştir. SS, s. 977.

1067 SS, s. 974; karşılaştırınız. SH s.666.

1068 İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 661-666.

1069 SS, s. 974.

1070 Memduh, *Asvât-ı Sudûr,* s. 38; Süreyya, *Sicil-i Osmânî*, c. III, s. 280; Şemseddin Sâmi, *Kâmûsü'l-A'lâm*, c. IV, s. 3042.

1071 *Vesâik-i Târihiyye ve Siyâsiyye V*, s. 55.

1072 Paşa'nın oğlu Mustafa Şekib Bey'le kardeşi Sıhhiye Meclisi âzasından Memduh Bey'in oğlu musikî erbabından diğer Şekib Bey, babalarından müntakil Bebek'teki köhne yalının harap bir odasının temellüki maddesinden dolayı mahkemeye düşerek senelerce uğraşır, paralar sarf ederler, birbirine düşman olurlar ve teessürlerinden felçlere uğrarlar. Bu hâllerinden -hukuki kadîme münasebetiyle müteessir olan İbnülemin iki tarafa nasihat eder, lâkin tesiri olmaz. Bir gün Şekib Memduh Bey, Prens Said Halim'in yalısında bu dâvadan heyecanla uzun uzadıya bahsedince İbnülemin; lâtife ile karışık olarak "Ezkiyadan olan büyük babanız Şekib Paşa merhum, zekâ namına ne varsa derlemiş toplamış, beraber götürmüş, maatteessüf evlâd ve ahfâdına bir şey bırakmamış. Bir yıkık tahta oda için kendinizi helak etmek, akıllı kârı mıdır? Hâlinize bakdıkça vâsiye muhtaç altmışar, yetmişer yaşlarında birer çocuk olduğunuza, hükmetmemek kâbil olmuyor" der. Şekib Bey, evvelce biraz muğber olduysa da sonra İbnülemin'e hak verir ve bir gün yalıya davetle refikası keman, kendi ud ile beş on parça eserini terennüm ederler. İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 978-980.

1073 Devlet idaresinde böyle bir tavrın pek çok mahzurları içerdiği izahtan varestedir.

1074 Ali Fuad, *Servet-i Fünûn*, nr. 103-1577.

1075 SS, s. 978

1076 Memduh Paşa, *Esvât-ı Sudûr*, s. 38-39.

1077 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 972-973.

1078 Pakalın, *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller IV*, s. 382-383.

1079 SS, s. 1099.

1080 "Kardeşimle bana son derece emniyyeti olduğunu, hiç bir sırrını saklamakdân sakınmadığını her vakt anlatdığı halde ben yalnız iken söylediği sözleri, ikimiz birlikde iken başka kalıba koyarak söylerdi.

İlânı meşrutiyyetden evvel bir bayram günü tebrik içün konağına gitdim. Yanında kimse yokdu. Beni sadrı meclise oturtdu. Umuru devlete dair bir çok söz söyledi, bana da söyletdi. İki müsafir geldiğini haber verdiler. Müteakiben yanına getirdiler, ikisi de tanıdığımız ricalden idiler. Bunların biri, Şamlı *İzzet* Paşa'nın Babı Alide muhbiri hası idi.

Paşa, önünde duran bir defteri kapatub o iki zate hitaben 'bey efendi ile Okçu Zadenin eserini okuyorduk' dedi. Tenhada baş başa verüb neler konuşduğumuza

merak ederler vehmile ‘devlete aid mesail hakkında konuşmiyorduk. İlm ile meşgul oluyorduk’ demek istedi.

(…)

Vehm ü vesvese ilcaatile her sözünü tartarak söylediği halde ba‘zan gaflet, yahud muhatabına emniyyet ederdi.

Sultan Abdülhamidin Selânikden İstanbula getirildiği sırada, bir gün suhbet edilirken *cem‘i imameyn* mes’elei şer‘iyyesini tedkik etdiğini söylemesi üzerine ‘tedkike lüzum mu görüldü?’ dedim. O kadar telâş etdiki o suali irad eylediğime peşiman oldum.”

İbnülemin, SS, s. 1122-1123.

1081 SS, s. 1101.

1082 SS, s. 1108-1109.

1083 SS, s. 1098-1099.

1084 İbnülemin; Said Paşa’nın vehm ü vesvesesine yenik düşerek kimseye itimat etmediğine misal olarak anlattıklarından bir tanesini SS’ye yayınladığı resmini almaya çalışırken yaşadıkları üzerinden şöyle verir: “Yine o günlerde yanında - yeni yapdırdığı- fotoğrafilerini gördüm, ‘yadigâr ve medarı iftihar olmak üzere birini ihsan buyurunuz’ dedim. Bir iki dakika düşündükden sonra -kendine mahsus eda ve sada ile- ‘peki efendim’ diyerek, fekat pek hoşlanmıyarak bir danesini verdi. ‘Şimdi siz, imza da istersiniz, o da sonra’ dedi.

Resmine imza koymasa -her hangi bir maksadla göstereceğim- âdemlerin, bunu kendi ihda etmeyüb haricde tedarük etdiğime zahib olacakları, eğer imza ederse benim, kendine nisbet ve hususiyetim olduğuna hükm edecekleri, bu hal ise meşreb ve meslekine asla muvafık olmadığı ve imzalı resimlerden -şimdiki ta’birle- ne yolda istismar edeceğimi kesdiremediği cihetle fotoğrafı imza etmemeği -bana tavsiye eylediği- ‘hazmü ihtiyat’a mutabık bulmuşdur.” SS, s. 1127-1128.

1085 SS’nin ilgili sahifelerinde Osmanlı harfleriyle yazılmıştır.

1086 SS, s. 1126-1127.

1087 SS, s. 1128.

1088 SS, s. 1017, 992-993.

1089 M. Zeki Pakalın, eserlerinde İbnülemin’in yazdıklarından ve hususi meclislerinde anlattıklarından haylice istifade etmiştir. Onun eserleri incelendiğinde görülür ki, yazdıklarında İbnülemin’in üslûbunu taklit etmeğe kalkışır. Bütün bunlara rağmen nedense eserlerinde sık sık İbnülemin’i ve eserlerini tenkit ettiğini ve “Hersekli ile alakalı yazdığı risâlecikte veya broşürde, …’nın takdirkârlarından İbnülemin bu durumu şöyle ifade eder, emrindeki memurlardan İbnülemin bu konuda şöyle yazar, … Paşa’nın ölümünden sonra yazdığı yazılarda” gibi ifadelerle İbnülemin’i küçümsediğini görürüz. Bu konu; her ikisinin de hâl tercemesi yazarlığı ve yakın tarihimizin meselelerine dair tasvir ve tahkikleri bakımından ayrıca üzerinde durulmaya, değerlendirilmeye layıktır.

1090 SS, s. 1167. Mektubun fotoğrafı için bakınız. SS, s. 1168.

1091 SS, s. 1167-1169.

1092 *Son Sadrıazamlar*, s.1253.

1093 Said Paşa’nın 7. sadâretinde kitâbetinde bulunan İbnülemin geceleri epeyce bir süre onun konağında yatıp kalkmıştır. İbnülemin, Said Paşa’nın çalışma şeklini şöyle anlatır: “… Said Paşa gibi işden yılmaz, yorulmak bilmez, yazıdan usanmaz, uykusu, yiyüb içmesi kimseye benzemez, her şeyi hoş görmez, her şeyi beğenmez, en ufak hataları gözden kaçırmaz, müstesnâ bir sadrı âzam (…) Said Paşa başka sadrı âzamlara benzemezdi. Onun meşrebince iş görmek, yazı yazmak, makine gibi mütemadiyen işlemek her yiğitin kârı değildi. Mühim bir meseleyi dikte, yahud tarif edüb yazdırırken daha mühim bir iş gelir. Evvelkini bırakdırub yeni gelen işi yazdırmaya başlardı. Bırakılan yazılar, bazan sekizi onu bulurdu…” *SATŞ*, s. 2206-2207.

1094 *Mecmua-yı Eş’âr*, nr. T10216.

Mecmua, sarı, turuncu, mavi sayfalı, kenarında işlemeler ve tezhibler göz alıcı gönül açıcı, arkalı önlü 60 varaktan oluşuyor. Mecmuada ayrıca Said Paşa ile İbnülemin’in “içindekiler” çalışması var. Bu kısımda “Linâmikihî olanlar” ve “linâmikihî olmayanlar” diye yazısı bulunan zevatın isimleri kayıtlıdır. Mecmuada el yazısıyla şiiri bulunanlardan bazılarının isimleri şöyledir: Şeyhülislâm Abdullah Vassaf, Çelebizâde İsmâil Ruhî, Sâbit Dede, Ahmed Dede, Râmiz Paşa, Dürrî, Zihnî, Vecid, Sâbit, İffet, Cûdî, Yesrî, Azmî, Ahmed Nazmî, Râsih, Nüzhet, Hânif, Lütfî, Râtib Ahmed Paşa, Fâik, Enîs, Mâhir, Saîd, Habîb, Hafîz, Rûhî, Râfet, Hicrî, Nâşid, Mehmed, Meylî, Ziyâî, Nef’î, Behçedî, Bezmî, Nâbi, Âkif, Şeyhülislâm Yahya, Emînâ, Tevfik, Şeyhülislâm Mekkî, Kâşif gibi şuarâ ve ulemâ ve ümerânın hatt-ı destleriyle muharrer onların gazel ve tarihlerini ihtiva eden bir mecmuadır. Mecmuayı incelerken araştırmacılar ile kütüphane çalışanlarının sevincime ortak olmaları üzerine, onlara meşâhirin hatt-ı destleriyle muharrer mecmua hakkında bilgi verme gereği duydum. Kütüphane çalışanlarına da eğer girişteki metinler kaybolursa buradaki yazıların kime ait olduğunu tesbit etmenin mahşere kalacağını ifade ettim. Fotokopi çekilmesine müsaade edilmesini talep ettim. Ama…

1095 Sadık Rif’at Paşa tarafından yazılan bu risale; Hâlet Efendi’nin, devrinin olayları ve şahısları arasındaki terceme-i halidir. İbnülemin’in mükerreren ricasına rağmen göstermediği, vaad ettiği halde vaadinde vefa etmediği bu risâle- hikmet-i İlahî- ölümünden sonra terekesinde zuhur etmiş ve ehlinin eline geçmiştir. Bu hikâye bir nevi hesaplaşmayı da gösterir. İbnülemin’in aldığı bu risâle daha sonra Şevket Rado’nun koleksiyonunda zuhur etmiştir. Bir nüshası nezdimizdedir.

1096 SS, s.1254.

1097 SATŞ, s. 1070.

1098 SS, s. 1097.

1099 SS, s. 1102. Said Paşa kahkaha ile gülmez, daima ağzı kapalı olarak gülermiş."

1100 Mühürdarı Raif Bey ods layıkıyla ısıtılmadığından kış aylarında evinden arabayla kömür getirdiği nakledilir.

1101 SS, s. 111-1112. Said Paşa bazı aşinalarına "İzzet Molla ailesi, acîb âdemlerdir, bir nükte için Sivas'ı boylarlar" dermiş.

1102 SS, s. 1112.

1103 SS, s. 1147. Kasîdenin metni için bkz. A.g.e., s. 1256-1258.

1104 Hayret, *Şehrâyîn* ve *Sihr-i Beyân*, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul 1302, s. 28-29. Hoca Hayret bu kasideleri takdimden sonra beklediği makam ve mansıp gelmeyince bilâhere Said Paşa'nın aleyhine dönerek demediğini, yazmadığını bırakmamıştır.

1105 Konağına devam eden Hoca Tahsin Efendi 1879'da kendisine "vezaret" ünvanı verilmesi üzerine şu tarihi söyledi:

"Kâm-yâb oldu vezâretle Maârif Nâzırı

Kadr-i erbâbı bilür şâh-ı Felâtun iktinâh

Oldu bu târihde ehl-i maârif-ser-firâz

Yevm-i Mevlîd'de vezir etdi Münîf'i pâdişâh.

1297"

1106 SATŞ, s. 1071.

1107 Ali Fuad, "Münif Paşa", *Tarih Encümeni Mecmuası*, nr. 100-4, İstanbul 1930, s. 3.

1108 İbnülemin Mahmud Kemâl, "Münif Paşa", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası,* Yeni Seri Cild 1, nr. 4, Mart-Mayıs 1930, s. 1-16.

1109 Recep Duran, "Mehmed Tahir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi", *Erdem,* Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, c. II, nr. 6, Eylül 1986, s. 816-817.

1110 Bkz. Ali Suavî, "Encümen-i Dânîş-i Şarkî", *Ulûm*, nr. 9, 1286/1869, s. 530-537.

1111 Ali Fuad, a.g.m., s. 3.

1112 Bkz. Adil Dâi, *a.g.tez,* s. 26.

1113 Münif Paşa hakkında oldukça hacimli bir çalışma yapan Ali Budak, eserin içerisinde Paşa'nın konağına umumi hatlarıyla değerlendirdiği ayrı bir ara başlık açmıştır. Konaktaki meclisler hakkındaki bir kısım rivayetleri naklettiği sahifelerde Ebüzziya'dan hareketle oldukça kesin – keskin hükümler vermektedir. Bkz. Budak, a.g.e.,

1114 Ebüzziya Tevfik, "Münif Paşa", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nr. 251, 29 Muharrem 1328.

1115 Münif Paşa, borçların üstesinden gelmek için Mâbeyn'e bir arîza yazarak Sultan Abdülhamid'den Konya sınırları içerisinde bulunan bir krom madeninin işletmesinin kendisine verilmesini istemiştir. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, YEE, Kıs. No: 15, Evr. No: 1287, zarf no: 74, karton no: 14. Bu metnin bazı kısımlarının çevrimyazısı için bkz. Ali Budak, *Münif Paşa,* s. 88, 320 nolu dipnot.

1116 Abdurrahman Adil Eren, "Ubeydullah ve Hatıralarım", *Yarım Ay*, nr. 62, 1 Eylül 1937, s. 12.

1117 Ebüzziya Tevfik, "Münif Paşa", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nr. 251, 29 Muharrem 1328. Münif Paşa'nın Berlin Sefâreti'nde kâtipken Fransalı bir hanımla evlenmiş ve bu hanımdan Emine Nahide isimli bir de kızı olmuştur. Fıransız hanımı köpekleri çok sever ve evinde beslermiş. O vakit Türk ananesine göre mekruh olan bu köpek besleme hadisesinden ötürü kendisine "köpekçi kadın" lakabı takılmasına sebep olmuştur. Adil Dâi, Münif Paşa, Hayatı ve Eserleri, İÜ Edebiyat Fak. Türkoloji Zümresi, basılmamış yüksek lisans tezi, 1951, İÜ Kütüphanesi, nr. 1938, s. 10.

1118 "Münif Paşa", *Nevsâl-i Millî*, 2. Sene, 1326/1908, s. 205.

1119 Adil Dâi, a.g.tez, s. 66; Adnan Giz, *Bir Zamanlar Kadıköy*, İletişim Yay., İstanbul 1990, s. 129; Sunay Akın, İstanbul'da Bir Zürafa, Çınar Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2001, s. 51.

1120 "Münif Paşa", *Nevsâl-i Millî*, 2. Sene, 1326/1908, s. 209.

1121 Ebüzziya Tevfik, "Münif Paşa", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nr. 251, 10 Şubat 1910.

1122 Ebüzziya Tevfik, "a.g.m., *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nr. 251, 10 Şubat 1910.

1123 Ali Fuad, "Münif Paşa", *Tarih Encümeni Mecmuası*, nr. 100-4, İstanbul 1930, s. 3.

1124 SATŞ, 1004.

1125 Münif Paşa, Yusuf Kâmil Paşa'nın konağında toplanan ilim meclislerinde boy göstermiş, Mısır'dan tanıştıkları Kâmil'in hususi ilgisine mazhar olmuştur.

1126 Necib Asım, "Münif Paşa'ya Dâir Bir Hâtırâ", İkdam, nr. 8876, 1 Kânûn-ı evvel 1337; Ali Nuri Dilmeç, "Une Masion Historigue gui Disparit, L'ancien konak de feu Münif Pasha, Premier siege du parti 'Union et Progres", *Beyoğlu Mecmuası*, 29 Decembre 1935.

1127 SATŞ, s. 1003-1004.

1128 Necib Asım, "Münif Paşa'ya Dâir Bir Hâtırâ", İkdam, nr. 8876, 1 Kânûn-ı evvel 1337, s. 3.

1129 Abdurrahman Adil Eren, a.g.m.

1130 Ali Fuad, a.g.m., s. 9; SATŞ, s. 1007.

1131 SATŞ, s. 1007.

1132 *Bir İnsan Bir Devir*.

1133 SATŞ, s. 1105.

1134 Paşa 1861 tarihinde bir taraftan Ticaret Mahkemesi ikinci başkanlığı vazifesi bir taraftan da bu mecmuanın yayını da üstlenmiştir. O vakit *Tercümân-ı Ahval*'in de neşre başlaması rekabeti getirmiş, haftalık bir yaprak olarak çıkan *Cerîde*, *Ruznâme-i Cerîde-i Havadis* olarak her gün çıkmağa başlamış, havadislerden sonra faydalı fıkralar ve "Nev'iye" namıyla tefrikalar da yayınlanmaya başlanmıştır.

1135 SATŞ, s. 1006.

1136 İbnülemin, *Ravzatü'l-Kemâl*, s. 3.

1137 Şiir için bkz. SATŞ, s. 1011.

1138 SATŞ, s. 676. Aynı satırların devamında Hoca Efendi'nin ilmen kendi kâ'bında bulunmayan bazı ulema-

nın ehemmiyet vermez görünmesine, onları istihfaf ve bir suretle istihza ederek karşılık verdiğini söyler.

1139 SATŞ, s. 1009.

1140 SATŞ, s. 1012.

1141 Pakalın, *Mâliye III*, s. 263.

1142 "Fuzalâ-yı Benâmdan Bir Marîzin Eser-i Hazinidir", *Hazîne-i Evrâk*, nr. 2, s. 24-27.

1143 Mahmud Celâleddin, "'Bir Marîz' Ulemâ-yi Kiramdan Meşhur Hoca Tahsin Efendi'dir. Vefât-ı Aliyyelerinden Bir Gün Evvel Kendisiyle Vukubulan Mükâlememizi Şu Veçhile Zabteyledik", *Hazîne-i Evrak*, nr. 22, s. 343-347.

1144 Ali Emirî, "Hâtırât", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası,* nr. 5, 31 Temmuz 1334, s. 101-102.

1145 Hilmi Yücebaş, *Ulunay Hayatı-Hatıraları-Eserleri, içinde*, Refi' Cevad, "Münfi Paşa ve Hoca Hayret Efendi", İstanbul 1969, s. 189.

1146 Ali Kemâl, Ömrüm, s. 98.

1147 Memduh Paşa kaleme girişini Dâhiliye Nâzırlığı sırasında konağına babası Emin Paşa'yla birlikte giden İbnülemin'e şöyle anlatmıştır:

"Evâil-i hâlimde altı sene maaşsız olarak Hariciye Mektubî Kalemi'ne devam ettim. Kalemin serhalifesi Saib Bey, mahlûl vuku buldukça yirmi beş kuruş teklif ederdi, kabul etmezdim. Sultan Abdülaziz merhumun cülûsunda dört beş beyitli bir tarih takdim ettim. Bir gün Mabeyn Kitâbeti'ne memur edildiğimi haber verdiler. Huzura gittiğimde Padişah, fesini ve cübbesini çıkarmış oturuyordu. Ben, girince fesini giydi, cübbesini arkasına aldı. Resmî ta'zimi îfâ edip geriye çekildim. Benimle beraber giren Başkâtip Hakkı Paşa'ya hitâben "Pederi [Mazlum Fehmi Paşa-ozaman Valide Sultan Kethüdası imiş] büyük biraderinin [Tevfik Bey] hizmetime, bunun da biraderinin yerine Âmedî Kalemi'ne kabulünü iltimas etmiş ise de bana tarih söyliyen budur. Bunun mükâfatını biraderine vermek adâlete muvafık değildir dedim ve kendini hizmetime aldım" dedi. Hakkı Paşa da "merhamet ve adalet-i hümayunları öyle icab eder" cevabını verdi. Maaşsız kaleme devam ettiğim müddetin her senesine bin kuruştan fazla düştü." SATŞ, s. 914.

1148 Memduh Paşa, *Serâir-i Siyâsiye ve Tahavvülât-ı Esâsiye*. Yıldız Mahkemesi icra olunduğu esnada eski Maarif ve Evkaf nâzırlarından Kemâl Paşa, Sultan Abdülaziz için yazdığı mersiyede bu durumu şu mısralarla ifade etmiştir:

"Hal'den sonra mürûr etmişdi üç gün nâgehan
Nisbetiye Kasrı'na med'uv olup şehzâdegân
Anladı maksad nedir Sultan Hamîd-i nüktedân
Etmeyüp kasra azîmet, kıldılar tahlîs-i cân"

Mersiyenin tamamı için bkz. Pakalın, *Hüseyin Avni Paşa*, s. 366-367.

1149 Memduh, *Mir'at-ı Şu'ûnât,* s. 80.

1150 SATŞ, s. 922.

1151 SATŞ, s. 923-927. Memduh Paşa'nın hal tercemesinde anlatılanlar ve tahkiye şekli; babası, kardeşi ve kendisine Paşa'nın reva gördüğü haksız muamelelerin bir nevi intikamıdır.

1152 SATŞ, s. 927. Ayrıca bkz. *Bir İnsan Bir Devir*.

1153 SATŞ, s. 916.

1154 SATŞ, s. 919-920.

1155 "Menfadan avdetinde bazan ziyaretine giderdik. Zemanı ikbalinden ziyade hürmet gösterirdik. İdbarını fürsat addedip te aleyhinde hiçbir şey söylemezdik. Bir gün, lûtfunu görenlerin nankörlüğünden ve nekbet demlerinde gösterdikleri küşteniyâne hareketlerden şikâyet ve bizim asalet ve necabetimizden ve insaniyetkârane muamelelerimizden bahsederek müteşekkirâne ve edibâne sözler söyledikten sonra, verdiği sigaraları kendi yakmak için ısrar etmesinden sıkılmış, fakat ibret almış idik" SATŞ, s. 920.

1156 *Kemâlü'l-Kâmil*, v. 60.

1157 Bu şerhlerden bizi haberdar eden, hatta I. Hukuk Tarihi Kongresi'nde takdim edeceği tebliğinin ilgili kısmını paylaşan Ali Adem Yörük Beyefendi'ye teşekkür ederiz.

1158 SS, s. 1511.

1159 İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 129.

1160 İbnüemin bu konuda şunları yazar:

"Sadarete tâyininden bir müddet sonra bazı rüfekânın teşvikile haftalık edebî bir mecmua neşr etmek hevesine düşdüm. Yaşım, imtiyaz itasına müsaid olmadığını bildiğim halde Paşa'ya istid'a name takdim etdim. Evvelâ arzumı is'af edecek gibi görünmüşken müahharen halü kal değişdi.

O sırada gazete ve mecmua imtiyazı verilmemesi hakkında irade sudur etmiş. Bundan haberim olmadığından bir kaç defa müracaatda bulundum 'İkide birde gelüb imtiyazdan bahs etme. Bu sırada imtiyaz vermek kabil değildir. Yazı yazacaksan yeniden mecmua çıkarmağa lüzum yok, çıkmakda olan gazetelere, mecmualara yaz' dedi 'Yazıyorum. Fekat bazan neşr etmiyorlar' dedim. 'Lâyık olsa neşr ederler' dedi. Ne yazarsam neşr ediyorlardı. 'Bazan etmiyorlar' deyişim, imtiyaz almağa sebeb olur hülyasında bulunuşumdan ileri gelmişdi, aksi zuhur etdi. Kemali teessürle arzumdan vaz geçmeğe mecbur oldum.

Aradan epey zeman geçdikden sonra *Feyzi Cevad*'ı yazub takdim etdim. Bundan maksadımın birazı da 'lâyık olsa neşr ederler' sözüne karşı yazılarımın neşre lâyık olduğunu -çocukluk saikasile - îsbat etmek idi.

Arzumı is'af etmediğiçün hâsıl olan iğbirarı bilâhare teşekküre tahvil etdim. Mecmuaya imtiyazını verseydi aceba ne yazacakdım? Yazacağım cahilane ve tıflâne yazılar, şimdi benîm içün mahcubiyyetî ve hasb ezzaman belki mes'uliyeti de mucib olacakdı. Paşa merhum, mahcubiyyet ve mes'uliyyetden beni vikâye etmiş oldı. Bu cihetle teşekküre şayandır." SS, s. 1529-1530.

1161 Eser hakkında bilgi için bkz. Akün, agm, s. 252.

1162 SS, s. 1528-1531.

1163 SATŞ, s. 1047.

1164 SS, s. 1509.

1165 SS, s. 1510.

1166 SS, s. 1514.

1167 SATŞ, s. 55.

1168 Bu hususta bkz. Yıldız Esas Evrâkı, ks. 17, zr. 64, ev. 92, kr. 23; İ. Dah., nr. 60312, 20 Zilka'de 1293-6 Ocak 1877; Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğundan İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul 1959, s. 143.

1169 Ahmet Bedevi Kuran, İnkılap Tarihimiz ve Jöntürkler, Tan Matbaası, İstanbul 1945, s. 22.

1170 SATŞ, s. 58. Metindeki parantez içi açıklamalar İbnülemin'e aittir.

1171 İbnülemin "edîb-i hayrân" olarak yâd ettiği Halil Edib'in vefatına düştüğü tarihte de hayranlığını göstererek hem ta'miye hem de tarih düştüğünü ifade eder. SATŞ, s. 59, 1 nolu dipnot.

1172 Babası Halil Rifat Paşa'nın Beylerbeyi'ndeki yalısı Sultan Abdülaziz tarafından Damad Mehmet Ali Paşa'ya verilir. Daha sonraları mükedder bir şekilde mükerreren teşebbüste bulunur ve en son sonunda yalının tekrar iade edilmesine muvaffak olur. Bu iade; intisap ettiği Hâlidî şeyhlerinden Feyzullah Efendi ile hulefasından Edirneli Mehmed Nuri Efendi ve Mahmud Paşa'nın ricaları üzerine vuku bulmuştur.

1173 Mısır'da neşrettirdiği *Divan*'ına Safî'nin pek latif bir manzum takrizi vardır. Meclisinde bulunanlar, ölümünden sonra biraz da Paşa'nın devr-i Meşrûtiyet'te "eski"ye karşı sembolik bir mana kazanmasından ötürü mehâmidde bulunmuşlardır. Halil Edib'in vefatına düştüğü tarihle Hoca Hayret'in *Millet* gazetesinde yazdığı başyazı bu mealdendir.

1174 SATŞ, s. 60.

1175 Âsaf Divânı, s. 20.

1176 SATŞ, s. 61.

1177 SATŞ, 60, 63.

1178 *Hânedânda Bir Âsî: Damad Mahmud Celâleddin Paşa*, Âsaf Dîvânı, haz. Ömür Ceylan, Akçağ Yay., Ankara 2003, s. 4.

1179 Meclislerinde Sultan Hamid'in siyaset ve kıyâseti hakkında söylediği şiirler SATŞ'de kayıtlıdır. S. 63 vd.

1180 SATŞ, s. 56-57.

1181 Bu hususta bkz. Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, Ankara 1994, s. 49; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedânlar*, Ankara 1969, II, s. 265; Çağatay Uluçay, *Haremden Mektuplar*, İstanbul 1956, s. 190-193.

1182 İrâde Dâhiliye, nr. 99969, 28 Mart 1308-10 Nisan 1892.

1183 Nezahat Nurettin Ege, *Prens Sabahattin Hayatı ve İlmî Müdafaaları*, İstanbul 1977, s. 6.

1184 Halit Ziya Uşaklıgil, *Sabah*, nr. 6806, 9 Şaban 1326-5 Eylül 1908.

1185 SATŞ, s. 62.

1186 SATŞ, s. 56.

1187 SATŞ, s. 47-48. Bu şiirler için bkz. Şeker-Kara, *Bir İnsan Bir Devir*, s. 75.

1188 SATŞ, s. 61.

1189 SATŞ, 63.

1190 SATŞ, s. 583-584. Damad Paşa'nın ismi geçtiği Hoca Hayret Efendi'nin vakit gözleri döner, rengi solar, atar tutarmış.

1191 Bu eser yeni harflerle yayınlanmıştır. Bkz. Sırrı Paşa, *Mektûbât-ı Sırrı Paşa*, haz. Ahmet Karaçavuş, Serander Yayınları, Trabzon 2011.

1192 Paşa'nın *Sırr-ı Kur'an, Sırr-ı Furkân* gibi tefsir kitapları bulunan Paşa'nın müfessir tarafı hakkında bkz. Abdülhalim Koçkuzu, *Giritli Sırrı Paşa ve Tefsirdeki Metodu*, Selçuk Ünv. Sosyal Bilimler Ens., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1992.

1193 SATŞ, s. 1736-1737.

1194 Nezih Neyzi, *Kızıltoprak Anıları*, İstanbul 1985?, s. 42.

1195 SATŞ, s. 1736

1196 SATŞ, s. 1737.

1197 Bkz. Hilmi Yücebaş, *Ulunay Hayatı-Hatıraları-Eserleri,* içinde, Refi' Cevad,"Hamide Hanımefendi ", İstanbul 1969, s. 238-241.

1198 Hayatı hakkında bkz. Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi IV*, s. 63 vd.

1199 Bazı misaller için bkz. "Reji Müdürü Lovis Bender'in Hâtırâtı", *Vakit,* mütercimi: M. S., 24 Mart 1927.

1200 Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi IV*, s. 65.

1201 Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. XV, TTK Yay., Ankara 2008, s. 35.

1202 SATŞ, s. 1439-1440.

1203 Reşid Akif Paşa'nın konağıyla alakalı bkz. Ahmet Semih Mümtaz, *Eski İstanbul Konakları*, s. 51-56.

1204 Ali Emîrî Efendi, "Büyük Bir Ziya'", *Osmanlı Tarih ve Edebiyatı*, nr. 26, 30 Nisan 1336, s. 683-689.

1205 Reşid Akif Paşa'nın kendi hattı destiyle şiirleri ve İbnülemin'e gönderdiği mektuplar İÜ Naidr Eserler Kütüphanesi'ndedir. Daha evvel de bir yazımızda bahsettiğimiz üzere 1999 depreminde zarar gören ve uzun bir tadilat sürecinden geçen İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinin açıldığı haberi, hayatı ve eserleriyle ilgili tedkîkatta bulunduğumuz İbnülemin Mahmûd Kemâl İnal'ın üniversite kütüphanesine bağışladığı kitaplarını görmek imkânını verdiği için bir müjde hükmündeydi. İcra ettiğimiz muallimlik mesleğinin zaman bakımından bize tanıdığı imkânlar sayesinde uzun bir müddet öğle sonralarını bu kütüphâneye vakf ettik. Nezîh bir çalışma ortamı içinde, İbnülemin'in basılı olan eserlerinin müsveddeleri ile neşir sahasına çıkmamış eser ve husûsî evrâklarını incelemeye başladık. Yine bu sırada Hüseyin Vassaf'ın İbnülemin'in şiiri-şâirliği ve şahsiyet-i husûsiyyesi-fikriyyesi hakkında kaleme aldığı yazma

eserleri de manzûrumuz oldu. Çalışmamızın en yoğun mesâisini, merhûmun yazma eserlerine ve gerek sahaflardan bin bir meşakkatle topladığı, gerekse bizzat kendisinin devrinin şâirlerinin sağda solda dağınık bir şekilde kaderini bekleyen eserlerini derlediği mecmûalarına ayırdık. Bu sıralarda Türk kültürünün hiçbir meselesine bîgâne kalamayan muhibb-i kadimimiz, enîs-i rûhumuz, İsa Akpınar Beyefendinin de hâl u vaktinin müsait olmasıyla bir mübtedî heyecanıyla aylarca şiir, münşeat, cönk vs. mecmuaları arasında vakit geçirdik. Araştırmalarımızın sonunda, Türk kültürünün hemen bütün merhaleleri hakkında, özellikle de Türk şiirinin değişik devirleri açısından, zengin bir kaynak teşkîl eden bu mecmûalar eserleri bulunan şahsiyetler ve ihtiva ettiği konular bakımından İsa Bey'le tarafımızdan etraflıca tasnif edilip fişlenmiştir.

1206 SATŞ, 1441.

1207 SATŞ, s. 1442.

1208 SATŞ, s. 228.

1209 Kirkor Efendi hakkında bkz. Pakalın, *Tarihe Mal Olmuş Fıkralar*, *Nükteler*, s. 299.

1210 SATŞ, s. 695.

1211 Muaalim Naci, *Mecmua-i Muallim*, s. 74. Faik Reşad'ın *Eslâf* isimli eserinde verdiği bilgilerin ekserisi buradandır. Bkz. Fâik Reşad, *Eslâf*, haz. Şemsettin Kutlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1975, s. 311-314.

1212 Muallim Naci, *Osmanlı Şairleri*, s. 65.

1213 Hüseyin Vassaf, Sultan III. Selim'in zulüm edilerek öldürülmesine dayanamayarak onun vefatından birkaç sonra vefat ettiğini söyler. Vassaf, Sefîne-i Evliyâ II, s. 189.

1214 Hoca Neş'et'in hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Muallim Naci, *Osmanlı Şairleri*, Ankara 1986, s 72-76; Fâik Reşad, *Eslâf*, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, İstanbul, s 311-314; İlhan Genç, *Hoca Neş'et'in Hayatı Edebî Kişiliği ve Dîvanı'nın Tenkitli Metni*, c. I, İzmir 1996; Ekrem Bektaş, "Pertev'in Hoca Neş'et Biyografisi", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergis*i, c. IX, nr. 2, 2011, s. 181-205; Mustafa İsen, "Hoca Neş'et", DİA, c. VIII, s. 191-192.

1215 Molla Câmî'nin *Mesnevî*'nin ilk beytinin şerhi olan bu eseri Hoca Neş'et Gülşenîlerin Şeyhi Said Efendi'nin buyruğu üzerine "emir edepten üstündür" fehvasına sığınarak şerh etmiştir. Eser, aynı zamanda Hoca'nın Mevlânâ ve Câmî'ye tazim ve tevkirini gösteren bir şerhtir. Mezkûr eser, Üzeyir Aslan tarafında yüksek lisan tezi olarak çalışılmış ve daha sonra da sadeleştirilerek neşredilmiştir. Bkz. Molla Câmî – Hoca Neş'et, *Neyin Feryâdı* (*Nay-nâme*), Sufi Kitap, İstanbul 2007.

1216 Vassaf, Sefîne-i Evliyâ *II,* s. 188.

1217 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 64-65.

1218 Naci, *Osmanlı Şairleri*, s. 66.

1219 *Murad Molla Divanı*, s.

1220 İbnülemin, SATŞ, s. 2176.

1221 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde,* s. 197-198. Metnin çevrim yazısı için bkz. Ekrem Bektaş, "Pertev'in Hoca Neş'et Biyografisi", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 9,nr. 2, Ekim 2011, s. 181-205. Metinin sadeleştirilmiş kısmı için bkz. Hür Mahmut Yücer, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde El-Hac Mehmed Ârif Efendi: Osmanlı Hayatından Kesitler*, İnsan Yayınları, İstanbul 2007, s. 445 vd.

1222 Muallim Naci, *Osmanlı Şairleri*, s. 82.

1223 Muallim Naci, a.g.e., s. 82.

1224 Muallim Naci, a.g.e., s. 82.

1225 Vassaf, Sefîne-i Evliyâ *-i Evliyâ*, s."189.

1226 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 63-64.

1227 Bu intisapla ilgili bkz. Rıdvan Özdinç, *Beşikçizâde Tekkesi,* Hayat Sağlık ve Sosyal Hizmetler Vakfı, İstanbul 2012, s. 20 vd.

1228 Mehmed Âsım Aksoy, *Aydî Baba Dîvânı*, Gaziantep 1937, s. 39.

1229 Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ -IV,* s. 111, 113.

1230 Hayatı hakkında bkz. *Vassaf, Sefîne-i Evliyâ IV,* s. 110-119; Yaşar Nuri Öztürk, *Kutsal Gönüllü Velî Kuşadalı İbrahim Halvetî*, İstanbul 1982.

1231 Bu konak daha sonra Serasker Ali Sâib Paşa'nın konağı bahçesinde kalmıştır. Paşa, yerine Kuşadalı'nın hatırasına hürmet ve ta'zîmen bir mescit yaptırmıştır. Vassaf, Sefîne-i Evliyâ *IV,* s. 119.

1232 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 15.

1233 Vassaf, Sefîne-i Evliyâ *IV*, s. 115.

1234 Ebu'l-ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa,* s. 25.

1235 Vassaf, Sefîne-i Evliyâ *-i Evliyâ IV*, s. 116.

1236 Vassaf, Sefîne-i Evliyâ *-i Evliyâ IV*, s. 115.

1237 Nüshası nadir bulunan eser İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi İbnülemin kısmındadır. İnce rik'a hatla muharrer olup on dokuz satırlı yirmi bir sayfadır. Mukaddime ve beş bâbdan müteşekkildir. Sonunda Âlî'nn üç manzumesi de münderiçtir.

1238 SATŞ, s. 97; biraz daha farklı bir çevrimyazısı için bkz. Vassaf, Sefîne-i Evliyâ *-i Evliyâ IV*, s. 115-116.

1239 Ercümend Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri*, Ankara 1968, s. 41.

1240 Süreyya, *Sicill-i Osmânî IV*, s. 14.

1241 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s.170,

1242 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 143-144.

1243 Lütfi, *Tarih I*, s. 169.

1244 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Nizâm-ı Devlet Ricâlinden Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi", *TTK Belleten,* c. XX / 79, Ankara 1956, s. 507 vd.

1245 Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, içinde "19. Asrın Başlarında –Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve *Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi* Olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri", İstanbul 1987, s. 73.

1246 Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcraâtı,* c. I, Matbaa-i Âmire, 1338, s. 69.

1247 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 226.

1248 Bu hususta bkz. İhsanoğlu, a.g.m., s. 55 vd.

1249 Kazım Yetiş, "Beşiktaş Cem'iyyet-i İlmiyesi", *DİA*, c. V, İstanbul 1992, s. 552.

1250 *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 184.

1251 *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 184.

1252 Lütfi, *Târih I*, s. 169.

1253 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 5 vd.

1254 SATŞ, s. 87.

1255 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 3-4

1256 SATŞ, s. 35.

1257 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*,230.

1258 SATŞ, s. 38.

1259 Muallim Naci, *Osmanlı Şairleri*, s. 172.

1260 A.g.e. s. 173.

1261 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 169.

1262 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 149.

1263 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 50.

1264 Ârif Efendi'den ders alanlardan biri de meşhur Murad Molla'dır. Molla bu hususu şöyle ifade ediyor: "Kethüdâzâde Muhammed Arif Efendi Hazretlerinden on iki adet *Kasâid-i Urfî-i Şirâzî* ve *Risâle-i Rub'-ı Mukantara*? ve *Ceyb* ve *Risâle-i Usturlab* ve *Risâle-i Küre* ve *Mesnevî-i Şerîf* evvelinden *Yehûd Veziri* hikâyesinin evâsıtına gelince okudum. Cenâbı Allah Teâlâ ömrüne bereket ve vücûduna sıhhat ve dâreynde selâmet ve uhrevî murâdât ve maksûduna nâil eyleye. Amin." Hüdai Şentürk, *Şeyh Murâd-ı Nakşibendî ve Vekâyinâmesi*, İstanbul Araştırmaları Dergisi, nr. 1, sene 1997, s. 32.

1265 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 25-26.

1266 Muallim Naci, *Osmanlı Şairleri*, s. 173.

1267 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 166-167.

1268 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 231.

1269 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 240.

1270 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 239.

1271 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 231.

1272 Cevdet Paşa, *Tarih*, Dersaâdet 1309, s. 213.

1273 Bahriye Mektebi'nin riyaziye hocalarından allâme-i meşhur Gelenbevî İsmail Efendi "Burhân" nâmındaki eserini te'lîf ve hocası "Ayaklı Kütüphâne" ünvânıyla maruf " olan Antalyalı Müftizâde Mehmed Efendi'ye takdim eylediği vakit Ayaklı Kütüphane "Pek güzel. Fakat *Mutavvel*'i itmâm etmiş olsaydın daha güzel olurdu" der ve talebeleri içerisinde Gelenbevî'nin teferrüd ve imtiyâzını itirafla berâber "Eslâf-ı müellifînin âsârını tefehhüm ve tefattun dâiyesini terk ederek te'lîf sevdâsına düşdüğü için" itiraz eder. "Zamânının feylesof-ı hakâyık-âşinâsı" nâmıyla tevkîr edilen meşhur "Palabıyık" Mehmed Efendi merhûm da "Yapılanları anlayalım, bundan sonra kitap yapmak lâzım değil" dermiş. Palabıyık gibi asrının "hakîm-i kâmili olan Kethüdâzâde Ârif Efendi merhûm da bu kavli takdîr ve "muktezâsıyla amel" edermiş.

Cevdet Paşa da İbnülemin gibi meşhur allâmelerin bu tavrına karşı çıkarlar. Cevdet Paşa bu meselede "ulemâ-yı fihâma inkirâz geldiğinden Gelenbevî'nin te'lifâtı olmasa o asrın malûmâtına ıttılâ' hâsıl edilemeyeceğini beyân ile "Keşkî ayaklı kütüphâne de –beyne'l-ulemâ meşhûr olan- imtihâna dâir bir risâlecik yazsaydı ders vekîli Kazâbâdî Ahmed Efendi'nin ma'reke-ârâ-yı redd ü îrâdı olan "en" mebhasına kesb-i vukûf ederdik" (*Tarih-i Cevdet*, cild 4, s. 331) der. İbnülemin'in yorumu ise şöyledir:

"Teessüf olunur ki 'İnne âsârunâ tedüllü aleynâ fenzurû ba'denâ ile'l-âsâr' hakîkatinden iğmâz ile kendilerini 'ömr-i sânî'den, ahlâfı da 'hayat-ı maneviyye'den mahrûm etmişlerdir.

Müteallimleri istisgar etmek, muallimler için şiâr-ı mahsûs olduğundan 'Ayaklı Kütüphâne', 'te'lif sevdâsına düşen' tâlib-i gayyûruna itirâz edebilir. Ve tâlibin 'âsâr-ı eslâfı tefehhüm ve tefattun dâ'iyesini terk' etmesini itirâza 'illet olarak gösterir. Fakat hazrete de bir süal vârid olur ki: Zât-ı fezâil-simâtı 'âsâr-ı eslâfı tefehhüm ve tefattun', hatta -fazîlet-i ilmiyecemüellifîn-i eslâfdan bazısına tekaddüm eylemiş olduğu hâlde niçin üç sahîfeli bir eser te'lifine himmet buyurmadı?.." (İbnülemin, *Gelenbevî İsmail Efendi*, s. 19).

1274 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 3 vd.

1275 Kethüdâzâde Ârif Efendi'nin şiirleriyle alakalı bir çalışma için bkz. Taner Gök, *Kethüdâzâde Ârif Divanı İnceleme-Metin*, basılmamış yüksek lisans tezi, GÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü 2010; a.g.m.,"Bir Osmanlı Bilgini Kethüdâzâde Ârif ve Divanı", *Türkiyat Mecmuası*, c. 22, nr. 1 (2012), s. 17-30.

1276 Muallim Naci, *Osmanlı Şairleri,* s. 172.

1277 ' Muallim Naci, *Osmanlı Şairleri,* s. 173.

1278 SATŞ, s. 38.

1279 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 312.

1280 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 191-2.

1281 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 189.

1282 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 202.

1283 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 203.

1284 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 189-190.

1285 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 190.

1286 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 204.

1287 Hoca zaman zaman da eski Enderûn-ı Hümayun hocalarından Alyanak Ali Efendi'nin Beşiktaş'taki evinde devrin maruf zatlarıyla toplanırlar. Katılanlar Nevres ve hocanın bazı talebeleri, Mâbeyn'den kimselerdir. Bu Alyanak Efendi, musibet dellalı bir zattır. Yakın dostu Akif Bey de meraklı bir adam. Alyanak Efendi ona musibetleri söyleye söyleye Akif Bey de dinleye dinleye merakından keder etmiş ve ölmüştür. (*Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 143.

1288 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 144.

1289 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 5.

1290 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 168. Burada bahsi geçen fikirler bir asır sonra Tanpınar'ın "bize mahsus bir hayatı…" cümlelerinde aksini bulan bir düşünceyi ihtiva eder. Aynı meseleye bir de Halit Ziya'nın ele alış şekline bakacak olursak karşımıza daha değişik bir tablo çıkar. İzmir'deyken Ramazan ayında cere çıkmış cerzebeli, gür sesli, heybetli bir hoca Hisar Camii'nde vaazlar verir. Her akşam Halit Ziya'nın dedesinin konağında umûma açık iftarların da müdâvimi olan Hoca Halit'in de bulunduğu bir vaaz esnasında Frenkleri taklit edenlerden, onlar gibi giyinip kuşanıp onlar gibi yaşayanlardan, Frenkçeden başka şeyler okumayanlardan, hatta cebinde Frenkçe kitaplarla camie gelenlerden bahseder. Arada Halit'e de nazar eden hoca bu minval üzere "Kim bir kavme benzerse o kavimdendir" hadisini şerh eder.

Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl II*, İstanbul 1936, s. 134-135.

1291 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 168-169.

1292 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 173.

1293 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 173.

1294 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 7 vd..

1295 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 241.

1296 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 26.

1297 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 145.

1298 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 224.

1299 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 214.

1300 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 189.

1301 Hayatı ve memuriyetleri hakkında bilgi için bk. Asım, *Târih*, I, 293; II, 46; Şânîzâde, *Târih*, I, 399; II, 114. 234-237, 262, 334; IV, 112; *Devhatü'l-meşâyih*, s. 122-123; *Sicili-i Osmânî II*, 396; Mehmet İpşirli, "Dürrîzade Abdullah Efendi", *DİA,* c. X, İstanbul 1994, s. 36-37; *İlmiye Salnamesi, s.* 575-577; *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* c. V, s. 151.

1302 XVIII. asrın Şeyhülislâmlarından İvaz Paşazâde İbrahim Bey'in (719-1797) şahsiyetinin bir cüz'ü olan yalısı da ricâl-i ulemânın usûl ve merasime dikkat etmesinin müşahhas örneklerinden birisi olarak görülebilir. Eskiden şeyhülislâm mazulleri İstanbul'da oturmazlar, yalılarında ikamet ederlerdi. Bu kaideye riâyeten İvaz Paşazâde İbrahim Beyefendi de mazuliyet devresinde Kuruçeşme'deki yalısında ikamet etmekte olduğu sırada, kendisinin meşhur olan kibir ve azametine misal olarak "acaip nev'i"nden hikâyeler naklederler. Efendi'nin yalısında geçen ve teşrîfât kaidelerine bağlılığını gösteren misalin biri de şudur:

Kibir, azamet ve merasime riayeti ile meşhur Şeyhülislâmlardan İvaz Paşâzade İbrahim Beyefendi'nin naibi memuriyet mahallinden avdet eylediğinden, mektupçu ve kethüda efendiler gibi dairede esaslı nüfuzu olanlar naibi Efendi'nin katına çıkarmak isterler. Fakat "naip mazulleri ve müderrislerin eyyâm-ı mahsûsasında buhurdanlıklar yakılarak şeref-i müsûla nailiyetleri usûl-i kadîmeden olup, bu usulün haricinde münferiden bir naip mazulünün huzura kabulü caiz değilse de" kendi arpalıklarının naibi olmasından dolayı tenha bir zaman olan akşam ile yatsı namazları arasında huzura kabulüne Efendi tarafından müsaade edilir. Nâib biniş'ini kavuşturup titreyerek odadan içeri girer. Yere doğru bir temenna ile doğruca gider, minderin saçağını adap ile takbil eder, odanın şöyle bir kenarında divan durur. Biraz sonra şeyhülislâm "mücerret bir iltifât-ı mahsûs" olmak üzere "Molla ne vakit geldin?" buyurur. Bu "hitab-ı âlîye mazhar olan" naip efendi sevincinden şaşırır ve o şaşkınlıkla "Efendim yarın değil öbür gün geldim" diye cevap verir. Bu cevap üzerine efendi "Acelenden bir gün evvel gelmişsin" der. (Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 374-378.) İvaz Paşazâde'nin yalısı daha sonra Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'ye verilmiş, ondan da varislerine intikal etmiştir.

1303 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 203-204.

1304 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 375.

1305 Keçecizâde İzzet Molla, *Hazâna Sürgün Bahâr*, haz. Ömr Ceylan, s. 158.

1306 Litfi, *Târih II*, s. 152.

1307 Hatt-ı hümâyunda "fezâil-i zâtiye ve hasâil-i hamîdesi velhâsıl câmi'-i kemâlât-ı insâniyesi"nden baholunmuştur. Hattın tamamı için bkz. SS, 621.

1308 Hayatı hakkında bkz. İbnülemin, SATŞ, s. 620-631; Bilal Kemikli, *Şâir Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi*, Kitabevi, İstanbul 2011, s. 1-83.

1309 SATŞ, s. 625.

1310 Cevdet Paşa, *Tezâkir II*, s. 73.

1311 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 187.

1312 Ziya Paşa'nın Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi'ye takdim ettiği kasideler için bkz. Ziya Paşa, *Külliyât-ı Ziya Paşa*, 40-54.

1313 Ziya Paşa, *Verâset Mektupları*, s. 24-25. Ârif Hikmet Bey, *Divan*'ında bu meseleden şöyle bahseder:

Olur olmaz işe karışma deyû
Nush u pend eylemişdi eslâfım
Câh-ı fetva karışdırıp cebren
Şûrişe düşdü cümle evsâfım
Mümkün ise sülûk-ı râh-ı halâs
Girmesin bu tarîke ahlâfım"

Şeyhülislâm Ârif Hikmet, *Divan*, s. 198.

1314 Bütün bunlar için bakınız. Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 19-20 ve 34-37.

1315 Cevdet Paşa, *Tarih II,* s. 102.

1316 *Kemâlü'l-Kâmil*, v. 52b-53a; karşılaştırınız, SATŞ, s. 622.

1317 Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey, *Dîvân-ı Ârif Hikmet Beyefendi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1283, s. 3 vd.

1318 SATŞ, s. 1081.

1319 İbrahim Bülbül, *Keçeczâde İzzet Molla*, Ankara 1989, s. 35.

1320 İzzet Molla, a.g.e., s. 139. Molla'nın Ârif Hikmet Bey'e takdim eylediği bir diğer kaside için bkz. Keçecizâde İzzet Molla, *Hazâna Sürgün Bahâr*, haz. Ömr Ceylan, s. 203-205.

1321 Keçecizâde İzzet Molla, *Hazâna Sürgün Bahâr*, haz. Ömr Ceylan, s. 202-205.

1322 SATŞ, s. 1684.

1323 Bir örnek için bkz. SATŞ, s. 1794.

1324 SATŞ, s. 2095. Zeki, sühan-saz, nükte-perdâz ve zarif ve Halidî Nakşîlerden bulunan Ziver Bey'in Üsküdar Salacak'taki hanesi de bir edebî mahfildir. Ziver Bey Dağıstanlı Hoca Şakir Efendi ile evinde sohbet ederken yalısında misafir bulunan güzel bir genç yanlarına gelir. Ziver Bey, civardaki mesirede dolaşmasını söyleyince genç "Aman, efendim, halkın içine girilir mi, bir kulp takarlar" der. Ziver "A nur-ı aynım, sana kulp değil, sap takarlar" cevabını verir. SATŞ, s. 2099. Şu sohbet de Âli Paşa'nın huzurunda cereyan etmiştir:

"Sudûrdan ve pek değerli fükahadan Harbutlu Seyfüddin (Efendi) ile birlikde sadrıâzam Âli (Paşa'nın) "Sayei seniyenizde ikimiz de hayli istifade etdik. Mısırın parası ya binaye, yahud zinaye gider, derler. Dainiz, Salacaıkda bir bina yabdırdım, efendi dainiz ne yapdı bilmiyorum" demişdir. SATŞ, s. 29098.

1325 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, c. 1, s. 73. Ulema ve vüzerânın tepkisi için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir I*, s. 67-76.

1326 İbrahim Şaban, Ebu's-Senâ' El-Âlûsî'nin İstanbul Seyahati ve İzlenimleri", *İÜ Şarkiyat Mecmuası*, nr. 19 (2011-2),, s. 75-99. Ayrıca bkz. Kemikli, *Şâir Şeyhülislâm Ârif Hikmet* Beyefendi, s. 54 vd.

1327 SATŞ, s. 379-380.

1328 Süleyman Fehim, *Divançe-i Süleyman Fehim*, Matbaa-i Âmire, İstanbul [1262 /1846] "Dîbâce".

1329 Kethüdazâde'nin menâkıbında Emin Efendi aralarındaki bazı husumetten dolayı "…Farisî hocası Fehim Efendi Ferruh İsmail Efendi'nin kalpaklısı, yani uşağı idi. Hem hizmet etdi, hem okudu, yazdı" der.

1330 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 13-14; Fatma Âliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 35-36.

1331 Fatma Âliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 35.

1332 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 13-14; Fatma Âliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 35-36.

1333 Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 22-23.

1334 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 24; Fatma Âliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 49-50.

1335 Hayatı hakkında bkz. İbnülemin, SH, s. 263-265.

1336 Bkz. SATŞ, s. 1866-1867.

1337 Cevdet Paşa, *Tezakir II*, s. 156.

1338 Cevdet Paşa, *Tezakir II*, s. 156.

1339 *Lütfi Tarihi*, s. 250.

1340 Cevdet Paşa, *Tezakir II*, s. 156.

1341 Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, s. 121.

1342 SATŞ, s. 1868; Ayrıca bkz. İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 812.

1343 İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, s. 895.

1344 Hayatı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. SATŞ, s. 868 vd.

1345 İbnülemin, buradaki "şâir-i bî-hemtâ" tabirinin "musâhebâtta yektâ"ya seci olmak için yazıldığını, diğer söylediği her şeyin hakikâte muvâfık olduğunu Lebib Efendi ile tanışıklığı olan Mehmed Emin Paşa ve Hersekli'den işittiği medihlerle mutabık olduğunu belirtir. SATŞ, s. 870.

1346 İbnülemin konağın SATŞ'nin ilk veya ikinci cildinin basımında 1930-1932 bu tarihten tahminen 25 sene evvel yıkılıp yerine aynı şekilde yenisinin yapıldığını belirtir. (s. 96, 2 nolu dipnot) Tabii konak, bugün emsali gibi gaybubete karışmıştır.

1347 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV,* s. 13.

1348 "Seydî Kasîdesi" olarak maruf bu şiir için bkz. *Kemâlü's-Safvet*, v. 5-6; SATŞ, s. 1600-1601.

1349 Hadis-i şerifin geçtiği mısralar şöyledir:

"Sen Hüsrev-i deryâ kerem ü Hâtem-atâsın

Şeyhü'vüzerâsın

El-afüvvü zekâtü'z-zafer'e eyle riâyet

Ver yârime ruhsât…" *Kemâlü's-Safvet*, v. 6; SATŞ, s. 1601.

1350 *Kemâlü's-Safvet*, v. 3-5.

1351 SATŞ, s. 872.

1352 Mehmet Arslan, *Leylâ Hanım Dîvânı*, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 315-316.

1353 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 263.

1354 Tamamı için bkz. İsmail Paşazâde Hakkı Bey, *Divan-ı Hakkı Bey,* Hüdâvendigâr Vilâyeti Matbaası, Bursa 1292, s. 44 vd.

1355 Bkz. SATŞ, s. 1648.

1356 Tamamı için bkz. *Kemâlü's-Safve*, v. 3&.

1357 Kaya Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, c. I, 2 Baskı, Ankara 1979, s. 19.

1358 Eski Lofça müftülerinden olan Deli Müftü, her türlü kayıttan azâde, kendisini ilim öğretmeye adamış zatlardandır. "Her fende mâhir ve mütebahhir" bir zat olan Deli Müftü "gayet laubâlî ve kayıtsız" biridir. Cevdet Paşa "Nasruddin Hoca gibi garîb hikâyeleri olup mesel-i sâir gibi elsine-i enâmda dâir" olduğunu söylediği Müftü Efendi hakkında Tezâkir'de hayli malumat verir. Bir feyz ü rif'at olacağı anlaşılan Mekteb-i Harbiye'nin açıldığı esnada burada tahsilini tamamlamak için İstanbul'a gitmesi gerektiğini ifade etmeleri üzerine ceddi Hacı Ali Efendi ilmiye tarîkinden ayrılmasını istemeyerek Müftü'den ders almasını isterler. Hatta dedesi bir miktar da maaş teklif eder. "Âlemde hiçbir şey ile mukayyet olmadığı gibi zaman ve mekân ile dahi mukayyet olamayacağı"nı söylerek red cevabı verir. Onun dersinden istifade etmek isteyen Cevdet hep etrafında dolaşır. O sırada Lofça'nın talebe ve uleması ondan *Tefsîr-i Kadı Beydavî* tedris etmek için her gün toplanarak gâh camide, gâh kahvehânede bulup hemen diz çökerek dersi talim ederler. Hatta bir gün sokaktan rast gelirler.

Hoca hemen yere oturup sırtını da bir duvara vererek *Tefsîr-i Kadı Beydavî* okutur. Talebeleri oarasında kır sakallı yaşlı başlı hocaların dahi toz toprak içerisinde oturmaları üzerine ondan istifade edemeyeceğine kani olan Cevdet Efendi İstanbul'a azîmet eder. Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 5.

1359 Hayatı ve eserleri hakkında bkz. SATŞ, s. 236-240; Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 129-150; Fatih M. Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmiye*, s. 15 vd.

1360 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 96-97.

1361 Bereketzâde, *Yâd-ı Mâzî,* s. 258.

1362 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 155.

1363 Bu hususta Sultan Abdülhamid ile Cevdet Paşa arasındaki mükâleme için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 245.

1364 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 271.

1365 Cevdet Paşa, Tezâkir IV, s.132.

1366 Ahmed Midhat, *Fatma Âliye*, s. 36.

1367 Ahmed Midhat, *Fatma Âliye*, s. 42-44.

1368 H. Emel Aşa, *Fatma Âliye Hanım (Hayatı, eserleri, Fikirleri)*, İÜ Sosayl Bilimler Ensitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, 1993, s. 45.

1369 *Elfü'n-nehâr ve'n-nehâr (Bin Bir Gün*) hikâyesini Hind merkezli bir hikâyedir. Bu hikâyelerin 1290'daki tab'ını Mustafa Hami Paşa ile Ayıntablı Ali Raşid Efendi Fransızca'dan tercüme etmişlerdir. *Osmanlı Müellifleri*, s. Tahir böyle demesine rağmen hikâyenin 1. cildinde mütercimin ismi yoktur, 3. cildinin başında "Terceme-i Mustafa Hâmi Paşa, bâ muâveneti Ahmed Midhat-Şükrü" yazılıdır. Ali Râşid Efendi'ye dair bir işâret yoktur.

1370 Ahmed Midhat, *Fatma Âliye*, s. 89-95.

1371 Midhat Efendi bu mektuplardan hareketle "Fatma Âliye Hanım yahut Bir Muharrire-i Osmaniye'nin Neş'eti" isimli monografiyi kaleme almıştır.

1372 Ahmed Midhat, *Fatma Âliye*, s. 129-140. Fatma Âliye Hanım daha sonra Muallim Naci, Mahmud Esad Efendi gibi maruf zatlarla da mektuplaşmıştır. Pierre Loti, Emil Juljgard gibi şark hayatı ile ilgilenen yabancı yazarlardan da mektuplar almıştır. Bu hususta bkz. Emel Aşa, *Fatma Âliye Hanım,* s. 79-82.

1373 Ahmed Midhat, *Fatma Âliye*, s. 141-143.

1374 Ahmed Midhat, *Fatma Âliye*, s. 149.

1375 Emel Aşa, *Fatma Âliye Hanım* s. 67 vd.

1376 H. Emel Aşa, *Fatma Âliye Hanım (*s. 69.

1377 Ahmed Midhat, Fatma Âliye, s. 180, 184.

1378 Ahmed Midhat, Fatma Âliye, s. 184-185.

1379 Bu hususları muharrirenin kendi kaleminden okumak için bkz. Ahmed Midhat, *Fatma Âliye*, s. 60-66.

1380 Ahmed Midhat, *Fatma Âliye*, s. 66.

1381 Ahmed Midhat, *Fatma Âliye*, s. 79-81.

1382 Ahmed Midhat, *Fatma Âliye*, s. 87.

1383 Ahmed Midhat, *Fatma Âliye*, s. 106-112.

1384 Ahmed Midhat, *Fatma Âliye*, s. 16-20.

1385 Bu hususla alakalı olarak bkz. Mübâhât Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münâsebetleri", *Ahmed Cevdet Paşa semineri 27-28 Mayıs 1985, Bildiriler*, İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1986, s. 219.

1386 Paşa bu eserin bir nüshasını, istinsah ederek, saraya husûsî bir arz tezkiresiyle arz etmiştir. Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 275. Bu eseri Gülnar Hanım namıyla maruf olan Olga Labedeff "Les Femmes Musulmanes, Paris tarihsiz, ve Nazîma Roukie "Les Musulmanes Contemporanies (Paris, 1894) isimleriyle Fransızca'ya çevirmişlerdir. Bu konuda bakınız. Fatma Âliye Hanım, *Muhâdarât*, yayına hazırlayan: Dr. H. Emel Aşa, Enderun Kitabeci, İstanbul 1996, s. 9.

1387 BA, Yıldız Tasnifi, Ks. i 8, Evr. nr. 553/540, Zrf. nr. 93. Kar. 38, 25 Rebîulevvel 1308 |8 Kasım 18901 tarihli arîza; BA, Yıldız Tasnifi, Ks. 31, Evr. nr. 27/5, Zrf. nr. 27, Kar, 79.

1388 İbnülemin; Fındıklılı İsmet Efendi'nin hayatı ve onunla alakalı hatıralarını anlattığı *Kemâlü'l-İsmet*'i, Efendi'nin ölümünü takip eden iki gün içinde yazarak 15 Aralık 1904'te tamamlamış, eserin yayınlanması ancak 1912'de mümkün olabilmiştir.

1389 1296 sene-i hicriyesinde vefât etmiştir. Mevâlîden ve Tarîkat-ı Nakşibendiye müntesiblerinden idi.

1390 İsmet Efendi, bu fıkrayı naklettiği sırada üçüncü zâtı tahattur edememişti.

1391 Hîn-i vefâtında beyaz sakallı idi. Sıhhati müsâid olup da sokağa çıkamadığı zamanlar sakallı olurdu.

1392 H. Vassaf, *Cerîde-i Sûfiyye*, 15 Muharrem 1332.

1393 SATŞ, s. 1800. Şiirleri, Efendi'nin hikmetinden - sırrından olsa gerek bir türlü bastırılamaz. Sadece Kemal Edib Kürkçüoğlu bir kısım şiirlerini neşredebilmiştir. İlginçtir, Efendi'nin meclislerini iki defa tahrir etmemize rağmen her ne hikmete mebni ise 20 sayfayı aşkın her iki metin de gaybubete karıştı. Ehli nezdinde hadisenin vukuu tesadüf addolunabilir. Fakat ziyaın iki kere tekerrür etmesi keramete de hamlolunabilir. Muhakkak ki doğrusunu Allah bilir.

1394 SATŞ, s. 1798-1799.

1395 Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ I*, s. 177.

1396 "Evliyâ o kimselerdir ki, görüldükleri zamân, görenlerin kalbine zikr-i Hak gelir" hadîs-i şerîfine temâs eder.

1397 Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ I*, s. 177.

1398 Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ I*, s. 178.

1399 *Fatîn Tezkiresi,* s. 424.

1400 Ahmed Sâfî, *Sefîne-i Sâfî*, c. XI, s. 1338.

1401 Bu nazîreler için bkz. Kemal Edip Kürkçüoğlu, *Osman Şems*, s. 19-22.

1402 SATŞ, s. 358.

1403 Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ I*, s. 185.

1404 Ebüzziyâ, "Yeni Osmanlılar",*Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 21, 2 Cumadelula 1327 / 7 Haziran 1325, s. 3.

1405 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebüzziyâ, "Yeni Osmanlılar",*Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 21, 2 Cumadelula 1327 / 7 Haziran 1325, s. 3 vd.; Şeker, *Sadık Bir Muhalif*, s. 47-48.

1406 Cemiyetin bu içtimaı gerçekleştirmediği de bir vâkıadır. Zühul eseri olarak Veliefendi Çayırı yerine böyle denilmiştir.

1407 Abdurrahman Şeref, *Târih Musâhabeleri*, s. 174-175.

1408 Kuntay, *Namık Kemal I*, s. 415.

1409 Mezkûr karar için bakınız. *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 711, 5 Rebîü'lâhir 1284-6 Ağustos-1 Efrencî 1867. Bu ehemmiyetli vesîkanın yeni harflerle neşri için bkz. Ömer Faruk Akün, *Nâmık Kemâl'in Mektupları*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972, s. 98-99. Bu üç şahsın Tercüme Odası Hulefâsı olduklarına dair haberi, aynı gazete, sekiz gün sonraki nüshasında, buradaki memuriyetlerine devam ermediklerine dair bir haberle düzeltir. Bkz. *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 715, 13 Rebîü'l-âhir 1283-14 Ağustos-ı efrencî. Karşılaştırınız: Akün, *Nâmık Kemâl'in Mektupları*, s. 99. Nâmık Kemâl de babasına yazdığı bir mektupta "Nuri Bey'in falanın temdîd-i cezâsına dâir olan cerîdeden" bir nüsha ister. Fevziye Abdullah Tansel, *Nâmık Kemâl'in Hususî Mektupları I*, TTK Basımevi, Ankara 1967, s. 101.

1410 Kuntay, *Namık Kemâl I*, s. 416.

1411 Mehmed Bey'in tercemesi için bkz. İbnülemin, *Son Asır Türk Şâirleri*, *s.* 942-954.

1412 SATŞ, s. 943.

1413 M. Râgıb Esatlı, Ölümünden Sonra Rıza Tevfik, s. 133-135.

1414 İbnülemin, *SH*, s. 21.

1415 İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 808.

1416 İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. 90.

1417 İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 22.

1418 İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 248.

1419 İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 39.

1420 İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 165.

1421 Bkz. İbnülemin Ahmed Tevfik, "Şefik Bey", *Resimli Gazete* nr. 27, s. 3.

1422 İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 22.

1423 İbnülemin Mahmud Kemâl, "Muhsinzâde Abdullah Bey", *Tercümân-ı Hakîkât,* 20 Rebiülâhir 1317.

1424 Esasen çalışmamızdan çıkarttığımız "Meclislerin Renkli Sîmâları" bölümünde yer alan bu kısmı Galib'in edebî şahsiyetinden, bulunduğu her yeri bir şiir meclisine çevirmesinden ötürü buraya dâhil ettik.

1425 Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İbnülemin, "Leskofçalı Gaib Bey", Dîvan, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1335; Metîn Kayahan Özgül, *Leskofçalı Galip*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

1426 İbnülemin, "Hoşserler", *Çınaraltı*, nr.1, 1941, s. 10-12;SATŞ, s. 448.

1427 İbnülemin, "Leskofçalı Galib Bey", s. 36; SATŞ, s. 441 vd.

1428 Tanpınar, XIX. Asır, s. 261.

1429 Ebüzziya, "Kahvehâneler", *Mecmua-i Ebüzziya*, nr. 131, 5 Safer 1330, s. 67.

1430 SATŞ, s. 444.

1431 Zeynelâbidîn Reşid, *Edebiyat Kumkuması*, Haleb Vilâyet Matbaası, 1326, s. 89.

1432 Geride bahsettiğimiz üzere Hersekli'nin hânesinde toplanan Encümen-i Şuarâ'nın üstadı Leskofçalı'dır.

1433 SATŞ, s. 445.

1434 Müstecâbîzâde İsmet, *Nailî-i Kadîm*, içinde, "Hersekli Ârif Hikmet-Mektup", Ferîdiye Matbaası, İstanbul 1318, s. 6-7.

1435 İbnülemin, "Hersekli Ârif Hikmet", *Divan*, s. 25.

1436 İbnülemin, "Leskofçalı Gâlib Bey", *Divan*, 7

1437 (Kemâl), *"Takîb (Muâheze-i-nâme-i Kemâl)", Mecmua-i Ebuzziya,* nr. 10, Gurre-i Safer 1298, s. 299. Aslında biraz da Ziya Paşa'nın Leskofçalı'nın memleketini yanlış yazmasına tariz olarak söylenmiş de olsa hakikat payı yüksektir. Kemâl'in Galib'le alakalı diğer bazı değerlendirmeleri için bkz. Fevziye Abdullah, *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, c. I, s. 22, 51.

1438 Ahmet Midhat Efendi Muallim Nâci'ye gönderdiği mektupta bu durumu şöyle ifade eder:

"Tuna vilâyeti mektûbî Kalemi'nde iken mektûbîmiz, mümeyyizimiz ve bâhusus erkân-ı müsevvidînin ser-âmedî olan Galib Bey merhum gibi behre-i edebî ile mümtaz olan büyüklerimiz, bize birtakım nüsha-ı edebiye vererek tanzirlerini emrederler ve nazm ve nesirde terakkimize bir gayret-i hayır-hahâne ile himmet buyururlar idi." Ahmed Midhat-Muallim Nâci, *Muhâberât ve Muhâverât*, Tercümân-ı Hakîkât Matbaası, İstanbul 1301, s. 49.

1439 Lefkofçalı Galib Bey", *Dîvan*, s.35-36.

1440 SATŞ, s. 446.

1441 Lefkofçalı Galib Bey", *Dîvan*, s. 61.

1442 SATŞ, s. 238.

1443 Söz konusu nazîre için bkz. İbnülemin, *Leskofçalı Gâlib Bey Divânı*. *Divan*'da nazîrenin medih beyitleri yoktur. İbnülemin'in bu fıkrayı dinlediği Zeynelabidin Reşid Bey daha sonra Galib'in hatt-ı destiyle mukarrer olan bu şiiri kaybetmiştir. Bkz. SATŞ, s. 448; a.g.m., *Son Sadrıâzamlar*, s. 236.

1444 İbnülemin, *Kemâlül-Kâmil*, v. 60.

1445 Namık Kemâl, Galib'in tab'ındaki sürati anlatmak için şu fıkrayı nakledermiş: "B*ir gece Galib Bey'e Örfî'nin bir fahriyesini okudum. O gecenin sabâhı hânesine uğradığımda bana*

Tecellî berk (… ile başlayan) *fahriyesini gösterdi.*" İbnülemin, "Leskofçalı Galip Bey", *Divan*, s. 44.

1446 İbnülemin, SATŞ, s. 448.

1447 *Leskofçalı Galip Bey Divanı*, s.44-45.

1448 Mehmed Akif, vefatını müteakip neşrettiği bir manzumeyle (Sırât-ı Müstakim, nr. 27, 12 Şubat 1324/1909) Hersekli'nin hususiyetlerini ifade etmiş-

tir. Şiir için bkz. Mehmed Akif Ersoy, *Safahat*, haz. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1984, s. 532-541.

1449 Bu eserlerden *Mecelle*'ye dair olanı, ehibbâmızdan Rıdvan Özdinç Bey yayınlamış olup (Kitabevi, 2012), diğer eserleri de kendileri tarafından neşre hazırlanmıştır.

1450 *Kemâlü'l-Hikme*, s. 5.

1451 *Kemâlü'l-Hikme*, s. 32.

1452 "Cühela ile ihtilâfdan, onların türrehâtını dinlemekden pek mütevahhiş idi. Sıklet-i cüheladan muhafaza-i nefs için herkese kapısını açtırmazdı. *İkimiz de rahatsız oluruz* derdi. Hizmetçiler aldıkları emir üzerine, gelenlerin onda dokuzunu *Beyefendi burada yokdur* yahud *uykudadır* diye savarlardı.

Bu hâl iki defa bizim de başımıza geldi. Kemâl-i şiddetle şeb-i şekvâ etdik. Bizi reddedemeyeceğinden, uşakların hayvanlığından bahs ile itizar etti. Ondan sonra ne vakit gittikse bâb-ı Hikmet'i açık bulduk. Uşaklar, ismimizi haber verdikleri anda evin üst katından *buyursunlar Mahmud Kemal buyursunlar Ahmetü'l-Tevfik* diye bağırır, bizi istikbale çıkardı. Biz elini öpmeye davranınca o da tenezzülen bizim elimizi öpmeğe kalkışır, ibrâz-i inayet eylerdi.

Muhabbet için hanesine giden bazı adamların *beyefendi burada yokdur* cevabını aldıkları hâlde içeriye girmek için uğraşdıklarını işidince pencereden başını uzatarak *be herif buradayım, ama seni kabul etmeyeceğim. Benimle ne görüşeceksin, kahvehaneye git, kendine lâyık kafadaş bul* diye sayha-endâz olması vekayi'-i nâdireden değildi.

Cüheladan biri meclisine ferceyab-ı dühûl olunca iş başkalaşırdı. Bin türlü cevahir-i hakikat saçan fem-i Hikmet, evbâşana laflar savurmaya başladı. Ubeyd-i Zakanî'nin, Sururî'nin, Kani'nin, şunun bunun müstehcen şiirlerini okur, izah eder, erbab-ı hayâyı utandıracak surette hikâyat-ı vikahat-engiz nakl eyler, nakliyatını evza'-i vaziane ile katmerlendirir idi ki hal ve kaline baktıkça Hikmet'in bir hekîm-i edebâmûz değil, ser-amedandan herze-vekilândan bir kallâş-ı ayyaş olduğuna hükm etmek tabii gö rünürdü. Bu türlü etvar-ı tararanesinden mükerreren şikâyet ettim. *Canım efendim, insaf ediniz. Şu eşşek herife ne söylenir? Hikmetten bahs etsem anlamaz, şiirden dem vursam şuuru yok, vaaz etsem uyur. Bu kabil eşhasa söylenecek söz, ...den ibarettir. Bunlar benden ne isterler, benim sözümden ne anlarlar, evime niçin gelirler? Kahvehaneye gitsinler. Mahalle halkıyla çene yarışına çıksınlar. Artık evimde de rahat etmeyecek miyim, ben bir takım nâdânların gönül eylencesi miyim? Ama efendim edebsizlik ediyorlar* dedi."

Kemâlü'l-Hikme, s. 55-58; *Hersekli Ârif Hikmet Divânı Mukaddimesi*, s. 22-24. Hikmet, son zamanlarında meclisine girenlere karşı tavrını değiştirmiştir.

1453 "Başını gözünü yararak okumağa çalıştığınız bir şiirin der-akab altını üstünü kıraatle sizi vakf-ı hayrân eder. Şu hâl, mükerreren nefsimizde vâki' oldu" diyen İbnülemin misal olarak da şu fıkrayı anlatır. Şair Safvet'in *Beranje* manzûmesinin ismini ilk kez, *Nümûne-i Edebiyat*'ta şiirin yayınlanan üç beytini okuyunca işiten İbnülemin, şiirin tamamını görmek ister. Kime başvurduysa doğru dürüst bir cevap alamaz. En sonunda Hersekli Arif Hikmet'e müracaat eder. Hikmet; "Şinasi ile Safvet'e giderdik. Bize eş'arını okurdu. "Beranje" manzûmesini de okumuştu. Hoşuma gittiğinden ezberlemişdim. Emma aradan kırk yıl geçdi, bilmem tahattur edebilir miyim? Manzumenin garip bir fıkrası da vardır" der ve manzûmeyi baştan sona okur. Aradan epey bir zaman geçtikten sonra sahaflardan aldığı bir mecmuada bu şiirle karşılaşan İbnülemin "Koca Hikmet'in bir harfinde bile hata etmediğini görür. Bu hususta bkz. İbnülemin, *Kemâlü'l-Hikme*, Dersaadet 1327, s. 10-11; *Kemâlü's-Safve*, vr. 14-16; *SATŞ*, s. 1596.

1454 *Hersekli Ârif Hikmet Divânı Mukaddimesi*, s. 21-22.

1455 SATŞ, s. 640-641.

1456 *Hersekli Ârif Hikmet Divânı Mukaddimesi*, s. 32-33.

1457 Pek çok misali varsa da sadece şunu aktarmakla kifâyet edip geçeceğiz. Selanik çalgıcılarından Mustafa Ağa'nın torunu Osman Nuri Efendi de hususi tahsille kendini yetiştirdikten sonra memuriyete giren, Hersekli'nin Manastır'dayken meclislerine devam edenlerdendir. Daha sonraları sık sık ondan ve onun tuhaf nazımlarından bahsederek güler, çevresindekileri de güldürürmüş. Hersekli'ye dair şu kıtayı yazmıştır:

"Suâl etme Hudâ'nın hikmetinden
Cevâb al aynı dâvâya muvafık
Reîs-i mahkeme Ârif olunca
Eder her hükmü kânûna tevâfuk"

SATŞ, s. 1263.

1458 *Kemâlü'l-Hikme*, s. 15.

1459 İbnülemin, *Hersekli Arif Hikmet Bey Dîvânı* mukaddimesi, h. 1334 (r. 1332-m. 1916). s. 18, 19.

1460 SATŞ, s. 201.

1461 Tanpınar*, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 237-238.

1462 Bu şairlerin bir araya gelmeleri hakkında bir başka sebep olarak inanç birliğini zikreden Kayahan Özgül, temel olarak tasavvuf ve tarîkatı merkeze alan ve daha çok Nakşî, Kâdirî ve Bektaşî olan isimlerin encümene devamı için tarikat intisaplarını bir ayrım değil pekiştirici olarak görür (Özgül, s. 16). Rıdvan Özdinç, Kayahan Özgül'ün bu fikirlerine şöyle karşı çıkar: "Bu isimlerin bir araya gelişlerinde tarîkat neşvesini bir esas ittihaz etmek doğru olmasa gerektir. Zira devrin bütün isimlerinin yanında bir veya birkaç tarîkat ismini görmek müsellemattandır. Eğer böyle bir birliktelik aramak adına bu aidiyetlere yakından bakarsak bu isimlerin bir araya gelmelerini zorlaştırmış oluruz. Bu isimlerin bir araya gelişlerinde esas muharrik şair tabiatları ve İbnülemin merhumun sık sık şikâyet edeceği işret kültürü olmalıdır." Özdinç, a.g.e., s. 8.

1463 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Metin Kayahan Özgül, *Hersekli Arif Hikmet*, Ankara 1987, s. 8-23; a.mlf., *XIX. Asrın Özel Bir Edebiyat Mahfili Olarak*

Encümeni Şuara, (basılmamış doktora tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara1988.

1464 *Arif Hikmet Bey Divânı Mukaddimesi*, s. 19.

1465 SATŞ, s. 1410.

1466 Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ* I, s. 177.

1467 Bereketzâde, *Yâd-ı Mazi,* s. 218-220.

1468 Bu gazel ve hikâyesi için bkz. Şemsettin Şeker, "İbnülemin'in Hutût-ı Meşâhir Mecmuaları Üzerine Birkaç Kelâm", *Bir İnsan Bir Devir: İbnülemin Mahmud Kemal'in Hûtût-ı Meşâhir Defteri.* haz. Şemsettin Şeker-İsmail Kara, İBB, İstanbul 2010, s. 15-16; 69-71.

1469 Ali Emirî Efendi'nin *Resimli Gazete*'ye derç ettiği şiirleri beğenen Hikmet kendisiyle tanışmak ister ve İbnülemin vasıtasıyla haber gönderir. İbnülemin, kardeşleri Ahmed Tevfik, Mehmed Selim ile Ali Emirî ve Mehmed Akif Zeynep Sultan Camii karşısındaki Hikmet-hâneye varırlar. Ârfi Hikmet, Emirî ile bilhassa Mehmed Akif'in mecmuadaki şiirlerini takdir ve senâ eder. Bkz. Ali Emirî Efendi, "Fâzıl-ı Şemâil Reşid Akif Paşa Hazretlerinin Bir Gazel-i Belâgât-pîrâları", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası,* nr. 18, 13 Ağustos 1335, s. 395.

1470 *Kemâlü'l-Hikme*, s. 59.

1471 Hayatı hakkında bkz. SATŞ, s. 884 vd.

1472 SATŞ, s. 889

1473 Lütfi Efendi'nin matbû şiirleri için bakınız. Ahmed Lütfi, *Divançe-i Lütfi*, Dersaadet, 1302, 100 s. Ayrıca tarihinde de sırası geldikçe devlet büyüklerine takdim ettiği şiirleri zikretmiş, nakletmiştir.

1474 *SATŞ*, s. 890.

1475 Bu güftenin tamamı için bkz. İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. 16.

1476 Lütfi Efendi ilk gençlik zamanlarında Sultan II. Mahmud'un başimamlarından Zeynelâbidin Efendi'nin konağına devam ederken buradaki mûsikî meclislerinde bulunduğu hengâmda imamın oğlu Cemâlüddin Efendi ile mûsikî meşk ettikleri sırada "Nüzhetiyye" nam bu şarkıyı o zaman meşk etmiştir. İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 79.

1477 Hoca Tahsin'in Paris hayatı hakkında Abdülhak Hâmid'in verdiği bilgiler için bkz. "Üstâd-ı A'zam Abdülhak Hâmid Beyefendi'nin Hayat ve Hâtırâtı", İkdam, nr. 9647, 9 Şubat 1924, nr. 9656. Ayrıca bkz. *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, haz. İnci Enginün, Dergâh yayınları, İstanbul 1994, s. 25-27; 29-33. Aralık-Ocak 1867-1868 Ramazan-ı şerifinde "Paris yârânı" bir iftar tertibi yapmaya karar vererek organizasyon işini en sofuları olan Mehmed Bey ile "haccü'l-Haremeyn" Nuri Bey'e tevdi ederler. Mevkii itibariyle işin ağırlıklı kısmı, yani teravih namazlarını kıldırma işi, Hoca Tahsin'e düşer. O ise, "ramazanı tutabilsem yer idim" hevâsıyla demsâz olduğundan yan çizer.

1478 Ömer Faruk Akün, "Hoca Tahsin", *DİA*, c. 18, İstanbul 1998, s. 199.

1479 Hayatı hakkında bkz. SATŞ, s. 1871-1882 ; Şemseddin Sami, "Tahsin - Hoca Hasan", *Kâmûsu'l-A'lâm,* III, s. 1268-1269; Necip Âsım, "Hoca Tahsin Efendi Hakkında", İctihad, nr. 152, 1 Nisan 1923, s. 3145-3146; Ömer Faruk Akün, "Hoca Tahsin", *DİA*, c. 18, İstanbul 1998, s. 198-206.

1480 Bereketzâde, *Yâd-ı Mâzî*, s. 38-39.

1481 Ş. Sami, "Hoca Tahsin", *Hafta*, c. I, nr. 5, 20 Şevval 1298, s. 72-76.

1482 Burası daha sonraları da bir irfan mektebi olarak devam etmiş, Medresetü'l-Hattâtîn burada kurulmuştur. İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 3-4.

1483 Akün, "Hoca Tahsin", s. 202.

1484 Necip Âsım, "Hoca Tahsin Efendi Hakkında", s. 3146; Akün, "Hoca Tahsin", s. 206.

1485 Ahmed Midhat, *Acâibü'l Âlem,* İstanbul 1299, s. 21.

1486 Akün, "Hoca Tahsin", s. 201.

1487 Bu hususta bkz. Kaya Bilgegil, Şâir Şinâsî Hâl Tercümesi Üzerine Küçük Bir Araştırma, İstanbul 1972, s. 10-17.

1488 Süleyman Nazif, Ruşen Eşref'in "Şinasi mektebi hakkındaki fikriniz nedir?" sualine teyzif ve latifeyle karışık şöyle cevap verir:

"- Mektep mi? Ben böyle bir şey bilmiyorum azizim. Benim işittiğime göre onun Babıâli karşısında güzel bir matbaası varmış. Çıkardığı bazı kitapları da gördüm. Ezcümle sahibinin *Divançe*'si. Şinasi'nin vefatından sonra bu matbaayı Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa satın alarak Ebüzziya merhuma hediye etmiş. Şimdiki Sabah Matbaası bunun enkazından vücuda geldiğini söylüyorlar. Şinasi'nin matbaasından başka mektebi olup olmadığını bilmiyorum. Hangi semttedir? Ruşen Eşref, *Diyorlar ki*, haz. Necat Birinci-Nuri Sağlam, s. 77-78.

1489 Şinasi'nin hem yaşadığı devirde hem de daha sonraları nasıl bir tesir vücuda getirdiğiyle alakalı bkz. Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 155 vd.Akün, Şinasi, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, c. XI, İstanbul 1993, s. 545-563; Bedri Bermutlu, *Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003; Ziyad Ebüzziya, *Şinasi*, haz. Hüseyin Çelik, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

1490 Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 204.

1491 SATŞ, s. 1845.

1492 "…Şinasi yaradılıştan pek vehimli olduğundan hususî düşünceleri hakkında kimseye ipucu vermemek için az söyler ve sözleyeceği sözlerde özellikle seçme kelimeler kullanırmış. Sarf edeceği her kelime veya cümlede başkasına yorumlamak vesilesi vermemeğe gayret ede ede adeta vehmini cinnet derecesine çıkardığını yine Ebuzziya söylüyor. Ebüzziya Tevfik, "Şinâsi'nin Eyyâm-ı Âhire-i Hayâtı ve Vefâtı", *Mecmua-i Ebüzziyâ*, nr. 105, 24 B. 1329, s. 834.

1493 "Şinasi, müstehzi olmadığı hâlde istihzâ işrâb eden tebessümünde bir azamet müşahede olunurdu. Ciddi şeylerde bir nevi ilân-ı acz demek olan tezyif ve istihzadan nefret ederdi." Ebüzziya, "Muhallefât-ı Şinasi

ve Ahvâl-i Husûsiyesi", *Mecmua-i Ebüzziyâ*, nr. 107, 8 Ş 1329, s. 904-905.

1494 Midhat Cemal, *Namık Kemal,* c. I, s. 164.

1495 Bu hususta bkz. Ebüzziya Tevfik, "Şinâsi'nin Eyyâm-ı Âhire-i Hayâtı ve Vefâtı", *Mecmua-i Ebüzziyâ*, nr. 105, 24 B. 1329, s. 833-841; a.g.y., "Muhallefât-ı Şinasi ve Ahvâl-i Husûsiyesi", *Mecmua-i Ebüzziyâ*, nr. 107, 8 Ş 1329,s. 897-907; a.g.y., "Şinâsi ile Bir Mülâkâtım", *Mecmua-i Ebüzziyâ*, nr. 80, 1316, s. 1601-1608.

1496 Ebüzziya, Şinâsi ile Bir Mülâkâtım", *Mecmua-i Ebüzziyâ*, nr. 80, 131; İbnülemin, *Kemâlü'l-Hikme*, s. 9.

1497 Şinasi burada da münzevîyane bir hayat sürmüş ve sağlık problemleri baş gösterinde ayrılmak durumunda kalmıştır.

1498 Ebüzziyâ Tevfik, "Şinâsi'nin Eyyâm-ı Âhire-i Hayâtı ve Vefâtı" *Mecmua-i Ebüzziyâ*, c. X, nr. 105, 24 Receb 1329.

1499 Hayatı hakkında bkz. Nikki Keddie, *Cemâleddin Efgânî Siyasî Hayatı*, çev. Alâeddin Yalçınkaya, Bedir Yayınevi, İstanbul 1997; Hayreddin Karaman, "Efgani", *DİA*, c. X, s. 457 vd.; Goldziher. "Cemâleddin Afgânî", *İslâm Ansiklopedisi*, III, 81 -85.

1500 Efganî'nin Dârü'l-Fünûn'daki faaliyetleri hakkında bkz. İbnülemin *Son Sadrıazamlar*, s. 52, 390-391 ve 890-891.

1501 Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ II*, s. 411-412.

1502 Bkz. *Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, İstanbul 1975, s. 73.

1503 Bu sohbetlerin Efganî'nin hayatı ve dinî fikirleriyle ilgili kısımları için bkz. Nikki Keddie, a.g.e., 395-411.

1504 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Nikki Keddie, a.g.e., 381-429; Mümtazer Türköne, *Cemaleddin Afgani*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 77-124.

1505 M. Behçet Yazar, *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı*, içinde, "Mehmet Emin Yurdakul", İstanbul 1938, s. 244.

1506 Ali Ekrem, *R. Ekrem*, s. 12.

1507 Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. SATŞ, 274-284; Ali Ekrem, *Recâizâde Mahmud Ekrem*; Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. V, TTK, Ankara 2008, s. 75-94; İsmail Parlatır, *Recaî-zade Mahmut Ekrem: Hayatı-Eserleri-Sanatı*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1995.

1508 Abdurrahman Şeref, "Ekrem Bey Mekteb-i Mülkiye Muallimliği", *Talebe Defteri*, nr. 18, 30 Kânûn-ı sânî 1329.

1509 Ekrem'in mektepte yaptığı ilk konuşma devrin basınına da yansımıştır. Konuşma için bkz. Ali Çankaya Mücellidoğlu, *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler II*, s. 1010-1011.

1510 Abdullah Cevdet, "Tevfik Fikret Bey Merhum", İçtihâd, nr. 187, 1 Eylül 1925, s. 3071.

1511 Aynı şekilde Mekteb-i Mülkiye'nin bir kısım hocaları da bazen talebelerini yalısına davetle dersleri orada tedris etmiştir. Mesela Hekimbaşı Salih Efendi *Nebâtât* dersini zaman zaman Kanlıca'daki yalısında vermiştir. Sadece hocaların davetiyle gerçekleşmez ev ziyaretleri. Devrin ilim, irfan ve mevki sahipleriyle temas etmelerini sağlayan bu ziyaretler için bayramlar, tatil günleri de bir vesiledir. İlmi ve kemâliyle talebe arasında müştehir *Mecelle* ve *Arazi Kanunu* muallimi Âtıf Molla Bey'in ilmiye mensuplarının uğrak yerlerinden Nuruosmâniye'deki konağı ile Mabeyn Başkâtiplerinden Ali Rıza Paşa'nın hânesi talebenin edebiyat sohbetlerine katıldıkları yerler arasındadır. Buralarda ilim ve edebiyat bahisleri devrin maruf zatları tarafından uzun uzadıya konuşulur. Bkz. Ali Çankaya Mücellidoğlu, *Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler I*, s. 344-345, 381. A.g.m., *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler I*, s. 104 ve c. II, s. 951-955.

1512 Muallim Naci, İmdâdü'l-midâd, s. 130-131.

1513 Ali Kemâl, Ömrüm, s. 46-47.

1514 Bu hadise için bkz. Ali Çankaya Mücellidoğlu, *Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler I*, s. 365, 369. Aynı nümayişin biraz daha farklı bir tahkiyesi için bkz. Ali Kemâl, Ömrüm, s. 68-70.

1515 Ali Çankaya, *Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler I*, s. 365.

1516 Ali Kemâl, Ömrüm, s. 25.

1517 Rıza Tevfik, *Tevfik Fikret, Hayatı, San'atı, Şahsiyeti*, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul 2005, s. 19.

1518 Rıza Tevfik, "Ekrem Bey Hakkındaki İhtisaslarım", *Rebâb,* nr. 102.

1519 Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Üstad Ekrem", *Türk Yurdu*, c. 5, s. 1190-1192; a.g.m., "Nijad Ekrem", *Türk Yurdu*, c. 42, nr. 1083, s. 387.

1520 Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl III*, İstanbul 1936, s. 113-116.

1521 Tansel, *Namık Kemâl'in Mektupları I*, s. 461.

1522 Ali Kemâl, Ömrüm, s. 47-48.

1523 Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl V*, s. 66-67.

1524 Halit Ziya, *Sanata Dair III*, s. 118.

1525 İbnülemin'le aralarındaki mehabeti göstermek bakımından zikredilmesi gereken bir diğer husus da şudur. Ekrem Bey'in Evkaf Nazırı olduğu vakit tebrik için makamına gelen İbnülemin'e, evkaf erkânından bazı zatları savdıktan sonra- içeriye kimsenin bırakılmamasını emrederek- nezaret memurlarının ahvâlinden ve evkaf işlerine vukufsuzluğundan bahsettiği sırada umura vakıf, güvenilir bir kimseyi tavsiye etmesini istemesi üzerine Aziz Bey'i tavsiye eder. Birkaç sonra Evkaf Meclisi Aza riyasetine tayin edilir. İbnülemin, SATŞ, s. 279.

1526 SATŞ, s. 279.

1527 SATŞ, s. 281.

1528 Sultan Abdülmecid devrinin önemli devlet adamlarındandır. Harput Valisi iken hicrî 1266'da (1850) vefat etmiştir.

1529 Nuri Bey'in hânesini bundan sonraki satırlarda Dergâh Yayınları'ndan çıkan *Sâdık Bir Muhalif* nam eserimizden hülâsaten nakledeceğiz.

1530 Şeker, *Sadık Bir Muhalif*, s. 270-271.

1531 Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl V*, s. 140.

1532 Bu şahitlikte öne çıkan taraf her ne kadar Nuri'nin şahsında Sultan Abdülhamid'in memleketi ne kadar kötü idare ettiği olsa dahi…

1533 Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl III*, s. 119.

1534 Kuntay, *Namık Kemâl I*, s. 391.

1535 BOA, *SAD*, c. 25, s. 101.

1536 Bu hususta bkz. M. Ragıb, *Ölümünden Sonra Rıza Tevfik*, s. 128-129.

1537 İbnülemin'in dünyasında "hayranlık" safça dalgınlığa da tekâbül ederken, "dalgınlık" ise bazı durumlarda hürmette kusuru ifade eder. Bu hususta hayranlıkla alakalı bir örnek için bakınız. *Son Asır Türk Şâirleri*, s. 270, 1232. İbnülemin'in Ali Nihad Tarlan için "ilim ile teveğğulu sebebiyle dalgıncadır" demesinin esbâbı için bkz. Mehmed Çavuşoğlu, *Son Asır Türk Şairleri*, içinde, "Son Şuarâ Tezkiresi ve Yazarı Hakkında", Dergâh Yayınları, İstanbul 1988, s. XII.

1538 Tansel, *Nâmık Kemâl'in Mektupları I*, s. 125.

1539 *Nûrul-Kemâl*'in pek çok yerinde pek çok defa bu hususiyetlerine dair hadise ve söz mukayyettir.

1540 *Mehmed Âkif Külliyâtı*, içinde, "Hasbihâl", c. 5, haz. İsmail Hakkı Şengüler, Hikmet Neşriyat, s. 70-71.

1541 Ebüzziya'nın Nuri ve Reşad Beyler hakkındaki kanaatleri için bkz. "Yeni Osmanlılar", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 17-24, 16 Haziran 1909-23 Haziran 1909.

1542 Ebüzziya, "Yeni Osmanlılar", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 345, 5 Eylül 1910, s. 1.

1543 Kuntay, *Nâmık Kemâl I*, s. 391.

1544 Kuntay, *Nâmık Kemâl I*, s. 392.

1545 Şeker, *Sadık Bir Muhalif*, s. 201-202.

1546 SATŞ, s. 948.

1547 Ahmet Semih Mümtaz, *Eski İstanbul Konakları*, haz. İsmail Dervişoğlu, Kurtuba Kitap, İstanbul 2011, s. 106.

1548 https://ebelediye.uskudarbld.gov.tr/portal/rehber_/t1.jsp?PageName=rehberAyrinti&ID=826.

1549 Şeker, *Sadık Bir Muhalif*, s. 201.

1550 İbnülemin, *Son Asır Türk Şâirleri*, s. 1245.

1551 Mustafa Rona, *50 Yıllık Türk Mûsikîsi*, s. 64.

1552 Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, (Yeniden düzenlenmiş basımı hazırlayanlar: M. Kalpaklı, G. Türkgeldi), Ankara 1996, s.116-118.

1553 Abdullah Uçman, "Rıza Tevfik'in Kaleminden Fecr-i Âtî Akımı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* c. XXX, 2003, s. 578.

1554 Bu mektubun aslı hususî kütüphanemizdedir.

1555 Abdullah Uçman, a.g.m, s. 577-578.

1556 Ertaylan, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 663.

1557 Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl* III, s. 148-151.

1558 Şeker, *Sadık Bir Muhalif*, s. 202-203.

1559 Şeker, *Sadık Bir Muhalif*, s. 204-206.

1560 Şeker, *Sadık Bir Muhalif*, s. 205-206.

1561 Şeker, *Sadık Bir Muhalif*, s. 233-235.

1562 Midhat Cemal Kuntay, *Mehmet Akif*, s.39. Kuntay, devrinin insanları ve olaylarını anlattığı Üç İstanbul romanında Nuri Bey'i ve meclislerini o kadar idealleştirir ki bir taraftan henüz neşredilmemiş *Sis*'in (Tevfik Fikret'in İstanbul'un şahsında Sultan Abdülhamid'i hicvettiği şiiridir) okunduğunu, bir taraftan da "konağına namussuz tek bir adamın girmeyeceğinden" bahseder. Bkz. *Üç İstanbul*, İstanbul 1976, s. 178.

1563 Tertip edilen *Hutût-ı Meşâhir Mecmuası*, İsmail Kara Hoca ile birlikte tarafımızdan yayınlanmıştır: *Bir Devir Bir İnsan: İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın Hutût-ı Meşâhir Defteri*, hazırlayanlar: Şemsettin Şeker-İsmail Kara, İstanbul 2010, 239 s.

1564 Bu mükâlemenin devamı, Nuri Bey'in bu "yukarıdan aşağıya süzmelerinin", "deryâ-yı tefekküre "dalmaların esbâbını da anlatır.

"Aradan seneler geçdi, bir gün "Vaktiyle bilâ-vâsıta huzûrunuza daldığıma, meşreb ve mesleğinizi bilmediğim hâlde yazı yazmanızı teklîf etdiğime hâlâ mahcûbum. Bendenizin ne fikir ve mezhebde olduğumu tedkîk etmeden kemâl-i emniyetle yazı yazmanıza, bendenizi hüsn-i kabûl etmenize müteaccibim." dedim.

"Seni ilk defa karşımda görünce behe-mahâl emsâli gibi bir şey iltimâs etmeğe gelmişdir diye taaccübe mahal görmedim. Hattâ yüzüne dikkatle bakmadım. Fakat defter meselesini söyleyince hakîkâten taaccüb etdim. Memleketimizde hâlâ böyle kadir-şinaslar bulunduğuna şaşdım. Kendi kendime dedim ki 'Sübhânallah, kırk yıldan beri bir ferd bana mürâcaatla böyle bir arzu göstermedi. Bu zât nereden çıkdı'. Bu mülâhaza üzerine gözlerim açıldı. Seni tedkîke başladım. İffet ve nâmus sâhibi olduğunu yüzün, gözün söylüyordu. Hakkında hiçbir sûretle şüpheye, tereddüde düşmeksizin istediğin yazıyı yazdım. İleride benim en vefâkâr, en nâmuslu bir dostum olacağına katiyyen hükmetdim. Hattâ Sıdıka'yı sana vermek istedim. Pek çok îmâ etdim. Fakat anlatamadım. Bir baba için "Gel kızımı al." demek pek müşkil oluyor. Cebr-i nefs etdim, sarâhaten teklîfe cesâret edemedim.

Benim âcâyib gönlüm vardır. İlk defa gördüğüm âdemi gönlüm severse o âdem mutlakâ iyi çıkar, sevmezse behemahâl fenâ zuhûr eder. Seni ilk görüşümde kırk yıldan beri tanıyormuşum gibi kalbimde bir âşinâlık hissetdim. Rûhum senden pek mahzûz oldu. Şimdi hakkında hatâ etmediğimi görerek iftihâr ediyorum" dedi. Şeker, *Sadık Bir Muhalif*, s. 230-231.

1565 "Bu şiirler için bkz. *Mecmua-i Eş'âr*, İÜ, Nâdir Eserler Kütüphânesi, T11143, v. 2/b, 18/b, 19/b.

1566 İbnülemin, *Son Asır Türk Şâirleri*, s. 1247. Aynı meselenin biraz daha farklı bir anlatımı için bkz. Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl*, haz. Fatih M. Şeker – İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009, s. 271.

1567 Manzûme için bkz. *Sâdık Bir Muhalif*, "Ekler" kısmı.

1568 Şeker, *Sadık Bir Muhalif*, s. 234-235.

1569 Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl*, s. 113.

1570 Şeker, *Sadık Bir Muhalif*, s. 247-248.

1571 Çok olumsuz bir şekilde tasvir edilen hânesinin derûnunun bir kısmı için bkz. Şeker, *Sadık Bir Muhalif*, s. 251-259.

1572 *Külliyât-ı Ziya Paşa*, haz. Süleyman Nazif, İstanbul 1924, s. 139.

1573 Bu nâkiller için bkz. Şeker, *Sadık Bir Muhalif*, s. 294-305.

1574 Bu kısım Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanan *Ahmet Mithat Efendi* kitabında bulunan "Ahmed Midhat Efendi Yalısı" isimli yazımızın gözden geçirilmiş hâlidir.

1575 Efendi sadece matabaasında ve hânesinde değil kendisini dinleyecek birkaç kişinin bulunduğu her ortamda söze germiyet verirmiş. Mesela: Şirket-i Hayriye'nin Boğaziçi vapurlarında sabah ve akşam neredeyse bütün vapurun dinleyici olarak iştirak ettiği sohbetler gerçekleştirir. Vapurdaki ulemâ, üdebâ, vüzerâdan, talebeden, şuaradan, hâsılı her sınıf halk bu ilmî, tarihî, içtimâî sohbetleri geniş bir alakayla, zevk ve neşe ile dinlerlermiş. Bu hususta bkz.: Abdurrahman Adil, "Ahmed Midhat Efendi ve Hususiyetleri", *Yarım Ay*, nr. 53, 15 Nisan 1937, s. 5; Münir Süleyman Çapanoğlu, *İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmed Midhat*, İstanbul 1964, s. 18.

1576 Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 433.

1577 Midhat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 766-767.

1578 Bu konuda bkz. Şeker, *Sadık Bir Muhalif*, s. 46-62.

1579 Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 446.

1580 Orhan Okay, *Edebiyat ve Edebî Eser Üzerine*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, s. 164. Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Okay, a.g.e., 157-164.

1581 Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 437.

1582 Efendi'nin felsefe ve şark ilimleriyle münasebetini tesis eden bu adamdır. Dinî meselelere tenkidî bir şekilde yaklaşmayı da evvela ondan öğrenir. Bkz. Ahmed Midhat, *Menfâ*, Kırk Ambar Matbaası, İstanbul 1293, s. 142-143.

1583 O, Bağdat'a Midhat Paşa'nın maiyetinde birlikte gittiği Osman Hamdi Bey'den de batı düşüncesi ve resim zevkini alır. Ayrıca; yeterli malumatı olmadan sadece zekâsıyla meseleleri etraflı bir şekilde ele alamayacağını, önce malumat sonra tahririn gelmesi gerektiğini de ondan öğrenir.

1584 Refik Halid Karay, "İlk İlk Öğretmen", *Vakit*, 3.1.1945, s.3. Aynı devri idrak eden hemen herkes gibi Abdülhak Hâmid de onun bu tarafına vurgu yapar. Bkz. *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, (haz. İnci Enginün), Dergâh Yayınları, İstanbul 1994, s. 373; Tanpınar'ın görüşleri ise umumi hatlarıyla bazı yanlışlıklar bulunsa da önceden söylenilenlerin bir hülâsası mâhiyetindedir. Bkz. Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 449-452.

1585 Ahmed Midhat, *Menfâ*, s. 67-68.

1586 Midhat Efendi'nin tiyatroları hakkında bkz. İnci Enginün, *Ahmet Midhat Efendi'nin Tiyatroları*, MÜ Fen-Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1990, s. I-VIII.

1587 Ahmed Midhat*, Menfâ*, s. 127 vd.

1588 Efendi, "Teâvün ve Tenâsur" makalesinde asıl hususiyeti hemen her şeyde müşterek hareket eden aile tahassürünü, hülyasını ifade eder. Bkz. Ahmed Midhat, *Dağarcık*, cüz II, İstanbul 1288-1289, s. 61-62.

1589 Bu çiftlik, Efendi'nin yazılarında da sık sık karşımıza çıkar. Damadı Naci'nin düğünü de Beykoz'da gerçekleştirilmiştir. Devrin üdebâ ve şuarasının hazır bulunduğu düğünden edebiyatımıza, Naci'nin hem-demlerinden Ali Rûhi'nin şu kıtası yâdigâr kalmıştır:

"Bu kasr-ı dil-pezirde Nâci-i nüktedân
Olduysa çok mu sâlik-i isr-i peyâmberin
Olmakdadır arâis-i mânâ cilve-gâh
Her beyti bir düğün evidir ol sühanverin"

1590 Ahmet Midhat'la Menâpirzâde Nuri Bey'in Yeni Osmanlılar'la irtibatı pek çok bakımdan benzerlik arz eder. Nuri Bey'in Yeni Osmanlılar Hareketi içerisindeki rolü ve faaliyetleriyle ilgili bkz. Şeker, *Sadık Bir Muhalif*, s. 22-34.

1591 Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 446.

1592 Tanpınar, *a.g.e.*, s. 450-451.

1593 Bu hususta bkz. Orhan Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri: Anadolu Yakası I*, (ikinci baskı), İstanbul Büyükşehir A.Ş. Yayınları, İstanbul 2006, s. 25-26.

1594 Bu hususta bkz. Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, MEB, İstanbul 1991, s. 408.

1595 Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 464.

1596 M. Fatih Andı, "Bir Medeniyet Algılaması Olarak Ahmet Midhat Efendi'nin Paris'i" *Merhaba Ey Muharrir!*", (haz. Nüket Esen –Erol Köroğlu), Boğaziçi Üniversitesi Yay. İstanbul 2006, s. 256-276.

1597 Midhat Efendi'nin romanlarındaki ev bahsi için bkz. Handan İnci Elçin, *Roman ve Mekan: Türk Romanında Ev*, Arma Yayınları, İstanbul 2003, s. 85-95.

1598 Tanzimat nesli batı karşısındaki geri kalmışlığımızın sebeplerini ortadan kaldırmak için maarifin yanında çalışma fikrine büyük ehemmiyet vermişlerdir. Bu konuda meselenin felsefî, kelâmî boyutlarını da ihtiva eden geniş değerlendirme için bkz. Rıdvan Özdinç, *Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde İrade Hürriyeti*, (Neşredilmemiş Doktora Tezi), MÜ SBE, İstanbul 2010, s. 357-371.

1599 Ali Muzaffer, *Terâcim-i Ahvâl-i Meşâhir yahud Zamanımız Osmanlı Üdebâ ve Muharrirîni: Ahmed Midhat Efendi*, İstanbul Kütüphanesi, Dersaâdet 1317, s. 14.

1600 Ahmed Midhat, *Muhâberât ve Muhâverât*, Tercümân-ı Hakikât Matbaası, İstanbul 1331, s. 170.

1601 Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl ve Feylosof Kızım Fatma Âliye'ye Mektuplar*, (haz. Fatma Samime İnceoğlu – Zeynep Süslü Bektaş), Klasik Yayınları, İstanbul 2011, s. 261.

1602 Bkz. Ercüment Ekrem Talu, *Geçmiş Zaman Olur ki*, (haz. Alâattin Karaca), Hece Yayınları, Ankara 2005, s. 87-88.

1603 Ahmed Midhat, *Fatma Âliye'ye Mektuplar*, s. 261.

1604 Madam Gülnar, ilk senesi on gün, ikinci senesi birisi bir hafta, diğeri on beş gün kadar efendinin yalısında misafir kalmıştır. Tabii daha sonra bazı müşterek dostlarının hanelerinde de zaman zaman mülaki olmuşlar. Ahmed Midhat, *Fatma Âliye'ye Mektuplar*, s.160.

1605 Ahmed Midhat, *Fatma Âliye'ye Mektuplar*, s. 57. Efendi'nin bu fikri Gülnar Hanım'ın kendisiyle münasebetleriyle paralel olarak zamanla değişecektir. Daha sonraları, devrin edebî muhitlerinde Gülnar Hanım'ın aleyhinde sözler sarf etmesi üzerine Fatma Aliye'ye yazdığı bir mektupta şöyle der:

"… Benim ona ehemmiyet verişim şayed müsteşrikler meyânında İslâmiyetçe, Osmanlılıkça menâfi'-i mukaddesemize vasıta-i hizmet olur ümidi idi. Vâkıa iyice saf-derûn olması böyle bir işte pek çok yararlığı temîn edebilir. Ama sonradan gördüm ki şevketli efendim hazretleri müsteşriklerden hizmet beklemek politikasını iltizâm buyurmadılar. Ben ise padişahımın iltizâm etmediği bir şeye kulak bile vermem. (…) Zîrâ ben onu millet-i İslâmiye lehinde Avrupa için bir vesile-i neşriye ittihâz etmek emeliyle yetiştirmek istiyor idim. Bunu uçarak, sevinerek kendisi de kabul etmiş idi, ama sonunu göremedi."

Ahmed Midhat, *Fatma Âliye'ye Mektuplar*, s. 99; 157.

1606 Ömer Faruk Akün, "Gülnar Hanım", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, İstanbul 1996, s. 243.

1607 Ahmed Midhat, *Fatma Âliye'ye Mektuplar*, s. 85.

1608 (…) Tefsir hocası Musa [Kazım] Efendi hazretleri bendehânede bulunarak dersle meşgûl olduğumuzda… (…) Bu güzel havada denize karşı uzanmış ve bir yandan tefsir hocam…. Tefsir ederek ben dahi Tevrat'tan onun sözlerini mukâbele etmekte bulunmuş iken…" Ahmed Midhat, *Fatma Âliye'ye Mektuplar*, s. 136; 149. Midhat Efendi Musa Kazım'la on sene çalışarak bu tefsiri ikmal etmiştir. Ne hikmetse bu tefsir kayıp olmuştur. Bkz. Çapanoğlu, İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Mithat, s. 89.

1609 Ahmed Midhat, *Fatma Âliye'ye Mektuplar*, s. 129.

1610 Bu hususta bkz. Alim Kahraman, "Ahmed Midhat Efendi ve Beykoz", *Ahmet Mithat Efendi Kitabı*, İstanbul 2007, s. 12-13; Nazan Bekiroğlu, "Ahmet Midhat'ın Nigâr Hanım'a Mektupları", *Türk Edebiyatı*, nr. 246, Nisan 1994, s. 31-37: N. Nazan Bekiroğlu, "Bir Şaireye Mektuplar", *Journal of Turkısh Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları*, volüme 30/1, Harvard University 2005, s. 148 vd.

1611 Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hâtırâlarım*, (haz. Alpay Kabacalı), İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 39.

1612 Bazı misaller için bkz. Ahmed Midhat, *Fatma Âliye'ye Mektuplar*, s. 186; 192; 215.

1613 Ahmed Midhat, *Fatma Âliye'ye Mektuplar*, s. 394.

1614 Efendi'nin bu tarafını gösteren bazı hatıralar için bkz. "Dr. Kamil Yazgıç'ın Sözleri", *Bir Jübilenin İntibaları: Ahmed Midhat'ı Anıyoruz*, (haz. Hakkı Tarık Uz), İstanbul 1944, s. 94 vd.

1615 Halil Ethem'le tanışmaları ağabeyi Osman Hamdi ile dostluğundan sonra gerçekleşir. Şöyle ki: Adaşı Ahmed Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği esnasında paşanın götürdüğü ve beraber faaliyette bulundukları Osman Hamdi Bey'in kardeşi müzeciliğimize büyük katkılarda bulunan Halil Ethem Eldem, Midhat Efendi'nin terceme-i hâlini yazmak ister, lâkin Efendi'nin "ben söyliyeyim de sen de yaz" diye icâzet vermesine rağmen bir türlü bir araya gelip de yazamazlar. Sadrzam Edhem Paşa'nın çocuklarıyla Boğaziçi'nde komşu olmalarının da tesiriyle Bağdat dönüşünde başlayan dostlukları Midhat Efendi'nin vefatına kadar aralıksız devam eder. İstanbul'a avdetinde Midhat Efendi, Galata'da tesis etmiş olduğu matbaasını İstanbul'da Kantarcılar'da Edhem Paşa'nın hanesinin karşısında bir eve nakleder. Devamını Halil Ethem'in kaleminden okuyalım:

"Artık gece gündüz kendisini görür idik. Bu aralık yani 1290'da hükümet tarafından Viyana sergisine mahsus olmak üzere *Usûl-i Mimari-i Osmanî* ve *Elbise-i Osmaniye* namlariyle iki büyük kitap tab' etdiriliyordu. *Usûl-i Mimari* kitabının resim levhaları Hamdi Bey'in nezareti altında olarak bizim evde birkaç ressam tarafından izhar edildiğinden Midhat Efendi'yi her gün onların yanında görürdüm. Bu vesile ile Mösyö Plontani, Mösyö Barbonini, Küçeoğlu Kirkor Efendi, Şaşyan Bogcts Efendi, Mösyö Playyar vesaire gibi İstanbul'un o zamanki erbab-ı sanâati bize gelip gitdiklerinden Midhat Efendi onlar ile sıkı fıkı görüşür, hatta kurşun kalem ile yaptığı bazı resimleri onlara gösterirdi. Midhad Efendi kesirü'l-aile olduğu gibi efrâd-ı ailesine de fart-ı muhabbeti vardı. Efendinin cömertliği ve fukaraperverliği cümlenin malûmudur. Bazen pek acîb ve şayan-ı tebcil adetleri vardı. Ez-cümle yaz mevsimine tesadüf eden ramazanların kadir gecelerinde Beykoz'un arkasında Akbaba'daki çiftliğinde umum köylülere azim bir iftar tertib ederek misafirlerine tekmil ailece hizmet ederlerdi. Sonra bu iftarlar hasbez-zaman men edildi." Halil Ethem, "Ahmed Midhat Efendi", *Şehbal*, nr. 70, 15 Şubat 1328, s. 429.

1616 Halil Ethem, a.g.m., s. 429.

1617 Yeni Adam, [İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu], "A. Mithat", *Yeni Adam*, nr. 402, 10 Eylül 1942, s. 3.

1618 Cevat Rüşdü, "Boğaziçi'nin Târih-i İntibâătından: Beykoz: Ahmed Midhat Efendi Merhum IV", *İkdam*, nr. 8149, 19 Teşrîn-i evvel 1335, s. 2.

Cevat Rüşdü 1911-1914 seneleri arasında Fransa'da Montpellier Yüksek Ziraat Mektebi'nde okuyarak

dönse de Midhat Efendi'yi azm-i dâr-ı bekâyâ gitmiş bulur. Cevat Rüştü hakkında bkz. Nazım Hikmet Polat, *Türk Çiçek ve Ziraat Kültürü Üzerine Cevat Rüştü'den Bir Güldeste*, İstanbul, 2001.

1619 Mesela aynı asırda Yusuf Kâmil Paşa'nın konak ve yalısında akdedilen mûsikî meclisleri çok şatafatlıdır. Bir sonraki nesil olan İbnülemin'in Dârü'l-kemâl olarak tavsîf edilen konağındaki meclisler de şetâretleriyle meşhurdur.

1620 *Bir Jübilenin İntibaları: Ahmed Midhat'ı Anıyoruz*, s. 121. Mûsikî-şinas Efendi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Fazlı Arslan, *Başmuharririn Mûsikîşinaslığı, Ahmet Mithat* ve Müzik, Yayınevi Yayınları, Ankara 2009.

1621 *Bir Jübilenin İntibaları: Ahmed Midhat'ı Anıyoruz,* "Kâmil Yazgıç'ın Sözleri", s. 93.

1622 Halil Ethem, a.g.m., s. 428-429.

1623 Veled Çelebi, "Müftüoğlu Ahmed Hikmet", *Türk Yurdu*, c. 19-5, nr. 191-30, Haziran 1927, s. 260.

1624 Veled Çelebi İzbudak, *Hatıralarım*, Türkiye Yay., İstanbul 1946, s. 68.

1625 Bu kütüphane vefatından sonra Rumeli'de harbe iştirak etmiş olan büyük oğlu İstanbul'a azîmet ettikten sonra açılmak şartıyla mühürlenmiştir. Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, (haz. Fazıl Gökçek), İstanbul 2001, s. 300. Efendi'nin kitaplarının bir kısmı Dârüşşafaka'dadır.

1626 *Edebiyat Kumkuması* isimli eserinde ismini ve mahlaslarını şöyle anlatıyor:

"Zeynel: Pederin çağırdığı isim.

Reşid: Kalem mahlası.

Âbidin: Validenin çağırdığı isim.

Zeynelâbidin Reşid: Hey'et-i mecmuası.

Bedî: Hasbe'l-uhuvve zor-ı bâzû ile Kemal Bey'den ahiren istihsâl olunan mahlas-ı müteşâirânem."

Zeynelâbidîn Reşid, *Edebiyat Kumkuması, Halep Vilâyet Matbaası 1326.*

1627 SATŞ, s. 1449-1450.

1628 Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. SATŞ, s. 1204-1207; Nazan Bekiroğlu, Şâire Nigâr Hanım, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.

1629 Hikmet Feridun Es, *Tanımadığımız Meşhurlar*, haz. Selçuk Karakılıç, Ötüken, İstanbul 2009, s. 269 vd.

1630 SATŞ, s.

1631 Süleyman Nazif, "Nigâr Hanım", *Servet-i Fünûn*, nr.101-1575, 21 Teşrîn-i evvel 1926.

1632 "Asıl Nigâr Hanım Salonu" olarak belirtilen bu konak Osmanbey'den Teşvikiye'ye giden caddede 70 numaralı bir evdir. Nazan Bekiroğlu, s. 179-180.

1633 Ekrem Işın, Nigâr Hanım'ın *"konak hayatını salon hayatına dönüştürerek merkezinde yalnızca kendisinin bulunduğu modern bir çevre* oluşturduğu kanaatindedir. Ekrem Işın, *İstanbul'da Gündelik Hayat,* İletişim Yay. İstanbul 1995, s. 116.

1634 Yahya Kemal Beyatlı, *Aziz İstanbul,* (4. baskı), İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1985, s.121-122.

1635 Ruşen Eşref, *Diyorlar ki,* s. 13. Ruşen Eşref'in devrin şair ve yazarlarıyla bu mülâkâtları I. Cihan Harbi sırasında yapılmasına rağmen devrin hâlet-i rûhiyesini yansıtmaktan uzaktır. Özellikle tasvir ve takdimlerin harp memleketin içerisinde bulunduğu durumla ilgisi oldukça sınırlıdır.

1636 Bekiroğlu, a.g.e., s. 181.

1637 Ercümend Ekrem Talu, "Tanıdıklarım", *Edebiyat Âlemi,* yıl: 1, nr. 9, 16 Haziran 1949, s. 1 vd.

1638 Nigar Hanım'ın hânesine gelenlerle münasebetleri hakkında bkz. Bekiroğlu, 177-230.

1639 Hayatı hakkında bkz. İbnülemin, SATŞ, s. 1575 vd.; Murat Yüksel, *Tırabzonlu Şair İsmail Safâ*, İstanbul 1989; Alâattin Karaca, İsmail Safa, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

1640 Ali Kâmi, "Merhum İsmail Safâ Bey'in Terceme-i Hâli", *Hissiyât*, Osmanlı Matbaası, İstanbul 1328, s. 23.

1641 SATŞ, 1553.

1642 SATŞ, s. 1552.

1643 Peyâmi Safâ, "Babam İsmail Safâ", *Türk Düşüncesi*, c. 1, nr. 5, 1 Nisan 1954, s. 343.

1644 Hüseyin Sîret'in İbnülemin'e gönderdiği mektuba göre sefirlerden Ali Gâlib Bey'in Rumelihisarı'ndaki evinde 1899'da askerî ve mülkî ve ilmî ricalden Arnavud İsmail Kemâl, İsmail Safâ, Ubeyddullah Efendi, H. Sîret gibi bazı kimseler Meşrûtî idarenin yeniden tesisi için yapılması gerekenleri konuşmak üzere toplanırlar. O sırada Boerlerle İngilizler Afrika'da muharebe ettiklerinden, İngiliz muzafferiyetinin temenni edilecek olursa daha önce Kırım Muharebesi'nde bize destek verdikleri gibi, tekrar desteklerini verecekleri, Sultan Abdülhamid'in İngiliz siyasetine aydınların destek vermediklerinin gösterilmiş olacağını İsmail Kemâl'in söylemesiyle hep birlikte İngiliz Sefârethânesine gidilmesi kararı alınır. Bu kararı söyleyenin dışında Sîret, Safa, Zehâvizâde Cemil Sıdkı, Abdullah Zehravî ve bazı gençler yanlarında edebiyatçıların ve matbuattan bazı kimselerin imzalarını havi İngiliz devletinin muzafferiyetini mütemennî bir tezkireyi Sefir Sir Okonor'a tevdi ederler. İki gün sonra bazıları tevkif edilir, sefirin araya girmesiyle bırakılırlar. SATŞ, s. 1723.

1645 Hadisenin cereyan ediş tarzı ve pek mühim değerlendirmelerle alakalı bkz. Turan Karataş, *Hüseyin Sîret*, Timaş Yay., İstanbul 2011, s. 25-33.

1646 İbnülemin'in hayatı hakkında mühim bilgiler veren eserlerden bazıları şunlardır: İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, "Kendime Dair", *Son Asır Türk Şâirleri,* İstanbul 1942, s. 2201-2242; Hüseyin Vassaf, *Kemâlü'l-Kemâl,* Haz. Fatih M. Şeker - İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009; Ömer Faruk Akün, "İbnülemin Mahmud Kemâl", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s. 249-262; Fatih M. Şeker, "İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi: Osmanlı ile Cumhuriyet

Arasında Sahih Bir Köprü", *Kemâlü'l-Kemâl* içinde, s.15-66; "İbnülemin Mahmud Kemal İnal", *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sicil-i Ahvâl Defteri*, 172/63; İbrahim Alâettin Gövsa, "İbnülemin Mahmud Kemâl*", Meşhur Adamlar II*, İstanbul 1933-1935, s. 768-769; Mehmet Behçet Yazar, "İbnülemin Mahmud Kemâl İnal", *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı,* Kanaat Kitabevi, İstanbul 1938, s. 192-200; Taha Toros, *Mazi Cenneti,* İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 31-48; a.g.m., Türk Edebiyatında Altı Renkli Portre, *İSİS,* İstanbul 1998, s.87-116; Orhan Okay, "İnal, İbnülemin Mahmud Kemâl", *Başlangıcından Günümüze Büyük Türk Klâsikleri,* Ötüken Yayınları, İstanbul 1990, X, s. 334-335; Şemsettin Şeker, *Zevâlde Kemâl*, İstanbul 2010, s. 1-21.

1647 İbnülemin'in hâl tercemesini yazarken bu konu üzerinde özellikle durduğu görülür. İbnülemin'in harp yıllarındaki faaliyetleri için bakınız:. İbnülemin, *Son Asır Türk Şâirleri*, s. 2158-2166 ve Ömer Faruk Akün, "İbnülemin Mahmud Kemâl İnal", s. 250-251; Şemsettin Şeker, "Harb-i Umûmîde Fikrî ve Kültürel Faaliyetler", *Kültür dergisi* (I. Dünya Harbi Özel Sayısı), nr. 10, Bahar 2008, s. 110-117.

1648 Heyetin bastırdığı eserlerin ismi Reîsü'l-Hattâtîn Kâmil Akdik'in ta'lik yazısı ile yazılmıştır. İbnülemin'in heyete girişi ve buradaki faaliyetlerini kendi kaleminden okumak için bkz. İbnülemin, *Son Asır Türk Şâirleri*, s. 1130-1131; a.g.m., *Son Hattatlar*, s. 178.

1649 En çok şikâyet ettiği mevzuların başında irfan hazinelerimizin kütüphanelerde veya nâ-ehiller elinde unutulmuşluğa terk edilmesi yahut da ecnebî ellerde kaybolması gelir. Bu konuda bir örnek için bkz. İbnülemin, *Kemâlü'l-Kâmil*, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi İbnülemin Kısmı, nr. 3341, v. 6b-7a. Her fırsatta tenkit ve tehzil ettiği Ali Emirî Efendi'yi kütüphanesini memleket irfanına bağışladığı için tebcil etmesi de bu meseleye ne kadar ehemmiyet verdiğinin bir göstergesidir.

1650 İbnülemin, babasının "ilmen ve mevkien büyük âdemleri ziyarete gitdikce ekseren" kendisini de götürdüğünü söyler. SATŞ, "Kendime Dair", s. 2203.

1651 Kitaplarla geçen hayatı belki de onun şahsiyetinin en önemli tarafıdır. "Kendime Dair" de çoculuk devresini anlatırken "en büyük zevkım, okumak, yazmak idi. Yaşım ilerledikce babamın kitablarıyle iktifâ etmiyerek elime geçen para ile kitab alırdım. Heman her gün kapalı çarşıdaki sahhaflara oğramak, birkaç kitab almak benim içün doyulmaz bir safa idi.

İşte yâr ve ağyârın 'hazîne' namını vererek mübâlaga etdikleri kütübhane, o safanın mahsulüdür.

Ne yapalım, biz de huzûzı nefsiyeyi bu suretle tatmin etdik. Her halde zararlı çıkmadık." *SATŞ*, s. 2203. Sait Kesler'e söylediği şu sözler de onun çoçukluğundan itibaren kitaplarla hemhal olduğunu gösterir: "Babam erbâb-ı ilimden bir adamdı. Çocukluktan beri babamın kitapları arasında büyüdüm. Onun kitaplarını okuya okuya bende de kitaba ve ilme muhabbet hâsıl oldu. 12-13 yaşımdan itibaren malûmatım ve malî kudretim müsaade ettiği derecede kitap almaya çalıştım. Elime geçen parayı hevâ ve hevese sarfetmedim. Kitaba, yazıya ve nefis eserlere verdim…" Said Kesler, "Darü'l-Kemâl"*, Müteferrika, Yaz 2000, nr. 17*, s. 199.

1652 Ahmet Hamdi Tanpınar, "Büyük Bir Muasır*:* İbnülemin Mahmud *Kemâl*"*Edebiyat Üzerine Makaleler,* İstanbul, MEB yayınları, 1975, s. 428.

1653 Özellikle Taha Toros ve Dursun Gürlek'in yazdıklarında daha çok fıkralarla örülü bir İbnülemin portresi çizildiğini görürüz. Bu hususta bkz. Taha Toros, *Mazi Cenneti,* İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 31-48; *a.g.y. Türk Edebiyatında Altı Renkli Portre,* İstanbul, *İSİS, 1998, s.87-116;* Dursun Gürlek, "Söz Meclisinin Baş Aktörü: İbnülemin Mahmud Kemâl", *Müteferrika,* Yaz 2000, nr. 17, s.123-128. Ölümünden hemen sonra gazetelerde hakkında çıkan yazılarda da mütefekkir ve biyografi âlimi şahsiyetinin önünde onun bu taraflarının vurgulandığı görülür. İbnülemin'in ölümünden sonra matbuatta çıkan yazılar için bkz. Cevdet Serbest, "İbnülemin Mahmud Kemâl Bey'in Ölümü Üzerine Haberler ve Yazılar", *Müteferrika,* Yaz 2000, nr. 17, s. 129-143.

1654 Fatih M. Şeker, a.g.e., s. 35.

1655 İbnülemin'in muhtelif meclislerdeki hâlleri ve bunların menkıbeleri için bkz. Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi*, s. 252 vd.

1656 Süleyman Nazif, *Servet-i Fünûn*, nr. 90-1564, 5 Ağustos 1925.

1657 SATŞ, s. 959. Bir ara İbnülemin'in konağına devam ederek müstefîd olan Mehmed Zeki Pakalın, daha sonraları aleyhinde bulunmuştur, konağın ve sahibinin hususiyetiyle alakalı şunları yazar:

"Öteden beri tanıdığı, tanımadığı âdemler, nezdine gelir yahut tezkire yazar hatta sokakda yakalar, soracağını sorar, müşârun ileyh sorulan meseleyi bilirse derhal cevabını verir ve muhatabının –tanımadığı zât ise– hüviyetini öğrenmeğe de lüzum görmez.

Bilmediği bir şey sorulsa "bilmiyorum. Fakat filân kitaba müracaat edilse aranılan bulunur zannederim" der.

Kable'l-işgal kitaphânesinde pek mühim kitaplar, pek mühim evrak-ı kadîme –bugün emsâli mefkûd– eski gazete kolleksiyonları mevcut olduğundan ulemâ ve üdebâdan bazı zevât müracaatla müstefîd olurlardı. İkametgâhı dâru'l-ilm hükmünde olduğundan müdâvimlerden bazı zevât "Dâru'l-Kemâl" tesmiye etmişlerdi; birbirlerine "Mahmud Kemâl Bey'in hânesine gidiyor muyuz" makamında "Dâru'l-Kemâl'e gidiyor muyuz" diye sorarlardı. Ulemâdan, üdebâdan, şuarâdan, hattâtînden, erbâb-ı sanatdan, erbâb-ı mûsikîden el-hâsıl meslek-i muhtelife mensuplarından her fert aradığını Dârul'l-Kemâl'de bulur, istifade ederdi."

Vassaf, a.g.e., s. 148.

1658 Vassaf, a.g.e., s. 168.

1659 Ağabeyim Fatih M. Şeker, konağın devirleri ve nesilleri etkileyen bir mahfil olmasının arkasında say-

dığımız hususların yanında Nakşîliğin de önemli bir etken olduğunu söyler: " İbnülemin'in *dârü'l-kemâl* diye isimlendirilen konağı sohbet meclislerinin kurulduğu bir yerdir. Erbabının dergâhı olan konağın mürşidi İbnülemin'dir. Kendisini Nakşîlikte idrak eden İbnülemin intisap ettiği tarikatte ve gelenekte olduğu gibi hayatında sohbete merkezi bir yer verir."; Fatih M. Şeker, "İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi: Osmanlı ile Cumhuriyet Arasında Sahih Bir Köprü", *Kemâlü'l-Kemâl* içinde, Haz. Fatih M. Şeker-İsmail Kara, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2009, s. 18.

1660 Hüseyin Vassaf'tan menkul olarak konağın işgalinin bir de menkıbevî tarafı vardır:"Îbnü'l-Emin Mahmûd Kemâl Beyefendi, bir gün İzzî Efendi'nin yanında iken, vak'a-ı şehâdetten evvel, "*Kemâl Bey evlâdım! Devlet ve milletin halâsı için, ben Fethi'yi fedâ edeyim, sen de nemiz varsa fedâ et*" diye ızhâr-ı kerâmet buyurdular. O sırada Mahmûd Kemâl Bey'in hânesi Fransızlar tarafından işgâl ve kütüb ve eşyâsı yağma edilmişti. (…) Müşârünileyhin, Miralay Fethi Bey nâmında bir necl-i necîbi vardı. İzmir Kumandanı refâkatine me'mûr idi. Yunanlıların İzmir'i işgâlinde, yetmişiki yerinden yaralayarak şehîd ettiler. Elyevm, orada güzel bir türbesi vardır." Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ I*, s. 193.

1661 İşgal hadisesi hakkında geniş bilgi için bkz. Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi*, s. 132-137. İbnülemin'in eserlerinde muhtelif vesilelerle sık sık gündeme getirdiği bu mesele hakkında Ahmet Hamdi Tanpınar'ın dikkatini çeken nokta şudur: "İbnülemin Mahmud Kemâl Bey o cinsten muharrirlerdendir ki, Mütâreke gibi felâketli bir devir birkaç satırda, babaevinin Fransızlar tarafından işgali hâdisesine istihâle eder". A. H. Tanpınar, "Büyük Bir Muasır: İbnü'l-Emin Mahmud Kemâl", *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Haz. Z. Kerman, İstanbul Dergâh Yay. 1977, s. 433.

1662 Osman Turan, "Türk İlminin Abidesi: Prof. Fuad Köprülü", *Türk Kültürü* (*Köprülü* Özel *Sayısı*), sayı. 47, 1966, s. 940.

1663 Şâir Tâhir Selâm'ın bir gazelinin görebildikleri iki beytine Ali Emiri, Faik Reşad, Besim, Üsküdarlı Talat, Filorinalı Nazım, Halil Edib, Hüseyin Hâşim, Hoca Hüsnü, Muallim Cûdî gibi şâir arkadaşlarıyla beraber söyledikleri *Gülzâr-ı Nezâir* mecmuasını konağındaki toplantılar sırasında tertip etmiştir. Edirneli Güftî'nin *Teşrîfâtü'ş-Şuarâ*'sı tarzında "cidd ü hezl ile karışık" *Nâdi-i Şuarâ* isimli manzum risalesi de konağın müdâvimleri hakkında bilgileri ihtiva eder. Bu eser *Son Asır Tür Şâirleri* ile diğer bazı eserlerinin ilgili kısımlarında neşredilmiştir.

1664 Midhat Cemal Kuntay, *Mehmet Akif*, s. 7-9. Edebiyat hevesini ve ibtilâsını her hâl ve kalinde gösteren genç Midhat'ın o devirde yazdığı eserlerin bir kısmı devrin mecmua ve gazetelerinde neşredilmiştir. Buraya devam ettiği esnada neşrettiği eserlerden biri de *Resimli Gazete*'ye derc edilen *El-Hamra* şiiridir.

1665 İbnülemin'in hat koleksiyonunu değerlendiren bir yazı için bkz. Ali Alparslan, "İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın Kısa Hayatı ve Hat Koleksyonu", *Müteferrika,* Yaz 2000, nr. 17.

1666 Metin Toker, "İstanbul'un Harab Bir Konağındaki Hazine", *Cumhuriyet*, 08.10.1949, s.14. Bu mülakatta dikkati çeken bir başka husus da "ropartör"ün İbnülemin'in tarz-ı tahririne riayet etmemesidir.

1667 Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi*, s. 152-153.

1668 İbnülemin, *Gülzâr-ı Nezâir,* İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin kısmı, nr. 3453. Bu mecmua dostumuz İsa Akpınar tarafından baş kısmına yazılan âlimâne bir tedkikle neşre hazırlanmıştır. Hatt-ı İsa, *Gülzâr-ı Nezâir*'i ihya etti.

1669 Bir misal için bkz. SATŞ, s. 1830.

1670 Vassaf, a.g.e., s. 149.

1671 Vassaf, a.g.e., s.138.

1672 İbnülemin'in konağında yapılan mûsikî meclisleriyle alakalı bakınız. Alâeddin Yavaşça, "Evlerdeki Mûsikî Toplantıları", *San'at ve Kültürde Kök*, nr. 4, İstanbul Mayıs 1981, s. 10; "İbnülemin Mahmud Kemal Bey'in Geceleri", *San'at ve Kültürde Kök*, nr. 5, Haziran 1981, s. 12; Alâeddin Yavaşça, "Evlerdeki Mûsikî Toplantıları", *San'at ve Kültürde Kök*, nr. 4, İstanbul Mayıs 1981, s. 10; a.g.m., "Evlerdeki Mûsikî Toplantıları", *San'at ve Kültürde Kök*, nr. 6, Temmuz 1981; Selahaddin İçli, "İbnülemin Mahmud Kemal", *Mûsikî ve Nota*, nr. 7, İstanbul Mayıs 1970, s. 12. Bildiğimiz kadarıyla en son Hakkı Süha Gezgin'in Beşiktaş'taki evinde sürekli olarak bu tarz bir meclis toplanmıştır. Bkz, Alâeddin Yavaşça, "Evlerdeki Mûsikî Toplantıları", *San'at ve Kültürde Kök*, nr.3, Nisan 1981, s. 13.

1673 SATŞ, s. 2203.

1674 SH, s. 150.

1675 İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 579.

1676 Vassaf, a.g.e., s. 168.

1677 Bir gün sanatını icrâ ettiği tiyatrolardan birinde konser esnasında kendisini dinlemek için orada bulunan İbnülemin'in oturduğu locaya gelip hangi eseri istiyorsa onu okumak istediğini söyler. İbnülemin de o vakitler pek hoşlandığı "Hasretin gönlümde lâkin kim bilir sen nerdesin" şarkısını okumasını ister. Bîmen efendi sahneye dönüp uzun süredir okumadığı bu eseri pek güzel bir şekilde okur. İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. 108.

1678 İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. 108.

1679 SATŞ, s. 1940.

1680 İbnülemin Mahmud Kemâl, "Hel yestevilleze ya'lemûne vellezîne lâ ya'lemûn", *Tercümân-ı Hakîkat ve Musavver Servet-i Fünun,* İstanbul 1313, s. 148-149.

1681 Hüseyin Vassaf, İbnülemin'e yazdığı hâl tercümesinden, SATŞ, s. 1957.

1682 SATŞ, s. 300-301.

1683 SATŞ, s. 309.

1684 SATŞ, s. 376-377.

1685 SATŞ, 45.

1686 İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 513; SATŞ, s. 46 vd.

1687 Adanalı Hakkı Bey'in şiirlerini ihtiva eden bu *mecmua-i eş'ar*, dostumuz İsa Akpınar Beyefendi ile birlikte, tarafımızdan nazar-ı tedkik edilmiştir.

1688 SATŞ, s. 490.

1689 SATŞ, s. 492.

1690 Manzûme için bkz. SATŞ, s. 495-496.

1691 İbnülemin'e yazdığı tezkireden, SATŞ, s. 316.

1692 SATŞ, s. 363.

1693 SATŞ, s. 1999-2000.

1694 İbnülemin, "Şekib", *Hizmet gazetesi*, 19.10.1932.

1695 İbnülemin, *SH*, s. 568.

1696 İbnülemin, *SH*, s. 315.

1697 İbnülemin, *SH*, s. 407.

1698 İbnülemin, *SH*, s. 53.

1699 Bu meşhur yalı daha sonra evvela Mütercim Rüşdi Paşa, sonra Cevdet Paşa'ya, ondan da Sultan Abdülhamid'in kurenâsından Lütfi Ağa'nın oğlu Faik Bey'e intikal etmiş, Sultam Hamid tarafında iştira edilerek Ayşe Sultan'a temlik edilmiş ve sonra yıktırılmıştır. İbnülemin, SATŞ, 25.

1700 İbnülemin, SATŞ, 25.

1701 Mehmet Arslan, *Leylâ Hanım Dîvânı,* Kitabevi, İstanbul 2003, s. 114-115.

1702 Cevdet Paşa, *Tezâkir II*, s. 49.

1703 Suud Efendi'nin oğlu olan Tahsin Paşa hicrî 1275'te (1858 -1859) Dersaâdet'te tevellüt etmiştir. Mekâtib-i İbtidâiye ve Rüşdiye'den sonra on üç yaşında "mülâzim" olarak Sadr-ı âlî Mektûbî Kalemi'ne girmiş, memuriyeti 1877'de Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi'ne nakledilerek burada önce muavin daha sonra başmuavin olmuştur. 1884'te Bahriye Nezâreti Mektupçulu'na tayin olunmuş, daha sonra Musâhib Lütfî Paşa'nın delâletiyle Mâbeyn-i Hümâyûn Baş Kitâbet-i Celîlesi'ne nasb edilmiştir. Sultan Abdülhamid devrinin dirâyetli ve müstakîm memurlarından olan paşa II. Meşrûtiyet'i müteakip önce Midilli'ye sürülmüş, Balkan Harbi sırasında çıkartılan afla İstanbul'a dönmüştür. Hayatının son senelerinde torunlarıyla meşgul olmuş, bir taraftan da İsmail Müştak'a hâtırâlarını tahrir ettirmiştir. 1934'te Göztepe'deki köşkünde vefat etmiştir.

Hayatı hakkında bkz. İbrahim Alâettin Gövsa, *Meşhur Adamlar,* c. 4, İstanbul 1933-1936, s. 1504-1505.

1704 Hilmi Yücebaş, *Ulunay Hayatı-Hatıraları-Eserleri, içinde*, Refi' Cevad, "Rindler Âlemi", İstanbul 1969, s. 151.

1705 İbnülemin Mahmud Kemâl, "Abdülhamîd-i Sânî'nin Notları", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası,* Cilt XVI, nr. 13, (90), 1 Kanûn-ı sânî 1926, s. 67.

1706 İbnülemin, *SS*, s. 839-840.

1707 İbnülemin, *SS*, s. 531.

1708 İbnülemin, *SS*, s. 786.

1709 İbnülemin, *SH*, s. 792.

1710 İbnülemin, *SH*, s. 231.

1711 Şânizâde Tarihi, s. 66.

1712 SATŞ, 115-114; *Târih-i Cevdet* XII, Tertîb-i Cedîd, s. 184-185.

1713 İbnülemin, *SH*, s. 540.

1714 İbnülemin, *SH*, s. 129.

1715 Buraya düşülen dipnotta şöyle yazılıdır: 'Bu Mushafı camie koymağa müsaade ederler mi' diye mektubcu Süreyya Beye, söyledim. O da Ser asker Rıza Paşa'ya söylemiş, maalmemnuniye koymuşlar. Ser asker 'Aceba benim içün de bir Mushaf yazar mı' dediğinden yazmağa başlayub bitirmeden vefat etmişdir. Vefatında İkdam gazetesine yazılan fıkrada 'Son eseri olan ve her gün bir sahifesini yazmak suretile itmamına çalışdığı büyük kıt'ada bir kelâmı kadim 21 inci cüz'de kalmışdır' deniliyor. Bunun alt tarafını Re'fet Efendi yazub Ser askere verilmişdir."

1716 İbnülemin, *SH*, s. 464.

1717 İbnülemin, *SH*, s. 468.

1718 Halit Ziya, *San'ata Dair* II, s. 125.

1719 Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl I*, s. 32-36.

1720 Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl I*, s. 41-44.

1721 Ruşen Eşref, *Diyorlar ki*, s. 37.

1722 M. Behçet Yazar, *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı*, içinde, "Mehmet Emin Yurdakul", İstanbul 1938, s. 243-244.

1723 Ruşen Eşref, *Diyorlar ki*, s. 15-16.

1724 İbnülemin, SATŞ, s. 1901.

1725 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 21.

1726 (…), "Fikret İçin Yapılan Bir İhtifal", *Resimli Uyanış Servet-i Fünûn*, c. 68/4, nr. 90/1775, 31 Ağustos 1930, s. 179.

1727 Hayatı için bkz. Osman Nuri Ergin, İstanbul Şehreminleri, İstanbul Şehremaneti Matbaası, İstanbul 1927, s. 265; Hayri Orhun - Mehmet Belek - Celal Kasaroğlu, *Meşhur Valiler*, İçişleri Bakanlığı, Ankara 1969, s. 161-166.

1728 Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz. Ziyad Ebüzziya, İstanbul, 1973, II, 203-204.

1729 *a.g.e.*, s. 49.

1730 Bu beyti Hâmid hâtıralarında biraz daha değişik bir şekilde aktarır:

"Paris'e git bir gün evvel, akl u fikrin var ise
Âleme gelmiş sayılmaz gitmeyenler Paris'e"

Bkz. Abdülhak Hâmid, *Hâtıralar, haz.* İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994, s. 29.

1731 Ruşen Eşref, *Diyorlar ki*, s. 5 vd.

1732 Abdülhak Şinâsi Hisar, *Geçmiş Zaman Edibleri*, Selis Kitaplar, İstanbul 2005, s. 69.

1733 İbnülemin, SATŞ, s. 1745-46.

1734 Efzayiş Suad Yalçın, *Hüseyin Suad Yalçın ve Şiirleri*, Halk Basımevi, İstanbul 1943, s. 7.

1735 Hilmi Yücebaş, *Bütün Cepheleriyle Aka Gündüz*, içinde, Mecdi Sadrettin, "Aka Gündüz ile Konuşmalar", İstanbul 1959, s. 18-19.

1736 İbnülemin, *SATŞ*, s. 831. İbnülemin nitekim ilk romanı *Sabih*'i Namık Kemâl'in *Cezmi*'sinin tesirinde kaleme almıştır. Bu hususta ayrıntılı bilgi için şu makalemize bkz. Şemsettin Şeker, "İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın Romanları Üzerine Bazı Dikkatler", *Türkiyat Mecmuası,* c. 22, Bahar 2012, s. 191-220.

1737 İbnülemin, *SATŞ*, s. 958.

1738 İbnülemin, *SATŞ*, s. 1301.

1739 SATŞ, s. 1667-1668.

1740 Metin Kayahan Özgül, *Ali Ekrem Bolayır'ın Hâtıraları*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1991, s. 111-112.

1741 İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 514.

1742 İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 816.

1743 İbnülemin, SATŞ, s. 403-406; a.g.m., *Son Hattatlar*, s. 780-781.

1744 İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 780.

1745 İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 118.

1746 İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 135.

1747 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 20.

1748 Meşhur müverrih- şeyhülislâm Hoca Sadedin Efendi ile Sunullah Efendi'nin ahfâdındandır. Suûdü'l-Mevlevî onun torunudur. Fenn-i nücûm ve ilm-i fıkıhta mâhirdir. *Hazîne-i Fünûn* ve *Terakkî* gazetelerinde "Sadi" imzasıyla neşredilen gazeller Efendi'ye aittir.

1749 İbnülemin, *SS*, s. 101.

1750 İbnülemin, *SH*, s. 712.

1751 Mehmet Behçet Yazar, "Güzîde Sabri", *Yedigün*, 9 Aralık 1939.

1752 Rûşen Eşref, *Diyorlar ki*, s. 118.

1753 İbnülemin, *HS*, s. 3.

1754 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 174.

1755 İbnülemin, *HS*, s. 177.

1756 İbnülemin, *HS*, s. 46.

1757 Dârüşşafaka muallimlerimden Kâzım Bey'den naklen, İbnülemin, *HS*, s. 104-105.

1758 Halil Can, "Emin?", *Türk Mûsikî dergisi*, nr. s. Emin Dede'nin vefâtından sonra evvelâ harap olan evinde, sonra evin çökmesinden korkularak aşinalarından birinin apartmanında İbnülemin, Hakkı Süha Gezgin ve dedenin talebeleri ve dostları olmak üzere "tevşih" yerine âyin-i şerifler okunarak ve nayler üflenerek Mevlid kıraat edilmiş. Bu merasimin bilâhere terk olunan, akabinde İbnülemin'e sanih olan kıta şöyledir:

"Can-fezâ bir meclis oldu doğrusu
Naylerden mest olub döndüm eve
Şübhe yok kim raks ederdi şevk ile
Dinleyen insan değil, olsa deve"

İbnülemin, *SH*, s. 83.

1759 İbnülemin, *SH*, s. 248.

1760 İbnülemin, *HS*, s. 47-48.

1761 İbnülemin, *HS*, s. 59.

1762 İbnülemin'in bu meseleye yorumu şöyledir: "Elbetde görmezler. Bir takım çıplak, bi çare fellahlardan zulmen alınan paranın hayrı görülür mü? Eski ta'birler 'nehhab ve vehhab'ların en ileri gelenlerinden olan o Hıdiv, her kime para vermişse alan âdem, faide görmemişdir. Bil'akis büyük zarar görmüşdür. Mevzu' müsaid olmadığı içün faide yerine zarar görenlerden bildiğimiz ba'zı zatların isimleri zikr edilmedi." İbnülemin, *HS*, s. 104.

1763 İbnülemin, *HS*, s. 74.

1764 Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 174-175.

1765 İbnülemin, *SH*, s. 769-770.

1766 İbnülemin, *HS*, s. 52.

1767 İbnülemin, *HS*, s. 51-52.

1768 İbnülemin, *HS*, s. 178.

1769 İbnülemin, *HS*, s. 90-91.

1770 Ahmed Midhat Efendi, *Servet-i Fünûn*, nr. 252, 28 Kanûnıevvel 1311.

1771 Ahmed Râsim, "Zaman Levhâları", *Zaman gazetesi*, nr. 24 Ramazan 1337.

1772 İbnülemin, *HS*, s. 62-63.

1773 İbnülemin, *SH*, s. 669-671.

1774 Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl* III, s. 124-126.

1775 *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, s. 214.

1776 Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 390. Cevdet Paşa Langa'nın vefatından bahsederken "ondan sonra ol mertebe muhteşem bir kârhâne açılmadı. Vefâtına bâzı şuarâ 'Öldü Langa Fâtıma' terkibini tarih düşürdü" diyor. Cevdet Paşa,*Tezâkir I,* s. 50.

1777 Halit Ziya hatıralarında buralara Türklerin devam etmemesini Sultan Abdülhamid'in "istibdad"ına, biz ona vehm-i hümayun, diyoruz, bağlar. O devirde İstanbul ahalisinin kahvehâne ve sair yerlerde şark müziğiyle iştigalini göz önünde bulundurarak söyleyelim, operadan ne keyif alsın ki gelsin.

1778 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Uşaklıgil, *Kırk Yıl* V, s. 32-38.

Kaynakça

(...), "Encümen-i Ülfet", *Diyojen*, nr. 7, 4 Şubat 1286, s. 2.

(...), "Fikret İçin Yapılan Bir İhtifal", *Resimli Uyanış Servet-i Fünûn*, c. 68/4, nr. 90/1775, 31 Ağustos 1930, s. 179.

(...), "İbnülemin Mahmud Kemal İnal", *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sicil-i Ahvâl Defteri*, 172/63.

[Hoca Tahsin], "Fuzelâ-yı Benâmdan Bir Marîzin Eser-i Hazinidir", *Hazîne-i Evrâk*, nr. 2, s. 24-27.

[Kemâl], *"Takîb (Muâheze-i-nâme-i Kemâl)", Mecmua-i Ebuzziya,* nr. 10, Gurre-i Safer 1298, s. 299.

A. Muhtar Nasuhoğlu, *Yâd-ı Mâzî ve Hayatımın Tarihi: Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Hukukçunun Hatıraları*, haz.Ömer Hakan Özalp-Raziye Özelp, Dergâh Yayınları.

Abdullah Cevdet, "Tevfik Fikret Bey Merhum", *İçtihâd*, nr. 187, 1 Eylül 1925, s. 3071.

Abdullah Cevdet, *Tulûât*, İstanbul 1891.

Abdullah Uçman, "Rıza Tevfik'in Kaleminden Fecr-i Âtî Akımı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. XXX, 2003, s. 578.

Abdurrahman Adil Eren, "Ubeydullah ve Hatırlarım", *Yarım Ay*, nr. 62, 1 Eylül 1937, s. 12.

Abdurrahman Adil, "Ahmed Midhat Efendi ve Hususiyetleri", *Yarım Ay*, nr. 53, 15 Nisan 1937, s. 5.

Abdurrahman Âdil, "Musa Safvetî Paşa", *Tevhîd-i Efkâr*, 24 Şubat 1338.

Abdurrahman Âdil, "Yeni Osmanlılar Tarihi ve İnkılâbât-ı Fikriye Münâkaşaları", *Hâdisât-ı Hukukiye ve Târihiye,* cüz 3, 15 Mayıs 1341.

Abdurrahman Şeref, "Ekrem Bey Mekteb-i Mülkiye Muallimliği", *Talebe Defteri*, nr. 18, 30 Kânûn-ı sânî 1329.

Abdurrahman Şeref, "Eski Eğlence Hayatından", *Vakit*, nr. 22 Mayıs 1338.

Abdurrahman Şeref, "İstanbul'da İlk Kulüp: Encümen-i Ülfet", *Vakit*, 21 Şubat 1921.

Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul Matbaa-i Âmire 1339.

Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik*, İnkilâp Kitabevi, İstanbul 1953.

Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün* Şiirler 3, haz. İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.

Abdülhak Hâmid, *Hâtıralar,* haz. İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994.

Abdülhak Şinâsi Hisar, *Geçmiş Zaman Edibleri*, Selis Kitaplar, İstanbul 2005.

Abdülhalim Koçkuzu, *Giritli Sırrı Paşa ve Tefsirdeki Metodu*, Selçuk Ünv. Sosyal Bilimler Ens., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1992.

Abdülhamit'in Hatıra Defteri, İstanbul 1975.

Abdülkadir Karahan, *XIV. Yüzyıl Sonlarına Kadar Türk Kültürü ve Edebiyatı,* İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1985.

Adıvar, Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, (Yeniden düzenlenmiş basımı hazırlayanlar: M. Kalpaklı, G. Türkgeldi), Ankara 1996.

Adil Dâi, *Münif Paşa, Hayatı ve Eserleri*, İÜ Edebiyat Fak. Türkoloji Zümresi, basılmamış yüksek lisans tezi, 1951, İÜ Kütüphanesi, nr. 1938.

Adile Ayda, *Böyle İdiler Yaşarken*, Ankara 1984.

Adnan Giz, *Bir Zamanlar Kadıköy*, İletişim Yay., İstanbul 1990.

Agâh Sırrı Levend, "Dinî Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri", *TDAY Belleten*, nr. 15, 1972.

Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, haz. Y. Halaçoğlu, İstanbul 1980.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih*, Dersaâdet 1309, 213.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. Cavit Baysun, TTK, Ankara 1986.

Ahmed Cevdet, "İkdam'ın Bir Hafta Sonraki Vaziyeti ve Eski Gazeteler Hakkında Bir Nebze Mâlûmât", *İkdam*, nr, 8 Kânûn-ı sânî 1927.

Ahmed İhsan [Tokgöz], "Şemseddin Sâmi Bey", *Servet-i Fünûn*, nr. 275, s. 226.

Ahmed Lütfî Efendi, *Târih*, haz. M. Münir Aktepe, Ankara 1989.

Ahmed Lütfi, *Divançe-i Lütfi*, Dersaadet 1302.

Ahmed Midhat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevelan,* Tercümân-ı Hakîkât, İstanbul 1327.

Ahmed Midhat Efendi, *Bekârlık Sultanlık mı Dedin*, İstanbul 1985.

Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl ve Feylosof Kızım Fatma Âliye'ye Mektuplar*, (haz. Fatma Samime İnceoğlu – Zeynep Süslü Bektaş), Klasik Yayınları, İstanbul 2011.

Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılap: Kırım Muharebesinden Cülûs-ı Hümâyun'a Kadar*, Takvimhâne-i Âmire, İstanbul 1294.

Ahmed Midhat, *Acâibü'1-Âlem,* İstanbul 1299.

Ahmed Midhat, *Dağarcık*, cüz II, İstanbul 1288-1289.

Ahmed Midhat, *Menfâ*, Kırk Ambar Matbaası, İstanbul 1293.

Ahmed Midhat-Muallim Nâci, *Muhâberât ve Muhâverât*, Tercümân-ı Hakîkât Matbaası, İstanbul 1301.

Ahmed Râsim, "Zaman Levhâları", *Zaman gazetesi*, nr. 24 Ramazan 1337.

Ahmed Rasim, *İlk Büyük Muarrirlerden Şinasi*, Yeni Matbaa, İstanbul 1932.

Ahmed Rasim, *İstibdaddan Hakimiyet-i Milliye*'ye II, Kanaat Matbaası, İstanbul 1932.

Ahmed Râsim, *Matbuat Hatırlarından Muharrir, Şâir, Edîb*, haz. Kazım Yetiş, Tercüman Matbaası, İstanbul 1980.

Ahmed Resmî, *Sefînetü'r-Rüesâ-Halikatü's-Rüesâ*, İstanbul 1296.

Ahmed Saib, *Abdülahmîd-i Sânî ve Devr-i Saltanâtı*, Kahire 1326.

Ahmed Tevhid, "Hasırcızâde Hâfız Mehmed Ağa", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, c. XVI, nr. 93, s. 211-219.

Ahmet Atillâ Şentürk*, Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sûfî yahut Zâhid Hakkında*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1996.

Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jöntürkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945.

Ahmet Hamdi Tanpınar, "Müsahib Said Efendi", *Tarih Aynası*, nr. 2, Aralık 1951, s. 12-13.

Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, TTK Basımevi, Ankara 1960 s. 205.

Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Haz. Z. Kerman, İstanbul Dergâh Yay. 1977.

Ahmet Hamdi Tanpınar, *Tevfik Fikret*, İstanbul 1944.

Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Horos Matbaası, İstanbul 1956.

Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hâtırılârım*, (haz. Alpay Kabacalı), İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

Ahmet Özcan, *Kethüda Said Efendi Tarihi ve Değerlendirmesi,* (basılmamış yüksek lisans tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

Ahmet Rasim, *Muharrir Bu Ya*, haz. Hikmet Dizdaroğlu, MEB, Ankara 1979.

Ahmet Rasim, *Şehir Mektupları*, haz. Ahmet Kabaklı, MEB, Ankara 1971.

Ahmet Semih Mümtaz, *Eski İstanbul Konakları*, haz. İsmail Dervişoğlu, Kurtuba Kitap, İstanbul 2011.

Ahmet Şerif Çaycı, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesinde Batı Edebiyatı, 1878-1896 Arası*, basılmamış yüksek lisans tezi, İÜ Sosyal Bilimler Ens., İstanbul 1993.

Alâattin Karaca, *İsmail Safa*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

Alâeddin Yavaşça, "Evlerdeki Mûsikî Toplantıları", *San'at ve Kültürde Kök*, nr. 4, İstanbul Mayıs 1981, s. 10.

Alâeddin Yavaşça, "Evlerdeki Mûsikî Toplantıları", *San'at ve Kültürde Kök*, nr. 6, Temmuz 1981.

Alâeddin Yavaşça, "Evlerdeki Mûsikî Toplantıları", *San'at ve Kültürde Kök*, nr.3, Nisan 1981, s. 13.

Alâeddin Yavaşça, "İbnülemin Mahmud Kemal Bey'in Geceleri", *San'at ve Kültürde Kök*, nr. 5, Haziran 1981, s. 12.

Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yay., İstanbul 2004.

Ali Alparslan, "İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın Kısa Hayatı ve Hat Koleksyonu", *Müteferrika,* Yaz 2000, nr. 17.

Ali Birinci, *Tarih Uğrunda: Matbuat Âleminde Birkaç Adım*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.

Ali Birinci, *Tarih Yolunda*: *Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.

Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde: Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât,* Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.

Ali Ekrem Bolayır, *Hâtıralar*, haz. Kayahan Özgül, Ankara 1991.

Ali Ekrem, "Hâtıralar II", *Servet-i Fünûn*, c. 57, nr. 26/1500, 14 Mayıs 1341, s.414-415.

Ali Ekrem, *Namık Kemâl*, Maarif Vekâleti, Ankara 1930.

Ali Ekrem, *Recâizâde Mahmud Ekrem*, İstanbul 1339, s. 12.

Ali Emirî, "Hâtırât", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası,* nr. 5, 31 Temmuz 1334, s. 101-102.

Ali Emirî Efendi, "Fâzıl-ı Şemâil Reşid Akif Paşa Hazretlerinin Bir Gazel-i Belâgât-pîrâları", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası,* nr. 18, 13 Ağustos 1335, s. 395.

Ali Emîrî Efendi, "Büyük Bir Ziya'", *Osmanlı Tarih ve Edebiyatı*, nr. 26, 30 Nisan 1336, s. 683-689.

Ali Fuad, "Münif Paşa", *Tarih Encümeni Mecmuası*, nr. 100-4, İstanbul 1930, s. 3.

Ali Fuad, "Rif'at Paşa, Ricâl-i Tanzîmât'tan", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası (yeni seri),* c. I, nr. 1, 1929.

Ali Fuad, "Rif'at Paşa, Ricâl-i Tanzîmât'tan", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası (yeni seri),* c. I, nr. 1, 1929, s. 1-11.

Ali Fuad, "Rif'at Paşa, Ricâl-i Tanzîmât'tan", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası (yeni seri),* c. I, nr. 2, 1929, s. 1-11.

Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiye*, Yeni Matbaa, [İstanbul 1928].

Ali Kâmi, "Merhum İsmail Safâ Bey'in Terceme-i Hâli", *Hissiyât*, Osmanlı Matbaası, İstanbul 1328.

Ali Kemâl, *Ömrüm*, haz. Zeki Kuneralp, İSİS, İstanbul 1985.

Ali Muzaffer, *Terâcim-i Ahvâl-i Meşâhir yahud Zamanımız Osmanlı Üdebâ ve Muharrirîni: Ahmed Midhat Efendi*, İstanbul Kütüphanesi, Dersaâdet 1317.

Ali Nihat Tarlan, İran Edebiyatı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1944.

Ali Nuri Dilmeç, "Une Masion Historigue gui Disparit, L'ancien konak de feu Münif Pasha, Premier siege du parti 'Union et Progres", *Beyoğlu Mecmuası*, 29 Decembre 1935.

Ali Rıza – Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız: XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli I,* haz. Fahri Çetin Derin, Tercüman Gazetesi, İstanbul 1977.

Ali Rıza-Mehmed Galib, "İstanbul Halkının Tenezzüh ve Eğlenceleri XIV", *Peyâm-ı Sabâh* nr. 896, *Sabah*, nr. 11326), 31 Mayıs 1337/1921, s. 3.

Ali Rıza-Mehmed Galib, "XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli", *Peyâm-ı Sabah*, tefr. rr: 38, 25 Nisan 1337.

Ali Suavî, "Encümen-i Dânîş-i Şarkî", *Ulûm*, nr. 9, 1286/1869, s. 530-537.

Ali Şükrü Çoruk, "Oryantalizmin Sergüzeşti", *İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 36, 2007.

Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hâtırâları –Çok Yönlü Bir Sufinin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı*, haz. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, Kitabevi, İstanbul 2006.

Atâullah Ahmed Atâ Bey, *Târih-i Atâ*, İstanbul 1297/ 1880.

Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, Ankara 1994.

Ayşegül Celeboğlu, *Samih Rifat Hayatı ve Eserleri*, TDK Yayınları, Ankara 2008.

Balcızâde Tahir Harimî, *Tarihi Medeniyette Kütüphaneler*, Vilayet Matbaası, Balıkesir 1931.

Balıkhâne Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul 2001.

Bedri Bermutlu, *Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

Bereketzâde İ. Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, İstanbul 1332.

Bilal Kemikli, *Şâir Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi*, Kitabevi, İstanbul 2011.

Bir Dâhînin Siyâsî Nutukları: Midhat Paşa Hazretlerinin Memâlik-i Osmâniye'nin Mazi, Hâl ve İstikbali Ünvanıyla Gazetelerde Neşr Buyurdukları Makâledir, nâşiri: Saâdet Kürüphanesi sahibi Ahmed, Dersaâdet 1324.

Bir Jübilenin İntibaları: Ahmed Midhat'ı Anıyoruz, (haz. Hakkı Tarık Uz), İstanbul 1944.

Birol Emil, *Mizancı Murad Bey Hayatı ve Eserleri*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yay, İstanbul 1979.

Böcüzâde Süleyman Sâmi, *Üç Devirde Gördüklerim*, haz. Hasan Babacan – Servet Avşar, Kültür Bakanlığı e-Kitap, 2008.

Camî, *Baharistan*, çev. M. Nuri Gencosman, MEB Yayınları, Ankara 1958.

Carter Vaughn Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, yay. haz. Ayşen Anadol, trc. Gül Çoğalı Güven,Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Cavit Baysun, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat I*, İstanbul 1940.

Cevat Rüşdü, "Boğaziçi'nin Târih-i İntibââtından: Beykoz: Ahmed Midhat Efendi Merhum IV", *İkdam*, nr. 8149, 19 Teşrîn-i evvel 1335, s. 2.

Cevdet Serbest, "İbnülemin Mahmud Kemâl Bey'in Ölümü Üzerine Haberler ve Yazılar", *Müteferrika*, Yaz 2000, nr. 17, s. 129-143.

Charles Mismer, *Hâtırât-ı Âlem-i İslâm,* mütercimi: Mehmed Rauf, Matbaa-i Vilâyet, Bursa 1327.

Çağatay Uluçay, *Haremden Mektuplar*, İstanbul 1956.

Çavuşoğlu, Mehmed, *Son Asır Türk Şairleri*, içinde, "Son Şuarâ Tezkiresi ve Yazarı Hakkında", Dergâh Yayınları, İstanbul 1988.

Çorluluzâde Mahmud Celâleddin Paşa, Mir'at-ı Hakîkât Târih-i Mahmud Celâleddin Paşa, Matbaa-i Osmâniye, Dersaâdet 1317.

Demet Coşansel, "19. Yüzyılda Değişen Sofra Düzeni ve Alman İmparatoru II. Wilhelm'e Sunulan Ziyafetler", *İki Dost Hükümdar Sultan II. Abdülhamid ve Kaiser II Wilhelm,* s. 109-129.

Dursun Gürlek, "Söz Meclisinin Baş Aktörü: İbnülemin Mahmud Kemâl", *Müteferrika,* Yaz 2000, nr. 17, s.123-128.

Dündar Akünal, "İlk Türk Dergisi: Mecmua-i Fünun", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* c. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

Ebü'l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri,* İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1956.

Ebüzziya Tevfik, "Kahvehâneler", *Mecmua-i Ebüzziya*, nr. 131, 5 Safer 1330, s. 67.

Ebüzziya Tevfik, "Muhallefât-ı Şinasi ve Ahvâl-i Husûsiyesi", *Mecmua-i Ebüzziyâ*, nr. 107, 8 Ş 1329,s. 897-907.

Ebüzziya Tevfik, "Münif Paşa", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nr. 251, 29 Muharrem 1328.

Ebüzziyâ Tevfik, "Ricâl-i Mensiye", *Mecmua-i Ebüzziyâ*, c. 9, nr. 93, s. 443-448.

Ebüzziya Tevfik, "Şinâsi ile Bir Mülâkâtım", *Mecmua-i Ebüzziyâ*, nr. 80, 1316, s. 1601-1608.

Ebüzziya Tevfik, "Şinâsi'nin Eyyâm-ı Âhire-i Hayâtı ve Vefâtı", *Mecmua-i Ebüzziyâ*, nr. 105, 24 B. 1329, s. 833-841.

Ebüzziyâ Tevfik, "Yeni Osmanlılar Tarihi", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nr. 112-113, 20-21 Eylûl 1909.

Ebüzziyâ Tevfik, "Yeni Osmanlılar Tarihi", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nr. 183, 2 Kânunıevvel 1909.

Ebüzziyâ Tevfik, "Yeni Osmanlılar Tarihi", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nr. 289, 20 Mart 1910.

Ebüzziyâ Tevfik, "Yeni Osmanlılar", *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 10, 9 Haziran 1909.

Ebüzziyâ Tevfik, "Yeni Osmanlılar", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nr. 9, 8 Haziran 1909.

Ebüzziyâ Tevfik, "Yeni Osmanlılar", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nr. 11, 10 Haziran 1909.

Ebüzziyâ Tevfik, "Yeni Osmanlılar", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nr. 121, 29 Eylül 1909.

Ebüzziyâ Tevfik, "Yeni Osmanlılar", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 14, 13 Haziran 1909.

Ebüzziya Tevfik, "Yeni Osmanlılar", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 17-24, 16 Haziran 1909-23 Haziran 1909.

Ebüzziyâ Tevfik, "Yeni Osmanlılar", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 342-345, 2 Eylül 1910-5 Eylül 1910.

Ebüzziyâ Tevfik, "Yeni Osmanlılar", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 358, 18 Eylül 1910.

Ebüzziyâ Tevfik, "Yeni Osmanlılar", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 361, 21 Eylül 1910.

Ebüzziyâ Tevfik, "Yeni Osmanlılar", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 391, 23 Teşrîn-i evvel 1910.

Ebüzziyâ Tevfik, "Yeni Osmanlılar", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nr. 414, 15 Teşrinisani 1910.

Ebüzziyâ Tevfik, "Yeni Osmanlılar", *Yeni Tasvîr*-i *Efkâr*, nr. 417, 18 Teşrîn-i sânî 1910.

Ebüzziyâ Tevfik, "Yeni Osmanlılar", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 427, 28 Teşrîn-i sânî 1910.

Ebüzziyâ Tevfik, "Yeni Osmanlılar", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 8, 7 Haziran 1909.

Ebüzziyâ Tevfik, "Yeni Osmanlılar", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 93, 1 Eylül 1909.

Ebüzziya Tevfik, "Ziyâ Paşa'nın Evân-ı Tüfûliyyeti Hakkında Makâlesi", *Mecmua-i Ebüzziyâ*, c. II, nr. 13-14-15, 1289

Ebüzziya Tevfik, *Nümûne-i Edebiyât-ı Osmâniye*, 6. Baskı, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniyye 1329.

Ebüzziyâ Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi I-II-III*, (Sadeleştirerek ve notlandırarak yayına haz. Ziyad Ebüzziya, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1973.

Ebüzziya, "Yeni Osmanlılar Tarihi", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nr. 289, 20 Mart 1910.

Ebüzziyâ, "Yeni Osmanlılar",*Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 21, 2 Cumadelula 1327 / 7 Haziran 1325.

Ebüzziya Tevfik, "Zamânımız Târihine Âit Hâtırât: Hayâtü'l-Hayvan Bahçesi" *Mecmua-i Ebüzziyâ*, c. 13, nr. 138.

Efzayiş Suad Yalçın, *Hüseyin Suad Yalçın ve Şiirleri*, Halk Basımevi, İstanbul 1943.

Ekmeleddin İnsanoğlu, "Cemiyet-i İlmiyye-i Osmâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* c. 7, İstanbul 1993, s. 333-334.

Ekmeleddin İnsanoğlu, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, 3-5Nisan 1987,* Ekmeleddin Ihsanoğlu, (ed.), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi; İslâm Konferansları Teşkilâtı, İslâm Tarih, Sanat, ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1987,

Ekrem Bektaş, "Pertev'in Hoca Neş'et Biyografisi", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergis*i, c. IX, nr. 2, 2011, s. 181-205.

Ekrem Işın, "Osmanlı Bilim Tarihi: Münif Paşa ve Mecmua-i Fünûn", *Tarih ve Toplum,* nr. 11, Ekim 1984.

Ekrem Işın, *İstanbul'da Gündelik Hayat,* İletişim Yay. İstanbul 1995, s. 116.

Elif Aydın, *Tarihimizde Amin Alayları ve Eğitim Açısından Değerlendirilmesi*, (basılmamış Yüksek

Lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens., İstanbul 2008.

Emin Efendi, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde el-HacMehmedArif Efendi,* gen. 2. bs., İstanbul 1305.

Enginün, İnci, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006.

Enver Ziya Karal, *Hâlet Efendinin Paris Elçiliği,* İstanbul 1940.

Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VII*, TTK Ankara 1996.

Ercümend Ekrem Talu, "Tanıdıklarım", *Edebiyat Âlemi,* yıl: 1, nr. 9, 16 Haziran 1949.

Ercümend Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri*, Ankara 1968.

Ercüment Ekrem Talu, *Geçmiş Zaman Olur ki*, (haz. Alâattin Karaca), Hece Yayınları, Ankara 2005.

Fâik Ali, *Midhat Paşa*, Bursa 1324.

Fâik Reşad, *Eslâf*, haz. Şemsettin Kutlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1975.

Faik Reşad, *Külliyât-ı Letâif*, haz. Ahmet Özalp, Kitabevi, İstanbul 1995.

Fatih Kerimi, İstanbul Mektupları, (haz. Fazıl Gökçek), İstanbul 2001, s. 300.

Fatih M. Şeker, "Yerli Kalarak Modernleşmek: Mektep'le Memleket Arasında Bir Mütefekkir ve Vâiz Olarak Âkif", *İlmi Dergi Diyanet,* c. 47, nr. 4, s. 85.

Fatih M. Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmiye: Cevdet Paşa – İbnülemin Örneği*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.

Fatih M. Şeker, *Osmanlılar ve Vehhâbiler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007.

Fatma Âliye Hanım, *Muhâdarât*, haz. H. Emel Aşa, Enderun Kitabeci, İstanbul 1996.

Fatma Âliye, "Makbûle Lemân", *Tercümân-ı Hakîkât Nüsha-i Fevkalâdesi*, 19 Haziran 1897, 28-29.

Fatma Âliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Bedir Yay., İstanbul 1995.

Fazlı Arslan, *Başmuharririn Mûsikîşinaslığı, Ahmet Mithat ve Müzik*, Yayınevi Yayınları, Ankara 2009.

Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Akif, Hayatı ve Eserleri*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1945, s. 19-22.

Fevziye Abdullah Tansel, *Nâmık Kemâl'in Hususî Mektupları I-II-III-IV*, TTK, Ankara 1986.

Filorinalı Nazım, "Edebiyatımızın Büyük Bir Üstâd-ı İbdâkârı Sâmi Paşazâde Sezâi Bey", *Süs*, nr. 19, 1339/1923, s. 21.

Gelibolulu Mustafa Âlî *Mevâ'ıdü'n-Nefâis fî Kavâıdi'l-Mecâlis*, haz. Orhan Şaik Gökyaya, Tercüman 1001 Eser, İstanbul 1978.

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ'ıdü'n-Nefâis fî Kavâıdi'l-Mecâlis*, haz. Mehmet Şeker, TTK, Ankara 1997.

George Wasburn, *Fifty Years in Costantinople*, Boston and New York 1909.

Georgina Adelaide Müller, *XIX. Asır Biterken İstanbul'un Saltanatlı Günleri*, çev. Hamdiye Betül Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.

Goldziher, "Cemâleddin Afgânî", *İslâm Ansiklopedisi*, III, 81 -85.

Ramazan Gülendam, "Recâizâde Mahmud Ekrem: Âh Nijad", *Tanzimat'tan Bugüne Yeni Türk Edebiyatı Şiir Çözümlemeleri,* Kriter Yay., İstanbul 2009, s.60-67.

Güler Güven, *Sami Paşazâde Sezayi ve Eserleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009.

H. Emel Aşa, *Fatma Âliye Hanım (Hayatı, eserleri, Fikirleri)*, İÜ Sosyal Bilimler Ensitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, İst. 1993.

H. Feridun Es, "Tanımadığımız Meşhurlar", *Akşam,* 9550, 20 Mayıs 1945.

Hâfız Hızır İlyas Ağa, *Letâif-i Vak'a-yı Enderûniyye / Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul 2011.

Hâlet Efendi, *Hâlet Efendi Divançesi,* haz. İbrahim Çetin Derdiyok, Karahan Yayınları, Adana 2005.

Halide Edib Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul 1996.

Halil Ethem, "Ahmed Midhat Efendi", *Şehbal*, nr. 70, 15 Şubat 1328, s. 429.

Halil İnalcık, "Mehmed Hüsrev Paşa", İA, c. V-I, s. 614.

Halil İnalcık, *Şâir ve Patron*, Ankara 2003.

Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl I,II, III, IV, V*, İstanbul 1936.

Halit Ziya, *San'ata Dair (Türk Şair ve Edibleri)*, c. 3, Maarif Vekaleti, İstanbul 1955.

Haluk İpekten, *Divan Edebiyatında Edebî Muhitler,* MEB, İstanbul 1996.

Halûk Ülman, *1860-1861 Suriye Buhranı-Osmanlı Diplomasisinden Bir Örnek Olay*, Ankara 1966.

Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Her Biri Bir Kulüp Olan Eski Kahvehâneler", *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1956.

Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Sami Paşa Konağı", *Cumhuriyet,* 9721, 24 Ağustos 1951.

Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Taş Konak", *Cumhuriyet,* 13758, 21 Kasım 1962.

Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Akşam,* 14 Ekim 1951.

HalukY. Şehsuvaroğlu, *Akşam*, 12 Şubat 1947.

Handan İnci Elçin, *Roman ve Mekan: Türk Romanında Ev*, Arma Yayınları, İstanbul 2003.

Hasan Gürkan - Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Hayatından Kesitler: Menâkıb-ı Kethüdâzâde El-Hac Mehmed Ârif Efendi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2007.

Hasan Kolcu, *Ziya Paşa'nın Zafernâme'sine Reddiyye ve Tekzîbiyye,* Can Yayınları, İstanbul 1998.

Hayreddin Karaman, "Efgani", *DİA*, c. X, s. 457 vd.

Hayreddin, *Vesâik-i Târihiyye ve Siyâsiyye Tetebbuâtı V*, Ahmed İhsan ve Şürekası, [İstanbul] 1326.

Hayret, *Şehrâyîn ve Sihr-i Beyân*, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul 1302.

Hayri Orhun - Mehmet Belek - Celal Kasaroğlu, *Meşhur Valiler*, İçişleri Bakanlığı, Ankara 1969.

Helmut Von Moltke, *Tükiye Mektupları*, çev. Hyayrullah Örs, İstanbul 1969.

Hikmet Feridun Es, *Tanımadığımız Meşhurlar*, haz. Selçuk Karakılıç, Ötüken, İstanbul 2009.

Hilmi Yücebaş, *Bütün Cepheleriyle Aka Gündüz*, içinde, Mecdi Sadrettin, "Aka Gündüz ile Konuşmalar", İstanbul 1959, s. 18-19.

Hilmi Yücebaş, *Ulunay Hayatı-Hatıraları-Eserleri,* İstanbul 1969.

Hilmi Z. Ülken, "Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri", *Tanzimat* I, 1940, s. 767-769.

Hoca Neş'et, *Neyin Feryâdı* (*Nay-nâme*), Sufi Kitap, İstanbul 2007.

http://www.istiklalmarsidernegi.org.tr/Yazi.aspx?YID=142&KID=10.

Hüdai Şentürk, "Murad Nakşibendî", *DİA*, c. 31, s. 189 vd.

Hüdai Şentürk, "Şeyh Murâd-ı Nakşibendî ve Vekâyinâmesi," *İstanbul Araştırmaları Dergisi*, nr. 1, sene 1997, s. 32.

Hüseyin Câhid, *Edebî Hatıralar*, Akşam Kitabhanesi, İstanbul 1935.

Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, haz. İsmail Kara, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

Hüseyin Kazım Kadri, *Ziya Gökalp'in Tenkidi: Türkçülüğün Esasları*, haz. İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 1989,

Hüseyin Kâzım, "Tevfik Fikret: İnsan ve Şâir", *İctihad*, nr. 213, 1 Teşrînievvel 1926, s. 4114-4118.

Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl*, haz. Fatih M. Şeker – İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009.

Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, çev. Ali Yılmaz-Mehmet Akkuş, Kitabevi, İstanbul 2006.

Ignazc Kunos, *Halk Edebiyatı Nümuneleri,* Matbaa-i Orhaniye, İstanbuk 1341.

İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1930-1942.

İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, İstanbul, 1940-1953.

İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Son Hattatlar*, MEB, İstanbul 1955.

İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Mûsikişanasları*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 1958.

İbnülemin Mahmud Kemâl, *Kâmil Paşa'nın Sadâreti ve Konak Meselesi,* Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1328.

İbnülemin Mahmud Kemâl, *Kemâlü'l-İsme*, İstanbul 1912.

İbnülemin Mahmud Kemâl, *İzzü'l-Kemâl*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin Kısmı, nr. 3404.

İbnülemin Mahmud Kemâl, *Kemâlü's-Safvet*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin Kısmı, nr. 3501.

İbnülemin Mahmud Kemâl, *Gelenbevî İsmail Efendi*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin Kısmı, nr. 3561.

İbnülemin Mahmud Kemâl, "Şekib", *Hizmet gazetesi*, 19.10.1932.

İbnülemin Mahmud Kemâl, "Abdülhamîd-i Sânî'nin Notları", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası,* Cilt XVI, nr. 13, (90), 1 Kanûn-ı sânî 1926.

İbnülemin Mahmud Kemâl, "Abdülhamîd-i Sânî'nin Notları", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası,* Cilt XVI, nr. 14, (91), 1 Mart 1926.

İbnülemin Mahmud Kemâl, "Bayburtlu Zihni ve Erzurum Şâirleri", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, Yeni Seri, c.1, nr. 1, Haziran Ağustos 1929.

İbnülemin Mahmud Kemâl, "Hafız Müşfik Efendi", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, yeni seri, c. 1 nr. 1, Haziran-Ağustos 1929, s. 26-39.

İbnülemin Mahmud Kemâl, "Hel yestevillezîne ya'lemûne vellezîne lâ ya'lemûn", *Tercümân-ı Hakîkat ve Musavver Servet-i Fünun,* İstanbul 1313, s. 148-149.

İbnülemin Mahmud Kemâl, "Hoş-serler", *Çınaraltı*, nr. 2, 1937.

İbnülemin Mahmud Kemâl, "Leskofçalı Gaib Bey", *Dîvan*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1335.

İbnülemin Mahmud Kemâl, "Mehmed Ayetullah Bey", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası,* Yeni Seri Cild 1, nr. 2, Eylül-Teşrîn-i sânî 1929.

İbnülemin Mahmud Kemâl, "Meşâhir-i Meçhûle", Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, c. XVII, nr.19(96), 1 Haziran 1928.

İbnülemin Mahmud Kemâl, "Meşâhir-i Osmâniye", *Resimli Gazete,* nr. 89, 10 Recep 1316-12 Teşrîn-i sâni 1314.

İbnülemin Mahmud Kemâl, "Meşâhir-i Osmâniye", *Resimli Gazete,* nr. 90, 17 recep 1316-19 Teşrîn-i sânî 1314.

İbnülemin Mahmud Kemâl, "Meşâhir-i Osmâniye", *Resimli Gazete,* nr. 91, 24 Recep 1316-26 Teşrîn-i sâni 1314.

İbnülemin Mahmud Kemâl, "Meşâhir-i Osmâniye", *Resimli Gazete,* nr. 92, 1 Şaban 1316-3 Kanûn-ı evvel 1314.

İbnülemin Mahmud Kemâl, "Muhsinzâde Abdullah Bey", *Tercümân-ı Hakîkât,* 20 Rebiülâhir 1317.

İbnülemin Mahmud Kemâl, "Unutulan Adamlar", *Her Ay*, Yıl. 1, nr. 3, 1937.

İbnülemin Mahmud Kemâl, *Ahlâk*, Madmud Bey Matbaası, Dersaâdet 1308.

İbnülemin Mahmud Kemâl, *Bir Devir Bir İnsan: İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın Hutût-ı Meşâhir Defteri*, hazırlayanlar: Şemsettin Şeker-İsmail Kara, İstanbul 2010.

İbnülemin Mahmud Kemâl, *Evkâf-ı Hümayun Nezareti'nin Târih-i Teşkilâtı ve Nuzzarin Terceme-i Hâli*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliye 1335.

İbnülemin Mahmud Kemâl, *Gülzâr-ı Nezâir,* İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin kısmı, nr. 3453.

İbnülemin Mahmud Kemâl, *Hersekli Ârif Hikmet Dîvânı*, İstanbul 1334.

İbnülemin Mahmud Kemâl, *Kemâlü'l-Hikme*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, Dersaâdet 1327.

İbnülemin Mahmud Kemâl, *Kemâlü'l-Kâmil*, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi İbnülemin kısmı, T3341.

İbnülemin Mahmud Kemâl, *Mecmua-i Eş'âr*, İÜ, Nâdir Eserler Kütüphânesi, T11143.

İbnülemin Mahmud Kemâl, *Ravzatü'l-Kemâl*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1308.

İbrahim Alâettin Gövsa*, Meşhur Adamlar II*, İstanbul 1933-1935.

İbrahim Alâettin Gövsa, *Meşhur Adamlar,* İstanbul 1933-1936.

İbrahim Bülbül, *Keçeczâde İzzet Molla*, Ankara 1989.

İbrahim Kavaz, *Âkif Paşa Hayatı ve Eserleri*, AKM, Ankara 2005.

İbrahim Şaban, Ebu's-Senâ' El-Âlûsî'nin İstanbul Seyahati ve İzlenimleri", İÜ Şarkiyat Mecmuası, nr. 19 (2011-2), s. 75-99.

İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1987.

İlhan Genç, *Hoca Neş'et'in Hayatı Edebî Kişiliği ve Dîvanı'nın Tenkitli Metni*, c. I, İzmir 1996.

İnci Enginün, *Ahmet Midhat Efendi'nin Tiyatroları*, MÜ Fen-Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1990.

İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006.

İsa Akpınar, "Fethinde Sürûr Kaybında Melâl Artık Hâfızalarda Silik Bir Hayâl: Belgrad", *Kültür dergisi* (Rumeli Özel Sayısı), nr. 14, Bahar 2009, s. 62-65.

İsa Akpınar, *Ziya Paşa'nın Şiirlerinde İnsan Hürriyeti*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), MÜ Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 2008.

İsmail Erünsal, "II. Mahmud Devrinde Kütüphaneler", *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, İstanbul 2010.

İsmail Habib Sevük, *Mevlânâ*, Hisar Kütüphanesi, İstanbul 1954.

İsmail Habib, *Tanzimattan Beri Edebiyat Tarihi I*, İstanbul 1943.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Nizâm-ı Devlet Ricâlinden Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi", *TTK Belleten,* c. XX / 79, Ankara 1956, s. 507 vd.

İsmail Hikmet Ertaylan, *Ahmet Vefik Paşa*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1932.

İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Tarihi*, (haz. Abdullah Uçman, Mehmet Çelenk, Seda Işık, İpek Şahbenderoğlu, Özge Şahin, Bengü Vahapoğlu, Sibel Işık), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011,

İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Bakü 1925.

İsmail Kara, "Tevfik Fikret: İnsan ve Şair", *Dergâh*, Temmuz 2001, nr. 137, s. 16.

İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.

İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz- Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.

İsmail Kara-Ali Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, Dergâh Yayınları, İsyanbul 2005.

İsmail Parlatır, *Recaî-zade Mahmut Ekrem: Hayatı-Eserleri-Sanatı*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1995.

İsmail Paşazâde Hakkı Bey, *Divan-ı Hakkı Bey,* Hüdâvendigâr Vilâyeti Matbaası, Bursa 1292.

Kâmil Paşa, *Eser-i Kamil Paşa,* neşr. İbnülemin Mahmud Kemâl, Kasbar Matbaası, Dersaadet 1308.

Kaya Bilgegil, *Harâbat Karşısında Nâmık Kemâl*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1972.

Kaya Bilgegil, Şâir Şinâsî Hâl Tercümesi Üzerine Küçük Bir Araştırma, İstanbul 1972.

Kaya Bilgegil, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I, Yeni Osmanlılar*, Ankara1976.

Kaya Bilgegil, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar II*, Erzurum 1980.

Kaya Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, c. I, 2 Baskı, Ankara 1979.

Kayahan Özgül, "Neylesin Sultan Mahmud", *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, İstanbul 2010, s. 203-209.

Kazım Yetiş, "Beşiktaş Cem'iyyet-i İlmiyesi", *DİA*, c. V, İstanbul 1992, s. 552.

Kefeli Hüseyin, *Râznâme*, haz. İ. Hakkı Aksoyak, Harvard Üniversitesi 2004.

Kemal Edip Kürkçüoğlu, *Osman Şems Efendi Dîvanından Seçmeler*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1996.

Keykâvus, *Kabusnâme*, çev. Mercimek Ahmet, haz. Orhan Şaik Gökyay, 4. Baskı, MEB, İstanbul 1974.

Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Nijad Ekrem", *Türk Yurdu*, c. 42, nr. 1083, s. 387.

Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Üstad Ekrem", *Türk Yurdu*, c. 5, s. 1190-1192.

Louis Rambert, *Notes et impressions de Turquie : l'Empire Ottoman sous Abdulhamid*, Geneve: Edition Atar, 1926?.

Lovis Bender, "Reji Müdürü Lovis Bender'in Hâtırâtı", *Vakit,* mütercimi: M. S., 24 Mart 1927.

Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim,* haz. Sevda Şakar, Şehir Yay., İstanbul 2007.

M. Behçet Yazar, *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1938.

M. Fatih Andı, "Bir Medeniyet Algılaması Olarak Ahmet Midhat Efendi'nin Paris'i" *Merhaba Ey Muharrir!*", (haz. Nüket Esen –Erol Köroğlu), Boğaziçi Üniversitesi Yay. İstanbul 2006, s. 256-276.

M. Fuad Köprülü, *Saz Şairleri*, 3. bs., Ankara 2004.

M. Orhan Okay, "Hazîne-i Fünun", *DİA*, c. 17, 135-137.

Mahmud Celâleddin, *Hânedânda Bir Âsî: Damad Mahmud Celâleddin Paşa*, Âsaf Dîvânı, haz. Ömür Ceylan, Akçağ Yay., Ankara 2003.

Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcraâtı,* c. I, Matbaa-i Âmire, 1338.

Mahmud Râtib, *İnek Kasîdesi*, İstanbul 1922.

Mahmut Erol Kılıç, *Sûfî ve Şiir Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004.

Mahmut Kaya,"Kasidetü'l-Bürde", *DİA*, İstanbul 2001, c. XXIV, s. 568-569.

Mehmed Akif Ersoy, *Safahat*, haz. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1984.

Mehmed Âkif Külliyâtı, içinde, "Hasbihâl", c. 5, haz. İsmail Hakkı Şengüler, Hikmet Neşriyat, s. 70-71.

Mehmed Akif, "Bedâyiü'l-Arâb-Bostân'dan", *Servet-i Fünûn*, nr. 339, 1314, s. 134.

Mehmed Akif, "Sâdî", *Resimli Gazete*, nr. 68, 1314.

Mehmed Âsım Aksoy, *Aydî Baba Dîvânı*, Gaziantep 1937.

Mehmed Cemaleddin, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri (Ayîne-i Zurefâ*), haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, İstanbul 2003.

Mehmed Çavuşoğlu, *Son Asır Türk Şairleri*, içinde, "Son Şuarâ Tezkiresi ve Yazarı Hakkında", Dergâh Yayınları, İstanbul 1988.

Mehmed Galib - Ali Rıza, "XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli", *Peyam-ı Sabah*, 25 Nisan 1337.

Mehmed Kaplan, *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1971.

Mehmed Memduh Paşa, *Esvât-ı Sudûr*, Vilâyet Matbaası, İzmir 1328.

Mehmed Memduh, *Hal'ler-İclaslar*, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1329.

Mehmed Memduh, *Kuvvet-i İkbâl Alâmet-i Zevâl*, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1329.

Mehmed Memduh, *Mir'ât-ı Şuûnât*, Âhenk Matbaası, İzmir 1328.

Mehmed Rifat, *Tedbîr-i Menzilden*: *Hâne Bahsi*, Mihran Matbaası, İstanbul 1303.

Mehmed Rüşdü, *Midhat Paşa'nın Vasiyetnâmesi ve Şehâdeti*, Dersaâdet Matbaa-i Kader 1325.

Mehmed Sadık Rifat Paşa, *Âsâr-ı Rifat Paşa*, Takvimhâne-i Âmire, İstanbul 1275 / 1859.

Mehmed Selâhaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrâk-ı Siyâsiyesi*, Alem Matbaası, İstanbul 1306.

Mehmed Süreyya, *Nuhbeti'l-Vekâyi'*, c. I, Cerîde-i Hâne Matbaası, İstanbul 1326.

Mehmet Arslan, "Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair Edebî Bir Metin: Aynî'nin Manzum Nusretnâmesi", *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, İstanbul 2000, s. 319-370.

Mehmet Arslan, *Leylâ Hanım Dîvânı*, Kitabevi, İstanbul 2003.

Mehmet Behçet Yazar, "Güzîde Sabri", *Yedigün*, 9 Aralık 1939.

Mehmet Behçet Yazar, *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı,* Kanaat Kitabevi, İstanbul 1938.

Mehmet Güneş, *Servet-i Fünûn'dan Cumhuriyet'e Türk Edebiyatında Manzum Hikâye*, Kitabevi, İstanbul 2012.

Mehmet İpşirli, "Dürrîzade Abdullah Efendi", *DİA,* c. X, İstanbul 1994, s. 36-37.

Mehmet İpşirli, "II. Mahmud Döneminde Ulema ve Vakıflar", *II. Mahmud: Yeniden İnşa Sürecinde İstanbul*, İstanbul 2010, s. 262.

Mehmet İpşirli, "II. Mahmud Döneminde Vakıflar İdaresi", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri* (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, s. 49-57.

Mehmet Kaplan, *Tip Tahlilleri*, 4. baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.

Mehmet Selahattin, *Bildiklerim: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Maksad-ı Teessüs ve Suret-i Teşekkülü ve Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin Sebeb-i Felaket ve İnkısamı*, haz. Ali Birinci, Cüneyd Okay, Vadi Yayınları, Ankara 2006.

Mehmet Zeki Pakalın, Hüseyin Avni Paşa, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1941.

Mehmet Zeki Pakalın, *Mâliye Teşkilâtı Tarihi III-IV*, Maliye Bakanlığı, Ankara 1978.

Mehmet Zeki Pakalın, *Midhat Paşa*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1940.

Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, İstanbul 1972, I, s. 532.

Mehmet Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, TTK Yay., Ankara 2008.

Mehmet Zeki Pakalın, *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller I-II-III-IV*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1944.

Mehmet Zeki Pakalın, *Tarihe Mal Olmuş Fıkralar*, *Nükteler*, s. 299.

Metin Kayahan Özgül, *Ali Ekrem Bolayır'ın Hâtıraları*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1991.

Metin Kayahan Özgül, *Hersekli Arif Hikmet*, Ankara 1987.

Metin Kayahan Özgül, *Leskofçalı Galip*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

Metin Kayahan Özgül, *XIX. Asrın Özel Bir Edebiyat Mahfili Olarak Encümen-i Şuara*, (basılmamış doktora tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara1988.

Metin Toker, "İstanbul'un Harab Bir Konağındaki Hazine", *Cumhuriyet*, 08.10.1949, s.14.

Midhat Cemal Kuntay, *Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında Namık Kemal I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1944.

Midhat Cemal Kuntay, *Mehmet Akif*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986.

Midhat Cemal Kuntay, *Nâmık Kemâl: Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında I-II,* Maarif Basımevi, İstanbul 1965.

Midhat Cemal Kuntay, *Üç İstanbul*, İstanbul 1976.

Midhat Cemal, *Sarıklı İhtilâlci Ali Suvai*, Ahmed Halid Kitabevi, İstanbul 1946.

Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret*, nâşiri: Ali Haydar Midhat, Hilal Matbaası, İstanbul 1325.

Molla Murad, *Divan-ı Murad Molla*, neş. elHac Hüseyin Efendi, İstanbul 1848.

Muallim Ömer Naci, *Muallim*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1893.

Muallim Naci, *Osmanlı Şairleri*, haz. Cemal Kurnaz, MEB Yay., İstanbul 1995.

Muallim Naci, *Tercüme Eserler*, haz. Mehmet Atalay-Mehmet Yavuz, Çantay, Kitabevi, İstanbul 2009.

Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî, *Kasîde-i Bürde Tercümesi ve Şerhi*, mütercim ve şarihi: Abidin Paşa, Mahmud Bey Matbaası, Dersaâdet 1307.

Murat Yüksel, *Tırabzonlu Şair İsmail Safâ*, İstanbul 1989.

Mustafa İsen, "Hoca Neş'et", *DİA*, c. VIII, s. 191-192.

Mustafa Kara, "Dervişlerin Zaviyesinden II. Mahmud Han", *II. Mahmud: Yeniden İnşa Sürecinde İstanbul*, s. 281-286.

Mustafa Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.

Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukû'ât*, c. IV, Uhuvvet Matbaası, İstanbul 1307.

Mustafa Ragıb Esatlı, *Ölümünden Sonra Rıza Tevfik*, İstanbul 1950.

Mübâhât Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münâsebetleri", *Ahmed Cevdet Paşa semineri 27-28 Mayıs*

1985, Bildiriler, İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1986.

Mükrimin Halil Yınanç, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzîmât I.*

Mümtazer Türköne, *Cemaleddin Afgani*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994.

Münif, "Zuhur-ı Tasvîr-i Efkâr", *Mecmua-i Fünûn*, c. I, nr. 1, Muharrem 1278, s. 47.

Münir Süleyman Çapanoğlu, *İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmed Midhat*, İstanbul 1964.

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi, *Devhatü'l-Meşâyih Osmanlı Şeyhülislâmlarının Biyografileri*, Çağrı Yay., İstanbul 1978.

Müstecâbîzâde İsmet, *Nailî-i Kadîm*, içinde, "Hersekli Ârif Hikmet-Mektup", Ferîdiye Matbaası, İstanbul 1318, s. 6-7.

Mütercim Âsım Efendi, *Âsım Târihi I-II*, Cerîde-i Havâdis Matbaası, İstanbul 1235.

N. Nazan Bekiroğlu, "Bir Şaireye Mektuplar", *Journal of Turkısh Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları*, volüme 30/1, Harvard University 2005, s. 148 vd.

Naci Kum, "Vak'a-i Hayriye Destanı ve Ispartalı Şair Seyrânî", *Yeni Türk Mecmuası*, nr. 47, İkinci Teşrîn 1936.

Naci Sadullah, "İbnülemin Mahmut Kemâl Bey Neler Anlatıyor?", *Yedigün* mecmuası, nr. 86.

Namık Kemâl Beyzâde Ali Ekrem, "Hüseyin Kazım Bey: Kadri Bey zâde", *Hüseyin Kazım,* Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul 1935, s. 101-104.

Nazan Bekiroğlu, "Ahmet Midhat'ın Nigâr Hanım'a Mektupları", *Türk Edebiyatı*, nr. 246, Nisan 1994, s. 31-37.

Nazan Bekiroğlu, *Şâire Nigâr Hanım*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.

Nazım Hikmet Polat, *Türk Çiçek ve Ziraat Kültürü Üzerine Cevat Rüştü'den Bir Güldeste*, İstanbul, 2001.

Necat Birinci, "Mehmet Âkif Ersoy'un Şiirlerinde Tarih Duygusu", *Edebiyat Üzerine İncelemeler,* İstanbul, Kitabevi, 2000.

Necat Birinci, "Mehmet Âkif Ersoy'un Şiirlerinde Tarih Duygusu", *Edebiyat Üzerine İncelemeler,* Kitabevi, İstanbul 2000, s. 163-172.

Necati Elgin, "Mevlâna Celâleddin ve Mevlâna Camî", *Mevlânâ*, Yenikitap Basımevi, Konya 1955.

Necib Asım, "Münif Paşa'ya Dâir Bir Hâtırâ", *İkdam*, nr. 8876, 1 Kânûn-ı evvel 1337.

Necip Âsım, "Hoca Tahsin Efendi Hakkında", *İctihad*, nr. 152, 1 Nisan 1923, s. 3145-3146.

Necmettin Halil Onan, *Nâmık Kemâl'in Tâlim-i Edebiyat Üzerine Bir Risalesi*, MEB, Ankara 1950.

Nezahat Nurettin Ege, *Prens Sabahattin Hayatı ve İlmî Müdafaaları*, İstanbul 1977.

Nezih Neyzi, *Kızıltoprak Anıları*, İstanbul 1985?.

Nihad Sâmi Banarlı, *Edebiyat Sohbetleri*, 2. baskı, Kubbealtı Yay., İstanbul 2004.

Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, c. II, MEB, İstanbul 2001.

Nikki Keddie, *Cemâleddin Efgânî Siyasî Hayatı*, çev. Alâeddin Yalçınkaya, Bedir Yayınevi, İstanbul 1997.

Nuri Sağlam, "19. Yüzyıl Osmanlı Siyasî Hayatında Basîret Gazetesi" Üzerine, İlmî Araştırmalar, nr. 3, İstanbul 1996.

Orhan Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri: Anadolu Yakası I*, (ikinci baskı), İstanbul Büyükşehir A.Ş. Yayınları, İstanbul 2006.

Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2006.

Orhan Okay, "İnal, İbnülemin Mahmud Kemâl", *Başlangıcından Günümüze Büyük Türk Klâsikleri,* Ötüken Yayınları, İstanbul 1990, X, s. 334-335.

Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, MEB, İstanbul 1991.

Orhan Okay, *Edebiyat ve Edebî Eser Üzerine*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.

Orhan Okay, *Servet-i Fünun Şiiri*, Erzurum 1992.

Osman Ergin, İ*nsan Hakları Beyannamesinin İslâm Hukukuna Göre İzâhı*, İstanbul 1934.

Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri,* İstanbul Şehremaneti Matbaası, İstanbul 1927.

Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Osman Bey Matbaası, İstanbul 1961.

Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, c. II, Kitaphane-i İslâm ü Askerî, İbrahim Hilmi Matbaası, İstanbul. 1327 (1911).

Osman Turan, "Türk İlminin Abidesi: Prof. Fuad Köprülü", *Türk Kültürü* (*Köprülü* Özel *Sayısı*), sayı. 47, 1966, s. 940.

Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Namık Kemal Bütün Makaleleri I, haz. Nergis Yılmaz Aydoğdu-İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.

Osmanlı Târih ve Müverrihleri, (Cemâleddin'in *Ayîne-i Zurefâ*'sına zeyillerden, Vefik Paşanın torunu Hayrünnisâ Hanım'ın "Müverrih Ahmed Vefik Paşa" adlı makalesi), İstanbul 1314, s. 126-144.

Ömer Faruk Akün, "Merkad-i Fatih'i Ziyaret ve İçindeki Görüşler"*, Türk Dili ve Edebiyatı dergisi*, c.7, s. 63–104.

Ömer Faruk Akün, "Ahmet Vefik Paşa", *DİA*, c. II, İstanbul 1989.

Ömer Faruk Akün, "Gülnar Hanım", *DİA*, c. 14, İstanbul 1996, s. 243.

Ömer Faruk Akün, "Hoca Tahsin", *DİA*, c. 18, İstanbul 1998, s. 198-206.

Ömer Faruk Akün, "II. Abdülhamid'in Kültür Faaliyetleri Üzerine Bazı Dikkatler", *II. Abdülhamid ve Dönemi* içinde, İstanbul 1992, s. 75-84.

Ömer Faruk Akün, "İbnülemin Mahmud Kemâl", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s. 249-262.

Ömer Faruk Akün, *Nâmık Kemâl'in Mektupları*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972.

Ömer Faruk Akün, "Şinasi," *İA* c. XI, İstanbul 1993, s. 545-563.

Ömür Ceylan-Ozan Yılmaz, *Hazâna Sürgün Bahâr: Keçezizâde İzzet Molla ve Divân-ı Bahâr-ı Efkâr*, Kitap Sarayı, İstanbul 2005.

Önder Göçgün, *Namık Kemâl'in Bütün Şiirleri*, AKMB, Ankara 1999, s. 340-341.

Pertev Nailî Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Ankara 1946.

Peyâmi Safâ, "Babam İsmail Safâ", *Türk Düşüncesi*, c. 1, nr. 5, 1 Nisan 1954, s. 343.

Prof. Ali Cânip Yöntem'in Eski Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri, haz. Ahmet Sevgi – Mustafa Özcan, Sözler Yayınları, İstanbul 1996.

Rahim Tarım, "Servet-i Fünûn edebî topluluğu'nun 'Yeşil Yurt' özlemi", *Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ocak 1995, sn. 1, sy. 2, s. 185-203

Râuf Yektâ, *Esâtiz-i Elhân*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1318.

Recep Duran, "Mehmed Tahir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi", *Erdem,* Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, c. II, nr. 6, Eylül 1986, s. 816-817.

Reşad, *Edîb-i Â'zam Kemâl*, Cihan Matbaası, İstanbul 1326.

Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1985.

Rıdvan Özdinç, *Beşikçizâde Tekkesi,* Hayat Sağlık ve Sosyal Hizmetler Vakfı, İstanbul 2012.

Rıdvan Özdinç, *Osmanlı Modernleşmesi ve Hersekli Ârif Hikmet: Mecelle'nin Bazı Mevaddına Dair İntikadname,* Kitabevi, İstanbul 2012.

Rıdvan Özdinç, *Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde İrade Hürriyeti (1908-1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2010.

Rıza Tevfik Bölükbaşı, *Biraz da Ben Konuşayım*, yayına hazırlayan: Abdullah Uçman, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

Rıza Tevfik, *Tevfik Fikret, Hayatı, San'atı, Şahsiyeti*, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul 2005.

Ruşen Eşref Ünaydın, *Bütün Eserleri, Röportajlar* I, haz. Necat Birinci - Nuri Sağlam, TDK, Ankara 2002.

Sabiha Tansuğ, "Eski İstanbul'da Kahve İkram Töreni", *İstanbul Armağanı,* c. III, İstanbul 1997, s. 161-165.

Sadeddin Nüzhet, *Samih Rifat Hayatı ve Eserleri*, Sühûlet Kütüphanesi, İstanbul 1934.

Sadık Rif'at Paşa, *Târih-i Husûsî: Hâlet Efendi, Derasr-ı Sultan Mahmûd-ı Sânî*, Dersaadet 1368.

Sadri Semâ, *Eski İstanbul Hatıraları*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi Yay., İstanbul 2002.

Said Kesler, "Darü'l-Kemâl", *Müteferrika, Yaz 2000, nr. 17*, s. 199.

Said Paşa, *Gazeteci Lisânı*, Sabah Matbaası, Dersaâdet 1327.

Said Paşa, *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Ferîki Eğinli Said Paşa'nın Hâtırâtı I-II (1876-1880)*, haz. Davut Erkan, Bengi Yay., İstanbul 2011.

Salih Hayri, *Kırım Zafernâmesi: Hayrabat*, haz. Necat Birinci, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1988.

Sami Paşazâde Hasan, "Âyetullah Bey ve Yeni Osmanlılar", *Hâdisât-ı Hukûkiye ve Târihiye*, cüz 2, 1 Mayıs 1341.

Sami Paşazâde Sezai, *Rumûzü'l-Edeb,* İkdam Matbaası, Dersaadet 1316.

Selahaddin İçli, "İbnülemin Mahmud Kemal", *Mûsikî ve Nota*, nr. 7, İstanbul Mayıs 1970, s. 12.

Sema Uğurcan, *Abdülhak Hamid Tarhan'ın Eserlerinde Tarih*, Akademi Kitabevi, İzmir 2002.

Semih Mümtaz, *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler,* Hilmi Kitabevi, İstanbul 1948.

Sezai, "Ye's", *Şûrâ-yı Ümmet*, nr. 50, 1 Nisan 1904.

Sırrı Paşa, *Mektûbât-ı Sırrı Paşa*, haz. Ahmet Karaçavuş, Serander Yayınları, Trabzon 2011.

Sunay Akın, *İstanbul'da Bir Zürafa*, Çınar Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2001.

Süha Umur, "Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* İstanbul 1994, s. 96-97.

Süheyl Ünver, "Türkiye'de Kahve ve Kahvehâneler", *Türk Etnografya Dergisi*, nr. V, 1962-1963, s. 66.

Süheyla Yenidünya, *Mehmet Sait Hâlet Efendi Hayatı İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, (basılmamış doktora tezi), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

Süleyman Fehim, *Divançe-i Süleyman Fehim*, Matbaa-i Âmire, İstanbul [1262 /1846].

Süleyman Nazif, "Bir Ufûl Münasebetiyle", *Servet-i Fünûn*, LXl 106/1580, 1926.

Süleyman Nazif, "Nigâr Hanım", *Servet-i Fünûn*, nr.101-1575, 21 Teşrîn-i evvel 1926.

Süleyman Nazif, *Peyâm-ı Sabâh*, nr. 7, Kânûn-ı evvel 1337, s. 344.

Süleyman Nazif, *Servet-i Fünûn*, nr. 90-1564, 5 Ağustos 1925.

Şânî-zâde Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Târihi*, haz. Ziya Yılmazer, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.

Şebüsteri, (1989), *Gülşen-i Râz*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul: MEB Yay.

Şehâbettin Tekindağ, "Hâlet Efendi", İA, c. 5-1, MEB, İstanbul 1995.

Şemseddin Sami, "Hoca Tahsin", *Hafta*, c. I, nr. 5, 20 Şevval 1298, s. 72-76.

Şemseddin Sâmi, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul 1322.

Şemsettin Şeker, "Harb-i Umûmîde Fikrî ve Kültürel Faaliyetler", *Kültür dergisi* (I. Dünya Harbi Özel Sayısı), nr. 10, Bahar 2008, s. 110-117.

Şemsettin Şeker, "İbnülemin'in Hutût-ı Meşâhir Mecmuaları Üzerine Birkaç Kelâm", *Bir İnsan Bir Devir: İbnülemin Mahmud Kemal'in Hûtût-ı Meşâhir Mecmuası*, haz. Şemsettin Şeker-İsmail Kara, İBB, İstanbul 2010.

Şemsettin Şeker, *Sadık Bir Muhalif: Yeni Osmanlılar'da Menapirzade Nuri Bey*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.

Şemsettin Şeker, *Zevâlde Kemâl*, İBB Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2010.

Şemsettin Şeker; *İbnülemin'in Tarihi Romanı: Sabih*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), MÜ Türkiyat Araştırmaları Ens., İstanbul 2009.

Şemsettin Şeker, "İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın Romanları Üzerine Bazı Dikkatler", *Türkiyat Mecmuası,* c. 22, Bahar 2012, s. 191-220.

Şeyh Vasfi, *Ravzatü'l-Ârifîn,* Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1327.

Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey, *Dîvân-ı Ârif Hikmet Beyefendi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1283.

Taha Toros, *Mazi Cenneti,* İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

Taha Toros, *Türk Edebiyatında Altı Renkli Portre*, *İSİS,* İstanbul 1998.

Takvim-i Vekâyî, nr. 117, 27 Rebîülevvel 1309-19 Teşrîn-i sânî 1307 Pazartesi, s. 1.

Takvîm-i Vekâyi, nr. 225, 12 Recep 1257, s. 1.

Talip Mert, *II. Mahmud'un Sanat Çevresi*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002.

Taner Gök, "Bir Osmanlı Bilgini Kethüdâzâde Ârif ve Divanı", *Türkiyat Mecmuası*, c. 22, nr. 1 (2012), s. 17-30.

Taner Gök, *Kethüdâzâde Ârif Divanı İnceleme-Metin*, basılmamış yüksek lisans tezi, GÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü 2010.

Tuba Işınsu Durmuş, *Tutsan Elini Ben Fakirin: Osmanlı Edebiyatında Hamilik Geleneği*, Doğan Kitap, İstanbul 2009.

Tuncer Baykara, "Osmanlı Ordusunda Yeni Düzenlemeler (1792-1869)", *I. Askeri Tarih Semineri, Bildiriler II,* Ankara 1983.

Turan Karataş, *Hüseyin Sîret*, Timaş Yay., İstanbul 2011.

Turgay Anar, *Mekandan Taşan Edebiyat: Yeni Türk Edebiyatında Edebiyat Mahfilleri,* Kapı Yayınları, İstanbul 2012.

Türköne, Mümtazer, *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

Üngör, Etem Ruhi, *Türk Musikisi Güfteler Ansiklopedisi*, c. 1, Eren Yayınları, İstanbul 1981.

Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, (haz. Prof. Dr. Münir Aktepe), c. X, TTK, Ankara, 1989.

Veled Çelebi İzbudak, *Hatıralarım*, Türkiye Yay., İstanbul 1946.

Veled Çelebi, "Müftüoğlu Ahmed Hikmet", *Türk Yurdu*, c. 19-5, nr. 191-30, Haziran 1927, s. 260.

Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul 2001.

Yahya Kemal Beyatlı, *Aziz İstanbul,* (4. baskı), İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1985.

Yahya Kemal Beyatlı, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hatıralarım*, İstanbul 1973.

Yakup Kadri, *Ahmet Haşim Şiiri ve Hayatı*, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara 1934.

Yaşar Nuri Öztürk, *Kutsal Gönüllü Velî Kuşadalı İbrahim Halvetî*, İstanbul 1982.

Yekta Saraç, "Şerhin Kavram Boyutu ve Tarihî Arkaplânı", *Türk Edebiyatı Tarihi*, c. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 121-132.

Yeni Adam, [İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu], "A. Mithat", *Yeni Adam*, nr. 402, 10 Eylül 1942, s. 3.

Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi, haz. Mehmet Kaplan-İnci Enginün-Birol Emil, İÜ Edebiyat Fakültesi yayınları, İstanbul 1978.

Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedânlar II*, Ankara 1969.

Yılmaz Öztuna, *II. Mahmud*, Ankara 1989.

Yusuf Turan Günaydın, *İbn-i Kemal'in Edebi Kişiliği ve Kaside-i Bürde Tercümesi: Tenkitli Metin,* (Basılmamış yüksek lisans tezi), Ankara Ünv. SBS, Ankara 1995.

Yüksel Çelik, *Hüsrev Mehmet Paşa Siyasi Hayatı ve Askeri Faaliyetleri*, (basılmamış doktora tezi), İÜ Sosyal Bilimler Ens., İstanbul 2005.

Zeynelâbidîn Reşid, *Edebiyat Kumkuması,* Halep Vilâyet Matbaası 1326.

Zeynep Kerman, *Sami Paşazâde Sezai, Bütün Eserleri*, c. 1, TDK, Ankara 2003.

Zeynep Kerman, *Sami Paşazâde Sezai'nin Hikâye-Hâtıra-Mektup ve Edebî Makaleleri,* İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981.

Ziya Paşa, *Harâbât*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1291 / 1875.

Ziya Paşa, *Külliyât-ı Ziya Paşa*, haz. Süleyman Nazif, İstanbul 1924.

Ziya Paşa, *Zafernâme Şerhi*, yayın yeri ve tarihi yok.

Ziya Paşa, *Külliyât-ı Ziya Paşa*, haz. Süleyman Nazif, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1324.

Ziyad Ebüzziya, *Şinasi,* haz. Hüseyin Çelik, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.